

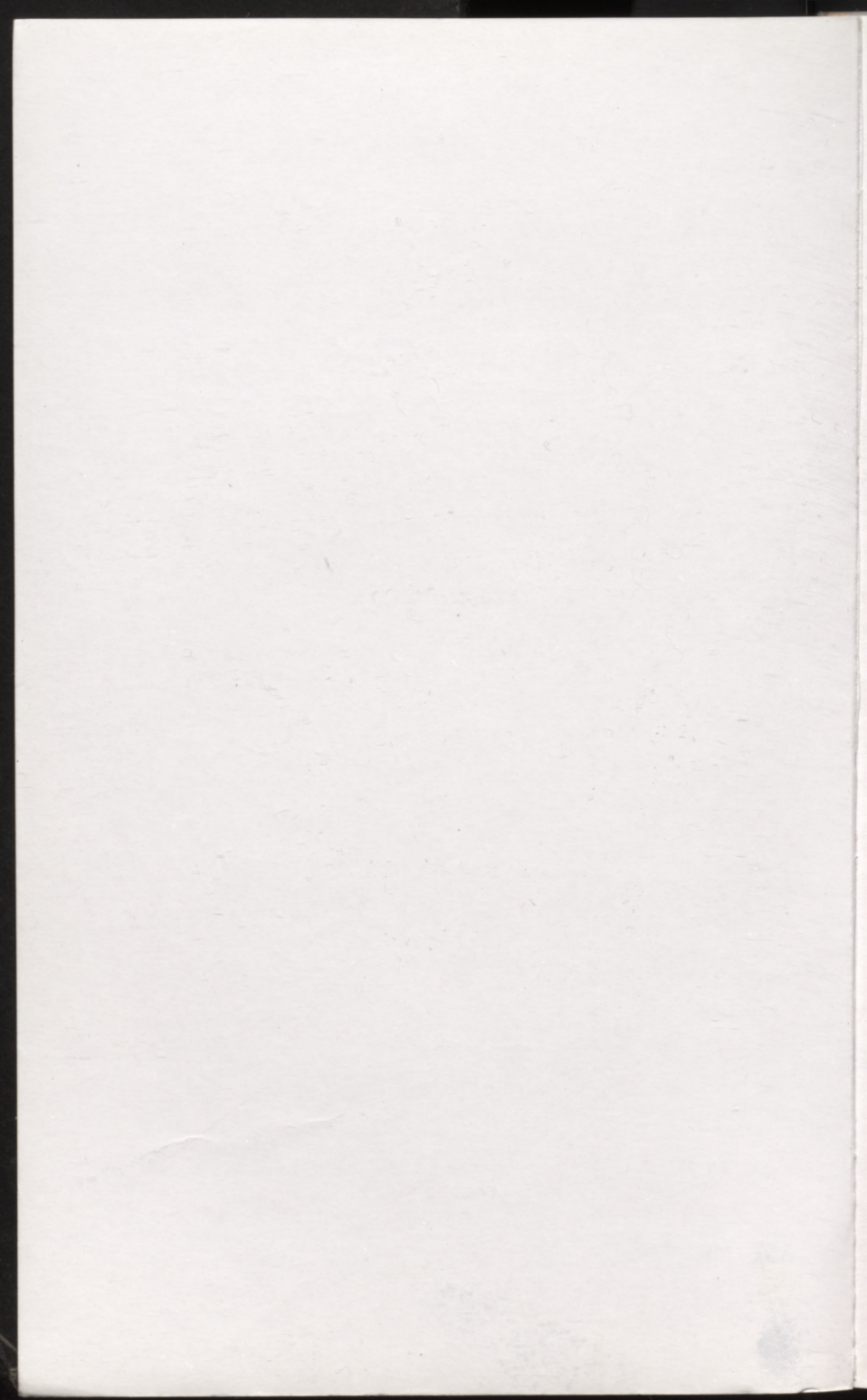
Aivars Stranga

Ebreji Baltijā

No ienākšanas
pirmsākumiem

līdz holokaustam
14. gadsimts –
1945. gads

Aivars Stranga

Ebreji Baltijā

**No ienākšanas pirmsākumiem
līdz holokaustam**

14. gadsimts – 1945. gads

Alvar Sæmundsson

Edreið Baldur

No ianákanae pinnaklunum
liðz holokastum

2008-3

764

Aivars Stranga

Ebreji Baltijā

**No ienākšanas pirmsākumiem
līdz holokaustam.**

14. gadsimts – 1945. gads

UDK 94(474)(=411.16)
St 653

Aivars Stranga,

*Dr. habil. hist., LU profesors, Latvijas vēstures katedras vadītājs,
Judaikas centra valdes priekšsēdētāja vietnieks*

Ebreji Baltijā. No ienākšanas pirmsākumiem līdz holokaustam.
14. gadsimts – 1945. gads.
Rīga 2008, 592 lpp.

*Grāmatas izdošanu finansēja
Latvijas Ebreju draudžu un kopienu padome*

**Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA**

0308128883

Korektore Dzidra Paeglīte

Maketēšana un vāka
noformējums

Andrejs Zile

Uz pirmā vāka
Uz ceturtā vāka

Rēzeknes skats – 20.gs. sākums
Rēzeknes Zaļā sinagoga

Izdevējs

Nodibinājums "LU žurnāla "Latvijas
Vēsture" fonds"

ISBN 9984-643-81-6

© Aivars Stranga, 2008
© LU žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds, 2008

Saturs

Ievads	7
1. nodaļa	
Ebreji Lietuvā: no iecelšanās pirmsākumiem līdz holokaustam ..	9
2. nodaļa	
Ebreji Igaunijā	213
3. nodaļa	
Ebreji Latvijā. 16. gadsimts – 1945. gads	292
Izskanai	577
Personu rādītājs	579

Alvars Stranga.

Dr. habil. hist., 123 p. (1990). Latvijas vēsture 2. sējums. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem.

1. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 1. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 1. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem.

2. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 2. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 2. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem.

3. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 3. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 3. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem.

4. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 4. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 4. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem.

5. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 5. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 5. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem.

6. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 6. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 6. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem.

7. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 7. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 7. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem.

8. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 8. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 8. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem.

9. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 9. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 9. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem.

10. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 10. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem. 10. nodaļa. Jūdaiķu centrs valsts pētījumiem un izdevumiem.

Ievads

Šis darbs ir mēģinājums pirmo reizi latviešu valodā vienā sējumā apkopot ebreju vēstures Lietuvā, Latvijā un Igaunijā svarīgākos jautājumus, galveno uzmanību pievēršot dažādo varu nostājai pret ebrejiem, pamattautu un ebreju attiecībām, antisemitisma veidiem un izplatībai. Galvenokārt tā ir politiskā vēsture, lai arī ne tikai tā. Lietuvai esmu centies ierādīt tai pienākošos vietu: tur ebreji ienāca jau 14. gadsimtā, Lietuvā uzplauka ebreju reliģija un vēlāk arī laicīgā kultūra, izveidojās pirmās ebreju politiskās partijas un tieši Lietuvā, vācu okupācijas varā, sākās arī ebreju totālā iznīcināšana 1941. gadā – holokausts, kurai esmu veltījis lielāku uzmanību, ne tikai tāpēc, ka tika nogalināti aptuveni 200 000 ebreju – vislielākais upuru skaits Baltijā, bet arī tāpēc, ka holokausta gaita Lietuvā ir maz zināma latviešu lasītājam. Holokausts vācu okupētajā Latvijā ir pētīts plaši M. Vestermana, A. Ezergaila, R. Viksnes, Dz. Ērgļa darbos, taču tieši okupētajā Lietuvā pirmo reizi Baltijā tika pielietota vācu stratēģija un taktika ebreju iznīcināšanā, ieskaitot vietējo iedzīvotāju iesaistišanā šajā briesmīgajā noziegumā. Savukārt, ebreju kopiena Igaunijā bija pavisam neliela un tās īsā vēsture mums ir vēl mazāk zināma kā ebreju dzīve Lietuvā. Nodaļā par Latvijas ebrejiem esmu veltījis lielāku uzmanību 1905. gada revolūcijai, īpaši – 1905. gadam – lielajam un trakajam piektajam gadam, kā to sauca Jānis Rainis, un latviešu un ebreju sadarbībai lielās revolūcijas dienās. Lielākā uzmanība pievērsta arī ebreju likteņiem neatkarīgās Latvijas izveides un pirmajos pastāvēšanas gados.

1998. gadā Latvijas Universitātē tika izveidots Jūdaikas studiju centrs, kurš vismaz divos veidos sekmēja darbu pie šīs grāmatas. Pirmkārt, man ir bijusi iespēja lasīt studentiem kursu Baltijas ebreju vēsturē un tieši studentiem pienākas mana vislielākā pateicība: viņu interese par kursu jau desmit gadu garumā ir bijis galvenais mana darba stimulants. Otrkārt, pateicoties Centra valdes priekšsēdētājam profesoram Ruvīnam Ferberam un izpilddirektoriem Ainai Antānei un Valtam Apinim, Centrs ir ieguvis izcilu bibliotēku, kurā ir patiesa bauda strādāt. Liela pateicība pienākas arī muzeja "Ebreji Latvijā" draudzīgajam un izpalīdzīgajam kolektīvam – Tatjanai Aļeksejevai, Mejeram Meleram, Iljam Ļenskim un, protams, pašam muzeja izveidotājam un direktoram Dr. his. h. c. Marģeram Vestermanim, kura palīdzība un arī kritiskās piezīmes ir bijušas man neaizvietojami vērtīgas jau kopš 1980. gadu beigām. Žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds Ļubovas Ziles vadībā arī izsens ir bijis mans uzticams sadarbības partneris. Fonda darbībai ir raksturīgs augsts profesionālisms un toleranta attieksme pret autoriem.

Grāmatas izdošanu finansēja Latvijas Ebreju kopienu un draudžu padome, kurai vēlos izteikt sirsnīgu pateicību. Padome Arkādija Suharenko vadībā pēdējo gadu laikā ir veltījusi lielu uzmanību dažādu Latvijas kultūrai un vēsturei veltīto projektu atbalstam. Mana īpaša pateicība pienākas arī padomes priekšsēdētāja vietniekam Dr. Vitālijam Gotlibam. Savukārt, kā tas ir pieņemts šādos gadījumos, man ir jāuzsver, ka par visām neprecizitātēm vai pat kļūdām, kas ir neizbēgamas jebkurā darbā, esmu atbildīgs vienīgi es pats.

Aivars Stranga
Rīga, 2008. gada aprīlis

1. nodaļa

Ebreji Lietuvā: no ieceļošanas pirmsākumiem līdz holokaustam

1. Lietuva – senākā ebreju pasaule Baltijā

Reti kura cita valsts Eiropā ir devusi nosaukumu veselai ebreju civilizācijai – tieši civilizācijai, ne paveidam vai reģionālam centram. Lietuvas valsts to deva – litvaki, Lietuvas ebreji un viņu pasaule. Taču tie nebija tikai nelielo lietuviešu etnisko teritoriju ebreji. Iespējams, ka ebreji patiešām bija epizodiski apmeklējuši – tirdzniecības nolūkos – senās (un šaurās) lietuviešu zemes vēl pirms lietuviešu valsts izveides 13. gadsimtā – Prāgas arhibīskaps Adalberts, kuru 997. gadā Roma bija sūtījusi nesekmīgā misijā kristīt pagānus – lietuviešus, atgriezās misiju neizpildījis, taču teicās esot sastapis ebrejus lietuviešu zemēs.¹ Turpmākajos divos – trijos gadsimtos ziņu par ebrejiem lietuviešu zemēs praktiski nav, jo maz bija ceļotāju uz mežaino Eiropas nostūri. Daudzskaitliskas ebreju kopienas – pamats nākotnes civilizācijai – sāka veidoties 14. gadsimtā Lietuvas karalistē, bet – ne etniskajā Lietuvā. Būdami pēdējā pagāniskā valsts Eiropā, Lietuva bija, vienlaikus, visdinamiskākā un agresīvākā, iespējams – ne tik daudz pašu lietuviešu kareivīguma – vai, ne tikai tā dēļ, cik varas vakuuma – Lietuvas dienvidos un austrumos – pievilināta. Tieši mūsdienu Baltkrievijas un Ukrainas teritorijās, kuras 14. gadsimtā neapturami kļuva par Lietuvas valsts sastāvdaļām, arī veidojās aktīvi ebreju centri, kuri pirms Lietuvas agresijas bija pastāvējuši iedīgi vai tikai fragmentāri. Lietuvas lielkņaza Ģedimīna (valdīja no 1316. līdz 1341. gadam) vēsturiskie iekarojumi lika pamatu ebreju pasaulei Lietuvas valstī. Jau pirmajā viņa valdīšanas gadā lietuviešu rokās nonāca Grodno – nākamais ievērojamais visas Austrumu Eiropas ebreju centrs *Brisk De – Lita* (nosaukums jidišā), kurš, ebrejiem iegūstot autonomiju Lietuvas valstī, pārvaldīja trīsdesmit no 45 Lietuvas ebreju kopienām (par tādu tika uzskatīta – saskaņā ar ebreju tradīciju – apdzīvota vieta, kurā bija ne mazāk par desmit vīriešiem – ģimenes galvām) un pat deva Lietuvas valstij finansu ministru (modernā valodā runājot) Ābrahamu Osipoviču

(kurš, tiesa, pieņēma kristietību); neskatoties uz nosaukumu, litvaku vairākums līdz pat 20. gadsimta sākumam dzīvoja zemēs, kuras tiek sauktas par Baltkrieviju.² 1323. gadā sekoja ievērojams notikums: tika likti pamati Viļņai – nākamajai “Lietuvas Jeruzalemei”. Neapstājoties Bugas un Neris krastos, lietuvieši neapturami pakļāva jaunas teritorijas: Vitebsku, Minsku, tālo Kijevu (1321. gads), gadsimta beigās burtiski sasniedzot Melno jūru un tikai tālos dienvidos sastopot sev cienīgu pretinieku – tatārus, kuri deva lietuviešiem ļoti bargu un asiņainu mācību, apturot viņu ekspansiju.

Lai arī Lietuvas ebrejiem bija nozīmīga loma iekaroto pilsētu ekonomiskajā attīstībā, viņi – kopumā – bija vēl daudz nabadzīgāki, nekā kaimiņu Polijas ebreji, kuri jau aktīvi tirgojās ne tikai Florencē, Venēcijā, Leipciģā un Maskavā, bet, iespējams, arī Rīgā – neskatoties uz Livonijas ordeņa aizliegumu – un sāka izraisīt skaudības radītu nepatiku (1367. gadā Krakovas municipālā padome izteica neapmierinātību ar “*Judeorum dominatio*” pilsētas saimniecībā³); pati ekspansīvā Lietuva vēl bija mežonīga un nabadzīga. Neviena nopietna talmudiska izglītības centra vēl nebija Lietuvā, un nebūs līdz pat 16. gadsimta beigām; nekas neliecināja par tālajā nākotnē – 17.–19. gadsimtā – gaidāmo ebreju reliģiskās dzīves uzplaukumu tieši Lietuvā. Lai tas pienāktu, bija jāmainās ne tikai pašiem Lietuvas ebrejiem, bet bija arī jāpagrimst lielajiem ebreju kultūras centriem Eiropā, galvenokārt Spānijā, vēlāk – Vācijā. Trīs faktori veicināja ebreju skaita pieaugumu Lietuvā, sākot ar 14. gadsimta otro pusi. Pirmais – lielā ekonomiskā krīze Eiropā 14. gadsimtā vidū, kura sakrita ar baismo mēri. Nedz krīze, nedz mēris neskāra Poliju un Lietuvu un abas kļuva arvien pievilcīgākas ebrejiem, kuri piedzīvoja spēcīgu brutāla antisemitisma uzliesmojumu Eiropā, kad saimniecisko nelaimju un pat mēra cēloņi tika izskaidroti kā ebreju kaitniecības rezultāts. Otrkārt, gadsimta nogalē, 1380. gados, Lietuva noslēdza personālu ūniju ar Poliju un pieņēma kristietību. Polijā pastāvēja senas privilēģijas ebrejiem – sākot ar Boleslava Dievbijīgā *Magna carta libertatum*, kura bija piešķirta Kališas ebrejiem 1264. gada 14. augustā; varēja sagaidīt, ka Polijas tolerantā politika tiks pārņemta arī Lietuvā (senebreju valodā Polijai tika dots nosaukums – *Polin*: “labā vieta, kur gūt mieru”; vārds, kā reti kurš, runāja pats par sevi – Polijā ebreji bija ieguvuši to, ko meklēja visur un reti, kur atrada: mieru un drošību). Treškārt, pakāpeniski sāka veidoties Lietuvas magnāti – vareni feodāļi, kuri aktīvi piesaistīja ebrejus ne tikai kā viņu muižu pārvaldniekus un finansiālus aģentus (arī – kā nodokļu ievācējus), bet pat kā vienkārša roku darba darītājus un amatniekus; Lietuvas ebreju sociālais portrets sāka kļūt daudzveidīgāks, nekā Centrālajā Eiropā, taču nekad nekļuva tik daudzveidīgs kā Polijā, un vēlme iegūt naudu no ebrejiem bija pats galvenais Lietuvas valdnieku labvēlības cēlonis.

1388. gada 24. jūnijā un 2. jūlijā Lietuvas lielkņazs Vitauts deva *privilēģiju* Brestas, Traķu (Trakai), Grodno, Lutskas, Vladimiras un citu lielkņazistes pilsētu ebrejiem*, kura bija nozīmīga, pat – vēsturiska, taču ne tik daudz

* Jau 19. gadsimtā sākās zinātniska diskusija par to, vai 1388. gada Vitauta privilēģija ir autentiska jeb vai tas ir 16. gadsimta sākuma – varbūt, 1506.

kā precedents: Eiropā bija jau daudzas un senas privilēģijas, sākot vismaz ar Svētās Romas imperatora Fridriha I privilēģiju 1157 gadā, ja ne agrāk (sākot ar 12. gadsimtu Eiropā bija sākusi attīstīties ebreju pašpārvalde – autonomija, kura pārsniedza reliģiskas autonomijas robežas un ietvēra sevi visu ebreju dzīvi; šo autonomiju garantēja kristīgo valdnieku dotas privilēģijas, kuru izcelšanās sakrita ar plašāku parādību: ar privilēģiju {tiesību} piešķiršanu pilsētām kā jaunai viduslaiku sabiedrības korporācijai), un pavisam neseno Polijas karaļa Kazimira Lielā 1364. gada privilēģiju. Tiesa, 37 pantus garajā Vitauta privilēģijā bija četri panti, kuri vēl vairāk garantēja ebreju personālo drošību un ekonomiskās intereses (atšķirībā no ebrejiem Svētās Romas impērijā, kur viņi, tiesiski, bija vietējo valdnieku kalpi – “*Kammerknechte*”, Lietuvas ebreji bija brīvi pilsoņi, visos kriminālnoziedzumu gadījumos pakļauti tieši paša lielkņaza vai viņa pārstāvju jurisdikcijai, bet sīkāku sūdzību gadījumos – vietējai administrācijai, vienlīdzīgi ar visiem citiem brīvajiem pilsoņiem, bajārus ieskaitot), taču kopumā tā bija līdzīga iepriekšējām privilēģijām, garantējot ebrejiem četras galvenās lietas: pašvaldību; tiesības piekopt kredīta operācijas; tiesības nodarboties ar tirdzniecību; personīgo drošību. Vitauta privilēģijas gandrīz unikālo raksturu nodrošināja kas cits: tas, ka Lietuva – vēl tikko nesen pagāniska valsts – deva vislabāk garantēto drošību ebrejiem (kuru skaits Lietuvā bija pavisam neievērojams, labi ja 6000) laikā, kad viņi jau tika vajāti vecās kristietības zemēs (1394. gadā ebreji tika padzīti no Francijas – Karaļa Kārļa VI lēmums bija vājpārēģis vārda burtiskā izpratnē, jo tobrīd viņš jau bija zaudējis prātu istā, medicīniskā nozīmē – un šajā pat laikā no Ķelnes, Maincas, Augsburgas, Nirnbergas un citām vācu pilsētām; no Anglijas viņi bija izraidīti jau agrāk, 1290. gadā). Vēl vairāk – Lietuva centās saglabāt uzticību tolerancei vairāku gadsimtu garumā, neskatoties uz sporādiskiem antisemitisma uzliesmojumiem (piemēram, 1464. gadā un 1495. gadā, kad ebrejus padzina no Grodno un citām pilsētām, sinagogas pārvērtā par katoļu baznīcām, taču jau pēc astoņiem gadiem, 1503. gadā, viņiem tika atļauts atgriezties, viņu īpašumi tika atdoti un turpmāk nekad, pat uz visisāko laiku, ebreji netika padzīti). Gandrīz šajā pat laikā – 1473.–1474. gadā – Spānijā, toties, tika vajāti un slepkavoti ne tikai ebreji, bet pat *conversos* – kristīgie ebreji, *christianos nuevos*; tā būs Spānijas unikalitāte vēl ilgu laiku. Tiesa, lielkņaza Aleksandra lēmums 1503. gadā atļaut ebrejiem atgriezties un brīvi apmesties jebkurā Lietuvas vietā bija cēlies, galvenokārt, no valsts neapskaužamā finansiālā stāvokļa, kurš bija kļuvis vēl draudīgāks, saasinoties Lietuvas attiecībām ar Maskavu. Ebreju nauda bija tā, kura visvairāk interesēja valdnieku, kā vienmēr.⁴ Lietuva tomēr pamatoti bija viens no visuzskatāmākajiem piemē-

vai 1507. gada – viltojums. Autoru vairākums nosliecās par labu privilēģijas autentiskumam. – Sīkāk skat. – Dmitrij Vaščuk. Sudoproizvodstvo jevreiskogo naseļenija v Velikom kņazetsve Litovskom vo vtoroj polovine XV – pervoj tretji XVI veka. Materiali dvenadcatoj žežegodnoj meždunarodnoj meždisciplinarnoj konferenciji po judaike. Moskva, 2005, s. 84-93.

riem, kurš ļāva 20. gadsimta lielākajam ebreju vēsturniekam Salo Baronam (1895–1989) savos daudzajos darbos uzsvērt ebreju un neebreju mierīgu kopdzīvi un auglīgu mijiedarbību – un ne tikai atsevišķu ebreju galvu reibinošu karjeru, nevis tikai ebreju vajāšanu un pārestības pret viņiem (“... viduslaiku ebreji, lai kā arī viņi necieta no pārestībām un nicinājuma, tomēr bija privilēģēta minoritāte katrā valstī, kurā viņiem bija atļauts dzīvot...”, uzsvēra Barons; ebreju stāvoklis – materiāli un tiesiski – noteikti bija labāks kā absolūtam sabiedrības vairākumam – zemniekiem, nemaz nerunājot par dzimtcilvēkiem).⁵ Lai arī Vitauta privilēģija gadsimtu gaitā dažreiz tika apturēta – parasti, uz neilgu laiku vai atsevišķās pilsētās, ebreju diskriminācija vai vajāšanas Lietuvai nebija raksturīgas.

Taču, tieši tāpēc, ka Lietuvā – kā reti kur citur – ebreji arvien vairāk kļuva par feodālās saimniekošanas sistēmas (muižas īpašnieks – muižas nomnieks – kalps) sastāvdaļu, pat par vietējās sabiedrības – plašākā nozīmē – daļu (lai arī – ne pilnīgi integrālu, jo saskarsme starp ebrejiem un neebrejiem aprobežojās galvenokārt ar tiesiskajām un ekonomiskajām attiecībām), ebreju un neebreju mijiedarbības spektrs radīja ļoti daudzveidīgas un pretrunīgas attiecības, kuru raksturojumā nav vietas vienveidībai. Jau sākot ar Vitauta laiku, bet plašākā veidā kopš 16. gadsimta, ebrejiem tika dotas tiesības nomāt ne tikai muižas, bet pat veselus ciemus un miestus; “nomnieks” un “ebrejs” tika lietoti kā sinonīmi tā laika, īpaši – 16.–17. gs. dokumentos; savukārt, Vakareiropā plaši izplatītā augļošana nebija tik lielā mērā raksturīga Lietuvas ebrejiem. Šlahtas – sīko muižnieku – parādi ebrejiem bija bieži un nereti naudas vietā ebrejiem tika atdoti zemnieki, veicinot arī nepatikas pret ebrejiem izplatīšanos laukos; nereti bija arī otrādi: ebreju parādi šlahtai un no tiem izrietošie daudzie tiesas procesi. Šlahta un ebreji bija ieinteresēti viens otrā, taču savstarpējās attiecības bija pretrunīgas un bieži vien nestabilas.⁶ Lielkņaza Kazimira Jaģelona valdīšanas laikā (1440–1492) pieauga ebreju skaits, kuri kļuva par ietekmīgajiem nodokļu ievācējiem, sākot ar Ilju Moisevicu, Ruvenu Sakoviču, Ābramu Daniloviču un Ješku Šelemoviču; no 1484. gada ebreji ievāca nodokļus arvien lielākā lielkņazistes teritorijā, Kijevu, Grodņu, Brestu, Žitomiru un citas pilsētas un novadus ieskaitot (tas notika tad, kad Eiropā jau sen bija pārdzīvots laiks – no 1150. līdz 1250. gadam – kad ebrejiem tika uzticēts ievākt nodokļus; neviena valsts nevarēja normāli attīstīties un pastāvēt, ja nodokļu ievākšana bija privāts bizness, nevis pašas valsts viena no galvenajām funkcijām). Gan muižu iznomāšana ebrejiem, gan ebreji kā nodokļu ievācēji nereti liecināja tikai par pašu lietuviešu magnātu slinkumu, nesaimnieciskumu un naudas kāri; interesi par ebrejiem, protams, pastiprināja arī vēlme aizņemties no viņiem naudu. Nekas cits, bet tieši valdnieku materiālās intereses lika piešķirt ebrejiem 1529. gadā tādas privilēģijas, kuras nebija salīdzināmas ar citu pilsoņu tiesisko statusu (piemēram, par ebreja vai lietuviešu aristokrāta nogalināšanu bojā gājušā ģimenei bija tiesības saņemt kompensāciju, kura gandrīz desmit reizes pārsniedza to, uz ko bija tiesības pilsētas iedzīvotāja – neebreja ģimenei) un kurām, protams, nebija lemts ilgs mūžs.

Lai arī kopumā ebreji godīgi un cītīgi pildīja savus finansiālos pienākumus pret Lietuvas valsti un valdnieki vai magnāti bija pat vairāk ieinteresēti slēgt nomas līgumu ar ebrejiem, nevis kristiešiem, tomēr nereti ebreji – nodokļu ievācēji pārkāpa savas pilnvaras, radot iedzīvotāju pamatotas sūdzības un nepatiku pret sevi (1538. gadā Brestas ebrejs Goško Kozičs tika sodīts ar naudas sodu par beztiesisku cilvēku ieslodzīšanu cietumā; 1542. gadā, par to pašu, tika sodīts ebrejs Zaharija Markovičs⁷). No tautsaimniecības attīstības viedokļa nodokļu ievākšanas nodošana privātpersonām – neatkarīgi no viņu reliģiskās piederības – bija neizdevīga un ekonomikas attīstību bremsējoša; bez mazākām šaubām privātie nodokļu ievācēji – lai kas viņi arī nebūtu, ebreji vai neebreji – ievērojamu ievāktā daļu atstāja sev. Lietuvas valsts, kura tuvojās 16. gadsimtā savam zenītam, pirms iekrist ilgstošā un neapturamā pagrimumā, bija vismazāk gatava, politiski un sociāli, ieviest profesionālu nodokļu ievācēju birokrātiju, kuru spēja ieviest, pirmā Eiropā, tikai Francija, bet pilnīgi modernizēt – Anglija, saņemot pretim milzīgus ekonomiskus labumus.⁸

* * *

16. gadsimts bija ļoti nozīmīgs gan Lietuvas valsts attīstībai kopumā, gan ebrejiem Lietuvā. Gadsimta pirmā puse bija Lietuvas valsts zelta laikmets, kura valdnieki Sigismunds I un Sigismunds II turpināja draudzīgu politiku pret ebrejiem un enerģiski apkaroja viltus apsūdzības pret viņiem (1564. gadā Lietuvā pirmo reizi ebrejs Bernats Abramovičs tika apsūdzēts kristiešu bērna rituālā slepkavībā; zīmīgi, ka apsūdzētais bija nodokļu ievācējs). Ebreju skaits valstī tuvojās 120 000; lielākie ebreju centri bija Bresta, Grodno un Pinska, bet vēl ne Viļņa. Vienlaikus jau sāka parādīties jaunas iezīmes, kuras signalizēja par trauksmaināku laiku tuvošanos: nepatika – ne vienmēr nepamatota (droši vien Žemaitijas iedzīvotājiem bija pamats 1559. gadā sūdzēties lielkņazam par ebreju – nodokļu ievācēju pārestībām) – pret ebreju privilēģijām un nodokļu ievācējiem sāka augt; valstī ieradās jezuīti un lai arī tam nebija tūlītēja un tieša iespaids uz attiecībām ar ebrejiem, reliģiskā iecietība pakāpeniski vājinājās. Daudzskaitliskā šļahta – sīkā muižniecība vēl nebija ieguvusi pilnas politiskas tiesības, salīdzinot ar magnātiem un aristokrātijas augstāko slāni, taču, neapturami augot, tā – arvien vairāk kļūstot par liekēžiem – sāka pieprasīt šīs tiesības un apsūdzēt magnātus pārliekā labvēlībā pret ebrejiem. Reti kura cita sabiedrības daļa jau vistuvākā laikā spēlēja tik nelabojami negatīvu lomu Lietuvas un Polijas dzīvē kā iedomīgā un slinkā šļahta, īpaši – tās zemākie slāņi – *drobna szlachta*, kurai nebija nekā, izņemot bezvērtīgo titulu (tiesa, šļahta – jeb, kā viņi paši mēdza sevi iedomīgi saukt – *narod szlachecki* – tauta – nekad nebija etniski viendabīga, nedz tāda varēja būt daudznacionālajā Polijas – Lietuvas valstī; pat ebreji, kuri pieņēma kristietību, nereti tika iecelti dižciltīgo kārtā – t.s. Jeruzalemes dižciltīgie, taču absolūtā vairākumā šļahta bija poļu vai lietuviešu izcelsmes un ar augošām ksenofobijas iezīmēm, nemaz nerunājot par nepatiku pret “Jeruzalemes dižciltīgajiem”). 16. gadsimtā ebreju kredīti muižniekiem, apmaiņā pret tiesībām ebrejiem nomāt muižnieku

zemes, ieguva visplašāko vērienu, īpaši – Ukrainas teritorijās, kuras atradās Lietuvas lielkņazistes pārvaldījumā. Piemēram, Volīnijā ebreji nomāja vairāk nekā trešdaļu no visām muižnieku zemēm, kā arī ievāca vislielāko peļņu nesošos nodokļus. Tomēr ebreju – lielo kreditoru un nomnieku skaits bija diezgan neliels, ietverot sevī tikai dažas visbagātākās ebreju ģimenes: Dāvids Šmerļēvičs un Aizeks Borodavka bija visievērojamākie visās Lietuvai piederošās ukraiņu zemēs, īpaši – nodokļu ievākšanā; viņiem bija liela loma visā lielkņazistes ekonomikā.⁹ Tajā pašā laikā nereti sīkie kreditori izputēja, negūstot peļņu no zemes nomas vai nodokļu ievākšanas; bija sastopami arī gadījumi, kad ietekmīgi šlahtiči vai magnāti atteicās atdot ebrejiem paņemto kredītu. Šajā laikā sāka plaši izplatīties krogī, kuros pārdeva degvīnu un kurus nomāja ebreji. Tā bija viena no pretrunīgākajām Lietuvas lielkņazistes ekonomikas iezīmēm, kurai būs ilgstošas un sarežģītas sekas (skat. turpmāk; Latvijas teritorijā, šķiet, degvīns parādījās tikai pašās 16. gadsimta beigās un sākotnēji tika lietots nelielos daudzumos kā zāles; ebreji kā degvīna pārdevēji Latvijas teritorijā parādīsies ļoti vēl – laikam tikai 18. gadsimta beigās).

Lietuvas jaunā savienība ar Poliju 1569. gadā notika vienlaikus ar daudzām izmaiņām abu valstu starptautiskajā un iekšpolitiskajā stāvoklī, un visas tās bija negatīvas, liktenīgas nejausības ieskaitot. Pats milzīgais valsts apjoms un tā saglabāšana būtu dramatisks izaicinājums pat daudz iekšēji stiprākai valstij, īpaši – plēsonīgiem kaimiņiem parādoties. Valstij, kura mainīja savu satversmi un pretēji laikmeta prasībām vājināja monarha varu uz anarhistiskās šlahtas varas – faktiski, patvaļas – lēcienveidīga pieauguma rēķina, tas bija nepanesams smagums, kuru vēl smagāku padarīja karaļu personību deģenerācija, kura sākās ar Sigismunda III ilgo valdīšanu (1587–1632). Eiropas monarhu dīvaino un nereti arī pret dabisko laulību rezultātā Sigismunds vienlaikus bija gan Polijas, gan Zviedrijas karalis un viņa katoliskā audzināšana, pareizināta ar poļu avantūrisku un ambīcijām, dzina viņu pretim arogantai katolicisma uzspiešanai Zviedrijai, kuras rezultāts bija neprātīga avantūra: 1597. gadā viņš izsēdās Zviedrijas krastos ar nenopietni mazu – 5000 vīru – ekspedīcijas korpusu, bet jau 1598. gada oktobrī bija spiests slepeni bēgt,¹⁰ taču gandrīz trīsdesmit gadu ilgs Polijas–Zviedrijas karš – kura liktenis lielā mērā tika izšķirts Latvijas teritorijā, ļaujot mūsu lielajam vēsturniekam Edgaram Dunsdorfam to nosaukt par “Latvijas karu” – nebija novēršams, tāpat kā Polijas sakāve un valsts iekšpolitiskā vājināšanās. To vēl pavairoja nevaldāmo magnātu izraisītais pilsoņu karš un bezjēdzīgā intervence Krievijā. Gandrīz ar nenovēršamu likuma spēku iekšpolitikā novājināšanās, tai skaitā, karaļa varas sašaurināšanās, veicināja antisemitisma pieaugumu un ebreju tiesiskās aizsardzības pasliktināšanos; arvien vairāk ebreji nonāca nevis karaļa, bet magnātu – uz kuru zemes viņi dzīvoja – jurisdikcijā, kas viņus pakļāva biežākām nejausībām. 1592. gada ziemassvētkos Viļņā vietējie kristieši uzbruka sinagogai un izlaupīja to (1593. gada 21. maijā Viļņas Vojevodistes tribunāls vojevodas Kšistofa Radzivila vadībā sodīja piecus Viļņas iedzīvotājus, kuri vēlāk to-

mēr panāca izlīgumu ar ebrejiem). Pats Sigismunds III bija draudzīgs ebrejiem tāpat kā viņa senči – par to liecināja visu iepriekšējo privilēģiju apstiprināšana 1588. gadā, taču pakāpeniski karalis bija spiests piekāpties pilsētu pašpārvalžu augošajām prasībām pēc ebreju ierobežošanas: 1597. gadā viņš aizliedza ebrejiem patstāvīgi uzturēties Vitebskā; 1619. gadā ieviesa ierobežojumus ebreju tirgotājiem Kijevā, kur pret ebrejiem vērstie noskaņojumi strauji pieņēmas spēkā (tiesa, visvairāk pēc tam, kad Kijeva tika zaudēta un nonāca Krievijas varā 17. gadsimta otrajā pusē un vēlāk kļuva par vienu no visantisemitiskākajām pilsētām cariskajā Krievijā.); 1626. gadā ebrejiem bija pavēlēts atstāt Mogiļevu.*

Tieši 16. gadsimta beigās – 17. gadsimta sākumā sāka strauji augt ebreju tirgotāju un amatnieku skaits Polijas – Lietuvas pilsētās un tam līdzī arī konflikti ar pilsētu kristīgo iedzīvotāju slēgto, korporatīvo (ģildes) struktūru. Pilsētu pašpārvaldes pašas sāka pieņemt ebrejus ierobežojošus lēmumus, cenšoties izspiest viņus no pilsētu saimniecības; šie lēmumi nekad pilnībā nesasniedza savu mērķi, taču pakāpeniski pat Lietuvā ebreji bija spiesti sašaurināt savu lomu ekonomikā vai pārmērīgi koncentrēties uz tādiem nodarbes veidiem, kurus aktīvi atbalstīja alkatīgie magnāti, taču kuri ne tikai neveicināja valsts ekonomisko attīstību, bet pat darbojās pret to: ebrejiem piederošās dzertuves un krogi uz magnātu zemes, kuri deva magnātiem milzīgu un parazitiskā ceļā iegūtu peļņu (piemēriem, Radziviliem Lietuvā un Višņeveckiem Ukrainā), bija to spilgtākais un negatīvākais piemērs (Radzivili aktīvi aizstāvēja ebrejus no savas privātās pilsētiņas Biržiem un 1611. gadā varenais magnāts *Kšistofs Radzivils* {1585–1640} pieprasīja, lai Rīgas Dome – tobrīd Rīga atradās Polijas–Lietuvas varā – neuzliek “Radzivilu ebrejiem” tradicionālos nodokļus – vienu ungāru guldeni – *ungarischen Gulden* – kuri tika piedzīti no katra ebreja, kurš ieradās Rīgā; šāds protekcionisms, kas bija cēlies tikai no vēlēšanās iegūt vairāk peļņas no “saviem ebrejiem”, radīja pret pašiem ebrejiem tikai nepatiku; arī rīdzinieki aktīvi cinījās pret t.s. Biržu ebrejiem – *Birsischen Juden*.¹¹) Par Radzivilu ģimenes ciešajiem sakariem ar ebrejiem liecināja arī tas, ka par magnātu – kuru klana īpašumi bija aptuveni tik lieli kā puse no Īrijas un kuri vēlējās ar savām pilīm aizēnot pašu Varšavu – personīgo ārstu tika uzaicināts – lai vēlreiz pierādītu Radzivilu spožumu – pazīstamais ebreju mediķis un filozofs no tālās Krētas salas Jozefs Solomons Delmedigo, kuru pārsteidza Lietuvas ebreju pavisam pieticīgais garīgais līmenis; es esmu valstī, kura ir atšķelta no rabīnistiskām studijām, viņš rakstīja draugiem 1623. gadā. Lai arī valstī joprojām valdi-

* 17. gadsimta sākumā Lietuvas ebrejus jau nopietni nodarbināja attiecības ar kristiešiem. Ebreju kopienas centās ierobežot stereotipu par “bagātajiem ebrejiem” izplatīšanos: 1623. gadā piecu visietekmīgāko Lietuvas ebreju kopienu – Brestā, Grodņā, Viļņā, Pinskā un Sluckā – vadība pasludināja “ārpus likuma” pērles, samtu, zelta juvelierizstrādājumu un caunādu kažoku nēsāšanu. – Oļga Soboļevska. Pinkos Litovskogo Vaada o častnoj žizni jevrejev kņazstva Litovskogo. – Tirosh. Studies in Judaism. Volume 7, Moscow, 2005, p. 159.

ja reliģiska tolerance, karaļu dotās privilēģijas neregulēja ebreju attiecības ar kristīgajām gildēm; 1629. gadā tika izdota pirmā karaļa privilēģija, kura sevī jau ietvēra šo jautājumu: ebrejiem bija atļauts nodarboties ar tirdzniecību un amatniecību, lai arī viņi nebija ģilžu locekļi, taču ekonomiskās konkurences radītais konflikts ar to netika atrisināts.¹² 17. gadsimtā Lietuvas ebreji jau kļuva biežāk sastopami Rīgā kā meža materiālu piegādātāji. Sākotnēji ebreji bija vairāk izplatīti kā lielo feodāļu *faktori* – pilnvarotie, bet, pakāpeniski uzkrājot kapitālu, viņi uzsāka arī patstāvīgu tirdzniecību ar meža materiāliem.

Sigismunda III dēla Ladislava IV valdīšanas laiks (1632–1648) bija vēl pretrunīgāks. Būdams daudz mazāk dedzīgs katolis un jezuītu draugs kā tēvs, viņš godīgi centās uzturēt reliģisku toleranci – par to liecināja ebreju privilēģiju atkārtota apstiprināšana 1633. gadā; no trim iespējamajām jurisdikcijām – karaļa, pilsētu, bīskapu – kuru varā varēja atrasties ebreji, viņiem joprojām vislabvēlīgākā – un nereti jau vienīgā labvēlīgā – bija karaļa jurisdikcija. Taču pilsētu, šlahtas un baznīcas zemāko slāņu nepatika pret ebrejiem kļuva arvien spēcīgāka, nesot sev līdzī raksturā pavājā Ladislava piekāpšanās: šajā pat 1633. gadā viņš pavēlēja ebrejiem Viļņā turpmāk dzīvot pilnīgi atšķirti no kristiešiem, *de facto* radot *geto*; tas tomēr nebija tas pats, kas jau bija izplatīts vairāk kā 20 Polijas pilsētās – privilēģija *de non tolerandis Judaes*, kura deva tiesības vispār aizliegt ebreju apmešanos. Tomēr arī šis karaļa lēmums bija kas neredzēts tolerantajā Lietuvā – *geto*, kura pirmo reizi bija ieviesta Venēcijā 1516. gadā, burtiski, fiziski iemiesoja antijūdaismu (tiesa, arī pašiem ebrejiem bija raksturīga tieksmi norobežoties no neebrejiem, pieprasot sev privilēģijas *de non tolerandis Christianis*; norobežošanās tika uzskatīta par nepieciešamību, lai saglabātu savu ebreju identitāti, par šas, tradīcijas un reliģiju, tomēr Venēcijas Senāta 1516. gada 29. marta lēmums par veselās etniskās grupas piespiedu norobežošanu no pārējiem pilsētas iedzīvotājiem nozīmēja radikālas izmaiņas ebreju sociālajā, kulturālajā un reliģiskajā dzīvē, kura pozitīvais rezultāts – laikam, vienīgais – bija tikai tas, ka tas veicināja īstu ebreju kopienu izveidi).¹³ 1635. gada marta sākumā kristiešu uzbrukumu piedzīvoja tikko pārbūvētā mūra sinagoga Viļņā; tika uzlauztas tās durvis un apgānīti Toras tīstokļi. Taču tā nebūtu bijusi Polija – Lietuva – valsts, ceļā uz bojā eju, kura spētu pilnīgi ieviest dzīvē kaut vai vienu pieņemtu lēmumu, tai skaitā – par ebreju ierobežošanu. To, ko vēlējās pilsētnieki, šlahta un daļa no katoļu baznīcas, nevēlējās autonomie magnāti un spēcīgie bīskapi – paši lieli zemes īpašnieki. Viņu materiālās intereses pasargāja ebrejus no īstas diskriminācijas, vienlaikus gatavojot viņiem baigu likteni laikmetā, kad slāvu zemnieku naida (ukraiņu un baltkrievu zemēs) pret magnātiem un ebrejiem kā magnātu interešu īstenotājiem neapturami auga, tuvinot pirmo lielo ebreju katastrofu diasporā Austrumu Eiropā.

16. gadsimta otrajā pusē Lietuva pirmo reizi sāka veidoties – joprojām diezgan lēni – par ebreju reliģijas un kultūras – kas tobrīd bija viens un tas pats – centru Eiropā. Tas notika ne tik daudz Lietuvas ebreju panākumu reliģiskās domas un filozofijas attīstībā dēļ, cik citu, nesalīdzināmi ievēroja-

māku ebreju centru pagrimuma vai stagnācijas dēļ. Dižākais ebreju centrs diasporā (trimdā) – Kordova musulmaniskajā Andalūzijā, Spānijā – bija pelnīti aizēnojis jebkuru citu centru pasaulē 9.–11. gadsimtā. Taču pat tolerantajā musulmaņu pasaulē auga ekstrēmi spēki, un lielākā viduslaiku ebreju domātāja Mozes Maimonīda (1135–1205), kurš bija dzimis Kordovā un bija nepārspēts gandrīz jebkurā daiļrades veidā, no filozofijas, astronomijas un pat idejām par pirms Ādama cilvēku eksistenci¹⁴ līdz medicīnai, ģimene bija spiesta atstāt pilsētu musulmaņu fanātiķu vajāšanu dzīti. 1236. gadā pilsētu atkaroja Kastīlijas kristīgie valdnieki, un lai arī vēl divsimt gadus ebreju kopiena Spānijā dzīvoja daudzveidīgu un intensīvu dzīvi, zenīts jau bija pagātnē, nelaimes – priekšā. 1492. gadā – liktenīgajā Eiropas ebrejiem – Spānijas, tobrīd jau Inkvizīcijas impērijas, valdnieki Ferdinands un Izabella nolēma padzīt ebrejus no savas zemes, ar to dodot priekšrocību reliģiskam fanātismam, nevis ekonomiskam uzplaukumam, kuru ebreji bija uzturējuši; Spānijā sākās gandrīz 500 gadus ilgs saimnieciskas nīkulošanas posms. Padzīšana no Spānijas bija Eiropas ebreju lielākā katastrofa līdz pat nacistiskās Vācijas izraisītajam holokaustam. Vismaz 400 000 ebreju bija spiesti bēgt, ievadot nepārtrauktu migrācijas kustību; daudzi no viņiem apmetās Salonikos, pilsētā Grieķijā, kura atradās reliģiski tolerantās Osmaņu impērijas varā. Te ebrejiem bija garantēta kopienas autonomija, plašas iespējas ekonomikā un pilnīga brīvība ticības lietās. 16. gadsimtā Saloniki kļuva ne tikai par vienu no pašiem ievērojamākiem ebreju reliģijas, kultūras un zinātnes centriem pasaulē (1516. gadā pilsētā tika nodibināta pirmā ebreju tipogrāfija; kopš šī laika regulāri, tikai ar nelieliem pārtraukumiem līdz pat 1941. gadam, nacistu okupācijai, Salonikos tika izdotas grāmatas ivritā; tik ilgstoša kontinuitāte nepastāvēja nekur citur Eiropā), bet arī par vienīgo pilsētu Eiropā, kur ebreji – aptuveni 20 000 – bija iedzīvotāju vairākums. Pilsētas un ebreju kopienas uzplaukums turpinājās līdz 17. gadsimta beigām, kad sākās ekonomisko un garīgo aktivitāšu pagrimuma posms, lielā mērā saistīts arī ar Osmaņu impērijas ieslīdēšanu ilgstošā krīzē. Taču Lietuvai un Viļņai – kura vēl nebija lielkņazistes lielākais ebreju centrs – bija vēl cits sāncensis: čehu zemes un spožā Prāga. Te 1512. gadā tika nodibināta ebreju tipogrāfija – pirmā uz ziemeļiem no Alpiem (pirmās ebreju tipogrāfijas parādījās 15. gadsimtā, vismaz 18 vietās darbojās aptuveni 78 izdevēji; 11 tipogrāfijas bija Itālijā, pa trim – Spānijā, līdz padzīšanai, un Portugālē, un viena – Turcijā), kura drukāja grāmatas gan ivritā, gan, sākot ar 17. gadsimtu, jidišā; te dzīvoja daudzi ievērojami ebreju zinātnieki – Jehuda L. Ben Bezelels (*MaHaRaL* – “mūsu rabīns un skolotājs”) bija slavenākais, bet ne vienīgais. Savā garajā mūžā – 1520.–1609. – viņš uzrakstīja deviņas grāmatas, kurās pievērsās ne tikai jūdaismam kā reliģijai un filozofijai, bet arī sociālajiem (piemēram, aizstāvēt domu par nepieciešamību radīt harmonisku sociālu kārtību un ļaut katrai tautai dzīvot tās izvēlētu dzīvi) un izglītības jautājumiem (skolēnam jāsaprot to, ko viņam māca; skolēna vecums un individuālie talanti jāņem vērā). Te pat parādījās pirmās ebreju sievietes – rakstnieces, vismaz trīs 16.–17. gadsimtā: Rivka Tikotina, Bella

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

0308128823

Horovica, Rahele Raudnica, kuru darbi bija veltīti gan Prāgas vēsturei, gan medicīnai un bērnu aprūpei.¹⁵

Lietuva kā ebreju reliģijas, kultūras un zinātnes centrs pirmās pazīmes izrādīja tikai 16. gadsimta otrā pusē, pie tam atkal ne tik daudz etniskā Lietuvā, cik tās plašajās nomalēs, atvērtākās kaimiņu valstu ebreju ietekmei. Volīnijā – visticamāk, no vācu zemēm iebrukušo mācīto ebreju iespaidā – tika nodibinātas pirmās reliģiskās akadēmijas – *Yeshives*; tur arī darbojās pirmie rabīni, kuru autoritāte tika atzīta jau visā Lietuvā un Polijā, bet diez vai ārpus tām (Solomons Lurija – 1510.–1573. – ir jāmin kā redzamākais; viņš ievadīja stingru racionālisma strāvu jūdaismā Lietuvā, kam būs nozīme nākotnē cīņā pret emocionālajiem novirzieniem – skat. turpmāk). Viņu autoritāte vairāk balstījās uz politisku un juridisku izveiciību, aizstāvot ebreju intereses, nevis uz ievērojamiem sasniegumiem reliģiskā domā vai zinātnē. Uz Ladislava IV valdīšanas beigām Lietuvas ebrejiem bija ne tikai tiesiska autonomija un attīstīta pašpārvalde (*Kahal*), bet arī priekšnoteikumi, lai kļūtu par patstāvīgu un ievērojamu kultūras centru; tuvu 40 rabīniem jau darbojās vienā pašā Viļņā 17. gadsimta pirmajā pusē, lai arī pilsētā bija tikai varbūt 2500–3000 ebreju.¹⁶ Tieši šajā brīdī, karaļa Jāņa Kazimira nelaimīgajā varas laikā (1648–1668), valsts piedzīvoja katastrofu virkni, kuru iespaidā Polijas – Lietuvas pagrimums kļuva neatgriezenisks, ja tāds nebija kļuvis jau agrāk. Seši iebrucēji – kazaki, zviedri, maskavieši, tatāri, transilvānieši un brandenburgieši – Polijai–Lietuvai bija par daudz; cilvēku un vērtību zaudējumi nebija mazāki kā Trīsdesmit gadus ilgušajās vardarbībās vācu zemēs, kuras šokēja visu tā laika Eiropu.¹⁷ Viena no lielākajām nelaimēm – mežonīgais kazaku un ukraiņu dumpis Bogdana Hmeļņicka vadībā, kurš plosīja Poliju–Lietuvu veselu desmitgadi – no 1648. līdz 1658. gadam un kuram bija sociālas, varbūt pat nacionālas un, noteikti, reliģiskas iezīmes (pareizticīgo naidis pret katoļiem un ebrejiem) – bija vienlaikus lielākā ebreju katastrofa, piedzīvota trimdā Austrumu Eiropā (kā parasti, jāseko piezīmei – laikā līdz Vācijas izraisītajam holokaustam). Jau pirmā poļu sakāve, 1648. gada 24. jūnijā Podolijā, pavēra durvis *Tulčinas slaktiņam* – ebreju masveida apkaūšanai šajā pilsētā, par kuru liecina gandrīz visas laikmeta ebreju hronikas, ieskaitot slaveno Natāna Natasa Hanovera 1653. gada hroniku, publicētu Venēcijā. Pēc Tulčinas slaktiņi pārklāja Ukrainu un Baltkrieviju, visur, kur ieradās ukraiņu bandas; sešus gadus tās ārdījās Lietuvā, 1655. gadā sagrābjot pat Viļņu un nodedzinot lielu pilsētas daļu. Ebreju slepkavošana Viļņā bija tuvu totālai iznīcināšanai. Bija piedzimis dzīvniecisks ukraiņu antisemitisms – Simona Petļuras zvērību 1918.–1920. gadā (sākot ar pirmo Petļuras ierašanās dienu Kijevā un ebreju slaktiņu Mihaila klostera sētā) priekšvēstnesis. Laikam pat vairāki desmiti tūkstošu ebreju – iespējams, Lietuvas ebreju absolūtais vairākums – tika nogalināti vai pārdoti verdzībā uz Tuvajiem un Vidējiem Austrumiem; daudzi bēga, kur tik varēja, galvenokārt uz Svētās Romas impēriju (vācu valdnieku zemēm); notikušo ebreji sāka saukt par *Khurban* (katastrofa, burtiski – šausmas, jidišā) – pēc apjoma, ilguma un upuru skaita tie nebija tikai grautiņi.

Turpmāk nekas vairs nebija tā kā agrāk. Lai arī ukraiņu īstenotie noziegumi palika nepārspēti, krievu – zviedru kara – 1654.–1656. – laikā krievu karaspēks iebruka Lietuvas ziemeļaustrumos, slepkavojot ebrejus un deportējot viņus uz Krieviju; vienā pašā 1654. gadā krievi ieņēma un izpostīja 33 pilsētas, saņemot dedzīgu baltkrievu tumsonīgo pūļu atbalstu. Kad ebreju kopiena sāka lēnām atgūties no katastrofas, 1676. gadā visā Lietuvā bija tikai aptuveni 30 000 ebreji, bet jau 1680. gadā Brest-Ļitovskas ebreji piedzīvoja jaunus brutālus uzbrukumus; nedaudz vēlāk sekoja apsūdzības rituāla slepkavībās, kuras nerims visu 18. gadsimtu. Lielie ebreju centri Bresta un Pinska tā arī nekad pilnīgi neatkopās no *khurban* un tos beidzot sāka aizēnot Viļņa. Arvien smagākus uzdevumus bija jārisina *shtadlan* (advokātam) – ebreju kopienu pārstāvim, kurš darbojās kā to advokāts (protams, ne modernā izpratnē kā profesija tieslietās) attiecībās ar apkārtējo neebreju (*goyim*) pasauli, kurā auga nepatika un pat naidis pret ebrejiem (*stadlan* darbojās ne tikai kā ebreju kopienas kopumā advokāts, bet viņam bija jāizstāv un jāpārstāv arī atsevišķu ebreju intereses, kad tās nonāca konfliktā ar neebrejiem). Apzinoties, ka ebreju autonomija kļūst arvien vājāka un arvien vairāk atkarīgāka no apkārtējās neebreju pasaules augošas nelabvēlības, ebreji attīstīja ļoti plašas un daudzveidīgas metodes kā mazināt ār pasaules potenciālos draudus, saucot šo darbību par *shtadlanut* (starpniecība, aizbildniecība). Pat pēc katastrofas daudzi ebreji joprojām bija nepārspēti tirdzniecībā un finansēs; 18. gadsimta sākumā uzņēmīgākie no Lietuvas ebrejiem jau aktīvi ielauzās slēgtajā vāciskās Rīgas saimniecībā. Vispazīstamākais bija Naftali Hīrš Izraels no Viļņas, kurš 1715. gadā ieguva visspēcīgā feldmaršala A. Meņšikova atļauju uzturēties Rīgā kā atzinību par viņa pakalpojumiem finansu jomā pašam Krievijas caram Pēterim I.

Šausmu un pat panikas izjūtas, kuras radīja *Khurban*, vēl vairāk pastiprināja tas, ka nelaimes brīdī ebrejiem nebija izcilu līderu, bet daudzi rabīni jau bija pārāk atrāvušies no dzīves, dodot priekšroku pilnīgi abstraktiem spriedelējumiem. Jautājums “Kāpēc Dievs mums nepalīdzēja” tika uzdots tik bieži, kā nekad, īpaši – nabadzīgo un neizglītoto ebreju, tālu no rabīnu gudrībām, vidū. Kā parasti posta laikā, uzplauka visdažādākā veida māņi, aizspriedumi un nosliece uz misticismu. Likās, ka sensenajā cīņā jūdaismā starp intelektu un emocijām virsroku gūst emocijas un misticisms: tieši 17. gadsimts bija *Kabalas* – mistisku spekulāciju par visumu, dievu, cilvēku un talismanisku vārdu pielūgšanas – gadsimts, visdažādākā paveida fanātisku sapņotāju laiks (vispopulārākais mistiķis un viltus mesija bija *Sabbatai Sevi* (1626.–1673.)) Tiesa, arī tobrīd bija sastopami izcili rabīni, kuri turpināja studēt un oriģināli komentēt tradicionālu jūdaismu. Tāds bija Viļņā pazīstamais rabīns *Movše Ravkašs*, kurš atstāja izpostīto pilsētu un devās uz Vakareiropu, kur savos darbos – katastrofas iespaidā – uzsvēra vairākas svarīgas domas: ebreju paš aizsardzība pieļaujama ne tikai tad, kad ir reāli draudi dzīvībai, bet pat tad, kad draudi dzīvībai ir tikai potenciāli; ebrejiem jābūt pateicīgiem kristīgai varai, kura viņus aizsargā un glābj; ebrejam

ir jācenšas glābt jebkuru cilvēku, kurš ir nāves briesmās, neatkarīgi no tā vai viņš ir ebrejs vai gojs.¹⁸ Tomēr daudzi ebreji, kuri dzīvoja Polijā–Lietuvā, vēlējās dzirdēt kaut ko aizraujošāku. Tūkstošus vilināja fantāzijas un iedomas. Tūkstošiem alka pēc tiešas, vienkāršas un ciešanas atvieglojošas ticības, kuru spētu saprast katrs, pat neizglītots un analfabēts un kura nebūtu filozofisku prātījumu pārblīveta.

Šādu ticību piedāvāja *Hasidisma* – dievticīgo – kustība, kuras pamatlicējs bija *Izraels Baals Šem Tovs* – “Dieva vārdu meistars” (1698–1760) un tās sākotnējie atbalsta punkti bija Polijas–Lietuvas visnoplukušākajās nomalēs – Volīnijā un Podolijā, daudz nabadzīgu un neizglītotu ebreju, vienkāršā fiziskā darba darītāju dzimtenē. No paša sākuma tā dzima kā protests pret ortodoksālā jūdaisma sholastiku un attālināšanos no tautas. Vismaz sākotnēji hasīdi nepretendēja uz kaut vai mazāku tradicionālā jūdaisma revīziju; kustība uzsvēra ko citu: nepieciešamību mainīt – pie tam, diezgan radikāli – ticības formu. Uzstādot ikvienam ticīgajam centrālo jautājumu kā tuvoties dievam un viņu izprast, hasīdi uzsvēra emocijas, entuziasmu, prieku, pat ekstāzi: katrs, kuram ir silta, atsaucīga sirds, pat neizglītots nabags, var stāties sakaros ar dievu un patiesa ticība var piepildīties katrā dzīves jomā – arī dziesmā, dejā, ēdienā. Nelīdztiesība, kura pastāv pasaulē un kura rada nabadzību, nevar būt par šķērslī cilvēka attiecībās ar Dievu. Vienkāršais cilvēks, kuram ir īsta dievbijība, ir daudz pārāks par tiem, kuri dižojas ar savām zināšanām. Dievbijība ir pārāka par zināšanām! Īsts taisnīgais ir nevis tas, kurš visu laiku pavada, noliecies pār grāmatām, bet tas, kurš rūpējas par cilvēkiem. Dievam jākalpo ar prieku! Nevis ar skumjām par pagātni, bet ar dvēseles harmonijas meklēšanas prieku. Hasidisma panākumi bija milzīgi: tas izplatījās kā uguns sausā zālē. Lai arī hasidisms neieviesa neko principiāli jaunu jūdaismā, taču doma – pati galvenā hasīdiem – ka cilvēku ir glābusi un glābs ticība kā tāda, nevis svēto rakstu pārzināšana, bija draudīgs izaicinājums ortodoksālo rabīnu hegemonijai, balstītai nesatricināmā pārliecībā, ka tikai nebeidzamas studijas ir vienīgais ceļš ne tikai pie dieva, bet arī vienīgais pamats jebkādai autoritātei ebreju sabiedrībā. Hasidisma konflikts ar tradicionālajiem rabīniem nebija novēršams, un to paātrināja Baala Šema mantinieku augošais kareivīgums un uzbrukumi studēšanai studēšanas dēļ.

Par hasīdu pretinieku centru kļuva tieši Viļņa un *Elijahs ben Solomons – Viļņas Gaons* (1720–1797) – iespējams, pēdējais īstais Gaons – “Lielais”, tas, kurš ir devis ļoti ievērojamu ieguldījumu reliģiskas mācības attīstībā – ebreju garīgās kultūras vēsturē (viņš bija vienīgais Gaons Polijas–Lietuvas valsts pastāvēšanas laikā, kas varbūt arī nav, pats par sevi, viņa lieluma rādītājs; būtiskākais ir tas, ka viņš dažreiz tika vērtēts kā otrais pēc Maimonīda; tiesa, Latvija 19. gadsimta nogalē – 20. gadsimta sākumā arī deva vairākus izcilus – rabīnus – domātājus, kuri varbūt nebija mazāk nozīmīgi par Viļņas Gaonu, lai arī mazāk slaveni, piemēram, Meirs *Simha Kacs-Kagans*, kurš bija dzimis Viļņas guberņā 1843. gadā un kopš 1887. gada kalpoja kā rabīns Daugavpilī līdz pat savai nāvei 1926. gadā; viņa teoloģiskie darbi – *Liks-*

mes gaisma, 1902. gads, un *Ilgais viedums*, 1926. gads, iespējams, ir vieni no izcilākajiem visa jūdaisma mērogā). Gaons burtiski iemiesoja 18. gadsimta Viļņas – kurā jau dzīvoja aptuveni 30 000 ebreju, no kuriem tuvu 80 % nodarbojās ar tirdzniecību un amatniecību – strauju pārvēršanos par vienu no ievērojamākajiem jūdaisma centriem visā Eiropā, pārspējot pat Prāgu, un pastāvot neskatoties uz Polijas–Lietuvas valstisko pagrimumu un apkaunojošu – un bieži brīvprātīgu – kļūšanu par Krievijas slepkavniecisko intrigu skatuvi (domas uzplaukums tomēr nekad nav bijis tieši saistīts ar politisku varenību). Viņš piederēja Lietuvas tradicionālajai rabīnu pasaulei vistiešākā un burtiskākā veidā, jo bija dzimis senā un slavenā rabīnu dzimtā, 150 kilometrus no Viļņas, Nemunas krastos. Jau ļoti agrā bērnībā, pat pirms ebreju pilngadības sasniegšanas trīspadsmit gados, viņš demonstrēja apbrīnojamas Bībeles, Talmuda, rabīnistiskas literatūras, tāpat kā astronomijas zināšanas.¹⁹ Viņa dzīve bija vienas nepārtrauktas studijas, faktiski neatstājot Viļņu (izņemot ceļojumus uz Poliju un vācu zemēm jaunībā). Lieki teikt, ka bija grūti iedomāties nesavienojamākas lietas kā hasīdu uzsvars uz jūtām, emocijām un Gaona nesatricināmā uzticība zināšanām. Viņš uzskatīja, ka viss cilvēka mūžs jāvēlta Patiesības atklāsmei, kura, gala rezultātā, dos cilvēkam Harmoniju. Patiesību un Vienkāršību – patiesības labāko kritēriju – var sasniegt tikai nevainojami pārzinot senebreju literatūru, īpašu uzmanību pievēršot valodai, vārdu jēgai senajā ebreju sabiedrībā un rabīnistiskajā literatūrā, kuru nav iespējams izprast bez filozofijas, matemātikas un astronomijas un citu zinātņu studijām (viņš bija arī ļoti stingrs askēts un literatūrā var sastapt viedokli, ka viņa askētisms bija nelabvēlīgs humora sajūtas attīstībai vismaz vienā litvaku daļā – viņi tika uzskatīti par tādiem, kuri nav apveltīti ar humoru²⁰). Tikai daudzpusēja zinātņu apguve var atvērt cilvēka prātam seno rakstu bagātību un tieši perfekta senās literatūras pārzināšana iemieso sevī pilnīgāko mīlestību pret dievu. Būdams nesamierināmi naidīgs hasīdu emocionālismam, misticismam un biežajam diletantismam, viņš kategoriski noraidīja amatierismu seno rakstu studijās un mistisku, iracionālu ceļu pretim dievam. Gaons deva Viļņai īstu garīgu spožumu, noslieci uz loģiku, metodiku un intelektuālismu – lai arī viņš nesasniedza Maimonida, kuru viņš vērtēja ļoti augstu, līmeni – jūtamu ilgi un dziļi pēc viņa nāves visā plašajā litvaku diasporā tālu ārpus Viļņas robežām. No viņa un viņa sekotāju – oponentu hasīdiem (*Mitnagdīmi* vai *misnaged* – ivritā tas nozīmēja – pretinieki, kā viņus sāka saukt paši hasīdi; jau minētais izcilais rabīns no Daugavpils Kacs-Kagans arī bija hasīdu oponents – *mitnageds*) – darbības pirmo reizi Lietuvas vēsturē ješivas sāka izplatīties un plaukt visā karalistes teritorijā, pat vismazākajās pilsētiņās, bet to absolventi izklīda pa visu pasauli, nesot sev līdzī slavu par Lietuvu.

Gaona izcilākais skolnieks un sekotājs bija rabīns Haims no Voložinas (1749–1821), kurš 1803. gadā nodibināja slaveno *Voložinas ješivu*, kura 100 gadus bija izcils Toras studēšanas centrs, ievērojamākā ješiva visā Krievijā un modelis ļoti daudzām citām ješivām visā ebreju pasaulē līdz pat 19. gadsimta beigām; uz turieni tiecās studenti no visas Austrumu Eiropas un

19. gadsimtā, augstā izglītības līmeņa vīlināti, ieradās pat daži hasīdi, bet gadsimta nogalē – cionisti; kā izteicās paši studējošie, mācības nerima 365 dienas gadā (19. gadsimta beigās ješivā studēja aptuveni 400 studentu; oficiāli tā tika slēgta 1892. gadā, kad atteicās pakļauties varas iestāžu un sekulāru ebreju spiedienam iekļaut mācību kursā arī sekulārus priekšmetus; neoficiāli ješiva turpināja darboties līdz pat Pirmā pasaules kara sākumam un no tās nāca daudzi ievērojami rabīni arī Latvijā). Pateicoties *mitnagdim* talmudisko studiju centri sāka izplesties Lietuvā un Baltkrievijā, piesaistot reliģiskajai izglītībai jaunatni: ješivas Slobodkā (Kaunā), Vilkomirā (Ukmergē), Kedainos (Kedainiai) un citur bija oponentu atbilde hasīdiem, kuri tomēr izrādījās par cietu riekstu pat tik intelektuāli varenai figūrai kā Gaons un viņa sekotājiem. Tieši tas, ko viņš apkaroja – emocijas, vienkāršību, pat diletantismu – vīlināja neizglītotos hasīdu piekritējus un ne tikai viņus; neskatoties uz ļoti enerģisku garīgu un pat tīri policejisku kampaņu pret hasīdiem – “opponenti” nekautrējas denuncēt hasīdu vadītājus cariskajai policijai un divreiz – 1798. un 1800. gadā – hasīdu līderis Šnērs Zalmans, iekalts ķēdēs, tika nogādāts uz Pēterburgu, taču tur tomēr tika atbrīvots, neatrodot viņa darbībā krimināla nozieguma sastāvu – hasidisms nebija sakauts un dažu gadu laikā valdība Pēterburgā atzina tā tiesības uz pastāvēšanu. Tas turpināja izplesties, pat plaukt un radīt savus izglītības centrus, jo oponentu vājība bija tieši tur, kur bija viņu spēks: saprāta, racionālisma lomas pārspīlēšanā. Saprāts ir tikai viena garīgās pasaules daļa; cita, ne mazāk svarīga, īpaši nācijai, kura jau 1700 gadus bija padzīta no savas zemes, bija jūtas, mīti, leģendas; bez šīs daļas nebija iespējama nevienas nācijas pilnīga pašidentifikācija. Ne tikai Gaona racionālisms veidoja ebrejus, bet arī lielā hasīdu rabīna, Bal-Šem-Tova mazmazdēla *Nahmana no Bratslavas* (1772–1810) ceļojums uz Svēto Zemi un spekulācijas un sapņi – 18. gadsimta beigās – par *tikkun* (atjaunošanu), par ebreju zaudētā mantojuma atgūšanu un atgriešanos pie saviem pirmsākumiem (tikai 20. gadsimtā hasidisms ieguva savus divus lielākos cienītājus Vakareiropā, abus – Vācijā: filozofu *Martinu Buberu* un filantropu un bibliofilu *Salman Schocken*). Abu ortodoksālo strāvu niknās sadursmes vājināja tikai tas, ka abas sāka apdraudēt viens pretinieks: ebreju apgaismība (*Haskala*).²¹ Abu strāvojumu pārstāvji – lai arī nelielā skaitā – jau 18. gadsimta otrā pusē – 19. gadsimta sākumā pārcēlās uz dzīvi Izraēlas zemē. Ortodoksālo ebreju sašķelšanās divos strāvojumos – hasīdos un oponentos – vēl nebija šķelšanās beigās; turpmāk sašķelās paši hasīdi, veidojot grupas, kuras saucās tās pilsētiņas vai miesta vārdā, kurā dzīvoja kāds no hasīdu redzamākajiem vadītājiem; slavenākā vieta bija Ļubaviči un rebes dinastija no Ļubavičiem, bet arī dinastijas no Breslavas, Beļciem, Geras, Satmaras. Arī no hasīdu vidus nāca milzīga mēroga intelektuālas personības, piemēram, *Josifs Rozins* (1858–1936), Daugavpils hasīdu kopienas garīgais rabīns kopš 1889. gada (skat. sīkāk nodaļu par Latviju).

“Nekad nezaudējiet cerību! Nepadodieties izmisumam!

Dižais Toras likums ir : vienmēr būt priecīgiem!

Lūgt Dievu vienatnē tā it kā sarunāties ar tuvu draugu – istākais veids kā kalpot Dievam. Ja tici, ka var kaut ko sabojāt, tici, ka var arī izlabot.

Viss notiekošais pasaulē noteikti vērtīsies par labu. Pasaule – šaurs tilts. Cilvēkam jāpariet šis tilts un pats galvenais – nebaidīties!”

(Nahmans no Bratslavas)

Polijas–Lietuvas valsts pagrimums, kurš kļuva arvien acīmredzamāks kopš 17. gadsimta otrās puses, atspoguļojās arī arvien sarežģītākās un nereti pat dramatiskās attiecībās starp magnātiem, šlahtu un ebrejiem – magnātu īpašumu nomniekiem. Magnātu vara sāka neatgriezeniski pieaugt jau karaļa Jana Sobieska – kurš bija tolerants pret ebrejiem un centās uzturēt viņu agrāk saņemtās privilēģijas – valdīšanas gados (1674.–1696.); šajā laikā Lietuvas magnāti jau sāka nodarboties tikai ar savām savstarpējā attiecībām, kuras nereti bija tuvas privātiem kariem, un praktiski norobežojās no pagrimstošās valsts interešu aizstāvēšanas.²² Magnātu loma vēl vairāk pieauga Vetinu dinastijas – 1697.–1763. – laikā. Par vienu no Lietuvas lielkņazistes iekšpolitiskās dzīves galvenajiem jautājumiem 1730. gados kļuva konflikts starp magnātu Radzivilu dzimtu, sīkajiem šlahtiņiem, kuri bija izsens nomājuši Radzivilu zemes, un ebrejiem, kuriem Radzivili arvien lielākā apjomā sāka nodot savus īpašumus nomā – uz šlahtas rēķina. Radzivilu attiecības ar ebrejiem bija ciešas jau daudzu gadu desmitu laikā, bet tieši 18. gadsimtā ebreju skaits milzīgajos magnātu īpašumos divkāršojās un, ja agrāk ebreji galvenokārt bija vienas vai divu sādžu nomnieki, tad tagad viņiem nomā tika nodotas patiešām lielas teritorijas, piemēram – ebrejs Meijers nomāja Birzus un to apkaimi; lielajiem nomniekiem bija tiesības nomāt arī krogus, kas, protams, palielināja nomnieku ienākumus, bet nebūt ne labākajā veidā iespaidoja iedzīvotāju tikumus. Konflikts ar šlahtu sasniedza gandrīz militāra konflikta līmeni 1730. gados, kad Radzivilu dzimtu vadīja enerģiskā Anna Radzivila, kura nodeva ebrejiem nomā arvien lielākus īpašumus, vēloties palielināt savu muižu ienesīgumu. Ebreji to parasti arī nodrošināja, pateicoties efektīgai saimniekošanai, kura, no zemnieku viedokļa, nereti nozīmēja neko citu kā augošu ekspluatāciju. Īsts izaicinājums šlahtas daudzu gadu desmitu ieradumam nomāt Radzivilu īpašumus bija Annas Radzivilas lēmums nodot nomā plašas zemes ebrejiem, brāļiem Ickovičiem, kuri pavisam nesen bija ieceļojuši lielkņazistē no Ukrainas: šlahtas nemiers ar sekmīgajiem jaunienācējiem bija tik liels, ka 1730. gadu beigās šlahta jau draudēja Radzivieliem ar privātu pilsoņu karu, ar *konfederāciju* – ar republikas absurdās konstitūcijas šlahtai garantētajām tiesībām uz militāru dumpi pret magnātiem vai karali, ja šlahta jutās “apspiesta”. Konflikts starp Radzivieliem un šlahtu sāka pāraugt plašākā, gandrīz vai visas valsts mēroga konfliktā starp šlahtu un ebrejiem – nomniekiem. Tas tomēr tika atrisināts bez pilsoņu kara, piekāpjoties abām pusēm – Radzivieliem un šlahtai, kā arī citiem magnātiem. Tomēr ebreju – nomnieku stāvoklis vairs nebija tik drošs kā agrāk,²³ taču tieši 18. gadsimtā ebreju iespējas Lietuvas saimniecībā bija ļoti lielas un tas atspoguļojās arī blakus esošās Rīgas saimniecībā. Lietuvas

ebreji – gan tie, kuri bija tikai lielo lietuviešu feodāļu faktori, gan tie, kuri jau bija pietiekoši bagāti, lai tirgoties patstāvīgi – kļuva par ļoti nozīmīgiem preču piegādātājiem Rīgai, īpaši – mežu materiālu tirdzniecībā. Ebreji plaši nomāja mežus Lietuvā un Polijā un slēdza izdevīgus kontraktus ar Rīgas tirgotājiem par meža materiālu piegādi.²⁴

Pēdējie Polijas–Lietuvas valsts pastāvēšanas gadi bija kādreiz varenās valsts nenovēršams un dziļš politisks un sociāls pagrimums. Republika bija kļuvusi par *reductio ad absurdum*: ja agrāk vismaz ebreji ievāca nodokļus, tad tagad to praktiski nedarija neviens un šlahtas izpratne par brīvību bija būt brīviem no nodokļu maksāšanas; nodokļus laikam vairs nemaksāja arī paši ebreji: 1764. gadā galīgi bezspēcīgais grimstošās Polijas Seims mēģināja reformēt nodokļu sistēmu, uzliekot par pienākumu katram ebrejam kā indivīdam – nevis ebreju padomēm – *kahaliem* (kahals bija vēlēta ebreju pašpārvalde, kura risināja visus jautājumus attiecībā ar kristiešu apkārtnējo pasauli, ieskaitot pašus galvenos – ebreju tiesiskās attiecības ar valdniekiem un vietējo varu; kahals regulēja un kontrolēja arī visu ebreju kopienas iekšējo dzīvi) – maksāt nodokļus; gandrīz nekas, tomēr, netika panākts uz Polijas bojā ejas brīdi. Taču, lai arī dekadentiskā valsts nebija pasargāta no ārzemju iebrukumiem, tie nebija tik postoši kā agrāk un kopumā tas bija miera laiks: nekas tamlīdzīgs, kā Hmeļņicka atnestā katastrofa netika piedzīvots, un nekā vērtīgāka par dzīvi mierā nemaz nevarēja būt. Pogromi neizpalika, taču tie bija reti un lokalizēti (piemēram, magnātu Potocku privātajā pilsētā Umanā Ukrainā); ebreju skaits auga, arī – pateicoties lielajai dzimstībai, un uz 18. gadsimta beigām bijušajās poļu un lietuviešu zemēs viņu jau bija krietni vairāk kā pirms katastrofas (pāri par 250 000 vēsturiskajā Lietuvā gadsimta nogalē). Tagad, pēc Polijas trešās dalīšanas 1795. gadā, visi litvaki – Lietuvas, Baltkrievijas, arī Latgales ebreji – bija cariskās Krievijas sastāvā; Krievija bija saņēmusi ne tikai ļoti lielu ebreju skaitu (visās zemēs, kuras Polijas dalīšanas rezultātā nonāca Krievijas sastāvā, bija vismaz viens miljons ebreju), bet arī ilgos gadsimtos izveidojušos Polijas likumdošanu ebreju lietās un Krievijas valdnieku ziņā bija ko ar to darīt. Uz 1795. gadu bija arī beidzies ķeizarienes Katrīnas II liberālās nostājas pret ebrejiem posms un tika ievesti – 1794. gadā – ebreju pārvietošanās un dzīves vietas ierobežojumi, kuru mērķis bija nepieļaut ebreju iepļūšanu Krievijas iekšējās guberņās – šo guberņu iedzīvotāji, īpaši – tirgotāji, bailēs no konkurences, bija jau kopš pirmās Polijas dalīšanas cīnījušies par to, lai ebreji netiktu ielaisti, un beidzot viņi bija uzvarējuši (pilnīgas nejaušības dēļ tieši šajā laikā, 1794. gadā, impērijas citā galā, pie Melnās jūras, tika nodibināta jauna un brīva pilsēta – Odesa, kurai būs lemts aizēnot daudzās jomās visus vecos ebreju centrus Austrumeiropā). Polijas – Lietuvas ilgstošā agonija bija vardarbīgi pabeigta; Polijas–Lietuvas neatkarību iznīcināja un teritoriju sadalīja savās starpā trīs agresori, Krievija, Austrija (Svētā Romas Impērija) un Prūsija; visi trīs ieguva lielu ebreju skaitu un visiem bija jāizlemj, kā integrēt ebrejus; lēmumi bija atšķirīgi, pēc būtības un hronoloģiski.

2. Lietuvas ebreji cariskās Krievijas sastāvā

Apgaismības laikmetam beidzoties un jaunajam, 19. gadsimtam sākoties, Lietuvas ebreji – tāpat kā visi citi ebreju apmešanās joslas ebreji Krievijā – bija pakļauti vismaz trīs veida tiesiskiem ierobežojumiem: *pirmais*, visnoturīgākais, bija ierobežojums apmesties uz dzīvi ārpus *čerta osedlosti* (faktiski josla pilnīgi izzudis tikai 1915. gadā, Pirmā Pasaules kara laikā, bet tiesiski – vēl vēlāk, 1917. gada martā, pēc carisma krišanas); *otrais* – dubulti nodokļi, salīdzinot ar kristiešu tirgotājiem vai amatniekiem – šis ierobežojums būs ar visisāko mūžu un tiks atcelts jau uz 1817. gadu; *trešais* – skaitliskie ierobežojumi ebrejiem ieņemt vēlētus amatus pilsētu pašpārvaldē – tieši Lietuvas kristieši ļoti enerģiski cīnījās par šo ierobežojumu saglabāšanu un pat paplašināšanu (1804. gadā Viļņas kristieši panāca ierobežojumu nostiprināšanu). Pašu Lietuvas ebreju vairākums 18. gadsimta pašās beigās joprojām dzīvoja dzīvi tuvu tai, kādu to ir redzējis ievērojamais britu vēsturnieks Ēriks Hobsbaums: ierobežotu sevī un aizdomu pilnu, zemnieku – nereti naidīgu – ielenkumā, strīdoties savā starpā par jautājumu, kam būt uzticīgam – tradicionālajiem mācītajiem rabīniem (“oponentiem”) vai ekstatiskajiem un nabadzīgajiem hasīdiem.²⁵ Tieši 18. gadsimta beigas – laiks, kad tika pabeigta Polijas–Lietuvas sadalīšana – un 19. gadsimta sākums radīja ebrejiem, īpaši – Baltkrievijā, jaunu un smagu problēmu. Šajā laikā bijušajās Polijas–Lietuvas zemēs kā nekad agrāk bija uzplaukusi alkohola, īpaši – degvīna, ražošana laukos, kuru vēl vairāk paplašināja mehanizācijas attīstība un tvaika izmantošana. Alkoholu ražoja un pārdeva visas kārtas – muižnieki, garīdznieki, mietpilsoņi, zemnieki; dzeršana izplatījās milzīgos apjomos, dzēriens nereti tika pārdots kreditā, piemēram, pret vēl neievākot ražu. Tomēr, lai arī alkohola ražošana un pārdošana bija iesaistītas visas kārtas – 1811. gada 23. decembrī finanšu ministrs D. Gurjevs atzina, ka arī zemnieki plaši nomā krogus un veikalus, bet no iegūtiem līdzekļiem nodokļus nemaksā – un muižnieki bija īpaši aktīvi, carisms nolēma vērst spaidus tieši pret ebrejiem, kuri tika apsūdzēti kristiešu nodzirdīšanā (skat. arī nodaļu par Latviju). Kad 1804. gadā tika pieņemti pirmie “Noteikumi par ebrejiem”, to 34. pants pieprasīja no varas iestādēm, ne vēlāk kā uz 1808. gada 1. janvāri, panākt, lai ebrejiem ne tikai nekas nepiederētu lauku apvidos (ieskaitot, alkohola ražotnes un krogus), bet ebreji paši tiktu pārvietoti no laukiem uz pilsētām vai miestiem un tādā veidā zemnieki tiktu pasargāti no dzeršanas. Taču, jau sākot ar pašiem pirmajiem nolikumiem, ukaziem vai citiem Krievijas varas iestāžu lēmumiem par ebrejiem, tiem bija raksturīga nekonsekvence un gandrīz neviens lēmums nekad netika izpildīts pilnīgi vai bez izņēmumiem. Jau 1808. gada 29. decembrī pirmais izņēmums 34. panta piemērošanā tika attiecināts tieši uz Lietuvu un no tās laukiem ebreju padzišana tika apturēta; 1823. gadā un 1827. gadā pārcelšana uz pilsētām tika atjaunota, bet atkal apturēta 1835. gadā un tā arī netika pilnībā pabeigta nedz Lietuvā, nedz Baltkrievijā, Vitebskas guberņā – kurai piederēja Latgale – ieskaitot. Aleksandra I laika ebreji piedzīvoja vēl vienu ļoti būtisku

notikumu: ebrejiem sāka piešķirt modernus uzvārdus, kuri, visbiežāk, bija šādi: kādas lielas pilsētas vārdā (Berlini, Varšavski, Viļenski); dzimšanas vietas vai kādas citas čerta osedlosti apdzīvotas vietas vārdā (Berdičevski, Zabludovi, Kobrini), tēva vārdā (Abramoviči), mātes vārdā (Dvorkini, Šeinis), nodarbošanās vārdā (Melamedī – skolotāji, Furmani – važoni).²⁶

Tagad ir jāsaka daži vārdi par ebreju apgaismības izplatību Lietuvā. 18. gadsimtā beigās apgaismība, (nemaz nerunājot par emancipāciju, vienlīdzību – kuru jau piedzīvoja revolucionārās Francijas ebreji un kura bija sveša Krievijai), Lietuvas ebrejus laikam vēl vai nu gandrīz nemaz neskāra, vai pat ļoti lielai daļai no viņiem bija pilnīgi neiedomājama (jāatzīmē tomēr, ka haskalas idejas noteikti kļuva zināmas Žagarē, nelielā, bet tīri pārticīgā pilsētiņā – ar mūra mājām un bruģētām ielām – pašā Kurzemes hercogistes pierobežā. Te bija liels ebreju skaits un vairākas dzimtas ar vienu un to pašu uzvārdu – Mandelštami; viens no viņiem, Joselis Mandelštams, sāka interesēties par ebreju apgaismību – kuras idejas, iespējams, ienāca no ar roku aizsniedzamās Kurzemes hercogistes ebrejiem – jau 18. gadsimta beigās, bet viņa dēls Leiba Mandelštams {1819–1889} kļuva par ievērojamu ebreju kultūras un sabiedrisko darbinieku, kas no 1846. līdz 1857. gadam pārzinās ebreju izglītības lietas Krievijas izglītības ministrijā; no Žagares Mandelštamiem nāks arī lielais 20. gadsimta krievu dzejnieks Osips Mandelštams). Sākotnēji, 19. gadsimta sākumā, nedaudzie haskalas piekritēji – *maslikim* – vēl nespēja pārvarēt ebreju tradicionālo un konservatīvo aprindu pretestību – apgaismotājiem neizdevās iegūt atļauju avīzes izdošanai jidiša valodā Viļņā: konservatīvie ebreji panāca to, ka Aleksandrs I avīzes izdošanu neatbalstīja.²⁷ Taču jau vistuvākajā laikā Haskala – lai arī ar zināmu novēlošanos, salīdzinot ar tās dzimteni Prūsiju – sāka strauji izplatīties Lietuvā un aptuveni 50 gadus – līdz 1860.–70. gadiem – tieši Lietuva būs tās centrs, bet Lietuvas, galvenokārt, Viļņas – ebreji, piedzīvos neredzētu attīstību, kuras galvenie rezultāti būs vismaz divējādi: gadsimta pirmajā pusē un vidū Viļņa kļūs par ievērojamāko ebreju izglītības un izdevniecību centru visā cariskā Krievijā (jau 1799. gadā savu ilgo un izcilo mūžu sāka ebrejam *Rommam* piederoša tipogrāfija un grāmatnīca, kura, sākotnēji nebija īpaši redzama, taču ar laiku kļuva par vienu no ievērojamākajām un, noteikti, ar visilgāko darbības laiku – to slēdza padomju vara pēc Lietuvas okupācijas 1940. gadā); gadsimta beigās – par vienu no ebreju kā nācijas – nevis tikai kā kārtas vai ticības – dzimšanas vietām. 19. gadsimts patiesi būs Viļņas gadsimts, taču, tiesa, tieši šajā gadsimtā parādīsies cits, pavisam jauns, bet neaprakstami dinamisks ebreju dzīves centrs, kuru jau esmu minējis – Odesa. Atspoguļojot Krievijas kapitalisma vienu no visdinamiskākajiem un, noteikti, brīvākajiem no feodālisma paliekām reģionu, Odesa apsteigs Viļņu gan ebreju skaitā un modernajā biznesā – Viļņa vienmēr paliks ekonomiski atpalikusi province, taču ne jūdaisma un sekulārās garīgās kultūras attīstībā.

Polijas–Lietuvas bojā eja radīja vienu no koloritākajām personībām Polijas – Lietuvas ebreju vēsturē. Tas bija Lietuvā, Kretingā, dzimušais Be-

reks Jeseļevičs (1760–1809), kurš, franču revolūcijas iespaidots, stājās poļu varoņa Kostjuško karaspēkā un sāka savu apbrīnojamo cīņu par Polijas neatkarības atgūšanu. Jeseļeviča izveidotais 500 ebreju lielais kavalērijas eskadrons kļuva gandrīz vai leģendārs, liekot poļiem un lietuviešiem paraudzīties uz ebrejiem – iespējams, pirmo reizi – kā uz patriotiem un labiem karotājiem (ko vēlāk ebreji pierādīja arī divu poļu – lietuviešu sacelšanās pret Krievijas varu – 1830. – un 1863. gadā – laikā; tiesa, jau 1830. gada sacelšanās laikā daļa no bijušās Polijas–Lietuvas ebrejiem nostājās arī carisma pusē, piedalījās militārā darbībā pret sacelšanās dalībniekiem un par to saņēma Nikolaja I atļauju tikt apbalvotiem ar Svētā Georgija ordeni). Tāpat kā daudzi drosmīgi, bet naivi poļu karavīri, Jeseļevičs ticēja Napoleonam un viņa armijas rindās cerēja atjaunot savas dzimtenes neatkarību; viņš gāja bojā 1809. gadā, karojot prinča Poņatovska poļu armijas sastāvā un viņa patriotisko tradīciju cīnīties pret Krieviju turpināja dēls Joseks Berkovičs (1789–1846).

Neilgi pēc visas Lietuvas un milzīgas Polijas daļas sagrābšanas Krievijā notika pirmie procesi – 1799. gadā Vitebskā un 1816. gadā Grodno (t.i., – t.s. vēsturiskajā Lietuvā) – kuros ebreji tika apsūdzēti rituālajās slepkavībās. Pirmā apsūdzība nāca cara Pāvila I valdīšanas laikā. Neskatoties uz to, ka ietekmīgais senators un dzejnieks Gavrila Deržavins sliecās atbalstīt apsūdzības ebrejiem, pats Pāvils tomēr iestājās par pilnīgu ebreju līdztiesību likuma priekšā (viņš arī noraidīja Kauņas pilsētas kristiešu lūgumu padzīt ebrejus). Gan 1799. gadā, gan 1816. gadā – jau Aleksandra I laikā – tiesas prāvas bija taisnīgas un apsūdzētie ebreji tika attaisnoti (tika noraidīti arī tādi Deržavina izteiktie priekšlikumi, kā ebreju masveida izraidīšana uz Krievijas dienvidiem, uz teritorijām, kuras pēc 1764. gada bija atņemtas Turcijai, un aizliegums ebrejiem nēsāt tradicionālo apģērbu; ne Pāvils, ne Aleksandrs I neatbalstīja arī Deržavina ieteikumu likvidēt viduslaiku palieku – kahalus, kas, iespējams, bija tīri reālistisks un jau savlaicīgs priekšlikums). Abi procesi tomēr bija sākums ļoti nozīmīgam un negatīvam procesam: Krievijā parādījās pašmāju antisemitiskā literatūra (piemēram, “Ebreju parašas”, 1800. gads), kura kurināja vistumsonīgākos aizspriedumus un naidu pret ebrejiem; antisemitisko darbu autoru vidū bija pazīstami un atzīti krievu autori, ieskaitot jau minēto G. Deržavinu, kurš ne tikai apsūdzēja ebrejus bada izraisīšanā Baltkrievijā, bet arī rituāla slepkavībās. 19. gadsimta sākuma antisemitiskie sacerējumi radīja krievu literāru tradīciju, kura pastāvēs visu gadsimtu un sasniegs savu kulmināciju nākamā, 20. gadsimta sākumā.²⁸

Iespējams, ka Napoleons, kurš kā iekarotājs 1812. gadā ieradās Viļņā, nekad arī nenosauca to par “*Jerusalem de Lita*” – Lietuvas Jeruzalemi, kā tas tiek viņam piedēvēts; tam ir maza nozīme – nosaukums kļuva populārs, lai arī kas bija tā autors (nereti literatūrā Lietuvas Jeruzaleme tika idealizēta; faktiski, līdz pat ebreju Viļņas bojā ejai 1941. gadā, pilsētai bija raksturīga nepārvarētā pretruna starp tās garīgo lomu un fizisko veidolu – ebreju Viļņa bija nabadzīga un nereti pat noplukusi; idealizācijas cēlonis, īpaši – mūsdienu darbos – ir neatvairāmā nostalģija pēc bojā aizgājušās pasaules). Pilsēta

patiešām sāka kļūt par Ziemeļu Jeruzalemi. Lai arī Eiropā bija pilsētas ar daudz lielāku ebreju skaitu – 19. gadsimta gaitā par ebreju lielāko – gan absolūtos, gan relatīvos skaitļos – centru, ne tikai Krievijā, bet visā Eiropā, kļuva cariskās Krievijas sastāvā iekļautā dinamiskā poļu pilsēta Lodza, kuras ebrejiem bija neatsverama loma slavenās tekstilindustrijas attīstībā – Viļņa kļuva neaizvietoājama, pateicoties savai lomai ebrej garīgajā dzīvē un Haskalas iespaidam, lai arī daudz ipatnējākam, nekā Prūsijā (Berlīnē). No vienas puses, apgaismību Lietuvas ebreju vidū veicināja tas, ka Kēnigsberga – kura bija kļuvusi par otro ievērojamāko Haskalas centru pēc Berlīnes – bija pavisam tuvu Lietuvai; no otras puses, apgaismību kavēja 18. gadsimta dziļo kaislīgo reliģisko strīdu sekas. Cīņa starp hasīdiem un “oponentiem” ļoti spēcīgi veicināja jūdaisma atdzimšanu un tālāku attīstību, kura neapstājās pat 19. gadsimtā (Kauņas rabīns Izraels Salanters 1849.–1857. gados nodibināja jaunu kustību ortodoksālītātes ietvaros – “*Musar*” {Morāle}, kura uzsvēra ētikas lomu svēto rakstu apgūšanā un centās nosargāt ortodoksālos uzskatus jaunu izaicinājumu laikmetā, nenoliedzot nepieciešamību pakāpeniski pārkārtot ebreju tradicionālo kultūru) un kura uzslēja spēcīgus ortodoksus aizsargvaļņus, gandrīz vai nepārvaramus apgaismībai. Savu darbu tomēr veica dzimstošais kapitālisms un brīvā uzņēmējdarbība, lai cik lēnīga tā arī nebūtu bijusi agrārajā un miegainajā Lietuvā. Ebreju uzņēmēji un kultūras darbinieki sāka iziet ārpus savas, ebrejiskas un reliģiskas vides un ievērojami veicināt poļu (īpaši, pēc tam, kad 1832. gadā, sodot poļus par pirmo lielo sacelšanos pret Krievijas okupāciju, tika slēgtas universitātes Varšavā un Viļņā), lietuviešu un pat krievu kultūras attīstību. Sākotnēji tas visspilgtāk izpaudās ebreju pirmreizējā lomā tipogrāfiju dibināšanā un grāmatu izdošanas veicināšanā. Pretēji šiem starpkultūru kontaktiem darbojās cara administrācijas tieksme ierobežot ebrejus noteiktos pilsētu kvartālos (sava veida “pusgeto”) ; piemēram, 1823. gadā Viļņas policija noteica jaunu ierobežojumus ebreju dzīves vietām, īpaši – pilsētas centrā (*Publikata Od Wilenskiey Mieyskiey Policyi*).

* * *

Neapšaubāmu ietekmi uz ebreju dzīvi un attīstību atstāja cara Nikolaja I (1825–1855) aktīvā, bet pretrunīgā un svārstīgā politika ebreju jautājumā, kura tomēr mainīja ļoti daudz ko ebreju dzīvē (piemēram, pretstatā daudziem Krievijā cars neticēja apsūdzībām par ebreju īstenotajām rituāla slepkavībām, kuras viņš sauca par “pretīgiem meliem”). Bīdī, kad Nikolajs bija kļuvis par caru, Krievijas valdības politika pret ebrejiem bija vairāku pretrunu pilna. Pirmkārt, ebreji tika iedalīti “labos”, kuriem ir pozitīva nozīme kristiešu dzīvē, un “sliktos”, “fanātiķos”, kuru loma ir pilnīgi negatīva, īpaši – kristīgo zemnieku dzīvē un no kuru “ļauņa iespaids” zemnieki – sociāli un kulturāli visneattīstītākā impērijas iedzīvotāju daļa, absolūtais vairākums – ir jāizsargā. Ar šo pretrunu vēl nebija gana. Cita pretruna bija starp to uzskatu pārstāvjiem, kuri aizstāvēja domu, ka ebreji ir “slikti” ne tāpēc, ka viņu reliģija un dzīves veids nenovēršami rada “slikto”, bet “slikti” tāpēc, ka kristiešu sabiedrība ir vairāk vai mazāk netaisnīga pret viņiem, un

otras grupas – daudz ietekmīgākas – uzskatiem par to, ka ebreji ir “slikti” tāpēc, ka viņu reliģija un dzīves veids ir “slikti” un rada “fanātismu” paši par sevi. No šiem atšķirīgajiem viedokļiem cēlās arī atšķirīgi ieteikumi valdības politikai ebreju jautājumā: pirmie ieteica vispirms uzlabot ebreju tiesisko stāvokli un pakāpeniski mazināt viņu diskrimināciju – tas vedīs, viņuprāt, pretim ebreju integrācijai kristiešu sabiedrībā; otrie pieprasīja, lai vispirms mainās paši ebreji un tikai tad varēs mainīt valdības nostāju pret viņiem.²⁹ Pat tik aktīvs monarhs kā Nikolajs I šīs pretrunas nespēja pārvarēt. Viņš balstīja savu varu uz diviem galvenajiem principiem – autokrātiju un pareizticību, bet vēl ne uz etniskumu, ne uz monarhijas tīri krievisko raksturu; tas ļāva caram – vismaz ieceru līmenī – mēģināt atrisināt ebreju jautājumu kaut cik ciešami pašiem ebrejiem. Par cara vēlēšanos modernizēt ebreju dzīvi liecināja Ebreju Komitejas darbība 25 gadu – no trīsdesmit viņa valdīšanas gadiem – garumā, kā arī otro “Noteikumu par ebrejiem” pieņemšana 1835. gadā.

Pirmo reizi ebreji nonāca arī Krievijas slepenpolīcijas – cara kancelejas “Trešās Nodaļas” – uzmanībā; slepenpolīcija sāka nodarboties ar visdažādākajām lietām, sākot ar parastiem kriminālnoziedzumiem (ebreju kontrabandisti – preču kontrabanda patiešām bija diezgan izplatīta nodarbe ebreju vidū, nelegāla krogu un dzertuvju uzturēšana, naudas viltošana un tml.) līdz uzbrukumam ebrejiem un viltus apsūdzības pret viņiem par kristiešu asiņu lietošanu (piemēram, “vēsturiskajā Lietuvā”, Grodņā 1826.–1830. gados) un kristietības zaimošanu izmeklēšanai. Paši ebreji arī sāka kļūt – pie tam, ievērojamā skaitā – par slepenpolīcijas informatoriem, nereti denuncējot arī savus konkurentus biznesā; zīmīgi, ka gandrīz visas apsūdzības ebrejiem rituāla slepkavībās balstījās uz kristietībā pārgājušo ebreju (bijušo ebreju) denunciacijām; bijušie ebreji nereti kļuva pat par antisemītiem (viens no šādiem bija kāds Moško Blanks no Volīnijas pilsētiņas Starokonstantīnovas, kur pašā gadsimta sākumā viņš bija tirgojies ar degvīnu un bija pazīstams kā ļoti nesaticīgs un zaglīgs un kurš bija tiesājies ar gan savu dēlu Ābelu gan kaimiņiem – ebrejiem. 1820. gados viņš pārgāja kristietībā, pieņemot pareizticību un kļuva par īstu antisemītu, pieprasot no Iekšlietu Ministrijas ieviest jaunus un radikālus ierobežojumus pret ebrejiem; īpašu viņa niknumu izpelnījās hasidisms. Šis Blanks vēstures anālēs ir saglabājies tāpēc, ka viņa dēls Ābels, kurš, pārejot pareizticībā, kļuva par Aleksandru, bija Vladimira Ļeņina mātes Marijas Uļjanovas tēvs.³⁰ Ebreju kopdzīve ar cara slepenpolīciju bija sākusies un neviens tobrīd nevarēja paredzēt kādus neapraķstāmus un traģiskus pavērsienus tā iegūs gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā, ebreju revolucionārajai un teroristiskajai kustībai sākoties.

Nikolajs I nodarbojās ne tikai ar ebreju dzīves visiem ārējiem aspektiem (tiesībām kristiešu sabiedrībā), bet centās pārveidot un regulēt arī visu ebreju iekšējo dzīvi: reliģiju, dzīves stilu, izglītību, presi, ebreju iesaukšanu armijā (skat. sīkāk nodaļā par Igauniju); kopumā viņš centās piespiest ebrejus kļūt moderniem un asimilēties kristiešu sabiedrībā. Daudzo projektu

kā reformēt ebreju dzīvi (vienu no projektiem cāram 1840. gadā iesniedza Viļņas ebreju preses cenzors *maskils* V. Tugenholds) vidū nozīmīga bija ebreju izglītības reforma; pirmkārt, tradicionālā ebreju izglītība visos veidos un līmeņos tika pakļauta valsts uzraudzībai un pat kontrolei; otrkārt, tika radītas speciālas valsts finansētas un uzturētas skolas ebrejiem. Krievijā tika atklātas divas ebreju sekulāras un modernas skolas: pirmā bija Rīgā 1839. gadā, otrā – Viļņā 1841. gadā Nisena Rozentāla vadībā.³¹ Ebreju izglītības modernizācija tobrīd guva atbalstu Krievijas Izglītības ministrijā, taču tika veicināta, galvenokārt, vācu valodas apguve, kas bija pilnīgi atbilstoši no Vācijas nākušās haskalas idejām un Lietuvas ebreju – apgaismotāju centieniem (*haskalas t.s. "vācu periods"*); to atbalstīja arī Krievijas valdība (vācvalodīgie ebreji – skolotāji devās no Lietuvas pat uz tuvējo vācvalodīgo Kurzemi, kur arī turpmākajos gados tika atvērtas valsts – kroņa – skolas ebrejiem vācu valodā – te jāmin, piemēram, Tauragē 1850. gadā dzimušais *Benešs Mihailovičs*, kurš 1870. gadā kļuva par skolotāju ebreju kroņa skolā vācu valodā Kuldīgā). Tā kā Krievijā vēl nebija sevi pilnīgi pieteicis kurss uz rusifikāciju, krievu valodas apguvei ebreju vidū – izņemot kantonistus armijā – tobrīd vēl tika ierādīta otršķirīga loma, kas nebūt nebija atbilstoši ebreju interesēm Krievijas impērijā (piemēram, nereti Lietuvas ebreji nemaz nespēja normāli sarunāties ar cara ierēdņiem krievu valodā; protams, kamēr ierēdņu vairākums pārzināja vācu vai poļu valodu vai pat bija vāc-baltiešu izcelsmes, tas nebija nopietns trūkums, taču tāds tas kļuvis diezgan ātri). Tomēr tobrīd Lietuvas ebreji, tāpat kā ebreji Rīgā, izturējās pret valsts skolām ar lielām aizdomām, gan tāpēc, ka daudzi nemaz nevēlējās modernizāciju, citi – tāpēc, ka nevēlējās valsts (kristiešu) pilnīgi tiešu kontroli par šīm valsts skolām (kas bija pilnīgi iespējama tieši tāpēc, ka skolām bija jābūt vācu vai vēlāk krievu valodā, kuru valdības ierēdņi pārzināja), kā arī vairāku citu faktoru dēļ.

Brīdī, kad Nikolajam I likās, ka piespiedu modernizācija ir iespējama, 1844. gadā tika atcelti arhaiskie *kahali*; tas veicināja ebreju kopienu saskaldīšanos un pavisam nelielu kopienu parādīšanos (tiesa, tie vēl ilgu laiku – līdz 1893. gadam – pastāvēja Rīgā un Kurzēmē). Pēc kahalu atcelšanas arvien lielāku nozīmi carisms piešķīra *kroņa rabīnu* darbībai. Lai arī par tiem bija runa jau pirmajos "Noteikumos par ebrejiem" (1804), pa īstam kroņa rabīnu ieviešanai carisms pievērsās tikai tagad. Kroņa rabīns valdības priekšstatos bija ne tikai ebreju reliģiskas kopienas vadītājs, bet valdības ierēdnis, kurš bija atbildīgs par savu kopienu, reģistrēja piedzimušos un mirušos, laulības un šķiršanās, pārstāvēja kopienu attiecībā ar valsts iestādēm un bija starpnieks varas iestāžu un ebreju attiecībās. Valdība vēlējās no kroņa rabīniem paklausīgu savas politikas īstenošanu ebreju vidū. 1835. gada "Noteikumi par ebrejiem" arī paredzēja, ka par labu dienestu kroņa rabīni var tikt apbalvoti ar zelta medaļu un baudīt tādas pašas tiesības kā 1. gildes tirgotāji.³² Nikolaja I entuziasms ebreju reformēšanas lietā nereti mijās ar vilšanos, kad piespiedu asimilācija (vai vismaz rusifikācija: 1845. gadā Viļņā tika atklāts viens no diviem semināriem rabīnu apmācībai Krie-

vijā, kurā mācību valoda bija krievu), kurai tomēr nesekoja emancipācija un pilnīga līdztiesība, nedeva gaidītos rezultātus – arī tāpēc, ka tai pretojās ietekmīgās ebreju galēji konservatīvās ortodoksas aprindas. Taču, lai arī dažreiz cars pievērsās tikai spaidiem (kuri cēlās arī no aizdomām par ebreju simpātijām poļiem; aizdomas veicināja samērā aktīvā ebreju piedalīšanās 1830. gada poļu sacelšanās pret krieviem), piemēram, aizliedzot praktiski visas ebreju tipogrāfijas, tās tomēr nekad netika slēgtas Viļņā (un Kijevā). 1829. gadā B. Neimana tipogrāfija tika izdotas lietuviešu klasiķa K. Doneļiša pasakas lietuviešu valodā; 1830. gadā izdevniecība “Manes un Zimels” izdeva lietuviešu valodas mācību grāmatu bērniem (un atkārtoja izdevumu 1842., 1843., 1844. un citos gados). Šiem un citiem izdevumiem bija ievērojama loma lietuviešu valodas saglabāšanā, pēc tam, kad 18. gadsimtā bija norisinājusies ļoti dziļa lietuviešu polonizācija (1697. gadā poļu valoda bija kļuvusi par Lietuvas oficiālo valsts valodu). Vairāki izdevumi veicināja arī poļu kultūras attīstību: 1830. gadā A. Dvoržecs izdeva poļu gramatiku maziem bērniem, kura tika vairākkārt izdota no jauna; 1836. gadā – Lietuvas vēsturi bērniem poļu valodā. 1839. gadā viens no ievērojamākajiem ebreju izdevējiem M. Romms publicēja krievu–vācu–poļu vārdnīcu (gadsimta otrajā pusē tieši Romma izdevniecība – kuru tobrīd vadīja Romma atraitne Debora – kļuva par vienu no visievērojamākajām ebreju izdevniecībām visā Krievijā un pat pasaulē; 1880.–86. gadā tā izdeva vienu no ebreju reliģiskās domas kalngaliem – Babilonijas Talmudu ar ļoti vērtīgiem komentāriem; šo izdevumu var nosaukt par klasisku). Z. Tipografs – viens no redzamākajiem ebreju uzņēmējiem izdevniecību jomā – ne tikai publicēja pirmo ebreju grāmatu tā laika Lietuvā, bet arī izveidoja izcilu spiestuvi grāmatu iespiešanai dažādās valodās un uzbūvēja modernu tipogrāfiju Kauņā. Jau 1840. gados izdevējs S. Finns mēģināja radīt vienu no pirmajiem periodiskiem ebreju izdevumiem Krievijā, taču cariskās cenzūras žņaugi to liedza.

Kā jau rakstīju, carisms izrādīja labvēlību ebreju apgaismībai un tās piekritējiem – *maskilim*; tam bija skaidrs politisks mērķis – veicināt lojalitāti cariskajai Krievijai un pievērst ebrejus sākotnēji vācu, bet vēlāk – krievu valodai, ar to mazinot poļu iespaidu; daudzi maskilim atsaucās valdības politikai, iedomājoties, kā tas pavērs ebrejiem cariskajā Krievijā lielākas iespējas, nekā tās, kuras bija agrākajā Polijā. Carisma politika, vērsta uz asimilāciju un rusifikāciju, kļuva īpaši aktīva pēc 1863. gada poļu sacelšanās. Redzamākie Lietuvas *maskilim*, piemēram, Ļevs Levanda un Ābrams Paperna, sāka pat apgalvot, ka ebrejiem jābūt ļoti pateicīgiem Krievijas cāriem, nevis poļiem, par ebreju izglītības (krievu valodā) attīstību: Nikolajs I ebrejiem esot bijis tas pats, kas Pēteris I krieviem. Tā bija jau pārspīlēta glaimošana Krievijas valdībai (un apspiestās Polijas noniecināšana) apstākļos, kad jau sāka parādīties jauna un bīstama parādība – krievu masu antisemitisms; līdz grautiņu pirmajam vilnim 1881. gadā nebija atlicis daudz laika.

* * *

Aleksandra II daļēji liberālās valdīšana (1855–1881) ebrejiem, kopumā, bija labvēlīga, tai skaitā – kultūras un izglītības jomā. 1862. gadā tika atcelti

ierobežojumi ebreju tipogrāfiju darbībai un Viļņā bez šķēršļiem, Romma izdevniecībā, sāka iznākt, ivritā, žurnāls "Ha-Karmel" (lidz 1880. gadam) – viens no pirmajiem ebreju periodiskajiem izdevumiem visā Austrumu Eiropā (jau agrāk, 1860. gadā Odesā J. Tarnopols un Rabinovičs bija sākuši izdot ebreju iknedēļas izdevumu "Rassvet", krievu valodā, kurš orientējās uz ebreju asimilāciju krievu kultūrā. Ebreju periodiskā prese – ivritā un krievu valodā (tikai vēlāk – arī jidišā) – bija Aleksandra II laikmeta viens no ebreju dzīves svarīgākajiem ieguvumiem. Odesa un – kopš 1871. gada arī Pēterburga – kļuva par ievērojamākajiem centriem ebreju kultūrai krievu valodā, bet abas nekad pilnīgā mērā neaizēnoja Viļņu ebreju kultūrā ebreju valodās. Pēterburgas loma sekulārajā ebreju kultūrā tomēr kļuva arvien redzamāka, neskatoties uz to, ka 1897. gadā pilsētā bija tikai 17 000 ebreju). Tajā pašā laikā jāatzīmē, ka litvakū vidū – gan pašā Lietuvā, gan, īpaši – Baltkrievijā un Ukrainā, joprojām bija ļoti daudz trūcīgu, pat – pilnīgi nabadzīgu ebreju, kuri tobrīd, 1860.–70. gados, vēl nemēģināja trūkumu pārvarēt ar masveidīgu emigrāciju uz ASV – no 1820. līdz 1870. gadam no visas Krievijas bija emigrējuši tikai 20 000 ebreju, bet migrēja pašas Krievijas ietvaros, tai skaitā – uz pārtikušāko Poliju, kur nabadzīgo litvakū – no kuriem daudzi jau bija rusificējušies – ierašanos poļi sāka uztvert ar augošu nepatiku. Carisms, būdams nesamierināmi naidīgs pret poļiem (pēc 1863. gada poļu – lietuviešu sacelšanās poļi kļuva, vismaz uz laiku, par visdiskriminētāko grupu impērijā; piemēram, 1864. gada 27. maija brutālais, pēc satura un formas, nolikums noteica, ka poļus nedrīkst pielaist nevienā valsts vai sabiedriskā darbā, kurā viņi varētu nonākt „..tiešā kontaktā ar tautu..” ; nekas tamlīdzīgs ne toreiz, ne jebkad vispār tika piemērots pret ebrejiem), pieļāva litvakū, īpaši – tāpēc, ka daudzi no viņiem jau bija rusificējušies – ieceļošanu Polijā, neskatoties uz ierobežojumiem ebreju pārvietošanās, kuri tika ievēroti citās impērijas daļās, ar nolūku vājināt poļu patriotismu un nacionālismu. Lai arī kāds nebūtu bijis carisma nolūks, skaidrs ir tas, ka litvakū ieplūšana Polijā bija par strauju un liels iebrucēju skaits, kurš ierodas isā laikā, nenāk par labu nevienam. Varšavā 1880. gadu sākumā jau bija vairāki desmiti tūkstoši litvakū, kuru trūcīgums un krieviskums kaitināja poļus arvien vairāk un 1881. gada decembrī Varšavā pat notika grautiņš, kura rezultātā 2 ebreji tika nogalināti un 24 ievainoti (grautiņam Varšavā bija raksturīgas vismaz divas iezīmes, kuras raksturoja arī pārējos grautiņus impērijā. Pirmkārt, varas iestādes nekādā veidā nebija provocējušas vai organizējušas grautiņu un vienīgais, ko tām varēja pārmest ir tas, ka rīcība grautiņa apspiešanā bija par lēnu, lai arī karaspēka papildspēki tika ievesti pat no Lodzas; otrkārt, pat dievbijīgajā Polijā visaugstāko Varšavas katoļu garīdznieku aicinājumu ievērot mieru un neveikt nekādu vardarbību pret ebrejiem palika neievēroti, tāpat kā pareizticīgo garīdznieku līdzīgie aicinājumi Krievijas dienvidos, grautiņu telpā)³³. Tomēr, nevis grautiņu vilnis Krievijā 1881.–83. gados (sīkāk. skat. nodaļā par Latviju), bet tieši trūkums un nabadzība sāka spēcīgi pastiprināt vēlēšanos izbaukt no Krievijas: sākot ar 1881. gadu katru gadu Krieviju atstāja pāri 20 000 ebreju – vairāk kā visos iepriekšējos piecdesmit

gados kopā, pie tam izbraukšana kulmināciju sasniedza 1886.–87. gados, kad grautiņi jau bija garām: tas liecināja, ka emigrācijai – kura aptvēra arī daudzus litvakus – bija galvenokārt ekonomisks cēlonis.

Ebreju vairākums, protams, palika Krievijā un Lietuvā. Gadsimta nogalē turīgākie Lietuvas ebreji – lai arī nelielā skaitā – izglītības nolūkos jau sāka doties uz ģeogrāfiski tuvajiem, bet kulturāli un lingvistiski svešajiem Krievijas ziemeļiem: laika posmā no 1883. līdz 1905. gadam Kauņas provincē dzimušie ebreji bija otrie aktīvākie – tūlīt aiz vāciskajiem Kurzemes ebrejiem – Tartu Universitātes (kurā līdz 1892. gadam mācību valoda bija vācu) ebreju studentu Literatūras un Mūzikas biedrībā (no tās 170 biedriem 57 bija nākuši no Kurzemes, bet 30 – no Kauņas guberņas). Savukārt, ebrejiskajā Viļņā 1882. gadā turīgais ebreju tirgotājs un bibliofils Matiahu Strašuns (1817–1885) dāvāja pilsētai 5763 grāmatas jidiša valodā – tobrīd lielāko ebreju bibliotēku visā reģionā*, kura vēl auga turpmākajos gados (1914. gadā – jau 20 000 grāmatu) un kļuva par ievērojamāko visā Austrumu Eiropā un deva ievērojamu ieguldījumu modernas ebreju intelīgences izveidē. Ebreju apgaismība Vācijā bija gandrīz izstūmusi jidišu, kuru paši izglītotie ebreji sāka nicinoši saukt par žargonu un kaunēties no tā; nekas tam līdzīgs nekad nenotika Lietuvā, kur jidišs – līdzīgi citu litvaku jidišam – kļuva pat par īsti literāru valodu. Lietuvā dzimušajiem ebrejiem bija arī ļoti liela loma ebreju preses izveidošanā Krievijā, tai skaitā – arī ivritā. Viens no izcilākajiem žurnālistiem bija 1849. gadā Viļņā dzimušais *Jehuda – Leibs Kantors* (kopš 1890. gada līdz viņš dzīvoja Liepājā, no 1909. līdz savai nāvei 1915. gadā – Rīgā – skat. turpmāk); 1886. gadā viņš sāka izdot Pēterburgā pirmo regulāro – iznāca katru dienu – laikrakstu ivritā "*Hajjom*" ("Diena"). Uz to brīdi retais ticēja, ka ivritā – senebreju valodā – var atainot modernu, daudzkrāsainu dzīvi, nevis tikai diskutēt par ticības jautājumiem, kuriem nebija vajadzīga moderna valoda; pat ivrita entuziastiem nepatika t.s. melica – patētisks, pseidobibelisks ivrita literatūras stils, pazīstams kopš 18. gadsimta. Kantora "Diena" pierādīja, ka ir iespējama moderna, bagātīgi informatīva un ar labu literatūru pilna avīze ivritā, bez melicas, taču laikraksta liktenis tomēr nebija īpaši laimīgs – 1880. gados ivrits jau sāka cieši saistīties ar t.s. palestīnofiliju, kultūras cionisma sākotni. Tas Kantoru pavi-

* Jāmin divas citas ievērojamas ebreju bibliotēkas, kuras izveidoja Baltijas ebreji. Pirmā bija slavenā "*Bibliotheca Friedlandiana*", kuru 1892. gadā Krievijas Zinātņu Akadēmijai Pēterburgai novēlēja Daugavpili 1826. gadā dzimušais bagātais tirgotājs un bibliofils Leo Fridlands. Bibliotēkā bija 13 000 sējumu, ieskaitot 300 senus manuskriptus un 32 inkunābulas, nodrukātas 15. gadsimtā. Arī otrā bibliotēka bija Pēterburgā: semītu valodu profesora Daniela Hvolsona – kurš bija dzinis 1819. gadā Viļņā – 2208 grāmatas un 20 reti manuskripti; tās katalogs tika publicēts Viļņā 1897. gadā; Hvolsons publicēja pirmo ievērojamo darbu krievu valodā, veltītu ebreju inkunābulām. *Judaica in the Slavic Realm, Slavica in the Judaic Realm. Repositories, Collections, Projects, Publications*. Edited by Zachary M. Baker. New York, 2003, pp. 40–45.

sam neinteresēja, lai neteiktu vairāk – viņa interese bija nevis par Palestīnu, bet par ebrejiem Krievijā (un Eiropā) un par viņu presi un literatūru trijās valodās – krievu, jidišā, ivritā – Krievijā (valdība uzskatīja “Dienu” par “patriotisku” – no Krievijas interešu viedokļa – izdevumu); 1888. gada martā Kantors bija spiests slēgt “Hajjom” – tie, kuri spēja lasīt ivritā, jau vēlējās kultūras cionismu.³⁴

Ja Lietuvas ebreju devums jebkurā kultūras jomā bija milzīgs, tad tajā pašā laikā ekonomiski vāji attīstītā Lietuva nedeva nevienu no lielajiem ebreju uzņēmējiem – Krievijas kapitālisma pionieriem; viņi darbojās dinamiskākos rajonos: lielais bankieris un nozīmīgā dzelzceļa Pēterburga – Varšava finansētājs I. Blohs – Varšavā; modernās cukurrūpniecības karaļi brāļi Brodski – Kijevā (“Brodsku cukurs”; gadsimta beigās Lāzars Brodskis, līdzīgi Strašunam Viļņā, ziedoja lielas naudas summas bibliotēkas izveidei, taču, atšķirībā no Strašuna, tā nebija specifiski ebreju grāmatu bibliotēkā – grāmatas bija galvenokārt krievu valodā); bankieru Ginsburgu (Rotšildu partneru) dinastija – Pēterburgā, Kijevā, Odesā, izveidojot tur lielākās Krievijas bankas. Odesā kopš 1850.–60. gadiem ebreji sāka kontrolēt arī milzīgo pēc apjoma un nozīmes labības tirgu, izspiežot no tā grieķus. Ja Viļņa iemiesoja tradīcijas, pie tam – lielas, tad tomēr Viļņu varēja salīdzināt – lielākā vai mazākā mērā – ar vairākām citām impērijas pilsētām; ebreju Odesu – galvenokārt, sekulāru – nevarēja salīdzināt ne ar ko. “Odesas gars” bija pilsētnieciskā, kapitālistiskā modernitātē, enerģiskumā, ambīcijās, izveicībā un ātri iegūtā peļņā, tāpat kā vardarbībā un jau folklorizētā kriminālajā pasaulē. “*Lebn vi Got in Odes*” – dzīvot kā dievam Odesā, tā mēdza teikt par šo pilsētu, kurai kaut kas līdzīgs bija varbūt tālā ārpusē, Čikāgā vai San – Francisko (pat no mazās un gleznainās Kurzemes pilsētiņas Sasmakas daži ebreji bija izceļojuši uz Odesu.³⁵ Pašās gadsimta beigās, 1897. gadā, kad Krievijā notika ļoti labi organizētā tautas skaitīšana, Viļņā bija tikai 154 500 iedzīvotāji: 40% bija ebreji, 30,9% – poļi, 20,1% – krievi, 4,2% – baltkrievi un tikai 2,1% – lietuvieši (kā redzam, jau tobrīd Rīga bija diezgan tālu priekšā iedzīvotāju skaita ziņā ar 255 879 iedzīvotājiem, taču īstais Rīgas lēciens būs 1900.–1914. gados, kad pilsētnieku skaits pārsniegs 500 000, bet provinciālajā Viļņā tas paliks gandrīz nemainīgs, pieaugot tikai par dažiem tūkstošiem).

Litvaku vidū dzima arī modernā ebreju māksla, sākotnēji saistīta ar tikai dažu drosminieku uzdrīkstēšanos attālināties no ortodoksālā jūdaisma un doties pasaulīgo interešu jūrā; senie reliģiskie aizliegumi studēt laicīgo mākslu un attēlot cilvēku tika pārkāpti. Viens no pirmajiem Austrumu Eiropā jauno, grēcīgo ceļu gāja Viļņā dzimušais un Rietumeiropā atzinību ieguvušais tēlnieks Marks Antokoļskis (1842.–1902.); vēlāk viņam pievienojās divi izcili gleznotāji – ainavists Izaks Levitāns un portretists Leonīds Pasternaks, kuri darbojās Maskavā un kurus vairāk interesēja Krievijas un Eiropas modernā kultūra nekā Krievijas ebreju dzīve. Lai arī 19. gadsimta beigās – 20. gadsimta sākumā Viļņas mākslas dzīvē ietekmīgākie bija poļi,

arī ebreji tajā iekļāvās arvien aktīvāk un vistuvākajā nākotnē tieši viņi kļuva starptautiski pazīstami, atstājot daudz lielāku nekā poļi iespaidu uz moderno mākslu Eiropā. Vairāk nekā trešdaļa no audzēkņiem vienīgajā municipālajā mākslas mācību iestādē – Viļņas zīmēšanas skolā – bija ebreji, ieskaitot Haimu Sutinu (*Chaim Soutine*), Haimu Lipšicu (*Chaim Jacques Lipshitz*) un Rēzeknē, Latgalē, dzimušo (1892. gadā), bet Viļņā izglītoto Mihailu Kikoinu; viņi vēlāk, 1920.–30. gados, veidoja strāvojumu, kuru franču kritiķis *Andre Warnod* nosauca par “Parīzes skolu” (*L'Ecole de Paris*). Krievijā uz 1910. gadu par ievērojamāko ebreju izcelsmes gleznotāju bija izvirzījies lielskais portretists, jau minētais *L. Pasternaks* (dzejnieka Borisa Pasternaka tēvs); lai arī viņš jau krievu laiku kā bija atmetis garlaicīgo *peredvižņiku* reālismu un tuvinājies impresionismam, tālāka modernizācija viņam bija sveša; pret avangardu Eiropas un Krievijas mākslā viņš bija skeptisks, taču tādi pavisam nebija jaunie talanti no Viļņas zīmēšanas skolas. Lipšics pirmais ieradās Parīzē 1909. gadā; nedaudz vēlāk sekoja Kikoins, Sutins, Izaks Dobrinskis, Pinkus Kremens, Maksis Bands un citi litvaki, pievienojoties Parīzes mākslinieku “stropam” (*“La Ruche”*). 1913. gadā Lipšics iepazīnās ar Pikaso un viņu draudzība bagātināja Lipšica skulptūras ar milzīgu kubisma iespaidu (savukārt, paša Lipšica kubistiskā bronza atstāja iespaidu uz latviešu tēlnieku – modernistu Emīla Meldera, Martas Liepiņas – Skulmes un Teodora Zaļkalna agrīnajiem darbiem)*; Kikoinam draudzīgu atbalstu sniedza Amedeo Modigliani, iepazīstinot viņu ar franču modernistiem un 1915. gadā rēzeknietim jau izdevās sarīkot pirmo personālo izstādi pašā Parīzē! (sava mūža laikā – Kikoins mirs Parīzē 1968. gadā – viņam būs veselas divpadsmit personālās šajā dižajā pilsētā). Ebreju reliģiskajā tradīcijā tēlotājmākslai nebija vietas (otrais bauslis noteica: “Netaisi sev elku tēlu vai kāda atveidu nedz pēc tā, kas ir augšā debesīs, nedz pēc tā, kas ir virs zemes, nedz pēc tā, kas ir ūdenī zem zemes...”); lai mākslas darbs neklātu

* *Haims (Žaks) Lipšičs* (1891–1973) piedzima pārtikušā un izglītotā ģimenē Druskininkos; tēvs vēlējās, lai dēls iet tradicionālu ceļu un turpina ģimenes biznesu, taču Haims burtiski aizbēga uz Parīzi, kur pirmos divus gadus izdzīvot ļāva viņa mātes finansiālais atbalsts. Laiks, kad Lipšics ieradās Parīzē, bija reālistiskas skulptūras norieta un kubisma rītausmas gadi. Sākot ar 1912. gadu, ar pirmajiem darbiem, Lipšics sāka veidoties par kubistisku skulptoru, laikam – visievērojamāko, nereti salīdzinātu ar Pikaso devumu glezniecībā. 1945. gadā viņš izteicās, ka kubisms nav bijis tikai virziens vai skola, vai tikai estētika – tas bija jauns skats uz Visumu... 1937. gadā Lipšics radīja monumentu *Prometheus*, kurš tika uzskatīts par tikpat nozīmīgu protestu pret fašismu un nacismu, kā Pikaso *Guernica*. 1950. gadu sākumā viņš tika uzaicināts radīt Jaunavas skulptūru vienai katoļu baznīcai Francijas Alpos, *Chamonix*; veidojot *Notre Dame de Liesse*, Lipšics uzsvēra, ka viņš, ebrejs, uzticīgs jūdaisma, skulptūru katoļu baznīcā velta cerībai, ka garīgums uzvarēs. – sīkāk skat. – Alfred Werner. Jacques Lipchitz: Protean Cubist. Judaism. A Quarterly Journal of Jewish Life and Thought. Vol. 10. No.1, Winter, 1961, pp. 64-72.

par pielūgsmes objektu un nedotu pamatu elkdievībai, kuru jūdaisms kategoriski noliedza, bija bez ierunām jāievēro prasība – “Netaisi sev tēlu, lai to pielūgtu.”), taču sekularizācijas un modernisma sintēze radīja spilgtu ebreju tēlotājas mākslas uzplaukumu. Sekularizētie ebreji pievērsās tēlotājmākslai, saglabājot arī ebreju garīgās tradīcijas un simbolus (tradicionālos ornamentus); modernisma iespaids pārvietoja viņus no cariskās Krievijas ebreju provinces uz pasaules mākslas centru. “Parīzes skolai” nebija viena līdera vai skaidras teorijas, taču tā izveidoja vitālu un pārsteidzošu ebreju un franču mākslas sintēzi. Lietuvas ebreju panākumi Parīzē arī atspoguļoja to, ko izcilais britu vēsturnieks Ēriks Hobsbaums sauca par mākslinieciskās jaunrades internacionalizāciju 19.gs. beigās – 20.gs. sākumā, spēcīgu kā nekad agrāk – internacionalizāciju kā visdažādāko iespaidu brīvu plūsmu no vienas pasaules malas uz otru, kuru tīri fiziskā veidā atviegloja neredzēti brīvā pārvietošanās plašu kultūras zonu ietvaros: *Ecole de Paris* vairāk sastāvēja no iebrāucējiem, Lipšicu, Sutin un citus Krievijas ebrejus ieskaitot, nekā no pašiem francūžiem.³⁶

1911. gada 30. aprīlī, laikā, kad litvaku mākslinieki sāka iekarot Parīzi, Pēterburga burtiski uzsprāga sajūsmā: to bija radījis desmit gadus vecais vijolnieks, Viļņā dzimušais *Jaša Heifecs* (1901–1987), divdesmitā gadsimta ģeniālākais vijolnieks, kura tehnikas virtuozitāti laikam nav izdevies pārspēt nevienam. Virtuozitāte bija tik apbrīnojama, ka dažbrīd pat sāka likties, ka tā ir pārāk auksta, bez jūtām – *kalter Schonheit*. Tas tomēr nebija aukstums, bet īsts aristokrātisms – Heifeca izskatā, stājā un vijolnieka būtībā. “Ja Jūs izaicināsi Dieva greisirdību, spēlējot ar tik pārcilvēcisku perfekciju, jūs mīrsiet jauns.”, tā Heifecam 1920. gada 13. jūnijā rakstīja Georgs Bernards Šovs. Dievs tomēr bija spiests būt greisirdīgs vēl pāri par pusgadsimtu – Heifecs beidza koncertēt tikai 1972. gadā, kad sava diemžēl ļoti īsā izpildītāja mūža virsotnē bija Rīgā dzimušais *Filips Hiršhorns*, vijolnieks, kurš bija liels tieši savā atšķirīgumā: interpretāciju – īpaši. J. S. Baha, kas nekad nebija Heifeca stiprā puse – dziļumā un traģismā.

3. Lietuviešu modernais nacionālisms un ebreji

1863. gada janvārī sākās otrā – pēc 1830.–31. gada – poļu-lietuviešu sacelšanās pret carismu – varonīgs – kā tas gandrīz vienmēr ir bijis poļiem, un tikpat izmisīgs un atrauts no realitātes – kas arī ir gandrīz vai tipiski viņiem – mēģinājums atdzīvināt to, kas bija sen pagājis: Polijas – Lietuvas neatkarību, milzīgas un nenacionālas, bet daudzkulturālas valsts veidā. Tas bija poļu – lietuviešu romantisma pēdējais cēliens, īss, traģisks, galīgi nesavlaicīgs: skatuvei jau tuvojās citas darbojošās personas, mazāk romantiskas un cēlas, bet nesalīdzināmi tuvākas zemei – bija sākusies etniskā nacionālisma rītausma. Carisma atriebība bija baisma: Viļņā un Kauņā 37 patrioti tika publiski pakārti; sacelšanās slepkava, 79 gadus vecais krievu ģenerālis Mihails Muravjovs godam nopelnīja iesauku “Muravjovs – kārējs.” Taču vēl smagāks, pilnīgi nedzirdēts pat cariskajā Krievijā un, protams, nekad

nepiedzīvots nevienā citā valstī – un kur gan netika apspiestas sacelšanās – sods gaidīja lietuviešus: pats cars Aleksandrs II 1865. gada 13. septembrī pavēlēja aizliegt latīņu drukus; visām publikācijām turpmāk bija jābūt kirilicā. Valoda – nācijas dvēsele – bija carisma atribūcijas galvenais mērķis, tiesa – ne ar nolūku pilnīgi aizliegt vai iznīcināt lietuviešu valodu. Trijās (tikai trijās – !) skolās tomēr bija atļauts mācīt lietuviski divas stundas nedēļā. Mērķis bija divējāds: pirmkārt, pilnīgi iznīdēt poļu valodas, kultūras un dumpīgā gara iespaidu lietuviešu sabiedrībā – poļu valoda, kuru vairs nevarēja lietot sabiedriskās vietās, tika pakļauta ne mazākiem, ja ne lielākiem spaidiem; otrkārt, radikāli uzspiest Lietuvai (tagad – vairs tikai Ziemeļrietumu novadam, kā tika saukta Lietuva, lai izdzēstu pat atmiņu par nepakļāvīgo zemi) rusifikāciju visās dzīves jomās un iznīcināt gadsimtiem ilgo poļu – lietuviešu likteņu kopību un kultūras saplūšanu.³⁷ Līdz ar to lietuviešu nacionālā atmoda, kura norisinājās vienlaikus ar latviešu un igauņu atmodu, notika radikāli atšķirīgos apstākļos – atšķirībā no latviešiem un igauņiem tās mērķis nebija radīt valodu un nacionālu kultūru un paplašināt tās telpu; mērķis bija nosargāt, glābt valodu un kultūru. Vismaz trīs momenti ir jāatzīmē latīņu drukas aizlieguma sakarā.

Pirmkārt, neskatoties uz cara lēmuma barbariskumu, tā realizācija, galu galā, bija nesekmīga. Daudziem lietuviešiem – piemēram, tuvu pusei no lietuviešiem Viļņas apgabalā – carisma politika bija pilnīgi vienaldzīga, jo viņi bija analfabēti. Tiem, kuri tādi nebija, nopietni palīdzēja "grāmatu nesēji" (*knygnešiai*), kuri nelegāli, bet ļoti sekmīgi un nepārtraukti piegādāja desmitiem tūkstošus grāmatas lietuviešu drukā no kaimiņos esošās Austrumu Prūsijas, kur nekādu spaidu pret lietuviešu izdevumiem latīņu drukā nebija; nesēju vidū bija arī ebreji, kuru senās iemaņas kontrabandā (laikam ebrejiem nebija no svara, ko īsti ievest kā kontrabandu – grāmatas vai kādu vienkāršu preci, taču, iespējams, varēja pastāvēt arī simpātijas lietuviešu kultūrai), tagad izrādījās par ļoti noderīgām lietuviešiem.* Poļu iespaids uz lietuviešu garīgo kultūru tika mazināts – tas nav noliedzams, taču pašu lietuviešu attīstību carisms, pretēji savām iecerēm, tikai veicināja: dzima lietuviešu lingvistiskais nacionālisms, ar mērķi radīt modernu lietuviešu valodu. Tas bija solis pretim arī nacionālismam arī citās jomās, kurš

* Ebreju un lietuviešu stāvoklis pēc 1863. gada sacelšanās bija ļoti atšķirīgs. Lai arī neliels ebreju skaits bija piedalījies sacelšanās un viens no viņiem, Viļņas aptiekārs Ševelis Kinkulkins, bija pat bijis nemiernieku vadoņa Konstantīna Kalinauska tuva uzticības persona, taču ebreju piedalīšanās, protams, nebija salīdzināma ar polonizēto lietuviešu lomu un carisms neizvērsa ebreju kultūras apspiešanu, pat otrādi – ebreji tieši lietuviešiem tik smagajā laikā baudīja Aleksandra II liberālo reformu augļus. Krievijas valdība īstenoja politiku, kuras mērķis bija veicināt pret-runu veidošanos starp dažādām tautām, konkrētajā gadījumā – starp kulturāli apspiestajiem lietuviešiem un ebrejiem, kuriem 1860.–70. gadi bija vieni no labākajiem visā 19. gadsimta gaitā. Tomas Venclova. *Opisac Wilno*. Warszawa, 2006, l. 129.

nevar pastāvēt bez attīstītas valodas. Otrkārt, lietuviešu nacionālā atmoda, vismaz 1860.–80. gados, neskatoties uz carisma politiku, bija ļoti lojāla cariskai Krievijai, pat – prokrieviska, ar to nemaz neatpaliekot no atmodas Latvijā un Igaunijā, kur prokrieviskumu baroja pamatotais naidis pret reakcionāro vācu baronu varu un kur, protams, nebija nekādu drukas aizliegumu. Viens no lietuviešu atmodas spilgtākajiem līderiem publicists, ārsts un dzejnieks *Vincas Kudirka* (1858.–1899.) – kurš 1897. gadā uzrakstīja nākamo Lietuvas valsts himnu – uzskatīja, ka lielkrievu šovinizisms ir tikai šaura parādība, ar kuru sirgst pats cars, bet ne krievu tauta; pat tas, ka viņš atzina cara samaitātību ar krievu šovinismu, nemainīja viņa uzticību carismam kā tādām. Lietuviešu laikraksts “*Aušra*” (“*Rītausma*”), kurš tika drukāts Prūsijā laikā no 1883. līdz 1886. gadam un nelegāli ievests Lietuvā un kura nozīme lietuviešu valodas un nacionālās pašapziņas attīstībā bija ļoti ievērojama, prasīja – pats par sevi saprotams – no cara drukas aizlieguma atcelšanu, taču citos jautājumos pauda pilnīgu uzticību Krievijai, caram un krieviem, sludinot Kudirkas lozungu pat par “morālo vienību ar Krieviju” (kas noteikti bija kas vairāk nekā tikai tobrīd neizbēgamās atrašanās Krievijas sastāvā pieņemšana vai paciešana).³⁸

Trešā lietuviešu atmodas un nacionālisma sākotnes iezīme bija plaši izplatīts literārs antisemītisms, visās tā formās un paveidos, no antikā antijūdaisma, nesenāka antikapitālisma līdz pavisam modernam rasistiskam, bioloģiskam antisemītimam, kurš ienāca Lietuvā tūlīt uz pēdām pēc tā dzimšanas Vakareiprā 1880. gados (jau 1870. gados poļu presē Polijā – žurnālos “*Niwa*”, “*Rola*”, “*Wiek*” – bija plaši izplatīts reliģiskais un antikapitālistiskais antisemītisms, kurš, ņemot vērā gan ģeogrāfisko tuvumu, gan poļu valodas joprojām lielo izplatību un vēl pat iespaidu Lietuvā varēja ietekmēt arī lietuviešu inteliģenci). No trijām sociālajām grupām Lietuvā, kurām bija raksturīgs antisemītisms, pirmā bija absolūti lielākā – lietuviešu zemnieki; otrā – skaitliski pavisam neliela, bet valdoša – cara administrācija (“birokrātiskais antisemītisms”); trešā – dzimstošā lietuviešu inteliģence; tikai antisemītimam tās vidū bija raksturīgas arī rasisma iezīmes. Lietuviešu antisemītisms parādījās 1870. gados; nacionālās atmodas pirmie līderi, piemēram, bīskaps *Motejus Valančiuss* (1801–1875), vēl bija mēreni antisemīti, kurus nodarbināja gandrīz tikai jautājumi par lietuviešu sociālo neattīstību un ebreju pārāk lielo lomu tirdzniecībā; ebreju tirgotāji un krodzinieki, viņaprāt, atstāja nelabu iespaidu uz lietuviešiem. Šādus uzskatus tobrīd jau varēja dēvēt ne tikai par tradicionāliem, bet pat par moderniem. Jaunākās paaudzes atmodas vadītāji bija modernāki, kas nozīmēja – radikālāki un rasistiskāki.

Liels pret ebrejiem vērstu rakstu skaits bija jau īslaicīgajā “*Aušrā*”; sākotnēji tas bija tipisks ekonomiskais antisemītisms: ebreji – ekspluatatori tur “lietuviešus savās ķetnās” (protams, ka nejaušas sakritības dēļ tieši 1883. gadā, kad piedzima “*Aušra*”, arī Polijā sāka iznākt pirmais izdevums – “*Rola*” – kurš bija izteikti antisemītisks. Neskatoties uz poļu un lietuviešu attiecību neapturamu pasliktināšanos, antisemītisma jomā bija ļoti daudz

kopēja; lietuviešu ekonomiskais antisemitisms bija praktiski nenovēršams: lietuviešu sīkburžuāzija attīstījās ļoti lēni un tai nebija nekādu iespēju dabiskā veidā "noķert" ebreju uzņēmējus, īpaši – laukos (pat pašās gadsimta beigās, 1897. gadā, kad notika pirmā Krievijas tautas skaitīšana, lietuviešu tirgotāji kontrolēja tikai 12 % no tirdzniecības Lietuvas laukos); 1885. gadā "Aušra" aicināja ebrejus padzīt vismaz no laukiem, uz pilsētu, kur, laikraksts cerēja, viņus piemeklēs drūms liktenis. Tas pats turpinājās "Aušras" manīnīcē "*Varpas*" ("*Zvans*", 1889–1906) un tieši tās slejās rasisms jau bija daudz vairāk acīmredzams; rakstīja praktiski visi redzamākie atmodas darbinieki, taču vislielāko intensitāti antisemitisms sasniedza tieši Kudirkas publikācijās. Lai arī viņu iespaidoja poļu modernā antisemitisma ciltstēvs Romans Dmowski ("*Varpas*" dibinātāji bija lietuviešu studenti Varšavā – viņu iespējas iepazīties ar poļu antisemitismu bija burtiski tiešas) un franču vispopulārākais antisemīts Eduards Drumons, kura idejas sāka popularizēt "*Varpas*";³⁹ Kudirkas garīgā attīstība – pretrunīga, bet arī tipiska ne vienam vien lietuviešu atmodas darbiniekam (gandrīz pilnīga polonizēšanās jaunībā, studijas katoļu seminārā) – bija organiska, patstāvīga un antisemitisms nebija kompilatīvs, aizgūts, bet viņa paša izlolots (tiesa, tas nekad, pat attāli, nesasniedza Drumona fenomenālo popularitāti; zīmīgi, ka, sākot ar 1870.–80. gadiem, kad parādījās jaunvārdi "antisemitisms" un "antisemīti", par vieniem no pirmajiem antisemitisma popularizētājiem – tiesa, ne vienīgiem – kļuva vairāki katoļu publicisti Francijā – Drumons sevi uzskatīja par labu katoli, Austro – Ungārijā un Vācijā un citās zemēs; tie, kuri nebija tādi rasisti kā Drumons, tomēr iestājās par "garīgu un ētisku antisemitismu").⁴⁰

Kudirkas pamattēze bija tā, ka ebreji ir lietuviešu briesmīgākie ienaidnieki un pilnīgi nederīgi sabiedrības locekļi, kuru kaitīgums un parazitiskums īpaši izpaužas saimnieciskajā jomā – "ebrejs ir līdzīgs vilkam"; viņi kavē lietuviešu ekonomisko attīstību un neļauj lietuviešiem iekarot pilsētu biznesu; ebreji Kudirkam bija tikai vodkas tirgotāji un spekulanti un nekas nevarēja mainīt viņu "morālo sapūšanu". Šāds viedoklis bija pilnīgi tradicionāls gandrīz ikvienam antisemitam gan Lietuvā, kur to aktīvi popularizēja, piemēram, Petras Vileišis, ievērojams atmodas darbinieks, ar kuru kopā Kudirka izdeva "*Varpas*"; 1886. gadā Tilzītē iznāca Vileiša brošūra "*Mūsu žydai ir kaip nuo anu saugotis*" ("*Mūsu ebreji un kā no viņiem aizsargāties*"), gan Latvijā (skat. turpmāk), gan ikvienā citā vietā. Ar antikapitalistisko antisemitismu Kudirka un Vileišis lika pamatus verslininku ideoloģijai, kura visticprāk uzplauks Lietuvā 1930. gados (skat. turpmāk). Taču ar to vēl nebija gana. Kudirka konsekventi popularizēja rasistiskus uzskatus – "mēs, ārieši, lietuvieši" – viņi, neārieši, semīti; ārieši un semīti ir nolemti nerimtīgai cīņai; kaut kas līdzīgs jau bija dzirdams gan Vācijā, gan Francijā. Tieši tāpat kā Drumons viņš uzskatīja, ka ebreju ģenētisku ļaunumu nevar labot ne izglītība, ne pāreja kristietībā, ne asimilācija; ebreju ļaunums ir bioloģiskas dabas. Neilgi pēc Kudirkas nāves "*Varpas*" (jeb varpininki, kā tautā sauca laikraksta veidotājus) 1902. gadā jau radīja lozungu "Lietuva – lietuviešiem", visagrāk Baltijā (nekas tamlīdzīgs vēl nebija dzirdams Latvijā vai Igaunijā).⁴¹

Neskatoties uz to, ka antisemitisms bija nenoliedzami izplatīts Lietuvas atmodas lideru vidū, bija sastopami arī citi uzskati un ļoti draudzīga lietuviešu – ebreju sadarbība, lai arī varbūt reta. Zīmīgs piemērs ir Lietuvā, Taurogē, 1873. gadā ebreju ģimenē dzimušā izcilā krievu žurnālista Maksima Ganfmana (*Ganfman*) liktenis. Jau mācoties ģimnāzijā Šauļos, sākās viņa draudzība ar lietuviešiem un pat piedalīšanās viņu slepenās kultūras aktivitātēs; vienu brīdi tieši viņš pārzināja nelegālu lietuviešu bibliotēku. 90. gadu beigās viņš sāka jurista un žurnālista darbu Pēterburgā, kļūstot par vienu no redzamākajiem liberālajiem publicistiem, īpaši – ievērojamajā tiesībām veltītajā žurnālā “Pravo” (“Tiesības”). Sākot ar 1900. gadu tā slejās Ganfmans nenogurstoši iestājās par lietuviešu drukas aizlieguma atcelšanu un viņa raksti bija tik pārliecinoši, ka tie ietekmēja pat cariskās Krievijas Senāta senatorus, kuri dažus gadus vēlāk, 1904. gadā, pieņemot lēmumu par drukas aizlieguma atcelšanu (skaidrs, ka lēmums bija, galvenokārt, politiski diktēts, jo aizliegums bija politiski izgāzies), atsaucās tieši uz Ganfmana rakstiem.⁴²

Lietuvas atmodas un pirmās paaudzes inteliģentu ļoti nozīmīga īpašība, kura nebija iedomājama ne Latvijā, ne Igaunijā, bija lietuviešu – katoļu garīdznieku izcilā loma; 1890. gados garīdznieks Juozas Brazaitis pat nodibināja pirmo lietuviešu sociāldemokrātu organizāciju – kaut kas tāds nebija iedomājams nekur citur Eiropā.⁴³ Daudzi no atmodas dalībniekiem, paši pavisam nesen gandrīz pilnīgi polonizēti, tagad centās radikāli saraut “nabas saiti” ar poļu kultūru un kā tas ir nereti raksturīgs tiem, kuri noliedz savus pagātnes “grēkus”, viņi kļuva galēji naidīgi visam poliskajam (vēlreiz jāmin Brazaitis un citi inteliģenti, kuri grupējās ap t.s. Lietuvas partiju 1898.–1902. gados); ksenofobija sāka kļūt par nacionālas kultūras sastāvdaļu. Lai arī modernais antisemitisms Eiropā, protams, nedzima Lietuvā vai Polijā – tas dzima Vācijā, 1870. gados, ātri pārmetās uz Austro–Ungāriju un pēc tam uz Franciju – Lietuva tomēr demonstrēja kaut ko neiedomājamu tobrīd Eiropā: tieši lietuviešu nacionālās atmodas un pirmās paaudzes inteliģentu gandrīz visi bez izņēmuma izcilākie pārstāvji, nācījas kultūras zieds, pauda skaidru un pat radikālu antisemitismu. Nevienš Rietumu Eiropas antisemīts – Vilhelms Marrs un Eižens Dīrings Vācijā, Augusts Rolings Prāgā vai Drumons Francijā – nebija šo valstu un nāciju pirmā lieluma vai iespaida figūras. Dažāda veida aizspriedumi pret ebrejiem bija izsenais iesakņojušies lietuviešu folklorā, taču atmodas lideri gāja daudz tālāk par zemnieku primitīvajiem priekšstatiem un iedvesa lietuviešu modernajai literārajai un pat politiskajai kultūrai modernu antisemitismu. 1892. gadā lietuviešu izcelsmes katoļu mācītājs *Justins Pranaitis* publicēja vienu pirmajiem saviem darbiem, kurā “pierādīja”, ka ebreji rituāli slepkavo kristiešus; turpmākajos gados viņš kļuva par krievu melnsimtnieku un antisemītu ap-rindās atzītu autoritāti un 1912.–1913. gadā tieši viņš uzturēs apsūdzību safabricētajā Mendeļa Beilisa prāvā (skat. turpmāk; vienlaikus jāatzīmē arī tas, ka Pranaša darbība notika ārpus Lietuvas – Pēterburgā un Taškentā; tur arī tika publicēti viņa sacerējumi, pārsvarā – latīņu valodā, kuru iespaida

uz lietuviešiem, visticamāk, bija neievērojams, vismaz – līdz Beilisa prāvai, kad viņa apsūdzības ebrejiem plaši tiražēja ne tikai antisemitiskā prese Krievijas iekšienē, bet arī Baltijā). Lietuviešu otrās paaudzes inteligenti un sabiedriskie darbinieki jau bija mazāk atsaucīgi antisemitismam un katolicismam. Viens no viņu izcilākajiem pārstāvjiem *Antans Smetona* (1874–1944) nebija ne antisemīts, ne dedzīgs katolis. Izslēgts no Pēterburgas Universitātes par nacionālām aktivitātēm, viņš sāka savu žurnālista karjeru tieši Viļņā – lielajā ebreju kultūras centrā, un 1912. gadā kategoriski nosodīja antisemitismu un aizstāvēja uzskatu, ka visās saimnieciskās vai citas dabas likstās lietuviešiem jāvairo pašiem sevi un savs kūtrums.⁴⁴ Tomēr verslinināku un pat vēl radikālāku antisemitu idejas ļoti dzīvotspējīgas un viņam nāksies ar tām cīnīties visus savas diktatūras gadus nākotnē (no 1926. līdz 1940. gadam; skat. turpmāk).

4. Lietuvas ebreji un politisko partiju un kustību izveidošanās Krievijā

Lai arī garīgās izmaiņas, kuras lietuvieši piedzīvoja 40 gadus ilgajā drukas aizlieguma laikā (atzīstot savu sakāvi, carisms to atcēla 1904. gadā, nespējot iznīcināt lietuviešu kultūru, bet neapzināti un aprobežoti – kā vienmēr tas bija raksturīgs krievu varai – veicinot lietuviešu nacionālisma uzplaukumu) bija ļoti dziļas, tās nebija tik revolucionāras un nenotika tik īsā un blīvā posmā, kā tās, kuras notika Lietuvas ebreju pasaulē. Tā dzīvoja īstas modernas revolūcijas laikmetā: ebreji beidzot kļuva par nāciju, ar modernām partijām, daudzveidīgu ideoloģiju un sociālo struktūru. Ebreji sāka aktīvi piedalīties arī Krievijas revolucionārajā kustībā, bet sākotnēji tie bija ebreji – revolucionāri, nevis *ebreju revolucionāri*; ebreji krievu *narodņiku* rindās bija apliecinājums ebreju rusifikācijas tendencēm, nevis nacionālai, specifiskai ebreju darbībai; viņi sevi nodarbināja ar visas Krievijas un, galvenokārt, zemnieku – kurus viņi nepiedodami idealizēja, tipiskā krievu inteligentu garā – atbrīvošanas no apspiestības idejām. Viens no redzamiem narodņikiem visas Krievijas mērogā, kurš nāca no Viļņas, bija *A. Zundeļēvičs*, kura vadībā trīs gadus, no 1872. līdz 1875. gadam, Viļņā pastāvēja narodņiku pulciņš ar kādiem 10–20 dalībniekiem (*Ļ. Vainers*, *L. Davidovičs*, *L. Johelsons*, *A. Kļāčko* un citi), kuri sapņoja par sociālu revolūciju un gatavojās “iet tautā”. Nekas cits kā šis “iešanas” ieceres neatspoguļoja tik uzskatāmi to, cik atrauti no dzīves bija šie fantasti un vēlākie teroristi; pat pašā Krievijā, laukos, neviens negaidīja svešos un dīvainos inteligentus, kuri apgaismos lauciniekus; ļoti bieži atnācēji tika denuncēti policijai. Lietuvā stāvoklis bija pavisam bezcerīgs; nebija iedomājams, ka lietuviešu vai baltkrievu zemnieki atsauktos ebreju tautības sludinātāju musinājumiem – reliģiskas, etniskas, pat vizuālās atšķirības bija pārāk redzamas; galu galā; kādā valodā ebreji – narodņiki sludinātu lietuviešu zemnieku vidū? (poļu valoda laikam joprojām bija visvairāk zināmā). Nekāda “iešana tautā” praktiski nenotika un 1875. gadā Zundeļēviča pulciņu sagrāva policija, arestējot

11 tā dalībniekus; pašam Zundeljēvičam izdevās izvairīties no aresta un tāpat kā pārējie krievu narodņiki, pēc "iešanas tautā" izgāšanās, viņam atlika tikai terorista ceļš un atentāta pret caru Aleksandri II gatavošana, kurā viņš arī iesaistījās, taču jau 1879. gadā tika arestēts un lielā nozieguma, cara nogalināšanas 1881. gadā, laikā bija katorgā. Tas bija bēdīgs, bet zināmā mērā taisnīgs šī narodņika darbības gals. 1881.–82. gadā Viļņā izveidojās jauns narodņiku pulciņš, pie kura šūpuļa stāvēja divi ebreju ģimnāzisti – L. Rabinovičs un A. Vainšteins – un lai arī pulciņš sevi pat nodēvēja par "Viļņas centrālo grupu", par laimi tas nespēja neko praktisku izdarīt; pats galvenais bija tas, ka izpalika narodņiku noziedzīgie terora akti.

Nesalīdzināmi lielāka, patiesi vēsturiska, bija Viļņas nozīme ebreju sociālistiskās (sociāldemokrātiskās) kustības dzimšanā. Pirmais ebrejs – sociālists (un laikam jau arī ebreju sociālists) Krievijā laikam bija *Arons Libermans* (1844–1880) no Viļņas (1890. gadu sākumā, savukārt, viens no sociāldemokrātiskās ievirzes pionieriem bija pulksteņmeistars *Šmuels Kacs*, kurš drīzumā pārbrauca uz Daugavpili un veicināja ebreju revolucionāras kustības dzimšanu tur). Diviem citiem Viļņas sociālistiem bija milzīga nozīme sociāldemokrātiskās kustības izveidošanā Krievijā. Tie bija: *Aleksandrs (Arkādijs) Kremers*, (1865–1935) un viņa skolnieks *Jūlijs Cederbaums (Martovs)*, (1873–1923). Pirmais kļuva par Bunda izveidotāju, otrais – par meņševisma, kurš tieksies uz eiropieisku sociāldemokrātiju, tēvu Krievijas sociāldemokrātijā (meņševiku vidū bija liels ebreju īpatsvars; otra tautība, kuras vidū meņševisms būs īpaši izplatīts un kura radīs tā ievērojamus līderus, bija *gruzīni*). Kremers bija dzimis Lietuvas austrumos, Svenčionis, un kādu laiku, 1888. gadā, bija studējis arī Rīgas politehniskajā institūtā, sadarbojies ar poļu sociālistiem un 1899.–1890. gadā sāka sociāldemokrātisku darbību Viļņas ebreju strādnieku vidū, izveidojot vienu no pirmajiem ebreju strādnieku un inteliģences sociāldemokrātisko grupu; 1891. gadā Viļņā – līdzās Belostokai – notika pirmais ebreju strādnieku streiks Krievijā, bet 1893. gada ebreju strādnieku streikiem Viļņā jau bija patiešām vēsturiska nozīme visas Krievijas dzimstošās strādnieku kustības vēsturē – ar šiem streikiem notika pāreja no "propagandas" – ar ko tobrīd tika saprasta sociāldemokrātiska aģitācija nelielos, nelegālos strādnieku pulciņos – uz "aģitāciju", ar ko tika saprasta strādnieku masu kustības uzsākšana par labu ekonomiskajiem un politiskajiem mērķiem un konkrētiem uzdevumiem.*

* Viļņai bija milzīga nozīmē arī poļu sociālistiskās kustības vēsturē un tas bija saprotami: gan ebrejiem, gan poliem Viļņa bija visu veidu sabiedrisko, kultūras un politisko aktivitāšu centrs un poļu sociālistu partijas izveidē poļu ebrejiem – tiesa, laikam jau gandrīz pilnīgi polonizētiem – bija ļoti liela loma. 1892. gadā poļu sociālisti pieņēma divus būtiskus lēmumus; apvienot sociālistu pulciņus partijā un pārņest darbību no trimdas – galvenokārt, Francijas – uz Krieviju. Ar nolūku izveidot partiju 1893. gadā Viļņā no Parīzes ieradās ebreju izcelsmes poļu sociālists *Staņislavs Mendelsons*, kurš šeit nodibināja kontaktus ar jauno poļu sociālistu Jozefu Pilsudski; abi viņi bija Polijas Sociālistiskās Partijas

Kremera, kurš pašmācības ceļā bija apguvis marksismu, loma aģitācijas uz-sāksnā bija milzīga. Martovs, savukārt, nebija no Lietuvas (viņš bija dzi-mis Konstantinopolē, kur viņa tēvam bija business) un bija nācis no vienas no visizglītotākajām Krievijas ebreju ģimenēm – viņa vectēvs Aleksandrs Cederbaums (1816–1893) bija ebreju periodiskās preses Krievijā “tēvs”, ļoti pazīstams haskalas darbinieks. Jaunais Jūlijs nonāca Viļņā pret savu gribu, kad 1891. gadā tika izslēgts no Pēterburgas Universitātes un izsūtīts tieši uz Viļņu, kur viņš iepazīna Kremeru un kur abi spēcīgi iespaidoja viens otru. Abi jau bija izglītoti marksismā, Martovs pat izcili pārzināja Mark-su un Engelsu, taču abi nebija sholasti, kurus marksisms interesēja tikai kā abstraktas studijas. Kremers ievadīja Martovu praktiskajā ebreju sociāldemokrātu un strādnieku darbībā Viļņā, bet Martovs uzlaboja Kremera teo-rētiskās zināšanas un izredīgēja Kremera brošūru “Par aģitāciju” (1894.), kura kļuva par vienu no Krievijas dzimstošās sociāldemokrātijas svarīgā-kajiem darbiem. Abiem viņiem kopīgs bija priekšstats par to, ka marksisms ir ne tikai jāstudē, bet arī jāizplata strādnieku masās un nav jāaprobežojas ar sholastiku sīkos nelegālos pulciņos un profesionālu revolucionāru vidū, bet jādarbojas istā strādnieku vidē un jāaizstāv strādnieku praktiskās, ikdie-nišķās, ekonomiskās intereses. Šāda pieeja likās nepieņemama Vladimiram Uļjanovam (Ļeņinam) un dažiem viņa domubiedriem Pēterburgā, kuriem tā likās par sīku un kuri nekad nebija darbojušies strādnieku vidū, nepazīna viņu dzīvi, bet uzstāja uz sholastiskām studijām profesionālo revolucionāru vidū un lieliem, stratēģiskiem revolucionāriem mērķiem.⁴⁵ 1895. gadā Ļeņins apmeklēja Viļņu, taču viņa braucienam bija maza nozīme – divām tautām bija izšķiroša nozīme sociālistiskajā kustībā Viļņa – tie bija poļu so-ciālisti un ebreju sociāldemokrāti; ne vieni, ne otri nebija gatavi pakļauties Ļeņinam. Poļiem viņš vispār neko nenožīmēja un viņi diez vai bija par viņu vispār ko dzirdējusi; ebreji, Kremera vadībā, arī jau bija izlēmuši iet savu, atšķirīgāko ceļu.

Atgriežoties pie Kremera un Martova attiecībām, jāatzīmē, ka tas, kas viņus šķīra, bija jautājums par to, vai ebrejiem ir vajadzīga pašiem sava so-ciāldemokrātiska organizācija (partija), atsevišķi no kopējas visu Krievijas sociāldemokrātu organizācijas. Lai arī Martovs bija Viļņā darbojies tieši eb-reju strādnieku vidū un bija iespaidojis viņus par labu sociāldemokrātiskas organizācijas izveidei, viņa intereses tomēr bija plašākas; zīmīgi, ka Viļņa

(PPS) dibinātāji un abi pārstāvēja t. s. nacionālistisko līniju partijā, kura uzstāja ne tik daudz uz sociālismu, cik uz poļu nacionālistismu un neatka-rīgas Polijas atdzimšanu; viņi un citi vadoši poļu sociālisti, kuru vidū bija arī citi ebreju izcelsmes aktivisti, piemēram, ļoti poliski – nacionālistiski noskaņotais *Edvards Abramovskis*, uzsvēra, ka ciņā par Polijas neatkarī-bas atgūšanu nav jāizslēdz arī bruņotā ciņā; nākotnē neatkarīgajā Polijā visu tautību un reliģiju tiesībā jābūt pilnīgi vienlīdzīgām.–skat.–Jurko Iivonen. Independence or Incorporation? The Idea of Poland's National Self – Determination and Independence within the Russian and Soviet Socialism from 1870 to the 1920s. Helsinki, 1990, pp. 72-75.

viņam bija tikai viena no vietām – lai arī ļoti būtiska – politiskajā biogrāfijā: viņš uzturējās pilsētā tikai līdz 1895. gadam, kad atkal saņēma atļauju atgriezties Pēterburgā; Kremeram, toties, Viļņa bija vienīgā vieta, uz visu mūžu, kur viņš darbojās kā sociāldemokrāts (tad, kad viņš dzīvoja ārzemēs, Francijā, viņš nepiedalījās politikā), lai arī viņa idejas iespaidoja sociāldemokrātus visā Krievijā. Martovs uzskatīja, ka ebrejiem ir jāpiedalās vienā organizācijā kopā ar citu tautību sociāldemokrātiem; Kremers bija pretējās domās; viņš arī uzskatīja, ka aģitācijai ebreju vidū jābūt *jidiša* valodā. Kamēr Martovs 1895. gadā darbojās Pēterburgā un mēģināja izveidot vienu kopēju sociālistu organizāciju visai Krievijai, tika apcietināts un izsūtīts uz Sibīrijas visattālāko un dabas apstākļu ziņā ļoti bargo Turuhanskas novadu (pretēji diezgan maigajiem V. Ļeņina izsūtījuma apstākļiem, dabas un sadzīves ziņā, Sušenskajā), Kremers veidoja tieši ebreju organizāciju. Viņš nebija vienīgais šajā jomā Krievijā, taču pateicoties tieši viņa darbībai pirmā ebreju sociāldemokrātiskā organizācija, kurai bija lemts kļūt pat par pirmo masveida sociāldemokrātisko partiju visā Austrumu Eiropā – *Bunds* – Vispārējā ebreju strādnieku savienība Lietuvā, Polijā un Krievijā (*Algemayner Yidisher Arbeter Bund in Lite, Poyln un Rusland*) – tika radīta nevis Odesā, kur šajā pat laikā *Fišelis Koigens* bija nodibinājis ebreju – atslēdznieku pulciņu un idejiski bija tuvs tam, ko Viļņā veica Kremers, vai kādā citā pilsētā, bet tieši Viļņā 1897. gada 7. oktobrī. Kremers piedalījās arī Krievijas Sociāldemokrātiskās Strādnieku partijas dibināšanā 1898. gadā Minskā: trīs no deviņiem Minskas kongresa dalībniekiem bija bundisti, kas liecināja par viņu ievērojamo lomu sociāldemokrātijas nodibināšanā Krievijā; tieši Kremers uzstāja, lai partijas nosaukumā būtu vārds “strādnieku” – viņu neinteresēja sikas inteligentņu grupiņas.⁴⁶ Bunda izveide bija noslēgusi ebreju strādnieku kustības pirmo posmu – no atsevišķiem sociālistiem jau 1870. gados un maziem pulciņiem gadus desmit vēlāk tagad bija radusies partija, kura 1905. gadā savās rindās apvienos vairākus desmitus tūkstošus.

Līdzās Kremeram Bunda dibinātāju vidū bija Vladimirs Coglins, Cehmahs Kopelsons, Vladimirs Kosovskis, Marks Libers, Boriss Gorenbergs. Vairākus gadus Bunds bija vislielākā sociālistiskā organizācija visā Krievijā. Tas bija kreiss, sekulārs, sociālistisks, dažreiz – ļoti kreiss un pārlietu radikāls (īpaši – 1905. gada revolūcijas laikā), bet ne komunistisks; tā vide bija ebreju strādnieki, amatnieki un sīkā inteliģence, studenti; tas iemiesoja arī tradicionālo ebreju solidaritāti ar likteņa pabērniem un trūkuma māktajiem. Pateicoties tieši Kremera pragmatismam, bundisti kopumā saglabāja mērenību, cik nu tas bija cariskās Krievijas apstākļos iespējams (Kremers un Martovs, abi, vēlējās to, ko vēlāk Rietumeiropā nosauca par “demokrātisko sociālismu”, taču tas nebija iespējams nekur Austrumu Eiropā, Krievijā – ne pavisam; reti kurš spēj paredzēt kā noslēgsies mūžs, bet tas, kādos apstākļos mūžs noslēdzās viņiem abiem, bija gandrīz vai paradoksāli. Martova jaunības dienu tuvais draugs Ļeņins izveidoja teroristisku diktatūru, kuru Martovs nepieņēma un bija spiests doties trimdā; viņš mira Berlīnē. Savukārt, ja Kremeram jaunībā būtu vaicāts par to kas sagaida bundistus poļu nacionā-

listu diktatūras apstākļos, viņš visticamāk būtu uzzīmējis ļoti drūmu ainu, ar bieziem antisemitiskiem toņiem. Taču tad, kad viņš mira Viļņā 1935. gadā, gan viņa dzimtā Švenčionis, gan netālā Viļņa bija ne tikai Polijas sastāvā, bet pati Polija bija diktatūras varā, antisemitisms bija izplatīts, politiskie spaidi – bieži sastopami, taču tomēr, pretstatā komunistu pārvaldītajai Padomju Savienībai, kurā Bunds jau bija iznīcināts – lai arī tas bija cēlies no vienas saimes ar lieliniekiem, bundisti, tāpat kā citas ebreju partijas, legāli darbojās diktatoriskajā Polijā un Kremeram nebija jāmirst trimdā). Uzreiz pēc partijas nodibināšanas Viļņā tās vadība sāka sūtīt savus pārstāvjus uz citiem lieliem ebreju dzīves centriem, ar nolūku veidot pirmorganizācijas arī tur. Pavisam netālu no Viļņas un viegli sasniedzama bija Daugavpils, kur puse no pilsētas iedzīvotājiem bija ebreji; šeit jau 1898. gada ierādās Bunda CK pārstāvis Dāvids Kacs. (skat. sīkāk. nodaļu par Latviju).

Divas lietas jāuzsver īpaši, runājot par Bundu. Pirmkārt, atšķirībā no ebreju reliģiskajiem ortodoksiem, Bunds – ne bez iekšējiem strīdiem – tomēr nonāca pie stingra secinājuma, ka ebreji ir *nācija*, īpaša nācija citu nāciju vidū, bet ne reliģiska kopiena, kā uzskatīja ortodoksi (un viņu politiskā partija, nākotnē, *Agudas Isroel*). Tiesa, nacionālā jautājuma attīstība Bunda programmā nāca lēni un ar grūtībām: 1899. gada decembrī partijas trešais kongress Kauņā nolēma iesākt diskusiju par nacionālo jautājumu, taču praktiski to izdarīt nespēja; bundistu vidū bija spēcīgs dogmatisks uzskats, ka ebreju strādniekiem nav tīri nacionālu interešu un ka speciāla nacionāla programma Bundam nav vajadzīga; lai atteiktos no šādiem uzskatiem, Bundam būs vajadzīgi vēl vismaz seši gadi (skat. turpmāk).⁴⁷ Gadiem ejot, Bunda loma ebreju sekulāras kultūras – jidiša (kuru sākotnēji arī paši bundisti sauca ne par ko citu kā par žargonu) valodā, īpaši, skolu attīstībā, kļuva ļoti liela; faktiski bundisti izveidoja sekulāru un metodiski profesionālu ebreju izglītību jidiša valodā. Bunds darbojās un bija ietekmīgs visas t.s. ebreju Lietuvas – *evreiskaja Litva*, kā to sauca cariskajā Krievijā, sešās guberņās: Viļņas, Vitebskas, Grodno, Kauņas, Mogiļevas un Minskas; bundisti ātri sasniedza pat Rīgu, kura nekad nebija *čerta osedlosti* ietvaros (skat. turpmāk). Otrkārt, Bunds nebija šauri nacionālistisks; viņi nelokāmi un pat naīvi ticēja, ka ebreju darbaļaužu intereses var tikt nodrošinātas Krievijas demokratizācijas gaitā, līdzās ar citu tautu interesēm, ebreju kulturāli – nacionālās autonomijas veidā; viņi bija internacionālisti, kā arī radikāli antiklerikāli. Ja nostāja pret jautājumu vai ebreji ir vai nav nācija nošķīra viņus no Agudas priekštečiem, tad nostāja pret to, vai ebreju jautājums ir jāatrisina uz vietas, piemēram, Lietuvā, vai emigrējot un veidojot ebreju valsti kaut kur ārpus Eiropas (20. gadsimta sākuma pakāpeniski nostiprināsies doma, ka tai jābūt Palestīnā) nošķīra viņus no cionistiem. Cionismu – ebreju nacionālismu, īpaši – politisko nacionālismu, kurš dzima vienlaikus ar Bundu un iestājās par ebreju tiesībām uz savu valsti, Bunds noraidīja. Bunda princips bija cits – *doikkeit*; visas ebreju darbaļaužu problēmas jāatrisina “šeit”, viņu dzīves vietā (tātad – Lietuvā). Ideja par vienotu ebreju nāciju – kurā apvienojas bagāti ebreju uzņēmēji un nabadzīgi strādnieki – viņiem bija ne tikai

pilnīgi sveša; viņi to dedzīgi apkaroja, taču pakāpeniski arī Bunds pievērsās nacionālajam jautājumam: 1901. gada maijā Bunda ceturtais kongress Beļostokā pasludināja, ka ebreju jautājums ir arī nacionālais jautājums, lai arī tūlīt pievienoja sev – un daudziem citiem sociālistiem – raksturīgu piezīmi: nacionālās jūtas nedrīkst “uzpūst”, lai neaizēnotu proletariāta šķirisko apziņu un neveicinātu šovinismu.⁴⁸ Tieši šajā gadā, tikai četrus gadus pēc partijas nodibināšanas, cara slepenpolīcija (ohrana) bija spiesta atzīt: Bunds “... ir paspējis izveidoties par spēcīgu, disciplinētu un pietiekoši nodrošinātu ar naudas līdzekļiem partiju...”⁴⁹ (iespējams, ka Bunds bija vislabāk finansiāli nodrošināts visu Krievijas sociāldemokrātisko organizāciju vidū, lielā mērā pateicoties turīgo ASV un Vakarēiropas ebreju ziedojumiem, kuri kļuva īpaši ievērojami pēc jaunā grautiņu vilņa Krievijā, sākot ar 1903. gadu).

Divi lieli grautiņi Krievijā 1903. gadā – Kišiņevā, aprīlī, un Gomeļā, augusta beigās, būtiski ietekmēja gan cionistu, gan ebreju revolucionāru darbību un ideoloģiju. Vairāk kā divdesmit gadu, kopš 1880. gadu sākuma, grautiņu Krievijā nebija bijis. Nedz cionisti, nedz revolucionāri nebija tie, kurus šis relatīvā miera periods būtu iemidzinājis, taču pat viņus pārsteidza gan grautiņu apjoms un upuru skaits, gan tumsonība, kura bija grautiņu iegansts. 1903. gada februārī Kišiņevā (Besarābijā) tika atrasts kāda vietēja zēna, kristietis Mihaila Ribalenko liķis; tūlīt neapturami sāka izplatīties baumas par to, ka ebreji esot veikuši rituālu slepkavību. Jauns moments bija tas, ka atšķirībā no 1880. gadu grautiņiem, kuri notika pilnīgi negaidīti un neviena neprovocēti, šajā gadījumā lieta bija atšķirīgāka. Lai arī neviena vietējās varas struktūra, uz vietas, vai tālajā Pēterburgā, nebija saistīta ar grautiņa izcelšanos, tomēr vienīgais vietējais laikraksts “Besarabec”, kuru rediģēja atklāts antisemīts Pavolakijs Kruševans (1860–1909) un kurš baudīja valdības un personiski iekšlietu ministra Vjačeslava Pleves atbalstu (ieskaitot finansiālu), sāka konsekventi, dienu no dienas aicināt uz grautiņu un nekas netika valdībā izdarīts, lai savaldītu to. Tā bija pilnīgi jauna iezīme, salīdzinot ar 1881.–83. gadu grautiņa vilni, kad Krievijā jau bija antisemitiska prese, taču tomēr neviens izdevums nebija aicinājis uz vardarbību un bija aprobežojies tikai ar nepatikas pret ebrejiem izplatīšanu (ļoti zīmīgi, ka tieši cits Kruševana rediģētais izdevums – laikraksts “Znamja” Pēterburgā šajā pat 1903. gadā publicēja saīsinātu “Cionas Gudro protokolu” variantu, zem nosaukuma “Ebreju programma pasaules iekarošanai”. “Protokoliem”, šim safabricējumam bija lemts kļūt par vispārāko antisemitisko sacerējumu visā antisemitisma vēsturē, lai arī vēl ne gadsimta sākumā – skat. turpmāk). Pleve pats, protams, nekādi nebija saistīts ar grautiņu, kurš sākās Lieldienās, 6. (19.) aprīlī, taču viņa vaina tomēr bija vismaz divējāda – ne tikai tāpēc, ka netika savaldīts Kruševans (aicinājums atturēties no grautiņu atmosfēras uzkurināšanas nāca tikai pēc grautiņa), bet arī tāpēc, ka trīs dienu laikā, kamēr pūlis ārdījās Kišiņevā, varas reakcija bija lēna un novēlota.* Tā rezultātā vismaz 45 ebreji tika nogalināti, vairāk

* Priekšstats par to, ka pats Pleve ir veicinājis grautiņa izcelšanos, ātri nostiprinājās visdažādākās Krievijas apriņķos. 1904. gada jūlijā eseru teroris-

par 400 tika ievainoti, aptuveni 1300 ebreju māju un veikalu tika izlaupīti vai izdemolēti. Pirmais jautājums, kuru ebrejiem uzstādīja grautiņš, bija nežēlīgs un fizisks savā būtībā, jautājums, uz kuru nebija jāatbild nevienai citai etniskais vai reliģiskai grupai Krievijā, lai cik netaisnīga nebūtu nostāja arī pret tām; tas bija jautājums: kā nosargāt ebreju dzīvības nākošo grautiņu laikā? "Pasaule ciena tikai tos, kuri ciena paši sevi un kuri neļauj aizskart savu cieņu un savu īpašumu.", tūlīt pēc grautiņa rakstīja populārais ebreju laikraksts jidišā "*Der Fraynd*". Apzinīgāko ebreju atbilde bija: jādibina paš aizsardzības vienības, un tās tika nodibinātas daudzās Krievijas vietās un tieši Baltijā tās bija vienas no spēcīgākajām, par ko būs runa turpmāk (ne tikai paš aizsardzība bija jauns vārds un rīcība; nevarēja nerasties vēl viens jauns vārds un rīcība: *atriebība*, tiem, kuri rīkoja vai provocēja grautiņus. Ebreju jaunietis Pinkas Daševskis, kurš mēģināja nogalināt Kruševanu, bija viens no pirmajiem atriebējiem; tagad ebreji – gan ar paš aizsardzību, gan ar atriebējiem, bija pavisam citādi, nekā tie, kuri pirms divdesmit un vairāk gadiem bija pakļauti pirmajam grautiņi vilnim). Bundistu izveidotā paš aizsardzības vienība nodrošināja to, ka Gomeļas grautiņā upuru bija nesalīdzināmi mazāk nekā Kišiņevā.

Otrs jautājums nebija tik klaji fizisks, miesisks, cik smags ideoloģiski un garīgi: vai ebreji vispār var justies droši un dzīvot mierā diasporā, bez savas valsts. Cionistu atbilde bija skaidra – īstu drošību ebreji radīs tikai nodibinot savu valsti ("..Kišiņevas slaktiņš mūs pārsteidza ar tā apjomiem... nav mums glābiņa trimdā {diasporā}...", secināja Vitebskas cionisti 1903. gada maijā⁵⁰); jādubulto pūles to iegūt, jāpaplašina izceļošana no Krievijas. Citāda bija Bunda atbilde: glābiņš ir nevis cionismā un izceļošanā, bet carisma gāšanā, revolūcijā un demokrātiskā republikā; pie tam – tieši bundistiem šī revolūcija ir nevis pasīvi jāgaida, bet aktīvi jāgatavo; tas bija par daudz pat kreisiem, sociālistiski orientētiem cionistiem, kuri atbildēja: "...nebūdami liels revolucionārs spēks, mēs nevaram sevi uzskatīt par krievu revolūcijas nesējiem un nevaram uzņemties iniciatīvu...negaidot no revolūcijas ebreju jautājuma radikālu risinājumu...mēs varam tikai atbalstīt šo kustību, bet iniciatīvai jānāk no pamattautām..."⁵¹

Bunda loma 1905. gada revolūcijā Lietuvā bija ļoti liela, jau no pirmajām revolūcijas dienām, no 1905. gada 12.–17. janvāra ģenerālstreika Viļņā; tā laikā bundisti bija visaktīvākā no daudzajām un etniski raibajām sociāldemokrātiskajām organizācijām pilsētā (laikam Viļņa bija pirmā vieta cariskajā Krievijā, kur revolucionāri sāka pulcēties arī sinagogās: "...ceturtajā streika dienā tika noturēta sapulce sinagogā..."⁵²; Latvijā latviešu sociāldemokrāti izmantoja t.s. baznīcas demonstrācijas savu ideju sludināšanai, bet bundistu oratori uzstājās lūgšanu laikā sinagogās) Tieši 1905. gadā

ti Plevi nogalināja un viens no šī terora akta iniciatoriem bija terorists un vienlaikus slepenpolicijas aģents, ebrejs Jevno Azefs. Latvijā, Rīgā, 1905. gada aprīlī latviešu sociāldemokrāti un bundist kopēji izdotajā lapinā rakstīja: "Patvaldības politikā pogromus ieviesa slepkava Pleve..." – Latvijas Kara Muzejs (LKM), inventāra numurs 2917 – VII. Tas bija pārspilējums.

Bunds kļuva mazāk dogmatisks nacionālajā jautājumā un pievērsās idejai par eksteritoriālu nacionāli – kulturālu autonomiju kā labāko risinājumu ebreju jautājumam demokrātiski pārveidotā Krievijā: visas funkcijas, kuras attiecas uz kultūras jautājumiem, jāizņem no centrālo vai vietējo varas orgānu pārziņāšanas un jānodod "...pašai nācijai tās īpašu vietējo un centrālo iestāžu pārziņā, kurus ievēl visi nācijas locekļi vispārēju, vienlīdzīgu, tiešu un aizklātu vēlēšanu veidā..." (šo Bunda pievērsšanos ebreju nacionālajam jautājumam un autonomijai ir vērts atcerēties; piemēram, pirmo prasību pēc ebreju autonomijas neatkarību pasludinājušās Baltijas valstīs jau 1918. gada novembrī izteica tieši bundisti, Latvijā – skat. turpmāk). Uz veseliem desmit gadiem, no 1897. gada līdz 1907. gadam, Viļņa bija kļuvusi par ebreju revolucionārās literatūras jidišā centru, sākot ar pirmo izdevumu "*Di arbayter shtime*" 1897. gadā (pats pirmais sociālistiskais izdevums jidišā bija sācis iznākt Londonā 1883. gadā); tam bija ievērojama nozīme ne tikai revolucionārās, bet visas ebreju preses, vēl diezgan trūcīgi pārstāvētas, attīstībā un jidiša ļoti kareivīgā popularizēšanā (*Yiddishiste*), gatavojot augsni arī pirmajai starptautiskajai konferencei par jidiša valodas attīstību, kura notika 1908. gadā Austro – Ungārijas ievērojamajā ebreju kultūras centrā Černovcos (ši vētrainā konference, kura pasludināja, ka jidišs ir ebreju tautas valoda, *nationale sprachh*, bet, ne nacionāla ebreju valoda, ir labi pazīstama, bet mazāk zināms ir tas, ka gadu pirms tās, 1907. gadā, Viļņā notika lokālāka mēroga līdzīgs un nozīmīgs pasākums).⁵³ Viļņa bija izcils jidiša kultūras un Bunda aktivitāšu centrs līdz pat liktenīgajam 1939. gadam, kad pilsēta krita padomju rokās, bet vēlāk to burtiski iznīcināja nacisti.

Lietuva bija arī viens no redzamākajiem cionisma – ebreju modernā nacionālisma – rašanās centriem cariskajā Krievijā un visā Eiropā; brīvība un emancipācija, pat, ja tā tiktu sasniegta, būtu mazvērtīgi, ja ebreji neklūs lepni par savu nāciju un ja viņi nepārziņās tās vēsturi un garīgās bagātības – tā uzsvēra cionisti. Lietuviešu dzejnieks Tomass Venclova savā valdzinošajā stāstā par Viļņu pat uzsvēra: tas nebūs pārspilējums apgalvot, ka bez Viļņas Izraēlas Valsts nebūtu nodibināta.⁵⁴ Droši vien, ka būtu, lai arī Viļņas loma patiešām bija liela (Odesas ebreji, protams, nepiekrīstu Venclovas teiktajam). Viļņa, protams, nebija vienīgais dzimstošā cionisma centrs; daudzas citas pilsētas cariskajā Krievijā, ieskaitot arī bijušās Lietuvas lielkņazistes daļās, litvu pasaulē, veicināja kulturālā cionisma pārvēršanos par politisku programmu – ebreju valsts radīšanas programmu. Sākotnēji interese par senču zemi – garīgais, kulturālais cionisms (saukts par *Hovevei Cion* – "Ciānas draugi") – dzima Ukrainas ebreju vidū 1880. gadu sākumā, Odesā un Hersonā, taču arī Lietuvas ebreji veicināja vienu no būtiskākajām garīgā cionisma iezīmēm – intereses atdzimšanu par senebreju valodu. Kā pirmais te jāmin *Jehuda Leibs Gordons* (1830–1892), izcilais Viļņas dzejnieks, kurš rakstīja senebreju valodā un radīja vienu no garīgā cionisma manifestiem: *Hakitzah Amni* (Mosties, mana tauta); sāka dzimt sekulāra ebreju kultūrā senebreju valodā, pārvēršot to no "mirušas", liturģiju valodas dzīvā valodā, kurā tika izteiktas modernas idejas, ieskaitot ebreju politisko nacionālismu.

Otrais noteikti bija *Eliezers Perlman*s, dzimis ortodoksāls Lietuvas ebrejs, kurš atteicās no ortodoksialitātes, kļuva sekulārs, izceļoja uz Palestīnu un visu savu mūžu veltīja senebreju valodas atdzimšanai un modernizācijai. Viņa uzskati bija sekojoši: ivritam no reliģiskas lūgšanu valodas jāklūst par sekulāru sarunu valodu, kuru lietotu ikdienā; senā valoda jāmodernizē, kas nozīmēja pilnīgi jaunu vārdu radīšanu, kuri apzīmēja lietas un parādības, kuras nepastāvēja antīkā senatnē (piemēram, bībeliskajā ivritā bija vārds *merkava* – kaujas rati, taču bija jārada jauns – *rakevet*, kas nozīmēja dzelzceļš; kaujas ratu ēra bija mirusi pirms tūkstošiem gadu); modernizētajai valodai bija jāizveido kaut cik vienāda *izruna*; gandrīz divus tūkstošus gadus ebreji dažādās zemēs bija lūguši dievu, izrunājot vienu un to pašu tekstu visdažādākajās izloksnēs. Tieši atdzimušajam un modernizētajam ivritam bija jāklūst par jaunās ebreju identitātes kopsaucēju.

Pēc 1881. gada grautiņu vilņa sākās izceļošana uz Palestīnu (tā seno Jūdeju bija pārdēvējuši romieši); aptuveni 10 000 Austrumu Eiropas, galvenokārt, Krievijas ebreju ieradās Palestīnā divdesmit gadu laikā no 1882. līdz 1903. gadam, lai arī līdz Teodora Hercla radītajai Vispasaules Cionistiskai organizācijai (1897. gadā) pārceļotājiem nebija politisku mērķu radīt ebreju valsti (kā emigrantu absolūtais vairākums no visām valstīm un visos laikos, viņu pārceļošanas motīvs bija gandrīz viens vienīgs: drošība, vēlme rast vietu dzīvei bez diskriminācijas un fiziskiem draudiem dzīvībai). Politiskam cionismam piedzimstot, trīs bijušās Polijas–Lietuvas pilsētas bija jaunās kustības priekšgalā Krievijā: Belostoka (īpaši – rabīns Zāmuels Mohilevers), Kijeva un Varšava, kurā 1898. gada augustā nelegāli notika Krievijas cionistu pirmā konference. Lietuvā populārs sāka kļūt kreisais cionisms – kurš, kopumā, tobrīd bija ietekmīgākais cionisma paveids Krievijā – un kurš vēlējās ne tikai veicināt ebreju emigrāciju uz Palestīnu, bet arī veidot ebreju dzīvi tur, balstītu sociālismā un kolektīvismā un pat šķiru cīņā; “*Ciānas Strādnieki*” (Poalei Cion) bija viena no sociālistisko cionistu strāvām; Lietuvas tuvums iespaidoja arī tā drīzu parādīšanos arī Latgalē, Daugavpilī, 1900. gadā, bet nevajadzētu aizmirst arī Minskas lomu politikā kā cionisma attīstībā; tieši Minska pašā divdesmitā gadsimta sākumā bija kļuvusi par Krievijas cionisma centru; šeit notika vienīgais legālais Krievijas cionistu kongress 1902. gada 22.–27. augustā un tieši Minskā tika publicēti vairāki nozīmīgi kreiso, strādnieku cionistu ideoloģiskie dokumenti. Valdības attieksme pret cionistiem bija svārstīga un aizdomu pilna. Tieši pats iekšlietu ministrs V. Pleve bija atļāvis noturēt Minskas kongresu legāli, cerot, ka tas veicinās ebreju masveidīgu izceļošanu no Krievijas – tikai šis aspekts interesēja carismu. Taču Minskas kongress sagādāja Plevem pilnīgu vilšanos, jo tas ne tik daudz nodarbojās ar izceļošanas jautājumiem, cik veicināja ebreju nacionālās pašapziņas izaugsmi, kas no valdības viedokļa bija nepieļaujami. 1903. gada 24. jūnijā Pleve nosūtīja gubernatoriem slepenu cirkulāru, kurā pavēlēja apkarot jebkuru cionistisko darbību, izņemot to, kas veltīta tieši izceļošanai.⁵⁵

Viļņas vēsturiskā loma ebreju dzīvē arī tagad bija – kā parasti – reliģijas

jomā: tieši Viļņā, ievērojamajā ebreju reliģiskās domas centrā, 1902. gadā tika izveidota reliģisko cionistu partija "Mizrachi" (*Merkaz Ruchani* – "Garīgais Centrs" vai "Rītausma"), kuras darbība ātri ieguva plašu starptautisku raksturu; rabīns *Izaks Reins* (1833.–1915.) bija viens no tobrīd vēl nedaudzajiem rabīniem (jāmin arī *G. Šapira*), kurš jau atbalstīja cionismu un veicināja "Mizrachi" izveidi – tā bija ļoti būtiska Lietuvas īpatnība, kura sekmeja cionisma popularitātes pieaugumu, ņemot vērā to cik liela bija rabīnu autoritāte reliģisko ebreju vidū. Reliģiskie cionisti uzskatīja, ka cionistiska darbība ir vienlaikus arī reliģiska pienākuma veikšana un par savu mērķi uzstādīja ebreju valsts izveidi saskaņā ar svētiem rakstiem, īpašu uzsvāru liekot uz tiem, kuros bija minēta Izraēlas zeme (*Erez Yisrael*). "Mizrachi" nopietni veicināja ebreju garīgo atdzimšanu un vēlāk, nodibinoties Izraēlas Valstij, spēlēja ievērojamu lomu valsts un reliģijas attiecību risināšanā (viens no izcilākajiem reliģiskā cionisma celmlaužiem bija Latvijā, Grīvā dzimušais rabīns *Ābrahams Kuks* {1865–1935}, kurš no 1888. gada līdz 1895. gadam bija rabīns Lietuvā, Žeimelī – skat. sīkāk nodaļā par Latviju). Kad 1903. gadā Teodors Hercls apmeklēja Krieviju, viņš tika sajūsmināti sveikts, pa ceļam no Pēterburgas, 3. augustā Viļņā (sagaidīšanu organizēja aktīvais vietējais cionists *I. Goldbergs*) – Krievijas un citu Austrumu Eiropas valstu ebreji – arī tāpēc, ka bija ļoti maz asimilēti un dzīvoja dažādu carisma spaidu ēnā – bija nesalīdzināmi lielāki cionisma entuziasti, nekā pārtikušās Rietumu Eiropas ebreju kopienas, lielā mērā vai nu asimilētas, vai anticionistisko ortodoksu vadītas (pretēji noskaņojumam Viļņā Minhenes ebreji bija nosodījuši Herclu un nebija pieļāvuši cionistu kongresa sasaukšanu šajā pilsētā. 1902. gadā Hercls pabeidza rakstīt darbu *Altneuland* – Vecā – Jaunā Zeme, kurā, viņa paša vārdiem runājot, izstāstīja "pasaku stāstu" par nākotnes ebreju valsti, nevainojamu, perfektu progresīvu sabiedrību, kurā harmoniski sadzīvo ebreji un arābi un kuras pirmais prezidents ir neviens cits kā nabadzīgs, bet godīgs un tikumīgs ebrejs no Austrumu Eiropas, vārdā.. Litvaks!). Pēc Hercla pārāgrās nāves 1904. gadā viņa vietā pie cionisma stūres stājās vairāki litvaki – Haims Veicmans bija dzimis uz Lietuvas, Polijas un Baltkrievijas robežu saskarsmes, *Levs Mockins* – Vispasaules Ebreju kongresa idejas autors – pašā Lietuvā (19. gadsimta beigās – 20. gadsimta sākumā patiešām jau varēja sākt iedalīt ebrejus aškenazi – Eiropas ebrejos, sefardos – arābu pasaules un Mazāzijas ebrejos un, atsevišķi, Lietuvas – galvenokārt, Viļņas ebrejos). Ebreju valsts izveidei – saskaņā ar politiskā cionisma tēvu cerību – bija jāklūst par visiedarbigāko ieroci pret antisemitismu, kuru Hercls uzskatīja par sekām tam, ka ebrejiem nav savas valsts; šodien var tikai minēt, cik nelaimīgs būtu bijis Hercls un viņa sekotāji, ja viņi zinātu, ka Izraēlas izveide ne tikai neiznīcināja antisemitismu, bet pat veicināja tā izplatību.

Tieši Viļņa kļuva par cionisma galveno centru Krievijā pēc 1905. gada revolūcijas; te iznāca abi galvenie cionistiskie laikraksti; vienam, jidišā, pievienojās arī laikraksts "Haolam" ("Pasaule") ivritā, 1908. gadā; izdevējs bija jau minētais *Izaks Golbergs* (vairāku ievērojamo Viļņas cionistu vadītāju

vidū īpaši jāmin Dr. *Jakovs Vigodskis* – mēs ar viņu vairakkārt sastapsimies, viņš būs uzticīgs Viļņai līdz pat 1941. gadam un ies bojā kopā ar visiem Viļņas ebrejiem). Taču, tas jau bija laiks, kad valdība bija sākusi vajāt cionistus; lai arī cionisti iestājās par izceļošanu uz Palestīnu – un izceļošanu valdība nenoraidīja – tomēr izbraukušo skaits joprojām bija pavisam neliels, un tas, kas uztrauca valdību, bija Krievijas ebreju pašapziņas un nacionālisma pieaugums. Cionistus sāka pat ieslodzīt cietumos; lai arī sodi parasti bija tikai no dažām nedēļām līdz, lielākais, pāris mēnešiem (*Goldbergs* 1909. gadā tika ieslodzīts uz pusotru mēnesi), politiskais cionisms faktiski bija spiests pāriet uz nelegālu, vai, vismaz, puslegālu stāvokli. 1912. gadā notika tiesas prāva pret “Viļņas cionistu biroju”, kā to dēvēja valdība un 1912. gada martā tiks slēgts “*Haolam*”. Krievijas cionistu organizācijas centrālā komiteja šajā laikā secināja: “Mēs pārdzīvojam Krievijā tumšus laikus, taču mēs nedrīkstam nolaist rokas, mums jāstrādā vēl enerģiskāk mūsu nākotnes labā...”⁵⁶

Lai arī lietuvieši un ebreji gadsimtu mijā dzīvoja ievērojamu izmaiņu un pat modernizācijas laikmetā, abas nācijas savā vairumā joprojām bija diezgan arhaiskas un savrupas; lietuviešu un ebreju sociālie kontakti bija stipri ierobežoti un galvenokārt notika saimniecības, pat, tikai tirdzniecības jomā; par sabiedrības integrāciju pat nevarēja runāt. Lietuvas ebreji bija tipiski Austrumu Eiropas ebreji – *Ostjuden*, lai arī ar iezīmēm, kuras tos jau atšķīra no Polijas ebrejiem. Ja Rietumu Eiropas ebreji (Francijā, Lielbritānijā, Vācijā) dedzīgi centās integrēties un pat asimilēties vietējās sabiedrībās, īpaši – vidusšķirā, pieņemot buržuāzijas laicīgās vērtības, tradīcijas un normas, tad *Ostjuden* absolūtā vairākumā turpināja dzīvot savu, nošķirtu dzīvi. Aptuveni 10% Polijas ebreju asimilējās polu kultūrā, bet 90% saglabāja uzticību ebrejiskumam, arī reliģiskai ortodoksialitātei un savai, atšķirīgai jidiša valodai. Savukārt, ortodoksu liels skaits piederēja pat reliģijas radikālākajam spārnam Hasidismam, kurš neatdalīja garīgo dzīvi no laicīgās; reliģija valdīja ne tikai dievmā, bet aptvēra un noteica visu ikdienas dzīvi, ar to nodalot ebrejus no citām tautām. Lietuvas ebreji nebija tik reliģiski kā Polijā un Hasidisma iespaids bija vājš, taču arī viņi bija gandrīz pilnīgi neasimilēti – iespējams, vismazāk asimilētie ebreji Eiropā vispār, nodarbināti ar savu nacionālu un kultūru atsevišķumu, „...stūrgalvīgi savā ebrejiskumā un uzticīgi nacionālai tradīcijai...”, kā viņus raksturoja ievērojamais 20. gadsimta pirmās puses ebreju sociologs *Jakobs Leščinskis*. 1905.–1907. gada revolūcijas Krievijā laikā nodibinājās sakari starp ebreju un lietuviešu revolucionāriem, taču tie bija nesalīdzināmi vājāki kā Latvijā; pati revolūcija atpalikušajā Lietuvā bija vāja Latvijas vai Igaunijas īstās tautas revolūcijas atblāzma; ja Bunds Lietuvā bija stiprs, tad tādi nebija lietuviešu sociāldemokrāti, pilnīgi pretēji tam, kas bija Latvijā un kas deva revolūcijai latviešu guberņas milzīgo vērienu.

No otras puses, lietuviešu spēcīgais katolicisms padarīja attiecības vēl sarežģītākas un fragmentārākas; kristietībai dominējot lietuviešu apziņā un pastāvot ebreju nošķirtībai no lietuviešiem jautājums par ebreju īstu

integrāciju sabiedrībā nevarēja pat rasties un daudziem ebrejiem nemaz nebija vajadzīgs – ļoti daudzās Lietuvas pilsētās un pilsētiņās viņi veidoja savu pasauli, pietiekoši lielu, ja ne dažreiz pat vislielāko un pilnīgi pašpieņemamu. Jautājums bija tikai par ebreju tiesību (vai beztiesības) apjomu un līdzāspastāvēšanas mierīgāku vai nemierīgāku veidu. Līdz Pirmā pasaules kara gadiem ebreji gandrīz pilnīgi neievēroja lietuviešus kā nāciju; lietuviešu valoda un kultūra viņus nepievilka un nevilināja, pretēji krievu (tieši litvaki radīja daudzus izcilus krievu kultūras darbiniekus; divi no trijiem lielākajiem divdesmitā gadsimta krievu dzejniekiem – O. Mandelštams un J. Brodskis – bija litvaku izcelsmes), poļu vai vācu kultūrai un valodai, kuru izglītotie ebreji pārvaldīja, lai arī neasimilējās. Diezgan nenozīmīgu lomu Lietuvā spēlēja arī *brīvmūrnieki*, kuri Rietumu Eiropā bija nopietni veicinājuši ebreju emancipāciju. Krievijā brīvmūrniecība tika aizliegta 1822. gadā un, lai arī ložas atdzima, īpaši – pēc 1905. gada revolūcijas, brīvmūrnieku iespaids uz sabiedrisko dzīvi Krievijā laikam nebija liels, bet iespējas kaut kādā veidā iespaidot carisma politiku ebreju jautājumā – pilnīgi nekādas (tiesa, brīvmūrnieku vidū bija abi nākamās demokrātiskās Krievijas nelaimīgās pagaidu valdības premjerministri Grigorijs Ljovs un Aleksandrs Kerenskis, kuri bija ļoti toleranti attieksmē pret ebrejiem un centās šo toleranci paust arī pirms carisma krišanas – skat. turpmāk par A. Kerenski). Lietuvas ložas (trīs Viļņā Pirmā Pasaules kara priekšvakarā, no kurām viena bija poļu loža – “Litwa”, arī Vitebskā un Minskā – “vēsturiskajā Lietuvā”) bija ļoti mazas – labi ja ar 40 brīvmūrniekiem, no kuriem ebreji bija tikai seši (pazīstamākie bija izdevēji brāļi E. un J. Rommi un M. Bromsons) un tie paši, kā atzīmēja citi brīvmūrnieki, bija diezgan netipiski ebreji: viņi ļoti nopietni interesējās par neebreju sabiedrību un bija uzticīgi senajai, bet politiski jau pilnīgi nederīgajai idejai par kopējo “vēsturisko Lietuvu”. Tomēr jāatzīmē, ka poļu loža “Litwa” apvienoja izcilus sabiedriskos un kultūras darbiniekus, kuri vienmēr iestājās par draudzīgām etniskām attiecībām starp poļiem, lietuviešiem, baltkrieviem un ebrejiem; tie bija, piemēram, ievērojamie lietuvieši Mihails Romers un Mikolas Sledzevičs, poļi Jans Pilsudskis (Pilsudska jaunākais brālis) un Vitolds Abramovičs. Lai kādā robežas pusē viņi nenonāktu pēc 1919.–20. gada, Polijā vai Lietuvā, viņi visur saglabāja uzticību senajām brīvmūrnieku tolerances vērtībām, tai skaitā – nostājā pret ebrejiem (Sledzevičs būs pēdējais demokrātiskās Lietuvas ministru prezidents 1926. gadā – skat. turpmāk).⁵⁷

Neskatoties uz moderna lietuviešu antisemitisma izplatīšanos, ebreju un lietuviešu līdzāspastāvēšana vairumā bija mierīga; kad 1881.–83. gados Krieviju aptvēra pirmais barbariska antisemitisma un grautiņu vilnis, tas guva spēcīgu atsauksmi Kijevā – kura kādreiz bija piederējusi Polijai – Lietuvai un kurā grautiņos aktīvi piedalījās pat sievietes un bērni – bet ne pašā etniskā Lietuvā (nebūtu jāaizmirst, ka šajā pat 1881. gadā ar grautiņu sevi apkaunoja pat Pomerānija Vācijā, kuras iedzīvotāji noteikti sevi uzskatīja par “īstiem eiropiešiem”, pretstatā tādai nomalei kā Lietuva. Francijā, Dreifusa lietas kontekstā, 1898.–99. gados pūļi demonstrēja daudzu pilsētu ie-

lās ar lozungiem "*Mort aux juifs!*" – "Nāvi ebrejiem!"; tiesa, neviens ebrejs netika nogalināts; liberālā franču sabiedrība – kura arī bija iedomājusies, ka kaut kas tamlīdzīgs var notikt tikai Krievijā – "mežonīgajos austrumos" – bija šokēta). Lietuva neko tamlīdzīgu nepieredzēja arī otrajā grautiņu vilnī 1903.–1905. gados, kas, protams, nedrīkst likt mums aizmirst, ka mērenāks antisemitisms jau bija dzinis dziļus asnus daudzu lietuviešu apziņā (neviens grautiņa nebija ne tikai Lietuvā, bet arī Polijā, izņemot Belostoku 1905. gadā, kur arī vairāk bija sadursme starp ebrejiem – revolucionāriem un cara karaspēku, nevis spontāns grautiņš; vislielākais grautiņu skaits divdesmitā gadsimta sākumā bija Ukrainā, kur, savukārt, pirmā vieta piederēja Čerņigovas guberņai – 329 grautiņi 1905. gadā).⁵⁸ Par tīri labu ebreju un lietuviešu sadarbību liecināja arī vēlēšanas Krievijas Valsts Domē 1906.–1912. gadā, kad lietuvieši un ebreji atbalstīja viens otru (skaidrs, ka lietuviešu noštāja bija cēlusies arī no vēlēšanās nepieļaut poļu kandidātu ievēlšanu).

5. Pirmais pasaules karš un Lietuvas ebreju likteņi

Pirmais Pasaules karš atstāja visdziļāko iespaidu uz ikvienas Baltijas tautas likteni; visu Baltiju galu galā okupēja ķeizarkā Vācija, taču okupācijai Lietuvā bija trīs īpatnības, kuras vai nu pilnīgi nebija raksturīgas citur Baltijā, vai bija raksturīgas tika daļēji. Tās bija: pats okupācijas ilgums; vācu okupācijas specifiskie mērķi Lietuvā; vācu ebreju īpatsvars okupācijas pārvaldē Lietuvā un šī īpatsvara – ievērojama un redzama – iespaids uz Lietuvas ebrejiem. Karš rietumu un austrumu frontēs ritēja pilnīgi atšķirīgi; rietumos – Francijā – kustība bija tikai pirmajos divos mēnešos; pēc tam iestājās strupceļš un fronte "sasala" – kustības vietā bija tranšejas, ierakumi un dzeloņstieples; kā rakstīja asprātīgais britu vēsturnieks A. Dž. P. Teilors, lāpsta kļuva galveno ieroci. Citādi bija austrumos, Krievijā; te karu raksturoja milzīga mēroga kustības, fantastiska izmēra teritoriju zaudējumi un miljoniem lielas bēgļu plūsmas. Krievijas ebreju absolūto vairākumu pārņēma izjūtas, līdzīgas tām, ko jūta jaunais gleznotājs, Vitebskā dzimušais Marks Šagāls, kurš bija tikko atgriezies dzimtenē no studijām Parīzē: "Kaut tik Vilhelms (Vācijas Ķeizars Vilhelms II – A.S.) apstātos Varšavā, vai Kauņā, es lūdzos, kaut tikai nenonāktu līdz Daugavpilij, neaiztiktu Vitebsku...".⁵⁹ Ne viņš, ne citi Krievijas ebreji kara sākumā nevarēja iedomāties, ka daudz lielākus draudus viņiem rada nevis uzbrūkošā Vācija, bet pašu dzimtenes valdība. "Vilhelms neapstājās"; 1915. gada jūlijā sāktais vācu armijas uzbrukums Polijā nesa katastrofu cariskai Krievijai; jau 18. augustā krita Kauņa, 19. septembrī Viļņa, un drīz visa Lietuva nonāca vācu rokās, uz laiku līdz pat 1918. gada novembrim. Vēl pirms vācu iebrukuma jau bija sākusies bēgļu kustība, ne mazāka par to, kura piemeklēja Latviju: aptuveni 550 000 Lietuvas iedzīvotāju atstāja dzimteni; tika evakuēti 160 rūpniecības uzņēmumi; bēgļu vidū bija arī Suvalku un Kauņas ebreji – vairāki tūkstoši bēga uz šķietami drošo Viļņu, kurā vietējai ebreju kopienai bija jāuzņem un jāaprū-

pē kopumā pāri par 22 000 ebreju bēgļu. 1915. gada beigās jau gandrīz visa *čerta osedlosti* bija vācu rokās.⁶⁰

Lai arī cara Krievija bija bijusi bieži netaisnīga un pat brutāla pret ebrejiem, viņu vairākums kara sākumā bija lojāls savai dzimtenei; to pierādīja arī ebreju bēgļu masas, kuras atstāja dzimtās vietās un bēga līdz sakautajai krievu armijai (jau 1915. gada sākumā Kurzemē ieradās pirmie bēgļi no Lietuvas, ebrejus ieskaitot; kurzemnieki kļuva ļoti uztraukti, baidoties no frontes pilnīga sabrukuma). Tāpat kā visos iepriekšējos karos – sākot ar Krimas karu, kurā ebreji – Krievijas pavalstnieki, pirmo reizi aizstāvēja Krieviju tās armijas rindās, un varonīgi – ebreji karoja godīgi: vairāk nekā 600 000 dienēja armijā kara gados, procentuāli pat vairāk nekā daudzas citas Krievijas etniskās minoritātes. Carisma pateicību par to viņi neiemantoja; gluži otrādi – tās vietā notika viena no masveidīgākajām pārestībām. Tieši Lietuvas, kura atradās pašā piefrontē, ebreji bija pirmie carisma aizdomu un represiju upuri. 1915. gada februārī Krievijas 10. armija cieta smagu sakāvi Augustovas rajonā; armijas 20. korpuss – kurā, starp citu, dienēja daudz latviešu – aizgāja bojā. Tūlīt sāka izplatīties baumas, ka vainīgi esot ebreji – nodevēji; baumas rada pilnīgu atbalstu visaugstāk, kur vien varēja – pats armijas virspavēlnieks lielkņazs Nikolajs Nikolajevičs paziņoja, ka “ebreji – spiegi” jāpakar uz vietas.* Paļaujoties uz virspavēlnieka atbalstu

* Vissmagāko nelaimei piedzīvoja Austrumu Galīcijas – kuras centrs bija Ļvova – ebreji. Šī teritorija līdz karam piederēja Austro–Ungārijai; Krievijas armija tajā iebruka pašā kara sākumā un vietējie ebreji tika pakļauti tādai vardarbībai, kāda te iespējams nebija pieredzēta kopš 17. gadsimta, B. Hmeļņicka laikiem. “Kazaki visur veic briesmu darbus: bez slepkavībām un laupīšanām arī sieviešu izvarošana ir kļuvusi par ierastu lietu...”, rakstīja Simons Dubnovs. Lai arī nogalināto ebreju skaits nevarēja būt liels (līdz 1915. gada februārim Galīcijā nogalināto civiliedzīvotāju skaits kopumā bija laikam tikai 22 – skat. Niall Ferguson. *The Pity of War*. New York, 1999, p. 247), krievu armijas radītais posts tomēr bija tik liels, ka tā apzīmēšanai ebreji atkal sāka lietot vārdu *khurban* – katastrofa. 1915. gada janvārī Krievijas armijas ieņemtās Ļvovas ielās parādījās armijas virspavēlniecības izdots paziņojums, kurā visi ebreji tika apsūdzēti spiegošanā par labu Vācijai un Austrijai (kuras pavalstnieki ebreji bija; lai arī apsūdzības bija absolūtā vairākumā nepamatotas, Krievijas varas iestādes izturējās pret Galīcijas ebrejiem tā, it kā viņi būtu Krievijas pavalstnieki un pret viņiem tika vērstas tādas pat represijas kā pret pašas Krievijas ebrejiem) un kā sods par to tika ieviesta ķilnieku ņemšana: “..par katru ebreju – spiegu būs atbildīgi divi ķilnieki {ebreji}...” – skat. S. Dubnov. *Kņiga žizņi. Moskva–Jerusalim*, 2004, s. 385; S. A. An – skij. *Razrušeņije Galīciji*. Publikacija, vstupitelņaja statja i kommetariji I. A. Sergejevoj. Arhiv Jevreiskoj Istoriji. Tom. 3. Moskva, 2006, s. 9–30 (ķilnieku ņemšana no ebreju vidus tika praktizēta arī Lietuvā). Krievijas armija iebruka Galīcijā vēl divas reizes, 1916. gada jūnijā – “Brusilova pārrāvums”, un savā pēdējā un katastrofālajā uzbrukumā 1917. gada jūnijā; abās reizēs smagi cieta vietējie ebreji.

un ignorējot savus tiešos pavēlniekus, 10. korpusa komandieris ģenerālis E. Radķevičs pavēlēja deportēt ebrejus armijas darbības joslā, kura ietvēra līniju Kauņa – Rīga; uz Pēterburgu tika sūtīti ziņojumi, kuros *visi* ebreji tika raksturoti kā pilnīgi naidīgi noskaņoti pret armiju. Tiesa, kāda daļa no ebrejiem patiešām simpatizēja Vācijai (skat. turpmāk) un Krievijas armijas piefrontes komandieri nevarēja pilnīgi ignorēt šos noskaņojumus, taču lēmumu par deportāciju iespaidoja ne tik daudz stratēģiski apsvērumi, cik ideoloģija – antisemitisms: lēmums par deportācijām bija gatavs jau pirms vēl tika atrasts kāds piemērotāks iegansts; un tas tika atrasts. Iegansts bija sekojošs: 1915. gada 17. (27) aprīlī vācieši sāka uzbrukumu, virzienā uz Ziemeļlietuvu un Kurzemi. Otrajā uzbrukuma dienā, 28. aprīlī, 151. Pjatiorskas kājnieku pulka vienība, kura bija izvietojies kādā nelielā miestīņā Kuršai, pāris jūdzes uz rietumiem no Šauļiem, nonāca vācu artilērijas apšaudē (*Kuršai incidents*). Drudžainās baumas tūlīt uzkrāva atbildību par to ebrejiem (kuru skaits miestīņā bija pavisam neliels, ne vairāk par sešām ģimenēm): viņi esot spiegojuši vācu armijas labā un piegādājuši tai ziņas par krievu vienību. Cara armijas zaudējums skaitliski bija neliels, bet morāli sāpīgs – bija kritis pats pulka komandieris pulkvedis Davidovs un bija zaudēts pulka karogs. Baumas par ebreju nodevību nekad neapstiprinājās (Valsts Dome izveidoja incidenta izmeklēšanas komisiju deputāta un pazīstamā jurista Aleksandra Kerenska vadībā un komisija pierādīja, ka apsūdzības ebrejiem ir pilnīgi safabricētas), un krievu virspavēlniecība izrādīja kādu interesi par patiesības noskaidrošanu, taču sekas bija dramatiskas – pat tuvējās Kurzemes ebrejiem. (skat. trešo nodaļu). Lielkņazs Nikolajs Nikolajevičs – īsts, ideoloģisks antisemīts – salīdzinājumā ar kuru pats cars Nikolajs II varētu tikt vērtēts kā mērens antisemīts – kuru notikumi Kuršai bija burtiski satracinājuši, 30. aprīlī pavēlēja izsūtīt Lietuvas un Kurzemes ebrejus, taču straujās izmaiņas frontē par labu vāciešiem liedza to pilnīgi īstenot Lietuvā (tiesa, jāatzīmē, ka vairāki krievu armijas komandieri demonstrēja diezgan humānu attieksmi pret Šauļu un Paņevēžu ebrejiem un centās apkarot naida pieaugumu pret viņiem).⁶¹

Tomēr Lietuvas ebreji no šīs lielās kustības – piespiedu vai pat brīvprātīgas došanās bēgļos – skaitliski neatkopās nekad: līdz pat 160 000 ebreju atstāja vai bija padzīti no Lietuvas; tikai puse atgriezās atpakaļ pēc kara; kopumā 600 000 Krievijas ebreju tika padzīti no savām dzīves vietām, kā “spiegi”; neviena no tiesas prāvām, kuras tika ievadītas pret “spiegiem”, spiegošanu nepierādīja. Solidaritāti ar Lietuvas ebrejiem pauda Latvijas Sociāldemokrātija – LSD, kuras Centrālā Komiteja 1915. gada aprīlī izdeva speciālu lapiņu latviešu, krievu un lietuviešu valodā ļoti lielā metienā – 45 000 eksemplāru. Tajā bija konkrēti pieminēta safabricētā apsūdzība ebrejiem sakarā ar notikumiem netālu no Šauļiem; latviešu sociāldemokrāti uzsvēra, ka nodevējus nav jāmeklē ebreju vidū, “...viņus nevajag meklēt uz tirdziņiem un veikalos. Meklējiet viņus gubernatoru pilīs, žandarmēriju valdēs, policijas iecirkņos, intendantūrā, dažādos kara un civilresoros, Pēterburgā pie galma un ministrijās...” LSD solidaritāte ar Lietuvas ebrejiem bija ļoti

pozitīva parādība šovīnisma lakā, lai arī sociāldemokrāti nopietni pārspīlēja nodevības apjomus cara administrācijas rindās – šāds uzskats tobrīd bija ļoti populārs, kurš neveiksmes frontē un pārtikas stāvokļa strauju pasliktināšanos izskaidroja nevis ar paša carisma iekšējo krīzi, bet ar it kā vācu spiegu iefiltrēšanos pašos augstākajos varas līmeņos, līdz pat ķeizarienei.⁶²

Ar deportācijām netaisnības pret ebrejiem vēl nebija galā: nākamais si-
tiens ebrejiem bija kulturālas dabas – 1915. gada jūlijā varas iestādes slēdza visus ebreju izdevumus jidišā un ivritā visā *čerta osedlosti* teritorijā un Polijā, kur bija īpaši ievērojama ebreju prese (piemēram, Varšavas populārais laikraksts jidišā “Haint” – “Šodien”, kur regulāri publicējās jidiša literatūras klasiķis Icaks Leibušs Perecs). Nedaudz vēlāk tika slēgta arī ebreju prese Pēterburgā. Latviju šis brutālais lēmums neskāra tikai tāpēc, ka ebreju prese te nebija vēl iedzīvojusies – 1907. gadā ļoti īsu mūžu bija piedzīvojis “National Zeitung”, bet pēdējais mēģinājums izdot regulāru avīzi jidišā – “Die judische Stimme” (“Ebreju balss”), kuru bija uzsācis jau minētais J. L. Kantors, bija beidzies ar neveiksmi 1910. gadā (skat. turpmāk), bet Polijas un Lietuvas ebrejiem, kuri bija pieraduši pie daudzveidīgiem ebreju izdevumiem, tas bija smags pārdzīvojums, kuru vieglāku vērtā tikai tuvā vācu okupācija.

Tik ilgstoša kā nekur citur – 1915.–1918. gada beigās – vācu okupācija Lietuvā neizbēgami radīja lietuviešu kolaborāciju – bez tās vienkārši nebija iespējam iztikt, taču to pastiprināja divi citi faktori: pirmkārt, Vācija nekad neplānoja Lietuvas tiešu aneksiju vai kolonizāciju – pretstatā tam, kas tika plānots attiecībā uz gandrīz visu Latviju un Igauniju; Vācija vēlējās izmantot Lietuvu kā satelītvalsti vai buferzonu pret Krieviju. Otrkārt, lietuviešu nacionālisms jau bija gājis tālu uz priekšu un tagad lietuvieši par lielākajām briesmām uzskatīja Polijas iespējamu atdzimšanu kara rezultātā; ar Poliju kopā viņi vairs negribēja dzīvot ne par kādu cenu. Šo divu faktoru iespaidā lietuviešu politiķu absolūtais vairākums nolēma nācijas un zemes nākotni saistīt ar Vāciju: 1917. gada 18.–23. septembrī Viļņā notika vācu okupācijas iestāžu atļauta lietuviešu sabiedrisko darbinieku konference (zīmīgi, ka 214 delegātu vidū 66 bija mācītāji, vēlreiz apstiprinot lietuviešu sabiedrības klerikalizācijas pakāpi, neiedomājamu Latvijā vai Igaunijā un pat ne katoliskajā Polijā; tajā pašā laikā konferencē nepiedalījās neviens etnisko minoritāšu pārstāvis – ne ebreji, ne baltkrievi, ne poļi; atsvešināšanās starp lietuviešiem un minoritātēm, īpaši – starp lietuviešiem un poļiem, bija liela: poļi, tāpat kā baltkrievi, cerēja uz pašu valstu, ne lietuviešu, izveidi; ebreji vairāk lūkojās vai nu uz Vāciju, vai Krieviju, vai nogaidīja; konference bija tikai “lietuviešu lieta”). Konference izveidoja Lietuvas Padomi (*Taryba*) 20 cilvēku sastāvā, kurā 5–6 vietas bija rezervētas minoritātēm, bet tās šo uzai-
cinājumu ignorēja. *Taryba* pēc neilga laika – 1917. gada 11. decembrī – paziņoja, ka Lietuvas nākotne ir ūnijā ar ķeizarsisko Vāciju; skaidrs, ka Padome bija vācu marionete, pat vairāk, nekā vācieši paši to bija vēlējušies. Padomi vadīja Antans Smetona, Lietuvas bēgļu palīdzības komitejas priekšsēdētājs; tai nebija nekādas reālas varas un tā sevi nodarbināja gandrīz tikai ar bez-

spēcīgu memorandu piesūtišanai vācu okupācijas iestādēm, lūdzot padarīt okupāciju maigāku. 1918. gada 16. februārī Padome pasludināja Lietuvas neatkarību, kas būtiski atšķīrās no tā, kā neatkarību 1918. gada 24. februārī pasludināja Igaunija un pat no tā, kā to izdarīja 11. novembrī Latvija. Igaunijai pasludināja neatkarību pret vācu gribu, ar vēlmi to deklarēt pirms vācu okupantu ierašanās Igaunijā; par to vairākus neatkarības pasludinātājus vācu okupanti, kuri ieradās jau burtiski nākamajā dienā, apcietināja un ieslodzīja. Latvija pasludināja neatkarību sadarbībā ar vācu okupācijas iestādēm, bet jau pēc Vācijas kapitulācijas un okupācijai brūkot. Lietuvieši to pasludināja, tik lielā mērā vēloties sevi saistīt ar Vāciju, ka tas pārsteidza nevienu vien pat aprobežotajā ķeizariskajā Berlīnē: Taryba paziņoja par gatavību izveidot Lietuvas karaļvalsti un par karali Mindaugu II (Mindaugs I bija radījis Lietuvas valsti 13. gadsimta vidū) pieaicināt kādu vācu princi. Kad šādas fantastikas pārņemta Taryba beidzot sāka izrādīt arī kaut kādu interesi par vietējiem ebrejiem un baltkrieviem – bet, ne par poļiem – un mēģināja kooptēt savās rindās dažus ebrejus un baltkrievus, viņi neizrādīja par bezspēcīgu un pat odiozo iestādi nekādu interesi. Tas, protams, liecināja ne tikai par to, ka viņi neuzskatīja Padomi par reālu varu – kāda tā arī nebija, bet arī to, ka lietuviešu nacionālisms no vienas puses un citu nāciju – kuras tobrīd, protams, sevi neuzskatīja par etniskām minoritātēm, bet par pilnīgi vienlīdzīgām ar lietuviešiem nācijām, ja ne vairāk, vismaz apgabalos, kur lietuvieši bija uzkrītoša minoritāte (piemēram, Viļņā: 1916. gadā, jau vācu okupācijā, dzīvoja 140 480 iedzīvotāju, no kuriem 70 629 – 50,1% – bija poļi, 61 265 – 43,5% – ebreji un tikai 3 692 – 2,6% – lietuvieši) – nacionālisms bija attīstījis pilnīgi nesaistīti, labākajā gadījumā, viens ar otru.

Nevienai citai nācijai kā okupētās Lietuvas daudziem ebrejiem – bet, noteikti, ne visiem – nebija tik stipru, lai arī naivu, bet pilnīgi saprotamu iedomu, ka vācu okupācija dos viņiem daudz vairāk priekšrocību, nekā lietuviešiem. Lietuvas ebrejos – lai arī ne visos, protams – sāka atbalsoties tās noskaņas, kuras tik galēji bija pārņēmušas ebrejus Vācijā – ļoti tuvredzīgas noskaņas; pirms kara Vācijas ebreju liela daļa, varbūt pat vairākums, bija mēreni un liberāli noskaņoti; tagad to nomainīja citi noskaņojumi. Vācijas ebrejiem noteikti bija jābūt daudz apdomīgākiem, pirms krist vācu nacionālisma un pat imperiālistiska šovinisma apkampienos, bet viņi tādi nebija. Diez vai ir iespējams pat pieminēt visus tos izcilos Vācijas (un Austro – Ungārijas) ebrejus, kuri aktīvi slavināja imperiālismu. Maksis Bodenheimers, cionisma Vācijā veterāns, paziņoja, ka Vācijas Impērijas mērķi pilnīgi atbilst ebreju interesēm; Martins Bubers (1878–1965), izcilais ebreju filozofs un cionisma teorētiķis, kara sākumā nodibināja Ebreju Nacionālu komiteju Berlīnē, kura ne tikai sludināja, ka karš ir “svētais pavasaris”, kurš beidzot galīgi apvienos vāciešus un ebrejus “pasaulvēsturiskā misijā”, bet, ka vācu iekarošanas mērķus ir jāatbalsta visiem Austrumu Eiropas ebrejiem, kuru vārdā viņš sāka runāt (*“Komitet zur Befreiung der russischen Juden”*). Viktors Klemperers, kurš pēc divdesmit pieciem gadiem būs spiests glābties no vā-

ciešu ievadītā holokausta un kuru izglābs tikai viņa "āriskā" sieva (Klemperera dienasgrāmatas ir viens no izcilākajiem avotiem par nacistu valdīšanas laiku Vācijā, tāpat kā viņa pētījumi par nacistu propagandu), karam sākoties gavilēja: mēs, vācieši, esam labāki par citām tautām...mēs esam patiesi izredzēta tauta! Lielbritānijai tika vēlēts visjaunākais. Reti kurš mainīja eiforiju pret piesardzīgāku – vismaz – skatu (tāds bija Z. Freids, kurš jutās apkaunots par sevis paša atbalstu karam tā sākuma posmā); reti kurš ievēroja jaunu vēstošu zīmju parādīšanos jau ap 1916. gadu.⁶³ Šī eiforija pārmetās arī uz Lietuvas ebreju daļu: galu galā viņi gandrīz neko nevarēja zaudēt no vācu okupācijas, bet varēja tikai iegūt. Vācijā ebreji bija emancipēti un vienlīdzīgi un ķeizarskā Vācija bija gandrīz paradīze salīdzinot ar carisko Krieviju. Simpātijas Vācijai ļoti stiprā mērā veicināja jau minētā pavēle izraidīt ebrejus no piefrontes zonas, apsūdzot visus, kolektīvi, nelojalitātē Krievijai, kā arī draudi ņemt ebreju ķilniekus no turīgo pilsoņu vai rabīnu vidus, kā atmaksu par "spiegošanu"; tieši pateicoties vācu straujajam uzbrukumam daudzi ebreji izglābās no izsūtīšanas.

Jau kara pašā sākumā, 1914. gada 17. augustā, Berlīnē tika nodibināta komiteja Krievijas ebreju atbrīvošanai; tiesa, integrētie buržuāziskie Vācijas ebreji reti bija redzējuši savas tautas brāļus austrumos, Krievijā – *Ostjude*; kad viņi tos ieraudzīja, skats – viņu acīs – bija tik negaidīts un nepatīkams, atšķirības starp viņiem pašiem un Polijas vai Lietuvas ebrejiem bija tik lielas, ka daudzi Vācijas ebreji jutās dziļi aizvainoti no vienas domas vien, ka viņi – izglītoti un eiropieiski – un daudzie trūcīgie, vecmodīgi ģērbtie, ortodoksālie *Osjude* ir vienas tautas pārstāvji (man nav nekā kopīga ar viņiem, rakstīja V. Klemperers; es piederu Eiropai, Vācijai, es esmu vācietis). Tomēr vismaz sākotnēji daudzu Lietuvas ebreju simpātijas vai vismaz neitralitāti pret vācu okupāciju veicināja tieši tas, ka okupācijas pārvaldei austrumos – sauktai *Ober – Ost* – bija diezgan ebrejisks veidols: tajā bija daudz vācu ebreju (lai arī ļoti augstprātīgu nostājā pret vietējiem ebrejiem, jau minēto Klempereru ieskaitot), kas pat pašā Vācijā veicināja antisemitismu un priekšstatus, ka okupētās austrumu teritorijas tiek ebrejiskotas (*Verjudung*; piemēram, pazīstamais vācu ebreju mākslinieks Hermanis Struks {*Struck*, 1876–1944} vadīja īpašu Ebreju departamentu vācu armijā; Leo Doičlanders {*Deutschlander*} tika iecelts par ebreju izglītības Lietuvā pārzini). Vācu okupanti, īpaši okupācijas sākumā, apzināti centās izmatot savā labā Polijas un Lietuvas ebreju sašutumu par cariskās Krievijas spaidiem pret ebrejiem (tas bija jūtams jau sākoties iebrukumam Krievijas Polijas daļā, kad vācieši publicēja, jidišā, speciālu uzsaukumu "*Cu di jidn in Poilen*") piefrontes joslā (tiesā, visbrutālāk tie tika īstenoti Latvijā) un radīt viņos iedomu, ka viņi panāks no okupācijas iestādēm ne tikai pilnīgu ebreju pilsonisku līdztiesību, bet pat kaut ko vairāk nekā lietuvieši; līdz ar to ebreji un lietuvieši bija sāncensī cīņā par vācu labvēlību, nevis partneri sadarbībā. Lietuvas ebrejiem nereti pat izdevās nodibināt daudz sekmīgākus – arī lingvistiskus – kontaktus ar vācu iestādēm (pat Berlīnē, pateicoties Vācijas ebreju atbalstam), nekā lietuviešiem.⁶⁴

Savukārt, cita Lietuvas ebreju daļa pat vācu okupācijā tomēr cerēja uz Krievijas atdzimšanu; neskatoties uz carisma augošo antisemitismu, daudzi ebreji nekad neaizmirsā plašās ekonomiskās iespējas, kuras bija pastāvējušas lielajā Krievijā (praktiski ikviena rūpniecības nozare, kura bija pastāvējusi Lietuvā pirms kara un kurā bija ievērojami ebreju uzņēmēji, bija izvedusi produkcijas lielu un pat lielāko daļu uz Krievijas iekšieni; visuzskatāmāk tas izpaudās, piemēram, ādu apstrādē, kas bija viena no vecākajām rūpniecības nozarēm ar ļoti ievērojamu ebreju uzņēmumu īpatsvaru; lielais H. Frenkelim piederošais ādu apstrādes uzņēmums Šauļos izveda ādas par miljoniem rubļu, bet cita attīstītā nozare, alus ražošana – miljoniem litrus uz Krievijas iekšieni). Jāatzīmē arī, ka vācu okupācija, īpaši – Lietuvas ekonomiskā izlaupīšana – smagi ietekmēja arī ebrejus un viņu saimniecisko stāvokli; ebreji, tāpat kā citi okupētās teritorijas iedzīvotāji, tika pakļauti diezgan brutālām pārtikas rekvizīcijām un lieliem nodokļiem; viņiem bija jānododas smagā darba dienestā – gan tepat netālu, uz Tilsītes un Mēmeles uzņēmumiem, gan uz ogļu šahtām Silēzijā un pat tālajā Rūrā (lai arī šo politiku Vācijas pieļietos arī okupētajā Latvijā – pāri par 8000 cilvēku tiks nosūtīti uz darbu Vācijā, Latvijā tā būs krietni mazāka pēc apjoma un aptvers galvenokārt latviešus). Okupācijas iestādes ieviesa monopolu uz tirdzniecību ar šnabi, tabaku, sērskābi un cukuru, ar to ne tikai izspiežot ebreju privāto tirdzniecību, bet faktiski aplaupot visus iedzīvotājus; nežēlīgi tika izcirsti meži. Ebreju noskaņojums sāka mainīties un to spilgti atspoguļoja rakstnieks Arnolds Cveigs (*Zweig*). Kā lielākā Vācijas ebreju daļa, viņš – dedzīgs Fridriha Ničes cienītājs – sāka savu dienestu vācu armijā karā pret Serbiju un vēlāk Franciju kā vācu patriots. Uz 1918. gadu, kad viņš no Francijas tika pārcelts uz Ober-Ost štāba Kauņā preses dienestu (*Pressestelle*), viņa noskaņojums jau bija nopietni mainījies uz pacifisma pusi. Tas, ko viņš ieraudzīja okupētajā Lietuvā, bija vācu militāristu spaidi un zemes izlaupīšana; te viņš pirmo reizi arī iepazinās ar Austrumu Eiropas ebrejiem (1920. gadā nāca klajā viņa pirmais darbs, kurā vācu okupācijā Lietuvā tika aprakstīta ļoti negatīvi – “Austrumeiropas ebreju tēls” {“*Das ostjüdische Antlitz*”; grāmatu ilustrēja jau minētais Struks), bet 1927. gadā tika publicēts viņa antimilitāristiskais romāns “Strīds ar seržantu Grišu” – “*Der Streit um der Sergeanten Grischa*”, kurš kļuva slavens un kurā vācu okupācija Lietuvā arī atspoguļota patiesi un īpaši negatīvi.

Atgriežoties pie jautājuma par lietuviešu un ebreju attiecībām vācu okupācijas gados, var teikt, ka kontakti starp dažiem ebreju līderiem un lietuviešiem pastāvēja, sadarbība – praktiski nē. Abas nācijas bija dzīvojušas katra savu dzīvi un turpināja to dzīvot pat tagad; savstarpējā atsvešinātība bija acīmredzama un neizbēgama, un likās, ka nekas daudz nav arī jāmaina; vismaz ebreju vairākums noteikti par to bija pārliecināti, tāpat kā par Vācijas uzvaru. Revolūcija un ķeizarkārtas sabrukums viņiem bija pat lielāks pārsteigums – un noteikti, nepatīkamāks – kā lietuviešiem, kuri 1918. gada novembra sākumā, vecajai Vācijai dzīvojot pēdējās dienas, strauji un enerģiski sāka gatavoties jau daudz īstākas neatkarības pasludināšanai un

valdības izveidei. Nu arī Lietuvas ebreju līderi bija spiesti saprast, ka visu cerību saistīšana ar ķeizarisko Vāciju un lietuviešu ignorēšana nav bijusi tālredzīga politika; gandrīz drudžaini viņi mēģināja panākt, lai ebreji tiktu iekļauti pirmajā neatkarīgās Lietuvas valdībā, taču likās, ka velti – tagad bija lietuviešu kārta viņus neievērot un iedomāties, ka neatkarības izveide ir tikai pašu lietuviešu lieta un ka šī lieta tādā etniski viendabīgā un ekskluzīvā veidā var būt pat sekmīga. Lietuviešiem šķita, ka to, kāda būs neatkarīgā Lietuva un kādas tajā tiesības būs nacionālām minoritātēm, noteiks tikai lietuvieši vieni paši, ne par ļaunu minoritāšu interesēm, bet arī bez to piedalīšanās jautājuma izlemšanā.

6. Ebreji un lietuvieši Lietuvas neatkarības cīņu laikā: 1918.–1920.

“Lietuvā uzreiz pēc kara ebreju minoritātes stāvoklis bija labāks kā jebkad iepriekš” (Walter Laquer. A History of Zionism).

“Žīdi plecu pie pleca ar lietuviešiem varonīgi cīnījās par Lietuvas neatkarību. Daudz žīdu krita cīņās un daudz parādīja lielu varonību” (Ģenerālis Stasis Dirmantas, Lietuvas aizsardzības ministrs. 1937.g.)

Pirmā neatkarīgās Lietuvas valdība tika izveidota tieši 1918. gada 11. novembrī, dienā, kad beidzās karš, ar Vācijas sakāvi, diemžēl ne totālu. Pirmo Lietuvas valdību vadīja Augustīns Voldemārs (*Voldemaras*) un pašā pēdējā brīdī, ne tik daudz ebreju prasību, cik paša Voldemāra priekšstatu iespaidā, tika nolems piešķirt Lietuvas ebrejiem trīs vietas kabinetā:⁶⁵ Jakovs Vigodskis (cionists) kļuva par ministru bez portfeļa ebreju lietās (*ministras bez portfelio žydu reikalams*), Dr. Šimons Rozenbaums (arī cionists) – par ārlietu viceministru, bet dr. Nahmans Rahmiļevičs (no ortodoksālās reliģiskās un necionistiskās partijas “*Agoudat Israel*”) – par finansu, tirdzniecības un rūpniecības viceministru (valdībā tika aicināti arī divu citu minoritāšu pārstāvji – baltkrievi un poļi; baltkrievi piekrita un ieguva ebrejiem līdzīgu amatu – ministru bez portfeļa, taču viņi nekad neizveidoja baltkrievu autonomiju, līdzīgu tai, kuru iegūs ebreji; poļi atteicās: viņi pavisam neticēja Lietuvas dzīvotspējai un savas cerības saistīja ar Polijas ekspansiju). Visi trīs ebreji bija pilntiesīgi kabineta locekļi ar balsis tiesībām. Diez vai Lietuvā bija kaut viens cilvēks – ebrejs vai lietuvietis, kurš tobrīd varētu iedomāties, ka enerģiskais, 35 gadus vecais ministru prezidents Voldemārs jau pēc desmit gadiem kļūs par vienu galvenajiem ebreju nelabvēļiem; noteikti to nevarēja iedomāties pat viņš pats, ar kuru tobrīd lietuvieši bija tikai lepojušies: izcili akadēmiski izglītais speciālists Romas vēsturē un literatūrā bija saņēmis augstas akadēmiskas balvas Pēterburgas Universitātē un 1911. gadā bija kļuvis par pirmo lietuvieti, šis ievērojamās augstskolas privātdocentu. Tiesa, 1917.–1918. gadu viņš bija pavadījis Ukrainā, pārstāvēdams pat to Brest-Ļitovskas miera sarunās ar Vāciju; vēlāk, kad Voldemārs kļūs

par radikālu antisemitu, meklējot atbildi viņa dramatiskajai pārvērtībai, ne viens vien centisies to izskaidrot ar ukraiņu antisemitisma iespaidu, taču 1918. gadā beigās nekas tamlīdzīgs nebija saskatāms un viņa politika pret ebrejiem bija pat vairāk nekā toleranta.⁶⁶ "Ar ebreju pārstāvju iesaistīšanos Voldemāra vadītajā ministru kabinetā sākas medus mēnesis ebreju sabiedriskajā dzīvē Lietuvā", rakstīja viens no Lietuvas ebreju autoriem. Medus mēnesis ("*medaus menesio*") izrādīsies diezgan garš, pat vairāku gadu garumā, vismaz līdz 1922. gadam, taču tā bija izteikta aprēķina, īpaši – no lietuviešu puses, laulība. Pašās 1918. gada beigās tikko pasludinātā neatkarīgā Lietuva vēl nevarēja un nepaspēja atrisināt pusmiljona bēgļu problēmu, taču tobrīd tā ļoti vēlējās, lai dzimtenē, cik vien iespējami ātri, atgriezties speciālisti, karavīri un vienkārši turīgi cilvēki, kuri spētu uzsākt kara posta pārvarēšanu. No tā cēlās labvēlība pret ebreju ārstiem, tirgotājiem, uzņēmējiem, kuri tika aicināti ātrāk doties mājās, taču straujā un neapbrīnināmā notikumu gaita Lietuvā vēl neļāva īstenot bēgļu repatriāciju ļoti plašos apmēros, tomēr 35 000 ebreju izdevās atgriezties jau uz 1919. gada beigām.⁶⁷

Padomju Krievija bija pirmā, kura nedeķa ne mazāko atelpu jaunajām Baltijas valstīm – tā sāka agresiju pret tām, mērķētu uz mesianisku pasaules revolūcijas atnešanu Eiropai, un jau novembra beigās iebruka Igaunijā, bet tūlīt tai sekoja arī Latvija un Lietuva. Tagad Lietuvas ebreji – cik liels bija viņu skaits, gan ir ļoti grūti noteikt (tas bija atkarīgs no tā, ko uzskatīt par Lietuvas teritoriju: Lietuva bija vienīgā Baltijas valsts, kurai nebija skaidru un viennozīmīgu priekšstatu par teritorijas apjomu un to arī nevarēja būt, jo vēsturisku apstākļu dēļ lietuvieši savu teritoriju iedomājās vēsturisku vai politisku faktoru iespaidā, nevis stingri etnogrāfiski, kā tas bija – ar pavisam nenožīmīgiem izņēmumiem – Latvijā un Igaunijā; skaidrs, ka visi lietuvieši uzskatīja Viļņu un tās novadu par Lietuvas sastāvdaļu, taču daudzi bija pārliecināti, ka arī Grodno {*Gardinas*} un pat Suvalki, ja vēl ne dziļāk Polijā, arī pieder viņiem) – kļuva par nozīmīgu grupu, kuru bija ļoti vēlams dabūt Lietuvas valdības pusē. 26. decembrī tika izveidots jauns kabinets, enerģiskāks, ar plašāku politisku pamatu, ietverot vairāk kreisu, bet Lietuvas neatkarībai ļoti spēcīgu, Mikola Sleževičiusa vadībā. Valdības manifestu parakstīja arī trīs ebreju ministri; valdības laikraksts "Vyriasybes žinios" 29. decembrī iznāca arī jidišā, tāpat kā jidišā tika publicēts uzsaukums, aicinot brīvprātīgos Lietuvas armijā cīnīties pret Krievijas agresiju. Ebreju atsaucība bija samērā liela – tuvu 500 ebreju brīvprātīgo no 10 000 brīvprātīgajiem; kad 1919. gada martā Lietuvas valdība jau sāka mobilizāciju, arī uz to ebreju atsaucība bija ievērojama, kas liecināja par augošu uzticību neatkarīgai Lietuvai un relatīvi zemu antisemitismu armijā.⁶⁸

1919. gada janvāra pirmajās dienās padomju Krievijas armija sagrāba Viļņu, bet nespēja iekarot Kauņu, kura kļuva par lietuviešu pretestības centru. Sarkanās armijas iebrukums ļāva izveidot komunistisko padomju Lietuvas valdību V. Kapsuka vadībā; tajā bija divi ebreju komisāri (ministri) – Semjons Dimanšteins (kurš bija sācis savu darbību KSDSP Viļņas

organizācijā, bet no 1907. līdz 1909. gadam bija darbojies Rīgā, LSD rindās kā diezgan ievērojams propagandists) un A. Vainšteins, bet diezgan daudzi Viļņas apgabala ebreji atbalstīja komunistisko režīmu vismaz trīs cēloņu dēļ: pirmkārt, Lietuvas austrumos – un – faktiski Baltkrievijā, lai arī pat komunistiskie lietuvieši iedomājās, ka tā ir Lietuva – bija ļoti ievērojams nabadzīgu ebreju skaits, kuri apsveica komunistus sociālu un ideoloģisku simpātiju dēļ; vēl vairāk viņu bija Baltkrievijā, bet februārī tika izveidota Lietuvas – Baltkrievijas Sociālistiskā Padomju Republika, kurā lietuvieši vispār bija mazākumā un šī veidojuma vadībā daži ebreji spēlēja ļoti ievērojamu lomu. Pirmais ir jāmin Polijā dzimušais *Josifs Unšlihts* (1879–1939), kurš tika iecelts par Aizsardzības Padomes priekšsēdētāja vietnieku, komunistiskās partijas prezidija locekli un kara lietu komisāru – tas, protams, bija viens no atbildīgākajiem amatiem. Viļņā dzimušai *Alberts Sirkins* (1895–1940) bija Izglītības komisariāta politiskās nodaļas un preses nodaļas priekšnieks (nākotnē – redzams čekists un padomju terorists, speciālās teroristu grupas – “Grupa Jaši” – loceklis; čekiste bija arī viņa sieva Vera Sirkina); Viļņas guberņā dzimušais *Levs Zalins* no 1919. gada aprīļa līdz jūlijam bija Panevežu apriņķa čekas priekšnieks, pēc tam vienu mēnesi – darba komisāra vietnieks (nākotnē, Padomju Savienībā, ļoti augsta līmeņa čekists, Valsts Drošības 2. ranga komisārs). Tie tad laikam arī ir visi ebreji kaut cik redzamos amatos – ļoti neliels skaits, ņemot vērā, ka Lietuvas – Baltkrievijas padomju republikā ebreji bija vismaz 250 000 ebreju (daži Lietuvā dzimušie ebreji 1918.–1919. gadā bija sākuši dienestu Valsts ārkārtēja Komisijā – čekā, bet ārpus Lietuvas robežām – Sergejs Švarcs {1894–1940} strādāja Vitebskas čekā; Hiršs Oļķeņickis {1893–1918} bija pirmais Kazaņas guberņas čekas priekšnieks 1918. gadā un gāja bojā pretpadomju dumpja laikā; Izraels Pliners {1896–1939} kļuva par padomju spiegu Vācijā 20. gadu sākumā un Gulaga priekšnieku 1937. gadā, bet Žagarē dzimušais Samuils Perevozčikovs {1904–1941} – par nelegālu rezidentu Šanhajā 30. gados, kur, starp citu, 20. gadu PSRS militārā izlūkdienesta rezidents bija latvietis K. Salniņš; viņu biogrāfijas ne ar ko neatšķirās no citu tautību, īpaši – latviešu – čekistiem un spiegiem – praktiski visi tika nošauti 1937.–40. gada lielajā terorā). Tomēr visas Krievijas mērogā latvieši un ebreji čekas dienestā bija jau bija pārāk daudzskaitliski: 1919. gada 18. aprīli Krievijas Komunistiskās (boļševiku) partijas biroja sēdē neviens cits kā Leo Trockis, pats ebrejs, atzīmēja, ka karavīri frontēs ir neapmierināti ar to, ka latvieši un ebreji lielā skaitā ir iekārtojušies dažādās čekas vienībās un pie frontes padomju orgānos.⁶⁹

Nākamais, kas ir jāatzīmē, ir tas, ka kulturāli un lingvistiski daļa no Lietuvas ebrejiem bija krieviski orientēti un pamatoti uzskatīja, ka padomju Lietuva būs padomju Krievijas daļa; treškārt, ilgā dzīve trimdā (diasporā) un biežā vājšana radīja ebrejos lielu nepieciešamību pēc ātras pielāgošanās jebkurai varai, lai pasargātu sevi no pārestībām; diemžēl šī pielāgošanās nereti izpaudās pārlielā entuziasmā, sveicot kārtējo iekarotāju. Šis uzvedības modelis radīja daudzas nepatīkšanas ebrejiem tagad, 1919. gadā, attiecībās

ar Viļņas poļiem, kuri diezgan daudz ebreju komunistisko entuziasmu uzlūkoja ar neslēptu naidu; nākotnē – attiecībās ar lietuviešiem. Dr. Vigodskis, savukārt, bija tik liels Viļņas patriots, ka neatkarīgi no tā, kam pilsēta piederēja, viņš iemiesoja sevī tieši specifisko Viļņas ebreju identitāti un atteicās atstāt pilsētu un doties uz Lietuvas pagaidu galvaspilsētu Kauņu (tiesa, viņš bija arī diezgan kreisi orientēts); valdībai līdz ar to viņš bija jānomaina ebreju lietu ministra amatā ar *Dr. Maksi Soloveičiku*, senas un ievērojamas Kauņas ebreju ģimenes pārstāvi, pazīstamu cionistu, žurnālistu un vēsturnieku, Ženēvas universitātes filozofijas doktoru (Soloveičiks bija viens no redzamākajiem Lietuvas ebreju politiķiem un ebreju lietu ministrs līdz 1922. gada rudenim). Padomju Lietuvas valdība, savukārt, ātri lika vilties daudziem ebrejiem: tāpat kā Stučkas komunistiskais režīms Latvijā, tā neko nesolīja minoritātēm, izņemot komunistisko nākotni; pretstatā pilsoniskajai Lietuvas valdībai, lietuviešu komunisti svarīgajā valodas jautājumā bija gandrīz šovinisti un uzspieda tikai un vienīgi lietuviešu valodu (vēlāk, 1923. gada septembrī, to nosodīja Lietuvas KP plēnums – tagad komunisti bija kļuvuši “gudri”, ar atpakaļ ejošu datumu).

Tieši liktenīgais Viļņas jautājums kļuva par to, kurš ļoti būtiski ietekmēja ne tikai Lietuvas un Polijas, bet arī lietuviešu un ebreju attiecības. Jau 1918. gada decembrī, tikko bija pasludināta Lietuvas neatkarībā, Viļņā sanāca pirmais Lietuvas cionistu kongress, kurš pārrunāja Viļņas jautājumu: kongresa delegātiem bija pilnīgi skaidrs, ka uz to pretendēs gan Polija, gan Lietuva. Delegātu vairākums sliecās uz ebrejiem tradicionālu neitralitāti konflikta situācijās, taču jau minētais *Simons Rozenbaums* tomēr aktīvi iestājās par to, lai ebreji atbalstītu lietuviešus, ne poļus; pats Rozenbaums to arī aktīvi darīja⁷⁰ (zīmīgi, ka pret Lietuvas ebrejiem – savas valsts patriotiem, poļi starptautiskajās sanāksmēs un sarunās izvirzīja vienu no saviem spēcīgākajiem diplomātiem, Polijas patriotu, izcilu vēsturnieku ebreju Šimonu Aškenazi, kurš esot izturējies pret Lietuvas ebrejiem ļoti augstprātīgi un aroganti). Kā redzam, pat cionistu vidū nebija vienprātības, bet cionisti nepārstāvēja visus ebrejus, kuru vidū bija vēl lielāka orientāciju daudzveidība; laikam bija sastopamas vismaz piecas orientācijas – uz Krieviju, bet ne uz komunismu; uz Krieviju un uz komunismu; uz Lietuvu; uz Poliju; neitralitāte, nogaidīšana.

Tomēr jau tuvākajā laikā sākās padomju iebrukums, par kuru tikko rakstīju: Sarkanās Krievijas agresija uz rietumiem bija tikai viena no grandiozajām kustībām; otra bija atdzimušās Polijas kustība uz austrumiem, cenšoties atgūt 1772. gada robežas. Šo divu kustību milzīgā sadursme, kura sākās 1919. gada februārī un ilga līdz pat 1920. gada oktobrim, krievu – poļu pamieram, parakstītam Rīgā, noteica ne tikai Austrumu Eiropas, bet lielā mērā visa kontinenta likteni. Lietuva bija šīs sadursmes krustpunktā: Poliju tobrīd vadīja Jozefs Pilsudskis, pats dzimis Lietuvā, netālu no Viļņas; viņa priekšstatā – arhaiskā un novecojušā – Polijai bija jāatdzimst kā Jageļoņu daudz nacionālās un multikulturālās karalistes mantiniecei; bez Viļņas vai pat Lietuvas lielākas daļas šāda atdzimšana viņam bija neiedomājama.

Pilsudskis bez mazākām šaubām bija draudzīgi noskaņots pret ebrejiem, saņemot pat niknus pārmetumus no daudz mazāk draudzīgā poļu politiķu vairākuma par filosemitismu ("ebreju mīlēšanu"); viņš noteikti vēlējās, lai atdzimušajā un lielajā Polijā arī ebreji būtu pilnīgi vienlīdzīgi un brīvi pilsoņi – Polijas patrioti. 1918. gada 12. novembrī – jau nākamajā dienā pēc Polijas neatkarības atdzimšanas pasludināšanas – viņš tikās ar ievērojamo cionistu lideri Polijā Jitcaku Gruenbaumu, kuram apsoliya darīt visu, kas viņa spēkos, lai nepieļautu un apkarotu antisemitismu. Pats viņš palika uzticīgs šim solījumam līdz mūža beigām, taču nebūt ne visi poļi bija tikpat tolerantī. 1919. gada 21. aprīlī poļi ieņēma Viļņu un likās, ka ceļš ir vaļā Pilsudska avantūristisko un nacionālismu ignorējošu plānu par federāciju poļu vadībā piepildīšanai; faktiski ceļš bija vaļā neatrisināmam konfliktam ar lietuviešiem un pat ar Lietuvas ebrejiem. Ieņemot Viļņu, poļi nogalināja vismaz 52 ebrejus (lai arī ir tikuši minēti lielāki skaitļi, piemēram, 80, tie nav pierādāmi ar ticamiem avotiem) – tas nav apstrīdams;⁷¹ joprojām tomēr nav īsti skaidrs, vai tas bija poļu īstenots vai iedvesmots pogroms – ebreji uzstāja, kā tas ir bijis; poļi tikpat kategoriski noraidīja apsūdzību, uzsverot, ka ebreji, ieskaitot, civiliedzīvotājus, ne tikai aizstāvējās komunistu pusē un gāja bojā kara darbības rezultātā, bet pat apšaudīja poļu karaspēku no māju logiem un bēniņiem (poļu viedoklis ir diezgan ticams; piemēram, Kārļa Lībknehta vārdā nosauktajā Viļņas komjauniešu vienībā bija daudz ebreju, viņi bija apbruņoti un piedalījās cīņās pret poļiem un, protams, tie, kuri krita, bija militāras darbības, nevis grautiņu, upuri; viņus nevar uzskatīt par upuriem civiliedzīvotāju vidū).

Tiesa, krievu pilsoņu kara, pēckara juku, poļu–krievu kara un citu konfliktu gaitā ebrejus slepkavoja visi bez izņēmuma – baltie, sarkanie, zaļie, krievi, ukraiņi un poļi: 1918.–22. gadi bija trešais grautiņu vilnis Krievijas teritorijā (pirmie divi, kā jau zinām, bija bijuši 1881.–83. un 1903.–06. gados). Šoreiz grautiņiem bija vairākas iezīmes, kas šo trešo vilni padarīja par īpašu: grautiņi aptvēra milzīgu teritoriju, tālu izejot ārpus divu iepriekšējo viļņu teritorijai – tie notika *visās* Ukrainas un Baltkrievijas guberņās, kā arī dažās vietās pašā Krievijā (vismēžonīgākie bija tie, kurus īstenoja "balto" karaspēka kazaku vienības Kijevā 1919. gada oktobra sākumā); grautiņi ilgums bija ļoti liels, nereti atsevišķas ebreju apdzīvotās vietas bija nepārtraukti grautiņi varā vairākas nedēļas un pat ilgāk, vienai varai nomainot otru; grautiņos aktīvi piedalījās visdažādākie militārie formējumi, regulārās armijas ieskaitot; vietējie zemnieki bija vieni no aktīvākajiem uzbrucējiem ebrejiem; upuru skaits, pēc vispieticīgākajiem aprēķiniem sasniedza vismaz 35 000, lai arī jaunākajā akadēmiskajā literatūrā tiek minēti pat daudz lielāki skaitļi (līdz pat 150 000 nogalināto); terors ieguva visdažādākās formas, ieskaitot uzbrukumus dzelzceļu sastāviem ar ebreju bēgļiem un pat laivu, kurās atradās ebreji, nogremdēšanu.⁷² Slepkavošana ieguva tik lielu apjomus, ka ebreji vairs gandrīz nešķīrās no vārda *Hurban* – šausmas, iznīcināšana. Vislielākie noziegumi notika dienvidos – Ukrainā (īpaši – Kijevas guberņā, kur nogalināto skaits viena grautiņa laikā bija vislielākais; tai sekoja Podo-

las un Volinijas guberņas, pēc tam – Černigovas un Poltavas guberņas) un Dienvidu Krievijā un par tiem visvairāk bija atbildīgi Petļuras vadītie ukraiņi un baltie krievi, kā arī vietējie zemnieki. Vismazāk uzbrukumam ebrejiem bija tieši Lietuvas teritorijā, kur faktiski neko vai gandrīz neko ļaunu ebrejiem nenodarīja lietuvieši. Nelaimīgie notikumi Viļņā, poļu uzbrukuma laikā, savukārt ieguva plašu starptautisku rezonansi, īpaši – ASV, kur Polija tika kritizēta pat bez mēra (ASV aizsūtīja uz Poliju senatora H. Morgentava vadīto komisiju, bet Anglija – līdzīgu komisiju sera S. Semjuela vadībā).

Viļņas ieņemšanai (atbrīvošanai – poļu priekšstatā) bija visdramatiskākās un tālejošas sekas: visļauņākās poļu – lietuviešu attiecībās un ļoti pozitīvas – tiesa, tikai uz trim – četriem gadiem – lietuviešu un ebreju attiecībās. Lietuvieši vēlējās par katru cenu, līdz pat apsēstībai, atgūt Viļņu, un bija gatavi dot Lietuvas ebrejiem visu, ko tik viņi prasītu, tikai, lai viņi atbalstītu Lietuvas tieksmi atgūt Viļņu – dažu mēnešu laikā lietuviešu nostāja pret ebrejiem bija mainījusies līdz nepazīšanai: no priekšstata, ka tikai paši lietuvieši noteiks to, cik plašas tiesības ir piešķiramas minoritātei līdz gatavībai visciešākā veidā sadarboties ar ebrejiem, uz pilnīgas līdztiesības pamata. Šīs pārsteidzošās izmaiņas cēloņi, tomēr, bija taktiski un pilnīgi saistīti ar Viļņas jautājumu. Lietuvas ebreji – vismaz daļa, arī poļu antisemitisma nobaidīti – bija gatavi atbalstīt lietuviešus Viļņas jautājumā, izmantojot savus plašos, bet ne būt tik iespaidīgus, kā lietuviešiem kļūdaini likās, starptautiskos sakarus, preti prasot ļoti daudz – faktiski, valsti valstī (pat – ļaut ebreju organizācijām ievākt nodokļus ebreju vidū, radot valsti dubultu nodokļu sistēmu; šāda prasība tiktu uzskatīta par galīgi ekstrēmu jebkurā Rietumu Eiropas valstī un, protams, par to nevienam pat neienāktu prātā runāt). Tas bija darījums, kura dzīvotspēja bija atkarīga no tā, ko atrisināt nebija pa spēkam, ne lietuviešiem, ne Lietuvas ebrejiem – no Viļņas atgūšanas; tas nebija stabils darījuma pamats.

* * *

1919. gada vasarā Kauņā sanāca plašākā līdz tam laikam Lietuvas ebreju sanāksme, kurā 40 delegāti pārstāvēja astoņas lielākās ebreju kopienas; lai arī apspriede izteica atbalstu Lietuvas neatkarībai un Viļņas atgūšanai, vēl skaidrāk bija izteikts šī atbalsta nosacījums: ebrejiem bija jādod visplašākā nacionāli – personālā autonomija, kas – izsakoties skaidrā un vienkāršā valodā – bija prasība pēc ekskluzīvām tiesībām tieši ebrejiem, pēc valsts valstī. Faktiski tikai šīs autonomijas piešķiršana – un nekas cits un ne mazāk – tika uzskatīts par veidu, kā nodrošināt ebreju līdztiesību (šo ideju pirmo reizi 1901. gadā bija izvirzījis izcilais ebreju vēsturnieks Šimons Dubnovs).⁷³ Šī prasība liecināja par vismaz trīs lietām. Pirmkārt, tā liecināja par pilnīgi atšķirīgo Austrumu Eiropas ebreju gaitu, pretēji tai, kura bija notikusi Rietumu Eiropā kopš Francijas revolūcijas, kura pirmā 1791. gadā deva pilnīgu līdztiesību ebrejiem, ievadot to emancipāciju, integrāciju un vēlāko asimilāciju. Nekā ebrejiem kā nācijai; visu ebrejiem kā indivīdiem un pilsoņiem – tāds bija franču revolūcijas lozungs (*"Il faut tout refuser aux Juifs comme nation, et accorder tout aux Juifs comme individus"*); prasība pēc kaut kādas

eksteritoriālas autonomijas valsts iekšienē Rietumu Eiropā tiktu uzskatīta par arhaisku, labākā gadījumā, un, protams, tā nekad netiktu istenota.⁷⁴ Otrkārt, Lietuvas ebreju prasības liecināja par viņu vēl lielāku savrupību un nošķirtību no pamatnācijas (stipri jāšaubās, vai viņi pat uzskatīja lietuviešus par pamatnāciju) kā citās Austrumu Eiropas daļās. Treškārt, tā liecināja par ebreju spiedienu uz Lietuvas valdību un vēlēšanos izmantot savā labā tās ļoti smago stāvokli, lai izvirzītu prasības, kuras noteikti var novērtēt tikai kā pārmērīgas, lai arī bija saprotamas minoritātes (ebreju) bažas, ka majoritāte (lietuvieši) var arī neievērot viņu intereses (demokrātija pati par sevi patiešām vēl negarantēja minoritātes tiesību ievērošanu vai etnisku toleranci; demokrātiska ievēlēta valdība var būt netoleranta vai pat naidīga minoritātēm). Šo prasību eskalāciju veicināja arī nelaimīgs gadījums tajā pašā 1919. gada vasarā – lietuviešu karavīru pārestības pret ebrejiem Paņevēžā, kuras uzreiz ieguva “grautiņa” nosaukumu, lai arī tas nebija grautiņš (lietuviešu zaldāti bija izlaupījuši ebreju veikalus; kā iegants laupīšanai bija it kā kādu vietējo ebreju piedalīšanās padomju Lietuvas karaspēkā, kurš mēģināja noturēt pilsētu savās rokās).⁷⁵

Bija grūti iedomāties, no lietuviešu interešu viedokļa, neizdevīgāku laiku, kā to, kurā Paņevēžu incidents bija noticis: Parīzē bija sākusies lielā starptautiskā konference, kurā Lietuva ne tikai izmisīgi mēģināja panākt savu atzīšanu de iure (tāpat kā Latvija un Igaunija), bet mēģināja sasniegt vēl nesasniedzamāku mērķi – Viļņas atgūšanu. Antisemitiskie incidenti jau bija smagi kaitējuši Polijas tēlam un veicinājuši ne tikai ebreju organizāciju protestus, bet arī atbalsta Polijai būtisku mazināšanos svarīgākajā Eiropas lielvalstī Lielbritānijā. Lietuvai ļoti gribējās izskatīties krietni labāk nekā Polijai, kura bija sagrābusi Viļņu. Savukārt, starptautiskās ebreju organizācijas, kurām bija iespaidīgi pārstāvji un aizstāvji Parīzes konferencē pakļāva vislielākajam spiedienam tieši Poliju un Lietuvu, tagad jau nāvīgas ienaidniecības; Poliju tāpēc, ka tajā patiešām bija notikuši vairāki uzbrukumi ebrejiem, kurus ebreju organizācijas un prese vēl vairāk pārspīlēja, nereti sākot veicināt jau negatīvu stereotipu veidošanu par poļiem; Lietuvu tāpēc, ka tā bija visvājākā Baltijas valsts un bija cerība, izmantojot arī Viļņas jautājumu, no tās dabūt vislielāko piekāpšanos ebreju prasībām. Lietuva arī piekāpās, pāri mēram: 1919. gada 5. augustā A. Voldemārs – tagad jau kā ārlietu ministrs – nosūtīja ebreju delegāciju Parīzes konferencē komitejai deklarāciju, kurā apsolīja Lietuvas ebrejiem piešķirt visplašāko autonomiju – tās apraksts tika ietverts astoņos precīzos pantos⁷⁶ (savukārt, tas, ka poļi bija iecēlušī par savas delegācijas Parīzē vadītāju Romanu Dmovski – bez šaubām, neveiksmīgs lēmums – kuru ebreji bija iesaukuši par “Romano-vu Dmovski”, ņemot vērā viņa antisemitismu un agrāko uzkrītošo uzticību krievu carismam, stiprināja Lietuvas ebreju vēlēšanos atbalstīt Lietuvas tieksmi pēc Viļņas atgūšanas un gūt morālu uzvaru par poļiem. M. Soloveičiks ļoti aktīvi aizstāvēja Lietuvas un Lietuvas ebreju intereses Parīzē).

Daudz kas no Voldemāra solītā bija pārmērīgs no liberālas sabiedrības viedokļa un uzlika pat pašiem ebrejiem – ko viņu pārstāvji gan bija ener-

giski prasījuši – tādus pienākumus, kuri bija neiedomājami īsti liberālās un modernās valstīs. Visiem Lietuvas ebrejiem bija obligāti jāreģistrējas kā ebreju kopienas locekļiem – tas noteikti bija pārkāpums pret katru indivīda brīvu izvēli – katram ebrejam bija personīgi jāpierakstās *kadastrā* – ebreju sarakstā; līdz ar to autonomijas subjekts bija katrs kadastrā reģistrējies ebrejs un no tā cēlās autonomijas nosaukums: *nacionāli* – *personālā autonomija*; šis nosaukums tika lietots līdz ar otro un vienkāršāko, bet ekvivalento nosaukumu: nacionālā autonomija. Obligātā ebreju kopiena tika atzīta par valsts varas orgānu ebreju lietās, kurai bija tiesības izdot obligātus rīkojumus ebrejiem. Tā faktiski bija valsts varas saskaldīšana, kas pat apšaubīja Lietuvas kā vienkopienas valsts raksturu; praksē – vismaz dažus gadus – Lietuvu arī nevar uzskatīt par īstu vienkopienas valsti: tā bija etniski duāla lietuviešu – ebreju valsts. Ebrejiem tika solīta proporcionāla pārstāvniecība Lietuvas likumdošanas orgānos. Lai arī šī garantija šķita demokrātiska, tas bija tikai šķitums: nevienai etniskai vai jebkurai citai grupai (politiskai) nevar tikt dotas citas garantijas, kā tikai tās, ka tai (tām) ir pilnīgi vienlīdzīgas tiesības piedalīties vienlīdzīgās, tiešās un proporcionālās vēlēšanās. Savukārt, tas, cik plaša būs grupas pārstāvniecība likumdošanas iestādē, ir atkarīgs ne tikai no grupas skaita (praktiski – no valsts pilsoņu skaita vēlētajū vecumā konkrētā grupā), bet arī no minoritāšu pilsoņu aktivitātes vēlēšanās – tikai tā nodrošina īsto ievēlēto pārstāvju skaitu (piemēram, labi zināms, ka krievu minoritāte visās trijās Baltijas valstīs, neskatoties uz ļoti ievērojamo krievu vēlētajū skaitu, bija ļoti pasīva vēlēšanās un nekad nespēja nodrošināt sev tādu pārstāvniecību, kādu tā potenciāli spētu, ja piedalītos vēlēšanās aktīvi. Tā, protams, nebija ne mazākā mērā Baltijas demokrātiju vaina. Rīgā, kurā bija aptuveni 40 000 krievu, viņi ieguva tikai vienu vietu un tikai vienā parlamentā – ceturtajā Saeimā 1931. gadā, un šī vājā pārstāvniecības bija vienīgi viņu pasivitātes dēļ. Pilnīgi citu ainu demonstrēja izcili aktīvie, saliedētie un organizētie Baltijas vācieši, kuri izmantoja savas tiesības vispilnīgāk). Tas nav valsts pienākums garantēt to, ko jāgarantē tikai pašiem vēlētajiem.

Daudzo tiesību vidū ebreju kopienai bija arī tiesības ievākt nodokļus ebreju vidū – tas bija arhaisks princips 20. gadsimtā un, protams, vēl viens piemērs tam, ka Lietuvas valsts deleģēja nodokļu ievākšanu – vienu no viscentrālākajiem jebkuras valsts uzdevumiem – kaut kam citam, nevis sev pašai, vienīgajai, kam tas bija jādara. Lai arī lietuviešu valoda tika atzīta par valsts valodu, jidiša lietošanas telpa bija pārāk plaša; praktiski tas funkcionēja kā neoficiāla otra valsts valoda, ieskaitot pat valsts parlamentu (līdzīgas tiesības tika piešķirtas arī senebreju valodai, taču tās izplatība bija šaurāka, lai arī ar gadiem auga; ebreju tautas valoda tomēr bija jidišs). Visiem ebrejiem bija obligāti jāapmeklē tikai ebreju pamatizglītības iestādes, kas pārkāpa fundamentālu cilvēka brīvību izvēlēties jebkuru izglītības iestādi jebkurā valodā. Sestdiena tika pasludināta par valsts garantētu brīvdienu ebrejiem (kas jau pēc dažiem gadiem radīs jaunu un pilnīgi nevajadzīgu problēmu, kad valsts pasludinās svētdienu par brīvdienu visiem valsts ie-

dzīvotājiem; tagad ebrejiem būs divas brīvdienas, kas, viņuprāt, nopietni kaitēs viņu ekonomiskajām, īpaši, tirgotāju, interesēm: sestdien viņi nestrādāja savu reliģisko uzskatu dēļ, bet svētdien uzņēmumiem būs jābūt ciet visas valsts brīvdienas dēļ; nesaskaņu cēlonis tomēr būs tikai pārmērīgi plašās tiesības, dotas ebrejiem 1919. gadā). Skaidrs, ka ņemot vērā jau agrāk atzīmēto Lietuvas ebreju unikālo ebrejiskumu un pašpietiekamību vai pat pašnorobežošanos, "atkritēju" no kopienas laikam nebūtu bijis daudz, taču šāda obligāta, gandrīz vai piespiedu autonomija, kurā katram ebrejam bija jāpiedalās, bija tikai kārtējais apliecinājums tam, ka gan Lietuva kopumā, gan tās ebreji bija aizkavējušies iepriekšējos gadsimtos. Zīmīgi, ka tobrīd lietuvieši bija gatavi dot ebrejiem pat vairāk – ne tikai ministru bez portfeļa ebreju lietās, bet pilnu ministriju ebreju jautājumos, taču no tās atteicās paši ebreji, nevēloties uzņemties pilnu atbildību par piedalīšanos valdībā; tā bija uzkrītoša savrupības demonstrācija, lielā mērā tradicionāla ebrejiem – jārūpējās tikai pašiem par sevi, bet arī tāda, kura apliecināja, ka lietuvieši – lai kādi arī nebūtu viņu motīvi – bija gatavi iet pretim ebrejiem vairāk, nekā ebreji lietuviešiem. Lietuva kļuva par valsti, kurā ebreju kā individu un ebreju kā nācijas tiesības bija visplašāk nodrošinātākas visā Eiropā, taču šis nodrošinājums vairāk atgādināja Vitauta Dižā privilēģijas paplašinātu variantu, nevis modernus 20. gadsimta principus. Zīmīgi, ka tik plašu privilēģiju piešķiršana Lietuvas ebrejiem 1919.–1920. gada neizraisīja valstī gandrīz nekādu antisemitisma pieaugumu, pretēji stāvoklim kaimiņu Polijā: lai arī 1919. gadā starptautiska spiediena rezultātā Polija garantēja saviem ebrejiem tikai divas lietas – ebreju skolas un valsts nodrošinātu brīvdienu sestdienā, kas bija nesalīdzināmi mazāk nekā ebrejiem bija devuši lietuvieši, Polijā pat šīs divas pieticīgās lietas izraisīja stipru un ilgstošu nemieru, kura cēlonis, protams, bija arī tas, ka poļi, pretēji lietuviešiem, negaidīja no saviem ebrejiem nekādu palīdzību nevienas valsts ārpolitiskās problēmas risināšanā, bet lietuvieši tieši to arī vēlējās liktenīgajā Viļņas jautājumā. Otrkārt, Polijā bija stipri divi politiskie spārnī, ar pilnīgi pretēju pieeju ebreju jautājumam – kreisie sociālisti vēlējās ebrejus ne tikai integrēt, bet pat asimilēt un tāpēc noraidīja visu, kas kavētu asimilāciju; labējie dmovskieši, toties, nevēlējās nekādu ebreju integrāciju, nevēlējās ebrejiem dot nekādas kolektīvas tiesības un tukši sapņoja par viņu dabūšanu ārā no Polijas.⁷⁷

Savukārt, novērtējot 1919. gadā izveidotās Tautu savienības nostāju pret minoritāšu jautājumu jaunajās vai atdzimušās valstīs, jāatzīmē vismaz trīs momenti, kuri nebūt neliecināja par labu Savienībai. Pirmkārt, uzspiežot jaunajām valstīm starptautiskas saistības minoritāšu aizsardzībā, Tautu Savienība pārvērtā iekšpolitisku jautājumu starptautiskā. Tas nebija pavisam kaut kas jauns starptautiskajās attiecībās – jau 1856. gada Parīzes konferencē, ar kuru tika pabeigts Krimas karš, sākās starptautiska iejaukšanās Otomanu Turcijas lietās ar nolūku aizsargāt armēņus, kas, kā labi zināms, nepasargāja viņus no 1915. gada genocīda. Tagad, 1919. gadā, Tautu Savienība stipri pārspilēja savas iespējas nodrošināt uzspiežamo minoritāšu aizsardzības līgumu īstenošanu. Otrkārt, līgumi (vai konvencijas, vai dek-

larācijas) tika uzspiesti tikai dažām valstīm, bet nebūt ne visām: Savienības šķietamais universalisms jau no paša sākuma bija ar lieliem izņēmumiem. Treškārt – lai arī minoritāšu aizsardzības līgumi bija domāti it kā jebkuras minoritātes tiesību nodrošināšanai, tas, ka ebrejiem tika pievērsta īpaša uzmanība un tika pielietots īpašs spiediens tieši ebreju tiesību nodrošināšanai, neuzlaboja reālās – nevis deklaratīvās – attiecības ar ebrejiem nevienā no valstīm.

1920. gada aprīļa beigās sākās padomju-poļu karš, kura gaitā lietuvieši visas cerības saistīja ar padomju Krievijas uzvaru un Polijas iznīcināšanu (vēl pavisam nesen viņi bija cerējuši uz "baltajiem" krieviem, neuzdodot sev jautājumu: kāpēc Kolčakam vai Denikinam būtu jāievēro Lietuvas neatkarība un jāiznīcina tikai brīvā Polija); viņi kļuva par Maskavas sabiedrotajiem, atļāva Sarkanajai armijai izmantot savu teritoriju uzbrukumam Polijai, saņēma par to publisku padomju ārlietu komisāra G. Čičerina uzslavu un ne mirkli nepielāva iespēju, ka šī politika var novest nevis pie Polijas, bet pie Lietuvas bojā ejas. 12. jūlijā lietuvieši Maskavā parakstīja ar padomju Krieviju miera līgumu, kurš deva Lietuvai ne tikai Viļņu, bet arī Grodno un Suvalkus – plašas baltkrievu un poļu teritorijas; viens no līguma – atbilstoša nostalgijai pēc "vēsturiskās Lietuvas", nevis etnogrāfiskiem principiem – parakstītājiem kā Lietuvas valdības pārstāvis bija arī Šimons Rozenbaums. Jūlijā likās, ka lietuvieši nav kļūdījušies: Polija bija katastrofas priekšvakarā un 15. jūlijā sarkanā armija jau bija Viļņā, vedot sev līdzī padomju "lietuviešu" valdību, kurā gandrīz visos komisāru amatos bija ebreji, tāpat kā visur citur padomju okupētajā Polijā. Tas, ka poļu priekšstatā krievu agresija ieguva ebrejisku veidolu un radās izteiciens "*žydomunka*" (ebreju komunisms), nebija nekas divains; tas bija neizbēgami. Sākotnēji krievi pat nevēlējās atdot Viļņu Lietuvai, taču galu galā to izdarīja 25. augustā, kad kara liktenis jau bija izšķirts: "brīnums pie Višlas" bija noticis un sarkanā armija haotiski bēga no Polijas. Tieši šajā laikā, 31. augusta rītā, Lietuvā ieradās pirmais Padomju Krievijas sūtņs (pilnvarotais pārstāvis – tradicionālos diplomātiskos rangus padomju Krievija bija noraidījusi). Tas bija ebreju izcelsmes komunistu *Aleksandrs Akselrods* – ebreju skaits padomju diplomātu pirmajā paaudzē bija ļoti liels. Tikko ieradies Lietuvā, viņš sāka darbību, kuru veica ikviens padomju diplomāts – slepeni atbalstīja Lietuvas komunistus, kuri cīnījās pret Lietuvu, kurā viņš bija akreditēts. Jau 2. septembrī viņš rakstīja uz Maskavu, aicinot ātrāk atsūtīt komunistisku literatūru un komunistus pagrīdes darbam; neatkarīgi no viņa pilnīgi nelegālu darbību Lietuvā 1920.–21. gadā uzsāka padomju militārā izlūkdienesta rezidents, Viļņā dzimušais ebrejs Semjons Firins, kurš izveidoja padomju Krievijas spiegu rezidentūras Viļņā – vēl pirms tā galīgi krita poļu rokās – un Kauņā (neaizmirsīsim, ka Sarkanās armijas izlūkdienestu izveidoja un vadīja latviešu tautības komunisti – skat. sīkāk nodaļā par Latviju). Nekā specifiski ebrejiska šajā Akselroda vai Firina darbības aspektā nebija un runājot par Akselrodu jāsaka, ka laikam viņš tomēr nebija no visaktīvākajiem nelegālo

komunistu atbalstītājiem – Lietuvas komunistu vadībā Maskavā – pilnīgi lietuviska – viņu nemilēja, denuncēja un 1921. gada 21. janvārī Akselrods rakstīja Čičerinam: “Sakarā ar pretīgo atmosfēru, kura ir radīta ap manu vārdu Maskavā, lūdzu Jūsu steidzīgu rīkojumu par manu atsaukšanu.”⁷⁸ Viņš patiešām drīz tika atsaukts, bet nākamie padomju pārstāvji Lietuvā, neatkarīgi no viņu tautības, enerģiskāk atbalstīja vietējos komunistus, arī – neatkarīgi no to tautības.

1920. gada septembrī Lietuvas valdība un parlaments pārbrauca uz Viļņu, kur svinīgā Seima sēdē Dr. Soloveičiks teica patriotisku runu, aicinot Viļņas ebrejus, gadījumā, ja par pilsētas piederību tiks rīkots plebiscīts Tautu Savienības kontrolē, balsot par piederību Lietuvai. Runa izraisīja ovācijās un Soloveičikam aplaudēja pat katoļu garīdznieki – parlamenta locekļi.⁷⁹ Nekādu plebiscītu poļi nevēlējās un līdz viņu rēķina piestādīšanai Maskavas sabiedrotajai Lietuvai nebija atlicis daudz laika. Lietuvieši vēl nebija īsti sākuši apgūt pilsētu, kurā 90% iedzīvotāju bija ebreji vai poļi (visticamāk, ka viņi sāktu drudžainu Viļņas lietuviskošanu, kā viņi to darīja, sākot ar 1923. gadu, ar anektēto vācu pilsētu Mēmeli – kas, protams, varēja tikai veicināt vāciešu nepatiku un vēlāk pat naida pieaugumu, nevis patiesu lietuviskošanu), kad rēķins arī tika piestādīts: 1920. gada 9. oktobrī poļi ieguva Viļņu otro reizi, nu jau uz 19 gadiem. Sākot ar šo brīdi lietuviešu politika ieguva pavisam vienkāršu un viennozīmīgu saturu: viņi bija gatavi draudzēties vai pat brāļoties ar jebkuru – ārpus Lietuvas vai tās iekšpusē – kurš solīja atbalstu Viļņas atgūšanai, lai arī šie solījumi nebija nekā vērti. Viļņu varēja atgūt tikai jauna kara ar Poliju gaitā, un kurš bija gatavs par to karot? Cerot – pilnīgi nepamatoti – ka varbūt Viļņu varēs tomēr atgūt diplomātiski, lietuvieši gaidīja no Lietuvas ebrejiem daudz vairāk, nekā viņi spēja dot, un diezin vai tā bija nejaušība, ka tūlīt pēc Viļņas otrreizējas zaudēšanas Lietuvas valdība 1920. gada 21. oktobrī pilnīgi atzina ebreju minoritātes tiesības uz nacionālo un publiski tiesisko autonomiju, taču speciāls likums par autonomiju tomēr netika pieņemts; tobrīd tam neviens nepievērsa uzmanību.

Pienākot 1920. gada beigām, stāvoklis Baltijā bija sekojošs: Igaunija jau gadu kā bija pabeigusi brīvības cīņas; Latvijā – *de facto* kopš janvāra, *de iure* – kopš 11. augusta, kopš miera ar Krieviju, brīvības cīņas arī bija beigušās. Faktiski brīvības cīņas bija galā arī Lietuvā, lai arī tā spītīgi uzstāja, ka joprojām ir kara stāvoklī ar Poliju un loloja visfantastiskākos plānus Viļņas atgūšanai. 2000 ebreju bija piedalījušies cīņās par savas dzimtenes Lietuvas neatkarību; 73 krita, bet 23 saņēma augstāko valsts apbalvojumu; pāri par 200 ebreju bija iestājušies Lietuvas aizsargos (šauļos), lai nodrošinātu iekšējo kārtību valstī. Tiesa, ne viens vien Lietuvā izteicās, ka ebreju devums brīvības cīņās esot par mazu, tie bija meli; izvairīšanās no dienesta armijā praktiski nebija sastopama un ja arī kādi atsevišķi indivīdi nevēlējās dienēt, tad tādi bija arī lietuviešu vidū, bet vienu otru ebreju patiešām baidīja antisemitiskas noskaņas armijā vai nespēja ievērot armijā ebreju reliģijas stingrās prasības, īpaši – ēdienā. Kopumā Lietuvas ebreji bija visaktīvāk atbalstījuši lietuviešu cīņu par neatkarību, salīdzinot ar visām citām minoritātēm.

Attiecības starp lietuviešiem un ebrejiem, Lietuvai sākot īstas neatkarības un miera gaitu, bija labas, bet jā tās vajadzētu salīdzināt ar citu minoritāti – poļiem, tad tās bija pat izcili labas. Lai arī ebreju skaits Lietuvā, salīdzinot ar pirmskara gadiem, bija samazinājies gandrīz divas reizes (un šis samazinājums – atšķirībā no Latvijas, kur tas bija tikpat liels – bija ne tikai kara sekas – ebreju piespiedu pārvietošanas uz Krieviju, kā arī emigrācijas – rezultāts, bet arī “ebrejiskās Lietuvas” pārvēršanās par nesalīdzināmi mazāko etnisko Lietuvu daļu), ebreji tomēr bija valsts lielākā minoritāte – 7,6% no Lietuvas iedzīvotājiem. Lielākie ebreju centri bija Kauņa (25 000 ebreju); Paņevežis (6,8 tūkstoši; 36% no iedzīvotājiem), Ukmerģe (3,9 tūkstoši – 37,5%) un Vilkavišķis (3,2 tūkstoši – 44%). Ebreju autonomijas tiesības bija ļoti plašas un, neskatoties uz lietuviešu politiku iebildumiem, ebreju lideri panāca, ka autonomija balstījās divos nebūt ne liberālos principos: katram ebrejam obligāti bija jābūt ebreju kopienas loceklim (ārpus kopienas nevar būt par ebreju – tā noteica jau minētais M. Soloveičiks); kopienas padomei bija tiesības aplikt ebrejus ar nodokļiem. 1920. gadā jau darbojās divas ebreju nacionālas autonomijas institūcijas:

Pirmkārt, tobrīd Lietuvā bija reģistrētas 78 ebreju kopienas, kuras ievēlēja Ebreju Nacionālo Padomi (*Žydu nacionaline taruba*) – tā bija ebreju nacionālās autonomijas augstākā iestāde 34 cilvēku sastāvā, kuras prezidents bija M. Rozenbaums (ebrejiem tobrīd pat prātā nevarēja ienākt tas, ka Padome ir “prettiesiska”, t.i., – nav neviena Lietuvas likuma, kurš atļautu – vai aizliegtu – šādas Padomes izveidi; neatkarības pirmo gadu eiforijā sakarā ar to, cik daudz ir sasniegts, ebreji nebija parūpējušies par autonomijas pilnīgu tiesisku noformēšanu, kas tiks izmantots, autonomiju likvidējot dažus gadus vēlāk – skat. turpmāk). Kopienas lielākajos ebreju centros (piemēram, Paņevežos, Ukmerģē) ievēlēja arī vairākas komisijas atsevišķu darbības virzienu vadīšanai – finanšu, izglītības, ekonomikas, sociālās palīdzības, juridiskajā un citās jomās. Padomei bija pat municipālas iestādes tiesības ebreju apdzīvotajos rajonos. Kopienas plašās aktivitātes tika finansētas no trim avotiem: pašu ebreju maksātais nodoklis bija būtiskākais, bet ne vienīgais avots; divi citi bija: palīdzība no Lietuvas valsts institūcijām un ļoti nozīmīgais atbalsts no Lietuvas ebrejiem, kuri bija izceļojuši uz ASV, Dienvidu Āfriku un citām zemēm;

Otrkārt, ebreju lietu ministrs bez portfeļa – institūcija, kādas nebija nevienā valstī pasaulē, kur bija ievērojams ebreju skaits (nebija iedomājams, ka tāds amats varētu tikt radīts kaimiņu Polijā, kur ebreju bija vēl vairāk – pāri par 9% no valsts iedzīvotājiem, trīs miljoni!). Ministrija, kurai bija diezgan stipra kanceleja (tajā bija nodarbināti 30 cilvēki), aktīvi veicināja lietuviešu valodas apgušanu ebreju vidū (līdz 1918. gadam ebreju vairākums lietuviešu valodu nepārvaldīja). Gan Padomes vadītāji, gan ministrs Soloveičiks pilnīgi godīgi pauda atbalstu Viļņas atgūšanai, publiski nosodot “ebreju apspiešanu” Viļņā (vai tā patiešām bija “apspiešana”, par to varēja nopietni strīdēties un tādām raksturojumam noteikti nepiekrīstu arī Viļņas ebreju daļa, par poļiem nemaz nerunājot. Polija, lai arī daudz mazākā mērā

ka Lietuva, arī vēlējās panākt Viļņas ebreju atbalstu sev un solīja viņiem labvēlīgu politiku) un cerot, ka jau tuvākajā laikā Lietuvas ebreju kopienu kongress notiks atgūtājā Viļņā. Savukārt, daļa no Lietuvas ebrejiem – tiesa, pavisam neliela – savu nākotni saistīja nevis ar autonomiju Lietuvā, bet ar cionisma ideālu tūlītēju praktisku īstenošanu, izceļojot uz Palestīnu, kur viņu apņēmība un dedzīgums radīja nākamās Izraēlas Valsts premjerministres, dižās Goldas Meiras apbrīnu; viņas redzējumā Lietuvas cionisti bija gandrīz vai pozitīvs stereotips: jauni, drosmīgi pionieri (*halucim*), kreisi orientēti, ar labām iemaņām darbam lauksaimniecībā.⁸⁰ Palestīnā tomēr vēl nebija ebreju valsts un Lietuvas ebreju absolūtais vairākums savu dzīvi vēlējās saistīt ar dzimteni, Lietuvu; vismaz vienā, bet ļoti būtiskā lietā, viņi atšķīrās no ikvienas citas minoritātēm. Tām bija raksturīgs t.s. trijstūris, ar nēlabvēlīgām vai pat dramatiskām sekām Lietuvas valstij: Lietuvas valsts – nacionāla minoritāte Lietuvas valstī – nacionālās minoritātes tēvzeme (piemēram: Lietuva – poļi Lietuvā – Polija, vai: Lietuva – vācieši Lietuvā – Vācija). “Tēvzeme” varēja ietekmēt attiecības starp lietuviešiem un minoritātēm vismaz divējādi: pati “tēvijas” pastāvēšana radīja zināmu orientācijas un pat lojalitātes dilemmu; kas ir prioritārs: dzimtene vai tēvija? Taču iespaids varēja būt arī ļoti negatīvs: “Tēvija” Polija vai “tēvija” Vācija (bet ne “tēvija” padomju Krievija, kura nelikās ziņā par Lietuvas krieviem, uzskatot tos par “baltgvardiem”) jāucās Lietuvas iekšējās lietās un veicināja minoritāšu nelojalitāti, vai – nacistiskās Vācijas gadījumā trīsdesmitajos gados – pat lietoja vācu minoritāti pilnīgi graujošai darbībai pret pašu Lietuvas eksistenci. Ebrejiem “tēvijas”, kura kūdītu viņus pret Lietuvu un apgrūtinātu lietuviešu – ebreju attiecības, nebija; kādu brīdi starptautiskās ebreju organizācijas mēģinās spēlēt lomu, kura ļoti attāli atgādināja “tēvijas” lomu, taču šo organizāciju spēki galā būs par maziem un īstu tēviju nevar aizvietot neviena organizācija.

1920. gada vasarā tika tiesiski atrisināts bēgļu jautājums: Lietuva noslēdza miera līgumu un bēgļu repatriācijas līgumu ar padomju Krieviju; 45 000 ebreju atgriezās Lietuvā 1920.–21. gadā (taču 80 000 no pirmskara ebrejiem nekad neatgriezās Lietuvā, bet izklīda pa visu pasauli). Ļoti ātri radās divu veida problēmas, kuras piedzīvoja arī Latvija: pirmkārt, padomju Krievija vēlējās izraidīt cik vien var vairāk ebreju un burtiski “iekrāva” viņus bēgļu vilcienos, pat, ja viņi nekad nebija dzīvojuši Lietuvā; savukārt, Lietuvā pašā auga kritika pret valdību par to, ka tā it kā esot pārāk draudzīga, gatava uzņemt katru ebreju un korumpēta – Lietuvas konsulātos padomju Krievijā ebreji pērkot atļaujas iebrukt Lietuvā. Lai arī 1921. gadā ebreji reti kad pārsniedza 10–11% no repatriantiem vai Lietuvas pavalstniecības pieprasītājiem, antisemitiski motīvi bija dzirdami gandrīz no visiem politiskiem spēkiem – īpaši, no Kristīgajiem Demokrātiem – un no preses, no kreisā sociāldemokrātiskā laikraksta “Darbininkas” (Strādnieks) vienā pusē līdz konservatīvajam un nacionālistiskajam “Tevynus sargas” (“Tēvijas sargs”) otrā pusē un pat oficiālajām “Lietuvos žinios” (“Lietuvas ziņas”) pa vidu. Ebreju bēgļu izzobošana – labākajā gadījumā – bija populāra presē

un pat teātrī (satīras teātrī "Vilkolakis"). Par galveno kritikas objektu kļuva tolerantais iekšlietu ministrs, pats bijušais bēglis un redzams palīdzības kustības bēgļiem aktīvisks Rapols Skipitis (Rapolas Skipitis), kurš 1922. gada 2. februārī bija spiests atkāpties; viņa vietā nāca Kristīgo Demokrātu pārstāvis Kazimīrs Oleka. Ebreju bēgļi sāka piedzīvot lielākus birokrātiskus šķēršļus atpakaļ ceļam mājup, taču kopumā nostāja pret viņiem bija labvēlīgāka nekā Polijā. Viļņas un Grodno ebreji, atgriežoties mājās, tagad nokļuva nevis Lietuvā, bet Polijā un sastapās ar daudz lielāku nevēlēšanos viņus uzņemt. Liela daļa bēgļu mēroja ceļu mājup no Maskavas pa dzelzceļu uz Latviju un tikai tālāk uz Lietuvu; lielajā karantīnas punktā Rēzeknē latvieši ierēdņi nereti pauda pārsteigumu un pat neslēpa nepatiku, ieraugot ebrejus kā "lietuviešu bēgļus", taču galu galā bēgļi turpināja ceļu tālāk, uz Lietuvu vai nu jau uz Poliju. Pateicoties Lietuvas valdības aktivitātēm, Padomju Krieviju 1922. gadā spēja pamest lielais ebreju vēsturnieks Simons Dubnovs, kurš bija nosodījis lielinieku apvērsumu un sarkano teroru; lai arī viņš uzturējās Lietuvā neilgi, tikai vienu mēnesi, pirms došanās uz Berlīni, tieši lietuvieši bija faktiski izglābuši viņu no Padomju Krievijas spaidiem un tas ļāva Dubnovam pabeigt un nopublicēt Berlīnē savu monumentālā darba *"Weltgeschichte des jüdischen Volkes"* nobeigumu. Tas bija ieguvums visas pasaules kultūrai. Lietuvieši tā vēlējās, lai Dubnovs paliktu Kauņā – kas būtu vēl viens apliecinājums viņu tolerancei pret ebrejiem un, noteikti, žests pret Poliju (nerimstošā diplomātiskajā cīņā par ebreju atbalstu Viļņas atgūšanai), ka viņi pat uzreiz piešķīra Dubnovam Lietuvas pavalstniecību un pat pieņēma lēmumu izveidot ebreju vēstures katedru Kauņas Universitātē un piešķirt finansējumu profesora amatam ebreju vēsturē – tieši Dubnovam. Tas tomēr nenoturēja un diez vai varēja noturēt Dubnova mēroga zinātnieku provinciālajā Kauņā, taču dziļas simpātijas pret Lietuvu viņš saglabāja visu atlikušo mūžu.⁸¹

7. Īslaicīgākā demokrātija Baltijā un ebreji

"Nav līdzīgas vietas visā pasaulē, kur ebreju politiskais stāvoklis būtu tik labs kā Lietuvā" (Avrons Šapiro, Kauņas galvenais rabīns, 1920. gada decembris).

"Ebreji ir sagrābuši visu Lietuvas ekonomiku savās rokās...viņi ir, tā sakot, neoficiālie, bet faktiskie Lietuvas valdnieki." (Laikraksts "Rytas", 1926. gads.)

Pat vairāk ekonomiski, sociāli un kulturāli attīstītās Latvijas un Igaunijas pilsoniskās demokrātijas priekšnosacījumi nebija stipri: sabiedrības bija agrāras, dzīves līmenis – zems vai labākajā gadījumā vidējs, demokrātijas tradīcijas – vājas vai pat nesošas. Attīstīts kapitālisms, stipra buržuāziska vidusšķira un individuālisma dominēšana pasaules uzskatos – šie obligātie liberālās demokrātijas nosacījumi vēl bija stipri par vājiem. Lietuvā, visna-

badzīgākajā Baltijas valstī, stāvoklis bija vēl drūmāks. Tikai Pasaules kara priekšvakarā bija sākusies ciemu zemes sadalīšana zemnieku privātā īpašumā – grūti iedomāties lielāku sociālu neatbilstību starp utopisko liberālo sistēmu, kura tika pasludināta, un tās arhaisko materiālo pamatu; neatkarības priekšvakarā pāri par 20% no valsts iedzīvotājiem bija pilnīgi bezzemnieki; ceturtdaļa – pilnīgi sīkzemnieki, bet vidējais zemnieku īpašums tikai nedaudz pārsniedza 15 hektāru (Lietuva bija viena no visagrārākajām valstīm Eiropā – neatkarības sākumā 90% dzīvoja laukos, divdesmit gadus vēlāk, 1939. gadā, joprojām vairāk nekā 80% no Lietuvas iedzīvotājiem bija laucinieki un 80% no nacionālā ienākuma tika iegūts agrārajā sektorā; uz 100 000 iedzīvotāju bija tikai deviņas automašīnas un 88 telefona aparāti – daudzas reizes mazāk nekā Somijā, tobrīd visnabadzīgākajā ziemeļu valstī)⁸². Pat divdesmito gadu beigās – pēc “jautrajiem divdesmitajiem”, pēc pārsteidzoši straujās ekonomiskās attīstības visā Eiropā – Lietuvā joprojām bija tikai aptuveni 33 000 strādnieku un tikai 90 uzņēmumos nodarbināto skaits pārsniedza 50 cilvēku katrā; nebija neviena uzņēmuma, kurā būtu nodarbināti pāri par 1000 strādnieku; tikai divi ar pāri par 500 nodarbinātajiem; arī ebrejiem piederošie rūpniecības uzņēmumi bija mazi: “Br. Salomonu” tekstilfabrika nodarbināja 130, ebreju vidū ļoti izplatītie ādas apstrādes uzņēmumi, piemēram, “Ch. Frenkelio” – 160, “Brāļu Nuroku” – 70, daudz mazāks bija kļuvis H. Frenkeļa uzņēmums, kurā 1914. gadā bija strādājuši 372 strādnieki. No aptuveni 1 500 000 darbaspējīgajiem valsts iedzīvotājiem absolūtais vairākums – 1 130 000 – bija nodarbināti lauksaimniecībā. Lietuva bija vienkārši par nabadzīgu un atpalikušu liberālai demokrātijai (nacionālais ienākums uz vienu iedzīvotāju 1926. gadā bija 72 dolāri; Latvijā tobrīd – 94, Igaunijā – 96, bet Polijā – zem 70 dolāriem).⁸³ Divas institūcijas – ļoti ietekmīgā katoļu baznīca un politiski aktīvā armija – bija patriotiskas, bet nebūt ne stingri uzticīgas demokrātijai. It kā ar to vēl nebūtu jau pietiekoši, Lietuvu smagi mocīja liktenīgas ārpolitiskas problēmas: Viļņa tika zaudēta ne tikai faktiski, bet arī tiesiski – lielvalstis atzina tās piederību Polijai, iedzenot lietuviešus izmisumā.

Likās, ka 1923. gada janvārī tika gūts daļējs gandarījums (daļējs, jo nekas nevarēja kompensēt zaudēto Viļņu) – izmantojot vēl vājākās Veimāras Vācijas postu (uz to brīdi varēja būt kaut kas gandrīz neiedomājams – valsts, kuru mocīja vēl lielākas nelaimes, nekā Lietuvu: tāda tobrīd bija ekonomiskā sabrukuma, fantastiskas inflācijas un franču iebrukuma novārdzinātā Vācija), Lietuva sagrāba vācisko Mēmeli (*das Memelland*; lietuvieši to sauca par Klaipēdu), uz kuru tai nebija pat vēsturisku tiesību – atšķirībā no Viļņas, lietuvieši to nebija pat dibinājuši (tā bija Vācu ordeņa dibināta 1252. gadā). Nekad šī agresija nekļuva par kompensāciju zaudētai Viļņai – ne ar Viļņu apsēstajā lietuviešu apziņā (tagad tā kļuva par Jeruzalemi lietuviešiem), ne politiskajā realitātē. Pilsēta un novads bija vāciski – pat daudzi laukos dzīvojošie lietuvieši bija vāciskojušies, tāpat kā liela daļa ebreju, kuri bija 5% (tuvu 7000) no 141 000 novada iedzīvotājiem – daudzi no viņiem jau bija vai nu Vācijas ebreji vai pat Mozus ticīgie vācieši, bet vairs ne litvaki

(tiesa, laika posmā no 1925. līdz 1931. gadam 2000 ebreju no Lietuvas iekšienes, īpaši – amatnieki, pārcēlās uz dzīvi Klaipēdā, kura bija industriālāka un solīja labākas iespējas darbam un biznesam; viņiem būs lemts tur dzīvot labākajā gadījumā tikai desmit gadus).⁸⁴ Klaipēda bija neārstējams augonis Lietuvas valsts miesā, kurš kļuva indīgs, nacistu ietekmei neapturami augot Klaipēdas vāciešos. Lietuvas liberālā demokrātija patiešām nebija dzimusi zem laimīgas zvaigznes, lai arī tā noteikti nebija dzimusi zem jaunas zvaigznes – kā mēdza teikt par Veimāras Vāciju. Lietuvas īpatnība bija tā, ka ebreju kolektīvās tiesības – nacionālā autonomija – tika radikāli sašaurināta, pat – gandrīz pilnīgi likvidēta – vismaz, tādā veidā, kā tā darbojās uz 1920. gadu, nevis antidemokrātiska apvērsuma ceļā, bet jau isā demokrātijas mūža laikā. Tas tomēr nenozīmēja, ka ebreji zaudēja arī visplašāko kultūras autonomiju; vai to, ka ebreju dzīve mainījās uz sliktu pusi, vai to, ka būtiski pieauga radikāls masu antisemitisms.

1923. gada 17.–22. septembrī Lietuvā notika pirmā tautas skaitīšana neatkarības apstākļos. Valstī dzīvoja 2 028 971 cilvēks; ebreji sastādīja 7,58% no iedzīvotājiem (153 743) un bija vispilsētnieciskākā iedzīvotāju grupa, apsteidzot gan lietuviešus, gan visas citas minoritātes – 63,5% no ebrejiem dzīvoja pilsētās. Viņu izglītības līmenis bija augsts, bet zemāks par Latvijas ebrejiem: 70,85% bija lasīt un rakstīt pratēji (Latvijā – pāri par 80%), apsteidzot lietuviešus (67,68%), bet atpaliekot no Lietuvas latviešiem, kura bija visizglītotākā iedzīvotāju grupa valstī – 76,68%. Ebrejiem piederēja 77% no Lietuvas tirdzniecības un 22% no rūpniecības uzņēmumiem; savukārt, 90% no lietuviešiem bija nodarbināti lauksaimniecībā; reti kurā Eiropas zemē bija tik atšķirīgas ebreju un pamattautas sociālās struktūras.⁸⁵ Ebreju nacionālās autonomijas īstenošana dzīvē izraisīja daudzus un sarežģītus jautājumus, kurus var apkopot trīs grupās. Pirmā: problēmas pašas kopienas ietvaros (pašu “ebreju lietas”); otrā: problēmas attiecībās ar Lietuvas augstākajām valsts institūcijām; citiem vārdiem runājot – lietuviešu nostāja pret ebreju autonomiju (“vai nav dots par daudz?”); trešā – attiecības starp Lietuvu un Tautu Savienību minoritāšu tiesību jomā.

Divdesmito gadu sākumā jau agrāk Lietuvas valsts dotie solījumi – tiesa, ne visi – tika garantēti ar speciāliem likumiem. Kopš 1921. gada ebreju deputāti parlamentā varēja runāt krievu un jidiša valodā; tās bija izcils etniskās tolerances piemērs, lai arī pārāk liels un ne unikāls (Latvijas Saeimā varēja runāt krievu un vācu valodā; jāņem vērā tomēr tas, ka Latvijā ļoti daudzi pārzināja krievu un vācu valodu, bet, liekas, ka nebūt ne tik daudzi neebreji Lietuvā pārzināja jidišu). Kauņā, kurā 26% no iedzīvotājiem bija ebreji, parādījās ielu nosaukumi ebreju valodās, tāpat kā ebreju veikalu izkārtnes, ārstu un juristu prakses vietas. 1921. gada 31. decembra Ministru Kabineta lēmums atļāva lietot jidišu administratīvās un tiesu lietās apdzīvotajās vietās, kur ebreju skaits bija vismaz 20%; 1922. gadā tika legalizētas, ka Kauņā, Šauļos, Paņevēžos un Ukmergē visi vietējo varas iestāžu rīkojumi un paziņojumi bija jādara zināmi lietuviešu un ebreju valodās.⁸⁶ Tas liecināja, ka Lietuvas valsts joprojām turpināja īstenot praksē jau minēto

t.s. Parīzes Deklarāciju (1919.g.). Dr. Soloveičiks aktīvi piedalījās Lietuvas konstitūcijas izstrādes komisijā; valsts piešķīra ebreju reliģiskajām institūcijām 7,5% no naudas summām, kuras tika iedalītas kristiešiem (atbilstoši ebreju skaitam valstī). Utenā, kur iedzīvotāju absolūtais vairākums bija ebreji, ebrejs arī tika ievēlēts par pilsētiņas mēru. 1922. gada 14. februārī, uzrunājot Lietuvas ebreju kongresu Kauņā, Soloveičiks paziņoja: Lietuvā dzimst jaunas ebreju dzīves formas.⁸⁷ Nav šaubu, ka viņš bija patiesi lepns gan par Lietuvas ebrejiem, gan par toleranto Lietuvas valsti, taču tas, kas dzima vai bija jau piedzimis, bija ne tik daudz jaunas – nemaz nerunājot par modernām, cik gandrīz vai vecās formas – piemēram, ebreju pašvaldību tiesības ievākt nodokļus atgādināja vecos kahalus, nevis modernas Eiropas valsts nodokļu sistēmu.

Taču ne tikai Lietuvā, bet arī Latvijā un Igaunijā, nebija otras minoritātes, kurai būtu tik daudz iekšēju pretrunu un pat konfliktu, kā ebrejiem; viņi bija pilnīgs pretstats citam polam – ļoti vienotajiem vietējiem vāciešiem. Lietuvas ebreju autonomijā galvenās domstarpības bija sekojošas: politiskos un reliģiskos jautājumos tās bija starp kreisajiem vienā pusē un ļoti ietekmīgajiem reliģiskiem ortodoksiem ("Agudu") otrajā. "Aguda" nelokāmi, pat aroganti uzstāja, ka autonomijai jābūt reliģiskai, saņemot Soloveičika (lai arī – ne agudista personīgi) stingru atbalstu; papildinot to, ko viņš jau bija teicis agrāk, tagad varēja sacīt: ebrejs Lietuvā ir tikai tas, kurš ir kopienas biedrs un kurš ir reliģiozs. "Agudai" ne tikai izdevās panākt, ka autonomija deklarēja sevi par reliģisku autonomiju, bet viņi vēlējās pat to, lai Lietuvas valsts – savā konstitūcijā – to uzspiež katram ebrejam kā valsts pamatlikumu. Konstitūcijā būtu jābūt ierakstītam, ka ebrejiem ir jābūt reliģioziem! Tik antiliberāla prasība bija par daudz lietuviešu politiķiem un viņi nepakļāvās agudistu spiedienam un šāda viduslaiku norma par laimi netika ierakstīta Lietuvas satversmē, kuru pieņēma 1922. gadā. Zīmīgi, ka satversmē – konstitūcijā – par ebreju nacionālo autonomiju nekas nebija teikts; tas nenozīmēja, ka tā tika atcelta vai jau ierobežota, taču lielās eiforijas laiks jau bija garām un lietuvieši negribēja sevi apgrūtināt ar taktisko – galvenokārt – apstākļu radītās lielās piekāpšanās fiksēšanu valsts augstākajā un ļoti grūti maināmajā pamatlikumā. Konstitūcijas divi panti – 73. un 74. – garantēja minoritāšu tiesības, neminot konkrēti tiesības uz valodu lietošanu, ne ebreju lietu ministra posteni (73. pants noteica, ka minoritātēm ir tiesības uz autonomiju izglītībā, kultūrā un sociālajā nodrošināšanā; 74. pants noteica, ka minoritāšu ievēlētai pašpārvaldei ir tiesības ievākt nodokļus 73. pantā paredzēto autonomo aktivitāšu finansēšanai. Tomēr, konstitūcija nedefinēja, kuras etniskas grupas Lietuvā ir minoritātes, aprobežojoties ar diezgan neskaidru formulējumu, ka minoritātei jābūt skaitliski ievērojamai, bet atkal nenosakot, kāds konkrēts skaits ir nepieciešams). Soloveičiks, kurš bija piedalījies konstitūcijas izstrādē, nespēja panākt – neskatoties uz viņa aktivitātēm – šo garantiju iekļaušanu konstitūcijas tekstā; galvenie pretinieki tam bija bijuši Lietuvas kristīgie demokrāti.⁸⁸

Nākamais pretrunu kamols ebreju vidū bija starp cionistiem un necio-

nistiem; lai arī Soloveičiks bija cionists, šis jautājums vēl neradīja tik lielas un nepārvaramas domstarpības, kā cits, daudz asāks – par ebreju izglītības valodu. Tas bija konflikts starp jidišu kā ebreju masu valodu un senebreju valodu, kura sāka atdzimt, pakāpeniski izplatīties sabiedrībā (senebreju valodas atdzimšana bija patiešām viens no 20. gadsimta brīnumiem; neviena mirusī vai gandrīz pilnīgi mirusī valoda nekad nav atdzimusi) un aktīvi cīnījās par savu vietu zem saules, saņemot cionistu kvēlu atbalstu. Domstarpības, kuras dažbrīd kļuva pat skandalozas, nekad netika pārvarētas un līdz ar to netika izveidota vienota ebreju izglītības sistēma; darbojās trīs veida skolas: laicīgās senebreju valodā; reliģiozās senebreju valodā; laicīgās jidišā. Pretrunas starp reliģiskiem ortodoksiem un sekulārajiem cionistiem spēcīgi saasinājās 1924. gadā un sakrita ar Lietuvas valdības straujo uzbrukumu autonomijai (skat. turpmāk); tās vājināja ebreju pretestību valdības politikai, taču, pat ja šo pretrunu nebūtu bijis, nosargāt autonomiju tik un tā nebūtu iespējams. Kā vienmēr un visur pastāvēja arī personīgas dabas nesaskaņas, lai arī tās neieguva izšķirošu nozīmi: formāli ebreju autonomijas augstākais orgāns bija Ebreju Nacionālā Padome, taču faktiski dominēja ministrs Soloveičiks.⁸⁹ Kopumā Padomē vislielākais iespaids bija dažāda paveida cionistiem, kurš turpināja pat pieaugt – Kauņa bija ievērojams cionisma centrs; viņiem sekoja "Aguda". Lietuvas īpatnība bija tā, ka agrarajā valstī ļoti vājās bija sociāldemokrātiskais "Bunds" – tā iespaids bija palicis partijas dzimtenē, nu jau aiz jaunajām robežām, Polijas Viļņā (neskatoties uz Viļņas saimniecisko stagnāciju kā Polijas provincei, "Bunds" tur spēja saglabāt un pat vairot savu iespaidu, tāpat kā visā Polijā kopumā, īpaši – trīsdesmito gadu otrajā pusē, kad "Bunda" principiālā opozīcija diktatūrai sāka radīt arvien lielāku partijas popularitāti). Iekšējās problēmas autonomijā tomēr nebija tas cēlonis, kāpēc vispirms Lietuvas ebreji un tad arī autonomija kā politiska institūcija sāka piedzīvot grūtākas dienas, sākot ar 1923. gadu.

1922. gada nogalē Lietuvā sāka pieaugt antisemitiskas noskaņas, pirmo reizi neatkarības laikā; tās vēl nebija vērstas pret ebreju autonomiju kā tādu: pati par sevi tā maz interesēja lietuviešu vairākumu; galu galā autonomija bija nevis veicinājusi lietuviešu–ebreju kontaktu paplašināšanos, bet bija tikai pastiprinājusi ebreju ierobežošanos pašos sevī (tiesa, kristīgo demokrātu partijas aprindās jau sāka parādīties pirmās runas par to, ka ebrejiem ir dots par daudz). Arī ebreju valodu plašā lietošana un ielu nosaukumi tajās Kauņā lietuviešu vairākumu nekaitināja – tā taču nebija pēc Viļņas okupācijas par nīsto kļuvušās Polijas poļu valoda, kuras lietošana izraisīja pat publisku neiecietību (kas patiešām kaitināja lietuviešus, ieskaitot pat toleranto Smetonu, bija tas, ka ebreji ļoti lēni apguva lietuviešu valodu un daudzi joprojām turējās pie krievu valodas un pat nelietoja jidišu). Antisemitiskie noskaņojumi joprojām bija tradicionāli un vecmodīgi; tie bija vērsti pret ebreju lielo ietekmi ekonomikā, kuru Lietuvas kļūšana par neatkarīgu valsti ne mazākā mērogā nebija mazinājusi. Jaunā valsts jau bija sākusi veicināt lietuviešu kooperatīvu attīstību (1923. gadā tika nodibināta Lauksaimnie-

cības Kooperatīvu Centrālā Savienība – *Lietukis*, kura, pateicoties valsts atbalstam, sāka arvien vairāk koncentrēt savās rokās tirdzniecību ar lauksaimniecības produktiem), kurai noteikti bija jāsāk sašaurināt ebreju lomu tirdzniecībā, īpaši laukos, taču tas vēl nebija jūtams un nebūs stipri jūtams vismaz līdz trīsdesmito gadu vidum. Lietuviešu un ebreju sociālā struktūra joprojām bija ļoti atšķirīga: lai arī Lietuvā ebreji bija nodarbināti pat lauksaimniecībā (kas praktiski nebija sastopams Latvijā vai Igaunijā) – iespējams, ka pat tuvu 6% no ebreju kopskaita, viņu absolūtais vairākums, protams, piederēja tirgotājiem (pāri par 30%) un rūpniekiem (vismaz 22%), kā arī brīvajām profesijām; importa tirdzniecībā un rūpniecībā – lai cik tā arī nebūtu vāji attīstīta – viņu loma pat auga, Lietuvas ekonomikā atgūstoties no karu laikiem. 1923. gadā lietuvieši joprojām kontrolēja mazāk par 20% no tirdzniecības (poļi – 0,9%, vācieši – 0,7%, krievi – 0,6%; pārējais absolūtais vairākums – ebreju rokās).⁹⁰ Nu tas sāka ne vienam vien lietuvietim likties nepieciešami, jo nacionālas valsts radīšana neizbēgami veicināja priekšstatu pieaugumu par labu tam, ka nacionālā valstī arī ekonomikā jābūt “nacionālai” – vai nu valsts (valsts kā uzņēmējs), vai pamatnācijas īpašnieku rokās (populārāka bija pat ideja par valsti – saimnieku).

1923. gadā ekonomiskais antisemitisms jau izlauzās masveidīgos uzbrukumos ebreju īpašumiem. Sākoties Kauņā, pāri valstij pārvēlās t.s. *geguto akcijas* (*darvas akcijas*): Šauļos, Pāņevēžos, Plungē un tās apkaimē sākās ne tikai ebreju veikalu boikots (kurš pirmo reizi bija radies 1912. gadā Polijā un kura iniciators bija bijis Dmovskis; lietuviešiem diez vai patiktu atzīt, ka lozungs “pirksim pie savējiem”, tas ir – pie lietuviešiem, bija kompilācija no poļu antisemitu lozunga “*swoj do swego*”), bet pat burtiski uzbrukumi ebreju veikaliem un bodītēm, kuras tika izpostītas vai izsmērētas ar darvu. Lai arī neviens ebrejs netika nogalināts, Kauņā tik liels skaits ebreju veikalu tika izsmērēti gandrīz vienlaicīgi un dažādās pilsētas daļās – ieskaitot ebreju uzņēmumu reklāmas uz māju jumtiem, kam bija nepieciešamas daudzas trepes, ka pamatoti radās aizdomas, vai tā nav bijusi organizēta akcija.⁹¹ Tās vēl vairāk pastiprinājās, kad Kauņā parādījās antisemitiskas lapinas, kuras bija parakstījuši kāda “fašistu komiteja”. Kas tā īsti bija, nekad nekļuva skaidrs; iespējams, jau tobrīd pastāvēja ekstrēmistiskas antisemitiskas grupas, kuras simpatizēja pavisam nesen pie varas Itālijā nākušajam fašismam, lai arī tas tobrīd – un vēl vismaz līdz 1926. gadam – nebija antisemitisks; iespējams, ka šīm grupām bija jau kādi sakari Lietuvas armijā; studenti un pat daži jaunākie virsnieki Kauņā noteikti bija piedalījušies “darvas akcijā”.⁹² Varbūt, ka bija sperti pirmie soļi – lai arī noteikti ne plati – pretim organizētam antisemitismam, taču neviena kaut cik redzama antisemitiska organizācija vēl netika nodibināta (lai arī šīs noslēpumainās “fašistu komitejas” turpināja pastāvēt līdz pat 1926. gadam), atšķirībā no Latvijas, kur bija gandrīz divas reizes mazāk ebreju, taču jau bija radusies antisemitiska organizācija “Latvju Nacionālais Klubs”. Antisemitiskas noskaņas un antisemitiskas organizācijas ne vienmēr pastāvēja vienlaicīgi un ne vienmēr tās bija pilnīgi identiskas parādības – antisemitiskie noskaņojumi bija daudz plašāk sa-

stopami, nekā atbalsts, nemaz nerunājot par tiešu līdzdalību organizācijās, kurām antisemitisms bija centrālais ideoloģijas un darbības princips. Ar 1923. gadu Lietuvā tomēr bija sākusies neapturama prasība ierobežot ebreju lomu ekonomikā; tai ne vienmēr bija sakars ar reliģiozo antijūdaisu vai ideoloģisko un rasistisko antisemitismu, kurš tieši šajā laikā atgādināja par sevi arī zemnieciskajā Lietuvā; ebreju veikalu boikots turpinājās arī 1924.–25. gadā, taču tā apjoms bija ļoti neliels un tas nepārsniedza nelielas Žemaitijas pilsētiņas Plūnģes apkārtni.

1924. gadā Paņevēžos kāds vietējs antisemīts publicēja "*Cionas gudro protokolus*", 21 gadu pēc to parādīšanās Krievijā, taču tikai dažus gadus pēc tam, kad tie no gandrīz pilnīgas aizmirstības bija sākuši savu triumfālo ceļu pretim vispopulārākajam sacerējumam visā antisemitisma vēsturē. "Protokoli" pirmo reizi fragmentāri parādījās Krievijas laikrakstā "*Znamja*" 1903. gada 28. augusta – 7. septembra numuros;* laikrakstam bija ļoti drūma slava – tā redaktoru vidū – kā jau rakstiju – bija jau minētā Kišiņevas milzīgā grautiņa (1903. gada 6.–7. aprīlis) iedvesmotājs P. Kruševans; atsevišķās brošūrās Krievijā tie iznāca vismaz četras reizes – 1905 (pirmais pilnīgais izdevums, kuru publicēja S. Niluss), 1907., 1911. un 1917. gados, vēl vairākas reizes tika publicēti to fragmenti, taču panākumi bija ļoti mēreni, maigi runājot. Tie neatstāja lielu iespaidu arī uz Krievijas antisemītiem, ieskaitot caru Nikolaju II, kurš bija antisemīts – lai arī ne grautiņu iniciators – jau pirms to izlasīšanas un nekļuva vēl lielāks pēc izlasīšanas (daudz lielāku iespaidu – cita starpā – uz caru atstāja ASV ebreju baņķieru atbalsts

* Tobrīd, 1903. gadā, "protokolus" Krievijā reti kurš ievēroja; antisemitisma vēsturē tobrīd daudz nozīmīgāka bija kāda publikācija Vācijā, gadu vēlāk – 1904. gadā. Tas bija pazīstamā vācu ģeogrāfa Frīdriha Ratcela (*Ratcel*) grāmata "Dzīves telpa" (*Lebensraum*), kurā viņš attīstīja jau 1897. gadā, viņa iepriekšējā grāmatā "Politiskā ģeogrāfija" izteiktās domas: pasaulē notiek cīņa par dzīves telpu; nepilnvērtīgās kultūras un nācijas – ebreji, afrikāņi, čigāni – ir lemtas pagrimumam un pat iznīcībai; viņus var padzīt no viņu dzīves telpas un pat fiziski iznīcināt. Hitleru ļoti būtiski ietekmēja gan Ratceli, kuru viņš slavēja grāmatā "*Mein Kampf*", gan, vēlāk, arī "Cionas gudro protokolus". 1905. gadā vācu valodā pirmo reizi parādījās vārds "koncentrācijas nometne"; ar to tika apzīmētas vietas vācu kolonijā Namībijā, Āfrikā, kurās tika ieslodzīti aptuveni 14 000 vietējam herero ciltij piederīgo; ar viņiem tika veikti arī medicīniskie eksperimenti, lai pierādītu "baltās rases pārkumu". Ļoti zīmīgi, ka ļoti augsts ierēdnis Namībijas koloniālajā pārvaldē bija jurists Dr. Heinrihs Ģērings, nākamā nacistu Vācijas reihsmaršala Hermana Ģeringa tēvs, kurš 1933. gadā, nacistiem nākot pie varas, izveidoja pirmo nacistu koncentrācijas nometni *Dachau*; savukārt rasistiskos medicīniskos eksperimentus Namībijā praktizēja *Theodor Mollison* un *Eugen Fischer* – pie abiem nākotnē, 1930. gados mācīšies baismais ārsts – slepkava Jozefs Mengele.

Japānai karā pret Krieviju un ebreju revolucionāru ievērojamais īpatsvars carisma pretinieku rindās). Carisma un antisemitisma pretinieku rindās pilnīgi nostiprinājās viedoklis, ka "Protokolos" ir safabricējusi cariskā slepenpolicija – ohrana (īpaši – tās ierēdnis Pēteris Račkovskis), taču nekādu skaidru pierādījumu par labu tam nav atrasts līdz pat šim brīdim (kas, protams, nemaina galveno lietas būtību – līdz 1917. gada martam Krievija bija vienīgā valsts Eiropā, kurā tika īstenots *valsts antisemitisms* kā valsts politika; visur citur bija pastāvējuši vai nu īslaicīgi aizliegumi, vērsti pret ebrejiem vai ideoloģisks antisemitisms, bet ne valsts līmeņa un mēroga antisemitiska politika); joprojām nav zināms, ne kas bija fabricējuma autors, nedz pat, kad tas īsti tika safabricēts, lai arī iespējams, ka tas notika Parīzē ap 1897.–1898. gadu, kad "protokoli" tika uzrakstīti franču valodā un tikai pēc gadiem pieciem – sešiem iztulkoti krieviski.⁹³ Taču tikai tad, kad 1919. gadā "Protokoli" tika pirmo reizi tulkoti vācu valodā un parādījās sakautajā Vācijā, sākās to otrā dzīve: tieši visdažādāko kompleksu un nelaimju (pašu radīto) mocītajā Vācijā "Protokolu" idejas par ebreju vispasaules sazvērēstību pret "āriešiem", ar nolūku pakļaut un iznīcināt kristīgo pasauli, rada sev visauglīgāko augsni – to pašu, kurā uzaugs nacisms (šajā pat 1919. gadā "protokoli" parādījās zviedru, polu, angļu, ungāru un franču valodā – pa īstam sākās to milzīgā polaritāte); nelīdzēja pat tas, ka jau 1921. gadā britu autors Filips Greivs (*Graves*) laikraksta "The Times" slejās pirmo reizi atmaskoja "protokolos" kā viltojumu. Katrai sazvērēstības teorijai – nemaz nerunājot par tādu, kuras saturs ir patoloģisks naidis pret kādu tautu, rasisms un "mācība" par apokaliptisku cīņu starp "āriešiem" un ebrejiem – ir nepieciešama labvēlīga sociāla, politiska un jo īpaši garīgā vide; "noslēpumainā vāciešu dvēsele" šo vīdi radīja pa pilnam (bet Anglija – nē, lai arī tajā "protokoli" tika publicēti tajā pašā 1919. gadā); agrārā un provinciālā Lietuva – tikai daļēji.

V. Kudirkas antisemitisms, protams, nekad netika aizmirsts; modernais, ideoloģiskais antisemitisms – tāds, kāds bija "Protokolos" – sāka rast atbalstu arī Lietuvas antisemitu sirdīs, taču nekad tas pat attāli nelīdzināsies tai apsēstībai ar "ebreju jautājumu", kura arvien vairāk pārņēms Vāciju un Austriju. "Protokoli" noteikti veidoja to mentalitāti, kura veicināja un veda uz Holokaustu, taču Lietuvas iedzīvotāju absolūtajam vairākumam tā bija sveša; joprojām valdīja vecie sociālie vai reliģiozie aizspriedumi pret ebrejiem. Taču, lai arī antisemitisms Lietuvā nenoliedzami pastāvēja – kā jebkurā citā valstī un noteikti ne stiprāk kā kaimiņu Polijā, lietuviešu – ebreju attiecības būtu pilnīgi aplami apskatīt tikai caur tā prizmu. Zīmīgi, ka tieši šajā pat 1924. gadā, kad parādījās "Protokoli", lietuviski iznāca arī pirmā grāmata, veltīta Lietuvas ebreju vēsturei – Augustīna Janulaiša "Ebreji Lietuvā", kura ilgus gadus būs vienīgais pētījums šajā jomā, korekts un tolerants. Vēl zīmīgāk – tiesa, zinot kas notiks 1926. gadā un kāda būs diktatūras politika pret ebrejiem – bija tas, ka viens no grāmatas recenzentiem bija arī bijušais valsts prezidents A. Smetona, kurš uzsvēra Janulaiša objektivitāti, izvairoties gan no antisemitisma, gan no ebreju idealizācijas; Smetona aicināja uz

ebreju un lietuviešu sadarbību. Iespējams, ka šim aicinājumam – kurš noteikti bija godīgs, jo Smetona nekad nebija bijis antisemīts – tomēr bija arī kāda ārpolitiska piegarša, taču laikam jau krietni mazāka, nekā vēl pirms gada: Viļņas jautājums, kurš tik nozīmīgi ietekmēja lietuviešu – ebreju attiecības, jau bija pat de iure atrisināts, referendumā, par labu Polijai, lai arī lietuvieši un pats Smetona ar to nekad nesamierinājās un joprojām cerēja uz ebreju atbalstu (zīmīgi tomēr, ka 1922. gadā notikušo referendumu par t.s. Vidus Lietuvas – *Litwa Środkowa* – likteni, tas ir par Viļņas un poļu ieņemto apgabala nākotni, Viļņas ebreji faktiski boikotēja, zināmā mērā solidarizējoties ar lietuviešiem; referendumā piedalījās tikai 15,3% no novada ebrejiem; ebreju simpātijas Lietuvai bija acīmredzamas).

Tieši izmaiņas šajā neatrisināmajā Viļņas jautājumā – un nevis antisemitisko noskaņu pieaugums un pirmās plašākās antisemitiskās akcijas – bija tās, kuras ietekmēja ebreju autonomijas likteni. Ebreji to bija saņēmuši tieši tāpēc, ka lietuvieši cerēja uz viņu atbalstu pilsētas atgūšanā; Lietuvas poļi – vēsturiska minoritāte, ar ne mazākām tiesībām uz autonomiju (64 000 poļu dzīvoja Lietuvā, saskaņā ar lietuviešu oficiālo viedokli, bet 200 000 – saskaņā ar pašu poļu ziņām, bet patiesībā noteikti vairāk, nekā uzskatīja lietuvieši, lai arī mazāk, nekā uzstāja poļi) nesaņēma autonomiju tieši tāpēc, ka pilsētu bija atņēmusi Polija. 1923. gada 16. martā Sabiedrotās (Antantes) valstis pielika punktu šķietamajai neskaidrībai: Viļņa arī de iure tika atzīta par Polijas sastāvdaļu; reti kurš bija darījis tik daudz, lai panāktu šo lēmumu, kā Polijas pārstāvis Tautu Savienībā un lielais vēsturnieks Šimons Aškenazi ("Aškenazi skola" vēstures zinātnē); Lietuvas ebreji nebija centušies mazāk, savas dzimtenes labā, taču viņi un lietuvieši bija zaudējuši. Atgūt Viļņu nebija bijis pa spēkam, ne lietuviešiem, ne ebrejiem, lai arī abas puses bija vienlīdz aktīvi centušās to panākt. Bija zudusi svarīgākā ieinteresētība uzturēt taktisko apsvērumu dēļ doto ebreju autonomiju (jāuzsver tomēr, ka būtu nepamatoti noliegt to, ka kreisi – centriskais bloks, ieskaitot sociāldemokrātus, juta līdzīgu ebreju tieksmi pēc autonomijas un pilnīgas līdztiesības demokrātiskajā Lietuvā ne tikai Viļņas jautājuma dēļ, bet tāpēc, ka šis bloks savā ideoloģijā bija vairāk orientēts uz etniski tolerantu Lietuvu, ar mazāku katoļu un radikālu nacionālistu ietekmi). Otrs cēlonis, kurš izraisīja autonomijas beigu sākumu, bija iespaidīgas izmaiņas politisko spēku samērā Lietuvā pēc 1923. gada maija parlamenta vēlēšanām. Viļņas galīgā zaudēšana nebija vienīgais, taču noteikti iespaidīgs cēlonis, kurš veicināja kreisi – centrisko partiju zaudējumu, kuru nespēja novērst pat jaunas centriskās zemnieku partijas – *Lietuvos Valstiečių Liaudininku Sąjunga* (Laudininku savienība) – nodibināšana neilgi pirms vēlēšanām. Uzvaru svinēja konservatīvo Kristīgo Demokrātu bloks, kurš ieguva absolūtu vairākumu Seimā (Seimas) – 40 no 78 (deputātu kopējais skaits Lietuvas parlamentā) vietām, kamēr ļaudininki – tikai 16.

Kristīgo demokrātu priekšstats par Lietuvu diezgan būtiski atšķīrās no sociāldemokrātiem un ļaudininkiem: viņi sliecās uz monoetnisku un

religisku (katolisku) Lietuvas tautas definīciju. Tam klāt nāca jau minētā Viļņas pilnīgā zaudēšana, kā arī nepatika pret to, ka ebreju deputāti parlamentā parasti atbalstīja kreisi – centriskos spēkus. Diezgan ātri – laikā no 1923. līdz 1925. gadam – un konsekventi kristīgie demokrāti likvidēja ebreju autonomiju tādā veidā, kādā tā tika dota 1920. gadā – kā politisku, nacionālu autonomiju. Trīs galvenie triecieni tai bija sekojoši. Pirmkārt, 1924. gadā tika likvidēts ebreju lietu ministra postenis (Soloveičiks bija atstājis Lietuvu jau 1922. gada rudenī, lai uz laiku ieņemtu atbildīgu amatu Visspasaules Cionistu organizācijā Londonā; vēlāk viņš izceļoja uz Palestīnu. Uz īsu brīdi ministra amatā viņu nomainīja Bernardas Fridmans, asimilēts ebrejs – ļoti rets gadījums Lietuvā, bet pēdējais ministrs bija Šimons Rozenbaums); 1924. gada 23. martā parlaments pieņēma lēmumu samazināt ministru kabineta budžetu, taču “taupība” bija tīri politiska: tika ietaupīts ne uz kā cita kā uz ebreju lietu ministra rēķina – tam vairs netika piešķirti līdzekļi un ministrija – kura nebūt nebija lielākā naudas tērētāja – pārstāja darboties. Otrkārt, tika slēgta arī Ebreju Nacionālā Padome. Neatkarības pirmajos gados tās sanāksšanu bija sveikušas valsts augstākās amatpersonas; tagad tā pēkšņi kļuva “nelikumīga” un 1924. gada 16. septembrī policija rupji izdzina tās pēdējo sēdi, par ieganstu izmantojot to, ka likuma, kurš atļautu Padomes darbību, patiešām nebija. Treškārt, 1925. gadā tika pieņemts Seima lēmums par ebreju vietējo padomju likvidēšanu; uz 1926. gada martu tās visas tika atlaistas (zīmīgi, ka A. Smetona – tobrīd politiski gandrīz pilnīgi bezspēcīgais Lietuvas Universitātes docents, bet nākamais diktators – bija pret ebreju autonomijas likvidēšanu). 1926. gada janvārī Rīgā, Baltijas valstu minoritāšu pārstāvju konferencē, Lietuvas ebreju delegāts L. Garfunkelis ebreju autonomijas īso vēsturi raksturoja sekojoši: “Sākumā Lietuva piešķīra ebrejiem zināmu autonomiju. Darbojās Ebreju nacionālā padome, kas aptvēra 160 kopienas (pagastus), ebrejs bija nacionālo lietu ministrs. Ar pašaplikšanu gadā ieguvām 80 000 dolāru. Bet no šīs pašpārvaldes vairs nekas nav palicis...Lietuvā vairs nedarbojas neviena ebreju organizācija, un ebreji ir tāda pašā stāvoklī kā pārējās minoritātes... draud jauns vēlēšanu likums, kam vajadzēs kalpot tikai un vienīgi valdošo partiju varas saglabāšanai...”⁹⁴ Pie Garfunkela teiktā ir jāpiebilst: pirmkārt, Lietuvas ebrejiem bija bijusi īsta un visplašākā – ne “zināma” – autonomija; otrkārt, joprojām darbojās *simtiem* ebreju organizāciju, nevis nebija nevienas; tiesa, tām nebija tādu tiesību kā Padomei, taču ebreju kulturālā autonomija netika likvidēta; treškārt, tas, ka ebreji tagad bija tādā pat stāvoklī kā citas minoritātes, nebija nekas jauns, pat otrādi; līdztiesība nerada aizspriedumus, taču tos noteikti rada privilēģijas. Nekāds jauns, antidemokrātisks vēlēšanu likums Lietuvai nedraudēja; tai draudēja demokrātijas pilnīga apspiešana, taču tam nebija specifiski antisemitiskas pieskaņas.

Galvenajiem lēmumiem, kuri likvidēja nacionālo autonomiju, sekoja arī citi, sīkāki. Neilgi pēc 1923. gada maija vēlēšanām bija sākusies kampaņa pret uzrakstiem jidišā; 1924. gada 15. jūlijā ielu nosaukumi, veikalu izkārtnes un citi uzraksti jidišā (vai ivritā) tika aizliegti.⁹⁵ (1924. gadā tika ap-

cietināts radikāli kreisās jidiša valodas kultūras organizācijas "Kultur Lige" vadītājs L. Abramsons un 1925. gada maijā slēgta pati organizācija, taču tam nebija sakara ar autonomiju: šī organizācija – tāpat kā līdzīga Latvijā – bija kļuvusi par piesegu nelegālās komunistiskās partijas, kurā ebreji bija ļoti aktīvi, darbībai; viens no trim Lietuvas Komunistiskās partijas vadītājiem tobrīd bija ebrejs F. Abramavičus. Ebreju skaits Lietuvas kompartijā divdesmitajos gados – trīsdesmito gadu sākumā relatīvi bija ļoti iespaidīgs un neproporcionāls viņu īpatsvaram valstī, sasniedzot kulmināciju 1932. gadā – 53,8% – !, bet turpmāk ejot lejup; absolūtos skaitļos pat toreiz tas bija *niecīgs* – tikai vairāki simti ebreji, salīdzinot ar 153 000 cilvēku lielo kopieni. Vismaz daļēji komunistiskās aktivitātes varēja izskaidrot ar Lietuvas ebreju sociālo struktūru: aptuveni 20% no viņiem bija ļoti trūcīgi, divreiz vairāk kā Latvijā un līdzīgi tam kā Polijā). Tas būtu īsumā par augstāk minētajiem diviem jautājumiem: par attiecībām ebreju kopienas iekšienē un pat attiecībām starp valsti un ebrejiem. Trešais ir jautājums par Tautu savienības politiku minoritāšu jautājumā un Lietuvu.

Lietuva bija vienīgā Baltijas valsts, kurai Tautu Savienība – arī starptautisko ebreju organizāciju iespaidā – uzspieda speciālu *Deklarāciju* (bet, ne minoritāšu aizsardzības līgumu, kā kaimiņu Polijai) minoritāšu tiesību ievērošanas jomā. 1922. gada 12. maijā Lietuva bija spiesta parakstīt Deklarāciju "*Par nacionālo mazākumtautību interešu aizstāvēšanu*", kurā apņēmas ne tikai nodrošināt visu valsts iedzīvotāju, neatkarīgi no nacionālās un reliģiozās piederības, pilnīgu tiesisku vienlīdzību, bet arī īstenot t.s. pozitīvo līdztiesību: valsts atbalstu minoritāšu kultūras un identitātes saglabāšanai. Tikai attiecībā pret ebrejiem deklarācijā bija īpašas saistības viņu tiesību plašai nodrošināšanai – tiesa, ne garantijas nacionālās autonomijas saglabāšanai;⁹⁶ speciālas sadaļas nebija par poļu minoritāti, lai arī Polijas valdība spiediens uz Lietuvu bija liels. Deklarācijas formāli visnozīmīgākā daļa bija tā, kura ietvēra garantijas – vismaz, tobrīd tās tika uzskatītas par garantijām – minoritāšu tiesību nodrošināšanai: Tautu Savienība tās Padomes locekļu personā varēja pievērst uzmanību deklarācijas pārkāpumiem un nodot tos Tautu Savienības Tiesas jurisdikcijai, kuras lēmumi, savukārt, būtu saistoši Lietuvai. Neviens Lietuvas likums vai valdības lēmums nedrīkstēja pārkāpt Deklarācijās saistības; skaidrs, ka tas bija Lietuvas suverenitātes ierobežojums, pie tam – ne īpaši vajadzīgs vai lietderīgs,⁹⁷ vai attaisnojams – nekas ļauns nebija nodarīts mazākumtautībām Lietuvā. Divu cēloņu dēļ Lietuva bija piekāpusies; abi bija ārpolitiskas dabas un vismaz daļēji bija saistīti. Pirmkārt, Lietuvas starptautiskais stāvoklis bija visvājākais Baltijā un pat diezgan dīvains: 1921. gada janvārī Antantes valstis bija atzinušas de iure Latviju un Igauniju, bet ne nelaimīgo Lietuvu, kuras robežas (Viļņas un Klaipēdas jautājumu dēļ) nebija noteiktas vai atzītas, taču šī paša gada septembrī visas trīs Baltijas valstis tika uzņemtas Tautu Savienībā – visai divains un nekonsekvents Eiropas valstu lēmums attiecībā uz Lietuvu, kura vēl nebija atzīta de iure; faktiski uzņemšana Savienībā de iure atzīšanas nozīmi bija stipri – ja ne pavisam – mazinājusi. Lietuva tomēr

uzskatīja, ka piekāpjoties minoritāšu jautājumā tā tuvinās arī de iure atzīšanu, kas formāli arī notika: 1922. gada decembrī Lietuva tika atzīta, kas būtu noticis arī bez Deklarācijas; ilgstoši neatzīt Tautu Savienības locekli būtu vienkārši neiespējams.

Otrs bija jau daudzas reizes minētais Viļņas jautājums, kurš 1922. gadā joprojām atradās uz Tautu Savienības bezspēcīgo diplomātu galda. Lai ko arī nebūtu nolēmusi Tautu Savienība, lai kādu piekāpšanos arī neizrādītu Lietuva minoritāšu lietās, jautājums nebija atrisināms diplomātiskā ceļā: poļiem nebija ne mazākās vēlēšanas Viļņu atdot; Lietuvas piekāpšanās Deklarācijas jomā bija nevajadzīga. Taču, lai arī Deklarācija radīja priekšstatu, ka tā, no vienas puses, pārkāpj Lietuvas suverenitāti, bet, no otras puses, dod minoritātēm stipras starptautiskas garantijas, realitātē Deklarācija neīstenoja ne vienu, ne otru. Tautu Savienība bija pārāk vāja, lai ierobežotu pat tik mazas un starptautiski diezgan izolētas valsts kā Lietuva suverenitāti minoritāšu lietās; Savienība bija arī pārāk vāja, lai sniegtu reālas un ilgstošas garantijas minoritātēm. Turpmākajos gados, neatgriezeniski padziļinoties Savienības vājumam un bezspēcībai, tās iespējas nodrošināt minoritāšu līdztiesību pilnībā izzuda un neviena valsts, Lietuvu ieskaitot, īstenojot nacionālo politiku nepievērsa tai nopietnu vērību. Lietuvieši nekad demonstratīvi un aroganti neizaicināja Tautu Savienību minoritāšu lietās – kā to izdarīja, protams, pilnīgi nesodīti, Polija 1934. gada septembrī – un sūdzību skaits no Lietuvas bija ļoti neliels, pilnīgi nesalīdzināms ar sūdzību daudzumu no Polijas (līdz 1939. gadam 139 sūdzības tika atzītas par pamatotām) vai Rumānijas (81 pamatota sūdzība), taču pat lietuvieši – kuri kopumā saglabāja etnisku toleranci (tiesa, daudz lielāku pret ebrejiem, nekā pret poļiem) līdz pat valsts bojā ejai – īstenoja tādu politiku, kādu vēlējās paši. Šo politiku visvairāk ietekmēja iekšpolitiskais stāvoklis pašā Lietuvā, ne Tautu Savienība; īsu brīdi – tieši pirms demokrātijas bojā ejas (skat. turpmāk) – tā kļūs pat ļoti labvēlīga pret visām minoritātēm, ne tikai pret ebrejiem, taču tā nepāraugs šovinismā pat diktatūras gados.

Lai arī nacionālās autonomijas ideja bija balstīta uz smiltīm⁹⁸ un tās īstenošanas – 1919. gada apmēros – prakse bija neveiksmīga, bet tās likvidācija nacionālā Lietuvas valstī – un Lietuva nevarēja būt un tai nebija jābūt nekam citam, kā nacionālai valstij – bija likumsakarīgāka nekā tās izveide, eksteritoriālās autonomijas neveiksme ne tuvu nenožīmēja to, ka ebreju *kultūras autonomija* tiktu jebkad likvidēta. Tieši tad, kad lietuvieši likvidēja ebreju nacionālo autonomiju, igauņi, pilnīgi unikālā situācijā Baltijā, tikai ar 11% minoritāšu no iedzīvotāju skaita, pie tam – sadalīti starp piecām minoritātēm, piešķīra minoritātēm (1925. gadā) gandrīz to pašu, ko lietuvieši atņēma ebrejiem (skat. turpmāk); lietuvieši bija neapmierināti ar igauņu rīcību un paziņoja: turpmāk Lietuvā būs tikai viena minoritāte – ebreji, bet poļi pat netiks uzskatīti par minoritāti un nekas viņiem neesot vajadzīgs.⁹⁹ Zīmīgi, ka pat šajā arogantajā paziņojumā ebreju tiesības uz minoritātes statusu netika apšaubītas (faktiski, arī poļi, lai arī ļoti nopietni ierobežoti, baudīja zināmas minoritātes tiesības). Kas tad ebrejiem bija palicis un ne-

kad netiks zaudēts?

Pirmkārt, tā bija nepārtraukta ebreju kultūras brīva attīstība; savukārt, kultūras jomā galvenā loma piederēja ebreju skolām, kuras Lietuvas valdība nekad nepārtrauca atbalstīt un pat finansēt, šajā jomā – demokrātijas vai diktatūras gados – ne ar ko neatpaliekot no vienmēr demokrātiskās un liberālās Čehoslovākijas, bet tālu pārspējot ļoti pieticīgo atbalstu ebreju skolām kaimiņu Polijā. 1923. gadā Lietuvā darbojās 300 ebreju pamatskolas, 29 ģimnāzijas un skolotāju seminārs Kauņā; ebreji bija ļoti uzticīgi tieši izglītībai ebreju skolās: 93% no ebreju bērniem apmeklēja ebreju pamatskolas un 78% – ebreju ģimnāzijas 1925. gadā; nekur citur ārpus Palestīnas senebreju valoda (ivrits) nebija tā izplatīta, kā Lietuvā. Ebreju skolām bija milzīga nozīme, veidojot modernu ebreju jaunatni, lielā skaitā uzticīgu ebreju nacionālismam un dažādiem cionisma paveidiem. Iespējams, ka tas bija viens no visiespaidīgākajiem ebreju nacionālās kustības panākumiem visā Austrumu Eiropā. Tas, ka bija slēgta komunistiskā *Kultūrlīga* un tās paspārnē esošās ebreju skolas tikai veicināja un nostiprināja trīs legālos ebreju izglītības tīklus: cionistisko, ortodoksālo un kreisi, bet ne komunistiski, orientēto jidišistu tīklu.¹⁰⁰ Taču, ja Lietuvai būtu bijis lemts ilgāks mūžs, nevis bojā eja jau 1940. gadā, pat Lietuvas ebreji – iespējams, visebrejiskākie visā Eiropā – pakāpeniski sāktu arvien vairāk sūtīt bērnus lietuviešu skolās un Rietumeiropas ebreju integrācijas un pat asimilācijas modelis sāktu darboties arī šeit.

Otrkārt, tā bija ļoti aktīvā ebreju reliģiskā dzīve, ieskaitot izcilo reliģisko izglītību: visā Austrumu Eiropā bija slavenas ješivas (rabīnu skolas) Kauņas ebreju piepilsētā Slobodkā, Paņevezos, Telšos un citās vietās. Treškārt, tas bija tikai Lietuvai raksturīgais ebreju "Tautas banku" ļoti plašais tīkls (Igaunijā tās bija tikai pāris bankas), kurš aptvēra 83 bankas 45 pilsētās un miestos Centrālās Ebreju Savstarpējās Palīdzības Bankas vadībā. Taču liela daļa no ebreju uzņēmumiem, īpaši sīkā tirdzniecībā mazajos, ebrejiskajos miestos bija tik arhaiska, ka bija lemta neizbēgamam pagrimumam, lai kādu ceļu arī neietu neizbēgamā Lietuvas sabiedrības un saimniecības modernizācija – vai nu mākslīgo, valsts veicināto un pat forsēto modernizāciju un ekonomikas "lietuviskošanu", vai nu dabisko Lietuvas urbanizācijas un lietuviešu buržuāzijas izaugsmes ceļu (praksē notika gan viens, gan otrs un abi veda pretim ebreju miestu saimnieciskam norietam – kā visur citur Austrumu Eiropā). Ceturtkārt, antisemitisms, lai arī auga, Lietuvā nekad nebija tik stiprs kā Polijā vai pat padomju Baltkrievijā un Ukrainā, kur tas, neskatoties uz oficiālo "internacionālismu", plauka visā sabiedrībā, ieskaitot komunistisko partiju, īpaši tās zemākajos slāņos (Padomju Baltkrievijā 1921. gada 10. jūnijā, Kopatkeviči miestā Moziras apriņķī, notika tik liela mēroga grautiņš, kāds Lietuvā nebija pat iedomājams un kāds nekad nebija noticis pat Polijā, kur grautiņi nebija reti: baltkrievi nogalināja 170 ebrejus; 1926. gada augustā padomju Ukrainā vairākās vietās tika izplatītas antisemitiskas skrejlapas, draudot ebrejiem ar "aukstu, briesmīgu kapu", ja viņi neizbrauks uz Palestīnu).¹⁰¹

8. Diktatūra un ebreji. Smetonas un Voldemāra divvaldības posms: 1926. gada decembris–1929. gada septembris.

Pēc trīs gadus ilgās kristīgo demokrātu valdīšanas politiskais svārsts atkal nosvērās pa kreisi; vairākas "panamas" un korupcijas skandāli, kuros bija iesaistīti konservatīvās valdības locekļi, pastiprināja vēlētāju tieksmi vēlreiz izbaudīt kreisāku kursu.¹⁰² Jaunās vēlēšanas Seimā notika 1926. gada 8.–9. maijā; to priekšvakarā Kauņā atkal par sevi atgādināja "fašistu komitejas", izplatot skrejlapas ar nedzirdēti asiem aicinājumiem "iznīcināt ebrejus un sociālistus".¹⁰³ Praktiskais terors, par laimi, izpalika, taču tas bija apliecinājums radikālāka antisemitisma pieaugumam, kurš tomēr nebija masveidīgs. Iespējams, ka vēlēšanas būtu devušas vismaz daļēji atšķirīgāku rezultātu, ja būtu notikušas dažas dienas vēlāk, pēc militārā apvērsuma Polijā, kurš nodibināja maršala J. Pilsudska diktatūru – tas varētu nobaidīt vēlētājus un iespaidot viņu izvēli. Notiekot pirms Polijas notikumiem, vēlēšanas deva diezgan redzamus panākumus ļaudininkiem un sociāldemokrātiem, kuri tomēr bija nepietiekoši bez minoritāšu atbalsta. Lai arī minoritātes bija zaudējušas veselas piecas vietas un 13 deputātu vietā tām bija tikai 8 (četri poļi, trīs ebreji – septiņu vietā iepriekšējā Seimā – un viens vācietis), bez viņu atbalsta ļaudininki valdību izveidot nespēja (faktiski vāciešiem bija sešas vietas, jo vāciešu un klaipe diešu frakcija bija viena). Atbilstoši parlamentārai tradīcijai, Seima pirmo sēdi atklāja vecākais deputāts; nejausības – bet simboliskas – dēļ tas bija ebreju deputāts O. Finkelšteins (62 gadi – Lietuvas parlaments nemaz nebija ļoti vecīgs). 15. jūnijā ļaudininku līderis Mikola Sleževičs (Sleževičius) izveidoja jaunu valdību, bet ebreji sāka ļoti nopietni plānot vismaz daļēju tikko zaudētās nacionālās autonomijas atjaunošanu.

Parlamentā pirmo reizi iekļuva arī Smetonas un Valdemāra vadītie nacionālisti – tautininki (*Lietuviu tautininku sąjunga*), iegūstot trīs vietas. Smetonas politiskā karjera pēc 1920. gada nebija sekmīga; viņš bija pirmais neatkarības cīņu vadītājs Baltijā, kurš zaudēja savu pirmsķirīgo lomu jau 1920. gada jūnijā, tikko Lietuvā bija pieņemta pagaidu satversme un parlaments ievēlēja jaunu prezidentu. Viņš nodibināja Nacionālā Progresu partiju (*Tautas pažanga*), taču tā nespēja piesaistīt vēlētājus ar savu nacionālismu un pretpolismu; nacionālisti Lietuvā vairāk vai mazāk bija visi politiskie spēki, tāpat kā visi nemilēja Poliju. Savukārt, Smetonas – bagātas poļu muižnieces vīra – atklātā nepatika pret agrāro reformu, kuru viņš sauca par saindētu ar boļševisma indīgo gāzi, atsvešināja no viņa Lietuvas zemniekus un radīja aizdomas, vai viņa naids pret Poliju ir patiess, ja jau viņš aizstāvēja lielos zemes īpašumus, kuri visbiežāk piederēja tieši poļiem. 1923. gadā viņš īsu brīdi bija Lietuvas valdības pārstāvis anektētajā Klaipēdā, bet netika iecelts par gubernatoru un atgriezies Kauņā, kopā ar Voldemāru un V. Krevi nodibināja tautininku partiju, kura faktiski bija tikai nacionālistisku inteliģentu apvienība, bez partijas organizācijām. Zaudējot iespaidu valsts

politiskajā dzīvē, viņš atgriezās akadēmiskajā darbā, pasniedzot ētiku un antīko filozofiju universitātē un tikai 1926. gadā kļūstot par docentu, jau 52 gadu vecumā (Voldemāra akadēmiskā karjera bija ievērojamāka – viņš bija Lietuvas Universitātes profesors). Pats galvenais bija tas, ka jau 1923. gadā visi trīs tautininku vadītāji bija sākuši plānot apvērsumu, pareizi secinot, ka armijas vadība un, īpaši, jaunākās paaudzes virsnieki sāk kļūt neapmierināti ar demokrātiju, kura neīsteno viņu nepacietīgās ambīcijas un viņi sāka vilties pat konservatīvo Kristīgo Demokrātu mērenībā (1926. gadā, jau pēc apvērsuma, latviešu presē varēja lasīt patiesu spriedumu, kuram, tomēr, bija raksturīgs nostāja pret lietuviešiem neiztrūkstošais augstprātīgums: "... no kareivju puses pretošanos {apvērsumam} gaidīt nevarēja, jo tie visumā sastāv no mazkulturēlas un politiskā ziņā pilnīgi neattīstītas zemnieku jaunatnes, kura pieradusi izpildīt savas priekšniecības rīkojumus."¹⁰⁴).

Tāču līdz apvērsuma sekmīgai īstenošanai vēl bija jāiet ilgs ceļš, un tās nejaušības, kas to veicināja 1926. gadā, nebija paredzamas 1923. gadā. Tas, ka tika izstrādāti apvērsuma plāni, nebija nekas unikāls – krietni agrāk nekā Latvijā un Igaunijā, bet vienlaicīgi ar tādiem pašiem plāniem Polijā; unikāli un šokējoši bija tas, ka šie plāni tika izstrādāti ciešā sadarbībā ar Padomju Krieviju un nereti burtiski "krievu maizē". 1924. gadā Smetona sāka saņemt naudu no PSRS vēstniecības Kauņā divu tautininku izdevumu – žurnāla "Vairas" un laikraksta "Lietuvis" – izdošanai; līdzekļi tika nodoti vai nu Smetonas līdzgaitniekam, redzamam tautininku darbiniekam Vincam Krevem – Mickevičam, vai arī pašai Smetonas sievai Sofijai Smetonienai, kuru krievi vērtēja kā apsviedīgu, drošu un veiklu tautininku finansiālo un preses lietu kārtotāju. Naudu nodeva paši padomju pilnvarotie lietveži (sūtņi), piemēram – Ivans Lorencs (tiesa, pats Smetona vai Voldemārs naudu nekad neņēma, radot ar to pat zināmu sarūgtinājumu krieviem, kuri vēlējās tieši un burtiski abus saistīt ar slepeno finansēšanu); 1924.–26. gadā viņi saņēma aptuveni 2500 dolāru, kas tobrīd bija ļoti pieklājīga summa. Abiem preses izdevumiem bija "jānorēķinās" ar padomju vēstniecību, paužot savās slejās naidu pret Poliju, kuru Maskava – tāpat kā Smetona – uzskatīja par savu galveno ienaidnieku, un aktīvi iestājoties pret Lietuvas tuvināšanos Latvijai un Igaunijai, ko Maskava arī nevēlējās. To Smetona un Voldemārs darīja aizrautīgi, ar šolastiem raksturīgi apsēstību.¹⁰⁵ Pat tas vēl nebija viss. 1926. gadā, sākot tieši plānot militāru apvērsumu, tā plānus viņi regulāri pārrunāja un saskaņoja ar padomju vēstniecību Kauņā, solot tai to, ko krievi vēlējās – ka Smetonas valdība, pēc apvērsuma, būs izteikti naidīga Polijai; sarunas notika gandrīz katru nedēļu, nereti – pat četras stundas pēc kārtas, kamēr ārēji Sleževiča valdība tika nevaldāmi apsūdzēta "boļševismā".¹⁰⁶

Viss ko darīja vai tikai solīja darīt Sleževiča kabinets vairoja tā ienaidniekus. Valdības draudi nodot tiesai korumpētos iepriekšējā režīma ierēdņus izraisīja kristīgo demokrātu naidu un uztraukumu; ateisms – nereti pārāk netaktisks un politiski bīstams katoliskā valstī – ienaidnieku nometnei pievienoja iespaidīgo baznīcu, tiklab kā katoliskos zemniekus un viņu bērnus – studentus un jaunākos virsniekus; divu miljonu litu piešķirums bezdarba

apkarošanai radija nepatiku citās sociālās grupās. Taču visvairāk kreisās valdības ienaidniekus mobilizēja divi tās pasākumi. Pirmais bija tieši saistīts ar minoritāšu atbalstu valdībai. Par to pretim tika dots krietni lielāks atbalsts un daudz labvēlīgākā attieksme pret viņu skolām (kā arī Seima sekretāra amats vāciešu deputātam – praktiski maznozīmīga, bet ārēji it kā ievērojama pretimnākšana minoritātēm); ja tās būtu bijušas tikai ebreju skolas, eļļa diez vai tik lielā mērā tiktu pielietu ugunij. Bet tās bija 80 poļu skolas, kuras valdība atļāva atvērt, ar to tikai dodot poļiem to, kas viņiem bija jādod jau sen un kas bija dots ebrejiem. Nacionālistiskajiem Lietuvas studentiem – kuriem valdība bija tikko samazinājusi atbalstu – tas bija par daudz: 21. novembrī Kauņā notika dramatiskas studentu sadursmes ar policiju, studentiem gandrīz histēriski protestējot pret valsts “polonizāciju un boļševizāciju” (28. septembrī valdība bija noslēgusi neuzbrukšanas līgumu ar PSRS, ko būtu darījusi jebkura Lietuvas valdība – citu “draugu” Lietuvai, tās naida pret Poliju dēļ, nebija; zīmīgi, ka Smetona pēc apvērsuma šo līgumu, protams, nelauzīs, bet pildīs ar apbrīnojamu un tuvredzīgu uzticību); 28. novembrī kreisie, savukārt, rīkoja savus atbildes mītiņus – vismaz 13 – un demonstrācijas.¹⁰⁷

Stāvoklis valstī sāka kļūt pavisam nervozs (lai arī Lietuvā nekad nenotika kaut kas līdzīgs Polijai, kur Viļņa piedzīvoja pat asiņainus nabagu dumpjus Pilsudska apvērsuma priekšvakarā), taču studentu demonstrācijas vai nemieri nav tie, kuri kaut vai vienā zemē būtu jebkad gāzuši kādu režīmu. Izšķirošais vārds – kā gandrīz vienmēr un visur – piederēja armijai, kuras daļa kļuva arvien neapmierinātāka ar “kosmopolītisko” un “internacionālistisko” režīmu. Jau vasarā sāka iznākt radikālo virsnieku lapele “*Tautas valia*” (“Tautas griba”), kura atklāti sludināja naidu pret parlamentāro demokrātiju, slavināja Itālijas fašismu un kultivēja neiecietību pret minoritātēm. Rudenī valdības pacietība bija galā: lapele tika slēgta, aptuveni 200 radikālākie virsnieki – demokrātijas ienaidnieki – tika atvaļināti, daži pat apcietināti. Kā tas bija gandrīz visu Eiropā notikušo apvērsumu priekšvakarā, ļoti daudz tika runāts un baumots par gaidāmu puču, bet vienlaikus likumīgās valdības cerēja, ka galu galā jaunākais nenotiks; lai arī Lietuvas politiskā policija bija saņēmusi informāciju pat no pučistu vidus, valdība bezrūpīgi gaidīja, ka kaut kas var notikt 1927. gada janvārī, ne agrāk. Arī trīs ebreju deputāti Lietuvas parlamentā – kuri, protams, nespētu novērst puču, pat, ja skaidri zinātu, ka tas notiks – sevi nodarbināja ar mierīgām lietām: ar mēģinājumu atjaunot kaut vai likvidētās nacionālās autonomijas daļu. 7. decembrī viņi izsūtīja visām ebreju organizācijām likumprojekta melnrakstu par ebreju nacionālo autonomiju; pēc apspriešanas ebreju vidū viņi gatavojās to iesniegt Seimam.¹⁰⁸ Tāda iespēja, tomēr, vairs netika dota.

Nakti uz 17. decembri neliela virsnieku un instruktoru grupa – iespējams, ne vairāk par 200, aptuveni tik daudz, cik Sleževiča valdība bija atvaļinājusi (maza valsts, vāja demokrātija – mazi mērogi pat apvērsumam); ļoti aktīvi bija lidotāji ar leitnantu Antanu Mačiku priekšgalā – majora P.

Plehačiņa vadībā, bez viena šāviena, viegli īstenoja militāru apvērsumu; Lietuvas īsais demokrātijas posms bija beidzies. 17. decembra rītā pirmajā sazvērnieku paziņojumā bija teikts, ka armija ir ņēmusi varu savās rokās, lai glābtu tēviju – Lietuvu no boļševizācijas un pārdošanas cittautiešiem, ko esot īstenojusi gāztā valdība. “Pārdošanas cittautiešiem” pieminēšana – tas ir, ksenofobisks motīvs – tūlīt uztrauca ebreju aprindas, kas nebija gluži tas, ko sazvērnieki vēlējās; jau 18. decembrī tika paskaidrots, ka ar cittautiešiem neesot bijuši domāti ebreji; neminot poļus vārdā, tika viennozīmīgi likts saprast, ka tie ir viņi.¹⁰⁹ Vara tika nodota Smetonas (Valsts Prezidents) un Voldemāra (Ministru Prezidents) rokās, kuri pilnīgi pakļāva iebaidīto un demoralizēto Seimu, bet 1927. gada 12. aprīlī to padzina pavisam, ar to izbeidzot arī ebreju deputātu parlamentāro darbību. Tā bija piedzīvojuši vairākus īsus posmus, kuru laikā ebreju deputātu iespējas bija daudz vairāk atkarīgas no politiskā klimata valstī un spēku samēra parlamentā, nevis no viņu skaita Seimā. Pirmajā parlamentārās demokrātijas posmā – Satversmes sapulces (*Steigimasis Seimas*) laikā (1920.–22.) – ebrejiem bija 6 deputāti, kas bija gandrīz pilnīgi atbilstoši viņu iespējām (bija saņemtas 5, 36 % vēlētāju balsu, kas bija ļoti tuvu ebreju – balsstiesīgo pilsoņu skaitam); viņi aktīvi piedalījās Lietuvas Konstitūcijas izstrādē un visās citās Sapulces aktivitātēs. Īslaicīgajā pirmajā Seimā (1922.–23.), kura nostrādāja tikai dažus mēnešus un iekšpolitisko strīdu dēļ tika atlaista pirms termiņa, ebreji bija cietuši smagus zaudējumus: deputātu skaits bija samazinājies uz pusi (bija palikuši tikai 3) un tas bija noticis tikai iekšējo konfliktu ebreju kopienā dēļ. Nedz Seima kopumā, nedz ebreju deputāti neko vērā ņemamu nepaspēja panākt. Politiski visunikālāko rezultātu ebreji ieguva otrās Seima vēlēšanās 1923. gada maijā. Ne tikai ebrejus, bet arī citas minoritātes jau nopietni baidīja kristīgo demokrātu popularitātes pieaugums, kas autonomijai nesolīja neko labu. Ebreji ne tikai spēja – baidoties no kristīgo demokrātu ietekmes pieauguma – pārvarēt iekšējās pretrunas un izveidot spēcīgu sarakstu, bet saraksts arī piedāvāja vēlētajiem saprotamu un pievilcīgu programmu, uzsverot pašu galveno: gatavību darīt visu, lai nosargātu minoritātes tiesības. Ļoti būtiski bija tas, ka ebreju deputātu kandidāti solīja rūpēties par visām citām minoritātēm, ne tikai par sevi, bet patiešām unikāli bija tas, ka diezgan ievērojams vāciešu, baltkrievu un krievu vēlētāju skaits tam noticēja (un netika pievilti, cik nu tas bija atkarīgs no ebreju deputātiem, bet no viņiem diemžēl nebija atkarīgs daudz): 8,97% vēlētāju – vairāk nekā ebreju kopumā Lietuvā un vēl vairāk nekā ebreju vēlētāju – nobalsoja par ebreju kandidātiem un deva viņiem 7 vietas otrajā Seimā (1923.–26.) Kaut kas tāds nekad nebija piedzīvots nevienā citā valstī un to nespēs atkārtot arī ebreji Lietuvā. Taču, lai arī pārstāvniecība bija vislielākā, tieši šīs Seimas laikā ebreju nacionālā autonomija tika likvidēta, jo spēku samērs parlamentā bija pilnīgi nelabvēlīgs tās saglabāšanai. Trešajā Seimā, par ko jau bija runa, ebreju deputātu mērķis bija atjaunot, vismaz daļēji, autonomiju, pie tam – ar speciāla likuma palīdzību. Iespējams, ka tas arī būtu izdevies, ja ne militārais apvērsums. Kopš 1927. gada Lietuva tika pārvaldīta pilnīgi bez

jebkāda parlamenta, bet, kad 1936. gadā, jau pilnīgas un vienpersoniskas Smetonas diktatūras apstākļos, tika ievēlēta bezspēcīgā un tikai dekoratīvā ceturtnā Seima, vēlēšanu likums bija tik antidemokrātisks, ka tajā neiekļuva neviens ebreju deputāts.¹¹⁰

Lai arī demokrātija bija gājusi bojā, diktatoru Smetonas un Voldemāra personības pašas par sevi sākotnēji neizraisīja ebrejus lielas bažas – nekas viņu līdzšinējā darbībā nedeķa tām pamatu (pēc apvērsuma tika sodīti ar nāvi četri Lietuvas komunistiskās partijas vadītāji, no kuriem viens – Rafaels Čarnijs – bija ebrejs, bet te, protams, nebija nekā antisemitiska – viņš tika sodīts kā komunistis un Lietuvas ebreju absolūtajam vairākumam viņa vārds bija pilnīgi svešs. Tas tika izraksts no aizmirstības pēc Lietuvas okupācijas 1940. gada jūnijā un izmantots okupācijas režīma propagandā, apsūdzot Smetonas režīmu antisemitismā). Taču neievērotas palika divas lietas, kurām bija lemts izpausties jau diktatūras pirmajos gados. Pirmkārt, apvērsuma īstenotāji – īpaši, armijas aprindas – pārstāvēja nesalīdzināmi nacionālistiskākas – salīdzinot ar gāzto demokrātisko režīmu – aprindas, kuru priekšstats par Lietuvas nāciju un nacionālu valsti bija nevis priekšstats par Lietuvu – Lietuvas tautas valsti (visu pilsoņu kopumu), bet šauri etnisks, ļoti tuvs vai jau ekvivalents lozungam "Lietuva – lietuviešiem". Otrkārt, Voldemārs, kurš pat pretendēja uz galveno lomu diktatūrā, strauji un neatgriezeniski evolucionēja pretim ne tikai radikālam nacionālismam, bet pat šovinismam un ekstrēmam, rasistiskam antisemitismam. Nākdami pie varas militāra apvērsuma ceļā, Smetona un Voldemārs – kā jebkura cita diktatūra Eiropā, pat vēl vairāk, ņemot vērā, cik šaurs bija savvērnieku loks – bija spiesti risināt jautājumu par diktatūras sociālās un politiskās bāzes paplašināšanu. Pirmais solis bija diezgan triviāls: mazo, bet alkatīgo "Tautininku" partiju sāka pārvērst par masveida partiju, kurā stājās visa veida diktatūras atbalstītāji, ieskaitot pilnīgus oportunistus un pašlabuma meklētājus; neizbēgami bija tas, ka viņi ar arvien lielāku iekāri prasīja pēc jaunām ierēdņu vietām un ekonomikas "lietuviskošanas", kas nesolīja neko labu ebreju biznesam. Tieši augošais ierēdņu skaits bija visu diktatūru, jebkurā valstī, uzticīgākais sociālais balsts. Ierēdņu radikāls pieaugums bija praktiskā nacionālisma ilgu piepildījums: Lietuvai, kura bija brīva un neatkarīga, bet bez ierēdņu leģioniem, ļoti daudzu acīs bija krietni mazāka vērtība nekā birokratizētai Lietuvai, kura dotu pamatnācības – skaidrs, ka tikai tās – pārstāvjiem labi apmaksātas daudzskaitliskas darba vietas un ātru izvērzišanos sabiedrībā, kuru sociālie neveiksminieki liberāli – demokrātiskā valstī nespēja iegūt vai kuras iegūšana prasītu ļoti ilgstošu un smagu darbu. Galu galā viņiem nenāksies vilties: Smetona ar katru gadu kļuvis arvien lielāks valsts intervences ekonomikā piekritējs un ierēdņu skaita vairotājs (ierēdņi – "zemes sāls", kā viņš milēja izteikties), taču tautininku uzrūgšana par masu biokrātisku partiju tomēr notika diezgan lēni un tās ziedu laiks būs trīsdesmitie gadi.

Otrais solis, kuru spēra abi diktatori, arī nebija gluži divains no diktatūras attīstības viedokļa, taču ar neparedzamām sekām un tādās, kuru Sme-

tona jau tuvā nākotnē noteikti nožēloja. 1927. gadā viņi abi nodibināja organizāciju "Dzelzs Vilks" – "iekšēju armiju, kurai jāapvieno visi lietuvieši – jaunās iekārtas, A. Smetonas prezidentālā režīma piekritēji", kā bija teikts tās statūtos. Likās, ka organizācija varētu būt līdzīga tām, kuras tika nodibinātas gandrīz ikvienā diktatūrā – diktatoru kabatas organizācijas vai partijas, paklausīgas un pilnīgi kontrolējamas un domātas diktatūru stiprināšanai ("Tautas Vienības Nometne" Polijā, "Nacionālās Vienības Fronte" Rumānijā, "Tēvzemes Savienība" Igaunijā un citas). Taču jau no pirmajām "vilku" aktivitātes dienām viņiem piemita kas dīvains, vairāk raksturīgs fanātiskām organizācijām, kuras bija dzimušas nevis diktatoru režīmu ietvaros, bet ārpus valdošās nometnes un naidīgi tai – "Vilki" bija slepena organizācija! Tiesa, tā nebija galīgi konspiratīva sekta; "vilkiem" bija divi preses izdevumi, kuri atklāti pauda viņu idejas – "*Tautas kelias*" ("Tautas ceļš") un "*Tautas balsas*" ("Tautas balss"), taču "vilku" attīstība arvien vairāk viņus tuvināja radikālajām rasistiskajām organizācijām, kuras nekad neviens diktators Eiropā nespēja pilnīgi pakļaut ("Dzelzs Gvarde" Rumānijā vai "Pērkonkrusts" Latvijā nāk prātā kā populāri piemēri). "Vilku" lozungi bija "Nācija augstāk par visu" un "Lietuva lietuviešiem". Viņi nenogurstoši slavēja Itālijas fašismu un Musolini – bez tā neiztika neviens no minēto laikrakstu numuriem, atbilstoši Voldemāra jūsmai par fašismu,¹¹¹ taču uzreiz bija redzama arī atšķirība: Itālijas fašismam līdz 1936.–1937. gadam nebija raksturīgs antisemitisms¹¹²; "vilkiem" tas bija raksturīgs no pašas pirmās dienas. Ebrejus organizācijā neuzņēma (tikai kādi pāris bija "ielavījušies" organizācijas filiālē Kretingā) un katru "vilku" pienākums bija cīnīties "par lietuviešu ekonomisku neatkarību no ebrejiem". Šādas organizācijas princips tās izveides brīdī bija atbalstījis ne tikai Voldemārs, bet arī Smetona, kas jau liecināja arī par viņa vismaz daļēju novēršanos no agrāko gadu ļoti tolerantās attieksmes pret ebrejiem. Tiesa, "vilki" noraidīja pogromus un aicināja "pretebreju akcijas īstenot kulturālā formā", taču viņu antisemitisms kļuva arvien radikālāks; "vilku" pienākums bija arī stāties citās nacionālistiskās organizācijās (piemēram, "Jaunā Lietuva", "Lietuvas strēlnieku savienība" un citās) un izplatīt tajās savus uzskatus, ieskaitot antisemitismu. "Vilki" bija, galvenokārt, valsts ierēdņi, policisti, studenti (tāpat kā visā Austrumu Eiropā – izņemot Igauniju, kura šim reģionam piederēja ļoti nosacīti – Universitāte Lietuvā bija ideoloģisko antisemitu centrs, no kā cēlās nenogurstoša prasība pēc numerus clausus) un skolotāji. Šāds sociālais sastāvs liecināja, ka viņu idejas aptvēra pietiekoši ietekmīgas sabiedrības aprindas; 1929. gadā bija aptuveni 5000 "vilku", kas mazajai Lietuvai un slepenai organizācijai bija ļoti ievērojams skaits.¹¹³ Viņi pauda saērcināto sīkpilsoņu intereses un neizbēgamu vilšanos par lozunga "Lietuva – lietuviešiem", kuru Smetona bija pasludinājis, nepietiekamu pielietošanu: tiklīdz režīms bija pasludinājis šo lozungu, tā novilkta precīzu un nepārejamo līniju starp šī lozunga mērenu pielietojumu – ko realizēja Smetona – un radikālu šovinismu bija ļoti grūti.

Tieši "vilku" un citu antisemitu dēļ Lietuvā dramatiskāk nekā Igaunijā

vai Latvijā izvērsās 1929. gada 1. augusta notikumi. Kominterne bija devusi rīkojumu komunistiem visā Eiropā šajā dienā organizēt mītiņus un demonstrācijas pret "imperiālistiska kara gatavošanu". Praktiski nekādu atsaucību šis rīkojums neguva Igaunijā, kurā pēc 1924. gada 1. decembra komunistu puča komunisti bija vai nu sagrauti vai izplēnējuši paši; Tallinā viņiem neizdevās pat noorganizēt nevienu mītiņu un viņi aprobežojās ar dažu skrejlapu izkaisīšanu. Līdzīgs stāvoklis bija Latvijā, lai arī šeit kompartija bija aktīvāka. Īsi pirms 1. augusta politiskā policija apcietināja 23 komunistus atpalikušajā Latgalē, kur viņi baudīja zināmu atbalstu, īpaši – minoritāšu aprindās; apcietināto vidū bija arī viens no komunistu vadītājiem ebrejs Abo Risins.¹¹⁴ Rīgā streikoja tikai neliels skaits strādnieku, kuri bija nodarbināti Padomju Savienībai piederošos uzņēmumos "Dvinoļes" un "Sovtorgflot", kuros streikošana bija obligāta – tie bija komunistu darbības perēkļi; nekur citur nekā nebija. Arī Kauņā, Lietuvā, komunistu pasākums pats par sevi bija diezgan nožēlojams: demonstrācijas bija pavisam sīkas, taču tām bija viena ļoti nelāga īpašība – tajās piedalījās gandrīz tikai ebreji (pat demokrātiski un toleranti noskaņoti lietuvieši uzskatīja, ka Lietuvas komunisti nav nekas cits kā "...Kauņas židiņi."), bezkaunīgi dziedot "Internacionāli" un izkliezdiet pretvalstiskus un antinacionālus saukļus pašā pilsētas centrā, Laisves avēnijā; viena no demonstrāciju galvenajām vadītājām bija ebreju komuniste B. Havesaite, bet sarkano karogu nesa ebreju komunist A. Kleiners – un viņu redzēja katrs.¹¹⁵ Skaidrs, ka lietuviešiem tas nepatika un viņu nepatika, pat aizvainotība, bija pilnīgi pamatota, taču komunistiskā "pretkara diena" tā arī būtu pagājusi un aprobežojusies tikai ar komunistu arestiem, ja ne "vilku" un citu – ne mazāku antisemītu – aktivitātes un, iespējams, policijas pārāk gausā rīcība. 1. augusta vakarā Kauņā "vilki", "Strēlnieku savienības" biedri un "vienkārši pilsoņi" sāka fiziski uzbrukt ebrejiem – neatkarīgi no tā vai tie bija komunisti vai antikomunisti; vismaz 29 ebreji tika piekauti. Izmeklēšanā tika noskaidrots, ka uzbrukums bija iepriekš plānots: komunisti bija plānojuši demonstrācijas, "vilki" – uzbrukumus ebrejiem; tiesa, notikumus diez vai varēja saukt par grautiņu, kā to darija, piemēram, latviešu kreisā prese (redzams lietuviešu ebreju aktīvis J. Serebravičuss publiski apšaubīja to, ka notikušais ir bijis grautiņš; ziņīgi, ka viņš aicināja ebrejus būt lojāliem pret Lietuvu, ar to faktiski atzīstot komunistiski noskaņoto ebreju provocējošo lomu).¹¹⁶

Premjerministra A. Voldemāra vārds nekad netika nosaukts publiski kā uzbrukuma iniciators, taču Lietuvā ātri izplatījās baumas – visticamāk, pamatotas – ka viņš ir iedvesmojis huligānus. Slepenpolicijas rīcībā nāca informācija, ka "vilki" gatavo daudz plašāka mēroga uzbrukumus ebrejiem. Pat armijā, kura tikai pirms trīs gadiem bija devusi varu Smetonam, parādījās skrejlapas, idejiski tuvas Voldemāram; tajās Smetona tika salīdzināts ar pēdējo krievu caru Nikolaju Otro: "...valda cariene {Smetonas sieva Sofija – A.S.} un Rasputins {Smetonas ģimenes kapelāns un redzams tautinīnku aktivists Vincs Mironas – A.S.}..." Ne viens vien jaunākās paaudzes virsnieks jau bija vīlies nepietiekoši radikālajā Valsts Prezidentā.¹¹⁷ Volde-

māriešu aktivitātes armijā – tas Smetonam bija par daudz. Neapmierinātība ar premjerministru, kurš kļuva arvien nevaldāmāks un pretendēja uz vienvaldību, sāka pārņemt arī ietekmīgus tautininku vadītājus un katoļu baznīcu. Politiskajās aizkulisēs pret viņu aktīvi darbojās divas personas, daudz ietekmīgākas, nekā tēlotāji uz skatuves priekšplāna: Smetonas sieva Sofija un Vincs Mironas. Sabiedrībā vairojās baumas par jaunu apvērsumu, kuru gatavo Voldemārs un “vilki”. Saņēmis armijas vadības atbalstu, Smetona 1929. gada 19. septembrī piespieda Voldemāru atkāpties no ministru prezidenta amata, kas ebreju aprindās tika uzņemts ar lielu gandarījumu. Vienlaikus tika veiktas ļoti plašas tīrīšanas “vilku” štābā, taču pati organizācija vēl netika slēgta, cerot uz tās “labošanos” un pievēršanos tikai tam, kam tā bija iecerēta 1927. gadā – Smetonas režīma un viņa vadonības kulta stiprināšanai. Cerības bija nepamatotas. Lai arī “vilki” tiks drīzumā slēgti, viņu iespaids nekad neizzuda citās organizācijās, piemēram, ļoti radikālajā “Lietuvas Aktivistu Savienībā” (*“Lietuvos Aktyvistu Sajunga”*), kura nekad netika slēgta – Smetona baidījās un arī nevēlējās atsvešināt no sevis radikāļus, kuriem vismaz daļēji arī viņš simpatizēja.

9. A. Smetonas vienpersoniskā diktatūra un ebreji: 1929.–1939. gads

Daudz kas no tā, ko Smetona veica pēc Voldemāra padzišanas nelika ebrejiem vilties. Pats Voldemārs, tikko saņēmis ziņu par atlaišanu, žurnālistiem izteicās, ka viņu nodarbinot tikai dzīvokļa jautājums – valsts dzīvokļa vietā būšot jāmeklē privātais.¹¹⁸ Smetona šo jautājumu atrisināja viņa vietā, pie tam Voldemāram negaidīti radikāli – viņš tika izsūtīts no Kauņas un turpmākos gadus – līdz 1934. gada vasarai – pavadīja policijas uzraudzībā visattālākajā Lietuvas nostūrī, Zarasai, pie pašas robežas ar Latviju un Poliju (Lietuvas “Sibīrija”, kā izteicās paši lietuvieši). 1930. gadā tika slēgti “vilki” un viņu laikraksts “Tautas ceļš”; 67 redzamākie aktivisti tika izsūtīti uz dažādām nomalēm, tāpat kā Voldemārs, 60 – atlaisti no darba valsts iestādēs (tagad jau bija trīs diktatūras Eiropā – Polijā, Pilsudska dzīves laikā, Lietuvā un Dienvidslāvijā*, kuras daudzi ebreji uztvēra kā tādas, kuras ir pietiekoši labvēlīgas ebrejiem, jo ierobežo un apkaro radikālus antisemitus. Laika gaitā tomēr neviena no minētajām – vai arī jaunpienākušajām Latvijā un Igaunijā – diktatūrām neapmierināja ebreju cerības; tās nekad nepievēr-

* 1929. gadā diktatūra nodibinājās arī Dienvidslāvijā, kur varu sagrāba karalis Aleksandrs; daudzu vietējo ebreju priekšstatos sākās gandrīz vai zelta laikmets viņu dzīvē: diktatūra apspieda antisemitiskos incidentus, kuri bija nereti demokrātijas posmā; karalis apmeklēja ebreju institūcijas un nepretojās apzīmējumam “ebreju draugs”; “ebreji ir saņēmuši pilnīgu vienlīdzību”, ar gandarījumu rakstīja ebreju laikraksts “Židov” – Ivo Goldstein. *The Jews in Yugoslavia 1918–1941: Antisemitism and the Struggle for Equality*. Jewish Studies at the Central European University. 1999–2001, p. 57.

sās brutāliem spaidiem pret ebrejiem, taču tās visas bija pietiekoši nacionālistiskas – īpaši, ekonomikā, lai radītu daudzu ebreju vilšanos, labākajā gadījumā). Daudzu ebreju priekšstatus par notikumiem valstī atspoguļoja 1932. gada I. Kisina grāmata *"Antanas Smetona. Lietuvos Respublikos prezidents"*, kurā viņš uzsvēra: Smetona ir garants pret stipri radikālāku un antisemitiskāku spēku nākšanu pie varas (tolerantu valdnieku cildināšana – nereti, pāri mēram – bija tradicionāla un neizbēgama ebreju īpašība, taču dzīve valdnieku "labvēlības mijkrēsli", Hanas Ārentes vārdiem runājot, bija nedroša un, protams, pazemojoši atkarīga no valdnieku iegribām). 1933. ebreji – Lietuvas brīvības cīņu (1918.–1920.) veterāni nodibināja savu savienību, kura apvienoja pāri par 3000 biedriem vairāk kā 30 nodaļās, aplicinot gan to, cik aktīvi ebreji bija piedalījušies Lietuvas neatkarības izcīnīšanā, gan cik aktīvi daudzi no viņiem vēlējās audzināt un stiprināt lojalitāti, cieņu un uzticību dzimtenei Lietuvai.¹¹⁹

Radikālu antisemitismu Smetonas režīms patiešām apkaroja. Par to uzskatāmi liecināja 1930. gada notikumi nelielajā miestnīņā Žeimalis, Šauļu apriņķī, pavisam tuvu Latvijas robežai. Tur 1930. gada 22. februāra vēlē vakarā mīklainos apstākļos gāja bojā vietējais veterinārais ārsts Kazis Aviženis. Aizdomās par viņa noslepkavošanu tika aizturēti četri ebreji, kuri vēlāk arī tika notiesāti, lai arī viņi paši nekad neatzina savu vainu. Noskaņojums miestnīņā kļuva arvien naidīgāks ebrejiem; sāka izplatīties runas par iespējamu grautiņu. Lietuvas iekšlietu ministrija reaģēja ātri un enerģiski: tika veikti visi pasākumi, lai nepieļautu nekādu vardarbību pret ebrejiem un tā arī nenotika.¹²⁰ Vairāku turpmāko gadu laikā Lietuvā nebija vardarbības pret ebrejiem draudu un valdībai nācās apkarot tikai literāru vai politisku antisemitismu. 1933. gadā Lietuvā sāka iznākt vismaz trīs jauni antisemitiski izdevumi. Pirmais bija tautininkiem tuvās studentu korporācijas "Neo – Lituania" izdevums "Akademikas" – "Akadēmisks mēnešraksts", kā tas sevi sauca. Gada nogalē tajā parādījās raksts "Žīdi Lietuvā", kurā tika apgalvots, ka ebreji ir sagrābuši varu Lietuvā un "lietuvim", lai cik miermīlīgs viņš arī nebūtu, nav atlicis nekas cits, kā "doties cīņā" pret viņiem (zīmīgi, ka Latvijā, kur vēl pastāvēja demokrātija, ar šādu un vēl radikālāku antisemitismu bija pilnas daudzas avīzes, ieskaitot akadēmisko "Universitas", bet demokrātija bija pārāk saudzīga pret tām un neviens izdevums netika slēgts).¹²¹ 1933. gada 15. aprīlī nāca klajā izdevuma "Tautas žodis" ("Tautas Balss") pirmais numurs, kurš bija stipri antisemitisks un aicināja lietuviešus uz "kulturālu" cīņu pret ebrejiem; numurs uzreiz tika konfiscēts; pēc mēneša, 15. maijā, nāca "Balss" otrais numurs, kuram bija tāds pat liktenis – konfiskācija; trešajam – tas pats, konfiskācija un ar to izdevuma īsa mūža bija galā.¹²² Tam sekoja arī "Akademikus": tā liktenis bija tikpat nelaimīgs un 1934. gada sākumā diktators pārtrauca tā publicēšanu, taču abi minētie izdevumi uzskatāmi liecināja par zināmu plaisu starp etniski pietiekoši tolerantu diktatoru un arvien netolerantāku sabiedrību, vismaz vienu tās daļu, ne mazu.

Tieši šajā pašā, 1933. gadā, bija sācis iznākt cits nedēļas izdevums – *"Tevu zeme"*, kurā arī bija stiprs reliģiskais antijūdaisms un antisemitisms;

tas bija populārs intelīgences aprindās un to Smetona neuzdrošinājās slēgt; tāds solis būtu bijis ļoti nepopulārs. Tāpat nekas viņam nebija iebilstams pret paša valdības lauksaimniecības ministra J. P. Aleksas (*Jonas Pranas Aleksa*) 1933. gadā publicēto grāmatu "*Lietuviskuju gyvenimo keliu beišķant*" ("Meklējot lietuvisko dzīves veidu"), kurā autors pretstatīja strādīgos lietuviešus klejotājiem ebrejiem, kuri ir "destruktīvs ķermenis Lietuvas sociālajā struktūrā" un cenšas pakļaut ne tikai lietuviešus, bet pat visu pasauli (būtiski tomēr ir tas, ka autors nemudināja ne uz kādiem radikāliem soļiem pret ebrejiem un aizstāvēja tradicionālo un mēreno diktatūras kursu uz saimniecības lietuviskošanu). 1934. gada janvārī aizsardzības ministrs Balis Ģedraitis bija spiests izdot pavēli par sodiem tiem, kuri izplata armijā antisemitismu (lietuvieši centās būt toleranti pret ebreju zaldātiem – armijā bija rabīns, kuru uzturēja valsts; ebreji varēja atzīmēt savus svētkus; augsti tika vērtēts arī Lietuvas vienīgās municijas fabrikas darbs, kuru vadīja ebrejs Ādolfs Blūmentāls). Šajā pat gadā tika aizliegts ievest Lietuvā Ā. Hitlera grāmatu "*Mein Kampf*", bet Smetona tautininku kongresā enerģiski noraidīja "āriešu konceptu" (protams, tā nacistiskajā izpratnē – par "āriešiem", kā mēs atceramies, runāja jau Kudirka) un "zooloģisku nacionālismu" un uzsvēra ebreju milzīgo lomu cilvēces attīstībā.¹²³ Taču šie pasākumi, kurus īstenoja Smetonas režīms, ir tikai viena stāsta daļa. Divas citas ir: par to, ka antisemitisms neiznīka, bet pat auga un par to, ka arī pats Smetona ievadīja politiku, kura lika ebrejiem vilties.

Smetonas režīms, pat tā divvaldības posmā, bija daudz mērenāks, nekā gaidīja tā atbalstītāji un, nereti, arī pretinieki. Jau no pašām pirmajām dienām 1926. gada decembrī Lietuvai tika piedāvāts ļoti daudz runu par fašismu – neatkarīgi no tā, kā tas tika saprasts, bet krietni mazāk radikālas darbības. "Mēs esam vadījušies no dižajiem fašisma principiem", paziņoja Voldemārs, kura vizīte Itālijā 1927. gadā un tikšanās ar Musolini tika plaši izreklamētas Lietuvā. 1930. gadā speciāla tautininku partijas delegācija pirmo reizi devās uz Itāliju studēt fašismu. No Itālijas tika patapinātas idejas par vadonību, lidera un varas kultu, tautas vienību, valsts pārākumu par individu, šķiru un partiju pretrunu izravēšanu un liberālisma un parlamentārisma noliegums, kuram klāt nāca lietuviešu nacionālisms un gala rezultātā radās nebaudāms, kuriozs hibrīds, kuru vēl kuriozāku padarīja tas, ka fašismu – specifisku Itālijas vai Rietumeiropas kopumā sabiedrības, kultūras un mentalitātes parādību, kura laikam bija vienreizēja un kurai bija raksturīga Musolini nepatika pret "programmām" un "platformām" – mēģināja uzpotēt uz agrārās Lietuvas arhaiskā koka. Taču Itālijas fašismā vēl nebija antisemitisma (lai arī pats Musolini sāka pievērsties rasistiskam nacionālismam jau 1927. gadā, bet tas vēl bija t.s. romiešu – itāļu – garīgais rasisms ar itāļu nācijas glorificēšanu, bet vēl bez antisemitisma), bet Itālijas sabiedrībā kopumā tā laikam nebija nemaz – pēc Itālijas apvienošanās trīs ebreji bija bijuši Itālijas premjerministri, bet desmitiem ebreju bija bijuši Itālijas armijas ģenerāļi pasaules kara gados; fašisma antisemitisma pirmais vēstnesis – verbāli uzbrukumi ebrejiem – parādījās tikai 1933. gadā, redzamā fašista

Roberto Farinacci rakstos laikrakstā *Il Regime*, bet Voldemārs un "vilki" vēlējās to ieviest Lietuvā jau 1929. gadā (antisemitisks rasisms – "Razzismo Italiana" – uzplauks sākot ar 1938. gadu, kad tiks pasludināts, ka "*gli ebrei non appartengono alla razza italiana*" – ebreji nepieder itāļu rasei).¹²⁴

Pēc Voldemāra padzišanas viņš tika nomainīts ministru prezidenta krēslā ar Juozu Tūbeli (1882–1939), ļoti atšķirīgu personību: harizmātiskā un nevaldāmā profesora Voldemāra, kuru interesēja modernas ideoloģijas, vietā nāca Rīgas Politehnisko institūtu beigušais agronoms, mierīgs, nosvērts cilvēks, kura politiskā karjera bija bijusi nesalīdzināmi blāvāka nekā Smetonam vai Voldemāram, bet kurš bija labi pazīstams saimnieciskās darbnieks un valsts lomas ekonomikā – to ātri izjutis ebreju uzņēmēji – un pat autarkijas dedzīgs advokāts (viņš bija dibinājis pirmos trīs lielos kooperatīvus ar ievērojamu valsts daļu: "Lietukis", 1923. gadā; "Maistas" 1925. gadā un "Pienocentras" 1926. gadā). Pats galvenais tomēr bija tas, ka viņš bija "ģimenes" – Smetonas ģimenes un kļīķes vienlaikus – cilvēks: Smetonas sievas māsas vīrs, pilnīgi lojāls Smetonam un bez jebkādām pretenzijām uz patstāvīgu varu. Taču Voldemāra padzišana, "vilku" slēgšana un Smetonas vienvaldības nodibināšana vēl nesolīja režīmam – kurš sāka iegūt pat dekadentiskas iezīmes, neskatoties uz nodevām dinamiskajam fašismam (visiem bija zināms, ka valsti kontrolēja Smetona, viņa sieva, sievas māsa, Tūbelis un Mironas, kuri valsts politikas jautājumus risināja sev tikamajās garajās kāršu partijās ar neizbēgamu laba likiera piedevu) – neko labu; voldemāriešu idejiskais iespaids bija jūtams pat tautinīku – īpaši, provincē – rindās.

1930. gada 5. jūnijā, drīz pēc "vilku" slēgšanas, dzima jauna organizācija, kurai būs raksturīgs nerimtīgs antisemitisms, lai arī sākotnēji tikai ekonomiskais un ar prasībām pēc *numerus clausus* Vītauta Dižā Universitātē Kauņā: Lietuvas tirgotāju, rūpnieku un amatnieku savienība, kura sāka izdot arī tāda paša nosaukuma laikrakstu (*Lietuviu Prekybininku, Pramoninku ir Amatininku Sajungos savaitinis laikraštis*), taču slavenāka tā kļuva ar diviem citiem izdevumiem – "Verslas" ("Arods", nedēļas laikraksts, kurš sāka iznākt 1931. gadā) un "Amatininkas" ("Amatnieks"); tieši "Verslas" arī deva organizācijai īsāku un tautā populārāku nosaukumu – verslininki. Atšķirībā no "vilkiem", organizācija bija mazāk radikāla, taču tā bija legāla un krietni daudzskaitliskāka – biedru skaits ātri sasniedza 5000 (lai arī nekad ne 10 000, kā viņi paši apgalvoja; simpatizētāju skaits gan varēja pat pārsniegt 10 000), un ar to pieejamāka plašākiem slāņiem (piemēram, viņi izmantoja valsts kontrolēto radio – "Radiofonas"); nebija iedomājams, ka šāda masveida savienība varētu pastāvēt bez vismaz netieša valdības atbalsta (piemēram, tā pati valsts radio nevarēja būt pieejama bez valsts ierēdņu atbalsta). Režīms cerēja, ka verslininki neitralizēs "vilku" iespaidu, bet kā tas nereti izrādījās ar Smetonas – un citu autoritāro režīmu – cerībām, netika īsti sasniegts ne viens, ne otrs: nedz "vilku" iespaids izzuda, nedz verslininki izrādījās tik lielā mērā vadāmi, kā režīms bija gaidījis. Tajā pašā laikā noteikti jāatzīmē, ka antisemitiskais huligānisms Lietuvā joprojām bija ļoti rets (1931. gada oktobrī tika demolēti ebreju kapi Klaipēdā, bet tur patiešām

bija augošs vācu nacistu iespaids; šī paša gada novembrī Kauņas pievārtē dažiem ebreju namiem tika izdauzīti logi), bet grautiņu nebija vispār.

Verslas idejiski tuvinājās "vilkiem" un plaši apsūdzēja ebrejus, ieskaitot buržuāziju, komunisma atbalstīšanā un pieprasīja aizliegt lietuviešu sievietēm strādāt pie "netikumiskajiem" ebrejiem (*"Mes turime eiti prie to, kad lietuvaites netaurnautu par žydsus"*, rakstīja "Verslas" 1932. gadā); aktīvi tika progandētas prasības "kolonizēt Lietuvas pilsētas ar lietuviešiem"; "pieņemt karu ebreju sindikātiem". Par laimi, organizācijas iespaids bija samērā spēcīgs tikai Kauņā un vājš provincē. Kamēr verslininki sludināja antisemitismu, pats Smetona joprojām nodarbināja Lietuvu ar gariem garlaicīgiem referātiem un rakstiem par tematu "fašisms pret liberālismu", kas klausītāju lielākai daļai bija galīgi neinteresanti un sholastiski; diktatora noslieci uz daiļrunību un pļāpīgumu uzskatāmi demonstrēja arī viņa kopoto rakstu četros sējumos izdošana 1931. gadā (viens sējums saucās "Šviesos takai" – "Pa gaismas taku"; cits – "Vienybes gairemis" – "Pa vienības ceļiem"). Tas nebija tas, ko daudzi Lietuvā gaidīja, arī attiecībā pret ebrejiem, kur Smetona pagaidām bija tikai ieviesis iestājekšāmenus lietuviešu valodā Universitātē Kauņā (pati par sevi pilnīgi pamatota prasība nacionālā valstī, kas būtu bijusi jāievieš jau agrāk). Ebreju skaits augstskolā patiešām samazinājās, bet joprojām bija ļoti ievērojams – 1933. gada sākumā Universitātē studēja 4232 studenti un ebreji sastādīja 26,55% no studentiem¹²⁵ un tas nepavisam nebija *numerus clausus*, kas tiktu plaši apsveikts. Smetona joprojām vairāk ņēmas ar ideoloģiju un simboliem: 1933. gadā tika noformulēta "vienotas nācijas" ideoloģija – gandrīz pilnīgi nokopēta no Itālijas, kurā vadonim Smetonam piederēja centrālā vieta. Tā bija daudz par maz, lai novērstu viņa vienpersoniskā režīma krīzi 1934. gadā.

Kad 1929. gadā tika padzīts Voldemārs, viens no pārmetumiem viņam bija arī par nesekmīgu ārpolitiku – it kā tā vispār varēja būt sekmīga, kopš lietuvieši bija pasludinājuši Poliju par ienaidnieku numur viens. Tagad vecie rēķini bija jāapmaksā Smetonam un pirmais 1934. gadā pienāca no Klaipēdas, kuras vācieši – kā visi citi isti vācieši – bija kļuvuši par nacistiem. 1933. gada vasarā tur bija nodibinājušās divas nacistiskas partijas, no kurām lielākā bija bijušā bermontieša E. Noimana vadītā "Sociālistiskā tautas savienība" (*Socialistische Volksgemeinschaft des Memelgebiets*) ar 5986 biedriem; hitlerisko jauniešu savienību vadīja kāds E. Lapinas, kura vārds liecināja par lietuviešu vāciskošanos, nevis par vāciešu lietuviskošanos, uz ko bija cerējusi Kauņa. Klaipēdas nacisti sāka apkrāsot ebreju un pat lietuviešu mājas un veikalus ar svastiku; tika ievadīta ebreju uzņēmumu boikota kustība un plaši izplatīta A. Hitlera "Mein Kampf" un cita nacistiskā literatūra; viņi pievērsās pat fiziskam teroram, un lietuviešiem nekas cits neatlika kā sākt viņus vajāt. 1934. gada 8. februārī tika izdots bargs likums par valsts un tautas aizsardzību ("Tautai ir valstybei saugoti"); vairāk nekā simts nacistu tika apcietināti, 87 – notiesāti un līdz ar to bija valā slūžas smagam konfliktam ar Vāciju. Vairāk kā desmit gadus ilgā draudzība ar Berlīni, balstīta nai-

dā pret Poliju, bija pagalam un Vācija ieviesa ļoti sāpīgas ekonomiskas sankcijas pret Lietuvu (lietuviešu eksports uz Vāciju tūlīt kritās no 60 % kopējā eksporta apjomā līdz 27%; vissāpīgākais Vācijas trieciens – tāpat kā 1933. gada jūnijā Latvijai – bija “sviesta kara” pieteikšana: Vācija krasi ierobežoja Lietuvas sviesta iepirkšanu: parasto 5000 tonnu vietā tā nopirka tikai 600, radot ļoti smagu problēmu lietuviešu zemniekiem).¹²⁶ Tas tomēr vēl nebija viss – vēl ļaunākas lietas gaidīja lietuviešus. Lietuva – tāpat kā visi citi Eiropā, bet vēl vairāk par citiem – bija paļāvusies uz nelabojamu poļu un vāciešu naidu, kura telpā lietuvieši spēlēja savas bīstamās spēles ar lielvalstīm. Bet, Kauņai par postu, 1934. gada janvārī notika tas, kam nebija ticējis neviens – vācieši un poļi izliga un 26. janvārī parakstīja neuzbrukšanas paktu uz desmit gadiem, kurš ļāva poļiem un vāciešiem darīt ar Lietuvu ko vien viņi vēlētos. Lietuvas ārpolitika bija drupās. Senie “sabiedrotie” Maskavā – īpaši viņu veiklais sūtnis Kauņā Mihails Ķarskis, Smetonas ģimenes personiskais draugs (Latvijas sūtnis Lietuvā L. Sēja, kurš sauca Ķarski par Lietuvas “ļau-no garu”, rakstīja, ka ar ļoti ietekmīgo prelātu V. Mironasu Ķarskis “...ir sirds draugi un bieži abi nododas lustīgai uzdzīvošanai.”¹²⁷ kurš bija nenogurstoši kūdījis Lietuvu pret Poliju un solījis krievu atbalstu – tagad paši meklēja vācu un poļu draudzību un atstāja Lietuvu pilnīgi vienu. Tieši šo nelaimju laiku Voldemārs un “vilki” nolēma izmantot triecienam pret Smetonu.

Armijā – tiesa, galvenokārt jaunāko virsnieku vidū – Voldemāra iespaidā vēl nebija pilnīgi izravēts un viņš nolēma atkārtot 1926. gada decembra notikumus – ar mazu, vēl pat mazāku, nekā toreiz – ! – virsnieku grupu gāzt Smetonu. Divreiz brīnumi nenotiek. Naktī uz 7. jūniju viss sākās kā piedzi-vojumu filmā. Voldemāram lojālie lidotāji nolaupīja lidmašīnu, kura naktī nolaidās aizmigušajos Zarasai. Četri gadi bija notrulinājuši vietējās policijas uzmanību un Voldemārs netraucēts iekāpa lidaparātā; agrā rītā viņš bija Kauņā, kur cerēja uz armijas vadības atbalstu. Tas izpalika – Smetona nebija pavadījis laiku kopš 1929. gada rudens dikā. Amatieriski sagatavoto apvērsumu atbalstīja neliela virsnieku grupa, ar kuru Voldemārs pusdivos dienā ieradās armijas galvenajā štābā, kur tika nevis sveikts, bet apcietināts. Tikko iesācies, viss arī beidzās; 20 virsnieki – ne augstāki par majoru – tika apcietināti.¹²⁸ Pats Voldemārs tagad arī nonāca cietumā, saņemot ilgus 12 gadus. Gandrīz vienlaikus ar apvērsuma mēģinājumu vairākās Lietuvas (Žemaitijas) pilsētās un pilsētiņās – Šauļos, Kuršanai, Kelmē, Limkuvā, Pasenai – sākās fiziski uzbrukumi ebrejiem, kuri tika piekauti un daudz namu un sinagogu logi tika izsisti. Vai notikumos bija iesaistīti “vilki”, tas netika noskaidrots, taču uzbrukumi turpinājās arī 1935. gadā (Sedā, Telšos, Varnai, Luokē) un 1936. gadā (Tauraģē, Kretingā) un radīja augošu nemieru ebreju vidū (tie tomēr nebija salīdzināmi ar plašo īstu grautiņu vilni, kurš 1935.–36. gadās vēlās pāri Polijai, aptverot 150 pilsētas un miestus un aiznesot sev līdzī vismaz dažus simtus nogalināto ebreju).¹²⁹

Smetonas atbilde uz nenopietno puča mēģinājumu bija nopietnāka un enerģiskāka nekā to varēja sagaidīt. *Pirmkārt*, valstī nekavējoši tika ieviests kara stāvoklis, komandanta stunda un milzīgā mērā pieauga politiskās po-

lijas – uz kuru arviēn vairāk balstījās Smetona – īstenotās izsekošanas; jauni ieslodzītie papildināja Dimitravas koncentrācijas nometni, kura pastāvēja kopš 1930. gada un kurā ieslodzīto skaits dažreiz sasniedza pat 1000 (gandrīz trīs reizes pārsniedzot Ulmaņa izveidotās Liepājas nometnes – 1934. gada jūnijs – 1935. gada marts – ieslodzīto skaitu un tuvinot Lietuvu autoritārajai Polijai). Kara stāvokli nebija gaidījuši pat Smetonam lojālie virsnieki, kuri sāka kurnēt par diktatora pārmērībām. Enerģiska rīcība bija arī pret jaunu avīzi “Tautas žodis” (“Tautas vārds”), kura sāka iznākt 1935. gada 15. janvārī un uzreiz cildināja Hitlera politiku pret ebrejiem; tā piedzivoja tikai trīs numurus un cenzūras spaidu dēļ bija spiesta beigt pastāvēt. Pietiekoši enerģiska bija arī režīma nostāja pret plašāko antisemitisko huliģānismu trīsdesmito gadu vidū, kad 1935. gada oktobrī notika uzbrukumi ebrejiem Telšos; 18 cilvēki tika sodīti.¹³⁰

Otrkārt, Smetona sāka maksāt arvien lielākas nodevas fašistiskai ideoloģijai; 1934. gada decembrī tautininki pat piedalījās Musolini radītās fašistu internacionāles kongresā Šveices pilsētā Montrē (*Montreux*), kurā fašistiskā Itālija ierosināja pieņemt “mērena un defensīva” antisemitisma rezolūciju ar aicinājumu uzsākt cīņu pret ebreju kaitīgo morālo un materiālo iespaidu uz valstīm, kurās viņi dzīvo (daudzi delegāti – tiesa, ne tautininki – bija gatavi uz ļoti radikālu antisemitismu, taču itāļu fašisti tobrīd viņus savaldīja – Musolini vēl nebija naidīgs pret ebrejiem un viņa mīlākā, ebrejiete Margerita Sarfatti sarakstīja *Il Duce* biogrāfiju, kuru viņš pats bija pasūtījis; trīs no Musolini mīlākajām bija bijušas ebrejietes, bet Sarfati – visietekmīgākā, īpaši – modernistiskas kultūras veicināšanā). Par īstu fašistisku valsti Lietuva tomēr nekad nekļuva un tālu atpalika no tām sešām Eiropas zemēm, kurās visvairāk uzplauka tā vai cita veida īsts fašisms (četrās – Itālijā, Vācijā, Austrijā un Spānijā fašisti sagrāva valsts varu, bet divās – Rumānijā un Ungārijā – palika tikai kustību, lai arī plašu un masveidīgu, līmeni). Ja viens no Musolini antisemitisma – kurš kļuvis redzams trīsdesmito gadu otrajā pusē – cēloņiem bija kulturālas un ideoloģiskas dabas: tas bija viņa priekšstats par to, ka ebreji Itālijā iemieso buržuāziskumu – dekadenci, pagrimumu un ja buržuāziskā kultūra tiks izspiesta, itāļu sabiedrība kļūs vitālāka un dinamiskāka, tad Lietuvā viss bija otrādi – lietuvieši apskauda ebrejus tieši par to, ka ebreji bija buržuāziski vai sīkburžuāziski un lietuvieši vēlējās nevis izspiest buržuāziskumu, bet paši kļūt par buržuāziskiem – ebreju vietā vai pat uz ebreju rēķina. *Treškārt*, 1936. gadā tika izdots jauns likums par pamatskolas izglītību, kurš ļāva apmeklēt minoritāšu skolas tikai tad, ja abi vecāki nāca no minoritātēm (ņemot vērā to, ka ebreju vidū jauktas laulības – ar neebrejiem – bija ļoti retas, likums maz ietekmēja ebreju skolniekus). Tā visa tomēr bija daudz par maz. Smetonam bija jāpiedāvā sabiedrībai kaut kas taustāmāks un “pozitīvāks” par kara stāvokli vai valsts ideoloģisku fašizāciju, un tas bija nekas cits kā augoša valsts iekļaušanās ekonomikā, kura jau tobrīd zinātniskā literatūrā tika raksturota kā “tēvišķs valsts sociālisms”¹³¹ un kuras sekas visvairāk izjuta tieši ebreji.

Valsts kā galvenais uzņēmējs, īpašnieks un protekcionists bija raksturī-

ga visām Baltijas valstīm, bet Lietuvai – visvairāk. Te valsts bija vislielākais saimnieciskākās dzīves dalībnieks; tai piederēja milzīgi īpašumi, no mežiem, lielākiem par 25 ha (te tika turpināta cariskās Krievijas politika: cara laikā milzīgas mežu platības piederēja valstij), dzelzceļiem, pasta, telegrāfa, bankām (ar kuru palīdzību tika kontrolēta kredītu politika) līdz pat Kauņas lielākās viesnīcas daļām (ja viss iepriekšējais bija arī citās Baltijas valstīs, tad viesnīcas laikam nekur citur Eiropā nepiederēja valstij). Valsts aktīvi iejaucās eksporta un importa operācijās un jau 20. gados bija sākusi veidot monopolus un valsts akciju sabiedrības, kuras bija galvenais ekonomikas “lietuviskošanas” ierocis tobrīd. Taču monopoli un valsts sabiedrības tomēr izrādījās – kā to varēja sagaidīt no ekonomiskās lietderības, nevis no nacionālas ideoloģijas viedokļa – saimnieciski neveiksmīgi un 30. gadu sākumā faktiski bija palicis tikai viens, lai arī ļoti nozīmīgs monopols – spirta monopols; linu un apdrošināšanas monopoli bija atcelti. Vislielākie nodokļi bija uzlikti tirdzniecības uzņēmumiem, kur ebreji bija visvairāk pārstāvēti.¹³²

Tagad Smetona sāka enerģiskāk īstenot ekonomikas valstiskošanu, jo nodokļu politika – netaisnīga, bez šaubām – tomēr pati par sevi bija izrādījušies nepietiekīga, lai būtiski ierobežotu ebreju lomu ekonomikā (tiesa, kā nekas cits tā bija veicinājusi ebreju tieksmi “atpirkties” un lietuviešu ierēdņu tieksmi korumpēties). Režims sāka aktīvi veidot jaunus valsts monopolus un nenogurstoši favorizēja kooperatīvus, kuri, sākot ar piena un gaļas ražošanu, tirdzniecību un eksportu – “Pienocentro” un “Maistas” – sāka aptvert visas pārējās nozares, ieskaitot tirdzniecību ar kokiem – vēsturisku ebreju biznesa jomu, ar tabaku, linu, cukuru, jau minēto alkoholu, pat lielu daļu no sāls, naftas produktu, minerālmēslu un celtniecības materiālu tirdzniecības (“Lietuvos cukraus”, “Lietuvos lino”, “Lietukis”, “Sudybos”). Trīsdesmito gadu otrajā pusē “Pienocentras” jau apvienoja 220, bet “Lietukis” – 108 kooperatīvus un pilnīgi valstiskotus uzņēmumus; “Maistas” bija uzbūvējis piecus gaļas pārstrādes kombinātus, aptverot visu Lietuvu; ar katru gadu arvien vairāk gaļas un dzīvlopu eksporta nonāca tā rokās, kamēr 1939. gadā tika sasniegts absolūts monopols: “Maistas” eksportēja 99,9% no minētās produkcijas apjoma (pēc Viļņa nonākšanas Lietuvas rokās 1939. gada rudenī “Maistas” ieguva vēl vienu lopkautuvi un vienu desu fabriku Viļņā). “Pienocentrs” monopola stāvokli sviesta eksportā – 99% – bija sasniedzis jau 1936. gadā.¹³³ 1935. gadā tika izveidots valsts kooperatīvs “Linas” (“Lini”), kurš četru gadu laikā – līdz 1939. gadam – panāca to, ka tas kontrolēja jau 58% (dabiskā veidā neviens uzņēmums tikai četru gadu laikā šādus rezultātus, protams, nerasniedza) no linu eksporta, kas tradicionāli bija bijis ebreju privāto uzņēmēju darbības lauks. Valsts loma visstraujāk pieauga arī kokapstrādē, atstājot privātajam sektoram pavisam nelielu darbības lauciņu.

Visi šie monopoli un kooperatīvi bija tieši vērsti pret ebreju lomu saimniecībā, taču – bez terora un antisemitiskas ideoloģijas (monopolu ieviešana sakrita ar visiem diktatoriem raksturīgo tieksmi uz monumentālo celtniecību, kuru Lietuvā vēl pastiprināja Smetonas vēlēšanās, lai Kauņa

aizēnotu provinciālo Viļņu; monopolu centrālie biroji nereti tika izvietoti jaunuzceltās ēkās, dažas no kurām – piemēram, trīsdesmito gadu sākumā uzbūvētā arhitekta V. Lansbergā – Zemaiša projektētā “Pienocentro” ēka Kauņā – patiešām bija atzīstami modernās arhitektūras pieminekļi. Daudz pieticīgāks pienesums arhitektūrai bija Latvijā, kur Ulmanis veicināja milzīga apjoma drūmu ēku – Finanšu Ministrija, Ministru kabinets – būvniecību, kurām nebija nekādas mākslinieciskās vērtības). “Lietukis” centās sev pievākt ne tikai visu tirdzniecību ar labību, bet ar vēl ļoti daudzām precēm un izejvielām. 1936. gada 7. jūlijā tika nodibināta Tirdzniecības, Rūpniecības un Amatniecības Kamera, kurai nebija īstas varas, taču tā bija vēl viens ierocis valsts rokā Lietuvas ekonomikas “lietuviskošanā”. 1936. gada 2. septembrī Smetona paziņoja: “Sperts milzīgs solis no savu laiku pārdzīvojušā liberālisma uz plānveidīgi organizējamu sabiedrību...”; Lietuvā tagad dominējot, viņa vārdiem runājot, valsts kapitālisms, kurš esot vērstš pret “svešiem kapitāliem”; ebreju kapitāls bija tieši tāds, “svešs”.¹³⁴ 1937. gadā tika nodibināta Lauksaimniecības kamera; zīmīgs ir nevis pats šis fakts, bet tas, ka Kamera – kārtēja kompilācija no fašistiskās Itālijas – tika nodibināta tik vēlu, 10 gadus pēc apvērsuma (Latvijā un Igaunijā kameras uzplauka tūlīt pēc apvērsumiem 1934. gadā); kamerai bija jāregulē arī lauksaimnieciskā ražošana un valsts pati uzbūvēja divas linu apstrādāšanas fabrikas, kuras sāka ebreju izspiešanu no vēl vienas viņu tradicionālās nozares; astoņu gadu laikā – no 1931. līdz 1939. gadam – valsts bija palielinājusi savu kapitālu valsts monopolos 4,2 reizes un tas jau sasniedza 23,6 miljonus litu; ebreju privātā kapitāla loma valsts ārējā tirdzniecībā 1939. gadā, savukārt, bija nokritusi (t.sk. – mākslīgi nodzīta) līdz 20% eksportā un 40% importā; atsevišķi ebreju uzņēmumi, piemēram, Brāļu Nuroku labi pazīstamais ādu apstrādes uzņēmums Šauļos, vairs nevarēja izturēt konkurenci ar monopoliem un 1939. gadā to nopirka “Maistas”.¹³⁵

Tieši šajā laikā Lietuvu apmeklēja jau minētais pazīstamais ebreju sociologs Jakovs Leščinskis, kurš novēroja, ka Lietuvas ebreju uzņēmēju un, īpaši, amatnieku vidū, sāk parādīties pat panikas iezīmes, kuras rada bailes tikt izstumtiem no senajām pozīcijām saimniecībā. Ebreju jaunatne sāka arvien vairāk justies kā paaudze bez nākotnes: darbu valsts dienestā praktiski nebija iespējams atrast, bet tam klāt nāca ekonomisko iespēju ierobežošana. Tas veicināja emigrāciju uz Palestīnu,¹³⁶ taču tā nespēja atrisināt ebreju problēmas Eiropā: Palestīna spēja uzņemt tikai nelielu ieceļotāju skaitu, bet, sākot ar 1936. gadu, ar augošu arābu teroru pret ieceļotājiem, briti – Palestīnas Mandāta turētāji, sāka ierobežot ieceļošanu, nevēloties konfliktēt ar arābiem. Būtu tomēr liels pārspilējums teikt, ka ebreju ekonomiskās grūtības bija tikai Lietuvas valdības politikas rezultāts. Nebūt nē. Tās bija visas Austrumu Eiropas ebreju dzīves veida krīzes sekas. Lietuvas ekonomikas modernizācija – lai kādā veidā tā arī nenotiktu, vai nu pakāpeniskā brīvā tirgus ceļā vai forsētās valsts iejaukšanās rezultātā – veicināja ebreju – īpaši, miestīņu ebreju – nereti arhaiskās saimniecības lejupslidi. Tā bija strukturāla nelaime, lai arī ne tik katastrofāla, kā kaimiņu Polijā. Abās

valstis ebreju tirgotāju un bodnieku, īpaši – sīko, bija daudz vairāk nekā tas bija nepieciešams veselīgai saimniecībai. Viņu peļņa nereti bija pavisam niecīga; retāk nekā Polijā, taču arī Lietuvā bija izplatīta "tirdzniecība", kura pilnīgi izaicināja modernu priekšstatu par tirdzniecību ar veikalu starpniecību; tirgots tika no ratiem un ratiņiem, uz ielas, tirgus laukumos, klejojot pa laukiem, lai arī varbūt ne no kabatām, kā Polijā, kur posta mākti atdzima pat tādi arodi, kuri bija izzuduši visur modernā pasaulē (piemēram, ebreji – ūdens vedēji).¹³⁷

"Valsts kapitālisma" – atstājot pie malas strīdīgo jautājumu vai tas bija valsts kapitālisms vai birokrātisks valsts sociālisms – rezultāti Lietuvā bija divējādi. Pirmkārt, ebreju loma ekonomikā, īpaši – eksporta tirdzniecībā, strauji kritās (to veicināja arī Smetonas pievērsšanās ekonomiskai autarkijai 1937. gadā, taču, tāpat kā Latvijā, autarkijai nebija ilgs mūžs). Lai arī ebreju uzņēmumu skaits joprojām bija liels un, atšķirībā no Ulmaņa diktatūras, Smetona neīstenoja tiešu nacionalizāciju, tie zaudēja netaisnīgajā konkurencē ar valsts monopoliem, kuri tika politiski un ekonomiski lobēti un aizsargāti. Trīsdesmitajos gados ebrejiem jau piederēja tikai trešā daļa – vērtības ziņā – no Lietuvas uzņēmumiem, daudz mazāk nekā divdesmitajos gados un tā bija nereti zaudēta nevis godīgā ekonomiskā konkurencē, bet valsts intervences rezultātā. Valsts pielietoja arī tādus līdzekļus kā arvien spēcīgākas lingvistiskas prasības; biznesa lietvedībai bija jābūt lietuviešu valodā, kas bija pārmērīga un nereti mākslīga prasība, īpaši – pret sīko biznesu: daudzās Lietuvas pilsētās, nemaz nerunājot par miestiem, ebreju skaits bija ļoti liels, viņi dzīvoja kompakti un uzturēja sakarus, lielā mērā, viens ar otru. Otrkārt, tiešā sakarībā ar pirmo faktoru (ekonomikas valstiskošanu), ierēdņu – nacionālu ierēdņu, jo viņi bija tikai lietuvieši – skaits trīsdesmitajos gados neapturami auga. Tā bija mākslīgi radīta īsta sociālā revolūcija: jau 1936. gadā Lietuvā – agrārajā, ekonomiski vājajā Lietuvā – bija 33 000 ierēdņu, pārspējot pat ļoti birokratizēto Latviju.¹³⁸ Viņi pārvaldīja valsts uzņēmumus un arvien birokratizētāku un policejiskāku valsti (tas ļauj vairākiem lietuviešu vēsturniekiem – R. Lopatam, L. Truskam, A. Kasperavičusam – definēt Smetonas režīmu kā militāri – birokrātisku autoritārismu, kurš tomēr pretendēja uz vismaz daļēju sabiedrības fašistisku mobilizāciju). Lieki teikt, ka nacionālā kopprodukta pieaugums tālu atpalika no ierēdņu – kuri neko neražoja, bet tikai pārvaldīja un pārdalīja īsto ražotāju saražoto – skaita pieauguma; radās tipisks "trešās pasaules" fenomens: nacionālās birokrātijas un pusizglīto inteliģentu daudzums bija pārāk liels Lietuvas vājam ekonomiskajam potenciālam. Milzīgais birokrātu skaits tomēr ļāva Smetonam kooptēt savā režīmā vairākus redzamus opozicionāro partiju – ļaudininku un sociāldemokrātu – darbiniekus, kuri saņēma labi apmaksātus amatus valsts akciju sabiedrībās un kooperatīvos.

Sākot ar 1936. gada beigām un 1937. gadā Lietuvas ebreji un ebreju starptautiskās organizācijas sāka noteiktāk paust savu protestu pret Smetonas ekonomisko politiku. 1937. gada janvārī Londonas izdevums "The

Jewish Agency” informēja par pasaules cionistiskās kustības vadītāja Dr. Haima Veicmana (litvaka pēc izcelšanās) referātu Londonā, kurā viņš raksturoja ebreju stāvokli Latvijā un Lietuvā kā saimniecisko pozīciju piepiedu zaudēšanu abu valstu politisko režīmu apzināta spiediena dēļ.¹³⁹ Lietuvas valdība publiski noraidīja Veicmaņa paziņojumu (Ulmanis Veicmana teikto pilnīgi ignorēja), taču vismaz daļēji ņēma to vērā un sāka vairāk pieskatīt antisemitiskos verslininkus; nedaudz vēlāk Smetona nosūtīja vēstuli Vispasaules cionistu kongresa izpildu komitejai ar simpātijas apliecinājumiem ebrejiem un Palestīnai kā ebreju nacionālo centienu iemiejumam.¹⁴⁰ Skaidrs, ka Smetona būti bijis priecīgs, redzot ebrejus vairāk izeļojot no Lietuvas, taču izeļošana tobrīd neinteresēja Lietuvas ebreju absolūto vairākumu un, sākoties brutāliem arābu uzbrukumiem ebrejiem, interese kļuva vēl mazāka. Lietuvas ebreji vēlējās palikt dzimtenē un vienīgais, ko viņi prasīja bija samazināt augošo valsts spiedienu ekonomikā. Ženēvā publicētais ebreju biļetens “*Informations de Palestine*” 1937. gada aprīli uzsvēra Baltijas valstīm raksturīgu īpašību: oficiāli, atklāti un juridiski Baltijas valstis nepastāvēja ebreju diskriminācija, taču tā pastāvēja – mērenā veidā – realitātē, ārpus likuma burtā. Valdības mērķtiecīgi īstenoja ebreju ierobežošanu ekonomikā un izspiešanu no brīvajām profesijām. Vispasaules ebreju kongresa ekonomikas nodaļas vadītājs profesors G. Bernhards 1937. gadā sagatavoja samērā pilnīgas un objektīvas ziņas par šo izspiešanas tendenci, kura pastāvēja visā Austrumu Eiropā. Vispasaules ebreju kongress šo politiku novērtēja kā to deklarāciju, kuras jaunās valstis bija devušas Tautu Savienībai, iestāšanas brīdī, pārkāpumu.¹⁴¹ Realitāte tomēr bija tāda, ka pašas starptautiskās ebreju organizācijas bija spiestas samierināties ar Tautu Savienības totālu bezspēcību. Būdamas mazas un savā uzvedībā pieklājīgas, Baltijas valstis negāja arogantās pseidolielvalsts Polijas politikas ceļu, kura 1937. gadā kļuva bezkaunīga, pieprasot no Savienības un Francijas un Lielbritānijas steidzīgu savu, Polijas ebreju “jautājuma” risinājumu izeļošanas ceļā (Polija jau bija arī demonstratīvi atteikusies no 1919. gadā pieņemtajām saistībām minoritāšu aizsardzības jomā; bija sākusi ieviest aizliegumus ebrejiem īstenot dzīvnieku rituālu nogalināšanu un de facto ieviesusi *numerus clausus* ebrejiem tiesību zinātņu fakultātēs. Lietuvieši, savukārt, vienmēr saglabāja daudz lielāku etnisku toleranci).¹⁴²

1937. gada aprīlī Lietuvai pilnīgi lojālā un patriotiskā “Židu tautības Lietuvas brīvības kara veterānu savienība” (vienā Kauņā vien bija 542 ebreju veterāni, ieskaitot 56, kuri bija dienējuši virsnieka pakāpē; savienība piedalījās starptautiskajā ebreju tautības frontes cīnītāju kustībā un vienmēr tās kongresos pauda ļoti patriotisku un Lietuvai pilnīgi lojālu nostāju; piemēram, 1936. gada vasarā, kad Vīnē notika kārtējais kustības vispasaules kongress, Lietuvas delegāts M. Bregsteins sava runa uzsvēra: “Visiem spēkiem mēs palīdzējam padzīt ienaidnieku no mūsu kopējas dzimtenes un izcīnījām sev brīvo un neatkarīgo Lietuvu”) savā konferencē uzsvēra pretrunu starp formālo vienlīdzību, oficiālu antisemitisko likumu neesamību un Smetonas režīma praksi, kura mākslīgi ierobežoja ebreju iespējas darboties

ekonomikā, iegūt advokāta, ārsta vai citas brīvas profesijas licenci un neoficiāli ieviestajiem, kopš 1936. gada, ierobežojumiem iegūt augstāko izglītību – to rezultātā ebreju studentu skaits Kauņas Universitātē trīsdesmitajos gados samazinājās trīs reizes. Konferences rezolūcija izcēla tieši valsts spiediena pastiprināšanos: "...konference prasa, lai ebrejus neizstumj mākslīgi no viņu saimnieciskajām pozīcijām un lai viņiem dotu iespējamību darboties citās nozarēs, ja pozīciju zaudēšana ir objektīvu saimniecisku iemeslu rezultāts. Tikai vienlīdzīgas tiesības uz peļņu un saimniecisku iniciatīvu var būt par noteikumu dažādu valstī dzīvojošu tautību normālai sadarbībai."¹⁴³ Jāatzīmē, ka Lietuvai – tāpat kā Latvijai un Igaunijai – bija raksturīga sekojoša tendence: režīms sāka pāriet no t.s. lietuvisko, t.i. – valsts, ne privāto, uzņēmumu radīšanas un atbalsta uz minoritāšu uzņēmumu mākslīgas ierobežošanas rēķina, tas ir – no nacionālā protekcionisma uz tiešu ebreju diskrimināciju, lai arī tās apjoms bija neliels. 1938. gada decembrī Lietuvā tika aizliegts ebrejiem ieņemt Lietuvas firmu pārstāvju amatus ārzemēs; principiāli tas jāvērtē kā diskriminācija, neatkarīgi no tā, cik daudzus vai nedaudzus tā skāra burtiski (nav divaini, ka tieši šī principa dēļ minētais Smetonas režīma solis tika sirsnīgi apsveikts Latvijas vācbaltiešu – nacistu aprindās)¹⁴⁴. Tajā pašā laikā vēlreiz jāatgādina: Lietuvas ebreju ekonomiskais stāvoklis trīsdesmito gadu otrajā pusē un nogalē patiešām pasliktinājās, taču valdības politika bija tikai viens no tā cēloņiem; cits – tāpat kā Polijā, lai arī mazākā mērā, un Latvijā – bija ebreju saimniecības, īpaši sīko bodiņu un amatnieku darbnīcu tips, arhaisks un atpalicis, nemoderns, kurš kļuva arvien neatbilstošāks pat agrārās, bet lēnām modernizējošās un urbanizējošās Lietuvas vajadzībām.

Smetonas mērenība tomēr nepatika diezgan lielai Lietuvas sabiedrības daļai, ieskaitot trim organizācijām, divām legālām, vienai – nelegālai. Legālās bija, pirmkārt, paša Smetonas izveidotā tautininku partijas jaunatnes organizācija "Jaunā Lietuva" – eksaltētie nacionālisti, kuri bija aizguvuši no itāļu fašistiem paceltās rokas sveicienu, bet no vācu nacistiem svastikas lietošanu. Otrie bija verslininki un tad arī trešie, nelegālie un vajātie, bet nekad ne pilnīgi iznīdētie "vilki". "Jaunā Lietuva" nebija specifiski antisemitiska – "ebreju jautājums" nebija tās ideoloģijas centrā, taču arī tā kļuva arvien antisemitiskāka (kas ļāva tai dažreiz atrast kopēju valodu gan ar verslininkiem, gan ar "vilkiem" – skat. turpmāk) un radikālāka. Tā pieprasīja no Smetonas daudz enerģiskāku totalitārisma – kā viņi paši to atklāti atzina – ieviešanu valstī, kas bez šaubām ietekmētu arī minoritāšu dzīvi, pie tam – negatīvi. Tieši jaunie radikāļi uzstāja uz enerģisku visu veco politisko partiju apkarošanu (bijušo parlamentāro partiju, izņemot valdošos tautininku, vietējās organizācijas bija jau gandrīz pilnīgi apklusinātas divdesmito gadu beigās, bet dažas centrālās institūcijas vēl formāli funkcionēja; īpaši grūti bija apklusināt kristīgos demokrātus, kurus atbalstīja katoļu baznīca, dodot viņiem praktiski neizskaužamu biedrošanās iespēju dievnamos), par iegānu izmantojot plašos zemnieku nemierus – kaut ko pilnīgi neiedomājamu Latvijā vai Igaunijā, bet plaši izplatītus Polijā – kuri 1935. gada

augusta beigās aptvēra visu Lietuvu un kuru apspiešanai režīms pat lietoja bruņotu spēku (zemnieku un laukstrādnieku vidū bija pat nogalinātie); nemieru izraisīšanu režīms pierakstīja opozicionāriem. Atsaucoties "Jaunās Lietuvas" prasībām, 1936. gada februārī tika slēgtas ļaudininku un kristīgo demokrātu partijas un pāri par 200 sabiedriskas organizācijas.¹⁴⁵ Tautininkiem šķita, ka tagad ceļš ir brīvs uz viņu pārvēršanos gandrīz vai totalitārā, vienīgajā valsts partijā, kas tomēr nenožīmēja, ka pat tas ievadīja negantu šovinistisku iekšpolitiku; par tik, par cik pieauga radikālāks nacionālisms, tas bija vērstis – līdz 1938. gada pavasarim – vairāk pret vietējiem poļiem, nevis pret ebrejiem.

Neskatoties uz atklāti paustajām totalitārām pretenzijām, Smetonas režīms un īpaši viņš personīgi bija diezgan tolerantāks pret ebreju sabiedriskajām aktivitātēm. Lai arī cenzūra pieauga, pat trīsdesmitajos gados turpināja iznākt vairāki desmiti ebreju periodisko un neperiodisko izdevumu jidišā un ivritā; 1939. gadā periodisko izdevumu skaits bija 14, tai skaitā – piecas dienas avīzes. Dažreiz valdības tolerance bija pat pārlieku liela: piemēram, netraucēti turpināja iznākt kreisā avīze "*Volksblatt*", kura jau bija pilnīgi nonākusi nelegālo komunistu varā (Latvijā Ulmaņa rīcība bija enerģiskāka un pilnīgi attaisnojama no nacionālo interešu viedokļa – visas komunistu kontrolētās ebreju avīzes tika slēgtas pēc 1934. gada 15. maija). Kauņā, kura joprojām bija neliela pilsēta (250 000 iedzīvotāju), darbojās divi ebreju teātri. 1938. gadā pastāvēja 215 ebreju organizācijas un biedrības – tie bija 28% no visu organizāciju skaita Lietuvā (vēlreiz jāatgādina, ka ebreji bija tikai 7% no iedzīvotājiem; tā ir liecība par labu gan ebreju pašu ļoti aktīvajai dzīvei – ebreji bija daudz labāk organizēti pat par lietuviešiem un tā nebija ļaunprātīga un totalitāra organizēšanās kā Klaipēdas vāciešiem, gan par labu Smetonas režīma iecietībai). Ebreju savstarpējās palīdzības organizāciju skaits bija 78, kultūras un sporta – 45; darbojās pat ļoti kreisi orientētās cionistu organizācijas "Borohova jaunatne" (kuru Ulmanis arī bija slēdzis) un "Poalei Zion"; milzīgs ieguvums bija ļoti plašā izglītība ivritā (protams, tāpat kā jebkurā citā valstī ebreju organizācijas plosīja savstarpējās pretrunas, kuras kavēja sekmīgāku ebreju interešu aizstāvēšanu). 1938. gadā tika pieņemta vēl viena Lietuvas konstitūcija, jau trešā pēc kārtas un otrā autoritārajā režīmā. Tā bija vēl antilibērālāka kā 1928. gada Satversme un bija pilnīgi domāta Smetonas prezidentālās diktatūras nodrošināšanai. Protams, pirmās, demokrātiskās konstitūcijas 73. un 74. pantu, kuri bija garantējuši minoritāšu ievērojamās tiesības, vairs nevarēja būt, taču ļoti daudz kas ebreju dzīvē bija palicis gandrīz nemainīgs, galvenokārt – ļoti plašais skolu tīkls, kurš nodrošināja nācijas attīstību un pašapziņas veidošanos; tas pastāvēja, neskatoties uz izglītības pastiprinātu lietuviskošanu, kura sākās ar 1936. gadu. Daudzveidīga un aktīva bija ebreju kultūras un sabiedriskā dzīve – daudz brīvāka nekā Ulmaņa režīma Latvijā – un darbojās unikālais ebreju banku tīkls.¹⁴⁶

Tomēr aktivizējās arī antisemīti. Arvien naidīgāki pret ebrejiem kļuva verslininki. Jau pieminētā 1932. gadā izteiktā prasība aizliegt ebrejiem turēt

kristiešu mājkalpotājas nebija nejausība; "Verslas" – laikraksts, kura metiens bija 10 000, ļoti ievērojams skaitlis Lietuvas presei, kas liecināja par radikālo uzskatu popularitāti – turpināja to pieprasīt arī trīsdesmito gadu vidū un nogalē, īpaši pēc tam, kad 1935. gadā šī prasība tika iemiesota nacistiskās Vācijas antisemitiskajos Nirnbergas likumos, kuri aizliedza ebrejiem nodarbināt vācu sievietes, jaunākas par 45 gadiem, par mājkalpotājām. "Verslas" slejās parādījās arī jauna prasība: aizliegt ebrejiem apmeklēt tos pašus kūrortus, kuros atpūtās "ārieši" (dažreiz, lai arī reti, rasisms iezagās pat režīma oficiālā laikrakstā "Lietuvos Aidas"). Šovinizistiskie noskaņojumi un verslininku popularitāte sāka pieaugt arī Kauņas studentu vidū (tiesa, viņu vidū neklūva populāra *eigēnika* – rasu higiēna, kura jau kopš divdesmito gadu sākumā tika plaši atzīta Igaunijas akadēmiskajās aprindās un nedaudz vēlāk arī latviešu antisemitu rindās – skat. turpmāk). Netieši šīs noskaņas bija veicinājis pats Smetona ar savu pretpolisko politiku, īpaši 1937. gadā, taču 1937.–38. gadā studenti jau sāka vērsties pret viņu pašu, nespējot samierināties ar diktatora mērenību. Ebreju izspiešanā no brīvajām profesijām – kurās savu tiesu pieprasīja jaunā lietuviešu paaudze – Smetona, kā parasti, bija daudz radikālāks vārds, nevis darbos. Neskatoties uz deklarēto brīvo profesiju "lietuviskošanu", 1937. gadā 42,6% no ārstiem Lietuvā joprojām bija ebreji. Sākotnēji, 1937. gadā, lietuviešu studenti demonstrēja tikai pret vietējiem poļiem; to Smetona netraucēja, bet pat veicināja. Kad šī gada sākumā kārtējo reizi saasinājās Polijas–Lietuvas hroniski sliktās attiecības, tūlīt pat sekoja lietuviešu studentu reakcija Kauņas Universitātē: viņi pieprasīja, lai poļu studenti sēdētu atsevišķos solos. Tā bija nožēlojama Polijas – no kuras lietuvieši centās turēties cik vien iespējami tālu, kā no spītīgās – šovinizistisko studentu rīcības kopija: poļi Polijā to pašu prasīja no ebrejiem, lai viņi sēž atsevišķos solos, "geto solos", kā tie tika iesaukti. Varšavas ebreju konservatīvais laikraksts "Haint" 1937. gada 8. februārī pilnīgi pamatoti uzsvēra, ka lietuviešu studentu akadēmiskais aparteīds noteikti neaprobežosies ar poļiem; sācies pret viņiem, tas agrāk vai vēlāk vērsīsies pret ebrejiem.¹⁴⁷ Tā tas arī notika pēc dramatiskajiem 1938. gada marta notikumiem, pēc kuriem pretpoļu noskaņojumu Lietuvā vairs nevarēja kurināt un palika tikai un vienīgi ebreji.

* * *

1938. gada martā Smetona piedzīvoja otru – pēc 1934. gada – sava režīma krīzi, kura, tāpat kā 1934. gadā, cēlās no ārpolitiskas sakāves, morāli pat sāpīgākas par 1934. gadu. Tās ieganss bija nelaimīgs incidents uz poļu – lietuviešu robežas uz dienvidiem no Viļņas. Agrā 11. marta rītā, ap pieciem, kad gaisma vēl tikai ausa, divi poļu robežsargi, Staņislavs Volanins (Wolanin) un Staņislavs Serafins, kuri atradās sardzē aptuveni 160 metrus no Lietuvas robežas, ievēroja pārkāpēju no Lietuvas puses; viņi metās tam pakāļ; Serafins tumsā šķērsoja Lietuvas robežu, tikai pāris soļus un atskatnēja divi šāvieni, un Serafina nedzīvais ķermenis gulēja zemē, tikai piecus metrus iekšpus Lietuvas robežas. Lietuvas robežsargi nebija vilcinājušies ne mirkli.¹⁴⁸ Varšava nolēma izmantot šo nelaimi, lai uzspiestu Lietuvai to,

kas Kauņas stūrgalvības dēļ nebija izdevies jau vairāk kā 17 gadus: diplomātisko attiecību atjaunošanu un savstarpējo sakaru uzsākšanu. Draudot ar karu, poļi uzspieda Lietuvai visdivvaināko ultimātu diplomātijas vēsturē: atjaunot diplomātiskās attiecības un nekavējoši pieņemt poļu sūtni Kauņā – nevis atgūtājā Viļņā, kā visi lietuvieši bija zvērējuši; uz Viļņu, savukārt, bija jānosūta lietuviešu ģenerālkonsuls. Lietuviešiem, kuriem Viļņas atgūšana bija iemiesota pat konstitūcijā, nemaz nerunājot par populārām dziesmām, dzejoļiem (“Mēs bez Viļņas nerimsimies!”), jaunā folklorā un mentalitātē, tas bija briesmīgs pazemojums, īpaši – pašam Smetonam un tautininku partijai, kuras valdīšanas gados apsēstība ar Viļņu un pretpolismu bija kļuvusi par obligātu režīma politikas un ideoloģijas sastāvdaļu. Poļu spiediena rezultātā tika uzsākti poļu – lietuviešu politiskie, ekonomiskie, kultūras un pat militārie kontakti. Smetona bija spiests upurēt premjerministru Tubeli – uz kādu bija jānogrūž atbildība, taču ne jau uz sevi, bet viņa vietā tika iecelts vēl nepopulārākais ģimenes kapelāns Vlads Mironas, ar to vēl vairāk pastiprinot savas sievas un viņa māsas iejaukšanos politikā. Poļus vairs nedrīkstēja zāķāt, taču sabiedrībā augošais nemiers un pazemojums pēc Polijas ultimāta izlauzās naidā pret ebrejiem: šī paša nelaimīgā mēneša – 1938. gada marta – pašās beigās notika diezgan liela mēroga uzbrukumi ebrejiem Tauragē, kur daudzas viņu mājas tika izdauzītas. Pats Smetona, apkaunots un saērcināts, jau 1938. gada vasaras sākumā atstāja Kauņu un noslēdzās savā lauku muižā, no kuras viņš atgriezās galvaspilsētā tikai vēlā rudenī, kad Kauņas Universitātē nemiers ar viņa diktatūru – kura, neskatoties uz tautininku pretenzijām uz totalitārismu, daudziem šķita nekas cits kā dekadentiska – jau bija sasniedzis atklāta protesta līmeni. To baroja verslininku radikalizēšanās un augošais “vilku” iespaids.

1938. gadā Smetona atbrīvoja Voldemāru – kurš bija izcietis tikai trešdaļu no soda termiņa – no ieslodzījuma un viņš tika izraidīts no valsts, cerībā, ka tas mazinās “vilku” aktivitātes. Tas nenotika. “Vilki” kļuva ne tikai naidīgāki Smetonam – kas galu galā nebija nekas divains un bija raksturīgs visām radikālām organizācijām vai kustībām Austrumu Eiropā, kuras bija neapmierinātas ar viņuprāt mērenajiem autoritārajiem režīmiem; voldemārieši – kuriem tagad bija jauna organizācija – “Aktīvistu” (“Aktyvistai”), kura apvienoja gan bijušos “vilkus”, gan jaunpieņacējus – gāja tālāk un tāpat kā pārkoņkrustieši Latvijā nostājās uz nacionālās nodevības ceļa: trīsdesmito gadu otrajā pusē hitleriskā Vācija sāka sniegt viņiem slepenu finansiālu atbalstu; tas kļuva iespaidīgāks, sākot ar 1938. gadu. Ciešus sakarus ar voldemāriešiem uzturēja Vācijas sūtnis Lietuvā dr. E. Cehlins, kurš kā neviens cits vācu diplomāts Baltijā izveicīgi orientējās Lietuvas iekšējā stāvoklī (daudzus lietuviešus viņš pazina jau kopš Pirmā Pasaules kara okupācijas laika, kad Cehlins bija strādājis vācu pārvaldē Lietuvā) un centās to aktīvi ietekmēt Berlīnei par labu. Pateicoties šim atbalstam Klaipēdā – kura 1938. gadā bija kļuvusi par voldemāriešu aktīvistu praktiski legālas darbības centru – iznāca un tika izplatīta visā Lietuvā netirā antisemitiskā lapele “Bendru žugiu”: “...kas gan vieglāk nekā tautas masu sarīdīšana pret židiem; profesors Au-

gustinas Voldemārs – senais ukraiņietis (kā jau rakstīju, 1917.–1918. gados Voldemārs aktīvi darbojās Ukrainā un pat pārstāvēja to Brest – Ļitovskas miera konferencē; te domāts plaši izplatītais ukraiņu antisemitisms, lai arī nav skaidrs, vai Voldemārs bija tieši iespaidojies no tā – A.S.) – šim darbam ir sevišķi noderīgs...”, rakstīja Latvijas ģenerālkonsuls Klaipēdā J. Seskis. 1938. gadā Klaipēdas pedagoģiskā institūta studenti sarīkoja nemierus, atklāti paužot atbalstu Voldemāram un viņa antisemitismam.¹⁴⁹

Viņiem sekoja arī Kauņa, neskatoties uz visu policijas spēku koncentrāciju galvaspilsētā. “Tiešām jābrīnās, ka pa desmit gadiem Voldemāra presisti vēl nav izgaiss. Daudzi lietuvieši ilgojas pēc vadoņa ar stipru roku, ar lielāku dinamismu...”, 1938. gada 7. decembrī no Kauņas rakstīja Latvijas sūtnis Sēja,¹⁵⁰ un jau pēc dažām dienām notikumi galvaspilsētā apstiprināja viņa teikto. 10. decembrī studenti sasauca masu sanāksmi Kauņas Universitātē, kuras temats it kā bija tikai par nepieciešamību nodrošināt lietuviešu plašāku pārstāvniecību tirdzniecībā; lai arī sanāksmes iniciatori bija studenti – verslininki,¹⁵¹ uzreiz sāka skanēt spēcīgas simpātijas Voldemāram, prasības radikāli samazināt ebreju lomu ekonomikā un studenti pat gatavojās pieņemt speciālu rezolūciju par ebreju jautājumu Lietuvā. Universitātes vadība to nepielāva; uzbudinātie jaunieši nerimās un izcēlās sadursmes gan ar policiju, gan ar ebrejiem pilsētas galvenajā ielā, elegantajā Laisves avēnijā. Smetonas rīcība bija enerģiska, pierādot to, ka šovinistu apkarošanā viņam netrūka dinamisma: 10. decembrī Kauņā un tās apriņķī tika ieviests ārkārtas stāvoklis uz 6 mēnešiem; 11. decembrī Universitātē tika slēgta, pat nesagaidot tuvās Ziemassvētku brīvdienas. Represijas vērsās pat pret kristīgajiem demokrātiem, kuri nebija kūdījuši pret ebrejiem, bet Smetona izmantoja gadījumu, lai iebaidītu arī viņus: tika apcietināts partijas ilggadējais līderis (kopš 1926. gada), demokrātijas perioda ministru prezidents Leons Bistras.¹⁵² “Stiprāka kļūst pretžīdu kustība. Valdību uzskata par židiem pārāk draudzīgu”, ziņoja Sēja, taču Smetonas režīma stingrība šo kustību vismaz apslāpēja, lai arī antisemitiskie noskaņojumi netika un nevarēja tikt izravēti ar policejiskiem līdzekļiem (pēc dažiem mēnešiem, 1939. gada janvārī, studentu vidū sāka pat izplatīties uzskati, ka ebrejus ir jāizvieto.. speciālos rezervuāros!). Ne bez Smetonas atbalsta tūlīt pēc decembra notikumiem tika nodibināta lietuviešu – ebreju draudzības biedrība, kuru vadīja profesors M. Biržiška, taču kā jebkura no augšas dibināta elitāra biedrība tā nebija īpaši aktīva un pat attāli nebaudīja tādu masu atbalstu kā verslininki vai voldemārieši. Tā tomēr liecināja, ka nebūt ne katrs lietuviešu sabiedrībā pakļāvās šovinizmam, tomēr 1938. gadā antisemitiski incidenti kļuva arvien biežāki – 16. februārī – Tauragē, 6. martā – Šauļos, 1. aprīlī – Alītā, 12. aprīlī – Roķišķos; nu jau tiem bija gandrīz ikdienas raksturs.¹⁵³

1939. gada sākumā antisemitisms pieauga sakarā ar Vācijas veikto Klaipēdas aneksiju. Jau laikus pirms tam Klaipēdas ebreji sāka pārvest savus īpašumus, ieskaitot dažas ļoti slavenas juvelieru darbnīcas, uz Lietuvas iekšieni, galvenokārt – Kauņu, radot verslininku nepatiku; augošais antisemitisms Klaipēdā bija vērstis arī pret ebrejiem – Latvijas pilsoņiem. 1939. gada

23. janvārī konsuls J. Seskis ziņoja sūtniecībai Kauņā, ka gandrīz visiem Latvijas pilsoņiem – ebrejiem Klaipēdā ir izdevies ar lielām grūtībām pārdot savus īpašumus vai arī izvest tos no aneksijai nolemtā novada (tas bija izdevies arī slavenajam juvelierim Šacam, kurš, pārvarot Klaipēdas nacistu pretestību, bija izvedis uz Kauņu savas darbnīcas iekārtu).¹⁵⁴ 1939. gada martā, pēc Klaipēdas pievienošanas Vācijai, vietējie ebreji bija spiesti bēgt uz Lietuvu; lai arī viņu skaits nebija lielāks par 7000, tas pastiprināja jau tā dziļās bailes no ebreju konkurences ekonomikā un verslininku antisemitiskā agitācija kļuva vēl negantāka. Tajā pašā laikā Lietuvas slepenā policija (Valsts Drošības – *Valstybes Saugumo* – departaments) atzīmēja, ka abu ārpolitisko krīžu – 1938. gada martā ar Poliju un 1939. gada martā ar Vāciju – Lietuvas ebreju nostāja bija stingri patriotiska, par labu savai dzimtenei Lietuvai. Lai arī Smetona pastiprināja ebreju ierobežošanu ekonomikā un brīvās profesijās, šī politika joprojām bija mērena: pāri par 50% Lietuvas tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumu joprojām bija ebreju īpašumā trīsdesmito gadu pašās beigās, tiesa – tagad tie bija pārsvarā mazie un vidējie uzņēmumi; skaitliski to bija daudz, taču jau ar nesalīdzināmi mazāku lomu valstiskotajā Lietuvas ekonomikā.

Smetona nekad publiski nenosodīja augošo antisemitismu – iespējams, bailes no Vācijas bija viens no cēloņiem šajā atturībā, taču nekad arī nepārtrauca policejiski apspiest radikālāko antisemitismu; viņš nekad nepievērsās ideoloģiskam vai bioloģiskam antisemitismam, kurš bija svešs ne tikai viņam, bet arī patriarhālās un laucinieckās Lietuvas iedzīvotāju vairākumam. Pilnīgi svešs viņam bija arī reliģiozais antijūdaisms – Smetona bija ne tikai pilnīgi sekulārs, bet pat atklāti nelabvēlīgs ietekmīgajai katoļu baznīcai (sadarbība ar to bija beigusies jau pavisam tālajā 1914. gadā), kura, viņaprāt, bija reakcionāra un propoliska un ar politiskām pretenzijām, atbalstot viņa apkarotos kristīgos demokrātus (tiesa, jāatzīmē, ka atšķirībā no Polijas katoļu baznīcas, kur pat tās galva trīsdesmito gadu otrajā pusē uzstājās ar atklātu antisemitismu, Lietuvas baznīcai tas nebija raksturīgs). Raksturojot Lietuvas valsts nostāju pret ebrejiem, Polijas vēstnieks Kauņā Františeks Harvats 1939. gada 15. maijā sniedza diezgan precīzu ainu: "Lietuvas valdības oficiālā nostāja pret ebrejiem vienmēr bija ļoti pozitīva. Tā kā lietuviešiem jau bija divas tautības, ar ko tikt galā, polji un vācieši, viņi nekad negribēja konfliktēt ar starptautisko ebreju kopienas. Ebreju kultūras brīvības Lietuvā vēl līdz šim brīdim ir stipras, neskatoties uz to, ka kultūras autonomijas viņiem vairs nav (likvidēta tika, kā jau rakstīju, publiski tiesiskā autonomija, bet kultūras autonomija kopumā tika saglabāta – A.S.). Pie visa tā jāatzīmē, ka jau vairākus gadus norit mierīga un neoficiāla cīņa, lai izstumtu ebrejus no tirdzniecības un citiem saimnieciskiem arodiem."¹⁵⁵ Viss bija pareizi par "oficiālo nostāju", taču tā nebija vienīgā.

Viena gada laikā – kopš 1938. gada marta – Lietuva piedzīvoja divas ārpolitiskas neveiksmes – poļu ultimātu, vairāk pazemojošu – un tieši tāpēc sāpīgu, nevis praktisku nelaimi nesošu, un Klaipēdas zaudēšanu; abas krīzes – kurās Lietuva nepretojās – veicināja demoralizācijas izjūtas plašos sa-

biedrības slāņos un ievadīja lietuviešu morālo krīzi, kuru strauji padziļinās liktenīgie notikumi 1939. gada rudenī. "Vadonis" ("Tautos vadui") Smetona nespēja tos novērst un daudziem viņš likās ar savu personības kultu aizrāvis senils dekadents; morālās krīzes apstākļos sāka izplatīties vienkāršie, pat primitīvie jautājumi – kas vainīgs? – un nereti par "vaininiekiem" jau tika uzskatīti ebreji.¹⁵⁶ Antisemitisms par sevi skaļi un vardarbīgi atgādināja 1939. gada 18. jūnijā Leipalingis (jidišā – *Leipun*) pilsētīnā Lietuvas pašos dienviņos. Viss sākās ar triviālu strīdu ebreju veikalnīka Kraveca Pereca bodē, starp viņu un kādu pircēju vārdā Prans Pilvedis; Perecs lūdza Pilvedi atstāt bodi, Pilveds to atteicās darīt, sākās grūstīšanās, kurā piedalījās arī Kraveca dēls. Pēc mirkļa Pilvedis izskrēja uz ielas un sāka kliegt: ebreji esot viņam uzbrukuši! Īsā laikā salasījās pūlis, kurš ar saucieniem "Sit žīdus" sāka mest akmeņus Kraveca veikala logos un draudēja pat nogalināt pašu Kravecu. Vietēja policija rīkojās enerģiski, taču jutās bezspēcīga, negaidīti sastopot tik lielu un agresīvu pūli; ar mestu akmeni tika ievainots viens policists. Policijas priekšstatā Kravecam un viņa ģimenei draudēja nolinčošana; tika izsaukta armija, kura kaut cik savaldīja pūli tikai pēc tam, kad sāka šaut gaisā. Visās ebreju mājās bija izdauzīti logi. Uzbrukumos ebrejiem bija ņēmuši dalību arī šovinistiskie "Jaunās Lietuvas" biedri; presē parādījās runas par gaidāmiem uzbrukumiem ebrejiem arī citās vietās (16. jūlijā mazā miestīnā *Kuliai* tika atrasta skrejlapa ar draudiem ebrejiem; ieradās policija un nekas nenotika; sīkākas dabas incidents, vērsti pret ebrejiem, notika Papevežos). Notikumi Leipalingis bija visplašākie pret ebrejiem vērstie uzbrukumi visā neatkarīgās Lietuvas vēsturē un tie liecināja par spēcīgu antisemitismu visparastāko provinces ļaužu vidū; ekonomiskā konkurence ar ebrejiem, kura bija saasinājusies pat agrāk mierīgajā provincē (pat mazaļā Leipalingis 1938. gadā bija izveidots lietuviešu kooperatīvs "Seira", kurš, valsts atbalstīts, centās izkonkurēt ebreju tirdzniecību), bija tikai viens, lai arī uzskatāms, vardarbības cēlonis. Ja provinces iedzīvotāju vardarbība bija varbūt pat negaidīta, tad voldemāriešu aktivitātes turpināja attīstīties jau ierastajā gultnē: tieši šajā pat laikā, 1939. gada jūnijā, viņi griezās ar kārtējo lūgumu pie vāciešiem piešķirt viņiem 100 000 litu (41 000 vācu marku), lai organizētu ebreju grautiņus ("für die Durshfuhrung der Judenpogrome") un lūdza piegādāt viņiem pat ieročus. Vācijas drošības dienesta priekšnieks R. Heidrihs pavēlēja turpināt finansiāli atbalstīt voldemāriešus (lai arī atbalsts bija daudz mazāks, nekā voldemārieši bija prasījuši), bet nepiegādāt viņiem ieročus un nedot naudu tieši grautiņa organizēšanai; šķiet, ka tas tobrīd Vāciju neinteresēja un neviens grautiņš arī netika noorganizēts.¹⁵⁷

Smetonas atbilde uz antisemitisma pieaugumu bija tradicionāla, policijiska: vēl vairāk tika pastiprināts ārkārtas stāvoklis Kauņas apgabalā; par valdības kritiku vai par kūdišanu pret vienu vai otru sabiedrības daļu un tautību draudēja iespaidīgs naudas sods vai ieslodzījums, pie tam praktiski šos sodus nevarēja pārsūdzēt.¹⁵⁸ Ļoti enerģiski kūdišanas uz grautiņiem apkarošanā darbojās iekšlietu ministrs – kopš 1939. gada 28. marta – ģenerālis Kazis Skučas. Taču, ja jau 1938. gada decembrī pieņemtie policejiskie

soļi nebija spējuši novērst notikumus Leipalingis, tas liecināja ne tik daudz par režīma neizdarību, cik par pretrunu starp tumsonīgo masu antisemitismu un Smetonas toleranci un mērenību. Tomēr kopumā Lietuva joprojām bija ļoti mierīga zeme, kur ebreji dzīvoja gandrīz tādā pat drošībā kā Latvijā un noteikti daudz lielākā drošībā kā Polijā, Rumānijā un pat aristokrātiskajā Ungārijā (par nacistisko Vāciju pat nerunājot – te salīdzināms būtu pilnīgi lieks); valsts labvēlība jūdaismam – ebreju reliģijai, skolai, kultūrai plašākā nozīmē – tomēr nonāca arvien augošā pretrunā ar tās ekonomisko politiku un nostāju pret ebreju biznesu. Ja mēs vēlētos pielietot modernu terminoloģiju, tad lietuviešu un ebreju kopdzīve bija galvenokārt mierīga, taču tas nenozīmēja, ka ebreji bija pilnīgi integrēti Lietuvas sabiedrībā.

1939. gadā Lietuva sāka kļūt, tāpat kā Latvija un Igaunija, nelabvēlīgāka pret ebreju bēgļu no Vācijas un tās okupētajām zemēm uzņemšanu; gada sākumā Lietuvas ārlietu ministrs Jozs Urbšis informēja Latviju, ka Lietuva nepieļaus augstas ASV ebreju delegācijas amerikāņu cionistu vadītāja rabīna Simona Veiza vadībā ierašanos ar mērķi lobēt ebreju bēgļu uzņemšanu. Pati Lietuva tomēr jau bija bijusi daudz atvērtāka bēgļiem kā daudzas demokrātijas zemes, īpaši Skandināvijā, drošākas un daudz bagātākas par Lietuvu, nemaz nerunājot par ASV (nesalīdzināmi labāk būtu bijis, ja pilnīgi drošā un milzīgā ASV būtu labvēlīgāka pret bēgļiem, nevis to gaidītu jau no tā pietiekoši labvēlīgajām pret bēgļiem mazajām un apdraudētajām Baltijas valstīm; laikā no 1933. līdz 1941. gadam ASV atļāva iebraukt tikai 75 000 ebreju bēgļiem, kas bija noziedzīgi zems skaits; izteikti negatīvs pret viņu uzņemšanu bija valsts sekretārs Kordels Hels; pat ņemot vērā 1924. gada ļoti stingro imigrācijas likumu Amerikai bija jāuzņem vismaz 180 000 bēgļu).¹⁵⁹ Divās lauksaimniecības skolās Lietuvā bēgļi apguva lauksaimniecības arodu un gatavojās pie pirmās izdevības – kura gan kļuva arvien retāka – izejot uz Palestīnu. Pat traģiskajās 1939. gada septembra dienās, Polijai ejot bojā, Lietuva neaizvēra pilnīgi durvis ebrejiem no tās.

Savukārt, runājot par Lietuvas ebrejiem, jāatzīmē, ka viņu vidū, vismaz daļā no viņiem, antisemitisma aktivizēšanās pašā Lietuvā un bailes no nacistiskās Vācijas veicināja simpātiju – vai nu īstu vai viltotu – pieaugumu Padomju Savienībai un komunistiem. Lai arī ebreju – komunistu īpatsvars Lietuvas Komunistiskajā partijā bija stipri krities un 1939. gadā bija tikai 31% (samazinājās arī kopējais komunistu skaits un 1939. gada beigās viņu bija aptuveni 1000), ebreju skaits komunistu, komjauniešu, Sarkanās palīdzības rindās joprojām bija ļoti ievērojams, vairākas reizes pārsniedzot ebreju īpatsvaru valsts iedzīvotāju vidū (komunistiskās partijas organizācija Kaunā joprojām bija ļoti ebrejiska: 70,88% – ! – no tās biedriem bija ebreji). Ebreji pat ieņēma ļoti redzamu stāvokli partijas vadībā (kas nekad nebija noticis Latvijā, par Igauniju nemaz nerunājot), piemēram, jau minētā laikraksta "Volksblat" redaktors bija Henriks Zimans (Genrikas Zimanas; viņš rediģēja arī žurnālu "Štraļn" – "Stari"),¹⁶⁰ bet īpaši jāmin Kominternes (Maskavas) uzticības persona partijā *Iciks Meskups* (Icikas Samuila Meskupas); viņa ziņojumu iespaidā Kominterne uzdeva Lietuvas komunistiem

pastiprināt cīņu pret antisemitismu un solīt ebrejiem politisku, ekonomisku un kulturālu līdztiesību (kuru viņi Lietuvā faktiski joprojām baudīja). Lietuvas valdība bija spiesta slēgt divus ebreju komunistiskos izdevumus – jau minēto žurnālu “Štraļn” un avīzi “Ovnblat” – “Vakara avīze”.¹⁶¹

10. Padomju okupācijas priekšvakars: 1939. gada septembris–1940. gada pavasaris

Laika posms no 1939. gada augusta beigām līdz 1940. gada jūnija vidum bija Baltijas tautu lielās traģēdijas priekšspēle. Īstenojot Molotova – Ribentropa paktu (23. augusts) un PSRS – Vācijas draudzības līgumu (28. septembris), ar kuru PSRS bija kļuvusi par oficiālu un uzticamu nacistiskās Vācijas sabiedroto, Maskava divu nedēļu laikā – no 28. septembra līdz 10. oktobrim – uzspieda Baltijas valstīm t.s. bāzu līgumus, kuri padarīja Baltiju par Padomju Savienības protektorātu. Tikai tas, ka baltieši nepretojās padomju ultimatīvajām prasībām un tas, ka Vācija Ribentropa otrās vizītes Maskavā (27.–28. septembris) laikā lūdza savu sabiedroto īstenot Baltijas okupāciju un sovjetizāciju pakāpeniski, divu cēloņu dēļ – lai Vācijai būtu laiks izmantot baltiešu ekonomisko potenciālu un tirdzniecību ar viņiem – īpaši, Vācijai ļoti svarīgās pārtikas piegādes no Baltijas savas kara mašīnas labā un lai pietiktu laika Latvijas un Igaunijas vāciešu izbaukšanai no nolemtās Baltijas – novērsa izrēķināšanos ar Baltiju jau 1939. gada rudenī, kam Maskava bija gatava. Turpmākie mēneši, līdz okupācijai 1940. gada jūnijā, bija nolemtības un dramatisma pilni katrā Baltijas valstī, taču tieši Lietuva sadūrās ar vislielāko problēmu loku. 27. augustā A. Voldemārs nelegāli atgriezās Lietuvā, taču nepaspēja pat sasniegt Kauņu, jo tika aizturēts vilcienā, izsēdināts un vēlreiz izsūtīts uz viņam jau zināmo Zarasai; voldemāriešu aģitācija tomēr pieauga. Radikālas noskaņas auga tautininku partijas jaunatnes organizācijā (īpaši aktīvs Viļņas sagrābšanas piekritējs bija organizācijas ģenerālsēkretārs Jons Statkus) un pat partijas izdevumā “Vairas”, kurš aicināja neievērot neitralitāti gaidāmajā poļu – vācu konfliktā un 31. augusta numurā mudināja: “Uz Viļņu!” Septembrī, vācu iebrukumam Polijā sākoties, Smetona tomēr nepakļāvās dažu karstgalvīgu virsnieku un politiķu (zīmīgi, ka viņu vidū bija Lietuvas vēstnieks Berlīnē pulkvedis Kazis Šķirpa, kurš bija ieradies Kauņā liktenīgajā 23. augustā un nerimstoši iestājās par “maršu uz Viļņu”; viņa vārdu ir vērts atcerēties nākamo notikumu gaismā) prasībām un necentās sagrābt Viļņu, pirms tā kritis nelietuviešu rokās; lai cik liels nebūtu bijis lietuviešu uzkurinātais naidis pret Poliju, tomēr viņu liela daļa juta līdzīgu nelaimīgu kaimiņieni. Vācu karaspēkam strauji un neapturami virzoties Polijas iekšienē, aptuveni 10–15 000 Polijas ebreju (protams, ne 100 000 – šādu skaitli bija minējusi vēsturniece Nora Levina; tas ir ļoti liels pārspilējums) bēga uz ziemeļiem un nonāca Viļņā,¹⁶² izmīsuši, bez iztikas līdzekļiem; uzkrājumi poļu zlotos, pat ja tie tika paņemti līdzī, ļoti drīz izrādījās gandrīz pilnīgi bezvērtīgi (Viļņā patvērumu atrada arī lielā vēsturnieka Simona Dubnova, kurš kopš 1933. gada dzīvoja Rīgā,

meita Sofija – viņa, kopā ar diviem dēliem, bija bēgusi no Varšavas; viņas vīrs, viens no Polijas bundistu vadītājiem V. Erlihs, gan Viļņu nesasniedza – viņu Polijas austrumos, kad tur iebruka PSRS, notvēra NKVD darbinieki un viņš aizgāja bojā Gulagā).

17. septembrī Padomju Savienība – nacistiskās Vācijas sabiedrotā – no devīgi uzbruka no aizmugures Polijai, kura cīnījās pret vāciešiem. Viļņā jau dažas dienas pirms padomju agresijas pret Poliju valdīja ļoti saspringta atmosfēra un klīda visdažādākās baumas. Veikali kļuva tukši – iedzīvotāji drudzaini izpirka pārtiku un pirmās nepieciešamības preces (preču trūkums kļuvis hronisks un negatīvi ietekmēs starpnacionālās attiecības pilsetā – skat. turpmāk). “Pie Latvijas un Lietuvas konsulātiem stāvējuši milzīgi ļaužu bari, kas gribējuši dabūt atļaujas iebrukšanai neitrālās valstīs”, rakstīja latviešu prese.¹⁶³ Glābšanas iespējas tomēr nebija lielas: uz Latviju jau 18. septembrī vairs nekursēja vilcieni; tieši šīs dienas vakarā, aptuveni 21, dažās Viļņas piepilsētās jau parādījās padomju tanki, bet 19. septembrī Viļņa pilnīgi krita padomju rokās. Poļi neatdeva to pilnīgi bez kaujas; krieviem nācās pilsētu pat bombardēt; 10 000 poļu karavīru krita gūstā; šajā pat dienā antinacionālā Lietuvas Komunistiskā partija savā uzsaukumā apsveica padomju nodevīgo agresiju. Viļņas, ebreji, kopumā, piedzīvoja to pašu, ko vietējie poļi: turīgie ebreji – ekspropriācijas un laupīšanas; pilsonisko organizāciju aktivisti un arī kreisie sociāldemokrāti, Viļņā ļoti ietekmīgie bundisti – vajāšanas un deportācijas (piemēram, pazīstamais Viļņas dzejnieks jidišā Moīše Kulbaks, populārās poēmas “Vilne” autors, aizgāja bojā Gulagā, tāpat kā aktīvais sabiedriskais darbinieks un pilsoniskās avīzes *Vilner Tog* redaktors Zalmans Reizens): jau gatavojot iebrukumu Polijā, Bunds tika noteikts par vienu no galvenajiem padomju ienaidniekiem.* Savukārt, komunistiskie un prosovjetiskie noskaņoti ebreji – un tādu nebija maz – sagaidīja agresoru ar neviltotu prieku. Viļņas sagrābšanu silti apsveica arī pilsētas un novada baltkrieivi, īpaši – intelligēnce, kura cerēja, ka viss novads

* 1939. gada septembra sākumā, kad Maskava sāka praktiski gatavot agresiju pret Poliju, PSRS ārlietu Tautas Komisariātā tika sastādīta izziņa par Polijas iekšpolitisko stāvokli; visas Polijas politiskās partijas tika raksturotas ar neslēptu naidu, taču liekas, ka Bunds, kuru Staļins īpaši neieredzēja jau kopš seniem laikiem, izpelnījās īpašu un paranoisku naidu: “...Bunda nodevīgā, kontrrevolucionārā politika ir pastiprinājusies pēdējā laikā pateicoties trockistisko elementu plašai nokļūšanai tā rindās un centrālajā aparātā. Trockistiskie elementi izmanto vairākus Bunda preses izdevumus savā pretpadomju, kontrrevolucionārā un graužošajā darbībā...” – citēts no – Nataļja Ļebedjeva. Katīņ: prestuplenije protiv čelovečestva. Moskva, 1996, s. 14. Tas jau skanēja kā no prokurora A. Višinska apsūdzības runām un nebija nekādu šaubu, kāds liktenis sagaida daudzus bundistus – kuriem, protams, nebija nekāda sakara ar trockistiem, taču tobrīd diez vai varēja būt briesmīgāka apsūdzība kā trockismā – okupētajā Polijā, ieskaitot Viļņu, bet nākotnē – arī okupētajā Baltijā.

tiks pievienots padomju Baltkrievijai, kurā uzplauks baltkrievu kultūra un valoda – par to iestājās baltkrievu mītiņš Viļņā 24. septembrī. Ja Maskavai vienu brīdi patiešām bija ieceres pievienot Viļņu padomju Baltkrievijai, tad nekad, pat uz brīdi tai nebija ieceru attīstīt istu baltkrievu kultūru un nacionālu pašapziņu; kad septembra beigās Maskava nolēma atdot Viļņu lietuviešiem, baltkrievu aktivitātes tika apslāpētas un daudzi no 24. septembra mītiņa dalībniekiem, piemēram, Antons Lučkēvičs {*Luckiewicz*}, kurš bija visaktīvāk iestājies “vienotu, neatkarīgu padomju Baltkrieviju”, tika apcietināti.

Tomēr pastāvēja arī ievērojamas atšķirības ar kādām agresors izturējās pret poļiem un ebrejiem. Maskava uzlūkoja visus poļus par ienaidniekiem; Staļins viņus ienīda vismaz kopš 1920. gada, kopš katastrofālās padomju neveiksmes karā ar Poliju, kuru bija veicinājusi arī viņa personīgā nekompetence frontē. Kopš šīs sakāves Maskava nekad neatmeta domu par revanšu un par Polijas iznīcināšanu. 1937.–38. gados, nesamierināma naida pret Poliju vadīts, Staļins iznīcināja visus poļu komunistus Krievijā, no kuriem liela daļa bija Polijas ebreji, un visus poļu izcelsmes padomju darbiniekus, ģenerāļus un čekistus, savas māsas vīru Stanu Redensu ieskaitot. Staļins, nakti uz 1939. gada 8 septembri, nozīmīgajā sarunā ar Kominternes vadītāju G. Dimitrovu, kurā piedalījās arī Staļina vietnieks partijā A. Ždanovs un V. Molotovs un kurā noteikti padomju ārpolitiskās propagandas uzdevumi, bija izteicies, ka Polija ir fašistiska valsts un tās iznīcināšanas rezultātā būs “...par vienu buržuāziski – fašistisku valsti mazāk...”. Padomju propaganda tika izvēsta ar divējādiem uzdevumiem: attēlot Poliju cik vien negatīvā gaismā vien iespējams un, savukārt, attēlot PSRS kā ukraiņu un baltkrievu “brāļu” atbrīvotāju no poļu jūga.¹⁶⁴ Skaidrs, ka gandrīz vai visi poļi padomju ieņemtajā Viļņā un tās apgabalā atmaksāja krieviem ar tādām pašām naida vai, labākā gadījumā, nepatikas jūtām: jau septembrī Viļņā sāka veidoties poļu pagrīdes pretošanās kustība.

Padomju okupantu nostāja pret ebrejiem, toties, bija atšķirīgāka; Staļina antisemitisms tobrīd – slēptāks (galu galā ebrejiem nebija valsts, kuru Maskava uzskatītu par sev naidīgu. Nav divaini, ka barbarisks Staļina antisemitisms uzliesmoja īsi pirms viņa nāves 1953. gada martā, kad Maskava bija zaudējusi sākotnējās ilūzijas par iespēju izveidot no nesien izveidotās Izraēlas savu marioneti Tuvojos Austrumus un kad Izraēlu – un līdz ar to arī PSRS ebrejus – Staļins sāka uzskatīt par naidīgu Padomju Savienībai un par ASV ieroci, vērstu pret sevi). Neskatoties uz represijām pret jau minētajām ebreju grupām, krievi apzināti tēloja atbrīvotājus un pat centās izrādīt ebrejiem savu labvēlību, ar vienīgu nolūku saasināt ebreju attiecības ar nepakļāvīgajiem poļiem un, pat, lietuviešiem, Maskavai par labu. Nereti tas viņiem arī izdevās. Latvijas ģenerālkonsuls Viļņā F. Donass rakstīja, ka līdz ar padomju okupantu armiju pilsētā ieradās milzīgs skaits NKVD darboņu – čekistu, kuri pievērsa īpašu uzmanību ebrejiem, vervējot viņus savam dienestam; ar uzmanību netika apieti arī ebreji – Latvijas pilsoņi, kuri dzīvoja Viļņā un, kā likās Donasam, ne viens vien pieņēma krievu piedāvāju-

mu (pašu Donasu, neskatoties uz viņa diplomātisko imunitāti un piederību vismaz formāli neitrālai valstij, čekisti izsauca uz ļoti smagu nopratināšanu, kura radīja viņam gandrīz nervu sabrukumu).¹⁶⁵ Šaubu nav, Viļņas ebreju nostājā pret krieviem bija vairākas atšķirības no poļu – krievu attiecībām, lai arī – ne tik skaidri izteiktas jau 1939. gada rudenī. Pirmā atšķirība, kura vienmēr tiek minēta un kura nevar netikt minēta, bija ebreju bailes no Hitlera, lai arī tobrīd vēl poļi, nevis ebreji bija nacistiskās Vācijas terora galvenais upuris. Bailes tiešām pastāvēja, taču vēl ne tik lielas un visaptverošas, kā tas parasti tiek atzīmēts, pārceļot Holokausta radītus priekšstatus jau uz 1939. gadu. Vācu iebrukumam Polijā sākoties, nacistu terors pret poļiem noteikti nebija mazāks kā pret ebrejiem, bet pirmajos mēnešos – neapšaubāmi lielāks, īpaši – pret poļu inteligenci, garīdzniekiem, politisko eliti, pilnīgi atbilstoši vācu plāniem iznīcināt poļus kā nāciju. Pakāpeniski arī nostāja pret ebrejiem kļuva arvien nežēlīgāka: lai arī lēmums par Holokaustu kā totālu iznīcināšanu vēl nebija pieņemts, okupētajā Polijā jau parādījās rezervāti un geto. Ziņas par tiem – lai arī pretrunīgas un nepilnīgas – pamazām sasniedza arī Lietuvu, taču joprojām daudzi ebreji gan Viļņā, gan pašā Lietuvā tām neticēja un cerēja uz brīnumu: ka vācieši tomēr ir kultūras tauta! Daudzi, tomēr, jau 1939. gadā uzskatīja, ka Staļins ir mazāks ļaunums nekā Hitlers. Uzplauka visdažādākā paveida simpātijas krieviem – no īsta komunisma līdz izvēles dramatisma radītajai viltus draudzībai un vienkārši pielīšanai, kas nepadarīja attiecības ar poļiem vai lietuviešiem vienkāršākas. Protams, bija arī tādi, kuri bija noticejuši padomju propagandai un cerēja, ka tagad izzudis antisemitisms, kurš bija pieņēmis spēkā Polijā trīsdesmito gadu beigās, pēc Pilsudska nāves 1935. gadā. Taču atkal jāuzsver: lai kādas arī nebūtu bijušas poļu – ebreju attiecības Viļņā Polijas laikā, tās kopumā nebija ļaunas; Polija bija dzimtene lielākai ebreju kopienai Eiropā un daudzu ebreju gaviļes, krievu okupantiem ienākot – kuras ļoti uzskatāmi bija redzamas padomju okupētajos Austrumu Polijas rajonos – veicināja dramatisku poļu – ebreju attiecību pasliktināšanos un bija no daudzu – lai arī nekādi ne no visu – ebreju puses nodevība pret valsti, kura bija devusi viņiem patvērumu gandrīz 1000 gadu garumā. Te bija sākums traģiskai neizpratnei ebreju un poļu, vēlāk ebreju – lietuviešu attiecībās, kura kļuvis arvien neciešamāka pēc 1940. gada jūnija; poļiem un lietuviešiem Staļins ne ar ko nebija labāks par Hitleru, bet ļoti daudziem – pat sliktāks.

1939. gada 28. oktobrī Padomju Savienība atdeva Viļņu Lietuvai, uz laiku, līdz gaidāmajai visas Lietuvas okupācijai, kuras precīzs laiks tobrīd vēl nebija noteikts; "Vilnius mūsu, a mēs rusu" – Viļņa mūsu, bet mēs – krievu (iem) – tāda bija lietuviešu paruna, kura kļuva ļoti populāra. Pusotru mēnesi ilgajā pilsētas okupācijā, bet jo īpaši kopš 10. oktobra, kad tika parakstīts līgums par Viļņas atdošanu lietuviešiem, padomju okupanti bija paveikuši neapraķstāmi daudz, lai apgrūtinātu lietuviešiem pilsētas pārņemšanu: bija izlaupīts viss, ko varēja nolaupīt un izlaupīt, ieskaitot slimnīcas, zāles un medicīnas aparātus; pat akmeņogles bija izvestas, atstājot pilsētu draudīgā stāvoklī, ziemei tuvojoties (pāris dienas iepriekš, 25. oktobrī, Lietuvas ģe-

nerālkonsuls Viļņā A. Trimakas bezspēcīgi ziņoja uz Kauņu, ka laupīšanas ir pilnā sparā, Sarkanās Armijas komandieru un komisāru vadībā).¹⁶⁶ Taču zīmīgi, ka neskatoties uz šo vandālismu, krievu karaspēkam atstājot pilsētu tam līdzī devās arī kāda ebreju daļa, īpaši – kreisi orientēta jaunatne un strādnieki; ideoloģisku apsvērumu dēļ krievi mudināja viņus to darīt (tobrīd aizgājušo ebreju skaits tika lēsts pat uz 3000, taču precīzi skaits nav zināms); šie kreisi un krieviski orientētie ebreji bija nelojāli gan pret bojā aizgājušo Poliju, gan pret Lietuvu; iespējams, ka traģiskais laiks radija tik lielus pārbaudījumus, ka pats lojalitātes jēdziens likās novecojis un patētisks, upurējams izdzīvošanai vai kolaboracionismam. Daudz vairāk ebreju tomēr bija labvēlīgi noskaņoti pret Viļņas pievienošanu Lietuvai, jo uzskatīja to par lielas litvaku daļas apvienošanu vienā valstī, kura bija toleranta pret ebrejiem. Literatūrā ir sastopamais viedoklis (D. Levins), ka Viļņas ebreji esot baidījušies no lietuviešu antisemitisma, ir kategoriski jānoraida kā Lietuvu apmelojošs. Tas, no kā ebreji patiešām baidījās – un kāpēc kāda neliela vietējo ebreju daļa patiešām devās līdzī Sarkanajai armijai – bija nevis lietuvieši, bet poļi. Samērā daudz ebreju bija apsveikuši Sarkanās armijas ienākšanu Viļņā septembrī un tas bija radijis ļoti stipru poļu nepatiku, pat naidu. PSRS drošības dienesti atzīmēja, ka dažreiz poļi pat neslēpj to, ka viņi vēlas atbēgt ebrejiem pēc tam, kad Sarkanā armija būs atstājusi Viļņu.¹⁶⁷

Skaidrs, ka formāli, no starptautisko tiesību viedokļa lietuvieši nedrīkstēja pieņemt likumīgo Polijas pilsētu no okupantu rokās, taču šīs tiesības vairs nedarbojās un tās bija “piesmējušas” Vācija un Krievija, ne Lietuva; lietuvieši nespēja atteikties no Viļņas: tas būtu par daudz prasīts no nācijas, kura deviņpadsmit gadus bija sapņojusi par vēsturiskās galvaspilsētas atgūšanu. Viļņā bija 215 000 iedzīvotāju; poļu skaits bija audzis, ebreju – samazinājies; lai arī lietuviešu skaits 1939. gadā varbūt bija vairāk nekā niecīgie 2,6% 1916. gadā, viņi bija absolūta minoritāte: pāri par 80% pilsētas iedzīvotāju bija nelietuvieši. Visā Viļņas vojevodistē 1939. gadā, kara priekšvakarā, dzīvoja ne mazāk par 108 900 ebreju; precīzi noteikt, cik daudz ebreju nonāca Lietuvas sastāvā pēc Viļņas pievienošanas, ir diezgan grūti: ne visa bijusī vojevodiste tika pievienota Lietuvai; daļa ebreju bija aizgājuši līdz krieviem oktobra beigās; Viļņā bija ieplūduši ebreju bēgļi no Polijas iekšienes; ticams, ka lielākā daļa no vojevodistes ebrejiem pēc 28. oktobra atradās Lietuvai atdotajās teritorijās. Viļņas iepriekšējā piederība Polijai bija reducējusi lietuviešu nacionālismu līdz garīgam uzbudinājumam; Polijas bojā eja un Viļņas negaidītā nonākšana Lietuvas rokās dažbrīd pārvērtā nacionālismu arogantā praksē, kurā cieta gan poļi, gan ebreji, lai arī lietuviešu ieceres, vismaz sākotnēji, nebija arogantas. Iespējams, Smetonas režīms palaida garām iespēju izlīgt ar poļiem, iespēju, kuru deva padomju terors Viļņā, pusotra mēneša okupācijas laikā; terora nomākti, poļi ar nepacietību gaidīja, kad lietuvieši beidzot pārņems pilsētu.¹⁶⁸ Tas, ko viņi saņēma, bija drudžaina Viļņas lietuviskošana, lietuviešiem cenšoties pārāk strauji atgūt to, kas bija zaudēts ne tikai pēdējos deviņpadsmit gados, bet jau daudz,

daudz agrāk, kad Viļņa bija zaudējusi savu lietuvisko raksturu. Viļņas lietuviskošana veda tikai uz sadursmēm, konfliktiem un naidu (faktiski tā pilnīgi tika īstenota tikai pēc 1945. gada, padomju otrās okupācijas laikā, kad Lietuvas poļu lielai daļai nācās atstāt Lietuvu un pārcelties uz Poliju; tas bija noteikti etniskās tīrīšanas veids – lai arī ne brutālākais, kas bija gandrīz vienīgais veids, kā nodrošināt lietuviskošanu, lai arī staļiniskos apstākļos).

Lietuvieši nebija tieši vainīgi pie pirmajām etniskajām sadursmēm Viļņā, taču tās veicināja un padarīja par iespējamu viņu nespēja kontrolēt stāvokli pilsētā, kura bija ne tikai ne lietuviska, bet arī bēgļu pārpilna un kara posta smagi skarta. Laiks bija labvēlīgs jukām, ekstrēmismam un visprimitīvākajiem instinktiem; poļu antisemitiskas noskaņas bija gatavas izlauzties pie pirmās izdevības, un izlauzās, pirmo reizi – lai arī nelielā apjomā – nakti no 25. uz 26. oktobri Svenčionis apkaimē, tikko no turienes bija aizgājusi padomju kavalēristu daļa; poļi izlaupīja vairākus ebreju veikalus un piekāva četrus ebrejus.¹⁶⁹ Notikumiem Viļņā, protams, bija cits mērogs. Lai arī lietuvieši bija atsūtījuši uz Viļņu savas labākās armijas un policijas vienības – lai radītu vispozitīvāko iespaidu par sevi, ne lietuviešu armija, ne policija nebija iedomājusies, kāds dramatisks problēmu jūklis viņus gaida. 31. oktobrī sākās stihiskas sadursmes starp ebrejiem un poļiem, kuru iegāns bija maizes trūkums pilsētā un tūlītējas baumas, ka pie tā ir vainīgi ebreju maiznieki, kuri nevēlas cept maizi un dzen cenā uz augšu – cenā patiešām bija augušas ļoti strauji un nevarētu izslēgt arī kādu negodīgu veikālnieku tieksmi izmantot juku laiku spekulācijas nolūkos. Agresīvas poļu jauniešu grupas iebruka ebreju apdzīvotajos kvartālos un daudzija ebreju veikalu logus, pēc tam uzbruka arī pašiem ebrejiem, kuri pat griezās pēc palīdzības pie sarkanās armijas, kura atradās Viļņas pievārtē (pilsētas ielās patiešām parādījās padomju tanki).¹⁷⁰ Jukas bija veicinājuši, iespējams – neapzināti, arī paši lietuvieši, nosakot zemu poļu zlota kursu pret Lietuvas litu, kurš tika ieviests kā maksāšanas līdzeklis – vispirms 10 centi par vienu zlotu, vēlāk – 50 centi par vienu zlotu (kurss, protams, bija zems, taču kuram tagad bija vajadzīga okupētās un sadalītās Polijas valūta; poļi, toties, uztvēra noteikto kursu psiholoģiski, kā pazemojumu); palikuši bez iztikas līdzekļiem vai tikai ar bezvērtīgo zlotu, daudzi poļi bija tuvu izmisumam. Lietuvas valdība, savukārt, sākotnēji neizprata stāvokļa nopietnību. Vēl 1. novembrī, kad nemieri jau bija pilnās burās, Smetona joprojām nesaprata, kas notiek Viļņā un kādu konfliktu plosītu pilsētu lietuvieši ir saņēmuši no krievu rokām: šajā dienā viņa kanceleja Kauņā paziņoja, ka jau tuvākajās dienās prezidents ieradīsies Viļņā, lai izbaudītu pateicības triumfu; nekad viņš tur neieradās, jo ar katru dienu auga apziņa par to, ka iegūta ir nevis slava, bet neskaitāmu un neatrisināmu problēmu mudžeklis.

Jau pēc pirmajām sadursmēm pilsētā sāka izplatīties drudžainas baumas par nogalinātajiem ebrejiem (tām noticēja pat Latvijas sūtnis L. Sēja, lai arī pats viņš uzturējās Kauņā un nereti saņēma no Viļņas trauksmainas baumas, bet ne precīzu informāciju). Neviena cilvēks nebija nogalināts, taču 35 ebreji tika piekauti un ievainoti.¹⁷¹ Izraēlas autors Dovs Levins, kurš ir

konsekventi nedraudzīgs Lietuvai un lietuviešiem, līdz pat akadēmiski nepieņemamiem pārspilējumiem, ievainoto ebreju skaitu ir palielinājis savos darbos līdz pat 200 (minot arī vienu, kurš it kā ticis nogalināts, lai arī patiesībā nogalināto nebija) un viņa interpretējumā uzbrukumus ebrejiem esot iedvesmojusi lietuviešu policija un lietuviešu antisemīti, saistīti ar nacistiskās Vācijas aģentūru; ievērojamā autore Nora Levina arī uzskatīja, ka paši lietuvieši policisti uzbruka ebrejiem.¹⁷² Tie ir pilnīgi patvaļīgi apgalvojumi, pagrābti no zila gaisa. Lietuviešu policija bija tikko sākusi ierasties Viļņā un tās mērķis bija pilnīgi pretējs Levina teiktajam: tā vēlējās uzturēt kārtību, nevis mudināt uz jukām; nekad neviens lietuviešu policists nebija pieķerts simpātijās vācu nacistiem un nekad policija nebija mudinājusi kaut vienu uz nemieriem: vai tas varēja būt policistu uzdevums kaut vai vienā valstī? Antisemīti Lietuvā, protams, bija, taču Viļņā lietuvieši bija absolūtā minoritāte un bija neticami, ka daudzi antisemīti tur sarastos burtiski vienas dienas laikā. Notikumi Viļņā nebija lietuviešu roku darbs; tas bija nelaimīgs un gandrīz neizbēgams incidents, kurš radās Polijas bojā ejas, padomju okupācijas un pilsētas nonākšanas Lietuvas rokās juku iespaidā. Lietuvieši pārņēma savu konstitucionālo, bet ne reālo galvaspilsētu, kura bija un palika poliski – ebrejiska līdz pat Lietuvas valsts bojā ejai un kuru apgūt un lietuviskot lietuvieši nespēja. Vienīgais, ko varbūt var pārmest Lietuvas policijai, kura bija tikko ieradusies Viļņā, tā bija bezspēcība un nespēja novērst plašos nemierus, kurus tā nebija gaidījusi pilnīgi svešajā pilsētā (lietuvieši policisti nepārvaldīja poļu valodu, nemaz nerunājot par jidišu, un arī tas apgrūtināja viņu darbu; viņi arī neorientējās sev pilnīgi svešās pilsētas ielu tīklā), lai arī tā centās, cik varēja, uzturēt kārtību.

Tiklīdz ziņas par nemieriem Viļņā sasniedza Kauņu, Lietuvas ebreju kopienas vadītāji sāka enerģiski rīkoties. 2. novembrī viņi Lietuvas cionistu vadītāja un pirmā Lietuvas cionistiskā laikraksta "*Die Yiddische Stimme*" ("Ebreju balss") ilggadējā redaktora R. Rubinšteina vadībā apmeklēja Lietuvas premjerministru ģenerāli J. Čerņus (*Jonas Černius*) un lūdza spert soļus pret antisemitismu Viļņā; valdība nelika ilgi gaidīt. Nekavējoši uz Viļņu devās lauku kara tiesas izmeklētāji un tiesneši, kura sprieda ātru – varbūt pat pārāk ātru – un bargu tiesu: jau 4. novembrī kādam Borisam Filipovam – kā redzam, ne lietuvietim – tika piespriests nāves sods par uzbrukumu pret ebrejiem kūdišanu un pūļa vadīšanu; par pierādījumu tika pasludināts tas, ka viņa kabatā atrasts...asiņains duncis. Iespējams, ka tas bija tikai "pierādījums", taču Filipovs tūlīt uz vietas arī tika sodīts ar nāvi un nošauts, bet viņa banditiskais brālis Pēteris, kurš arī bija piedalījies grautiņos, saņēma 15 gadus spaidu darbos katorgā; bargi sodi tika piespriesti vēl desmit bandītiem, no kuriem neviens nebija lietuvietis (iespējams, ka vēlāk ar nāvi tika sodīts vēl kāds polis uzvārdā Urbanovičš, par uzbrukumu lietuviešu policistam). Pārtraukt sadursmes Viļņā lietuviešiem izdevās tomēr tikai ar padomju karaspēka, kurš bija izvietojies tuvajā Jaunviļņā, palīdzību: padomju tanki, kuri parādījās Viļņas ielās, nobaidīja un savaldīja sakarsušos prātus.¹⁷³ Nevar izslēgt arī pašas padomju aģentūras lomu poļu-ebreju kon-

flikta uzturēšanā, lai sētu nacionālu naidu starp nepakļāvīgajiem poļiem un ebrejiem un apgrūtinātu lietuviešiem Viļņas pārņemšanu.

6. novembrī Kauņā ieradās prokrieviskais Viļņas ebreju lideris Dr. J. Vigodskis, kurš laikam cerēja uz lietuviešu labvēlību kā pateicību par savu seno nepatiku pret poļiem un draudzību pret PSRS (viņš bija pazīstams ar savu paziņojumu, ka ebreju stāvoklis Lietuvā ir paradīze, salīdzinot ar stāvokli Polijā), taču Lietuvas valdība uzsvēra, ka "...nedz židiem, nedz citām minoritātēm neesot cerību iegūt kaut kādas priekšrocības vai atvieglojumus...". Vienlaikus iekšlietu ministrs ģenerālis K. Skučas (*Kazys Skučas*) apstiprināja viņam personīgi, ka valdība nepieļaus nekādus jaunus uzbrukumus ebrejiem;¹⁷⁴ solījums tika arī turēts. Lai arī ebreju vidū izplatījās baumas, ka jauni uzbrukumi viņiem gaidāmi 10.–11. novembrī (Polijas neatkarības dienā), nekas nenotika un par to bija jāpateicas arī Lietuvas valdības enerģiskajai rīcībai. Tagad, kad pēc Viļņas saņemšanas, Lietuvā jau bija pāri par 200 000 ebreju, Smetonas valdība, pilnīgi novēloti un gandrīz bez praktiskas jēgas, 1939. gada novembrī nodibināja jauktu lietuviešu – ebreju komiteju bijušā ministra V. Vileiša vadībā, lai veicinātu ebreju izceļošanu no Lietuvas, taču izceļošanas iespējas traģiski samazinājās ar katru dienu, un tā nebija lietuviešu vaina (nedaudz sekmīgāk darbojās *The Palestine Office*, kura tika atklāta Viļņā 1939. gada novembrī un kurai izdevās sagādāt aptuveni 400 atļauju ieceļošanai Palestīnā; cīņa par izbraukšanas sertifikātiem bija ļoti asa un pirmie laimīgie sertifikātu ieguvēji atstāja Lietuvu 1940. gada martā). Tika nodibināta arī biedrība lietuviešu un ebreju draudzības veicināšanai (*Gesellschaft far dernenturung tsvishn litviner un yidn*); tas liecināja, ka Lietuvas valdība vēlas mierīgu un pat draudzīgu ebreju lietuviešu kopdzīvi, taču diemžēl biedrība vairs nespēja – un arī nepaspēja – atstāt būtisku iespaidu uz abu tautu attiecībām.

Varonīga bija pavisam nesen ieceltā Japānas konsula Kauņā *Sempo Sugihara** rīcība: vismaz 2 180 ebrejs, ieskaitot bēgļus no Vācijas un Polijas, sa-

* *Sempo (Čijune) Sugihara* (1900–1986) sāka diplomātisko dienestu 1938. gadā Helsinkos. 1939. gada maijā Japānas valdība nolēma atvērt konsulātu Kauņā. Šis lēmums bija pieņemts ar nolūku izveidot diplomātisku piesegu informācijas vākšanai par tuvējām Padomju Savienību un Vāciju. Konsulatā strādāja tikai pats Sugihara un viņa sieva Jukino (kā brīva līguma darbiniekus viņi nodarbināja divus poļus, kuri zināja par vīzu izsniegšanu un varbūt pat bija ieteikuši Sugiharu sākt tās izsniegt). Tas, kas sākās kā izlūkdienesta misija, galu galā beidzās kā negaidīta un varonīga rīcība, izglābjot tūkstošus; tieši tās dēļ Sugiharu vārds tiek pieminēts ar pateicību, cieņu un pat apbrīnu. Visaktīvāk vīzas tika izsniegtas konsulatā darbības pēdējā mēnesī, no 1940. gada 31. jūlija līdz 28. augustam, kad vīrs un sieva tās izrakstīja burtiski no rīta līdz vēlam vakaram. Joprojām nav īsti skaidrs, vai viņš rīkojās bez Japānas valdības atļaujas un ar to pārkāpa japāņu kultūrai spēcīgi raksturīgo disciplīnas un paklausības tradīciju cilvēku glābšanas vārdā, vai arī Tokija tomēr sle-

nēma tranzītvīzas izceļošanai caur Japānu un atstāja bojā nolemto Lietuvu, lai izglābtos kur kurais; japāņu konsulāts *Vaizgante* gatvē nr. 30 bija pēdējo cerību vieta un cerības bieži piepildījās (piemēram, ar Sugiharas palīdzību Lietuvu atstāja arī poļu ebreju Paipsu ģimene – no tās nāks izcilais amerikāņu vēsturnieks Ričards Paipss; pēc Lietuvas okupācijas 1940. gada jūnijā Sugiharu uzturējās Kauņā cik vien ilgi bija iespējams – viņš bija pēdējais ārvalstu diplomāts, kuru okupanti burtiski padzina no Lietuvas; līdz pēdējam brīdim viņš turpināja izdot vīzas ebrejiem. Rīgas ebrejs Avroms Leibs, kurš 1940. gada vasarā bija Kauņā un arī bija mēģinājis iegūt izceļošanas vīzu, atcerējās: “Līdz pēdējai minūtei, pat stāvot uz vagona pakāpieniem, viņš {Sugiharu} parakstīja vīzas. Es arī šajā nolūkā atbraucu uz Kauņu, bet nokavēju...” ; citu vidū vīzas saņēma arī S. Dubnova meita un viņas bērni un viņiem izdevās izglābties). Tiesa, Tokija neļāva viņiem iebruukt pašā Japānā (vienīgi nelielai daļai no bēgļiem uz neilgu laiku – laikam ne vairāk kā uz 30 dienām – atļāva sasniegt Kobi, no kurienes bija jāizceļo ārpus Japānas; piemēram, Dubnovs Rīgā, 1941. gadā, saņēma atklātņi no meitas Sofijas; atklātne bija atceļojusi tieši no Kobes), taču atļāva ieceļot japāņu okupētajā Ķīnas pilsētā Šanhajā, kurā izveidojās ap 18 000–20 000 liela bēgļu kopiena (tas bija vairāk, nekā Beļģijā, kura uzņēma trīsdesmitajos gados 15 000 bēgļu un Šveicē, kura līdz 1938. gadam uzņēma tikai 7000 un vēl piecus tūkstošus turpmākajos gados); pēc Otrā Pasaules kara beigām praktiski visi izceļoja uz ASV. Japāņu valdības tolerances cēlonis, iespējams, bija Krievijas izcelsmes Amerikas ebreju baņķieru ievērojamā palīdzība Japānai 1904.–1905. gadā, karā ar Krieviju – baņķieri vēlējās sodīt Krieviju par valsts antisemitismu.¹⁷⁵ Izceļošanu nodrošināja – cik nu bija viņu spēkos – arī dažas ASV ebreju organizācijas, kuras bija pārstāvētas Lietuvā un bijušā prezidenta Herberta Hūvera izveidotā un finansētā komiteja, kura palīdzēja bēgļiem visā pasaulē. Ebreju absolūtais vairākums tomēr bija ieslodzīts Holokaustam nolemtajā Eiropā (laime uzsmaidīja ebreju izcelsmes Polijas

peni atbalstīja viņa – tāpat kā dažu citu japāņu diplomātu rīcību Eiropā, izdodot vīzas ebrejiem. (“Vizi v žižņj”. – “Lehaim” žurnāls, 1999, Nr. 5, s. 29–34.) Sugiharu rīcība kļuva ne tikai cēla – kāda tā bija no paša vīzu izdošanas sākuma, bet pat varonīga pēc tam, kad 1940. gada augusta beigās padomju okupācijas iestādes slēdza japāņu konsulātu un pavēlēja Sugiharu un viņa sievai nekavējoši atstāt Kauņu. Sugiharu vilcinājās cik vien iespējams – atstājuši konsulāta ēku, viņš ar sievu pārcēlās uz viesnīcu “Metropole”, kur turpināja izdot vīzas; tas, ka Sugiharu lieliski pārvaldīja krievu valodu, atviegloja viņa kontaktus ar glābjamajiem ebrejiem. Beidzot abi japāņi bija nolēmuši atstāt Kauņu 4. septembrī un ar vilcienu doties uz Berlīni, taču pat šoreiz viņi palika vēl vienu dienu, lai izrakstītu vēl vairāk vīzu un patiešām iespējams, ka pat 5. septembrī, dzelzceļa stacijā, vēl izrakstīja vīzas. Sugiharu vārds ieņem goda vietu citu lielo ebreju glābēju vidū. “Es nepievērsu uzmanību apstākļiem un tikai rikojos saskaņā ar maniem priekšstatiem par cilvēcisku taisnību un mīlestības pret cilvēkiem vadīts”, viņš rakstīja pēc kara.

juristam *Rafaelam Lemkinam*. 1939. gada septembrī viņš bija brīvprātīgi iestājies Polijas armijā; pēc Polijas sakāves viņam izdevās bēgt uz Lietuvu, no kuras laikam uz Latviju, līdz viņš beidzot nokļuva neitrālajā Zviedrijā, bet no turienes, pateicoties tam, ka viņa vārds bija pazīstams starptautiskajās juristu aprindās, pat uz ASV, kurš viņš 1944. gadā publicēja darbu *Axis Power in Occupied Europe* – tas bija pirmais darbs, kurā bija izstrādāts *genocīda* jēdziens). Lai cik trūcīga arī nebūtu bijusi mazā Lietuva, tā centās sniegt palīdzību nelaimīgajiem bēgļiem; pretēja nostāja valdīja tikai dažus desmitus kilometru tālāk, padomju okupētajā Austrumu Polijā; tajā saplūda lielas bēgļu masas no Polijas rietumiem, kurus bija okupējusi Vācija. PSRS neļāva ienākt palīdzībai no ASV; 1939. gadā novembrī Belostokā jau bija 33 000 ebreju bēgļu, kuriem padomju okupācijas iestādes bija izveidojuši tikai vienu virtuvi par brīvu.¹⁷⁶

* * *

Ļoti daudz kas Lietuvas liktenim okupācijas priekšvakarā bija uzspiests no ārpuses, nacistu un komunistu savvērestības uzspiests, taču nožēlojamais veids, kādā dažreiz Smetonas diktatūra reaģēja uz ārējo spēku izaicinājumu, bija atbilstošs paša režīma dabai. Viļņas "lietuviskošana" tika īstenota ar tādām pārmērībām, ka F. Donass secināja: "...var pat novērot tīri zooloģiska nacionālisma parādības."¹⁷⁷ Lietuvieši decembrī slēdza seno Stefana Batorija Universitāti – poļu kultūras vēsturisko citadeli, atlaida daudzus poļu pasniedzējus un skolotājus, ar to radot poļu pretestību gan universitātē, gan skolās – reti kas tiek uztverts tik sāpīgi, kā nācijai svētu kultūras iestāžu likvidācija. Ikvienu nākamā lietuviešu rīcība izraisīja poļu nemiera pieaugumu, lietuviešu atbildes represijas un nacionālo konfliktu tālāku saasināšanos. Burtiski sekojot krievu piemēram, lietuvieši sāka veicināt poļu un ebreju konfliktus. Viļņas ebrejiem lietuvieši sāka strauji piešķirt Lietuvas pavalstniecību, bet pretēja nostāja bija pret poļiem, no kuriem tika neliela daļa to saņēma, bet izjuta ikdienas diskrimināciju (sākotnēji nopietnas neērtības lietuviešu politika, īpaši, valūtas jomā, mainot tikai nelielu zlotu skaitu pēc neizdevīga kursa pret litiem, radīja arī Latvijas pilsoņiem Viļņā, ieskaitot ebrejus, taču, kā ziņoja Donass, "...lietuviešu ierēdņi un privātpersonas pret mūsu pavalstniekiem izturas ļoti draudzīgi."¹⁷⁸ Lietuviešu nostāja nebija radusies no pēkšņas draudzības pret ebrejiem; tā cēlās no nepatikas, pat naida pret poļiem; ebreju–poļu attiecības nebija bijušas harmoniskas jau iepriekš, Polijas sastāvā; tagad lietuviešu rīcība padarīja tās vēl nelabvēlīgākas, uzkrājot sev problēmas, kuras Lietuva nespētu atrisināt, pat ja nenāktu 1940. gada padomju okupācija.

Nobela prēmijas laureāts, Lietuvā dzimušais poļu rakstnieks Česlavs Milošs (1911–2004), viens no 20. gadsimta izcilākajiem dzejniekiem – kurš, kā pats atzina, bija lietojis savu spalvu un vārdu, lai nosodītu padomju agresiju pret Lietuvu un kurš par sevi vienmēr teica: esmu pasaules pilsonis, kura tautība ir viļņietis – rakstīja: Viļņas nonākšanu Lietuvas rokās Lietuva būtu varējusi izmantot, lai sāktu integrēt Lietuvas sabiedrībā visus tās locekļus, neatkarīgi no nacionālās piederības, par pamatu ņemot seno,

toleranto daudz kultūru Lietuvas ideju. Tā vietā Smetonas režīms par savu galveno uzdevumu izvirzīja drudžainu depolonizāciju un lietuviskošanu, kura centās Viļņai – vismistiskākajai pilsētai Baltijā – atņemt tās pašu dvēseli: trīsvalodību (poļu, jidišu, lietuviešu), bez kuras Viļņa, istā, vēsturiskā, brīnišķīgā Viļņa, nemaz nevarēja pastāvēt. Vējā izsviestā bezjēdzīgā enerģija rezultējās tikai nacionālismā un nacionālā naida jaunā pieaugumā, Lietuvas valstij pašai jau esot bojā ejas priekšvakarā.¹⁷⁹ Tiesa, senās un tolerantās daudz kultūru idejas bija sen mirušas visur Eiropā, kur tās jebkad bija dzīvojušas, pat aristokrātiskajā un reakcionārā Ungārijā; tās, protams, bija rakstnieku – vairs pat ne politiķu (pēdējais to cienītājs maršals J. Pilsudskis jau bija miris) – nostalgijas objekts, bet realitātē visur bija uzvarējis etniskais nacionālisms un nacionālas valstis.

Istenojot Viļņas lietuviskošanu, lietuvieši gandrīz neko nebija mācījušies no nesekmīgās Klaipēdas lietuviskošanas, kuru viņi bija īstenojuši sešpadsmit gadus, iepludinot Klaipēdas novadā 33 000 lietuviešu, to vidū – milzīgu ierēdņu armiju, ar nolūku mākslīgi mainīt vāciskās teritorijas etnisko raksturu; viss veltī – garīgi, kulturāli Klaipēda bija un palika tikai tāda kāda tā varēja būt, pat pirms vācu okupācijas 1939. gada martā – vāciska pilsēta. Tagad to pašu nelāgo modeli pielietoja Viļņā – uz to steidzīgi devās ierēdņu leģioni, aizsargi, tautininku funkcionāri un šovīnistiskie tautininku jaunatnes organizācijas biedri. Nevienā no Baltijas valstīm to bojā ejas priekšvakarā iekšpolitiskais klimats nebija tik uzbudināts un konfliktu piesātināts kā Lietuvā, taču nevienai arī nebija tik dramatiskas un pretrunīgas vēstures.

Ne tikai Viļņa bija nemierīga; nemiera gana bija arī t.s. Kauņas Lietuvā. Lai arī kara dīgli Eiropā bija labi saredzami jau krietni pirms 1. septembra, visi ticēja brīnumam – miera saglabāšanai. Tiesa, Smetona nebija publiski solījis – kā Ulmanis – ka “kara nebūs”, taču kara izcelšanās un Polijas ātrā sagrāve tūlīt atsedza Lietuvas valsts ekonomisko nesagatavotību kara radītajām grūtībām. Visās Baltijas valstīs autoritārie režīmi aktīvi iejaucās ekonomikā – “nacionālās taisnības” labā, taču bija ļoti maz ko darījuši, lai sagatavotu importējamo un neaizvietojuamo preču krājumus. Ar kara pirmajām dienām sāka aptrūkt petroleja, sāls, cukurs. Jau 6. septembrī Latvijas konsuls R. Puiķis ziņoja uz Rīgu, ka lietuviešos pieaug antisemitisms, jo viņi apsūdz ebrejus preču slēpšanā un cenu uzskrūvēšanā.¹⁸⁰ (Burtiski tas pats notika Latvijā, kur vēl pāris dienas agrāk, 4. septembrī, politiskās policijas priekšnieks J. Fridrihsons bija atzīmējis: “...dzirdami pārmetumi – naidis pret židiem...”, jo ebrejiem tiekot uzvelta atbildība par sāls trūkumu.¹⁸¹) Skaidrs, ka neviens nebija liedzis Smetonas vai Ulmaņa birokrātiskajiem režīmiem, kuros ārējā tirdzniecība bija gandrīz nedalītā valsts kontrolē, sagādāt sāli un cukuru cik vien vajadzīgs; nevienā valstī nevienš tirgotājs neatteicās gūt peļņu tur, kur radās negaidīta izdevība; tā ir jebkura tirgotāja, ne tikai ebreju tirgotāja īpašība, vēl jo vairāk, ja valsts pati ar savu neizdarību pēkšņi rada labas peļņas iespējas (tajā pašā laikā nav nekāda pamata arī uzskatīt, ka visi ebreju tirgotāji bija godīguma iemiesojums un patiešām necentās arī paspekulēt). Taču skaidrs ir arī kas cits: kara radītās ekonomiskās grūtības vēl vai-

rāk atsvešināja ebrejus un lietuviešus; mūsdienu Lietuvas ebreju autors I. Lempertas ir atzīmējis, ka nereti psiholoģiskais antagonisms starp ebrejiem un lietuviešiem ir bijis daudz stiprāks par antagonismu starp ebrejiem un slāviem.¹⁸² 1939. gada rudens ekonomiskās grūtības nekavējoši atmodināja nekad pa īstam neaizmigušos stereotipus par ebrejiem kā naudas kāriem spekulantiem, kuri krāpj zemnieciskos lietuviešus pat ārkārtējos apstākļos. Psiholoģiski lietuviešu – ebreju attiecības tagad saasinājās bez apstājas, neapturami dodoties pretī krīzei, kuru tās piedzīvos pēc padomju okupācijas 1940. gada vasarā. Praktiski nekas nemainījās Smetonas sirdī nostājā pret ebrejiem – viņš joprojām bija tolerants, taču novecojušais un mērenais diktators kļuva arvien tālāks no drudžainu jūtu pārņemtās sabiedrības. Tomēr, neskatoties uz antisemitisma nenoliedzamu pieaugumu, ebreji joprojām, izņemot dažus incidentus, dzīvoja drošībā, kā agrāk.

1939. gada rudenī nemierīgi kļuva Lietuvas nabadzīgie zemnieki un bezzemnieki. Agrārā reforma Lietuvā bija mazāk egalitāra kā Latvijā un Igaunijā; jau pirms 1926. gada apvērsuma zemes maksimums vienai jaunajai saimniecībai bija 80 hektāri – nekas īpaši liels, ja tā būtu bijusi moderna kapitālistiska ferma, taču vairāk kā Latvijā un Igaunijā. Pēc apvērsuma Smetona maksimumu pacēla līdz 150 hektāriem; Sējam likās, ka tas darīts tikai "...lai viņš pats un tautininku dižvīri varētu sapirkt prāvas muižas..." un Smetonas sieva saglabātu savas abas muižas (kuras diez vai par īstām muižām varēja saukt).¹⁸³ Iespējams, tomēr, ka Smetonam bija daudz lielāka nekā Ulmanim un Petsam pietāte pret privāto īpašumu un nojausma, ka šie īpašumi ir ekonomiski nelietderīgi. Lai kā tas arī nebūtu bijis, 1939. gada rudenī Lietuvas bezzemnieku kustība guva iedvesmu tieši krievu iestatotajā Viļņas okupācijā septembrī – oktobrī. Padomju okupanti sāka dalīt poļu muižas, uz īsu brīdi vietējie bezzemnieki saņēma zemi (kura, protams, tiktu drīz vien atņemta, kad pienāktu piespiedu kolektivizācijas laiks); "...spēcīgi sakustējās arī Lietuvas bezzemnieki...viņi atklāti gaidīja sarkanarmijas ienākšanu Lietuvā, lai tie varētu arī šeit uzsākt zemes sadalīšanu. Viņu cerības nepiepildījās, bet tās nav izgaisušas...", rakstīja Sēja.¹⁸⁴ Šajā nemierīgajā iekšpolitiskajā atmosfērā notika arī sadursmes starp lietuviešiem un ebrejiem Kaunā 11.–12. oktobrī, kur Smetona rīkoja manifestācijas par godu Viļņas atgūšanai, ko viņš pierakstīja sev un tautininkiem (zīmīgi, ka manifestācijas netika organizētas pašā Viļņā, kuru Smetona neapmeklēja nevienu reizi līdz pat valsts bojā ejai 1940. gada jūnijā, saprotot, ka tur būs maz to, kuri suminās "vadoni"). Gaviļu un apsveikumu vietā viņš saņēma pret režīmu vērstus nemierus; saukļu "lai dzīvo vadonis" vietā skanēja "lai dzīvo Staļins". Uz padomju sūtniecību devās gan naivie, kuri patiesi pateicās istajiem Viļņas atguvējiem – krievi, kuri bija piedalījušies Polijas iznīcināšanā, gan laikus devās arī nākamie kolaboranti padomju aģenta Justa Paļeckā vadībā; trokšņaina un uzkrītoša bija neliela ebreju komunistiski noskaņoto jauniešu grupa; A. Kolodnija un H. Zimana vadītais komunistiskais laikraksts "*Volksblatt*" burtiski zaudēja galvu un metās atklāti slavēt Padomju Savienību un komunismu, par ko 17. oktobrī tika slēgts uz divām

nedēļām, lai arī bija pilnīgi pelnījis, lai to slēgtu pavisam – Smetonas režīma mērenība šajā gadījumā bija pat dīvaina.¹⁸⁵ (PSRS slavināšanā pārcentās arī "Oventblat": vienu no numuriem, jau saliktu, pat aizturēja cenzūra – šajā numurā tika cildināts t.s. ebreju autonomais apgabals Padomju Savienībā, Birobidžanā;¹⁸⁶ tā bija nepatīkama liekulība – reti kurš no PSRS apjūsmotājiem būtu gatavs mainīt tīri ērto pilsonisko dzīvi Lietuvā pret "autonomiju" kaut kur pasaules malā, Birobidžanā).

Valdība nemieros apvainoja mistiskus "trockistus" un, protams, ebrejus, kurus piekāva Kauņas Universitātē; ebreju studenti sāka plānot pašaizsardzības vienību izveidi, bet lietuviešu studenti pieprasīja *numerus clausus* ieviešana universitātē, ko tās vadība tomēr noraidīja. Polijas sūtnis F. Harvats, kurš Kauņā pavadīja sūtņa pēdējās dienas un bija nemieru aculiecinieks, rakstīja, ka būtu grūti iedomāties ko divaināku kā trockistus, saucot "lai dzīvo Staļins".¹⁸⁷ 13. oktobrī Kauņā parādījās primitīvas, rotaprintētas skrejlapas – "Darbaļaudim", ar verbāliem uzbrukumiem ebrejiem, kuri visi tika apsūdzēti sadarbībā ar komunistiem un Lietuvas neatkarības graušānā.¹⁸⁸ Varas iestādes apcietināja 26 "trockistus", no kuriem 20 bija ebreji, un nosūtīja viņus uz pārmācības nometni. Lai arī apcietināto ebreju skaits bija tikai divi desmiti, salīdzinājumā ar gandrīz 240 000 ebreju, kuri tagad, pēc Viļņas pievienošanas, dzīvoja Lietuvā, režīma spriedelējumi un brīdinājumi bija nepamatoti plaši un aptvēra visu ebreju kopieni, kurai tika norādīts "...stingrāk raudzīties, lai viņu vidū nerastos valsts nodevēji..."¹⁸⁹ Atbildot uz to, jau minētais R. Rubiņšteins uzsvēra: "...niecīgo trokšņu taisītāju grupu nevar identificēt ar visiem Lietuvas ebrejiem..."¹⁹⁰ (šāda identifikācija tomēr jau bija sākusies un ieguva neatgriezenisku raksturu lietuviešu apziņā pēc 1940. gada jūnija). Lietuviešiem par godu jāatzīmē, ka viņu vidū atradās arī nedaudzi goda vīri, kuri nosodīja antisemitisma pieaugumu; viņi bija: Kazis Griņus – bijušais Lietuvas prezidents, kuru 1926. gadā bija gāzusi ultranacionālistu un virsnieku hunta, kurš aicināja valdību ievērot taktu attiecībā ar ebrejiem, un Dr. A. Juško, Viļņas atbrīvošanas biedrības priekšsēdētājs; abi viņi publiski uzsvēra Lietuvas ebreju lielo lomu neatkarīgās Lietuvas izveidē, īpaši – saimnieciskajā jaunbūvē grūtajos pirmajos neatkarības gados (nacistiskās okupācijas gados Griņus bija viens no retajiem drošminētiem, kurš atklāti nosodīja ebreju iznīcināšanu).

Padomju sūtniecības Baltijas valstīs 1939. gada rudenī–1940. gada pirmajā pusē pievērsa pastiprinātu uzmanību antisemitiskajām noskaņām katrā Baltijas valstī, reģistrējot jebkuru to izpausmi, sākot ar 12. oktobra antisemitiskajiem izlēcieniem Kauņas Universitātē.¹⁹¹ Padomju presē sākas kampaņa pret sakauto Poliju, kura tika smagi apsūdzēta antisemitismā, pretstatā kurai Padomju Savienība tika iztēlota par visu tautību "brālības un vienlīdzības" iemiesojumu; daži raksti no padomju preses tika daļēji pārpublicēti Lietuvas ebreju presē; protams, ka nekas netika publiski stāstīts par plašo teroru pret ebrejiem, kurš nekavējoši sākās anektējās Polijas teritorijās – rietumu Ukrainā un rietumu Baltkrievijā – visa ebreju kultūras, izglītības un reliģijas pasaule tika sagrauta. Čekas teroru vadīja baissmais Ivans

Serovs, kurš izstrādāja milzīgo deportāciju plānus (1939. gada nogalē arestēto ebreju skaits padomju okupētajās Polijas teritorijās vēl bija ceturrtā vieta, pēc poļiem, ukraiņiem un baltkrievi, bet strauji pieauga 1940. gadā, sastādot vismaz 27% no arestētajiem – otrā vieta pēc poļiem; salīdzinot ar vācu īstenoto teroru viņu sagrābtajā Polijas daļā ar padomju teroru PSRS sagrābtajās daļās, izcilais britu vēsturnieks Normans Deviss ir atzīmējis, ka Padomju Savienība masveida noziegumiem bija "...labāk sagatavota. NKVD ieradās ar milzīgiem sarakstiem un adresēm tūlītējiem arestiem. Viņu valsts koncentrācijas nometņu sistēma – Gulags – bija darbojusies jau tuvu divdesmit gadiem..."). Sagrābtajās rietumu Ukrainas zemēs tūlīt sāka mācīt par Bogdana Hmeļņicka "varoņdarbiem", ne vārda neminot par viņa īstenoto ebreju genocīdu; daudzas sinagogas ne tikai slēdza, bet arī pazemoja, pārveidojot par kultūras namiem un citām padomju iestādēm, kuras tika izrotātas ar Staļina un Molotova portretiem. Ebreju izcelsmes poļu komunisti tika apsūdzēti trockismā un represēti, bet viens no lielākiem noziegumiem bija tas, ka PSRS – oficiālā nacistiskās Vācijas sabiedrotā – uzspieda pilnīgu klusēšanas zīmogu jebkādam ziņām no Vācijas par nacistu politiku pret ebrejiem; tas atstāja ļoti daudzus Padomju okupācijā nonākušos ebrejus neziņā par notiekošo Vācijā, kam būs traģiskas sekas 1941. gada vasarā (skat. turpmāk).¹⁹²

Baltijā, toties, padomju diplomāti spēlēja ebreju draugu lomu; padomju vēstniecības Kauņā darbinieki sāka pievērst lielāku uzmanību Lietuvas ebreju presei, ar nolūku popularizēt Padomju Savienību tās slejās.¹⁹³ Antisemitisku noskaņojumu pieaugumu Lietuvas sabiedrībā Maskava izmantoja, lai ietērptos ebreju "aizstāvju" drānās, par ko liecina, piemēram, gadījums ar kādu uzņēmēju Kaplanu. Pēc padomju garnizonu izvietošanas Lietuvā celtniecības darbus to teritorijā un piegādes tiem varēja veikt tikai Lietuvas valsts vai tikai etnisko lietuviešu privātuzņēmēji; ebrejs Kaplans kaut kādā veidā pārvarēja birokrātiskos šķēršļus un ieguva padomju pasūtījumu, kas acīmredzot izraisīja lietuviešu greizsirdību – šie pasūtījumi patiešām deva ļoti labu, lai arī pavisam īslaicīgu peļņu; Kaplans piedzīvoja istu pārestību, jo viņa meita tika izslēgta no lietuviešu ģimnāzijas, kuru viņa apmeklēja, bet viņš pats tika pakļauts dažāda veida traucējumiem biznesā. Padomju vēstniecība Kauņā, savukārt, izrādīja viņam savu "lidzjutību".¹⁹⁴ Šis gadījums tomēr maz ko liecina par Lietuvas valsts nostāju pret ebrejiem, jo tas visticamāk ir bijis vienīgais; nekādu citu liecību par pārestībām pret ebrejiem nav.

Skaidrs, ka raksturojot ebreju nostāju pret padomju bāzēm Baltijā un Baltijas valstu pārvēršanu par padomju protektorātu, jāizvairās no vienkāršotiem vispārinājumiem, kuri ignorē dažādu viedokļu – kā parasti – pastāvēšanu ebreju vidū. Tālajā Palestīnā, drīz pēc t.s. savstarpējās palīdzības līgumu uzspiešanas Baltijas valstīm, cionistu organizācija "Haolam" Jeruzalemē novērtēja šos pakтус kā padomju invāzijas sākumu; nostāja pret invāziju bija viennozīmīgi nosodoša (un tāda vēl lielākā mērā tā būs pēc 1940. gada jūnija).¹⁹⁵ Tieši tāpēc, ka Lietuva nebija Palestīna un tāpēc, ka padomju

invāzija tiešām bija sākusies, Lietuvas ebreju – un ne tikai ebreju – nostāja bija daudz sarežģītāka. Palestīnā nedarbojās faktori, kuri iespaidoja ebreju rīcību un domas Lietuvā: bailes no nacistiskās Vācijas; priekšstats, ka Staļins var būt ne tikai mazākais ļaunums, bet pat aizstāvis; prokrieviskās vai pat prosovjetiskās simpātijas; vienkārša pielāgošanās un daudzi citi; iespējams bija arī tādi, kuri naivi ticēja, ka komunisms nodrošinās antisemitisma iznīcināšanu. Nopietni uztraukušies bija Lietuvas rabīni, kuri vienmēr iestājās par lojālu attieksmi pret Lietuvu un jebkuru politisko režīmu tajā un kuriem nebija par ko žēloties Smetonas diktatūras gados (demokrātija kā tāda ortodoksālo rabīnu pasaules uzskatā ieņēma otršķirīgu vietu, maigi runājot): ebreju ticības lietas – rabīnu galvenās rūpes – nebija ierobežotas ne mazākā veidā. Lietuvas virsrabīns A. D. Šapira un citi rabīni neskaitāmajās Lietuvas sinagogās nosodīja ebrejus, kuri pievērsās komunismam; rabīni pat pārāk pieglaimīgi – kā parasti – cildināja Smetonu kā “...mūsu tēvu...” (diemžēl, nebūt ne katru ebreju, par komunistiem nemaz nerunājot, pārliecināja rabīnu teiktais); 1939. gada 27. decembrī ortodoksu laikraksts “Haint” publicēja ievadrakstu “Žīdi, runājiet židiski”, kurā asi vērsās pret tiem ebrejiem, kuri runā krieviski vai vāciski, vai ir sākuši demonstratīvi lietot krievu valodu – krievu bāzēm Lietuvā ievācoties – un ar to izraisot lietuviešu nepatiku; laikraksts aicināja būt uzticīgiem ebreju valodām un lojāliem pret dzimteni Lietuvu.¹⁹⁶ Pilsoniskā un Lietuvai lojālā ebreju prese kaitināja Maskavu un pats Molotovs brīdināja Lietuvas sūtņi L. Natkeviču nepieļaut pretpadomju rakstus; 1939. gada 22. decembrī, apmeklējot Molotova vietnieku ārlietu komisariātā V. Potjemkinu, Natkevičs paziņoja: „Nedraudzīgi izlēcieni pret PSRS ir bijuši tikai presē, kura pieder nacionālām minoritātēm – poļiem un ebrejiem.”¹⁹⁷ Maskavas nepatiku noteikti izraisīja tas, ka Lietuvas ebreju presē, lai arī reti un ļoti uzmanīgi, tomēr tika rakstīts par PSRS sabiedrotās nacistiskās Vācijas politiku pret ebrejiem okupētās Polijas vācu daļā; interesants, piemēram, ir *Die Yiddische Stimme* 1940. gada 27. februāra numurs, kurš informēja par to, ka okupētajā Lodzā ebreji tiek padzīti no viņu mītnēm un ebreju vietā tiem izmitināti no Latvijas un Igaunijas izbraukušie vācbaltieši; tika burtiski citēts laikraksts “*Lodzzer Zeitung*”, kurš bija rakstījis: “Baltijas vāciešiem vajag saprast, ka Firers viņiem uzticējās svētu misiju atsvabināt no žīdiem Lodzu un anektētās poļu teritorijas.”¹⁹⁸ Skaidrs, ka neko tamlīdzīgu – lai arī tikai kā atstāstu vai citātu no vācu preses – nekad nebūtu nodrukājis neviens lietuviešu laikraksts.

Tagad ir nepieciešams pievērst uzmanību Smetonas politiskajām iecerēm un to iespējamam iespaidam uz minoritāšu dzīvi Lietuvā. Smetona – tāpat kā visi citi Austrumeiropas diktatori – loloja ieceres pārvērst savu režīmu vairāk vai mazāk totalitārā, lai arī nekādā gadījumā ne Staļina vai Hitlera šaušalīgo režīmu kopijā; protams, ja Lietuva netiktu okupēta 1940. gadā, Smetonas panākumi režīma pārveides jomā laikam būtu bijuši iespaidīgāki un tie nevarētu neskart arī ebrejus. Taču, pat neskatoties uz Lietuvas okupāciju, kura pārtrauca autoritārā režīma attīstību, Smetona bija paspējis spert

diezgan platus soļus pretim tādai politiskai sistēmai, kurā bija redzamas fašizācijas iezīmes: jau 1938. gadā vienīgajā legālajā partijā "Lietuvas tautininku savienībā" bija 13 000 biedru; to vēl bija grūti nosaukt par īstu masu partiju, lai arī tā jau bija valsts valdošā partija un daudzi tautininki vēlējās tieši partijas – ne tikai viena Smetonas – diktatūru. Toties tautininku radikālā un eksaltēti nacionālistiskā jaunatnes organizācija "Jaunā Lietuva" apvienoja 40 000 biedru, kas bija patiesi iespaidīgs skaitlis mazajai Lietuvai un skaidri liecināja par organizācijas pārvēršanos par masu kustību. Taču, atšķirībā no Latvijas, zināmas neatkarības paliekas joprojām saglabāja lielā un ietekmīgā aizsargu (*Saulia Sajunga*) organizācija, kurā bija 60 000 biedru un kuru pilnīgi "pievākt" Smetona bija vēlējies jau kopš 1936. gadā. 1939. gada sākumā, tikko atkopies no 1938. gada marta krīzes (poļu ultimāts), viņš ievadīja jaunu posmu režīma pārveidē, cenšoties uz zaudējumiem ārpolitikā atbīdēt ar varas stiprināšanu valsts iekšienē: iecere bija tautininku partiju, kura galvenokārt sastāvēja no oportunistiskiem ierēdņiem, pārveidot par visu sabiedrību aptverošu un kontrolējošu, uz totalitārismu pretendējošu partiju, kura aprītu visas pārējās vēl palikušās sabiedriskās organizācijas, šauļus kā pirmos. Visam tam bija jānotiek, protams, no augšas, ar Smetonas rīkojumu palīdzību, kas lieku reizi apliecināja, cik neiespējamus uzdevumus sev uzstādīja autoritārs režīms: mākslīgi radīt "masu partiju". "Lietuvieši izšķirušies par sekošanu vācu un itāļu paraugam...notiek mēģinājums radīt masu partiju, apmēram tādu kā fašistu vai nacionālsociālistiskās partijas...", 1939. gada 20. janvārī rakstīja Sēja, bet Polijas sūtnis Harvats, no savas puses, ziņoja, ka „Smetona vēlas dibināt „monopartiju” un pats grib būt ne tikai prezidents, bet arī „tautas firers” (Führer narodu).”¹⁹⁹

Ja tautininki iegūtu pilnīgu kontroli par sabiedrības dzīvi Lietuvā, tiktu slēgtas arī daudzas minoritāšu organizācijas – par to nevarētu būt šaubu (citādi kāda tad jēga visu kontrolēt un veidot vienīgo partiju), taču jāšaubās, vai tiktu slēgtas visas organizācijas vai pat vairākums. Lai arī režīms pretendēja gandrīz vai uz totalitāru kontroli, tas nenozīmēja, kas tas gatavojās zaudēt savu etniski – nacionālistisko dabu un būtu gatavs iekļaut ebrejus, poļus un vietējos krievus (vāciešu absolūtais vairākums pēc 1939. gada marta jau bija vācu reihā, anektētajā Klaipēdā) visās režīma struktūrās, tai skaitā – vienīgajā partijā, tautininkos. Visticamāk, ka režīms vēl vairāk kļūtu etniskāks, "lietuviskāks". Tiesa, pastāvētu divas iespējas; pirmā – nodibināt minoritāšu sekcijas vienīgajā valsts partijā (tāda iecere bija, piemēram, Rumānijas karaļa Mihaja īslaicīgās un neveiksmīgās diktatūras pēdējā gadā, 1940. gadā, kad karalis arī niekojās ar valsts partijas izveides ideju; tiesa, bija pretējs piemērs: Polijā 1937. gadā izveidoja "Tautas vienības nometni", kura arī pretendēja uz valsts partijas lomu, bet kurā ebrejus neuzņēma – tā bija pilnīgi poliska, piederību nācijai definējot tikai stingri etniski); otrā – iekļaut partijā, pat demonstratīvi, dažus pazīstamus minoritāšu pārstāvjus, pilnīgi paklausīgus režīmam, kuri spēlētu kāzu ģenerāļu lomas; nevajadzētu šaubīties par to, ka šādi pārstāvji noteikti atrastos, un ebreju vidū vairāk nekā poļu vidū, jo pret ebrejiem nekad netika vērsta tik nedraudzīga valsts

politika kā pret poļiem. Bez mazākām šaubām ir arī tas, ka ebreji noteikti saglabātu savas reliģiskās brīvības un reliģiskās organizācijas, kaut vai tāpēc, ka viņi bija ebreji, "citi", ne "mēs", lietuvieši (1937. gada decembrī tika slēgtas piecas poļu organizācijas, ieskaitot populāro skolotāju apvienību, taču tas notika Lietuvas – Polijas konflikta kontekstā, bet šāda ārpolitiska konteksta nebija lietuviešu – ebreju attiecībām; turpmākos spaidus pret poļiem apturēja tieši jau minētie 1938. gada marta notikumi; taču, ja tautininkiem izdotos viss iecerētais laikā pēc Polijas bojā ejas 1939. gada septembrī līdz pašai Lietuvas iznīcināšanai 1940. gada jūnijā, lieta būtu citādāka, taču, kā mēs redzēsim turpmāk, maz kas izdevās tautininkiem, bet šovinisms pret poļiem auga, citu faktoru iespaidā).

Smetonas režīms tomēr bija par vāju, lai uzspiestu Lietuvai kaut kādu totalitārisma nemākulīgu kopiju; stipru pretestību izrādīja Lietuvas aizsargi, pilnīgi nesalīdzināmi patstāvīgāki kā aizsargi Latvijā. Tā noteikti bija Smetonas kļūda atklāti sludināt, ka šauļus ne tikai jāiekļauj "nacionālās apvienošanas akcijā", bet, ka organizācijā jāisteno arī plašas "...tīrīšanas, lai atbrīvotos no pasīviem elementiem un karjeristiem..."²⁰⁰ Pretestību izrādīja arī armijas vadība; "...visas zīmes rāda, ka tautininku partijas reorganizācija, resp. šīs partijas pārvēršana totalitārā partijā atdūrusies jau pašā sākumā uz nepārvarāmām grūtībām...tautininki piedzīvojuši lielu neveiksmi, resp. blamāžu.", 1939. gada 8. februārī secināja L. Sēja²⁰¹ (vērts pievērst uzmanību tam, ka Sēja lietoja jēdzienu "totalitārs", aprakstot Smetonas ieceres; to lietoja pats Smetona un arī Ulmanis Latvijā; "totalitārisms" nebija 20. gadsimta otrās puses, aukstā kara laikmeta produkts, kā tas nereti tika apgalvots; lai arī dažādi interpretēts, totalitārisma jēdziens bija pazīstams Eiropā jau kopš 1919. gada, pat pirms to 1923. gadā ieviesa fašisma pretinieki Itālijā, bet 1925. gadā sāka plaši lietot pats B. Musolini un redzamākais fašisma teorētiķis Dž. Džentile.²⁰² 1939. gada pavasarī, mēģinot iedvest tautininkos jaunu dzīvību, Smetona nomainīja partijas vadību (pats viņš bija partijas vadonis); nomaiņa bija tipiska korumpētajam režīmam – viena, galīgi nepopulāra Smetonas galminieka J. Tūbeļa, kurš bija bijis partijas priekšsēdētājs jau kopš 1931. gada, vietā nāca otrs, pat odiozs – Vincs Mironas. Šādas izmaiņas partiju nevis stiprināja, bet vēl vairāk padarīja par augošas nepatikas objektu. Tautininku "blamāža" pasargāja arī ebrejus no vēl tālākas autonomijas palieku likvidācijas, jo 1939. gada sākumā pat Lietuvas ebreju prese (piemēram, vakara laikraksts "*Heintike Neis*") pieļāva iespēju, ka vismaz daļa no ebreju organizācijām var tikt slēgtas. Iespējams, ka Smetona būtu mēģinājis enerģiskāk pārvarēt pretestību savām totalitārām iecerēm, ja ne ārpolitiskā sakāve 1939. gada martā – Vācijas īstenotā Klaipēdas aneksija; tas bija jauns un smags trieciens "vadonim" un tautininkiem, taču ne tik sāpīgs kā 1938. gada marta poļu ultimāts – lai arī Klaipēda bija vienīgā Lietuvas osta un nozīmīgs ekonomikas centrs, tā nekad lietuviešu apziņā nebija ieguvusi to uzbudināt to vērtību, kas bija visam, kas bija saistīts ar Poliju un Viļņu.

Nedaudz atkopušies, tautininki 1939. gada beigās – 1940. gada sākumā vēlreiz atsāka sapņot par vienas partijas diktatūru; šos sapņus – neko

vairāk – atspoguļoja partijas kongress Kauņā 1940. gada 5. janvārī. Šoreiz iecerēm bija vēl mazākas izredzes pārtapt īstenībā: "...tautininki joprojām pretendē uz totalitāras partijas lomu, bet tādu spēlēt nespēj...", secināja Sēja (tas tomēr neliedza Smetonam nostiprināt personīgo varu, piespiežot atkāpties no amata armijas komandierim Stasim Raštiķim, kurš bija pretojies tautininku plāniem, bet ministru prezidenta amatā tika iecelts diktatoram paklausīgais A. Merķis).²⁰³ Totalitārs režīms tā arī neizveidojās provinciālajā un agrārajā Lietuvā; tas pasargāja minoritātes no lielākiem ierobežojumiem un kontroles. Lai arī kāda nebūtu bijusi Smetonas režīma politika un diezgan ievērojama antisemitisma pieaugums masu apziņā, līdz pašām pēdējām brīvās Lietuvas dienām ebreju minoritātē dzīvoja, kopumā, miera un pietiekoši lielas tolerances apstākļos, atbilstoši savai ticībai un kultūrai – Baltijas valstīs bija pēdējās ebreju mierīgās dzīves citadeles Austrumeiropā. 1939. gada nogalē, kad Lietuva jau bija padomju protektorāts un kad valstī pieauga pasaules kara radītās ekonomiskās grūtības, Lietuva veica pēdējo cildeno aktu: aptuveni 1500–2000 ebreju, kuri bija bēguši no Polijas pilsētas Suvalkiem un izveidojuši apmetni šaurā strēmēlē starp Lietuvu un Vācijas okupācijas zonu, "nevienu zemi" ("*niekieno žeme*"), tika ielaisti Lietuvā. Vienlaikus, sākot ar 1939. gada novembra vidu, sākās plaša nelegāla ebreju pāreja uz Viļņu un tās apkārtni no vācu un padomju okupētajiem Polijas rajoniem; nereti pierobežas lietuvieši palīdzēja bēgļiem šķērsot robežu par ievērojamiem kukuļiem; Lietuvā nonāca daudzi ievērojami Polijas ebreju līderi. Skaidrs, ka šī nelegālistu plūsma tikai vairoja Lietuvas jau tā smago likstu nastu, taču lietuvieši kopumā centās saglabāt humānu nostāju pret bēgļiem (pilnīgi pretēji tam, kā pret ebrejiem izturējās divas sabiedrotās – Vācija un PSRS: uz jaunās Vācijas – PSRS robežas, kuru abi agresori bija izveidojuši pēc Polijas iznīcināšanas, ebreju bēgļi piedzīvoja neapraķstāmas pārestības; kāds aculiecinieks tās aprakstīja sekojoši: "1939.–1940. gada ziemā gar visu Bugas upes tecējumu risinājās neiedomājamas scēnas... Vāci neaizturēja bēgļus {ebrejus}, bet ar stekiem un šauteņu laidenēm deva viņiem līdzī ceļā pēdējo sava *rasu mīta* paraugstundu, bet demarkācijas līnijas otrā pusē garos aitādas kažokos, ar smailgalu budjonovkām galvā un atkailinātiem durkļiem kaujas gatavībā stāvēja *šķiru mīta* sargkareivji, apsveicot klistošos, kas bēga uz apsolīto zemi, ar no siksna valā palaistiem aitu suņiem vai ar rokas ložmetēja uguni...Divu kilometru neitrālajā joslā gar Bugu...atradās nelaimes dzīto pūļi, pajūgi... Lielākā daļa atgriezās atpakaļ vācu okupācijā, kur nākošajos gados visi gandrīz bez izņēmuma aizgāja bojā..."²⁰⁴ 1939. gada novembrī Lietuvas sūtnis Berlīnē pulkvedis K. Šķirpa ziņoja uz Kauņu par to, ka Vācijas ārlietu ministrija izrāda interesi par ebreju bēgļiem Lietuvā; Šķirpa pats, bez saskaņošanas ar valdību, bija atbildējis, ka Lietuvā jau tā esot daudz ebreju un Lietuva nekad neatļaus iegūt bēgļiem patvērumu;²⁰⁵ šis ziņojums apstiprināja Šķirpas senās simpātijas Vācijai un nedraudzīgu nostāju pret ebrejiem, taču, cik zināms, neviens ebreju bēglis no Lietuvas netika izraidīts, lai arī Lietuvas valdību bija ļoti nogurdinājuši visu veidu bēgļi un tā centās to iekļūšanu valstī ierobežot un cerēja, ka

vismaz daļa no ebrejiem atstās Lietuvu un varbūt pat atgriezīsies Vācijas okupētajā Polijas daļā (skaidrs, ka tobrīd neviens – pašus ebrejus ieskaitot – nevarēja iedomāties, kas īsti ebrejus tur gaida).

1940. gada februārī Lietuva lūdza Vāciju atļaut daļai no Polijas ebrejiem – bēgļiem izbraukt caur Vāciju uz Itāliju, no kurienes itāliešu kuģos un ar Itālijas valdības piekrišanu viņi tiktu izvesti uz Palestīnu. Tā būtu iespēja izglābties arī no nākotnē gaidāmā genocīda, par kuru, protams, šajā laikā nebija nekādas nojausmas. Šo iespēju Vācija liedza, ne tāpēc, ka tā apzināti vēlējās ieslodzīt bēgļus Lietuvā, bet tāpēc, ka tobrīd Berlīne par savu galveno uzdevumu uzskatīja panākt, lai cik iespējams vairāk ebreju tieši no reiha atstātu to; ebreji no citām valstīm nedrīkstēja apgrūtināt šī mērķa īstenošanu, ņemot vērā, ka Palestīnā varēja ieceļot tikai neliels un stipri ierobežots ebreju skaits (ebreju emigrāciju no reiha Berlīne veicināja līdz pat 1941. gada 18. oktobrim, kad tika pieņemts lēmums to pilnīgi pārtraukt un visus ebrejus nogalināt)²⁰⁶. Tiesa, kāda bēgļu daļa joprojām varēja izmantot iespēju – ja bija atļauja ieceļot Palestīnā – izceļot caur PSRS, no Odesas ostas. Pavisam unikāla un vienreizēja bija kustība pretējā virzienā: kara sākumu 1939. gada septembrī Kauņas rabīns A. Šapiro sagaidīja Ņujorkā, ciemojoties pie dēla; tā vietā, lai paliktu tur, kur bezcerīgi centās nokļūt tūkstoši, viņš tūlīt nolēma atgriezties dzimtenē, Lietuvā; man jābūt ar savu tautu smago pārbaudījumu laikā, tāds bija rabīna viedoklis. Te bija patiešām gadījums, par kuru jāsaka: viņš devās pretim nenovēršamajam liktenim.²⁰⁷

Pasā Lietuvas neatkarības mīkrēslī, 1940. gada 16. februārī, dienā, kad Lietuva pēdējo reizi atzīmēja savas neatkarības pasludināšanas gadadienu, ebreji ļoti aktīvi un lielā skaitā piedalījās svinībās; viņu liktenis – kā nevienam citam – bija saistīts ar Lietuvas neatkarības likteni. Desmit ar pusi mēneši kopš pasaules kara sākuma un līdz 1940. gada 15. jūnijam – ieskaitot astoņus ar pusi mēnešus, kuru laikā Viļņa piederēja lietuviešiem – bija “Lietuvas Jeruzalemes” daudzu gadsimtu slavenās vēstures pēdējais posms pirms lielās katastrofas; ebreju dzīve, īpaši Viļņā, bija aktīva kā nekad. 1940. gada maijā Viļņā ebreji – Lietuvas atbrīvošanas kara veterāni aicināja ebrejus un lietuviešus uz savstarpēju saprašanos; aicinājums bija vietā: antisemitiskas noskaņas Lietuvā bija pastiprinājušās, taču, ja Lietuvai būtu lemts izdzīvot kā neatkarīgai valstij, jāšaubās, vai antisemitisms kļūtu daudz plašāks un agresīvāks; nav jāšaubās, ka Smetona censtos to nepieļaut, cik nu būtu bijis viņa spēkos. Par to liecināja arī tas, ka 1940. gada pavasarī, aprīlī un maijā, Lietuvas varas iestādes izturējās ar labvēlību pret ebreju kultūras aktivitātēm. Viļņā un Kauņā plaši tika atzīmēta literatūras jidišā pamatlicēja Icoka Pereca (1852–1915) nāves divdesmit piektā gada diena; pasākumus apmeklēja arī Šimons Dubnovs, kurš bija ieradies no Rīgas. Ar prieku ebreji dzirdēja jidišu pat skanot Lietuvas valsts radiofonā, pieminot Perecu; runāja arī Dubnovs, savā precizajā un lieliskajā jidišā. Daudziem tas radīja priekšstatus, ka Lietuva ir miera un tolerances osta, kuru neskars karš un okupācija. Dubnovs jutās pat pacilāts: Kauņas un Viļņas ebreju intelektuālā dzīve kūsāja, ebreju pētniecības institūtā Viļņā – kurš bija nodibināts

1925. gadā un viens no dibinātājiem bija bijis tieši Dubnovs – bija pilns ar cilvēkiem, ieskaitot daudzos ebreju intelligences pārstāvjus, kurus bēgļu gaitas bija atvedušas no Polijas iekšienes. Dubnovs pat sāka domāt par pārcelšanos uz dzīvi Viļņā – te tagad bija ne tikai viņa meita un mazbērni, bet viņam arī likās, ka Lietuvā, Smetonas režīmā, tomēr ir vairāk intelektuālās un kulturālās brīvības nekā Ulmaņa Latvijā. Šo ieceri viņš nepaspēja realizēt.²⁰⁸ Pēdējās brīvās ebreju dzīves dienas Lietuvā patiešām bija skaistas; kopumā, ļaunas nebija arī attiecības ar lietuviešiem; tas, ka vistuvākajā laikā notika pilnīgi pretējais un ka dramatiski pasliktinājās ebreju un lietuviešu attiecības, bija rupjas ārējās varas veiktā nozieguma – Lietuvas okupācijas – rezultāts.

11. Lietuvas valsts bojā eja. Padomju okupācijas pirmais gads un ebreji: 1940. gada jūnijs–1941. gada jūnijs

1940. gada maiju, kad Maskava sāka praktiski gatavot Baltijas valstu neatkarības pilnīgu iznīcināšanu, Lietuva sagaidīja – kā neviena cita Baltijas valsts – iekšējās trauksmes stāvokli. 1. maijā Kauņā streikoja daudzi uzņēmumi, bet – tas ir interesanti un patikami – nestreikoja lielākais uzņēmums, ar 2000 strādniekiem; tas bija Latvijas modernākā kapitālista Roberta Hirša "Rīgas auduma" Kauņas filiāle. Hiršs demonstrēja to, ka moderns privāto uzņēmums izprot strādnieku vajadzības un nodrošina abām pusēm izdevīgu kopdarbību. Zīmīgs bija Latvijas sūtņa L. Sējas ziņojums 1940. gada 17. maijā, kurā viņš, raksturojot iekšpolitisko nemieru Lietuvā, uzsvēra: "...komunisms Lietuvā vairāk izplatīts nekā Latvijā, ievērojot žīdu daudzumu un to apstākli, ka starp nabadzīgajiem zemniekiem sastopami komunisti..."²⁰⁹. Kas attiecas uz "nabagajiem zemniekiem", lieta ir daudzmaz skaidra: Lietuva bija vienīgā zeme Baltijā, kurā pastāvēja stipra trūcīgo zemnieku neapmierinātībā ar valsts agrāro iekārtu; ne tik viennozīmīgi skaidrs ir jautājums par komunisma un ebreju sasaisti. Sēja nebija antisemīts – par to nav nekādu šaubu, taču arī viņš uzsvēra ebreju īpašu lomu komunisma izplatībā. Pirmais ar ko mēs te sastopamies, ir vienkāršas aritmētikas nepietiekamība. Ebreju komunistu skaits Lietuvā okupācijas priekšvakarā – kā to varēja arī gaidīt – pats par sevi bija neliels, apstiprinot neapturamo tendenci, kura iezīmējās jau trīsdesmito gadu vidū: sasniedzis visaugstāko, pārsteidzoši augsto, līmeni 1932. gadā – 53,8% no komunistiem bija ebreji (no 1932. līdz 1935. gadam viens no partijas vadītājiem bija ebrejs A. Lifšics), tas sāka kristies, sākot ar 1934. gadu (44,8%), un nepārstāja samazināties līdz pat 1940. gada jūnijam un vēlāk. 1940. gada pirmajā pusē, pirms okupācijas, tas ir precīzi zināms: 346 komunisti – ebreji (31% no partijas biedriem); pieskaitot klāt ebreju komjauniešus – 165 (tiesa, nav īsti zināms, cik tad bija komjauniešu kopumā – augstākais skaitlis, jebkad minēts, ir 1000; zīmīgi tomēr, ka Lietuvas komjauniešus kopš 1936. gada vadīja ebrejiete M. Bordonaite) – un strādnieku palīdzības MOPR aktivistus – 141,²¹⁰ kopā, patie-

šām, nesanāk pat viens tūkstotis, lai arī vēlreiz jāuzsver – skaitļi var būt arī citādāki un lielāki, kas tomēr būtiski nemaina ainu: tas bija absolūtais ebreju mazākums – pat, pieņemot lielākos skaitļus, tie būtu 1–1,5% no pāri par 220 000 ebreju, kuri tobrīd bija Lietuvā (visā Latvijas neatkarības laikā, no 1919. gada līdz 1940. gada jūnijam, ebreji tomēr bija 27,3% no apcietinātajiem par komunistisko darbību; tas ir vairāk nekā trīs reizes, salīdzinot ar ebreju īpatsvaru Latvijas iedzīvotāju vidū, kas liecina, ka aizspriedumiem pret “židiem – komunistiem” bija zināms pamats).²¹¹ Taču 1940. gadā un, nereti, arī mūsdienās, šie skaitļi, diezgan nepārprotami skaitļi, tomēr nepārliecina Kāpēc? Liekas, ka cēloņi ir vairāki.

Pirmkārt, noteikti, te ir darīšana ar aizspriedumiem pret ebrejiem, viņu uztveri un stereotipiem.* Taču tas nebūt nebija viss. Otrkārt, daudz lielāks ebreju skaits simpatizēja un nelegāli atbalstīja partiju, nebūdami formāli tās biedri. Treškārt, vairāki ebreji ieņēma ļoti redzamus amatus partijā. Ceturt-

* Priekšstats par ebreju īpašu noslieci uz kreiso radikālismu, ieskaitot tā jaunāko paveidu komunismu, bija sens, radies vismaz 19. gadsimta nogalē un ne vienmēr bez pamata. Krievijā tas bija stiprs jau pirms 1917. gada lielinieku apvērsuma. Cārs Nikolajs II uzskatīja, ka deviņdesmit procentu no nemiera cēlājiem ir ebreji un ticēja, ka pastāv pasaules ebreju – brīvmūrnieku sazvērestības centrs. (A.I. Spiridovič. Op. cit., p. 32) Patiesībā ebreju piedalīšanās Krievijas revolucionārā kustībā bija sekojoša: pirmo revolucionāru paaudzes – narodņiku – laikā no 1866. līdz 1895. gadam ebreji sastādīja tikai 9% no sodītajiem, lai arī viņu skaits revolucionāru vidū, iespējams, bija augstāks (zinātniskā literatūrā joprojām var sastapt dažādus skaitļus). 20. gadsimta sākumā ebreju – revolucionāru skaits jau sāka diezgan strauji augt – no 1178 sodītajiem eseriem un narodņikiem 1900.–1902. gadā ebreji sastādīja 15,4% (ebreju īpatsvars Krievijas iedzīvotājos – nedaudz pāri par 4%); Viļņas guberņā, toties, laikā no 1901. līdz 1904. gadam ebreji bija 64,9% – ! – no tiesātajiem par politiskajiem noziegumiem un te jau vairs nevarēja būt runa par stereotipiem, bet ebreji patiešām bija revolucionāri (tas bija pat vairāk nekā Kijevas tiesu apgabālā – 48,2% un Odesas tiesu apgabālā – 55%). No 5047 marksistiem un sociāldemokrātiem, kuri tika tiesāti no 1892. līdz 1902. gadam, ebreji bija 23,4%. 1905.–1907. gada revolūcijas laikā lielinieku (boļševiku) vidū ebreji bija 18,9%, ieskaitot ļoti redzamus līderus; eseru vidū šajā pat laikā no 39 partijas vadītājiem ebreji bija 11, tai skaitā – virkne ļoti pazīstamu teroristu. (G. V. Klokova. Istorija holokosta na teritoriji SSSR v godi veļikoj otečestvennoj vojni (1941–1945). Moskva, 1995, ss. 27–28; Evreiska istorija ta kultra kinca XIX – počatku XX stoletija. Kiiv, 2003, p. 60.) Šie priekšstati ļoti pastiprinājās pēc 1917.–1920. gada revolūcijas un pilsoņu kara, īpaši – pēc tam, kad 1918. gadā tika noslepkavots asiņainais Petrograda čekas priekšnieks ebrejs S. Urickis un tam sekoja neaprauktā apjoma sarkanais terors, kuru aktīvi iedvesmoja cits ebrejs – Leo Trockis (tika aizmirsts tas, ka Uricka slepkava pats bija ebrejs – Leonīds Kannegisers). Ņemot vērā ebreju

kārt, nekas tā nestiprināja pārliecību par ebreju noslieci uz komunismu, kā daudzu ebreju – kuri nebija partijas biedri – uzvedība, padomju okupantiem ierodoties (sīkāk skat. turpmāk). Šo un daudzu citu faktoru ietekmē ebreji Lietuvā tika uztverti, vienlaikus, gan kā kapitālisti – ekspluatatori, gan kā komunisti – grāvēji un nopietni tika pārspīlēti tie gadījumi – kuri, tiesa, bija – kad ebreju pilsonisko aprindu pārstāvji slepeni atbalstīja ebrejus – komunistus. Nepatika pret tirdznieciski – finansiālo kapitālu stiprināja pārliecību par ebreju īstenoto ekspluatāciju; naidis pret komunistiem lika pārspīlēt ebreju ieguldījumu tajā, bet visa pamatā bija aizspriedumi pret ebrejiem, lai kas viņi arī nebūtu. PSRS vēstniecība Kauņā 1940. gada pavasarī ziņoja, ka Smetonas režīms maija sākumā esot iecerējis pat sarīkot ebreju grautiņus. Nekas tamlīdzīgs Lietuvā nenotika un ir pilnīgi neticami, ka Smetona vai kāds cits viņa režīmā būtu jebkad plānojis grautiņu; antisemitisms valstī patiešām bija audzis, taču tagad, kad Lietuvas neatkarības dienas jau bija skaitītas, kā nekad agrāk bija arī redzams tas, ka divdesmit gadu laikā, kopš Lietuva bija bijusi neatkarīga, *neviens* ebrejs nekad nebija gājis bojā nevienā grautiņā vai pat tikai huligānisma aktā.²¹²

Cita lieta – diemžēl, neapšaubāma – bija tā, ka Lietuvā, īpaši – nelaimīgajā Viļņā, patiešām strauji pieauga naida un neiecietības potenciāls, kurš nedaudz vēlāk kā pēc gada visliktenīgākajā veidā vērsīsies tieši pret ebrejiem. Valdības aprindās sāka pieaugt bažas par iekšpolitiskā stāvokļa saasināšanos un pat armijā parādījās iedoma, ka gaidāmo nemieru apspiešanā varētu pat lūgt krievu bāzēs izvietotā karaspēka palīdzību;²¹³ tā bija diezgan drūma Smetonas režīma – kurš bija pat pretendējis uz fašistisku nacionālu integritāti un iekšējās dekadences un konfliktu pārvarēšanu – bilance, kura tomēr lielā mērā bija valstij uzspiesto ārpolitisko nelaimju rezultāts. Tieši 1940. gada maijā, savas bojā ejas priekšvakarā, jauns naida vilnis, apmāts, vēlās pāri poļiem Lietuvā. Tīkmēr, kamēr lietuvieši bija vērsušies pret poļu inteligenci un studentiem Viļņā, konfliktu apjoms vēl bija ierobežots, lai arī jau pietiekoši plašs. Tagad, maijā, lietuvieši to paplašināja līdz pēdējai robežai: katru katoli – poli dziļi aizvainoja un satracināja lietuviešu ekstrēmā vēlēšanās ieviest lietuviešu valodu poļu dievkalpojumu laikā, ieviest – kā to 10. maijā raksturoja Donass – “revolūcijas veidā”: lietuviešu jaunieši un aizsargi ielauzās poļu dievnamos un pārtrauca dievkalpojumus ar dziedāšanu lietuviski.²¹⁴

Jauns naida vilnis Viļņā sacēlās pēc tam, kad 10. maijā piepilsētā mīklainos apstākļos tika nogalināts lietuviešu policists Ignats Blažis; viņa bērnu laikā 14. maijā lietuviešu aizsargi uzbruka poļiem un piekāva viņus pie Svētā Kazimira baznīcas. Naida eskalāciju nepārtrauca pat Maskavas 25. maija

vidū plaši izplatīto nabadzību un beztiesību cara Krievijā, atbalsts lieliem ebreju vidū bija liels, tāpat kā viņu neproporcionāli lielā loma padomju un partijas birokrātijā padomju Krievijā, īpaši – divdesmito gadu pirmajā pusē; daudzi ebreji uztvēra komunistu apvērsumu gandrīz kā mesianismu, stiprinot komunistu fanātismu, ne vājāku kā reliģiskiem fanātiķiem.

paziņojums – okupācijas priekšspēle – kurā Lietuva tika melīgi un brutāli apvainota padomju karavīru nolaupīšanā un citās pretpadomju “provokācijās”. Maskavas ultimativo prasību par mistisko provokāciju pārtraukšanu iespaidā Lietuvas varas iestādes – padomju fantastisko apsūdzību satriektas un dezorganizētas – atkal vērsās pret poļiem. Valdība paziņoja, ka laika posmā no 1920. gada oktobra līdz 1939. gada septembrim, tas ir – laikā, kad Viļņa bija Polijas sastāvā, pašā pilsētā un apgabalā esot “nelegāli” ieceļojuši 80 000 cilvēku (to vidū laikam bija arī kāds ebreju skaits, taču viņiem laikam tika piešķirta Lietuvas pavalstniecība, kas, protams, bija netaisnīgi pret poļiem) un tagad viņiem Lietuva būs jāatstāj, viņi tiks pielīdzināti ārzemniekiem un sākotnēji aptuveni 8000 tiks sūtīti sabiedriskajos darbos (1940. gada 1. jūnijā Viļņas apgabalā joprojām atradās arī 26 000 bēgļu no Polijas, kuri bija ieradušies 1939. gada septembrī no Polijas iekšējiem rajoniem vai bija polu militārpersonas no Viļņas garnizona; nav īsti skaidrs, kādu politiku lietuvieši būtu pielietojuši, piemēram, pret ebreju tautības bijušajiem Polijas armijas virsniekiem – Polijas pilsoņiem). Tā bija pilnīgi neattaisnojama galējība: ja tā tiktu realizēta, šis milzīgais cilvēku skaits piedzīvotu istu nelaimi, kad viņiem būtu jādodas uz Vācijas vai PSRS okupētajām Polijas daļām (padomju daļā bija vislielākās izredzes nekavējoši tikt pakļautiem represijām; lietuvieši bija aizmirsuši, ka pāri par 30 000 lietuviešu bija tādā pat veidā ieradušies Lietuvas okupētajā – un tagad zaudētajā – Klaipēdā). Naktī uz 4. jūniju Viļņā notika plašas kratišanas poļu apdzīvotajos rajonos, kurām sekoja saprātam neaptverama lieta: tika noplēsta piemiņas plāksne un krusts 1863. gada poļu sacelšanās pret carismu upuru kapā Ģedimīna kalnā.²¹⁵ Var saprast lietuviešu izmisumu, kurā viņus dzina padomju ultimātu eskalācija; nevar saprast un attaisnot to, ka atbilde uz ultimātiem bija vājākās Lietuvas valsts un sabiedrības daļas – sakauto un pazemoto poļu – vajāšana, kura, protams, nevarēja ne par dienu attālināt Maskavas ieplānoto un nenovēršamo Lietuvas iznīcināšanu. Pašā Lietuvas bojā ejas priekšvakarā A. Smetona beidzot tomēr bija izšķīries apmeklēt Viļņu – viņa ierašanās bija nolikta uz 23.–24. jūliju un bija paredzēts, ka viņš tiksies arī ar minoritāšu pārstāvjiem; paziņojums par gaidāmo vizīti nonāca Lietuvas presē 15. jūnija rītā, kad viss bija traģiski mainījies..²¹⁶ Lietuvas, tāpat kā Latvijas un Igaunijas vēsturē, 1940. gada jūnijā sākās pati traģiskākā desmitgade – nekas traģiskāks laikam nekad nebija bijis: desmit gadu, kuri sāksies ar padomju okupāciju un beigsies ar lielo masveida teroru 1949. gadā, laikā Baltijas valstis pazudis no Eiropas kartes, līdz ar simtiem tūkstošiem bojā gājušajiem...

* * *

14. jūnijā Lietuva saņēma melīgu un brutālu ultimātu no Padomju Savienības, kopā ar Maskavas paziņojumu, ka, lai arī kāda būtu lietuviešu atbilde, nākamajā dienā padomju karaspēks tik un tā ienāks Lietuvā. Naktī uz 15. jūniju – vienos nakti – sanāca laikam vistraģiskākā Lietuvas valdības sēde visā neatkarīgās Lietuvas isajā vēsturē; tā bija mokpilna un ilga līdz sepiņiem rītā. Tikai divi valdības locekļi – pats prezidents Smetona un

kara ministrs ģenerālis K. Musteikis iestājās par ultimāta noraidīšanu un par cieņas pilnu rīcību – militāru pretošanos; visi pārējie, ieskaitot ministru prezidentu Merķi, bija par ultimāta pieņemšanu vai klusēja. Pa to pašu laiku naktī, dažas stundas pirms Lietuvas okupācijas sākuma, padomju robežsargi vairākās vietās uzbruka Lietuvas robežu posteņiem; viens lietuviešu robežsargs tika nogalināts, vairāki – ievainoti; tas bija pēdējais brīdinājums lietuviešiem nepretoties un mēģinājums viņus iebaidīt; uzbrukumi lietuviešiem notika vēl 9 no rīta 15. jūnijā, burtiski pirms padomju karaspēks šķērsoja Lietuvas robežu. 15. jūnijā aptuveni 17.15. Kauņu sasniedza pirmās padomju bruņumašīnas un vieglie tanki; ap plkst. 19 Kauņā ar speciālu lidmašīnu atlidoja okupācijas uzraugs Vladimirs Dekanozovs, PSRS Ārlietu Tautas Komisāra (V. Molotova) vietnieks (kuru Maskavā, pirms izlidošanas, gandrīz veselu stundu bija instruējis pats Staļins). Par nepatīkamu pārsteigumu viņam Smetonas Kauņā vairs nebija: uzzinājis, ka krievu tanki no padomju bāzes Lietuvas teritorijā, Jaunajā Viļņā, steidzas uz Kauņu, viņš ar ģimeni un dažiem uzticamiem līdzgaitniekiem – kopā, 17 cilvēki – atstāja galvaspilsētu un paspēja pāriet Vācijas robežu, nevēloties kļūt par padomju kīlnieku un līdzdalībnieku Lietuvas neatkarības iznīcināšanā (aizbēgt – bet ne Smetonas sabiedrībā – paspēja arī vairāki lietuviešu virsnieki, piemēram, Vītauts Reivutis { *Vytautas Reivutis*, kurš Vācijā pat ieguva reiha pilsonību; viņa vārds noteikti jāiegaumē; aizbēga arī daži desmiti Lietuvas slepenpolicijas – *Saugumas* – darbinieki; viņiem nebija nekādu šaubu par to, kas sagaidāms, pēc tam kad Maskava bija izvirzījusi fantastiskās apsūdzības par lietuviešu policijas līdzdalību padomju zaldātu “nolaupīšanu”). Tīklīdz ziņas par krievu neizprovocēto agresiju sasniedza Londonu, Lietuvas pilnvarotais lietvedis Lielbritānijā H. Rabinovičs – vienīgais ebrejs Lietuvas diplomātu vidū – bija pirmais no visa lietuviešu diplomātiskā korpusa, kurš nekavējotī nosodīja Lietuvas okupāciju, neskatoties uz to, ka Lietuvas valdība – tiesa, ne Smetonas vainas dēļ – nebija izteikusi ne mazāko protestu pret Maskavas īstenoto agresiju.²¹⁷

Citādas nekā Rabinovičam – lai arī neviennozīmīgas – noskaņas valdīja ebreju vidū Lietuvā. Jau minētais *Iciks Meskups* uz pāris dienām kļuva par faktisko Lietuvas komunistu vadītāju – citi, ieskaitot partijas pirmo sekretāru Antanu Šņiečku, atradās apcietinājumā (Šņiečkus bija apcietināts jau 1939. gada decembrī, bet 1. jūnijā tika notiesāts uz astoņiem gadiem cietumā par graujošu darbību pret Lietuvas neatkarību) un tika atbrīvoti, pēc Dekanozova pavēles, 18. jūnijā. Ebreji – komunisti, protams, bija Lietuvas ebreju absolūti mazākā daļa un nekas okupācijas gaitā no viņiem nebija atkarīgs. Taču, kad 15. jūnijā elegantajā Laisves avēnijā Kauņā parādījās krievu kavalēristi, tanketes un tanki, lietuviešus šokēja ne tikai netīrie okupantu zaldāti, bet – varbūt pat vairāk – ebreju jauniešu – Lietuvas pilsoņu – grupas, kuras sveica okupantus; šīs grupas bija ne tik daudz lielas pēc skaita, cik uzkrītoši trokšņainas savās gaviļēs okupantiem; ebreji kļuva demonstratīvi redzami uz ielām.²¹⁸ (daudz lielāks ebreju skaits uzgavilēja okupantiem Slobodkā, Kauņas rajonā, kuru apdzīvoja ebreji). Pirmajā dienā pēc okupāci-

jas, 16. jūnija rītā, kādā nelielā miestā 20 kilometrus no Kaunas I. Meskups sasauca brīvībā esošo partijas vadītāju apspriedi, kurā piedalījās tikai trīs cilvēki (lieku reizi apstiprinot labi zināmo faktu, ka visās trijās Baltijas valstīs komunistu vadība bija apcietināta un paralizēta, bet dažāda veida nemiers Lietuvā 1940. gada pavasarī – kurš, protams, nespētu gāzt Smetonas varu – bija daudz vairāk stihisks nekā komunistu organizēts) – viņš pats, A. Petrauskas un Haims Aizenas; divi, kā redzam, bija ebreji, kas, protams, bija nejausiība. Viņi tika pilnvaroti piedalīties sarunās par jaunas, marionešu valdības izveidi. Diez vai Dekanozovs kaut vai mazākā mērā viņu ņēma vērā; pilnīgi otrādi – tieši pats Dekanozovs visu komandēja okupētajā Lietuvā, ieskaitot komunistus, taču Meskups tiešām baudīja Maskavas uzticību (viņš pat uzkrītoši ģērbās sarkanarmieša formā! Līdz 15. augustam, kad Spiečkus tika iecelts par Lietuvas komunistu partijas vadītāju – pirmo sekretāru, Meskups bija tikpat nozīmīgs kā Spiečkus, ja ne vairāk). Lai arī Maskava uzsvēra, ka viss notiekošais Lietuvā ir atbilstošs tās konstitūcijai, tā tika pārkāpta jau pirmajā okupācijas dienām: Smetonas bēgšanu Dekanozovs interpretēja kā prezidenta atkāpšanos un Merķis tika izmantots kā prezidenta amata izpildītājs, taču pats Merķis bija atkāpies – padomju ultimāta rezultātā – no premjerministra amata un līdz ar to nevarēja pildīt prezidenta funkcijas un iecelt J. Pajecku par valdības galvu. 18. jūnijā iznāca pirmais legālais komunistu laikraksts “*Ļaudes balse*” (“*Tautas balss*”), kuru tobrīd izdeva un rediģēja praktiski tikai divi cilvēki un viens no viņiem bija Zimanas; izdevums apsveica Lietuvas okupāciju, kura tika nodēvēta par “...īstās brīvības dienu...”²¹⁹ Par Dekanozova izveidotās marionetiskās J. PajECKa valdības (kurā, sākotnēji, bija tikai viens ebrejs – veselības ministrs Leons Kogans) pārstāvi Viļņā un Viļņas apgabalā tika iecelts ievērojamais vietējais komunistis Karolis Grosmans, kurs pat nebija ebrejs (iespējams, ka viņš bija cēlies no latviešiem – Grosmanis; dzimis Lietuvā, viņš bija sācis revolucionāro darbību tieši Rīgā, kur 1913. gadā bija iestājies LSD), bet zīmīgi, ka viņš jau tuvākā laikā nomainīja uzvārdu uz lietuvisko *Didžulis*,²²⁰ kas liecināja par to, ka viņš saprata cik nepopulāri ir būt ar ebrejiski skanošu uzvārdu.

Skaidrs, ka tik liels ebreju īpatsvars komunistu vadībā bija nejausiība, kura zuda uzreiz pēc komunistiskās partijas legalizācijas 18. jūnijā, taču arī pēc tās ebreju loma partijā bija nesalīdzināmi lielāka par to, kas bija Latvijā. Lai arī tikai ebreju komunisti un komjaunieši sagaidīja padomju okupantus ar patiesu un nevaldāmu sajūsmu (ebreju jauniešu gaviles bija īpaši uzkrītošas un izraisīja lietuviešos vislielāko nepatiku), ebreju kopienas absolūtais vairākums arī juta simpātijas pret krieviem, kuras lielā mērā balstījās bailēs no nacistiskās Vācijas (šīs izjūtas precīzi izteica jau minētais Viļņas ebreju ievērojamais vadītājs Dr. Jakovs Vigodskis laikrakstā “*Vilner Togblat*”: “Mēs jūtamies atviegloti”; tobrīd jau ļoti vecais un kā vienmēr politiski naivais Vigodskis cerēja, ka viņa senās prosovjetiskās simpātijas un tas, ka divas viņa krieviem un Padomju Savienībai labvēlīgās grāmatas bija pat aizliegtas poļu Viļņā, palīdzēs viņam nosargāt ebreju izglītību senebreju valodā;

viņam nāksies ļoti ātri vilties, taču līdz tam brīdim ar pielīšanu krieviem jau būs nodarīts nelabojams ļaunums ebreju – lietuviešu attiecībām). Tiesa, vecākās paaudzes un konservatīvie ebreji bija gatavi pieņemt t.s. tautas valdību, kura vārdiski bija tikai "demokrātiska", ne komunistiska, bet viņi nesimpatizēja varas atklātai pārejai komunistu rokās; savukārt, daudzi ebreju jaunieši atklāti puda simpātijas un uzticību tieši komunistiem un padomju armijai. Lietuviešu nostāja pret ebrejiem sāka strauji pasliktināties jau ar okupācijas pirmajām dienām un nevarēja būt citādāk: lietuvieši redzēja ebreju masas uz ielām uzgavilējot okupantiem un pavisam nebija no svara, kāpēc viņi to dara: bailēs no Hitlera (noteikti, ne visaptverošas, jo kā lai izskaidro to, ka gadu vēlāk, Vācijai iebrūkot padomju okupētajā Lietuvā, uz PSRS iekšieni bēga mazāk ebreju nekā to varēja darīt un neviens vien palicējs motivēja savu rīcību ar neticību, ka vācieši ir spējīgi uz masveida noziegumiem) vai diezgan tradicionālā gatavībā sadarboties ar stiprāko, kurš bija okupējis vājāko, vai kādu citu motivu dēļ. Lietuviešu – ebreju attiecības sākās dziļa krīze.

15. jūnijā Sarkanā armija vēl nebija okupējusi Lietuvas dienvidu – rietumu teritoriju ap Mariampoli, starp Nemunas upi un Austrumu Prūsiju, kuru Vācija bija vēlējusies iegūt sev. Maskava tomēr izlēma okupēt visu Lietuvu un 19. jūnijā padomju karaspēks iegāja Mariampolē. Šis dažas dienas, kopš 15. jūnija, bija radījušas Mariampoles ebrejos bailes par to, ka Mariampole un viss Kalvarijas apgabals tiks atdots Vācijai un tas vēl vairāk pastiprināja viņu dedzību, beidzot sagaidot Sarkano armiju. L. Sēja 25. jūnijā ziņoja uz Rīgu: "... Mariampolē un dažos citos mazos miestņos gar Vācijas robežu notikuši žīdu grautiņi...demolēti daudzi žīdu veikali un dzīvokļi, 20 žīdi ievainoti..." (runa bija par diezgan plašu mērogu sasniegušajiem antisemitiskiem incidentiem Mariampolē 19.–21. jūnijā, kad ebreji pat lūdza padomju karavīrus aizsargāt viņus pret lietuviešu – ieskaitot laikam arī Lietuvas armijas 9. kājnieku pulka kareivju – uzbrukumiem).²²¹ Šiem notikumiem nebija cita izskaidrojuma, kā vien lietuviešu reakcija uz daudzu ebreju pārāk uzkrītošo uzgavilēšanu padomju okupantiem; "...Kauņā žīdi stipri nopūlas, lai parādītu savu mīlestību pret sarkanarmiešiem...", turpināja Sēja.²²² Nav neviena nopietna ebreju autora, kurš neatzītu ebreju – lietuviešu attiecību saasināšanos tieši ebreju skaidri un, nereti, pārmērīgi izteikto simpātijai krieviem dēļ; holokaustu pārdzīvojušais Aba Gefens pamatoti atzīmēja: lietuviešiem "...neatkarības zaudēšana bija nacionāla traģēdija un viņi nevarēja saprast, kāpēc ebreju līdzpilsoņi, kam Lietuvā bija klājies labi, priecājas par savas valsts sagraušānu..."; par to pašu savās atminās rakstīja cits Lietuvas ebrejs, Harijs Gordons, kuru pašu nepatīkami aizskāra ebreju jauniešu daļas izaicinoši negatīvā nostāja pret Lietuvas bojā ejošo valsti un visu lietuvisko, viņu pēkšņi radušies stāsti par to, kā Smetona "apspiedis" ebrejus un pielīšana okupantiem.²²³ Taču šīs attiecības pasliktināja arī pašu lietuviešu smagie pārdzīvojumi: Smetona aizbēga, ar to izsakot vismaz sava veida protestu pret neizprovocēto agresiju un okupāciju, taču lietuviešu sirdīs "vadoņa" bēgšana izraisīja depresiju un pat izmisumu; ar-

mija nekādu pretestību agresoram neizrādīja; vairāki vecās elites pārstāvji sāka tūlītēju sadarbību ar okupantiem. Lietuviešu izmisums un kauns dzina meklēt vaininiekus, kuriem uzkraut atbildību par notikušo un ebreji kļuva par vaininiekiem.

Līdz 1940. gada jūlijā vidū inscenētajām "Tautas Seima" vēlēšanām padomju okupācijas iestādes patiešām pievērsa ebrejiem īpašu un labvēlīgu uzmanību; no Lietuvas minoritātēm tieši ebreji vislabāk iedērējās okupantu mērķu realizācijai (poļiem krievi neuzticējās, un pamatoti, visvairāk; pret Lietuvas krieviem bija neitrālāka nostāja, bet viņi bija diezgan pasīvi). Okupantu un Lietuvas komunistu kontrolētā prese bija pilna ar solījumiem galīgi izravēt antisemitismu un nodrošināt visu tautību vienlīdzību; ebreju simpātijas vai vismaz lojalitāte pret okupācijas varu pieauga, nesot sev līdzi arī antisemitisma pieaugumu. Viens no redzamākajiem un skaļākajiem ebreju komunistiem G. Zimans bija ļoti aktīvs, organizējot, okupantu kontrolē, 24. jūnija "masu demonstrāciju" Kauņā, kuras laikā tika aicināts sākt enerģisku cīņu pret "tautas ienaidniekiem"; ebreji kļuva uzkrītoši redzami uz ielām un viņu uzvedība nereti bija pat vairāk nekā pašapzinīga. Uz cīņu pret "ienaidniekiem" nebija ilgi jāgaida: jau sākot ar 28. jūniju okupanti un kolaboracionisti sāka slēgt ebreju pilsoniskās un īpaši Lietuvā stiprās un daudzskaitliskās cionistiskās organizācijas; tika slēgti arī divi ebreju laikraksti "*Das Wort*" un "*Moment*", jo tie esot "...izturējušies nelojāli pret jauno valsts varu, aizstāvēja reakcionāro virzienu un kūdīja pret Padomju Savienību..."²²⁴ Zimans tika iecelts par Lietuvas KP CK minoritāšu sekcijas vadītāju un sāka enerģiski iznīcināt Lietuvas ebreju kultūras un reliģisko dzīvi; ebreji, kuri griezās pie viņa ar lūgumu saudzēt kultūras iestādes, bija pārsteigti, redzot kā bijušais jidiša skolas skolotājs ir pilnīgi vienaldzīgs pret viņu lūgumiem. 7. jūlijā pēc viņa iniciatīvas tika sasaukta daudzu kreisu un prokomunistisku ebreju organizāciju sanāksme, kura izveidoja speciālu komiteju ar nolūku nodrošināt ebreju atbalstu okupantu rīkotajām "vēlēšanām"; komiteja izvērta ļoti aktīvu agitāciju par labu "darbāaužu blokam". Šī bezkaunīgā agitācija, kuras laikā apsūdzības bijušā Smetonas režīma antisemitismam, tāpat kā glaimi okupantiem, pārsniedza jebkuras saprāta robežas, vēl vairāk pastiprināja antisemitismu. 9. jūlijā Alitā tika izlimētas antisemitiska satura lapiņas ar parakstu "Pretebreju komiteja"; 10. jūlijā Dekanozovs ziņoja uz Maskavu, ka Viļņā priekšvēlēšanu mitiņa laikā ir skanējuši kliedzieni "Nost ebrejus", bet provincē ir parādījusies negatīva nostāja pret ebreju iesaistīšanos "strādnieku milicijā" (laikam tā bija t.s. strādnieku gvarde – A.S.).²²⁵

Pašā vēlēšanu priekšvakarā ebreju žurnālists A. Kolodnijs, kurš bija nomainījis lielākā ebreju laikraksta "*Ydishe Shtime*" redaktora postenī jau represēto ebreju un Lietuvas patriotu Ruvenu Rubinšteinu, Kauņas radio paziņoja, ka Sarkanās armijas ierašanās esot ievadījusi "...laimīgāko periodu ebreju tautas vēsturē..", bet tie, kuri nepiedalīsies vēlēšanās, kļūs par "tautas ienaidniekiem" (lai arī vēl nelielas, bet represijas pret ebrejiem – "tautas ienaidniekiem", sākās jau jūlijā, pie tam visās padomju okupētajās terito-

rijās, no Kišiņevas Besarābijā, dienvidos, kur 13. jūlijā sāka apcietināt cionistus, līdz Baltijai ziemeļos; Lietuvas īpatnība bija tā, ka jau 11.–12. jūlijā, vēl pirms t.s. vēlēšanām, bija sākušies masveida aresti – arestēto skaits bija mērāms vairākos simtos, daudz plašāki un agrāk nekā Latvijā un Igaunijā). 13. jūlijā Kaunas radiofonā runāja I. Meskups, aicinot balsot tikai par t.s. Darba tautas bloku. Skaidrs, ka tik politiski nozīmīga uzruna pirms vēlēšanu dienas tika saskaņota ar Dekanozovu un nav skaidrs, kāpēc uzruna nebija uzticēta pašam Sniečķum; tas vēlreiz liecināja par lielo uzticību, kuru maskaviešu acīs baudīja Meskups, taču tā noteikti bija slikta izvēle – lietuviešiem tā tikai pastiprināja augošos priekšstatus par ebreju īpašu lomu jaunajā varā; tas, ka parādījās agitatori, kuri uzstājās jidišā, nepatika pret ebrejiem sāka pat tuvināt lietuviešus un vietējos polus, kas bija kaut kas neredzēts. Tiesa, paši lietuvieši, un neviens vien, runāja, pārliecināti vai meļojot, tikpat šķebinošus vārdus, taču, pirmkārt, to ko viņi atļāvās paši viņi nevēlējās atļaut un piedot ebrejiem; otrkārt, dažreiz ebreju – protams, ka ne visu – pielīšana okupantiem bija pārmērīga, tāpat kā pārmērīgi bija daži lēmumi, kurus mēģināja pieņemt ebreju tautības ierēdņi, kurus bija iecēlis V. Dekanozovs. Visnepatikamākais bija gadījums, kad veselības ministrs Kogans nolēma rekvizēt Kaunas teoloģiskā semināra un Kretingas klostera ēkas un ierīkot tajās ebreju slimnīcas. Katoļu zemē tāds ebreja lēmums bija vienkārši katastrofāls un tā īstenošanu apturēja neviens cits kā lietuviešu komunisti, ietekmīgais pirmais “tautas valdības” iekšlietu ministrs (vēlāk – Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja pirmais vietnieks) Mečislavs Gedvils.²²⁶ Tas, ka vēlāk lietuviešu vai krievu izcelsmes komunisti nikni apkaros baznīcu, nekad neizraisīs tādu stereotipos balstītu naidu, kādu raisīja ebreju – lai arī tie bija tikai pāris ebreju okupantu režīma dienestā lēmumi, vērsti pret kristiešu organizācijām, lai arī šie ierēdņi šos lēmumus, protams, nepieņēma jūdaisma, bet komunisma un ateisma iespaidā (piemēram, Svētā Kazimira biedrības bibliotēkas slēgšana Kauņā).

14. jūlijā, sešos no rīta, sākās “vēlēšanas”. Dekanozovs bija nemierīgs: naktī bija sācies spēcīgs lietus, kurš turpinājās arī dienā un atbaidīja nelaimīgos vēlētājus; vakarā, informējot Kremli par vēlēšanu gaitu, viņš atzīmēja, ka ir sastopama antisemitiska agitācija un ir bijuši gadījumi, kad ir saplēsti vēlēšanu biļeteni, kuros ir bijuši ebreju kandidāti.²²⁷ Tieši tā bija noticis, piemēram, Biržos (*Biržai*), kur vēlētāji atklāti pauda nepatiku pret kandidātu ebreju Iciju Dembo un meta urnā tukšus biļetenus (skaidrs, ka viņš tika “ievēlēts” un vēlāk ieņēma augstu amatu Iekšlietu Tautas Komissariātā); Viļņas vēlēšanu apgabalā bija ievēlēti 10 deputāti un pat oficiālā jā paziņojumā par saņemto balsu skaitu (kas, protams, bija viltots, radikāli paaugstinot vēlētāju atbalstu “Darbo Lietuvas sajungas” kandidātiem) tomēr bija redzams, ka vismazāk balsu bija saņēmis tieši ebrejs B. Fridmanas. Lai arī pašiem okupantiem bija bažas par vēlētāju aktivitāti, tūlīt tika paziņots, ka vēlēšanās ir piedalījušies 95,5% no vēlētājiem un par “Darba Tautas bloku” nobalsojuši 99,19%. Negaidot pat formālu Lietuvas, kā arī Igaunijas

un Latvijas, iestāšanos Padomju Savienībā, Maskavā 24. jūlijā VK(b)P CK politbirojs pieņēma lēmumu sākt Baltijā banku un rūpniecības uzņēmumu, kuros strādāja vairāk par 20 strādnieku, kā arī "īpaši svarīgu objektu nacionalizāciju",²²⁸ ebreji, kā viens cits, bija nolemti masveidīgai savas privātās mantas zaudēšanai.

Pēc "vēlēšanām" un Lietuvas aneksijas augusta sākumā lietuviešu apziņā, savukārt, priekšstats par okupācijas varas un ebreju "savienību" pieņēmas spēkā. 21. jūlijā "Tautas Seimas" deklarācijā vēlreiz tika uzsvērts, ka Smetona režīms esot "rīdījis vienu tautu pret otru", taču, zīmīgi, pēc "vēlēšanām" un Lietuvas aneksijas okupantu koķetēšana ar ebrejiem pakāpeniski sāka mazināties, bet lietuvieši to neievēroja. Tieši 21. jūlijā Lietuvas politiskā (drošības) policija ziņoja: "Antisemitisma pieauguma apmēri ir ārkārtēji. Tas ir jūtams ne tikai zemnieku, bet arī strādnieku vidū"; 7. augustā, raksturojot noskaņojumu Tauragē, tika atzīmēts: "Antisemitisms ir plašs un nenoplok"; vairākās vietās notika antisemitiski incidenti.²²⁹

Skaitliski ebreju loma augstākajos okupācijas varas līmeņos nebija liela un nevarēja tāda būt; komunistiskajā partijā tā ievērojami kritās: 1940. gada jūlijā patiešām varēja likties, ka LKP ir ebrejiska: partijā sāka steigšus stāties visāda paveida karjeristi un līdzskrējēji, gan ebreji, gan lietuvieši – 36% no LKP biedriem tagad bija ebreji, bet Kauņas pilsētas organizācijā – pat 75%, kas, protams, bija pilnīgi nedabiski augsts procents un nevarēja radīt neko citu, kā antisemitismu. Kas palika neievērots, bija tas, ka ne ebreji un pat ne lietuvieši paši vairs ko noteica Lietuvā un tās komunistiskajā partijā – noteicēji bija Maskavā un arvien lielākā mērā noteicēji kļuva no PSRS iekšienes atsūtītie krievu, ukraiņu un baltkrievu tautības komunisti, absolūtā vairākumā – pilnīgi neizglītoti un nekulturāli (lietuviešu ievērojamais vēsturnieks S. Sužiedelis ir trāpīgi atzīmējis, ka pateicoties, galvenokārt, šiem iebrucējiem LKP kļuva par visneizglītotāko partiju visā Lietuvas politisko partiju vēsturē). Ebreju īpatsvars partijā strauji kritās vasaras beigās – rudenī: 1940. gada oktobrī partijā jau bija 5365 biedri – skaits bija audzis ļoti strauji, taču, galvenokārt, uz pašu lietuviešu rēķina – viņi sastādīja 68,49%, bet ebreji – jau tikai 16,24% (krievi – 11,97%), kas, tomēr, joprojām bija daudz vairāk nekā ebreju īpatsvars okupētās Lietuvas iedzīvotāju vidū.²³⁰ Ebreju relatīvā samazināšanās turpinājās nepārtraukti līdz pat vācu iebrukumam: 1941. gada sākumā LKP jau bija tikai 479 ebreju komunisti – 15,2% no kopskaita; tāpat kā visās citās padomju okupētajās teritorijās arī Lietuvā notika komunistu pārreģistrēšana un nebūt ne katrs, kas bija partijā vai tai simpatizēja, tika no jauna uzņemts 1940. gada rudenī (tiesa, Lietuvas komunistu vadība laikam baudīja lielāku Staļina uzticību jau kopš 30. gadu beigām un aizdomas par "trockismu" partijas rindās nebija tik lielas kā Latvijā). Ebreju skaita samazināšanās vairs nebija apturama un tas bez šaubām bija Maskavas politikas mērķis – vācu iebrukuma priekšvakarā LKP 46,4% bija lietuvieši, 41% – krievi (tieši krievu skaita pieaugums bija visstraujākais) un ebreji jau tikai 12,6%. Samazinājās ebreju skaits arī Kauņas partijas organizācijā, kur 1940. gada vasarā viņi bija spēlējuši ļoti redzamu lomu,

bet 1940. gada oktobrī vēl bija 31,61%, taču 1941. gada sākumā jau bija tikai 13%; krievi, toties, sastādīja jau veselus 42%, pat vairāk kā lietuvieši un pilnīgi neproporcionāli daudz viņu skaitam Lietuvas iedzīvotājos – bija sākusies partijas rusifikācija, taču ebreju loma Kauņas partijas komitejā (jau vismaz no 1937. gada, kad to sāka vadīt minētais H. Aizenas) tomēr bija ļoti redzama, bet tieši no Kauņas tika vadīta visa okupētās Lietuvas sovjetizācija, tiesa – Maskavas kontrolē. Ļoti aktīvi un redzami, uzkrītoši redzami, ebreji bija t.s. Lietuvas tautas palīdzībā (tā 1940. gada 1. janvārī bija pārdēvēta komunistiskā Sarkanā palīdzība, lai mēģinātu nomaskēt tās komunistisko raksturu, kas nebija noslēpjams ne ar kādu izkārtnes maiņu), kuru vadīja ebreju komuniste C. Maginskijene.

1940. gada nogalē LKP CK bija tikai pieci ebreji no kopskaita 21, taču viņi ieņēma ļoti atbildīgus amatus – bez minētā Meskupa un Zimana jāatzīmē arī Haima Aizena svarīgais Centrālās Komitejas Kadru nodaļas vadītāja amats – viņa rokās atradās daudzo partijas un padomju nomenklatūras darbinieku karjera. Taču CK locekļu skaits auga un ebreju loma kritās – 1941. gada pavasarī CK jau bija 47 locekļi, no kuriem 24 bija lietuvieši, 18 krievi un pieci ebreji. Komjaunatnes CK otrā sekretāre bija jau minētā Bordonaite (pirmā sekretāra amats bija jāatdod lietuvietim), bet komjaunatnes kadrus pārzināja cits CK sekretārs, ebrejs Izraelis Icikovičus; tas bija ļoti atbildīgs amats. LPSR Augstākajā Padomē bija tikai četri ebreji (no 79 deputātiem), divreiz mazāk, nekā pienāktos, ja tiktu ievērots ebreju kopienas lielums. Divi ebreji bija padomju valdības ministri (bez jau minētā L. Kogana otrs bija H. Alperavičs, kurš pirms padomju okupācijas bija darbojies padomju drošības dienestu uzmanītajā Lietuvas un PSRS kultūras tuvināšanās biedrībā, tāpat kā pats J. Paleckis, un tas, iespējams, bija galvenais faktors, kāpēc viņš tika iecelts valdībā) un divi – ministru vietnieki; 1941. gada pavasarī bija klāt nācis vēl viens vietnieka amats, bet no 49 ministriem (komisāriem) un to vietniekiem 26 bija lietuvieši, 18 krievi un tikai 5 ebreji. Padomju okupācijas varai nebija ne mazākās vēlmes būt par “ebreju varu”, kā to, par nelaimi, uztvēra daudzi lietuvieši. Tomēr, ebreju skaits dažās iestādēs bija neproporcionāli liels un vēl lielākas bija baumas par to, ka visur ir tikai “vienī žīdi”. Rūpniecības Tautas komisariātā ebreji sastādīja 41% no ierēdņiem; priekšstatu par to, ka ebreji dominē visur pastiprināja ebreju komisāru drudžainās aktivitātes privāto uzņēmumu nacionalizācijā: aptuveni trešdaļa no komisāriem (*Finansu Ministrijas valsts komisārs*) Kauņā, kuri aktīvi piedalījās nacionalizācijā, bija ebreji.²³¹ (Tiesa, diezgan daudzi bijušie īpašnieki tika iecelti par uzņēmumu direktoriem vai atbildīgiem darbiniekiem, pastiprinot lietuviešu priekšstatu, ka okupācijas vara ir labvēlīga ebrejiem.)

Tas, ka viņi nacionalizēja pašu ebreju uzņēmumus – uz 1940. gada septembri privātā manta pilsētās bija pilnīgi sagrābta un konfiscēta, bet 57% no konfiscētajiem rūpniecības un 83% no tirdzniecības uzņēmumiem bija piederējuši tieši ebrejiem – tika ievērots nesalīdzināmi mazāk nekā viņu piedalīšanos lietuviešu uzņēmumu nacionalizācijā un konfiskācijā. Nepa-

manīts palika arī tas, ka ebreju komunistu skaits nepārtraukti samazinājās, bet lietuviešu – pieauga un bija sācis veidoties Lietuvas komunistu partijas lietuviskais raksturs, kuram būs tālejošas sekas, īpaši piecdesmitajos – astoņdesmitajos gados; ne vienmēr šīs sekas – kuras lielā mērā nodrošināja Antana Sniečkus, LKP CK pirmā sekretārā īpatnējā personība un bezprecedenta ilgā atrašanās partijas priekšgalā, no okupācijas 1940. gadā līdz viņa nāvei 1974. gadā – bija negatīvas, varbūt pat otrādi – Lietuva kļuva par vismazāk rusificēto padomju republiku Baltijā (tiesa, tas, ka Sniečkus sieva bija ebrejiete, spēlēja par labu priekšstatiem par “židu varu”). Iedomas par ebreju dominēšanu ieguva pārspilētu apjomu arī vēsturiskas tradīcijas dēļ: līdz okupācijai ebreju tautības ierēdņu Lietuvā praktiski nebija; tagad viņi parādījās tik pēkšņi, pietiekoši lielā skaitā un tik redzami, ka pārspilējumi uztverē nebija novēršami. Šo uztveri – nereti, arī pilnīgi pamatotu – pastiprināja tas, ka daudzus lietuviešus, kurus jaunais režīms uzskatīja par nelojāliem, atbrīvoja no darba, bet daudzus ebrejus pieņēma darbā padomju iestādēs. Visvairāk lietuviešus kaitināja un izraisīja pat naidu divas lietas. Pirmkārt, tā bija ebreju ļoti redzamā loma okupantu propagandas dienestā; otrkārt – ebreji padomju represīvajos, terora dienestos.

Runājot par pirmo, ir jāatzīmē, ka propagandā – pretīgajā staļinisma, “tautu draudzības” un “krievu tautas nesavtības” propagandā, kura nonievāja visu lietuvisko un lietuviešiem dārgo, bet cildināja un iedvesmoja uz teroru pret “tautas ienaidniekiem” – ebreji patiešām bija pārstāvēti pārāk daudz. Visos lielākajos laikrakstos ebreji bija vai nu redaktori vai redaktoru vietnieki. Pirmo okupētās Lietuvas komunistisko izdevumu – “Liaudas balsas”, kā jau rakstīju, rediģēja Zimans, bet tas nebija pats galvenais; šīs lapeles mūžs bija īss. Ļoti drīz viņš kļuva par galvenā okupētās Lietuvas izdevuma, partijas CK laikraksta “Tiesa” (“Patiesība”) atbildīgo sekretāru, vēlāk – redaktoru, uzstādot nepārspētu rekordu visā PSRS vēsturē – viņš būs galvenais redaktors gandrīz 31 – ! – gadu, līdz 1971. gadam (ar nelielu, divu gadu pārtraukumu vācu okupācijas gados, kad viņš bija padomju partizānu komandieris); patiešām gana ilgi, lai apniktu un apriebtos pat daudziem komunistiem. Komjaunatnes galvenā laikraksta – “Komjaunimo Tiesa” – izpildu redaktors bija Emanuels Vasermans; arodbiedrību – “Truženik” (varētu tulkot kā “Darba cilvēks”) – redaktors V. Diļmanas un izpildu redaktors Benjamiņš Forģelevičs; no 28 darbiniekiem armijas laikrakstā “Kari Tiesa” (“Kareivja patiesība”) 10 bija ebreji un tā tālāk; ebreji bija redzami pārstāvēti padomju cenzūrā – *Glavlitā*. Vismaz 21 ebreju izcelsmes komisārs sludināja komunismu Lietuvas Tautas armijā un, vēlāk, teritoriālajā korpusā (tiesa, galvenais komisārs bija lietuvietis Jonas Macijausks, atsūtīts no Padomju Savienības; šādu amatu neuzticēja ne tikai ebrejiem, bet pat vietējiem lietuviešu komunistiem). Vēl nebija aizmirsusies odiozā “Tautas Seimas vēlēšanu” kampaņa, kad sākās jauna izrāde – gatavošanās vēlēšanām PSRS Augstākajā Padomē, kuras notika 1941. gada janvārī, jau pilnīgi neapvaldīta Staļina personības kulta un rusifikācijas apstākļos; šajā kampaņā ebreju agitatoru, īpaši – komjauniešu, skaits bija liels un tikpat

liela lietuviešu nepatika pret viņu neviltoto uzbāzību.²³²

Vairākos gadījumos paši ebreju komunisti un komjaunieši veicināja pretebreju noskaņojumu parādīšanos pat komunistiskajā partijā un komjaunatnē, kur viņu uzvedība pret lietuviešiem kļuva augstprātīga, uzsverot savu īpašu lomu partijā un demonstratīvi lietojot tikai jidišu. Daudzi ebreju komjaunieši, padomju okupantu iedvesmoti, atklāti un izaicinoši izrādīja savu naidu pret visu lietuvisko, tāpat kā pret tradicionālo ebreju kultūru; tā varbūt bija visbrutālākā jauno ebreju, un ne tikai vīriešu, sacelšanās pret savu etnisko mantojumu un senču kultūru; Viļņas ebreju iecienītais ārsts J. Feigenbergs centās atrunāt jauniešus no dedzīgās skriešanas līdzī okupantiem, brīdinot viņus: “Jūs vairs nebūsiat ebreji”, tas ir – zaudēsiet savu nacionālo identitāti, bet daudziem tieši tas likās vilinošs komunismā), apsēsti sludinot komunismu, staļinismu, t.s. proletārisko internacionālismu; viņu uzvedība uz ielām nereti bija izaicinoša un bezkaunīga, uzsverot: tagad mēs esam noteicēji. (to ir vairākkārt savos darbos ir atzīmējis Dovs Levins, kurš kā Lietuvā dzimis 16 gadīgs cionists bija notikumu aculiecinieks, bez simpātijām komunistiem). Lietuvas KP CK sastāvēja, protams, no vieniem kolaboracionistiem, taču CK otrais sekretārs Meskups izcēlās pat viņu vidū ar savu staļinisma intensitāti un aicinājumiem uz represijām; viņš patiešām bija lielāks katolis nekā Romas pāvests un kritizēja pat pirmo okupētās Lietuvas marionetisko valdības vadītāju Justu Paļeckī – kuram pašam bija seni sakari ar padomju izlūkdienestu Kauņā – par nepietiekošu modribu “darbā ar kadriem”. Tas pats bija raksturīgs H. Zimanam, un tas bija par daudz pat lietuviešu komunistiem: viņi “atriebās” Zimanam, neievēlot viņu 1941. gadā partijas CK – tas bija diezgan rets gadījums staļiniski komandētajā partijā; kopš šī brīža Zimans vēl vairāk orientējās uz burtiski verdzisku lojalitāti Maskavai, kļūstot par tās uzticības personu, kurš uzdrošinājās pat kritizēt vareno Sņiečku.²³³ Viņš, kā neviens cits, pārstāvēja to tendenci ebreju vidū, kura bija pastāvējusi izseni – aiziet no savām saknēm, no ebrejiskuma, un kura padomju varas laikā iemiesojās uzticībā jaunai “tautībai” – “padomju tautībai” (*sovetskije ļudi*). Vēlreiz jāatzīmē, ka šāda uzvedība radīja dziļu nepatiku pat lietuviešu komunistu vidū, kur viens vai otrs bija vairāk vai mazāk t.s. nacionālkomunists, kurš ar sirdi un dvēseli kalpoja padomju Lietuvai, bet gribēja, lai tā būtu komunistiski – lietuviska un pārdzīvoja, ka to sauca par “ebreju partiju”. Pat lietuviešu komunisti – par nekomunistisko sabiedrības vairākumu nemaz nerunājot – sāka uztvert ebrejus kā jaunu valdošo eliti un antipātijas pret ebrejiem auga (daudzu ebreju gatavība pārstāt būt par ebrejiem ir kaitinājusi arī citas tautas un tas ir uzskatāmi redzams Aleksandra Solžepicina pēdējos darbos).²³⁴

Visjaunāko lomu lietuviešu – ebreju attiecību dramatiskā sabojāšanā spēlēja ebreju līdzdalība padomju represīvajos orgānos un vēl plašāk izplatītie priekšstati – kļūdaini priekšstati, bet tāpēc vēl bīstamāki – ka viņi pilnīgi kontrolē tos un ir atbildīgi par visiem noziegumiem. Ezra Mendelsons, vienas no labākajām grāmatām par Austrumu Eiropas ebrejiem laikā starp pirmo un otro pasaules karu, ir uzsvēris: okupētajā Lietuvā tika izveidots

modelis, kurš pēc 1945. gada tika pielietots arī t.s. tautas demokrātijas zemēs, īpaši – Polijā*, proti – ebreji tika iecelti ļoti atbildīgos amatos drošības orgānos; dažu ebreju paveiktais padomju Lietuvas represīvajās iestādēs "... bija ar katastrofiskām sekām visai ebreju kopienai..."²³⁵ Drošības orgānu izveides scenārijs bija viens visai okupētajai Baltijai. Sākotnēji, jūnijā – jūlijā par politiskās policijas priekšniekiem tika iecelti vietējie komunisti un padomju spēcīgu dienestu agenti. Lietuvā tas bija neviens cits kā pats Antans Šniečkus, kurš otrajā dienā pēc atbrīvošanas no cietuma, 19. jūnijā, kļuva par pirmo politiskās policijas priekšnieku; viņa vietnieks bija vietējais komunistu lietuvietis J. Zdanavičs, tāpat kā policijas darbinieku vairākums. Zīmīgi, ka šajā laikā represiju apjoms vēl bija neliels, salīdzinot ar masu teroru 1941. gada jūnijā – to ir svarīgi atcerēties, lai izprastu, kā veidojās priekšstati par "žīdiem – čekistiem" un viņu īstenoto masu teroru; tajā pašā laikā tomēr ir jāatzīmē, ka pirmo rīkojumu par *masveida* teroru izdeva tieši Šniečkus, 1940. gada 7. jūlijā, un tas saucās: "Pretvalstisko partiju likvidācijas operatīvais plāns"; iespējams, ka šo plānu bija viņam nodiktējuši no PSRS iesūtītie čekisti. Tieši tas arī jāatzīmē, ka vietējo komunistu loma drošības iestādēs nebija ilga: jau jūlijā Lietuvā bija ieradusies PSRS Iekšlietu Tautas komisariāta (NKVD) darbinieku grupa, kurai bija jāpārņem drošības iestāžu vadība un jāveic to radikāla paplašināšana. Grupu vadīja drošības dienesta majors Pjotrs Gladkovs**, kurš pat nebija ebrejs, bet krievs, taču baumas, ka viņš ir ebrejs, tūlīt sāka izplatīties un baumas, nevis realitāte, noteica ļoti daudz ko lietuviešu nostājā un rīcībā. Jūlijā tika īstenots arī pir-

* Laika posmā no 1944. līdz 1956. gadam ebreji veidoja 29% no 50 augstākajiem darbiniekiem t.s. Tautas Polijas Sabiedriskās Drošības ministrijā, tomēr poļu vēsturnieki nav atraduši apstiprinājumu diezgan populāram viedokli, ka Maskava apzināti veicinājusi ebreju izvirzīšanu, lai radītu starpnacionālas pretrunas. sk.: *Difficult Questions in Polish – Jewish Dialogue*. Warszawa, 2006, pp. 91-95. Tas pats laikam jāsaaka arī par okupēto Baltiju 1940.–41.gadā – joprojām mūsu rīcībā nav avotu, kuri liecinātu par labu tam, ka Staļins apzināti nozīmēja vairākus ebrejus tieši vadošajos amatos Valsts Drošības orgānos.

** Ļoti maz kas zināms par kādu īpaši slepenu padomju teroristu grupu, kura ieradās okupētajā Lietuvā 1940. gada vasarā un kuru vadīja Viļņā dzimušais ebrejs *Josifs Griguļevičs* (1913–1988) kurš 1930. gados bija kļuvis par padomju agentu Rietumu Eiropā ar segvārdu "Juziks" un bija iefiltrēts trockistu aprindās; 1939. gada beigās viņš tika nosūtīts uz Meksiku ar nolūku noslepkavot Trocki. Viņš piedalījās, kopā ar meksikāņu gleznotāju Dāvidu Sikeirosu, pirmajā, bet neveiksmīgajā mēģinājumā nogalināt Ī. Trocki 1940. gada 23. maijā (otrajā mēģinājumā Trocki nogalināja Ramons Merkaders). Atgriezies PSRS, Griguļevičs tika nosūtīts uz Lietuvu ar teroristisku mērķi "...likvidēt ohrankas (Lietuvas bijušās slepenpolicijas) agentus...". Cik un kādus agentus viņā vadītā grupa likvidēja, man nav zināms. 1940.–50. gadu sākumā viņš turpināja padomju spiega un terorista gaitas un 1953. gadā, īsi pirms savas nāves, pats

mais lielākais politiskā terora akts: "vēlēšanu" priekšvakarā, naktī no 11. uz 12. jūliju jūlijā, sākās politisko pretinieku aresti, pildot Šniečkus 7. jūlija pavēli: 504 cilvēki nonāca ieslodzījumā. Grūti teikt, vai jau tobrīd terors tika uztverts kā pilnīgi "židu – čekistu" darbs, taču nebija ilgi jāgaida, lai šie priekšstati izplatītos un nostiprinātos. Gladkovs, tikko ieradies, uzreiz tika iecelts par drošības dienestu vadītāju Viļņā, kur represijas auga ar katru dienu; pēc īsa laika viņš kļuva par gandrīz visa terora vadītāju – par Lietuvas PSR Iekšlietu Ministrijas Drošības pārvaldes (UGB) priekšnieku, bet no 1940. gada 3. septembra – par Iekšlietu ministra – kas bija vietējais lietuviešu komunistu Aleksandrs Gudaitis – Guzevičs (kurš trīsdesmitajos gados, pagridē, bija bijis komjauniešu pirmais sekretārs un kurš bija ietekmīgā I. Meskupa novadnieks, no Ukmerges, un "ciņu biedrs") – vietnieku valsts drošības darbā; terors kļuva arvien plašāks un brutālāks.²³⁶

Gladkovs pirms nosūtīšanas uz Lietuvu bija ieņēmis augstus amatus, kopš 1937. gada, Baltkrievijas PSR; kad 1939. gada septembrī PSRS okupēja Polijas austrumu teritorijas, viņš tika iecelts par Belostokas apgabala valsts drošības pārvaldes priekšnieku, kā arī ieņēma Baltkrievijas iekšlietu tautas komisāra vietnieka amatu, pārvaldot visas lielās Baltkrievijas drošības orgānus.²³⁷ (Okupētā Polija bija vieta, kurā vairāki no pašiem vadošajiem padomju drošības dienestu darbiniekiem ieguva pieredzi, organizējot masu teroru – ieskaitot, pret ebrejiem, un kur notika viņu cieša sadarbība ar nacistiskās Vācijas slepenajiem dienestiem. Okupētajā Līvovā 1939. gada rudenī toreizējais Ukrainas NKVD vadītājs *Ivans Serovs* sadarbojās ar gestapo atsūtītajiem pārstāvjiem; masveida terora īstenošanā Rietumukrainā ļoti liela loma bija *Vsevolodam Merkulovam*; abi viņi īsā laikā kļuva par galvenajiem milzīgā apjoma teroram īstenotajiem visas Padomju Savienības mērogā, pielietojot arī pieredzi, kura tika gūta sadarbībā ar gestapo un nododot tai savu pieredzi.)²³⁸ Viņa pieredze masu represiju organizēšanā okupētajās Polijas teritorijās bija ļoti liela un daudz kas no tās tika tieši pielietots Lietuvā. Austrumu Polija jau 1940. gadā piedzīvoja milzīga mēroga represijas, īpaši – deportācijas, kuras bija terora galvenā forma; trīs deportāciju viļņi – pirmais, vislielākais, sākās 1940. gada 10. februārī, otrs – 13. aprīlī, trešais – 29. jūnijā – aizrāva uz Gulagu aptuveni 300 000 cilvēku, tai skaitā pāri par 100 000 no Baltkrievijas PSR pievienotajām poļu zemēm un pāri par 20 000 no Belostokas apgabala; šīs deportācijas un citas terora formas Baltkrievijā tika īstenotas tieši Gladkova vadībā.²³⁹ Daudzi ebreji, kuri pat ar goda vārtiem bija sveikuši okupantus 1939. gada septembrī, ļoti drīz

Staļins uzticēja viņam nogalināt nevienu citu kā Maskavai nepakļāvīgo Dienvidslāvijas vadītāju maršalu J. Brozu-Tito, taču operācija tika atcelta pēc Staļina nāves un Griguļevičs atvaļināts no drošības dienestiem un turpmāk pievērsās žurnālistikai un Latīņamerikas vēstures pētniecībai (starp citu, viņa tēvs no Lietuvas bija emigrējis uz Argentīnu) un kļuva pat par PSRS Zinātņu Akadēmijas korespondētājlocekli. Pavel Sudoplatov. Razvedka i Kremļ. Moskva, 1996, s. 86; V. Abramov. Jevreji v KGB, s. 173-174.

nožēloja savu dedzību. Nekavējoši sākās ebreju kultūras sagrāve: vispirms tika slēgtas reliģiskās un privātās skolas, bet laicīgo skolu skaits tika radikāli samazināts; vēl dramatiskāk tas notika ar ebreju presi – 1940. gada vidū bija palikusi tikai viena ebreju avīze visās okupētajās poļu teritorijās, kuras tika pievienotas padomju Baltkrievijai: “*Belostoker Szttern*” (“Belostokas Zvaigzne”, jidišā), un pat tā iznāca tikai vienu reizi nedēļā. Cionistu un bundistu organizācijas tika sagrautas, bet to biedri – arestēti un deportēti. Visļauņākais bija tieši tas, ka okupantu represīvajos orgānos, kuri tika pilnībā izveidoti 1939. gada novembrī, bija diezgan plaši iesaistīti vietējie ebreji, bet deportāciju organizēšanā piedalījās ne tikai čekisti, bet arī komunisti, komjaunieši un padomju aktivisti, ar to vēl vairāk paplašinot priekšstatus, ka terors ir “ebrejsks”. Skaidrs, ka pirmskara Polijā bija diezgan plaši izplatīts antisemitisms, īpaši – Belostokas vojevodistē, kura bija vienīgā austrumu Polijas teritorija ar ievērojamu atbalstu Romana Dmowska šovinistiskajai Nacionālo Demokrātu partijai (“endekiem”). Tagad ebreji padomju drošības iestādēs nereti atriebās vai ikkatram poļu patriotam, neatkarīgi no viņa partejiskās piederības. Ebreju – poļu attiecībās pasliktinājās ļoti dramatiski. Lūk, ar šādu pieredzi Gladkovs, tikko pabeidzis pēdējo deportāciju organizēšanu Baltkrievijā, ieradās Lietuvā, ar savu komandu, kurā arī bija vairāki ebreju izcelsmes padomju čekisti, kuri tika nozīmēti visatbildīgākajos amatos Lietuvas Iekšlietu Tautas komisariātā.

Teroram pieaugot, ebreju skaits Lietuvas PSR drošības orgānos nekļuva daudz lielāks, gluži otrādi, taču viņu uztvere lietuviešu sabiedrībā – arvien naidīgāka. Skaidrs, ka virkne ebreju čekistu veica ļoti smagus kriminālnoziedzumus; citi atradās tik redzamos amatos, kuri burtiski iemiesoja padomju teroru, ka priekšstats “žids – čekists” vienkārši nevarēja neizveidoties. Piemēram, Alters Jezerskis bija ieslodzījumu vietu priekšnieks Kauņā; ko nozīmēja padomju cietumi un kas tur notika – par to nav daudz ko runāt, tas katram zināms. Vēl ļaunāk bija tas, ka ebreju ārsts Dr. Benjamins Bludzs tika iecelts par NKVD medicīnas dienesta priekšnieku.²⁴⁰ Cietumos un citās ieslodzījumā vietās ieslodzīti tika spīdzināti, mocīti un pat nogalināti; vai viņam personīgi ar to bija kāds sakars, tas nav zināms, taču nav ne mazāko šaubu, ka NKVD dienestā esošais medicīnas personāls bija neatņemama terora daļa; baumas par ebreju ārstu noziegumiem NKVD dienestā izplatījās kā uguns pakulās un bija ārkārtīgi izdevīgas nākamajam okupantam – nacistiem, kuri tās ekspluatēja līdz galējībai. Vēl vismaz 12 vietējie ebreji (lietuviešu priekšstats, savukārt, nebija atšķirības starp tiem, kuri bija atsūtīti no PSRS iekšienes un vietējiem ebrejiem) ieņēma augstus amatus drošības pārvaldē (Iciks Dembo, Daniels Todes, A. Slavinas, E. Rozauskas, kurš Valsts Drošības Tautas Komisariātā bija ļoti ietekmīgās izmeklēšanas nodaļas vadītājs un viens no galvenajiem padomju terora īstenotājiem, un citi; daži ebreji ieņēma daudz zemākus amatus, piemēram, vietējais Ruvins Tokers bija NKVD operatīvais pilnvarotais Ķedainos), taču viņu skaits samazinājās. 1941. gada pavasarī, kad jau bija izveidots atsevišķs drošības komisariāts, 37 vadošu virsnieku vidū ebreju skaits bija no 10,6% līdz 13,5%

(atkarībā no tā, kādi amati tika uzskatīti par vadošiem) – ne mazs, bet pat ne tuvu vairākumam un ne pārspīlēti vairāk kā ebreju skaits Lietuvā (ap 7%), bet ebreju – čekistu kopējais daudzums, ieskaitot zemākos rangus, procentuāli bija vēl zemāks – no 94 augstākajiem virsniekiem ebreji bija tikai 5 (5,3%) un nu jau pat zemāks nekā ebreju īpatsvars iedzīvotāju vidū (kopējais NKGB darbinieku skaits Lietuvā bija 519, ebreji – 55 (10,6%). Iekšlietu Tautas komisariātu, savukārt, turpināja vadīt lietuvietis A. Guzevičs, bet no trijiem viņa vietniekiem divi bija atsūtīti no Maskavas un lielā mērā viņi kontrolēja komisariāta darbu; iespējams, ka abi viņi – V. Doncovs un I. Vradijs – bija ebreji).^{*} Vislielākais ebreju īpatsvars 1941. gada maijā bija Lietuvas PSR Prokuratūras dažādās vienībās: no 13 līdz pat 33 – ! – procentiem, kas, protams, bija nesamērīgi daudz.²⁴¹

Lai arī ebreji – padomju represīvo iestāžu darbinieki, tāpat kā ebreji – komunisti, darbojās tāpat kā visi citi čekisti, prokurori un komunisti un terors vērsās pret ebrejiem tāpat kā lietuviešiem (cionistus un reliģiskos līderus ebreju čekisti pat vajāja ar vēl lielāku dedzību nekā krievi vai lietuvieši; jau 1940. gada jūlijā tika deportēts uz Vorkutu Lietuvas cionistu vadītājs R. Rubinšteins un citi pretpadomju aktivisti; uz īsu brīdi teroru pieklusināja “vēlēšanas” PSRS Augstākajā Padomē 1941. gada 12. janvārī, bet kad labi zināmie un jau iepriekš noteiktie pāri par 90% par okupācijas režīma izvirzītajiem kandidātiem tika savākti, atelpa beidzās un terors ieguva jaunus apgriezienus, īpaši – privātās mantas iznīcināšana: konfiskācijas un nacionalizācijas izslaucība pa tiro ebreju īpašumus), taču lietuviešu acīs tas palika gandrīz neievērots. “Lietuviešu nacionālās ciešanas par neatkarības zaudēšanu zināmā mērā fokusējās uz ebrejiem... liels skaits lietuviešu identificēja ebrejus ar krievu komunisma režīmu...”, ir atzīmējis Dovs Levins; tāds pat ir Lietuvas starptautiskās vēsturnieku komisijas secinājums.²⁴²

Aizspriedumi un jauni stereotipi, kuri parādījās 1940. gadā, izrādījās ļoti dzīvīgi – kā jau ar tiem parasti notiek. Lietuviešu trimdas autori ASV nekad nenosauca vairāk par 20 ebreju čekistu vārdiem, bet “židu – čekistu” tēma tomēr nezaudēja popularitāti un pat ieguva jaunus piekritējus. Lietuvā dzimušais amerikāņu pazīstamais politologs Aleksandrs Štroms (*Shtromas*) 1989. gadā, publiskā lekcijā ASV, apgalvoja, ka ļoti daudzi ebreji esot aktīvi apdraudējuši – jau pirms 1940. gada – neko citu, kā pašu Baltijas valstu integritāti un pat to izdzīvošanu! (Šis viedoklis bija vismaz skandalozs at-

^{*} Ebreju īpatsvars pašos augstākajos, vadošajos drošības dienestu amatos Maskavā radikāli samazinājās tieši 1939.–1941. gados. 1939. gada 1. jūlijā PSRS Iekšlietu Tautas Komisariāta (NKBD) vadošo darbinieku vidū krievi bija 66,67%; ebreji – 3,92% (milzīgs samazinājums, salīdzinot ar gadu iepriekš, kad viņi vēl bija 21,33%); 1940. gada 1. janvārī: krievi – 64,53%; ebreji – 3,49% (otrajā vietā pēc krieviem stabili ukraiņi bija – 16,86%); 1941. gada 26. februārī: krievi – 64,84%; ebreji – pavisam nenozīmīgs pieaugums 5,49% (ukraiņi – 15,38%). N. V. Petrov, K. V. Skorkin. Kto rukovodil NKVD 1934–1941. Spravočnik. Moskva, “Zvenja”, 1999, s. 495.

niecībā uz Latviju un Lietuvu, bet attiecībā uz Igauniju, kurā dzīvoja tikai aptuveni 4000 ebreji – mazāk par 0,5% –! – no valsts iedzīvotājiem, tas bija vienkārši fantastisks). Pats Štroms bija Kauņā dzimis ebrejs, kurš izdzīvoja Holokaustā un kuru adoptēja neviens cits kā Sņiečkus; viņš izbaudīja visus labumus, kurus deva dzīve partijas vadītāja ģimenē un asimilējās; kļuvis par disidentu, viņš spēja emigrēt uz ASV. Te bija gadījums, kad asimilēšanās, tāpat kā bērnība un jaunība partijas nomenklatūras augstākajos līmeņos, nebija sekmējusi objektīvu pieeju minētajam sarežģītajam jautājumam par “ebrejiem – čekistiem”. Štroma viedokli vēl vairāk pārspilēja populārais žurnālists Anatols Līvens, kurš 1990. gadu pirmajā pusē uzrakstīja grāmatu “The Baltic Revolution”, kura piedzīvoja divus izdevumus un daudziem angļu valodas pasaulē bija pirmā iepazīšanās ar tikko neatkarību atguvušo Baltijas valstu vēsturi. Viņš apgalvoja, ka tūkstošiem ebreju pēc Lietuvas okupācijas darbojās komunistiskajās un padomju struktūrās, pie tam – vadošajos amatos.²⁴³ Līvens, protams, nebija profesionāls vēsturnieks, lai arī tas neattaisno viņa nezināšanu par to, ka, piemēram, visā Valsts Drošības Pārvaldē (UGB) vai komisariātā (NKGB) Lietuvā nestrādāja pat tuvu vienam tūkstotim cilvēku, iekārtot krievus, lietuviešus un citas tautības. Taču, pat Lietuvas ļoti redzami akadēmiķi, ieskaitot Lietuvas vēstures institūta direktoru profesoru Antanu Tilu (*Tyla*), kuriem, liekas, vajadzētu pārzināt notikušo labāk, 1998. gada novembrī publiski paziņoja Lietuvas presē, ka tūkstošiem ebreju esot īstenojuši genocīdu pret lietuviešiem 1940.–41. gadā.²⁴⁴

Ebreju vidū – tāpat kā visu citu tautību vidū – bija gan tie, kuri sadarbojās ar padomju režīmu, gan tie, kuri tam pretojās, galvenokārt – garīgi, cenšoties nepieļaut ebreju kultūras iznīcināšanu. Ja pilsonisko un reliģisko organizāciju biedriem, ieskaitot labēji vai centriski orientētos cionistus, nebija idejisku pretrunu, pretojoties ebreju kultūras apspiešanai, tad sarežģītākā stāvokli bija nokļuvuši galēji kreisie cionisti no organizācijas “Hahomer Hatsair” – tik kreisi, ka daudziem viņi likās pat komunisti, kādi viņi tomēr nebija. Jaunais dzejnieks Aba Kovners rakstīja, ka nelegālai darbībai un garīgai pretestībai tika atrasts tīri intelektuāls pamatojums – tā neesot darbība “pret”, bet darbība “par” – par labu ivritā valodas saglabāšanai, par labu cionismam un izceļošanai uz Palestīnu.²⁴⁵

* * *

1941. gada sākumā padomju drošības iestādes sāka gatavot lielāko kriminālnoziedzumu okupācijas režīma tobrīd vēl isajā vēsturē – masu deportācijas no visām 1940. gada vasarā anektētajām teritorijām. Lai sekmīgāk īstenotu teroru visā PSRS teritorijā, 1941. gada 3. februārī Staļins nolēma izveidot jaunu komisariātu – Valsts drošības tautas komisariātu, izdalot drošības iestādes no Iekšlietu komisariāta. Lai arī jaunais komisariāts pastāvēs tikai dažus mēnešus, līdz 1941. gada jūlijam, kad jaunajos apstākļos – vācu – padomju kara sākumā – tiks nolemts atkal to iekļaut Iekšlietu komisariātā, tas paspēja īstenot vismasveidīgāko teroru Lietuvas vēsturē. Par komisāru tika iecelts Gladkovs, par viņa pirmo vietnieku – no PSRS atsūtītais čekists,

arī krievs Sergejs Zaharovs. Okupētā Lietuva neatgriezeniski tuvojās lielajam deportācijām; komunistu ideoloģiskā kontrole pieauga: 1941. gada 13. martā tika slēgts populārais ebreju laikraksts jidišā "Vilner Emes". Tas uzturēja ebrejus ne tikai Lietuvā, kuri bija noticejuši tam, ka izdevumi jidišā – "darbaļaužu valodā" – netiks aizskarti; divi padomju dzejnieki, kuri rakstīja jidišā – Zeliks Akselrods un Elia Kahans, protestēja pret slēgšanu un abi tika apcietināti, Akselrods – nošauts.²⁴⁶ Lai arī jaunizveidotajā Lietuvas PSR Valsts Drošības Tautas Komisariātā (NKGB) ebreju kopējais skaits jau bija tikai 9,27%, kas vairs nemaz nebija lielāks par viņu īpatsvaru Lietuvas iedzīvotāju vidū, šos skaitļus tobrīd Lietuvā neviens nezināja, bet, ja būtu zinājuši, droši vien nebūtu tiem noticejuši – priekšstati par "židiem – čekistiem" jau bija pārņēmuši lietuviešus. Kad 1941. gada martā ASV vēstniecības Maskavā darbinieks Džons Mazionis (*John Mazionis*) apmeklēja padomju okupēto Lietuvu, viņš atzīmēja plaši izplatīto antisemitismu un lietuviešu pārliecību, ka okupantu režīms ir "ebreju valdība" ("*Jewish government*"). Mazioņa 22. marta ziņojums par stāvokli padomju okupētajā Lietuvā ir diezgan unikāls dokuments, kura autors bija agrāk strādājis ASV vēstniecībā Kauņā, zināja lietuviešu valodu un viņam bija pazīstami daudzi lietuvieši. Tas ļauj viņa ziņojumu vērtēt kā profesionālu un ticamu, un tajā viņš rakstīja: "Spēcīgāko atbalstu vietējā sabiedrībā padomju režīms ir guvis ebreju vidū. Tas šķiet paradoksāli, jo ebreji bija bagātākais elements Lietuvā. Tirdzniecība un rūpniecība bija burtiski viņu rokās. Viņi zaudēja to visu, bet no otras puses viņi bauda sarkano (*the Reds*) uzticību un ir nozīmīgi vadošos amatos."²⁴⁷

Šo pārliecību spēcīgi atspoguļoja arī lietuviešu pretpadomju pagrīde, kurai bija vairākas iezīmes, atšķirīgas no pagrīdes okupētajā Latvijā un Igaunijā: tā bija samērā plaša un labi organizēta; tai izdevās daudz sekmīgāk pārdzīvot čekistu represijas; tā bija – lai arī ne gluži visa – radikāli antisemitiska. Viena no lielākajām pretpadomju organizācijām bija "Lietuviešu Aktivistu Fronte" (LAF), kura sāka veidoties 1940. gada oktobrī pagrīdē Lietuvā – viena no pirmajām pagrīdnieku sanāksmēm notika 9. oktobrī Viļņā, piedaloties arī pārstāvjiem no Kauņas. Vismaz ar novembri tā jau uzturēja ciešus kontaktus ar lietuviešiem, kuriem bija izdevies bēgt uz nacistisko Vāciju vai kuri tur bija palikuši, kā, piemēram, pulkvedis *Kazis Šķirpa*, pēdējais brīvās Lietuvas sūtnis Berlīnē, kurš 1939. gada septembrī bija nesekmīgi mēģinājis pārliecināt Smetonu ieņemt poļu Viļņu. 17. novembrī viņa dzīvokli Berlīnē notika tikšanās, kuras reizē tika pieņemts pretpadomju organizācijas nosaukums – "Lietuviešu aktivistu fronte", bet viņš pats arī kļuva par no vienu visaktīvākajiem frontes līderiem, kurš, kopā ar nacistu izlūkdienesta pārstāvjiem, aktīvi ietekmēja organizācijas darbību Lietuvā; viņa tuvākie līdzgaitnieki bija *Antans Maceika*, LAF ideoloģiskās komisijas vadītājs, *Broņius Raila*, propagandas komisijas vadītājiem, un viens no "frontes" programmas galvenajiem izstrādātājiem *Antons Valikenas*. Šie četri ir visvairāk atbildīgie par "frontes" ideoloģiju, pie tam viņu rasisms un antisemitisms nemaz nebija radies kā atbilde uz priekšstatiem par "židu

varu" okupētajā Lietuvā; Maceika jau 1939. gadā kā jauns katoļu filozofs bija iestājies par to, lai Lietuvas valsts tiktu pārvērsta par tikai etnisko lietuviešu nacionālu organismu un pilsoņu tiesības būtu tikai lietuviešiem.²⁴⁸ Nacistiskās Vācijas tiešais tuvums – vācu anektētais Mēmeles apgabals, kā arī ne tik attālā Kēnigsberga Austrumu Prūsijā – lielais vācu drošības dienestu centrs, ļāva to darīt pavisam sekmīgi. Jau pirmo sanāksmju laikā organizācija bija radikāli antisemitiska, uzsverot, ka nākotnes brīvajai Lietuvai jābūt tikai kristiešu valstij; runa tomēr nebija par reliģijas jautājumiem vai teoloģiskiem strīdiem. Šķirpa bija dzīvojis un strādājis Lietuvas diplomātiskā dienestā Vācijā, gandrīz bez pārtraukuma, sākot ar 1927. gadu (izņemot īsu un viņam nemīlamu pārtraukumu 1938. gadā, kad viņš bija iecelts par pirmo Lietuvas sūtni Polijā pēc poļu uzspiestās diplomātisko attiecību nodibināšanas); viņš bija kļuvis par nacisma īstu cienītāju, pieņemot gan fīrera kultu, gan radikālu antisemitismu. Tiesa, viņš cerēja, ka pēc Vācijas uzbrukuma Padomju Savienībai tiks atjaunota Lietuvas neatkarība; tā būs *nacionālsociālistiska* – gan iekšpolitiski, gan orientācijā uz Vāciju, bet tomēr kaut cik neatkarīga; tas liecināja, ka tik ilgi dzīvojot Vācijā, viņš tomēr nebija izpratis nacistu mērķus, īpaši – Eiropas Austrumos.

"Fronte" uz 1941. gada pavasari jau apvienoja vairākus tūkstošus aktīvistu un simpatizētāju, galvenokārt Kauņā un citās pilsētās (tiesa, nekad ne tik daudz kā "aktīvistu" paši centās iztēlot)²⁴⁹; tās vadībā bija visu bijušo politisko strāvojumu pārstāvji un čekai neizdevās to pilnīgi paralizēt. 1941. gada 19. martā, vienā no skrejlapām, kuras izplatīja LAF, bija teikts, ka ebreju liktenis jau ir izlemts, taču lietuvieši, kuri sadarbojas ar okupācijas režīmu, var izpirkt savu vainu tikai "...nogalinot kaut vai vienu ebreju..."²⁵⁰. Kaut kas tāds nebija dzirdēts nekur citur Baltijā. Tiesa, tik briesmīgas idejas laikam bija izteiktas tikai vienā – divās skrejlapā (arī t. s. *Instrukcijā Lietuvas Atbrīvošanai*), pārējās – vairākas tika iepludinātas Lietuvā no Vācijas, izmantojot tiešo robežu ar Vāciju, tāpat kā aktīvistu radiopārraidēs no Berlīnes, bija ļoti radikāls antisemitisms, bet ne mudinājumi uz slepkavībām. Prasības bija: padzīt ebrejus no Lietuvas uz Krieviju ("izgriezt ebrejus no Lietuvas politiskās un nacionālās miesas"; pieminēta tika pat viduslaiku pagātne: "patvēruma tiesības, kuras ebrejiem deva Vitauts Lielais, jāatceļ..."), konfiscēt viņu mantu un izdalīt to lietuviešiem; taču, ja ebreji nevēlētos atstāt Lietuvu (kas pats par sevi bija skaidrs, ka nevēlēsies), aktīvisti draudēja ar vardarbību. Būtu pilnīgi nepamatoti noliegt to, ka šie aicinājumi atstāja savu iespaidu uz lietuviešiem.²⁵¹ 1941. gada pavasarī, vācu iebrukuma priekšvakarā, slepeno pretpadomju grupu skaits Lietuvā – atšķirībā no Latvijas, kur uz 1941. gada maiju čekai gandrīz pilnībā izdevās sagraut pretošanās organizācijas – auga, tāpat kā auga LAF naida pret ebrejiem un gatavība ar viņiem izrēķināties pilnīgi fiziski.

Tuvojoties padomju terora kulminācijai 1941. gada jūnijā, represiju apjomus un tempus diktēja Maskava, pat ne čekisti pašā Lietuvā. Jau 1940. gada 12. decembrī Maskava pieņēma lēmumu slēgt ASV ebreju organizāciju un Herberta Hūvera humānās palīdzības komitejas, kuras mēģināja

palīdzēt ebrejiem izbaukt no Lietuvas, pārstāvniecību paliekas; nekāda glābiņa ne no padomju, ne no nākamā nacistu totālā terora vairs nebija. Izglābties neizdevās arī visiem no tiem, kuriem japāņu konsuls Sugiharu bija izdevis vīzas: 1940. gada nogalē padomju drošības dienesta darbinieki sāka aizturēt izceļotājus, daudziem tika atteikta iespēja iegādāties dzelzceļa biļeti uz Maskavu un no turienes uz Vladivostoku; vairāki simti, pat ar dārgāko, kas tobrīd varēja būt – ar izceļošanas vīzu, palika ieslēgti padomju Lietuvā.²⁵² 1941. gada janvārī Lietuvu apmeklēja VK(b)P CK sekretāra A. Andrejeva vadītā komisija, kura secināja, ka represijas pret “tautas ienaidniekiem” Lietuvā ir nepietiekošas, bet vietējie čekisti – “diezgan bikli”. Viņi ļoti ātri pārvarēja “biklumu” un to nodrošināja arī tas, ka 1941. gada pavasari jau 80,3% no drošības komisariātā vadošajiem darbiniekiem bija atsūti ti no PSRS iekšienes. 26. martā Lietuvas Komunistiskās Partijas CK birojs pieņēma plānu par “kontrevolucionāro elementu arestēšanu un deportācijām”, lai arī vēl netika precizētas deportējamo grupas un skaits. 10. aprīlī notika pirmā deviņu politisko ieslodzīto *nogalināšana*; turpmāk politiskās slepkavības kļuva par okupācijas režīma neatņemamu sastāvdaļu. 25. aprīlī Lietuvas VDTK izsūtīja vietējām drošības komisariāta nodaļām instrukciju Nr. 00 23, kura pieprasīja iesniegt sīkas ziņas par “pretpadomju elementiem”, ieskaitot daudzas ebreju grupas: cionistisko partiju līderus un preses darbiniekus; Bunda aktīvistus; cionistu – revizionistu organizāciju biedrus; fabrikantus un tirgotājus; ebreju bēgļus; ebrejus – “trockistus”. Bija skaidri redzams, ka pret ebrejiem bija ielānāts vērst ļoti plašu teroru. Tika izveidots speciāls operatīvs centrs, kurš gatavoja deportācijas un visi deviņi tā locekļi bija krievi.²⁵³

Barbariskais lēmums par deportācijām no visām 1940. gadā okupētajām teritorijām – ne tikai no Baltijas – tika pieņemts Maskavā; kopumā tas bija ceturtais deportācijas vilnis, kurš tika īstenots padomju anektētajās teritorijās, sākot ar 1940. gadu; gandrīz gads jau bija pagājis kopš trešā, īstenotā Rietumu Baltkrievijā un Rietumu Ukrainā. Joprojām Krievijas arhīvos nav atrasts PSRS augstāko varas iestāžu lēmums, kurš noteica deportāciju īstenošanu Baltijā. Kas ir atrasts? Pirmkārt, VK (b) P CK un PSRS Tautas Komisāru Padomes lēmums Nr. 1299-526 ss, 1941. gada 14. maijā, par “kontrevolucionāru” deportēšanu no Rietumu Ukrainas; otrkārt, vairākas atsauces uz to, ka 16. maijā ir ticis pieņemts analogs lēmums par deportācijām no Lietuvas – to jau 1990. gadā apstiprināja PSRS Valsts Drošības Komitejas arhīvs, taču pats dokuments nekad nav ticis publicēts (taču ir atrasts un publicēts 16. maija VK(b)P CK un Tautas Komisāru Padomes lēmuma projekts par Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR attīrīšanu no pretpadomju, noziedzīgiem un sociāli bīstamajiem elementiem. Deportācijas notika tieši tā, kā projekts paredzēts); treškārt, par minētā 16. maija lēmuma pastāvēšanu liecina atrastā un publicētā PSRS NKVD 7. jūnija vēstulē PSRS Veselības Aizsardzības Tautas Komisariātam, kurā pieprasīts nodrošināt medicīnas personālu gaidāmo deportāciju laikā un kurā – tas ir pats galvenais – ir atsauce uz “valdības lēmumu” par gaidāmo izsūtīšanu no Lie-

tuvas, Latvijas, Igaunijas un Moldāvijas; tātad, ir bijuši pieņemti konkrēti lēmumi par deportācijām no katras minētās teritorijas; ceturtkārt, ir atrasti vismaz trīs PSRS NKVD un NKGB dokumenti par "sociāli svešo elementu izsūtīšanu no Baltijas republikām, Rietumu Ukrainas un Rietumu Baltkrievijas un Moldāvijas"; par "pretpadomju un sociāli svešo elementu skaitu Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR"; plāns par "speckontingenta, kuru izsūta no Lietuvas, Latvijas, Igaunijas un PSRS, izvešanu, izvietošanu un iekārtošanu darbā"²⁵⁴. Pirmās deportācijas 1941. gadā sākās 22. maijā, no Rietumu Ukrainas; jau pirmajām bija virkne iezīmju, kuras raksturoja visas pārējās: atšķirībā no katras no trijām 1940. gada deportācijām, 1941. gadā deportācijas nenotika vienlaikus, lai arī atstarpe nebija lielāka par divdesmit dienām (no pirmās, 22. maijā, līdz otrajai – nakti no 12. un 13. jūniju, no Moldāvijas); lai arī katra no 1941. gada deportācijām bija mazāka apjomā par vislielāko 1940. gada deportāciju – poļu deportācijas 1940. gada februārī, katra 1941. gada deportācija aptvēra daudz plašākas grupas: deportēja visas 10 "ienaidnieku" kategorijas, sākot ar "kontrrevolucionāro partiju un pretpadomju nacionālistisko organizāciju biedriem" līdz pat prostitutām un bēgļiem "no bijušās Polijas, kuri ir atteikušies pieņemt padomju pavalstniecību". Nākamā iezīme bija tā, ka neviens no deportējamiem nebija pat formāli sodīts, pat ne viltus prāvās.²⁵⁵

Kamēr jau 11 093 cilvēki no Rietumu Ukrainas mēroja moku ceļu uz Sibīriju, Lietuvā deportāciju sagatavošana ritēja pilnā sparā. Izpildot PSRS Valsts Drošības (NKGB) tautas komisāra, jau minētā V. Merkulova pavēli, Gladkovs Lietuvā veidoja deportēto sarakstus un veica tehnisku sagatavošanu lielā kriminālnoziedzuma īstenošanai. Deportēto sarakstu sagatavošanā bija iesaistīti ne tikai iekšlietu un drošības komisariātu darbinieki, bet arī liels skaits komunistu, komjauniešu un padomju aktivistu; vienkārša alkatība vai personīgo rēķinu kārtošana bija plaši izplatīta; protams, arī ne mazums ebreju piedalījās deportāciju sagatavošanā, taču absolūtais komunistu vai komjauniešu vairums bija krievi vai lietuvieši, taču ievēroti un iegaumēti bieži tika tieši ebreji. 23. maijā Gladkovs izdeva īpaši slepenu pavēli Nr. 00 37, ar kuru tika izveidots jauna vienība: valsts drošības tautas komisariāta *operatīvā grupa*, kurai bija jāveic paši pēdējie deportācijas sagatavošanas darbi un jānodrošina pašas deportācijas gaita. Par grupas komandieri tika iecelts Gladkova vietnieks, no Maskavas atsūtītais valsts drošības majors D. Bikovs; grupā kopā bija 36 drošības virsnieki, no kuriem absolūtais vairākums – tāpat kā Bikovs – bija no PSRS iekšienes atsūtītie krievi; ebreju skaits bija neliels – kādi 5–7 un arī viņi bija nevis vietējie, bet iebraukušie.²⁵⁶ Skaidrs, ka lietuvieši neko nezināja ne par šo grupu, ne par tās etnisko sastāvu, taču, pat ja būtu zinājuši, nebūtu noticējuši, ka ebreju ir tik maz – priekšstats par "ebrejiem – čekistiem" bija jau nelabojami pārpēmis lietuviešus; kā uzskata L. Truska, naids pret ebrejiem padomju Lietuvā bija visspēcīgākais, salīdzinot ar citām PSRS okupētajām teritorijām.²⁵⁷

Savukārt, pats 31. maijā Gladkovs pavēlēja īpaši pievērst uzmanību, lai deportējamo sarakstā tiktu iekļauti bijušo politisko partiju un organizāciju

aktivisti, tai skaitā "...cionisti – sociālisti un līdzīgie".²⁵⁸ Tā bija ļoti smaga, traģiska mācība kreisajiem ebrejiem, daudzi no kuriem pirms gada bija atbalstījuši okupantus. Viena gada, patiešām "baigā gada" laikā, vēl pirms deportācijām, Lietuvā jau bija arestēti 4330 cilvēki (neieskaitot vēl tos, kurus bija apcietinājušas Sarkanās armijas Speciālās daļas – *Osobij otdel*: (visa Baltijas kara apgabala Sevišķās daļas vadība bija izvietota Rīgā, tāpat kā apgabala komandieri; šo daļu kopš 1940. gada patiešām vadīja no Maskavas atsūtītais ebreju tautības virsnieks Isajs Babičs, taču viņa tautībai nebija nekādas nozīmes nodaļas darbā, kur vairākums bija krievi, taču tur strādāja, pie tam – pulkveža pakāpē, arī latvietis Elmārs Briedis) un Iekšlietu un Valsts Drošības komisariātu transporta nodaļas – *Dorožno – transportnij otdel* – darbinieki), no kuriem ebreji bija vismaz 500; represijas procentuāli pret viņiem nebija mazākas, kā pret lietuviešiem.²⁵⁹ Daudzi no tiem ebrejiem, kuri 1940. gada jūnijā bija apsveikuši okupantus, tagad varēja teikt: šobrīd mums ir tikai viens darbs – apglabāt mūsu ilūzijas, vienu pēc otras. Pilnīgi bija sagrauts Lietuvas ebreju lepnums – izglītības sistēma ivritā, kas bija ļoti smags trieciens jūdaismam, kurš balstījās īpašās attiecībās ar rakstīto tekstu. Brutāls ateisms vērsās pret sinagogām (uz padomju okupācijas brīdi Lietuvā, ieskaitot Viļņu, bija vairāk par 200 rabīniem) un ješivām (tikai vienai ješivai – Slobodkā – vēl bija atļauts, kādu laiku, darboties padomju okupācijas gadā). Taču iznīcināt brīvās Lietuvas mantojumu nebija tik viegli – bija uzaugusi jauna ebreju paaudze, lepna un pašapzinīga un "baigajā gadā" parādījās arī ebreju pretpadomju pagrīde; tā bija neliela un nesagādāja čekistiem lielas rūpes, taču tā tomēr bija. Ebreju cionistiskā, ideālistiskā jaunatne nevēlējās samierināties ar vecākās paaudzes cionistu bezdarbību un pat glēvumu, kā jauniešiem likās. Viņi nodibināja vairākus pagrīdes pulciņus, kuru galvenais mērķis bija kultūras darbs: saglabāt senebreju valodu, mācīties to nelegāli, neļaut pagrimt nacionālajai pašapziņai; īpaši aktīvi bija jaunieši no labējo cionistu – revizionistu nometnes, kuri nelegāli izdeva biļetenu ivritā "*Nitsots*" ("Dzirkstele"); tas aicināja neaizmirst ivritu un ebreju vēsturi un nepakļauties sovjetizācijai.²⁶⁰ Tajā pašā laikā padomju varai joprojām bija daudzu ebreju atbalsts.

Lai uzraudzītu deportāciju gaitu, Lietuvā ieradās pats Merkulovs; par deportējamo un viņu radnieku nelaimes, ciešanu un izmisuma vietu kļuva dzelzceļa stacija Jaunā Viļņa, kurā tika savesti deportācijai nolemtie. Šeit notika viņu šķirošana un necilvēciska iekraušana 17 ešelonos, kuri viņus aizveda, galvenokārt, uz Altaja novadu, vai – mazākā skaitā – uz Komi autonomo republiku, uz Kazahiju vai Novosibirskas apgabalu Sibīrijā. Kopējais deportēto skaits bija 17 501 cilvēks, no kuriem ebreji bija 2052;²⁶¹ tas bija krietni mazāk nekā deportēto poļu skaits – 3924, jo Lietuvas īpatnība bija tā, ka nacionālo minoritāšu vidū visvairāk cieta okupantu ienīstie un nepakļāvīgie poļi, taču arī ebreju īpatsvars deportēto vidū – 13,5% – bija augsts, tuvu divām reizēm vairāk nekā ebreju skaits okupētās Lietuvas iedzīvotāju vidū; aptuveni 1% no visiem ebrejiem tika deportēti (divreiz vairāk, salīdzinot ar lietuviešiem, no kuriem tika deportēti 0,5% no kopskaita).²⁶²

Pavēles par deportācijām bija parakstījuši seši padomju Lietuvas drošības un iekšlietu ministrijas vadošie darbinieki, no kuriem četri bija ebreji;²⁶³ tas atspoguļoja ebreju ievērojamo īpatsvaru tieši minēto dienestu atbildīgākajās struktūrās, taču vēlreiz jāatgādina, ka ebreju izcelsmes čekisti bija parakstījuši arī daudzo Lietuvas ebreju aresta vai izsūtīšanas pavēles. Pēdējais ešelons ar deportētajiem izbrauca no Lietuvas 18. jūnijā. Lai neviens no deportācijām pakļautajiem neaizbēgtu, uz Baltijas padomju republiku robežām ar Krievijas un Baltkrieviju tika izvietoti vairāki simti robežsargu; viņi tur palika arī uz vācu iebrukuma brīdi, iespējams, tāpēc, ka tika gatavots otrais deportācijas vilnis (A. Sniečkus atzina, ka bija paredzēts turpināt deportācijas, bet to nepielāva vācu iebrukums)²⁶⁴ vai arī tāpēc, ka netika laikā atsaukti. Daudzi no viņiem piedalījās speciālās vienībās, kuras tiks izveidotas vācu uzbrukuma sākumā un kuras neļāva ne vienam vien ebrejam iekļūt t.s. vecajās padomju republikās, bēgot no vāciešiem (*zagraditeļņije otrjadi*). Kad pēdējais sastāvs ar deportētajiem bija atstājis Lietuvu, bija palikušas tikai nedaudz vairāk par trim dienām līdz vēl lielākai nelaimei ebrejiem. Trīs baisma klusuma dienas, pilnas ar drudžainām baumām par gaidāmo otru deportāciju vilni, un tad pienāca 22. jūnijs, vācu iebrukums – sākums totālai ebreju iznīcināšanai. Lai cik smagu triecienu nebija devis Staļina terors, tā mērķis nebija iznīcināt visus ebrejus un visur; ļoti daudzi aizgāja bojā Sibīrijā, no bada, aukstuma, necilvēcisko apstākļu novārdzināti. Tomēr vairākums no izsūtītajiem izdzīvoja – kopumā dzīvi palika pāri par 70% no Lietuvas deportētajiem (skaitlis ietver sevī visas deportēto grupas un visas tautības); vislielākās izredzes izdzīvot bija tiem, kuri tika nometināti, nevis ieslodzīti nometnēs – izdzīvoja aptuveni 82% no nometinātajiem; traģiskāks bija nometnēs ieslodzīto liktenis – izdzīvoja ap 45% procenti (kopumā bojā gāja 26,2% no deportētajiem, 17,6% no nometinātajiem un 54,5% no nometnēs ieslodzītajiem)²⁶⁵. Vācu okupācijā, toties, tiks nogalināti gandrīz pilnīgi visi ebreji, kuri palika Lietuvā uz vācu ierašanās brīdi, bet palicis bija absolūtais vairākums, savi 200 000 noteikti.

* * *

1941. gada jūnijā, kādu nedēļu pirms Vācijas iebrukuma, Lietuvā pagrīdē izveidojās vēl viena pretpadomju organizācija, pat radikālāka par LAF. Tā saucās *Lietuviešu Nacionālā Sociālistiskā fronte* un tās ģenerālsekretārs bija Zenons Blunas. Ja tā būtu tikai pretpadomju un patriotiska organizācija, nebūtu vietas nekādām piezīmēm, bet tikai cieņai pret tās veidotājiem. Taču tā nebija tikai tāda organizācija; tā nebija pat galvenokārt tikai tāda; to bija izveidojuši 32 bijušie voldemārieši, kuri bija konsekvēti tuvojušies savos uzskatos nacionālsociālismam ("sociālistiskā fronte") un, protams, tā rasismam. Viņi iestājās par t.s. *trešo Lietuvu* – nedz komunistisku, nedz demokrātisku, bet nacistisku un rasistisku. Viņu priekšstatā pat LAF bija pārāk mērena; no viņu vidus jau pēc dažām nedēļām nāks ebreju slepkavošanas dalībnieki. Taču arī "mērenā" Lietuviešu Aktīvistu Fronte (LAF) bija pavisam ne mērena: LAF uzsaukuma, sacerēta Berlīnē 22. jūnijā, pirmie vārdi bija vienkārši briesmīgi: "Liktenīgā norēķināšanās stunda ar ebrejiem

ir sākusies...²⁶⁶ Arī daudzu lietuviešu liktenīgās izšķiršanās stunda bija sākusies...

1941. gada 1. janvārī Lietuvā bija dzīvojuši 208 000 ebreju; pāri par 2000 tika deportēti jūnijā; uz vācu iebrukuma sākumu Lietuvā bija aptuveni 205 000 ebreju.

12. Vācijas iebrukums. Holokausta sākums

Brīdī, kad sākās Vācijas uzbrukums Padomju Savienībai, padomju terors bija sasniedzis savu kulmināciju un likās, ka neko vēl briesmīgāku nav iespējams pat iedomāties; komunisti pierādīja, ka var. Padomju varas gads bija nodarījis graujošu postu sabiedrības līdzsvaram Baltijā un laikam visvairāk – tieši Lietuvā, kur etniskās attiecības bija saindētas.²⁶⁷ Tieši šādā, vissaspringtākā, visdažādāko galējo izjūtu – lietuviešiem tās noteikti bija ciešanas, mokas un atreibības alkas – atmosfērā sākās vācu – padomju karš un vācu uzbrukums Lietuvā ritēja visstraujāk Baltijā – ģenerāļa Ervina Manšteina komandētais 56. Panceru Korpuss veica ne mazāk par 50 jūdžēm dienā, pāršķēlot Lietuvu gandrīz uz pusēm un neapturami virzoties uz Daugavpili, Latvijā; korpusa 8. panceru (*Panzer*) divīzijas avangards 26. jūnijā ritā jau ne tikai sasniedza Latvijas – Lietuvas robežu, bet pat ieņēma Daugavpili Latvijā.²⁶⁸ Tieši vācu uzbrukuma ātrums un Sarkanās Armijas nespēja nodrošināt Lietuvas aizsardzību bija viens no traģiskākajiem faktoriem, kurš iespaidoja ebreju likteni. Ebreji, kuri 22. vai 23. jūnijā bēga no Kauņas uz Viļņu, cerot, ka tā noturēsies ilgāk, jau burtiski nākamajā dienā nonāca vācu slazdā – 24. jūnijā arī Viļņa bija vācu rokās, bet jau pēc trijām, vēlākais piecām dienām – 28. jūnijā – visa Lietuva bija vācu varā. Absolūtais Lietuvas ebreju daudzums tika ieslēgts vācu okupētajā teritorijā; izglābties spējēja tikai daži procenti, labi 4–6% (precīzs izglābušos skaits nav noteikts pat šodien un svārstās no 8000 līdz 15 000, lai arī laikam vistuvāk patiesībai ir 8500 cilvēku), salīdzinot ar vismaz 20 000, kuri spējēja atstāt Latviju un ar vairāk nekā 75% – ! – Igaunijas ebreju, kuru izglābšanu nodrošināja vācu uzbrukuma nesalīdzināmi lēnākā gaita Igaunijā jūlijā un augustā. Neliels Lietuvas ebreju skaits, grūti nosakāms precīzi, bēga uz Latviju*

* Latvijā nokļuva arī ebreju meitene Riva Bendere no Kauņas un viņas izglābšanas stāsts ir gandrīz brīnumains: nonākusi Daugavpilī, viņa tika ieslodzīta geto, kur zaudēja vecākus. Izmantojot viltotu izziņu, viņu no geto atbrīvoja Antons un Sofija Adomjaneci un nogādāja meiteni uz Rēzekni, kur viņu nokristīja. Izglābt Rīvu palīdzēja arī Parādnieku ģimene. Sofijai Adomjanecai – glābējai – ir piešķirts *Taisnprātīgā starp tautām* nosaukums (Josifs Ročko. Ebreju iznīcināšana Ilūkstes apriņķī 1941. Gadā. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 18.sējums. Rīga, 2006, 60. lpp). Visi bēgļi no Lietuvas, kuri nespēja vai nespēja atstāt Latviju un nokļūt dziļāk Krievijā, tika nogalināti; piemēram, daži nelaimīgie, kuri uz brīdi bija raduši patvērumu pašā pierobežā, Latvijas pusē, Biržu pagastā, tika nošauti jūlijā; šāvēji bija vietējie latviešu pašaizsardzībasnieki

(piemēram, 150 no viņiem spēja nokļūt pat līdz Ludzai; kāds skaits – lai arī precīzi nezināms – iestrēga Daugavpili; cita bēgļu grupa bija sasniegusi Jelgavu un no tās, tālāk, droši vien arī Rīgu), kur vai nu tika iznīcināti, vai paspēja nokļūt Krievijā (neliela Lietuvas ebreju daļa no Latvijas paspēja aizbēgt uz Igauniju un tālāk uz Krieviju).²⁶⁹

Lauku amatniekiem, kuriem bija pajūgs un lielceļš tuvumā, laime izglābties uzsmaidīja daudz biežāk nekā pilsētu vidussķirai, taču viņus daudz biežāk varēja neieļaut Krievijas iekšienē, jo lauku iedzīvotāji varēja vēl būt bez jaunajām padomju pasēm, kuras bija sākus izdalīt tikai 15. maijā. Iespējams, ka būtu izglābušies vairāk, taču daudzi neticēja, tam, ka no “kulturāļiem vāciešiem” var sagaidīt totālu iznīcināšanu. Vecākajai paaudzei atmiņā vēl bija 1915. gada 18. septembris, kad Viļņa krita ķeizarkās Vācijas karaspēka rokās, un nekas jauns nenotika ar ebrejiem. Skaidrs, reti kurš 1941. gadā bija tik naivs, lai ticētu, ka vēsture atkārtosies burtiski, taču tālu ne visi bija pārliecināti, ka jaunā vācu agresija nes nāvi. Liktenīgu lomu nospēlēja tas, ka padomju okupācijas gadā nekāda informācija par vācu briesmu darbiem pret ebrejiem Polijā, kur jau bija ierīkots geto, netika publicēta padomju Lietuvas presē – PSRS bija nacistiskās Vācijas sabiedrotā. Taču pat ne visi no tiem, kuri neticēja mītiem par “vācu kultūras tautu”, spēja izglābties, jo padomju iestādes ne tikai neveicināja ebreju evakuāciju, bet pat to kavēja, izvietojot – tiesa, ne visur – uz Lietuvas PSR robežas t.s. zagradītelpiņe otrādi (NKVD vienības; tās aizsprostoja izeju no Lietuvas, lai arī Lietuva, tāpat kā Igaunija un Latvija, jau bija anektētas un iekļautas PSRS, robežas starp padomju Baltiju un Krievijas un Baltkrievijas PSR tika īpaši stingri apsargātas un saucās *pogranzona zagraždenija* - pierobežas aizsprosta zona, kuru apsargāja vismaz trīs veida drošības orgāni: Baltijas pierobežas apgabala karaspēks, Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR Iekšlietu Tautas Komisariāta robežapsardze; robežsargi no Krievijas un Baltkrievijas puses, piemēram, Baltkrievijas pierobežas apgabals, kurš sedza Lietuvas PSR robežas), kuras neļāva izkļūt no Lietuvas vairāk cilvēkiem*; padomju “loģika” bija tā, ka bēgļu vidū iefiltrēsies nacistu aģenti.²⁷⁰ (Zīmīgi, ka grūstošā padomju vara

A. Zommera vadībā. Uldis Lasmanis. Holokausts Jēkabpils apriņķa pagastos. Turpat, 282.-283. lpp. Iespējams, ka septiņi bēgļi tika nogalināti Ilūkstē, vecās katoļu baznīcas pagrabā.

- * Šādas NKVD īpašās aizsprosta vienības ir bijušas arī uz LPSR un Krievijas Federācijas robežas un laikam pat daži ebreji, kuri bēga no Latvijas uz Krieviju, tika nošauti (sk.: H. Strods. Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas. 1941. gada 22. jūnijs–5. jūlijs. Latvijas Okupācijas Muzeja Gadagrāmata, Rīga, 2002, 87.lpp). Tomēr speciālu pētījumu par šo vienību darbību vēl nav un ņemot vērā to, ka diezgan liels Latvijas ebreju skaits tomēr atstāja Latvijas teritoriju un nonāca Krievijā (nemaz nerunājot par Igaunijas ebrejiem, kuru absolūtais vairākums paspēja atstāt Igauniju un viņiem pilnīgi brīvi atļāva nokļūt Krievijas teritorijā), pagaidām ir jāatturas no plašākiem secinājumiem par aizsprosta vienību darbību.

tomēr īpaši parūpējās par krievu tautības komunistu t.s. evakuēšanu: gandrīz puse no Lietuvas KP biedriem paspēja atstāt Lietuvu, viņu vidū 58,7% krievu, 25,9% lietuviešu un tikai 15,21% ebreju; vairāk nekā puse no komunistiem, kuri strādāja NKVD/ NKGB, paspēja aizbēgt)²⁷¹. Vēl viens apstāklis, kas veicināja daudzu ebreju palikšanu Lietuvā, bija tikko notikušās padomju deportācijas; tās atbaidīja no bēgšanas uz padomju Krieviju un pastiprināja naivos priekšstatus, ka vācu okupācijā sliktāk par to, kas notika padomju varas laikā, nemaz nevar būt.

Lietuvas īpatnība bija tā, ka, sākoties vācu uzbrukumam, sākās arī lietuviešu aktīva un diezgan plaša bruņota cīņa pret padomju okupantiem; lietuvieši to ir pat saukuši par tautas pretpadomju sacelšanos un, bez šaubām, lietuvieši pelna atzinību par bruņotu cīņu pret noziedzīgo okupācijas varu. Šobrīd ir skaidri zināms, ka sacelšanās apjoms, dalībnieku skaits un rezultāti bija daudz pieticīgāki, nekā Lietuviešu Aktīvistu Frontes līderi apgalvoja. Sacelšanās vai tuvu tai patiešām notika, taču tajā piedalījās nevis 100 000 vai pat 131 000 pretpadomju aktīvistu – šādi fantastiski skaitļi tika minēti lietuviešu trimdas izdevumos ASV, bet labi ja 15 000–20 000; viņi nogalināja nevis 4000 padomju okupantu, bet kopējais kritušo skaits labi ja pārsniedza 1000 (ieskaitot vismaz 650 kritušos lietuviešu pretpadomju partizānus, pie tam arī tos, kurus nogalināja “draudzīgie” vācieši, isti nezinot, kādi tie partizāni ir).²⁷² Tikai dažās pilsētās cīņas patiesam vadīja LAF aktīvisiti; laukos – bet galu galā absolūtais Lietuvas iedzīvotāju dzīvoja laukos, nevis pilsētās – uzbrukumi brūkošajai padomju okupācijai bija spontāni un tajos ņēma dalību ne tikai LAF biedri, bet, pat, galvenokārt ne LAF aktīvisiti (ļoti zīmīgi bija tas, ka vācieši neatļāva pulkvedim Kazim Šķirpam atgriezties Lietuvā; vācieši bija jau iepazinuši viņu pietiekoši labi un saprata, ka viņš nebūs pilnīgi paklausīga vācu marionete, bet mēģinās panākt Lietuvas neatkarības atjaunošanu, ko vācieši nevēlējās darīt; visticamāk, ka Šķirpa būtu vēlējies arī veidot lietuviešu armiju, kas arī bija pilnīgi pretēji vāciešu iecerēm. Vitauts Reivutis, toties, atgriezās bez mazākajām grūtībām); vienotas sacelšanās vadības šajās dienās nekad nebija.

Sacelšanās rezultātā komunisti gandrīz pilnīgi tika padzīti no Kauņas 23. jūnijā (atsevišķas sadursmes turpinājās līdz 25. jūnijam) un tā nonāca lietuviešu rokās divas dienas pirms vāciešu ierašanās; tas bija neredzēts notikums Baltijā un pretpadomju cīnītāju varonība pelna cieņu, taču sacelšanās nav devusi lietuviešiem tikai pretpadomju karotāju reputāciju. Tā ir izraisījusi daudz smagu jautājumu un vēl vairāk apmelojumu vai labākajā gadījumā nezināšanās balstītu nepatiesību, vērstu pret lietuviešiem. Jautājumi bija un ir vismaz sekojoši: kāda bija sacelšanās dalībnieku un Lietuvas pagaidu valdības, kura radās sacelšanās rezultātā, nostāja pret ebrejiem? Vai notika uzbrukumi ebrejiem pirms vācu ierašanās, tādī, kurus īstenoja lietuvieši uz savu roku? Vai valdība, kura uzreiz pēc vāciešu ierašanās kļuva arvien vairāk “valdība” pēdīnās, protestēja pret ebreju iznīcināšanu, kuru masveidā sāka īstenot vācu okupācijas vara? Vai Lietuvā pastāvēja t.s. bezvaras (*interregnuma*) posms, kad padomju vara un Sarkanā armija jau bija aizbēgusi, bet

vācu vara vēl nebija nodibināta? Ja pastāvēja, kas tā laikā notika ar ebrejiem? Šo ļoti nepatīkamo jautājumu virkni varētu vēl turpināt.

Pirmais, kas ir jāuzsver: vislielāko teroru laikā starp vācu iebrukuma sākumu un pilnīgu Lietuvas okupāciju izvērša nevis vācieši vai pretpadomju noskaņotie lietuvieši savas sacelšanās laikā, bet bēgošais padomju karaspēks un čekisti. Laikā no 22. līdz 27. jūnijam padomju okupanti paspēja veikt apmēram 40 grupveida iznīcināšanas akcijas, kurās par upuriem kļuva aptuveni 400 politisko ieslodzīto padomju cietumos un 672 (varbūt pat 700) lietuvieši, kurus komunisti uzskatīja par naidīgiem padomju režīmam (viens no terora aktīvākajiem iniciatoriem bija jau minētais E. Rozausks, kurš uzskatīja, ka "bīstamākos" politiskos ieslodzītos "...jānošauj pirms atkāpšanās.."; viņaprāt tādu "bīstamāko" skaits bija 400, tas ir – gandrīz katrs piektais ieslodzītais; daļu no ieslodzītajiem izveda uz Baltkrieviju un nošāva tur). Briesmīga slepkavība tika īstenota Telšu pievārtē, Rainai mežā, kur 24. un 25. jūnijā tika nogalināti 76 politiskie ieslodzītie, daudzi no kuriem pirms nāves tika sakropļoti līdz nepazīšanai – viņiem patiešām bija nodirāta āda, izrautas mēles, dažiem pat nogriezti dzimumlocekļi. Viens no galvenajiem šī šausmīgā nozieguma organizatoriem un īstenotājiem bija Telšu rajona Iekšlietu Tautas komisariāta nodaļas priekšnieks *Petrs Raslans* – vietējais iedzīvotājs, pēc tautības lietuvietis.²⁷³ Vai viņa tautībai bija kāda nozīme? Protams, nekādas, taču, pat neskatoties uz tik mežonīgu masveida slepkavību, lietuviešu apziņā neizveidojās priekšstats par "lietuviešiem – čekistiem": netika apgalvots, ka visi lietuvieši ir čekisti un pie tam – īpaši mežonīgi, bet, antisemitisma un vēlākās masīvās nacistu okupācijas laika propagandas iespaidā šāds priekšstats par ebrejiem kļuva gandrīz nelabojams. Aktīvu teroru izvērša arī 1. NKVD (Kaunās) pulks, iznīcinātāju bataljoni, apbruņotās padomju aktīvistu vienības. Tik daudzus noziegumus, kā šis padomju terors nepaspēja pirmajās uzbrukuma dienās izvērst pat vācieši, nemaz nerunājot par pretpadomju lietuviešiem; ziņas par šo neprātīgo terora vilni izplatījās milzīgā ātrumā pa visu Lietuvu, vēl vairāk veicinot jau tā galēji uzbudināto noskaņojumu; baumas par to, ka slepkavībās esot piedalījušies ebreji, bija neapturamas un nelaimi sološas.

Nākamais, kas ir jāatzīmē, ir tas, ka Lietuvas t.s. pagaidu valdība – *Lietuvos laikinoji vyriausybė*, kuru sākotnēji vadīja Juozas Ambrazavičs, kura pat pasludināja Lietuvas 1938. gada 12. maija Konstitūcijas atjaunošanu (zīmīgi, ka ne 1922. gada liberālās konstitūcijas, bet Smetonas laika autoritārās konstitūcijas atjaunošanu, lai arī nekas daudz netika praktiski atjaunots, jo tas neietilpa vācu okupantu interesēs) un kurā dominēja Kristīgie Demokrāti (nevis kādi voldemārieši vai "vilki"), ne mazākā mērā neslēpa savu ļoti radikālu antisemitismu, kurš diezgan lielā mērā atspoguļoja ļoti daudz lietuviešu noskaņojumu: viņi ienīda komunistus, padomju varu un ebrejus nesalīdzināmi vairāk nekā vācu okupantus, kurus pat sveica kā atbrīvotājus no padomju baigā gada. 22. jūnijā, tikko sagrābuši radio Kaunā, lietuviešu sacelšanās dalībnieki aicināja tautu uz cīņu pret Kremļa bandītiem un ebrejiem kā vienu un to pašu; tas bija saprotams, jo LAF aktīvisti spēlēja valdībā

ievērojamu lomu un LAF vadība Berlīnē bija sagatavojusi ļoti antisemitisku aktivistu darbības programmu. Jau no pirmajām dienām lietuviešu avīzes, kuras sāka iznākt pēc padomju varas aizbēgšanas – *Žemaičiu prietelius*, *Išlaisvintas panėvežietis*, kristīgo demokrātu vadītā *I Laisve* Kauņā un citas – izvērsa ļoti plašu antisemitisku kampaņu, apsūdzot ebrejus bolševismā, sadarbībā ar Maskavu un Lietuvas nodevībā; ebreji un bolševiki ir viens tas pats, rakstīja *I Laisve* savā pašā pirmajā numurā. Vairāki LAF vadītāji un antisemitisko rakstu autori gāja vēl tālāk un pieprasīja visus ebrejus vai nu deportēt uz Krieviju vai izolēt geto Lietuvas teritorijā: “Lietuvas pilsoņi! Palīdzēsim Vācijas armijai arī turpmāk jebkurā iespējamā veidā, lai mūsu mežus un zemi cik iespējami ātri attīrīt no židiem, bolševikiem un citiem mūsu valstij svešiem elementiem...”, 4. jūlijā rakstīja vietējais laikraksts Paņevēžos *Išlaisvintas panėvežietis*; *I Laisve* un *Naujoji Lietuva* Viļņā bija divi galvenie laikraksti, kuru loma burtiski patoloģiska naida kurināšanā pret ebrejiem 1941. gada vasarā – rudenī bija vislielākā; visos laikrakstos, tāpat kā citās vācu okupētajās teritorijās, parādījās raksti ar nosaukumu – “Staļins ir žids”; šķiet, ka šādu rakstu par Staļinu vienlaicīgums un izplatība visā Austrumu frontes teritorijā liecināja par to, ka motīvs bija tieši ienests no Berlīnes (Kad 1970. gados ASV sāka parādīties informācija par LAF radikālo antisemitismu, Kazis Škirpa, kurš dzīvoja trimdā, atbildēja ar vairākām publikācijām, kurās pilnīgi noklusēja aktivistu antisemitismu, taču gan LAF, gan Lietuvas pagaidu valdības pret ebrejiem vērsto uzsaukumu un programmu oriģināli glabājas Lietuvas un Hūvera institūta, ASV, arhīvos).²⁷⁴

Vismaz sekojoša pagaidu valdības rīcība liecināja par tās radikālo antisemitismu: *pirmkārt*, tā nolēma, ka viss ebreju privātais īpašums, kuru bija nacionalizējusi padomju vara, pāriet “Lietuvas valsts īpašumā”; nerunājot par to, vai “Lietuvas valsts” pastāvēja, tā bija skaidra ebreju aplaupīšana; *otrkārt*, valdība atņēma ebrejiem visas pilsoņu tiesības un pasludināt viņus ārpus likuma; ebrejus bija jādeportē uz “speciālām vietām”; *treškārt*, valdība – īpaši, iekšlietu ministrs Jonas Šlepetis – veicināja ideoloģisku kampaņu pret ebrejiem, liekot vākt materiālus par “komunistu – bolševiku – ebreju teroru”; ebreji, komunisti, terors bija pilnīgi vienādoti.²⁷⁵ Tā pati par sevi jau bija ļoti radikāla un jauna rīcība, kuras īstenošana radītu arī ebreju masveida bojā eju deportāciju gaitā. Taču, vai t.s. pagaidu valdība izteicās par labu arī totālai ebreju iznīcināšanai? Labi zināms, ka vācu okupētās Ukrainas Rietumos, Līvovā, jūlijā izveidojās kaut kas līdzīgs lietuviešu valdībai – ukraiņu valdība, kuras premjerministrs Jaroslavs Stečko atklāti pasludināja: ebreji ir jāiznīcina, “...vācu metode ebreju iznīcināšanai ir nepieciešama...”²⁷⁶ Šis paziņojums vēlāk, pēc kara, sagādāja ne mazums nepatīkšanu ukraiņu emigrantiem, īpaši, ņemot vērā, ka Stečko arī trimdā bija viens no viņu redzamākajiem līderiem. Liekas, ka kaut ko tik atklātu Lietuvas t.s. valdības locekļi nav teikuši un vairākums ir bijis par labu visu ebreju izsūtīšanai uz Krieviju, taču Vlads (*Vladas*) Jurgutis, bijušais neatkarīgās Lietuvas Bankas direktors un redzams lietuviešu pagaidu valdības loceklis 1941. gada jūlijā, paziņoja: zem viņa goda esot lūgt vāciešus apturēt ebreju iznīcināšanu;

šāda bija viņa "goda" izpratne un atbilde uz dažu lietuviešu lūgumu uzrunāt vāciešus un mēģināt apturēt ebreju slaktiņu. Vismaz atsevišķi pagaidu valdības locekļi – mazākums, tiesa – laikam bija atbalstījuši pat masveida ebreju iznīcināšanu, lai arī, iespējams, ka pat viņi varbūt neiedomājās, ka tā būs totāla iznīcināšana (kā izsmiekls, labākā gadījumā, skanēja t.s. valdības vadītāja Ambrazaviča rakstītais trimdā ASV 1978. gadā: valdība, tāpat kā visa lietuviešu tauta, esot darījusi visu, lai glābtu ebrejus {*Laikinoji vyriausybė, kaip ir visa lietuvių tauta, darė viską, kas galėjo, žydams pagelbėti*}).²⁷⁷ Viens no vispretrunīgākajiem un sarežģītākajiem jautājumiem joprojām ir par to vai bija notikusi pašu lietuviešu īstenota ebreju iznīcināšana, vēl pirms vācu ienākšanas?

Vēlreiz jāatzīmē, ka vācu agresija notika ļoti strauji, atstājot pavisam mazu – hronoloģiski – iespēju izvērst teroru pirms vāciešu ierašanās; pat šis ļoti īsais laiks bija haotisks – iespējams, vishaotiskākais, kādu Lietuva līdz šim bija piedzīvojusi modernos laikos – un gandrīz nav iespējams precīzi noteikt, vai kāds notikums risinājās patiešām pirms vācu ienākšanas, vai vienlaikus ar to, vai tūlīt pēc viņu ierašanās. Ņemot vērā to, ka Lietuvā sākās diezgan plaši uzbrukumi padomju aktivistiem un bēgošajai sarkanajai armijai un ka šajos uzbrukumus piedalījās arī Lietuvas 29. teritoriālā korpusa karavīri, kuri masveidīgi no tā dezertēja (uz vācu uzbrukuma sākumu korpusā bija palikuši tikai aptuveni 8000 militārpersonu; 2000 atkāpās vai bija spiesti bēgt kopā ar Sarkano Armiju; 6000 palika Lietuvā), var pieņemt, ka tajos ir gājuši bojā arī ebreji, kuri, piemēram, bēga līdz krievu armijai; ne katreiz bēgošie bija neapbruņoti un bojā eja varēja notikt dažādu bruņotu grupu – pretpadomju un padomju – sadursmju rezultātā. Varbūt kaut kur patiešām arī bija bijuši spontāni lietuviešu uzbrukumi ebrejiem kā tādiem vai ebrejiem – padomju aktivistiem; ja tie ir bijuši, tad uzbrukumi ebrejiem varēja notikt arī *politisku* motīvu dēļ – kā uzbrukumi grūstošā padomju okupācijas režīma īstiem vai šķietamiem atbalstītājiem un komunistiem, bet ne etnisku un rasistisku motīvu dēļ. Pilnīgi precīzu ziņu faktiski nav un līdz ar to būtu ar ļoti lielu piesardzību – pat ar neticību – jāizturas pret dažu Izraēlas autoru apgalvojumiem, ka šādi uzbrukumi ir bijuši masveidīgi, vismaz 40 vietās un to rezultātā ir nogalināti aptuveni 2000 ebreju, bet 25 vietās it kā esot izvarotas ebreju sievietes un 36 vietās rabīni esot tikuši pakļauti fiziskam teroram (zīmīgi, ka precīzi tiek nosauktas labi ja trīs vietas – bet ne 40 vietas, kur uzbrukumi it kā esot notikusi; šo triju vietu skaitā ir arī Kauņa, kur, kā redzēsīm tālāk, ebreju nogalināšana nebija nedz spontāna, nedz notika pirms vāciešu ierašanās).²⁷⁸ Pirms vācu ierašanās vai tās pirmajās dienās patiešām veidojās lietuviešu partizānu vienības – spontāni vai ar vācu iedvesmu; jau pirms vāciešu ierašanās, spontāni, izveidojās lietuviešu pašaizsardzība: *Vietīnes apsaugas štabas* (Vietējā pašaizsardzība), taču joprojām nav ticamas informācijas par to, ka pašaizsardzībnieki vai partizāni būtu veikuši ebreju slepkavošanu tikai tāpēc vien, ka viņi bija ebreji (bruņotas sadursmes ar padomju aktivistiem, kuru vidū bija arī ebreji, bija pavisam cita lieta).²⁷⁹

Pirmais skaidri zināmais un neapšaubāmais noziegums, kuru veica lietuvieši, bija masveida ebreju nogalināšana Kauņas ebreju rajonā Slobodkā (sauktā arī par Vilijampoli), kura sākās naktī uz 26. jūniju. Uz šo brīdi jau bija izveidojusies žurnālista Jurga Alģirda Klimaiša banda (aptuveni 200–300 cilvēki), kura visaktīvāk piedalījās slepkavošanā. Iespējams, ka bandas digli veidojās jau pāris dienas agrāk (tiesa, Klimaitis nekad nebija bijis pret-padomju sacelšanās vadītājs, kā tas nereti kļūdaini ir ticis apgalvots literatūrā; šādi apgalvojumi centās radīt priekšstatus, ka lietuvieši jau pirms vāciešu ierašanās ir gatavojušies iznīcināt ebrejus), taču pats galvenais ir kas cits: slaktiņš Slobodkā sākās *pēc* vācu ierašanās Kauņā, neilgi, bet neapšaubāmi *pēc*. Kauņā jau bija ieradies, 25. jūnijā, *Einsatzgruppen* A komandieris Valters Štālekers, kurš tieši organizēja šo t.s. pogromu, un viņam pakļautās 50–60 vīru lielās *Einsatzkommando 1 b* (EK 1 b) komandieris SS apakšpulkvedis Dr. Erihs Ērlingers (*Erich Ehrlinger*); viņi abi bija galvenie ebreju slepkavošanas organizētāji Lietuvā pirmajās okupācijas dienās (jūnija beigās Štālekers devās uz Latviju, bet Ērlingers vēl kādu laiku palika Lietuvā, taču arī viņš 6. jūlijā ieradās Latvijā un piedalījās ebreju nogalināšanas organizēšanā vācu okupētajā Daugavpilī un Rēzeknē). Vācu mudinājumi un vēlāk rikojumi un pat pavēles lietuviešiem parasti tika dotas *mutiski*, lai neatstātu liecības par vācu lomu holokausta organizēšanā, kura gaita bija sekojoša.

Dažas dienas pirms uzbrukuma Padomju Savienībai vācu drošības dienesta RSHA vadītājs Reinhardš Heidrihs (*Heydrich*) 1941. gada 17. jūnijā Berlīnē tikās ar visu četru *Einsatzgruppen* virsniekiem un izskaidroja grupu mērķus un uzdevumus gaidāmajā karā; lai arī uzrunātajiem virsniekiem bija skaidrs, kāds uzdevums viņiem būs jāpilda, līdz šim brīdim nav pilnīgi skaidrs, vai jau 17. jūnijā viņi bija saņēmuši pavēli nogalināt *visus ebrejus* okupētajā Padomju Savienībā; šobrīd ir skaidrs – jaunāko akadēmisko pētījumu gaismā (īpaši jāizceļ Kristofera Brauninga un Sola Frīdlera fundamentālie darbi), ka šāda viennozīmīga pavēle par *totālu slepkavošanu* vēl nebija dota vai nebija viennozīmīgi un skaidri izteikta (viennozīmīgi skaidri bija tikai izteikta Heidriha pavēle 17. jūlijā, jau vairāk kā trīs nedēļas pēc kara sākuma, iznīcināt visus karagūstekņus – ebrejus). Tajā pašā laikā jāuzsver, ka einzacgrupām kara laikā ar Padomju Savienību bija paredzēti nesalīdzināmi plašāki uzdevumi kā tas bija bijis poļu kampaņas laikā un Heidriha rikojumi jūnijā un jūlijā bija izteikti tādā valodā, ka tie ne tikai pieļāva, bet pat veicināja iniciatīvu un vietām un arvien plašākus ebreju nogalināšanās mērogius. Pēc šīs tikšanās Berlīnē *Einsatzgruppen* A – vēl nesadalīta sīkākās apakšvienībās, *Einsatzkommandos* un *Sonderkommandos* – bija sapulcējušies Prūsijā, Lietuvas tuvumā, gaidot vācu uzbrukuma sākumu. Tam sākoties, 23. jūnijā Štālekers ieradās Mēmelē (kopš 1939. gada marta bija pievienota Vācijai) un sāka organizēt ebreju nogalināšanu tuvējā pierobežas teritorijā Lietuvā. 23.–24. jūnijā viņš instruēja Tilzītes drošības policijas komandieri (*Stapostelle Tilsit*) Hans – Joahim Bohme un SD komandieri Werner Hersmann, kuri pat pirms viņa ierašanās bija saņē-

muši rīkojumus no RSHA Berlīnē par ebreju nogalināšanu pierobežas joslā. Nav īsti skaidrs, vai Štālekers jau bija pavēlējis nogalināt visus ebrejus, ieskaitot sievietes un bērnus, vai tikai viriešus – “ebrejus – komunistus un komisārus”, taču tūlīt pēc Štālekera ierašanās – un jau pat viņa uzturēšanās laikā Mēmelē – vācu mobilās slepkavu vienības sāka nogalināt ebrejus 25 kilometrus plašā pierobežas zonā (vienu vācu mobilo vienību no Mēmeles komandēja *B. Fisher – Schwender*). Pirmais lielākais upuru skaits bija lietuviešu pierobežas pilsētiņā *Garzdai*, kur 24. jūnijā pēcpusdienā tika nošauti 201 ebreji, absolūtā vairākumā virieši, izņemot vienu sievieti – “komisāra sievu” – un vienu 12 gadīgu bērnu; pirms bojā ejas upuriem pašiem bija jāizrok bedre; slepkavošanā piedalījās arī Mēmeles pilsētas policisti (*Scutzpolizei*). *Garzdai* sekoja 214 ebreji *Kretingā* (ieskaitot vienu sievieti) un 111 *Palangā*, kurus nogalināja Bohme komandētā vienība (tagad jau saukta par *Einsatzkommando Tilzit*, kura sastāvēja no SD, Gestapo un dažādu policijas dienestu ļaudīm), bet slepkavošanā piedalījās arī *Wehrmacht* karavīri; ebreju masveida slepkavošana tika nopamatota ar nepieciešamību “nomierināt” iekaroto teritoriju, kurā ebreji tika attēloti kā “komunisti”, čekisti”, “partizāni”; “nopamatošanai” vēl bija lielā mērā politisks, ne tikai rasistisks raksturs; līdz 11. jūlijam minētā grupa jau bija nogalinājusi 1542 Lietuvas iedzīvotājus, no kuriem absolūtais vairākums bija ebreji (*Tilzītes operatīvā grupa* kopumā okupētajā Lietuvā nogalināja pāri par 5000 cilvēku, no kuriem absolūtais vairākums bija ebreji).²⁸⁰

Faktiski tas arī bija holokausta Lietuvā sākums (lai arī ebreju iznīcināšana pierobežā vēl nebija totāla, piemēram, ebreju sievietes *Garzdai* tika nogalinātas tikai rudenī, 14.–16. septembrī), kuru bija veikušas vācu speciālās vienības un armija bez jebkādas lietuviešu līdzdalības (tiesa, vācieši bija iesūtījuši Lietuvas teritorijā speciālu vienību, kura sastāvēja no bijušajiem Smetonas laika lietuviešu slepenpolicistiem, kuri bija paspējuši aizbēgt no Lietuvas 1940. gada 15. jūnijā un kuri, piemēram, *Pranas Lukas*, bija īpaši sagatavoti Vācijā diversijām pret PSRS; šī vienība tomēr bija domāta diversijām pret Sarkano armiju, nevis ebreju slepkavošanai), taču Štālekeram bija nepieciešams organizēt “spontānos pogromus”, lai īstenotu jau pirms iebrukuma izstrādātos plānus par ebreju iznīcināšanas sākuma inscenēšanu kā lietuviešu atribību ebrejiem – komunistiem un čekistiem. Ar šādu mērķi viņš devās no Mēmeles uz Kauņu, sekojot vācu armijas uzbrukuma gaitai.

Kā visur, kur ieradās vācu okupanti, tūlīt tika izsludināta komandanta stunda un visbargākie sodi par tās pārkāpšanu; nekas nevarēja notikt bez vāciešu atļaujas. Ebreju slepkavības Kauņā sākās 25. jūnijā vēlā vakarā, pēc komandanta stundas iestāšanās. Vācu karaspēka daļas bloķēja izeju no Slobodkas kvartāla, ļaujot lietuviešu bandām netraucēti slepkavot un neļaujot ebrejiem izbēgt. Ļoti būtiski ir atzīmēt to, ka slepkavošanas īstenošanu nodrošināja vācu 16. armijas (komandieris ģenerālpulkvedis Ernests Bušs (*Busch*)) vienību cieša sadarbošanās ar Štālekeru: visi vācu okupācijas dienesti un struktūras (ieskaitot civilās) – ne tikai SD – ņēma dalību ho-

lokausta īstenošanā (*Wehrmacht* piedalījās ebreju iznīcināšanā jau Polijas kampaņas laikā 1939. gadā, apstiprinot to, ka tā patiešām bija Hitlera, nacistu armija, kuras daudzi kareivji bija izauguši jau nacistiskā reiha gados un tā brutālā antisemitisma garā*). Štālekers pats vēlāk rakstīja, ka pašiem vāciešiem par brīnumu, uzsākt grautiņu nav bijis viegli, bet vācieši ir tomēr noorganizējuši grautiņu Kauņā, ka viņus pašus gandrīz neviens neievēroja un par viņu organizējošo un iedvesmojošo lomu nezināja, bet lietuvieši visur bija redzami, tieši tā, kā vāciešiem tobrīd bija vajadzīgs iztēlot: lietuvieši paši spontāni uzbrūk ebrejiem, atriebjoties par ebreju bolševismu un "židu – čekistu" noziegumiem.²⁸¹ Tātad, viena lietas puse, pie tam izšķiroši svarīga, ir sekojoša: kā atzina 1941. gada 15. oktobrī Štālekers, atskatoties uz pirmajām vācu okupācijas dienām, vācieši sākuši organizēt un iedvesmot lietuviešus uz pogromiem jau pirmajās okupācijas *stundās*, pie tam – organizēt pogromus ir bijis grūti un bijis jāpielieto gan spiediens uz lietuviešiem, gan viltus.²⁸² Vācu loma, tātad, ir neapstrīdama; par spontāniem lietuviešu uzbrukumiem ebrejiem viņš neko nav rakstījis, un masu slepkavību Slobodkā ir grūti nosaukt par istu pogromu, jo iztrūka pogromiem raksturīgā spontanitāte. Taču, tā patiešām ir tikai viena lietas puse. Otra, ne mazāk svarīga, bet pat drūmāka, ir tā, ka, neskatoties uz grūtībām pogromu organizēšanā, kuras atzina Štālekers, slaktiņš tomēr notika un grūtības nav bijušas nepārvaramas, ja jau slepkavības sākās tik ātri, nakti uz 26. jūniju, un tajā piedalījās pāri par 500 lietuviešu (ne tikai no Klimaiša bandas).

Vācu loma nemazina lietuviešu slepkavu vainu, nedz upuriem tas bija no svara, kurš slepkavo – vācieši vai lietuvieši. Slaktiņš Slobodkā šokēja ne tikai ar upuru skaitu – laikam ne mazāku par 750 (tika nodedzinātas arī vairākas ebreju mājas, bet diez vai daudzas, jo neviens kaut cik ticams aculiecinieks – Kauņas iedzīvotājs nav atcerējies lielu ugunsgrēku), bet vēl vairāk ar lietuviešu bandu mežonību un dzīvnieciskumu. Brutalitāte bija vēl uzskatāmāka nākamajā pilnīgi droši zināmajā noziegumā, kuru atkal bija iedvesmojuši vācieši – Štālekers 15. oktobrī rakstīja par nelielu vācu

* Reti kurš bija tik lielā mērā bija veicinājis priekšstatu par to, ka vācu armija ir bijusi iesaistīta tikai militārā darbībā frontē un nav piedalījusies civiliedzīvotāju iznīcināšanā izplatīšanā, kā viens no vīstāntīgākajiem vācu komandieriem, feldmaršals *Ervīns fon Manšteins* savos pēckara izdotajos memuāros, kuri kļuva ļoti populāri. Taču tieši pats Manšteins 1941. gada 12. jūnijā, īsi pirms uzbrukuma PSRS, pavēlēja viņa komandētajam 56. panceru korpusam, kurš iebruks Lietuvā, rakstīja, ka gaidāmais karš prasīs nežēlīgus līdzekļus cīņā pret bolševiku agitatoriem, partizāniem un ebrejiem. Visvairāk viņa, padotie karavīri piedalījās ebreju iznīcināšanā Krimā 1942. gadā, kur viņš bija 11. armijas komandieris. Sk.: Benoit Lemay. *Le feld – marechal Erich von Manstein: un instrument docile dans une entreprise criminelle*. *Revue d'histoire de la Shoah*. La Wehrmacht Dans La Shoah. Nr. 187, Juillet/Decembre 2007, p. 177-193.

vienību, kura "sniegusi padomus" Klimaitim, bet istenoja Klimaiša banda: ebreju nogalināšana pašā Kauņas centrā, firmas *Lietukis* garāžā uz Vitauta Dižā ielas 27. jūnijā ("asiņainā piektdiena"). Šis noziegums šokēja daudzos aculieciniekus nevis ar upuru skaitu – tas nebija lielāks par pāris desmitiem (iespējams, upuru skaits bija 40 vai lielākais 45; kopā ar iepriekšējā dienā nogalinātajiem šajās divās mežonīgajās dienās Kaunā tika noslepkavoti tuvu pie 800; šo slepkavību brīdi galvenais vācu organizējošais spēks bija EK 1 b), bet ar slepkavu dzīvnieciskumu un nozieguma gandrīz publisko raksturu: visu acu priekšā vismaz vairāki ebreji tika nogalināti, sitot viņus ar mietiem vai dzelzs laužņiem vai caurulēm (iespējams, tomēr, ka upuru daļa vispirms tika nošauta un tikai tad speciāli "izstādīta" apskatei, lai vācieši patiešām varētu norādīt uz lietuviešu sadismu); asiņu pelnēs upuri gulēja pilsētas centrā; tas bija par daudz pat ne vienam vien no visprovāciskajiem lietuviešiem. Slepkavošanas ainas nofotografēja vairāki vācieši (arī EK A bija savi fotogrāfi un visas fotogrāfijas, kuras ir par ebreju nogalināšanu, ir tikai vāciešu fotografētās – tas noteikti jāņem vērā) un fotogrāfiju autentiskums neizraisa šaubas (zīmīgi tomēr, ka neviens no vācu karavīriem, kuri ziņkārīgi vēroja slepkavošanu vai fotografēja, neiejaucās par labu upuriem un neizteica ne mazāku neapmierinātību ar notiekošo, lai arī daži vēlāk atzina, ka redzētais viņiem ir bijis nepatīkams).²⁸³ Daudzi aculiecinieki ir atstājuši liecības par šausmīgo notikumu un tas ir kļuvis par vienu no Holokausta simboliem²⁸⁴ un, protams, ir apaudzis arī ar leģendām.*

Iespējams, kā kādi mazāki pogromi vai pogromiem līdzīgi uzbrukumi bija notikuši pret ebrejiem arī Viļņā, taču neviens no tiem nav tik labi dokumentēts kā notikumi Kauņā 26.–27. jūnijā un neviens pat attāli nesasniedza

* Vēsturnieks Andrievs Ezergailis vienā no saviem rakstiem uzsvēra, ka apgalvojumi par vietējo iedzīvotāju izrēķināšanos ar ebrejiem visprimatīvākajā veidā ir vāciešu izgudrojums: "Hitlera padotie no Hitlera mājieniem vēl izvirzīja tālāk ejošu tēzi, ka austrumeiropieši ebrejus dusmās sīta ar stangām un dažādiem neasiem darbarikiem". A. Ezergailis. Vēlreiz par holokaustu. "Diena", 2005, 9. aprīlis. Tomēr citviet viņš atzina, ka Nirnbergas prāvā V. Štālekera padotais *Einsatzkommando 1 b* komandieris Martins Zandbergers iecināja, ka Štālekera mērķis esot bijis radīt tādus apstākļus, kuros vietējie iedzīvotāji uzbrukumā ebrejiem nogalinātu viņus nevis ar šaujamiem ieročiem, bet gan ar dažādiem sitamiem rīkiem". LVIŽ, 2007, Nr. 2, 187. lpp. Tas, ka ebreji tika dauzīti ar nūjām un stieņiem, ir skaidri redzams notikuma fotogrāfijās, kuru autentiskumu neviens nav apšaubījis (skat., piemēram, foto grāmatas *The Shoah (Holocaust) in Lithuania*, Vilnius, 2006, 37. lappusē). Slepkavība "Lietukis" garāžā bija tieši tāda, kā to bija iecerējis Štālekers, bet, lai tas notiktu, nebija pietiekami tikai ar Štālekera ieceri; bija jābūt Klimaiša bandas gatavībai darīt jebko un pārvērst ieceri briesmīgā realitātē. Tiesa, nekur citur Štālekers nemēģināja inscenēt kaut ko tik baigu, kā Kauņā; Ezergailis uzskata, ka, iespējams, tik mežonīga slepkavība varēja radīt nepatīku vērmahta komandieros.

Kauņas limeni nogalināto skaita ziņā. Pogromu posms – cik nu var runāt par īstiem pogromiem – beidzās ļoti ātri, iespējams, jau 28. jūnijā un ir labi saprotams, kāpēc. Vismaz trīs cēloņi noteica pārēju uz organizētu un sistemātisku ebreju iznīcināšanu vācu kontrolē. Pirmkārt, vācu mērķi, kurus pirms iebrukuma Padomju Savienībā bija noteicis RSHA vadītājs Reinhardšs Heidrihs – jau minētajā apspriedē Berlīnē 17. jūnijā un pēc iebrukuma vēl divas Heidriha instrukcijas **29. jūnijā** un **2. jūlijā**, kurās viņš Einzatgrupu komandieriem un citiem drošības dienestu vadītājiem austrumu frontē, pavēlēja organizēt grautiņus – kurus viņš sauca par “pašattīrīšanās” (*Selbstbereinigung*) un iedvesmot uz tiem vietējos iedzīvotājus, taču tā, lai nepaliktu pēdas – *spurenlos* – par vācu lomu – bija radīt iespaidu, ka lietuvieši spontāni atriebjas ebrejiem, bija sasniegts un lietuvieši, kuri īstenoja slaktiņu Kauņā izcili palīdzēja vāciešiem. Lietuviešu zvērības Kauņā tika nofotografētas – tieši tā kā vācieši to bija ieplānojuši jau pirms iebrukuma PSRS. Otrkārt, iedvesmot lietuviešiem uz jauniem pogromiem, pēc šauslīgajiem notikumiem Kauņā, vairs nebija iespējams; neko tik briesmīgu viņi nebija gatavi atkārtot. Treškārt un vissvarīgāk – pogromi nespēja nodrošināt galvenā vācu uzdevuma – totālas ebreju iznīcināšanas – īstenošanu; bija jāpāriet uz birokrātiski organizētu, metodisku un sistemātisku ebreju nogalināšanu, vācu pilnīgā kontrolē. Tam bija vajadzīgas jaunas lietuviešu vienības un tam pavisam nebija vajadzīgs nedz īsts, nedz viltots stihiskums.

13. Holokausta gaita vācu okupētajā Lietuvā

Nākamais, otrais ebreju iznīcināšanas posms sākās jūnija beigās, kad visa Lietuva bija okupēta. Šo posmu raksturoja gandrīz pilnīga vācu organizatoriskā un birokrātiskā vadība, īstenojot jau Berlīnē izstrādāto scenāriju; ebreju slepkavošanai tagad bija masveidīgs apjoms un tā tika īstenota ar citiem, nesalīdzināmi efektīgākiem nekā “pogromi”, līdzekļiem; ebreju iznīcināšana Austrumu frontes teritorijā bija lielākais slaktiņš, kāds te jebkad vēsturē bija piedzīvots. Lai arī ebreju iznīcināšana bija sākusies visās vācu okupētajās teritorijās, grūti izskaidrojamu iemeslu dēļ ebreju iznīcināšana okupētajā Latvijā un Lietuvā bija daudz sistemātiskāka un aptverošāka jau jūlijā nekā tajā pašā laikā okupētajā Baltkrievijā vai Rietumukrainā (Galīcijā).²⁸⁵ Pirmais, ko šī jaunā posma sākumā vācieši darīja un lika darīt lietuviešu pagaidu valdībai, bija lietuviešu vienību (partizānu), kuras bija izveidojušās sacelšanās gaitā, izformēšana un atbruņošana, kā arī “rindu tīrīšana” – nebūt ne katrs “partizāns” tika pielaists jaunajos, vācu kontrolējamos un veidojamajos orgānos (28. jūnijā pulkvedis Jurgis Bobelis, lietuviešu pagaidu valdības ieceltais Kauņas pilsētas un apriņķa militārais komandants, aicināja nomainīt t.s. partizānus ar no jauna veidojamām vienībām; ļoti aktīvas “tīrīšanas” bija Viļņā, kur vāciešu priekšstatā īpaši daudz politiski neuzticamu – no viņu viedokļa – cilvēku bija saplūduši Lietuvas pagaidu valdības veidojamajos policijas spēkos). Tas pats bija arī Latvijā un Igaunijā; nevienā okupētajā teritorijā vācieši neuzticējās vienībām vai

komandieriem, kuri nebija viņu iecelti un vadīti.

Otrkārt, šajā pat laikā, sākot ar 28. jūniju, vāciešu vadībā, sākās *lietuviešu pašaizsardzības – Tautinio darbo apsauga* (TDA) – izveidošana; to komandēja pulkvedis Andrius Butkūnas, leitnanti Bronius Norkus, J. Barzda, A. Gagis un citi. *Pašaizsardzībai* tika ierādīta ievērojama loma ebreju iznīcināšanā. Kā jau rakstīju, spontāni lietuviešu pašaizsardzība bija sākusi veidoties uzreiz pēc pretpadomju sacelšanās sākuma 22. jūnijā, taču tā neaptvēra visu Lietuvu un tai nebūt nebija pilnīgas kontroles par notikumu gaitu; telefoni joprojām bija retums, partizāni visbiežāk darbojās uz savu roku; daudzās Lietuvas vietās pirms vācu ierašanās nespēja notikt nekas: nedz bija sacelšanās, nedz izveidojās pašaizsardzība vai partizāni (piemēram, Šauļos, kas bija pēc Lietuvas mērauklas paliela pilsēta, nebija noticis nekas). Tagad, 28. jūnijā, Kauņā, vācieši sāka lietuviešu partizānu un citu spontāni izveidojušos un apbruņoto lietuviešu vienību atbruņošanu; viss, kas bija izveidojies spontāni vai bez vāciešu ziņas izraisīja viņu aizdomas, un ne bez pamata. Jaunās, vācu veidotās pašaizsardzības veidols un darbības mērķi bija skaidri noteikti: pašaizsardzībai bija jāpārklāj visa vācu okupētā Lietuva. Organizējot *pašaizsardzību*, vāciešiem bija jāievēro vairāki stingri noteikumi, nodiktēti no Berlīnes: pašaizsardzībai bija jābūt pilnīgā vācu kontrolē un tai bija jāpilda vācu uzdevumi, no kuriem viens no galvenajiem bija ebreju iznīcināšana; pašaizsardzības izveides laikā nedrīkstēja dot lietuviešiem nekādus politiskus solījumus par eventuālu Lietuvas nākotni (par autonomiju vai ko līdzīgu); pašaizsardzībai nebija jābūt skaitliski lielai (piemēram, Latvijā, veidojot to, bija noteikts skaits – ne vairāk par 2% no iedzīvotājiem, kuru drīz samazināja līdz vienam procentam). 28. jūnijā bija arī vēl kāds notikums; Telšai pilsētas pievārtē, Rainai mežā, kur 25. jūnijā vietējie čekisti un padomju karavīri bija noslepkavojuši 76 politiskos ieslodzītos, tika atrastas un atraktas bedres ar nogalināto liķiem; skats, kurš pavērs, bija šaušalīgs – 46 nogalināto liķi bija tā sakropļoti, ka tos nevarēja pat atpazīt. Lieki teikt, kādu briesmīgu iespaidu uz lietuviešiem, īpaši – noslepkavoto tuviniekiem, atstāja baismais skats. Vācieši šo atrakšanu – kurai sekoja citas – tūlīt pat izmantoja antisemitiskos nolūkos (tāpat kā pēc dažām dienām okupētajā Latvijā), apsūdzot tieši ebrejus neapraķstāmo noziegumu īstenošanā (lai arī faktiski Telšos slepkavošanas orgānu bija vadījis jau minētais vietējais lietuviešu čekists Petras Raslanas un šaušanu īstenoja padomju armijas karavīri); antisemitisms auga neapturami.²⁸⁶

Otrs vācu pasākums bija lietuviešu *paligpolicijas* izveidošana: uz 1. jūliju Erlingeram bija izdevies radīt 5 lietuviešu paligpolicijas vienības un – tas ir pats galvenais Holokausta vēstures kontekstā – divas no tām bija nodotas Erlingera komandētās *EK 1 b* rīcībā un viena lietuviešu vienība jau bija piedalījusies ebreju iznīcināšanā.²⁸⁷ “Pašaizsardzība” un paligpolicijā iestājās arī daļa no bijušajiem padomju 29. teritoriālā korpusa kareivjiem un vismaz viena daļa no viņiem stājās vācu okupantu un lietuviešu kolaboracionistu draudu un spiediena rezultātā, īpaši, ja padomju varas gadā viņi bija kaut kādā veidā sadarbojušies ar okupantiem (piemēram, kāds Vincas

Štrausks, kurš 1949. gadā padomju Lietuvā tika notiesāts uz 25 gadiem, izmeklēšanā liecināja, ka iestāties 4. lietuviešu palīgpolicijas bataljonā, pakļaujoties šantāžai: būdams atslēdznieks Kauņas depo viņš bija mācījies kādos padomju dzelzceļniekuursos, gandrīz pilnīgi apolitiskos; tas tomēr bija pietiekoši, lai viņu šantāžētu); citi stājās brīvprātīgi, taču viens no galvenajiem iestāšanās motīviem bija materiālais nodrošinājums – alga 150 markas mēnesī, kuras netika apliktas ar nodokli, pārtika un apģērbs; liela daļa no “pašaizsardzībniekiem” bija ar ļoti vāju izglītību un no sabiedrības zemākajiem slāņiem.

Tiklīdz nodibinātas, lietuviešu pašaizsardzība un palīgpolicija, bez mazākiem iebildumiem, sāka īstenot ebreju masveida slepkavības Kauņā, 4. jūlijā nogalinot 463 cilvēkus un 6. jūlijā – 2514; slepkavības notika vecā kara laika Kauņas cietuma 7. fortā, kurš arī ir kļuvis par vienu no Holokausta simboliem; lietuviešus, kuri nogalināja ebrejus, sāka saukt – tāpat kā Latvijā – par “židu šāvējiem” – *žydšaudus*. Absolūtais upuru vairākums bija ebreju vīrieši, izņemot 47 sievietes, kuras tika nogalinātas 4. jūlijā, kas liecina par to, ka Lietuvā ebreju iznīcināšanas sākuma periodā vēl netika vienlaikus pilnīgi iznīcināti visi ebreji, ieskaitot sievietes un bērnus, kā tas notika jau jūlijā atsevišķās vietās Latvijas laukos (sīkāk skat. nodaļā par Holokaustu Latvijā); sieviešu skaits upuru vidū tomēr jau bija ievērojami audzis, salīdzinot ar slepkavībām jūnijā un lēnām, bet neatlaidīgi auga visu jūliju. Ne tikai Kauņā, bet arī citās vietās arī jau bija notikusi ebreju sieviešu slepkavošana, lai arī vēl nesalīdzināmi mazākos apmēros, nekā vīriešu; sievietes, kuras tika noslepkavotas, tika pasludinātas par komunistēm, lai arī ir gandrīz neiespējami noteikt, vai slepkavības neietvēra sevī arī sievietes, kurām nebija nekāda sakara ar komunismu. Pavēli par slepkavībām 7. fortā bija devis *Karl Jager* – SS pulkvedis (*Standartenfuher*), kurš – pēc tam, kad Štālekers bija devies uz Latviju – kļuva par Holokausta Lietuvā galveno plānotāju, rīkotāju un noslepkavoto skaitītāju; viņš komandēja *Einsatzkommando* 3 (EK 3, kura sastāvēja no 141 cilvēka, 8 tulkus un vienu sekretāri ieskaitot) un bija SD augstākais virsnieks Lietuvā – *Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD* (Latvijā līdzīgu posteni, kurš apvienoja sevī EK 2 komandiera un visas Drošības policijas un SD vadību {*KdS*}, kopš 1941. gada novembra līdz 1944. gada oktobrim pildīja Rūdolfs Lange. Īsu brīdi pēc Štālekera aizbraukšanas no Lietuvas jūnija beigās ebreju iznīcināšana bija jau minētā EK 1b komandiera Erlingera rokās, bet ar 2. jūliju to pilnīgi pārņēma Jāgers, kurš bija atbildīgs arī par ebreju iznīcināšanu Latvijā, Daugavpili un daļā no Baltkrievijas; EK 3 sāka arī garīgi slimo iznīcināšanu Latvijā, piemēram, Aglonā, kur 1941. gada 22. augustā tika nošauti 544 garīgi slimie no Daugavpils psihiatriskās slimnīcas); EK 3 izcēlās visu citu SD slepkavu vienību vidū: tā nogalināja *visvairāk* ebreju vācu okupētajās teritorijās austrumu frontē un kā atzina pats Jāgers, viņš ir stingri pieprasījis no visiem sev padotajiem personiski piedalīties slepkavosnās, kuras tika sauktas par *Aktionen*.²⁸⁸

Lai arī pavēle par masu slepkavībām 7. fortā bija nākusi no Jāgera, taču

jāšaubās, vai tā ietvēra sevī arī to brutalitāti, piemēram, ebreju sieviešu izvarošanu, kuru īstenoja lietuvieši un kura vienmēr ir atzīmēta izdzīvojušo atmiņās (tiesa, gandrīz nav iespējams noteikt, cik plašu apjomu izvarošanas bija ieguvušas; jāatceras tomēr tas, ka absolūtais upuru vairākums jūlija sākumā vēl nebija sievietes).²⁸⁹ Lietuviešu skaits, kuri vācu okupācijas pirmajās nedēļās piedalījās ebreju iznīcināšanā diez vai bija lielāks par vairākiem simtiem, bet nesalīdzināmi lielāks daudzums laupīja ebreju mantu, sākot ar 22. jūniju, kad daudzi tūkstoši ebreju metās bēgt no Lietuvas; kā jau rakstīju, labi ja 8000–9000 tas izdevās un tie tūkstoši, kuri bija spiesti atgriezties atpakaļ, ieraudzīja jau izlaupītus dzīvokļus un mājas. Šī laupīšanas orgānija bija pretīga savā bezkaunībā, alkatībā un zemiskumā; netika smādēts nekas, pat karotes, spilveni, segas, apakšveļa. Ebreju slepkavībām sākoties izlaupīšana ieguva vismasveidīgāko raksturu; simtiem lietuviešu zemnieku pajūgu saplūda pilsētās un miestos un devās atpakaļ, vedot visu, ko bija iespējams sagrābt, iekraut un aizvest. Kad ebreji tika sadzīti geto Viļņā, Kauņā un Šaulos un vēlāk iznīcināti – bet katrā no šīm pilsētām ebreji bija vismaz 25–30% no iedzīvotājiem – gandrīz neviena ebrejiem piederējusi māja vai dzīvoklis nepalika tukšs; visur ievācās jauni iemītnieki.²⁹⁰

Ļoti būtisks solim pretim totālai ebreju iznīcināšanai, īpaši – Lietuvas laukos, tika sperts šajā pat laikā, jūlija pirmajā nedēļā, kad EK 3 ietvaros tika izveidota speciāla, pavisam neliela (8–10 cilvēki) vācu mobilo slepkavu vienību 28 gadus vecā leitnanta Joahima Hamana (*SS Obersturmführer Joachim Hamann*), fanātiska antisemīta, vadībā (*Hamann Rollkommando*; 13. jūlijā viņš ieradās Latvijā un šeit, Daugavpilī, jūlijā un augustā darbojās viņa komanda; šajā laikā tika nogalināti 9012 ebreji un 573 komunisti)²⁹¹. Pat tik maza vienība – kā to vairākkārt pierādīja holokausta gaita daudzās vietās Eiropā – būtu spējusi viena pati noslepkavot milzīgu ebreju skaitu, taču ļoti liela nozīme bija daudzu lietuviešu paklausībai un, nereti, pat dedzībai, izpildot Hamana – tikai leitnanta – ! – rīkojumus. Vienlaikus holokausta nodrošināšanā piedalījās arī vācu okupācijas armija, kuras komandieri bija tie, kas jūlija sākumā izdeva pavēles, kuras sīki regulēja visu ebreju dzīvi pilsētās, nodalot viņus no pārējiem iedzīvotājiem (ebreji nedrīkstēja stāties kontaktos ar neebrejiem; viņiem pienācās mazāka pārtikas deva; viņi nedrīkstēja stāvēt rindās, izgatavot košera pārtiku un tā tālāk; tomēr jāuzsver, ka ebreju diskriminācija, ieslodzīšana geto un iznīcināšana varēja notikt pat vienlaikus, nevis hronoloģiskā secībā). Tiesa, masveida slepkavības Kauņā jūlija sākumā bija pārsteigušas pat armiju grupas “Ziemeļi” aizmugures komandieri ģenerāli F. de Roku, kurš 8. jūlijā, sarunā ar pašu grupas pavēlnieku feldmaršalu Vilhelmu fon Lēbu (*von Leeb*) izteicās, ka slepkavības diez vai atrisinās ebreju jautājumu un labāk būtu nevis nogalināt, bet sterilizēt visus ebreju vīriešus; šķiet, ka pats Lēbs arī bija līdzīgās domās,²⁹² taču praktiski nekas nemainījās – armija turpināja piedalīties ebreju iznīcināšanas procesa pasākumos, lojāli sadarbojoties ar SS un SD, kā to bija sākusi jau Polijā.²⁹³

8. jūlijā vācieši paši nogalināja 321 ebreju Viļņā, bet ar 11. jūlijā sākās eb-

reju masveida slepkavošana Viļņas pievārtē, 7 kilometrus attāļajā *Paneriai*; līdz augusta sākumam slepkavošanu organizēja un komandēja EK 9 Alfrēda Filberta (*Filbert*) vadībā (ļoti nozīmīga loma bija arī viņa pakļautībā esošajai EK 9/B SS – komandieris SS – *Standartenfuhrer dr. O. Shaefer*); kopš 3. augusta slepkavības vadīja Ēriks Volfs (*SS Obersturmfuhrer Erich Wolff*), vēlāk – Heincs Gerts (*SS Hauptsturmfuhrer Heinz Gerth*). Vēlākais pāris dienas pēc nogalināšanas sākuma *Paneriai* (*Ponaru*) priedēs vācieši (*SD*) jau bija izveidojuši lietuviešu speciālu vienību (*Ypatingasis byrus*, saukta par *Viļņas komandu*), kuras mērķis bija ebreju slepkavošana. No 23. jūlija to komandēja bijušais Lietuvas armijas virsnieks *Juozas Šidlauskas*, kuru vēlāk nomainīja *Balys Norvaiša* un *Balys Lukošius*. Komandā bija 100–108 locekļi, ieskaitot piecpadsmi – ! – gadus vecu pusaudzi uzvārdā *Untulis*, kurš nepiedalījās slepkavībās, bet darbojās kā tulks attiecībās ar vāciešiem, un dažas sievietes, kura strādāja komandas virtuvē, un kādu vīru vārdā *Zaļiapūgas*, kas tika nodarbināts kā kasieris, kurš izmaksāja slepkavām algu. Zināmā mērā komanda, pakļauta vācu *SD* virsniekam Martinam Veisam (*Weis*; 1949. gadā viņš tika apsūdzēts 30 000 Viļņas ebreju nogalināšanas organizēšanā; viņa prāva bija pirmā lielā prāva Vācijas Federatīvajā Republikā, veltīta Holokaustam Lietuvā), bija līdzīga V. Arāja komandai Latvijā. Lietuviešu komandas locekļu vidējais vecums bija no 24 līdz 30 gadiem; viņi bija Austrumu Lietuvas iedzīvotāji un lielā vairumā neizglītoti strādnieki un pat deklasēti sabiedrības elementi.* Viņi bija ģērbti civilās drēbēs (vismaz līdz 1942. gadam) un nogalināja vidēji 250–300 ebrejus dienā; rudenī komandas skaits saruka līdz 40–50, bet pat tik neliels skaits pierādīja to, kas ir labi zināms no citām milzīgajām slepkavībām Holokausta gaitā (*Kamenec-Podoļskā*, Ukrainā, *Babij Jar*, Kijevā, *Rumbulā Rīgā* un citur): neliels slepkavu skaits, precīzi organizējot slaktiņu, bija spējīgs nogalināt milzīgu daudzumu (nogalināto ebreju vērtslietas un naudu parasti pievāca vācieši). Komanda parasti darbojās 20–30 cilvēku sastāvā, kuri nogalināja ne tikai Viļņā un tās apkaimē, bet arī izbrauca uz daudzām citām vietām Lietuvā (līdzīgi, kā Arāja komanda Latvijā, kura izbraukumos devās parasti 40 cilvēku sastāvā); kopējais komandas upuru skaits uz 1941. gada novem-

* Pētījumi par ukraiņu policijas lomu holokaustā vācu okupētās Ukrainas Kijevas ģenerālapgabalā uzrāda līdzīgu sociālo portretu: tikai aptuveni 17% policistu motivēja savu līdzdalību ebreju iznīcināšanā ar antisemitismu, pārējie piedalījās visdažādāko un pat vistriviālāko motīvu – alga, pārtika un iespēja kaut ko nolaupīt no upuriem un tml. – vadīti; nereti viņu vidū bija arī bijušie zemākā līmeņa padomju aktīvisti; lielākais policistu skaits – 50–53% – nāca no zemnieku vidus un bija praktiski bez izglītības vai tikai ar pāris klašu izglītību; krimināli sodīti bija tikai 3% no policistiem. Aleksander Prusin. "Ordinary" Ukrainian Men? The Ukrainian Police and the Holocaust in the Generalbezirk Kiev, 1941–1943. Referāts konferencē "Aspects of the Holocaust: History, Experiences and Implications", Yad Vashem, Jeruzaleme, 2007. gada 19. decembris.

bra beigām jau bija ļoti tuvu 19 000 nogalināto ebreju; šīs komandas, tāpat kā Klimaiša bandas kara pirmajās dienās, loma masveida slepkavībās bija īpaši liela; tajās dienās, kad tika nogalināti īpaši daudz ebreju (piemēram, Švenčionē – 3768 nogalinātie), komandai palīdzēja vāciešu vai lietuviešu policijas vienības, kuras apsargāja upuru kolonas un šaušanas vietas.²⁹⁴

17. jūlijā okupētajā Lietuvā sāka darboties vācu civilā pārvalde; tas nozīmēja, ka holokausta īstenošanā parādījās jauns vācu dalībnieks – civilistiem būs ievērojama nozīmē geto, kuras tiks izveidotas vistuvākajā nākotnē, pārvaldē (piemēram, vislielāko geto – Viļņā – izveidoja pilsētas vācu civilais komisārs). Vācu civilā pārvalde vēl vairāk samazināja Lietuvas t.s. pagaidu valdības pilnvaras, kuras jau tā bija nenoziņīgas; 6. augustā vācieši to likvidēja pilnīgi – tā tikai traucēja viņiem; uz šo brīdi Lietuvas ebreju lielākais vairums – aptuveni 95% – vēl bija dzīvs. Pagaidu valdība nebūtu spējusi novērst ebreju iznīcināšanu, pat ja būtu gribējusi, bet tā negribēja; tās vietā tika radīts ģenerālpadomnieka amats, kuru sāka pildīt vāciešiem pilnīgi paklausīgs lietuviešu ģenerālis Petras Kubiliūnas, kas bija agrāk simpatizējis Dzelzs vilkiem (nedaudz vēlāk, 26. septembrī, tika slēgta arī Lietuviešu Aktīvistu Fronte (LAF) un tās manta konfiscēta; “frontes” liktenis bija līdzīgs Pērkoņkrustam Latvijā, kuru vācieši aizliedza tajā pat laikā; vāciešiem bija vajadzīgi aktivisti vai pērkoņkrustieši, kuri bez ierunām izpildīja jebkuru viņu vēlēšanos, bet ne organizācijas kā tādas, īpaši, ja tajās bija biedri, kuri sapņoja par Lietuvas vai Latvijas autonomiju, vismaz, ja pat ne par kaut ko vairāk). Augusta pirmajā pusē noslēdzās holokausta okupētajā Lietuvā otrais posms, kura laikā bija notikusi liela mēroga, bet vēl ne totāla ebreju iznīcināšana.

Trešais posms sākās augusta vidū un ilga līdz novembra beigām; tas bija visbriesmīgākais ebrejiem: tā laikā notika totāla ebreju iznīcināšana Lietuvas provincē, bet pilsētu ebreji tika ieslodzīti trīs lielos geto – Viļņā, Kauņā un Šauļos (mazākas geto bija Traķos un Švenčionys) – un liela daļa jau nogalināti (piemēram, Kauņas geto vārti aizvērās 15. augustā, bet jau 18. augustā notika t.s. intelektuāļu akcija, kuras gaitā tika nošauti 534 redzamākie Kauņas ebreji – geto komandants vācietis *Fritz Jordan* ebreju intelligences pārstāvjiem bija paziņojis, ka viņi varēs doties un strādāt Kauņas pilsētas vēstures arhīvā, taču visi tika noslepkavoti; 28.–29. oktobrī, savukārt, tika īstenota “Lielā akcija” – 9200 Kauņas geto ieslodzīto nogalināšana). Pavēļu ķēde šajā laikā bija sekojoša: pulkvedis Jāgers tās nodeva leitnantam Hāmanam, kurš, tālāk, tās nodeva lietuviešu policijas departamenta vadītājam pulkvedim Vītam Reivutim, kura lojalitāte un servilitāte nacistiem bija nelokāma un kurš, tālāk, tās nodeva vietējiem lietuviešu policistu komandieriem un t.s. pašpārvaldes vadītājiem. Pavēļu mehānisms bija ļoti centralizēts un nepieļāva nekādu lietuviešu iniciatīvu. Kāds bija pavēļu saturs? Pirmkārt, Jāgers un Hāmans pavēlēja lietuviešiem savākt informāciju par ebreju skaitu katrā konkrētajā Lietuvas provinces vietā; otrkārt, informācijas savākšanai sekoja pavēle lietuviešu policistiem sadzīt upurus vietās, kuras bija viegli sasniedzamas slepkavu komandām no Kauņas vai Viļņas –

galvenokārt, ceļu tuvumā vai ceļu krustpunktos; sākotnēji tie pārsvarā bija tikai ebreju virieši. Pavēles bija jāizpilda ātri un bez ierunām un lietuviešu policisti tā arī darija; "...augustam beidzoties, pat visaprobežotākajam lietuviešu policistam bija jāsaprot, ka provinces ebreji ir nolemti nāvei..."²⁹⁵. Piemēram, 1941. gada 16. septembrī *Šakiai* apriņķa (uz rietumiem no Kauņas) vecākais V. Karalius ziņoja Vītam Reivutim, ka apriņķī vairs nav ebreju: 13. un 16. septembrī lietuviešu "partizāni" un palīgpolicija ir nogalinājusi 1540 cilvēkus; pirms slepkavošanas vietējā lietuviešu policija kopā ar vācu civilās pārvaldes ierēdņiem bija pārmeklējusi ebreju dzīves vietas un savākusi naudu un citas vērtības, bet nekustāmā un mazāk vērtīgā kustāmā manta ir tikusi nodota vietējās lietuviešu varas rokās, gaidot tālākus vācu *Gebietskommissar* rīkojumus. Savu ziņojumu V. Karalius nobeidza ar vārdiem: ja tiks pavēlēts, viņš var vēlāk iesniegt nogalināto ebreju sarakstu. Pilnīgi paklausīgs provinces ierēdnis, gatavs izpildīt jebkuru rīkojumu.²⁹⁶

Holokausta provincē gaita, tātad, bija sekojoša: ebreju sarakstu sastādīšana; ebreju sadzīšana slepkavošanai izraudzītajās vietās (koncentrācija); mantas un vērtību ekspropriācija; noslepkavošana. Provinces ebreju nogalināšana bija holokausta okupētajā Lietuvā centrālais notikums; vairāk nekā puse no ebrejiem, kuri bija dzīvi uz augusta sākumu – un tie, kā jau atzīmēju, bija tuvu 95% no visiem ebrejiem, kuri bija palikuši Lietuvā uz vācu okupācijas sākumu – tika iznīcināti četru nedēļu laikā, no augusta vidus līdz septembra vidum. Provincē, mazajās pilsētās vai miestos ebreji parasti tika nogalināti vienas šaušanas akcijas laikā. Stratēģiskā atbildību par viņu noslepkavošanu gulstas uz *Einsatzgruppe A* vadību; taktiskās detaļas izstrādāja un slepkavošanu tieši vadīja EK 3 Kauņā (*Jager*), bet visa veida atbalstu tai sniedza lietuviešu drošības policijas departaments (Reivutis). Ja slepkavošanā jūnija beigās un jūlijā tika lietota valoda, kurā ebreji tika apzīmēti ideoloģiskos izteicienos – ebreji – komunisti, ebreji – čekisti, tad augustā, holokaustam iegūstot totālu raksturu, mainījās arī valoda – upuri tiek apzīmēti vienīgi kā ebreji, ar to apliecinot holokausta kā ekstrēmākā genocīda totālo raksturu – jānogalina katrs ebrejs, ieskaitot arī sievietes un bērnus, neatkarīgi no viņu sociālās, materiālās vai politiskās piederības. Kad vācieši bija okupējuši visu Lietuvu, jūnija beigās, viņu rokās bija nonākuši aptuveni 200 000 ebreju; 1941. gada beigās vairs dzīvi bija tikai 44 000–45 000 – aptuveni 20 000 Viļņā, 17 500 Kauņā, ap 5000 Šauļos un ap 500 nometnē *Švenčionys*; pāri par 160 000 jau bija nogalināti. 1941. gada novembra beigās (25. un 29. septembrī) Kauņā EK 3, Jāgera vadībā, nogalināja 4934 atvestos ebrejus no reiha; tie bija pirmie pieci ešeloni (no kopumā 25), kuros bija deportētie ebreji no Berlīnes, Minhenes un Frankfurtes pie Mainas, Vīnes un Breslavas. Šī masu slepkavība bija pirmā sistemātiskā Vācijas ebreju iznīcināšana, kā daļa no visas Eiropas – ne tikai Polijas un okupētās PSRS – ebreju iznīcināšanas, par kuru jau bija izšķīries Hitlers. Aptuveni puse no Eiropas ebrejiem tika nogalināta viņu dzīves vietu tuvumā – tā tas notika Baltijā, Krievijā, Ukrainā; slepkavoja vācieši vai vietējie iedzīvotāji vācu vadībā; šāds ebreju iznīcināšanas veids – briesmīgs

ne tikai pēc būtības, bet arī vizuāli redzams, nereti – pilnīgi vietējo iedzīvotāju acu priekšā, gandrīz nemaz netika pielietots vācu okupētajās zemēs Rietumu un Centrālajā Eiropa un pašā Vācijā, kur nacisti nevēlējās izraisīt vietējo iedzīvotāju nepatiku pret tik brutāli – redzamu slepkavošanu; tā vietā lai nogādātu slepkavu vienības tieši pie upuriem, kā tas notika Austrumu frontē, upuri tika nogādāti pie slepkavām un dzelzceļš bija kritiski svarīgs šajā slepkavošanas veidā (daudz retāk tika izmantotas kravas automašīnas vai kravas laivas); tas bija neatņemama holokausta sastāvdaļa upuri no reihha vai citām tā okupētajām teritorijām tika nogādāti iznīcināšanas vietās okupētajās Padomju Savienības teritorijās vai, vēlāk, uz nāves nometnēm okupētajā Polijā).²⁹⁷

Ceturtais periods ilga no 1942. līdz 1944. gada vasarai un tā laikā pakāpeniski tika nogalināti gandrīz visi atlikušie ebreji, galvenokārt geto "tīrīšanas" operāciju gaitā. 1942. gads bija relatīvi vismierīgākais gads, cik nu var runāt par mieru ebrejiem vācu okupācijā; uz laiku ņēma virsroku viedoklis, ka ieslodzītie geto jāizmanto darbā vāciešu labā, taču Lietuvā, tāpat kā ikvienā citā vietā, kļuva redzams, ka no ekonomiskā viedokļa geto uzturēšana un to iemītnieku darbs ir neizdevīgs, produktivitāte un kvalitāte – zema; pienesums Vācijas kara ekonomikai – nenozīmīgs (lai arī vācu civilā pārvalde, kuras pārzinā bija geto, centās no tām izspiest visu un cik iespējami ilgāk).²⁹⁸ Tas stiprināja ebreju ātrākas pilnīgas iznīcināšanas piekritēju, īpaši – H. Himlera pozīcijas; jauns motivs, kurš veicināja Himlera pieejas nostiprināšanos, bija partizānu kustība, kurā iesaistījās daudzi ebreji, kuriem izdevās izbēgt no geto okupētajā Lietuvā (lai arī ne katra padomju partizānu vienība pieņēma ebrejus; liekas, ka viņi netika gaidīti arī poļu partizānu vienībās). Lai arī 1942. gads bija relatīvi mierīgākais geto iemītniekiem, tieši šajā gadā vāciešos sāka nostiprināties viedoklis, ka geto ieslodzīto iznīcināšana jāskata arī pretpadomju cīņas kontekstā.

1943. gada pavasarī Berlīnē tika izlemts iznīcināt geto palikušos ebrejus un iznīcināšana sākās ar masveida slepkavošanu Viļņā 5. aprīlī jau ierastajā vietā, *Paneriai*, bet pilnīgi geto tika likvidēta 23. septembrī. Tos, kuri bija palikuši dzīvi uz šo brīdi, sadalīja vairākās grupās: vecos, slimos, darbnespējīgos nošāva turpat, *Paneriai*; citus deportēja uz trīs vietām – lielāko grupu uz nāves nometnēm Polijā; mazāko grupu, darbaspējīgos vīriešus, uz Klogas koncentrācijas nometni okupētajā Igaunijā; trešo grupu, galvenokārt sievietes, uz koncentrācijas nometni "*Riga-Kaiserwald*" okupētajā Latvijā (te bija nonācis, iespējams, arī neliels skaits vīriešu no Kauņas geto; savukārt, vienu laiku nometnei "*Kaiserwald*" – kura sastāvēja no vairākām filiālēm – bija filiāle arī okupētajā Lietuvā, Kretīngā); pēdējā grupa, kurā bija kvalificētākais darbaspēks (pāri par 1000 cilvēku, ieskaitot ģimenes locekļus) tika nosūtīti darbam vācu autogarāžās (*Heereskraftfahrpark*), kuri tika izvietoti nelielā speciālā nometnē, kura darbojās līdz 1944. gada jūlija sākumam, līdz pat Viļņas nonākšanai Sarkanās armijas rokās. No šīs grupas izdzīvoja aptuveni 100 ebreju pateicoties tam, ka neviens cits kā pats garāžu priekšnieks vācu majors Kārlis Plage (*Plagge*) brīdināja ebrejus par viņu

gaidāmo nogalināšanu 3. jūlijā. Tie, kuriem izdevās noslēpties visneiedomājamākajās vietās, izdzīvoja (2004. gadā Kārlis Plage saņēma, pēc nāves, ebreju glābēja – taisnīgā starp tautām – atzinību)²⁹⁹. Kauņas geto liktenis bija nebija daudz atšķirīgāks – pret tā iznīcināšanu kādu laiku samērā sekmiīgi pretojās vācu civilā pārvalde, vēloties saglabāt lēto darbaspēku, taču 1943. gada 15. septembrī tā kapitulēja SS, kuras pārziņā nonāca visas geto lietas. Geto likvidācija Ostlandē galu galā bija divu faktoru mijiedarbības rezultāts: no vienas puses to ietekmēja vietējie apstākļi un vietējo vācu varas orgānu nostāja; no otras puses – rīkojumi un pavēles no Berlīnes.³⁰⁰

Lai arī geto Lietuvā pastāvēja daudz īsāku laiku, nekā lielās geto okupētajā Polijā (piemēram, Lodzā geto darbojās vairāk kā četrus gadus, no 1940. gada paša sākuma līdz 1944. gada vasarai un tās pastāvēšanas sākumā geto bija 165 000 iemītnieku), arī šeit ebreji centās saglabāt kaut kādas iepriekšējās dzīves paliekas, piemēram, atverot skolas, bibliotēkas, pat teātra pulciņus. Nekas nebūtu tālāks no patiesības kā mēģinājums attēlot geto ikdienu kā vienas vienīgas izglītības un kultūras aktivitātes – dzīve geto bija galvenokārt cīņa par izdzīvošanu, taču būtu pilnīgi netaisnīgi ignorēt ieslodzīto tieksmi saglabāt cilvēciskumu necilvēciskos apstākļos, stiprināt savu garu katastrofas laikā. Pat geto nespēja pilnīgi izdzēst lielās, senās pretrunas ebreju vidū; piemēram, Viļņas geto nerima domstarpības par to kādā valodā jāmāca bērni geto skolās – jidišā vai senebreju valodā.³⁰¹ Lietuvas geto arī laikam pastāvēja dziļas materiālas dabas pretrunas un bija ieslodzītie, kuriem izdevās sagāgāt sev labāku iztiku, bet diez vai šīs pretrunas bija tik šokējošas, kā milzīgajā Varšavas geto.³⁰²

Geto ieslodzīto mazākā, bet aktīvākā daļa bija gatavi pretoties pat bruņotā veidā: ebreji nedrīkst doties nāvē kā dzīvnieki uz lopkautuvi, tā ebrejus uzrunāja Viļņas geto Apvienotā Partizāņu Organizācija (*Fareinigte Partizaner Organizatsie* – FPO), kura tika nodibināta 1942. gada 21. janvārī un bija pirmā bruņotās pretošanās organizācija visās geto vācu okupētajā Austrumu Eiropā. To komandēja komunisti Iciks Vitenbergs, taču tajā piedalījās arī bundisti un jauni cionisti, jau minēto talantīgo dzejnieku Abu Kovneru ieskaitot.; tieši viņš bija pirmais, kurs bija sācis aicināt uz bruņotu pretošanos. “Atriebsim Ponarus! Ebreji, mums nav ko zaudēt! Mes izglābsim savu dzīvību tikai tad, ja nogalināsim mūsu slepkavas..”, tā skanēja pretošanās dalībnieku manifesti. Kauņas geto tika nodibinātas divas organizācijas: *Antifashistishe Kamps Organizatsie* – Antifašistiskās cīņas organizācija, un *Merkaz Tsionit Viliampol’* – Kovne – Cionistiskais Centrs Viliampolē – Kauņā, bet geto Šauļos – organizācija *Masada* {varonīgs ebreju cietoksnis senajā Jūdejā – A.S.) Tomēr pretēji organizācijas vadītāju cerībai, geto ieslodzīto vairākums neatbalstīja bruņotu pretošanos, cerot, ka norobežošanās no tās izglābs viņu dzīvību. Ebreji bija nolemti bojā ejai un tas noteica jebkuras ebreju aktivitātes geto – ieskaitot bruņotu pretošanos – bezspēcību, taču pretošanās dalībnieki pierādīja, ka viņi nav bailu paralizēti dzīvnieki. Paša Vitenberga liktenis ir varonības un upurēšanās

piemērs: 1943. gada 15. jūlijā vācieši pieprasīja no geto iemītniekiem izdot Vitenbergu, pretējā gadījumā draudot ar slaktiņu; Vitenbergs pieteicās pats, taču ejot bojā, tomēr nenosauca pretošanās organizācijas vadītāju vārdus. Viņa vietā par komandieri kļuva Aba Kovners, taču pretošanās izredzes mazināja gan pretrunas pašu cīnītāju vidū, starp komunistiem un citiem strāvojumiem, gan divi citi galvenie cēloni: pirmkārt, Viļņas geto ebreju pašpārvalde un tās vadītājs J. Genss bija bruņotas pretošanās pretinieks; otrkārt – un tas ir pats galvenais – pat 1943. gadā dzīvi palikušo geto ieslodzīto vairākums joprojām ticēja brīnumam un izdzīvošanai. 1943. gada 1. septembrī, kad vācu zaldāti iegāja Viļņas geto, ebreju kaujinieki sāka savu pēdējo kauju un lai arī tā bija ļoti īsa un pretošanās dalībnieki saprātīgi izlēma, ka labāk ir mēģināt izglābties, atstājot geto (aptuveni 80 kaujiniekiem tas arī izdevās un viņi ne tikai izlauzās no geto, bet pat atstāt pilsētu), par viņiem tomēr varēja teikt to pašu, ko Normans Dēviss ir rakstījis par lielo Varšavas geto sacelšanos 1943. gada pavasarī: tās “...morālā mācība bija neklūdīga. Tā mācīja, ka dažas lietas dzīvē ir svarīgākas par pašu dzīvību kā tādū”³⁰³. Dabas apstākļi – biezi meži pavisam netālu no Viļņas – lāva tiem ebrejiem, kuriem izdevās izbēgt no geto, paslēpties un pat izveidot ebreju partizānu grupas; vienu no tām ar ļoti zīmīgu nosaukumu – “Atriebība” – vadīja minētais Aba Kovners.³⁰⁴ Arī ebreju partizānu vidū bija komunistiski noskaņoti cilvēki, kuri cīnījās ne tikai pret vāciešiem, bet arī par padomju Lietuvas atjaunošanu, taču, atšķirībā no sarkanajiem lietuviešu vai baltkrievu partizāniem, liela daļa no ebreju partizāniem vēlējās tikai atriekt savu tuvāko nāvi; padomju Lietuva nebija viņu ideāls. Daudzi ebreju partizānu komandieri, Abu Kovneru ieskaitot, tūlīt pēc vācu sakāves atstāja Lietuvu un pārvarot visdažādākās grūtības devās uz Palestīnu.

Nesalīdzināmi lielāks skaits ebreju piedalījās garīgajā pretošanās, kura centās uzturēt ebreju cilvēcisko pašcieņu un humānismu un ebreju tradīciju – cerību tradīciju – pilnīgi antihumānos genocīda apstākļos. Daudzi geto iemītnieki tomēr uzskatīja, ka jebkuras aktivitātes, īpaši – kultūras jomā, ir tikai ilūzija, narkotikas, kuras kalpo vācu interesēm uzturēt mieru un kārtību nāvei nolemto vidū. Vairākums tomēr bija pretējās domās un piedalījās visdažādākā veida darbībā. Ebreju hospitāli geto centās atvieglot iemītnieku ciešanas un apkarot epidēmijas, kuru izplatīšanās varēja nekāvējoši paātrināt geto iznīcināšanu; milzīgu nozīmi geto apstākļos ieguva dzeramais ūdens – lai to iegūtu, tika ierīkoti ūdens vārīšanas punkti (“tējnīcas”). Uzzinot par epidēmiju, īpaši – tifa, draudiem Kauņas geto, vācieši nodedzināja ebreju hospitāli un nogalināja daudzus ebreju ārstus, taču vēlāka tifa un dizentērijas epidēmijas izdevās gandrīz pilnīgi apkarot ārstiem Viļņas geto, kuriem slepus palīdzēja pilsētas poļu ārsti, piegādājot zāles. Pieredzējušais ārsts Vladimirs Počters izveidoja Viļņas geto pret – tuberkulozes izolatoru. Ar visiem spēkiem notika cīņa pret utīm un tifa draudiem; Viļņas geto, ko vadīja epidemiologs Lazars Epšteins, bērnu ārsti M. Dvorčeks un Roza Šabad-Gavronska centās nepieļaut, cik nu spēja, bērnu distrofiju un avitaminozi. Ebreju ārsti centās nosargāt ieslodzīto dzīvību līdz

pēdējam brīdim.*

Visdažādākā veida kultūras aktivitātes centās atvieglot dzīvi geto.** Kad 1942. gada 18. janvārī Viļņas geto tika sarīkots pirmais iemītnieku koncerts, geto bibliotekārs Hermanis Kruks jutās pazemots: kā var uzdrikslēties rīkot koncertu nāvei nolemto vidū; tie ir zaimi Ponarai bedrēs apraktajiem. Tomēr, kad 1942. gada laikā Viļņas geto teātris bija sniedzis 120 izrādes, kad sāka parādīties ieslodzīto dzeja, dziesmas (kuras, protams, ir jāvērtē galvenokārt kā laikmeta dokuments un kā līdzeklis izdzīvošanai, nevis kā augsta māksla), mūzika (piemēram, Volfs Durmaškins sacerēja "Ponarai elēģiju" kuras iespāids uz klausītājiem, kā atzina viens no viņiem, bija kā svaigai gaisai strūklai uz tuberkulozes slimnieku) bija acimredzams, ka tam ir jēga un pēc tā ir vajadzība, pat, ja jautājums – ko tas dod nenovēršamā priekšā – nekad nepazuda. Mūzikas vēsturnieks profesors Joahims Brauns ir atzīmējis, ka Viļņas un Kaunas geto bija neticama šiem apstākļiem muzikālā dzīve, ieskaitot ne tikai simfoniskās mūzikas koncertus, bet pat mūzikas kritiku un konkursus (piemēram, 1942–43. gadā Kaunas geto notika 77 koncerti ieslodzītajiem un trīs koncerti vācu apsardzei – ! Geto teritorijā tika slepeni ienesti mūzikas instrumenti – laikam tas bija viens no visneparastākajiem gadījumiem geto ieslodzīto un ārpusaulas kontaktos.³⁰⁵ Kaunas geto Jakobs Lipšics zīmēja geto ielas un ieslodzītos, bet, pateicoties amatierim – fotogrāfam Zvi Kadušinam ir saglabājušās unikālas fotogrāfijas; pateicoties sakariem ar ārpusauli, vismaz daļa no Kaunas geto ieslodzīto rakstītā, zīmētā un fotografētā tika izdabūts ārā un šobrīd ir autentisks avots par dzīvi ne-

* Līdzīgos apstākļos ciņu ar slimībām jau 1939. gada beigās uzsāka poļu armijas ārsti, kuri bija ieslodzīti, kopā ar savas armijas virsniekiem, padomju koncentrācijas nometnē, īpaši – Kozelskā, kur 4543 ieslodzīto vidū bija aptuveni 300 ārstu, ieskaitot daudzus labi pazīstamos ebreju tautības – Šimonu Šimeli, ārstus kapteiņus Matkusu, Moģilnicki un daudzus citus. Viņi – Polijas patrioti, kopā ar citiem ārstiem, panāca, ka epidemioloģisko slimību izplatība nometnē tika apturēta. Tāpat kā geto cilvēki svarīgi bija uzturēt ieslodzīto garīgumu; viens no ieslodzītajiem, Veiss, savā dienasgrāmatā bija ierakstījis: "Dakteris Moģilnickis noturēja pārrunas par tēmu "Bērna smaids – tas ir brīnišķīgi..." Tieši pēc šādām sarunām ieslodzītie bija burtiski izslāpuši. N. Ļebedjeva. Katīņ – prestupļēnija protiv čelovečestva, s. 89-100.

** Pirmie akadēmiskie darbi, veltīti ebreju kultūras aktivitātēm holokausta laikā, nāca klajā ASV 1980. gadu sākumā; kopš tā laika šis jautājums ir kļuvis par daudzu pētījumu objektu, lai arī joprojām ir sastopami arī tīri akadēmiskas – vai morālas – dabas iebildumi vai skepticisms, kuru varētu izteikt sekojošā jautājumā: vai tiešām terors un genocīds stimulē māksliniecisku darbību. Sk. sikāk: Rebecca Rovit. Cultural Ghettoization and Theatre during the Holocaust: Performance as a Link to Community.–Holocaust and Genocide Studies. Vol. 19, Number 3, Winter 2005, p. 462.

novēršamās bojā ejas priekšvakarā. Tajā pašā laikā kultūras aktivitātes, bez šaubām, bija izdevīgas arī vāciešiem un viņu izveidotajām geto padomēm *Judenrate*, kuru mērķis bija uzturēt paklausību, kārtību un netraucētu darbu geto (Kauņas geto tika sacerētas vairākas dziesmas, kurās tika pausts nīcinājums un naids pret *Judenrate* un t.s. geto eliti).³⁰⁶

Ja viena, mazākā, geto ieslodzīto daļa, bija gatava pat bruņotais pretestībai, bet cita, daudz lielāka – garīgai pretestībai, tad bija arī trešā – tie, kuri nespēja domāt ne par ko citu, kā par izdzīvošanu; daudzi zaudēja cerību un morālās ciešanas vairoja fiziskās grūtības. Vistraģiskākie jautājumi bija jārisina *Judenrate* vadītājiem; viņiem bija jāsaprotavo un jāiesniedz vāciešiem sarakstus, kurus ebrejus deportēt un nogalināt pirmos, kuru bojā eju atlikt. Daudzu ebreju acīs *Judenrate* un, īpaši, ebreju policija geto, bija nacistu rokaspuiši un līdzvainīgie ieslodzīto nāvē; nepatiku, pat naidu pret viņiem stiprināja biežie korupcijas gadījumi *Judenrate* un tās daudzo ierēdņu un, jo īpaši, ebreju policijas arogance un pat brutalitāte. Vienlaikus jāatzīmē, ka, iespējams, nekad ebreju vēsturē nebija noticis nekas līdzīgs – ebreju iznīcināšana ar pašu ebreju palīdzību, un *Judenrate* nebija nekādas vēsturiskās pieredzes, no kuras varētu mācīties. Pat rabīni geto nebija vienisprātis; rabīni Viļņas geto devās pie *Judenrate* vadītāja Jakova Gensa (*Yakov Gens*) un paziņoja viņam, ka, saskaņā ar ebreju tradīciju un likumiem, Gensam nav tiesību izvēlēties, kurus pirmos sūtīt nāvē. Kauņā, savukārt, rabīns Abrahams Šapiro secināja, ka gadījumā, ja ir cerība glābt kaut vai mazu daļu no ieslodzītiem, viņi ir jāglābj. Diez vai kāds zināja, ka cerību glābt kaut vai daļu gandrīz nav nemaz, lai arī pavisam neliela daļa no geto ieslodzītajiem patiešām izdzīvoja.

Divu lielāko geto – Kauņā un Viļņā – *Judenrate* vadības rīcība nereti bija ļoti atšķirīga, lai arī apstākļi – gandrīz pilnīgi līdzīgi, un geto iemītnieki – tie paši litvaki. Jau minētais Gens Viļņā bija sācis savu darbību geto kā ebreju policijas priekšnieks un vēlāk, kad vācieši viņu iecēla par *Judenrate* vadītāju, viņš atbalstīja ebreju policijas iesaistīšanu ne tikai Viļņas geto, bet pat citu (piemēram, *Oszmiane* geto) ieslodzīto nogalināšanā. Viņam likās, ka šādā veidā viņš novilcinās laiku un izpildot vāciešu pavēles izdot noslepkavošanai geto ieslodzīto grupas, viņš izglābs vismaz daļu pārējo, īpaši – jaunākos vīriešus. Gens nebija glēvulis; viņš bija dienējis kā virsnieks Lietuvas armijā un bija aktīvs cionists revizionists, taču šī taktika – kuru centās pielietot ne viens vien cits *Judenrate* vadītājs – bija kļūdaina; tas viņam kļuva skaidrs 1943. gada septembrī, īsi pirms tam, kad vācieši viņu pašu 14. septembrī nogalināja. Savukārt, Kauņas geto *Judenrate* vadītājs ārsts *J. Elkes* – kuru ieslodzītie bija ievēlējuši, atšķirībā no vācu ieceltā Gensa – darīja visu, lai novērstu ebreju policijas iesaistīšanu pašu tautas iznīcināšanā; viņš atbalstīja slepeno pretošanos geto un to, ka tajā bija iesaistījušies pat ebreju policisti; viņš palīdzēja vairākiem geto iemītniekiem atstāt to, un ne vienam vien izdevās izglābties, sasniedzot mežus un partizānus. Pretēji Gensam, viņš neticēja, ka izdodot vāciešus vienus, tiks glābti citi; geto ieslodzīto acīs *Elkes* rīcība bija morāla pilnīgi amorālos, necilvēcīgos apstākļos; viņš tiešām bija

ebreju lideris tad, kad līderis bija vistraģiskāk un visvairāk vajadzīgs.³⁰⁷

Vismaz pāris tūkstoši ebreju bija vēl dzīvi Lietuvas teritorijā uz 1944. gada jūlija sākumu, kad Sarkanā armija jau tuvojās Viļņai un Kauņai, taču gandrīz visi tika nogalināti pirms tās ierašanās, tai skaitā 2.–3. jūlijā, tajā pašā vietā, Ponarai. Šis pēdējās slepkavības veica tikai vācieši. Kad 13. jūlijā Sarkanā armija (un poļu patriotiskās vienības no *Armia Krajowa*) ienāca Viļņā, bet 1. augustā Kauņā un citās vietās, Lietuvas ebreji padomju karaspēka rindās un ebreju partizāni metās – burtiski, kā vājprāta apmāti, kā viņi paši izteicās – meklēt savus tuviniekus. Tas, ko viņi ieraudzīja, bija satriecoši – tikai aptuveni 250 ebreji bija palikuši dzīvi Viļņā, aptuveni 200 Kauņā, pa dažiem desmitiem vai pat mazāk citās vietās, kurās vēl tikai pirms dažiem gadiem bija dzīvojušas rosīgas un daudzus tūkstošus lielas ebreju kopienas. Viens no Sarkanās armijas karavīriem, pats Lietuvas ebrejs, 28. jūlijā savās dienasgrāmatā ierakstīja: „Paņevēžos mēs satikām sešus ebrejus. Tas ir tas, kas ir palicis no tūkstošiem...”³⁰⁸ Mazāk par 5% no vācu okupācijā esošajiem ebrejiem – aptuveni 8000–10 000 – bija palikuši dzīvi.* Tās bija trīs ebreju grupas: tie, kuri no geto Viļņā, Kauņā un Šauļos tika deportēti uz koncentrācijas nometnēm okupētās Latvijas (nometne Kaizervalde) un Igaunijas (galvenokārt, nometne Klogā) teritorijās un kara beigās – uz nometnēm okupētajā Polijā vai pašā Vācijā un kuriem tur izdevās izdzīvot; tie, kuriem izdevās aizbēgt uz mežiem un pievienoties padomju partizāniem; tie, kurus izglāba vietējie iedzīvotāji. 195 000 Lietuvas ebreju bija noslepkavoti. Vesele pasaule bija iznīcināta.

* * *

* Otrā pasaules kara gados kāds skaits Lietuvas – tāpat kā Latvijas un Igaunijas – izcelsmes ebreju atradās Rietumeiropā un nonāca vai nu tiešā Vācijas okupācijā vai no Vācijas atkarīgu režīmu varā. Tādi ebreji noteikti bija Francijā, kur pēc 1940. gada sakāves un kapitulācijas izveidojās (vienā daļā) t.s. Viši režīms maršala F. Petēna un premjerministra P. Lavāla vadībā. Šis režīms ne tikai 1940. gada rudenī, bez jebkāda spiediena no Vācijas puses, ieviesa ļoti stingru antisemitisku likumdošanu, bet arī aktīvi sadarbojās ar Vāciju, nododot tās rīcībā režīma teritorijā esošos ārzemju izcelsmes ebrejus, kuri tika deportēti uz Ausvices nāves nometni; Viši režīma policija darbojās arī tiešajā vācu okupācijas zonā, Parīzi ieskaitot. Arī šajā teritorijā franču policisti palīdzēja vāciešiem apcietināt un deportēt ebrejus. 1942. gada septembra sākumā P. Lavāls paziņoja vāciešiem, ka vēlas, lai Parīzē tūlītēji tiktu apcietināti un deportēti „visi Lietuvas, Igaunijas, Latvijas, Dienvidslāvijas un Bulgārijas ebreji.” (Serge Klarsfeld. *Le Sort Des Juifs Roumaniens En France Pendant L' Occupation*. Bucurest, 2007, p. 18). Diemžēl uz šo brīdi man nav zināms, cik Lietuvas, Latvijas un Igaunijas izcelsmes – un, varbūt pat pilsonības, ja viņi nebija ieguvuši Francijas pilsonību – ebreju atradās Francijā un cik daudzi no viņiem tika deportēti uz nāves nometnēm (piemēram, daudzus Rumānijas ebrejus, kuri atradās Francijā, deportēja uz Belžecas nāves nometni).

Holokaustu okupētajā Lietuvā īstenoja – tiešā vai netiešā veidā – sekojošas vācu institūcijas un vienības: 1) Einsatzgruppen A un Einsatzkommando 3, kā arī Einsatzkommando Tiltzit; 2) armija (Wehrmacht) un, īpaši – Feldkommendatur 814 un armijas drošības dienesti – piemēram, militārā slepenpolīcija – *Geheime Feldpolizei* (armija bija sākusi piedalīties ebreju slepkavošanā jau 1939. gada septembrī, kad Vācija iebruka Polijā; tobrīd tomēr armijas loma ebreju nogalināšanā bija neliela – tās upuri bija vēl tikai daži simti ebreju (arī totāla ebreju iznīcināšana vēl nebija sākusies), taču pēc uzbrukuma Padomju Savienībai armijas veiktie noziegumi sasniedza ļoti lielus mērogus, īpaši Ukrainā un Baltkrievijā; piemēram, uz dienvidiem no Minskas tika izvietota 707. *kājnieku divīzija*; tās komandieris bija barons *Gustav von Bechtolsheim*, kuram bija pakļauts arī 11. rezerves policijas bataljons (vācu) un Kauņas 12. lietuviešu policijas bataljons; divīzijas karavīri un lietuviešu policisti piedalījās ļoti daudz ebreju, kā arī čigānu nogalināšanā); vācu armija arī okupētajā Lietuvā pierādīja, ka tā ir jauna tipa armija: iznīcināšanas kara (*Vernichtungskrieg*) un pasaules uzskata kara (*Weltanschauungskrieg*) armija, kura bija pieņēmusi nacismu – ieskaitot antisemitismu un rasismu – par savu ideoloģiju; 3) policijas bataljoni, īpaši – tikko minētais 11. rezerves policijas bataljons – komandēja majors *Lechtaler*, kurš piedalījās arī civilpersonu, galvenokārt ebreju, slepkavošanā Baltkrievijā – Minskā, Sluckā un Kleckā 1941. gada oktobrī, kur, kopā ar K. Jagera atsūtītajām EK 3 vienībām, noslepkavoja aptuveni 14 400 ebrejus, ieskaitot sievietes un bērnus) un 25. un 65. policijas bataljoni, jau sākot ar slepkavībām Šauļos kara pirmajās dienās; 4) citas policijas vienības, ieskaitot civilo un militāro policiju, piemēram, Kriminālā policija, robežpolīcija (*Grenzpolizei*) un pilsētas policija (*Schutzpolizei*, slepkavības Garzdai), Feldgendarmierie; 5) daļa no vācu civilās administrācijas (*Ziwilverwaltung*, piemēram, *Franz Murer* no Viļņas pilsētas vācu civilās pārvaldes pārzināja Viļņas geto).³⁰⁹

Vācu izplānoto un vadīto holokaustu palīdzēja īstenot sekojošas lietuviešu vienības un organizācijas:

1) neregulārās lietuviešu vienības, kuras izveidojās spontāni vai kuras vācieši izveidoja okupācija pirmajās dienās, piemēram, J. Klimaiša banda; ebreju slepkavošanā piedalījās arī daļa no t.s. partizāniem;

2) t.s. paš aizsardzība (TDA) un, vēlāk, paš aizsardzības bataljoni (*Schutzmannschaften*) un lietuviešu policijas bataljoni. Kopumā vācu okupētajā Lietuvā tika izveidoti 28 lietuviešu policijas bataljoni, no kuriem vismaz 10, bet varbūt pat veseli 20 tiešā vai netiešā (galvenokārt, netiešā) veidā piedalījās ebreju nogalināšanā Lietuvā (piemēram, J. Stasiša komandētās vienības masveida slepkavības Taurōgē) vai pat ārpus tās; iespējams, tuvu 78 000 ebreju vācu okupētajā Lietuvā, Baltkrievijā un Ukrainā krita no viņu rokas.³¹⁰ Lielākā bataljonu daļa, šķiet, tomēr bija iesaistīta ebreju slepkavošanā tikai sporādiski vai arī, galvenokārt, nodrošināja slepkavību īstenošanu, dzenot ebrejus uz slepkavošanas vietām un apsargājot tās. Divi bataljoni – Kauņas 1. (13.) un minētais Kauņas 2. (12.) piedalījās sistemātiskā un masveida ebreju iznīcināšanā. Vismaz

četri bataljoni nodarbojās ar masveida slepkavošanu vācu okupētajā Baltkrievijā, Ukrainā un Polijā. Pirmais (Kauņas) bataljons, kurš no 4. jūlija līdz 11. decembrim piedalījās Lietuvas un no ārzemēm ievesto ebreju slepkavošanā un ir vainojams aptuveni 26 000 ebreju nāvē, bet vislielākos noziegumus veica jau 2. (12.) bataljons, kurš ir iegājis vēsturē kā Antana Impuļeviča (*Impulevičius*) bataljons; tas tika izveidots 1941. gada 7. augustā un no 9. augusta līdz 1942. gada 31. decembrim to komandēja majors Impuļevičs (no 1942. gada februāra pārnemurēts par 12. bataljonu). 1941. gada 6. oktobrī bataljons tika nosūtīts uz Baltkrieviju, kur Minskā, Sluckā un Borisovā kopā ar vācu daļām piedalījās aptuveni 46 000 cilvēku nošaušanā; lielākā daļa no nogalinātajiem bija ebreji, bet arī 9000 padomju karagūstekņu. 4. pašaisardzības bataljons tika izveidots 1941. gada 30. augustā Kauņā; to komandēja kapteinis Viktors Klimavičs (*Klimavičius*), vēlāk – Jons Semaška. No 1942. gada aprīļa sākumam līdz 1943. gada 3. martam bataljons (1942. gada martā tika pārdēvēts par 7. apsardzes bataljonu) bija izvietots okupētās Ukrainas Viņnicas apkārtnē. Šī teritorija tika uzskatīta par īpaši svarīgu vāciešiem, jo Vinnicas tuvumā atradās Hitlera mītnē austrumu frontē; lietuviešu nosūtīšana uz tieši šo rajonu liecināja par vāciešu uzticību viņiem. Bataljona lielākā daļa nodarbojās ar padomju kara gūstekņu un ebreju darba nometņu apsargāšanu un konvojšānu uz dažāda veida darbiem, kuri tika veikti Vinnicas apkaimē īpaši plašos apjomos (piemēram, vairāku vāciešiem stratēģiski svarīgu ceļu būvniecība {Berlīne–Odesa un citi}), taču 4. rotas karavīri un virsnieki piedalījās arī ebreju nogalināšanā, lai arī slepkavu skaits visticamāk ir bijis neliels, iespējams, ne vairāk par 20–30; aktīvu loma ebreju iznīcināšanā bija arī 252. Bataljonam;³¹¹

3) lietuviešu drošības policija (komandēja pulkvedis V. Reivutis);
 4) lietuviešu policijas departaments Kauņā un vietējie policisti;
 5) daļa no lietuviešu civilās administrācijas, kura, piemēram, īstenoja ebreju uzskaiti pirms nogalināšanas vai izdeva virkni ebrejiem saistošu rīkojumu (piemēram, 1941. gada augusta pirmajā pusē Traķu apriņķa priekšnieks izdeva rīkojumu par pārtikas tirdzniecības un sadales normēšanu: ebrejiem bija tiesības saņemt 875 gramus maizes nedēļā, kas bija divas reizes mazāk nekā neebrejiem {1750 grami}); ebrejiem nebija tiesību vispār iegādāties vai saņemt gaļu, taukus un cukuru; jāņem vērā, tas, ka lietuviešu civilā administrācija bija ļoti daudzskaitliska – 1944. gada sākumā tajā bija nodarbināti aptuveni 20 000 cilvēku, kamēr vācu civilpārvaldē – kurai, protams, bija izšķirošais vārds – 666; šis lielai lietuviešu civilo ierēdņu skaits atviegloja un sekmēja vācu politikas pret ebrejiem īstenošanu).³¹² Trijām no minētajām lietuviešu vienībām – Klimaiša bandai, *Ypantigasis burys*, Impuļeviča bataljonam – bija ļoti liela loma holokausta īstenošanā; diezgan ievērojams lietuviešu skaits piedalījās tieši slepkavošanā, bet nodrošinot to – dzenot upurus uz slepkavības vietām, meklējot ebrejus slēptuvēs, norobežojot slepkavības vietas. Lietuviešu līdzdalība bija svarīgs faktors holokausta īstenošanā.

Izdzīvojošie ebreji, gandrīz visi kā viens, savās atmiņās raksturoja lietuviešus kā īpaši nežēlīgus un, nereti, pat kā galvenos slepkavību īstenotājus. Šādai uztverei ir vismaz trīs cēloņi. Pirmais saistās ar vācu vēlēšanos un spēju noorganizēt holokaustu, īpaši tā sākumā, tādā veidā lai tieši lietuvieši būtu visvairāk redzami. Izdzīvojušo ebreju atmiņas liecina, ka viņi nekad nesastapās ne tikai ar Štālekeru vai Jāgeru – galvenajiem slepkavību organizētājiem, bet nezināja pat par Hāmana, Filberta vai Ērlingera darbību; ebreji visbiežāk redzēja tiešos izpildītājus – lietuviešus, dzirdēja lietuviešu valodu; nereti slepkavas bija viņiem pazīstami no iepriekšējās dzīves; neizbēgami radās priekšstats, ka slepkavoja tikai lietuvieši; tā ir atmiņu specifika, kas liek tās analizēt kā ļoti specifisku avotu. Pat tad, kad atmiņās sastopami vācieši, kuri filmē vai fotografē slepkavību ainas, reti kurš no atmiņu autoriem ir izdarījis secinājumu, ka vācietis ar foto kameru rokā liecināja ne tikai par vāciešu klātbūtni un lomu slepkavību organizēšanā, bet arī par apzinātu vēlēšanos atstāt liecības tieši par lietuviešu piedalīšanos, atstājot vāciešus ēnā. Parasti atmiņās tika secināts pilnīgi kas cits: vācieši neko nav darijuši, tikai vērojuši, bet slepkavoja tikai lietuvieši.³¹³ Otrais cēlonis bija skaitliskā attiecībā starp vāciešiem un lietuviešiem: uz vienu vācieti, kurš piedalījās slepkavībā, bija vismaz astoņi lietuvieši; vismaz astoņas reizes vairāk tiešu vai netiešu holokausta īstenotāju.³¹⁴ Nav brīnums, ka atmiņā palika tieši lietuvieši. Trešais cēlonis bija patiešām plaši izplatītā lietuviešu nežēlība un brutalitāte; to uzsvēra ne tikai izdzīvojušie ebreji, bet arī lietuvieši – ebreju glābēji. Helēna Kutorgiene, viena no glābējām, atzina: lietuviešu naidis pret ebrejiem bija visaptverošs; lietuviešu pūļi vērsās pret ebrejiem ar tādu dzīvniecisku naidu, ka, salīdzinot ar to, cara Krievijas pogromi likās bērnu spēle; lietuviešu inteliģence bija pilnīgi vienaldzīga pret ebreju likteni.³¹⁵ Ja to teica lietuviete – ebreju glābēja, tad sacītajam noteikti bija pamats, taču pat šajā spriedumā nav iztīcis bez pārspilējumiem – nebūt ne katrs lietuvietis vērsās pret ebrejiem ar tādu naidu; no kurienes tad būtu nākuši daudzie ebreju glābēji?

Daudzu lietuviešu līdzdalība ebreju iznīcināšanā ir drūma, neapstrīdama lieta, tāpat kā viņu zvērības un barbarisms. Bet vai tas ļauj runāt par "masu slepkavību antropoloģiju", tas ir – par nacionālām īpatnībām slepkavību gaitā? "Visas slepkavības bija masu slepkavības, bet ne visas masu slepkavības bija vienādas. Slepkavības, kuras īstenoja latvieši, lietuvieši, rumāņi, ukraiņi, poļi vai horvāti bija identiskas tām, kuras veica vācieši, tāpēc, ka tie bija kolektīvi kriminālnozieģumi. Taču katra no šīm grupām atstāja savu nospiedumu uz slepkavībām..."³¹⁶ Jautājums ir būtisks; jautājums ir uzdots, taču ar atbildi nevajadzēju steigties, ja vien šī atbilde nebūs pilnīgi izsvērtā un pārlicenoša. Okupētās Baltkrievijas ģenerālkomisārs Vilhelms Kube (*Generalkommissar Weissruthenien Wilhelm Kube*) 1941. gada novembrī raksturoja lietuviešu un latviešu lietuviešu SD vienības, kuras bija nosūtītas uz Minsku ebreju slepkavošanai, kā tādas, kuras vietējie iedzīvotāji uzskata par visbrutālākajām; vai šīm vienībām ir jāuzdod uzdevums nogalināt arī no Vācijas deportētos ebrejus, vaicāja Kube.³¹⁷ Lieta skaidra, lietuviešu un

latviešu slepkavu noziegumiem, tai skaitā okupētajā Baltkrievijā, nav nekāda attaisnojuma, bet vai viņi noteikti bija brutālāki par vāciešiem? Neņemam apgalvot. Viņi tiek pilnīgi noraidīti šeit, rakstīja Kube. Par to nav ko šaubīties, taču arī pats Kube – kuram patika sevi attēlot kā “humānu” nostāja pret ebrejiem – netika pieņemts daudz draudzīgāk; baltkrievu partizāni 1944. gada pavasarī ielika bumbu viņam tieši...gultā; pēc sprādziena, kurš pilnīgi sakropļoja viņa ķermeni, Kube vēl nodzīvoja tikai pusstundu.³¹⁸

Lietuvā, tāpat kā jebkurā citā zemē, viens mazākums bija tie, kuri slepkavoja ebrejus; pa vidū – arī tāpat kā jebkurā citā zemē – bija malā stāvētāji, kuri neko nedarīja un bieži neko arī nevarēja darīt, bet nereti neko nedarīja pat tad, kad varēja ko darīt, lai glābtu ebrejus. Citā polā bija cits mazākums – ebreju glābēji.³¹⁹ Vieni un tie paši apstākļi – vācu okupācija – radija abus pretpolus un mazākumu – slepkavas un glābējus; kāpēc vieni un tie paši apstākļi viena sirdi atmodināja zvēru, bet cita sirdi – līdztiesību un gatavību riskēt ar savu dzīvību līdzcilvēka labā – uz šo jautājumu laikam nav atbildes. Protams, ka nepastāvēja simetrija: slepkavas vienā pusē, glābēji – citā. Tiešu slepkavu vai slepkavību līdzdalībnieku bija vairāk, taču arī glābēju nebija maz. Vairāk nekā 2300 cilvēku tiešā vai netiešā veidā piedalījās glābšanā, no tiem – pāri par 600 bija tie, kuri personiski nodrošināja ebreju izglābšanu, pirmie uzsākot glābšanas akciju (joprojām ir diezgan grūti precīzi noteikt, kurš tieši ir uzskatāms par glābēju – vai tikai tas, kurš, piemēram, atveda ebreju un noslēpa savā mājā, vai arī viņa ģimenes locekļi, kuri zināja par slēpjamajiem, dalījās ar viņiem pārtikā. Dažreiz viena cilvēka izglābšanā iesaistījās ne tikai tie, kuri uzsāka glābšanu, bet arī tie, pie kuriem glābjamais varēja nonākt vēlāk, ja bija jāmaina glābšanas vieta u.tml.);³²⁰ tika izglābti vismaz 3000 ebrejus; glābēji pārstāvēja visus lietuviešu un citu tautību slāņus: 237 nāca no intelligences aprindām (piemēram, Kauņas ārsts Vincas Tercijonas izglāba divus ebreju bērnus), 120 bija dažādu tautību mācītāji (ieskaitot katoļu priesterus Bronius Paukštas, Vladas Požela, Jonas Paulavičius, Petras Baublus, Juozas Stakauskas, mūķeni Mariju Mukuļsku un citus); ebreji tika slēpti un izglābti 4 klosteros un divās katoļu seminārijās; viens pats Jonas Rutkauskas izglāba 150 ebrejus, neilgi pirms Viļņas geto iznīcināšanas, taču pats krita vāciešu rokās un tika nogalināts 1944. gadā; viņa piemērs ir izcils visas okupētās Eiropas mērogā. Cita glābēja, Viļņas Universitātes bibliotekāre *Ona Šimaite* (1894–1970), saņēma vācu atļauju apmeklēt geto lai, pirmkārt, savāktu grāmatas, kuras ebreji bija nēmuši viņas bibliotēkā, otrkārt, lai atlasītu vērtīgākās grāmatas un rokrakstus jau pieminētajā Ebreju Pētniecības Institutā (YVO), kurš bija pastāvējis Viļņā kopš 1925. gada; vācieši vēlējās ebreju garīgo mantojumu izvest uz Vāciju un izlietot tur “pētnieciskos” (antisemitiskos) nolūkos. Šimaite – tāpat kā Kauņas Universitātes bibliotēkas direktors Dr. V. Birziška un bibliotekārs Antanas Ulpis – sāka glābt ebreju grāmatas; tās tika iznestas un noslēptas, nevis nodotas vāciešiem. Tas, kas sākās kā garīguma glābšana, pakāpeniski pārauga cilvēku glābšanā – Šimaitei izdevās ne tikai ienest geto medikamentus, bet pat organizēt vairāku ebreju bērnu izvešanu no geto un izglābšanu.

1944. gadā vācieši viņu apcietināja, spīdzināja un nosūtīja uz *Dachau* koncentrācijas nometni, kuru viņa tomēr izdzīvoja. Viņa neatgriezās padomju otrreiz okupētajā Lietuvā, bet devās uz Parīzi, kur dzīvoja klusi, strādājot sev tik mīlo bibliotekāra darbu un rakstot ļoti daudz – dažreiz pat 60 diennā! – vēstules “vēstulū draugiem”, lai arī “īsto draugu” viņai bija maz. 1966. gadā viņa kļuva par pirmo lietuvieti, kuru Yad Vashem institūts Jeruzalemē godināja kā ebreju glābēju (*Pasaulio Tautu Teisuole*).³²¹

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ The Jewish Encyclopedia. Volume VIII, New York and London, 1904, p.118; Kratkaja evreiskaja enciklopedija. Jerusalm, 1988, tom 4, s. 864.
- ² Yehuda Bauer. Rethinking the Holocaust. Yale University Press, 2001, pp.49-150.
- ³ Henryk Samsonowicz. The Jewish Population in Poland During The Middle Ages. The Polish Philosophical Quarterly, Vol., XVI, No. 1/1989, p.38.
- ⁴ Istvan Deak. The Crime of Century.–The New York Review of Books, 2002, September 26, p. 49; Stanislovas Lazutka, Edwardas Gudavichius. Privilege to Jews granted by Vytautas the Great.–Jewish University, Moscow, 1993, p. 6; The Jewish Encyclopedia. Vol. 4, New York and London, 1903, p. 311; Kratkaja jevreiskaja enciklopedija. Tom 4, Jerusalm, 1988, s. 864.
- ⁵ Kratkaja Evreiskaja Enciklopedija. Tom 1, Jerusalm, 1976, s. 298-299; Salo Barons citēts no Istvan Deak. Jews and Catholics. The New York Review of Books, December 19, 2002, p.42; Adam Dulewski. Where the Tailor Was a Poet...Polish Jews and Their Culture. Bielsko-Biala, 2003, pp. 10-12.
- ⁶ Natalija Sliž. Kontakti meždu šlahtoi i jevrejami v Velikom kņazestve-Litovskom v XVI-XVII vv.–Materiali Devjatoj Meždunarodnoj Konferenciji no judaiki. Moskva, 2002, č.1, s. 23-28; Š. Ettinger. Rossija i jevreji. Sbornik statjej.–Biblioteka – Alija. Izrail, 1993, p. 133.
- ⁷ The Jewish Encyclopedia. Volume VIII, New York and London, 1904, p.118; Kratkaja evreiskaja enciklopedija. Jerusalm, 1988, tom 4, p. 125.
- ⁸ Nial Ferguson. The Cash Nexus. Money and Power in the Modern World, 1700 – 2000.–Basic Books, New York, 2001, p. 15.
- ⁹ Andrej Blanuca. Kreditnaja dejatel'nost' jevrejev Volini vo vtoroj polovine 16. v.–Materiali Dvenadcatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj Meždisciplinarnoj konferenciji po judaike. Častj 2. Moskva, 2005, s. 94-99.
- ¹⁰ L'Europe protestante aux XVI et XVII siecles. Sous la direction de John Miller. Paris, 1997, pp. 180-181.
- ¹¹ Anton Buchholtz. Geschichte der Juden in Riga. Riga, N. Kuntmel, 1899, s. 10.
- ¹² Jurgita Šaučūnite-Verbickene. Ograničenija jevreiskogo remesla i tor-

- govli v gorodah Veļikogo Kņazestva Litovskogo. Materiali Odinnacatoj Meždunarodnoj konferenciji po judaike. Moskva, častj 1, 2004, pp. 132-133; Michael E. Hamm. Kiev. A Portrait. 1800–1917. Princeton University Press, 1993, pp. 115, 133; J. M. Roberts. The New Penguin History of The World. Penguin Books, 2004, p. 613.
- ¹³ Tomas Venclova. Vilnius. R. Paknio Leidykla, 2001, pp. 33-34; Adam Dylewski. Where the Tailor Was a Poet, p. 13; Umberto Fortis. The Ghetto on the Lagoon. Venezia, 2001, pp. 5-19.
- ¹⁴ Chistian Delacampagne. Une histoire du rasisme. Paris, 2000, p. 152.
- ¹⁵ Milada Vilimkova. The Prague Ghetto. Brno. 1993, pp. 81-95.
- ¹⁶ Izraelis Lempertas. Mūsu Vilne. Chadašot, 2007, vasaris, nr.8, p. 3.-4.
- ¹⁷ Norman Davies. Heart of Europe. The Past in Poland's Present. Oxford University Press, 2001, p.267.
- ¹⁸ Jakov Kac. Jevreji v sredņevjekovoj Jevrope. Jerusalem, 1992, s. 247-250.
- ¹⁹ Heideman Petersen. 'Daz Man Nit Zol in der Shat Gin'. Jewish Communal Organization in Sixteenth – Century Polish Towns. Jewish Studies at the Central European University. II 1999–2001. Budapest, 2002, pp. 161-162; The Universal Jewish Encyclopedia, vol. 5, New York, 1941, p.238; A Historical Atlass of the Jewish People. Edited by Eli Barnava. London, 1998, pp. 145-147; Gistorija Belaryci. Častka 1. Minsk, "Višeišaja škola", 2003, s.210-211; The Jewish Encyclopedia. Vol. X, New York, 1905, pp. 413-415; The Gaon of Vilnius and the Annals of Jewish Culture. Ed. L. Lempertienes. Vilnius: University Publishing House, 1998, pp. 64-74; Stefans Šreiners. Austrumeiropas ebreju mantojums. "Ceļš". Teoloģisks un kultūrvēsturisks izdevums, 1998, 42-45. lpp.
- ²⁰ I. Lempertas. O jumore litvakov. Materiali Dvenadcatoj Meždunarodnoj konferenciji po judaike. Častj. 1, Moskva, 2005, s. 423-424.
- ²¹ Lituanie juive 1918–1940. Message d'un monde englouti. Dirige par Yves Plasseraud et Henri Minczeles.–Paris, 1996, pp. 193-207; Izraelis Lempertas. Mūsu Vilne. Lietuvos žudy bendruomene, Vilnius, 2003, p.12, 35; Kanfesii na Belorusi (konec XVIII–XX). Minsk.: Navukovi redaktar Y.I.Navicki, 1998, s.136; Amos Elon. The "Jewish Bismarck" – The New York Review of Books, April 8, 2004, pp. 48-52. Zīmīgi, ka pat 2004 gadā, kad hasīdu radikālais atzars Habad Ļubavič vēlēās panākt, lai tā pārstāvis kļūst par Lietuvas virsrabīnu, Lietuvas ebreju kopienas vadība stingri iebilda, atsaucoties uz Gaona cīņu pret hasīdiem un Lietuvas ebreju uzticību "oponentiem". Konflikts sasniedza kulmināciju 2004. gada vasarā, kad izcēlās kautiņš starp abiem grupējumiem un vienīgā Viļņas sinagoga tika slēgta. "Chadašot" (Lietuvas žydu bendruomenes naujienos), 2004 kovs, no.1; "Diena", 2004, 3.aug.
- ²² Norman Davies. Heart of Europe, p. 266-268.
- ²³ Andrej Macuk. Vzaimootnošēņija Radzivilov i šlahti s jevrejami – arendatorami v 30. godi XVIII v. Materiali Dvenadcatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj Meždisciplinarnoj konferenciji po judaike. Častj 2., s. 116-

- 126.
- ²⁴ Velta Pāvulāne. Rīgas tirdzniecība ar meža materiāliem XVII–XVIII gs. Rīga, 1975, 85. lpp.
- ²⁵ Eric Hobsbawm. The Age of Revolution. 1789–1848. New York, 1996, pp. 196–197.
- ²⁶ Irina Sorkina. Paradoksi borbi rossijskogo praviteľstva s “pitejnīm promislom” jevrejev v konce XVIII – pervoj polovine XIX veka (po materialam Belorusi) – Materiali Odinnadcatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj konferenciji po judaïke. Častj 1, s. 153–156; par zemniekiem–tirgotājiem Krievijā skat. H. Strods. Latvijas zemnieku ārpuslauksaimniecības ienākumi 19. gadsimta pirmajā pusē. LVIŽ, 1997, Nr. 1, 48.–49. lpp; Jevreji v Rossiji. XIX vek. Sostavitel V. Ķelner. Moskva, 2003, s. 3.–10.
- ²⁷ Gaļina Baranova, Roza Beļauskiene. Leon i Osip iz dinastiji Mandelštamov. Jevreji v meņajušemsja mire, tom. 4, Rīga, 2002, ss. 78–82; Kratkaja Jevreiskaja Enciklopedija. T. 7. Jerusolim, 1994, s. 312.
- ²⁸ Konstantin Burmistrov. Krovavij navet v Rossiji: problema istočnikov. Xenophobia. History. Ideology. Policy. Moskva, 2003, pp. 20–21; Jevreji v Rossiji. XIX vek, s. 11.
- ²⁹ Skat. Sikāk: “Žydu klausimas”. Lietuvoje XIX a. viduryje. Vilnius, 2004.
- ³⁰ Robert Service. Lenin. A Biography. London, 2002, pp. 16–17.
- ³¹ Sikāk par Nikolaja I politiku ebreju izglītības jomā Lietuvā skat.: Aušrele Kristine Pažeraite. Išsaugoti savarti ar supanašeti? Žydu mokyklu reformas Lietuvoje Nikolajaus I laikos. Acta Et Commentationes Universitatis Vytauti Magni. Darbai ir Dienos. 34. Kaunas, 2003, p. 235–251.
- ³² D. Z. Feļdman. Istorija razvitija nagrađnoj sistemi dļa judejev v Rossijskoj imperiji. Arhiv Jevreiskoj istoriji. Tom 3. Moskva, 2006, s. 131.
- ³³ Aleksandr Bezarov. Nekotorije osobennosti jevreiskogo voprosa v Rossijskoj imperiji perioda Aleksandra III v poľskoj istoriografiji. Materiali Dvenadcatoj Meždunarodnoj Meždisciplinarnoj konferenciji po judaïke. Častj 2., s. 196–207; A. P. Korelin. Dvorjanstvo v poreformennoj Rossiji. 1861–1904. gg. Moskva, 1979, s. 45–46.
- ³⁴ Narod Knigi v mire knig. Jevreiskoje knižnoje obozrenije. Nr. 67. Sankt-Peterburg, 2007, aprēl, s. 2–5.
- ³⁵ S. I. Zipperstein. The Jews of Odessa. A Cultural History, 1784–1881. Stanford, 1985, pp. 1–2; Joachim Schlor. “On the Third Hand...”. News from a Rediscovered Civilization in Memories of Odessa. Jewish Studies at the Central European University. III. 2002–2003. Budapest, 2004, pp. 159–175; 1902. gadā Sasmakā dzimušais Solomons Kacens savās atmiņās atcerējās viņa tēva braucienu uz Odesu, ap 1910. gadu, pie kāda uz turieni aizceļojušā radnieka; tēvs atbrauca, neparastās pilsētas iespaidots: “Viņš aprakstīja Odesas jaukumus...”. The Autobiography of Solomon Katzen. The Early Years: 1902–1923. Muzejs un dokumentācijas centrs “Ebreji Latvijā” (turpmāk – MEL), B-894, p. 21.
- ³⁶ E.J. Hobsbawm. The Age of Empire. 1875–1914. London, 1996, p. 223; G. Agranovskij. Stanovlenije jevreiskogo knigopečatanija v Litve. Mos-

- kva, 1993, s. 35–36; Zsuzsa Hetenyi. Split in Two or Doubled? – Jewish Studies at the Central European University. II 1999–2001, pp. 80–81; Tartu University History Museum Annual Report. 1998. Tartu, 1999, p. 140; Lituanie juive. 1918–1940., pp. 235–252; Verena Dorn. Ruskoje v jevreiskom. Vestnik Jevreiskogo Universiteta, nr. 4 (22) – The Jewish University of Moscow, 2000, pp. 72–75; Kristiāna Ābele. 20. gadsimta sākums Viļņas daudznacionālās mākslas spoguļi. Mākslas vēsture un teorija, 2004, nr.2, 82–85. lpp; Russkij Pariž. Gosudarstvennij Russkij muzej, Sankt-Peterburg, 2003, pp. 218–219; Nina Kurijeva. Moskovskij "Ulej", tesno svjazannij s monparnasskim. "Lehaim" (žurnāls, Rīga), 2006, Nr. 2, ss. 66–68; S. A. Mansbach. Modern Art in Eastern Europe from the Baltic to the Balkans, ca. 1890–1939. Cambridge University Press, 1999, pp. 159–161; Lazar Fleishman, Boris Pasternak. The Poet And His Politics. Harvard University Press. 1990, pp. 4–7.
- ³⁷ Scott Spires. Language Shift in Lithuania, 1850–1900: A Reinterpretation. Journal of Baltic Studies, Spring 2001, p. 47.
- ³⁸ Jerzy Ochmanski. Historia Litwy. Wrocław, 1990, l.219–236.
- ³⁹ Lietuvos Žydu Žudyniu Byla. Dokumentu ir straipsniu rinkinys. Sudarė Alfonsas Eidintas. Leidykla Vaga, 2001, pp. 43–44; Pamięć. Historia żydów Polskich. Fundacja Shalom, Warszawa, 2004, pp. 56–57; The Vanished World of Lithuanian Jews. Ed. By Alvydas Nikžentaitis, Stefan Schreiner, Darius Staliūnas. Amsterdam – New York, 2004, pp. 121–122.
- ⁴⁰ Romans Dmovskis 1893. gadā Polijā nodibināja Nacionālo Līgu, no kuras 1897. gadā izveidojās Nacionālo Demokrātu partija, tautā saukta par *endecju*. Tā sāka ebreju uzņēmumu un veikalu boikota kustību, sākotnēji paužot antikapitālistisku antisemitismu, taču laikā gaitā arvien vairāk nosliecoties arī uz rasismu, kas bija īpaši izteikts partijai tuvās jaunatnes organizācijās un studentu kustībā. Dmovski nopietni interesēja bioloģija un sociālais darvinisms un viņš arvien vairāk tuvojās viedoklim par poļu nāciju kā īpašu rasi, ar specifiskām asinīm un ģenētisku kodu; ebreji bija jauni svešķermeņi Polijas miesā. E. Drumons, savukārt, 1885. gadā publicēja vienu no vispopulārākajiem antisemitiskajiem sacerējumiem visā Eiropas modernā antisemitisma vēsturē – milzīgo – 1200 – ! – lapu pušu – grāmatu "Ebrejiskā Francija" ("La France juive") – atklāta kara pieteikumu ebrejiem, kurā tika radīta nepārspējami populāra antisemitiska dogma: ebrejiem, lai kur viņi arī nedzīvotu, ir raksturīga koordinēta darbība par labu vispasaules kundzības – sākotnēji, ekonomikā – sasniegšanai; viņi vēlas iznīcināt kristīgo pasauli. Drumons pasludināja kapitālismu par ebreju izgudrojumu un apsūdzēja ebrejus – kopā ar bohēmisko franču buržuāziju – Parīzes komunāru (1871. gadā) noslepkavošanā; vienā no saviem darbiem "Ebreji pret Franciju. Jauna Polija" (1899) Drumons apsūdzēja Polijas ebrejus Polijas iznīcināšanā 18. gadsimtā ("...leur part dans la ruine de ce malheureuse pays.."); nav divaini, ka šādi uzskati guva atbalsi poļu antisemitu sirdīs. Drumona darbi bū-

tiski veicināja arī kreisā antisemitisma (Ž. Žoress, Alberts Renards un citi) tālāku attīstību. Drumons bija izteikts rasists, kurš uzstāja uz to, ka ebreji ir ne tikai ļauni, bet arī fiziski deģeneratīvi, ar slimīgu psiholoģiju (nosliece uz neirozēm un psihozēm; tāds bija arī viņa domubiedra, psihoterapeita Ž.-M. Šarko viedoklis) un fizioloģiju. Viens no pirmajiem antisemitisma vēsturē viņš pielīdzināja ebrejus kaitīgiem mikrobiem vai žurkām, kuras izplata slimības: tā radās t.s. zoologiskais antisemitisms. Viss ebreju ļaunums ir bioloģisks, ietverts ebreju asinīs un tiek nodots nākamajām paaudzēm, tāpēc ebreju pāriešana kristietībā neko nevar mainīt – ne bioloģiju, ne iedzimtību, jo ebrejiem ir pilnīgi atšķirīgas no katoļiem un āriešiem smadzenes. Drumons bija tik populārs, ka zinātniskajā literatūrā viņš pat tiek saukts par “ģeniālu antisemitu”. – Zeev Sternhell. *Antisemitism and the Right in France*. – The Hebrew University of Jerusalem, 1988, p. 14; Norman Davies. *Heart of Europe...*, p. 114, 129; Pierre Birnbaum. *Destins Juifs. De la Revolution francaise a Carpentras*. Paris, 1995, pp. 105-121; Michel Winock. *Emancipation et exclusion. La France et la question juive. L' Histoire. Revue Mensuelle*, Octobre 2002, pp. 44-48.

- ⁴¹ Vladas Siruavičius. Vincas Kudirka's Programme for Modernizing Society and the Problems of Forming A National Intelligentsia. *Lithuanian Historical Studies*, Vol.5, Vilnius, 2000, p.110; Vyngantas Vareikis. In the Shadow of the Holocaust: Lithuanian – Jewish Relations in the Crucial Years 1940–1944. *Nazi Europe and the Final Solution*. Ed. By David Bankier and Izrael Gutman. Jerusalem, 2003, p. 250. Zīmīgi, ka Lietuvā joprojām var sastapt darbus, kuros ne ar vienu vārdu nav pieminēts Kudirkas antisemitisms, neskatoties uz to, ka tas bija ļoti būtisks un neatņemams viņa ideoloģijai – skat. Vytautas Merkys. Vincas Kudirka's Concept of Lithuania. *Lithuanian Historical Studies*. Vol. 5; arī Lietuvas vēsturnieku komisija bija atzīmējusi tikai ekonomisko antisemitismu, nepieminot Kudirkas rasistisko antisemitismu. The Preconditions of the Holocaust in Lithuania. Conclusions. The International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania. Newsletter, September 2001 – September 2002, p. 3; nopietnākais un plašākais pētījums par antisemitisma vēsturi, kurā ir atspoguļots arī Kudirkas rasistiskais antisemitisms ir – Liudas Truska, Vyngantas Vareikis. *Holokausto priekšnosacījumi. Antisemitizmas Lietuvoje XIX Antroji puse – 1941 M.* Birželis. Vilnius, 2004. (īpaši – 135.-139 lpp).
- ⁴² Par Ganfmanu sīkāk skat. Lazar Fleišman, Jurij Abizov, Boris Ravdin. *Russkaja pečat' v Rige. Iz iztoriji gazeti Segodnja 1930.-s godov. Kniga I. Na grafi epoh.* Stanford, 1997, s. 52-53, 210.
- ⁴³ Cariskās Krievijas politiskās policijas (Ohrana) materiāli. Hoover Institution Archives. XXII–XXIVa. Box. 210.
- ⁴⁴ Jonas Aņičas. Petras Vileišis. Vilnius, 2001, p. 269; L. Truska, V. Vareikis. *Op.cit.*, 139. lpp.
- ⁴⁵ Robert Service. *Lenin*, p. 105; George Lichtheim. *A Short History of*

Socialism. New York, 1970, pp. 253-254; E. P. Fedosova. Očerki rusko – pribaltijskih revoljucionnih svjazej vtoroj polovini 19. veka. Moskva, 1983, s. 64-69.

⁴⁶ Biographical Dictionary of European Labor Leaders. A.-L. Editor – in – Chief A. Thomas Lane. – London, 1995, p. 513-514; par pirmajiem ebreju sociāldemokrātiem Krievijā skat. ohranas materiālus – Boļševiki. Dokumenti po istoriji boļševisma s 1903 po 1916 god bivšego Moskovskogo Ohrannogo Otdelenija. Moskva, 1990 (lai arī grāmatas nosaukums ir “boļševiki”, tā satur daudz materiālus arī par bundistiem un menševikiem).

⁴⁷ Arhiv jevreiskoj istoriji. Tom 3, s. 310.

⁴⁸ Jonas Mardosa. Lithuanian – Jewish Relations in Lithuanian Towns and Villages – The Days of Memory. Vilnius, 1995, p. 382; Lietuvos Žydu Žudynia Byla, pp. 38-47; Delo Beilisa. Issledovanija i materiali. Moskva, 1995, pp. 254-274; Arhiv jevreiskoj istoriji. Tom 3, s. 310.

⁴⁹ Hoover Institution Archives. Box 189. No XVI –a – XVI B.

⁵⁰ Genrih Agranovskij. Dokumenti po istoriji sionistkogo dviženija načala XX stoletija v Gosudarstvennom istoričeskom arhive Litvi. Arhiv Jevreiskoj istoriji, tom. 3, s. 359.

⁵¹ Turpat, s. 361.

⁵² Čīņa, 1905. gads, februāris–marts (Nr. 11).

⁵³ Sysanne Marter – Finnis. The Emergence of the Yiddish Press in Vilna – a Linguistic Approach. – Jevreiskaja kultura i kulturnije kontakti. Častj 3, Moskva, 1999, pp. 188-195; I. Lempertas. Mūsu Vilne, p.14, 43; V. Gusev. K voprosu o nacionālnoj programme Bunda: ot graždanskogo ravnopravija evrejev do kulturno – nacionālnoj avtonomiji. – Odinnadcataja ježegodnaja meždunarodnaja konferencija po judaike. Moskva, 3-4 fevraļa 2004. Tezisi dokladov, s. 7–8; Josifs Šteimanis. Pasaules ebreju vēstures pētnieki. Rēzekne, 2004, 199.lpp.

⁵⁴ Tomas Venclova. Vilnius, p.51.

⁵⁵ Rossijskij Sionism: Istorija i Kulturnaja. – Jevreiskoje Aģenstvo v Rossiji, Moskva, 2002, ss.87-88; Alan Dershovitz. The Case for Izrael. New Jersey, 2003, p.15; Norman Davies. Europe. A History, p.845; Izraelis Lempertas. Mūsu Vilne, p. 39; Evreji v Daugavpilsē. Istoričeskije očerki. Daugavpils, 1993, s. 98; Donna Rosental. The Izraelis. New York, 2003, pp. 101 – 102; Arhiv jevreiskoj istoriji. Tom 3. Moskva, 2006, s. 357-360; Narod Knigi v mire knig. Nr. 69. Sankt-Peterburg, 2007, s. 1-2.

⁵⁶ Genrih Agranovskij. Op. cit., s. 370-373.

⁵⁷ Aleksandr Smolencuk. Jevreji v masonskih ložah Belorusi i Litvi. Materiali desjatoj meždunarodnoj konferenciji po judaike, s.247-257; L. Hass. Ješče raz o masonstve v Rossiji načala XX veka. Voprosi Istoriji, 1990, Nr. 1, s. 24-36; Ludwik Hass. Masonera Polska XX wieku. Losy, Łoże, Ludzie. Warszawa, 1993; Krievijas 20. gadsimta sākuma politiskās vēstures labs pazinējs Ārons Avrehs uzskatīja, ka brīvmūrniekiem vispār nebija nekādas lomas Krievijas politiskajā vēsturē 1917. gada revolūcijas

priekšvakarā un revolūcijas laikā (A.J. Avreh. Masoni i revolūcija. Moskva, 1990, s. 339). Pat ja šajā secinājumā bija pārspilējums, tad tomēr tas bija pavisam neliels.

- 58 J. Leščinskis citēts no Dov Levin. Participation of the Lithuanian Jews in the Second World War. *Journal of Baltic Studies*, Winter 1975, p. 302; Ian Buruma, Avishai Margalit. Seeds of Revolution. *The New York Review of Books*, March 11, 2004, p. 10; Jevreiska istorija ta kultura kinca XIX – počatku XX st. Zbirnik naukovix prac. Kiiv, 2003, p. 131.
- 59 Mark Šagal. Moja žižn. Moskva, 1994, s. 130.
- 60 Salon W. Baron. The Russian Jew Under Tsars and Soviets. New York, 1987, p. 157-159.
- 61 Turpat, p. 159; Vitālijs Šalda. "Bēgļu laiki" Latvijā jeb kurzemnieki Vidzemē. 1915.–1918. Daugavpils, 2005, 19. lpp; Masha Greenbaum. The Jews of Lithuania. A History of a Remarkable Community. 1316–1945. Jerusalem, 1995, pp. 211-213; Semjon Goļdin. Deportacija ruskoj armijei jevrejev iz Kovenskoj i Kurlandskoj Guberniji (apreļ–maj 1915.g.) – Jevreji v meņajajuščemsja mire, tom 5. Rīga, 2005, s. 260-265; Hew Strachan. The First World War. 2006, pp. 144-145.
- 62 Par LSD nostāju skat. O. Niedre. Vidzemes un Kurzemes strādnieki un zemnieki pirmā pasaules kara laikā. Rīga, 1972, 81.-82. lpp.
- 63 Gordon Craig. The Magic Circle. *The New York Review of Books*, Dec. 5, 2002, p. 26; Neskatoties uz Vācijas ebreju patriotismu, jau 1916. gadā Vācijā plaši izplatījās priekšstati, ka ebreji izvairās no dienesta armijā; sabiedrības antisemitisko noskaņojumu spiediena rezultātā Kara ministrija bija spiesta ievākt ziņas par šo t.s. izvairīšanos. "Pētījums" tika pabeigts 1916. gada oktobrī, kad jau 3000 ebreju bija krituši vācu armijas rindās, bet 7000 apbalvoti par varonību. Tas nekad netika publicēts, kas ļauj domāt, ka nekāda specifiska ebreju izvairīšanās no dienesta netika atklāta, taču antisemitisms Vācijā auga, pat pirms tā sprādziena kara beigās. Līdzīgas apsūdzības ebrejiem tika izteiktas daudzās Eiropas zemēs, taču ne visur (piemēram, Francijā pat antisemīti bija spiesti atzīt franču ebreju milzīgo pašaizliedzību kara laikā); par bēgļu kustību no Lietuvas un ebreju bēgļiem skat. – Tomas Balkelis. Nation – Building and World War I Refugees in Lithuania. *Journal of Baltic Studies*, Winter 2003, pp. 457-470; A.I. P. Taylor. The First World War. An Illustrated History. Penguin Books, 1992, pp. 37-40.
- 64 V.G. Liulevičius. War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I. Cambridge University Press, 2000, pp. 57-8; Masha Greenbaum, Op.cit., pp. 216-217; autentisku informāciju par lielkņaza Nikolaja Nikolajeviča antisemitismu skat. ģenerāļa A. Spiridoviča atmiņās. A. I. Spiridovič. Ohrana i antisemitizm v dorevolucionnoj Rossiji. Voprosi Istoriji, 2003, nr. 8, s. 34; Hew Strachan. Op. cit., pp. 144-145.
- 65 Izraēlas pazīstamā autora Dova Levina viedoklis, ka A. Voldemāra kabinētā ebreji nebija pārstāvēti, ir kļūdains. Skat. Dov Levin. The Litvaks. A

- Short History of the Jews in Lithuania. Jerusalem, 2000, p. 127.
- ⁶⁶ Algirdas Banevičius. 111 Lietuvos Valstybes 1918–1940. Politikos Veikėju. Vilnius, 1991, p. 156-157.
- ⁶⁷ Citēts no Izraelis Lempertas. Evreiskaja nacionālā avtonomija v mežvojennoj Litve. – Evreji v meņjajušemsja mire, tom. 4, Riga, 2002, s.294; skat. arī – Solomonas Atamukas. Lietuvos žydu kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX pabaigos. Vilnius, 1998, p.128; Tomas Balkelis. Op.cit., p. 452.
- ⁶⁸ I. Lempertas. Op. Cit., 293-297. lpp; Dov Levin. The Litvaks, p. 117.
- ⁶⁹ Vadim Abramov. Jevreji v KGB. Palači i žertvi. Moskva, 2006, s. 195, 251, 262, 307. un citas lpp.
- ⁷⁰ Andriej Czerniakiewicz. Ekscesy antyżydowskie wojsk polskich na Kresach Polnoc – Wschodnich RP (IV – VIII 1919) – Świat NIEpoznany. Żydzi na dawnych ziemiach wshodnich Rzeczy – Pospolitej w XVIII – XX wieky. Warszawa, 2004, p. 581.
- ⁷¹ Piotr Wrobel. The Seeds of Violence. The Brutalization of an East European Region, 1917–1921. Journal of Modern History. Vol.1, 2003, p.140; Pamięc. Historia Żydów Polskich, p.70; Andriej Czerniakiewicz. Op. cit., p. 586.
- ⁷² Skat. sikāk – Kņīga pogromov. Pogromi na Ukraine, v Belorussiji i jevropeisskoj časti Rossiji v period graždanskoj voini. 1918.–1922.gg. Sbornik dokumentov. Otv. Red. L. B. Miļukova. Moskva, 2007; joprojām vērtīgs avots ir – Jevreiskije pogromi 1918–1920. Moskva, 1926.
- ⁷³ Izraelis Lempertas. Op. cit, 295. lp; klasiskajā Krievijas vēsturē ir minēti vislielākie skaitļi par upuru daudzumu – skat. Orlando Figes. A Peoples Tragedy, p. 679.
- ⁷⁴ Vēsturiskais Francijas Nacionālās Sapulces 1791. gada 27. septembra lēmums, kurš piešķīra ebrejiem visas pilsoņu tiesības, balstījās iecerē, ka ebreji varēs integrēties valstī un sabiedrībā asimilācijas ceļā; laika gaitā tas nenotika gluži tā, īpaši – kad 1880. gados sākās ievērojams Austrumeiropas ebreju ieplūdums Francijā, kurš turpinājās līdz 1939. gadam. Ebreji saglabāja zināmu atsevišķumu kulturālajā, sociālajā un – ortodoksi – reliģijas jomā, bet – galvenokārt savas privātās dzīves telpā, vienlaikus kļūstot par Francijas, īpaši – Republikāniskās Francijas patriotiem, kuri bija pilnībā uzticīgi tās vērtībām un, nereti, arī pilnīgi asimilēti (ļoti pazīstami kļuva slavenā ebreju izcelsmes jurista, 1884. gada laulību šķiršanās likuma autora, Alfrēda Nakē (Naquet) vārdi – jau vairāk kā trīsdesmit gadus e neesmu draudzējies ne ar vienu citu kā ar neebrejiem). Šis ebreju integrācijas modelis neparedzēja ebreju autonomiju, kura tikai apgrūtinātu viņu integrāciju Francijas sabiedrībā. Piere Birnbaum. Destins Juifs, p.380; Michel Winock. Emancipation et exclusion, p.47.
- ⁷⁵ Uzbrukumos ebrejiem Paņevēžos bija iesaistīti Lietuvas armijas kareivji un valdība šo negadījumu rūpīgi izmeklēja un nosodīja tā dalībniekus bez vārda runas. Liekas, ka tas tomēr nebija pogroms, nemaz nerunājot par “asiņainu pogromu” (I. Lempertas, Op. cit, p.294; Dov Levin. Bal-

tic Jews Under the Soviets. 1940–1946. The Hebrew University Press, Jerusalem, 1994, p.380); tādi apzīmējumi kā “asiņains” tiek piemēroti diezgan vaļīgi, lai gan ir grūtības atrast pierādījumus par “asinīm”. Lai arī pārestības pret ebrejiem Paņevēžos nebija noliedzamas (un tās noteikti nevar nosaukt tikai par huligānismu, kā to jau 1919. gadā mēģināja – tiesa, nekad ne Lietuvas valdības pārstāvji – darīt paši lietuvieši), tās ir grūti salīdzināt ar istiem “pogromiem” Krievijā 1881.–82. gadā vai Kišiņevā 1903. gadā. Šādu samērā nepiemērotu apzīmējumu lietošana laikam apstiprina to, ka liecību par notikumu Paņevēžos asiņaino raksturu acīmredzami nav. Zīmīgi, ka vienā no ebreju enciklopēdijām, kurā rūpīgi uzskaitīti visi pogromi, kuri notika 1918.–1920. gados Eiropā, nekas nav minēts nedz par Lietuvu, nedz par Latviju. Kratkā ebreiskā enciklopēdija, t. 6. Jerusālim, 1992, s.576. 1919. gadā lietuviešu zaldāti patiesam bija laupījuši ebreju bodes arī citā vietā, *Kaišiadorys*, tiesa, paņemot tikai – kā parasti šādos gadījumos – tabaku (otra pieprasītākā prece bija cukurs); tas, protams, nebija grautiņš. L. Truska, V. Vareikis, *Op.cit.*, 142.lpp. Kaut kas līdzīgs notika arī Latvijā (skat. trešo nodaļu) un šo incidentu novērtējumā ir jāsaģlabā mērenība.

⁷⁶ Solomonas Atamukas. Lietuvas žydu kelias, p.127; Izraelis Lempertas, *Op. cit.*, p.294-295.

⁷⁷ Izrael Lempertas. Obščina – osnova jevreiskoj nacionalnoj avtonomiji v Litve v 1919–1924. gg. Materiali Desjatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj Meždisciplinarnoj konferenciji po judaïke. Častj 1, Moskva, 2003, s.190; par poļu – ebreju attiecībām skat. Gabriele Eschenazi, Gabriela Nissim. Les Juifs et le communisme apres la Shoah. Paris, 2000, pp. 187-189.

⁷⁸ Zenonas Butkus. Dejatelnostj pervogo sovetskogo posla v Litve A. E. Akseļroda (IX 1920 – III 1921) – Rossija i Baltija. Narodi i strani. Vtoraja polovina XIX – 30-e gg. XX veka. Moskva, 2000, s. 113-130; V. Abramov. Jevreji v KGB, s. 316.

⁷⁹ “Sotrudničestvo jevrejev v litovskom praviteľstve”. “Segodnja”, 1920, 30.sept.

⁸⁰ “Es nevarēju novērst acis no viņiem; viņos bija viss, pēc kā es pati cētos – uzticība, vienkāršība un apņēmība. Es apbrīnoju un apskaužu viņus nenormāli un vēlējos viņus pieņemt kā biedrus, bet viņi turējās ļoti savrup... salīdzinot ar mums, viņi bija tik pieredzējuši un norādīti un tik pārliecināti par sevi.” rakstīja Golda Meira – kura ieradās Palestīnā no ASV – par savu pirmo tikšanos ar kreisajiem cionistiem no Lietuvas 1921. gadā. Golda Meir. My Life. London, 1975, p. 53; lietuviešu cionisti esot bijuši tik iespaidīgi, ka pat viens otrs tika saukts par “Herkulesu” (“*Wahre Herkulesse*”) – Golda Meir. Mein Leben. Hamburg, 1975, s. 73.

⁸¹ Tomas Balkelis. *Op.cit.*, pp. 441-451; Algirdas Banevičius. 111 Lietuvas valstybes, p. 98, 115; Josifs Šteimanis. Trīs grāmatas par ebreju vēsturi. Daugavpils, 2005, 10.-11. lpp; Genrih Agranovskij, Gaļina Baranova. S.

- M. Dubnov i Viļņus. Jevreji v menjajušemsja mire, tom. 5, s. 99; "C. M. Dybnov v Rige." "Narodnaja misl", 1922, 7. maijs.
- ⁸² Gedeminas Vaskela. The Land Reform of 1919–1940. Lithuania and Countries of Eastern and Central Europe. Lithuanian Historical Studies. Vol.1. Vilnius, Lithuanian Institute of History. 1996, p.124; The Independence of the Baltic States: Origins, Causes and Consequences. A Comparison of the Crucial Years. 1918–1919 and 1990–1991. Ed. E. Demm, R. Noel, W. Urban. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 1996, p. 101.
- ⁸³ Juhan Kahk and Enn Tarvel. An Economic History of the Baltic Countries.—Acta Universitatis Stocholmensis. Studia Baltica Stocholmensis. Nr.20. Stockholm, 1997, p. 113; Gediminas Vaskela. Lietuvos kaimo gyventojai 1920–1940. Vilnius, "Academia", 1992, p. 41; Klases ir Politines Partijos Lietuvoje 1919–1926 Metais. Atsakinga redaktore Regina Žepkaite. Vilnius, 1978, pp. 18–19; Baltic Countries. Vol. 1. no. 2. December 1935. Torun, The Baltic Institute, p. 20.
- ⁸⁴ Petronele Žostautaitė. Klaipėdos kraštas. 1923–1939. Vilnius, "Mokslas", 1992, pp. 55, 58.
- ⁸⁵ Saulius Kaubrys. National Minorities in Lithuania. Vilnius, 2002, p. 44–45; L. Truska, V. Vareikis. Op. cit., 144. lpp.
- ⁸⁶ Pranas Jakauskas. Kaunasskaja gorodskaja дума v mežvojennij period – jazikovaja situacija. Baltijskij sbornik. Kniga I. Pod redakcijej Borisa Ravdina i Lazara Fleišmana. Stanford, 2004, s.38.
- ⁸⁷ Swiet NIE Pozegnany, p. 707.
- ⁸⁸ "Segodnja", 1923, 27. okt.
- ⁸⁹ I. Lempertas. Obščina – osnova evreiskoj nacionalnoj avtonomiji, s. 194–197.
- ⁹⁰ Klases Ir Politines Partijos Lietuvoje 1919–1926 Metais, p. 23; The Universal Jewish Encyclopedia, Vol. 7, New York, 1942, pp. 136–137; Thomas Lane. Lithuania: Stepping Westward. London, 2001, pp. 16–17.
- ⁹¹ Solomonas Atamukas, op.cit., pp. 124–128.
- ⁹² Alfonsas Eidintas, Vytautas Žalys, Alfred Eric Senn. Lithuania in European Politics. The Years of the First Republic. 1918–1940. New York, 1997, p.55; L. Truska, V. Vareikis. Op. cit., 149.lpp.
- ⁹³ A.I. Spiridovič. Ohrana i antisemitism, s. 5–32; vienā no jaunākajiem darbiem, kurš atmasko protokolu kā falsifikāciju, ir atzīmēts: "Protokoli tika uzrakstīti dziļā slepenībā, ar nolūku atbalstīt grūstošo cariskās Krievijas valdību". Steven L. Jacobs and Mark Weitzman. Dismantling The Big Lie. The Protocols of The Elders of Zion. Simon Wiesenthal Center, Los Angeles, 2003, p. 11. Nekādi pierādījumi šim viedoklim tomēr netiek sniegti un joprojām nav zināms nekas vairāk kā pirms simts gadiem: "protokolu" to pilnā versijā pirmais 1905. gadā nopublicēja pareizticīgo garīdznieks un rakstnieks Sergejs Niluss, bet to autors (ri) joprojām ir nezināmi un nav nekādu pierādījumu, ka Nilus bija darbojies saskaņā ar

cara valdību. Tradicionālo viedokli par to, ka "protokolu" pasūtīja vai pat sacerēja pats cara slepenpolīcijas virsnieks Pēteris Račkovskis viens no pirmajiem izvirzīja Krievijas Pagaidu valdības (1917. gads) komissārs ārzemēs vēsturnieks S. G. Svatikovs. – sīkāk par viņu skat. Jevreji i russkaja revolūcija. Materiali i issledovanija. Redaktor – sostavitel' O. V. Rudnickij. Moskva, 2003, ss.163-223. Kopš 1999. gada ir parādījis jauns viedoklis, kurš par "protokolu" autoru uzdod kādu krievu nacionālistisku publicistu M. Golovinski, kurš it kā Parīzē esot sadarbojies ar ohranku. H. L. Rubinstein, Dan Cohn – Sherbokk, Abraham J. Edelheit, William D. Rubinstein. The Jews in the Modern World. A History since 1750. London, 2002, p. 83. Tomēr jāsecina, ka "protokolu" izcelsme joprojām ir mīkla un neviens kaut cik objektīvs avots par labu vēl joprojām sastopamai versijai, ka to melnraksti pat esot cirkulējuši cara galmā un par ohranas lomu to radišanā tā arī nav atrasts. Skat. nopietnus akadēmiskus darbus par "protokoliem" – Savelij Sudakov. Istorija odnogo mifa. Moskva, 1993; Cesare de Michelis. Te Non – Existed Manuscript. A Study of the Protocols of the Sages of Zion. Jerusalem, 2004.

⁹⁴ Latvijas Arhivi, 1996, Nr. 1.–2., 78.lpp.

⁹⁵ The Universal Jewish Encyclopedia, vol. 7, p136; I. Lempertas. Jevreiskaja Nacionālā avtonomija, s.300-301; I. Lempertas. Obsčina – osnova jevreiskoj nacionālpoj avtonomiji, s.198-200.

⁹⁶ Literatūrā ir atzīmēts, ka Deklarācija esot bijusi solis atpakaļ, salīdzinot ar 1919.–1920. gados doto avtonomiju (H. Ben-Sasson. A History of the Jewish People.–Cambridge, 1976, p. 952); tam ir grūti piekrist. Nacionālā avtonomija ir tikai viens, pie tam ļoti rets un smagnējs minoritāšu tiesību nodrošinājums; tiesības var tikt pilnīgi garantētas arī bez "valsts valsti".

⁹⁷ R.P. Peters. Baltic States Diplomacy and League of Nations Minorities System. The Baltic in International Relations Between the Two World Wars. Uppsala, 1988, p. 286.

⁹⁸ To ir pilnīgi pamatoti atzīmējis ievērojamais zinātnieks Ezra Mendelsons savā darbā, kurš ir viens no visobjektīvākajiem ebreju stāvokļa Baltijā 1920.–30. gados izvērtējums un kuram nav raksturīga nereti sastopama ebreju autoru darbos, pārspīlēta baltiešu kritika. Ezra Mendelsohn. The Jews of the East Central Europe Between the World Wars. Indiana University Press, 1983, p.234.

⁹⁹ Latvijas vēstniecības Lietuvā ziņojums 1925. gada 27. martā. LVVA, 2575. f., 15. apr., 19.l., 84. lapa.

¹⁰⁰ Ezra Mendelsohn. Op.cit., p. 235; Kratkaja jevreiskaja enciklopedija. Tom 4, Jerusalam, 1988, s. 871.

¹⁰¹ Trudi po Judaice. Vipusk V. Moskva, "Judaica Rossica", 2001, s. 61; Irina Jeļenskaja. Rasskazi žertv pogromov: harakteristiska materialov o jevreiskih pogromah v Belorussiji (1918–1922). Materiali Dvenadcatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj Meždisciplinarnoj konferenciji po judaice. Častj 2, s. 331.

- ¹⁰² Latvijas presē nebija lielas intereses par atpalikušu uzskatīto Lietuvu, taču tomēr var minēt dažu latviešu redzamu apskatnieku rakstus par politisko attīstību kaimiņu valstī. Skat. piemēram – Arveds Bergs. Lietuvas traģēdija. "Latvis", 1927, 30.nov; K. Dišlers. Lietuvas apvērsums. "Jaunākās Ziņas", 1927, 8. janv.
- ¹⁰³ "Fašistkije proklamācij". "Segodnja", 1926, 12. maijs.
- ¹⁰⁴ "Jaunākās Ziņas", 1926, 23. dec.
- ¹⁰⁵ N. Laškevič. Litovskij prezident polučal dolari iz Moskvi. "Izvestija", 1995, 12.sept; Magnus Ilmjarv. Silent Submission. Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period From Mid – 1920-s to Annexation in 1940. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmensis. Vol. 24. Stockholm, 2004. pp. 62.-63.
- ¹⁰⁶ Zenons Butkus. Ārējais faktors iekšpolitikā: pretpoliskās un pretbaltiskās politikas kreditori starpkaru Lietuvā.–Starptautisko attiecību problēmas. Latvija. Baltija. Eiropa. Profesoram Albertam Varslavānam 75. Jubilejas rakstu krājums. Rīga, 2005, 142.-157.lpp.7
- ¹⁰⁷ "Segodnja", 1926, 22., 29. nov.
- ¹⁰⁸ "Segodnja", 1926, 8.dec.
- ¹⁰⁹ "Segodnja", 1926, 19.dec.
- ¹¹⁰ Arkadijas Bliuminas. Žydu Frakcija Lietuvos Seimuse. 1920.–1927. M., Vilnius, 2003, pp.15, 35, 38-39, 64.
- ¹¹¹ Egle Bendikaite. Leģenda bivajet strašneje reaļnosti: antisemitizm v ideoloģiji i politiķe "železnogo volka" – Materiali vosmoj ježegodnoj meždunarodnoj konferenciji po judaike. Častj 1, Moskva, 2001, s. 266-275. 71. 1919. gadā, Itālijas fašistu partijas dibināšanas brīdī, no 191 dibinātāja pieci bija ebreji; 1922. gada oktobrī, "Gājiena uz Romu" laikā, partijā bija 750 ebreji; 250 saņēma apliecību par piedalīšanos gājienā; fašistu "mocekļu" ("varoņu") vidū bija trīs ebreji; trīsdesmitajos gados ebreju skaits partijā bija aptuveni 10 000, taču vienlaikus tajā auga arī antisemitiskās noskaņas; pats Musolini atklāti pievērsās rasistiskam antisemitismam 1937. gadā. Skat. A. Stranga. Ebreji un diktatūras Baltijā. 1926.–1940. Rīga, 2002, 140. un 232. lpp.
- ¹¹² Egle Bendikaite. Op. cit., p.268.
- ¹¹³ Turpat, 273.lpp.
- ¹¹⁴ "Apcietinātie komunisti gandrīz visi ir žīdi", pilnīgi pamatoti rakstīja "Jaunākās Ziņas" 1929. gada 2. augustā; skat. arī 3. augusta numuru.
- ¹¹⁵ Konstantinas Žukas. Žvilgsnisi Praeiti. Vilnius, 1992, p. 322; L. Truska, V. Vareikis. Op. cit., 155. lpp.
- ¹¹⁶ "Židu grautiņš Kauņā". "Sociāldemokrāts", 1929., 2.aug. Laikrakstā minētais ievainoto ebreju skaits – 65 – bija pārspilējums, vismaz divas reizes; The Vanished World of Lithuanian Jews, p. 133.
- ¹¹⁷ Egle Bendikaite, Op.cit., pp. 271-273; Alfonsas Eidintas. Antanas Smetona. Vilnius, 1990, p. 126.
- ¹¹⁸ "Jaunākās Ziņas", 1929, 22. sept.
- ¹¹⁹ Alfonsas Eidintas. Antanas Smetona, p. 140; Dov Levin. Lithuania. The

- World Reacts to the Holocaust. Ed. David S. Wyman. Baltimore and London, 1996, p. 328.
- ¹²⁰ Anatolij Haješs. Litovskoje "delo Beilisa". Materiali Trinadcatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj Meždisciplinarnoj konferenciji po judaike. Moskva, 2006, s. 450-455.
- ¹²¹ Citēts no "Universitas", 1933, 1.nov.
- ¹²² Algis Kasperavičius. Stosunki litewsko – żydowskie na Litwie w latach 1935–1940. Świat NIEpozegnany. Żudzi na dawnych ziemiach Rzeczy – pospolitej w XVIII–XX wieku. Warszawa, 2004, s. 315.
- ¹²³ Alfonsas Eidintas, Vytautas Žalys, Alfred Erich Senn. Lithuania in European Politics, p.136; Vygantas Vareikis. In the Shadow of the Holocaust, pp. 252-253.
- ¹²⁴ The International Institute for Holocaust Research. Yad Vashem. Institute News. 2005, Nr. 7, pp. 6-10; Amos Elon. A Shrine to Musolini. The New York Review of Books, February 23, 2006, p. 35.
- ¹²⁵ "Universitas", 1933, 15. marts; jaunākais pētījums par verslininkiem ir – Gektoras Vitkus. Ideoloģiskā instrumentālā antisemitizma vīstoriā dvīženā litovskih predprinimateļē (1930–1940). Materiali odinnacatoj konferenciji po judaikē, Moskva, 2004.
- ¹²⁶ Petronele Žostautaitē. Op.cit., pp.109-118; R. Žepkaite. Lietuva Ir Didžiosius Valstybēs. 1918–1940. Kaunas, 1986, pp. 149-150.
- ¹²⁷ LVVA, 1313.f., 1.apr., 166.l., 44. lapa.
- ¹²⁸ "Segodnja", 1934, 8., 9. jūn.
- ¹²⁹ Egle Bendikaite. Op.cit., p. 272-273; Ezra Mendelsohn, p. 74.
- ¹³⁰ L. A. Truska. Smetona ir jo laikai. Vilnius, 1996, p. 215; A. Kaspjara-vičus. Jevreji, antisemitizm i politika gosudarstvennih vlastej Litovskoj respubliky v period meždu mirovimi vainami.–Materiali sedjmoj meždunarodnoj konferenciji po judajike. Moskva, "Safer", častj 1, ss. 164-165; The Vanished World of Lithuanian Jews, p. 131.
- ¹³¹ Baltic Countries. Vol.1, No 2. December 1935. The Baltic Institute, To-run, p. 306.
- ¹³² Turpat, 305-306.lpp.
- ¹³³ M. Meškauskene. Promišlennostj Litvi v period monopolističeskogo kapitalizma. Vilnius, 1981, s. 173.
- ¹³⁴ Lietuva. Praetis, kultūra, dabartis.–Vilnius: Sudarytojas S. Žukas, 1999 s. 181; "Brīvā Zeme", 1936, 3.sept; Raimundas Lopata. Authoritarian Regime in Interwar Lithuania: Circumstances, Legitimation, Conception. Vilnius, Lietuvos Istorijas Institutas, 1998, p. 51.
- ¹³⁵ J. Vasarietis. Lietuvos saimnieciskā dzīve 1937. gadā. "Ekonomists", 1937, nr.7, 324.-325.lpp; Razvitijje ekonomiki respublik sovetskoj Pri-baltiki. Otvetsvennij redaktor K.Meškauskas. Vilnius, 1980, ss.16-18; The Vanished World of Lithuanian Jews, pp. 125-126; M. Meškauskene. Op. cit., s. 177-178.
- ¹³⁶ Vairāk kā 9000 ebreju – apmēram 6% no Lietuvas ebrejiem – izbrauca uz Palestīnu 1920.–30. gados. Suzanne Champonnois, Francois de Lab-

- riolle. Dictionnaire Historique De La Lituanie. Paris, Editions Armeline, 2001, p. 136, 238-239, 286.
- ¹³⁷ Ezra Mendelson. The Jews of East Central Europe, pp. 236-237; par ebreju saimniecību Polijā skat. Gotz Aly and Susan Heim. Architects of Annihilation. Auschwitz and the Logic of Destruction. London, 2003, pp. 46-49.
- ¹³⁸ S. Atamukas. Lietuvos žydu, s. 136.
- ¹³⁹ Lietuvas ebreju preses pārskats. LVVA, 2574. f., 6.apr., 444. lieta, 26, 46. lapa.
- ¹⁴⁰ Turpat, 329. l., 73. lapa.
- ¹⁴¹ Latvijas Ārlietu ministrijas sastādītais Eiropas ebreju preses apskats. 1937. gada maijs. Turpat, 444.l., 63. lapa.
- ¹⁴² 1937. gadā, sarunās ar Francijas valdību, poļi ierosināja t.s. Madagaskaras projektu – Polijas ebreju izvietošanu šajā Francijas kolonijā; sarunas nedeķa nekādus rezultātus, taču poļi turpināja agresīvi uzstāt uz nepieciešamību rast starptautisku risinājumu "ebreju jautājumam". Gotz Aly, Susanne Heim. Op. cit., p. 50; Adam Dulewski. Where the Tailor Was a Poet..., p. 15.
- ¹⁴³ LVVA, 2574.f., 6.apr., 329.l., 52.lapa.
- ¹⁴⁴ Turpat, 3235. f., 922.l., 186.lapa; M. Bregsteins citēts no "Židu tautības Latvijas atbrīvotāju biedrības Almanachs". Rīga, 1937.
- ¹⁴⁵ "Brīvā Zeme", 1936, 13. febr., 2. lapa.
- ¹⁴⁶ Dov Levin. Baltic Jews Under The Soviets. 1940.–1946. Jerusalem, 1994, p. 7; D. Levin. The Litvaks, pp. 151–170; The Universal Jewish Encyclopedia, Vol.7, New York, 1941. p.136; The World Reacts to the Holocaust. Ed. David S. Wyman. The Johns Hopkins University Press, 1996, pp. 328-329.
- ¹⁴⁷ Polijas ebreju preses apskats. LVVA, 2574. f., 6. apr., 444.l., 26. lapa.
- ¹⁴⁸ Piotr Lossowski. Stosunki Polsko-Litewskie. 1921–1939. Warszawa, 1997, p. 309.
- ¹⁴⁹ LVVA, 2574.f., 3.apr., 3257. l., 173. lapa; Augustinas Voldemaras. Pastabos saulelydžio valanda. Vilnius, Mintis, 1992, pp. 6-9; P. Žostutaite. Klaipėdos kraštas, pp. 300-301.
- ¹⁵⁰ LVVA, 2575. f., 15. apr., 102.l., 192. lapa.
- ¹⁵¹ Demonstracija studentov verslininkov. "Segodnja", 1938, 11.dec.
- ¹⁵² "Segodnja", 1938, 12., 13.dec; Lietuvos Žydu Žudynia Byla, p. 54; The World Reacts to the Holocaust, p. 328.
- ¹⁵³ LVVA, 2575. f., 15. apr., 102. l., 181. un 184. lapa; L. Truska, V. Vareikis. Op. cit., 161. lpp.
- ¹⁵⁴ LVVA, 2574.f., 3.apr., 3257.l., 247., 267. lapas; P. Žostautaitė. Op. cit., pp. 262-263.
- ¹⁵⁵ Hoover Institution On War, Revolution and Peace. Hoover Institution Archives. Box. No. 1. Accession no 98 307 – 16. 242. Odczyt Posła Charvata, Maj, 1939, p. 24.
- ¹⁵⁶ Liudas Truska. Holokausto prielaidos Lietuvoje. Kodel Lietuvoje toks gajus žydy kaltes 1940–1941 metais mitas? Tarptautine konferencija

- Holokausto tyrinėjimu ir švietimo klausimais, Vilnius, 2002 m. rugsejo 23–25 d.d.
- ¹⁵⁷ Egle Bendikaite, *Op.cit.*, pp. 273-274; Dov Levin. *Baltic Jews Under the Soviets*, p.370; Daugiras Mačiulis. *Anatomia jednego pogroma na Litwie: Leipalingi 18 VI 1939 r. Swiat NIEpozegnany*, pp. 316, 605-606; *International Military in Nuremberg*, Vol. 31, pp. 385-391.
- ¹⁵⁸ "Segodnja", 1939, 23. jūn.
- ¹⁵⁹ Hugh Brogan. *The Penguin History of the USA. New Edition*. London, 2001, p. 554.
- ¹⁶⁰ H. Zimans {"Jurgis"} (1910–1985) bija dzimis ļoti turīgā ebreju ģimenē – viņa tēvs rentēja 300 hektāru – sic! – zemes; tas, protams, bija diezgan neparasti pat Lietuvā, kur ebreju nodarbošanās ar lauksaimniecību bija nesalīdzināmi biežāka nekā Latvijā, par Igauniju nemaz nerunājot; ne tik reta diemžēl bija bagātu vai turīgu ebreju atvašu iesaistīšanās komunistiskā kustībā un cīņā pret to valsti, kura bija devusi iespējas viņu vecākiem dzīvot mierīgu un pārtikušu dzīvi. 1932. gadā viņš beidza Kaupas Universitāti un sāka strādāt par bioloģijas skolotāju; 1934. gadā iestājās komunistiskajā partijā un drīz vien kļuva par izveicīgu pagrīdnieku: viņš irēja dzīvokli katolū bīskapa mājā un iekārtoja tur radioaparātūru, uzturot sakarus ar Kominternes Izpildu komiteju Maskavā; bīskapa māja neizraisīja aizdomas politiskajā policijā un viņš nevienu reizi netika arestēts (Josifs Šteimanis. *Pasaules ebreju vēstures pētnieki.* – Rēzekne, 2004, 242. lp.). Kopš 1937. gada viņš rediģēja "Volksblat". 1940. gada jūnijā, krievu okupācijai sākoties, viņš kļuva par vienu no odiozākajiem okupācijas režīma ideologiem, vadot laikrakstus "Liaudies balsas" un "Tiesa", bet vācu okupācijas gados viņa komandētie padomju kaujinieki ("partizāni"; Zimana vadītā operatīvā kaujinieku grupa tika nomesta no padomju lidmašīnas 1943. gada aprīlī) bija pazīstami ar teroru pret lietuviešiem. Pēc kara viņš ļoti ilgus gadus bija vadošais staļinskais ideologs Lietuvā, pazīstams ar savu nelokāmo dogmatismu un lietuviešu inteliģences vajāšanu; no 1945. līdz 1970. gadam rediģēja LKP CK orgānu "Tiesa", vēlāk, līdz 1984. gadam, žurnālu "Komunisto". 1970. gadā kļuva par filozofijas zinātņu doktoru par "darbiem", veltītiem "padomju tautai – jaunai vēsturiskai kopībai" un "proletāriskajam internacionālismam". Viņš bija kļuvis tik nīstams lietuviešu akadēmiskajās aprindās, ka divas reizes tika izgāzts akadēmiķa – sic! – vēlēšanās Lietuvas Zinātņu Akadēmijā. Lai arī padomju Lietuvā par akadēmiķiem vai korespondētājlocekļiem bija kļuvis ne viens vien, kuriem nebija nekādu akadēmisku nopelnu (piemēram, Romas Šarmaitis), Zimana grāmatas, īpaši – "Mes – patriotai ir internacionalistas" (divi izdevumi, 1975. un 1977. gads), bija tik skandalozas pat no padomju zinātnes standartu viedokļa, ka lietuvieši neuzdrošinājās apkaunot sevi ar tādu akadēmiķi. Kad 1982. gada novembrī PSRS pie varas nāca čekas vadītājs Jurijs Andropovs, valsts drošības komiteja sāka jaunu antisemitisma vilni, organizējot komiteju cīņai pret cionismu kā rasisma formu; anticionistiskajā antisemitismā

loti aktīvi iekļāvās Zimans. Vytautas Tininis. *Sovietine Lietuva ir jos veikėjai*. Vilnius, 1994, pp. 301-307; Lietuvas KP nacionālo sastāvu 1930. gados skat. Saulius Kaubrys, *Op. cit.*, p. 122.

¹⁶¹ *Iciks Samuils Meskups* – 1907.–1942. (partijas segvārds “Adomas”) nāca no ģimenes, kur vairāki viņa radnieki, ieskaitot brāļus, bija redzami komunisti; brālis Pinkas 1927. gada bija pat emigrējis uz Kubu un arī tur iestājies komunistu rindas; Iciks sāka savu darbību komjaunatnē 1924. gada un galu gala sasniedza visaugstāko stāvokli Lietuvas Kompartijā, kāds nebija iedomājams ebrejiem – komunistiem Latvijā. Sākot ar 1935. gadu viņš bija partijas CK un biroja loceklis, sekretārs, kurš uzturēja sakarus ar Maskavu, bet 1939. gadā – 1940. gada sākumā pats bija Maskavā, kur 1940. gada 14. februārī, Kominternes sekretariāta sēdē, sniedza ziņojumu par stāvokli Lietuvas KP; viņš atgriezās Lietuvā neilgi pirms okupācijas un kļuva par Lietuvas KP otro sekretāru (1940.–41. gadā vēl nebija ieviesta prakse iecelt šajā amatā noteikti krievu, pie tam – ne vietējo, kā tas būs otrajā okupācijā, kopš 1944. gada) – tas bija augsts Maskavas uzticības apliecinājums, kuru viņš pilnīgi attaisnoja, aktīvi organizējot represijas pret Lietuvas iedzīvotājiem pirmajā okupācijas gadā. Kara gados ar Vāciju viņš darbojās Maskavā, bet 1942. gadā tika iecelts par padomju kaujinieku – kuras bija nolemts nogādāt vācu okupētajā teritorijā – grupas komandieri; 1942. gada martā viņa komandētā grupa tika nomesta no lidmašīnas; viņš karoja t.s. partizānos, arī Latvijas teritorijā, un krita Biržu apkaimē; viņa un vēl viena nomestā kaujinieku grupa tika sagrauta. Vytautas Tininis, *Op.cit.*, pp.201-203; Romualdas J. Misiunas, Rein Taagepera. *The Baltic States. Years of Dependence. 1940–1990*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1993, p. 350; SSSR i Līta v godi vtoroj mirovoj voini. Tom. 1, Vilnius, 2006, s. 437; *Borba za sovetSKUju Pribaltiku v VelikoJ Otečestvennoj voine. 1941–1945*. Riga, 1966, s. 291; Romas Sarmaitis. *Lietuvos revolucionieriai*. Vilnius, 1988, 242.-245. lpp.

¹⁶² 1940. gada maijā Lietuvā bija palikuši 10 000 ebreju bēgļu no Polijas. Simonas Strelcovas. *Reflections by Lithuanian Society on World War II Refugees*. Latvijas Kara Muzeja Gadagrāmata. VI. Rīga, 2005, 39. lp.

¹⁶³ “Jaunākās Ziņas”, 1939, 19. sept.

¹⁶⁴ Simon Sebag Montefiore. *A Great Betrayal*. The New York Review of Books, July 15, 2004, p. 14; F. Firsov. Arhivi Kominterna i vņešņaja politika SSSR v 1939.–1941.g. Novaja i Noveišaja Istorija, 1992., nr.6., s.19; Wojciech Sleszynski. *Ethnic Relations and the Policy of Soviet Authorities on the North – Eastern Territories of the Second Republic (Western Belorussia) Between 1939 and 1941*. *Holocausto Istorijos Tyrimai Ir Tautu Kolektyvine Atmintis Baltijos Regione*. Kaunas, 2002, p. 76; P. Lossowski. *Litwa a sprawy polskie. 1939–1940*. Warszawa, 1985, pp. 18–20; par baltkrieviem Viļņas novadā (Viļņas zemē) un PSRS politiku skat. arī Edvards Seliška. Vācijas-Lietuvas-PSRS attiecības un Viļņas Zemes jautājums 1939. gada rudenī. “Latvijas Vēsture”, 2005, Nr. 2.,

28. 30. lpp; V. A. Nevežin. Politiko-ideoloģiskie kampaniji Kremļa (1939–1941 gg) – Meždunarodnij Krizis 1939–1941 gg.: ot sovetsko-germanskih dogovorov 1939 goda do napadenija Ģermaniji na SSSR. Moskva, 2006, s. 310.

¹⁶⁵ LVVA, 2574.f., 3.apr., 329.l., 133. lapa.

¹⁶⁶ SSSR i Ļitva v godi vtoroj mirovoj voini. Tom. 1, s. 308.

¹⁶⁷ E. Rozenblat. Sovietizacija i antisemitizm v zapadnobeloruskich zemļah. 1939–1941. Sowietizacija i Rusyfikacija Polnocno – Wschodnich Ziem II Rzeczypospolitej (1939–1941). Bialystok, 2003, s. 109–110.

¹⁶⁸ F. Donasa 1940. gada ziņojums. Turpat, 213.lapa; Lietuvos Žydu Žudyniu Byla, p. 799; Dov Levin. Baltic Jews Under The Soviets, p. 166.

¹⁶⁹ E. Rozenblat. Op. cit., s. 111.

¹⁷⁰ Palīdzību no Sarkanās Armijas lūdza viens no Viļņas ebreju vadītājiem Dr. J. Vigodskis, kurš esot personīgi ieradies padomju bāzē pilsētas pievārtē – skat. aculiecinieces atmiņas: Šošana bat Jaakob. Ješče odna. Haifa, 2000, s. 43–44.

¹⁷¹ R. Žepkaite. Vilniaus istorijas atkarpa. 1939.–1940. Vilnius, Mokslo, 1990, p.67; skat. arī "Rīts", 1939, 2.nov; Č. Laurinavičius. Viļņus vo vlasti Litvi. 1939–1940.gg.: vnutrenniji i vnešņiji aspekti. Meždunarodnij krizis 1939–1941.gg.: ot sovetsko-germanskih dogovorov 1939 goda do napadenija Ģermaniji na SSSR, s. 233, 243.

¹⁷² D. Levin. The Litvaks, p. 191; arī – D. Levin. On The Relations Between the Baltic Peoples and Their Jewish Neighbours Before, During and After World War II. Holocaust and Genocide Studies. Vol.5, Nr.1. Pergamon Press, 1990, p. 55; arī – Lithuania. The World Reacts to the Holocaust, p. 329; Nora Levin. Op. cit., p. 436. Pazīstamais Izraēlas autors Itcaks Arads, kurš 1939. gada rudenī atradās Viļņas apkaimē, ir bijis mērenāks savos spriedumos, uzsverot nemieru spontāno raksturu un poļu jauniešu lomu to izraisīšanā, taču pat viņš ir apgalvojis, ka lietuviešu policija neesot aizstāvējusi ebrejus, bet pat situsi tos. Itzshak Arad. Ghetto in Flames. Jerusalem, 1980, p. 11. Vēlreiz jāuzsver, ka lietuviešu policisti, kuru skaits Viļņā vēl bija neliels, mērķis bija tikai savaldīt daudzoņus un atjaunot mieru; tā nekad nenostājās pret kādu vienu etnisku kopienas par labu citai. J. Paļeckis, savukārt, ir pamatoti rakstījis, ka uzbrukumus ebrejiem īstenoja poļu pūlis. J. Paļeckis. V dvuh mirah, s. 297.

¹⁷³ "Segodnja", 1939, 3, 7, 15. nov; "Nāves sods Viļņas nemiera cēlājiem". Brīvā Zeme, 1939, 6.nov; L. Sējas ziņojums ārlietu ministram V. Munte-ram 1939. gada 2. novembrī. LVVA, 5969.f., 1.apr., 132. l., 5.-6.lapas.

¹⁷⁴ "Segodnja", 1939, 7. nov.

¹⁷⁵ Nora Levin. The Jews in the Soviet Union. Since 1917. Vol. 2. London, 1990, p. 321, 880; Yehuda Bauer. Jewish Reaction to the Holocaust. Tel-Aviv, 1989, p. 40; Jerusalem of Lithuania (Newspaper), October–December, 2001, p. 2; Natan Barkan. Dorogi sudbi. Riga, 2003, s.25. Vienā no ebreju enciklopēdijām minētās 5000 vīzas, kuras esot izsniedzis Sugiharu; tas ir pārāk liels skaits; neprecīzi arī ir atzīmēts, ka ebreji ieceļo-

ja Japānā, no kuras tālāk devās uz ASV. (Kratkaja evreiskaja enciklope-
dija. Tom 4, s. 872.) Japāna praktiski neļāva tieši Japānas salās iebraukt
ne tikai ebrejiem, bet arī nevienai citai minoritātei (iespējams, ka Japānā
trīsdesmitajos gados bija labi, ja daži simti bēgļu – skat.: Ričard J. Evans.
Te Third Reich in Power. London, 2006, p. 556). Lietuvā mūsdienās ir
nodibināts fonds ar mērķi iemūžināt S. Sugiharas – kuru Jad Vašem Me-
moriāls Izraēlā ir atzinis varoni – piemiņu: “Sugihara Diplomats for Life
Foundation” (www.vdu.lt/sugihara/index_a.html).

¹⁷⁶ Nora Levin. Op.cit., p. 340.

¹⁷⁷ F. Donasa 1940. gada 10. jūnija pārskats. LVVA, 2574.f., 3.apr., 3291.,
39.lapa.

¹⁷⁸ F. Donasa 1940. gada 29. janvāra ziņojums Latvijas konsulāta Viļņā ma-
teriāli. 1940. gada maijs. Turpat, 47.–55.un 218. lapas (Latvijas pavalst-
nieki, ieskaitot uzņēmēju ebreju H. Barsuku, 1939. gada rudenī – 1940.
gada sākumā, pārvarot lielas grūtības, sāka izvest naudas līdzekļus un
vismaz daļu no mantas uz Latviju). Tiesa, jāatzīmē, ka neskatoties uz lie-
tuviešu vienu otru pārmērību pret Viļņas poļiem, arī poļi paši sagādāja
lietuviešiem stipras galvassāpes: “lietuviešu žēlošanās par poļiem arī pēc
maniem novērojumiem ir pilnīgi pamatota. Poļi pilnīgi, liekas, aizmirst,
ka neskatoties uz agrākajiem strīdiem lietuvieši pret viņiem bijuši tie-
šām līdzcietīgi un stipri viesmīlīgi kaimiņi. Neskaitāmas dižciltīgas poļu
ģimenes tagad paglābušās agrāk nicinātajā Lietuvā (..) daudzi no šiem
dižciltīgajiem bēgļiem pārgalvīgi un dumji izrunājas par Lietuvu. Par vi-
sām lietām viņi tic, ka jau nākošā pavasarī lielā Polija būs restaurēta un
ka viņā ietilps arī Lietuva un visa, vai vismaz daļa no Latvijas..”, 1939.
gada 21. decembrī rakstīja L. Sēja. LVVA, 1368. f., 3.apr., 1288. l., 51.
lapa.

¹⁷⁹ Cz. Milosz. Swing Shift in the Baltic., p. 15; filozofs Andrejs Pjatigosr-
kis ir rakstījis: “Mans draugs Tomas Venclova {lietuviešu izcelsmes ASV
rakstnieks un publicists – A.S.} uzskata, ka Viļņas (kādreiz vismaz trīs-
valodiskās) pārvēršanās par lietuviešu valodas pilsētu šai brīnišķīgajai
vietai bija pilnīga katastrofa”. Rīgas Laiks, 2001, sept., 7. lpp. Skaidrs, ka
galvenais faktors, kas radīja šo katastrofu, bija nacistu izplānotais Holo-
kausts un PSRS īstenotā agresija pret Poliju.

¹⁸⁰ LVVA, 2574.f., 3.apr., 2645.l., 2. lapa.

¹⁸¹ Turpat, 5969.f., 1.apr., 276.l., 112.lapa.

¹⁸² The Days of Memory, pp. 489-490.

¹⁸³ L.Sējas 1940. gada 22. jūnija ziņojums. LVVA, 2474.f., 3.apr., 3291.l.,
27.lapa.

¹⁸⁴ L. Sējas 1940. gada 6. marta ziņojums. Turpat, 138. lapa.

¹⁸⁵ Polpredi soobščajut. Sbornik dokumentov ob otnošenijah SSR s Latviei,
Litvoj i Estoniei. VIII 1939 – VIII 1940. Moskva, 1990, s. 120-122; S.
Atamukas. Lietuvos Žudu, p. 198; “Segodnja”, 1939, 18.okt.

¹⁸⁶ SSSR i Litva, s. 287.

¹⁸⁷ Fr. Charvat – do Pana Ministra Spraw Zagranicznych, w Parużu. Stoc-

- khom, 20 pазdzirnika 1939.r. Hoover Institution of War, Revolution and Peace. WPMSZ, box 5, s. 11.
- ¹⁸⁸ A. Kasperavičius. Op. cit., s. 320.
- ¹⁸⁹ Citēts no raksta "Darba nometne pretvalstiskiem elementiem Lietuvā". Rīts, 1939, 17.okt.
- ¹⁹⁰ Lietuvas ebreju preses pārskats. 1939. gada oktobris–novembris. LVVA, 2574.f., 3.apr., 2810., 11.lapa.
- ¹⁹¹ Polpredi soobščajut, pp.122, 238, 302, 350-351.
- ¹⁹² Nora Levin. Op.cit, pp. 340-346; Repressiji protiv poľakov i poľskih graždan. Istoričeskije sborniki "Memoriala". Vipusk 1, Moskva, 1997, s.89; Norman Davies. Rising '44. "The Battle for Warsaw". London, 2004, p.33.
- ¹⁹³ Polpredi soobščajut, p.122; Lietuvas ebreju preses pārskats. 1940. gada maijs. LVVA, 2574., 2.apr., 7058., 71.-86. lapas.
- ¹⁹⁴ Polpredi soobščajut, pp. 350-351.
- ¹⁹⁵ Lietuvas ebreju preses pārskats. 1940. gada janvāris–maijs. LVVA, 2574.f., 2.apr., 7058.l., 1.-2. lapa.
- ¹⁹⁶ Lietuvas ebreju preses pārskats. 1939. gada septembris–decembris. Turpat, 2574.f., 3.apr., 2810.l., 29.lapa; S. Atamukas. Lietuvas žudu, pp.212-213.
- ¹⁹⁷ Raksta tulkojumu skat. LVVA, 2574.f., 2. apr., 7058.l., 54. lapa.
- ¹⁹⁸ SSSR i Ļitva v godi vtoroj mirovoj voini. Tom. 1. Vilnius, 2006, s. 422.
- ¹⁹⁹ LVVA, 5969.f., 1.apr., 281.l., 109.lapa; Litwa Wspolczsena. Odczyt posła Charvata, Maj 1939. Hoover Institution Archives, Box. No 1, p. 30.
- ²⁰⁰ Citēts no "Jaunākās Ziņas", 1939, 21.janv., "Brīvā Zeme", 1939, 30. marts.
- ²⁰¹ LVVA, 2575. f., 15.apr., 102.l., 132, lapa.
- ²⁰² Ernst Nolte. The Three Versions of the Theory of Totalitarianism and the Significance of the Historical– Genetic Version. Poznan Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities.1998. Vol. 65, pp. 109-128.
- ²⁰³ L.Sējas 1940. gada 10. janvāra un 30. janvāra ziņojumi. LVVA, 2574., 3.apr. 3291.l., 242., 296. lapas.
- ²⁰⁴ Citēts no – Bonifācijs Daukšts. NKVD un gestapo sadarbības "ziedu laiks": fakti un hipotēzes. "Kultūras diena", 2006, 15. apr.
- ²⁰⁵ Simonas Strelcovas. Op. cit., 42. lpp.
- ²⁰⁶ Christopher R. Browning. The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942. Nebraska University Press, 2004, pp. 196-197.
- ²⁰⁷ Jaffa Eliah. Bog zdesj bolše ne živet. Hasidskije istoriji epohi katastrofi. Moskva, 2005, s. 206.
- ²⁰⁸ Genrih Agranovskij, Gaļina Baranova. Op. cit., s. 100-101; Sofja Dubnova. Iz "Knigi ob otce". BEK, 1991, Nr.5, s. 11-17.
- ²⁰⁹ LVVA, 2574.f., 3. apr., 3291.l., 85.lapa.
- ²¹⁰ S. Atamukas. Lietuvas žydu, p. 193.

- ²¹¹ Dovs Levins ir sniedzis citus, lielākus skaitļus: uz 1940. gada jūniju LKP esot bijis aptuveni 2000 biedru, komjauniešu – 1000, MOPR aktivistu – 6000; kopā – 9000, no kuriem ebreji – ne mazāk par trešdaļu (3000), kas būtu nedaudz pāri par 1% no visiem Lietuvas ebrejiem. D. Levin. *Baltic Jews Under The Soviets*, p.30; Očerki komunistiķeskoj partiji Ļitvi. T. 2. Vilnius, 1980, s.691.
- ²¹² Saulius Suziedelis. *History, Memory and Politics: Lithuania Confronts the Holocaust*. Referāts Jēlas Universitātē, 2007. gada 11. oktobrī; Polpredi soobščajut, s. 302.
- ²¹³ 1940. gada 22. aprīli Lietuvas armijas izlūkdienesta (ģenerālštāba II departaments) priekšnieka vietnieks, pulkvežleitnants Petras Kirlis apmeklēja brokastis Padomju vēstniecībā Kauņā un to laikā uzstādīja krieviem jautājumu kā viņi reaģētu uz lietuviešu lūgumu pēc palīdzības nemieru, kurus viņi gaida Viļņā, apspiešanā. Krievi no atbildes izvairījās. Turpat, 303.lpp. Pēc Lietuvas okupācijas Kirlis, protams, tika apcietināts un nošauts 1941. gadā.
- ²¹⁴ LVVA, 2575. f., 3.apr., 3291.l., 38. lapa.
- ²¹⁵ F. Donasa 1940. gada 12. jūnija ziņojums. Turpat, 42.-47. lpp.; “Jaunākās Ziņas”, 1940, 1. jūn.
- ²¹⁶ “Lietuvas valsts prezidents apciemos Viļņu.” “Jaunākās Ziņas”, 1940, 15.jūn.
- ²¹⁷ Liudas Truska. *Holokausto priekšnosaukums Lietuvoje; Alfonsas Eidintas. The Meeting of the Lithuanian Cabinet, 15 June 1940. The Baltic And The Outbreak of The Second World War.*—Cambridge University Press, 1992, pp. 167-170.
- ²¹⁸ Lietuvas TSR Istorija. IV Tomas. 1940–1958 metai. Vilnius, “Mokslas”, 1975; aculiecinieka liecības par ebreju jauniešu uzvedību 15. jūnijā Kauņā sk.: Bronius Aušrotas. *Sunkiū sprendimu metai*. Vilnius, 1990, p.193.
- ²¹⁹ Očerki istoriji komunistiķeskoj partiji Ļitvi. T. 2, s. 660; Vytautas Tiniņis. *Sovietine Lietuva*, 202. lpp.
- ²²⁰ Očerki istoriji komunistiķeskoj partiji Ļitvi, T.2, s. 660.
- ²²¹ LVVA, 2575. f., 3.apr., 3291.l., 6.lapa.
- ²²² Turpat., 6.-7. lapa.
- ²²³ Očerki komunistiķeskoj partiji Ļitvi. T. 2, ss. 658-659; Romas Sarmaitis. *Lietuvos revolucionierai*, 120. lpp; Aba Gefens citēts no A. E. Senns. *Baltijas kaujas lauks.* – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti. 15. sējums, Rīga, 2005, 22.lpp; ļoti korektu un precīzu ebreju daļas nostājas 1940. gada jūnijā–jūlijā novērtējumu sk.: Saulius Suziedelis. *Foreign Saviors, Native Disciples: Perspectives on Collaboration in Lithuania, 1940–45.* David Grant, Paul A. Levine and Laura Palosuo. Ed. *Collaboration and Resistance During the Holocaust.* Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania. Bern, 2004, pp. 322-325; 1993. gada 14. oktobrī Viļņā, pirmās nopietnās konferences, veltītas Holokaustam Baltijā, laikā pat baltiešiem nedraudzīgais S. Vīzentāla centra Jeruzalemē direktors Dr. J.

- Zurofs atzina: nav šaubu, ka ebreju atbalsts komunistiem ir veicinājis antisemitisma pieaugumu. *The Days of Memory*. Vilnius, 1995, p.508.
- 224 "Pārmaiņas Lietuvas valsts iestādēs". "Jaunākās Ziņas", 1940, 29.jūn.
- 225 Polpredi soobščajut, p. 461; Očerki Istoriji Kommunističeskoj Partiji Litvi. T.2, ss. 665-666; SSSR i Litva v godi vtoroj mirovoj voini. Tom 1, s. 672.
- 226 D. Levin. *Baltic Jews Under The Soviets*, pp. 19-20; Dov Levin. *The Lesser of Two Evils. Eastern European Jewry under Soviet Rule. 1939-1941*. Philadelphia - Jerusalem, 1995, p.38-39; Nora Levin. *Op.cit.*, p. 358.
- 227 Polpredi soobščajut, p. 466; R. Sarmaitis. *Lietuvos revolucionieriai*, 245. lpp; Saulius Sužiedelis. *Foreign Saviors, Native Disciples*, p. 324.
- 228 SSSR i Litva, s. 63.
- 229 Lietuvos Okupacija ir Aneksija. 1939-1940. Dokumentu Rinkinys. Vilnius, „Mintis“, 1993, p. 375; Alfred Erich Senn. *Baltic Battleground. The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations. 1940-1991. Symposium of the Historians of Latvia, Volume 14*. Rīga, 2005, p. 22; Liudas Truska, Vytautas Kancevičius. *Lietuva. Stalino ir Hitlerio sanderio verpetuse*. Vilnius, 1990, p. 182; Alfrēds Erihs Senns. *Baltijas kaujas lauks. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti*. 15. sējums, 20. lpp; L. Truska, V. Vareikis. *Op. cit.*, 187.-192. lpp.
- 230 Lietuva 1940.-1990. Okupuotas Lietuvos Istorija. Vilnius, 2005, l. 89; S. Sužiedelis. *Op. Cit.*, p. 331.
- 231 Dov Levin. *The Litvaks*, p.193; *Baltic Jews Under The Soviets*, pp. 14-20; Očerki kommunističeskoj partiji Litvi. T. 2, s. 667; L. Truska, V. Vareikis. *Op. cit.*, 183. lpp.
- 232 Dov Levin. *Baltic Jews Under The Soviets*, p. 28-30; Romualdas J. Mišionas, Rein Taagepera. *The Baltic States. Years of Dependence. 1940-1990*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1993, p. 350; Vytautas Tininis. *Sovietime Lietuva*, p. 302.
- 233 Vytautas Tininis, *Op.cit.*, p.202-203; 302-303.
- 234 Šošana Geļcer. Otvzvuki truda A. I. Solžepicina "Dvesti let vmeste (1795-1995)." *Zametki. Jevreji v menjajuščemsja mire*. V. Rīga, 2005, s. 159.
- 235 Ezra Mendelsohn. *The Jews of East Central Europe*, p. 239; Ebreju īpat-svars noziedzīgajos drošības dienestos visaugstākais bija t.s. Tautas Polijā no 1945. līdz 1956. gadam. Pats drošības lietu ministrs – Staņislavs Radķevičs – bija ebrejs, tāpat kā 13 % no visaugstākajiem ministrijas vadītājiem, ieskaitot visu triju galveno drošības apakšdienestu vadību. Tie bija – pretizlūkošana, kura tika izveidota jau 1944. gadā, līdz ar Sarkanās armijas ierašanos Polijā un kura tika veidotā pēc šaušalīgā Padomju militārās pretizlūkošanas (*Smeršs*) parauga; vispārējā drošība (*Bezpieka*) un visodiozākā sastāvdaļa, Departaments Nr. 10, kurš izspiegoja pat valsts un partijas vadītājus un kuru komandēja ebreju izcelsmes pulkvedis Anatols Feigins; arī abi viņa vietnieki – pulkveži Jozefs Svjatlo (*Swiatlo*) un Henriks Piseckis – bija ebreji. Skaidrs, ka represijas pret nacionāli

domājošiem ebrejiem un cionistiskām aktivitātēm arī bija viens no Departamenta galvenajiem darbības virzieniem. sk. sīkāk.: Gabriele Eschenazi, Gabriele Nissam. *Les Juifs et le communisme apres la Shoah*. Paris, 2000, pp. 221-227.

²³⁶ Vytautas Tininis, *Op.cit.*, p.174; Liudas Truska, Vytautas Kancevičius. Lietuva. Stalino ir Hitlerio sanderio verpetuse, p. 169; Gladkova uzdevumos, vismaz 1940. gada vasarā, laikam ietilpa ne tikai terora organizēšana, bet arī cita veida darbība: piemēram, viņš mēģināja pierunāt pazīstamo lietuviešu diplomātu, bijušo sūtni Vācijā un Lielbritānijā Vāclovu Sidzikausku (Vāclovas Sidzikauskas) uz sadarbību ar padomju varu. Vāclovas Sidzikauskas. *Lietuvos Diplomatijos Parašteje*. Vilnius, 1994, p. 191-194.

²³⁷ Alexander Kokurin. The Basic Activity Directions of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Latvian Soviet Socialist Republic in 1940-1941. *Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti*. 11. sējums, Rīga, 2004, 141. lp.

²³⁸ B. Daukšts. NKVD un gestapo sadarbības "ziedu laiks".

²³⁹ Represiji protiv poľakov i poľskih graždān, ss.114-115, 119.

²⁴⁰ Dov Levin. *Baltic Jews Under The Soviets*, p. 28.

²⁴¹ Lithuania juive. 1918-1940, p. 175; I. Petravičiūtė. Padomju represīvās struktūras un kolaboracionisms Lietuvā 1940-1941. Referāts starptautiskā konferencē "1941. gada 14. jūnija deportācijas: noziegumi pret cilvēci". Rīga, 2001.gada 12. jūn.; A. Anušauskas. *Collaboration and Crimes against Humanity in the Occupaied Baltic States in 1940-1941*. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti. 1. sējums. Rīga, 2000, 105. lpp; L. Truska, V. Vareikis. *Op. cit.*, 331. lpp; literatūrā sastopami atšķirīgi dati par čekistu skaitu Lietuvā; neviens no tiem tomēr nesasniedz 600; augstākais minētais ir 557, jau uz vācu - krievu kara sākumu 1941. gadā. Inga Petravičiūtė. *Soviet Repressive Structure and Collaboration with them in Lithuania*. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 6. sējums, Rīga, 2002, 144.lpp.; vieni no uzticamākajiem avotiem par ebreju - čekistu skaitu ir nopietnā vēsturnieka L. Truskas darbi. Skat., piemēram, Liudas Truska. *Tikros ir pirmsētos kaltes. Žydai ir Lietuviai Pirmoju Soviet mečiu. 1940.-1941. Acta Et Commetationes Universitatis Vytauti Magni*. Darbai ir Dienos. 34, p. 285-319.

²⁴² "Vārds "ebrejs" bieži kļuva par sinonīmu vārdam "komunisti". The Pre-conditions of the Holocaust in Lithuania, p. 3.

²⁴³ Anatol Lieven. *The Baltic Revolution*, pp. 149-150.

²⁴⁴ Liudas Truska. *Holokausto prielaidos Lietuvoje*.

²⁴⁵ Sima Ycikas. *Zionist Activity in Post - War Lithuania. Jews in Eastern Europe*, Winter 1997, p. 31.

²⁴⁶ Nora Levin. *Op.cit.*, p. 344.

²⁴⁷ A. E. Senn. *Baltic Battleground*, p. 24; Lithuania in March 1941: An American Diplomats's Report. *Journal of Baltic Studies*, Summer 1995, p. 153.

- ²⁴⁸ The Shoah (Holocaust) in Lithuania. Vilnius, 2006, p. 161-163, 168; Saulius Sužiedelis. Foreign Saviors, Native Disciples, p. 314.
- ²⁴⁹ LAF dalībnieku skaits, kas ir minēts dažos darbos – 36 000 (T. Lane. Lithuania. Stepping Westward, p.54) – ir ļoti liels pārspilējums; par pārspilējumiem skat. Journal of Baltic Studies, Winter 2003, p.482; pārspilējumi ir pārņemti no aktivistiem ļoti simpatizējošās grāmatas *Lithuania 700 Years*. Ed.by Dr. Albertas Gerutis. New York, 1969. Grāmatas autori ne ar vienu vārdu nepieminēja LAF radikālo antisemitismu; mērenāku viedokli par sacelšanas dalībnieku skaitu skat. The Sovietization of the Baltic States. 1940–1956. Ed. By Olaf Mertelsmann. Tartu, 2003, p. 23; precīzāku un akadēmiski korektu informāciju par LAF un K. Šķirpu skat. Valentinas Brandišauskas. The Anti-Soviet Resistance in 1940 and 1941 and the Revolt of June 1941. The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. Vilnus, 2002, pp. 11-18.
- ²⁵⁰ The Preconditions of the Holocaust in Lithuania, p. 4; Lithuanie juive, p. 19.
- ²⁵¹ Vyngantas Vareikis. Lithuanian – Jewish Relations, p. 255; Vyngantas Vareikis. Specific of the Holocaust in Lithuania in 1941–1944. Materiāli vosmjoj meždunarodnoj konferenciji po judaiki. Moskva, 2001, pp. 207-202.
- ²⁵² Dr. Arvīda Anušauska informācija autoram 2007. gada 11. jūnijā.
- ²⁵³ H. Strods. Okupācijas varas drošības orgāni Latvijā. Latvijas Vēsture, 2001, Nr. 3, 127. lpp.; Dov Levin. Baltic Jews Under The Soviets, p.121; Holokausto Istorijos Tyrimai, p. 99; Istorija Stalinskogo Gulaga Massovije repressiji v SSSR. Tom 1. Moskva, 2004. S. 403-405.
- ²⁵⁴ Repressiji protiv poľakov i poľskih graždān, ss. 137-144.
- ²⁵⁵ Turpat, 138.-139.lpp.
- ²⁵⁶ The Shoah (Holocaust) in Lithuania, p. 381-384.
- ²⁵⁷ Turpat, 361.lpp.
- ²⁵⁸ Adolfas Danušis. Lithuania Against Soviet and Nazi Agression. The American Foundation for Lithuanian Research, 1988, pp. 37-45; Naujos požiūris į Lietuvos istoriją. Kaunas, "Tiesa", 1989, 3.nod.
- ²⁵⁹ Repressiji protiv poľakov i poľskih graždān, p.5; The Preconditions of the Holocaust in Lithuania, p. 3; lietuviešu vēsturnieks A. Bubnis uzskata, ka Lietuvu paspēja atstāt 8500 ebreji. Arunas Bubnis. Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944. Vilnius, 2005, p. 42.
- ²⁶⁰ Nora Levin. Op .cit., p. 356; D. Levin. The Litvaks, p. 197; G. V. Kostirčenko. Tainaja politika Stalina. Vlastj i antisemitizm. Moskva, 2001, s. 188; Masha Greenbaum. The Jews of Lithuania, p. 293.
- ²⁶¹ Repressiji protiv Poľakov i poľskih graždān, pp. 150-151; S. Atamukas. Lietuvos žydu, p. 223.
- ²⁶² Zigmantas Kiupas. The History of Lithuania. Vilnius, 2005, p.286.
- ²⁶³ Turpat, 283.lpp.
- ²⁶⁴ Viedoklis, ka ebreji sastādīja tikai 4% no deportētajiem – Vyngantas Vareikis. Lithuanian – Jewish Relations, p. 254. – neatbilst patiesībai. Pre-

cizākus skaitļus sk.: The Preconditions of the Holocaust in Lithuania, p.4; lietuviešu vēsturnieka Arvīda Anušauska dati; Dovs Levins ir veicis milzīgu darbu, pētot padomju teroru pret ebrejiem, taču viņa dotais deportēto Lietuvas ebreju skaits – 7000 – nav precīzs un ir pārāk liels. Sk.: Baltic Jews Under The Soviets, p. 143.

²⁶⁵ Arvīda Anušauska dati, sniegti grāmatas autoram.

²⁶⁶ The Shoah (Holocaust) in Lithuania, p. 168; S. Sužiedelis. Op. cit., p. 338.

²⁶⁷ A. Ē. Senns. Baltijas kaujas lauks, 23. lpp.

²⁶⁸ Alan Klark. Barbarossa. The Russian–German Conflict. 1941–1945. London, 1997, p. 53; Juris Pavlovičs. Nacistiskās Vācijas okupācijas karaspēks Latvijā – ienākšanas hronoloģijas precizēšana. LVIŽ, 2004, Nr. 3, 107. lpp.

²⁶⁹ Dov Levin. Baltic Jews Under The Soviets, p. 175; par Lietuvas ebreju bēgšanu uz Latviju sk.: I. Sidney. How Dark the Heavens. New York, 1990, pp. 19-23; S. Atamukas. Lietuvos žydy kelias, p. 239; A. Stranga. Holokausta Latvijā: 1941.–1945. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti. 12. sējums. Rīga, 2004, 220.-221. lpp; par Lietuvas bēgļu pajūgiem Jelgavā un tās apkārtnē – Juris Pavlovičs. Okupācijas varu maiņa Zemgalē 1941. gada vasarā. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti. 19. sējums. Rīga, 2007, 137.-138. lp; Krievijas vēsturnieks I. Aļtmans uzskata, ka okupētās Latvijas teritorijā ir gājuši bojā līdz pat 7 000 Lietuvas ebreju. I. Aļtman. Žertvi ņenavisti. Holokost v SSSR. 1941–1945. Moskva, 2002, 240. Tas ir ļoti pārspīlēts skaitlis, kuru neapstiprina nekādi avoti. 1941. gada 11. augustā Daugavpils latviešu palīgpolīcijas 5. iecirkņa priekšnieks ziņoja Daugavpils prefektam par bēgļu – Lietuvas ebreju apcietināšanu, taču neminēja to skaitu. Skaidrs, ka skaitlis tiktu minēts, ja apcietināto būtu bijis ļoti daudz. LVVA, 1398. f., 1. apr., 68. l., 31. lapa.

²⁷⁰ Sk. autentiskas liecības par to Hermana Kruka, kurš 1941. gada vasarā atradās Viļņā, dienasgrāmatās. H. Kruk. The Last Days of the Jerusalem of Lithuania. New Haven; London, 2002.

²⁷¹ Arvydas Anušauskas. Collaboration and Crimes to Humanity in the Occupied Baltic States in 1940–1941 Against the Background of World War II. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti. 1. sējums. Rīga, 2000, p.110.

²⁷² Precīzas ziņas par notikumiem 1941. gada jūnijā sniedz monogrāfija Valentīnas Brandišauskas. *Siekliai atkurti Lietuvos valstybinguma* (1941 VI–IX). Vilnius, 1996; LAF aktīvistu pašu viedoklis – nepatiesais un pārspīlētais, ka viņi ir pilnīgi vadījuši 1941. gada 23. jūnija sacelšanos un tajā ir piedalījušies 100 000, ir nekritiski pārņemts minētajā britu autora T. Leina grāmatā, par avotu izmantojot darbu *Lithuania. 700 Years*, p. 327; Romualdas J. Misiunas, Rein Taagapera. Op. cit., p. 44.

²⁷³ Arvydas Anušauskas. Op.cit., p.113; *Forgotten Soviet War Crimes*. Edited by V. Lansbergis, A. Šiušaite. Vilnius, 2005, p. 7; Arvydas Anušauskas. Massacre of Military and Civilian Population Perpetrated by the

- Soviets. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 15. sējums, 31.-36. lpp; Austra Radzevičute. Lietuviētis Krievijai prasīs maksāt padomju kara noziegumu upuru radiniekiem. "Diena", 2007, 18. jūn.
- ²⁷⁴ Valentinas Brandišauskas. Op. cit., pp. 137-144; Valentinas Brandišauskas. Anti-Soviet Resistance, p. 18.; Liudas Truska. Lietuviškoji Holokausto Lietuvoje Istoriofija. Holokausto Istorijos Tyrimai ir Tautu Kolektyvine Atmintis Baltijos Regione, pp. 86-88; The Shoah (Holocaust) in Lithuania, p. 351.
- ²⁷⁵ Te Shoah (Holocaust) in Lithuania, p. 164.
- ²⁷⁶ Nazi Europe and the Final Solution, p. 268.
- ²⁷⁷ Vygantas Vareikis. Op.cit., p.260; ziņas par to, vai pagaidu valdības locekļi ir atbalstījuši pat ebreju masveida iznīcināšanu, ir skopas. Galvenokārt tiek minētas Kauņas ebreja I. Goldberga liecības, kurš ir stāstījis citiem ebrejiem par savu sarunu ar valdības locekli I. Matuļoni (*Matuļionis*), kurš esot atzinis Goldbergam, ar kuru viņi bijuši veci paziņas, ka valdībā ir arī mazākums, kurš iestājas par labu ebreju iznīcināšanai. Yitshak Arad. The Holocaust in Lithuania as Reflected in Jewish Sources – Diaries, Memoirs, Testimonies. Referāts konferencē "Holocaust in Lithuania...", 2002, 24.sept; L. Truska. Lietuviškoji Holokausto Lietuvoje Istoriofija, p. 88.
- ²⁷⁸ Apgalvojumu par 40 vietām, kurās notika spontāni uzbrukumi ebrejiem, visvairāk uztur Dovs Levins – sk.: Dov Levin. The Litvaks, p. 218; Dov Levin. July – The Crucial Month for the Remnants of Lithuanian Jewry. Yad Vashem Studies, 1984, nr. 16, p. 334; Dov Levin. Lithuania, p. 333; Encyclopedia of the Holocaust. Izrael Gutman, Editor in Chief. New-York, 1990, p. 898; Dov Levin. Dłaczego Żydzi byli mordowani przez litewskich sasiadow. Swiat NlePozegnany, p. 720.
- ²⁷⁹ Gan vācu avotos, gan ebreju atmiņās plaši tiek lietots vārds *partizāni*, tā saucot gandrīz katru lietuvieti, līdz pat 1941. gada decembrim, kurš piedalījās ebreju iznīcināšanā. Faktiski lielākajai daļai lietuviešu, kuri piedalījās t.s. pogromos vai kalpoja t.s. pašaisardzībā vai lietuviešu palīgpolīcijā, varēja arī nebūt sakaru ar partizāniem, par kuriem, nosacīti, varētu saukt tikai pretpadomju sacelšanās – vācu iebrukuma pirmajās dienās – dalībniekus; Valentinas Brandišauskas. Anti-Soviet Resistance, p. 16; franču autors Īvs Plasero (*Yves Plasseraud*) raksta, ka lietuviešu "aktīvistu", jau *pirms* vācu ierašanās, sāka "...mežonīgi nogalināt tūkstošiem cilvēku, komunistus, ebrejus vai padomju varas kolaboracionistus..." – Yves Plasseraud. The Shoah in Lithuania. Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmensis. Vol. 23, pp. 154-155. Tiesa, nekādi avoti, kas liecinātu par labu šim apgalvojumam, netiek uzrādīti, un tā stāsti par "mežonīgo" ebreju masveida nogalināšanu pirms vācu ienākšanas ceļo no viena darba uz otru, lai arī joprojām nav doti nekādi pierādījumi, ka tiešām pašu lietuviešu organizēta ebreju nogalināšana būtu notikusi un ka ebreji tikuši nogalināti tikai nacionalitātes ("rases") dēļ (ņemot vērā to, ka Lietuvā bija sākusies diezgan plaša bruņotā cīņa pret padom-

ju okupācijas režīmu, pilnīgi iespējams, ka ebreji, kuri cīnījās padomju pusē, varēja arī iet bojā, bet kā padomju karotāji, nevis kā ebreji; varbūt kādā vietā lietuvieši patiešām bija nogalinājuši ebrejus tikai rasistisku apsvērumu dēļ, bet tie noteikti nebija ne tūkstoši, ne simti upuru un precīzu ziņu par šādiem gadījumiem laikam nav).

²⁸⁰ Ch. Diekmann. *The War and the Killing of the Lithuanian Jews. National Socialist Extermination Policies. Contemporary German Perspectives and Controversies*. Ed. By Ulrich Herbert. Oxford, 2000, p. 241; Christopher R. Browning with contributions by Jürgen Matthaus. *The Origins of the Final Solution*, pp. 226-227, 254-255; Raunas Bubnys. *The Holocaust in Lithuania: An Outline of the Major Steps and their Results. The Vanished World of Lithuanian Jews*, p. 207; A. Bubnis. *Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, p. 7; Saul Friedlander. *Nazi Germany and the Jews. 1939-1945. The Years of Extermination*. New York, 2007, p. 207; kā jau rakstīju, ebreju nogalināšana Garždai vācu iebrukuma pašā sākumā nebija uzreiz totāla (sievietes un bērni tika nogalināti vēlāk), taču redzamais vācu vēsturnieks H. Krausniks jau 1958. gadā, uzskatot, ka Garždā ir uzreiz nogalināti visi ebreji, izvirzīja versiju, ka kopš vācu iebrukuma pirmajiem brīžiem vāciešu speciālās vienības jau bija saņēmušas pavēli par totālu ebreju nogalināšanu visās vietās. Sk.: Rudīte Viksne. *Ebreju iznīcināšana Latvijas mazpilsētās: pētniecības problēmas un prioritātes*. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 12. sējums, Rīga, 2004, 44.-45. lpp. Vairāki vācu un citu zemju autori ir apšaubījuši Krausnika viedokli par viennozīmīgas pavēles par totālu ebreju iznīcināšanu esamību jau 22. jūnijā.

²⁸¹ N. Naimark. *The Nazis and "The East": Jedwabne's Circle of Hell*. *Slavic Review*, Fall 2002, vol. 61, no. 3, p. 481; S. Sužiedelis. *The Mass Persecution and Murder of Jews: The Summer and Fall 1941*. Referāts Starptautiskā konferencē "Holocaust in Lithuania", Viļņa, 2002. gada 23. septembris; arī – Sužiedelis. *Historical Dictionary of Lithuania*. Scarecrow Press, 1997; Heinz – Ludger Borgert. *Documents about the persecution and murder of Lithuanian Jews and the looting of Jewish assets deposited in the Federal Archives Branch of Ludwigsburg*. Referāts starptautiskā konferencē "Holocaust in Lithuania", rakstiskā versija; Saul Friedlander. *Mass Murder and German Society in the Third Reich*. Uppsala University, 2002, p. 27; Iljas Altmana viedoklis, ka vācu iebrukuma pirmajās dienās vācieši ir nogalinājuši visus ebrejus Kretingā un Palangā, nav precīzs (I.A. Altman. *Holokost i jevreiskoje soprotivlenije na okupirovannoj teritoriji SSSR*. Moskva, 2002, p. 164), jo – kā jau rakstīju, sievietes un bērni, izņemot tikai dažus, šajā laikā vēl netika nenogalināti. Nepamatots ir britu vēsturnieka Devida Sezarani (*David Cesarani*) – kuram, kopumā, ipaši 1990. gadu darbos, bija raksturīga tendence ļoti stipri pārspīlēt baltiešu lomu nacistu organizētajās masu slepkavībās – mēģinājums interpretēt notikumus Kauņā tikai kā īstu lietuviešu "spontānu uprising" (spontānu sacelšanos), kuras laikā ir tikuši nogalināti

2500 ebreji (David Cesarani. *Justice Delayed. How Britain became a refuge for Nazi war criminals.* London, 1992, p. 16.) Te tiek vienkopus sajaukti divi un ļoti atšķirīgi notikumi – pretpadomju sacelšanās Kauņā, kuras laikā nekāda ebreju masveida slepkavošana nenotika, un Štālekera iedvesmotie un organizētie slaktiņi 26.–27. jūnijā. Diemžēl, nepamatotais viedoklis, ka lietuvieši vēl *pirms* vāciešu ierašanās esot nogalinājuši tūkstošiem – ! – ebreju ir stūrgalvīgi atspoguļots vienā no jaunākajiem Jad Vašem darbiem – *To Bear Witness. Holocaust Remembrance at Yad Vashem.* Editors Bella Guterman and Avner Shalev. Yad Vashem, Jerusalem, 2005, p. 103.

- ²⁸² Vygantas Vareikis, *Op.cit.*, p. 255; Štālekera ir atstājis divus plašus – 1941. gada 15. oktobra un 1942. gada 1. februāra – ziņojumus par Holokausta gaitu Baltijā; to oriģināli glabājas Speciālajā arhīvā Maskavā. Abi ziņojumi ir viens no ievērojamākajiem avotiem par ebreju iznīcināšanas gaitu, taču izmantojot to, ir jāņem vērā vismaz sekojošais: ziņojumi aplūko Holokaustu gaitu tikai no vienas, lai arī vissvarīgākās, perspektīvas – no slepkavu perspektīvas; lai cik ārkārtīgi nozīmīga šī perspektīva arī nebūtu, tā pavisam nav vienīgā un pats galvenais, ka tā nekā nepasaka par upuru vai malā stāvētāju, vai ebreju glābēju pasauli; skaitļi, kurus min Štālekera, nereti ir neprecīzi un jāsalīdzina ar visiem citiem iespējamajiem avotiem; piemēram, viņš raksta, ka t.s. pogromos Kauņā 1941. gada 25.–27. jūnijā ir tikuši nogalināti 3800 ebreji (Štālekera ziņojumi pilnīgi pamatoti ir ļoti populāri literatūrā, veltītā Holokausta vēsturei, un viņa dotie skaitļi tiek nereti pārņemti bez jebkāda komentāra, kā tas ir noticis izcilā vēsturnieka Ērika Hobsbauuma darbā – viņš atkārtoti minēto skaitli – 3800 – E. Hobsbauwm. *Age of Extremes. The Short Twentieth Century. 1914–1991.* London, 1999, p. 121); tas ir ļoti pārspīlēts skaits un kritiska noslepkavoto skaita analīze mūsdienu pētījumos nekad nav devusi skaitli, lielāku par 1000 (*Ch. Diekmann* ir minējis 2000 – *The War and the Killing of the Lihuanian Jews*, p. 249; šis skaitlis arī nav balstīts neapstrīdamos avotos). Acīmredzot pie “pogromu” upuriem Štālekera ir pieskaitījis kādu daļu no 4.–6. jūlijā nogalinātajiem 7. fortā bijušajā Kauņas cietoksnī. Nav iespējams arī apstiprināt viņa 15. oktobri rakstīto, ka lietuvieši bija nodedzinājuši 60 ebreju mājas Kauņā (tas ir pārņemts arī darbā *Ričard Rhodes. Masters of Death. The SS – Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust.* New York, 2002, p. 42; Rods pat rakstā, ka lietuvieši ir metuši bumbas sinagogās; tas, visticamāk, pieder pie folkloras; grūti iedomāties, ka Štālekera būtu personīgi pārskaitījis, cik ebreju māju ir nodedzināts). Ziņojumos nav ietverta ebreju nogalināšana Lietuvas pierobežā ar Vāciju, kuru jau 22.–23. jūnijā veica vācu mobilās SD vienības no Tiltzites un Mēmeles; novārtā atstātas arī slepkavības *Svenčionys* rajonā un Šauļos (tas pats raksturīgs arī K. Jāģera ziņojumiem). Viņš centās radīt priekšstatu, ka vācu SD absolūti kontrolēja un vadīja slepkavošanu; tā tas noteikti bija kopumā, taču diez vai ir izslēdzami gadījumi, kad vācu kontrole varēja arī nebūt tik dzelžaina. Sk.

- Cristoph Diekmann. Holocaust Related Records about Lithuania in the Archives of Germany. Referāts konferencē "Holocaust in Lithuania".
- ²⁸³ S. Sužiedelis. Op.cit; par Kauņas slaktiņa fotogrāfijām skat. H.-L. Borget. Op.cit; Lithuanian Quaterly Journal of Arts and Science. Vol. 47. Winter 2001. Ed. By M. Gražina Slakenas.
- ²⁸⁴ Par vienu no vissāušīgākajiem un, iespējams, unikālākajiem – mežonībā – noziegumiem Holokausta gaitā tiek uzskatīts Rumāņu fanātisko Dzelzs Gvardes leģionāru īstenotais noziegums 1941. gada 22. janvārī Bukarestē, kad lopu kautuvē viņi nogalināja aptuveni divus simtus ebreju, ieskaitot bērnus, kuri tika pakārti lopiem domātajos vadžos un klāt tika pieliktas zīmītes – košera gaļa; noziegums tika īstenots gandrīz kā rituāla slepkavība, kuras laikā leģionāri, pazīstami ar savu reliģisko fanātismu, dziedāja pareizticīgo liturgiskās dziesmas. Charles Simic. The Golden Age of Hatred. The New York Review of Books, 2003, October 23, p. 43.
- ²⁸⁵ N. Naimark. Fires of the Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe. London, 2001, p. 77.
- ²⁸⁶ Arvydas Anušauskas. Massacre of Military and Civilian Population, pp. 36-37.
- ²⁸⁷ S. Sužiedelis. The Mass Persecution and Murder of Jews; V. Brandišauskas. Anti-Soviet Resistance, p.16-17.
- ²⁸⁸ R. Rhodes. Op. cit., p. 216; Rudīte Viksne. Garīgi slimo iznīcināšana Latvijā nacistiskās okupācijas laikā. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 8. sējums. Rīga, 2003, 330. lpp.
- ²⁸⁹ Yitshak Arad. Op.cit; Jāgers ir atstājis divus ziņojumus – t.s. *Jagerbericht*, kurus viņš uzrakstīja 1941. gada 10.septembrī un 1. decembrī. Vērtējot tos, jāpiemēro tie paši akadēmiskie kritēriji, kādus lieto, vērtējot Štāleke-
ra ziņojumus.
- ²⁹⁰ Aculiecinieku un izdzīvojušo ebreju liecības par ebreju īpašuma masveida izlaupišanu, kuru veica pēc laupījuma izbadējušies lietuvieši, apkopotas Yad Vašem pētnieka *Elishava Shaul* referātā The Holocaust in Lithuania as reflected in Jewish testimonies in Yad Vashem Archives. Konfernce "Holocaust in Lithuania".
- ²⁹¹ Zīmīga ir Vācijas ārlietu ministrijas ierēdņa konsula Dr. Otto Ekerta (*Eckert*) liecība; viņš ieradās okupētajā Lietuvā, pārliecināts, ka ebrejus nogalina vietējie iedzīvotāji, taču bija spiests mainīt savu priekšstatu un pat ziņoja uz Berlīni, ka ebreju lielāko daļu ir nogalinājuši vācieši, īpaši – "...divpadsmit cilvēku liela komanda...". Tā bija tieši *Hāmana komanda*. Andriev Ezergailis. Nazi/ Soviet Disinformation About The Holocaust in Latvia. Rīga, 2005, pp. 15-16; Andrievs Ezergailis. Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 315.-318. lpp.
- ²⁹² Saul Friedlander. Op.cit., p. 28.
- ²⁹³ Viena no retajām vietām Baltijā, kur armijas virsnieki bija devuši pavēli sterilizēt kādu daļu no ebrejiem – iespējams uzskatot, ka ar to ebreji tiks glābti – bija Bauska Latvijā, kur 1941. gada jūlija sākumā vietējie latvie-

šu ārsti pēc vācu rīkojuma sterilizēja 53 ebreju vīriešus, kas tomēr neizglāba viņus nēdaudz vēlāk no nāves, kad pie lietas ķērās SD. M. Vestermanis. Cilvēcībai bija jāklusē. "Literatūra un māksla", 1988, 25. nov.

²⁹⁴ Arūnas Bubnys. Vokiečiu saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje (1941–1944). Atminties Dienos. Vilnius, 1993, pp. 181–189, 494–495; Ichak Arad. Katastrofa jevropeskogo jevreistva (1933–1945). Sbornik statej. Jerusalam, 1992, ss. 66–67; Te Shoah (Holocaust) in Lithuania, pp. 44–47.

²⁹⁵ S. Sužiedelis. The Mass Persecution and Murder of Jews; Jurgen Matthaus. Assault and Destruction. Hidden History of the Kovno Ghetto. United States Holocaust Memorial Museum, 1998, p. 22; ļoti svarīgs avots par nogalināšanas gaitu Ponaros ir Ponaru vietējā iedzīvotāja, poļu tautības žurnālista *Kazimira Sakoviča* dienasgrāmatas: viņš bija slepkavošanas – gan ebreju, vairākumā, taču arī neebreju – gandrīz vai burtisks aculiecinieks un riskējot ar savu drošību, ja ne pat ar dzīvību, katru dienu pierakstīja notiekošo. Sk.: Ponary Diary, 1941–1943. A Bystander's Account of a Mass Murder. Kazimierz Sakowicz. Edited by Yitzhak Arad. Yale University Press, 2006.

²⁹⁶ S. Sužiedelis. Op. cit.

²⁹⁷ Yitshak Arad. The Holocaust in Lithuania as Reflected in Jewish Sources; Ch. Browning. The Origins of the Final Solution, p. 394.

²⁹⁸ Sīkāk par geto ekonomiskajiem aspektiem sk.: Gotz Aly and Susanne Heim. Architects of Annihilation. London, 2002, pp. 186–215.

²⁹⁹ Vilnius. 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture. Vilnius, 2006, p. 38–39.

³⁰⁰ Jurgen Matthaus. Assault and Destruction, p. 23.

³⁰¹ Skat. unikālās Hermana Kruka (*Herman Kruk*) dienasgrāmatas. Herman Kruk. The last Days of the Jerusalem of Lithuania. Cronicles from the Vilna Ghetto and the Camp. 1939–1944. Yale University Press, New Haven and London, 2002. Kruks bija Varšavas ebrejs, kurš 1939. gada septembrī bēga uz Viļņu un tur palika līdz vācu okupācijai; sācis rakstīt dienasgrāmatu jau 1939. gadā viņš to turpināja, ieslodzīts geto, līdz pat 1944. gada septembrim, kad tika deportēts no Viļņas uz koncentrācijas nometni Klogā, Igaunijā, kur gāja bojā burtiski pāris dienas pirms padomju karaspēka ierašanās. Viņš paspēja nodot savas dienasgrāmatas tiem, kuri izdzīvoja. Kruka dienasgrāmatas ir unikālas tāpēc, ka tās aptver tik plašu laika posmu, kā nevienas citas holokausta perioda dienasgrāmatas (vienas no vispazīstamākajām ir Varšavas geto *Judenrate* vēstākā Ādama Čerņakova dienasgrāmatas, kuras aptver posmu no 1940. gada novembra līdz 1942. gada 22. jūlijam, kad viņš izdarīja pašnāvību). Kruks bija uzticīgs bundists un dienasgrāmatās, protams, uzsvēra bunda lomu geto, dibinot sociālās palīdzības komitejas; pret citiem strāvojušiem Kruks bija samērā kritisks.

³⁰² "Milzīgas atšķirības pastāvēja Geto starp bagātajiem un nabagiem. Pirmajās dienās izmanīgākie iedzīvotāji varēja nopirkt plašus īpašumus no

aizejošajiem saimniekiem (neebrejiem – A.S.) un ienest Geto vērtīgas mantas un briljantus, kurus vēlāk varēja apmainīt pret pārtiku. Visstindzinošākās ainas Geto bija badā mirstošo bērnu ainas. Sākot ar 1941. gadu skeletiem līdzīgi bērni izdzisa uz ielām un bieži bagātīgi apgādāto pārtikas veikalu – kuros turīgie izlietoja savu naudu – tuvumā...” – Norman Davies. *Rising '44*, p. 99. Viens no Varšavas geto iemītniekiem Jakobs Celemskis savās atmiņās atcerējās, kā viņš bija uzaicināts uz elegantāko kabareju, sauktu “Māksla” (Sztuka); kad viņš tumsā bija sasniedzis kabārē durvis, viņa pavadonis teicis: esiet uzmanīgs, nepakļūpiet pret kādu liķi, kas gulējis uz ielas, turpat pie kabārē durvīm; iekšā, toties valdīja īsta miera laiku atmosfēra, spēlēja orķestris un pludoja viņi un liķieri. Skaidrs tomēr, ka šāds dzīves veids bija pieejams tikai absolūtam Varšavas geto iemītnieku mazākumam, kurš iedzīvojās uz savu tautas brāļu posta, taču beidz turpat, kur viņi – gāzes kamerās. Saul Friedlander. *Nazi Germany and the Jews. 1939–1945*, p. 149.

³⁰³ Rachel Kostanian – Dancig. *Spiritual Resistance in the Vilna Ghetto*. Vilnius, 2002, pp. 20-23; Norman Davies. *Rising '44*, p.203; Sima Yickas. *Op. cit.*, p. 31; Saul Friedlander. *Nazi Germany and the Jews. 1939–1945*, p. 532-533.

³⁰⁴ Vilnius. 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture, 37. lpp; *Resistance during the Holocaust*. United States Memorial Museum, 2005, pp. 13-15.

³⁰⁵ Joachim Braun. *On Jewish Music. Past and Present*. Peter Lang: Frankfurt am Main, 2006, p. 336.

³⁰⁶ R. Kostanian. *Op.cit.*, p. 93-95; *To Bear Witness*, pp. 105-107; Mihail Zak. *Geroji soprotivļeņija Viļņusskogo geto. Jevreji v meņajajušemsja mire*, tom. 4, s. 406-408; Joachim Braun. *Op. cit.*, pp. 337-339.

³⁰⁷ Yehuda Bauer. *Jewish Rections to the Holocaust*, pp. 139-142.

³⁰⁸ Dov Levin. *Baltic Jews Under the Soviets*, p. 304.

³⁰⁹ S. Sužiedelis. *The Mass Persecution and Murder of Jews*; Christopher Browning. *Op.cit.*, pp. 254-257, 289-290; Dieter Pohl. *L'Armee Allemande Et Les Crimes Commis Contre Les Juifs Durant La Seconde Guerre Mondiale. La Wermacht Dans La Shoah*, p. 96-97.

³¹⁰ Arūnas Bubnys. *The Holocaust in Lithuania*, p. 211.

³¹¹ Faina Vinokurova. *Litovskaja kollaboracija v Ukraine v period nacistkoi okkupaciji (1941–1944 gg.)*. Referāts konferencē “Holocaust in Lithuania”; Kārlis Kangeris. “Closed” Units of Latvian Police – Lettische Schutzmannschafts – Bataillone: Research Issues and Pre – History. *The Hidden and Forbidden History of Latvia*, p. 109; Arūnas Bubnis. *Lietuviešu policijas bataljoni un citas paramilitārās vienības Otrā pasaules kara laikā.* – Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata. 2004. Rīga, 2005, 32. lpp; ļoti vērtīgs pētījums par vācu mērķiem un nolūkiem, veidojot policijas bataljonus no vietējiem iedzīvotājiem okupētajā Baltijā ir: Kārlis Kangeris. *Latviešu policijas slēgtās vienības – Lettische Schutzmannschafts – Bataillone – pētniecības problēmas un bataljonu*

formēšanās priekšvēsture. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti. 2. sējums. Rīga, 2001, 195.-225. lpp; Arunas Bubnis. Holocaust in Lithuania Between 1941 and 1944, p. 12.-16.

- ³¹² S. Sužiedelis. Op.cit; Arūnas Bubnys. Lietuviešu policijas bataljoni, p. 215. 1990. gados neatkarīgajā Lietuvā tika izskatītas krimināllietas pret nacistu okupācijas perioda Viļņas apgabala lietuviešu drošības policijas priekšnieku Aleksandru Lileiķi un viņa vietnieku Kazi Gimžausku; Liļeikis procesa laikā nomira, bet K. Gimžausks 2001. gadā tika atzīts par vainīgu. Prokurors R. Valentukovičs atzina, ka procesa galvenais sasniegums bija tas, ka tika izvērtēta Viļņas apgabala drošības policijas darbība vācu okupācijas gados; policija tika atzīta par organizāciju, kura piedalījās ebreju civiliedzīvotāju iznīcināšanā. Aušra Radzevičute. ASV atņem pilsonību 89 gadus vecam lietuvietim. "Diena", 2005, 28. janvāris; par lietuviešu līdzdalību holokausta īstenošanā Traķu apriņķī. N. L. Gustaitene. Osobennosti holokosta v provincijai Litvi: Trakaiskij ujezd. Materiali Odinnadcatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj Meždisciplinarnoj konferencijai po judaike. Častj 1. Moskva, 2004, ss. 370-382.
- ³¹³ Elisheva Shaul. The Holocaust in Lithuania as Reflected in Jewish Testimonies in Yad Vashem Archives. Referāts konferencē "Holocaust in Lithuania".
- ³¹⁴ S. Sužiedelis. Op.cit.
- ³¹⁵ D. Levin. Baltic Jews Under the Soviets, p. 372.
- ³¹⁶ Saul Friedlander. Muss Murder and German Society, pp. 41-42.
- ³¹⁷ Ch. R. Browning. The Origins of the Final Solution, p. 394.
- ³¹⁸ Alan Klark. Barbarossa, p. 381.
- ³¹⁹ Sīkāk sk.: Viktorija Sakaite. Žudu gelbejimos. Genocidos ir Rezistencija, 1998, nr.2.
- ³²⁰ Vienā no jaunākajiem pētījumiem ir minēts skaits – 599 ebreju glābēji, kuru vārdi ir zināmi; tie bija cilvēki, kuri tieši īstenoja un nodrošināja glābšanu. Whoever saves one life. The efforts to save Jews in Lithuania between 1941 and 1944. Vilnius, 2006, p. 218; Jad Vašem Memorials Izraēlā ir atzinis par glābējiem 630 Lietuvas iedzīvotājus, taču, iespējams, Memoriaļa kritēriji ir pārāk stingri (tie pieprasa pilnīgu dokumentāciju, tiek rūpīgi izvērtēta glābēju rīcības motivācija un jābūt arī izglābtā liecībām. Sk.: Norman Davies. Europe at War. 1939–1945. No Simple Victory. London, 2006, p. 412-413) un ne vienmēr ņem vērā, ka viena cilvēka glābšanā – dažādā veidā – varēja tikt iesaistīti pat daudzi cilvēki; piemēram, ko uzskatīt par glābēju – tikai ģimenes galvu, vai arī visu ģimeni, ieskaitot bērnus, kuri zināja par glābšanu un palīdzēja kā varēja?
- ³²¹ The International Institute for Holocaust Research. Yad Vashem. Institute News, 2004, nr 4, pp.4-8; Vygantas Vareikis. Lithuanian. Jewish Relations, pp. 263-264.

2. nodaļa

Ebreji Igaunijā.

1. Jaunākā un mazākā ebreju kopiena Baltijā

Ļoti nelielā un vēlinā ebreju kopiena Igaunijā, liekas, pilnīgi nobālēja uz litvaku lielās pasaules fona. Taču arī Igaunijas ebrejiem bija, lai arī īsa, tomēr pietiekoši krāsaina vēsture. Daži ebreju ieceļotāji bija apmeklējuši, iespējams, Igaunijas teritoriju jau vācu koloniālās valsts – Livonijas konfederācijas laikā; iespējams, ka daži ebreji bija uzturējušies Igaunijā arī ilgāku laiku, piemēram, varbūt pat jau 1333. gadā vai 1380. gadā, kad tas varēja būt kāds ebreju ārsts *Johannes Jode* Tallinā; ap 1411. gadu – kāds no vācu zemēm iebraucis ebreju juvelieris *Pawete der Jode*, arī Tallinā. Tas laikam arī ir viss vai viss, kas pagaidām zināms; tas tomēr ir ļāvis igauņu autoriem secināt, ka Tallina ir bijusi pirmā vieta Baltijā, kur parādījušies ebreji.¹ Ja ar Baltiju mēs saprotam Livoniju, tad, iespējams, tā tas arī bija, taču šie pāris ebreji 14. vai 15. gadsimtā vēl nebūt nebija sākums pastāvīgai ebreju klātbūtnei Igaunijā, atšķirībā no vāciešiem, zviedriem, somiem, krieviem un pat latviešiem, kuri apmetās uz pastāvīgu dzīvi Igaunijā vai kādā no tās daļām jau 13. – 16. gadsimtā.² Livonija patiešām nebija draudzīga ebrejiem, bet daži ebreji uz kādu īsu laiku to noteikti apmeklēja, lai arī nākamās rakstiskās ziņas jau attiecas uz poļu laiku, kad sagrautās Livonijas lielākā daļa bija nonākusi Polijas–Lietuvas varā: 1595. un 1613. gadā Polijas Karalis pavēlēja padzīt ebrejus no Pērnavas, kur, visticamāk, viņu skaits varēja būt labi ja daži; ebreji tomēr nebija vienīgi, kuriem bija jāatstāj pilsēta. Tas viņiem bija jādara skotu un holandiešu tirgotāju sabiedrībā, kas liecina, ka padzišanai bija pilnīgi ekonomisks motīvs un karalis to bija pavēlējis, piekāpjoties vietējo vāciešu tirgotāju prasībām. Tāda pat motivācija bija nākamo Livonijas valdnieku, zviedru, 1685. gada mēģinājumam tikt vaļā no ebreju tirgotāju konkurences, taču viņi turpināja ierasties Tallinā un Tērbatā – pāris desmiti ir atzīmēti tur 1704. gadā, lai gan tikai uz laiku, nevis uz pastāvīgu un legālu apmešanos (pagaidu apmešanās tomēr varēja būt arī samērā ilgstoša) un turpināja to darīt arī pēc 1710. gada, kad Tallina un visa Igaunija nonāca Krievijas valdījumā (piemēram, turīgie ebreji Icaks Lipmans un Markus Solomons). Tiesa, viņu skaits joprojām bija pavisam neliels, labi ja daži desmiti.

Lai arī Krievijas valdnieku nostāja pret ebrejiem bija galvenokārt negatīva – to visuzskatāmāk apliecināja carienes Elizabetes 1742. gada rīkojums padzīt ebrejus no Krievijas, Tallinu ieskaitot (1743. gada 30. martā tika padzīti 18 ebreji, kas liecina, ka faktiski ebreju kopiena vēl pat nebija izveidojusies), diez vai būtu jāizslēdz iespēja, ka epizodiski un pavisam sīkā skaitā ebreji varēja apmeklēt Krieviju un pat Igauniju arī pēc šīs pavēles (par to liecina, piemēram, ebreju apbedījumu pastāvēšana Tallinā {Rēvelē} 1786. gadā), taču divdesmit gadi – no 1743. līdz 1764. gadam – kad sāka izpausties jaunās Krievijas valdnieces Katrīnas Otrās tolerantākā politika pret ebrejiem – laikam bija visnepatīkamākie gadi ebrejiem Igaunijā un arī Livonijas Latvijas daļā.³ Tomēr pat autokrātisko Krievijas valdnieku lēmumi nepanāca to, ka pilnīgi visi ebreji un uz ilgiem laikiem pazuda no Krievijas; valdnieku nostāja arī nebija nemainīga (skat. sīkāk nodaļu par Latviju). Vairāki faktori veicināja to, ka izraidīšana – no Igaunijas vai no Latvijas – nebija totāla: 1) masu antisemitisms vēl nepastāvēja; ebreju skaits bija tik neliels, ka iedzīvotāju lielākā daļa viņus nekad nebija redzējusi un, protams, nebija apsēsta ar tieksmi atbrīvoties no ebrejiem; 2) pat vietējie vācieši nebija vienmēr vienprātīgi par nepieciešamību padzīt ebrejus un vienmēr atradās tādi, kuri bija ekonomiski ieinteresēti viņu palikšanā; 3) guberņu – un pat valstu – robežas nebija necaurejami noslēgtas (tas kļuvis iespējams – ar visām traģiskām sekām – tikai 20. gadsimtā); atgriešanās, pēc padzīšanas, bija samērā viegli īstenojama.

Lai arī Krievijas valdnieki bija mēģinājuši padzīt ebrejus no Igaunijas 18. gadsimtā un Igaunija netika iekļauta valdības atļautajā ebreju apmešanās joslā Krievijā (*čerta jevreiskoj osedlosti*), kuru noteica 1795. un 1804. gada likumi, Igaunija tomēr bija vienīgā teritorijā Baltijā, kur ebreji saņēma atļauju apmesties tieši pateicoties Krievijas valdībai – tam pašam ebreju dzīves lielajam reformatoram Nikolajam I, par kuru jau bija runa pirmajā nodaļā (apmešanās joslā oficiāli nebija iekļauta arī Kurzeme, taču tajā, īpaši – Piltenē, ebreji bija dzīvojuši jau vismaz 200 gadus un uz joslas izveidošanas laiku, 18. gadsimta beigās, Kurzēmē bija 4851 ebrejs un 1799. gada 14. martā Kurzemes ebreji saņēma tiesības gan piedalīties pilsētu pašpārvaldēs, gan turpināt uzturēt savus kahalus un arī pārējo tiesību jomā gandrīz pilnīgi tika pielīdzināti kristīgajiem tirgotājiem un sīkpilsoņiem; lai arī tiesības uz dzīvošanu Kurzēmē tika attiecinātas tikai uz tiem ebrejiem, kuri jau dzīvoja Kurzēmē, bet ieceļošana netika formāli atļauta, tā tomēr notika pat Kurzēmē – skat. sīkāk nodaļā par Latviju). Par Igauniju varēja sacīt to pašu, ko par Somiju, iekļautu Krievijā kopš 1809. gadās – abās ebreji legāli ienāca līdz ar Krievijas armiju, kā sekas Nikolaja I 1827. gada 26. augusta ukazam,⁴ kura būtība bija sekojoša. Līdz šim brīdim ebreji – tāpat kā jebkuras citas ticības piederīgie tirgotāju kārtai – netika pakļauti iesaukšanai armijai (faktiski – izlozēšanai uz armiju: rekrūšu sistēmai; armijā bija bijuši – 1812. gada kara ar Franciju laikā – tikai daži ebreju brīvprātīgie, kuri bija drosmīgi karojuši pret francūžiem, neskatoties uz to, ka Francijā ebreji bija pilnīgi brīvi; ebreji tomēr, tāpat kā kristīgie tirgotāju kārtai piederīgie, bija maksājuši speciālu

nodokli – 500 rubļus – par to, ka viņi netika rekrutēti); tagad cars formāli it kā pieņēma taisnīgu lēmumu, kurš pakļāva rekrutēšanai ne tikai nelaimīgos zemniekus (tiesa, zemnieku vidū bija plaši izplatīta atpirkšanās no rekrutēšanai), bet arī citas kārtas. Ukazs tomēr bija ļoti nelabvēlīgs tieši ebrejiem: ja rekrutēšanai pakļautie kristieši deva 7 rekrūtus no 1000 vīriešu dzimtes iedzīvotājiem reizi divos gados, tad ebrejiem bija jādod 10 no 1000 un katru gadu! Cara lēmums bija nesaraucami saistīts ar viņa mēģinājumiem asimilēt un rusificēt ebrejus, kas tobrīd bija gandrīz viens un tas pats, kas viņu pievēršana kristietībai – pareizticībai. Šī mērķa īstenošana bija diezgan brutāla: ebreju zēni 12 gadu – ! – vecumā (dažreiz tie bija pat septiņus – astoņus gadus veci bērni !) tika atņemti viņu ģimenēm un aizsūtīti cik iespējami tālu no viņu mājām; piemēram, zēni no Kijevas tika sūtīti uz Permu, no Brestas – uz Nižnij – Novgorodu. Cara iedoma bija sekojoša: atņemti ģimenēm tik agri un atrauti no dzimtās vides uz ļoti ilgu laiku, ebreju zēni būs daudz vieglāk pakļaujami rusifikācijai un pārejai pareizticībā; dienests ilga pat vairāk nekā trīsdesmit gadus (25 gadi pēc tam, kad tika sasniegts 18 gadu vecums; kantonistu absolūtajam vairākumam dienests bija vismaz 30–31 gads, bet tiem nelaimīgajiem, kuri bija aizvesti vēl agrākā vecumā, pat vēl vairāk). Viņi nonāca speciālās “kantonistu skolās”, kuras bija radītas jau 1805. gadā un bija domātas krievu kareivju bērnu apmācībai, bet tagad kļuva par mītņi ebreju zēniem un vārds “kantonists” turpmāk tika lietots, apzīmējot tieši viņus. Vissmagāk cieta trūcīgo ebreju bērni – vecāki nespēja atpirkties un piekukuļot cara ierēdņus, kuriem kukuļi no turīgajiem kļuva par iecienītu peļņas avotu; parādījās pat jauna, barbariska nodarbe – *lovči-ki* – ķērāji, tie, kuri ķēra un tvarstīja ebreju zēnus. Nežēlīgā prakse turpinājās veselus 30 gadus un izraisīja plašu kritiku liberālajās rietumu Eiropas zemēs. 1853. gadā, kad Nikolaja I pašpārliecinātība ieģrūda Krieviju Krimas karā, tika sāкта vēl jauna pārestība: tos ebrejus, kurus notvēra policija un kuriem nebija pases, tūlīt nosūtīja zaldātos. Laika posmā no 1843. līdz 1854. gadam aptuveni 27 000 ebreju pārgāja pareizticībā; lielākā daļa no viņiem bija kantonisti, kuru kopējais skaits 30 gadu laikā varbūt pat sasniedza 100 000. Daudzas leģendas un dziesmas par kantonistiem atspoguļoja viņu ciešanas, kā arī nereto pretošanos vardarbīgai kristīšanai vai arī atgriešanos jūdaismā pēc dienesta – kurš vairāk līdzinājās dzimtbūšanai – beigām.⁵

Tieši tas, ka Igaunijā praktiski nebija ebreju (neskaitot ārzemniekus – ebrejus, kuri studēja Tērbatas Universitātē – skat. turpmāk) un jūdaisma vides, arī noteica tās izraudzīšanos par vienu no kantonistu centriem – te cara priekšstatā nekas nevarēja kavēt ebreju pārkrievošanu; 1828. gadā Tallinā tika atvērta kantonistu skola, kurā bija pat vairāki simti audzēkņu. Turpmāko trīsdesmit gadu laikā ebreju kopiena Igaunijā veidojās gandrīz tikai no ebreju zaldātiem, kuri dienēja tās teritorijā un no pavisam nedaudzajiem citiem ebrejiem, kuriem atļāva šeit apmesties (piemēram, 1830. gadu beigās Tallinā tika atļauts dzīvot Polockā pierakstītajam ebrejam Mozem Kuklinskim, kurš bija izveicīgs amatnieks un darināja ļoti labas korsetes, pēc kurām bija pieprasījums Tallinā, bet trūka piedāvājuma). Kantonisti nereti cieta

no arogantā Tallinas komandanta V. Patkula pārestībā. 1844. gadā Tallinā bija aptuveni 110 ebreji; 1846. gadā tika saņemta atļauja atvērt lūgšanu namu; 1856. gadā – tika ierādīta teritorija ebreju kapiem,* bet pēc Nikolaja I nāves 1855. gadā un kantonistu sistēmas atcelšanas Aleksandra II laikā 1857. gadā, atvaļinātie ebreju zaldāti, kopā ar ģimenēm, saņēma atļauju apmesties ne tikai Tallinā, bet arī Tērbatā: kādas 60–80 ģimenes apmetās Tallinā un sākot ar 1865. gadu jau varēja dzīvot iekšpilsētā; 10 ģimenes – Tērbatā, un nedaudz vēlāk neliels skaits arī Pērnāvā (šajā pat laikā tas pats notika arī Somijā). Šī ebreju grupa bija kulturāli un lingvistiski orientēta uz krievu kultūru un valodu. Nekādu kaut cik redzamu ebreju reliģisku vai kultūras centru, protams, Igaunijā vēl nebija.

Ebreju skaits sāka pieaugt Aleksandra II (1855–1881) valdīšanas posmā, kurš bija daudz labvēlīgāks ebrejiem. Pirmkārt, pieaugumu veicināja atļauja izglītotiem un pārtikušiem ebrejiem apmesties uz pastāvīgu dzīvi Igaunijā; 1859.–65. gadā šo atļauju saņēma tirgotāji, dažas amatnieku kategorijas (1865. gada 28. jūlija likums par ebrejiem – amatniekiem, kas ļāva viņiem apmesties ārpus apmešanās joslas) un augstāko izglītību ieguvušie ebreji. Ar to ebreji Igaunijā sāka kļūt sociāli daudzveidīgāki un sākās īstas ebreju kopienas izveide. 1864. gadā Tallinas ebrejiem tika atļauts uzturēt skolotāju ebreju bērniem, bet 1865. gadā Tērbatā tika atvērta pirmā privātā ebreju pamatskola Igaunijā; 1867. un 1870. gadā Tallinā tika atvērti lūgšanas nami, 1883. gadā – lielā sinagoga. Otrkārt, ebreju skaits auga arī pateicoties straujajai ekonomikas attīstībai: 1865.–1871. gadā tika uzbūvēta dzelzceļa līnija Pēterburga–Tallina–Paldiski; būvniecībā piedalījās arī ebreju inženieri un tehniķi, vismaz daļa no kuriem – pateicoties izglītības

* Literatūrā satopami arī citi gadi, kuros esot dota atļauja izveidot ebreju kapus. Būtiskākais ir kas cits: t.s. *reliģiskā* pieeja ebreju vēsturei par ebreju kopienas sākumu kādā vietā uzskata to brīdi, kad tiek atvērts lūgšanas nams vai sinagoga; savukārt, t.s. *juridiskā* pieeja ebreju vēsturei parasti uzsver to, ka oficiāli ebreju kopienas vēsture sākas vai nu ar to brīdi, kad tiek saņemta vietējās varas atļauja izveidot ebreju kapus un tiem tiek iedalīta teritorija (pirms tam mirušie bija jāved apglabāt uz kādu kaimiņu zemi, kur jau bija atļauts ierīkot ebreju kapus; piemēram, Rīgā ebreji saņēma šādu atļauju tikai 1725. gadā; pirms tam viņiem nomirušie bija jāved apglabāt uz Kurzemes hercogisti vai uz Polijas sastāvā esošo Latgali; par laimi, tas nebija tālu {Marger Vesterman. *Fragments of the Jewish History of Riga*. – Rīga, 1991, p. 6; par kapsētu lomu ebreju kopienu dzīvē skat. – Meijers Melers. *Ebreju kapsētas Latvijā*. – Rīga, 2006: „pēc kapsētas izveidošanas sāka rakstīt kopienu hronikas.”), vai pat vēlāk, kad ebreju kopiena iegūst juridisku statusu – Tallinā tas notika 1863. gadā. Juridiskā pieeja – kā jau tas ir raksturīgs jurisprudencei – tomēr ir pārāk formāla un vēsturniekiem, protams, ir tuvāka cita pieeja, kura mēģina noteikt, kad ebreji pirmo reizi parādās kādas zemes vai valsts teritorijā, kā viņi tiek uzņemti un kā dzīvo un tml.; tas ir – vēsturniekiem jāizstāsta ebreju dzīves stāsts, un šoreiz iet runa par dzīves Baltijā stāstu.

dotajām privilēģijām – apmetās uz pastāvīgu dzīvi Igaunijā pēc līnijas pabeigšanas (dzelzceļu izbūve Igaunijas teritorijā ietekmēja ebrejus tikai pozitīvi, atšķirībā no tā, kāda bija dzelzceļu ietekme uz ebreju dzīvi *čerta osedlosti* rajonos, kur daudzi ebreji – ormaņi, zirgu tirgotāji, iebraucamo sētu īpašnieki – pat izputēja, dzelzceļu izkonkurēti; Igaunijā šādu ebreju praktiski nebija). Kopumā viņi bija uz krievu kultūru un valodu orientēti, taču pakāpeniski Igaunijā apmetās arī ienācēji no Kurzemes – tirgotāji, amatnieki un pat brīvo profesiju pārstāvji; viņi bija orientēti uz vācu valodu un kultūru. Parādījās arī vēl viena grupa, tiesa – pavisam neliela: ienācēji no Lietuvas un Latgales, ortodoksāli reliģijā, jidiša valodas lietotāji. Viņi tomēr nekad nenoteica Igaunijas ebreju sociālo un kulturālo portretu. Daļa no viņiem bija iebraukusi nelegāli, jo neatbilda nedz izglītības, nedz mantiskajam limenim, kas ļautu apmesties legāli, taču Aleksandra II valdīšanas pašās beigās, 1880. gada 3. aprīlī, gubernatoriem tika atļauts neizraidīt nelegāli ieceļojušos ebrejus (*cirkulār L. Makova*); tieši Aleksandra II valdīšanas pēdējie desmit gadi, no 1871. līdz 1881. gadam, iezīmēja pirmo lielo ebreju ieceļošanas vilni Igaunijā, kura rezultātā, piemēram, Tallinas ebreju skaits pieauga trīs reizes – no 412 līdz 1204 ebrejiem.⁶ Lai arī 1893. gadā, atbilstoši cara Aleksandra III arvien netolerantākai nostājai pret ebrejiem, tika pieņemts ukazs par masveida ebreju izraidīšanu no Igaunijas, praktiski tas īstenots netika (par šo ukazu sīkāk skat. nodaļā par Latviju).

Pašās gadsimta beigās Igaunijas ebrejiem bija raksturīgas vismaz divas īpašības, kuras tos būtiski atšķīra no Lietuvas un Latvijas teritorijās dzīvojošiem tautas brāļiem; abas bija saistītas ar kopienas vēlino un specifisko izveidi un nelielo skaitu. Pirmkārt, igauņu ebreji bija vispilsētnieciskākie visā Centrālajā un Austrumu Eiropā (varbūt pat visā Eiropā): viņi dzīvoja tikai pilsētās un pilsētiņās; kopumā tādas bija 10: Tērbatā (uz to brīdi jau rusifikācijas iespaidā pārdēvēta par *Jurjevu*) – 1760 ebreji; tā bija lielākā ebreju kopiena Igaunijā; Tallinā – 1191; Pērnavā – 396; Valgā – 303; Viru – 258; pārējās vietās – no 166 Viljandē līdz tikai 4 ebrejiem Paidē.⁷ Lietuvai un pat Latvijai raksturīgo ebreju miestīņu (piemēram, tādu kā Preiļi, Varakļāni, Gostiņi) Igaunijā nebija nemaz. Otrkārt, Igaunijas ebreji, kopumā, bija vispārtikušākie Baltijā; skaidrs, ka Lietuvā un Latvijā bija daudz vairāk ebreju, kuri bija pa īstam bagāti, bet arī nesalīdzināmi vairāk tādu, kuri bija ļoti nabadzīgi. Mazā Igaunijas ebreju kopiena, kura bija lielā mērā veidojusies no uzņēmīgiem ebrejiem, kuri pārvarēja aizliegumu šeit apmesties vai no augošās izglītotās vidusšķiras, bija “lidzena” savā vidējā pārtībā; tā bija viena no visvienveidīgākajām – atkal jāuzsver: arī tāpēc, ka tā bija ļoti maza – kopienām visā Centrālajā un Austrumu Eiropā (daudz maz nopietni iekšējās atšķirības pieauga tikai 1930. gadu nogalē. – skat. turpmāk). Līdz ar to šī mazā kopiena bija vismaz daļēji līdzīga Vakareiropas vidusšķiras ebrejiem: Igaunijas ebreji bija vairāk integrēti vietējā sabiedrībā; viņi kļuva multilingvistiski un, galvenokārt, sekulāri; nedaudzo rabīnu autoritāte nebija liela, bet vietējas rabīnistiskas literatūras un ievērojamu reliģisku autoritāšu nebija pavisam un nebija arī vēsturiskas vides, lai viņi rastos (19.

gadsimtā Igaunijā bija tikai divas ebreju reliģiskās skolas – hederi; 20. gadsimta sākumā to skaits gan pieauga, kad hederi tika atvērti arī Pērnavā un Valgā, taču rabīnu skolu – ješivu Igaunijā nebija pavisam un pēc tām arī nevarēja būt pieprasījuma tik mazā kopienā). No otras puses pat marginālajā Igaunijas ebreju kopienā bija redzamas *Ostjude* spēcīgās un neizbēgamās pazīmes: viņi pašidentificēja sevi kā ebrejus – lai arī vairāk kā etnisku, ne tik daudz reliģisku minoritāti, un, neskatoties uz izplatīto vairāku valodu pārzināšanu, plaši lietoja jidiša Igaunijas paveidu, kurš bija izveidojies uz Kurzemes jidiša pamata.

2. Ebreju studenti Tērbatas Universitātē

Atsevišķs stāsts, pie tam – interesants, ir par ebreju studentiem Tērbatas Universitātē; tas nav tas pats, kas stāsts par Igaunijas ebrejiem. Ebreju studenti ieradās Tērbatā agrāk par ebrejiem – pastāvīgiem Igaunijas iedzīvotājiem (noteikti – agrāk par kantonistiem), un ebreju izcelsmes studentu ceļi, vismaz – sākotnēji, daudz biežāk krustojās ar vācu vai krievu, vai pat latviešu tautības studentiem, nevis ar vietējiem ebrejiem. Ebreju studentu vēsture Tartu Universitātē nosacīti var tikt iedalīta trīs posmos. Pirmais – kopš Universitātes darbības atjaunošanas 1802. gadā (aptuveni 100 gadus, kopš Igaunijas iekarošanas, Krievijas varas iestādes nebija atļāvušas atsākt mācības Universitātē) līdz 1850. gadu sākumam. Universitātes atjaunošanas laiks gandrīz burtiski sakrita ar Aleksandra I 1804. gadā apstiprinātajiem diezgan liberālajiem nolikumiem par ebreju dzīves iekārtošanu; nolikumi atļāva Krievijas ebrejiem stāties Universitātēs un ģimnāzijās, bet viņiem noteikti bija jānēsā modernas, eiropiskas drēbes – viņi nevarēja ģērbties kā vecmodīgi bijušo Polijas – Lietuvas teritoriju provinciālie ebreji. Universitātē studēja gan Krievijas, gan ārzemju ebreji; mācību valoda *Keizarsiskajā Tērbatas Universitātē* (*Kaiserliche Universitat zu Dorpat*) bija vācu, kas piesaistīja ebrejus pat no Austrijas; vācu valodas zināšanas liecināja arī par studentu sociālo stāvokli – viņi nāca no izglītotām un pārtikusām ģimenēm. Šī posma laikā ebreju studentu skaits bija pavisam neliels, taču viņu klātbūtne redzama jau kopš pašiem pirmajiem gadiem: Simons Izaks (*Isack*) 1803. gadā bija pirmais ebreju students, kuram sekoja Latvijā, Aizputē dzimušais Lazars Izaks Zeime (*Seume*), kurš jau 1805. gadā ieguva ārsta diplomu (pirms tam bija studējis Berlīnē un Vircburgā), tad Simons Meierovics 1807. un Zālamans Ceidlers 1808. gadā; abi bija no Viļņas, bet vēlāk – pat no attālākām vietām, piemēram, 1812. gadā Universitāti absolvēja Hiršs Rapoportis no Austrijas. Sākotnēji ebreju studenti studēja gandrīz tikai medicīnas fakultātē, kura tā arī palika par viņu galveno interešu objektu līdz pat 1918. gadam; jau gadsimta pirmajā pusē daži absolventi sāka ārsta praksi Latvijā – piemēram, 1843. gada absolvents, Varšavā dzimušais Ludviks Natansons kļuva par Daugavpils kara hospitāļa ārstu. Ļoti drīz parādījās arī tiesību studenti. Piemēram, Simons Vulfs 1816. gadā pabeidza tiesību fakultāti, taču viņa turpmākās gaitas liecināja, ka pat iz-

glitotiem ebrejiem bija ļoti grūti asimilēties Krievijas sabiedrībā: uz kādu brīdi viņš tika pieņemts dienestā Tieslietu Ministrijā, bet ātri atlaists, pamatojot ar to, ka ebrejs nedrīkst nodarboties ar lietām, kurās tiek skartas kristiešu baznīcu intereses (1825. gadā Tiesību fakultātē studēja kāds cits ebrejs, Kārlis Morics Frīdmans).⁸ 1816. gadā viens ebreju students pat tika uzņemts vācu studentu apvienībā, kas liecināja, ka antisemitisms vēl nebija izplatījies vācu studentu vidū Tērbatā (pašai Vācijai, pāris gadus vēlāk, 1819. gadā, sākoties *Wurtburg* pilsētā un izplešoties tālu plašumā, pāri vēlās jau antisemitiskā huligānisma vilnis, t.s. *Judensturm*, kurš turpinājās divus mēnešus) un uzņemšanas kritērijs acīmredzot bija tikai lingvistisks un kultūralas dabas – piederība vācu kultūrai. 1848. gadā Tērbatā nodibināja arī Veterināro skolu (kopš 1873. gada – Veterinārais institūts), kura bija neatkarīga no Universitātes un kurā laika gaitā studēja ievērojams ebreju skaits. Divi faktori noteica skolas (institūta) popularitāti ebreju vidū: pirmkārt, tad, kad pašā Universitātē jau sāka ieviest *numerus clausus* – skaitliskas normas ebreju studentiem (skat. turpmāk), lielāks ebreju skaits joprojām varēja studēt Institūtā, jo tam nebija universitātes statuss; otrkārt, iestājoties institūtā, netika prasīts (līdz 1886. gadam) klasiskās ģimnāzijas diploms, pietika ar pabeigtu reālskolas vai nepilnu ģimnāzijas diplomu. Tas pavēra iespējas studēt jauniešiem no vienkāršākām ģimenēm (to izmantoja arī daudzi latvieši).⁹ Lai arī gadsimta pirmajā pusē ebreju studentu skaits *Universitātes Dorpatensis* bija pavisam neliels, tieši pirmās universitātes darbības desmitgades tiek uzskatītas par tās “briljantu periodu”, kad tika likti pamati izcilām akadēmiskām tradīcijām, kuras ietekmēja ikvienu studentu, ebrejus ieskaitot. Īpaši jāmin liberāli noskaņotā *Frīdriha Maksimiliāna Klingera* – Tērbatas izglītības apgabala kuratora un grāfa (vēlāk – firsta) *Kārļa Līvena*, kurš nomainīja minētajā amatā Klingeru 1817. gadā (un 1828. gadā kļuva par Krievijas izglītības ministru) – loma izcilas universitātes izveidē.

Otrais ebreju studentu dzīves posms Tērbatā bija visauglīgākais un viņiem vislabvēlīgākais: kopš 1850. gadiem, kad ebreju studentu skaits sāka diezgan strauji pieaugt, līdz 1888. gadam, kad Aleksandra III valdīšanas laikā jau sāka uzskatāmi iezīmēties pret ebrejiem vērstas diskriminācijas tendences. Ebreju studentu pieaugumu šajā laikā noteica vairāki faktori. Pirmkārt, tā bija pašu ebreju pakāpeniska modernizācija cariskajā Krievijā, kuras sekas bija augoša tieksme pēc labas sekulāras izglītības. Otrkārt, tas bija jau vairākkārt pieminētais ebrejiem labvēlīgākais politiskais klimats Aleksandra II valdīšanas gados. Treškārt, tas bija klimats pašā Tērbatā, kur antisemitisms nebija vērojams; pēc 1881. gada pavasara masveida grautiņiem Krievijas dienvidos uz Tērbatu devās, piemēram, arī kāda daļa no tiem, kuri būtu labprātāk studējuši Kijevas Universitātē, ja ne tur valdošais antisemitisms. Vidzemes guberņā esošā Tērbatas Universitāte ilgāk saglabāja relatīvu autonomiju un ebreju ierobežošana sākās vēlāk (1881. gadā Tērbatā bija 63 ebreju studenti, bet 1882. gadā – jau 115; 80. gadu beigās uzņemto studentu vidū ebreji sastādīja augstu procentu – 19%; pat 1892. gadā, jau pēc rusifikācijas sākuma, ebreji joprojām bija otrā lielākā studen-

tu grupa – 333 Mozus ticīgie; pirmie bija luterticīgie)¹⁰. Ceturtkārt, tā bija izglītības augstā kvalitāte universitātē (īpaši izcila šajā laikā bija medicīnas fakultāte) un draudzīga izturēšanās pret daudznacionālajiem studentiem (vairāki simti latviešu bija studējuši Tērbatā 19. gadsimta gaitā, ieskaitot mūsu nācījas dižgarus Krišjāni Baronu, Krišjāni Valdemāru – kurš tieši Tērbatā lepmi paziņoja, ka ir latvietis, Juri Alunānu un daudzus citus; latviešu studentu plašāks pieplūdums Universitātē bija sācies gandrīz vienlaikus ar ebreju studentu skaita pieaugumu – 1850. gados; līdz tam latviešu skaits bija ļoti neliels, varbūt pat mazāks nekā ebreju: no 1803. gada līdz 1850. gadam Tērbatā bija studējuši tikai 33 latvieši. Tērbatā nodibinājās pirmie latviešu un ebreju studentu kontakti: Valdemārs – kurš agrā jaunībā, pēc tautskolas beigšanas, bija mācījis ebreju bērnus Sasmakā – 1857. gada oktobrī, kopā ar vēl dažiem jaunlatviešiem, nodibināja *Fraternitas Academia Dorpatensis*, kura pastāvēja līdz 1861. gada novembrim un kurā bija aptuveni 150 biedri, ieskaitot vāciešus, krievus un arī ebrejus)¹¹. Ebreju studenti nodibināja vairākas akadēmiskas organizācijas, no kurām ievērojamākā loma piederēja 1884. gadā izveidotajai Ebreju Akadēmiskajai Apvienībai, kura veicināja interesi par ebreju vēsturi un kultūru – atbilstoši laikmetam raksturīgajam kultūras cionismam – ne tikai ebreju studentu, bet arī Tērbatas ebreju kopienā; apvienība izveidoja pirmo ievērojamo ebreju bibliotēku Igaunijā. Šī tolerantā nostāja pret minoritātēm Universitātē lielā mērā bija izskaidrojama arī ar to, ka vāciskajā Universitātē vācbaltiešu minoritāte (Rektora amatā bija bijuši vācbaltiešu dižciltīgi aristokrāti – piemēram, grāfs Aleksandrs Kaizerlings un citi) pati sāka izjust apdraudējumu, rusifikācijai tuvojoties, un centās iegūt vāciski runājošo studentu no citām minoritātēm atbalstu, pat ja šīs minoritātes arī netika kopumā uzskatītas par līdzvērtīgām izredzētajiem vācbaltiešiem (“Tā bija vāciska augstskola ar augstu eiropeisku, profesionālu līmeni...”¹²; Universitātes profesors Carl Schirren {1826–1910} publicēja darbu “*Die Livlandische Antwort*”, 1869. gadā, kurā enerģiski iestājās pret rusifikāciju un aizstāvēja vēsturisko Baltijas vāciešu autonomiju; 1874. gadā viņš bija pat spiests atstāt Tērbatu un kļuva par profesoru Ķīles Universitātē Vācijā).

1880. gados, kad sākās izglītības rusifikācija, Krievijā bija tikai astoņas universitātes – Pēterburgā, Maskavā, Kazanā, Kijevā, Harkovā, Novorosijskā, Helsinkos un Tērbatā. Izglītības līmenis bija augsts visās, taču laikam tieši Tērbata bija labākā vieta tiem, kuru intereses bija tikai akadēmiskas. Tas, ka pilsēta bija maza (tikai 40 000 iedzīvotāju pašās gadsimta beigās) un provinciāla vārda labā nozīmē – klusa, bet garīgi intensīva, un tas, ka vācu profesori – gan vietējie vācieši, gan iebrāucēji, bija konservatīvi – atkal, vārda labākajā nozīmē – un etniski toleranti, pasargāja Tērbatu no politiskajām kaislībām, kuras jau plosīja lielās Krievijas universitātes. Šķiet, ka no Tērbatas vēl nebija nācis neviens ebreju revolucionārs – viņu jau tā bija daudz Aleksandra III laikā. Tiesa, 1880. gados revolucionārās kustības – nardņiku – iespāids sasniedza pat kluso Tērbatu un padomju historiogrāfijā pat tika apgalvots, ka Tērbata esot kļuvusi par viņu darbības centru visā Baltijā.

Varbūt tā tas varēja arī būt, bet jāņem vērā, ka narodņiki – pilnīgi krieviska parādība – Baltijā bija ļoti vāji un Tērbatā viņu aktivitātes bija tikai pavisam nedaudz jūtamākas vismaz divu apstākļu dēļ: pirmkārt, Universitātē pieauga studentu skaits, kuri bija iebrucēji no Krievijas iekšienes – 1890. gadā viņi jau 38,3% no studentiem, nesot sev līdzī arī politiskas idejas, kurām Baltijā nebija nekāda pamata; otrkārt, Tērbata tika uzskatīta par provinci, kurā bija atļauts studēt no Krievijas lielo pilsētu universitātēm izslēgtajiem studentiem, ieskaitot – no Kazaņas un Maskavas universitātēm, kur 1880. gados jau notika ievērojami studentu nemieri, izslēgtos: 1887. gadā Tērbatā studēja 23, 1888. gadā – 54 izslēgtie un slepenā policijas uzraudzībā esošie studenti. Tieši uz viņiem visvairāk orientējās sīki narodņiku ideoloģijai tuvi studentu pulciņi, kuros varbūt bija arī kāds viens – divi ebreji, ne vairāk; pulciņi sastāvēja gandrīz pilnīgi no krieviem. Zīmīgi, ka pilnīgi neveiksmīga bija viena no redzamiem narodņikiem, ebreja L. M. Kogana-Bernšteina – kurš pats nebija piedalījies Aleksandra II nogalināšanā, bet bija uzturējis ciešus sakarus ar slepkavības organizētājiem, ierašanās Tērbatā 1885. gadā, ar nolūku te nodibināt narodņiku nelegālu tipogrāfiju; tas viņam neizdevās; narodņiku iespaids Tērbatā vēl pāris gadus bija jūtams “Krievu studentu biedrībā”, bet tad pilnīgi izsīka, bet viens no viņu vadītājiem, V. Stratonovs, pilnīgi vilies nesekmīgajā darbībā, pat beidza dzīvi pašnāvībā. Ļoti nozīmīgu lomu narodņiku darbības Tērbatā sagraušānā nospēlēja viens no pirmajiem ebrejiem – ievērojamiem cara slepenpolicijas aģentiem – *Ārons Gekkelmans*, kurš 1883.–85. informēja ohranu par narodņiku aktivitātēm gan Pēterburgā, gan Tartu. (turpmāk viņam tika pavērts ceļš uz izcilu karjeru Krievijas slepenajos dienestos: par narodņiku izspiegošanu viņš saņēma goda pilsoņa kārtu – 1832. gadā nodibināto atzinību, kura ebrejiem deva lielu priekšrocību – iespēju dzīvot jebkurā Krievijas vietā; pārejot pareizticībā un pieņemot uzvārdu Hartings viņš tika līdz pat muižniecībai 1911. gadā).

Tērbata nedeja ebrejus revolucionārus, bet pa pilnam deva izcilus speciālistus – ebrejus, īpaši – ārstus, kā arī aptiekārus (80. gadu sākumā Universitāti absolvēja arī kurzemnieks Hermanis Meirovics, nākamā neatkarīgās Latvijas lielā valstsvīra Z. A. Meirovica tēvs). Minēšu tikai divus izcilus ebreju tautības ārstus, kuri bija dzimuši Latvijā un kļuva ļoti nozīmīgi savā specialitātē. Pirmais bija 1854. gadā Jelgavā dzimušais *Izidors Brensons*, tipisks uz vācu kultūru orientēts ebrejs, kurš pabeidza Universitāti 1881. gadā un divus gadus vēlāk turpat aizstāvēja doktora disertāciju “Par lietuvišu antropoloģiju”; materiālus tai viņš bija savācis Subatē. Kā redzam, jau savas darbības sākumā viņa intereses bija plašas – kā jau tas bija raksturīgi tā laika izglītotiem cilvēkiem – un vērstas kaimiņu virzienā; tādas tās arī palika turpmāk. Brensons publicēja trīs izcilas monogrāfijas par Baltijas medicīnas vēsturi: 1902. gadā par Kurzemes ārstiem un medicīnu, 1905. gadā – par Vidzemes, 1922. gadā – par Igaunijas medicīnas vēsturi. Viņš kļuva par Baltijas medicīnas vēstures klasiķi: “Brensona grāmatas ir cildenas iedvesmas paraugs gan ar savu rūpību, gan neaizstājamību ikviena Latvijas

medicīnas vēsturnieka ikdienas pacietīgajā darbā, jo kam gan vēl lai vairāk līdzinātos", tā par viņu raksta medicīnas vēstures ievērojamākais pārzinātais Arnis Viksna. Otrs Tērbatas absolvents, *Vladimirs Mincs*, bija dzimis citā Latvijas pusē, Daugavpilī, turīga dzelzceļu būvuzņēmēja ģimenē 1872. gadā. No 1883. gada līdz 1889. gadam viņš mācījās vienā no labākajām izglītības iestādēm Latvijā – Rīgas pilsētas ģimnāzijā, kuru dažus gadus pirms viņa bija beigusi Rainis un P. Stučka; Daugavpils ebreju jaunieša sūtīšana uz Rīgu, uz ģimnāziju ar vācu mācības valodu bija skaidrs apliecinājums modernizācijas iespaidam arī uz Vitebskas guberņas ebrejiem. Mincs absolvēja Tērbatas Universitāti 1895. gadā, jau rusifikācijas laikā, kas gan nekādi nebija ietekmējis viņa zināšanu līmeni (viņa vecākais brālis Pauls – nākotnē, viens no izcilākajiem Latvijas juristiem – 1892. gadā Tērbatā bija ieguvis maģistra grādu krimināltiesībās). Jau 1896. gadā turpat Tērbatā viņš aizstāvēja medicīnas doktora disertāciju. Viņam bija lemts kļūt par vienu no izcilākajiem ķirurgiem Latvijas medicīnas vēsturē; operāciju tehnikas ziņā viņam retais esot spējis līdzināties. Viņa vārds starptautiski ir pazīstams galvenokārt atentāta pret Vladimiru Leņinu kontekstā: 1918. gada 30. augusta vakarā Leņins Maskavā tika diezgan smagi ievainots; 31. augusta rītā Vladimiris Mincs, tobrīd Maskavas 2. universitātes hospitālās klīnikas vadītājs un profesors, kopā ar citu ievērojamu ķirurgu Vladimiru Rozanovu, ieradās Kremli, pārsēja ievainojumus un iešīnēja Leņina roku; Mincs piedalījās arī turpmākā Leņina ārstēšanā. Man liekas, ka šis ļoti labi zināmais un pat populārais notikums kaut kādā veidā aizēno tik lielu personību kā Mincs: lai arī Leņina ievainojumi ar divām lodēm bija nopietni, nāves draudi viņam nedraudēja un savā mūžā Mincs – pat ieslodzīts Rīgas geto nacistu okupācijas laikā Rīgā, 1941. gadā – bija palīdzējis ļoti daudziem cilvēkiem un darīja to līdz sava mūža pēdējam elpas vilcienam Būhenvaldes koncentrācijas nometnē, taču viņa izglābtajiem un ārstētajiem cilvēkiem vienkārši nebija laimējies kļūt par tik slaveniem kā ļaundarim Leņinam. 1920. gada aprīlī Mincs atgriezās Latvijā (skat. turpmāk) un 1938. gadā Rīgā, kopā ar ķirurgiem Reinholdu Jirgenzonu un Kristapu Štamu, lielā slepenībā, veica pirmo sirds operāciju Latvijā – nosēja Botello vadu; šī operācija notika pavisam neilgi pēc pirmajām analogām operācijām pasaulē.¹³

Pēc šīs isās atkāpes pievērsīsimies atkal ebreju studentu dzīvei Tērbatas Universitātē. Trešais posms viņu studijās Tērbatā sākās 1888.–89. gadā un ilga līdz pat 1917. gadam, carisma krišanai un antisemitiskās likumdošanas atcelšanai. Posmu ievadīja divas tendences, kuras gandrīz pilnīgi sakrita hronoloģiski. Vispirms, jau sākot ar 1882. gadu valdība sāka ieviest skaitliskus ierobežojumus – *numerus clausus* – ebreju studentiem Krievijas augstskolās.* Pirmā bija Kara Medicīnas akadēmija, kura bija ļoti populāra

* *Numerus clausus* Krievijā pastāvēja ne tikai mācību iestādēs un tas tika pielietots ne tikai pret ebrejiem, lai arī pret ebrejiem tā pielietošana bija visbargākā. Pirmo reizi *numerus clausus* tika ieviests pēc 1863. gada neveiksmīgās poļu sacelšanās: ar 1864. gadu tika ierobežots katolu skaits Krievijas armijas virsnieku vidū (tobrīd katolis bija tas pats, kas

ebreju vidū: tā 1882. gadā noteica normu – ne vairāk par 5% no akadēmijas studentiem varēja būt ebreji, neatkarīgi no viņu sekmēm. 1883. gadā sekoja citas divas populāras augstskolas, ar tādu pat procentu – Kalnu institūts un Ceļu satiksmes inženieru institūts; abu institūtu absolventi bija pieprasīti augoša kapitālisma apstākļos. Nākošais bija Harkovas tehnoloģiskais institūts 1885. gadā, tiesa – ar divreiz lielāku normu (10% studentu varēja būt ebreji). 1886. gadā valdība ķērās klāt arī veterinārajiem institūtiem; trijos no tiem – Harkovas, Kazaņas un arī Tērbatas – vēl netika noteikta procentu norma, taču tika mainīta agrākā liberālā pieeja un iestāties institūtā tagad varēja tikai tie ebreji, kuri bija pabeiguši pilnu ģimnāzijas kursu. Šo diskriminējošo lēmumu pamatā bija neslēptas bailes, ka ebreji sāk izkonkurēt kristiešu, pirmkārt – krievu, speciālistus.¹⁴ (14) Carisms kārtējo reizi bija nonācis neatrisināmu pretrunu varā. No vienas puses, jau ilgu laiku bija kultivēta – lai arī nekonsekventi – ebreju integrācijas un pat asimilācijas politika; no otras puses, nekad neizzuda dziļi aizspriedumi un bailes no ebrejiem kā konkurentiem, kas, galu galā, atspoguļoja bailes no brīvas, liberālas sabiedrības, kur cilvēka spējas, ne reliģiska vai nacionāla piederība, nosaka viņa vērtību.

Valdības uzspiesto ierobežojumu jomā pienāca kārta arī pašai Tērbatas Universitātei. Ar 1888. gadu Krievijas Izglītības ministrija sāka izdot speciālus lēmumus, kuri regulēja gandrīz vai katru ebreju studentu soli Tērbatā, ieskaitot aizliegumu precēties studiju laikā! Taču pirmajos gados pēc 1888. gada vēl netika oficiāli ieviests *numerus clausus*; tas nāca 1893. gadā – ebreju studentu skaits Universitātē nedrīkstēja būt lielāks par 5%, izņemot farmācijas specialitāti (10%). Neizbēgami šim lēmumam sekoja ebreju studentu mēģinājumi to apiet, piemēram, pārejot pareizticībā vai pat viltojot dokumentus. Nekad, tomēr, *numerus clausus* netika ievērots pilnībā: pat 1896. gadā, kad ebreju studentu skaits kritās līdz viszemākajam līmenim – 188, pat tas bija vairāk nekā 10% no kopējā – 1225 – studentu skaita; jau pēc dažiem gadiem tas izauga līdz 18–20%, bet galu galā skaitliskie ierobežojumi pilnīgi tika atcelti tikai 1915. gada rudens semestrī. Neskatoties uz oficiālo antisemitismu vairāki ebreju studenti saņēma no Universitātes materiālu atbalstu un balvas; piemēram, 1911. gadā Gustavs Mihelsons tika apbalvots ar zelta medaļu par darbu “Pasaulē pigmeju vēsture”. Universitātē kopumā bija taisnīga attieksme arī pret

polis); ierobežojumi tika paplašināti 1865. un 1874. gadā, kad tika noteikts, ka katoļu ticības virsnieki nevar būt vairāk par 20% no virsnieku kopskaita; 1888. gadā *numerus clausus* armijā tika attiecināts arī uz Baltijas vāciešiem, somiem, igauņiem un lietuviešiem. Tomēr tieši pret ebrejiem bija visstingrākās prasības: 1874. gadā tika noteikts, ka jūdi var būt ne vairāk par 3% no armijas virsniekiem (skat. – Tonu Tannberg. *Numerus clausus in der russischen Armee. – Forschungen Zur Baltischen Geschichte*. 2006, Nr. 1, s. 128.); atsevišķajā žandarmu korpusā (slepenpolicijā) poļus (katoļus) vispār neņēma, kā arī tajā nevarēja dienēt precētie ar katolietēm vai ebrejietēm.

tiem ebreju studentiem, kuri bija beiguši ārzemju universitātes, bet nevārēja iegūt darbu Krievijā – piemēram jurisprudencē – bez tieši Krievijas augstskolu diploma; šķiet, ka viņiem netika likti šķēršļi eksterni nokārtot visus eksāmenus Tartu Universitātē.¹⁵

Otra tendence, kura iespaidoja visu Universitāti, bija rusifikācija. Tā sākās 1889. gadā, bet 1893. gadā Tērbatas Universitātē tika slēgta un atvērta no jauna jau kā Jurjevas Universitāte, kurā visus priekšmetus – izņemot teoloģiskos – pasniedza krievu valodā; daudzi vācu pasniedzēji bija spiesti atstāt darbu. Sākotnēji, 1889. gadā, ebreji neizjuta rusifikāciju tik smagi kā vācbaltieši vai vācu studenti no ārzemēm. Ebreju, vismaz – Krievijas ebreju, vairākums jau zināja krievu valodu un vienu brīdi, kad vācu studenti sāka atstāt rusificēto Universitāti, ebreju skaits gan absolūti, gan relatīvi pat pieauga, bet tad, tieši 1893. gadā, kad tika pieņemts igauņiem un vācbaltiešiem pazemojošais lēmums pārdēvēt Tērbatu par Jurjevu, nāca arī antisemitiskie *numerus clausus* un kopumā – arī izglītības līmeņa pazemināšanās dēļ – rusifikācija atstāja negatīvu iespaidu arī uz ebrejiem. 1901. gadā Universitātē jau bija tikai 104 ebreji – viņu skaits nepilnos desmit gados bija samazinājies trīs reizes, savukārt pareizticīgo studentu (ne tikai krievu vien, bet, galvenokārt, krievu) skaits bija izaudzis 10 reizes un viņi neapstrīdami bija pirmajā vietā (tomēr universitātē joprojām bija pievilcīga ebrejiem; piemēram, 1915. gadā tās medicīnas fakultāti absolvēja Baltkrievijā dzimušais *Nojs Maizels*, kurš pēc universitātes beigšanas sāka strādāt Daugavpilī; kā ārsts viņš bija diezgan neievērojams, taču kļuva labi pazīstams kā politiķis – viens no galvenajiem Bunda vadītājiem Latvijā; skaidrs, ka ebrejiem no Baltkrievijas, Latgales un citiem apmešanās joslās rajoniem nekādas grūtības nesagādāja krievu valoda.) Krievu valoda bija jāievieš arī četrās ebreju pamatskolās (*hederos*) – Tartu, kur bija divas skolas, Pērnavā un Valgā. Izglītības lietas bija pat saistītas ar ebreju demogrāfiju: 19. gadsimta otrajā pusē un beigās bija vērojama ļoti izteikta vīriešu (skaitliska) dominēšana: uz 100 ebreju sievietēm bija 130 vīrieši; tas bija izskaidrojams ar lielu neprecētu studentu skaitu; ievērojams bija arī vecpuišu skaits, ko varbūt varēja izskaidrot ar to, ka Igaunija nekad nepiedzīvoja un nevarēja piedzīvot masveida ebreju ieceļošanu, bet ieceļoja vairāk brīvo profesiju un ar uzņēmējdarbību saistītie sekulārie ebreji, kuru vidū bija lielāks vientuļo vīriešu skaits, nekā reliģisko ebreju vidū. Pakāpeniski vīriešu un sieviešu skaits, tomēr, sāka izlīdzināties 20. gadsimta sākumā.¹⁶

3. Igauņi un ebreji 19. gadsimta beigās – 20. gadsimta sākumā

Igaunijas īpatnība – pilnīgā atšķirībā no Lietuvas – bija tā, ka 19. gadsimta un pat divdesmitā gadsimta sākumā te gandrīz nebija sastopams vietējais, pašu igauņu antisemitisms. Cēloņi acīmredzot bija divi: pirmkārt, laikā, kad piedzima igauņu nacionālā atmoda, ebreju skaits Igaunijā bija pilnīgi niecīgs un, atšķirībā no Lietuvas, neviens no igauņu atmodas līderiem –

nedz skolotājs un žurnālists *J. V. Jannsen* (1819–1890), kurš pirmais iestājās par *Eesti* – igauņu nacionālu vienību (protams, ne jau par politisku neatkarību) un bija vairāk orientēts uz sadarbību ar vietējiem vāciešiem, nedz rakstnieks un žurnālists *Carl Robert Jakobson* (1841–1882), kurš pirmais ieviesa atmodas (rītausmas) vārdu kā apzīmējumu igauņu atdzimšanai kopš 1860. gadiem, bet, atšķirībā no Jannsenā, bija pretvācisks un draudzīgs krieviem kā iecerētiem sabiedrotajam pret vācbaltiešiem, nepievērsa nekādu uzmanību ebrejiem.¹⁷ Otrkārt, kad 19. gadsimta beigās ebreji sāka kļūt kaut cik redzami – lai arī, joprojām, ļoti mazskaitliski – igauņus nemocija bailes no ebreju konkurences vai skaudība par viņu panākumiem. Pašu igauņu panākumi bija acīmredzami un liekas, ka viņus mazāk mocīja mazvērtības kompleksi – viens no biežākiem antisemitisma cēloņiem. Igauņu izglītības līmenis – lai arī tikai pamata izglītības, bet tomēr – bija trīs reizes augstāks nekā Krievijā kopumā un pārsniedza gandrīz vai fantastiskos 90%; auga igauņu studentu skaits Jurjevā un arvien vairāk tie bija nevis teoloģijas – kā agrāk, bet tiesību, medicīnas, inženierzinību studenti, veidojot modernu igauņu vidusšķiru (acīmredzot tam bija atgriezeniskas saites ietekme – Igaunijas ebreji dzīvoja visizglītotākajā un attīstītākajā cariskās Krievijas daļā un atšķīrās gan Igaunijas ebreji no daudzajiem galīgi nabadzīgajiem Baltkrievijas vai Ukrainas ebrejiem, gan Igaunijas ebreju kristīgie kaimiņi bija modernāki un turīgāki, nekā ebreju nabadzīgie katoļu kaimiņi Lietuvā; klejojošs, noplucis ebreju pauninieks nebija Igaunijas ebreju simbols). Laukos plauka igauņu lauksaimnieku biedrības, bet pilsētās igauņi arvien vairāk ieguva nekustamos īpašumus: 1912. gadā 68,8% no to īpašniekiem Tallinā jau bija igauņi; tobrīd tas vēl bija nerasniedzams latviešiem Rīgā, par lietuviešiem Viļņā pat nebija ko runāt. 1904. gadā igauņi Konstantīns Petss pat tika ievēlēts par Tallinas mēru – arī tas vēl nebija sasniedzams nedz latviešiem, nedz lietuviešiem.

Politiski igauņi arī bija nobriedušāki un enerģiskāki par latviešiem: viņi neveidoja nekādus igauņu brīvprātīgos bataljonus cara armijai Pasaules kara gados, jo nekas no cara nebija gaidāms, pat ne autonomija, bet tikko deģenerētais Romanovu nams sabruka, tā igauņi nekavējoties 1917. gadā (30. martā) panāca Igaunijas teritoriju administratīvo atdalīšanu no Vidzemes guberņas – tagad visa Igaunija bija jau vienā administratīvā vienībā Krievijā, vēl ne neatkarīga, bet jau apzinīgāka par latviešiem (tiesa, te milzīga loma bija tam, ka vācu armija nerasniedza Igauniju ātrāk par 1918. gada februāri), izveidojot savu Pagaidu zemes padomi – *Maapäev* (latviešu apdzīvotie novadi netika apvienoti vienā administratīvā vienībā un Latvijas autonomija netika izveidota). Vērts atzīmēt, ka tad, kad igauņu sabiedrisko darbinieku delegācija ieradās Krievijas pagaidu valdības iekšlietu ministrijā, lai sāktu sarunas par Igaunijas administratīvo izdalīšanu, tur viņi sastapa jaunu ebreju juristu un kreisu cionistu *Maksi Lāzersonu*, (1887.–1951.), kurš bija dzimis Latvijā, Jelgavā (Mītavā), turīgā tabakas tirgotāja ģimenē un bija izglītojies izcilās universitātēs Pēterburgā, Berlinē un Heidelbergā, taču tiesību maģistra grādu bija ieguvis tieši Igaunijā, etniski tolerantajā un

akadēmiski ievērojamajā Tartu Universitātē 1916. gadā. Atgriezies Pēterburgā, viņš bija pasniedzis juridiskajā fakultātē, bet pēc carisma krišanas tika iecelts par Iekšlietu Ministrijas Tautību departamenta vicedirektoru; kā juristu un politologu Lāzersonu bija sācis nodarbināts jautājums par to kā carismam vai vardarbīgai revolūcijai pretim likt tolerantu liberālu alternatīvu. Viņš atsaucīgi atbalstīja igauņu lūgumu pēc, viņa vārdiem runājot, "etniskas autonomijas", cieši sastrādājās ar igauņiem, īpaši – Antu Pīpu, un vēlāk, jau Igaunijas neatkarības gados, par atbalstu igauņiem tika apbalvots ar Igaunijas Krusta ordeni. (sīkāk par Lazersonu – nodaļā par Latviju).¹⁸

Igaunijas ebreji, lai arī pavisam nelielā skaitā, kopš 19. gadsimta beigām sāk iet to pašu idejiskās modernizācijas ceļu, kuru gāja lielās kopienas Polijā vai Lietuvā; viss bija tikai daudz mazāks pēc apjoma, bet neviena jauna vērma negāja garām jau Igaunijai. 1880. gadu sākumā Tallinā un Tērbatā parādījās pirmās kulturālā cionisma grupas, kuras atmodināja ne tikai interesi par seno Izraēlu, bet arī sāka mudināt pārceļot uz Palestīnu. Kad 1897. gadā Bāzelē oficiāli piedzima politiskais cionisms, cionistu biedrības parādījās arī abās minētajās pilsētās, bet līdzās tām 1904. gadā radikālāk noskapotie Tērbatas studenti un skolnieki nodibināja sociāldemokrātisko un anticionistisko Bundu, kurš 1905. gada revolūcijas laikā bija iniciators ebreju paš aizsardzības vienību izveidei. Igaunijas ebreji iestājās arī Viskrievijas politiskajās partijās, kurām nebija nacionāls raksturs – sociāldemokrātos, kadetos, eseros. Aktīvi bija Jurjevas Universitātes studenti – pēdējā ebreju studentu organizācija Universitātē, kura nodibinājās pirms vācu okupācijas, bija Cionistu Akadēmiskā biedrība 1915. gadā (*Zionistisch – Akademischer Verein Kadimah*)¹⁹.

Lai arī Igaunija bija pasargāta no tiešas kara darbības līdz pat 1918. gada februārim, un pat tad vācu okupācija nāca ļoti strauji un bez smagiem postījumiem. Pirmais Pasaules karš bija ļoti nemierīgs un dramatisks laiks arī mazajai Igaunijas ebreju kopienai. Pēc lielajām cara armijas katastrofām 1915. gadā Igaunijā ieplūda ebreju bēgļi pat no tālās Polijas, tāpat kā no Lietuvas un Latvijas un mazā kopiena sniedza viņiem visu iespējamo palīdzību. Carisma krišana 1917. gada martā pavēra ceļu pilnīgi brīvai, pat drudzainai visdažādāko ebreju grupu un organizāciju darbībai, kuru sāka apdraudēt nelaimīgās Krievijas pagaidu valdības drīzā krišana un lielinieku nākšana pie varas visā Igaunijas teritorijā (lielinieku uzvaras viens no galvenajiem rezultātiem Igaunijas ebreju dzīvē bija *otrais* lielākais – pēc 1871.–1881. gadiem – ebreju pieplūdums, no padomju Krievijas – ebreju skaits Tallinā, piemēram, pieauga par vismaz 400, salīdzinot ar 1913. gadu, kas bija ļoti ievērojams pieaugums tik mazai ebreju kopienai). To pārtrauca jaunais un pēdējais vācu uzvaras gājiens Austrumu frontē un 1918. gada februārī Igaunija bija vācu rokās. 1918. gada 31. maijā vācieši slēdza Tērbatas Universitāti kā krievu universitāti un uz pavisam īsu brīdi, 1918. gada septembrī, atvēra vācu universitāti – t.s. *Landesuniversitat zu Dorpat*, kuru lielākā daļa igauņu studentu boikotēja un tieši tāpēc ebreju studentu – pret ebrejiem Ķeizariskās Vācijas okupācijas iestādes neizrādīja nekādu oficiālu antisemitismu – skaits relatīvi

ļoti pieauga: lai arī viņi bija tikai 254, tas tomēr sastādīja 24,3% no visiem studentiem šajā panikušajā vācu iestādījumā.²⁰

4. Ebreji igauņu brīvības cīņu laikā: 1918.–1920.

Ja Lietuvas t.s. neatkarības pasludināšana 1918. gada 16. februārī bija ar vāciešiem saskaņota un faktiski tā bija viltus neatkarība, tad citāds pagrieziena bija notikumiem Igaunijā tikai dažas dienas vēlāk. Jau 1917. gada beigās, lielinieku diktatūras apstākļos, *Maapaev* bija sākusi nopietni domāt par Igaunijas neatkarības pasludināšanu tiklīdz apstākļi to ļautu, un tagad, kad demoralizētā krievu armija bēga, igauņi rīkojās ātri: 24. februārī tika nodibināta Igaunijas Glābšanas komiteja Konstantīna Peta (1874–1956) vadībā, kura nekavējoši proklamēja neatkarīgas Igaunijas Republikas izveidi. Zīmīgi, ka neatkarības deklarācijā četrām minoritātēm – krieviem, vāciešiem, zviedriem un ebrejiem – tika apsoltas tiesības uz kulturālu autonomiju. Svarīgi atzīmēt, ka šīs tiesības tika solītas – un nākotnē solījumi tika pildīti – arī pavisam mazajām zviedru un ebreju kopienām, kuru nelielais skaits tās vairāk tuvināja etniskai grupai, nevis minoritātei. Tomēr tobrīd šiem solījumiem vēl nebija lemts piepildīties, tāpat kā pašai Igaunijas neatkarībai: jau nākamajā dienā, 25. februārī, Tallinā bija klāt ķeizarkās vācu 8. armijas daļas un Petss nonāca cietumā. Tikai Vācijas sakāve karā un 11. novembra pamiers ļāva sākt pārvērst 24. februārī deklarēto īstenībā; tika izveidota Igaunijas pagaidu valdība ar to pašu Petsu priekšgalā un 19. novembrī Rīgā Vācijas valdības augstākais pārstāvis Latvijā un Igaunijā Augusts Vinnigs un igauņu pārstāvji parakstīja vienošanos par varas pāreju no vācu okupācijas iestādēm Igaunijas pagaidu valdības rokās. Jau pirmajā pagaidu valdībā bija trīs minoritāšu ministri – krieviem, vāciešiem un zviedriem, bet vēl ne ebrejiem.²¹ Speciāla minoritāšu lietu ministra postenis liecināja par ļoti liberālu nostāju etniskās politikas jomā, taču tas nebūt neliecināja par tik pat lielu vai nepieciešamu lietderību: valstī, kurā minoritāšu skaits tik tikko pārsniedza 10% pēc tā nebija nedz īpašas vajadzības, nedz postenis pats par sevi būtu etniskas tolerances garants. Igauņi to atcēla 1919. gada 12. maijā un neviena minoritāte necieta no formālās birokrātiskās struktūras nolikvidēšanas. Varbūt pat otrādi; nelielā Igaunijas ebreju kopiena gandrīz no pirmajām Igaunijas neatkarības dienām demonstrēja ļoti ievērojamu aktivitāti, tieksmi pēc konsolidācijas un skaidrus priekšstatus par saviem mērķiem. Pirmais Igaunijas ebreju kongress notika Tartu jau 1918. gada 9.–11. decembrī; tas izveidoja ebreju Nacionāli – politisko komiteju, kura sāka enerģiski aizstāvēt un lobēt ebreju intereses un veicināt viņu konsolidāciju. 1919. gada 28. februārī Tallinā sāka iznākt, krievu valodā, žurnāls “Jevreiskaja molodaja misl” (“Jaunā ebreju doma”) Ābrama Pumpjanska, kurš bija bēdzis no padomju Krievijas, redakcijā; žurnāls, lai arī īslaicīgi, izcili veicināja ebreju nacionālo un politisko mērķu apzināšanos neatkarīgajā un demokrātiskajā Igaunijā.²²

Lai arī 1918. gada novembrī bija izveidota Igaunijas pagaidu valdība, reālas varas tai bija vēl ļoti maz un padomju Krievija neļāva igauņiem pat uz mirkli atvilkt elpu: jau 13. novembrī, kad Latvijas un Igaunijas neatkarība vēl pat nebija pasludināta, padomju Krievijas Revolucionārā Kara Padome pieņēma lēmumu sākt uzbrukumu rietumu virzienā un sagrābt teritorijas, kuras tolaik vēl atradās vācu okupācijā; pirmais upuris bija tieši Igaunija: 21. novembrī, ar uzbrukumu Narvai, sākās padomju agresija; šajā dienā tomēr padomju armijas 6. strēlnieku divīzijai ieņemt Narvu neizdevās, bet tas izdevās otrajā uzbrukumā, 28. novembrī. Igaunija bija pirmais padomju agresijas upuris Baltijā. Tas bija tikai pirmais solis Maskavas iecerētajā milzīgajā kustībā uz rietumiem, kurā savienojās tradicionālais krievu imperiālisms un vēlēšanās atgūt Pasaules kara gaitā zaudētās teritorijas ar komunistisko mesianismu – apsēstību ar Vispasaules revolūciju un gatavību to atnest uz durkļiem Centrālajai Eiropai, visupirms – Vācijai. Padomju militārās agresijas aizsegā 29. novembrī Narvā ieradās Igaunijas pagaidu revolucionārā padome, kura izveidoja t.s. Igaunijas Darba Komūnu J. Anvelta vadībā; liekas, ka tās darbībā neņēma dalību neviens ebrejs (iebrukumu Igaunijā no Petrogradas koordinēja viens no Krievijas lielinieku vadītājiem Grigorijs Zinovjevs, kurš bija ebrejs, bet tam, protams, nebija nekādas nozīmes notikumu gaitā – daudzi ebreju izcelsmes komunisti bija pie varas Krievijā, bet ne īslaicīgajā padomju Igaunijā; iespējams, ka vienīgais ebrejs Igaunijas padomju armijā, kura tika izveidota 1919. gada 18. februārī, bija Revolucionārās kara padomes loceklis, kāds R. Īzaks, bet liekas, ka viņš ir bijis nevis no Igaunijas, bet no Krievijas).²³ Tagad demokrātiskie un neatkarību pasludinājušie igauņi bija pirmie Baltijā, kuriem bija jāsāk brīvības cīņas pret padomju Krievijas komunistisko agresiju. Atšķirībā no Latvijas, tautas atbalsts demokrātiskajai pagaidu valdībai Tallinā bija daudz lielāks, bet tās atkarība no vāciešiem – nesalīdzināmi mazāka. Uz padomju iebrukumu igauņi atbildēja ar to, ar ko Ulmanis neuzdrošinātos (un, ja būtu uzdrošinājies, būtu cietis neveiksmi) – ar vispārējo mobilizāciju 29. novembrī, otrajā dienā pēc padomju iebrukuma (iespējams, ka liktenīgi Igaunijai – vislabākajā nozīmē, bija tas, ka padomju armijas komandieri, ieņēmuši Narvu, apstājās – tiesa, uz īsu brīdi: uzbrukums tika atjaunots 6. decembrī, bet enerģiskie Igaunijas neatkarības aizstāvji šo pausi izmantoja ļoti enerģiski). Valdība bija cerējusi, ka mobilizācijas dos 25 000 karavīru; tā deva, galu galā, uz pusi mazāk, tikai 12–13 000, jo zemnieki vēl nebija saņēmuši solījumu sadalīt muižnieku zemes, taču pat šis skaits bija milzīgs Igaunijas neatkarības aizstāvju panākums, kurš tobrīd bija pilnīgi neiedomājams Latvijā. 23. decembrī par armijas pavēlnieku tika iecelts enerģiskais pulkvedis Johans (Ivans) Laidoners, kurš jau bija gandrīz pilnīgi pārkrievojis (sievā – krieviete, dēlam – krievu vārds Mihails), bet tagad sāka savu iespaidīgo ceļu atpakaļ pie savas tautas. Valdība apsolija agrāro reformu – tas bija sākums nacionāli demokrātiskai revolūcijai laukos, kas tūlīt pastiprināja valdības stāvokli, bet Maskava novirzīja sava karaspēka vairākumu uz Latviju, uzskatot, ka iekarojot Latviju, tā spēs iebrukt no vēl viena virziena Lietuvā,

un tur jau ar roku būs sasniedzama vācu Mēmele, Austrumu Prūsija, un revolūcijas liesmas aprīs Vāciju – kas arī bija padomju agresijas galvenais mērķis. Palīgā igauņiem steidzās 3500 brālīgo somu, 225 dāņi un 200 zviedru; viņu palīdzībai bija nopietna militāra, bet vēl lielāka morālā nozīme: igauņi jūta, ka viņi nav vieni, un šī sajūta viņus iedvesmoja. Nejaušības dēļ, bet tieši 1919. gada 4. janvārī, kad Rīga pilnīgi krita padomju rokās, igauņi sāka pirmo pretuzbrukumu komunistiem un janvārī sāka dzīt Krievijas spēkus atpakaļ; februārī Igaunijas teritorija – pirmā Baltijā – bija brīva no padomju iebrucējiem.²⁴

Igaunijas brīvības cīņu sākumā Igaunijā bija tikai aptuveni 3000 ebreju, taču šī mazā kopiena bija ļoti lojāli un pat draudzīgi noskaņota pret Igaunijas neatkarību jau no pašām pirmajām tās pasludināšanas dienām. Liekas, ka procentuāli Igaunijas ebreji visvairāk – salīdzinot ar Lietuvas un Latvijas ebrejiem – piedalījās Igaunijas armijas bruņotajā cīņā par valsts neatkarību: vismaz 70 ebreju studenti un ģimnāzisti brīvprātīgi iestājās igauņu studentu bataljonā un kopumā igauņu bruņotajos spēkos ebreju skaits pat varēja sasniegt 200, kas bija patiešām daudz tik mazai kopienai. Zīmīgi, ka Igaunijas armijas rindās ebreji cīnījās arī vēsturiskajās Cēsu kaujās Latvijas teritorijā 1919. gada 19.–23. jūnijā pret vācu landesvēru un Dzelzs divīziju un ar to deva arī savu ieguldījumu Latvijas brīvības izkarošanā.²⁵ Nav dzirdēts, ka Igaunijas armijā būtu notikuši kādi antisemitiski izlēcieni pret ebreju karavīriem; nekas nav zināms arī par jebkādu Igaunijas armijas antisemitisku rīcību pret Igaunijas ebrejiem, kas – lai arī reti – tomēr bija noticis Lietuvā un Latvijā. Antisemitisms Igaunijā ienāca līdz ar t.s. baltu krievu Ziemeļrietumu armiju ģenerāļa Nikolaja Judeņiča (1862.–1933.) vadībā; ļoti bieži tie nebija nedz “balti” – tiešā vai pārnestā nozīmē, nedz pat krievi. Kara vētras bijušo Krievijas Kaukāza frontes pavēlnieku – kuru Pagaidu valdība bija 1917. gada maijā atvaļinājusi – 1918. gadā aizdzina uz Somiju, kur viņš satika savu bijušo cariskās Krievijas ģenerālštāba studiju biedru, ģenerāli Gustavu Mannerheimu. Tieši Mannerheims pamudināja Judeņiču sākt veidot pretpadomju karaspēku, taču militārās un politiskās veiksmes – nemaz nerunājot par personības lielumu – jomā nākamais Somijas Maršals bija nesalīdzināmi pārkāps par Judeņiču.

1918. gada beigās Judeņičs sāka formēt Igaunijā “balto krievu” Ziemeļu korpusu, kurš līdz 1919. gada 1. maijam formāli atradās igauņu pakļautībā, bet kopš 1919. gada 1. jūlija tika pārsaukts par Ziemeļrietumu armiju un sagādāja lielas neērtības, maigi runājot, gan Igaunijai, gan Latvijai – sava monarhisma un uzticības “vienotajai, nedalāmai Krievijai” dēļ – un daudzus ļoti nepatīkamus un pat bīstamus brīžus ebrejiem, kuriem gadījās nokļūt šīs neveiksmīgās un no visodiosākajiem elementiem sastīķētās baltgvardu armijas pārvaldītajās teritorijās. 11. augustā Tallinā tika izveidota arī Ziemeļrietumu valdība ar naftas rūpnieku Stepanu Ļianozovu priekšgalā, kurai Ziemeļrietumu armija pakļāvās oficiāli, taču vienlaikus neslēpa savu tieksmi pēc pilnīgas neatkarības.²⁶ Armijas sastāvā atradās arī kāds ļoti kolorīts un neprognozējams veidojums – Viļņas apgabalā dzimušā drosmīgā, bet

politiski svārstīgā un gandrīz neapbrīnināmā Staņislava Bulak – Balahoviča komandētais korpuss, kurā 1919. gada jūlijā bija apmēram 16 000 brīvprātīgu karavīru, to skaitā – arī daudzi latvieši.²⁷

Lai arī Judeniča armijā dienēja pat daži ebreji – kā jebkurā citā balto krievu formējumā (īpaši – ārsti), bet Ziemeļrietumu valdībā pazīstamais ebreju jurists Manuils Margulis bija pat tirdzniecības, tautas izglītības un partijas sagādes ministrs, tas nemainīja kopējo ainu: 1919. gada 16. oktobrī, kad Judeničam likās, ka tūlīt kritis sarkanā Petrograda (lai arī bezdibeni iegāzās paši “baltie krievi”), Margulis, sarunā ar Lianozovu izteicās, ka baltgvardi ar baudu pakārs viņu Petrogradā pie kāda laternu staba.²⁸ Katrā teritorijā, kura nonāca kaut vai uz laiku Judeniča karaspēka varā vai pārziņā, ebreji piedzīvoja visa veida teroru. 1919. gada 26. maijā, vajājot Igaunijā iebrukušo sarkano armiju, igauņi ieņēma Pleskavu un 31. maijā to nodeva Judeniča – faktiski – Bulak-Balahoviča – karaspēka pārziņā, jo tā nebija etniskā igauņu teritorija. Pirmais ar ko Balahoviča vienības iesāka savu “pārvaldi”, bija tūlītēja gūstā kritušo sarkanarmiešu – ebreju nošaušana uz vietas; noziedzības pārtrauca – un tas ir īpaši jāatzīmē – igauņu militāro iestāžu enerģiska iejaukšanās – maijā igauņi skaidri un viennozīmīgi paziņoja, jebkurš ebreju grautiņu mēģinājums tiks apspiests ar igauņu armijas spēku, bet grautiņu iedvesmotāji tiks nodoti lauku kara tiesai.²⁹ Nākamā vieta, kur baltie krievi uzturējās krietni ilgi, bija Narva un Igaunijas ebreju kopienas vadība, kura centās cik tās spēkos pasargāt ebrejus no pārestībām ne tikai Igaunijas teritorijā, bet visur, kur kāju spēra Judeniča zaldāti, atzīmēja, ka Narvā ebreji tiek pakļauti “vardarbībai un pazemošanai”.³⁰ Vislielākais – un pamatotākais – uztraukums Igaunijas ebrejus pārņēma 1919. gada oktobra sākumā, kad Judeniča karaspēks sāka ģenerālo uzbrukumu Petrogradai, kuras komunistiskajā vadībā un čekā bija daudz ebreju (piemēram, jau minētais Grigorijs Zinovjevs) un baltgvardi neslēpa savu gatavību asiņaini izrēķināties ar katru ebreju. Igaunijas ebreju nacionālā komiteja (par tās izveidi – skat. turpmāk) vērsās pēc palīdzības pie ASV, Lielbritānijas un Francijas pārstāvjiem Igaunijā, lūdzot nosargāt “...mūsu brāļu un mūsu dzīvības..” Petrogradā.³¹ Ieņemot to Judeničam tomēr neizdevās un vēsturisks fakts ir arī tas, ka pilsētas nosargāšanai ļoti liela loma bija latviešu sarkanajiem strēlniekiem.

Kā jau rakstīju, Bulak-Balahoviča korpusa rindās bija arī latvieši, daļa no viņiem – ļoti krāsaini vārda tiešā un pārnēstā nozīmē: “Tie bija augstprātīgi, slimoja ar veneriskām slimībām un frontes dienestam bija nelietojami. Daudzi valkāja platas sarkanas vai zaļas krāsas bikses un pretējas krāsas krekļus pāri biksēm. Zobenus nesa garā saitē kā aizkaukāzieši.” Tā izskatījās daļa no latviešiem Balahoviča rindās aculiecinieka acīm;³² tas, protams, nebija patikamākais un latviešiem glaimojošākais skats, tuvs tam, ko varēja redzēt krievu pilsoņu kara daudzo *batjku* baros. Jaunīgais Alfrēds Bērziņš (nākotnē – Sabiedrisko lietu ministrs Kārļa Ulmaņa režīma gados), kuram arī nācās saskarties ar latviešiem – balahoviešiem, rakstīja: “Kā savā, tā ienaidnieka zemē viņiem likās viss labs, ko var kādam atņemt nesodīt.”³³ Ebreju aplaupīšanas, kuras viņi veica Igaunijā, turpinājās arī pēc šo dēkaiņu

atgriešanās Latvijā, taču Latvijā tās tomēr nebija masveidīgas un tika enerģiski apkarotas.

Nevienā no Baltijas valstīm nacionālā revolūcija nenoritēja tik strauji kā Igaunijā. Tiklīdz padomju iebrucēji bija padzīti, jau 1919. gada aprīlī notika Satversmes Sapulces vēlēšanas, apstiprinot nacionālās revolūcijas vienu no galvenajiem lozungiem – parlamentāru demokrātiju. Bez ilgas kavēšanas revolūcija īstenoja citu, varbūt pat vēl svarīgāko tautas ikdienai: 1919. gada 10. oktobrī Sapulce pieņēma likumu par Agrāro reformu, kurš visradikālākā veidā – visā Austrumu un Ziemeļaustrumu Eiropā – darīja galu muižnieku zemes īpašumam un visegalitārākā veidā sadalīja zemi zemniekiem. Pilnīgi pamatoti uzskatot, ka pēc savas zemes atbrīvošanas no iebrucējiem un pēc taisnīgām demokrātiskām vēlēšanām Igaunija ir pelnījusi starptautisku atzīšanu *de iure*, Tallina lūdza to no sabiedrotajiem (Antantes), bet Rietumu lielvalstu neizlēmība un vilcināšanās, baidoties atsvešināt šovinistiskos Lielkrievijas piekritējus “baltos krievus” lika Igaunijai uzsākt slepenas miera sarunas ar padomju Krieviju un pirmajai Baltijā iegūt mieru ar lieliniekiem 1920. gada 2. februārī. Lai nacionālā revolūcija būtu pabeigta, bija vēl jāpieņem tikai valsts konstitūcija, kas arī tika izdarīts – atkal, pirmajiem Baltijā – 1920. gada 15. jūnijā. Atšķirībā no Lietuvas, kuras konstitūcijā bija tikai divi panti, kuri garantēja minoritāšu tiesības, bet Latvijas Satversmē 1922. gadā vispār neizdosies pieņemt otro daļu ar pilsoņu un minoritāšu tiesībām (kas, protams, nenozīmēja, ka bez šīs daļas minoritātes nebaudīja visplašākās tiesības uz kulturālo autonomiju), Igaunijas satversmē bija minoritāšu tiesībām veltīta speciāla nodaļa. Neatkarīgā un demokrātiskā Igaunija bija piedzimusi gandrīz kā demokrātijas parauga valsts. Igaunijas nacionālās revolūcijas laikā nevilcinājās arī ebreji. 1919. gada 11.–12. maijā Tallinā sanāca pirmais ebreju kopienu delegātu kongress un ievēlēja Igaunijas ebreju Nacionālo Komiteju B. Makovska vadībā; līdzās viņam izvirzījās daudz spilgtāka personība – bezpartejiskais Tallinas kopienas aktivists G. Aizenštats, kuram būs lemts kļūt par ievērojamāko Igaunijas ebreju sabiedrisko darbinieku līdz pat 1940. gadam. 1920. gadā Tallinā sāka iznākt ebreju laikraksts “Ebreju vārds”, krievu valodā, taču tā mūžs bija ļoti īss – kopiena bija tik maza un kaut cik redzamu ebreju žurnālistu skaits – pavisam niecīgs; pastāvīgam ebreju izdevumam Igaunijā nebija atbilstošu priekšnoteikumu, īpaši ņemot vērā to, cik strauji un stabili uzplauka visdažādāko novirzienu un valodu ebreju izdevumi kaimiņu Latvijā un Lietuvā. Igaunijas ebreji deva priekšroku no Latvijas vai Lietuvas pasūtītiem izdevumiem, īpaši – ļoti interesantajai Rīgas avīzei krievu valodā “Segodnja”, kura nebija specifiski ebreju laikraksts, taču kura veltīja ļoti lielu uzmanību ebreju un citu minoritāšu dzīvei Baltijā.

5. Ebreju autonomija Igaunijā

Tāpat kā lielā ebreju kopiena Lietuvā, pat pavisam mazā kopiena Igaunijā centās panākt divas lietas: pirmkārt, *autonomiju*, kura būtu daudz vairāk

nekā kultūras autonomija ("valsti valsti") un otrkārt, pavisam ne liberālu pienākumu katram ebrejam obligāti piedalīties ebreju autonomijas darbībā – obligāti reģistrēties kā ebrejam, obligāti maksāt speciālu nodokli un tml.; tas ļoti atgādināja Lietuvas ebreju līderu neatlaidīgo tieksmi tiesiski "ebrejistot" katru ebreju, pat, ja viņš to nevēlētos. Jau minētais Igaunijas ebreju kopienu kongress 1919. gada 11.–12. maijā Tallinā viennozīmīgi izteicās arī par to, ka ebreju autonomijai – kā publiski – tiesiskai institūcijai – jāklūst par *vienīgo* ebreju interešu pārstāvi Igaunijā (vēl viena nebūt ne liberāla prasība) un Igaunijas valdībai jebkuri ar ebreju dzīvi saistīti jautājumi jārisina tikai ar autonomijas vadību. Laikam unikāli bija tas, ka mazā Igaunijas ebreju kopiena spēja to panākt un tas, ka igauņi ļāva to panākt; ļoti būtiski bija arī tas, ka kongress atzina: valdības vai citu valsts institūciju līmeni Igaunijā nav antisemitisma. Daudzo kongresa rezolūciju vidū jāatzīmē sekojošas: vēloties pārvarēt savu provinciālismu, Igaunijas ebreji nolēma uzsākt aktīvus sakarus ar citu valstu lielajām ebreju kopienām; vēl nozīmīgākas bija rezolūcijas (veselas astoņas – !) par nepieciešamību attīstīt ebreju izglītības tīklu; kā redzēsim vēlāk, tas tiks darīts enerģiski un rezultatīvi.

Darbībā par labu savai autonomijai ebreji bija ļoti neatlaidīgi: 1919. gada jūnijā, kad Igaunijai bija vēl daudz citu un daudz svarīgāku problēmu – galu galā vēl nebija miera ar Krieviju un valstī atradās nereti nekontrolējama Judeņiča karaspēks, Igaunijas ebreju vadītāji jau sāka izteikt pirmās bažas, ka viņiem vēl neesot dotas tiesības uz autonomiju, kuras it kā tiekot dotas tikai ar krieviem, vāciešiem un zviedriem (ironiski, bet krievi pat neizmantoja tiesības, kuras viņiem igauņi deva – skat. turpmāk). Šie pārmetumi nebija gluži bez pamata. Lai arī Igaunijas valdībai nebija nekādu nodomu liegt ebrejiem autonomiju, taču tas tobrīd pavisam nebija akūtākais jautājums ne dzimstošai valstij kopumā, pat ne ebrejiem, kuri vēl nebija tikuši īsti skaidrībā, kādu autonomiju viņi vēlas; nebija arī izlemts, cik lielai jābūt minoritātei, lai tā saņemtu pilnu autonomiju; sākotnēji Igaunijā diezgan daudzi politiķi uzskatīja, ka minoritātei jābūt vismaz 8000 cilvēku lielai. Ja tiktu uzturēta šāda pieeja, ebreji neiegūtu pilnu autonomiju (kas nenozīmētu, ka viņiem nebūtu nekādas autonomijas) un tā pienāktos tikai vāciešiem, krieviem (un zviedriem – ne skaita dēļ, bet tāpēc, ka viņi tika uzskatīti par "vēsturisku minoritāti"). Ļoti drīz tomēr kļuva skaidrs, ka ebreju ieceres iet tālu pāri kulturālās autonomijas robežām (Igaunijā minoritātēm dotā autonomija tika oficiāli saukta par "*minoritāšu kulturālo pašpārvaldi*"). Kā mēs redzēsim turpmāk, runa bija ne tikai par kultūru. Jāatzīmē, ka visās trijās Baltijas valstīs tika lietoti ļoti daudzveidīgi minoritāšu autonomiju nosaukumi – kulturālā autonomija; teritoriālā autonomija {faktiski – tikai vāciešiem Mēmelē}; eksteritoriālā politiski – tiesiskā autonomija un tml.; katrā konkrētā gadījumā, katrā valstī un pat vienā valstī, bet dažādos laika posmos, ir jāpievērš uzmanība ne tik daudz daudzveidīgajiem nosaukumiem, kā autonomijas būtībai –, t.i., tiesību apjomam, ko autonomija garantēja minoritātei un autonomijas praktiskajai darbībai.

Tas, kādu autonomijas modeli vēlas Igaunijas ebreju vadībā, skaidrāk kļuva redzams Igaunijas ebreju kongresā 1920. gada maijā, kurš vēlreiz ievēlēja Ebreju Padomi un B. Markovski par tās priekšsēdi. Kongress pieņēma lēmumu par Igaunijas ebreju "...piespiedu aplikšanu ar nodokļiem..." ; tas ir – par dubulta nodokļa ieviešanu, faktiski – uzspiešanu ebrejiem: viens nodoklis būtu jāmaksā Igaunijas valstij, kā jebkuram Igaunijas pilsonim; otrs – Ebreju Padomei ("Ebreju nodoklis") (ko tas nozīmēs praksē – skat, turpmāk; jau tagad atzīmēšu, ka dubultā nodokļa jautājums būs tas, kuru nekad nespēs atrisināt – iekšēju domstarpību dēļ – krievu un zviedru minoritāte Igaunijā; vienkāršā valodā runājot, šo minoritāšu vairākums otro nodokli maksāt nevēlējās; faktiski tas pat nebija dubultais nodoklis – ebreju ģimenes galvām dažreiz bija jāmaksā 18 – Sic! – nodokļi)³⁴. Tas, ka ebreju kopiena jau kopš 1920. gada iestājās par obligātu piespiedu nodokli kopienas labā liecināja ne tikai par to, kā šāda prasība bija antiliberāla – par to šaubu nevarētu būt, bet arī par to, ka kopienas vairākums – lai arī nekad ne visa kopiena kā viens veselums – bija pietiekoši turīga un gatava šādu nodokli maksāt, lai nodrošinātu savas kulturālās un citas intereses ļoti plašā veidā. Tomēr līdz autonomijas likuma pieņemšanai un autonomijas pilnīgai praktiskai iemiestošanai pagāja pilni pieci gadi. Tas, ka Igaunija bija pirmā pieņēmusi liberālo satversmi un apsolijsi autonomiju, neatcēla citus faktorus, kuri bremzēja ipaša likuma par minoritāšu autonomiju pieņemšanu: valdību mūžs Igaunijā bija visisākais un gandrīz vai unikāls uz jau tā īso Latvijas un Lietuvas valdību fona – labi, ja vienai valdībai izdevās Tallinā noturēties pie varas 8–9 mēnešus, kas, protams, kavēja moderno konstitucionālo principu praktisku ieviešanu dzīvē; pašas minoritātes ilgstoši diskutēja savā vidē par to cik tad plašu autonomiju prasīt; cīkstēšanās ar Tautu Savienību par minoritāšu tiesību apjomu arī aizņēma laiku un pirms šīs cīņas bija galā, Igaunijas politiķi pamatoti nevēlējās teikt gala vārdu minoritāšu autonomijas likuma lietā. Pēdējais, bet isais novilcinājums vēl nāca 1924. gada decembrī, kad tieši Igaunija – zināmā mērā kā samaksu par savu pārmērīgu liberālismu un naivo toleranci pret nacionālajām interesēm naidīgajiem kreisajiem ekstrēmistiem – saņēma Maskavas organizētu puču, kurš izraisīja valdības krīzi un jau pilnīgi sagatavotā likuma par minoritāšu autonomiju atlikšanu vēl uz diviem mēnešiem, bet par to būs runa turpmāk.

Lai arī Igaunija bija viena no etniski vismonolitiskākajām valstīm visā Austrumu un Centrālajā Eiropā – tikai nedaudz vairāk par 8% no tās iedzīvotājiem bija etniskās minoritātes un lai arī Igaunijas valsts un igauņi kā nācija demonstrēja vienu no augstākajiem tolerances rādītājiem visā Eiropā, pat Igaunijai bija jāpārdzīvo nogurdinoša cīņa ar Tautu Savienību minoritāšu tiesību jomā. Tautu Savienības uzmākšanās bija cēlusies no vairākiem cēloņiem. Pirmkārt, Eiropas teritoriālais izkārtojums pēc Lielā kara – īpaši – 10 jaunu vai atdzimušu valstu parādīšanās veco daudz nacionālo monarhiju vietā – bija neizbēgami radījis minoritāšu problēmu, lai arī nebūt ne tik lielu skaitliski, kā varētu iedomāties – 3% no Eiropas iedzīvotājiem dzīvoja ārpus savas etniskās dzimtenes (97% – ! – toties dzīvoja etniskajā dzim-

tenē). Lielākās no minoritātēm, kurām bija sava dzimtene, bet kuras bija palikušas aiz tās robežām, bija vācieši, ukraiņi, ungāri, baltkrievi (tiesa, lieta nebija pilnīgi viennozīmīga – ja ungāriem patiešām bija dzimtene, Ungārija – lielākā teritoriālā zaudētāja Eiropā Lielā kara rezultātā, tad ne tik viennozīmīgs bija jautājums, piemēram, par Latvijas vai Igaunijas vāciešiem, kuri bija ļoti ilgstoši, vēsturiski, dzīvojuši Latvijas vai Igaunijas teritorijā, nevis Vācijas reihā vai pat kādā no vācu zemēm pirms Vācijas apvienošanas); ebreji, savukārt, bija minoritāte, kuras tiesību jautājums tika ļoti aktīvi apspriests un risināts, bet “dzimtenes” – neatkarīgas ebreju valsts – viņiem vēl nebija. Taču minoritāšu problēmu nereti radīja ne tik daudz robežu maiņas pašas par sevi, kā minoritāšu nevēlēšanās šīs izmaiņas pieņemt (visvairāk tas attiecās uz vāciešiem Polijā un Čehoslovākijā, īpaši pēc tam, kad pēc Hitlera nākšanas pie varas ārzemju vācieši savā nospiedošajā vairākumā pieņēma nacismu kā savu ideoloģiju un nacistiskās) un Tautu Savienības utopiskā iedoma, ka tā spēs universāli un gandrīz vai totāli atrisināt minoritāšu jautājumu ar kaut kādiem minoritāšu līgumiem vai deklarācijām, tas ir – ar papīra plūdiem.

1923. gada 19. janvārī sākās Igaunijas sarunas ar Tautu Savienību par minoritāšu tiesībām. Tautu Savienības pārstāvis, Brazīlijas delegāts D. A. da Gama – tas pats, kurš bija uzspiedis saistošo deklarāciju Lietuvai – uzstāja, lai igauņi paraksta tādu pašu, tikai – bez speciālām tiesībām ebrejiem, kuru Igaunijā bija ļoti maz. Da Gama tomēr nebija ņēmis vērā Igaunijas delegācijas vadītāja diplomāta K. Pustas rakstura stingrību (kuru, starp citu, viņš tuvā nākotnē, kļūstot par Igaunijas ārlietu ministru, demonstrēs arī attiecībā ar Krieviju, iegūstot neslēptu Maskavas naudu)³⁵; viņš – tāpat kā Latvijas delegācijas vadītājs tādās pat sarunās ar Tautu Savienību Dr. Miķelis Valters – stingri un veikli aizstāvēja viedokli, ka Igaunijas Satversme jau 1920. gadā ir devusi visas tiesības gan katram pilsonim individuāli, neatkarīgi no tautības, gan kolektīvas tiesības minoritātēm un valsti tiek rūpīgi gatavots īpašs likums par minoritāšu autonomiju (pašpārvaldi). Līdz ar to Igaunijai nav jāuzņemas nekādas papildus saistības Tautu Savienībā minoritāšu tiesību jomā. Pustas viedoklis bija pilnīgi pamatots (kad 1922. gada septembrī, Tautu Savienības sesijas laikā, tika apspriests minoritāšu stāvoklis Latvijā un Igaunijā un kad Norvēģijas delegāts sāka pamācīt abas valstis, Pusta atbildēja pārliecinoši: Igaunija ir devusi savām minoritātēm tādas tiesības, kādas pat attāli nav atrodamas Norvēģijas konstitūcijā)³⁶. Pustas rīcībā bija vēl divi iedarbīgi argumenti: pirmkārt, ņemot Somiju – kura tika uzskatīta par jaunu valsti – Tautu Savienībā 1920. gada decembrī, no tās netika pieprasīta speciāla deklarācija un Pusta atsaucās uz to kā uz precedentu; otrkārt, viņš pamatoti norādīja, ka Tautu Savienībā nepastāv visaptveroša, universāla minoritāšu aizsardzības formula – neviena Rietumu lielvalsts nebija gatava pati uzņemties jebkādas saistības minoritāšu jomā – un tāpēc Savienības locekles var iedalīt divās grupās, neskatoties uz Savienības sludināto visu valstu vienlīdzību: vienā, kurā ir valstis, kuras iestājas Savienībā bez jebkādām saistībām un cita, nevienlīdzīgāka, kurai saistības

tiek uzspiestas. Pustas darbība bija pārlicenoša un sekmīga: 1923. gada 17. septembrī Igaunija deklarēja, ka Tautu Savienības Padome var pievērst Igaunijas valdības uzmanību minoritāšu stāvoklim valstī vai pat nosūtīt konkrēto minoritāšu sūdzību izskatīšanai Tautu Savienības starptautiskajai tiesai, taču tās lēmumi tomēr nebūs Igaunijai saistoši. Nākamajā dienā, 18. septembrī, sarunas beidzās, Tautu Savienībai atzīstot Igaunijas viedokli par pamatotu un minoritāšu tiesības Igaunijā – par atbilstošām starptautiskajai likumdošanai (kura, vēlreiz jāatzīmē, nebija universāli atzīta) minoritāšu tiesību aizsardzības jomā.³⁷

Lai arī Igaunijas (tāpat kā Latvijas – 1923. gada 7. jūlijā) Deklarācija atšķīrās no tās, kuru Tautu Savienība uzspieda Lietuvai (Igaunijas deklarācija vienā lietā atšķīrās arī no Latvijas deklarācijas: Igaunija apņēmas ievērot to, ko bija garantējusi minoritātēm Igaunijas konstitūcijā; Latvijā, savukārt, konstitūcijas otrā daļa, ar minoritāšu tiesību garantiju, netika pieņemta – skat. turpmāk), minoritāšu reālo stāvokli Igaunijā noteica nevis Tautu Savienība, bet īgaunu tolerance, gan demokrātijas, gan K. Petsa diktatūras gados. Igaunijas deklarācija bija vajākais saistību veids pret Tautu Savienību – daudz vajāks par Polijai, Rumānijai un Ungārijai uzspiestajiem minoritāšu aizsardzības līgumiem un vajāks par Lietuvai uzspiesto Deklarāciju, taču tieši Igaunija bija viskonsekventākā visā Austrumu un Centrālajā Eiropā savā uzticībā minoritāšu tiesībām; nekad Tautu Savienībā nepienāca neviena ebreju sūdzība no Igaunijas un nekad Savienībai nebija jāveic jebkāda izmeklēšana Igaunijā ne par vienas minoritātes stāvokli (vienīgā sūdzība pienāca 1926. gada maijā no Igaunijas vācbaltiešu muižniekiem, bet tai nebija viennozīmīgas un neapstrīdamas sakarības ar minoritāšu tiesību jautājumu un Igaunija to noraidīja, definējot sūdzību kā sociāli – ekonomisku, ne etnisku. Minoritāšu sūdzību Tautu Savienībai skaita ziņā visus divdesmitos – trīsdesmitos gadus līdere bija Polija – līdz 1939. gadam Savienība par pamatotām bija atzinusi 137 sūdzības no Polijas,³⁸ kuru vidū bija arī ebreju sūdzības, taču, pat neskatoties uz tām, Polija nebūt nebija apzināti ļauna pret saviem ebrejiem).

Likums par minoritāšu autonomiju Igaunijā bija izstrādāts 1924. gada nogalē un iespējams tobrīd tiktu arī pieņemts, ja ne Krievijas un vietējo komunistu īstenotais – par laimi, neveiksmīgais – 1924. gada 1. decembra pučs Tallinā, kurā gaitā gāja bojā 44 cilvēki.³⁹ Pučs radīja ne tikai valdības krīzi, kura, tiesa, tika ātri un enerģiski pārvarēta (bet arī šis faktors aizkāvēja minoritāšu likuma pieņemšanu – uz kādu brīdi likums kļuva par daudz mazāk svarīgu jautājumu kā valsts iekšējās drošības stiprināšana), bet arī bažas – tiesa, arī islaicīgas: vai tik ļoti plašo tiesību došana minoritātēm, kas jau bija paredzēts, nevājinās valsts stabilitāti. Divas kopienas, kuras visaktīvāk bija centušās panākt likumu par autonomiju – vietējie vācieši un ebreji (faktiski tās arī bija vienīgās kopienas, kuras aktīvi darbojās par labu autonomijai; citas minoritātes bija nesalīdzināmi pasīvākas) – enerģiski nosodīja puču un pauda pilnīgi godīgu atbalstu Igaunijas neatkarībai. Par laimi, neviens ebreju komunisti nebija piedalījies komunistu pučā – var

iedomāties, ka pat tolerantajā Igaunijā būtu aktivizējies antisemitisms, ja ebreji būtu bijuši aktīvi Igaunijas komunistiskajā partijā. Taču Igaunijas īpatnība bija tā, ka komunistu partija bija gandrīz simtprocentīgi igauņiska, ietverot sevī tikai dažus vietējos krievus un vismaz divdesmitajos gados tajā praktiski nebija ebreju, par kaut cik atbildīgiem amatiem partijā vispār nerunājot. Tā bija gan Igaunijas valsts, gan vietējās ebreju kopienas īpatnība, kura nedaudz mainīsies tikai trīsdesmito gadu nogalē.

Tikko uztraukums pēc puča bija norimis, tā vācu kopienas vadība – visaktīvākā un visiespaidīgākā minoritāšu jautājumā (īpaši – V. Haselblats) – uzsāka ļoti aktīvu darbību, lai beidzot iegūtu visām minoritātēm (svarīgi atzīmēt, ka ebreju uzstājības dēļ jau bija izņemts jautājums par to, ka minoritātes skaitam jābūt nevis 8000, bet tikai 3000) solīto autonomiju. Vācu kopienas vadība 1925. gada janvārī apmeklēja Igaunijas valsts vecāko J. Jaksonu un uzsvēra: minoritātes ir pierādījušas savu lojalitāti Igaunijas valstij, tai skaitā – nesenā puča laikā. Šis paziņojums no vācbaltiešu mutes, protams, skanēja nedaudz jocīgi, lai arī bija patiesi: tas būtu bijis kaut kas neiedomājams, ja vācieši būtu atbalstījuši komunistu puču! Igaunijas valdībai patiešām vairs nebija nekāda pamata vilcināties un **1925. gada 25. februārī** Igaunija beidzot pieņēma atsevišķu likumu par minoritāšu kultūrālo autonomiju (kultūrālo pašpārvaldi); ilgi gaidītais likums bija vienīgais šāda veida tiesiskais akts Baltijas valstīs, kurš deva visām minoritātēm (atšķirībā no Lietuvas īslaicīgās un pārmērīgās labvēlības tikai pret ebrejiem un, daļēji, pret baltkrieviem; pat Lietuvā tomēr nebija ticis pieņemts speciāls valsts likums par minoritāšu autonomiju, bet ebreji un baltkrievi bija baudījuši valdību labvēlību, kura nebija noenkurota likumdošanā; Latvijā arī netika pieņemts valsts likums ne par minoritāšu autonomiju kopumā, ne par kādas atsevišķas minoritātes autonomiju) īstu kultūras un reliģiskās dzīves autonomiju („teorētiski vispilnīgākā kultūras autonomija..”, M. Lāzersona vārdiem runājot; teorija tika īstenota arī praksē). Praktiski tas, kas tika dots minoritātēm, bija *publiski – tiesiska autonomija* – minoritātes varēja autonomi pārvaldīt savas nacionāli – kultūrālās lietas. Patiesi neredzēts liberālisms tika demonstrēts, nosakot, kurai etniskai grupai ir tiesības iegūt minoritātes statusu ar tam līdz nākošajām garantētajām tiesībām.

Par minoritāti, kā jau rakstīju, varēja tikt atzīta katra etniska grupa, kuras skaits bija ne mazāks par 3000 Igaunijas pilsoņu, ne vienkārši trīs tūkstoši liela etniska grupa, un kura vēlējās šādu atzīšanu; saskaņā ar šo ļoti zemo skaitlisko barjeru, par minoritātēm tika pasludināti vietējie krievi, vācieši, zviedri un ebreji un pat latvieši – saskaņā ar 1922. gada decembra tautas skaitīšanu – pirmo neatkarīgajā Igaunijā, valstī dzīvoja 1, 044 miljoni iedzīvotāju; no tiem igauņi sastādīja 91,8%; minoritāšu skaits bija sekojošs: krievi – 91 109; vācieši – 18 319; zviedri – 7 600; ebreji 4 566; latvieši – 4000 (būtiski atzīmēt, ka šie skaitļi, attiecībā uz minoritātēm, nenozīmēja, ka tik pat daudz bija arī Igaunijas pavalstnieku; pavalstnieku, katrā minoritātē, bija ievērojami *mazāk*). Skaidrs, ka skaitlis 3000 bija ļoti mazs pat ļoti mazajai Igaunijai un tas bija apzināti domāts, lai minoritātes tiesības iegūtu

tieši ebreji – uz 1925. gadu Igaunijā dzīvoja **3055** ebreji – Igaunijas pilsoņi (vēl kāds tūkstotis ebreju bija vai nu citu valstu pilsoņi, vai bezpavalstnieki; ebreju – pilsoņu skaits auga un trīsdesmitajos gados sasniedza aptuveni 84% no visiem ebrejiem). Vismaz divas lietas bija uzkrītošas: pirmkārt, ebreju skaits Igaunijā, ieskaitot pat nepilsoņus, bija labi ja 0,4% no valsts iedzīvotājiem.⁴⁰ Nekur citur Eiropā tik neliela etniska grupa neiegūta minoritātes plašās tiesības, ja vien tā nebūtu kāda sena un izzušanai tuva pamatnācijas etnogrāfiska daļa; ebreji tādi, protams, Igaunijā nebija. Otrkārt, stingri runājot, atšķirībā no vietējiem vāciešiem, zviedriem un pat krieviem ebreji nebija īsti arī vēsturiska minoritāte – kaut cik ievērojams, bet joprojām ļoti mazs, ebreju skaits Igaunijā – kā jau rakstīju – bija parādījies labi ja vien pirms 70 gadiem. Taču igauņu pieeja bija patiešām cēla un liberāla un neviens neapstrīdēja ebreju tiesības uz kulturālu pašpārvaldi.

Likums funkcionēja sekojošā veidā:

Pirmkārt, katrs 18 gadus sasniegušais minoritātes pārstāvis – Igaunijas pilsonis varēja reģistrēties t.s. tautību sarakstā (*Rahvusnimekiri* vai nereti vienkārši saukts par kadastru – *Kadaster* vai par *Nacionālo Kadastru*). Reģistrēšanās pati par sevi bija brīvprātīga un nevienu nedrīkstēja piespiest to darīt – te gan Igaunijas ebreji, gan Igaunijas valsts bija gājusi liberālāku un taisnīgāku ceļu, nekā Lietuva, kur valsts piekāpās ebreju kopienas varaskārajam spiedienam uzlikt par pienākumu katram ebrejam reģistrēties kopienā.

Otrkārt, vienīgais kritērijs, kurš oficiāli noteica kādas personas tiesības reģistrēties jebkuras minoritātes kadastrā bija tas, vai persona pati sevi atzina par dotajai minoritātei piederīgu. Tātad, šķietami, te arī bija ļoti liberāla pieeja, kura piederību minoritātei definēja kā personīgu kulturālu *izvēli*, kas teorētiski pieļāva, ka ikviens 18 gadīgais pilsonis brīvi izvēlējas savu nacionālo identitāti. Tomēr nav zināms, ka kāds šādā veidā būtu kļuvis par ebreju vai šādu tikai uz kulturālu izvēli balstītu pašidentifikāciju būtu atzinusi ebreju kopiena (kas nebūt nenozīmē, ka to neatzītu, piemēram, vācu vai krievu kopiena). Jautājums par to, kādi kritēriji būtu jālieto nacionalitātes noteikšanai, tika diskutēts, taču to neatrisināja ne vācieši, ne ebreji.

Treškārt – lai likums sāktu darboties un minoritāte baudītu autonomiju, kadastrā bija jāreģistrējas ne mazāk par pusi no valsts pilsoņiem, kuri 1923. gada tautas skaitīšanā bija sevi atzinuši par dotajai minoritātei piederīgiem.

Ceturtkārt, pat liberālajā Igaunijā tiem, kuri bija reģistrējušies kadastrā, bija obligāti jāmaksā speciāls nodoklis (faktiski – otrs, pēc tiem nodokļiem, kurus maksāja ikviens Igaunijas pilsonis neatkarībā no tautības; nodokli bija jāmaksā ebreju ģimenes galvai) savas minoritātes vadībai (atgādināšu, ka par to Igaunijas ebreji bija izšķīrušies jau 1920. gada maijā) – tā bija t.s. *pašaplikšana*. Taču, neskatoties uz to, ka reģistrēšanās nebija obligāta, bet nodoklis – obligāts (ko varēja kaut cik saprast – ja nevēlies maksāt otro, “ebreju”, nodokli, vari neregistrēties), tikai tie ebreji, kuri bija reģistrējušies un maksāja nodokļus, tiesiski kļuva par Igaunijas ebreju kopienas locekļiem un varēja baudīt to, ko kopiena deva (tie, kuri bija ebreji pēc izcelsmes un ticības, bet

neregistrējās un nemaksāja nodokli, nekļuva par kopienas locekļiem, lai arī viņi, protams, arī bija un palika ebreji). Tā, savukārt, deva ebreju kultūrai, izglītībai, vienu brīdi – pat sociālajai aprūpei un citām jomām – patiešām ļoti daudz, par ko sīkāk būs runa turpmāk; vienkāršāk runājot – tā deva vairāk, nekā Igaunijas valdība deva un būtu devusi ebrejiem, tāpat kā jebkurai citai minoritātei, jau tā, pat bez speciāla likuma, tikai tāpēc, ka Igaunijas politika pret minoritātēm bija toleranta, to kultūra tika atbalstīta un minoritātes maksāja nodokļus ("pirmo" nodokli, kā pilsoņi); tiesa, pat šī konsekventā tolerance neliktu dot kaut ko tādu, ko no valsts viedokļa jau pamatoti varētu uzskatīt par luksusa lietām. Ebreji – ebreju kopienas tiesiskie locekļi, savukārt, par saviem nomaksātajiem nodokļiem varēja uzturēt un uzturēja skolas, labdarības iestādes, slimnīcas, bibliotēkas un daudz ko citu (faktiski – visu, ko vēlējās un varēja finansiāli atļauties) daudz plašākā skaitā un apjomā, nekā valsts to būtu varējusi dot (piemēram, neviena likumdošana nevienā Eiropas valstī nelika valstij uzturēt specifiski minoritāšu slimnīcas; valstij bija tikai jānodrošina visiem pilsoņiem pieejama medicīniska aprūpe, toties specifiski nacionāla ebreju slimnīca – tas jau bija pašas ebreju kopienas uzdevums, ja tā to vēlējās). Saskaņā ar 1925. gada likumu minoritāte, pēc tam, kad bija registrējusies un izveidojusies par tiesisku organismu, varēja ievēlēt – uz trim gadiem – savu parlamentu – kultūras padomi. Likuma darbība bija divējāda; no vienas puses, tas noteica minoritāšu tiesības; no otras – valsts un pašvaldību pienākumus pret minoritātēm. Otrais likuma aspekts bija ļoti būtisks: izglītības, veselības aprūpes un daudzi citi sociālie jautājumi Igaunijā bija tieši pašvaldību pārziņā. Ebreji, lai arī dzīvoja kompakti, tomēr skaitliski bija pārāk nenoīmīgi lai tikai ar savu skaitu demokrātiski ietekmētu pašvaldību darbību minētajās jomās; likums, toties, deva garantiju, ka pašvaldības veicinās ebreju izglītības un kultūras vajadzību nodrošināšanu (vislielākais, relatīvi, ebreju skaits bija Dienvidu Igaunijas pilsētā Valgā, taču pat tur viņi bija tikai 2,4% no iedzīvotājiem).

Likuma iespējas visā pilnībā izmantoja tikai divas minoritātes – vācieši un ebreji, izglītotākās un turīgās minoritātes. Pirmie bija izcili organizētie un apzinīgie vācieši – viņi visātrāk veica registrāciju (87,5% – ! – vāciešu pierēģistrējās vāciešu reģistrā) un 1925. gada 1. novembrī ievēlēja savu kultūras padomi barona Vilhelma Vrangeļa vadībā. Drīz viņiem sekoja ebreji, kuri, neskatoties uz brīvprātību, reģistrējās gandrīz simtprocentīgi – tas bija apliecinājums gan valstij, ka viņi patiešām ir labi organizēta kopiena, gan pašiem sev – tas bija vislielāko cerību laiks, saistīts ar autonomiju. Turpmāk uzticība specifiski ebrejiskām institūcijām, kuras ļāva izveidot minoritāšu likums, kritisies un tas acīmredzami būs neizbēgami. 1926. gada 23. – 25. aprīlī Tallinā sanāca pirmā Ebreju Kultūras Padomes (*Juudi Kultuurinoukogu*); Padomē bija 25 locekļi un jau tobrīd visvairāk vietu bija ieguvuši cionisti (12 vietas Padomē), kuri turpmākajos gados vēl vairāk nostiprināja savas pozīcijas uz jidišistu rēķina un ieguva absolūtu kontroli par Padomi. Tika izveidota arī "ebreju valdība" – kultūras uzraudzības komiteja, jeb izpildu komiteja, kā to biežāk sauca vienkāršības dēļ (*Juudi Kultuuriri-*

hoolekogu), septiņu cilvēku sastāvā; nemainīgi, līdz pat Igaunijas bojā ejai 1940. gada jūnijā, to vadīja Igaunijas ebreju ievērojamais līderis Dr. Hiršs Aizenštads. Padomei bija arī vietējas komitejas, kuras īstenoja autonomiju praktiski vietās, kurās dzīvoja ebreji: uzturēja ebreju skolas, palīdzēja ievākt "ebreju" nodokli un apkopoja informāciju par vietējo ebreju kopienu dzīvi. Ebreju Kultūras Padomes finansiālo darbību nodrošināja ne tikai pašu ebreju maksātie nodokļi, bet arī pastāvīgs Igaunijas valsts un municipālo iestāžu atbalsts un dažāda veida ziedojumi, ieskaitot – no ārzemēm. 1926. gadā ebrejiem jau bija vairāk par 20 visdažādākā veida organizāciju – kultūras, sporta, profesionālo, kuras liecināja par divām lietām: par mazās kopienas lielo vitalitāti un par Igaunijas valsts un sabiedrības toleranci.

Kultūras Padomes loma Igaunijas ebreju dzīvē bija pat lielāka, nekā citām valsts minoritātēm un noteikti lielāka, nekā ebreju institūciju loma Latvijā un Lietuvā, jo nelielā skaita dēļ ebreji nekad Igaunijas demokrātijas 15 gadu ilgajā mūžā (1919.–1934.) nespēja iegūt pārstāvniecību Igaunijas parlamentā (teorētiski varēja pieņemt, ka, gadījumā, ja visi ebreji – valsts pilsoņi, piedalītos vēlēšanās un balsotu par vienu kandidātu un vēl spētu viņam pievilināt kādu krievu vai vācu vēlētāju – bet diez vai igauņi balsotu par ebreju – viņi varbūt arī būtu ieguvuši vienu vietu parlamentā. Taču šāda vienotība un totāla piedalīšanās bija iluzora un nekad nerealizējās praksē; liekas, ka ebreju kopienas līderi ieteica ebrejiem parasti balsot par Igaunijas sociālistu {sociāldemokrātu} kandidātu Augustu Reiju)⁴¹. Ebreju aktivitāte bija vērsta uz iekšieni, uz savu Padomi un citām autonomijas institūcijām un aktivitātēm. Padomes ātru izveidi un sekmīgu darbību noteica ebreju sākotnējā lielā vienotība, kura turpmākajos gados gan mazinājās, taču nekad līdz tādām limenim, lai iekšēji apdraudētu autonomijas realizēšanu, un ebreju turīgums, kurš nezuda līdz pat 1940. gadam un spēja materiāli nodrošināt Padomes aktivitātes. Igaunijas krievi un zviedri, savukārt, nespēja pārvarēt iekšējās domstarpības, savstarpēji vienoties un noorganizēties, lai izveidotu pašpārvaldi. Krievi, lai arī bija lielākā Igaunijas etniskā minoritāte, kura sastādīja 70% no visa minoritāšu iedzīvotāju kopskaita, bija galvenokārt nabadzīgi un līdz ar to negribīgi un varbūt pat nespējīgi nomaksāt otro, "krievu" nodokli, politiski pasīvi (īpaši – tie krievi, kurus Igaunija ieguva, pievienojot sev divus pārsvarā krieviskus rajonus – t.s. Aiznarvu –, t.i., teritoriju pāri upei, pretim Narvas pilsētai, un Pečoras rajona krievus; šo rajonu krievi pa istam nekad tā arī neiejūtās neatkarīgajā Igaunijā) un negribīgi īstenot likuma dotās iespējas. Krievu lielais skaits pat spēlēja negatīvu lomu, padziļinot viņu iekšējās pretrunas, un, lai arī notika daudzi mēģinājumi vienoties par Igaunijas krievu Padomes veidolu, tie bija nesekmīgi līdz pat Igaunijas bojā ejai 1940. jūnijā; "...iedzīvotāji (krievu), kuriem raksturīgs zems kultūras līmenis, nesaprot autonomijas nozīmi un baidās no saistītiem ar to finansiālajiem pienākumiem. Kopumā krievu nacionālais mazākums vēl nav izaudzis līdz autonomijas likuma dotajām tiesībām...", jau 1927. gadā rakstīja krievu žurnālists G. Tarasovs.⁴²

Igaunijas pozitīvā īpašība bija arī tāda, ka minoritāšu autonomiju lobēja

ne tikai pašas minoritātes, bet to konsekventi atbalstīja un juridiski noslīpēja Igaunijas Iekšlietu ministrija un, īpaši, tās ģenerālsekretārs Eugens Madisons, kurš nenogurstoši aizstāvēja autonomiju arī turpmākajos gados.⁴³ Lai arī Igaunijas parlaments nedaudz vēlāk ierobežoja vāciešu un ebreju kultūras padomju lomu, izņemot no to darbības loka sociālo aprūpi, kopumā plašā autonomija nekad netika būtiski apcirpta un ebreji pilnībā baudīja visas ļoti liberālās Igaunijas iespējas. Igaunijā darbojās visa veida ebreju sabiedriskās un kultūras biedrības; visilgāk, no 1918. gada līdz 1940. gadam, ar nelieliem pārtraukumiem kara darbības laikā, darbojās izcilā ebreju dzejnieka un cionista Haima Bjalika vārdā nosauktā literāri – dramatiskā biedrība. Nereti Igaunijas minoritāšu modelis tika uzskatīts par demokrātiskāko un labvēlīgāko minoritātēm tāda tipa valstīs – praktiski visās Austrumeiropas valstīs – kurās nedominēja vai bija ļoti vāji izteikta asimilācijas tendence. Nav brīnums, ka Igaunija arī bija vienīgā no jaunajām valstīm, kurai 1927. gadā Ebreju Nacionālais Fonds ("Keren Kajamet") Palestīnā, Jeruzalemē, piešķīra speciālu apbalvojumu – "Golden Book Certificate" – par ļoti tolerantu izturēšanos pret ebreju minoritāti. Vienlaikus ir jāatzīmē, ka Igaunijas minoritāšu modelis nelikvidēja dziļās pretrunas pašā ebreju kopienā, starp augošo cionistu un senebreju valodas piekritēju iespaidu un jidišistiem, kuri bija spiesti atkāpties ar kaujām; konflikts kļuva arvien redzamāks jau demokrātijas posma nogalē: 1933. gada aprīļa sākumā trīs jidišisti izstājās no ebreju kultūras padomes, protestējot pret cionistu tendenci monopolizēt padomes darbu.⁴⁴

Tajā pašā laikā, vērtējot liberālo Igaunijas modeli, ir vērts uzdot to pašu jautājumu, kas jau tika uzdots par Lietuvas ebreju kopienas plašajām tiesībām: vai īpašas minoritāšu institūcijas, ar plašām pilnvarām – kuras nāca klāt vispārējām ikviena valsts pilsoņa demokrātiskajām un liberālajām tiesībām – veicināja sabiedrības integrāciju, tai skaitā – tobrīd modernās ilūzijas – politiskas nācijas – izveidi vai gluži pretēji – veicināja minoritāšu un pamatnācijas nošķirtības saglabāšanu un iesaldēšanu. Viennozīmīgas atbildes uz šo jautājumu nav. Skaidras, tomēr, ir vismaz divas lietas: pirmkārt, politiskās nācijas lozungs, lai arī progresīvs un modernistisks, bija pārags; otrkārt, neatkarīgo Baltijas valstu pastāvēšanas laiks bija ļoti īss – starpnacionālo attiecību vēsturei divdesmit gadi ir tikai dažas stundas; minoritāšu autonomija pa īstam un plašā apjomā pastāvēja – Lietuvā un Igaunijā – pat vēl mazāk gadus, lai izdarītu tālejošus secinājumus. Laiks, mierīgas attīstības laiks, bija tas, kas baltiešiem netika dots, bet kas visvairāk bija vajadzīgs, arī starpnacionālās attiecībās.

6. Igaunijas ebreji parlamentārās demokrātijas posmā: 1919.–1934. Demogrāfija. Ekonomika. Kultūra. Reliģija

"Uz kaimuņu bolševistiskās, paverdzinātās Krievijas pagrimuma fona šīs {Baltijas} valstīs izskatās kā brīvības oāzes tuksnesī." (Simons Dubnovs, 1929.g.)

"Divdesmit politiskās neatkarības un labklājības gadi padarīja Latviju un Igauniju par mazām buržuāziskām paradīzēm" (Makss Lāzersons, 1945.g.)

Demogrāfija. Vispirms īsumā aplūkosim minoritāšu skaita dinamiku. 1934. gada tautas skaitīšana Igaunijā uzrādīja krievu nenozīmīgu pieaugumu (tagad viņu skaits bija 92 600); tāpat būtiski bija audzis latviešu skaits, ko varbūt, var izskaidrot arī ar to, ka iepriekšējā skaitīšanā ne visi latvieši bija reģistrējušies kā latvieši; tagad latviešu skaits bija 5 400. Samazināšanos – kura bija sākusies 19. gadsimta nogalē un bija pilnīgi neapturama – piedzīvoja vietējie vācieši: viņu bija palicis 16 300. Pavisam nedaudz bija samazinājies arī ebreju skaits: 1934. gadā Igaunijā bija **4 400** ebreju, taču bija pārvarēts jau minētais vīriešu pārsvars; vīriešu un sieviešu īpatsvars bija izlīdzinājies un iezīmējās sieviešu skaita pieaugums un vīriešu skaita pakāpeniska samazināšanās.⁴⁵ Neatkarīgi no tā, kāds politisks režīms valdīja Igaunijā – demokrātija vai diktatūra – tas neietekmēja (vai ietekmēja nedaudz, diktatūras gados – skat. turpmāk) tās ebreju kopienas īpašības, par kurām jau vairākkārt bija runa: kopiena bija maza, pārtikusi un bez ortodoksālo ebreju grupām. Par šīm kopienas īpatnībām ebrejiem bija jāmaksā augsta demogrāfiskā cena. Pieejamā statistika liecina, ka tuvu 50% ebreju ģimenēm bija tikai viens bērns; 30% – divi; 18% – trīs un nevienai ģimenei nebija vairāk par četriem bērniem (vēl mazāks bērnu skaits bija tikai vāciešiem). Kopiena novecoja – tā bija neapturama tendence, kura Igaunijas ebrejus tuvināja nevis Austrumeiropas ebrejiem (īpaši – Polijai, kur bija straujš un ļoti iespaidīgs ebreju skaita pieaugums), bet Vācijas ebrejiem, kuru absolūtais vairākums bija vidusšķira. Dzimstība Igaunijas ebreju kopienā kritās: ja laikā no 1920. līdz 1924. gadam piedzima 398 bērni, bet nomira 208 cilvēki, ļaujot gūt kopējo pieaugumu par 190 cilvēkiem, tad laikā no 1930. līdz 1934. gadam piedzima tikai 218, bet nomira 257, atstājot negatīvu bilanci – 39.⁴⁶ Te arī bija līdzība ar vietējiem vāciešiem, lai arī skaitliski daudz lielākiem, taču ļoti pārtikušiem, ar zemu dzimstību un progresējošu novecošanos, un arī Igaunijas latviešiem, kuriem bija gan visvairāk veco ļaužu, gan vislielākais viņu pieaugums. Ebrejiem bija vismazākais jaukto laulību skaits – tikai 6,8% (savukārt, vislielākais – 66% – ! – bija latviešiem); tas liecināja par kopienas intraverto raksturu; savukārt, ebreju kontakti ārpus savas vides bija galvenokārt ar krieviem vai vāciešiem, nevis ar igauņiem; tas – neskatoties uz valsts oficiālo un patieso labvēlību pret ebrejiem – saglabāja ebreju un igauņu nošķirtību, un lielā mērā tā bija ebreju izvēle, vēsturiskas inerces radīta.

Būdami gandrīz absolūti pilsētnieki (98% no ebrejiem dzīvoja pilsētās), ebreji bija, galvenokārt, nodarbināti tirdzniecībā – tuvu 57% no darbaspējīgajiem (ieskaitot – 30% bija tirdzniecības uzņēmumu īpašnieki); pāri par 30% bija nodarbināti rūpniecībā un amatniecībā (visvairāk, protams, bija skroderu); tuvu 10% pārstāvēja brīvās profesijas (no kuriem 80% – ! – bija ārsti; iespējams, viņu skaits bija pat pārāk liels). Ņemot vērā to, ka kopiena

bija ļoti buržuāziska vai sīkburžuāziska, trūcīgo skaits, īpaši – ekonomiski sekmīgajos divdesmitajos gados, bija pavisam neliels, nesalīdzināmi mazāks ne tikai par to skaitu Lietuvā, bet arī pārtikušākajā Latvijā: piemēram, Tallinā, kurā dzīvoja pāri par pusi no visiem Igaunijas ebrejiem (tāpat kā Latvijā, Igaunijā bija izteikta ebreju iekšējā migrācija, kura bija acīmredzama jau kopš divdesmito gadu sākumā: Latvijā ebreji migrēja uz Rīgu, Igaunijā – uz Tallinu), 1920. gadu beigās tikai 3–4 % tika uzskatīti par trūcīgiem un saņēma pabalstus no Padomes un labdarības organizācijām (stāvoklis pasliktinājās Pasaules ekonomiskās krīzes gados un trūcīgo ebreju skaits pieauga uz trīsdesmito gadu vidu – skat. turpmāk). Ebreju kopienai, kura bija tipiska neseno imigrantu kopiena, bija raksturīgs augsts darbaspējīgo iedzīvotāju skaits; neskatoties uz novecošanas tendenci, ebrejiem bija vislielākais, minoritāšu vidū, 25–30 gadu vecu cilvēku īpatsvars (un liels arī 20–45 gadus veco, tas ir darbam vislabvēlīgākā vecuma, īpatsvars), kā arī zemākais no citiem ģimenes locekļiem atkarīgo (*dependency ratio*) cilvēku skaits, kas arī ir raksturīgs imigrantu kopienām.⁴⁷

Lai raksturotu absolūti pilsētniecisko ebreju lomu Igaunijas saimniecībā, vispirms daži vārdi jāsaka par Igaunijas neagrārā sektora attīstības tendencēm un īpatnībām. Tās bija sekojošas. Pirmkārt, Igaunijas, tāpat kā Latvijas, slavenā pirmskara industrija (īpaši – metalurģiskā un tekstila industrija), kura bija ne tikai milzīgā cariskās Krievijas, bet pat Eiropas tirgus sastāvdaļa, bija spiesta pārdzīvot ļoti smagas un sāpīgas strukturālās izmaiņas, zaudējot vecos tirgus un pielāgojoties mazajam pašas Igaunijas tirgum un jaunajiem pēckara Eiropas tirgiem. Igaunijas rūpniecība pa īstam sāka atdzimt 1925. gadā un strauji attīstījās līdz pat 1930. gadam ieskaitot; pēc tam jau sākās pasaules krīzes iespaids, taču daudz mazāk dramatisks kā lauksaimniecībai. Pat vissekmīgākajā 1930. gadā tikai 13 000 strādnieku bija nodarbināti agrāk tik izcilajā metalurģiskajā un tekstilrūpniecībā (35 000 strādnieku 1913. gadā). Otrkārt, arī tāpat kā Latvijā, industrija mocījās ar kapitāla trūkumu, nepieciešamu ieguldījumiem, struktūras maiņai un attīstībai. Treškārt, agrākās lielindustrijas vietā nāca nesalīdzināmi sīkāka, bet vienlaikus tikpat lielā mērā daudzveidīga rūpniecība, kura ļoti lielā mērā apmierināja Igaunijas iekšējā tirgus vajadzības (divdesmito gadu beigās līdz 70% no rūpniecības produkcijas patērēja pašmāju tirgus). Tekstila industrija spēja vissekmīgāk piemēroties jaunajiem iekšējā un ārējā tirgus apstākļiem, kas liecināja par Igaunijas uzņēmēju spējām un talantu; tai sekoja pārtikas rūpniecība, tad papīra rūpniecība un ķīmiskā rūpniecība. Igaunijas īpatnība, kura solīja labas nākotnes perspektīvas, bija degakmens izmantošanas pilnveidošana. Ceturtkārt, uz 1934. gadu Igaunijā bija 775 rūpniecības uzņēmumi, no kuriem lielākais skaits – tāpat kā Latvijā, nemaz nerunājot par Lietuvu – bija ļoti mazi uzņēmumi, faktiski – darbnīcas: 287 uzņēmumi nodarbināja ne vairāk par 5–9 strādniekiem katrs. Taču, tajā pašā laikā, relatīvi visvairāk strādnieku bija nodarbināti 13 uzņēmumos, kuros, katrā, strādāja no 300 līdz 500 nodarbināti; tas bija tīri iespaidīgs rādītājs tik mazai valstij (savukārt, trīs uzņēmumi nodarbināja 4743 strādnie-

kus, kopā; tās bija īsti lielas rūpnīcas). Piektkārt, joprojām ļoti iespaidīgu lomu spēlēja sīkā amatniecība: 1934. gadā 22 952 amatnieki strādāja vieni paši, nenodarbinot nekādu algotu darbaspēku; šāda veida saimniecība bija ļoti tālu no īstas kapitālistiskas ekonomikas. Sestkārt, lai uzlabotu ārējās tirdzniecības bilanci, jau demokrātijas posmā valsts pastiprināja atbalstu nozarēm, kuras bija orientētas uz eksporta pieaugumu: degakmens ieguvei, kokapstrādei, stikla un keramikas rūpniecībai un dažiem tekstila industrijas atzariem. Kopumā Igaunijas neagrārā, īpaši – industriālā, sektora perspektīvas Eiropas tirgos bija pietiekami daudzsoļošas. Beigās jāatzīmē vēl viena ļoti būtiska Igaunijas saimniecības īpatnība, kura iespaidoja gandrīz jebkuru lielāku privātu uzņēmēju un, protams, arī ebrejus. Tā bija sekojoša: jau 20. gados Igaunijā izveidojās spēcīgi oligarhiski saimnieciski – politiski grupējumi, kuros savijās ekonomikas un politikas intereses un kuru vadībā bija valsts iespaidīgākie politiķi, Petsu un Laidoneru ieskaitot. Tas nozīmēja, ka saimniecība bija lielā mērā pakļauta politiķu iespaidam un otrādi un, protams, par īsti brīvu, liberālu saimniecību, balstītu brīvā konkurencē, Igaunijā nebija runas. Oligarhiskie grupējumi neļāva iespieties vadošās saimniecības nozarēs "svešiniekiem" un kavēja konkurenci; pat tekstila rūpniecību – kurā, piemēram, Latvijā, bija ļoti spēcīgas privāto ebreju un vācu uzņēmumu pozīcijas, Igaunijā lielā mērā bija monopolizējuši ar ietekmīgo politisko partiju "Agrārā Savienība" (Petsa partija) saistītie cilvēki.⁴⁸

Ebreju lomu Igaunijas ekonomikā, savukārt, raksturoja sekojošas iezīmes. Pirmkārt, atšķirībā no Lietuvas un Latvijas, Igaunijā pastāvēja milzīga atšķirība starp to, cik ļoti liela loma saimnieciskajām nodarbēm bija pašu ebreju vidū (absolūtais ebreju vairākums bija aizņemts vienā vai citā saimniecības nozarē, galvenokārt, tirdzniecībā, rūpniecībā un amatniecībā) un cik ļoti maza bija ebrejiem piederošo uzņēmumu un darbnīcu loma Igaunijas ekonomikā kopumā. Lietuvā un Latvijā šie divi aspekti ja ne gluži sakrīta, tad bija daudz tuvāki viens otram: ne tikai ebreju vairākums bija nodarbināts dažādās saimniecības nozarēs, bet arī ebrejiem piederošie uzņēmumi spēlēja ļoti redzamu lomu visas valsts ekonomikā kopumā (piemēram, Latvijā, tuvu $\frac{3}{4}$ no valsts ekonomikai ārkārtīgi svarīgās ārējās tirdzniecības ar kokmateriāliem – ar vienu no pašiem galvenajiem Latvijas eksporta produktiem un valūtas ieguves avotiem – atradās ebreju tirgotāju rokās, bet naftas imports Latvijā gandrīz 100% viņu pārziņā). Igaunijā, toties, ebreji kontrolēja tikai 2,3% no tirdzniecības un pavisam nēcīgos 0,6% no valsts rūpniecības, lai arī ebrejiem piederošie rūpniecības uzņēmumi vidēji bija daudz lielāki par vidējo igauņu uzņēmumu: ebrejiem piederēja 11% no lielajiem uzņēmumiem; tas tomēr nemainīja kopējo ainu, jo ļoti mazajai kopienai piederēja arī ļoti maza daļa no valsts rūpniecības; visi lielie ebreju uzņēmumi, izņemot S. Minkovam piederošo moderno kokapstrādes rūpnīcu "Forest" Narvā, atradās vienā pašā Tallinā.⁴⁹ Vienkāršākas bija arī ebreju un vācbaltiešu attiecības saimniecības jomā; ja Latvijā ebreji bija ļoti nopietni konkurenti vācbaltiešiem gan rūpniecībā, gan lieltirdzniecībā, bet vienlaikus starp abām kopienu uzņēmējiem pastāvēja ne tikai konkurence,

bet arī ļoti cieša sadarbība un mīļiedarbība, tad Igaunijā ebreji ekonomikas jomā bija daudz vājāki par vietējiem vāciešiem.

Otrkārt, ebreju amatnieki Igaunijā arī atspoguļoja kopējo valsts saimniecības ainu: no pieejamām ziņām par 249 amatnieku darbnīcām, tikai 18 darbnīcās bija nodarbināti vairāk par trim cilvēkiem; pārējās bija pavisam sīkas, bet 82 darbnīcās amatnieks strādāja tikai viens pats.⁵⁰ Treškārt, pat mazā kopiena Igaunijā pievērsās ebreju kooperatīvo banku sistēmai, kura bija tik plaši attīstīta Lietuvā. Igaunijā darbojās trīs ebreju kooperatīvās bankas – Tallinā (tā bija pirmā šāda tipa banka valstī, kuru nodibināja 58 ebreji 1922. gadā), Tartu un Narvā – 1924. gadā to nodibināja 55 akcionāri. Šo banku darbībai bija sekojošas tendences: pirmkārt, bankas bija finansiāli sekmīgas; lai arī ne ļoti lielas, tās nepārtraukti palielināja gan savu pamatkapitālu, kurš no pavisam neliela dibināšanas brīdī (piemēram, tikai 5000 kronas Tallinas bankai 1922. gadā), uz trīsdesmito gadu vidū visām trim bankām bija pietiekoši solids un stabils, pārsniedzot miljonu kronu (vissekmīgākajai no trim bankām, Tartu bankai, 1935. gadā depozīti tuvojās 4,5 miljoniem kronu un bija izsniegti aizdevumi tuvu 9 miljoniem kronu); banku galvenais darbības virziens bija ebreju uzņēmumu, īpaši – sīko un vidējo, finansēšana; otrkārt, šī unikālā ebreju banku sistēma tomēr liecināja ne tikai par ebreju finansistu uzņēmību un talantu un nepieciešamību pēc šādām bankā, bet arī par ebreju kopienas samērā savrupo dzīvi pat tolerantajā Igaunijā, kur, šķiet, varēja gaidīt lielāku kopienas integrāciju Igaunijas sabiedrībā. Bankas, veidotas pēc nacionālā principa, noteikti nebija integrācijas piemērs un visticamāk liecināja par etnisko grupu līdzāspastāvēšanu – kopumā, ļoti mierīgu, bet nevis par kopdzīvi vai mīļiedarbību; treškārt, viena no bankām – Narvas ebreju kooperatīvā banka, uzturēja īpaši ciešus sakarus ar padomju Krieviju, pat būdama padomju tirdzniecības pārstāvniecības oficiālais pārstāvis Narvā.⁵¹ Tiesa, var teikt, ka liela daļa arī igauņiem vai citām minoritātēm piederošo banku, un pat pati Igaunijas valsts banka – pirmā valsts banka Baltijā (dibināta 1919. gadā), ļoti aktīvi piedalījās spekulatīvos darījumos ar padomju Krieviju un viens no to dzīvīgākajiem dalībniekiem bija pats Konstantīns Petss. Bet, tomēr, igauņu banku vairākums (tiesa, ne pats Petss kā starpnieks un ļoti pieprasīts juriskonsults) ar to nodarbojās, galvenokārt, pašā divdesmito gadu sākumā un pēc tam, kad bija guvušas lielu, ātru un vieglu peļņu, vai nu "apdedzinājās", kad Krievija sašaurināja savus spekulatīvos darījumus caur Igauniju ap 1923. gadu, vai nu pievērsās pieklājīgākai nodarbei. Oficiāla padomju tirdzniecības pārstāvja statuss Narvas ebreju kooperatīvai bankai, zinot to, ka padomju tirdzniecības pārstāvniecības burtiski obligāti tika izmantotas visās valstīs, kurās tām bija atļauts darboties, graujošas darbības pret konkrētajām buržuāziskām valstīm finansēšanai (piemēram, komunistu apgādāšanai ar naudu), rada vismaz nepatīkamas aizdomas par šīs bankas aktivitātēm, kuru apstiprināšanai vai noraidīšanai, protams, būtu nepieciešami speciāli pētījumi par padomju tirdzniecisko organizāciju darbību Igaunijā. Ceturtkārt, Igaunijas demokrātijas izcilā tolerance un ebrejiem piederošo

uzņēmumu minimālais īpatsvars Igaunijas ekonomikā noteica to, ka demokrātijas posmā Igaunijas valsts faktiski nekādā veidā nelika šķēršļus ebreju uzņēmējdarbības attīstībai (Lietuvā un Latvijā, lai arī nelielā apjomā un bez jebkādas nopietnas ietekmes, pat demokrātiju posmā tomēr bija dažbrīd vērojama tieksme kavēt ebreju biznesu, piemēram, Latvijā, banku jomā; par Latviju sīkāk skat. turpmāk).

Kultūra. Divās jomās ebreju mazais skaits Igaunijā neļāva gūt kaut cik redzamus panākumus; tās bija: ebreju prese un teātris. Igaunijas neatkarības gados, no 1919. gada līdz 1940. gada, Igaunijā iznāca 15 ebreju laikraksti ebreju vai krievu valodā, taču mazā lasītāju skaita dēļ neviens nekļuva par kaut cik ilgstošu un ievērojamu parādību; tikai viens laikraksts – “*Undzer Vort*” – izdzīvoja divus gadus, 1931.–1933. Igaunijas ebrejiem bija jāpmierinās vai nu ar izcilo Latvijas laikrakstu “*Segodnja*”, krievu valodā, kurš vēl bija ļoti lielu uzmanību minoritāšu un, īpaši, ebreju dzīvei Baltijas valstīs, vai ar divu Lietuvas ebreju laikrakstu – cionistiskā “*Yidishe Shtime*” un jidišiskā “*Folksblat*” – speciāliem “Igaunijas pielikumiem”, domātiem Igaunijas ebrejiem.⁵² Otrā joma, kur kopienas mazais skaits bija nepārvarams šķērslis profesionālai attīstībai, bija *teātris*. Pirmā pašdarbības teātra trupa bija izveidojusies Tallinā jau 1907. gadā, bet Tartu – 1917. gadā, jidišā, taču līdz pat 1940. gadam tā arī neizdevās izveidot profesionālu teātri, kuram vienkārši trūka skatītāju (atzīmējot Tartu teātra trupas 20. gadadienu, 1937. gadā jidišā tika publicēta grāmata “Divdesmit gadi ebreju teātrim Tartu”, taču faktiski tie bija 20 pašdarbības trupas gadi). Līdzās diviem ebreju klubiem – vecākam Tallinā un jaunākam Tartu, kurš tika izveidots 1925. gada maijā, ar 250 biedriem, un tika nosaukts ievērojama ebreju rakstnieka I. Pereca vārdā – kuri bija visa veida kultūras un sabiedriski – politisku aktivitāšu centri, ieskaitot cionisma propagandu, patiešām izveidojās arī jaunas teātra pašdarbības studijas, kuru darbība bija ļoti aktīva un pat aizkustinoša, taču tas, protams, nebija profesionāls teātris. To Igaunijas ebreji baudīja, kad uz viesizrādēm ieradās profesionālas trupas no citām Eiropas valstīm, ieskaitot ļoti aktīvo Rīgas ebreju profesionālo teātri (tas tika izveidots 1926. gadā A. Morevska vadībā – “Jaunais ebreju teātris”, bet divdesmito gadu beigās – trīsdesmito gadu sākumā, tiesa, uz īsu laiku, Rīgā bija pat divi profesionāli ebreju teātri – “Tautas” un “Jaunais”).

Sinagogām, protams, bija ievērojama loma Igaunijas ebreju reliģiskajā un sabiedriskajā dzīvē, taču 20.–30. gadi būtiski nemainīja vietējo ebreju nostāju pret reliģiju – tā bija daudz mazāk aktīva nekā Lietuvā un pat Latvijā, kur tieši neatkarības gados jūdaisms piedzīvoja līdz tam neredzētu uzplaukumu. Sinagogu skaits Igaunijā nemainījās – darbojās tās pašas četras, kuras pirms kara: Tallinā, Pērnavā, Tartu un Narvā. Ņemot vērā to, ka kara darbība Igaunijā bija bijusi ļoti īsa, neviena sinagoga nebija cietusi ne vācu, ne vēlāk lielinieku uzbrukuma laikā, atšķirībā no Latvijas, bet neviena arī netika uzbūvēta no jauna – atkal, atšķirībā no Latvijas, kur ebreju skaits pasaules kara gados bija samazinājies vismaz divas reizes, bet kur divdesmitie gadi bija aizraujošas aktivitātes laiks, atjaunojot cietušās un atverot

jaunas sinagogas un lūgšanu namus.⁵³ Skaidrs, ka ņemot vērā ebreju nelielo skaitu un mazāku reliģiozitāti, Igaunijā netika atvērta arī neviena *ješiva*. Tomēr jūdaisma limenis auga, pateicoties tam, ka kopš 1927. gada par Tallinas sinagogas rabīnu kļuva Aba Homers, kurš bija studējis Bonnas un Ņelnes universitātēs, bija filozofijas doktors un ievērojama personība⁵⁴ (nereti viņš tika dēvēts pat par Igaunijas virsrabīnu, lai arī šādam nosaukumam bija modernistiska un vairāk sabiedriska, nevis reliģiska pieskaņa: jūdaismā katrs rabīns ir "virsrabīns" savā sinagogā un tikai tur).

Viskvalitatīvākie sasniegumi bija *izglītībā*, gan tieši nacionālā ebreju izglītībā, gan vispārēja ebreju izglītības līmeņa pieaugumā. Nacionālās izglītības nozīmi noteica tas, ka Igaunijas ebreju kopiena – kā jau vairākkārt rakstīju – bija cēlusies galvenokārt Aleksandra II laikā un ietvēra sevī lielu skaitu labi izglītotu ebreju; skaidrs, ka viņi bija guvuši izglītību galvenokārt Krievijas universitātēs un spēcīga nosliece par labu krievu kultūrai bija vērojama arī neatkarīgās Igaunijas gados. Ja pamatskolas izglītību ebreju bērni ieguva vai nu trijās ebreju pamatskolās – Tallinā, Tartu un Valgā, vai, reti, igauņu vai, *visbiežāk*, krievu skolās, tad ģimnāzijas, kurās viņi mācījās bija gandrīz tikai krievu. Pēc ilgām diskusijām ebreju pašpārvalde nolēma, ka ir jāattīsta izglītība gan jidišā, gan ivritā, taču galu galā rezultātā ivrits pakāpeniski sāka dominēt. Ebreju *ģimnāziju* atklāšanai bija ievērojama loma ne tikai nacionālā izglītībā, bet pat ebreju nacionālajā dzīvē kopumā. 1922. gadā Tallinā ebreji uzcēla ēku, bet divus gadus vēlāk jau sāka darboties ebreju ģimnāzija – privāta ģimnāzija direktora S. M. Gurina vadībā, kurš to vadīja nepārtraukti, līdz pat padomju okupācijai 1940. gadā un ģimnāzijas likvidācijai. Līdzās ebreju klubam un sinagogai, ģimnāzija kļuva par vienu no galvenajiem ebreju kultūras un sabiedriskās dzīves centriem; auga ebreju skaits, kuri deva saviem bērniem tieši nacionālo izglītību ģimnāzijā, kura bija arī cionistisko aktivitāšu centrs. Otra ebreju ģimnāzija, mazāka un privāta, tika atvērta Tartu (120 skolnieku 1925. gadā), kur 1927. gadā tika atvērta arī reālskola ar ivrita mācību valodu. Diemžēl jāatzīmē, ka abas ģimnāzijas tikai ierobežotā veidā mainīja ebreju izglītības un pat kultūras orientāciju; laikā no 1927. gada līdz 1940. gadam 64 audzēkņi absolvēja Tallinas valsts ebreju ģimnāziju; par Tartu privāto ģimnāziju ir ziņas par 1930.–33. gadiem, kad to beidza 26 audzēkņi. Tātad – lai arī auga ebreju skolnieku skaits ebreju skolās (1933.–34. mācību gadā aptuveni 69% ebreju bērnu apmeklēja tieši ebreju skolas), joprojām pastāvēja liela starpība starp ļoti ievērojamu skolnieku skaitu pamatzglītības skolās un daudz mazāku ģimnāzijās: ebreju jaunatnes vairākums apmeklēja krievu ģimnāzijas (Igaunijā bija septiņas krievu ģimnāzijas, privātas un valsts, un vieni augstākie krievu kursi, Pērnavā), īpaši – vienu no divām privātajām ģimnāzijām Tallinā un privāto ģimnāziju Tartu, vai pat devās mācīties uz dažāda veida ģimnāzijām Vācijā vai Lietuvā. Ļoti reti bija gadījumi, kad Igaunijas ebreji mācījās igauņu ģimnāzijās. Kulmināciju – skaita ziņā – ebreju skolas sasniedza 1930. gadu pašā sākumā, kad pamatskolās Tallinā, Tartu un Valgā un divās ģimnāzijās Tallinā un Tartu mācījās aptuveni 400 skolnieku. Bet tas

arī bija gandrīz viss, ko nelielā kopiena spēja dot. Jau 1933. gadā ģimnāzija Tartu tika slēgta, jo nepietika skolnieku un to uzturēt bija pārāk dārgi; tas nebija nekas dīvains. Pat vācbaltiešu kopiena, tuvu četras reizes lielāka par ebrejiem, bija spiesta slēgt vairākas ģimnāzijas. Ebreju laikam bija vienkārši par maz, lai varētu uzturēt stabilu un plašu savu skolu sistēmu. Lingvistiski ebreji joprojām vairumā orientējās uz krievu valodu.⁵⁵ Ebreji bija aktīvi arī sportā; 1920. gadā dibinātā sporta biedrība "Maccabi" bija centrālā sporta institūcija; ebreju sportiste Sāra Teitelbauma bija vispārējā sporta un daudzpusīgāka sportiste, kura 17 reizes kļuva par Igaunijas čempioni dažādās vieglatlētikas disciplīnās, 28 reizes sasniedzot Igaunijas rekordus. Ebreju identitātes saglabāšanu veicināja arī ebreju bērnu dārzi Tallinā, Narvā, Viljandē un Pērnāvā.

Vispārēja ebreju izglītības līmeņa, savukārt, pieauguma rādītājs bija augoša ebreju apņēmība iegūt augstāko akadēmisko izglītību, gan Tartu Universitātē, gan ārzemju universitātēs. Laika posmā no 1918. gada līdz 1940. gadam 835 ebreji studēja Tartu Universitātē, ieskaitot 282 sievietes, kas bija visuzskatāmākais demokrātijas un modernizācijas rādītājs; formāli nekādi ierobežojumi ebrejiem nekad netika ieviesti (par neformāliem – skat. turpmāk); skaitliski nelielā ebreju studentu korporācija "Limuvija" bija viens no galvenajiem Tartu ebreju sabiedriskās dzīves centriem. Savukārt, tas, ka ebreju kopiena bija ļoti maza, bet ebrejiem bija iespēja studēt gan Tartu Universitātē, gan doties uz ārzemēm, ietekmēja Tallinas Ebreju Tautas Universitātes likteni: tā tika atklāta 1932. gadā, bet darbojās tikai vienu gadu, neatrodot daudz piekritēju ebreju vidū, jo tā nedeļa īstu Universitātes izglītību, bet amatierisms Igaunijas ebrejus neinteresēja (tautas universitātes parasti uzplauka tur, kur bija daudz vairāk sīkburžuāziska un proletāriskā sociālā struktūra, nekā tā bija Igaunijas ebrejiem; Latvijā bija lielāks pieprasījums pēc šāda tipa izglītības).⁵⁶

Lai arī likums par minoritāšu pašvaldību neparedzēja minoritāšu universitāšu atvēršanu un lai arī abas minētās ebreju ģimnāzijas nemaz nebija pārpildītas, 1929. gada septembrī Tallinas ebreju kopienas pašvaldība lūdz Tartu Universitātes vadību atvērt Jūdaikas un senebreju valodas katedru Teoloģijas un Filozofijas fakultātē (zīmīgi, ka jūdaisms tika vienādots ar senebreju valodu, lai arī Igaunijas ebreju kopienā joprojām bija stipras arī jidišistu pozīcijas); idejas autori laikam bija enerģiskie korporācijas "Limuvija" korporanti.⁵⁷ Jāatzīst, ka vēlēšanās panākt, lai Igaunijā varētu iegūt augstākā akadēmiskā līmeņa – bakalaura un maģistra – izglītību jūdaikā bija diezgan neparasta. Kā jau daudzas reizes atgādināju, Igaunijas ebreju kopiena bija ne tikai ļoti maza, bet pat ar tendenci uz dabiskā pieauguma krišanos; nebija arī nekāda pamata domāt, ka ne ebreji – kaut vai minimālā skaitā – tiektos pēc universitātes diploma jūdaikā. Pat ja ebreju Igaunijā būtu bijis vairāk, cik liels pieprasījums darba tirgū varēja būt pēc speciālista ar jūdaikas diplomu kabatā. Pilnīgi minimāls. Tiesa, varēja sagaidīt, ka uz ievērojamo Tartu Universitāti mācīties jūdaiku varētu atbraidīt studenti vismaz no kaimiņu Latvijas vai Lietuvas; tā tas arī notiks, taču arī viņu skaits

būs ļoti mazs. Universitātes vadības atbilde bija vismaz divējāda: no vienas puses, uzturot Universitātes augsto akadēmisko limeni, teoloģijas fakultātes ietvaros tika padziļināta Vecās Derības, semītu valodu un rabinistiskās literatūras pasnigšana (privātdocents Jankelis Nodels, kurš ieradās Igaunijā no Viļņas, Polijas, pat apguva igauņu valodu – ! – un pasniedza vairākus kursus igauņiski, kas, protams, jāvērtē kā izcils akadēmisks sasniegums; viņš bija izglītojies Bāzelē un Cīrihē un viņa uzaicināšana par lektoru teoloģijas fakultātē liecināja, ka igauņu luterāņu teologi bija akadēmiski dziļāki un tolerantāki par viņu kolēģiem Rīgā; Tartu Universitātē negatīvā nostāja pret Veco Derību un rabinistisko literatūru bija pārvarēta un bija secināts, ka arī rabinistiskās literatūras pārzināšana veicinās teologu izglītības līmeni), taču, no otras puses, Universitātes vadība vēl nebija gatava uzreiz atvērt veselu katedru, nedz pēc tās bija arī neatliekama vajadzība.

Galu galā Jūdaikas katedra un pilna profesora vieta jūdaikā – kādas tobrīd nebija gandrīz nevienā Universitātē Eiropā (1918. gadā Frankfurtes Universitātē tāda bija nodibināta izcilā filozofa Martina Bubera vadībā) – tika atvērtas ne tāpēc, ka to bija lūgusi Igaunijas ebreju pašpārvalde – gluži otrādi; tā bija atteikusies no ieceres jau 1930. gadā, uzskatot, ka nespēs savākt līdzekļus katedras darba nodrošināšanai, bet tāpēc, ka par to nenogurstoši iestājās neliela ebreju inteligentu grupa (Jakovs Blūmentāls, J. Nodels un pāris citu) un to atbalstīja Universitātes vadība ar rektoru, teoloģijas profesoru (un nākamā luterāņu bīskapu) profesoru J. Koppu un ievērojamo Bībeles un arābu valodas speciālistu profesoru Aleksandru Bulmeringu priekšgalā, kuri vēlējās paaugstināt Universitātes akadēmisko limeni (tas arī liecināja par Igaunijas teologu toleranci un pietāti pret jūdaismu), un, protams, to atbalstīja arī Igaunijas valdība. 1934. gada janvārī tika nodibināts pilna profesora Jūdaikā amats, par kuru tika uzaicināts bijušais Leipciģas Universitātes ārkārtas profesors Lazars Gulkovičs, kurš bija zaudējis darbu nacistiskās politikas dēļ. Zīmīgi un traģiski – Gulkovičam, kurš jau bija starptautiski pazīstams kā speciālists senebreju un arāmiešu valodās un Talmuda studijās, bija iespēja emigrēt uz ASV un iegūt akadēmisku darbu tur, pilnīgā drošībā. Minskā dzimušais profesors tomēr deva priekšroku Eiropai un Igaunijai, tuvākai viņa dzimtajai pusei. 1934. gada 14. februārī Igaunijas premjerministrs Konstantīns Petss iecēla Gulkoviču par profesoru Jūdaikā Tartu Universitātē un pēc dažām dienām Gulkovičs ar sievu un meitu ieradās Tartu, lai sāktu pildīt savus akadēmiskos pienākumus un veidot katedru.⁵⁸ Jāatzīst godīgi – Latvijā, ar 20 reizes lielāku ebreju kopien, diez vai būtu bijis iespējams nodibināt līdzīgu katedru, vismaz triju cēloņu dēļ. Pirmkārt, antisemitisms Latvijas Universitātē – un pat sabiedrībā kopumā – 30. gadu sākumā bija sasniedzis ļoti ievērojamu limeni; otrkārt, pati Latvijas ebreju kopiena bija samērā antiintelektuāla un neizrādīja interesi par sekulāru akadēmiska izglītības un zinātnes centra izveidi; treškārt, Latvijas sabiedrībā kopumā nebija intereses par jūdaiku.⁵⁹ Jūdaikas katedras atvēršana laikā, kad Centrālajā un Austrumu Eiropā gandrīz nebija nevienas valsts, kurā neaugtu antisemitisms, vienmēr paliks vēsturē kā igauņu tolerances piemērs.

7. Antisemitisms Igaunijā parlamentārās demokrātijas laikā: 1920.–34. gads

Nebija nevienas valsts Eiropā, kurā nepastāvētu tāda vai cita veida antisemitisms, tādā vai citādā apjomā; tas pats sakāms arī par ASV. Igaunija arī nebija pasargāta no tā, lai arī antisemitisms Igaunijā bija viens no vājākajiem visā Eiropā. Vispirms būtu jārunā par to, vai valsti bija jēl kāds *valsts antisemitisms* – valsts īstenota, oficiāla vai neoficiāla, diskriminācijas politika pret ebrejiem. Pieminot valsts antisemitismu Igaunijā, literatūrā tiek minēti trīs piemēri: ebreji, īpaši – sievietes, nav tikuši uzņemti nekādā, pat visnenozīmīgākajā valsts vai pašvaldību darbā; armijā nav bijis ebreju virsnieku, kas it kā atspoguļojis arī armijas komandiera ģenerāļa Johana Laidonera vismaz latentu antisemitismu (viņam tiek pierakstīti vārdi: par laimi, Igaunijā ir ļoti maz ebreju); neoficiālas kvotas pastāvējušas Tartu Universitātē, ierobežojot ebreju studentu skaitu.⁶⁰ Katru šo piemēru ir nepieciešams komentēt.

Ebreji valsts dienestā. Liekas, ka ir nepieciešama īsa vēsturiska izziņa: Anglijai (Lielbritānijai) bija nepieciešami divsimt gadi – kopš diktators Kromvels atļāva ebrejiem atgriezties Anglijā 1650. gados līdz 19. gadsimta otrajai pusei – lai būtu gatava pieņemt asimilētu ebreju par premjerministru (*Dizraeli*); Francijai – 145 gadi, kopš ebreju emancipācijas, lai notiktu tas pats (*Leo Blūms* kļuva par valsts premjerministru 1936. gadā). Kāpēc tas jāatgādina? Ja Igaunija nebūtu bijusi 200 gadus cariskās Krievijas sastāvā un tās attīstība – ieskaitot arī pašu ebreju attīstība – būtu bijusi citāda, līdzīgāka Skandināvijai, noteikti nebūtu izpalikuši arī ebreji valsts dienestā. Tā attīstība, kas Igaunijai tika dota, iegūstot neatkarību tikai 1918. gadā, spēcīgi ietekmēja igauņu priekšstatus par to, kādiem jābūt valsts ierēdņiem, un, tiesa, absolūtais vairākums uzskatīja, ka ierēdņiem jābūt etniskiem igauņiem. Tas nebija nekas divains, ne apzināti negatīvs pret minoritātēm. Galu galā – neatkarību iekaroja, galvenokārt, igauņu tauta un labi apmaksātie un daudzie ierēdņi amati, kuri iemiesoja valsti, tika uzskatīti par pilnīgi nepieciešamu samaksu par lojalitāti pret Igauniju un viens no populārākiem veidiem, kā veicināt neatkarīgās valsts sociālo balstu nostiprināšanu. Tas bija visur Austrumeiropā, un ne tikai tur, un izeja no nacionālas pieejas ierēdniecības korpusta veidošanai varētu būt tikai nesalīdzināmi ilgāka Igaunijas pastāvēšana kā neatkarīgai valstij un ebreju integrācija un pat asimilācija igauņu sabiedrībā. Viens no nopietnākajiem Igaunijas ebreju vēstures pētniekiem uzskata, ka ebreju neuzņemšana valsts dienestā bija viens no izšķirīgākajiem faktoriem, kurš noteica viņu (vismaz – lielas daļas) labvēlīgu nostāju pret padomju armijas iebrukumu Igaunijā 1940. gadā un padomju varas nodibināšanu.⁶¹ Liekas, ka tas ir pārspīlēts un vienpusējs skaidrojums daudzu ebreju uzvedībai liktenīgajās 1940. gada jūnija dienās, par ko ies runa turpmāk.

Ebreji armijā. Igaunijas virsnieku lielākā daļa – īpaši, vecākie virsnieki – nāca no cara Krievijas armijas; no kurienes citur tad viņi varēja nākt? Tajā, savukārt, ebreju virsnieku bija pavisam nēcijs skaits (lai arī nevar teikt, ka nebija pavisam – leģendārais Jozefs Trumpeldors ir viens piemērs); Igauni-

jas ebreju – vēlniecīgāks (varbūt kāds armijas ārsts); līdz ar to no Krievijas armijas Igaunijas armijā ebreju virsnieki nevarēja pārnākt – tas ir pirmkārt. Otrkārt, Igaunijas armijas vecākie virsnieki un augstākie komandieri noteikti bija pārņēmuši ne vienu vien krievu armijas tradīciju, un kā gan citādi – 1918. gadā beigās, kad Johans Laidoners sāka komandēt igauņu armiju, viņš vēl bija *Ivans*, nevis Johans, ar lielām grūtībām runāja igauņiski un bija gandrīz pilnīgi pārkrievojies (līdzīgi O. Kalpakam Latvijā). Laikam no krievu armijas nāca ne tikai mīlestība pret alkoholu, bet arī viens otrs antisemitisks aizspriedums, taču noteikti jāuzsver: nekādu kaut cik nopietnu pret ebrejiem vērstu incidentu Igaunijas armijā visu divdesmit gadu laikā nebija! Tas, ka Igaunijas ebreji nebija pārstāvēti virsnieku korpusā vēl nepavisam neliecināja par valsts antisemitismu; nav dzirdēts arī, ka ebreji aktīvi censtos pēc karjeras armijā, un no neasimilētiem Igaunijas ebrejiem, no kuriem nebūt ne katrs brīvi pārvaldīja igauņu valodu, to arī bija grūti sagaidīt. Treškārt – ebreju izcelsmes virsnieku klātbūtne armijās vēl nebūt nebija, pati par sevi, apliecinājums sabiedrības tolerancei vai garantants pret antisemitismu; varēja būt pilnīgi pretēji. Divi piemēri ir ļoti uzskatāmi. Republikāniskajā Francijā ebreju virsnieki bija bieži izplatīti jau 19. gadsimtā, taču kapteiņa Alfrēda Dreifusa lieta – 1894.–1906. gados – pierādīja, ka pat asimilēti un ļoti izglītoti ebreji var kļūt par visnevaldāmākā antisemitisma brutālu uzbrukumu objektu. Keizara Vācijā ebreju virsnieki arī bija bieži sastopami, un viens no viņiem, kapteinis Hugo Gutmaņš, bija Ādolfa Hitlera tiešais komandieris Lielā Kara laikā un ieteica Hitleru augstākajiem militārajiem apbalvojumiem, un kas? Bet vai Vācija nekļuva par masu ekstrēma antisemitisma valsti, kāda Igaunija, bez ebreju virsniekiem, nebija nekad, ne demokrātijas, ne K. Petsa diktatūras gados. Ja Igaunijai būtu bijis lemts mūžs, ilgāks par 20 gadiem, un ja Igaunijas ebreji asimilētos, neviens nevar apgalvot, ka neparādītos arī ebreju virsnieki armijā.

Ebreji Tartu Universitātē. Pat liberālā Igaunija nevarēja izvairīties no dažām iezīmēm, kuras bija raksturīgas visām jaunajām, un pat ne tik jaunajām, valstīm. Pirmo reizi savā vēsturē iegūdama neatkarību Igaunija pievērsās un nevarēja nepievērst milzīgu uzmanību izglītības attīstībai; neredzētā līdz šim skaitā igauņu jaunatne tiecās uz augstāko un ģimnāzijas izglītību, daudz lielākā skaitā nekā mazās valsts mazais ekonomiskais potenciāls to pieprasīja un varēja uzturēt. Ebreji tiecās uz to pašu, varbūt pat vēl aktīvāk, pirmo reizi dzīvojot valsti bez jebkādiem oficiāliem antisemitiskiem ierobežojumiem. Igaunijas valsts tomēr bija un nevarēja nebūt tieši nacionāla valsts un igauņu inteliģence – savā pārprodukcijā – saņēma pusoficiālas un neoficiālas priekšrocības ne tikai valsts dienestā, bet arī augstākajā izglītībā; savukārt, izglītoto vai pusizglītoto igauņu pārprodukciju valsts izvietoja tieši ierēdniecībā – vienīgajā jomā, kurā valsts varēja viņus izvietot, kuru valsts pilnīgi kontrolēja, kurā nedarbojās kapitālistiskas konkurences principi. Lai arī Igaunijā nekad netika ieviests vai pat tikai iecerēts *numerus clausus*, neoficiālas kvotas laikam pastāvēja, īpaši – tieslietu un medicīnas fakultātēs, kur ebreju skaits bija visaugstākais. Iespējams, ka šīs neoficiālās kvotas

veicināja to, ka ebreju skaits Tartu Universitātē samazinājās no 188 studentiem (104 no viņiem studēja tieši medicīnu – tā bija vispopulārākā ebreju jaunatnē) 1926. gadā līdz 94 studentiem 1934. gadā, un samazinājums bija visvairāk jūtams tieši medicīnas fakultātē – bija palikuši tikai 44 studenti,⁶² lai arī neoficiālo kvotu pastāvēšanu ir ļoti grūti pierādīt un, pat ja tās bija, Tartu Universitātē bija visu Igaunijas brīvības laiku ļoti draudzīga ebreju studentiem, ar nesalīdzināmi mazāku antisemitisma izplatību igauņu studentu vidū, nekā tas bija Latvijas Universitātē (īpaši – 1932.–34. gados. – skat. turpmāk) un vairāki Latvijas ebreji ieguva ārsta diplomu tieši Tartu.

Tagad ir vērts pievērst uzmanību *neoficiālam* antisemitismam: dažāda veida aizspriedumiem vai pat nepatikai un naidam pret ebrejiem. Tas bija sastopams Igaunijā kā jebkurā citā Eiropas valstī. Jau 1920. gadā Tartu izplatījās antisemitiski noskaņojumi, balstīti iracionālās iedomās, ka ebreji ļoti lielos apmēros uzpērk "igauņu" zemi un ēkas un izspiedīs igauņus; te bija viens no pirmajiem gadījumiem, kad droši vien kāds ebreju uzņēmējs bija izmantojis brīvā tirgus iespējas, bet ne katrs igauņis bija gatavs tam, ka Igaunijā īpašumus pirks tie, kuriem ir nauda, nevis tikai etniski igauņi. 1921. gadā Tallinā izveidojās pirmā antisemitiskā grupa "Patriots", kura sāka izplatīt antisemitiskas lapeles; uz īsu brīdi parādījās antisemitiska avizīte "Juut" ("Ebrejs"), kuras mūžs bija pavisam īss. Grupas un lapeļu iespaids bija ļoti neliels. Ļoti būtiski ir atzīmēt, ka antisemitiski izteicieni Igaunijas presē, īpaši – vadošajos trijos dienas laikrakstos, bija reti – par rasistisku antisemitismu nemaz nerunājot – un nesalīdzināmi retāki kā Latvijā. Viens no lielākajiem laikrakstiem, Tartu "Postimes" (kurš līdz 1930. gadam piederēja izcilajam Igaunijas sabiedriskajam darbiniekam, politiķim – demokrātam J. Tenisonam) plaši un labvēlīgi aplūkoja ebreju dzīvi Igaunijā un ārpus tās.⁶³ Igaņu mērenība izpaudās arī eīgenikas "rasu higiēnas" – "*Rassen – hygienie*") biedrības darbā. Šai modernajai pseidozinātnei veltītā biedrība tika nodibināta Tartu 1924. gadā un tai nebija stipras rasistiskas vai antisemitiskas pieskaņas, kura bija skaidri izteikta dažu eīgeniķu darbībā Latvijā (par Dr. G. Reinhardu skat. turpmāk). Igaunijas biedrība galvenokārt bija nodarbināta ar t.s. pozitīvo eīgeniķu: kā izskaust iedzimtās slimības, uzlabot igauņu demogrāfiskos rādītājus, lai arī netrūka piespiedu sterilizācijas – kā "mazvērtīgo ierobežošanas" piekritēju (pazīstamākais no tiem bija Dr. med. Hanss Madissons). Demokrātijas posmā Igaunijā tomēr netika pieņemts sterilizācijas likums un nebija novērojams izteikts rasisms, lai arī tika rekomendētas laulības tikai starp etniskiem igauņiem.⁶⁴

Sadzīves līmeni patiešām dažreiz bija sastopams antisemitisms – piemēram, "Tartu" restorāns "Atēna" bija šad tad atteicies apkalpot ebrejus un dažviet viņi tika diskriminēti kūrortos,⁶⁵ tašu šie gadījumi bija ļoti reti un iespējams, visretākie Austrumu un Centrālajā Eiropā (sadzīves antisemitisms bija nesalīdzināmi plašāk tobrīd – un krietni vēlāk – satopams pat izslavētajā ASV demokrātijā; to izcili atspoguļoja lielā Holivudas režisora Elijas Kazana {*Elia Kazan*} filma "Džentlmeņu vienošanās", 1947. gadā, ar Gregoriju Peku galvenajā lomā. Filmas varonis – žurnālists uzdodas par

ebreju uzvārdā Grīns, lai izpētītu ikdienas antisemitismu; viņš, piemēram, netiek ielaists vienā no viesnīcām kura atsakās uzņemt ebrejus). Bīstamāk jau bija tas, ka pat mierīgajā Igaunijā sāka parādīties radikālas, šovinistiskas organizācijas; viena no tām bija "Jaunie Vanagi" ("Noored Kotkad"), kuri iestājās par "Igauniju – igauņiem" un kuru antisemitisms jau ieguva huligānisku pieskaņu – vairākkārt viņi fiziski uzbruka ebrejiem, bet šādu incidentu skaits arī neieguva masveida raksturu un neradīja ebrejiem lielus draudus.

8. Demokrātijas krīze un bojā eja

Visnegaidītākais bija tas, ka liberālā un nacionāli viendabīgā Igaunija radīja vienu no populārākajām radikālajām kustībām visā Eiropā divdesmito gadu beigās – trīsdesmito gadu sākumā. Likās, ka Igaunijā pilnīgi nedarbojās vismaz trīs faktori, kuri veicināja radikālo kustību pieaugumu Centrālajā vai Austrumu Eiropā. Pirmkārt, Igaunija bija viena no nacionāli viendabīgākajām valstīm reģionā; kā jau atzīmēju, igauņu skaits pārsniedza 90% un šķietami nepastāvēja nekāda pamata apsūdzēt minoritātes kundzībā pār igauņiem – parasti šāds motīvs bija ļoti izteikts dažāda paveida radikāļiem Eiropā; otrkārt, Igaunijā nebija nekādu komunistu draudu; gandrīz vai nebija vairs pat komunistu kā tādu. Līdz 1924. gadam, kad galēji liberālā Igaunija bija atļāvusi viņiem darboties faktiski legāli, lielākais balsu skaits, kuru komunisti bija saņēmuši legālajās vēlēšanās, bija 9,5%. Pēc 1924. gada puča igauņi atjēdzās, komunisti tika aizliegti un uz divdesmito gadu beigām bija gandrīz iznīkuši, skaitot savās rindās labi ja pāris simtus un pagrimums bija neapsturams visu laiku, līdz pat 1940. gada krievu okupācijai (puča vadonis J. Anvelts gan netika notverts 1924. gadā un līdz 1925. gada martam nelegāli slapstījās Igaunijā, bet pēc tam pārgāja robežu uz Krieviju; tāpat kā vairāki citi vadoši igauņu komunisti, kuri bija atbēguši uz PSRS, viņš ņēma galu Staļina lielajā terorā 1937. gadā).⁶⁶ Tātad – nebija pamata citu valstu radikāļu iemiņotam tematam: cīņai pret sarkanajām briesmām. Vēl vairāk – Igaunijas sociālisti (sociāldemokrāti), atšķirībā no Latvijas, bija daudz centriskāki un valstiskāki un aktīvi piedalījās valdību darbā; viņus arī nevarēja apsūdzēt "sarkanumā". Treškārt, Igaunijas nikuļojošajā komunistiskajā partijā bija pavisam mikroskopisks ebreju skaits; šajā ziņā Igaunijas ebreji bija līdzīgi divām citām, savstarpēji ļoti atšķirīgām ebreju kopienām, kuras tomēr vienoja viena iezīme – gandrīz totāla komunistu neesamība; tās bija kaimiņu Somijas un tālās Bulgārijas kopienas. (Somijas mazā un buržuāziskā, patriotiskā ebreju kopiena – 2000 ebreju – neradīja gandrīz nevienu komunistu, tāpat kā samērā lielā – 50 000 – Bulgārijas ebreju kopiena radīja nedaudzus – lai arī slavenus un pat savus, bulgāru ebreju – komunistu mocekļus, piemēram, 1941. gadā pakārtais Leons Tadjers. Somijas ebreji bija pārāk patriotiski un buržuāziski komunistam; Bulgārijas sefardu izcelsmes ebreji – ne mazāk patriotiski, bet nesalīdzināmi mazāk buržuāziska un daudz vairāk arhaiska arī neradīja kaut cik izplatītu moderno komunis-

ma sērgu.) Tātad – Igaunijā nebija pamata apsūdzēt ebrejus ne ekonomiskā kundzībā, ne komunismā (kā to, piemēram, darīja šovinisti Polijā), taču radikāli Igaunijā tomēr attīstījās ar apbrīnojamu vērienu, īpaši – sākot ar 1932. gada janvāri, hronoloģiski burtiski vienā laikā ar “Pērkonkrustu” Latvijā, taču – ar vairākām īpatnībām.

Sākums bija vairākus gadus agrāk un samērā mierīgs: 1926. gadā izveidojās Igaunijas Brīvības Cīņu Veterānu Līga (VAPSI), divu redzamu veterānu – ģenerāļa E. Pidera un admirāļa Johana Pitkas vadībā. Sākotnēji tā darbojās tikai kā veterānu asociācija un kā daudzas veterānu asociācijas Eiropā bija sarūgtinājuma, protesta un vilšanās buržuāziskajā ikdienā – “vai par tādu netaisnīgu, korumpētu valsti mēs cīnījāmies?” – pilna. Pakāpeniski vapsu rindās parādījās jaunāki un radikālāki lideri, kas kļuva acīmredzams 1931. gada martā, kad Līgas kongresā tā faktiski pieteica sevi ar skaidri formulētām politiskām prasībām – par labu visas tautas vēlētam prezidentam ar milzīgām pilnvarām un par labu parlamenta deputāta skaita un, galvenais, parlamenta politiskās varas radikālam samazinājumam. Tas jau bija pieteikums uz politisko partiju un daļa no vecākās paaudzes virsniekiem bija spiesti līgu atstāt, jo, būdami aktīvajā dienestā, viņi sāka arvien uzskatāmāki nonākt pretrunā ar armijas deklarēto politisko neitralitāti. Tieši 1931. gads bija arī pirmais īstais ekonomiskās krīzes gads Igaunijā un vapsi – jau ceļā uz politisko partiju – sāka uzņemt savās rindās bezdarbniekus, īpaši – t.s. inteliģentos bezdarbniekus, un citus krīzes skartos, kas vēl vairāk radikalizēja līgu. Igaunijas demokrātijai būtu bijis pēdējais laiks apturēt vapsistu darbību un aizliegt pusmilitāro organizāciju; to demokrātija neizdarīja un ar 1932. gada janvāri, kad līgā sākās jauneklīgā advokāta palīga Artūra Sirka (dzimis 1900. gada 12. septembrī) spilgtā un traģiskā karjera, tā kļuva arvien populārāka un naidīgāka pret parlamentāro demokrātiju. Lielā mērā tieši Sirka un viņa domubiedru (E. Kubbo, R. Rouks, O. Rutli) iespaidā šajā gadā veterānu apvienības vietā līga pārtapa par radikālu politisku un masu partiju, sagādājot lielu pārsteigumu Igaunijas vecajai politiskai elitei, kura pašpmierināti bija iedomājusies, ka ziemeļnieciskā Igaunija paliks populistisko radikālo kustību neskarta. Divu gadu laikā, uz 1934. gada sākumu, vapsi pārtapa par plašāko masu organizāciju valstī, ar to tikai apstiprinot, cik nestabili bija liberālās demokrātijas pamati pat Igaunijā: valstis, kurās liberālai demokrātijai bija stiprs pamats (tādu gan bija pavisam nedaudz, bet tāda bija igauņiem tuvā un nebūt ne vēl bagātā Somija), pārdzīvoja Pasaules ekonomisko krīzi, kļūstot vēl stiprākas; citādi bija Austrumu un Centrālajā Eiropā.

Runājot par vapsiem, jāatzīmē vismaz trīs lietas. Pirmkārt, viņu galvenie principi bija samērā nemainīgi laika gaitā un bija izveidojušies pašas Igaunijas attīstības iespaidā. Tie bija: antiliberalisms (liberālā demokrātija tikai šķēļ mazo un ģeopolitiski bīstami izvietoto Igauniju); antikapitalisms; anti-marksisms; vienojošais – integrālais – nacionālisms; liela vērība tika veltīta politiskās korupcijas – kura, viņuprāt, ir neizbēgams liberālās demokrātijas produkts – tematam; otrkārt, ārzemju moderno kustību iespaids uz viņiem

nebija liels; noteikti – daudz mazāks, nekā viņiem to pierakstīja politiskie pretinieki. Fašistiskā Itālija bija tāla un igauņiem maz saprotama, un vapsu priekšstatā viņu cīņa pret politisko korupciju un marksismu Igaunijā arī ir fašisms (un nebija jau arī daudz ko pārņemt no Itālijas: līdz 1935. gadam fašisms bija, galvenokārt, propaganda, stils un teatrālisms, ļoti bieži oportūnisms, bet reti kad ideoloģiska viendabība vai konsekvence. Nebija jābrauc mācīties uz Romu, lai tepat Igaunijā radītu idejas par atjaunotu un apvienotu, spēcīgu un dinamisku igauņu nāciju). Līdzīgi bija arī ar nacismu, kurš viņus interesēja ne vairāk, bet tad, kad interesēja, tad tieši antiliberālā un antimarksistiskā, ne rasistiskā vai šovinistiskā kontekstā.⁶⁷ Tiesa, 1933. gada janvārī daudzi vapsisti apsveica Hitlera nākšanu pie varas Vācijā, taču ne tāpēc, ka pieņēma nacismu kā rasisma paveidu un tā antisemitismu, bet tāpēc, ka vērtēja Hitleru tieši antiparlamentārisma kontekstā. Kā pamatoti 1933. gadā atzīmēja Igaunijas politiskās dzīves nopietnākie vērtētāji, apsveikums Hitleram vēl nenozīmēja, ka vapsistiem bija mākslīgi jāpielīmē “fašistu” vai “nacistu” apzīmējums; viņi bija specifisks Igaunijas produkts, kuram ar Itāliju vai Vāciju bija tikai dažas kopīgas ārišķīgas iezīmes.⁶⁸ Treškārt – un mums vissvarīgāk – antisemitisms vai šovinizms kopumā nebija vapsu centrālais princips un nebija spēcīgi izteikts viņu darbībā. Ebrejus vapsistu laikraksts “*Voitlus*” (“Cīņa”) sāka pieminēt tikai pēc Hitlera nākšanas pie varas un galvenokārt Vācijas, ne Igaunijas kontekstā, taču “ebreju jautājums” partijai joprojām bija nenozīmīgs un tas nekad neieguva kādas politiskas programmas raksturu (kā tas bija pārkonkrustiešiem Latvijā).

Skaidrs, būdami radikāli nacionālisti, viņi nespēja un nespētu izvairīties no idejiskiem uzbrukumiem minoritātēm, taču partijas darbības laikā tie bija vērsti gandrīz vienīgi pret vietējiem vācbaltiešiem, kurus vapsi apsūdzēja – ne gluži nepamatoti – nelojalitātē Igaunijai un simpātijās nacistiskajai Vācijai un pat aicināja sašaurināt viņu autonomiju Igaunijā. Lai arī vapsistu rindās bija arī antisemīti, tomēr partijas darbība, pati par sevi, neradīja nozīmīgu antisemitisma pieaugumu un vapsisti neveica specifiski antisemitiskus aktus; iespējams, ka viņu antisemitisms nebija daudz spēcīgāks par kopējiem noskaņojumiem valstī (viens no retajiem antisemitiskiem aktiem Igaunijā tika veikts 1933. gada maija sākumā Narvā, kad uz ebreju skautu mītnes tika ar darvu uzmālēti kāškrusti; nav tomēr zināms, ka to būtu veikusi tieši vapsi)⁶⁹. Pazīstamais kreiso cionistu publicists un sociologs J. Ļeščinskis 1933. gada 21. novembrī ASV žurnālā “*Forward*” atzīmēja antisemitisko noskaņu pieaugumu Igaunijā – un tās patiešām bija vērojamas, taču, salīdzinot vapsistus ar pārkonkrustiešu drudžaino un atklāti rasistisko agitāciju Latvijā, viņš stāvokli Igaunijā pamatoti vērtēja kā daudz mierīgāku (Ļeščinskis 1933. gada rudenī bija apmeklējis arī Latviju, no kurienes tika izraidīts Vācijas sūtniecības spiediena dēļ: tai nepatika viņa antinacistiskā nostāja).⁷⁰ Tas bija precīzs secinājums: vapsisti orientējās nevis uz radikālajām un antisemitiskajām kustībām Latvijā vai Lietuvā, bet uz sev radnieciskajiem strāvojumiem Somijā, kuri, lai arī radikāli (kā Lapua kustība), nebija antisemitiski (tas bija arī viens no cēloņiem, kas ļāva

vapsus finansēt pat vienam no redzamākajiem ebreju uzņēmējiem Igaunijā Īzākam Citronam⁷¹; cits cēlonis noteikti bija tas, ka Citrons, tāpat kā vairāki bagāti igauņu biznesmeņi, centās nodrošināties ar vapsu atbalstu, laikam būdami pārliecināti, ka vapsiem pieder politiska nākotnē un viņu finansiālais atbalsts netiks aizmirsts; nākotnes vapsiem tomēr nebija un tā bija vēja izsviesta nauda).

Savas popularitātes kalngalus vapsi sasniedza 1933. gada otrajā pusē – 1934. gada sākumā, gūstot visspēcīgāko atbalstu ekonomiskās krīzes saērcinātajos pilsētniekos, ieskaitot igauņu uzņēmējus, taču piesaistot sev arī sociāldemokrātu politikā vilušos kreisi noskaņotos slāņus, kā arī daļu no J. Tenisona liberālās centra partijas bijušajiem atbalstītājiem. Pēc tam, kad Igauniju jau bija nogurdinājuši divi nesekmīgi tautas referendumi par konstitūcijas izmaiņu, trešajā, 1933. gada oktobrī, beidzot uzvarēja vapsisti: 72,7% Igaunijas vēlētāju (vairāk par 400 000 cilvēku) atbalstīja vapsu ierosināto projektu, kurš paredzēja parlamenta un premjerministra varas drastisku samazināšanu par labu Valsts Vecākā (*Rigivanem*) varas tik pat drastiskam pieaugumam, kas ļautu viņam atlaist – kad tik viņš to vēlētos – galīgi novājināto parlamentu un premjerministru. Masas gaidīja brīnumu, kuru bija jārada autoritāram prezidentam: viņam bija jāatrisina visas problēmas, kuras varētu atrisināt tikai katrs pats, taču nevēlējās vai neprata to darīt un gaidīja uzdāvētu risinājumu. Tik dažādu un politiski pretrunīgu vēlētāju protesta balsojums, galu galā, nesolīja neko labu vapsiem, pat, ja viņiem būtu lemts ilgāks mūžs demokrātijas apstākļos: apmierināt tik pret-runīgas intereses nespētu neviens. Zīmīgi, ka tūlīt pēc uzvaras referendumā vapsu vadība paziņoja, ka viņi nav šovīnisti un noraida visādus “ismus” (bija skaidri domāts antisemitisms).⁷² Jāatzīmē arī, ka vapsu projekts, kurš uzvarēja referendumā, neparedzēja 1925. gada likuma par minoritāšu autonomijas atcelšanu, kas kārtējo reizi liecināja par igauņu mērenību un atstāja neatbildētu jautājumu: kas būtu noticis minoritāšu politikas jomā, ja vapsi iegūtu politisko varu? Iespējams, izmaiņas nebūtu ļoti būtiskas, lai arī grūti izvairīties no minējuma, ka arī vapsiem būtu jānomaksā sava deva “nacionālākam taisnīgumam” un spēcīgākam nacionālismam.

Vapsiem, tomēr, nebija lemts ilgs mūžs; tas pārtrūka viņu popularitātes kulminācijā. 1934. gada janvārī viņi vēl uzvarēja pašvaldību vēlēšanās Tallinā un Tartu.⁷³ 24. janvārī stājās spēkā jaunā konstitūcija un aprīlī bija jānotiek pirmajām prezidenta (Valsts Vecākā) – ar jaunajām, mīļīgajām pilnvarām – tiesajām vēlēšanām; vapsi pamatoti cerēja uz sava kandidāta uzvaru. To nevēlējās pieļaut “vecāis”, korumpētais, pieredzējušais un viltīgais Konstantīns Petss; ne tik daudz principu sadursme – lai arī tā pastāvēja, bet varaskāre izšķīra vapsu un vecās elites milžu Peta un ģenerāļa J. Laidonera ceļus. 12. martā Petss īstenoja valsts apvērsumu, apspēlējot naivākos un amatieriskākos vapsus, kuri pilnīgi legāli bija gatavojušies prezidenta vēlēšanām. Tas, ka vapsi bija tuvu panākumam prezidenta vēlēšanās, ļāva Petsam – kā nevienam citam Baltijā – pasludināt, ka viņa apvērsums esot bijis preventīvs un spiests solis, lai novērstu ļaunāko. Te it kā bija tas gadi-

jums, par kuru Veimāras Vācijas (un pēc tam – Hitlera reiha) slavenais politologs un jurists Kārlis Šmits (*Carl Schmidt*, 1888.–1985.) bija rakstījis jau 1921. gadā darbā “Diktatūra” – *diktatūras legimititāte*: mērena diktatūra kā alternatīva radikālākam režīmam. Taču, iespējams, ka vapsi nemaz nebūtu radikālāki un pat uzvara Prezidenta vēlēšanās, ja viņi to iegūtu, vēl nenozīmētu tūlītēju un dramatisku visas politiskās sistēmas maiņu uz ļauno; pat Petss – tāpat kā Smetona pirms viņa un Ulmanis tūlīt aiz viņa – īstenoja apvērsumu savu savtīgu un varaskāru interešu labā un izmantoja vapsu draudu motivu tikai veiktā valsts nozieguma attaisnojumam. Uz demokrātijas bojas ejas brīdī divu minoritāšu, kurām bija pilna autonomija – ebreju un vāciešu – nostāja pret neatkarīgo Igauniju bija kļuvusi ļoti atšķirīga. Ebreji, bez mazākām šaubām, bija un pat kļuva vēl vairāk lojāli Igaunijai; nekādi pasākumi Igaunijas valdībai nekad nebija jāveic pret ebreju kultūras padomi – tās darbība vienmēr bija tikai un vienīgi likumīga. Pilnīga pretēja bija daudzu vietējo vāciešu nostāja. Viņi bija sākuši strauji pārņemt nacismu un nonākt tā iespaidā. 1933. gada novembrī, krietni agrāk kā Latvijā, nacistu iespaids Igaunijas vāciešos jau bija ļoti iespaidīgs un Igaunijas valdība 1933. gada decembrī pat bija spiesta atlaist vāciešu nacionālās kultūras padomi, kura arī bija sākusi nonākt nacistu varā.⁷⁴

9. Konstantīna Petsa diktatūra un ebreji

Neilgi pēc K. Petsa apvērsuma, 1934. gada 27. martā, ASV sūtnis Baltijas valstīs J.V. Mekmarejs (*MacMurray*) atzīmēja nacionālisma pieaugumu visās trijās Baltijas valstīs: “...vispirms tas izpaužas stingrākā nostājā pret minoritātēm...neiecietīgi viņi {baltieši} ierobežo agrāko samērā liberālo pieeju kulturālajā autonomijā un pārliecīgi izceļ savu dominējošo lomu...”; viņam likās, ka tas notiek vācu nacisma iespaidā.⁷⁵ Tas bija, neapšaubāmi, pārspīlēts secinājums, lai arī ne gluži no gaisa grābts (piemēram, Kārlim Ulmanim daudz kas bija patīcis nacistiskajā Vācijā 1933. gada septembrī – oktobrī, tiesa – nekad ne radikāls rasisms). Nacionālisms patiešām pieauga, kulturālā autonomija tika sašaurināta, taču nevienā Baltijas valstī tā tomēr netika likvidēta. Lai arī tā nebija brīva un apzināta ebreju izvēle, Petsa režīma vispārējā mērenība nodrošināja Igaunijas ebrejiem vismierīgāko dzīvi 1934.–1940. gadā, salīdzinot ar visām citām jaunajām vai atdzimušajām valstīm, varbūt tikai izņemot demokrātisko Čehoslovākiju, bet noteikti pat daudz taisnīgāku nekā “vecajās” valstīs Rumānijā un Ungārijā. Režīma mērenība tomēr neatbrīvoja ebrejus no neizbēgamā, bet tikpat mērenā, Petsa īstenotā “nacionālās taisnības” kursa, īpaši – ekonomikā.

Petsa diktatūra bija vismaz divkārtšas, ja ne trīskārtšas kompilācijas diktatūra. Tika kompilēts no itāļu fašisma – diezgan krietni; kaut kas pat no vācu nacisma, un, galu galā, arī no sakautajiem vapsiem, kuri paši bija kompilējuši no saviem domubiedriem Somijā un pa druskām arī no itāļiem un vāciešiem. 1935. gadā Petss aizliedza visas politiskās partijas un to vietā sāka veidot savu kabatas partiju “Tēvzemes Savienību” (*Isaamalit*), kurai bija

jāklūst par režīma balstu un jāmobilizē sabiedrības atbalsts Petsam (partijas izveides iniciators bija premjerministrs K. Enpalu). Vēl mazākā mērā nekā alkatīgie tautininki Lietuvā – kuri tomēr bija pastāvējuši kā partija, lai arī maza, jau pirms 1926. gada valsts apvērsuma – “*Isaamaliit*”, kas bija pilnīgi mākslīgs un birokrātisks veidojums, spēja izpildīt fašistiskas, vienīgās valsts partijas funkcijas. Latvijas sūtnis Igaunijā dr. Edgars Krieviņš 1936. gada 2. novembrī rakstīja, ka “Tēvzemes Savienībai” nav nekādu sakaru ar tautu.⁷⁶ Masu fašistiskas partijas vietā izveidojās oportūnistisku ierēdņu – nomenklatūras partija, pilnīgi atbilstoša režīma ierēdnieciskajai dabai (jau 1938. gada sākumā kļuva redzams, ka “savienība” uz to liktās cerības nav attaisnojusi un tas pats nenogurdināmais Enpalu izgudroja jaunu organizāciju, nu jau “ārpus partijām stāvošu” apvienību “Tautas fronte”, kuras liktenis bija tikpat blāvs kā viņa iepriekšējam izgudrojumam).

Aizliedzot vecās politiskās partijas – kas Igaunijas ebrejus skāra nesalīdzināmi mazāk kā ebrejus Latvijā un Lietuvā, kur bija ļoti dzīva ebreju partiju dzīve un sāncensība, bet Igaunijā nevienas ebreju partijas nebija bijis – un daudzās sabiedriskās organizācijas, Petss sāka pretendēt uz gandrīz totalitāru sabiedrības kontroli, bet spēja to panākt vēl mazākā mērā kā Smetona un Ulmanis. Tāpat kā Ulmanis viņš mēģināja likvidēt igauņu studentu korporācijas, kurās bija liels vapsu iespaids; to vietā bija jānāk “...kopējai nacionālu studentu organizācijai”.⁷⁷ Nav skaidrs, vai tas nozīmētu galu tikai etnisku igauņu studentu korporācijām vai arī trijām ebreju studentu korporācijām, kurās, protams, nekāda vapsu iespaids nebija; iespējams, tās paliktu neskartas, jo bija pilnīgi politiski nenozīmīgas Igaunijas sabiedrības dzīvē. Tomēr likvidēt korporācijas nespēja pat daudz autoritārākais Ulmanis, par Petsu nemaz nerunājot – tā bija vēl viena pretruna starp režīma pretenzijām – īpaši 1935.–37. gados – uz modernu prototalitāru diktatūru un realitāti, kurā diktatūra bija, galvenokārt, vienkāršs provinciāls, mērens autoritārisms. Mēģinot kopēt Itāliju un aizņemties kaut ko arī no vapsiem, Petss izveidoja Igaunijā 15 kameras; ar neizbēgamu provinciāla laucinieka komismu tika radīta pat mājsaimniecību kamera, lai dotu vietu premjerministra K. Enpalu sievas ambīcijām. Kameras, protams, nepārstādīja Igaunijā fašisma savdabību un originalitāti. Tas pats notika ar mēģinājumu pārņemt no fašisma un nacisma aktīvu propagandu un ideoloģisku indoktrināciju: 1934. gada 26. septembrī tika izveidota Informācijas un Propagandas nodaļa Iekšlietu Ministrijā, bet 1935. gadā tās funkcijas tika paplašinātas un tā paaugstināta par Valsts Propagandas biroju H. Oldermaa vadībā. Viņš citīgi apguva Gebelsa pieredzi, bet nekļuva par ļoti talantīgu skolnieku, lai arī Dr. Krieviņš uzskatīja, ka Igaunijas ierēdņi ceļo pārāk bieži uz Vāciju, no “...kurienu viņi atgriežas vācu gara piesātināti...”⁷⁸ Birojs sāka īstenot preses cenzūru, taču tā bija krietni vājāka nekā Latvijā Ulmaņa režīma gados.

Pirmie Petsa diktatūras soļi, kurus izjuta ebreju kopiena, tika sperti izglītības un igauņu valodas lietošanas jomā. Petss – tāpat kā Ulmanis Latvijā – sāka ar jaunu izglītības likumu, kurš, attiecībā uz minoritātēm, darbojās sekojoši: vietās, kur nebija minoritāšu skolu, minoritāšu bērni turpmāk

bija jāsūta uz igauņu skolām. Kā redzam, runa nebija ne par minoritāšu izglītības likvidēšanu un ne pat par to sašaurināšanu. Runa bija tikai par izveles iespēju sašaurināšanu. Ebrejiem šī sašaurināšana nebija dramatiska. Ņemot vērā, ka krietni pāri par 80% ebreju dzīvoja tikai piecās pilsētās (Tallinā, Tartu, Pērnavā, Narvā un Valgā), tur gandrīz visur bija pieejama ebreju pamatskolas izglītība. Nedaudz sarežģītāk bija ar vidējo izglītību: tā bija uz 1934. gadu vairs pieejama tikai Tallinā (Tartu, kā jau rakstīju, ebreju ģimnāzija bija slēgta kopš 1933. gada, mazā skolnieku skaita dēļ), kur dzīvoja tuvu 75% Igaunijas ebreju. Taču tas bija pilnīgi saprotams, ka Igaunija – nacionāla valsts – veicināja, ar jauno likumu, to, ka minoritātes vai nu izvēlējās savas skolas, vai tika mudinātas izvēlēties igauņu skolas. Kāpēc lai Igaunija turpinātu veicināt, piemēram, ebreju orientāciju uz krievu skolām? Tā taču bija Igaunija, ne Krievija. Likuma darbības rezultātā pieauga skolnieku skaits tieši ebreju skolās, kas, galu galā, bija labvēlīgi pašas ebreju minoritātes interesēm un veicināja ebreju nacionālās pašapziņas izaugsmi; 1939. gadā jau 75 % ebreju bērnu apmeklēja ebreju skolas ivritā vai jidišā, lai arī joprojām daudz vairāk pamatskolās, nevis ģimnāzijā.⁷⁹ Kopumā jaunais izglītības likums bija atbilstošs Igaunijas valsts un sabiedrības kopumā interesēm. Nākamais bija likums par Igaunijas valsts valodu, 1934. gada 29. oktobrī, kurš noteica igauņu valodu par valsts valodu un ierobežoja – bet ne pilnībā izslēdza – minoritāšu valodu lietošanu to pašvaldību teritorijās, kurās minoritātes bija vairākumā, un tiesās. Igaunu valodas lomas pieaugumu nevar vērtēt kā minoritātes ierobežojošu soli, jo katrā Eiropas nacionālā valstī dominēja un bija jādominēja pamatnācijas valodai. Saskaņā ar jauno likumu divām minoritātēm, kurām bija sava kulturālā pašpārvalde – vāciešiem un ebrejiem – pašpārvaldes vadošo orgānu sapulču protokoliem bija jābūt divās valodās: minoritātes valodā un valsts valodā.⁸⁰ Iedomīgie vācieši to uzņēma ar zināmu kurnēšanu; ebreji – mierīgi un lojāli pildīja likumu.

Vēl viens pasākums, kuru īstenoja Petsa režīms, bija igauņu uzvārdu igauniskošana. Tāpat kā latvieši, arī igauņi bija saņēmuši uzvārdus 1820.–30. gados, pēc dzimtbūšanas atcelšanas; ņemot vērā vācu muižnieku izšķirošu lomu uzvārdu izvēlē, liela daļa igauņu saņēma tīri vāciskus uzvārdus un šī tendence vēl tika pastiprināta 19. gadsimta gaitā, kad nereti pat igauniski uzvārdi tika vāciskoti. Tā rezultātā 60% no igauņiem bija vāciski uzvārdi. Jau pirmajos gados pēc neatkarības iegūšanas nacionālāk orientētas aprindas mudināja igauņus igauniskot uzvārdus, taču tā nebija valsts atbalstīta kampaņa, par uzvārdu maiņu bija jāmaksā un līdz 1934. gadam bija igauniskoti tikai 820 uzvārdi.⁸¹ Tagad Petsa režīms tam pievērsa īpašu valsts uzmanību un jau minētais Valsts Propagandas birojs 1935. gadā sāka plašu kampaņu par uzvārda maiņu (viens no pirmajiem to nomainīja valsts premjerministrs Kārlis Einbunds – uz Enpalu), aicinot arī minoritātes igauniskot uzvārdus (te bija ievērojama atšķirība no tā, ko 1939. gada novembrī iesāks Ulmanis Latvijā – uzvārdu latviskošanu varēs veikt tikai latvieši; minoritātēm tas tiks liegts; kā redzam, Petsa režīms arī šajā kampaņā bija mērenāks un mazāk nacionāli ekskluzīvs). Igauniskošana kļuva diezgan po-

pulāra – uzvārdus nomainīja 79 385 ģimenes, taču absolūtajā vairākumā tie bija igauņi; no minoritātēm uzvārdus mainīja gandrīz tikai krievi – vismaz 4468, taču nekad vācieši, bet arī ebreju uzvārdu nomaina bija ārkārtīgi reta: iespējams, tie bija tikai kādi pāris gadījumi (kāds Rozenbergs bija nomainījis uzvārdu uz Roosimagi).⁸² Tas bija pilnīgi saprotami; vācieši bija pārāk lepmi lai igauņiskotos; ebreji bija dzīvojuši blakus ar igauņiem, taču bez asimilācijas, un tai nepastāvot, nebija arī nekādu motivu atteikties no savas identitātes un uzvārdiem, kas, protams, neizslēgtu šādu iespēju nākotnē, ja Igaunija būtu pastāvējusi ilgāk. Cik lielā mērā ebreju kopienas katrā atsevišķā valstī bija noskaņotas par labu asimilācijai un pat uzvārdu maiņai, tas bija sarežģītu un specifisku faktoru rezultāts; Ungārijā, piemēram, tā bija plaši pieņemta prakse – ļoti daudzi ebreji vēlējās pilnīgi asimilēties un arī asimilējās, kļūstot par dedzīgiem ungāru patriotiem, ja ne pat vairāk (Veisi kļuva par Veči, Koni – par Kardošiem, Levi – par Lukačiem, Kleini – par Biro, Rozenfeldi – par Rado, Grinfildi – par Erdelji), bet toties Bulgārijā ebrejiem pat prātā nenāca asimilēties vai slēpt savu identitāti.⁸³

Lai arī Petsa režīms pārņēma vapsistu lozungu "Igaunija – igauņiem", tas pielietoja to ļoti mēreni un diezgan pasīvi. Pret ebrejiem nekad netika vērstā atklāta antisemitiska agitācija, pat otrādi: 1935. gada jūlijā laikraksts "*Paewaleht*" publicēja rakstu, kurā bija uzsvērts, ka attiecībā ar divām minoritātēm – zviedriem un ebrejiem – Igaunijas valstij nav nekādu problēmu, abas ir lojālas Igaunijai, toties smagas problēmas ir ar krieviem un vāciešiem, kuri nevar samierināties ar neatkarīgās Igaunijas pastāvēšanu un labāk būti bijis, ja 1920. gadā abas minoritātes būtu izsūtītas uz padomju Krieviju un Vāciju.⁸⁴ Igaunijas ebreju pārstāvis, jau minētais Dr. H. Aizenštads Pirmajā Vispasaules ebreju kongresā Ženēvā 1936. gada augustā atzina, ka kopienas stāvoklis nav slikts un kulturālā autonomija kopumā tiek ievērota.⁸⁵ 1936. gadā kopiena atzīmēja savas autonomijas desmit gadu jubileju – tā laika Eiropā tas bija unikāls gadījums, kad ebreji baudīja gandrīz tādas pašas brīvības kā vecajos, labajos un jau bojā aizgājušajos divdesmitajos gados. Par daudzu igauņu toleranto noskaņu liecināja arī sekojošais: kad 1938. gada novembra sākumā septiņgadīgais Polijas ebrejs Hercels Grīnspans – izmīsums dzīts – Parīzē nogalināja Vācijas vēstniecības darbinieku un nacistiskā Vācija to izmantoja kā ieganstu asiņainās "Kristāla nakts" noorganizēšanai, igauņu populārākais laikraksts "*Postimes*" juta līdzīgu Grīnspanam un atklāti rakstīja par nacistiskā režīma antisemitismu.⁸⁶ Visus Petsa režīma gadus netraucēti darbojās Tartu Universitātes Jūdaikas katedra, kuru slēdza tikai padomju vara, pēc Igaunijas okupācijas, 1941. gada janvārī. Neskatoties uz to, ka studentu skaits katedrā bija ļoti mazs – no 1934. līdz 1940. gadam studijas uzsāka tikai 21 students, no kuriem tikai četri bija Igaunijas pilsoņi, bet lielākā daļa – 13 – no Latvijas (Dina Mihelsone, Ciņa Vulfis, Mirjama Bersnere, Kalmans Hiršmans, Izidors Levins un citi) un pa diviem no Lietuvas un Vācijas, bet galu galā eksāmenus nolika un studijas pabeidza tikai 6 studenti – Igaunijas valsts nekad nedomāja slēgt nelielo, bet akadēmiski ievērojamo katedru. Trīs studenti ieguva jūdaikas zinātņu maģistra

grādu, bet rabīns no Vācijas Moisejs Zīglers 1937. gadā Tartu pat aizstāvēja doktora grādu, kas, protams, bija pilnīgi neiespējami pašā Vācijā. Katedras vadītājs profesors Gulkovičs tieši Igaunijā uzrakstīja desmit darbus, veltīts hasidismam; pirmais darbs tika veltīts Tartu Universitātei; tā sākumā Gul-kovičs citēja Veco Derību: Es biju svešinieks un Jūs pieņēmt mani savā mājā; viņa vārds kļuva arvien vairāk pazīstams pasaulē: viņš lasīja lekcijas Zviedrijā, Upsalas Universitātē un ASV, slavenajā Kolumbijas Universitātē, no kuras viņš 1939. gada februārī tomēr atgriezās atpakaļ viesmīlīgajā Tartu (paliekot ASV viņš būtu izglābis sev dzīvību). 1939. gada 2. jūnijā Tartu Universitātē piešķīra pirmo – un vienīgo – maģistra grādu jūdaikā Abe Lib-manam, Gulkoviča audzēknim, par darbu "Igaunijas ebreju kopienas izvei-des vēsturiskie un kulturālie priekšnoteikumi".⁸⁷

Petsa režīma gados turpināja darboties daudzās cionistiskās organizāci-jas Igaunijā; pat mazajā kopienā bija pārstāvēti visi cionisma novirzieni, no ļoti kreisajiem, marksistiskajiem "Ha – Šomer ha – cair" līdz labējiem revi-zionistiem "Betar" (sīkāk par viņiem skat. nodaļā par Latviju). Neviena cio-nistiskā organizācija netika slēgta, pretēji tam, kas notika Latvijā Ulmaņa režīma gados. Pret labējāk orientētiem cionistiem Petss pat izrādīja zināmu labvēlību, kuras cēlonis ir viegli saprotams: pirmkārt, cionisti aktīvi cīnījās pret kreisāk orientētiem jidišistiem, kuri nebija autoritārā režīma draugi; otrkārt, cionisti propagandēja izceļošanu uz Palestīnu un izceļošanu ap-veica ikviens nacionālistisks diktators, jo tā darbojās par labu minoritāšu skaita samazinājumam.

Režīma ekonomiskā politika un ebreji. Lai arī ebreju kopiena Igaunijā saglabāja tiesības uz aktīvu izglītības, kultūras un reliģiozo dzīvi un Petss nebija moderns antisemīts, viņa režīms istenoja to pašu politiku ekonomi-kā, ko Smetona un Ulmanis un tā tieši skāra ebrejus, tikai ar to atšķirību, ka Igaunijā bija nesalīdzināmi mazāk ebreju un Petss bija krietni mērenāks ekonomikas valstiskošanā nekā Ulmanis (iespējams, ka Petsa mazāku akti-vitāti ietekmēja arī viņa slimīgums – diabēts).⁸⁸ Valsts iejaucās saimniecībā un ierobežoja privāto īpašumu – tiesa, daudz mazāk kā Ulmanis – un vai-voja valsts īpašumu (lielākie valstiskošanas aktivisti bija finansu ministri L. Sepps un K. Selters), kā arī "nacionālus" ierēdņus tā pārvaldīšanai; nacio-nālā birokrātija bija režīma uzticamākais balsts. Liberālais kapitālisms tika noraidīts; 1938. gada beigās valsts kontrolēja jau 9 lielas akciju sabiedrības ar kopējo kapitālu 20,2 miljoni kronu. Tipisku Petsa režīma – ar tenden-ci uz birokrātisku valsts īpašumu – minēja Latvijas sūtnis Edgars Krieviņš 1936. gada septembrī: valstiskotajā Tallinas celulozes fabrikā, kuru agrāk sekmīgi bija pārvaldījis viens privātpašnieks, tagad tika radīta valde, kurā bija 22 – sic –! – locekļi; 22 labi apmaksātas, lai arī pilnīgi nevajadzīgas, vie-tas nacionāliem – tikai etniskiem igauņiem – ierēdņiem.⁸⁹ Ebreju saimnie-ciskā loma tika mērķtiecīgi – lai arī bez antisemitiskas retorikas un terora – ierobežota, tāpat kā viņu skaits brīvās profesijās. Tas bija sāpīgāk jūtams arī tāpēc, ka valstiskošanas kurss sekoja tūlīt pēc pasmagajiem ekonomiskās krīzes gadiem, kurus pārtikusī ebreju kopiena bija pārcietusi tīri sekmīgi,

taču pat ebreju vidū bija audzis trūcīgāku skaits: 1935. gadā 281 ebrejs lūdz kopienas vadību sniegt viņiem materiālu palīdzību; tie bija aptuveni 7% no visiem ebrejiem.⁹⁰ Tāpat kā Smetona un Ulmanis Petss vairoja valsts monopolus: 1936. gadā valsts monopolizēja sviesta eksportu, kas sāpīgi skāra ebreju tirgotājus; 1937. gadā tika monopolizēts gaļas eksports un nedaudz vēlāk valsts sāka uzmākties pat gaļas tirdzniecībai. Režīma politikā bija skaidras – lai arī mērenas – ebreju diskriminācijas iezīmes, neizdodot viņiem licences – bez kurām gandrīz nekas vairs nebija atļauts birokrātiskajā valstī – uzņēmējdarbībai un brīvajām profesijām.⁹¹

Tipisks bija piemērs ar Latvijas ebrejiem piederošu slaveno radioaparātu un elektropreču firmu "A/S A. Leibovics", kura 1938. gada septembrī lūdza Igaunijas varas iestādes izdot licenci firmas veikala atvēršanai Tallinā. Igaunī to uzskatīja par draudu savām trim radiatorpūpnīcām un Leibovica firma saņēma atteikumu; kā parasti, tas netika atklāti antisemitiski motivēts, taču Latvijas sūtniecība Igaunijā saņēma konfidenciālu skaidrojumu, ka igauņu valdība nevēlas izdot licences, uzturēšanās un darba atļaujas tieši ebrejiem: "...ja būtu latvietis griezijs, izdotu bez vārda runas...", tā igauņi izteicās sarunā ar Latvijas diplomātu (iespējams, ka Igaunijā tika diskriminēti arī vēl kādi citi Latvijas pavalstnieki – ebreji).⁹² Nepatīkamākais bija tieši šis princips, kurš talanta, izveicības, dabiskas konkurences vietā lika nacionalitāti un antiliberālu etniskumu, favoritizējot ierēdņi – igauņi, nereti – pelēcību un viduvējību. Tas, kas Igaunijā bija jauns, salīdzinot ar Lietuvu un Latviju, bija tieši paša diktatora Pētsa un viņa ģimenes aktīva un korumpēta iesaistīšanās saimnieciskajos darījumos; ar to Petss bija pazīstams jau kopš 1920. gada, kad uz ilgu laiku viņš sāka nodarboties ar tumšiem saimnieciskajiem darījumiem ar Padomju Krieviju; Smetona bija ņēmis naudu no krieviem savas partijas laikrakstam, bet citādā veidā laikam nebija korumpēts, tāpat kā Ulmanis. Kā pamatoti atzīmēja E. Krieviņš, Pētsa autoritāti grauj "...dažādi veikali, kurus viņš taisa ar sava dēla {Viktora} starpniecību...".⁹³ Nevienš Pētsa radnieks nebija palicis bez ienesīga amata; tas pats bija ar citiem valdības locekļiem. Īpaši vēlīgi savus paziņas un korporācijas "Vironia" korporeļus favoritizēja finansu, vēlāk ārlietu ministrs Kārlis Selters; nepotisms – visu diktatūru audzējs – bija pilnā plaukumā. Nepārspējamu – lai arī pārspilētu – Igaunijas birokrātiskās saimniecības raksturojumu sniedza Igaunijas sūtnis Berlīnē, sens nacionālsociālisma cienītājs Kārlis Tofers, sarunā ar PSRS sūtni A. Švarcevu 1939. gada 30. oktobrī: pasaule attīstās pretim sociālisma, arī Igaunija, taču katra valsts iet savu ceļu; privātpašuma laikmets esot beidzies.⁹⁴

Pētsa ekonomiskā politika, protams, neapmierināja Igaunijas ebreju uzņēmējus, taču viņu nostāju pret to ietekmēja vismaz trīs faktori, ierobežojot nemiera apjomu: pirmkārt, ekonomiskie ierobežojumi un pat spaidi vai diskriminācija ebreju kopienai nebija nekas jauns un neredzēts, var teikt – pat otrādi; tā bija vēsturiski pierasta lieta; otrkārt, stāvoklis Igaunijā tika neizbēgami salīdzināts ne tik daudz ar Hitlera Vāciju, cik ar citām Austrumu un Centrālās Eiropas zemēm, kur visur strauji auga antisemitisms

un atklāta ebreju ierobežošana, uz kuras fona Igaunija bija mērenības un tolerances sala; treškārt, Petsa ekonomiskā politika, kura ierobežoja ebreju privāto uzņēmējdarbību, tika īstenota pakāpeniski, bez steigas un pārmērībām. Tomēr pat šī mērenība radīja ebreju nepatiku, kura – vairāku citu faktoru kontekstā – ietekmēja to, ka daļa no ebrejiem, pat uzņēmējus – par pārsteigumu – ieskaitot, diezgan labvēlīgi izturējās pret padomju okupantiem 1940. gada jūnijā, īpaši – okupācijas sākumā (skat. turpmāk).

Trīsdesmito gadu beigās Petsa režīms sāka evolūciju pretim t.s. autoritārajai demokrātijai, kura pieļāva ierobežota divpalātu parlamenta pastāvēšanu un opozīcijas legālu darbību; ja pirms 1934. gada apvērsuma Tallina un Tartu bija vapsistu citadeles, tad tagad abās pilsētās aktivizējās liberālie opozicionāri, uzticīgi 1920. gada konstitūcijai un draudzīgi ebrejiem. 1937. gada 10. februārī Tartu Ebreju akadēmiskajā biedrībā profesors Ants Pips – autoritārisma oponents un viens no liberāli – demokrātiskās Igaunijas izveidotājiem – nolasīja lekciju "Ebreju jautājums un starptautiskās tiesības", kurai sekoja ebreju rīkots bankets par godu viņam – zināmā mērā neliela demonstrācija pret autoritārismu un apliecinājums īpašam "Tartu garam", brīvākam un neatkarīgākam nekā Tallinā.⁹⁵ Lai arī liberālo oponentu balsis Igaunijā bija stiprāka par Latviju un Lietuvu, tā tomēr bija daudz vājāka par kopējo antiliberālo autoritārisma un samērā lielu iedzīvotāju atbalstu Petsam. Viņa režīms, salīdzinot ar Smetonu un Ulmani, bija veicis relatīvi lielāku transformāciju pretim t.s. autoritārajai demokrātijai (kas, protams, bija tautoloģija – pastāvēt varēja vai nu demokrātija vai autoritārisms), kura tomēr būtiski nemainīja diktatūras raksturu: atgriezties pie īstas liberālas demokrātijas neietilpa Petsa plānos. Tomēr 1937. gada 28. jūlija jaunā, jau trešā pēc skaita – bet pirmā pēc apvērsuma – Igaunijas konstitūcija saglabāja visas galvenās minoritāšu tiesības un tikai dažos aspektos, ne īpaši būtiskos, atšķīrās no 1920. gada Satversmes minoritātēm garantētajām tiesībām. Par režīma mērenību liecināja arī 1938. gada maija politiskā amnestija: no cietumiem tika atbrīvoti 104 komunisti vai viņu līdzjutēji – kuri bija tiesāti par graužošu darbību pret Igauniju – un 79 vapsisti; ieslodzījumā palika tikai 36 cilvēki, kuri bija notiesāti par spiegošanu PSRS labā un tikai 7 īsti politiskie ieslodzīti. Igaunija, lai arī autoritāra, nebija barga politiskā terora valsts.

Tagad daži vārdi vairāk jāsaka par vapsistiem Petsa režīma gados. Visi radikāļi bija dēkaini, lielākā vai mazākā mērā, savas gribas dēļ vai pret savu gribu. Vapsu vadoņi noteikti bija vieni no dēkainākiem Eiropā un viņu piedzīvojumu stāsts ir īsti holivudisks. Pēc Petsa apvērsuma apcietinātajam Sirkam izdevās sensacionāli izbēgt nocietuma slimnīcas 1934. gada 11. novembrī un nokļūt Somijā, kur viņš un citi vapsisti, neskatoties uz Petsa dūsmām, saņēma politisku patvērumu un sāka gatavot valsts apvērsumu Igaunijā. Gatavošana ietvēra sevī kontrabandistu pakalpojumus, ieroču iepirkumus Hamburgā, to nogādi Dancigā, no turienes uz Somiju un beidzot

uz Igauniju, kur pučisti bija iecerējuši 1935. gada 8. decembrī iebrukt Igaunijas koncertzālē un apcietināt Igaunijas valsts vadītājus, kuri bija paredzējuši tur ierasties. Iepriekšējā vakarā politiskā policija sazvērestību atklāja un aresti ieguva masveida raksturu, novedot uz apsūdzēto sola pāri par 150 vapsistus (kopumā Petsa diktatūras gados tika apcietināti aptuveni 400 vapsisti; tāpat kā Ulmanis pārkonkrustiešiem, tā arī Petss nedeva mieru vapsistiem) un viņu simpatizētājiem, bet Sirks, kurš nelaimīgā apvērsuma laikā joprojām bija Somijā, bija spiests to atstāt igauņu spiediena dēļ un izklejoties par Holandi un Beļģiju, beidzot 1937. gada 2. augustā tika at-rasts beigts Luksemburgā, radot aizdomas par politisko slepkavību, kuru, iespējams, bija pasūtījis Petsa režīms (ja tas tā bija, tad tā bija pirmā un vienīgā politiskā slepkavība Baltijas diktatūru vēsturē; nekas tamlīdzīgs ne-notika ne Latvijā, ne Igaunijā).⁹⁶ Pēc visa tā vapsisti neiznīka pavisam, taču to iespaids Igaunijas sabiedrībā – kur viņi, 1934. gada sākumā bija bijuši vispopulārākais spēks – sāka kristies dramatiski, jau uz 1936. gadu; igauņu pievērsšanās šim radikālajam fenomenam bija izrādījusies mazāk noturīga, nekā pārkonkrustiešu iespaids Latvijā, kuru Ulmanis nespēja pilnīgi iznī-dēt, un pat *vilku* iespaids Lietuvā, kuri, kā jau rakstīju, ap 1938. gadu ieguva otro elpu. Taču, līdzīgi kā vilki un pārkonkrustieši, vapsi – ja arī ne visi, tad redzamākie vadoņi noteikti – trīsdesmito gadu beigās pievērsās nacionālai nodevībai – sadarbībai ar nacistisko Vāciju, un augošu antisemitismu. Viens no vadošiem vapsistiem, kurš 1935. gadā par piedalīšanos valsts apvērsuma mēģinājumā tika notiesāts uz divdesmit gadiem, bija *Hjalmārs Mee* (1901. gada 11. oktobris – 1978. gada 10. aprīlis, Graca, Austrijā); 1938. gada pavasarī viņš tika amnestēts un turpināja slepeni vadīt kustību pēc Sirka nāves. Darbodamies tirdzniecībā – viņš nodibināja firmu “Dr. Mae & Co”, kura piegādāja Igaunijai vācu vīnus – Mae bieži apmeklēja Vāciju un jau 1938. gadā uzsāka kontaktus ar Reiha drošības Galveno pārvaldi un ārlie-tu ministra J. Ribentropa biroju; bija sācies viņa kā nacistiskās Vācijas aģen-ta ceļš. Mee, kurš kulturāli jau sen bija vāciski orientēts (viņš bija studējis Insbrukā un Grācā un viņa sieva bija vāciete), vāciešus interesēja ne tāpēc, ka viņš pārstāvēja uz to brīdi ļoti stipri novājinātos vapsus, kuru nākotnei īsti neticēja pat pats Mae, bet tāpēc, ka viņš bija ļoti paklausīgs Berlinei; tieši tas vāciešiem bija vajadzīgs.⁹⁷

10. Igaunijas bojā eja. Ebreju katastrofa

Liktenīgo 1939. gadu Petsa režīms – īpaši, ietekmīgās armijas aprindas (kuru vidū bija pat tieši nacistiskās Vācijas aģenti) – sagaidīja ar paša ra-dītām ilūzijām un igauņu nepārspējamo iedomību. Kad 1939. gada martā Vācija galīgi iznīcināja Čehoslovākiju, igauņi veltīja čehiem nicinošas piezī-mes un kā rakstīja Latvijas sūtnis Tallinā V. Šūmans, “...šeit nevar iedomāties kaut ko līdzīgu, ja Igaunijai uzbruktu no ārienes.”⁹⁸; liela bija arī cerība, ka nepieciešamības gadījumā palīdzību sniegs Vācija. Notika tieši un pilnīgi li-dzīgais čehiem; tiklīdz 1939. gada septembrī nāca krievu ultimativās prasi-

bas par kara bāzēm un faktisku Igaunijas pakļaušanu krievu protektorātam, iedomību nomainīja glēvums un pakļāvība, kura, vismaz ārēji, pārspēja pat Latviju un Lietuvu. Tomēr pat pēc krievu iemitināšanās Igaunijas politiskā elite nebija zaudējusi uzticību Vācijai un cerēja, ka tā drīzumā padzīs padomju okupantus.⁹⁹

Lai arī Igaunija joprojām bija īsta miera osta ebrejiem, trauksme, bažas un pat krīzes iezīmes sāka sasniegt arī mazo ebreju kopienu, vismaz trejādu cēloņu dēļ. Pirmkārt, tie bija procesi pašā kopienas iekšienē; tā joprojām bija aktīva un dzīvīga, taču redzamākas kļuva problēmas kulturālās autonomijas funkcionēšanā. Jau sākot ar 1935. gadu daudzi jidišisti bija pārstājuši tajā darboties un – pats galvenais – vairs nemaksāja “ebreju” nodokļus. Trīsdesmito gadu beigās iekšējie strīdi ne tikai nebija pārvarēti, bet pat padziļinājās un to rezultātā finansiālu līdzekļu daudzums kopienas rīcībā samazinājās, ar to samazinot iespējas uzturēt skolas un pilnas programmas skolās; skolnieku skaits ebreju skolās sāka sarukt. 1939. gadā notika vēlēšanas Ebreju Kultūras Padomē un ebreju pārreģistrēšanās kadastrā; pārreģistrējās tikai 75% no ebreju kopskaita. Šajā pat gadā nodokļu veidā Padome ievāca tikai 18 540 kronas, kas bija nepietiekoši tās funkciju pilnīgi sekmīgai izpildei. 1939. gada vēlēšanās Padomē pārliecinoši uzvarēja cionisti, iegūstot 20 no 27 vietām.¹⁰⁰ Otrkārt, Pētsa režīms, lai cik mērens tas arī nebūtu, radija neapmierinātību diezgan ievērojamā ebreju daļā, īpaši jaunatnē, kura sāka uzskatīt, ka tai nav nākotnes valstī, kurā arvien lielākas priekšrocības saņem tikai etniskie igauņi; pastiprinājās vēlēšanās izceļot uz Palestīnu. Tur ieceļotāji no Igaunijas – galīgi kreisie un kolektivistiski egalitārie – bija nodibinājuši divus kibucus – *Kfar Blum un Ein Gev*;¹⁰¹ skaidrs, ka komunistiskā vienlīdzība vilināja ne katru, kurš vēlējās izceļot no Igaunijas. Divi faktori, par nelaimi, nopietni ierobežoja izceļošanu trīsdesmito gadu otrajā pusē: pirmais bija augošais arābu naidīgums pret ieceļotājiem, kurš ieguva pret-ebreju terora veidolu; otrs, saistīts ar pirmo, bija britu – Palestīnas mandāta turētāju – nevēlēšanās vēl vairāk saniknot arābus, un tā rezultātā viņi sāka ierobežot ebreju ieceļošanu Palestīnā, padarot to par pavisam niecīgu tieši liktenīgajā 1939. gadā. Visticamāk, ka ebreju izceļošana no Igaunijas uz Palestīnu trīsdesmito gadu nogalē nevarēja būt skaitliski liela.¹⁰²

Gandrīz jebkuru ebreju neapmierinātības ar Pētsa režīma pazīmi reģistrēja Krievijas vēstniecība Tallinā, kas liecināja, ka krievi bija nolēmuši ciniski izmantot vienu nāciju pret citu (tas pats bija Lietuvā un Latvijā). Vēstniecība sāka izrādīt pēkšņu “gādību” par ebrejiem, piegādājot Maskavai ziņas par to, ka ebrejus “...jau nepieņem valsts dienestā, viņiem neizirē dzīvokļus, ebrejiem rada šķēršļus iebraukšanai Igaunijā...”; ebreju komersanti – Pētsa režīma spaidu dēļ – esot galīgi izmisuši un gaidot Sarkano armiju kā atbrīvotāju un izsakoties: “...velns lai parauj mūsu veikalus, visu atdosim...esam noguruši dzīvot (Igaunijā)...”¹⁰³ Šaubu nav, ebreju diskriminācijas iezīmes Igaunijā pastāvēja, tāpat kā nevēlēšanās uzņemt ebreju bēgļus no reiha (taču, diez vai igauņi bija nelabvēlīgāki par demokrātiskajām Skandināvijas valstīm), taču padomju “rūpes” par ebrejiem bija pretīgas un

tikai jaunu sološas: pēc dažiem mēnešiem, okupējot Igauniju, viņi atnesīs kopienai tādu "atbrīvošanu", ka no ebreju autonomijas nepaliks pāri nekā un Petsa režīma mērenie spaidī nobālēs padomju brutālā terora dēļ; savukārt, tie ebreji, kuri kļūs par okupantu līdzskrējējiem, veicinās antisemitisma pieaugumu igauņu vidū.

Trešais faktors, kas iespaidoja ebreju noskaņojumus, bija divu tirānu – Hitlera un Staļina – darbība; Hitlers radīja pamatotas bažas, lai arī tās, protams, nebija bailes no holokausta – par to nebija vēl izšķīries pats Hitlers un ebreji nevarēja baidīties no tā, par ko nebija pieņemts lēmums un ko neviens pat nevarēja iedomāties. Savukārt, staļiniskās Krievijas pieņemšanās spēkā veicināja simpātiju pieaugumu tai, pat neatkarīgi no Hitlera faktora (būtu pilnīgi vienkāršoti uzskatīt, ka simpātijas Padomju Savienībai bija t.s. mazākais ļaunums un bija radušās tikai bailu no Hitlera iespaidā); daudzi sāka pielāgoties, jau laikus, iespējamajai Krievijas – un staļiniskā PSRS tika uztverta tieši kā Krievija, cita veida, bet Krievija – atnāksnāi. Ļaunākā sērga, kura izplatījās arī turīgo ebreju atvasēs, bija aizraušanās ar dažāda paveida kreisumu, komunismu ieskaitot; tas bija visur Austrumos Eiropā un ne tikai tur (kas nenozīmēja tiešu piedalīšanos Igaunijas Komunistiskās partijas darbībā; partija bija vissīkākā un vārgākā Baltijā – labi, ja 120 biedru padomju agresijas priekšvakarā un acīmredzot Igaunijas valdība neuzskatīja viņus par tik bīstamiem, lai pat liktu cietumos – tur bija tikai daži komunisti;¹⁰⁴ burtiski tikai pāris ebreju bija redzami komunisti – piemēram, Aharons Taubs un Viktors Feigins, kuri abi, pēc Igaunijas okupācijas, tika iecelti augstos amatos padomju Valsts Drošības dienestā)¹⁰⁵.

1940. gada jūnijā, padomju agresijas un okupācijas dienās, Petsa uzvedība bija līdzīga Smetonas un Ulmaņa uzvedībai – nekāda pretestība okupantiem netika izrādīta un 21. jūnijā arī Petss kapitulēja brutālā padomju vietvalža Andreja Ždanova – kurš bija ieradies Igaunijā 19. jūnijā un bija augstākais padomju okupantu pārstāvis Baltijā, jo viņš bija Padomju Savienības komunistu partijas politbiroja loceklis – spiedienam. Līdzās Ždanovam okupācijas un aneksijas sagatavošanas gaitu vadīja PSRS sūtnis Igaunijā Vladimirs Bočkarevs, kurš bija darbojies Igaunijā kā padomju izlūkdienesta rezidents jau 1939. gadā un bija vervējis vietējos kolaboracionistus. Igaunijā, protams, ieradās arī speciāla NKVD grupa, kura nekavējoši sāka gatavot un pat īstenot teroru pret joprojām formāli neatkarīgās Igaunijas pilsoņiem.

Igaunijas ebreju uzvedība okupācijas dienās arī bija līdzīga Lietuvas un Latvijas ebreju nostājai: daudzi simpatizēja okupantiem, cerot iegūt drošību no Hitlera; vēl vairāk – tāpēc, lai pielāgotos jaunajiem saimniekiem; citi – tāpēc, ka bija neapmierināti ar Petsa režīmu; mazākā daļa – tāpēc, ka patiesi bija komunistiski noskaņoti. Igaunijas ebreju vēstures pētnieks A. Veiss – Vendts ir noraidījis uzskatu, ka ebreji esot izvēlējušies mazāko ļaunumu (Staļinu), bailēs no lielākā (Hitlera); viņš rakstīja: "Ebreju izvēle 1940. gadā bija nevis starp nacistisko Vāciju un Padomju Savienību, bet starp...Igauniju un Padomju Savienību. Ebrejiem bija vairāki iemesli ap-

sveikt Padomju Savienību, jo viņu galvenā neapmierinātība neatkarīgajā Igaunijā bija ar {viņu} profesionālo diskrimināciju".¹⁰⁶ Liekas tomēr, ka šim skaidrojumam piemīt tas pats trūkums, kas iepriekšējam – tam, kurš ebreju uzvedību padomju okupācijas brīdī izskaidroja viennozīmīgi tikai ar bailēm no Hitlera: tas ir vienkāršots un uzsver tikai vienu faktoru – pie tam, pārspīlēti: ebreju diskriminācijas iezīmes, kuras pastāvēja Peta režīma gados.

Nemot vērā ebreju kopienas mazskaitliskumu, viņi īpaši neizcēlās Sarkanās armijas dedzīgāko sagaidītāju vidū. Ebreju organizācijas, protams, apsvēca "tautas valdību", taču to darīja arī igauņi, un ja bija kāda etniska grupa – pareizāk sakot, etniskās grupas daļa, kura sagaidīja sarkanos krievus ar naidu, tie bija krievu emigranti – "baltie krievi", kuru skaits Igaunijā – kā Judeņiča katastrofas palieka – bija relatīvi vislielākais Baltijā. 21. jūnijā, vienlaikus visā okupētajā Baltijā, notika demonstrācijas, kuras tika organizētas un notika pēc viena scenārija. Pirmkārt, demonstrāciju plāns tika izstrādāts PSRS vēstniecībās Kauņā, Rīgā un Tallinā un demonstrācijas praktiski organizēja vēstniecību uzticības personas, seni padomju agenti. Tallinā tāds bija bijušais Igaunijas parlamenta deputāts, igauņis *Maksims Unts*, kurš bija savervēts jau divdesmitajos gados (Tartu, savukārt, demonstrāciju noorganizēja jau 1922. gadā savervētais Nēme Ruus; Latvijā, Rīgā, savukārt, tāds bija Elmārs Briedis, PSRS agents kopš 1928. gada – skat. trešo nodaļu); otrkārt, demonstrācijās piedalījās civilās drēbēs tērpti PSRS militārpersonas un padomju garnizonu strādnieki, kuru apģērbs un uzvedība izdalījās demonstrantu vidū; padomju zaldāti apsargāja demonstrācijas; treškārt, Latvijā un Igaunijā, kur Valsts Prezidenti nebija atstājuši valsti, demonstranti demonstratīvi devās uz prezidentu pilīm un uzvedās ļoti agresīvi, radot iespaidu, ka viņi ir gatavi pat iebrukt pilīs. Tas bija domāts Peta un Ulmaņa iebiedēšanai un „kārtību” ieviesa tie paši, kas demonstrācijas bija organizējuši – PSRS vēstniecības, izsaucot padomju karaspēku. Demonstrācijā Tallinā, kura uzgavilēja Igaunijas okupācijai, ebreji – kuri Tallinā bija tikai divi tūkstoši – dominēt, protams, nevarēja, bet nospiedošā vairākumā bija vietējie proletāriskie krievi un igauņi (demonstrantu kopējais skaits bija neliels, ap 2–3 tūkstošiem). PSRS izveidotā Igaunijas "tautas valdība" – tāpat kā līdzīgie veidojumi Lietuvā un Latvijā – demonstratīvi demonstrēja labvēlību minoritātēm: "Valdība centīsies nodrošināt Igaunijā dzīvojošo minoritāšu tiesības un novērst visas nesaskaņas atsevišķu tautību starpā"¹⁰⁷. Šāda politika tomēr nesaskaņas tikai veicināja, kas arī bija Padomju Savienības mērķis, taču ņemot vērā minoritāšu nelielo skaitu Igaunijā nopietnas starpnacionālās pretrunas neizcēlās (pilnīgi pretēji Lietuvai un pat Latvijai). 2. jūlijā vietējais ebreju komunisti *Viktors Feigins* tika iecelts patiešām diezgan redzamā (fiziski) amatā – viņš kļuva par Domkalna pils (valdības rezidence) apsardzes priekšnieku, taču Iekšlietu ministrijā t.s. Tautas valdības laikā ebreju praktiski nebija: ministriju vadīja jau minētais Unts, bet visu, protams, noteica NKVD operatīvā grupa, kura bija ieradies pat vēl pirms 17. jūnija; tomēr jau jūnijā un jūlijā, kad sākās terors, vairāki vietējie igauņi, kuri tika nozīmēti darbam Iekšlietu ministri-

jā, bija aktīvi terora īstenotāji, piemēram, Haralds Habermass, Aleksandrs Reinsons, Boriss Kumms.¹⁰⁸

Neskatoties uz 1940. gada jūlija vēlēšanu viltoto un piespiedu raksturu, Maskavā bija spiesti atzīt, ka Igaunijā tajās bija piedalījušies viszemākais vēlētāju skaits Baltijā – 84%, no kuriem 92,8% bija balsojuši par “Darba Tautu”. Tāpat kā Lietuvā un Latvijā, okupantu izveidotā “Tautas Dome” 21. jūlijā paziņoja, ka jaunā vara darīs galu “nacionālajai nelīdztiesībai”, kura esot valdījusi Pētsa režīma gados.¹⁰⁹ Ne viens vien ebrejs, īpaši – kreisāk orientēts, tam patiešām noticēja, taču tas, kas tūlīt sekoja, bija, protams, gandrīz visu ebreju organizāciju likvidācija. Tieši 21. jūlijs bija arī vēsturiskās ebreju autonomijas gals; autonomijas padome – kura bija pēdējo reizi ievēlēta jau pēc 17. jūnija, pēc padomju okupācijas sākuma un kurā vairākumu bija guvuši galēji kreisie – šajā dienā “pašlikvidējās”. Pasākums, protams, bija piespiedu, taču padomes locekļi to ietērpa šķebinošā paškritikā: padomes darbība, kura faktiski bija bijusi izcila un pat unikāla, tika novērtēta kā “reakcionāra” un nekam nederīga.¹¹⁰ Īsā laikā no bagātīgās ebreju nacionālās dzīves gandrīz nekas nepalika pāri: 29. augustā padomju vara slēdza 32 ebreju organizācijas (vēlreiz jāatzīmē to, cik aktīvi mazā kopiena bija darbojusies brīvajā Igaunijā)¹¹¹. Jau 23. jūlijā bija sākusies privātās mantas nacionalizācija un konfiskācija, kuras būtību nemainīja arī tas, ka daži ebreji tika iecelti par komisāriem nacionalizētajos uzņēmumos; ja padomju vara pirmajā okupācijas gadā būtu piedzīvojusi garāku mūžu, drīz pazustu arī komisāri, dodot vietu tam, kas jau sākās – nacionalizēto uzņēmumu pilnīgai birokratizācijai. Relatīvi lēnāk ritēja privāto namu sagrābšana: mazākie bija saglabājušies savu īpašnieku rokās vēl pat vācu uzbrukuma priekšvakarā, jo tikai 1941. gada 11. jūnija lēmums pavēra durvis visu namiņu un dzīvokļu sagrābšanai, bet tas diez vai tika pilnīgi izpildīts uz vācu okupācijas sākumu. Ņemot vērā to, ka pirmajā padomju okupācijas gadā bija atļauti arтели un kooperatīvi, daudzi ebreji kaut kā piemērojās padomju realitātei tajos; parādījās ebreji – ierēdņi, kas līdz tam Igaunijā nebija bijuši. Iedzīvotāju negatīvu nostāju pret ebrejiem sāka veicināt ne tik daudz vietējie ebreji, cik ebreju izcelsmes komunisti, atsūtīti no PSRS un nozīmēti vadošos amatos. Īpaši negatīvi pret ebrejiem bija noskaņotie Igaunijas krievi – bijušie t.s. baltgvardi.¹¹² Lai arī nebija un nevarēja būt viennozīmīgas ebreju nostājas pret okupācijas varu, tai bija diezgan daudz atbalstītāju; piemēram, Narvā aptuveni trešdaļa no pilsētas ebrejiem (absolūtos skaitļos – pavisam neliela grupa, 55 cilvēki, bet citāda no relatīvā lieluma viedokļa) sadarbojās ar okupantiem, pie tam ebreju sievietes divreiz biežāk nekā igauņu vai krievu sievietes bija padomju aktivistu rindās; “...atskaitot večus un bērns, redzams, ka praktiski katrs ebrejs [Narvā] tādā vai citā veidā veicināja politiku, kuru uzspieda padomju vara”, ir secinājis A. Veiss-Vendts, taču man liekas, ka tas ir pārspilējums.¹¹³ Tiesa, ebreji pārsvarā bija zemākā padomju varas līmeņa aktivisti.

Ebreju skaits padomju represīvajos orgānos okupētajā Igaunijā precīzi nav zināms. Pirmkārt ir jāatzīmē, ka padomju terora sistēma okupētajā Bal-

tijā sastāvēja no ļoti liela skaita visdažādāko represīvo iestāžu. Pirmā bija PSRS Iekšlietu Tautas Komisariāta (NKVD) operatīvā grupa, kura ieradās Igaunijā līdz ar okupācijas karaspēku un vēl formāli neatkarīgajā Igaunijā no 1940. gada jūnija līdz augustam apcietināja vairāk nekā 300 cilvēkus (ieskaitot Igaunijas armijas komandieri ģenerāli J. Laidoneru 17. jūlijā un pašu Konstantīnu Petsu 30. jūlijā), kuru vairākums tika deportēti uz PSRS un gāja tur bojā. Grupu komandēja krievs *Aleksandrs Škurins*.¹¹⁴ Divas lietas ir atšķirīgas no līdzīgajām grupām Lietuvā un Latvijā: Škurins nebija ebrejs un viņš 1941. gadā nekļuva par Igaunijas Valsts Drošības Tautas komisāru, kā tas notika ar līdzīgā veidā atsūtītajiem krievu P. Gladkovu Lietuvā un ebreju S. Šustinu Latvijā. Pabeidzot savu darbību – pēc pirmā terora viļņa un Maskavai uzticamu cilvēku iecelšanas terora sistēmas orgānos – grupas funkcijas turpmāk pildīja Igaunijas PSR Iekšlietu Tautas Komisariāts un Igaunijas Valsts Drošības Tautas Komisariāts – atsevišķs komisariāts kopš 1941. gada 25. februāra. Visaktīvāko lomu masveida terora – ieskaitot daudzos nāves sodus – īstenošanā spēlēja daudzi militāri tribunāli: NKVD Baltijas apgabala karaspēka tribunāls; Baltijas īpašā militārā apgabala tribunāls; Baltijas flotes tribunāls; 8. armijas tribunāls; Dzelzceļa militārais tribunāls; Baltijas krasta apsardzes tribunāls un citi; klāt vēl nāca dažādas armijas, flotes un iekšlietu un konvoja karaspēka speciālās daļas (jau 1940. gada novembrī Tallinā tika izvietots konvoja karaspēka atsevišķais 155. bataljons, kas liecināja par gaidāmajām deportācijām; bataljons bija pakļauts Ļeņingradā bāzētajai 12. konvoja brigādei), kā arī civilā prokuratūra un tiesas, lai arī tās bija relatīvi mazāk iesaistītas terorā, kurš biežāk notika bez jebkādam tiesiskām procedūram.

1940. gadā tika apcietināti vismaz 1000 cilvēku, 1941. gadā – tuvu 6000; 1940. gadā vismaz 250 tika nošauti, bet 500 nomira ieslodzījumā; 1941. gadā – vismaz 1600 tika nošauti un 4000 nomira; kopumā padomju laikā 18 090 gāja bojā vai tika nogalināti. Sākotnēji teroru īstenoja M. Unta vadītā ministrija un Škurina grupa. 1940. gada 25. augustā Unts tika pārcelts uz pavisam nenozīmīgo Darba ministra amatu; viņš savu lomu bija nospējis un līdzīgi kā nevienu vien baltiešu kolaboracionistu, viņu gaidīja pavisam baigs liktenis – 1941. gadā viņš tiks arestēts un nošauts. 1940. gada 31. augustā par IPSR Iekšlietu tautas komisāru tika apstiprināts vietējais igauņu komunistis *Boriss Kumms*; ļoti liela nozīme komisariātā darbā bija citam vietējam igauņu komunistam *Andrejam Murro*. Tā bija ļoti augsta Maskavas uzticība vietējiem igauņiem un nekas tamlīdzīgs nebija ne okupētajā Lietuvā ne Latvijā. Komisariāta vadošo Darbinieku skaits bija aptuveni 60 un šķiet, ka ebreji bija kādi 10 (piemēram, Moisejs Asnins, Samuils Samovskis, Josifs Ginsburgs, Vasilijš Haņins). Īpaša ļauna loma bija Idelam Jakobsonam, kurš bija izmeklēšanas departamenta priekšnieka vietnieks un patiešām vainojams daudzu cilvēku bojā eļā. Praktiski visi tie bija no PSRS atsūtītie ebreji.¹¹⁵ 1941. gada 25. februārī Kumms tika iecelts par jaunizveidotā Valsts Drošības Tautas komisariāta komisāru, bet par viņā pirmo vietnieku

tika iecelts jau minētais Škurins un par vietnieku Krievijas igauņis Sergejs Kingiseps. Par Iekšlietu Tautas komisāru savukārt tika iecelts jau minētais Murro. Jaunajā drošības komisariātā vadošo darbinieku skaits bija aptuveni 100, ebreji bija – kādi 10–15, absolūts mazākums. Tas bija drošības dienesta kapteinis Samuils Samovskis atbildīgajā izlūkošanas departamentā, Ābrams Kameņevs, Josifs Mirošņičenko, Josifs Ginsburgs, Jakovs Pinsons; uz Drošības komisariātu pārgāja strādāt arī jau minētais Idels Jakobsons; no vietējiem bija šķiet tikai Feigins. Par Kumma vietnieku tika iecelts no Maskavas atsūtītais ebreju tautības čekists Beniamins Gulsts, nav šaubu, ka viņš un Jakobsons veica smagus kriminālnoziedzumus pret civiliedzīvotājiem, bet tos veica daudzi čekisti neatkarīgi no viņu tautības. Čekisti no Maskavas tika atsūtīti ne tāpēc, ka bija ebreji, bet tāpēc, ka daži no viņiem bija paša Lavrentija Berijas uzticamības personas (īpaši – Gulsts, kurš līdz 1938. gadam bija strādājis drošības orgānos Tbilisi un kad gada beigās tika atlaists un nošauts PSRS Iekšlietu Tautas komisārs Nikolajs Ježovs un viņa vietā no Gruzijas ieradās Berija, viņš sev līdzi uz Maskavu atveda vairākus sev vistuvākos rokaspuišus.)¹¹⁶ Te ir pilnīgi vietā atcerēties ievērojamā britu vēsturnieka Normana Dēvisa vārdus: objektīvam vēsturniekam “...jāizvairās no bedres, kurā ir iestigusī Rietumu historiogrāfijas lielākā daļa, kura uzskata “kolaborāciju” ar nacistiem par ļaunu un amorālu, bet “sadarbību” ar Padomju Savienību par vēlamu... No morāla aspekta brīvprātīga palīdzība masu slepkavām nevar tikt attaisnota nekādos apstākļos”¹¹⁷.

Antisemitisms padomju Igaunijā noteikti bija zemākais Baltijā, burtiski nesalīdzināms ne tikai ar okupēto Lietuvu, bet arī ar Latviju; šķiet, tas nebija raksturīgs arī pretpadomju pagrīdes organizācijām, kuras bija sikas un tikai divas – viena, kura bija izveidojusies Igaunijas Veselības aizsardzības muzejā un otra – Viru aprīņi, ar aptuveni 430 dalībniekiem – bija iespaidīga un čēkas nesagrautas.¹¹⁸

Igaunijas ebreji cieta relatīvi vissmagākos zaudējumus – salīdzinot ar Lietuvas un Latvijas ebrejiem – 1941. gada 14. jūnija padomju okupantu īstenotajās deportācijās. Deportāciju īstenošanu Igaunijā vadīja piecu cilvēku operatīvā grupa Borisa Kumma vadībā; viņu vidū bija tikai viens ebrejs – jau minētais Beniamins Gulsts (pārējie bija A. Murro, A. Škurins, Rūdolfs Jamess). No Igaunijas tika deportēti 10 861 cilvēki, ieskaitot pāri par 5000 sievietes un 2500 bērnu, jaunākus par 16 gadiem. Deportētie bija sadalīti divās grupās: pirmā, lielākā, tika izvesta uz Kirovas un Novosibirskas apgabaliem un nolemta *nometināšanai*; otra grupa, pāri par 3500, ieskaitot 150 sievietes, tika deportēta uz koncentrācijas nometnēm, ieskaitot baigās nometnes Noriļskas rajonā; lielāka daļa no šīs otrās grupas vai nu mira no necilvēciskajiem apstākļiem koncentrācijas nometnēs vai tika nošauti; atšķirībā no Lietuvas un Igaunijas, kur vācu iebrukums pilnīgi novērsa iecerēto otro deportācijas vilni, Igaunijā tas tomēr sākās 1. jūlijā, skarot, visvairāk, Sāremā un Hijumā salu iedzīvotājus, taču, par laimi, tas netika īstenots līdz galam. Lielā terora dienās nevienu vien reizi dažādu tautību cilvēki palīdzēja viens otram noslēpties vai izbēgt no čekistiem: piemēram,

ebrejs Leibs Lipelis Tallinā palīdzēja izglābties no aresta un vēlākās deportācijas igaunim Borisam Niinemetam, brīdinot viņu par gaidāmo un palīdzot materiāli, kamēr Niinemets slēpās; vēlāk, nacistu okupācijā, diezgan daudzi igaunī liecināja par ebreju humāno un antikomunistisko nostāju, taču šīs liecības nacistus neinteresēja.¹¹⁹

Tika deportēti vismaz 439 ebreji, kas, absolūtos skaitļos, var nelikties ļoti iespaidīgi, taču tie bija pāri par 10% – ! – no visiem Igaunijas ebrejiem (no Narvas tika deportēti pat pāri par 12% vietējo ebreju); neviena etniska un varbūt pat sociālā grupa necieta – relatīvi – tik smagus zaudējumus; procentuāli ebreji tika deportēti 10 reizes lielākā skaitā nekā igaunī (ja igaunī tiktu deportēti šādā procentuālā apmērā, tie būtu bijuši tuvu 90 000 cilvēku). Saskaņā ar Krievijas Sociālistiskās Padomju Federatīvās Republikas kriminālkodeksa 58-a pantu vairāki deportētie tika apsūdzēti “dzimtenes” (Krievijas – !) nodevībā un viņiem tika piespriests nāves sods; tika nošauts Igaunijas cionistu – revizionistu līderis Pinkas Kacs; nāves sodu saņēma tirgotājs I. Berzons, kura “nodevība” bija ikgadēji ziedojumi Igaunijas aizsargiem 5 līdz 10 kronu apmērā. Ņemot vērā to, ka absolūtais ebreju vairākums, kuri tika apcietināti pirmajā padomju varas gadā vai deportēti, tika apsūdzēti pēc Krievijas Kriminālā kodeksa 35. panta, kā “sociāli bīstami elementi”, viņu manta tika konfiscēta; tieši ebreji relatīvi visvairāk cieta no konfiskācijām. Svarīgi atzīmēt, ka sekojošajā vācu okupācijas laikā tika daudz rakstīts un runāts par minētajām deportācijām, taču bija pilnīgi noliegts pieminēt to, cik smagi bija cietuši arī ebreji.¹²⁰

* * *

Holokausti. Vācu iebrukuma tempi radikāli ietekmēja Igaunijas ebreju likteni; šie tempi – atšķirībā no Lietuvas – bija kļuvuši krietni lēnāki jau Latvijā, un tam bija tiešs iespaids uz notikumiem Igaunijā, savukārt pašā Igaunijā – pareizāk sakot, tās centrālajā un ziemeļu daļā – vācieši jau pamatīgi iestrēga. T.s. evakuācija uz PSRS iekšieni Igaunijā sākās diezgan ātri – 28. jūnijā un noritēja daudz organizētāk nekā Latvijā, par Lietuvu nemaz nerunājot. Jāatzīmē, ka vietējās partijas un padomju organizācijas izrādīja arī ievērojami lielāku uzmanību ebreju evakuācijai. Uz vācu – krievu kara sākumu Igaunijā bija palikuši – pēc nesenajām deportācijām – pāri par 3000 ebreju, lai arī pilnīgi precīzu skaitli grūti noteikt (jāņem vērā arī nelielā, bet tomēr notikušī izbraukšana uz Palestīnu – vai rietumu valstīm – trīsdesmito gadu otrajā pusē un nogalē). Pirmie organizēti tika evakuēti gandrīz visi Narvas ebreji jūlija sākumā; faktiski bija iespēja izbraukt visiem, taču nebūt ne visi vēlējās doties uz komunistisko Krieviju un joprojām dzīvoja ar nesatricināmām ilūzijām par “kulturālajiem vāciešiem”, kuri nebūs spējīgi uz tādu terorbu, kādu ebreji bija tikko piedzīvojuši padomju deportāciju laikā; šīs ilūzijas īpaši stipras bija to ebreju vidū, kuri brīvi pārvaldīja vācu valodu un bija auguši vācu kultūras iespaidā. “Es pazīstu vāciešus, viņi nenodarīs mums ļaunu”, tā Narvas ebrejs L. Grinbergs atbildēja uz kaimiņu mudinājumu atstāt pilsētu, kuru varēja pamest vēl ilgu laiku, līdz pat augusta vidum –

tikai 16. augustā vācieši iebruka pilsētā, bet pat tad nespēja uzreiz sagrābt tiltu par Narvas upi un pilnīgi nogriezt atkāpšanas ceļus. Pirmā Pasaules kara vācu iebrukums nereti tika piesaukts kā piemērs tam, ka nekas sliktš nav sagaidāms. Tartu neatstāja neviens no trijiem ebrejiem – Universitātes pasniedzējiem: ne mediķis Zāmuels Zlafs, ne profesors Gulkovičs ar sievu un divām mazām meitām un pat ne bēglis no nacistu okupētās Čehoslovākijas, filologs profesors Leopolds Zilberšteins (kurš bija viena gada laikā iemācījies igauņu valodu un pasniedza igauņu valodā); liekas, ka viņam nevajadzēja ticēt vāciešu “kultūrai”; nezināmu iemeslu dēļ Tallinā – no kuras varēja izbraukt vēl ilgu laiku – palika rabīns Dr. A. Homers.¹²¹ Sava loma noteikti bija tam, ka PSRS draudzības ar Hitleru laikā – un pirmās padomju okupācijas gads bija tieši šīs draudzības un savienības laiks – Igaunijas PSR presē par teroru pret ebrejiem okupētajā Polijā (kur jau bija izveidotas geto) nekas, protams, netika rakstīts. 1941. gada jūlijā pat Igaunijas ebreju vidū bija sastopami priekšstati par to, ka vācieši var nest atbrīvošanu no komunistu varas. Sekmīgi notika arī Tartu un Viljandes ebreju evakuācija; ļoti aktīvi un pat neraksturīgi rīkojās vietējās padomju varas Vilandē vadītāja Alfrīda Pika, kura apstaigāja ebreju dzīvokļus un mājas, mudinot atstāt pilsētu; vismaz puse pilsētas ebreju to arī izdarīja, ieskaitot daļu vecākās paaudzes ebreju, kuru bija nolēmuši palikt, bet mainīja savas domas, Pikas pārliecināti), taču tieši Tartu, kur bija liels pilsonisko (buržuāzisko) ebreju īpatsvars, diezgan daudzi atteicās izbraukt uz viņiem pilnīgi svešo un nemīlamo sarkano Krieviju.

Nav īsti skaidrs, vai arī uz padomju Igaunijas robežas ar Krievijas padomju federāciju tik pat aktīvi darbojās *zagrāditeļņije otrjadi*, par kuriem rakstīju nodaļā par Lietuvā un kuri noteikti darbojās arī uz Latvijas robežas (tās bija NKVD 5. pulka vienības; piemēram, jaunajam rabinam Nātanam Barkanam tik tikko izdevās pārvarēt aizsprosta vienības zaldātu acīmredzamo nepatiku pret viņu, ortodoksāli gērbtu ebreju, un viņš tomēr tika ielaists no Latvijas Krievijā). Iespējams, kāda nozīme Igaunijas ebreju lielā skaita izglābšanas bija tam, ka viņiem laikam jau bija PSRS pases; kā ziņāms, līdz 1941. gada 15. maijam okupētās Baltijas iedzīvotāji lietoja vecās, neatkarības laika pases, kurās bija iespiests zīmogs – PSRS pilsonis. Jaunās PSRS pases sāka izdot 15. maijā, bet tās nebija paredzēts izdot lauku iedzīvotājiem – Padomu Savienībā viņiem pasu nebija, gandrīz vai kā dzimtcilvēkiem. Igaunija bija vismazākā no Baltijas republikām, kurā, iespējams, uz 22. jūniju jau paspēja izdot daudz jauno pasu; Igaunijas ebreji praktiski nedzīvoja laukos un, tāpat, viņiem bija jaunās pases; iespējams, arī tas sekmeja bēgšanu uz Krieviju.

Līdzīgi tam, kā tas notika Lietuvā un Latvijā, brūkošais padomju okupācijas režīms tieši savas bēgšanas dienās izvērta neapvaldītu teroru pret civiliedzīvotājiem. 24. jūnijā Maskavā tika pieņemts lēmums par *iznīcinātāju bataljonu* veidošanu. Igaunijā šī lēmumu izpilde tika uzticēta komunistiskās partijas CK sekretāram Fedoram Okkam un tika izveidoti 25 *iznīcinātāju (istrebiteļņije)* bataljoni, kuri 5. jūlijā saņēma atļauju nošaut “banditus” uz

vietas, bez jebkādas tiesas; burtiski katrs iedzīvotājs tagad bija pakļauts nāves draudiem. Ņemot vērā to, ka šādi bataljoni nebija paspējuši izvērst plašāku darbību Lietuvā un Latvijā, tieši Igaunija kļuva par viņu īstenotā terora vietu un tieši Igaunijā parādījās otrs stereotips par ebrejiem: ja Lietuvā (visvairāk) un arī Latvijā ebreji tika nereti uzverti – vai – vācu okupācijas laikā apzināti un neatlaidīgi attēloti – kā čekisti un komunisti, tad Igaunijā parādījās un vācu okupācijā tika kultivēts otrs tēls – “ebrejs – istrebiteļs”. Šim “tēlam” bija vēl mazāks sakars ar īstenību, kā stāstiem par čeku kā pilnīgi ebrejisku terora iestādi.¹²² Bataljonos bija aptuveni 9000 cilvēku, no kuriem ebreji bija tikai 120 (tuvu 1,1%); ar 21. jūliju bataljonu operatīvo grupu komandēja kapteinis, ebrejs *Mihails Pasternaks*, kurš bija ieradies Baltijā 1940. gadā, padomju okupācijas armijas sastāvā (Pasternaks sākotnēji komandēja vienu no pirmajiem iznīcinātāju bataljoniem, kuri tika izveidoti Igaunijas dienvidos jūlija sākumā – 17. Viljandes bataljonu; augusta beigās viņš tika iecelts par 1. igauņu strēlnieku pulka komandieri, kas liecināja, ka Maskava neuzticējās vietējiem igauņiem; Pasternaks gāja bojā 24. augustā Tallinas pievārtē); tas bija viens no cēloņiem iedomai, ka bataljoni ir „židiski” (būtiski piezīmēt, ka ļoti svarīgajā galvenā politiskā komisāra amatā – kura vara bija pat lielāka par komandieru varu – operatīvajā grupā bija etnisks igauņis, jau minētais Igaunijas Komunistiskās Partijas CK loceklis Fedors Okks); šķiet, ka bez Pasternaka vēl bija tikai viens ebreju izcelsmes komandieris – Ļ. Rubinovs¹²³. Naktī uz 9. jūliju Tartu cietumā tika noslepkavoti 198 ieslodzītie (vēl septiņi ieslodzītie tika nošauti citos cietumos; par šo noziegumu bija atbildīgs Igaunijas PSR Drošības Tautas komisariāta darbinieks, igauņis Alfrēds Presmans); bēgošie okupanti steigās, jo jau nākamajā dienā, 10. jūlijā, igauņu sacelšanās rezultātā Tartu dienviddaļa krita igauņu partizānu rokās. 9. jūlijā brūkošā padomju vara vēl paspēja nošaut 6 cilvēkus Lihulā un 11 – Hapsalū. Narvā cietumā ieslodzīto nogalināšanu vadīja Karels Paass. Visilgāk padomju terors plosījās Igaunijas salās, kuras nenonāca vācu rokās līdz pat vēlam rudenim. Septembrī Sārema salā, pildot čekista, igauņa Vasilija Riis pavēli, tika noslepkavoti 100 civiliedzīvotāji.¹²⁴

Kopējais sarkanā terora upuru skaits no 1941. 22. jūnija līdz rudenim bija aptuveni 2000 civiliedzīvotāju un viņus bija noslepkavojuši galvenokārt, iznīcinātāju bataljoni un Sarkanās armijas karavīri (Igaunijā terorā pret vietējiem iedzīvotājiem piedalījās vairākas padomju latviešu vienības, kuras tika izveidotas no LPSR aizbēgušajiem komunistiem, komjauniešiem, padomju aktivistiem; tās bija: pirmais iznīcinātāju pulks, kurš tika izveidots 6. jūlijā Igaunijas dienvidos, pie Tirvas pilsētiņas; to komandēja Augusts Žuns, komisārs bija Eduards Liberts un jau 7. jūlijā pulks iesaistījās cīņās pret „bandītiem”, kā viņi paši apgalvoja, bet faktiski pret igauņu nacionālo pretošanos; otrs iznīcinātāju pulks tika izveidots 14. jūlijā pie pilsētiņas Torma; komandieris – Kārlis Ulpe, komisārs – Kārlis Cielavs. Trešā vienība bija LPSR robežapsardzes komandiera majora Oļģerta Krastiņa grupa, kura jūlija vidū iekļāvās 2. pulkā; Jelgavas iznīcinātāju bataljons Krišjāņa

Žubītes vadībā pret „igaunu buržuāziskiem nacionālistiem” karoja igauņu iznīcinātāju pakļautībā. Visi minēto vienību komandieri un komisāri bija tikai latvieši).¹²⁵

Jūlija sākumā, strauji atkāpjoties, Sarkanā armija un padomju varas iestādes atstāja Dienvidigauniju, kura uz īsu brīdi faktiski nonāca pretpadomju partizānu (igauni viņus sauca par *metsavennad* – mežabrāļi) rokās, taču nav zināms, ka viņi būtu veikusi kādu teroru pret ebrejiem (tiesa, tad, kad vācieši ieradās, vairāki partizāni bez ierunām izpildīja vācu rīkojumus, vēstus pret ebrejiem. – skat. turpmāk). Vācu armija šķērsoja Igaunijas PSR robežu 7. jūlijā; iedomājoties, ka Sarkanās armijas atkāpšanās ir apliecinājums tās faktiskai bēgšanai no visas Igaunijas, vācieši sūtīja Igaunijas iekšienē vājus un nepietiekamus spēkus. Maskavā tomēr nebija nolemts uzreiz atkāpties uz Ļeņingradas pievārti, bet bija apņēmība vēl aizstāvēt Igaunijas centrālo un ziemeļu daļu, nemaz nerunājot par salām; padomju 8. armija vēl pavisam nebija sakauta; ievērojama loma Igaunijas aizstāvēšanai tika uzticēta 22. NKVD divīzijai, kuru komandēja pulkvedis A.S. Golovko. Pārraut fronti un sadalīt 8. armiju divās daļās vāciešiem izdevās tikai 22. jūlijā*; Narva tika ieņemta 18. Augustā. 19. augustā sākās uzbrukums Tallinai, kuras aizstāvēšanā piedalījās arī 1. latviešu brīvprātīgais strādnieku pulks, kurš bija izveidots no padomju Latvijas strādnieku bataljonu kareivjiem un komunistu un komjauniešu aktīvistiem, kuri bija paspējuši atkāpties uz Igauniju; viņu vidū bija arī samērā daudz ebreju. Tallina vācu rokās pilnīgi krita tikai 28. augusta vakarā (droši vien, ka Sarkanās armijas rindās kritušo vidū, aizstāvēt Tallinu, bija arī Latvijas ebreji, piemēram – ir zināms, ka jau minētā strādnieku pulka rindās 25. augustā krita komjaunietis Benjamiņš Lurje); visas salas – vēl divus mēnešus vēlāk, 29. oktobrī, kad beidzot visa Igaunija bija okupēta (Osmusāres salu vācieši okupēja tikai 2. decembrī). Tik lēna vācu virzīšanās un samērā veiksmīgi organizētā evakuācija ļāva ebreju vairākumam atstāt Igauniju, kurā bija palikuši tikai 950–1000 ebreju, iespējams, arī daži bēgļi no Latvijas un Lietuvas (27. augustā padomju virspavēlniecība pieņēma lēmumu evakuēt Tallinā bāzēto floti un garnizonu uz Kronštati un Ļeņingradu; 30. augustā daudzi kuģi – laikam pat kuģu absolūtais vairākums – uz kuriem bija arī civilie bēgļi, sasniedza gala mērķi; daļa no kuģiem aizgāja bojā vācu aviācijas uzlidojumu rezultātā, taču apšaubāms ir

* 1941. gada 17. jūlijā, Berlīnē tiekoties ar Horvātijas Maršalu Kvaterniku, Hitlers paziņoja, ka lietuvieši, latvieši un igauņi “asiņaini atriebjas” ebrejiem par nodarīto padomju okupācijas gadā. Šis paziņojums bija domāts, lai radītu mītu par “bezvācu holokaustu” – par baltiešu stihisku izrēķināšanos ar ebrejiem, bez vācu ziņas un iedvesmas. Tas bija pilnīgi melīgi attiecībā jau uz Lietuvu un Latviju, bet vēl vairāk attiecībā uz Igauniju, kura 17. jūlijā pat vēl nebija iekarota un kur nebija noticis neviens, pat ne vācu organizēts “grautiņš” pret ebrejiem. – A. Ezergailis. Nazi – Soviet Disinformation About Holocaust in Nazi – Occupied Latvia, pp. 9-10.

bojā gājušo skaits, kurš ir ticis minēts padomju un krievu literatūrā: pāri par 70 000; tas ir nopietns pārspilējums. Bojā gājušo ebreju skaits ir grūti nosakāms; bojā gājušo vidū varēja būt kāda daļa no Tallinas ebrejiem un pat ebrejiem no Latvijas, kuri bija nonākuši Igaunijā Sarkanās armijas rindās. Iespējams, ka no 300 līdz 600 Latvijas ebreji – sarkanarmieši varēja iet bojā nogremdētajos kuģos; no evakuētajiem padomju Latvijas iedzīvotājiem 3. septembrī Kronštātē sāka formēt latviešu bataljonu, kurā bija 327 karavīri, ieskaitot 21 ebreju; bataljons piedalījās karadarbībā pret vāciešiem Ļeņingradas pievārtē)¹²⁶.

Vācu okupācijas laikā – kopš 1941. gada 7. jūlija, okupācijas pirmās dienas, līdz 1944. gada 24. novembrim, tās pēdējai dienai – Igaunijā tika nogalināti 7798 civiliedzīvotāji. Pretēji Lietuvai un Latvijai, kur vācu terora upuru galvenā grupa bija ebreji, Igaunijā tā tas nebija jau vairākkārt minēto divu cēloņu dēļ: ebreju skaits Igaunijā bija mazs; lielākā daļa no viņiem paspēja atstāt Igauniju, vāciešiem tuvojoties. Pirmā, absolūti lielākā vācu terora grupa bija igauņi – 69,4% no nogalinātajiem; viņiem sekoja krievi – 15,2%; tad, trešajā vietā – ebreji: 11,9% no upuriem (929 vai 931 cilvēks, ieskaitot 101 bērnu vai pusaudzi). Absolūtā vairākumā viņi tika nogalināti vienkārši kā ebreji, tas ir – tā bija rasistiska motivācija, lai arī 45 ebreju nogalināšana tika nopamatojuma ar citiem, galvenokārt politiskiem motīviem (piedalīšanās iznīcinātāju bataljonos, padomju un komunistu aktivisti). Sociālu un rasistisku motīvu dēļ tika nogalināti arī daudzi Igaunijas čigāni – upuru skaits pārsniedza 200.¹²⁷ Igaunijas ebreju iznīcināšanu organizēja un vadīja vācu Einzacgrupas A apakšvienība, EK 1 a (tās sastāvā bija 105 cilvēki), kuru komandēja SD virsnieks Dr. Martins Zandbergers (no 21 augustā četru Einzackomandu un to apakšvienību komandieriem desmit bija zinātnieki, bet vienam – EG C komandierim Otto Rašs {*Rasch*} – bija pat divi doktora grādi –!), kurš bija spiests atzīt, ka igauņiem esot vāji attīstīti rasistiskā apziņa un viņi nav veikuši spontānus pogromus (uzdevumu noorganizēt tos viņš bija saņēmis no Štālekera Igaunijā; iespējams arī, ka vācieši neuzskatīja par vajadzīgi organizēt t.s. pogromus zemē ar tik mazu ebreju skaitu un varbūt to organizēšanu novērsa Igaunijas lēnā – pretēji Lietuvai un pat Latvijai – iekarošana).¹²⁸

Taču, lai arī spontānas izrēķināšanās ar ebrejiem nebija (vai arī par to pagaidām nav ticamu ziņu), vācu rīkojumus par ebreju noslepkavošanu praktiski veica, galvenokārt, igauņu pašaisardzības – *Omakaitse* (“Mājas sargi” jeb pašaisardzības spēki) – vienības igauņu pulkveža Johannesses Sodla (*Soodla*) vadībā (atšķirībā no Latvijas, kur pats vārds *pašaisardzība* bija kaut kas jau aizmirsts – “strādnieku pašaisardzība”, tai skaitā – “židu pašaisardzība”, tāpat kā vietējo vācu baronu organizētā pašaisardzība, bija aktīvi darbojusies jau tālajās 1905. gada revolūcijas dienās, bet vairs nebija pieredzēta vēlāk – Igaunijā *Omakaitse* bija pazistama jau pavisam nesen, piemēram, 1940. gada 5. jūlijā, padomju okupācijas apstākļos, bija nodibināta Darbaļaužu Pašaisardzība – *Rahva Omakaitse*). Pašaisardzība – vismaz daļēji – bija izveidojusies stihiski, laikā, kad sarkanā armija atkāpās

no Igaunijas; tā bija vienīgā igauņu militārā vienība (līdz ar mežabraļiem), kura laikam bija izveidojusies bez vācu ziņas; visas pārējās igauņu vienības, sākot ar t.s. igauņu Austrumu bataljoniem – *Ostbataillon* – bija vāciešu izveidotas. Atšķirībā no Latvijas (sīkāk. skat. trešo nodaļu), kur vācieši latviešu pašaizsardzības vienības gandrīz simtprocentīgi atlaida pēc tam, kad bija noslepkavoti ebreji, Igaunijā pašaizsardzībā pastāvēja visu vācu okupācijas laiku; tā, protams, tika pakļauta vācu okupācijas iestādēm; tā bija ļoti daudzskaitliska – pāri par 38 000 vīru 1942. gada vasarā – un veica dažādas, pārsvarā – palīgpolīcijas funkcijas un, ņemot vērā to, cik neliels bija Igaunijā palikušo ebreju skaits, vācieši neuzskatīja to par tikai vienam uzdevumam – holokausta īstenošanai – domātu. 1941. gada 15. oktobrī SD komandieris Valters Štālekers sekojošā veidā formulēja daudzveidīgos pašaizsardzības uzdevumus Igaunijā: “Pašaizsardzības vienības ir saorganizētas šaušanām. To papildu uzdevums ir cīnīties pret pretiznīcējiem un sarkanarmiešiem, kuri turpina parādīties Igaunijā. Bez tam tās ir atbildīgas par svarīgu armijas objektu, tiltu, noliktavu un citu punktu apsargāšanu, kas var būt no sabotāžas apdraudēti. Pašaizsardzības vienības arī kalpo kā sargi ciетumnieku transportam.”¹²⁹

Ebreju nogalināšana notika divos posmos. Pirmajā – sākot ar jūliju līdz oktobrim vai novembrim – absolūtajā vairākumā tika nogalināti tikai vīrieši; sievietes un bērni tika atdalīti, arestēti un ieslodzīti (piemēram, Harku) koncentrācijas nometnē); tāpat kā okupētajā Lietuvā un Latvijā, vācu armija, ne tikai SD vienības, piedalījās holokaustā; pirmos rīkojumus, vērstus pret ebrejiem, izdeva vācu lauku komandantūras (piemēram, 817. komandantūra, kuru komandēja majors *Hans Gasenbrueckh*)¹³⁰. Otrajā posmā, sākot ar oktobri vai novembri un līdz 1942. gada janvārim tika nogalinātas arī sievietes un bērni.¹³¹ Šāda samērā lēna pavisam nelielas ebreju grupas iznīcināšana laikam liecināja par to, ka vācu SD komandieri, kuriem bija uzticēta ebreju slepkavošanas organizēšana, patiešām nebija saņēmuši – pirms iebrukuma PSRS – viennozīmīgi skaidras direktīvas par to, kādā veidā ebreji jāiznīcina un vai jānogalina uzreiz visi ebreji. Uzskatāms piemērs slepkavošanai divos posmos ir Pērnavas ebreju iznīcināšanu, ar ko arī sākās holokausts vācu okupētajā Igaunijā. Pērnavā uz vācu ienākšanas brīdi bija 128 (citos avotos – 136) ebreji; 13. jūlijā tika nošauti gandrīz visi vīrieši; septembrī tika veikta dzīvi palikušo uzskaitē; dzīvi bija vēl 92 ebreji, absolūta vairākumā – sievietes un bērni; 10. septembrī visi vīrieši jau bija nošauti. Sievietes un bērni tika nošauti 2. novembrī, īsi pirms slepkavības atdalot vienus no otriem; sievietes tika nošautas piepilsētas mežā, bērni – pilsētas sinagogas ēkā; nogalināšanā piedalījās igauņu palīgpolīcija, gan dzenot nāvei nolemtos uz slepkavības vietu, gan tieši nogalināšanā, nošaujot ebrejus – tā bija kapteiņa Villema Raida un Arkadija Valdika komandētā igauņu palīgpolīcistu komanda, aptuveni 30 cilvēki.¹³² Slepkavošanas dalībniekus parasti var iedalīt trīs grupās, kuras nereti pārklājās, bet – ne vienmēr. Tie bija: slepkavības organizētāji; viennozīmīgi tie bija vācieši. Tad nāca tie, kuri piedalījās slepkavības sagatavošanā: ebreju apcietināšana,

sadzišana noteiktās vietās, apsardzē un dzīšanā uz slepkavošanas vietu. Tie bija, galvenokārt, vietējie – lietuvieši, igauņi, latvieši, bet, protams, ne tikai viņi. Tad – trešā grupa, tieši slepkavas, tie, kuri šāva; te bija arī liels vietējo iedzīvotāju īpatsvars, bet ne tikai viņi – lielāko masu slaktiņu Baltijā, Rumbulā, Latvijā, 1941. gadā, īstenoja neliela, bet gandrīz industriāli efektīva vācieši šāvēju grupa, kādi 20 cilvēki. Šis trīs holokausta īstenošanu grupas ir vērts ņemt vērā.

Iespējams, ka daži ebreji 1941. gada beigās Pērnāvā vēl bija palikuši dzīvi, taču uz 1942. gada 16. janvāri, saskaņā ar vācu ziņām, vairs nebija dzīvs neviens no Pērnavas ebrejiem; ebreju šāvēji bija bijuši vietējās igauņu pašsardzības vai palīgpolīcijas vīri.¹³³ Līdzīgs bija Tartu ebreju liktenis. Pirmās pavēles par ebreju apcietināšanu izdeva vācu armijas pārstāvji: 817. lauku komandantūras komandieris majors H. Gizenbruhs (sākotnēji armijai bija pat lielāka loma holokausta organizēšanā Tartu pilsētā nekā SD), taču šīs pavēles īstenoja Dienvidigauņas partizānu vienība majora *Fridriha Kurga* vadībā; ebreji tika apcietināti 12. jūlijā. 15. jūlijā pilsētā ieradās M. Sandbergers. Pirmajā slepkavības posmā, jūlijā, tika nogalināti 50 cilvēki; atlikušie 109 – rudenī. Igaunī Rolands Lepiks un Aleksandrs Kūlmeistars bija saņēmuši no vāciešiem rīkojumu noorganizēt slepkavu vienību; iespējams, aptuveni 26 igauņi piedalījās Tartu ebreju noslepkavošanā.¹³⁴

Tallinā ebreju iznīcināšanas gaita bija sekojoša. Pirmās pavēles par ebreju – sākotnēji, tikai vīriešu – apcietināšanu pašās augusta beigās – septembra sākumā izdeva vācu militārās iestādes, bet pavēles izpildīja *Omakaitse* un igauņu policisti. 10. septembrī Tallinā ieradās Sandbergers un ar viņa ierašanos pakāpeniski sākās visu ebreju aresti un iznīcināšana. Ebreju nogalināšanu vadīja *Sonderkommando 1 a*, bet slepkavas bija galvenokārt *Omakaitse* dalībnieki; iespējams, ka slepkavošanā bija iesaistīti arī t.s. igauņu politiskās policijas vadītāji, jau minētais Rolands Lepiks, Ervīns Viks, Aleksandrs Kūlmeistars un citi.¹³⁵ Kad decembrī bija noslepkavota lielākā Igaunijas ebreju grupa – 518 Tallinas ebreji, 15. decembrī vācieši pasludināja okupēto Igauniju par “brīvu no ebrejiem”, taču vismaz daži bija vēl dzīvi. Kaimiņu necilvēciskas nodevības piemērs ir Tallinas ebrejietes Annas Kalmansones liktenis. Vecā sieviete bija garīgi slima un dzīvoja pie igauņietes Edlas Linnebergas, Iman-tas ielā 63, kura viņu aprūpēja; Kalmansone bija dzīva vēl 1942. gada martā, kad igauņu drošības palīgpolīcija saņēma Linnebergas kaimiņu denunciaciju par ebrejietes slēpšanu. Kalmansone tika apcietināta, pratināta, neskatoties uz viņas garīgo stāvokli; tika noskaidrots, ka viņa ir ebrejiete un 30. martā Kalmansone tika ieslodzīta cietumā, kur mira no sirds triekas (šis un citi gadījumi uzliek vēsturniekiem par pienākumu turpmāk sīkāk izpētīt vairāku igauņu drošības policijas augstu ierēdņu – īpaši, Ervīna Vika, Jūlija Ennoka, Ēvalda Miksona un Aina – Ervīna Meres – lomu un atbildību holokausta īstenošanā)¹³⁶. No Igaunijā palikušajiem ebrejiem izdzīvoja tikai kādi 10, varbūt pāris vairāk (piemēram, Dr. G. Hiršs, Isidors Levins, kurš bija cēlies no Latvijas, Broše Kacina)¹³⁷; te prātā nāk ievērojamā ebreju filologa – jidišista, Lietuvā dzimušā Makša Veinrauha (*Vainraichas*) {1894–1969} vārdi: citas

tautas skaita, cik daudzi ir aizgājuši bojā; ebreji skaita, cik ir palikuši dzīvi.

Nevar neatzīmēt, ka igauņi vairākos gadījumos izrādīja drosmīgu līdzjūtību ebrejiem, atklāti iestājos par viņiem un nebaidoties aizstāvēt ebrejus pat vācu drošības dienestos un igauņu drošības palīgpolīcijā; kaut kas tāds bija praktiski nesastopams, pat neiedomājams, Lietuvā. Piemēram, kad 1941. gada 30. augustā Tallinā tika apcietināts arteļa "Flora" tehniķis Ābrams Bass, vienpadsmit igauņu strādnieki devās uz Tallinas policijas prefektūru un liecināja par labu Basam, kurš esot bijis vienmēr lojāls Igaunijai. Tas bija drosmīgs solidaritātes solis, kurš, protams, neglāba Basu, bet liecināja par viņa darba biedru cilvēcību. Līdzīgs bija gadījums ar cita arteļa darbinieku Salomonu Epšteinu; igauņu politiskā policija (igauņu drošības policija, kura bija pakļauta vācu *Kommandeur der Sicherheitspolizei und SD Estland*, tika nodibināta vēlāk, tikai 1942. gada maijā)¹³⁸, saņēma 14 strādnieku parakstītu lūgumu atbrīvot Epšteinu; lūgumā tika norādīts, ka viņš ir bijis komunistu režīma pretinieks. Šāda igauņu nostāja tika izrādīta arī vairākos citos gadījumos.¹³⁹ Tajā pašā laikā to igauņu, kuri izglāba ebrejus no nāves, skaits ir pavisam neliels; iespējams, ka tie ir pat tikai Uku Masings un viņa sieva un Bertrams Neitzofs; tātad – tikai trīs.

Okupētās Igaunijas teritorijā tika izveidotas vairākas koncentrācijas nometnes, taču paši Igaunijas ebreji uz nometņu izveidošanas brīdi jau bija nogalināti. 1942. gada augustā M. Sandbergers pavēlēja sākt būvēt nometni Jagalā, 25 kilometrus no Tallinas. Par nometnes komandantu tika iecelts igauņis Aleksandrs Lāks (*Laaks*), Omakaitse aktivists; par viņa vietnieku – igauņis Ralfs Garets, arī no Omakaitse. Šajā pat mēnesī viņi abi tika aizsūtīti uz Rīgu, kur geto komandants vācietis Kurts Krauze viņus iepazīstināja ar geto funkcionēšanu un ebreju iznīcināšanas metodi iepriekšējā gadā, Rumbulā (t.s. sardiņu kārtošana)¹⁴⁰. Nometne pastāvēja līdz 1943. gadam septembrim un šajā laikā tajā un tās tuvumā tika noslepkavoti aptuveni 2000 cilvēku, galvenokārt – ebreji, kuri bija deportēti no reiha (no Frankfurtes pie Mainas un no okupētās Čehoslovākijas), kā arī 100 čigāni. Lāks personiski piedalījās ebreju nošaušanā, komandējot nelielu – tikai 8 vīri, bet šaušanā efektīvu (pielietojot "sardiņu kārtošanas" metodi) slepkavu vienību; visi bija igauņi, aptuveni 20–30 gadus veci. Kopumā 70–75 cilvēki – gandrīz tikai igauņi – bija tieši vai netieši iesaistīti masu slepkavībās Jagalas nometnē.¹⁴¹ Lielākā nometne okupētajā Igaunijā bija 1943. augustā izveidotā Vaivara nometne, kuras komandieris bija SS– *Hauptsturmführer* Hans Aumeier, kas bija pirms tam darbojies vairākās koncentrācijas un nāves nometnēs (Dahavā, Būhenvāldē, Aušvicē, Majdanekā). Vaivara nometnes mērķis bija nodrošināt vācu militārās industrijas vajadzības; tā bija darba nometne un tajā bija jāizvieto arī daļa no vēl dzīvajiem Ostlandes ebrejiem (okupētajā Latvijā ar līdzīgu mērķi tika nodibināta nometne Mežaparkā – *Kaiserwald*. Vaivara nometne, līdzīgi Kaiserwald, sastāvēja no daudzām palīgnometnēm; kopumā tas bija nometņu tīkls, viens no 20 nometņu tīkliem Vācijā un tās okupētajās teritorijās. 1944. gadā Vaivara nometnes tīklā bija 23 palīgnometnes. Tajās ieslodzītie ebreji tika nodarbināti aizsargbūvju

celšanā, degakmens ieguvē un citos darbos. Vaivara tiklā ieslodzīto skaits nepārsniedza 10 000; 1944. gada jūnijā tajā bija 6662 ebreji, ieskaitot arī deportētos no Kaiserwald.¹⁴²

1944. gada septembrī, sarkanajai armijai tuvojoties Igaunijai, trijās no tikla nometnēm – Ereda, Lagedi un Klogā – ebreji tika noslepkavoti; visvairāk, 19. septembrī, Kloogā – aptuveni 1800 cilvēki (Klogā pienāca gals arī daudziem ebrejiem no Lietuvas: 1943. gada jūlijā H. Himlers pavēlēja deportēt uz koncentrācijas nometni okupētajā Igaunijā vēl nenogalinātos ebrejus, kuri bija atstāti dzīvi pēc Viļņas un Kauņas geto iznīcināšanas; piemēram, Klogā gāja bojā pazīstamie bijušā Ebreju Zinātniski – pētnieciskā Institūta Viļņā – JVO – darbinieki Moše Lerers un Latvijā dzimušais Zalman Kalmanovičs*); 426 cilvēki tika nošauti Lagedi 18. septembrī. Liela daļa no ieslodzītajiem ebrejiem tika evakuēta uz Štuthofas koncentrācijas nometni reihā teritorijā (1944. gada augustā tajā bija pāri par 2000 ebreju no Vaivaras).¹⁴³ Vaivaras nometņu tikla ārējo apsardzi veica, galvenokārt, 170 igauņi majora Johannessa *Koort* vadībā; viņi bija no 287. igauņu policijas bataljona; 1943. gada novembrī apsardzei tika pielikti klāt vēl arī 290. bataljona kareivji, kuri bija Igaunijas krievi (kopumā okupētajā Igaunijā tika izveidoti 26 igauņu policijas bataljoni; vairums acīmredzot nebija nekādā veidā, pat netieši, saistīts ar ebreju nogalināšanu)¹⁴⁴, taču nav īsti skaidrs, vai bataljona karavīri ir arī piedalījušies nometnes ieslodzīto nošaušanā 1944. gada 18.–19. septembrī (parasti ieslodzītos nogalināja vācu vai igauņu speciālas vienības un komandas, pakļautas vācu Drošības policijai un Drošības dienestam; iespējams, ka arī vēl 36., 286., 288. igauņu bataljonu karavīri – tomēr ir piedalījušies noziegumos pret cilvēci un genocīda īstenošanā, ieskaitot vācu okupētās Lietuvas un Baltkrievijas teritorijā; piemēram, 36. igauņu aizsardzības bataljons 1942. gada 7. augustā piedalījās plašā operācijā pret partizāniem bijušajā Polijas austrumu pilsētas Novogrudokas apkaimē; šīs operācijas laikā tika iznīcināts Novogrudokas geto, taču dokumentāru liecību par to, vai igauņu karavīri bija piedalījušies arī ebreju slepkavošanā, pagaidām nav atrasts).¹⁴⁵ Vienlaikus ir zināms arī tas, ka igauņi no tuvējām apdzīvotām vietām ir palīdzējuši Vaivara nometņu tikla ieslodzītajiem ar pārtiku.

Daži vārdi ir jāsaka par vapsistu un viņu līdera Hjalmāra Mee darbību vācu okupētajā Igaunijā. Mee tuvināšanās nacistam bija daudz nopietnāka par ākstīšanos – viņš bija uzaudzējis ūsas, līdzīgas Hitleram ūsām.¹⁴⁶ Pēc padomju okupācijas 1940. gadā viņam izdevās nokļūt Vācijā, kur 1941.

* Līdzīgi tam, kas notika Lietuvas geto un nometnēs, arī Klogā ieslodzītie mēģināja uzturēt cilvēciskās dzīves elementus necilvēciskajos apstākļos; viens no Viļņas geto ieslodzītajiem, kurš tika deportēts uz Klogu un izdzīvoja, vēlāk rakstīja: "Slepus mēs organizējām mūzikas un literāros vakarus...notika pārrunas par notikumiem frontē... mēs pat iemanījāmies kaut kā dabūt avīzes un apspriedām tajās rakstīto..." – Černaja kniņa. Sostavļena pod redakcijej Vasilija Grosmana, Ilji Erenburga. – Kijev, 1991, s.386.

gada pavasarī viņš ieguva pilnīgu vāciešu uzticību un tika nosūtīts uz Somiju, kur bija samērā daudz bēgļu no Igaunijas, lai nepieļautu tādu igauņu organizāciju dibināšanu, kuras neapmierinātu reihu. 1941. gada 31. maijā viņš un vēl daži vapsisti nodibināja Igaunijas atbrīvošanas komiteju, kura adresēja memorandu tieši Hitleram. Memoranda beigās bija uzbrukumi gan “židiskajam boļševismam”, gan ebrejiem kā tādiem, no kuru “zemiskajām dziņām” igauņus varēšot izglābt vienīgi Vācija un, protams, tāpat kā perkopkrustiešiem Latvijā nostājā pret Ulmani, pilnīga K. Petsa nomelnošana, par draudzību – kā apgalvoja Mee – ar ebrejiem un orientēšanos uz Angliju. Mee atklāti paziņoja vāciešiem, ka viņš atbalsta nacionālsociālistu un Igaunijas ebreju ieslodzīšanu “izolācijas nometnēs”, pēc tam, kad Vācija būs iebrukusi Igaunijā, un ebreju īpašumu un mantas konfiskāciju.¹⁴⁷ Mee priekšstats par ebrejiem bija būtisks, taču tomēr tikai viens no faktoriem, kurš viņam nodrošināja uzticamākā – vāciešu skatījumā – kolaboracionista stāvokli; pats galvenais bija viņa pilnīgā paklausība Berlinei, līdz pat gatavībai īstenot igauņu pārvācošanu un vācu kolonizatoru izmetināšanu.

1941. gada 15. septembrī, kad visa Igaunijas sauszeme bija iekarota, vācu militārā virspavēlniecība iecēla igauņu pašpārvaldi piecu personu sastāvā, no kuriem trīs, ieskaitot Mee – pašpārvaldes pirmo direktoru – nāca no vapsistiem, lai arī šis apstāklis nebija izšķirošs viņu iecelšanai; izšķiroša bija viņu provāciskā nostāja. Līdz šim nav pierādīts, ka līdz 1941. gada decembrim, kad Igaunijā tika nodibināta vācu civilpārvalde, Mee būtu bijis spējīgs izdot kādus patstāvīgus noteikumus, ieskaitot tādus, kuriem būtu bijusi krimināla daba.¹⁴⁸ Tiesa, pašpārvaldes propagandas departaments, kuru vadīja pats Mae – kas bija ļoti nepopulārs igauņu vidū – izdeva dažas antisemitiska rakstura grāmatas brošūras, kurās tika aplūkota tradicionālā vācu okupācijas laika tēma par “židiem – čekistiem”, taču veltot tai daudz mazāk vietas nekā latviešu vai lietuviešu kolaboracionistu uzdevumus,¹⁴⁹ taču tas, protams, nebija tas pats, kas praktiski piedalīties ebreju iznīcināšanā; kā jau rakstīju, Igaunijas ebreju absolūtais vairākums tika nogalināts līdz 1941. gada decembrim un nav nekas zināms par pašpārvaldes direktoru tiešu līdzdalību šajā noziegumā.

* * *

Nemot vērā to, ka Igaunijas ebreju vairākums paspēja atstāt Igauniju, nobeigumā daži vārdi ir jāvēlti viņu liktenim Padomju Savienībā, igauņu nacionālajos formējumos Sarkanās armijas rindās. 1942. gadā tika saformētas divas igauņu divīzijas – 7. un 249. strēlnieku divīzija, kuras šī gada septembrī tika apvienotas 8. igauņu strēlnieku korpusā, kuru komandēja – tāpat kā analogus lietuviešu un latviešu korpusus – igauņi no Padomju Savienības, kuri tika uzskatīti par lojālākiem, nekā igauņi no Igaunijas, kuri bija bēguši no vācu iebrukuma. Tajā pašā laikā igauņu korpusā bija visnacionālākais no visiem nacionālajiem formējumiem sarkanajā armijā – pretēji lietuviešu formējumiem, kuros nelietuviešu, ieskaitot ebrejus, īpatsvars bija ļoti nozīmīgs, nemaz nerunājot par latviešu formējumiem, kuri kara

gaitā gandrīz pilnīgi zaudēja to nacionālo raksturu. Igaunu korpusā igauņu skaits bija pāri 88%, krievi – tikai 10% un citas tautības, ebrejus ieskaitot – 1,3%; pavēļu un sarunu valoda bija igauņu.¹⁵⁰ Vairāk nekā 250 ebreju dienēja korpusā 1944. gadā, pie tam 15% no ebrejiem bija virsnieki, salīdzinot ar 10% no dienējošiem krieviem un 7,25% igauņu, kas acīmredzot liecināja par augstāku izglītības līmeni ebreju vidū (viena trešdaļa no ebrejiem – virsniekiem bija ārsti). Ebreji bija labi karavīri, ar augstu motivāciju cīnīties pret Vāciju, lai arī praktiski neviens no viņiem nezināja, ka viņu tautas brāļi ir piedzīvojuši totālu katastrofu vāciešu okupētajā Igaunijā. Neliels ebreju skaits piedalījās arī sarkano partizānu grupās Igaunijas teritorijā. Kopumā nostāja pret ebreju karavīriem igauņu korpusā bija laba, taču zīmīgi, ka ebreji nekad nesastapa antisemitiskas noskaņas to igauņu karavīru vidū, kuri bija nākuši no Igaunijas; tā bija pozitīva liecība par labu igauņu tolerancei, “vecās, labās”, neatkarīgās Igaunijas mantojumam. Savukārt, tad, kad antisemitisms tika piedzīvots, tas bija nācis no padomju igauņiem – no tiem igauņu karavīriem, kuri bija dzīvojuši PSRS.¹⁵¹

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ David Vsevirov. Estonscy Żydzi – prosperity i tragedia. – Swiat NIEpozegnany, s. 204.
- ² Iosif Kac. Tallinskaja obščina. – Cadim (Bileten jevreiskogo aģenstva Sohnut v Baltiji), 2002, nr. 2, p. 5; Kratkaja jevreiskaja enciklopedija. Tom 10 – Jerusolim, 2001, p. 697; Kalev Katus, Allan Pauur, Luule Sakkeus. National Minorities in Estonia. – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia. Vol. 23. Stockholm, 2003, pp. 172-173.
- ³ Tomas Hiio. Jewish Students and Jewish Student Organizations at the University of Tartu. – Tartu University History Museum. Annual Report. 1998. – Tartu, 1999, pp. 123-125; The Jewish Encyclopedia. Vol. 10. – New York and London, 1903. p. 415.
- ⁴ T. Harviainens. Otrais pasaules karš un ebreji Somijā. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti. 2. sējums. Rīga, 2001, 186. lpp.
- ⁵ The Jewish Encyclopedia. Vol. 3. – New York and London, 1902, pp. 549 – 550; The Universal Jewish Encyclopedia. Vol. 3. – New York, 1948, pp. 16-17.
- ⁶ Kratkaja jevreiskaja enciklopedija. Tom 10, s. 700.
- ⁷ Troiņickij N.A. Pervaja perepisj naseļenija Rossijskoj Imperiji. 1897.g. Estlāndskaja gubernija, ss. 122-125; Liflāndskaja gubernija, ss. 222-229. – S-Peterburg, 1905.
- ⁸ Geoffrey Hosking. Russia. People and Empire. – Harvard University Press, 1997, p. 34; Tatyana Schor. The Sources in Estonia for the Jewish Education History (19 th century – 1940) – Tartu University History Museum. Annual Report. 1998, p. 192; The Jewish Encyclopedia.

Vol.10, p. 413.

- ⁹ A. Viksna. Tērbatas Universitāte. – Rīga, 1986, 121.-122. lpp.
- ¹⁰ Tomas Hiio. Op.cit., p. 132; nelielu informāciju par ebreju studentiem Tērbatā skat. arī – Pērs Bolins Horts. „Svešie elementi”. Latvijas Universitātes latviešu un ebreju studentu demarkācija un konflikti (1919–1940) – Latvijas Arhīvi, 2004, Nr. 2, 37.lpp; A. Švābe. Latvijas vēsture. 1800–1914, 469. lpp.
- ¹¹ Sikāk skat. Ela Martu. The Role of Tartu University in the National Movements. – Studia Baltica Stockholmensis. Nr 2. Acta Universitatis Stockholmensis, 1985. Lai arī vērtīgais E. Martu raksts bija publicēts Zviedrijas akadēmiskā izdevumā, autore tobrīd bija padomju Igaunijas zinātniece un savā darbā, plaši pieminot vai ikkatru nekrievu studentu grupu Tērbatā (piemēram, armēņus), viņa ne ar vienu vārdu nepieminēja ebrejus. Cerams, ka tā bija padomju laikmeta – oficiālā antisemitisma – diktētā nostāja, ne pašas autores vēlēšanās nodot viņus aizmirstībai; skat. arī – Imants Mednis. Savu vēsturi mēs rakstījām visi kopā. – Rīga, 2005, 66. lpp; Arveds Švābe. Latvijas Vēsture. 1800. – 1914. 2. izdevums. – „Daugava”, 1962, 336.-337. lpp; Māris Balčiņš. Medical Practice, Medical Education and Medical Science in Latvia in the Second Half of the 19 Th Century and in the 20 Th Century. – Rīga, 2000, pp. 9.-11.
- ¹² Jānis Stradiņš. Latvijas Universitātes veidošanās, tās devums Latvijai un pasaules zinātnei. – LVIŽ, 1995, Nr. 2., 109. lpp.
- ¹³ Arnis Viksna. Pa ārstu takām. – Rīga, 1990, 32.-34, 68.-70. lpp; A. Viksna, E. Platkājis. Zelta skalpelis. – Rīga, 1991, 108.lpp; Arnis Viksna. Latgales ārsti un ārstniecība. 1772–1918. – Rīga, 2004, 6. lpp; Robert Service. Lenin, p. 369; par studentiem – narodniekiem skat. E. P. Fedosova. Očerki russko – pribaltijskih revolūcionnih svjazej, s. 86.-99; Vadim Abramov. Jevreji v KGB, s. 7-9.
- ¹⁴ M. V. Vitenberg. Vlastj i jevreji. „Palenskaja komisija” i jejo predšestvenniki: obščestvo na putjah rešenija „jevreiskogo voprosa” v Rossiji v 1880. gg. – Arhiv Jevreiskoj istoriji. Tom 3. – Moskva, 2006, s. 229.
- ¹⁵ T. Schor. Op.cit., p. 193; T. Hiio. Op.cit., p. 133; Anna Verschik. Estonian Yiddish and Its Contacts with Contemporary Languages. – Tartu University Press, 2000. pp. 9-11; 1889. gadā Gomeļā dzimušais ebrejs Boriss Uteviskis absolvēja Leipcigas Universitāti, taču nevarēja sākt jurista darbību Krievijā, kamēr nebija ieguvis Krievijas Universitātes diplomu; 1910. gadā viņš eksternātā nokārtoja visus eksāmenus Tērbatas Universitātē un gan par universitāti, gan pilsētu viņš – nākotnē redzams padomju jurists – vienmēr saglabāja ļoti labas atmiņas un nereti to apmeklēja. – B.S. Uteviskis. Vospominanija jurista. – Moskva, 1989, s. 5-6.
- ¹⁶ K. Katus, A. Puur, L. Sakkeus. National Minorities in Estonia, p. 177; A. Švābe. Latvijas vēsture. 1800–1914, 469. lpp.
- ¹⁷ Toivo U. Raun. Estonia and the Estonians. Second Edition. – Stanford, 1991, p. 66; T. U. Raun. Modernization and the Estonians. – Baltic History. – Columbus, Ohaio, 1974, pp. 137-138; Marko Lehti. A Baltic Le-

- ague as a Construct of the New Europe. – Frankfurt am Main, 1999, pp. 30-40.
- ¹⁸ Rossijskaja Jevreiskaja enciklopedija. Tom 2, Moskva, 1995, s. 116.-117; John Aleksander. – Max M. Laserson. A Memoir. – *Judaism. A Quaterly Journal of Jewish Life and Thought*. Vol.2, No. 1, 1953; LVVA, 3235.f., 2. apr., 5443.l., 12. lapa; Max M. Laserson. *Russia and the Western World*. – New York, 1945, p. 84; par *Maapaev* skat. – Karstens Brigemans. Igaunijas Neatkarības karš un Krievijas Pilsoņu kara Petrogradas fronte (1918.–1920.) – Latvijas Kara Muzeja Gadagrāmata. VIII – Rīga, 2007, 57.-58.lpp. Diemžēl autors nav pieminējis M. Lazersonu.
 - ¹⁹ *Kratkaja Jevreiskaja Enciklopedija*. Tom. 10, p. 700; T. Hiio. *Op. cit.*, p. 150; E. Nodel. *Life and Death of Estonian Jewry*. – *Baltic History*, pp. 227-228; A. Verschik. *Estonian Jews. Integration and Language Choise*. – Integrācija un etnopolitika. – Rīga, Jumava, 2000, 215. lpp.
 - ²⁰ T. Hiio. *Op.cit.*, p. 149.
 - ²¹ Ella Amitan-Wilensky. *Estonian Jewry. A Historical Summary*. – in „The Jews in Latvia”. – Tel-Aviv, 1971, pp. 336-339.
 - ²² T. Šor. „Jevreiskaja molodaja misl” – pervij jevreiskij obšestvenno – političeskij žurnal v Estonskoj Respublike. – *Jevreji v menjajušemsja mire*. Tom 4, Rīga, 2002, pp. 200-211.
 - ²³ K. I. Tammistu. Pod vspolohom molnij. O žizni i dejatel'nosti J. Anvel'ta. – Moskva, 1989, s. 158; J. Krastiņš. *Vētrā dzimušas*. – Rīga, 1981, 87. lpp; *Graždanskaja voina v SSSR*. Tom. 1. – Moskva, 1980, s. 265-271.
 - ²⁴ Karsten Bruggeman. *Defending National Suverenity Against Two Russians*. – *The Journal of Baltic Studies*, Spring 2003, pp. 25-28.
 - ²⁵ Leonid Praisman. *Učastije jevrejev v vooružonnoj borbe protiv sovet-skaj valsti v Pribaltike v 1918–1920*. – *Jevreji v menjajušemsja mire*. Tom 4, Rīga, 2002, pp. 267-272.
 - ²⁶ Loti profesionālu pētījumu par Ziemeļrietumu armiju skat. – Ēriks Jēkabsons. *Latvija un Krievu Ziemeļu korpuss (Judeņiņa Ziemeļrietumu armija). 1918–1920*. – Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. Rīga, 2001, 54.-84.lpp.
 - ²⁷ Ēriks Jēkabsons. *Ģenerālis Staņislavs Bulak – Balahovičs un Latvija*. – „Latvijas Arhīvi”, 1995, nr. 1, 16.-21.lpp.
 - ²⁸ Leonid Praisman, *Op.cit.*, p. 271.
 - ²⁹ *Kratkaja Jevreiskaja Enciklopedija*. Tom 10, s. 699.
 - ³⁰ Leonid Praisman, *Op.cit.*, p. 270.
 - ³¹ Turpat; Judeņiņa armijas rindās cīnījās arī Rēzeknē 1902. gadā dzimušais ebrejs Kopelis Joktons. Ievainojumu rezultātā viņš kļuva invalīds, bet spēja ar izcilību pabeigt Tartu Universitāti un 1928. gadā Tartu publicēja brošūru “Rabota” belo armiji Judeņiņa po “jevreiskomu voprosu” (Judeņiņa baltās armijas “darbs” ebreju jautājumā), kurā aizstāvēja viedokli, ka Judeņiņa armijas melnsimtnieciskāko aprindu plānos ietilpa Pēterburgas ebreju iznīcināšana; gadu iepriekš, 1927. gadā, viņš bija publicējis darbu “Di Gešichte fun di idn in Estland” (“Ebreju vēsture

- Igaunijā”), kas bija pirmais darbs, veltīts igauņu ebreju vēsturei, kurš nāca klajā neatkarīgajā Igaunijā. – T. Šor. Jevreiskaja istoriografija v Estoniji (1927–1940. gg.) – Materiali desjatoj ježegodnoj meždunarodnoj meždisciplinarnoj konferenciji po judaiķe. Častj 1. – Moskva, 2003, s. 412.
- ³² Citēts no Ēriks Jēkabsons. Latvijas armijas jātnieku vienības 1919.–1921. gadā. – Latvijas kara muzeja gadagrāmata. V – Rīga, 2004, 80.lpp.
- ³³ Alfrēds Bērziņš. Labie gadi. – Grāmatu Draugs, 1963, 59. lpp.
- ³⁴ “Jevreiskij sjezd v Estoniji” – “Segodnja”, 1920, 30. maijs; Tatjana Šor. Kulturnaja avtonomija jevrejev v Estoniji: podgotovka i vvedenije (1925–1927). – Jevreji v meņjajušemsja mire, tom. 5, s. 298. T. Šor ir nopietnākā ebreju autonomijas pētniece, bet jāatzīmē, ka viņa tomēr sauc ebreju autonomiju tikai par kulturālu; vismaz sākotnēji tā noteikti bija vairāk nekā tikai kulturāla.
- ³⁵ Par K. Pustu sīkāk skat. Aivars Stranga. Latvijas – Padomju Krievijas miera līgums. 1920. gada 11. augusts. – Rīga, 2000, 165, 167-169 un citas lpp.
- ³⁶ “Minoritāšu jautājums Tautu Savienībā”. – “Latvijas Vēstnesis”, 1922, 15.sept.
- ³⁷ Raimonds Cerūzis. Vācu faktors Latvijā (1918–1939). Politiskie un starpnacionālie aspekti. – Rīga, 2004, 112. lpp., 88. atsaucē.
- ³⁸ R. P. Peters. Balti States Diplomacy and League of Nations Minorities System. – The Baltic in International Relations Between the Two World Wars. – Uppsala, 1988, pp. 280-290.
- ³⁹ Ļoti precīzu informāciju par puču skat. Latvijas sūtņa Igaunijā Jāņa Seska plašajā ziņojumā uz Rīgu 1924. gada 2. decembrī – A. Stranga. Latvijas – Padomju Krievijas miera līgums, 247. – 250. lpp.
- ⁴⁰ Sīkāk skat. A. Veis-Vendt. Sovetskaja okkupacija Estoniji 1940–1941 godov i jevreji – Jevreji v Rossiji. Istorija i kuļtura. – Sankt – Peterburg, 1998, ss. 219-211; par iedzīvotāju nacionālo sastāvu Igaunijā – Rein Taagepera. Size and Ethnicity of Estonian Towns and Rural Districts, 1922–1979. – Journal of Baltic Studies, Summer 1982, pp. 106-107; par ebreju autonomiju – T. Šor. – Kulturnaja avtonomija, s. 293-296.
- ⁴¹ A. Veis-Vendt. Op. cit., s. 220; skat. arī – The Baltic States. – The Information Department of the Royal Institute of International Affairs. – London, 1938, p. 37.
- ⁴² Max M. Laserson. The Jewish Minorities in the Baltic Countries. – New York: Jewish Social Studies, 1941, pp. 276-277; Ruskoje nacionalnoje meņšinstvo v Estonskoj Respublike. 1918–1940 – Red. Prof. S. Isakov. – Tartu, Sankt – Peterburg, 2001, ss. 410-419; A. Veis-Vendt. Op.cit., p. 221; Baltijskij Arhiv. Russkaja kuļtura v Pribaltiķe. Nr. VI. Sostavitel' Jurij Abizov. – Rīga, 2000, s. 126.
- ⁴³ Madisons bija arī valsts sekretārs minoritāšu lietās un pirmās minoritāšu tiesībām veltītās grāmatas – *Die nationalen Minderheiten Estlands un ihre Rechte*. – Reval, 1926 – autors. Ebreju minoritāte laikam tā bija piera-

- dusi pie Igaunijas valsts uzmanības, ka gadījumā, ja tā uz brīdi atslāba, pazīstamais minoritāšu tiesību eksperts un Latvijas Saeimas deputāts Maksis Lāzersons, kura uzmanības lokā bija arī ebreji Igaunijā, jau sāka žēloties par uzmanības trūkumu (M. Lazerson. Predostavlennije samim sebe. – Segodnja, 1930, 17. jūn.). Tas nekad neizpalika, taču minoritātēm pašām bija jāīsteno dotā autonomija un Igaunijas ebreji tās iespējas izmantoja maksimāli, varbūt – pat vislabāk Baltijā.
- ⁴⁴ T. Parming. The Jewish Community and Inter – Ethnic Relations in Estonia. 1918–1940. – Journal of Baltic Studies, 1979, nr. 3, p. 243; “Raskol v jevreiskom kulturnom sovete Estoniji”. – Segodnja, 1933, 5. aprīlis.
- ⁴⁵ K. Katus, A. Puur, L. Sakkeus. Op. cit., pp. 175–177.
- ⁴⁶ The Universal Jewish Encyclopedia, Vol. 4, 1948, p. 171; K. Katus, A. Puur, L. Sakkeus. Op. cit., pp. 182–184.
- ⁴⁷ The Universal Jewish Encyclopedia, p. 170; Dov Levin. Baltic Jews Under The Soviets, p. 219; Kratkaja jevreiskaja enciklopedija. Tom 10, ss. 700–701; T. Šor. “Jevreiskaja molodaja misl”, ss.207–208; K. Katus, A. Puur, L. Sakkeus. Op. cit., p. 185.
- ⁴⁸ J. Janusson. The Economic Structure of Estonia. – Baltic Countries. Vol. 1. No. 2. December 1935 – The Baltic Institute, Torun, pp. 190–197; Magnus Ilmjarv. Silent Submission, p. 40.
- ⁴⁹ A. Veis-Vendt. Op. cit., p. 220.
- ⁵⁰ The Universal Jewish Encyclopedia, Vol. 4, p. 171.
- ⁵¹ Turpat, p. 172; A. Veis-Vendt. Op.cit., p. 227.
- ⁵² Dov Levin. Baltic Jews Under the Soviets, p. 219; Tatjana Šor. Kulturnaja hronika jevrejev Estonskoj Respubliki na stranich gazeti “Poslednije izvestija” v period podgotovki k vvedeniju kulturnogo samoupravlenija. – Materiali odinnacatoj konferenciji po judaiki. Častj. 1, Moskva, 2004, ss. 266–269.
- ⁵³ Skat. sikāk. – Latvija. Sinagogas un Rabīni. 1918–1940. – Rīga, 2004; par ebreju teātri Igaunijā – E. Nodel. Op.cit., p. 232; T. Šor. Op. cit; par ebreju teātri Latvijā – Karmella Skorik. Jevreji i teatr v Latviji. – Jevreji v menjajušemsja mire, tom 3, Rīga, 2000, ss. 290–292.
- ⁵⁴ A. Grinbaum. Ravvini v gosudarstvah Pribaltiki v period meždu dvumja mirovimi voinami. – Jevreji v menjajušemsja mire, t. 3, ss. 120–123.
- ⁵⁵ A. Veis-Vendt. Op.cit., p. 222; T. Hiio. Op.cit., pp. 151, 164–166; Kratkaja jevreiskaja enciklopedija. Tom 10, s. 701; Katri Lindroos. Op.cit., p. 175; Anton Weis-Wendt. Preconditions for the Holocaust. Estonian Jews and the “Judeobolshevik” Myth. – Studia Baltica Stockholmensia, Vol. 23, p. 162.
- ⁵⁶ T. Šor. Akademičeskije ženščini v Tartusskom universite. – Materiali vosjmoj konferenciji po judaiki. – Moskva, 2001, ss. 93–96; Emanuel Nodel. Life and Death of Estonian Jewry. – Baltic History, Columbus, Ohaio..., pp. 230–232.; Ella Amitam – Wilensky. Op.cit., p. 346.
- ⁵⁷ Katri Lindroos. The Chair of Jewish Studies at the University of Tartu in

1930s – skat. atsauci nr. 2, p. 173.

⁵⁸ Turpat, pp. 180-186.

⁵⁹ Tartu Universitātes un Latvijas Universitātes salīdzinājumu mācību vadloda un etniskā sastāva jomā skat. vērtīgajā rakstā: Per Bolin Hort. The Latvian Nation and the Intellectuals. The Forming of Latvia's University during the First Republic. – Re – inventing the Nation. Multidisciplinary Perspectives on the Construction of Latvian National Identity. Ed. Mats Lindkgist. Botkurka, Sweden, 2003, pp. 123-185. Autors atzīmēja, ka Tartu Universitātē valdījusi lielāka tolerance pret Baltijas vāciešiem un Vācijas ebrejiem kā mācību spēkiem (pp. 159,167). Šajā nodaļā aprobežošos tikai ar to, lai atzīmētu, ka Latvijas Universitātē antisemitisms spēcīgi uzliesmoja vismaz divas reizes – 1922. un 1932.–34. gados. Sīkāk par to – trešajā nodaļā.

⁶⁰ A. Veis-Vendt. Op.cit., pp. 221-223.

⁶¹ Anton Weiss-Wendt. Preconditions for the Holocaust, p. 162.

⁶² T. Šor. Akademičeskije ženščini, pp. 93-96; E. Nodel. Op.cit., p. 230; The Universal Jewish Encyclopedia. Vol. 4, p. 171.

⁶³ T. Šor. Evreiskaja kuļtura v massovom soznaji estonskogo čitateļa. 1920.–30. gg (po materialam gazeti "Postimes"). – Materiali sedjmoj ježegodnoj konferenciji po judaïke. Častj 2. – Moskva, 2000, ss. 153-165; A. Veis-Vendt. Op.cit., p. 223.

⁶⁴ Ken Kalling. Introduction to the History of Estonian Eugenics. – skat. atsauci nr. 2, pp. 31-39.

⁶⁵ E. Nodel. Op.cit., p. 230.

⁶⁶ Imre Lipping. Emergence of Estonian Authoritarianism. – Baltic History, p. 215, atsauc Nr. 11; par igauņu komunistiem – padomju versiju – skat. K. I. Tammistu. Pod vspolohami molņij. – Moskva, 1989.

⁶⁷ Andres Kasekamp. External Ideological Influences on Estonian Politics. – Estonian Foreign Policy at the Cross – Roads. – Helsinki, 2002, pp. 58-59.

⁶⁸ Eduard Laaman. "Fašizacija" Estonijī i dviženije frontovikov. – Segodnja, 1933, 27. augusts. Eduards Lāmans bija viens no izcilākajiem igauņu publicistiem un pat diezgan atzīts vēsturnieks. Par viņu skat. – Olavi Arens. Eduard Laaman as a Historian. – Baltic History, pp. 217-227. Kā redzams, Lāmans savā rakstā, runājot par vapsiem, fašismu lika pēdīnās; krāsaini un interesanti vapsistu kustība ir aprakstīta Edgara Andersona populārajā lieldarbā "Latvijas vēsture. 1920. – 1940. ārpolitika. I daļa", kurā viņš tomēr pārspīlē divas lietas – vapsistu skaitu, uzdodot to par 60 000 (tas ir fantastisks mazajai Igaunijai) un viņu tuvumu nacistiem Vācijā; 1933. – 34. gadā tas nebūt nebija tik tuvs un kontakti bija fragmentāri. (E. Andersons, Op.cit, 514.-515. lpp. Precīzu informāciju par vapsiem jāmeklē A. Kāsekampa darbos.

⁶⁹ Magnus Ilmarv. Silent Submission, p. 85.

⁷⁰ A. Veis-Vendt. Op. cit., s. 225.

⁷¹ Latvijas ārlietu ministrijas sagatavotais pasaules ebreju preses pārskats. –

- LVVA, 2574.f., 6.apr., 329.l., 101.-102. lapas.
- ⁷² "Segodnja", 1933, 18.oktobris, 3.lapa.
- ⁷³ "Brīvā Zeme", 1934, 21. janv.
- ⁷⁴ T. U. Raun. *Estonia and the Estonians*. – Stanford University, 1987, pp.117-119; Andres Kasekamp. *The Radical Right in Interwar Estonia*. – London, 2000, pp. 92, 156; J. Raids. *Hitleriskā Vācija un vācu nacionālais mazākums Igaunijā*. – Vācija un Baltija. Rakstu krājums. Sastādītājs P. Krupņikovs. – Rīga, 1990, 42.lpp.
- ⁷⁵ E. Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve. – "Daugava", 1978, 312.-313.lpp.
- ⁷⁶ LVVA, 2575.f., 8.apr., 40.l., 47. lapa; M. Laar, H. Valk, L. Vahtre. *Očerki istoriji estonskogo naroda*. – Tallin, 1992, ss. 134-141.
- ⁷⁷ "Brīvā Zeme", 1935., 16.jūl., Jauna patriotiska organizācija Igaunijā. – "Rīts", 1938, 12. janv.
- ⁷⁸ LVVA, 2575.f., 8. apr., 40. l., 21. lapa; vērtējot vienu no paša Pētsa runām, Krieviņš 1936. gada 4. decembrī rakstīja: "...viņš līdz pat sīkumiem kopē Vāciju..." – turpat, 20. lapa; par propagandas biroju skat. – Inda Rajasalu. *Riiklik Propaganda Talitus Ja Eesti Nimi*. – Tundmatu Eesti Vabariik. – Tallinn, 1993, pp. 96-107.
- ⁷⁹ *The Universal Jewish Encyclopedia*. Vol. 4, p. 171; A. Veis-Vendt. *Op.cit.*, p. 222.
- ⁸⁰ *Sikāk par valodas likumu skat.* – *Russkoje nacionālnoje meņšinstvo v Estonskoj respublike*, s. 40.
- ⁸¹ Inda Rajasalu. *Op.cit.*, p. 107.
- ⁸² A. Veis-Vendt. *Op.cit.*, p. 223.
- ⁸³ Gabriele Eschenazi, Gabriele Nissim. *Les Juifs et le communisme apres la Shoah*, pp. 50-51, 315-324.
- ⁸⁴ *Minoritāšu jautājums Igaunijā*. – "Brīvā Zeme", 1935., 16.jūl.
- ⁸⁵ "Segodnja", 1936, 13.aug.
- ⁸⁶ T. Šor. *Jevreiskaja kuļtura v massovom soznaji estonskogo čitateļa. 1920–1930.gg.* (po materialam gazeti "Postimes") – *Materiali sedjmoj ježegodnoj meždunarodnoj konferenciji po judaike*. Častj 2. – Moskva, 2000, s.160.
- ⁸⁷ Katri Lindroos. *Op.cit.*, pp. 183-187; A. Veis-Vendt. *Op.cit.*, p. 222; I. Levin. *Lazar Gul'kovič*. – profesor judaiki v Leipce i Tartu. – *Jevreji v meņjajušemsja mire*, tom 3, ss. 250-251; T. Šor. *Jevreiskaja istoriografija v Estoniji*, s. 417; Iveta Leitāne. *Hasidisma interpretācija Lazara Gul'koviča darbos*. – "Ceļš", 1999, Nr. 51.
- ⁸⁸ Dr. Krieviņš 1936. gada 10. augustā rakstīja: "Dienu pirms Somijas Valsts prezidenta ierašanās {Petss} pat pāiet nevarēja.." un ticis piecelts tikai ar "...māksligiem līdzekļiem..." – LVVA, 2575., 8.apr., 40.l., 139. lapa.
- ⁸⁹ Turpat, 90. lapa; par valsts kapitālu – *Razvitije ekonomiki respublik so-vetskoj Pribaltiki*, s. 18.
- ⁹⁰ *The Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. 4, p. 172; *Kratkaja jevreiskaja enciklopedija*, tom 10. s. 701.

- ⁹¹ Istorija Tallina. S načala 60.-s godov 19. stoletija do 1970. goda. – Tallin, 1972, pp. 153-154.
- ⁹² LVVA, 2575.f., 8. apr., 79.l., 85. lapa; rīdzinieks Leons Lurje bija 1932. gadā iestājies Tērbatas Universitātes Juridiskajā fakultātē un vēlāk sāka strādāt kādā reklāmas firmā Tallinā, taču 1938. gadā no darba tika atlaists – viņaprāt, tikai tāpēc, ka bija ebrejs – Latvijas pilsonis. – LVVA, 6824. f., 294. l., 25. lapa.
- ⁹³ Turpat, 40.l., 95.–96., 224.lapa.
- ⁹⁴ Dokumenti vņešņej politiki. 1939. god. Kņiga vtoraja. – Moskva, 1992, pp. 248-249.
- ⁹⁵ Eiropas ebreju preses apskats. – LVVA, 2574.f., 6.apr., 444.l., 26. lapa.
- ⁹⁶ E. Andersons. Op.cit., 516.-520. lpp; A. Kasekamp. Op.cit., p.64; Eesti Ajalugu. Elulugudes. – Tallinn, 1997. p. 146-147; Eesti Ajalugu. – Tallinn, "Koolibri", 1992, p. 103.
- ⁹⁷ Andres Kasekamp. The Ideological Roots of Estonian Collaboration during the Nazi Occupation. – The Baltic Countries Under Occupation. Soviet and Nazi Rule 1939–1991. Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmensia, vol. 23, pp.86–87; Kārlis Kangeris. Igaunijas Zemes pašpārvalde pirms 1942. gada 7. marta reformas: skatiens no Latvijas. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 11. sējums. Rīga, 2004, 88.-89.lpp; Ilmjarv Magnus. Silent Submission, pp. 471-472.
- ⁹⁸ LVVA, 2575.f., 15.apr., 101.l., 35. lapa.
- ⁹⁹ Kārlis Kangeris. Op.cit., 84. lpp.
- ¹⁰⁰ The Universal Jewish Encyclopedia, Vol. 4. – New York, 1941, pp. 171-172.
- ¹⁰¹ Eugenia Gurin-Loov. – Holocaust of Estonian Jews. 1941 – Tallinn, 1994, p. 219 ;viena ebreja, kurš no Igaunijas ieradās kibucā Palestīnā, ceļojums bija patiesi negaidīts. Hamburgas ebreju jauneklis *Helmut Eschwege* pēc Hitlera nākšanas pie varas Vācijā nolēma izceļot uz PSRS, uz Birobidžanu, kur bija nodibināts t.s. ebreju autonomais apgabals. Padomju Savienībā viņu tomēr neielaida un viņš nonāca sākotnēji Lietuvā, bet pēc tam devās uz Igauniju, kurā tika ielaists un pavadīja tur vairākus gadus, iepazīstot cionismu un beidzot 1936. gadā, no Igaunijas, ierodoties Palestīnā. – Gabriele Eschenazi, Gabriele Nissim. Les juifs et le communisme, p. 614.
- ¹⁰² E. Nodels uzskata, ka tikai 1936.–1940. gadu laikā no Igaunijas izceļoja 500 ebreju (E. Nodel. Op.cit.). Tas, šķiet, ir pārāk liels skaitlis: ja to pieņem, tad iznāk, ka četros gados – pie tam, tieši to, kuru laikā briti sāka nozīmīgi ierobežot ieceļošanu Palestīnā – izceļoja vairāk par 10% no Igaunijas ebrejiem. A. Veiss-Vendts, aplūkojot vienu pilsētu, Narvu, secina, ka visu divdesmit gadu – no 1920. līdz 1940. gadam – laikā uz Palestīnu izceļoja tuvu 10% pilsētas ebreju. (A. Veiss-Vendt. Op.cit., p. 224) Izceļošana trīsdesmito gadu nogalē, protams, notika, taču nelielā skaitā.
- ¹⁰³ PSRS pilnvarotā lietveža Igaunijā K. Ņikitina 1939. gada 23. augusta un

15. septembra atskaites. – Polpredi soovščajut, pp. 15, 47.
- ¹⁰⁴ Mart Laar. War in the Woods. Estonia's Struggle for Survival. – Washington, 1992, p. XIII; politisko ieslodzīto skaits Igaunijas cietumos padomju okupācijas priekšvakarā bija pavisam niecīgs – tikai 43, no kuriem vairākums pat nebija komunisti. – Rein Taagepera. De – Choising of Elections: July 1940 in Estonia. – JBS, Fall 1983, p. 226.
- ¹⁰⁵ D. Levin. Baltic Jews Under The Soviets, p. 222.
- ¹⁰⁶ A. Weiss-Wendt. Preconditions for the Holocaust, p. 163.
- ¹⁰⁷ "Igaunijas jaunās valdības deklarācija". – "Jaunākās Ziņas", 1940., 25.jūn.; par 21. jūnija demonstrāciju skat. – The White Book. Losses Inflicted On The Estonian Nation By Occupation Regimes. 1940–1991. – Estonian Encyclopaedia Publishers, 2005, p. 11; Estonia 1940–45. Reports of the Estonia International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. – Tallinn, 2006, pp. 49–55.
- ¹⁰⁸ "Tautas paš aizsardzības organizācija Igaunijā". – "Jaunākās Ziņas", 1940, 2. jūl.
- ¹⁰⁹ Skat. atsauci Nr. 92, 474. un 482. lpp.
- ¹¹⁰ A. Veiss-Vendt. Op.cit., p. 230.
- ¹¹¹ Eesti Ida – Virumaa Rahvu vahemuste. Ajalugu Ja Kultura. – Johvi, 1997, p. 54–55.
- ¹¹² A. Veis-Vendt. Op. cit, p.232.
- ¹¹³ Turpat, p. 233.
- ¹¹⁴ Conclusions of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. 2003, p. 11.
- ¹¹⁵ Estonia 1940–45, p. 31, 300–305.
- ¹¹⁶ Turpat, p. 307; <http://www.historia.ee>; Marts Lārs. Igaunija Otrajā pasaules karā. – Tallina, 2005, 11.lpp.; Vadim Abramov. Jevreji v KGB.
- ¹¹⁷ Norman Davies. Rising' 44, p. 108; V. Abramov. Jevreji v KGB, s. 237.
- ¹¹⁸ Tiit Noormets. The Summer War: the 1941 Armed Resistance Estonia. – The Anti – Soviet Resistance in the Baltic States. – Vilnius, 2002, pp. 188–189.
- ¹¹⁹ Conclusions of the Estonian International Commission, p. 14; Represiji protiv poľakov i poľskih graždān, ss. 149–150; E. Gurin – Loov. Op. cit., p. 231.
- ¹²⁰ A. Veiss-Vendt. Op.cit., pp. 235–237.
- ¹²¹ E. Gurin-Loov. Op.cit., pp. 222–235; A. Veis-Vendt. Op. cit., p. 240. Dr. Ārons Šneiers (Jad Vašem, Jeruzaleme) man stāstīja par līdzīgiem noskaņojumiem Latvijā. Viņa vecvecāku un vecāku ģimenes paspēja atstāt Ludzu, bet nonākot Krievijā vectēvs esot izteicies: kaimiņi, kuri palikuši vācu okupācijā, laikam jau atvēruši veikalu un atsākuši savu biznesu.
- ¹²² Tiit Noormets. Op.cit., p. 191; Anton Weiss-Wendt. Preconditions for the Holocaust, p. 163.
- ¹²³ A. Veis-Vendt. Op.cit., p. 239; Conclusions of the Estonian International Commission, p. 20; M. Pasternaks sākotnēji komandēja vienu no pirmajiem iznīcinātāju bataljoniem, kuri tika izveidoti Igaunijas dienvidos

jūlija sākumā – 17. Viljandes bataljonu; augusta beigās viņš tika iecelts par 1. igauņu strēlnieku pulka komandieri, kas liecināja, ka Maskava neuzticējās vietējiem igauņiem; Pasternaks gāja bojā 24. augustā Tallinas pievārtē. – Krasnoznamennij Pribaltiiskij Pograničnij. – Rīga, "Avots", 1988, ss. 86-90, 320.

¹²⁴ Conclusions, p. 15.

¹²⁵ V.I. Savčenko. Latišķie formirovanije Sovetskoj Armiji na frontah Velikoj Otečestvennoj voini. – Rīga, 1975; Alfrēds Raškevičs, Olga Sproģe. Avangardā komunisti. – Rīga, 1978.

¹²⁶ Aron Šneer. Plēn. Sovetskie vojennooplennije v Ģermanijā. 1941–1945. – Moskva, 2005, s. 376-377; Velikaja Otečestvennaja voina Sovetskogo Sojuza. 1941–1945. Kratkaja istorija. – Moskva, 1965, ss. 80-82; Istorija Velikoj Otečestvennoj Voini Sovetskogo Sojuza. 1941–1945. – Tom. 2, Moskva, 1963, s. 83; Latviešu Tautas Čiņa Lielajā Tēvijas Karā (1941–1945) – Rīga, 1966, 96. lpp; Vēstules no frontes. Padomju Armijas latviešu vienību karavīru vēstules Lielā Tēvijas kara laikā. – Rīga, 1984, 28.lpp.; V. I. Savčenko. Latišķie formirovanije sovetsoj armiji na frontah Velikoj Otečestvennoj voini. – Rīga, 1975, s. 85; Istorija Ordena Leņina Leņingradskogo voennogo okruža. – Moskva, 1988, s. 195-196.

¹²⁷ Lai arī nacisti nekad nebija apsēsti ar čigānu iznīcināšanu tādā mērā kā ar ebreju slepkavošanu un lai arī Vācijā pastāvēja dažādi viedokļi par čigānu rasistisko tirību un uz 1943. gadu ņēma virsroku viedoklis, ka čigānos ir arī pozitīvs rasu elements un lai arī vācu okupētajās teritorijās netika konsekvēti un stingri īstenota čigānu totāla iznīcināšana, čigāni cieta ļoti smagi un Igaunijā tika iznīcināti gandrīz visi čigāni – iespējams arī tāpēc, ka viņu bija tik maz un viņi nepaspēja nodzīvot līdz 1943. gadam, kad iezīmējās nacistu nostājās maiņa. Uz 1941. gada 2. jūniju Igaunijā dzīvoja aptuveni 800–850 čigānu un vācu okupantu nostāja pret viņiem bija vairāk sociālas, ne rasistiskas dabas motivēta: Ostlandes Reihskomisārs H. Loze 1941. gada 4. decembrī noteica, ka čigāni izplata slimības (īpaši – tifu) un nestrādā, vai pat spiego – ! – ienaidnieka labā; tas nolēma čigānus ieslodzīšanai cietumos vai pat iznīcināšanai. Igaunijas čigānus sāka masveidīgi apcietināt 1942. gada janvārī, pēc Lozes rīkojuma, lai arī neliels čigānu skaits bija ieslodzīts Tartu koncentrācijas nometnē jau pirmajās vācu iebrukuma Igaunijā dienās, 1941. gada jūlijā, kad šajā nometnē bija aptuveni 100 ieslodzītie – čigāni, ebreji, padomju varas aktivisti; nometni sākotnēji pārvaldīja Tartu igauņu pašizsardzība. 1942. gada jūnijā sākās t.s. klejojošo čigānu iznīcināšana, kurai sekoja arī vietsēžu nogalināšana; vēl dzīvi palikušie tika nogalināti Jāgals koncentrācijas nometnē 1944. gadā. Igaunu drošības policija, kura darbojās vācu SD pakļautībā, nereti izrādīja rasistisku nostāju pret čigāniem, piemēram, 1943. gada janvārī tā ieteica nošaut čigānu Vilepu Indusu: "Čigāns...jāšaubās vai var kļūt par derīgu pilsoni..." – skat. – Anton Weiss-Wendt. Extermination of the Gypsies in Estonia during World

- War II – in – David Gaunt, Paul Levine and Laura Palosuo. Ed. Collaboration and Resistance, pp. 386-399; Population Losses in Estonia. German Occupation. 1941–1944. Compiled by Indrek Paavle. – Tartu, 2002, pp. 44-47; Heinrihs Strods. Latvijas cietumos pirms 60 gadiem. – “Lauku Avīze”, 2001., 19. jūl; Aigi Rahi. On the Current State of Research into Soviet and Nazi Repressions in Estonia. – Latvijas Okupācijas Muzeja Gadagrāmata. 2002. – Rīga, 2003, 19., 28. lpp.
- ¹²⁸ Zandbergeru (Sandberger) tiesāja amerikāņu militārais tribunāls Nirnbergā 1948. gadā; prāvas laikā viņš uzturēja viedokli, ka pirms iebrukuma Padomju Savienībā R. Heidrihs Berlinē esot devis pavēli einzackomandām nogalināt visus ebrejus Padomju Savienībā. Šo liecību arvien vairāk apšaubā holokausta pētnieki. – Zandbergers, pa ceļam uz Igauniju, bija ieradies Rīgā kopā ar Štālekeru; liela daļa no informācijas par Štālekera darbību Rīgā līdz 4. jūnijam, kad Zandbergers turpināja ceļu uz Igauniju, balstās uz Zandbergera liecībām, kurš uzstāja, ka viņš pats nebija pavēlējis kādu arestēt vai sodīt Rīgas tuvumā. – Andrievs Ezergailis. Holokausta vācu okupētajā Latvijā. 1941.–1944. – Rīga, 1999, 196.-197., 268. lpp.
- ¹²⁹ Andrievs Ezergailis. Pašaizsardzības komandantūru loma holokaustā. – LVIŽ, 1999, Nr. 3, 112.lpp; Toomas Hio, Aivar Niglas, Peeter Kaasik. Estonian Military Units in Germany Armed Forces and Police during the Second World War. – Latvijas Okupācijas Muzejs. Gadagrāmata. 2004, 34, 64. lpp; Hanness Valters. Igaņu nacionālās vienības vācu un somu bruņotajos spēkos Otrā pasaules kara laikā. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 1. sējums, Rīga, 2000, 187. lpp; Kratkāja jevreiskā enciklopedija. Tom 10. – Jerusālim, 2001, s. 701; Ch. Browning. Op. cit., pp. 226-227.
- ¹³⁰ Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. – Tallinn, 2006.
- ¹³¹ Ruth Bettina Birn. Collaboration with Nazi Germany in Eastern Europe: the Case of the Estonian Security Police. – Contemporary European History, Vol. 10, Part 2, July 2001, p. 188.
- ¹³² Atsauce Nr. 107.
- ¹³³ E. Gurin-Loov. Op. cit., p. 230.
- ¹³⁴ Estonia 1940–1945, pp. 652-654.
- ¹³⁵ Turpat, pp. 656-657; skat. arī Igaunijas ebreju vēsturei veltīto materiālu internetā: <http://eja.pri.ee>
- ¹³⁶ Tieši Ervīns Viks 1942. gada 2. martā rakstīja, ka Anna Kalmansone ir ieslodzīta, tāpēc, ka ir ebrejiete un viņai būtu jāpiemēro noslepkavošana, ja viņa nebūtu mirusi no sirds triekas. – turpat, 230. lpp. Vai minētie igauņu drošības policijas darbinieki paši bija piedalījušies ebreju nogalināšanā, nav – manuprāt – īsti skaidrs, lai arī tas ir apgalvots literatūrā. – skat. A. Dusman, C. Ļaud. Holokost v Estoniji. – Jevrejiv meņjajušemsja mire, tom. 4, s.402.
- ¹³⁷ Population Losses in Estonia, p. 44; E. Gurin-Loov, p. 233-234.

- ¹³⁸ Igaunų politiskās policijas loma holokausta īstenošanā ne vienmēr ir pilnīgi skaidra; piemēram, kad Simona Vizontāla centrs uzstāja, ka 1920. gadā dzimušais Hari Mannils, kurš kalpoja minētajā policijā, ir aktīvi piedalījies ebreju iznīcināšanā, Igaunijas prokuratūra veica piecus gadus ilgu izmeklēšanu un 2005. gada nogalē paziņoja, ka "Hari Mannila rokas ir tīras no asinīm, un krimināllieta pret viņu slēgta, jo viņš nav iesaistīts nevienā noziegumā. Mannils bija 1941. gadā četrus mēnešus strādājis igauņu politiskajā policijā kā kantorists. – Māris Krūmiņš. Igaunijas prokuratūra nekomentē Zurofa izteikumus. – "Neatkarīgā Rīta Avīze", 2006, 4. janvāris.
- ¹³⁹ E. Gurin-Loov, p. 232-233.
- ¹⁴⁰ T.s. Jekelna sistēmas ebreju nogalināšanai aprakstu skat. – A. Ezergailis. Holokausta vācu okupētajā Latvijā, 273.-274. lpp.
- ¹⁴¹ Estonia 1940–1945, pp. 706-715.
- ¹⁴² Turpat, p. 738.
- ¹⁴³ Turpat, p. 731-738; Ruth Bettina. Op. cit., p. 191; M. Lārs uzskata, ka koncentrācijas nometnēs okupētās Igaunijas teritorijā gāja bojā pat aptuveni 9000 ebreju. Tas ir vislielākais skaits, sastapts zinātniskā literatūrā, un liekas, ka tas ir pārspīlēts – M. Lārs. Igaunija Otrajā pasaules karā, 26.lpp.
- ¹⁴⁴ T. Hiio, A. Niglas, P. Kaasik. Op. cit., p. 67.
- ¹⁴⁵ Ruth Bettina uzskata, ka arī igauņu policijas bataljona karavīri ir piedalījušies Klogas nometnes ieslodzīto slepkavošanā – Op. cit., p. 191; par igauņu policijas bataljoniem skat. – Kārlis Kangeris. "Closed" Units of Latvian Police, p. 109; A. Kasekamp. Op. cit., pp. 89-91.
- ¹⁴⁶ Toivo U. Raun. Estonian and the Estonians, p. 162.
- ¹⁴⁷ Kārlis Kangeris. Op. cit., 89.-90. lpp; T. U. Raun. Op.cit., p. 162; A. Kasekamp. The Ideological Roots, p. 87; Inesis Feldmanis. Nacistu okupācijas politika Latvijā, Lietuvā un Igaunijā (1941–1945): salīdzinošs raksturojums. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti. 16.sējums. – Rīga, 2005, 95.lpp.
- ¹⁴⁸ A. Kasekamp. – turpat, 94. lpp.
- ¹⁴⁹ Lai arī tika uzsvērts, ka ebreji ir bijuši ļoti plaši pārstāvēti padomju Igaunijas drošības iestādēs, konkrēti bija minēti tikai pavisam nedaudzi: kāds Rahmiļevičs Viru pilsētā, vēl kāds Litvinovs un Brenners – bez konkrētākām liecībām par viņu darbību. – skat. Esti Rahva. Kannatuste Aasta. Koguteos. I – Tallinn, "Vaba Maa", 1943, 171-175.l.; patiesībā Arnolds Brenners bija igauņis, nevis ebrejs.
- ¹⁵⁰ Dov Levin. Baltic Jews Under the Soviets, p. 233.
- ¹⁵¹ Turpat, pp. 233-239.

3. nodaļa

Ebreji Latvijā.

16. gadsimts–1945.gads

1. Ebreji Latvijas teritorijā: no pirmajiem ienācējiem līdz 19. gadsimta beigām

Nav īsti zināms, kad Latvijas teritorijā, kaut vai īslaicīgi, ieradās pirmie ebreji, taču ir pamats domāt, ka atsevišķi ebreju tirgotāji vai amatnieki varbūt bija apciemojuši Livoniju jau vismaz 13. gadsimtā, kad tā nonāca Zobenbrāļu un vēlāk Livonijas ordeņa varā. Iespējams, ka 1309. gadā Vācu ordeņa – kuram bija pakļauts Livonijas ordenis (precīzāk sakot, Vācu ordeņa zars Livonijā) – virsmestrs Zigfrīds no Feuchvangeras aizliedza Livonijā, kuras patronese bija Dievmāte Marija, uzturēties “...ebrejiem, melnās maģijas piekopējiem, burvjiem un pagānu priesteriem...” (mestra aizliegums nav saglabājies oriģinālā un ir pieejams tikai 16. gadsimta pārstāstā, kas ir neizbēgami radījis jautājumu, vai šāds aizliegums vispār bija pieņemts 1309. gadā).¹ Pat, ja pieņemam, ka 1309. gadā patiešām tika noteikts šāds aizliegums ebrejiem, tad ir skaidrs, ka ebreji bija apmeklējuši Livonijā jau pirms 1309. gada, jo kā gan citādi būtu izskaidrojams aizliegums viņiem to darīt un draudi ar smagiem sodiem tiem, kas dos viņiem patvērumu. Aizliegums ebrejiem uzturēties Livonijā bija pamatots ar teoloģiskiem argumentiem – viņi bija vienā “sabiedrībā” ar pagānu priesteriem; nav skaidrs tomēr, cik dziļi jau bija teoloģiski diktētā kristiešu neaptika vai pat naidis pret ebrejiem Livonijā: laika posmā no 1195. līdz 1279. gadam 17 Romas katoļu baznīcas konsiliji (no 40, kuri šajā laikā tika sasaukti) bija pieņēmuši pret ebrejiem vērstus dekrētus; baznīca darīja visu, lai tiktu aizmirsts tas, ka pirmie kristieši bija ebreji; Vakareiprē ebrejiem jau sāka uzspiest speciālu zīmju valkāšanu, dažreiz pat tika pilnīgi aizliegti kontakti ar viņiem un dažreiz viņi tika pielīdzināti vai nu no sabiedrības padzītajiem leprās slimniekiem vai pat dēmoniņiem.; baznīcās, vismaz sākot ar 12. gadsimtu, parādījās daudz elementu, kuri atspoguļoja naidu pret ebrejiem (gleznojums, vitrāžs un zīmējums uz logu stikliem).² Cik lielā mērā baznīcas

antijūdaisms bija izplatīts Livonijā, ir ļoti grūti spriest (piemēram, baznīcās laikam nebija sastopami zīmējumi vai vitrāžas, kurās būtu iemiesots anti-jūdaisms). Daudz vieglāk ir pieņemt to, ka Livonijas ordenis – kurš pats bija aktīvs tirdzniecībā – un Livonijas pilsētas laikam nevarēja izvairīties no ekonomiskas dabas sakariem ar ebrejiem, īpaši – 15. gadsimtā, kad sāka pieaugt viņu skaits kaimiņu Lietuvā, kura bija Livonijas bīstams politiskais pretinieks, bet arī ļoti aktīvs tirdzniecības partneris. Rīgai ļoti nozīmīga bija tirdzniecība pa Daugavu un rīdzinieki visiem spēkiem sargāja savu tirdzniecību ar Polocku un Vitebsku – kuras jau 14. gadsimtā bija nonākušas Lietuvas lielkņaza varā un kurās sāka parādīties ebreji – no pārējo Hanzas pilsētu konkurences. Jau 15. gadsimtā Lietuvas lielkņazistē ebreju tirgotāji sāka specializēties meža materiālu tirdzniecībā; pilnīgi iespējams, ka arī ebreji sāka piegādāt meža materiālus Rīgai, kurai meža preču eksports kļuva nozīmīgs arī tikai 15. gadsimtā; redzamāku lomu meža materiālu tirdzniecībā ebreji sāka spēlēt gan tikai 17. gadsimtā un, liekas, ka 14. – 15. gadsimtā viņu nozīme Lietuvas tirdzniecībā vēl nebija liela).³

Atsevišķi ebreji – piemēram, varbūt kāds Jakobs 1536. gadā Rīgā (1936. gadā Rīgas ebreju kopiena pat svinēja 400 gadu kopš ebreju parādīšanās Rīgā, lai arī jāšaubās vai šis Jakobs bija kas vairāk, kā uz brīdi ieceļojis tirgotājs; skaidrs, ka nevarēja pat būt runa, ka tas būtu bijis ebreju kopienas sākums Rīgā) – noteikti bija uzturējušies Livonijā tirdzniecības darījumu dēļ – pie tam, daudz biežāk tie bija ebreji no austrumiem (Lietuvas), nekā no Rietumiem (ebreju absolūtais vairākums visos laikos Latvijā ienāca un ienāks – vienalga kādā veidā – kā tirgotājs uz brīdi, vai kā ieceļotājs uz apmešanos – no austrumiem vai dienvidaustrumiem, no Lietuvas, Baltkrievijas, Ukrainas, Krievijas). Tiesa, nav jāizmirst, ka jebkurš ārzemju tirgotājs varēja, piemēram, Rīgā, slēgt darījumus tikai un vienīgi ar Rīgas tirgotāju starpniecību un kopš 1376. gada vispār nevarēja nodarboties ar mazumtirdzniecību, jo Rīga nenogurstoši, ilgi un sekmīgi sargāja savas privilēģijas pret jebkuru ārzemnieku, lai kas tas būtu. Savukārt, kad Livonijas tirgotāji ieradās Lietuvas lielkņazistē, viņiem noteikti bija kontakti ar ebrejiem, īpaši, kad viņu skaits Lietuvā pieauga 16. gadsimtā. Taču kaut cik pastāvīgi ebreji sāka apmesties uz dzīvi Latvijas teritorijā tikai pēc Livonijas konfederācijas likvidācijas, kura notika laikā no 1558. līdz 1562. gadam, pie tam, sākotnēji, tas bija pavisam neliels ebreju skaits, kuri uzturējās vai nu tirdzniecības nolūkos uz neilgu laiku, vai apmetās uz pastāvīgu dzīvi, bet šī apmešanās nebija tiesiski noregulēta – viņiem bija jāreķinās ar padzišanas iespēju (izņemot Latgali – skat. turpmāk). Lai arī literatūrā jau izsens, kopš 19. gadsimta vidus, ir sastopami minējumi par ebreju kapakmeņiem Livonijas Latvijas daļā 14.–15. gadsimtā, nekādu uzticamu liecību par to nav un diez vai var būt. Pat ja būtu bijis kāds 14. vai 15. gadsimta kapakmens, tad runa varētu būt bijusi tikai par kādu pēkšņi mirušu iebraukušo vientuļu ebreju tirgotāju, bet kas tad būtu varējis iecirst ebreju valodā uzrakstu uz kapakmens? Ja ebreji būtu bijuši vairāki un uz ilgāku apmešanos, viņi būtu mirušos veduši apglabāt uz Lietuvu, kur 14. gadsimtā varbūt jau bija ebreju

kapi – ebrejus varēja apglabāt tikai ebreju kapos (tikai vairākus gadsimtus vēlāk Latvijā bija satopami arī gadījumi, kad ebrejus apglabāja atsevišķā kristiešu kapsētas daļā; ne vienu, ne citu kapu Livonijas laikā nebija, nevarēja būt un pēc tiem nebija vajadzības). Minējums par ebreju kapakmeņiem Livonijā vai ebrejiem Jelgavā jau 14. gadsimtā⁴ jāuztver kritiski (neizmirsīsim, ka Jelgavā 14. gadsimtā bija tikai ordeņa pils un pavisam mazs miestniņš pie pils – tikai ar 1498. gadu miestniņu sāka saukt par pilsētu: ko ebreji tur būtu darījuši 14. gadsimtā, kur pārgulējuši)? Vēl pat ilgu laiku pēc Livonijas bojā ejas ne visās Latvijas vietās, kur jau *pastāvīgi* dzīvoja ebreji, viņiem bija arī kapsētas.⁵

Taču pat tas, ka ebreji kļuva biežāk sastopami pēc Livonijas bojā ejas, vēl nenozīmēja, ka sāka veidoties *Latvijas ebreji*, līdzīgi litvakiem Lietuvā. Ļoti daudzu apstākļu dēļ Latvijas ebreju – kā kopienas ar specifiskām un daudz maz vienotām iezīmēm – nebūs līdz pat neatkarīgās Latvijas izveidei 20. gadsimta sākumā, un pat neatkarīgās Latvijas divdesmit gadi diez vai pabeidza Latvijas ebreju iekšēju konsolidāciju. Šādam lietu stāvoklim bija vismaz trīs cēloņi: pirmkārt, Livonijas bojā eja ievadīja vairāk kā divus gadsimtus ilgstošu Latvijas teritorijas politisko sadalījumu un dažādo varu dažādu attieksmi pret ebrejiem; otrkārt, ebreji, kuri ieradās Latvijas teritorijā, paši bija ļoti dažādi un nāca no kulturāli ļoti atšķirīgām vietām; šo iekšējā ebreju atšķirību saglabāja un pat padziļināja masveida t.s. Krievijas ebreju ieceļošana 19. gadsimta otrajā pusē; treškārt, pat visas Latvijas iekļaušana cariskās Krievijas sastāvā 1795. gadā neradīja visu latviešu apdzīvoto zemju apvienošanu vienā administratīvā vienībā (guberņā), bet Latgales iekļaušana, sākotnēji, Pleskavas un vēlāk Vitebskas – tas ir, nebaltešu guberņās – saglabāja dziļās atšķirības starp dažādu Latvijas novadu ebrejiem. Līdz ar to ir jāmet ļoti īss skats uz dažādo novadu dažādajiem ebrejiem.

Kurzemes hercogistes (1561–1795) ebrejus laikam ir pamats uzskatīt par laimīgākajiem ebrejiem Latvijā, kuru dzīve, lai arī ne bez likstām, tomēr bija vismierīgākā – kas bija pats galvenais ebrejiem – un pat sekmīgākā. Sākotnēji ebreji ienāca Kurzēmē vismaz no divām vietām – no Lietuvas un Polijas – šo ienācēju bija visvairāk – un no Prūsijas vai pat Ziemeļvācijas. Pirmo hercogistes 100 pastāvēšanas gadu laikā viņu skaits bija neliels un nepastāvīgs, taču jau 16. gadsimta beigās un 17. gadsimta sākumā ebreji bija nereti sastopami Grobiņas un Liepājas apkaimē, kur viņi savāca dzintaru un nogādāja to pārdošanai uz Mēmeli vai Dancigu. Ebreju skaits sāka augt, sākot ar 1660.–1670. gadiem, kad ieceļoja ne tikai atsevišķas ģimenes, kā līdz šim, bet pat lielākas grupas, īpaši, no neseno ukraiņu īstenoto grautiņu izpostītās Ukrainas vai Lietuvas un 18. gadsimta beigās, hercogistes pazušanas no Eiropas kartes priekšvakarā, jau sasniedza 9000; viņiem jau bija savas kapsētas un sinagogas, kas ļauj runāt par ebreju kopienu. Reti kurā citā Latvijas vietā ebreju likteni ietekmēja vai centās ietekmēt tik daudz politisku un ekonomisku spēlētāju; tie bija vismaz pieci: Kurzemes hercogs; vietējā muižniecība; hercogistes pilsētu vācu iedzīvotāji; Polijas karalis –

hercogistes formālais suverēns, un 18. gadsimtā – pat Krievijas valdība, kura aktīvi iesaucās hercogistes dzīvē un uzskatīja – ne bez pamata – to par savu protektorātu. Pirmajiem un galvenajiem spēlētājiem – hercogi – nebija konsekventas politikas nostājā pret ieceļojušajiem ebrejiem. Politika vairākkārt mainījās. Tā varēja būt labvēlīga (pat uzkrītoši) – piemēram, hercoga Ernesta Bīrona valdīšanas sākumā, kad, alkatības mākts un atdarinot vienu otru vācu firstu, viņš veicināja ebreju biznesmeņu ienākšanu Kurzemē, nodrošināja viņiem savu aizsardzību (*“Schutzjuden”*) un pat iecēla 1737. gadā, tikko kļuvis par hercogu, ebreju Leviju Lipmanu par savu finansu pārzinātāju, ar to radot vietējo pilsētnieku neslēptu nepatiku. Tā varēja būt pilnīgi citāda, klaji negatīva, kad, pilsētnieku spiediena iespaidā, hercogi vismaz divas reizes – 1714. un 1760. gadā – varbūt pat nopietni mēģināja padzīt ebrejus no Kurzemes, bet pilnībā tas nekad netika panākts: hercogs vai muižnieku republikas parlaments – landtāgs – lēmumus par izraidīšanu pieņēma vai apstiprināja agrāk pieņemtos lēmumus 1692, 1717, 1727, 1730, 1733, 1739, 1747, 1754, 1758, 1760. gadā; tik bieži lēmumi liecināja par to, ka, izņemot pavisam nelielu ebreju skaitu, izraidīšana tomēr nav notikusi – citādi nebūtu bijis jāpieņem tik daudzi atkārtoti lēmumi; gandrīz katram lēmumam tomēr tika pievienots paskaidrojums par to, kādas ebreju grupas nav jāpadzen. Nekonsekventās politikas padzišanas jomā galvenais cēlonis bija ekonomiskie labumi, kurus ebreji deva hercogistei, piemēram, kaut vai 400 Alberta dālderu, kuri ebreju ģimenes galvām bija jānomaksā kā nodoklis hercogistes kasē (tā bija milzīga summa – zirgu varēja nopirkt par 10–12 dālderiem). Kopumā tomēr hercogi nebija konsekventi ebreju labvēļi vai nelabvēļi; piemēram, kad ilgajā trimdā novārdzinātais Ernests Bīrons atgriezās hercogistē 1763. gadā, viņa varas pēdējie seši gadi bija vieni no pašiem mierīgākajiem ebreju dzīvē – nekāda pret ebrejiem vērstai likumdošanai viņam vairs nebija nedz spēka, nedz vēlēšanās. Interesants un līdz šim maz pētīts temats ir par Bīrona un vismaz divu augstāko Kurzemes muižnieku – ģenerāļa – feldmaršala Miniha un galma ober – maršala Levenvoldes – aizņēmumiem Holandē; lai arī Bīrons savas valdīšanas pirmajā posmā varēja paļauties uz Krievijas (carienes Annas) finansiālo palīdzību, 1740. gadā 11 hercoga muižas bija iekļātas vienam Holandes tirgotājam un vienam holandiešu bankierim un šķiet, ka vismaz viens no viņiem – kāds Fermans, ir bijis ebrejs; aizdevumi no Holandes, kurus bija saņēmis Bīrons, esot pārsnieguši finansiālo atbalstu no Krievijas, bet izmaksas par aizdevumu dzēšanu ir bijušas patiešām ļoti ievērojamas – piemēram, vienā no tām, 1740. gada 23. jūnijā, hercogs samaksāja 177 458 dālderus.⁶

Muižniecība – otrs un Kurzemē ļoti ietekmīgais politiskais spēlētājs – bija, iespējams, relatīvi visdraudzīgākā ebrejiem valdošās sabiedrības daļa, lai arī viņu vidū bija daži izņēmumi (piemēram, Subates īpašnieki Osten-Sakeni, kuri 1686. gadā aizliedza ebreju apmešanos viņu valdījumos, taču – ne uz ilgu laiku)⁷; vairākumā muižnieki bija ieinteresēti ebreju pakalpojumos, īpaši – finansiālajos un darbojās kā ebrejus aizstāvošs spēks (nereti muižnieki bija kļuvuši jau atkarīgi no ebreju aizdevumiem); ebreji veikli

piemērojās muižnieku vēlmēm, piemērām – kā rakstija vēsturnieks Gvido Sraube – muižniekiem bija raksturīga gandrīz fanātiska mīlestība uz labas sugas zirgiem un ebreji 18. gadsimtā un 19. gadsimta sākumā specializējās uz dārgu un ļoti vērtīgu zirgu piegādi. Savukārt, muižnieki – brīvmūrnieki, savu liberālo uzskatu iespaidā, pat iestājās par ebreju emancipāciju. Vācu pilsētnieki, toties, bija visnedraudzīgākie – ekonomiskās konkurences dēļ un viņi vairākkārt mēģināja panākt ebreju amatnieku – kuri bija tiešā hercoga jurisdikcijā – izraidīšanu (piemēram, 1625. gadā, kad Liepāja saņēma tiesības, tajās bija noteikts, ka ebreji nedrīkst uzturēties Liepājā; 1732. gadā Ventspils, Bauskas, Jaunjelgavas un Kuldīgas pilsētas iedzīvotāji sūdzējās Polijas karalim par ebreju konkurentiem), taču arī viņu attieksme nebija tikai viennozīmīgi negatīva – ebreji pamazām sāka kļūt arī par partneriem saimnieciskajās aktivitātēs, piemēram – tieši ebreji bija tie, kuri nodrošināja Krustpilij un pat visai hercogistei ieguvumus no slavenajiem Krustpils gada tirgiem 18. gadsimtā, kad Krustpils atradās triju valstu – Kurzemes hercogistes, Polijas un Krievijas (Vidzeme) – saskarsmes punktā (no Krustpils ebreju tirgotāji ieradās arī Krievijas varā esošajā Rīgā, ar precēm, pēc kurām bija liels pieprasījums un kuras Rīga varēja eksportēt uz ārzemēm un pavisam negribēja zaudēt šo ienesīgo biznesu). Ebreji bija nepieciešami arī latviešu zemniekiem, jo uzpirka viņu saražoto (piemēram, 1759. gadā uz Liepāju ebreju tirgotājs bija atvedis sviestu; Kurzemes un Zemgales zemnieki bija apmierināti ar piena produktu pārdošanu ebrejiem un cenu, kas tika maksāta – piemēram, divas vai trīs sudraba kapeikas par stopu – 1,275 litriem)). Ebreju amatnieki jau 18. gadsimta vidū bija iekarojuši spēcīgas pozīcijas vairākos arodos, kuros viņi būs pazīstami kā labi meistari līdz pat divdesmitajam gadsimtam – piemēram, 1754. gadā kāds Jelgavas (Mītavas) amatnieks sūdzējās, ka ebreji rada konkurenci skārdniekiem un skroderiem – tie patiešām būs, pie tam, visā Latvijas teritorijā, ļoti populāri arodi ebreju vidū; ebreji bija labi stiklinieki un pogu izgatavotāji. Viens arods jāmin īpaši – ebreji bija izcili *jumiķi* un kā tādi viņi piedalījās pat Rundāles pils jumta noseģšanā: lai arī lielākais amatnieku skaits, kuri bija nodarbināti ļoti ilgstošajā pils celtniecībā, bija krievu amatnieki, kuriem sekoja vietējie vācieši un latvieši, nav jāizmirst arī jumiķis ebrejs *Izraels Eliass*, tāpat kā vēlāk Samuels Arons un Judelis Hiršs, kuri 1805. gadā atjaunoja slavenās Academia Petrina jumtu Jelgavā. Ebreju amatnieki Kurzēmē nebija apvieņoti cunftēs, kas darīja viņus izveicīgākus, noslēdzot līgumus un, protams, pastiprināja viņu stāvokli konkurencē ar kristiešu amatniekiem, lai arī – vismaz attiecībā uz latviešiem – jau bija izveidojusies zināma specializācija: reti kurš latvietis vēl darbojās kā skārdnieks un reti kurš ebrejs – kā mūrnieks. Ebreju uzņēmība bija dažreiz tik liela, ka pārvarēja – pat demonstratīvā veidā – visas Kurzemes pilsētnieku pretestības: "Jeruzalemes viesnīca", kuru atvēra uzņēmīgs ebrejs Meijers Kreslavs pašā hercogistes galvaspilsētas Mītavas centrā, bija ļoti uzskatāms piemērs, tāpat kā turīgā Kalmana Bor-kuma darbība, kurš 1784. gadā finansēja sinagogas no akmens būvniecību Jelgavā, pavisam neilgi pēc tam, kad 1781. gadā Kurzemes pilsētu pārstāvēji

kārtējo reizi – un nesekmīgi – bija pieprasījuši no hercoga padzīt ebrejus.⁸

Polijas karaļu vara un loma hercogistes dzīvē neapturami kritās, taču dažās vietās, kuras bija tiešā karaļa pārziņā – tāda bija Palanga – vietējie ebreji baudīja tās pašas labvēlīgās privilēģijas, kuras bija dotas Polijas – Lietuvas ebrejiem (1639. gadā Vladislavs IV deva Palangas – kura agrāk piederēja Lietuvas lielkņazistei – ebrejiem pilsoņu tiesības, atļāva uzturēt kapsētu un brīvi nodarboties ar biznesu; viņa privilēģijas vēlreiz apstiprināja Augusts III 1742. gadā). Cariskajai Krievijai sagrābjot Igauniju un Vidzemi un izvietojot savu garnizonu Mitavā 18. gadsimta sākumā, Kurzemes hercogi sāka izjust spiedienu arī no tuvējās Rīgas, krievu ģenerālgubernatora sēdekļa vietas. Kamēr Krievija nebija pilnīgi sadalījusi Poliju un sagrābusi tās lielāko daļu – līdz ar daudziem tūkstošiem ebreju – tās valdnieki varēja nodarbināt sevi ar ebreju padzišanas no Krievijas iecerēm (pēc Polijas sagrābšanas simtus tūkstošus ebreju vairs nevarēja padzīt; bija jāsāk izstrādāt speciāla ebreju jautājuma politika). Tā 1770. gadā Džordžs fon Brauns – Rīgas (Vidzemes, un kopš 1775. gadā – arī Igaunijas) – ģenerālgubernators, viens no aktīvākajiem un noteikti visilgāk kalpojušajiem Rīgas ģenerālgubernatoriem (no 1762. līdz 1792. gadam)⁹, pieprasīja no Kurzemes hercoga padzīt ebrejus no hercogistes un pat piedāvāja krievu karaspēka palīdzību padzišanas īstenošanai, taču panākt to nebija viņa varā; atkal par ebreju palikšanu aktīvi iestājās Kurzemes muižniecība un turpmāk, labvēlīgākai kļūstot pašas carienes Katrīnas II politikai pret ebrejiem, padzišanas vairs neapdraudēja Kurzemes ebrejus – nedz šajā laikā, kas bija atlicis dzīvot pašai hercogistei, nedz Krievijas varā (zīmīgi, ka pašam Braunam Rīgā bija savi aizsargājamie ebreji – *Schutzjuden*).

Pēdējiem divdesmit hercogistes pastāvēšanas gadiem – no 1775. līdz 1795. gadam – bija raksturīgas intensīvas politiskas un pat intelektuālas debates par ebreju jautājumu. *Pirmkārt*, lai arī šajā laikā joprojām vēl atskanēja dažu vietējo hercogistes politiķu aicinājumi padzīt ebrejus (1778. gads), padzišana kļuva arvien nerealāka un galu galā tika noņemta no dienas kārtības, pat – ieceru līmenī; *otrkārt* – padzišanai zaudējot aktualitāti, aktuāls kļuva jautājums par ebreju tiesiskā stāvokļa modernu noregulējumu Kurzēmē – ja ebreji paliek, tad jāatrisina visi ar ebrejiem saistītie tiesiski jautājumi (faktiski tas bija galvenokārt jautājums par ierobežojumu atcelšanu); vairāki Kurzemes politiķi – fon Reke, fon Rumels, Gustavs Renne – piedāvāja savus ebreju jautājuma risināšanas veidus un 1778., 1780. un 1794. gadā to mēģināja atrisināt landtāgs, taču domstarpību dēļ hercogistes politiķi šo uzdevumu neizpildīja un kad hercogiste nonāca Krievijas varā, ebreju tiesiskais stāvoklis nebija noregulēts. *Treškārt* – pats interesantākais, manuprāt, bija tas, ka hercogistes diezgan aktīvajā intelektuālajā dzīvē atspoguļojās arī ebreju jautājums, kurš, galu galā, bija apgaismības gadsimta jautājumu par cilvēka dabiskajām tiesībām atspoguļojums. Neilgi pirms hercogistes piepiedu iekļaušanas Krievijā, Kurzēmē – apgaismības kopumā un ebreju apgaismības – haskalas – iespaidā – notika pirmā diskusija (1787. gadā) par ebreju jautājumu; tā liecināja par to, ka Kurzemes *Literaten* – literāti, inte-

lektuāli – bija sākušī interesēties arī par ebreju emancipāciju (arī ebreji Kurzemē sāka kļūt par *Literaten*, apstiprinot gan ebreju apgaismības – haskalas iespaidu, gan pašas Kurzemes auglīgo garīgo gaisotni; piemēram, Jelgavas ārsts *Markuss Hercs* (1747.–1803.), M. Mendelzona skolnieks, publicēja filozofiska rakstura esejas, protams – vācu valodā).

Vismaz četri pamfleti – viena no tiem autors bija pats ebrejs, Bauskas ārsts Dr. Lahmans – no dažādiem viedokļiem aplūkoja ebreju klātbūtni Kurzemē. Viedokļi bija daudzveidīgi – no aicinājumiem uz toleranci ("*Die Duldung der Juden*") un integrāciju vācvalodīgajā sabiedrībā, līdz tradicionālajām apsūdzībām kristietības zaimošanā. Pat dedzīgākie ebreju aizstāvji, kā luterāņu mācītājs Georgs Milihs (*Mylich*), kurš mudināja piešķirt ebrejiem visas pilsoņu tiesības (vēsturnieks Jāzeps Piseckis, raksturojot Miliha rakstīto, uzsvēra, ka tas ir "dziļas humanitātes un cilvēku mīlestības apdvests. Ētisko principu vārdā autors uzstājas pret žīdu tiesību ierobežošanu..."¹⁰) un uzskatīti viņus par līdztiesīgiem pilsoņiem tikai ar citu reliģiju – tas bija patiešām ļoti moderns princips, izteikts Kurzemē pat agrāk, nekā to sāks piemērot Francija pēc Lielās revolūcijas vai Vācija, gandrīz simts gadus vēlāk – tomēr aicināja ebrejus modernizēties, atmetot uzkrītošī atšķirīgo apģērbu un sekot modernā laika garam. Šī diskusija par ebreju jautājumu liecināja par šķietami provinciālās un pretstatā visai politiskajai loģikai izdzīvojušās hercogistes izglītotāko slāņu augsto intelektuālo un ētisko līmeni.¹¹ 1795. gadā Krievija anektēja Kurzemi un to, ko nebija spējusi hercogiste pati – tiesiski sakārtot ebreju dzīvi, tagad bija jārisina Pēterburgai. Pāvila I īsais valdīšanas posms (1796.–1801) bija labvēlīgs Kurzemes ebrejiem: Kurzemes barona un ievērojamā brīvmūrnieka – Varšavas un Berlīnes ložās, ar iespaidīgiem starptautiskiem sakariem – Kārļa Heinriha Heikinga (*Karl – Heinrich von Heyking*, 1751–1809) mudināts, Pāvils un Krievijas Senāts deva Kurzemes ebrejiem faktiskas pilsoņu tiesības (lai arī ebreju tirgotājiem un amatniekiem joprojām bija jāmaksā divreiz lielāki kā kristiešiem nodokļi).¹² Tomēr Pāvils I pat Kurzemē joprojām saglabāja arhaiskos ebreju *kahalus* un par pārsteigumu tieši izglītotajā Kurzemē tie darbosies visilgāk visā impērijā. Arī Kurzemes ebrejus Krievijas valdība centās izraidīt no lauku apvidiem, ar nolūku samazināt krogu skaitu, naivi cerot, ka tas samazinās zemnieku dzeršanu; nevis ebreji, bet tieši paši Kurzemes muižnieki, kuri jau hercogistes rītausmā bija saņēmuši – ar pirmā hercoga Gotharda Ketlera privilēģiju 1570. gadā – tiesības turēt krogus un izmantoja šīs tiesības ļoti aktīvi, bija galvenie alkohola ražotāji un izplatītāji, lai arī Kurzemē 18. gadsimtā ebreji – tāpat kā visas citas iedzīvotāju grupas – nepalika nomaļus no ļoti ienesīgās nodarbes: sākotnēji muižnieki degvīna dedzināšanai algoja degvīna deģi, kurš nereti bija ebrejs, bet vēlāk ebreji paši sāka atvērt krogus.

Paši Kurzemes ebreji savā attīstībā, savukārt, uzrādīja vismaz divas iezīmes: pirmkārt, viņi kļuva sociāli daudzveidīgāki un izglītotāki, kas, vismaz daļēji, bija arī haskalas iespaids; grūti iedomāties lielāku pretstatu kā tas, kurš pastāvēja starp augošu skaitu ārstu – jo īpaši, bet arī citu brīvo profesiju pārstāvjiem Kurzemē, kuri perfekti pārvaldīja vācu valodu, un viņu galīgi

nabadzīgajiem un nelaimīgajiem tautas brāļiem Latgalē; gadsimta beigās gan Kurzemes, gan Latgales ebreji būs vienas valsts – Krievijas sastāvā, kas nebūt nemazinās viņu atšķirības. Otrkārt, jau 18. gadsimtā parādījās viena iezīme, no kuras nebūs brīvi ebreji nevienā pasaules malā, arī ne Kurzēmē: senākās Kurzemes ebreju dzimtas, kuras bija ieradušās jau 17. gadsimtā vai 18. gadsimta pirmajā pusē un uzskatīja sevi par gandrīz vai par seniem iedzīvotājiem, ar aizdomām un nelabprāt uzņēma jaunākos ienācējus un pat iestājās par nabadzīgo ebreju padzišanu – tas, par ko vairs neiestājās pat Kurzemes muižnieki, tagad guva atbalsi pašu bagātāko un iedomīgāko Kurzemes – īpaši – Jelgavas ebreju vidū. 1794. gadā, pašā hercogistes pazušanas no kartes priekšvakarā, 9 turīgi, pat bagāti Jelgavas ebreji Zalmana Borkuma vadībā, ieteica atstāt Jelgavā tikai 60 turīgākās ebreju ģimenes, kuras bija iecelojušās jau sen, bet 140 ģimenes (kopā Jelgavā tobrīd bija 200 ebreju ģimenes), kuras nesenāk bija iecelojušās, galvenokārt, no Lietuvas un Polijas – izsūtīt no hercogistes. “Ar neapslēptu cinisku egoismu viņi piekrit savu tautas brāļu vairākuma izraidīšanai no Jelgavas” – tā šo priekšlikumu vērtēja Piseckis.¹³ Arī ebreju vidū veidojās “aristokrātija” un “vienkāršā tauta”; jo mazāk visi ebreji kā tādi tika pakļauti spaidiem, jo lielākas kļuva viņu iekšējās atšķirības, ar tām sekojošiem “kārtu” aizspriedumiem.

Pēc Livonijas bojā ejas visizdevīgākā stāvoklī bija nokļuvuši ebreji *Kurzemes (sauktas par Piltenes) biskapijā*. Mazā muižnieku republika – tikai 4500 km² – liela, piedzīvoja gandrīz neizsekojami biežas un sarežģītās politiskās varas maiņas, nonākot dāņu, prūšu, nomināli – Polijas, un diezgan ilgu laiku – no 1656. līdz 1717. gadam – arī Kurzemes hercogu varā, un gandrīz tikpat lielas svārstības ekonomiskajā veiksme: 16. gadsimta beigu un 17. gadsimta uzplaukumu nomainīja 18. gadsimta pagrimums; Pilteni izkonkurēja Aizpute (*Hasenpoth*) – ievērojams tirdzniecības centrs 17. gadsimtā, kamēr galu galā abas zaudēja savu nozīmi, jo bez ostām neviena pilsēta Latvijā nevarēja uzplaukt pa istam un ilgstoši.¹⁴ Piltenes valstiņas pārvaldītāji aicināja ebrejus apmesties pie sevis, pretim saņemot ievērojamus nodokļus; ebreji varēja pat iegūt nekustamos īpašumus un jau ap 1570. gadu viņi saņēmuši visas pilsoņu un īpašuma tiesības, kuras vēlāk garantēja arī 1611. gada *Piltenes statūti*, kuri tika izdoti Polijas politiskajā iespaidā; Aizputē ebreji – kuri bija ļoti iespaidīgi eksporta tirdzniecībā – bija tikpat pilntiesīgi pilsoņi kā visi pārējie – patiesi rets gadījums pat Eiropas mērogā. Lai arī Aizputes ebreju kopiena bija neliela – labākajā gadījumā, pāris tūkstoši, bet 18. gadsimtā, Piltenes novadam zaudējot agrāko ekonomisko pārticību, Aizputē bija palikuši tikai 896 ebreju vīrieši (sievietes netika skaitītas), tomēr tieši Aizputē, izglīto to vācu valodu brīvi pārvaldošo ebreju vidū, parādījās vieni no pirmajiem ebreju apgaismības – *haskalas* piekritējiem Latvijas teritorijā – tāds bija rakstnieks un lūgšanu grāmatu tulkotājs vācu valodā *Ichaks Ārons Aikols* (1754–1804).¹⁵ Piltenes novada nozīme ebreju dzīvē tomēr bija ne tikai viņu tiesiskais nodrošinājums, bet tas, ka tieši šeit sāka veidoties pirmās *pastāvīgās un paliekošās* ebreju kopienas Latvijā¹⁶ (pat ar savu *kahalu* Aizputē), kuras nekad netika padzītas un pat ne pakļautas pa-

dzišanas draudiem. Nesalīdzināmi nelabvēlīgāks bija ebreju stāvoklis Rīgā; te bija vajadzīgi vairāk nekā 200 gadi, lai ebreji no ieceļotājiem, kuriem ļāva uzturēties tikai uz laiku un kurus vairākkārt apdraudēja padzīšana (un pat tika piemērota), iegūtu tiesības uz pastāvīgu apmešanos.

Lai arī Livonijas ordeņa padošanās akts Polijai 1561. gada 28. novembrī Viļņā speciāli neparedzēja aizliegumu ebrejiem apmesties Rīgā (bija paredzēts tikai aizliegums ebrejiem nodarboties ar tirdzniecību vai ievākt nodokļus karaļa labā), pilsētas birģeri cīnījās pret ebreju ieceļošanu gan laikā, kad pilsēta bija faktiski brīva (1561–1581. gadi), gan Polijas – Lietuvas varā (līdz 1621. gadam), gan zviedru (līdz 1710. gadam) varā un turpināja to darīt arī krievu laikos, taču nekad negūstot pilnīgas sekmes. Pat augstāko valdnieku – piemēram, Polijas – Lietuvas karaļa Sigismunda III 1593. gada 31. maija dekrēts par to, lai ebreji nekad neapmestos Rīgā – atbalsts galu gandrīz nekad nepanāca ebreju pilnīgu padzīšanu no pilsētas. Kā jau atzīmēju nodaļā par Lietuvu, varenie lietuvieši magnāti Radziviļi – kuru pārvaldē tobrīd bija Rīga – favorizēja savus ebrejus: 1611.–1613. gados Rīga cīnījās pret jau minētajiem *Birsischen Juden*, bet 1615. gadā pilsēta iesāka tiesvedību pret Rīgas pils stārustu A. Radziviļu, kura ļaudis tirgojās piepilsētās, nodarbojās ar amatniecību un izcirta piepilsētas mežus;¹⁷ nav šaubu, ka viņu vidū bija arī ebreji. Iespējams, ka pat Rīgas jezuītiem – kuri bija saimnieciski ļoti aktīvi – bija vismaz epizodiski sakari ar ebreju tirgotājiem (piemēram, jezuīti 1607. gadā Viļņā iepirka audumu, 1618. gadā – kažokādas;¹⁸ jezuīti gan importēja dažādas preces, gan eksportēja pašu īpašumos saražoto). Zviedru laikos pašreizējās Maskavas un Lāčplēša ielu krustojuma tuvumā, sākot ar 1638. gadu, tika iekārtoti pirmie iebraucamie nami ebrejiem (*Judenherberge*), un vairāk kā 150 gadus ebreji centās panākt vismaz četras lietas: lai iebraucamās vietas būtu tuvāk pilsētas centram (mūriem), kas atvieglotu tirdzniecību; lai par uzturēšanos tajās būtu jāmaksā mazāk; lai uzturēšanās Rīgā kļūtu ilgāka; lai iebraucamo vietu būtu vairāk. Auga ebreju loma meža materiālu piegādē Rīgai no Lietuvas lielkņazistes, lai arī XVII gadsimtā ebreji vēl galvenokārt pildīja lielo lietuviešu un poļu feodāļu – eksporttirdzniecība ar meža materiāliem bija feodāļu privilēģija – pilnvaroto (*faktoru*), kā arī tulkus lomu Rīgas ostā. Liela apjoma patstāvīgai tirdzniecībai ar mežu Lietuvas ebrejiem vēl trūka kapitāla.¹⁹

Kā vienmēr un visur atsevišķi ebreji ieguva augstus labvēļus un sāka dzīvot pilsētā ilgstoši – tāds, piemēram, bija no Viļņas ieceļojušais izveicīgais Naftalijs Hiršs, kurš 1715. gadā saņēma paša varenā cara favorīta, kņaza un feldmaršala A. Meņšikova atļauju uzturēties Rīgā kā samaksu par viņa pakalpojumiem krievi, tomēr draudi tikt padzītiem netika likvidēti gandrīz visa 18. gadsimta gaitā. Vistuvāk realitātei tie bija enerģiskās carienes Elizabetes II laikā, bet, iespējams, ka pat viņas 1742. gada 2. decembra dekrēts par ebreju padzīšanu no Rīgas netika pilnībā īstenots: lai cik liela nebūtu Rīgas birģeru nepatika pret konkurentiem, rīdzinieki jau bija diezgan sen un cieši saistījušies ar ebreju tirgotājiem, īpaši – koktirgotājiem un tirdzniecībā ar Lietuvu un Poliju, lai paši ciestu no ebreju pilnīgas izraidīšanas (laikam

tomēr kopš 1744. gada februāra, kad Elizabetes II pavēle tika īstenota, Rīgā palika tikai uz vienas rokas pirkstiem saskaitāmi ebreji,* no kuriem vēstures anāles ir saglabājušas varbūt pat tikai divu vārdus – Mozesu Meijeru un *Ābramu Kunci* (Kunze), kurš bija iecelojis Rīgā un bija ieteicis Rīgas balzāma sākotnējo sastāvu un uzsācis tā ražošanu tieši Elizabetes II laikā, visticamāk – ap 1740. gadu vai nedaudz vēlāk; 1750. gados – 1760. gadu sākumā balzāms jau bija kļuvis populārs, ticis ieteikts pret visdažādākām slimībām – lai arī Kuncē iespējams nemaz nebija aptiekārs – un ticis tirgots par diviem dālderiem stopā sāls nesēja Valta mājā pie Kārļa vārtiem, kur Kuncē dzīvoja).²⁰ 1745. gadā Rīgas tirgotāji rakstīja Krievijas varas iestādēm par to, ka ebreju izraidīšana negatīvi atsauksies uz Rīgas koktirdzniecību, jo šajā nozarē ebreji esot visizveicīgākie.²¹ Droši vien, ka ebreju tirgotāji turpināja ierasties Rīgā arī 1740.–1750. gados (runa ir par diviem ebreju uzturēšanās veidiem Rīgā – pirmais, plašāk izplatītais – ebreju tirgotāju ierašanās uz laiku, saimnieciskajos darījumos; šis veids laikam netika pārtraukts nekad; otrs – ebreju apmešanās uz patstāvīgu dzīvi, vai – vismaz – uz garāku laiku; šis veids Elizabetes II laikā, iespējams, tika gandrīz pārtraukts).

Lai arī Katrīna II, kura valdīja no 1762. līdz 1796. gadam, jau astotajā savas valdīšanas dienā noraidīja Senāta priekšlikumu atļaut ebrejiem iecelt Krievijā (šādai iecelšanai pilnīgi nesagatavoti bija nedaudzo Krievijas pilsētu iedzīvotāji, kuri baidījās no ebreju konkurences amatniecībā un tirdzniecībā, un šīs bažas bija pamatotas – masveida ebreju iecelšana Krievijas iekšienē būtu ļoti smags saimnieciskais pārbaudījums kopumā skaitliski lielajam Krievijas pilsētu sīkpilsoņu un tirgotāju slānim), viņas politika pret ebrejiem tomēr bija, vismaz 1770.–80. gados, gan draudzīgāka – salīdzinot ar iepriekšējiem monarhiem, gan noteikti pragmatiskāka, un citādi arī vairs nevarēja būt – tieši viņas laikā tika īstenotas visas trīs Polijas sadalīšanas un turpmāk carismam bija jādomā par to, ko darīt ar augošu ebreju skaitu, kurš ļoti ātri pārsniedza miljonu un miljonu vairs nevarēja ne uz kuriem izraidīt. Lai arī nostājā pret Rīgas ebrejiem vienreiz tika īstenots vecais precedents – padzišana (1770. gadā), tā tika īstenota jau ar ievērojamiem izņēmumiem un nav salīdzināma ar Elizabetes II apņēmību. Divi Katrīnas II lēmumi veicināja ebreju iecelšanu Rīgā. Pirmkārt, 1765. gadā viņiem tika atļauts uzturēties biznesa darījumos Rīgā jau sešas nedēļas bez pārtraukuma un tam līdzī nāca vairāku “Judenherberge” atvēršana turpmākajos gados. Otrkārt, 1783. gada 10. maija līgums starp Kurzemes hercogisti un Krieviju nodeva

* Interesanta detaļa: kad 1923. gada 19. decembrī Rīgas apgabaltiesa reģistrēja “Ebreju Apbedīšanas Brālību zem nosaukuma “Hevra Kadiša” (tās mērķis bija “..rūpēties par visu Rīgā mirušo ebreju apbedīšanu un proti: nabagus bez maksas, bet pārējos par noteiktu samaksu... Apbedīšana ir jāizdara pēc esoša pie ebrejiem rituāla..”), statūtu 2. pants bija sekojošs: “..biedrība, turpinādama pastāvošas Rīgas pilsētā no 1749. gada (Sic! – A.S.) ebreju apbedīšanas brālības “Hevra Kadišo” darbību...” – Muzejs “Ebreji Latvijā” (MEL), B-276. Varbūt patiešām pat Elizabetes II laikā ebreji nebija pilnīgi padzīti no Rīgas.

Krievijai Sloku (arī Dubultus un Majorus) un 1785. gada 4. februāra ķeizarienes ukazs dāvāja Slokai pilsētas tiesības, kurā varēja apmesties ikkatrs, ieskaitot ebrejus. Vairāki desmiti Rīgas ebreju tagad pilnīgi legāli kļuva par tuvējās Slokas pilsoņiem un netraucēti piekopa savu nodarbi Rīgā. Lai arī ukazs paredzēja, ka pašā Rīgā ebrejiem vairs nevajadzētu būt, taču aizsargājamie ebreji, kā parasti, palika un jau pēc pāris gadiem, vēloties veicināt tirdzniecību un citus biznesa veidus, 1789. gada 5. jūlijā tika atļauts 15 ebreju ģimenēm apmesties Rīgā.

Turpmāk jau nekas vairs nebija apturams: auga gan ebreju skaids Slokā, gan Rīgā un vācu birģeru politika, vērsta nu jau ne uz ebreju padzišanu, kas bija kļuvusi praktiski nerealizējama, bet uz viņu skaita ierobežošanu, kopumā bija neveiksmīga, lai arī līdz 19. gadsimta vidum ebreju skaits pilsētā nesasniedza pat tūkstoti. 18. gadsimtā spēcīgi pieauga ebreju loma Rīgas tirdzniecībā, īpaši – ar meža materiāliem. Vismaz 20% no meža materiālu piegādātājiem bija ebreji, bet gadsimta pēdējā ceturksnī viņi piegādāja Rīgai apmēram 50% potašas.²² Kopumā no krievu zemēm un no Polijas–Lietuvas Rīga saņēma piecas reizes vairāk preču, nekā nosūtīja uz turieni. Preču piegādātāji 18. gadsimtā sistemātiski un neatlaidīgi prasīja kreditus no lielajiem Rīgas tirgotājiem; kredīts bija pilnīgi neizbēgama un kopumā ļoti izdevīga Rīgas un preču piegādes rajonu saimniecisko attiecību forma, taču nereti Rīgas lielie tirgotāji nonāca arī zaudētāju lomā. 1763.–64. gada Rīgas tirdzniecības izpētes komisija atzīmēja, ka “daudzie šejienes tirgotāji” ir izputējuši, jo “poļu” piegādātāji nav atdevuši aizdevumu; skaids, ka “poļi” bija ne tikai kristiešu tirgotāji no Polijas – Lietuvas, bet arī ebreji, kuri tika apzīmēti par “poļiem”. 82 Rīgas tirgotāji bija aizdevuši “poļiem” 1 317 849 dālderus (neskaitot procentus); īpaši lielas summas bija aizdevuši lielākie Rīgas tirgotāji H. Bērenss, A. Tīrings, E. Krīgers, R. Bekers, J. Rēze. Minētā komisija uzskatīja, ka šī milzīgā summa ir iestrēgusi pie poļu un ebreju preču piegādātājiem un daži no rīdziniekiem bija pat devušies ilgus un nogurdinošos ceļojumos uz Polocku un Vitebsku, cenšoties atgūt aizdoto.²³ Tas bija nenovēršams riska faktors tirdzniecībā un zināma veida maksa par Rīgas tirgotāju lielajām privilēģijām un ievērojamo peļņu.

Ebreju loma Rīgas eksporta tirdzniecībā bija ievērojama arī 19. gadsimta pirmajā pusē, taču tie vēl nebija paši Rīgas ebreji, bet ebreji no Lietuvas un Baltkrievijas. Rīgas eksportā dominēja lina, linsēklas, kaņepes, kokmateriāli, labība; eksporta preču piegādē ievērojama nozīme bija Daugavas ūdensceļam, īpaši – koku pievedumā (Rīga saņēma kokus galvenokārt no Minskas guberņas austrumu apgabaliem; nozīmīgākie koku savākšanas punkti bija Bobruiska un Borisova, kur dzīvoja daudz ebreju; kopumā lielākais dažu preču pievedums uz 19. gadsimta vidu nāca no Vitebskas guberņas, kur ebreju nozīme tirdzniecībā arī bija ļoti liela, lai arī bieži preču piegādātāji bija arī zemnieki, ieskaitot – dzimtilvēkus). Rīgas eksporta preču piegāde galvenokārt notika ar Lietuvas, Baltkrievijas un Iekškrēvijas guberņu tirgotāju *starpniecību*; Lietuvā un Baltkrievijā ebreju tirgotāju bija ļoti daudz. Rīgas eksports bija sarežģīta saimnieciska sistēma, kuras galvgali bija t.s.

komisionāri – tirgotāji un eksporta namu īpašnieki, kuri tieši nodarbojās ar preču eksportu uz ārzemēm. 19. gadsimta pirmajā pusē komisionāru vidū ebreju nebija un nevarēja būt – monopols piederēja Rīgas namniekiem, bet ebreji vēl nevarēja iegūt nekustamo īpašumu; pilnīgi dominēja vietējie vācieši vai ārzemnieki (piemēram, 1822. gadā Rīgas lielākie koku tirgotāji bija Bergholcs, Helmunds, Drahenhauers, Volmerangs, Barklajs de Tolli, gandrīz tie paši, kas 18. gadsimtā)²⁴; Rīga bija viena no konservatīvākajām Krievijas pilsētām, kura sargāja vecās tirgotāju privilēģijas. Rīgas tirgotāji vai viņu pārstāvji piegādes līgumus ar starpniekiem parasti slēdza rudenī; starpniekiem bija jāpiegādā preces noteiktā laikā, daudzumā un kvalitātē; piegādes laiks tradicionāli bija 31. maijs; Baltkrievijas tirgotāji – starpnieki, kuri parasti nebija īpaši turīgi, nereti aizņēmās naudu no Rīgas vācu tirgotājiem; īpaši koku piegādei uz Rīgu bija vajadzīgi lieli aizdevumi tālā ceļa dēļ. Starpnieki saņēma avansu preču iepirkšanai un transportam līdz Rīgai; savukārt, starpnieki, kas bija noslēguši līgumus ar Rīgas tirgotājiem, bieži nepiegādāja preces paši, bet salīga vēl citus starpniekus, kuri jau tieši piegādāja precī noteiktam Rīgas tirgotājam. Šajā daudzpakāpju starpnieku posmā ebreji jau bija ievērojami pārstāvēti. Ne vienmēr viss darbojās nevainojami, pie tam – no abām pusēm. Bija sastopami gadījumi, kad koku piegādātāji, pēc galīgās norēķināšanās, bija vēl palikuši parādā Rīgas tirgotājiem, bet nereti bija arī otrādi, kā tas jau bija bijis iepriekšējā gadsimtā: 1827. gadā 49 tirgotāji no Baltkrievijas bija izkrāpuši no Rīgas tirgotājiem 4 miljonus sudraba rubļu.²⁵ Ebreju tirgotāju – nu jau ne tikai kā starpnieku – loma Rīgas eksporta tirdzniecībā ieguva jaunas iespējas pēc 1861. gada 22. novembra, kad beidzot, ar lielu novēlošanos tika atceltas Rīgas namnieku tirdzniecības privilēģijas, ieskaitot monopoltiesības uz eksporta tirdzniecību un starpniecību; tā bija viena no visnozīmīgākajām reformām Rīgas tirdzniecības vēsturē – beidzot arī Rīgā sākās jauni, kapitālisma laiki.

Lai arī 18. gadsimta beigās ebrejiem vēl nebija oficiāli atļauts dzīvot Rīgā, tieši šeit Pāvils I 1799. gadā lika nodibināt pirmo ebreju grāmatu cenzūras komiteju visā Krievijā (ebreju grāmatu cenzūra bija daļa no vispārējās cenzūras ieviešanas Krievijā). Rīga bija liela ostas pilsēta, kurā gadsimta beigās tika ievests aptuveni 50 000 grāmatu no ārzemēm un valdība baidījās no carismam naidīgas literatūras izplatīšanas. Lēmumu par ievedamo grāmatu cenzūras ieviešanu bija pieņēmusi jau Katrīna II 1796. gadā 16. septembrī, taču viņas nāve neļāva to realizēt dzīvē un ukazs par ievedamo grāmatu cenzūras ierīkošanu Krievijā nāca klajā jau Pāvila I laikā, 1797. gada 11. februārī. Cenzūra tika ierīkota arī Rīgā un tās pārziņā bija arī Kurzemes guberņa. Rīgas pilsētas maģistrātam tika uzdots arī ierīkot vietu barbariskai rīcībai – nevēlamo grāmatu sadedzināšanai; sākotnēji bija tikai trīs cenzori visām grāmatām, taču, tā kā Rīgā un Kurzemē bija sākušās ieplūst arī ebreju grāmatas, tad Rīgas cenzūrai kopš 1799. gada bija jāuzrauga arī tās un tika radīti jauni amati tieši ebreju grāmatu cenzoriem. Rīgā kļuva jūtams arī haskalias iespaids un pat ieradās viens otrs Mozes Mendelsoņa skolnieks no Berlīnes, piemēram, *Leons Elkanāns*, kurš arī kļuva par vienu no trim

ebreju grāmatu cenzoriem* Rīgā (lēmām apgaismības piekritēji – *maskilim* – parādījās gandrīz katrā vietā, kur dzīvoja ebreji, līdz 19. gadsimta vidū sasniedza pat Ludzu Latgalē).²⁶

Vismaz trīs pretrunu grupas jau parādījās Rīgas ebreju vidū 18. gadsimta beigās–19. gadsimta sākumā: pirmā bija tiesiskās dabas: starp aizsargājamajiem ebrejiem un pārējiem, neaizsargātajiem; otra bija izcelsmes, reliģisko nianšu un lingvistiskas dabas: starp arvien lielākā mērā iecelojušajiem no Baltkrievijas un Polijas ebrejiem, no vienas puses, un senākiem, nosacīti vietējiem ebrejiem (konflikts kļuva īpaši ass 1783. gada oktobrī jautājumā par to, kura ebreju grupa būs vadošā sinagogā; Baltkrievijas un Polijas ebreji pat sūdzējās ķeizarienes administrācijai, ka daži vadošie vietējie Rīgas ebreji neievēro reliģiskas normas: dzer nekošera vīnu un pat ierodas iedzēruši uz dievkalpojumu;²⁷ trešā pretrunu grupa – arvien stiprāka, jo vairāk auga ebreju skaits – bija vistradicionālākā: starp bagātajiem un trūcīgajiem.

Gandrīz pusgadsimts Rīgas ebrejiem vēl bija jāgaida, līdz 1841. gada 17. decembra ķeizariskais dekrēts uzlaboja viņu tiesisko stāvokli: ebreji, kuri bija ieguvuši Rīgā pastāvīgu dzīves vietu, turpmāk varēja legāli palikt pilsētā, taču neiegūstot tiesības uz nekustamo īpašumu un pilsoņu tiesības; tātad – ebreji tika atzīti par Rīgas *likumīgiem*, bet ne pilntiesīgiem iedzīvotājiem. Vienlaikus ebrejiem bija jānēsā “vācu drēbes” (atbilstoši Nikolaja I vēlmei modernizēt ebrejus) un tieši Rīgā 1839. gadā tika atvērta viena no pirmajām modernajām ebreju skolā Dr. M. *Lilientāla* vadībā; skolas mācību valoda bija vācu valoda un tai bija jāveicina ebreju asimilācija (tobrīd – faktiski pārvācošanu; tagad valdībai bija divi līdzekļi ebreju asimilācijai – kazarmai – kantonistiem klāt bija nākusi valsts skola; nedz viens, nedz otrs līdzeklis nebija efektīgs, jo abi bija vai nu piespiedu vai tuvu tam, bet asimilācija var būt sekmīga tikai tad, ja tā ir brīvprātīga un tāda tā sāksies Aleksandra II laikā). 1854. gadā Maskavas priekšpilsētā tika atvērta trūcīgo eb-

* Ebreju cenzoru darbība Latvijā vēl ir jāpēta; ebreju cenzors bija ļoti ietekmīga persona, nereti pat ietekmīgāka nekā cenzori – kristieši, jo bez viņa neviens cits praktiski nepārzināja ebreju valodas un cenzors bija gandrīz nekontrolējams valdnieks savā jomā (piemēram, par krievu cenzora pārestībām tomēr varēja sūdzēties viņa priekšniecībai, kura varēja arī labot cenzora lēmumus; par ebreju cenzoru darbību nebija kam sūdzēties, jo reti kurš cits varēja saprast, par ko bija runa jidišā vai ivritā tekstos); cenzoru darbību ietekmēja arī viņu simpātijas vienam vai otram reliģiskam strāvojumam jūdaismā vai ebreju sabiedriskajā dzīvē; nereti par cenzoriem kļuva kristītie ebreji, kuri bija izteikti nedraudzīgi ebreju literatūrai. Bailēs par savu amatu cenzori nereti bija īpaši piekassīgi – piemēram, 19. gadsimtā Varšavā tāds bija ļoti nemīlētais cenzors Hodaks. Taču bija sastopami arī pretēji gadījumi, kad izglītoti ebreju cenzori nopietni sekmēja ebreju literatūras un preses attīstību. Tāds 19. gadsimta beigās–20. gadsimta sākumā bija *Izraels Landau* Pēterburgā. – sīkāk skat. – D.A. Eljaševič. *Praviteļstvennaja politika i jevreiskaja pečati v Rossiji. 1797–1917.* – Sankt-Peterburg, 1999.

reju palīdzības organizācija "*Bikur Holim*" – tas bija ļoti būtisks notikums; nākotnē uz šīs biedrības pamata izauga ne tikai iespaidīga trūcīgo aprūpe, bet arī ievērojama slimnīca (skat. turpmāk); "*Bikur Holim*" patversmes atvēršana 1854. gadā liecināja par vismaz divām, lietām – lai arī ebreju skaits Rīgā tobrīd bija tikai kāds 1000 (1850. gadā bija bijis 605), viņu vidū jau bija trūcīgie un nespējīgie, kuri bija jāaprūpē; otrkārt, patversmi bija izveidojuši no Baltkrievijas ieceļojušie ebreji – hasidi, kas apstiprināja, ka ieceļošana no Iekškrievijas notika vienmēr, pat – "slēgtajā" Rīgā. Hasidi nebija vienīgie, kuri rūpējās par trūcīgajiem, taču paši – vismaz sākotnēji – nākot tieši no trūcīgajiem ebrejiem, viņi ar aprūpi nodarbojās īpaši aktīvi (un tas būs raksturīgi līdz pat 1940. gadam un arī pēc Latvijas neatkarības atgūšanas 1990.–1991. gadā). 1850. gadu beigās ebreji Rīgā beidziet ieguva tiesības uz nekustamo īpašumu (ieguva tiesības kļūt par namniekiem – skat. turpmāk); tas sakrita ar Rīgas tirdzniecības veco organizācijas formu galīgu atcelšanu un brīvās tirdzniecības principu uzvaru; brīvajā tirdzniecībā ebreji vienmēr bija vieni no galvenajiem ieguvējiem.

Tagad ir laiks pievērsties *Latgales* ebrejiem. Tāpat kā citās Latvijas daļās, ebreju vēsturi Latgalē var nosacīti iedalīt divos posmos: pirmais – ebreju ierašanās tirdzniecības nolūkos, kas notika jau vismaz no 16. gadsimta beigām; otrajā – ebreju apmešanās uz pastāvīgu dzīvi, kura sākās laikam 17. gadsimta nogalē – 18. gadsimta sākumā, bet ieguva lielu vērienu gadsimta otrajā pusē. Par to, ka jau 17. gadsimta beigās ebreji dzīvoja Ludzā un tās apkaimē, liecina kāds interesants gadījums Rīgas tirdzniecības vēsturē. 1698.–99. gada ziemā Rīgā ienāca ļoti liels labības pievedums no Ludzas apkārtnes – to atveda vairāk kā 100 pajūgos; uz pievedumu pieteica pretenzijas vienlaikus divi rīdzinieki – Rīgas virsfogts R. Zēdenss, kuram bija valdījumā Ludzas pilsmuiža un tirgotājs Johans Grīnmanis, kurš tiesā pierādīja, ka pats bija braucis pēc šīs labības uz Latgali un sapircis to nevis Ludzas pilsmuižā, bet gan krogos un galvenokārt no ebrejiem. Tātad – ebreji jau dzīvoja Ludzā, viņiem jau piederēja krogi vai viņi apmeklēja un slēdza darījumus kristiešiem piederošos krogos, kuri tobrīd bija arī saimniecisku darījumu centrs. Tomēr turpmākie gadi, pats 18. gadsimta sākums, Latgalei bija ļoti smags un tā laikam nebija pievilcīga jebkuram ieceļotājam, kurš vēlējās te apmesties uz dzīvi, neatkarīgi no ticības: mēris, kurš radīja ļoti traģiskas sekas Vidzemē, bija skāris Latgali ne mazāk – iedzīvotāju izmiršana šeit bija vēl ļaunāka, jo iedzīvotāju skaits Latgalē jau tā bija pavisam neliels, varbūt pat tikai ap 100 000. Ziemeļu kara rezultātā arī Latgalē bija izvietotas dažādu pušu karaspēka vienības un ar īpašu brutalitāti izcēlās krievu karavīru – "kazaku un kalmiku" – uzvedība; kareivju izmitināšana un rekvizīcijas bija ļoti smaga nasta vietējiem iedzīvotājiem. 18. gadsimta sākumā ebreju Latgalē tomēr vēl bija ļoti maz, piemēram, Rēzeknē 1712. gadā laikam tikai trīs – cepurnieks, skroderis un krogus turētājs.²⁸

Latgale lēnām sāka atkopties no posta un pakāpeniski ebreju skaits auga; visu *Latgales* ebreju dzīvi pārzināja kahals, kurš kopš 1764. gada atradās Krāslavā. Kristīgo pilsētnieku pretestības dēļ ebrejiem sākotnēji bija

grūti iegūt īpašumus pilsētās un līdzīgi pašai Polijai, viņi apmetās laukos un baudīja vietējā mēroga magnātu – grāfu Korfu, grāfu Plāteru – labvēlību; ebrejiem nomā tika nodotas arī magnātu zemes – tāpat kā Lietuvā, lai arī nesalīdzināmi mazākos apjomos – pati nelielā Latgalē nevarēja radīt tāda mēroga magnātus kā Radziviļi. Arveds Švābe uzskatīja, ka ebreji – nomnieki “..necilvēcīgi izmantoja zemniekus...”²⁹; iespējams, ka varēja notikt arī tā, taču par ebreju – nomnieku saimniekošanu Latgalē 18. gadsimtā joprojām zināms ir maz un liekas, ka Švābe ir pārspilējis. Droši vien ebreji Latgalē nodarbojās arī ar to, kas bija ļoti izplatīts citās Polijas – Lietuvas daļās: viņi bija *māklēri* (faktori), kuri magnāta vai vienkārši muižnieka labā veica visdažādākos pakalpojumus – pirkšana, pārdošana, vajadzīgo cilvēku sameklēšana magnāta darījumiem, informācijas piegādāšana par cenām tirgos, noma un citi pakalpojumi bija māklēru ziņā. Ebreju māklēri bija ļoti izveicīgi un izturīgi un nereti bija apmierināti pat ar pavisam nelielu peļņu. Pēc pirmās Polijas sadalīšanas 1772. gada 5. augustā Latgali pievienoja Krievijas impērijai un tā nonāca Pleskavas guberņas sastāvā. Novads bija nabadzīgs un maz apdzīvots: iedzīvotāju skaits uz to brīdi varēja būt labi ja 150 000. Baltkrievijas ģenerālgubernatora Z. Čerņišova 1772. gada septembra pirmajā ziņojumā Katrīnai II par jauniegūto zemju stāvokli minētā arī Daugavpils kā visai noplukusi pilsētele, kurā pa pilnam tukšu būdu (*holupi*) un bieži sastopami ebreji.³⁰ Daugavpils pilsētā un piecos Latgales miestos, kā arī muižās tobrīd jau dzīvoja 4531 ebrejs, sastādot 2,7% no visiem iedzīvotājiem; Daugavpilī – 802, Ludzas miestā – 62. Tas, ka laukos dzīvoja 1297 ebreji – vairāk nekā miestos – liecināja par jau pieminēto bijušajai Polijai raksturīgo tendenci atļaut ebrejiem apmesties muižu centros (ar tam līdzī nākošajām tiesībām ražot un pārdot alkoholu laukos – skat. turpmāk).

Rēzeknē 1784. gadā bija 62 koka mājas, kuras piederēja ebrejiem, bet tikai 42 koka mājas, kuras piederēja kristiešiem – tas liecināja par ebreju iedzīvotāju ievērojamo īpatsvaru (pilsētiņā bija tikai viena, divstāvu mūra ēka, taču, iespējams, jau 1784. gadā tika uzbūvēta mūra sinagoga); pilsētnieku – kā ebreju, tā kristiešu – dzīve laikam bija stipri nabadzīga, lai arī ne bez saviem priekiem: divas reizes gadā Rēzeknē notika gadatirgus, kurš katrreiz ilga septiņas dienas un bija ļoti pazīstams; uz to ieradās tirgotāji ne tikai no Baltkrievijas, no Polockas un Neveļas (viņu vidū noteikti bija ebreji) un no Krievijas, no Sebežas, bet pat no Rīgas; nelielā upīte bija bagāta ar zivīm. Parastais tirgus notika tikai svētdienās – Latgalē, tāpat kā jebkurā citā teritorijā, kurā bija ievērojams ebreju skaits, nevienas tirgus, kurš tiktu noturēts sestdienās – kad ebreji nestrādā – nebūtu sekmīgs un zemnieki uz to neierastos. Liels skaits vietējo iedzīvotāju Rēzeknē – protams, arī ebreji – bija ormaņi (*izvozčiki*)³¹, kuri pārvadāja gan preces vai izejvielas (smagie ormaņi), gan cilvēkus (ši nodarbe bija ļoti izplatīta ebreju vidū, tiesa, Latgalē tai laikam līdzī nenāca tik ievērojamā skaitā – kā tas bija izplatīts citos ebreju apmešanās rajonos – iebraucamās vietas (*postojalij dvor*) vai pasta stacijas). Tiesa, tuvākajos gados Rēzeknē laikam panika, vismaz – uz laiku; 1808. gadā kāds caurbraucējs to raksturoja kā nožēlojamu pilsētiņu,

kurā esot tikai viena iela, iedzīvotāju vairākums – ebreji; pilsētas galva – arī ebrejs.³² Pilsētas dabas skaistums laikam vērotāju nebija saistījis un tiesa, gadsimtu mija bija nevis Rēzeknes, bet Ludzas uzplaukuma laiks – Ludza bija otrā pēc nozīmes aiz Daugavpils un ievērojams tranzīta punkts preču ieviešanai no Krievijas iekšienes.³³ (Rēzekne sāka atdzīvoties sākot ar 1836. gadu, kad tika izbūvēta Pēterburgas – Varšavas šoseja, un vēl vairāk, kad 1861. gadā tika atklāts Pēterburgas – Varšavas dzelzceļš; no šī brīža līdz pat 1914. gadam pilsēta burtiski uzplauka; jau 19. gadsimta vidū Rēzeknē parādījās lielāka mēroga ebreju tirgotāji, piemēram, B. Rivošs, D. Čerfass; Šmuels Rivošs 1864. gadā uzcēla lūgšanu namu; citu lūgšanas namu 1884. gadā uzcēla Haims Rivošs; ebreju kopienu – faktiski, joprojām kahalū, neskatoties uz tā oficiālu atcelšanu, 1880. gados Rēzeknē vadīja Haims Čerfass). Tāpat kā visur citur Krievijā, ebreju tirgotāji un amatnieki Latgalē 1780. gados izbaudīja īso Krievijas liberālās politikas pret ebrejiem laiku, kad viņiem bija jāmaksā tādi paši nodokļi kā kristiešiem, bet ne vairāk, bet jau 1790. gados viņi tika aplikti ar *dubultiem nodokļiem* salīdzinot ar kristiešiem – tas liecināja, ka ebreji tomēr netika uzskatīti par pilnīgi vienlīdzīgiem pilsoņiem, neskatoties uz to, ka 1770.–80. gados Katrīnas II nostāja pret viņiem bija bijusi samērā labvēlīga. Ebrejiem nodoklis bija viens rublis gadā no dvēseles, kas tobrīd bija samērā ievērojama summa (tik daudz maksāja pūrs rudzu).

Tajā pašā laikā jāatzīmē arī tas, ka Katrīna II centās modernizēt Polijas sadalīšanas rezultātā iegūtos ebrejus: viņa neturpināja burtiski veco Polijas politiku, kuras centrā bija autonoma un arhaiska ebreju pašpārvalde (*kahalī*), kurai bija tiesības arī ievākt nodokļus. Lai arī pašpārvalde netika formāli atcelta, tās loma nopietni kritās, jo ebrejiem, sākotnēji, tika piešķirtas praktiskas visas tās pašas tiesības, kuras bija kristīgajiem pilsētu iedzīvotājiem Krievijā: ebrejiem tika atļauts ierakstīties pilsētu kārtās un viņi gandrīz visi, kolektīvi, ierakstījās sīkpilsoņu (meščane) vai tirgotāju kārtās (1779. gada 7. janvāra ukazs), maksāja šīm kārtām atbilstošus nodokļus un ieguva kārtām atbilstošas tiesības pilsētu dzīvē (viņi varēja tikt ievēlēti arī pilsētu pašpārvaldē – piemēram, sākot ar Daugavpili ebreji sāka ieņemt ļoti redzamu vietu pilsētas pārvaldē jau vismaz ap 1800. gadu; tas pats bija arī Rēzeknē); bija pakļauti savas dzīves vietas administrācijai un tiesām. Tā patiešām bija īsta modernizācija, kuras spilgta izpausme bija Krievijas Senāta 1786. gada 7. maija ukazs par to, ka ebreji faktiski ir pilntiesīgi Krievijas pilsoņi (tas ir – pilntiesīgi savas kārtas locekļi, tāpat kā kristīgie kārtas piederīgie – tā bija kārtas vienlīdzība, jo individuāla personas vienlīdzība tobrīd Krievijā nepastāvēja; ebreji varēja tikt ievēlēti pilsētu pašpārvaldē un ebrejiem tika atļauts turēt krogus un alkohola ražotnes – tieši šajā jautājumā valdība visuvākajā laikā sāka atkāpties no Senāts ukaza, jo to baidīja milzīgā mēroga alkoholisms Baltkrievijā; netika ņemts vērā tas, ka Krievijas iekšējās guberņās, kur nebija ebreju, zemnieki dzēra vēl vairāk); šis ukazs bija augstākais punkts Krievijas labvēlīgajā, bet – ne konsekvantajā, nostājā pret ebrejiem.

Tomēr ebreju modernizācijas politika radīja spēcīgu pretestību Krievi-

jā un 1790. gados valdība sāka kāpties atpakaļ; 1791. un 1794. gados tā pieņēma lēmumus par ebreju pārvietošanās ierobežošanu, taču tie neskāra Latgali – te ebreji varēja pilnīgi brīvi dzīvot (taču nevarēja izceļot uz citām – valdības noteiktām, sākot ar Smoļenskas un Maskavas – Krievijas guberņām, uz kuriem jau bija sākuši doties Baltkrievijas ebreji un tas bija radījis vietējo kristiešu tirgotāju un amatnieku protestus; ar pārvietošanās ierobežojumiem bija sākusi veidoties ebreju apmešanās josla – *čerta osedlosti*)³⁴, tomēr Latgalē ebreju skaits neapturami auga un drīz vien valdība bija spiesta atnest jebkādas ieceres par tā apturēšanu: 1780. gadā Latgalē dzīvoja jau 2589 ebreju vīriešu revīzijas dvēseles, sastādot 37% no pilsētu un miestu iedzīvotājiem; ebreju skaits auga ar katru gadu – 1784. gadā viņu jau bija 3698 un pilsētās un miestos ebreju skaits sāka tuvojies pusei no iedzīvotājiem;³⁵ parādījās sinagogas, kuras sākotnēji bija visai vienkāršas un vismaz daļa – no koka; viena no tām – 1845. gadā uzceltais *Zaļais lūgšanu nams* – ir unikāli saglabāties līdz mūsdienām Rēzeknē, Jeruzalemes ielā – pusotra stāva vienkārša būve, iespējams – vienīgā visā Baltijā izdzīvojuši karus un holokaustu – koka sinagoga. Pārsvārā Latgales ebreji bija sīki amatnieki un tirgotāji, savā vairumā tikpat trūcīgi kā viņu kristiešu kaimiņi; kā jebkurā citā guberņā *čerta osedlosti* ietvaros, arī Latgales ebreji absolūtā vairākumā nodarbojās ar *četrām* nodarbēm: tirdzniecība, amatniecība, ormaņa arods un māklera darbība. Ja sākotnēji ebreju skaits auga galvenokārt Daugavpilī un viņus burtiski atnesa Daugava no Baltkrievijas (arī līdz ar pirmajiem hasīdiem), tad jau drīz ebreju sīktirgotāji un amatnieki lielā skaitā bija devušies “dziļumā”, uz jau minēto Rēzekni un Ludzu, kurām, līdzās Daugavpilij, bija lemts kļūt par rosīgas un krāsainas ebreju dzīves centriem (un no Latgales, pakāpeniski, sākot ar pavisam niecīgu skaitu, 19. gadsimtā ebreji, neskatoties uz aizliegumiem, tomēr sāka ieceļot arī Rīgā). Būdami tikai 1–2% no iedzīvotāju kopskaita, 19. gadsimta pirmajā pusē ebreji tomēr jau bija iedzīvotāju vairākums Latgales pilsētās un miestos: Ludzā, piemēram, 1819. gadā no 1546 vīriešu kārtas iedzīvotājiem ebreji bija 79,8%; zīmīgākais šajā pilsētiņā tomēr bija tas, ka jau no 18. gadsimta beigām tur dzīvoja ievērojami rabīni, kuri pārvērtā šo Latgales nostūri par aktīvu tal mudisku studiju vietu, ar savu nozīmīgu lomu ebreju reliģiskās domas tālu pāri Latgales robežām (skat. turpmāk); viņu ekonomiskās pozīcijas tirdzniecībā un amatniecībā nostiprinājās, taču pārkāpt minēto četru nodarbes veidu robežas un radīt kaut cik redzamus uzņēmumus arī rūpniecībā nabadzīgās Latgales nabadzīgajiem ebrejiem izdosies tikai gadsimta beigās (lai arī Aleksandrs I savas valdīšanas sākumā, liberālu ideju iespaidā, jau 1804. gadā bija atļāvis ebrejiem, kuri dzīvoja apmešanās joslā, atvērt fabrikas; savukārt, fabrikanti varēja apmesties pat ārpus *čerta osedlosti*).

Ļoti liels bija ebreju devums Latgale iedzīvotāju *medicīnas aprūpē*. Latgalē iedzīvotāju saslimstība bija augsta, neretas bija dažādas epidēmijas, smags bija lauku un pilsētu sanitārais stāvoklis. Sākotnēji, 18. gadsimtā – 19. gadsimta pirmajā pusē ebreju ārstu skaits bija neliels, ārsti un aptiekāri bija galvenokārt vācieši, krievi, poļi. Pirmais ebreju izcelsmes ārsts bija

Franks Esajs Jakobs no Berlīnes, kurš 1793. gadā bija Viļņas Universitātē ieguvis medicīnas doktora grādu un sācis ārsta praksi Krāslavā, kur viņš to turpināja vairāk kā 40 gadus, līdz 1836. gadam. Otrais bija *Elias Levintāls*, arī medicīnas doktors, Daugavpili 1818. gadā un 1821.–22. gados bija Ludzas aprīņķa ārsts, veicot arī medicīnas administratīvas funkcijas. 1866. gadā Daugavpili tika izveidota pirmā ebreju medicīnas iestāde – Daugavpils ebreju slimnīca, kura bija ne tikai pirmā tieši ebreju slimnīca, bet arī pirmā medicīnas iestrāde Latgalē, kuru bija izveidojusi nevis valsts, bet sabiedriskas organizācijas; vēlāk pie tās tika atklāta bezmaksas ambulance. Daudz vēlāk, 1912. gadā, Rēzeknes trūcīgo ebreju biedrība saņēma atļauju atvērt ambulanci arī šajā pilsētā. Vairākās Latgales vietās – Dagdā, Kārsavā, Krāslavā, Rundānos, Višķos – ebreju ārsti bija vispār paši pirmie ārsti un viņu loma iedzīvotāju aprūpē bija nenovērtējama. 19. gadsimta beigās ebreji jau dominēja starp brīvi praktizējošajiem ārstiem Latgalē. Daudzi no viņiem gandrīz visu mūžu kalpoja pacientiem – piemēram, 40 gadus, kopš 1892. gada, Daugavpili praktizēja Lazars Bihovskis un Boriss Kamerazs; 35 gadus – kopš 1884. gada, Jēkabpili un Daugavpili strādāja Izidors Izraelsons; 34 gadus, kopš 1882. gada, Dāvids Šapiro Daugavpili; Kamerazs un Šapiro bija ilggadēji ebreju slimnīcas direktori. Rēzeknē 30 gadus – 1885.–1915. – praktizēja Nasons Tiņanovs, pazīstamā filologa Jurija Tiņanova tēvs. Pat mazās Latgales pilsētiņās praktizēja ievērojami ārsti, piemēram, no 1906. līdz 1910. gadam Varakļānos tāds bija medicīnas doktors, speciālists aknu slimībās V. Hiršbergs. 19. gadsimta otrajā pusē sāka augt ebrejiem piederōšu aptieku skaits; vairāki aptiekāri bija ļoti labi izglītoti – piemēram, Krustpils aptiekārs Leiba Levitess 1889. gadā Tērbatas Universitātē aizstāvēja maģistra grādu – augstāko akadēmisko grādu aptieku zinātnē. Daugavpili 19. gadsimta beigās aptieku ierīkoja Ebreju trūcīgo slimnieku biedrība. Tāpat kā ar ārstiem, vairākās vietā pirmās un nereti vienīgās aptiekas atvēra tieši ebreji: tā bija Dagdā, Baltinavā, Pasienē, Viļānos, Stropos.³⁶

Ļoti smaga problēma, kuru Krievijas valdība mēģināja risināt visdažādākā veidā, bija lauku iedzīvotāju alkoholisms. Baltkrievijas, Lietuvas un Ukrainas zemēs, kuras Krievija ieguva Polijas sadalīšanas rezultātā, ebrejiem izsens piederēja krogi (tā tas bija arī Kurzemē), lai arī jaunākie pētījumi pierāda, ka vismaz atsevišķās Kurzemes vietās, piemēram, Ziemeļkurzemē, 18. gadsimta beigās gandrīz visi 50 krogi piederēja kristiešiem,³⁷ iebrāucamās vietās, dažāda alkohola ražotnes; tieši 18. gadsimts bija tas laiks, kad visur uzplauka degvīna ražošana un tirgošana – pie tam, gan tur, kur dzīvoja ebreji, gan tur, kur viņu nebija (vēsturnieks Heinrihs Strods nodaļu vienā no savām grāmatām ir nosaucis ļoti zīmīgi: „Degvīna plūdos”) un pārmetumi ebrejiem zemnieku nodzirdīšanā bija ļoti stipri pārspīlēti. Pagājis bija tas laiks, kad degvīns, nepietiekami izzinātās ražošanas tehnoloģijas dēļ netika masveidīgi ražots un Rīgā vēl pat 18. gadsimta pašā sākuma tika uzskatīts par medikamentu.³⁸ Apgaismības gadsimts bija arī degvīna

triumfa gadsimts. Jau 1729. gadā Vidzemes muižnieki panāca, ka Krievijas valdība nostiprināja viņu monopoltiesības ražot un pārdot degvīnu; degvīna cenas nepārtraukti auga; 1762. gadā Vidzemes ģenerālgubernators G. Brauns jau bija spiests atzīt, ka dzeršana zemnieku vidū ir ieguvusi milzīgus apjomus un apdzirdītāji ir vietējie muižnieki: „cilvēki, sevišķi zemnieki... iedzīti nabadzībā un tiek bojāta to veselība...būtu augstākā mērā nepieciešams šo muižnieku privilēģiju ierobežot, lai ierobežotu ļaunumu...” “Degvīna dedzināšana” vēl vairāk pastiprinājās pēc tam, kad 19. gadsimta 20. gados degvīnu sāka “dedzināt” arī no kartupeļiem. Akadēmiski pētījumi ir pierādījuši sekojošo: kopš 18. gadsimta otrās puses Vidzemes un Kurzemes muižu otrā galvenā lauksaimniecības prece – līdzās labībai – bija tieši degvīns; galvenā degvīnu ražotāja bija muiža un arī degvīna pārdošanā dominēja muiža: 19. gadsimta sākumā Vidzemē nereti pusi no visa muižās saražotā degvīna pārdeva muižas krogos, bet Kurzemē – pat vairāk par pusi; krogu skaits muižās ļoti strauji auga – piemēram, Vidzemes guberņā, kur bija pavisam maz ebreju, krogu skaits simts gadu laikā – no 1757. gada līdz 19. gadsimta 60. gadiem – pieauga četras reizes un sasniedza milzīgu skaitu – 3868 krogu, un to lielākā daļa bija privātajās muižās, kuras, protams, nepiedēdēja ebrejiem. Degvīna pārdošana zemniekiem bija kļuvusi par vienu no vissvarīgākajām muižu iekšējās tirdzniecības nozarēm. Svarīgi ir atzīmēt to, ka Latgalē, kur ebreju kļuva arvien vairāk, vienlaikus bija nesali-dzināmi mazāk krogu nekā Kurzemē vai Vidzemē (1823. gadā visā Latgalē bija 452 krogi). Zīmīgi, ka Latgales zemnieku dzeršanu aktīvi veicināja tieši Vidzemes un Kurzemes muižnieki, kuri legāli un nelegāli ievada degvīnu: Vitebskas guberņā pat tika ievesta bruņota jātnieku apsardze, lai novērstu Baltijas muižnieku “degvīna agresiju” un no 1846. līdz 1849. gadam 9 cilvēki pat aizgāja bojā, bet 95 tika ievainoti bruņotās sadursmēs starp sardzi un Baltijas degvīna kontrabandistiem.³⁹ Tā ir ļoti uzskatāma liecība pret populāro viedokli, ka zemniekus visvairāk apdzirdīja ebreji un ka zemnieki visvairāk dzēra tur, kur bija daudz ebreju. Lai arī Krievijas valdība mēģināja ierobežot degvīna ražošanu Baltijas muižās, šī politika bija neveiksmīga un lai apkarotu dzeršanu, valdība īpaši vērsās tieši pret ebrejiem, kuriem nebija to politisko sviru savai aizstāvībai, kuras bija muižniekiem.

Jau 1800. gadā, tikai dažus gadus pēc tam, kad Polija bija pilnīgi sadalīta, Pāvils I nosūtīja uz Baltkrieviju senatoru G. Deržavinu (skat. pirmo nodaļu), kuram bija jānoskaidro cēloņi, kāpēc zemnieki ir nabadzīgi. Deržavins atgriezās ar vienkāršu atbildi: vainīgi ir ebreji, kuri viņus izsūc un nodzirda. Valdība centās izraidīt ebrejus no laukiem un aizliegt viņiem (laukos) ražot un pārdot alkoholu; šī politika tika attiecināta arī uz Latgali, kā Vitebskas guberņas daļu; 1804. gada nolikumi, kuri noteica ebreju apmešanās joslu – *čerta osedlosti* – vienlaikus noteica arī to – kā jau rakstīju nodaļā par Lietuvu – ka ebrejiem nedrīkst piederēt – laukos – krogi un viņi nedrīkst laukos pārdot alkoholu, tomēr likuma īstenošana nebija burtiska. Visā Vitebskas guberņā vēl pat 1825. gadā vairāk kā 15 000 ebreju dzīvoja laukos un valdība nekādi nespēja tikt galā ar pretrunu: no vienas puses, tā vēlējās ierobežot

alkohola ražošanu un izspiest ebrejus no šī rūpala, no otras puses tā centās – piemēram, cars Nikolajs I 1835. gadā – piesaistīt ebrejus lauksaimniecībai (tiesa, galvenokārt, ārpus apmešanās joslas) un “produktīvai” dzīvei laukos, bet ne alkohola ražošanai un tirgošanai.⁴⁰ Lai arī alkohola ražošana tieši Latgales laukos varbūt arī tika ierobežota, pilsētās tā attīstījās pilnīgi bez mēra; piemēram, vienā pašā 1859. gadā Daugavpili tika atklātas trīs degvīna ražotnes, 1860. gadā – vēl divas, 1862. gadā – atkal divas, tikpat – 1863. gadā, pa vienai 1864. un 1865. gados (1861. gadā, toties, divas alus darītavas), kuras piederēja ebrejiem; interesanti, ka šnabja ražotņu īpašnieces bija arī sievietes – tirgotājas (piemēram, P. Magidova).⁴¹ 1864. gada 18. martā cars Aleksandrs II atcēla iepriekšējos aizliegumus un ebrejiem tika atļauts ražot un tirgot alkoholu arī ārpus pilsētām un miestiem; vēl plašāk sāka izplatīties – īpaši, kopš 1870. gadu vidus (skat. turpmāk) – priekšstati, ka ebreji nodzirda kristiešus, taču jāuzsver, ka neebreji dzēra ne tāpēc, ka bija daudz alkohola ražotņu un tirgotavu, bet otrādi – tirgotavu bija daudz tāpēc, ka bija plaši izplatīta dzeršanu; ļoti bieži lauku apvidos zemnieki pat aizstāvēja “savu” alkohola piegādātāju, tai skaitā – ebreju, jo tas viņiem nodrošināja iespēju iedzert jebkurā brīdī. Lai arī alkohola ražotņu (fabriku) skaits Vitebskas guberņā laikā no 1860. līdz 1890. gadiem auga ļoti strauji un 1894. gadā visā guberņā bija vismaz 34 alkohola fabrikas, to absolūtais vairākums tomēr piederēja nevis ebrejiem, bet muižniekiem – kristiešiem; viņi aktīvi izveda alkoholu arī uz citām Krievijas guberņām.⁴²

19. gadsimta otrajā pusē un beigās ebreju skaits pilsētās un miestos Latgalē turpināja pieaugt un lielā mērā Latgalei bija raksturīgs viss tas, kas pārējiem čerta *osedlosti* apgabaliem: ebreju skaita pieaugums bija daudz straujāks par ekonomikas izaugsmi; pilsētās un miestos ebreji nereti dzīvoja pārbīvētā, pārapdzīvotā vidē. Tirgotāju un amatnieku īpatsvars bija pārkārt liels un saimnieciski neatbilstošs, ko vēl vairāk pastiprināja sekojošs apstāklis: neskatoties uz to, ka pakāpeniski sāka attīstīties rūpniecība un Daugavpili pat parādījās ebrejiem piederoši uzņēmumi, kuros strādāja vairāki desmiti strādnieku, Latgales pilsētas tomēr attīstījās galvenokārt kā tirdzniecības un amatniecības centri (un administratīvi centri); pat divdesmitā gadsimta sākumā pilsētu rūpnieciskajos uzņēmumos vidēji strādāja tikai 25 cilvēki.⁴³ Tas, ka gandrīz vai katrs ebrejs bija nodarbināts tirdzniecībā vai amatniecībā, vēl nesolīja labu dzīvi, pat otrādi: daudzi ebreji bija ļoti nabadzīgi.*

* Latgalē 1897. gadā dzīvoja pat 12 ebreji, kuri bija vai nu personiskie muižnieki (tie, kuri muižnieka titulu bija saņēmuši kā cara dāvinājumu, nevis savas izcelšanās dēļ) vai ierēdņi. – E. Dunsdorfs. Skaistā Latgale, 57. lpp. Ebreju – muižnieku skaits, protams, bija niecīgs, taču Latgalē kopumā ebreji bija plašāk pārstāvēti lauksaimniecībā, nekā jebkur citur Latvijā. Tomēr no bijušajām Polijas teritorijām tikai Austrijā ebreji bija nevis atsevišķi zemes īpašnieki, bet ebreju skaits, kuri nodarbojās ar lauksaimniecību atsevišķos valsts rajonos, bija tik ievērojams, ka varēja runāt pat par ebreju lomu – lai arī nelielu, bet tomēr par īstu lomu –

Tagad ir jāpievērš uzmanība ebreju attiecībām ar kristiešiem, galvenokārt – ar latviešiem., taču ne tikai ar viņiem. Tie nedaudzie avoti, kuri ļauj spriest par latviešu, nevis vācu, attieksmi pret ebrejiem, satur ziņas, ka 18. gadsimtā un 19. gadsimta sākumā gandrīz pilnīgi agrārie un laucinieckie latvieši uztvēra ebrejus, galvenokārt, pozitīvi: saimniecisko motīvu dēļ. Ja vācieši baidījās no konkurenta, tad latviešu zemnieka dzīvē ebreju tirgotājs, tai skaitā, ceļojošais sīktirgotājs – visbiežākais viesis zemnieku sētā (kurš to apmeklēs visilgāk, līdz pat 1940. gadam – !), spēlēja ļoti būtisku, abpusēji izdevīgu un nereti vēl neaizstājamu lomu. Uzpērkot no lauciniekiem viņu produkciju vai vismaz tās daļu un piegādājot viņiem nepieciešamās pieticīgās preces – visbiežāk, sīkpreces – ebreji bija neatņemams un pozitīvs lauku saimniecības elements; ebreji bija atraduši savu sociāli ekonomisko nišu, kura, tomēr, varēja pastāvēt neapstrīdēta un neradot problēmas tikai tik ilgi, kamēr latvieši un citi laucinieki neklūs sociāli dažādāki un neparādīsies latviešu pilsonība un sīkpilsonība, kura tirdzniecībā pieteiks savas, pilnīgi saprotamās, pretenzijas uz to pašu nišu, jau blīvi aizpildītu ar ebrejiem. Tas būs vistipiskākais un vienkāršākais nepatikas pret ebrejiem cēloņiem – tā būs cīņa par pircēju. Taču tas vēl nebija noticis 18. gadsimta vai 19. gadsimta pirmajā pusē. Gadatirgi Latvijas teritorijā, kuros nepiedalījās ebreji, bija panīkuši; ebrejs – piena uzpircējs – bija ļoti pazīstams un vēlamšs ciemiņš laucinieku mājās; 19. gadsimta beigās lielais jidiša rakstnieks Šoloms Aleihems uzcelš pieminēkli viņam savā klasiskajā darbā “Tevjē – piena vedējs”. Pieticīgie un izturīgie ceļojošie ebreju tirgotāji, kuri parādījās Vidzemē – un pat Igaunijas dienvidos, bija gatavi apmierināties ar samērā trūcīgiem ienākumiem un sekmīgi konkurēja ar citu tautību iedzīvotājiem.

Latviešu–ebreju attiecības iespaidoja arī latviešu–vācbaltiešu muižnieku attiecību izmaiņas 18. gadsimta beigās – 19. gadsimta sākumā, kad tās nopietni pasliktinājās un agrāko patriarhālo attiecību vietā pieauga sociālā spriedze un daudzi latviešu zemnieki, īpaši – Kurzemē, sāka labprātāk uzturēties ebrejiem piederošajos krodziņos, nekā apmeklēt muižnieku organizētos pasākumus, kā tas bija bijis agrāk. Muižnieki, cenšoties pašī

lauksaimniecībā. 1805. gadā Austrijā (oficiāli – vēl svētā Romas impērijā) tika atļauts ebrejiem pirkt zemi un pakāpeniski Galīcijā, īpaši – Austrumu Galīcijā (Lvovas apkārtnē) – ebreju īpatsvars zemes īpašnieku vidū kļuva jau pieminēšanas vērts: 1900. gadā pāri par 20% no Galīcijas zemes īpašniekiem bija ebreji, pie tam – viņi bija visvairāk bija pārstāvēti vidēji lielu – no 200 līdz 500 hektāriem – īpašumu īpašnieku vidū. 1910. gadā pāri par 10% Galīcijas ebreju par savu iztikas avotu uzrādīja lauksaimniecību. Tas liecināja, ka, pretēji stereotipiem, ebreji bija sekmīgi arī lauksaimniecībā, tad, kad viņiem bija atļauts ar to brīvi nodarboties. – skat. – Vaclav Vežbenec. Učastije jevrejev v selšskom hozajstve mežvojennoj Poļši (1918–1939) – Materiali Dvenadcatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj Meždisciplinarnoj konferenciji po judaike. Častj 2. Moskva, 2005, s. 150–151.

uzpirkt zemnieku preces *zem to vērtības*, centās izspiest ceļojošos ebreju tirgotājus, kuri – kā 1798. gada 26. jūnijā atzīmēja Kurzemes gubernators – uzpērk visu, ko tik var un piedāvā zemniekiem vajadzīgās preces. Tieši tas, ka privilēģētie pilsētu tirgotāji (namnieki) un muižnieki ļoti bieži uzpirka zemnieku saražoto zem tā vērtības padarīja nenogurdināmo ceļojošo ebreju tirgotāju par vēlamu viesi zemnieku mājās.⁴⁴ Turpmākajos gadu desmitos, līdz 19. gadsimta 70. gadu beigām–80. gadu sākumam, pretebreju noskaņojums turpināja saglabāties un pat pieaugt tikai tajās pašās vācbaltiešu pilsētņu aprindās un to pašu saimniecisko motīvu dēļ: kad 1843. gadā Vidzemes Gubernas varas iestādes pieņēma jau minēto lēmumu, kurš atļāva visiem Slokas ebrejiem legāli apmesties Rīgā, vācu birģeru Rīgas komiteja centās – nesekmīgi – novērst šo lēmumu, izvirzot veco motivāciju: ebreju skaita pieaugums Rīgā ļauni ietekmēs tās ekonomiku.⁴⁵ Tiesa, liekas, ka reliģiskais antijūdaisms nebija izplatīts pat vācbaltiešu aprindās. Vērts tomēr atzīmēt, ka tieši šajā 1843. gadā, protams, nejaušas sakritības pēc, Rīgā, Maskavas forštatē – tieši tur, kur pieaugs arī ebreju skaits – tika atvērta nākotnē slavenā un lielā S. Kuzņecova porcelāna un fajansa fabrika; tobrīd tajā strādāja 250 strādnieki.⁴⁶ Būtiski ir atzīmēt sekojošo: krievu strādnieku skaits – un ne tikai minētāajā fabrikā – turpmākajos gados strauji auga; liela daļa no viņiem iebrauca no dziļām Krievijas iekšienes gubernām, ieskaitot vecticībniekus, un bija ļoti konservatīvi savos uzskatos, nereti dzīvojot pat nošķirtu dzīvi; viņu vidū antijūdaisms nebija rets un to vērts atcerēties, jo tas sevi parādīja, kopā ar politisku antisemitismu, 1905. gada revolūcijas dienās.

Ebreju skaits Latvijā, lai arī turpināja pieaugt 19. gadsimta vidū, tomēr joprojām bija samērā neliels Kurzēmē un Vidzēmē un, neskatoties uz vācu buržuāzijas bailēm no konkurentiem, daudzi ebreji bija ļoti nabadzīgi. 1865. gadā kāds franču ceļotājs, apstiprinot jau Vakareiprā pazīstamo viedokli par vācisko Rīgu kā vienu no antisemitiskākajām pilsētām Eiropā, rakstīja, ka Rīgas ebreji ir dzīves pabērni, izsmiekla u naida objekts.⁴⁷ Savukārt, latviešu prese līdz pat 1870. gadiem bija labvēlīga ebrejiem, raksturojot viņus kā latviešiem tuvu tautu; naida pret ebrejiem nebija sastopams arī latviešu dainās. Stāvoklis sāka mainīties 70. gadu beigās un, īpaši, 80. gados; izmaiņu cēloņi bija vismaz trīs. Pirmkārt, ebreju skaits visā Latvijas teritorijā sāka ļoti strauji pieaugt 19. gadsimta nogalē, līdz nesot arī stipras urbanizācijas tendences ebreju vidū un ebreju ekonomisko pozīciju ievērojamu nostiprināšanos. Otrkārt, ebreju skaita straujais pieaugums, īpaši – lielākajās pilsētās, sakrita ar vēlinu un daudzējādā ziņā iekavētu latviešu pilsētu pilsonības veidošanos un sastapšanos ar spēcīgu jau sen izveidojušos vācbaltiešu un tagad jau arī ar ebreju buržuāzijas konkurenci; daudzas ekonomiskas nišas jau bija diezgan blīvi aizpildītas un latviešiem bija jālaiž darbā elkoņi, lai izkarotu savu vietu. Treškārt, latviešu – ebreju attiecības sāka ietekmēt arī carisma politikas maiņa pret ebrejiem. Lai arī līdz deviņpadsmitā gadsimta vidum ebreji nereti cieta no sava beztiesīgā stāvokļa impērijā vai no diezgan arogantiem asimilācijas mēģinājumiem un no sabiedrības aizspriedumiem

un no valdības nespējas piedāvāt tolerantu ebreju jautājuma risinājumu, ebreji tomēr vēl netika pakļauti kaut cik saskaņotai etniskai vai rasistiskai un naidīgai doktrīnai, nemaz nerunājot par to, ka tāda doktrīna tiktu neatlaidīgi un nepielūdzami vērsta pret viņiem; modernais, ideoloģiskais antisemitisms Krievijā vēl nebija piedzimis, un pat tad, kad tas piedzims, Krievija nebūs rasisma pioniere.

*Aleksandra II valdīšanas (1856–1881) laiks ebrejiem, kopumā bija vislabākais visas cariskās Krievijas laikā: „sapņu un cerību gaišais laiks”, kā to sauca izcils ebreju vēsturnieks.⁴⁸ Lai arī ebreju jautājuma jomā Aleksandra II likumdošana nebija tik liberāla un tālejoša, kā citās jomās un lai arī viņš noraidīja pilnīgu ebreju līdztiesības ieviešanu un šķiroja ebrejus “labajos” un “sliktajos”, viņš daudzās jomās atšķīrās no sava tēva Nikolaja I, piemēram, Aleksandrs II bija pārliecināts, ka daudzi ebreji ir “labi” un viņiem jāpalīdz “saplūst ar pamatiedzīvotājiem”. Aleksandrs II pavēra ebrejiem daudz plašāks iespējas vismaz divās jomās – izglītībā un biznesā, bet izglītotajiem (tieši viņa laikā sākās strauja pāreja no tradicionālās reliģiskās ebreju izglītības, no *hederiem* un *ješivām*, uz ģimnāzijām un universitātēm un ebreju jaunatne ne tikai pieņēma krievu kultūru, bet daļa pat sāka asimilēties) un turīgajiem (pirmās ģildes tirgotājiem un augstākās kvalifikācijas amatniekiem), savukārt, tika atļauts atstāt pārapdzīvoto un ļoti nožēlojamo un nabadzības pilno *čertu osedlosti* un kopā ar ģimenēm un pat mājkaltpotājiem pārcelties uz iekšējām Krievijas guberņām; tas veicināja krievvalodīgo ebreju ieplūšanu Latvijā. Izglīto to ebreju skaits sāka strauji augt, īpaši – medicīnas jomā, jo īpaši, Kurzemē, kur ebreji jau izsens bija labāk izglītoti un turīgāki; laika posmā no 1825. līdz 1900. gadam Kurzemē vairāk kā 17% no ārstiem bija ebreji; daži ebreju ārsti kļuva pazīstami arī krievu armijā (piemēram, krievu – turku 1877.–78. gada kara laikā krievu 9. divīzijas vadošie ārsti nāca no Tērbatas Universitātes un viņu vidū bija arī rīdzinieks ebrejs Izidors Levi; ar viņu palīdzību tika iekārtots lielais Simnīcas, Rumānijā, kara hospitālis, kur tika glābtas daudzas latviešu karavīru cara armijā dzīvības.⁴⁹ Saimniecības jomā 1858. gada 12. maijā tika pieņemts ļoti būtisks lēmums: Rīgas ebrejiem tika atļauts iegādāties nekustamos īpašumus un lai arī 60. gados viņi joprojām bieži izjuta vietējo cara ierēdņu un policistu patvaļu un joprojām ļoti stipro vācu birģeru naidu, apturēt ebreju ekonomisko izaugsmi visā Latvijas teritorijā vairs nekas nespēja, nemaz nerunājot par īstu ebreju lieluzņēmēju rašanos Pēterburgā, Maskavā un Kijevā (par to varam lasīt arī Ļeva Tolstoja romānā “Anna Kareņina”, kura darbība sākas 1875. gadā. Galvenās varones Annas brālis, slinkais un izlaidīgais kņazs Stiva (Stepans) Oblonskis ir spiests meklēt labi apmaksātu vietu dzelzceļa kompānijā un lēmuma pieņemšana viņam par labu ir atkarīga arī no ebreju biznesmeņa Bolgarinova – kaut kas pilnīgi neiedomājams vēl tikai dažus gadus iepriekš; “...dzirdot pieminot Bolgarinovu, Stepans Arkadjevičs nosarka...viņš jutās neērti... ka viņam, kņazam Oblonskim, Rjurika pēcniekam, bija divas stundas jāgaida žīda pieņemamā istabā... gaidot tās divas stundas pie Bolgarinova, Stepans Arkadjevičs braši pastaigājās un gudroja kalambūru, ko*

pastāstīt, kā viņš gaidījis pieņemšanu pie žīda, un rūpīgi slēpa no citiem un pat no sevis neērtības sajūtu, kas to bija pārņēmusi.”⁵⁰

Turīgākajiem ebrejiem – tāpat kā jebkuram citam turīgam pilsētniekam – bija labvēlīga 1870. gada 16. jūnija Krievijas pilsētu pārvaldes reforma (Krievijas pilsētu nolikums), kura tika attiecināta uz Baltiju 1877. gada martā. Jau sen novecojušā kārtu principa vietā pilsētu pārvaldē tika ieviests īpašuma cenzs – pilsētu domes vēlēja turīgākie pilsētnieki – tikai tiešo nodokļu maksātāji, par īpašumu vai personisko nodarbošanos: “kas nemaksā nodokļus, tam arī nav tiesību spriest par to izlietošanu”, tā tika nepamatota jaunā sistēma. Tas bija liberāls princips (lai arī – droši vien netaisnīgs, ja par ideālu tiek uzskatīts demokrātisks egalitārisms) un kopumā bija jau nesalīdzināmi labvēlīgāks ebrejiem, nekā vecais kārtu princips, taču, diemžēl pat Aleksandra II valdība saglabāja netaisnību pret ebrejiem, lai arī krietni mazāku – ebreji joprojām sastapās ar tieksmi ierobežot viņu lomu pilsētu pārvaldē (runa iet par Vidzemes un Kurzemes guberņām): viņi varēja aizņemt tikai trešo daļu vietu pilsētu domēs, neatkarīgi no tā, cik daudz bija attiecīgo ebreju – nodokļu maksātāju, un viņiem bija aizliegts būt par pilsētas galvām; tā, protams, bija diskriminācija.⁵¹ Protams, nelielajam visturīgāko pilsētnieku slānim – pat gadsimta beigās, 1897. gadā Vidzemes un Kurzemes pilsētās vēlēšanu tiesības bija tikai 6,6 tūkstošiem pilsoņu,⁵² visas ticības ieskaitot – pavērs daudz plašākas iespējas piedalīties savu pilsētu pārvaldē un attīstībā, taču diskriminācija pret ebrejiem tika ne vien saglabāta, bet pat būtiski paplašināta jaunajā, 1892. gada pilsētu nolikumā (skat. turpmāk).

Aleksandrs II piekopa divas stratēģijas savā politikā, ar mērķi modernizēt Krieviju un tuvināt to nacionālai valstij. Pirmā bija civila, pilsoniska stratēģija, kura iedvesmoja dažādu sociālu grupu un nāciju pilsonisku institūciju radīšanu, kuras ļautu tām aizstāvēt savas intereses un piedalīties valsts dzīvē, pat – politiskajā procesā, lai arī tikai pašvaldības ietvaros. Šī stratēģija, ar zināmām atkāpēm un soļiem atpakaļ, tomēr tika īstenota visu viņa valdīšanas posmu un tās ietvaros notiks labvēlīgas pārmaiņas arī ebreju dzīvē. Otra stratēģija bija etniska: tās mērķis bija padarīt impēriju vairāk krievisku, veicinot gan pašu etnisko krievu nacionālas pašapziņas attīstību, gan nekrievu tuvināšanu krieviem, viņu kultūrai, vērtībām un valodai.⁵³ Arī šī otrā stratēģija sāka būtiski ietekmēt ebreju Latvijā dzīvi, piemēram, kad Rēzeknē 1866. gadā tika atvērta valsts finansēta ebreju skola ar krievu mācību valodu (lai arī 1871. gadā inspekcija konstatēja, ka ebreju skolnieki vēl vāji pārzina krievu valodu, skola turpināja darboties līdz pat 1917. gadam un krievu valodas pārzināšana strauji uzlabojās).⁵⁴ Šīs stratēģijas spilgtākais pārstāvis Latvijā bija labi izglitotais un talantīgais rabīns Ārons Pumpjanskis (1835–1893), kurš enerģiski iestājās par krievu valodas izplatīšanu Rīgas ebreju vidū un nepieciešamību ar valodu demonstrēt lojalitāti dzimtenei – Krievijai. Pārvarot vietējo ebreju vācisko orientāciju un balstoties uz cara administrāciju, viņam izdevās 1873. gadā kļūt par valsts atzītu rabīnu (kroņa rabīnu) un saglabāt šo amatu – līdz ar savām rusifikācijas tendencēm – līdz pat nāvei 1893. gadā (pirmo reizi uzrunājot Rīgas ebreju kopienu

Horālajā sinagogā Gogoļa ielā 1872. gada 26. septembrī, vēl pirms apstiprināšanas par "kroņa rabīnu", viņš uzsvēra savas programmas divas galvenās sastāvdaļas: krievu valodas izplatīšanu ebreju vidū un ebreju asimilāciju). Krievu valoda sāka arvien vairāk izplatīties Rīgas un Latgales ebreju vidū, lai arī Rīgā (un Kurzēmē) vācu valodas pozīcijas palika stipras līdz pat nākamajam gadsimtam un arī neatkarīgās Latvijas laikā (1881. gadā Rīgā bija 14 222 ebreju, no kuriem 5314 – vairāk par trešdaļu – lietoja vācu valodu kā sarunvalodu mājās; salīdzinājumam – tikai desmitā daļa Rīgas latviešu par sarunvalodu lietoja vācu valodu, taču – laikam tikai pavisam neliela ebreju daļa pilnīgi asimilējās vāciešos, kamēr tādu bija daudz vairāk latviešu vidū). 1881. gadā Rīgā, Pils ielā 7, Pumpjanskis sāka izdot pirmo ebreju periodisko izdevumu Rīgā – mēnešrakstu krievu valodā "Jevreiskije zapiski" ("Ebreju piezīmes"), kurš noturējās tikai gadu un bija spiests pārtraukt iznākšanu jau pēc 12. numura, lasītāju trūkuma dēļ – ebreju presei krievu valodā Latvijā vēl nebija pienācis laiks (un carisma laikā nekad pa istam arī nepienāks; regulāra un apbrīnojami daudzpusīga ebreju prese būs neatkarīgās – īpaši, demokrātijas posmā – Latvijas lielais sasniegums), kā arī tāpēc, ka viņa uzkrītošā lojalitāte carismam un asimilācijas sludināšana kļuva pat groteska, pēc tam, kad Krievijai pāri vēlās gan masu, gan administratīvā antisemitisma vilnis 80. gadu sākumā.⁵⁵ Tomēr Pumpjanska izdevums liecināja, ka arī Latvijā sāka parādīties viens no Aleksandra II valdīšanas laika nozīmīgākajiem un pat vēsturiskajiem rezultātiem: ebreju – krievu inteliģence; šī sociālā grupa un kultūras orientācija bija viena no ievērojamākajām parādībām Krievijas ebreju vidū 19. gadsimta otrajā pusē.

Uz 1870. gadu beigām, kad Krievija sāka piedzīvot smagu iekšpolitisku krīzi, kuras visuzskatāmākā un nežēlīgākā izpausme bija fanātiķu terors, Aleksandra II nostāju pret ebrejiem un tās rezultātus varētu apkopot sekojošā veidā: 1) pat viņš nebija spējīgs izstrādāt pilnīgi sakarīgu un konsekventu politiku ebreju jautājumā un ebreji joprojām bija, galvenokārt, politisku eksperimentu objekts; 2) ebreju emancipācija bija tikai daļēja, jo pilnīga ebreju emancipācija nozīmētu tik dziļu cariskās Krievijas likumdošanas revīziju liberālisma virzienā, ka to carisms negribēja pieļaut; ar nelieliem izņēmumiem, pret pilnīgu emancipāciju bija vienaldzīgi pat liberālākie Krievijas politiķi un ideologi; 3) ebreju buržuāzijas izaugsme – liberālo reformu ietekmē – bija ļoti plaša; 4) ebreju vidū spēcīgi pastiprinājās asimilācijas tendences; 5) lai arī ebreju tiesiskais stāvoklis uzlabojās, daudz plašāks nekā agrāk bija arī antisemitisms Krievijas sabiedrībā: sākot ar 1870. gadu vidū Krievijā pastiprinājās antikapitālistisks antisemitisms, kurš apsūdzēja ebrejus kristiešu, īpaši – zemnieku, ekspluatācijā; preses izdevumi, kuri visvairāk popularizēja šādu antisemitismu, bija "Viļenskij Vestņik", "Kijeļņin" "Novorossijskij Teļegraf" un citi; neviens preses izdevums tomēr neaicināja uz fizisku vardarbību pret ebrejiem.⁵⁶

1880. gada 3. aprīlī, liberālā kursa ietvaros, Krievijas iekšlietu ministrija pieņēma lēmumu, sakarā ar kuru ebreji, kuri bija atstājuši apmešanās joslā un bija ieceļojuši guberņās, kuras tai nepiederēja (pat, ja viņi bija ieceļojuši

nelegāli), varēja palikt savās jaunajās dzīves vietās; viņus nebija jāizraida (tiesa, bija piebilde – līdz īpašam rīkojumam, taču bija skaidrs, ka Aleksandram II nebija padomā “īpašs rīkojums”, kurš atceltu 3. aprīļa cirkulāru). Arī Vidzemē un Kurzemē, īpaši – Rīgā un Liepājā, bija iecelojuši simtiem ebreju, kuriem minētais cirkulārs, protams, bija ļoti laba ziņa. Diez vai būtu jāšaubās, ka Aleksandra II turpmākā politika nebūtu bijusi naidīga ebrejiem; iespējamāk – pat otrādi, taču 1881. gada 1. martā – tieši tajā dienā, kad cars bija nolēmis spert jaunu soli liberālo reformu gaitā un sākt veidot konsultatīvu pārstāvniecisku orgānu – viņu nogalināja fanātiķi, kuru vidū bija arī ebrejiete Gesja Helfmane (1855–1882) – lai arī pati nebija tieši piedalījies slepkavībā, bet tomēr bija uzturējusi vienu no fanātiķu konspiratīvajiem dzīvokļiem. Tas bija viens no visliktenīgākajiem terora aktiem pret valdniekiem Krievijas vēsturē; Krievijas gaita noteikti būtu bijusi modernāka un liberālāka, ja 63 gadus vecais Aleksandrs būtu valdījis ilgāk. Tūlīt pēc Aleksandra II noslepkavošanas Krievijai pārvēlās pāri pirmais lielais pogromu vilnis – 250 pilsētās un miestos valsts dienvidrietumu provincēs;* izcīlais ebreju vēsturnieks *Simons Dubnovs*** to sauca par pirmo “sistemātisko pogromu ēru” un tieši saistīja carismu ar pogromu organizēšanu.⁵⁷

* Pirmie grautiņi Krievijā notika Odesā – 1821., 1849. un 1859. gadā. Tas bija laiks, kad Krievijā nepastāvēja brīva prese un pat vienkārši prese vēl bija maz izplatīta; grautiņi pagāja neievēroti un sabiedrībā netika izdiskutēts “ebreju jautājums”. Citādi bija ar nākošo grautiņu, tajā pašā Odesā, 1871. gada 28. martā – 1. aprīlī (veselas četras dienas). Valstī darbojās ne tikai lieli un plaši izplatīti laikraksti, bet prese lielā mērā bija brīva, sabiedrība – attīstītāka un daļēji pat liberāla; “ebreju jautājums” – aktuāls, Aleksandra II reformu gaismā. Odesas grautiņš piesaistīja ievērojamu uzmanību un izveidoja pat stabilus stereotipus: turpmāk katra vardarbība pret ebrejiem tika saukta par “pogromu”, neskatoties uz vardarbības atšķirīgo līmeni; ebrejiem nedraudzīgā prese grautiņu izskaidroja ar kristiešu naidu pret “ebrejiem – ekspluatatoriem”. – John Klier. *The Significance of the Odessa Pogrom of 1871 in Russian – Jewish History*. – Odessa i jevreiskajā civilizācijā. – Odessa, 2004, s. 17–25.

** Simons (Šimons) Dubnovs (1860–1941) bija lītvaks, dzimis Baltkrievijā, Mogiļevas guberņā un ieguvis tradicionālu ebreju izglītību, taču agrīni bija sācis iepazīt arī *Haskalah* literatūru un modernu Eiropas domātāju darbus. Jaunībā Dubnovs bija pārliecināts Krievijas ebreju asimilācijas aizstāvis, cerot, ka tā nodrošinās ebrejiem to, ko jau bija nodrošināju Vakareiropā – līdztiesību un panākumus. 1881.–82. gada grautiņu vilnis radīja smagu ideoloģisku krīzi ebrejiem – asimilācijas piekritējiem; Dubnovam grautiņi kļuva par dziļu traumu, kuru sadziedēt viņš spēja tikai pārskatot savus iepriekšējos uzskatus par asimilāciju un emancipāciju. Lai arī 1881.–83. gada grautiņu laikā viņš bija bijis pavisam jauns cilvēks, kurš dzīvoja Pēterburgā un kuram nebija un nevajadzēja būt pamatīgas informācijas par notikumu gaitu Krievijas dienvidos, viņš sāka paust viedokli, ka grautiņus ir organizējusi valdība vai vietējie

Nekādas liecības par labu šim viedoklim nav parādījušās līdz pat mūsdienām (gluži otrādi – nav izslēgts, ka grautiņos bija piedalījušies tieši krievu revolucionāri, kuri nebūt ne visi bija draudzīgi ebrejiem, un ja bija, tad draudzīgi ebrejiem – revolucionāriem, nevis “ebrejiem – ekspluatatoriem”, pret kuriem dažāda paveida sociālisti, anarhisti un revolucionāri – lai arī, protams, ne visi – bija naidīgi arī Eiropā, sākot, vismaz, jau ar radikāli naidīgo, par anarhisma tēvu dēvēto *Pjēru Žozefu Prudonu* 1840. gados; piemēram, savās piezīmēs – *carnets* – 1847. gada 26. decembrī viņš bija ierakstījis: ebrejus jāpadzen uz Āziju un tur jāiznīcina; kaut ko tādu nebija iedomājies neviens reakcionārs monarhists). Pat otrādi – cara administrāciju grautiņu masveida raksturs pārsteidza pilnīgi nesagatavotu; nekādas agitācijas presē par labu grautiņiem nebija bijis. Grautiņi bija spontāni un aptvēra Krievijas industriāli attīstītās guberņas – Hersonas, Kijevas, Jekaterinoslavas, Tavrijas, Černigovas – un galvenie grautiņi istenotāji bija strādnieki (tiesa, galvenokārt, nesen no laukiem ieceļojušie strādnieki) un amatnieki; grautiņi notika galvenokārt pilsētās, nevis laukos; grautiņi liecināja par dramatiskiem procesiem, kuri notika Krievijas industrializācijas gaitā. Policistu skaits minētajās vietās bija pavisam neliels (lai arī Krievija bija policejiska valsts pēc tās politiskās būtības, tomēr policistu skaits burtiskā nozīmē bija ļoti mazs un pilnīgi nepietiekams – gandrīz pat divdesmit gadus vēlāk, pašās gadsimta beigās, Krievijā bija ļoti attīstīta slepena policija, bet parastās policijas jomā tā tālu atpalika no visām Eiropas lielvalstīm, īpaši – no republikāniskās Francijas), bet armija nebija sagatavota nemieru apspiešanai pilsētu apstākļos; vēl vairāk – kad pogromu aptvērto guberņu gubernatori griežas pēc palīdzības pie pareizticīgo baznīcas, bieži izrādījās, ka tauta vairs neklausā garīdzniekiem (pareizticīgo baznīca praktiski gandrīz nekad nebija veicinājusi antisemitismu, nereti pat iestājoties pret ebreju vajāšanu, taču tās iespaids uz masām kritās, bet Krievijā bija piedzimis tieši masu an-

birokrāti. Pēc tam, kad 1916.–1918. gadā ASV, Filadelfijā, angļu valodā tika publicēta Dubnova uzrakstītā Krievijas un Polijas trīsdesmito vēsture, Dubnova nostāja grautiņu jautājumā kļuva plaši pazīstama visā pasaulē un veidoja t.s. tradicionālo skolu. Vienlaikus viņš kļuva par vienu no ievērojamākajiem t.s. *diasporas nacionālisma* ciltstēviem. Veidojoties par izcilu vēsturnieku, Dubnovs uzskatīja, ka ebreju tautas izveidi un likteni izšķiroši ir iespaidojis un iespaido nevis teritorija, bet gars, kultūra, pie tam – ne tikai reliģiskā. Vērtībām, attieksmēm, priekšstatiem, galu galā – kolektīvai gribai dzīvot un izdzīvot un nacionālai apziņai, viņaprāt, bija milzīga, izšķiroša nozīme ebreju vēsturē. Diasporu viņš uzskatīja nevis par pārejošu, bet *pastāvīgu* faktoru ebreju dzīvē un iestājās par brīvu, autonomu ebreju attīstību mītnes zemēs (*autonomisms*); viņš arī neticēja, ka Palestīna spēs uzņemt visus diasporas ebrejus. Tā bija viņa alternatīva politiskajam cionismam. – Saul Goodman. Simon Dubnov. A Revaluation. – Commentary (New York), December, 1960, pp. 511-516; Shlomo Lambroza. Simon Dubnov and the Pogroms in Late Imperial Russia. – A Missionary for History, p. 73-78.

tisemitisms). Neskatoties uz minētajiem apstākļiem, armija tika enerģiski izmatota grautiņu apspiešanai: Kijevā, kur grautiņš notika no 26. līdz 28. aprīlim, zaldāti pat šāva uz pūli un nogalināja vairākus cilvēkus; lai arī Kijevas ģenerālgubernators A. Drentels bija pazīstams ar saviem antisemitiskiem uzskatiem, viņš ne mazākā mērā nebija saistīts ar grautiņu izcelšanos, pat pilnīgi otrādi – 23. aprīli viņš bija publiski brīdinājis nerikot grautiņu, bet kad tas sākās, centās to pēc iespējas ātrāk apspiest. Valdības nostāja pret grautiņu īstenotājiem bija principiāla: tika apcietināti pāri par 3500 cilvēku un vairāk kā 2000 nodoti tiesai.⁵⁸ Lai arī kopumā grautiņu laikā valdības nostāja pierādīja, ka tā nevēlas pieļaut vardarbību pret ebrejiem, carisma politika sāka mainīties ebrejiem par sliktu; šī maiņa pret ebrejiem Aleksandra III valdīšanas pirmajos gados atstāja tik nozīmīgu iespaidu uz jebkuru reģionu impērijā, kur dzīvoja kaut cik liels ebreju skaits, ka tai ir jāveltī nedaudz lielāka uzmanība.

1881. gada marta pogromu vilni Krievijas jaunais iekšlietu ministrs, pazīstamais panslāvisks grāfs N. P. Ignatjevs (kurš jau Berlīnes kongresā 1878. gadā – tobrīd kā diplomāts – bija asi iestājies pret ebreju emancipāciju Rumānijā, Bulgārijā un Serbijā, taču kongresā Krievija cieta diplomātisku sakāvi gan Balkānu jautājumā kopumā, gan ebreju tiesību jautājumā un tas, iespējams, pastiprināja Ignatjeva nepatiku pret ebrejiem pašā Krievijā) izmantoja kā ieganstu jaunam, antisemitiskam valdības kursam, kurš tika iemiests 1882. gada 3. maija “Pagaidu Noteikumus” (“Vremennije Pravila”). Tie noteica triju veidu ierobežojumus ebrejiem: pirmkārt, tika ievesti pārvietošanas brīvības ierobežojumi – ebrejiem atkal tika aizliegts apmesties lauku apvidos; otrkārt, tika ievesti ierobežojumi ebreju buržuāzijai un pieteikts kurss pat uz ebreju ekonomisko segregāciju (piemēram, ebrejiem tik aizliegts slēgt nomas līgumus un iegūt nekustamos īpašumus laukos); treškārt, augstskolās tika noteikts *numerus clausus*; pasludināti maijā, šie noteikumi tika iesaukti par “Maija noteikumiem”, un, neskatoties uz nosaukumu “pagaidu” (pats Ignatjevs zaudēja savu amatu neilgi pēc noteikumu pieņemšanas, 1881. gada 12. jūnijā – tiesa, ne “noteikumu” dēļ), tie izrādījās ļoti noturīgi un darbojās, faktiski, līdz pat 1915. gadam (bet, formāli, līdz pat carisma krišanai 1917. gada martā).⁵⁹ “Noteikumi” bija politisks rezultāts tam, ka carisms bija pārskatījis ideoloģiju ebreju jautājumā un noraidījis Aleksandra II liberālāko kursu. Vairākas jaunas iezīmes carisma ideoloģijā ietekmēja gan attieksmi pret ebrejiem, gan pašu ebreju idejisko evolūciju. Carisms sāka pieteikt sevi kā nacionālu monarhiju, ar lozungu “Krievija – krievi”, kas bija guvis arī Aleksandra III atbalstu; nacionālā monarhija bija jāatbrīvo no svešinieku (“*inoplennoje naseļenie*”) ietekmes; Krievijā sāka rasties etniskais nacionālisms. Tomēr uz ilglaicīgu un pilnīgi konsekventu “noteikumu” ievērošanu visā Krievijā carisms nebija spējīgs, nemaz nerunājot par to, ka kapitālisma apstākļos izkonkurēt īpašumu nonākšanu ebreju rokās – ieskaitot, piemēram, īpašumu iegūšanu uz sveša, kristieša vārda – vispār nebija iespējams. Carisma politikas galvenā iezīme bija nevis konsekvence, bet tās trūkums: par laimi ebrejiem, nekon-

sekventa bija naidīgā politika, bet diemžēl nekonsekventa bija arī ebreju emancipācija. Šķiet, ka carisms bija pats sapīnies pretrunīgajā likumdošanā par ebrejiem: uz 1888. gadu Krievijā bija izdoti 6501 likumi vai dažāda veida rikojumi par ebreju dzīvi. 6501 –! Tikai simts gadu laikā (vidēji – ap 60 katru gadu). Pat visizcilākie juristi nespēja tajos pilnīgi orientēties, nemaz nerunājot par konsekventu īstenošanu; gandrīz vai haosu radīja arī tas, ka likumdošanā tika pielietoti visdažādākie juridiskie akti: *nakaz, ukaz, ustav, zakon, položenije, uloženije, gramota, manifest* un vēl citi (piemēram, aptuveni 1400 no minētajiem 6501 aktiem par ebrejiem piederēja augstākā līmeņa likumdošanai).⁶⁰

Nostājā pret ebrejiem tomēr parādījās vairākas jaunas iezīmes, kuras ietekmēja arī sabiedrisko domu Latvijā:

1) ebreji nereti tika apzīmēti par pilnīgiem svešiniekiem – *inorodci*, kuri nevar tikt asimilēti.⁶¹ Tomēr atkal ir jāpiebilst, ka arī šo politiku carisms nespēja konsekventi īstenot; asimilācijas tendences ebreju vidū – pie tam, diezgan plašas – nespēja novērst pat Aleksandra III valdīšana; ebreju vidū turpināja izplatīties izglītība krievu valodā, kas, protams, ne vienmēr nozīmēja pilnīgu asimilāciju, taču tā sekmēja ebreju iekļaušanos Krievijas kultūras, sabiedriskajā un ekonomiskajā dzīvē. Piemēram, tieši Aleksandra III valdīšanas laikā Rēzeknē tika atvērtas divas jaunas ebreju skolas: 1885. gadā Bertas Ginzburgas privātā meiteņu skola, kurā mācīja arī krievu valodā un 1892. gadā reliģiskā skola *talmud tora* zēniem, kurā bija divas mācību valodas – krievu un jidišs;⁶² (*talmud tora* deva plašāku un sistemātiskāku izglītību nekā *hederi*). Ebreju asimilācijas politika, pārdzīvojot uzplūdus un atplūdus, nekad nepazuda no carisma dienas kārtības; piemēram, kad 20. gadsimta sākumā varas iestādēm bija jādod atbilde uz jaunu jautājumu ebreju jautājumā: kā izturēties pret politiska cionisma izplatīšanos, iekšlietu ministrs V.K. Pleve 1903. gadā iestājās par negatīvu nostāju pret cionistiem, jo cionisti “..ir naidīgi ebreju asimilācijai ar citām tautām, {cionisti} padziļina pretrunas starp tautām, {cionisms} ir pretrunā ar krievu valstiskuma idejai...”⁶³ (ar šo ideju Pleve domāja visu Krievijas tautu vienošanos Romanovu dinastijas paspārnē un nekrievu nacionālisma noraidīšanu; būtiski vēlreiz atzīmēt, ka pat Pleve, pavisam ne liberāls ministrs, pat tāds, kuru daudzi ebreji uzskatīja par viņiem nedraudzīgu, tomēr lietoja jēdzienu asimilācija, runājot par ebrejiem, nevis uzstāja uz viņu izolāciju).

2) carisms nonāca pie secinājuma, ka antisemitisms var veicināt monarchistiska un pareizticīga patriotisma pieaugumu, pat spēcīgāk, nekā panslāvisms, kurš sāka piedzīvot spēku apsikumu; to bija jānomaina ar etnisku krievu nacionālismam, ar kuru carisms (īpaši – Nikolajs II) vēlējās aizraut zemniecību un krievu sīko un vidējo buržuāziju; tomēr arī šajā lomā carisms nekad nespēja un diez vai pat vēlējās īstenot konsekventu, viennozīmīgu un nepārtrauktu antisemitisma kultivēšanu kā valsts politiku un ideoloģiju. Nekad netika panākta vienotība pat valdības iekšienē, īpaši – divu visietekmīgāko ministriju starpā: Iekšlietu

ministri, sākot ar N. Ignatjevu līdz pat Plevem divdesmit gadus vēlāk iestājās par ebreju ierobežošanu, bet finansu ministri, sākot ar Ignatjeva laikabiedru N. Bungi un īpaši Sergeju Vitti nedaudz vēlāk, uzskatīja ebrejus par valsts saimniecībai ļoti derīgiem un veicināja ebreju izglītību saimnieciskas ievirzes mācību iestādēs, kuras nebija pakļautas *numerus clausus* (taču, pat Ignatjevs nebija koncentrējies tikai uz ebreju "graužošo darbību" – tik pat negatīva nostāja viņam bija arī pret poļiem); laikā no 1887. gada 10. jūlija līdz 1902. gada janvārim izglītības ministrijas cirkulārs, kurš noteica uzņemšanas ierobežojumus ebrejiem vidējās mācību iestādēs un reālskolās vēl netika attiecināts uz vidējām un zemākām tehniskām skolām, kur ebreji varēja mācīties bez ierobežojumiem (1902. gada sākumā, Vittem strauji – lai arī vēl ministram esot – zaudējot iespaidu, ierobežojumi tika attiecināti arī uz šīm skolām: ebreji nevarēja būt vairāk par 10% no skolniekiem ebreju apmešanas joslā, 5% – guberņas pilsētās, 3% – Maskavā un Pēterburgā);

3) vairāk vai mazāk izteikta primitīva judofobija sāka pārvērsties modernā antisemitiskā ideoloģijā, lai arī tā nekad 19. gadsimta nogales Krievijā neieguva tādu popularitāti kā Francijā, Vācijā vai Austro–Ungārijā; 4) sāka plaši izplatīties priekšstati par ebrejiem kā revolucionāriem ("nihilistiem"), kurus stipri veicināja ebreju augošais, neproporcionāli lielais īpatsvars revolucionāru vidū: 1878.–79. gadā tas bija 9%; 80. gadu sākumā – jau 14–15%; 1886.–1889. gados – varbūt pat 35% –! – no revolucionāriem Krievijā bija ebreji.⁶⁴ Savukārt, Latvijā tobrīd laikam vēl gandrīz nebija revolucionāru vispār, ne latviešu, ne ebreju. Tiesa, latviešu izcelsmes 116. Malojaroslavecās pulka virsnieks Kārlis Aizups bija 1881. gadā Rīgā izveidojis narodņiku idejām tuvu pulciņu, kurā dalību ņēma arī cits virsnieks, Andrejs Pumpurs; lai arī pulciņā bija labi ja 17 biedru, tipiski krievu inteliģentu garā viņi sevi nodarbināja ar grandiozām iecerēm par bruņotu sacelšanos 1882. gada sākumā un zemes un kapitāla vienlīdzīgu sadalīšanu zemniekiem un strādniekiem; ebreju viņu rindās nebija un šie gaisa grābšļi gandrīz visi tika apcietināti 1881. gada 15. decembrī, taču viņu ieceres bija tik nenopietnas, ka neviens pat netika notiesāts. Atsevišķi ebreji ar radikālākām nosliecēm parādījās 1882. gadā, kad, piemēram, tika apcietināts Rīgas politehniskā institūta students, ieceļotājs no Sevastopoles *Jakovs Cvibaks*, kurš laikam bija uzsācis kādu revolucionāru aģitāciju narodņiku garā, bet praktiski, protams, nekas no tās nebija cēlies (zīmīgi, ka viņš bija iebraucējs – dažāda paveida revolucionāras idejas parasti ebreju vidū Latvijā tika ienestas no ārpuses; šķiet, ka vienīgais, kas Cvibakam bija izdevies, bija viena lapiņa, 1882. gada februāra beigās, kuru viņš bija sacerējis un nodrukājis, pateicoties kādam latvietim; lapiņa bija latviešu valodā un tika uzlīmēta uz Vērmanes dārza sētas un uz kāda nama Smilšu ielā un iemestas dažās pastkastītēs; iespējams, ka tās izlasīja tikai daži cilvēki – nedz latvieši, nedz ebreji Rīgā vēl nebija gatavi revolucionārām aktivitātēm, līdz tām vēl bija jāgaida tuvu divdesmit gadi); 1883. gadā, visā Livonijas guber-

ņā, Igaunijas daļas ieskaitot, tikai 12 cilvēki atradās policijas uzraudzībā par "politiskiem noziegumiem", no tiem – 7 bija Tērbatas Universitātes studenti. Vēl var pieminēt divus mazus pulciņus Rīgā 1887.–89. gados: pirmo 1887. gadā izveidoja daži Rīgas politehniskā institūta studenti; iespējams, ka viņi slepus lasīja K. Marksa "Kapitālu" vai kādu no tā daļām un daudz vienkāršāko, pat primitīvāko "Komunistiskās partijas manifestu", bet šķiet, ka marksisma izplatīšanos jau 1880. gados tika stipri pārspilēja vēlākā komunistiskā historiogrāfija un daudz ticamāk, ka studentus vairāk interesēja krievu narodņiki, kuru uzskati tobrīd dominēja revolucionāru vai vienkārši radikālāk noskaņoto pilsoņu vidū; bez lasīšanas mazā pulciņ dalībnieki neko citu "revolucionāru" nedarīja. Pulciņu vadīja Aleksejs Vlasovs un Viktors Kurnatovskis, abi – krievi, taču pulciņā noteikti bija arī ebreju studenti un tieši viens no viņiem, Leiba Moisejevs, 1889. gadā izveidoja otru pulciņu. Tajā viņš iesaistīja divus Rīgas krievu reālskolas skolniekus Izaku Zeilinu un Izaku Štenderu, Aleksandra ģimnāzijas skolnieku Maksimu (Mordu) Affimoviču, vēl dažus citus skolniekus un studentu Jēkabu Lazarešu, kopā – ne vairāk par 10–12 cilvēkiem. Par pulciņu kļuva zināms Zeilina un Štendera paziņam Teodoram Pavlovam, kurš viņus denuncēja žandarmērijai. Visi pulcīna dalībnieki tika apcietināti un izmeklēšana noskaidroja, ka viņi ir lasījuši un izplatījuši "noziedzīgus rakstus..", taču neviens marksisma darbs netika minēts, bet – un tas ir ļoti zīmīgi – žandarmērija konstatēja, ka viņi ir lasījuši radikālo narodņiku Pēteri Lavrovu, kurš tieši pirms divdesmit gadiem, 1860. gados, bija kļuvis slavens ar savu aicinājumu t.s. inteliģencei "doties tautā" (*hoždenije v narod*) un gatavot to sociālai revolūcijas; Lavrovs – pareizāk sakot, kāds viens viņa darbiņš (pulciņa dalībnieku bija lasījuši brošūru "Reč Lavrova" – "Lavrova runa") – bija "ieradies" Rīgā ar milzīgu nokavēšanos, taču viņa ideja par nepieciešamību veidot arī politisku organizāciju – partiju – laikam likās tīri laikmetīgi. Šis mazais pulciņš tomēr nebija tas, kas ideju realizēja dzīvē. 9 pulciņa dalībnieki tika tiesāti 1890. gada 3. septembrī; divi no viņiem – Aleksejs Vlasovs un Johans Švette – bija kristieši, pārējie septiņi, ar Leibas Moisejevu priekšgalā – ebreji (jūdaisti – tobrīd etniskas piederības vietā tika lietota konfesijāla piederība). Sods bija maigs – no 2 nedēļām līdz četriem mēnešiem cietumā,⁶⁵ kas liecina, ka nekas nopietns viņu darbībā netika atrasts – "caur kratīšanu nekas nopietns netika uzziets..", konstatēja policija, taču arī šie mazie pulcīni – kuriem sekoja jauns studentu pulciņš šajā pašā 1890. gadā – tomēr radīja ideoloģisko augsni revolucionāru ideju, tai skaitā Bunda, kura darbībā studentiem bija ļoti liela nozīme, izplatībai pēc kādiem desmit gadiem. Pagaidām mums vēl pavisam maz ir zināms par dažu ebreju piedalīšanos *Jaunās Strāvas* kustībā, lai arī vēl ne īsti revolucionārā, 1890. gados; kad 1897. gadā 137 jaunstrāvniece tika arestēti, bet 87 tika nodoti tiesai, tiesājamo vidū bija divi jūdaisti.⁶⁶ Antisemitisma pārvēršanu par politisko doktrīnu Krievijā, kura kļuva gandrīz pilnīgi respektējama (taču – un tas ir jāuzsver, nekad tā nekļuva

par viennozīmīgi valdošu), stipri veicināja *Ivans Aksakovs* (1823–1886), pazīstamais panslāvis, kurš jau 1864. gadā vērsās pret ebreju asimilāciju krievu nācijā, 1880. gadu sākumā atbalstīja minēto Ignatjeva politiku un kā neviens cits sekmēja to, ka sāka izplatīties priekšstati par ebreju starptautisku sazvērestību. Tieši viņš radīja izteicienu “ebreju internacionāle”, kurš kļuva par vienu no populārākajiem antisemitisma vārdnīcā. 1883. gadā laikrakstā “*Rusj*”, tika publicēts viņa raksts “*Jevreiskij Internacional i borba s jevreistvom v Evrope*” (“Ebreju internacionāle un cīņa ar ebrejismu Eiropā”), kurā viņš apgalvoja, ka Parīzē pastāv “ebreju internacionāle”, kuras mērķis ir nodibināt pret kristietību vērstu “ebreju pasaules kundzību”. Te jau parādījās, pat dažu gadus agrāk nekā pašā Francijā – kurā antisemitisms ieguva lielāku popularitāti sākot ar 1886.–89. gadiem – idejas, kuras vēlāk kļuvis par “Cionas gudro protokolu” galveno saturu. Tomēr ir jāatzīmē, ka nevienu antisemitisku bestselleru, līdzīgu Drumona sacerējumiem Francijā, ne viņš, ne kāds cits tobrīd Krievijā neradīja un “*Rusj*” nebija valsts polārāko laikrakstu vidū.⁶⁷ Visas šīs idejas turpmākajos gados parādījās arī latviešu literārajā antisemitismā (skat. turpmāk). Tomēr jāuzsver arī kas cits: nekad antisemitisms neklūva par politiku vai doktrīnu, kuru vienbalsīgi atbalstīja vai pilnīgi konsekventi realizēja visas Krievijas valdošās aprindas; vienmēr bija pat ļoti augsti ierēdņi, kuri izturējās pret ebrejiem tolerantī; arī 1882. gada “*Noteikumi*” netika īstenoti pilnīgi konsekventi, piemēram, divdesmit gadu laikā, uz 1900. gadu sākumu, daudzu kategoriju ebreji – aptiekāri, feldšeri, zobārsti, 1. gildes tirgotāji, dažādu veidu amatnieki un citas grupas – bija saņēmuši atļaujas apmesties nometināšanas joslas lauku apvidos, neskatoties uz to, ka oficiāli valdība uzsvēra nepieciešamību atbrīvoties no ebrejiem laukos, Jāatzīmē arī tas, ka pat Aleksandrs III tomēr neatcēla 1865. gada 28. jūlija likumu par ebrejiem – amatniekiem, kurš ļāva tiem apmesties ārpus čerta osedlosti (lai arī 1880. gados pastiprinājās pilnīgi nepamatoti apgalvojumi par to, ka milzīgs ebreju skaits it kā esot izmantojis likumu, tā nebija patiesībā. Īstenībā pavisam neliela ebreju amatnieku daļa spēja atstāt apmešanās joslu – viņi bija pārāk nabadzīgi, lai pārceltos un iedzīvotos citur; neskatoties uz prasībām atcelt 1865. gada likumu, Aleksandrs III to neizdarīja). Grautiņi vilnis un augošais krievu nacionālisms 1880. gados tomēr deva gandrīz nāvējošu triecienu asimilācijai (pārkrievošanai) kā populārai ideoloģijai ebreju vidū. Lai arī praktiskā asimilācija turpinājās, tās ideoloģiska slavināšana kļuva arvien neatbilstošāka realitātei. Asimilācijas ideoloģija bija sākusies pirms 1840. gados un nekur citur kā Rīgā ar Dr. M. Lilientālu kā tās redzamu pārstāvi; tobrīd tai bija pārvācošanas raksturs; 1860.–70. gados tā jau pārvērtās pārkrievošanas aizstāvēšanā un viens no šīs spēcīgās tendences ietekmīgākajiem aizstāvjiem Latvijā bija jau minētais Ā. Pumpjanskis, bet visas Krievijas mērogā – *Levs Levanda*. 1885. gadā Levanda vēl paspēja nopublicēt savu pēdējo un jau īstenībai diezgan neadekvāto darbu ar nosaukumu “*Par asimilāciju*”, taču augošais šovinisms Krievijā radīja viņā tik dziļu vilšanos, ka tā viņu ruina garīgi un fiziski un pēc pāris gadiem viņš mira. Tas bija lielo asimilācijas ilūziju bēdīgā gala

simbols.

Etniskajam nacionālismam līdzās parādījās krievu un citu tautu – piemēram, poļu – strauji un spēcīgi – ekonomiskais nacionālisms vērstis pret ebrejiem. Sākotnēji tie bija primitīvi aizspriedumi, kuri uzstāja uz to, ka ebreji ekspluatē vienkāršos zemniekus un zemnieku dzīve tajos impērijas rajonos, kur bija atļauts apmesties ebrejiem, esot daudz sliktākā nekā tur, kur ebreju nav. Viens pirmajiem, kas noraidīja šīs primitīvās iedomas, bija neviens cits kā M.N. Katkovs – Krievijas izcilākais žurnālists un ietekmīgs konservatīvi – liberāls ideologs; dzīvē ir pilnīgi pretēji, viņš rakstīja – tur, kur ir daudz ebreju, zemnieku dzīves līmenis ir augstāks.* Katkova viedokli apstiprināja arī pirmie pētījumi – kuri bija sākuši parādīties jau 1870. gados – par ebreju klātbūtnes iespaidu uz zemnieku dzīves līmeni, taču tie nepārliecināja vairākumu, kurš stūrgalvīgi ticēja, ka ebreji nes ekspluatāciju. Pirmie autori Krievijā, kuri sāka zinātniski pētīt saimniecību ebreju apmešanās joslā, bija J. Jansons, J. S. Bliohs, A. Subbotins, D. Afanasjevs; viņu pētījumi neapstiprināja populāros aizspriedumus par ebreju negatīvo lomu ekonomikā – gluži otrādi; piemēram, viņi pierādīja, ka ebreji – tirgotāji ir pilnīgi neatņemama un pozitīva ekonomikas sastāvdaļa un ka viņi visvairāk ir nepieciešami tieši visnabadzīgākajiem iedzīvotājiem: ebreju sīkie tirgotāji – kuru vidū bija milzīga konkurences – ļoti bieži paši bija spiesti samierināties ar pavisam niecīgu peļņu: sīko ebreju tirgotāju apgrozījums dienā bija 1–3 rubļi, bet peļņa – pat tikai 20–60 kapeikas dienā un tieši viņi piegādāja vienkāršās pirmās nepieciešamības preces tikpat trūcīgiem pircējiem – neebrejiem; kristiešu tirgotāji, kuri centās iegūt vismaz 10–15% peļņas, bieži vien nemaz nevēlējās apkalpot visnabadzīgākos sabiedrības slāņus; Bliohs 1887. gadā publicēja pirmo akadēmiski nopamatoto pētījumu, kurā noraidīja apgalvojumus par ebreju nespēju nodarboties ar lauksaimniecību un aicināja atļaut viņiem iegūt zemi.⁶⁸ Pētījumi pierādīja, ka ebreju tirgotāji biežāk bija gatavi riskēt savos darījumos un daudz plašāk nekā kristieši izmantoja dažādas kredīta formas – personīgo, termiņu, vekseļu un preču kredītu – kas

* Uzskatāms piemērs tam kā ebreju klātbūtne pozitīvi ietekmēja zemnieku saimniecisko darbību bija Latgales miestīņa Preiļi vēsture. Šajā poļu muižnieku īpašumā vēl 18. gadsimta beigās bija pavisam nedaudz ebreju (pirmie laikam bija Mejers Potašs un Rahmiels Potašs), bet 19. gadsimtā, miestīņam augot, auga arī ebreju skaits, un kad 1865. gadā Preiļu īpašnieks Konstantīns Gulķevičs atklāja pirmo gadatirgu – kuram bija lemta sekmīga nākotne – ebreju loma tā darbībā bija ievērojama, nesot saimnieciskus labumus tuvāko un tālāko vietu zemniekiem. 1880. gados ebreji Preiļos uzbūvēja motordzirnavas, kuras kalpoja pat ilgi pēc tam, kad ebreju kopiena aizgāja bojā holokaustā 1941. gada vasarā. Elļas spiestuve, vilnas vērptuves, sēklu tirdzniecība, linu pieņemšana un daudz kas cits, kas piederēja ebrejiem, bija izdevīgs arī zemniekiem. – Par ebrejiem Preiļos skat. – Alberts Budže. Preiļi. – “Katoļu dzeive”, 1991, nr.10; V. Salnais, A. Maldups. Pilsētu apraksti. Pirmā daļa. – Rīga, 1936, 110.-113.lp.

paātrināja apgrozību; sāka veidoties Ebreju savstarpējās kredīta biedrības, kuras būs populāras arī 20. gadsimtā, bet Latvijā – līdz pat 1940. gadam; piemēram, viena no šādām biedrībām 1909. gadā tika izveidota Rēzeknē, M. Bidermana vadībā. Primitīvie aizspriedumi pret ebrejiem tomēr bija ļoti stipri un tiem klāt sāka nākt jau ideoloģiska rakstura apgalvojumi par labu ekonomiskajam nacionālismam. Viens no pirmajiem tā ideologiem bija jau pieminētais Kijevas ģenerālgubernators A. R. Drentels 1882. gadā. Viņš paziņoja, ka ir jārada tīrs, nacionāls krievu kapitālisms, kurš savaldītu ebreju kosmopolitisko kapitālu, kas esot Krievijas derusifikācijas avots (tiesa, jāatgādina: Drentels nevilcinājās lietot armiju pret grautiņa īstenotājiem Kijevā 1881. gadā).⁶⁹ Prasības pēc “tīra, nacionāla” kapitālisma kļuva populāras praktiski ikvienas nācijas ekonomiskajā nacionālismā.

Klaji diskriminējošs pret ebrejiem bija jauns, pēc satura – reakcionārs Krievijas pilsētu nolikums, kurš tika pieņemts Aleksandra III laikā 1892. gada 11. jūnijā. Tas ne tikai dramatiski samazināja vēlētāju skaitu, ieviešot ļoti augstu mantas cenzu – Rīgā, kā pilsētā, kurā bija pāri par 100 000 iedzīvotāju, par domes vēlētāju varēja kļūt tikai tie, kuriem piederēja nekustamais īpašums vismaz 1500 rubļu vērtībā (guberņu un apriņķu pilsētās ar mazāku iedzīvotāju skaitu – 1000 rubļu) vai kuriem piederēja 1. un 2. ģildes tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumi. Galvenie zaudētāji bija sīkburžuāziskās aprindas (Rīgā 1893. gadā palika tikai 2371 vēlētais), bet ebreji bija pilnīgi zaudētāji – lai arī viņu vidū jau bija ievērojams skaits to, kuri spētu izpildīt arī šīs smagās cenza prasības, vēlēšanu tiesības viņiem tika atņemtas pilnīgi.⁷⁰

1880. gadu sākumā, kad Krieviju aptvēra pirmais grautiņu vilnis, daži antisemitiski incidenti notika arī Latvijas teritorijā. Neliela apmēra uzbrukumi ebrejiem notika Rīgā, kā arī Liepājā, kur 1881. gada maijā ebreju bēgļiem no Dienvidkrievijas, kuri bija ieradušies Latvijā, bēgot no pogromiem, un vietējam ebrejam Gancko un viņa veikalam (21. maijā) uzbruka 300 cilvēku liels pūlis, vairākumā latvieši, bet arī piedzērušies vietējie krievi un krievu viesstrādnieki; kādi desmit huligāni atteicās maksāt par veikālā iegūto tabaku, citi iesita Gancko ar akmeni pa galvu; akmeņi lidoja arī veikala un tirgotāja mājas logā. Kā redzam, sociālā sastāvā ziņā pūlis bija līdzīgs grautiņu īstenotājiem Krievijas dienvidos – arī Latvijā tie bija t.s. proletārieši. Dauzoņas sāka apsūdzēt Gancko kāda kristieša nogalināšanā un nogalinātā asins izlietošanu ebreju lieldienu maizes izgatavošanā – viduslaiku tumsonības paliekas nebija izzudušas pat attīstītajā Kurzemē. Taču vietējo varas iestāžu rīcība bija enerģiska un faktiski grautiņš tika novērsts, septiņi huligāni tika arestēti; novērsts tika arī vēl viens grautiņa mēģinājums jūnijā; šos notikumus, protams, nevar salīdzināt ar īsto, asiņaino grautiņu vilni Krievijā. Tomēr, šī gada 31. augustā mazajā Jaunjelgavā (Fridrihštātē) – kurā bija ļoti liels ebreju īpatsvars – gan latvieši (aptuveni 30–40 jauni vīrieši), gan krievi izdemolēja vairākus ebreju veikalus un piekāva pašus ebrejus; arī šajā gadījumā jāatzīmē policijas priekšzīmīga rīcība: tā veica nopietnus pasākumus ebreju drošības garantēšanai un nepieļāva jaunus huligānisma aktus,

kuri, iespējams, tika gatavoti 20. septembrī (1882. gadā Kurzemes policijas vadība deva rīkojumu vietējiem policistiem, kurā norādīja uz antisemitisko noskaņu pieaugumu un lika būt gataviem novērst jebkurus uzbrukumus ebrejiem).⁷¹

Skaidrs, ka šie uzbrukumi ebrejiem Latvijā nav salīdzināmi – ne pēc apjoma, ne vardarbības līmeņa – ar pogromu vilni Krievijas iekšienē; varbūt pat tos Latvijā ir jāsauc par huligānisma – lai arī liela – aktiem, nevis pogromu mēģinājumiem, taču paši par sevi šie uzbrukumi ebrejiem – lai arī bez letāliem rezultātiem – bija jauna un nepatīkama parādība Latvijas teritorijā. 1881. gada pogromu viļņa laikā Krievijā parādījās arī senās apsūdzības ebrejiem par kristiešu rituālu slepkavību veikšanu; pēc pāris gadiem šie viduslaiku izdomājumi parādījās arī Latgalē. 1884. gadā Vitebskas guberņas sastāvā esošās Ludzas ebreju tirgotājs Zimelis Locovs, viņa sieva un vēl divi vietējie ebreji tika apsūdzēti kristietes Marijas Dričas, Locova kalpones, slepkavībā; Locova prāva bija sava veida Beilisa lietas priekšvēstnesis, lai arī daudz mazākā apjomā. Lai arī Locovs tika attaisnots, antisemitiskā krievu prese aktīvi izplatīja apmelojumus par ebrejiem – kristiešu slepkavām.⁷² Tiesa, nav pamata pārspīlēt šo apmelojumu iespaidu uz iedzīvotājiem gan Latgalē, gan visā Krievijā: antisemitisms 1880. gados, pat pēc grautiņu viļņa, bija nesalīdzināmi vājāks par to, kurš uzplauka 1905. gada revolūcijas laikā. Ebreju un kristiešu attiecības Latgalē un konkrēti Ludzā joprojām, savā vairumā, bija mierīgas un pat savstarpēji izdevīgas (pāris ebreju pat atbalstīja latgaliešu smagajā latīņu drukas aizlieguma laikā)⁷³. Veiklie ebreju amatnieki bija gaidīti viesi kristiešu ģimenēs un pat Ludzas pareizticīgo Svētās Uspenskas katedrāles mācītāji aicināja ebrejus remontēt baznīcu, bet pareizticīgo garīdzniecības lielākā daļa aicināja savas ticības brāļus būt miermīlīgiem un iecietīgiem attiecībās ar ebrejiem.⁷⁴ Vardarbība uzliesmoja tikai 1905. gada revolūcijas laikā, par ko būs runa turpmāk.⁷⁵

2. Ebreji Latvijas teritorijā 19. gadsimta beigās – 20. gadsimta sākumā

Tagad laiks pievērst uzmanību pašu ebreju attīstības gaitai 19. gadsimta beigās Latvijas teritorijā. Vispirms – par demogrāfiju; jāatzīmē, ka, neskatoties uz dažādiem ierobežojumiem,* ebreju skaits auga kā nevienai citai minoritātei: 1897. gadā vairāk kā 140 000 ebreju dzīvoja Latvijas teritorijā,

* Pilnīgi nesagatavotus Vidzemes un Kurzemes ebrejus pārsteidza Iekšlietu ministra P. Durnovo lēmums 1893. gada 14. janvārī, kurš attiecās uz 1880. gada 3. aprīļa cirkulāru – tas tika atcelts ar "īpašu rīkojumu" un ebrejiem, kuri bija ieradušies no *čerta osedlosti*, bija jāatstāj savas dzīves vietas (tiesa, tika dots dažāds laiks – no divām nedēļām līdz pat sešiem mēnešiem un vairāk gadījumam, ja būtu jālikvidē uzņēmumi, jānokārto parādsaistības un tml.; galīgais datums rīkojuma izpildei bija 1893. gada 1. novembris) un jāatgriežas vecajās apmešanas joslās guberņās (izsū-

kas, protams, ir apliecinājums arī tam, ka carisma politika ne vienmēr praksē bija tik ierobežojoša, kā tā bija vārdos (galu galā 19. gadsimtā ebreji no Latvijas nekad netika pilnīgi vai pat masveidīgi padzīti, atšķirībā, piemēram, no masveidīgās – lai arī ne totālās – padzīšanas no Maskavas 1891.–1893. gados). Vislielākais pieaugums bija Latgalē, kur ebreji varēja pilnīgi likumīgi apmesties – no 8268 ebrejiem 1876. gadā līdz pat 63 851 pastāvīgi dzīvojošiem 1897. gadā (vēl vairāk, ja pieskaitītu uz laiku iebrāucošos). Tik strauja – relatīvos un absolūtos skaitļos – Latgalē nebija pat pareizticīgo krievu – kuri savā vairumā arī bija hronoloģiski jauns ieceļotāju slānis – izaugsme (1897. gadā Latgalē dzīvoja 55 000 krievu); visvairāk ebreju Latgalē bija Daugavpils apriņķī – 20,35% no iedzīvotājiem un otrā vieta pēc latviešiem; daudz mazāk Rēzeknes apriņķī – 7,41% – trešā vieta pēc latviešiem un krieviem, un vēl mazāk Ludzas apriņķī – 4,88%, ceturtā vieta, pēc latviešiem, krieviem, baltkrieviem. Tiesa, pilsētās ebreju īpatsvars bija nesalīdzināmi lielāks.⁷⁶ Par vislielāko ebreju centru Latvijā – ne tikai skaitliski, bet arī kulturāli, kļuva Daugavpils, kurā 20. gadsimta sākumā dzīvoja aptuveni 50 000 ebreju, un Rīga, ar vairāk kā 30 000 (tā kā ebreji bija vienīgā etniskā minoritāte Latvijas teritorijā, kuriem bija dzīves vietas ierobežojumi,

tišanai nedrīkstēja pakļaut ebrejus vecākus par 70 gadiem). Vidzemes gubernators M. Zinovjevs sāka enerģiski pildīt ministra rīkojumu. Taču tas jau bija 1893. gads, lai arī ļoti konservatīvā Aleksandra III valdīšanas laiks; Krievijā jau bija attīstījusies sabiedriskā doma; paši ebreji vairs nebija klusa un bezpalīdzīga tauta. Pirmais, kas tika izdarīts – vairāki simti ebreju – t.s. astoņdesmitnieki – nosaukums, kurš radās no 1880. gada 3. aprīļa cirkulāra – varbūt pat 500, adresēja lūgumus visdažādākajām impērijas iestādēm Pēterburgā un lūgumi nepalika gluži bez iespaida: Durново sāka svārstīties un kāpties atpakaļ; tiesa – par to laikam nedomāja Zinovjevs. Nākamais, ko veica ebreji – viņi uzrunāja savus saimniecisko darījumu partnerus Rīgā un Liepājā, tirgotājus un uzņēmējus, ar kuriem viņus sasaistīja kopīgs bizness; viņi lūdza neebreju tirgotājus arī uzrunāt Pēterburgu. Pirmie, kuri atsaucās ebreju lūgumam, bija vairāki ievērojami ārzemju tirgotāji, kuri dzīvoja Rīgā un Liepājā, tad sekoja vairāki vietējie vācieši un citu tautību pārstāvji – pāri par 100 dažādu firmu un uzņēmumu vadītāji no Rīgas un Liepājas parakstīja lūgumu neizraidīt saimnieciskajai dzīvei vajadzīgos ebrejus. Tas bija ļoti atzīstams cilvēcisks solidaritātes – lai arī, galvenokārt ekonomiskas dabas radīts – piemērs. 1893. gada 27. jūlijā Aleksandrs III pieņēma lēmumu, kurš atļāva "astoņdesmitniekiem" palikt Kurzemē un Vidzemē (M. Zinovjevs laikam tomēr bija paspējis izraidīt kādu nelielu astoņdesmitnieku grupu. – skat. M. Rozovskij. Iz vospominanij "vosmidesjatkika" – "Narodnaja Misl.", 1922, 7. maijs). Zīmīgi, ka pavisam neilgi pirms tam, 1891.–1892. gadā, bija īstenota viena no brutālākām ebreju izraidīšanām Krievijas vēsturē – pāri par 10 000 ebreju tika padzīti no Maskavas (ebreji lielā skaitā tika izraidīti arī no Pēterburgas, Kijevas un Harkovas); iespējams, ka pat carisms nevēlējās pilnībā atkārtot šos notikumus.

līdz ar to arī bija "nelegāli" Rīgā dzīvojoši ebreji, kuru skaitu ir grūti noteikt precīzi; 33 000 ebreju Rīgā 1913. gadā – tas ir augstākais oficiālais skaitlis, kuram līdzī laikam nāca vēl daži tūkstoši "nelegālo" iedzīvotāju). Rīgas ebrejiem bija ļoti labas attiecības starp dzimušo un mirušo skaitu (1882. gadā vīriešiem tās bija: piedzima 498, nomira, 203; sievietēm – piedzima – 381, mira – 158; 1903. gadā šīs attiecības bija sekojošas: vīrieši – piedzima 365, nomira – 175; sievietēm attiecīgi – 352 un 125).⁷⁷ Ebreju izglītības līmenis auga, taču, saskaņā ar 1897. gada tautas skatīšanas datiem, joprojām ļoti nopietni atpalika no vāciešiem un latviešiem, kuri bija pirmajās divās vietās: visās latviešu apdzīvotajās teritorijās kopumā lasītprātēju skaits ebreju vidū bija tikai 48,5% (vāciešu – 80,7%, latviešu – 71,25%), kamēr Kurzemes ebreju vidū tas bija 56,35%;⁷⁸ mazāk izglīto Latgales ebreju ieplūšana Rīgā vēl vairāk aktualizēja jautājumu par ebreju izglītību.

Ebreju skaita ļoti straužais pieaugums Latvijā, kurš turpinājās līdz pat 1914. gadam un kurš notika, absolūtā vairākumā, pateicoties iebrucējiem no Krievijas iekšienes (faktiski – no Baltkrievijas, Lietuvas un mazākā mērā – no Ukrainas), un iekšējā migrācija (Latgales ebreju ieceļošana Rīgā) pakāpeniski mainīja ebreju elites seju (laikā posmā no 1867. gada līdz 1881. gadam Rīgā un Vidzemē kopumā ebreju skaits pilsētās pieauga par 181,7% – tas bija vislielākais kādas etniskas grupas skaita pieaugums, krietni apsteidzot pat latviešus, kuru skaits bija pieaudzis par 100%). Mazāk tas bija jūtams Kurzēmē, bet stipri – Rīgā, kur Slokas ebreju "valdīšanas" laiks bija neatgriezeniski pagājis jau 1860.–70. gados, bet arī viņus nomainījušie Kurzemes ebreji vairs nebija vienīgi noteicēji. Dinamiskākie ebreji no Krievijas vai no Latgales izvirzījās jebkurā ebreju aktivitāšu jomā; piemēram, kad 1898. gadā Rīgā tika nodibināta Rīgas Ebreju izglītības biedrība, tās dibinātāji un vadītāji, viens pēc otra, bija divi: Leibs Šalits un Pauls Mincs. Ja Šalits, lai arī ieceļojis no Iekškrievijas, jau tomēr piederēja vienai no turīgākajām Rīgas ebreju dzimtām, līdzīgi Hiršfeldiem, Breininiem, Eliasbergiem, Lipšiciem, tad jaunais jurists Pauls Mincs bija dzimis Daugavpilī (viņa brālis Vladimirs bija izcils ķirurgs); nākotnē, neatkarīgajā Latvijā, viņš piedzīvos redzamu karjeru politikā un vēl ievērojamāku – jurisprudences zinātnē. Zīmīgi, ka minētās biedrības lietvedības valoda jau bija krievu un biedrības galvenais mērķis bija krievu valodas izplatīšana ebreju vidū, taču, atšķirībā no līdzīgas biedrības Pēterburgā, kura bija nodibināta jau 1863. gadā un bija Rīgas biedrības paraugs, Rīgā tā jau atbalstīja cionismu*. Biedrības galvenie mērķi bija: pārvarēt ebreju pašizolāciju; veicināt ebreju integrāciju Krievijas sabiedrībā un krievu kultūrā; paaugstināt ebreju (ieskaitot – sieviešu) izglītības līmeni, nodrošinot viņu konkurenci jau-

* Vārds *Ciona* tika lietots kā sinonīms Jeruzalemei un Izraēlai. Savukārt, vārdu *cionisms* 1885. gadā radīja Vīnes sociālistiskās ievirzes rakstnieks *Natāns Birnbaums*; turpmākajos gados parādījās ideja, ka pareizākais ceļš uz drošību ebrejiem un antisemitisma apkarošanu ir nevis asimilācija, bet cionisms un ebreju valsts izveide, lai arī sākotnēji pastāvēja dažādi viedokļi par to, kur īsti šai valstij būtu jābūt.

najos industriālajos ekonomikas sektoros (Rīgas ebreji bija ļoti ievērojami pārstāvēti tirdzniecībā, ieskaitot – lieltirdzniecību, taču daudz mazāk – industrijā; 1906. gadā biedrība nodibināja Ebreju amatniecības skolu; 1907. gadā – ebreju meiteņu ģimnāziju Rīgā; 1908. gadā tika atvērta vēl viena ebreju ģimnāzija, kuras darbību finansēja H. Rivošs un J. Landau); savienot ebreju tradīcijas ar modernizāciju (kas, protams, izraisīja nopietnus iekšējus strīdus par tradīcijas un modernizācijas apjomu un attiecībām).⁷⁹

Vismaz *divi* faktori noteica biedrību lielo lomu cariskās Krievijas valstnieku dzīvē. Pirmais faktors bija vispārējās dabas, neatkarīgi no tautības; tas bija politisks: politisko brīvību neesamība un tas, ka pirmās legālās politiskās partijas tika atļauts dibināt tikai 1905. gada oktobrī, padarīja tieši biedrības par daudzveidīgo civilo aktivitāšu centru. Otrs faktors bija nacionāli ipatnējāks un attiecās uz ebrejiem Latvijā vairāk kā uz jebkuru citu etnisku grupu. Ebreji – īpaši Rīgā, Vidzemē un Latgalē – bija ienācēji, imigranti, un kā jebkurš ienācējs svešā vietā viņi tiecās pie savējiem, lai vieglāk iedzīvotos jaunajā vidē. Tas, kas ir rakstīts par Rīgu, lielā mērā attiecas arī uz citām Latvijas pilsētām: “Tādējādi tieši biedrības kļuva par vienu no galvenajām dažādo Rīgas tautību nacionālās identitātes... faktoriem. Turklāt biedrībām, protams, bija arī citi, praktiskāki mērķi. Rīdzinieki dibināja tās, lai kopējiem spēkiem rūpētos par dzīves jomām, kurās nebija (vai tikpat kā nebija) ko cerēt uz valsts vai pilsētas atbalstu...pilsētas ebreji veidoja biedrības trūcīgu slimnieku, vecu ļaužu un ebreju sieviešu aprūpei un ārstēšanai, kā arī nabagmāju, kura gādāja par slimniekiem un invalīdiem.”⁸⁰

Vairākas izvēles bija pieejamas vai pat uzspiestas ebrejiem pēc 1881.–83. gada traģiskajiem notikumiem. Pirmkārt, pati dramatiskākā bija emigrācija – masveidā, uz ASV, un nesalīdzināmi mazākā veidā uz Palestīnu (daudz vairāk – uz tolerantākajām Eiropas zemēm); tomēr tiešu un tūlītēju iespaidu uz emigrāciju grautiņi vilnis neatstāja; emigrācija pieņēmas spēkā gadsimta beigās, taču pat 20. gadsimta sākumā Krievijas impērijā joprojām dzīvoja aptuveni 60% no Eiropas ebrejiem (pāri par 5,2 miljoniem no 8,7 miljoniem), bet tie, kuri bija emigrējuši, nebūt ne visi bija emigrējuši grautiņi iespaidā; emigrācijas bija visas pasaules fenomēns un ebreji – aktīvi tās dalībnieki, pie tam, jebkurā laikā – kad viņi bija pakļauti pārestībām un tad, kad nebija; absolūtais vairākums emigrēja ekonomisko motīvu vadīts (piemēram, 1893. gada 18. februārī Ņujorkā, Manhetenā, *Orchard Street, 107*, tika nodibināta biedrība *Bne Rezitza* – *Režicas* (*Rēzeknes*) *bērni*; rēzeknieši bija sasnēguši pat Ņujorku un nodibinājuši tur biedrību, kuras mērķis bija savstarpēja palīdzība, reliģiskā dzīve, mirušo apbedīšana; līdz 1905. gadam rēzeknieši izveidoja vēl četras biedrības Ņujorkā, no kurām viena bija kopā ar iecerotajiem no Ludzas: *Łucinas* – *Režicas* palīdzības biedrība). Otra izvēle bija: aktīva un nereti liktenīga iesaistīšanās dažādu paveidu revolucionārās organizācijās, gan internacionālās, gan specifiski ebrejiskās – tuvā nākotnē tas būs Bunds, Krievijas sociāldemokrātijas abi novirzieni – lielinieki un mazīnieki (ebreji būs vairāk pārstāvēti mazīnieku rindās), eseri, ieskaitot viņu teroru un citās (ebreji – revolucionāri sacēlās ne tikai pret carisma ne-

taisnībām, bet arī pret savu pašu pasauli – pret ortodoksālo ebrejiskumu, *shtetl* reliģiozo un arhaisko pasauli, kura, viņu acīs, kavēja ebreju emancipāciju ne mazāk kā ārējie spēki) organizācijās. Latvijas teritorijā spēcīgākais būs *Bunds*, kura pirmā organizācija radās Daugavpilī, 1899.–1900. gadā. Treškārt – ļoti daudzi atmēta cerības uz asimilāciju un pievērsās nevis aiziešanai no ebrejiskuma, bet ebreju dzīves modernizācijai: lielākā revolūcija te bija *politiskā cionisma* rašanās. Tomēr nevajadzētu atmest arī pēdējo izvēli – neskatoties uz visu, uz carisma politikas maiņu, *asimilācija* (kas varēja realizēties arī pāriešanā kristietībā, vai tikai lingvistiskā, kulturālā asimilācijā, kas bija plašāka nekā pāreja kristietībā) nebūt neizzuda pilnīgi un neizzudīs – lai arī nelielā apjomā – līdz pat carisma krišanai 1917. gadā (mīnēsim kaut vai Mihaila Eizenšteina – Rīgas krāšņā Jugenda stila arhitektūrā radītāja – vārdu; viņš pat kristījās; visas Krievijas līmenī iespējams viens no populārākajiem būs lielā dzejnieka Borisa Pasternaka piemērs, kurš nekad nekristījās un nenoraidīja savu ebrejiskumu, taču pilnībā piederēja krievu kultūrai. Viens no ietekmīgākajiem pamudinājumiem uz asimilāciju bija tieši krievu kultūras, īpaši – lielās krievu literatūras, neatvairāmais vilinājums, kuru nespēs kompensēt ne bērnu autiņos esošā jidiša literatūra, ne absolūtajam vairākumam nezināmā senebreju valoda; tad, kad senebreju valoda tika tikai piemērota ikdienas dzīvei – nevis tikai lūgšanām un rabinistiskai literatūrai, kas praktiski nozīmēja jaunas valodas izgudrošanu 1880. gados, krievu literatūra jau bija sasniegusi savu pasaules slavu). Visi šie ceļi un izvēles atspoguļojās arī Latvijas ebreju dzīvē, taču visvairāk mūs interesē tieši cionisma – lingvistiska un teritoriāla ebreju nacionālisma – attīstība (būtu jāņem vērā, ka līdz tam brīdim, kamēr politiskais cionisms kļuva īsti populārs – tas ir, ne agrāk par 20. gadsimta sākumu, ebreju garīgā attīstība varēja iekļaut sevī vienlaikus visdažādākās un pat pretrunīgas tendences – gan asimilāciju, gan tieksmi pēc pilnīgas emancipācijas Krievijā, gan interesi par cionismu).

Ebreji Latvijā gāja to pašu ceļu, ko citi Krievijas ebreji – no kulturālas un lingvistiskas intereses par seno Jūdeju uz t.s. praktisko cionismu – izceļošanu uz Palestīnu. Tā bija *halucim* – pionieru kustība; par vienu no izceļotājiem ir jāsaka daži vārdi īpaši: tas bija Rīgas tirgotājs *Šmuelis Hiršfelds*, kura biogrāfijā bija ļoti interesanti momenti. Viņš bija dzimis Latgalē un jaunībā bija izglābis no nāves kādu no ietekmīgās baronu Manteifeļu dzimtas bērniem. Pateicībā par to Manteifeļi izgādāja viņam tiesības apmesties Rīgā, kur viņš kļuva par turīgu koktirgotāju, kuru nopietni ieinteresēja garīgais cionisms un 1882. gadā viņš izceļoja uz Palestīnu un pat nodibināja tur ieceļotāju apmetni *Rišon – le – Cion*, kura – nu jau kā moderna pilsēta – pastāv līdz mūsu dienām.⁸¹ Turpmāk attīstība veda ebrejus no praktiskā, bet vēl ne politiskā cionisma, uz ļoti dažāda paveida politisko cionismu; ebreji bija viena no vēlinākajām tautām (tiesa, agrāk par latviešiem), kuri pievērsās *teritoriālā nacionālisma* kultūrai.⁸² Šo idejiskās un politiskās evolūcija ceļu ebreji Latvijā nogāja ātrāk kā Ukrainā vai Lietuvā, jo Latvijā 19. gadsimta beigās–20. gadsimta sākumā viņi faktiski paši vēl idejiski jaunu

gandrīz neko neradīja (izņemot rabinu Eliasberga un Kuka lielo devumu – skat. turpmāk), bet sākotnēji tikai pārņēma to vai citu cionisma paveidu no cionisma lielajiem centriem, no kuriem tuvākais bija Viļņa, kura ļoti spēcīgi ietekmēja cionisma dzimšanu un attīstību Daugavpilī un tālāk citās Latgales vietās. Daugavpils garīgi un kulturāli bija vairāk uz dienvidiem vai dienvidaustrumiem orientēta – vismaz līdz gadsimta beigām lielākais iespaids nāca no lielajiem ebreju centriem uz dienvidiem no Daugavpils, ieskaitot pat tālo, bet pa dzelzceļu tiklu sasniedzamo Odesu, kur 1880. gadu sākumā *Leo Pinskers* bija pieteicis jaunu ideoloģiju: viņš aicināja ebrejus pāriet no *emancipācijas* – ar ko tika saprastas ebreju rūpes par valdošo nāciju, kuru vidū dzīvoja ebreji, nostāju pret ebrejiem (*Pinskers* bija nonācis pie secinājuma, ka naids pret ebrejiem ir kristiešu sabiedrības neārstējama un iedzimta slimība; protams, šāds secinājums neatstāja daudz vietas cerībām uz emancipāciju) – uz *pašemancipāciju*: uz pašu ebreju garīgo attīstību, uz domām un rūpēm par sevi, ebrejiem, nevis kā kārtu vai reliģiju, bet kā nāciju. *Nācija un vēsture* – tam jābūt ebreju garīgās dzīves centrā. *Pinskers*, kurš vēl nesen pats bija bijis asimilācijas un rusifikācijas piekritējs, mainīja savus uzskatus un kļuva par vienu no pirmajiem modernajiem ebreju nacionālistiem visā Eiropā. 1883. gada 2. oktobrī, ebreju Jaunā gada priekšvakarā, 36 ievērojami Odesas ebreji nodibināja pirmo Palestīnas draugu biedrību Krievijā.

Kad Daugavpilī sākās pirmās sanāksšanas – kurās runāja tikai par ebreju vēsturi, kultūru un izceļošanu uz Palestīnu un propagandēja lauksaimniecības arodus – daudziem ebrejiem likās, ka topošie cionisti ir ideālisti vai pat slaisti un sapņotāji.⁸³ Diez vai varēja būt citādi: tradīcija, kura bija devusi ebreju tautai trimdā neiznīdējamu identitāti, bija reliģija un – vismaz 1000 pēdējos gadus – valoda, jidišs; tagad dzimstošais cionisms, īpaši – politiskais, piedāvāja citas un radikāli novatoriskas prioritātes: teritoriālu nacionālismu un ivritu kā ikdienas valodu, kādā ebreji nebija runājuši kopš aizvēsturiskiem laikiem, taču pakāpeniski cionismam – īpaši, t.s. *Hercla cionismam* (1896. gada rudenī *Hercla* galvenais darbs – “Ebreju valsts” – iznāca Krievijā, gan ivritā, gan, pats galvenais, arī krievu valodā) – mērenajam, centriskajam politiskajam cionismam, kuru sāka saukt par vispārējo cionismu (*General Zionism*) – pievērsās ļoti cienījami pilsoņi, piemēram, A. Štorhs un Dr. B. Rozenbergs – cionisma tēvi Daugavpilī. S.I. Zaks no Daugavpils bija pat pirmā cionistu kongresa Bāzelē delegāts 1897. gadā; tas bija apliecinājums Daugavpils ebreju dzīves aktivitātei un modernisma tendencēm (tomēr vēl joprojām bija populāra paruna: “Vienam tēvam bija divi dēli: viens gudrs, otrs – cionists”). Ebreju dzīves garīgo modernizāciju atviegloja tas, ka gadsimtu mijā ebreji Latgalē bija arī samērā labi izglītoti – bez tradicionālās reliģiskās izglītības zēniem, ebreji Latgalē bija vienīgā nekrievu tautība, kuriem bija nacionālas pamatskolas; tās bija atļauts dibināt tajās apdzīvotajās vietās, kur nebija pietiekami liels vispārējo pamatskolu skaits; Latgalē darbojās ebreju pirmās pakāpes *valsts* pamatskolas ar pilsētu skolu mācību programmu un tautskolas (protams, darbojās arī privātsko-

las – piemēram, 1899. gadā Rēzeknē bija divas ebreju privātskolas, bet tas nebija kaut kas principiāli atšķirīgs no citām tautībām).⁸⁴

Viļņas tuvums spēcīgi ietekmēja sociālistiskā cionisma attīstību – 1900. gadā, kā Lietuvas cionistu atzars, Daugavpili parādījās sociālistiskie “Cīņas strādnieki” (“Poalei Cion”), kuri savienoja cionismu ar sociālismu, sludināja šķiru cīņu un vēlējās ebreju valsti balstīt uz revolucionāra sociālisma pamatiem, lai arī vēl pavisam nebija viennozīmīgi skaidrs, kur šai valstij jāatrodas; daži no sociālistiski noskaņoto cionistu paveidiem pat ilgāk kā citi cionisti turējās pie iedomas, ka tā varētu būt gandrīz vai jebkura teritorija, pieejama ebreju masveida kolonizācijai; taču, protams, daudzi jau cionisma rītausmā domāja par Palestīnu un tika saukti par “palestīniešiem”. Ļoti aktīvi kreisajā cionisma kustībā Daugavpili iekļāvās arī sievietes: sieviešu piedalīšanās dažāda veida ebreju politiskajos un idejiskajos strāvojumos (ne reliģiskos) bija viena no ebreju modernizācijas spilgtākajām iezīmēm.⁸⁵ Tieši šajā laikā sākās arī ebreju strādnieku kustība. 1899. gads bija izšķirīgais visas strādnieku kustības – ne tikai ebreju – vēsturē Latvijā. Maijā Rīga piedzīvoja jau lielo “Rīgas dumpi”, plaši streiki notika Liepājā – strādnieku prasības sākotnēji bija tikai ekonomiskas dabas, taču uz nopietnu politisku cīņu arī nebija jāgaida ilgi. Ebreju strādnieku kustības sākums Daugavpili bija vājāks. Te gandrīz pilnīgi nebija lielu rūpniecības uzņēmumu: tikai 21 uzņēmumā strādāja vairāk par 16 strādniekiem katrā, un policijai bija nesalīdzināmi vieglāk apspiest streiku mēģinājumus mazos uzņēmumos, par darbinicām nemaz nerunājot. Taču arī Daugavpils strādnieki mēģināja uzsākt streikus 1899. gada maijā, taču policija no 29. aprīļa līdz 5. maijam pastiprināja patruļas, un kad 4. maijā tai kļuva zināms, ka streikot gatavojas Š. Zaksa sērskociņu fabrikas, brāļu “Natansonu un Ko” pogu fabrikas, G. Lurjē amatnieku darbnīcas un citu uzņēmumu strādnieki, 5. maijā, agrā rītā, vēl pirms darbu sākšanas, uz tiem tika nosūtīti policisti, gorodovoji un slepenās policijas aģenti, kuri ieteica uzņēmumu īpašniekiem būt laipnākiem ar strādniekiem, kuri, redzot policistus, streikot neuzdrošinājās. Tomēr 7. maijā streiku uzsāka Anšeļeviča darbnīcas 9 strādnieki Š. Kaca vadībā.⁸⁶ Pieticīgais strādnieku kustības sākums Daugavpili pavisam nenozīmēja, ka kustībai šajā sīkpilsoniskā un amatnieciskā pilsētā nav nākotnes. Gluži otrādi.

1900. gadā – kā jau rakstiju – arī Daugavpili izveidojās revolucionārais, anticionistiskais *Bunds*, kurš lielā mērā arī tika “atnests” no Lietuvas, Viļņas; pēc neilga laika bundisti parādījās Rīgā, Liepājā, Krāslavā, Rēzeknē un Krustpilī; iespējams, ka atsevišķi bundisti bija parādījušies Latvijas teritorijā pat kādus pāris gadus agrāk. Bunda organizāciju izveide Rīgā un Liepājā liecināja ne tikai par sociālām izmaiņām ebreju vidū – ebreju proletariāta rašanos, kā arī revolucionāru ideju izplatību ebreju amatnieku un inteliģentu vidū (tas bija raksturīgs ebrejiem arī ikvienā citā vietā Latvijā – tipisks bundists bija vai nu amatnieks vai students, retāk – strādnieks), bet arī par to, ka apmešanās josla – *čerta osedlosti*, lai arī oficiāli joprojām pastāvēja, kļuva arvien irdenāka un Rīgā un Liepājā, kuras abas nebija apmešanās

jostas ietvaros, tomēr sāka arvien vairāk ieplūst ebreju amatnieki un strādnieki no Lietuvas, Baltkrievijas, Ukrainas. Straujā kapitālisma attīstība kā magnēts pievilka viņus, bet industriālajai Rīgai un Liepājai bija vajadzīgi strādnieki; pat tie ebreji, kuri nevarēja kvalificēties – mantas cenza vai izglītības jomā – legālai ieceļošanai Vidzemē vai Kurzemē, tomēr ieceļoja. Šajā ziņā tipisks bija viens no pirmajiem bundistiem Rīgā *Boruhs Gurvičs*, kura bija dzimis Ukrainā un bija darbojies, pašos Bunda pirmsākumos, Berdīčevā un vēlāk Viļņā, Lietuvā un tad ieceļojis Rīgā. Kad 1904. gada martā viņš mira no diloņa – viens no izplatītajiem nāves cēloņiem strādnieku, un ne tikai, vidū – viņa bēres 14. martā izvērtās par vienu no pirmajām bundistu demonstrācijām Rīgā (jāatzīmē, ka visu paveidu sociāldemokrāti un revolucionāri veltīja ļoti lielu uzmanību, īpaši – 1905. gada revolūcijas dienās, savu kritušo vai tikai mirušo biedru *bērēm*; tās kļuva par ievērojamu ideoloģisku un politisku notikumu, kuram bija jāstiprina saites ar partiju, jāveicina kolektīvisma izjūtas, pat – fiziska apjoma apzināšanos: bēres pulcēja lielas masas un to dalībniekiem, redzot cilvēku lielo skaitu, bija jāklūst drošākiem cīņā pret carismu. Bērēs tika veidoti varoņu vai pat mocekļu tēli un nebija tik svarīgi, kādos īsti apstākļos viņi bija gājuši bojā vai miruši). Pirmo bundistu vidū Rīgā bija arī no Daugavpils (kur viņš bija iebraucis no Baltkrievijas) ieceļojušais *Moše Jankelis Epšteins* – dažreiz saukts pat par “Bunda” Rīgā “tēvu”, kurš nodibināja pirmo amatnieku (skārdnieku) pulciņu; pēc tam, kad viņš tika iesaukts dienestā armijā, vadība nonāca studentu Aleksandrs Ceitlina un Herca Isera Burgina rokās; ļoti liela nozīme bundistu darbības aktivizācijā bija skārdniekam *Leibam Pinkusam Rumanam*, kurš ieradās Rīgā no Baltkrievijas, no Vitebskas; studentu un amatnieku lielais īpatsvars bija tas ar ko bundisti atšķīrās no latviešu sociāldemokrātiem, kur bija nesalīdzināmi vairāk izglītotu strādnieku.⁸⁷

Interesanta ir Bunda Centrālās Komitejas izdotā pirmā lapa, 1898. gada 1. maijā, kura ne tikai informēja par partijas nodibināšanu, bet arī paziņoja sekojošo: “..ebreju proletariātam jāiet kopā ar krievu, poļu, latviešu un citiem strādniekiem...”⁸⁸ Nav īsti skaidrs, vai uz to brīdi jau bija bijuši kādi kontakti starp bundistiem un latviešiem, vai arī tas bija tikai ideoloģisks apliecinājums bundistu internacionālismam un viņu cerībām, ka sadarbībā ar citu tautu proletariātu tiks iekarota demokrātiska republika Krievijā, kurā ebreji būs pilnīgi vienlīdzīgi ar citām tautām un kurā izzudīs antisemitisms. Rīgā bundistu darbības vēsture pirmajos gados – 1900.–1902. gadā – īsumā bija šāda. 1900. gadā sāka veidoties nelieli ebreju amatnieku – skārdnieku, kurpnieku, sieviešu šuvēju, cepurnieku – pulciņi, kuri no sava vidus izvirzīja vairākus aktivistus – piemēram, skārdnieku *Zusmanu Mendeļeviču*, skroderi *Vulfu Pekleru* un citus, taču ideoloģiski vadošo lomu laikam spēlēja daži Rīgas politehniskā institūta studenti, īpaši *H. I. Burgins*, kuri “apgaismoja” amatniekus. Uz 1900. gada beigām bundistiem Rīgā jau bija vismaz četri nelegāli dzīvokļi, kuru atrašanās vieta atspoguļoja organizācijas sociālo vidi – pilsētas nomaļu amatniekus (viens dzīvoklis bija *Matīsa ielā* 107, cits – *Ģertrūdes* 117). 1901. gada februārī policija veica pirmos ares-

tus un 9 Rīgas bundisti tika apcietināti, taču neskatoties uz to gada beigās, saskaņā ar žandarmērijas zinām, Rīgā jau bija vismaz 250 bundisti; ļoti aktīvas bija sievietes, īpaši – akušieru kursus beigušās – tobrīd tās bija viena no visizglītotākajām ebreju sieviešu grupām.⁸⁹ Tas bija pavisam labs sākums. Pagrieziena punkts organizācijas vēsturē Rīgā sākas 1901. gada nogalē, kad pilsētā ieradās pieredzējis organizators, jau minētais Leiba Pinkus Romans, kuram bija sakari ar “Bunda” vadību Viļņā un kurš labi pārzināja partijas programatiskās nostādnes. Ideoloģijas jomā viņš sāka paplašināt organizācijas aģitāciju, kura līdz tam galvenokārt bija aprobežojusies ar ekonomiskām prasībām; tagad skaidri parādījās politiski lozungi: pret valdību, pret apmešanās joslām, pret jebkuriem ierobežojumiem ebrejiem. Organizatoriskajā jomā pateicoties tieši viņam sākās pāreja no nelieliem pulciņiem uz lielākām apvienībām; aktīvi tika vervēti jauni biedri. 1902. gada februārī Rīgas bundisti pieteica sevi ar pirmo skrejlapu izplatīšanu pilsētā – nakti uz 22. februārī savi 3000 eksemplāru parādījās pilsētas ielās; šajā pat gadā pirmo reizi bundisti L.P. Romana vadībā atzīmēja 1. Maiju – Sarkandaugavā, istā strādnieku un amatnieku piepilsētā, taču tika atzīmēti arī ebreju tradicionālie svētki; citas sanāksmes notika pilsētas otrā galā – Lielā Kalnu ielā 66, Latgales priekšpilsētā, tuvā nākotnē – viena no bundistu citadelēm. Pateicoties L.P. Romana iniciatīvai, tika izveidota organizācijas kase. 1902. gads nesa bundistiem nostiprināšanos un skaitlisku pieaugumu.⁹⁰ Šajā laikā – pašā gadsimta mijā – bundistiem vēl nebija izstrādāta nacionālā programma. Viņi uzskatīja, ka ebrejiem vēl ir jāatrisina tik daudz politisku (galvenais – carisma gāšana un pilsoniskā līdztiesība) un ekonomisku (trūkuma pārvarēšana) problēmu, ka nacionālas prasības var tikai novirzīt uzmanību no tām (tiesa, jau pēc pāris gadiem bundisti izstrādāja savu nacionālo programmu – skat. turpmāk). Tikai nedaudz vēlāk par bundistiem visur, kur Latvijas teritorijā dzīvoja ebreji, ne tikai Daugavpilī, izveidojās dažāda paveida kreisi orientētas cionistu organizācijas; gan *Poalei Cion* (Rīgā ap 1905.–07. gadu to vadīja Cvi Fainsons, Šmuelis Hors, Maņa Averbuhš)⁹¹, gan tās atvase – cionisti – sociālisti, aktīvi veicināja izceļošanu uz Palestīnu; viņi patiešām bija pionieri – *halucim*. Bundisti, savukārt, apkaroja jebkura paveida cionistus, ieskaitot arī kreisos; bundistu priekšstatā ebreju valsts izveide – vienlīga kur – bija utopiska un avantūristiska iecere.

Cionismam ir jāveltī īpaša uzmanība. Ļoti aktīva bija tā dzīve Rīgā, lai arī Rīga neradīja nevienu oriģinālu cionistisku strāvājumu un nebija senebreju valodas atdzimšanas centrs (interese par ivritu bija vairāk apliecinājums uzticībai cionismam, nekā vajadzība pēc valodas ikdienas saskarsmei; nereti Rīgā simpātijas cionismam vēl nenozīmēja praktisku izceļošanu uz Palestīnu, un pašas par sevi šīs simpātijas cionismam nepieprasīja ivrita apgūšanu – galu galā Rīgā ivrits nekad nekļuva par ebreju ikdienas valodu – tā bija un palika jidišs, krievu vai vācu valoda), tomēr citādā ziņā Rīga gāja to pašu, lielajiem cionisma centriem ierasto, ceļu: no kulturāla cionisma – “Hovevej Cion” – “Cīanas draugi” – 1884. gadā, kurš deva aktivākos cionistus veselai paaudzei – Leibu Šalitu, Ž. Tronu, Dr. A. Zalkindu, E. Etingenu – uz zemes

iepirkšanu Palestīnā un pirmo cionistu izceļošanu uz turieni (īpaši – 1891. gadā), un uz ebreju jaunatnes sagatavošanu amatniecībai (skola Rīgā no 1906. gada) un lauksaimniecības arodiem (vasaras lauksaimniecības noņemtnes Rīgas pievārtē)⁹², no kuriem ebreji bija padzīti kopš Romas laikiem un kurus tagad cionisti sāka neizbēgami idealizēt; Leibs Šalīts koordinēja cionistu darbību visā Kurzēmē un Vidzemē.

Divas lietas būtu vēl jāatzīmē: tas, cik ātrā laikā dažādie cionisma paveidi kļuva populāri, pulcējot simtiem cilvēku savos sarīkojumos, un tas, ka bieži šie sarīkojumi notika latviešiem piederošās telpās. Piemēram, 1899. gada 10. oktobrī viena no sanāksmēm notika Maskavas piepilsētā, "Kauliņa namā"; 15. novembrī – pašā Rīgas centrā, Latviešu biedrībā, kurā, saskaņā ar cara slepenpolīcijas ziņojumu, "...visas vietas bija aizņemtas..."; pēc trijām dienām, 18. novembrī, turpat, Latviešu biedrībā, jauna, ļoti labi apmeklētā sanāksme.⁹³ Skaidrs, ka tas neliecināja par sliktām latviešu un ebreju attiecībām. Sākot ar 1897. gadu Rīgā, iespējams – pat agrāk vai vienlaikus ar Daugavpili, izplatījās sociālistiskais cionisms – no "Ciānas strādnieku" pirmā pulciņa līdz tam, ka 20. gadsimta sākumā vairāku paveidu kreisais cionisms jau bija aktīvs visā Latvijas teritorijā;⁹⁴ veidojot sīku pārskatu par sociāldemokrātiskajām un sociālistiskajām organizācijām Latvijā, 1909. gadā ohraņa iekļāva "Poalei Cion" un Cionistus – sociālistus (kā atsevišķa partija darbojās kopš 1905. gada) aktivāko organizāciju sarakstā.⁹⁵ Liela patiesības deva bija pazīstamā britu vēsturnieka Ērika Hobsbauma vārdiem: "Tas, kas izveidoja Izraēlu, nebija Hercls., bet Krievijā dzimušais sociālistiskais cionisms".⁹⁶ Tieši kreisie *halucim* iemiesoja tādas īpašības, kā vienkāršība, apņēmība, pieticība, izlēmība un gatavība smagam roku darbam ļoti smagos dabas apstākļos, kuri bija īpaši vajadzīgi Izraēlas zemes atgūšanai un apgūšanai, un viņi, izvēloties kreiso cionismu, noraidīja diasporas ebreju buržuāziskumu un, viņuprāt, neapņēmību, individuālismu un pat dekadenci. Tāpat kā visās citās vietās, arī Latvijas ebreji, kuri simpatizēja cionismam, atšķīrās viens no otra pieejā daudziem jautājumiem, lai arī tie likās vēl pavisam abstrakti: vai ebreju valsts Palestīnā būs pilsoniska vai sociālistiska; ja sociālistiska, tad ar kādu no sociālisma paveidiem – ar šķiru cīņu vai ar sociālismu tikai kā ar kultūras fenomenu; vai ebreju valsts būs laicīga vai reliģiska?

Diviem rabiniekiem no Latvijas bija izcila loma jūdaisma savienošanā ar cionismu; tie bija rabīni no Bauskas *Mordehajs Eliasbergs* (1817–1896) un, īpaši, *Ābrahams Kuks* (1865–1935). Jau 1874. gadā, kad cionisms bija vēl tikai kulturāla parādība, kurai bija praktisks elements – pārceļošana uz Palestīnu, bet ne politiskais – valsts ideja, Eliasbergs, Bauskas rabīns kopš 1861. gada, sāka likt pamatus t.s. teoloģiskajam cionismam, uzskatot, ka tieši cionisms apvienos ļoti sašķelto ebreju tautu, kurā valda milzīgas plaisas starp ļoti ticīgiem, ortodoksāliem ebrejiem, mazāk ticīgajiem un pat neticīgajiem, nemaz nerunājot par citām kulturālas, lingvistiskas un materiālas dabas atšķirībām. *Zemei un Tautai jābūt vienotai*, tā sludināja Eliasbergs. Tā vietā lai tikai pasīvi gaidītu Mesijas atnākšanu un tikai pēc tam atgrieztos Iz-

raēlas zemē, Eliasbergs un Kuks mācīja, ka Izraēlas zemes apdzīvošana – tas ir, cionisms – ir savienojama un jāsavieno ar uzticību jūdaismam. Rabins Kuks iemiesoja litvaku tradīcijas un daudzveidību. Viņa tēvs bija slavenās Voložinas Ješivas – “mitnagdim” lielā centra – audzēknis, bet vectēvs no mātes puses pārstāvēja citu virzienu – hasidismu. Pabeidzis Voložinas ješivu, Kuks, pēc vairākiem gadiem rabīna amatā Lietuvā, 1895. gadā kļuva par rabīnu Bauskā, kurā darbojās līdz 1904. gadam, kad viņš izceļoja uz Izraēlas zemi. Tieši klusajā Bauskā tika uzrakstīti viņa pirmie trīs ievērojamie darbi, kuri jau liecināja par izcila domātāja talantu. Kuku neapmierināja tas, ka cionistu kustībai ir tikai politisks vai materiāls raksturs; būdams mistiķis, viņš vēlējās tai piešķirt spēcīgu garīgu aspektu, vienlaikus noraidot reliģijas atrautību no aktuāliem sociālajiem jautājumiem. 1901. gadā Bauskā viņš publicēja vienu no savām pirmajām ievērojamajām esejām – “Izraēla misija un nacionālā pašnoteikšanās”, kurā jau bija formulēti vairāki no principiem, kurus viņš tālāk attīstīja daudzos darbos. Katra ebreja dvēsele – ticīga vai neticīga – satur Dieva svētību; noraidot nepārvaramu atšķirību starp ticīgajiem un neticīgajiem (tāpat kā starp “pasaulīgo” un “svēto” – viss, kas ir būtiski svarīgs cilvēka dzīvei, ir potenciāli svēts), viņš uzsvēra: pat sekulāru ebreju izceļošanā uz Izraēlu izpaužas Dieva griba un viņa augstāko plānu realizācija; pat sekulāro ebreju atgriešanās Palestīnā ir *mesinānistiskas* ieceeres realizācija; reliģija un nacionālisms ir savienojami, mācīja Kuks, kurš bija *pirmais reliģiskais domātājs, kas teoloģiski interpretēja tobrīd vēl tikai sekulārā veidā pastāvošo nacionālismu – cionismu* (saprotams, ka viņš tomēr uzskatīja: galu galā reliģija sevī pilnīgi uzsūks sekulāro cionismu). Trimdā (diasporā) ebreji nav spējīgi pilnīgi realizēt savu misiju, uzsvēra Kuks. Mesiāniska rakstura piešķiršana cionismam (“..mesiānistisks mistiķis, kura elektrificējošie darbi sintezēja ortodoksalitāti un politisko cionismu..”, mūsdienu pētnieku vārdiem runājot) – tas bija Kuka* izcilākais, lai arī ne vienīgais, ieguldījums cionisma vēsturē.⁹⁷

3. Modernā antisemitisma izcelsme Latvijā

Tagad ir laiks pievērsties šam pārskatam par latviešu literārā antisemitisma izcelšanos un attīstību 19. gadsimta beigās – 20. gadsimta sākumā. Pirmās paaudzes latviešu antisemitisms, kurš parādījās 1870. gadu beigās – laikam ar Aleksandra Vēbera (Varaidošu Sanderis) Rīgas politiska un literārā laikraksta “Balss” iznākšanas sākumu 1878. gadā – bija neizbēgams; tas nebija ideoloģiskas, reliģiskas (antijūdaisms, lai arī dažbrīd tas jau bija jūtams, bet, iespējams, tā aizkavēšanos sekmēja latgaliešu drukas aizliegums – turpmāk, 20. gadsimtā, tas būs stipri izteikts dažos latgaliešu –

* Tāda mēroga domātāji kā A. Kuks nevarēja rasties tukšā vietā; viņa skolotājs, Daugavpils rabīns R. G. Levins (1810–1887), Ludzas rabīns E. Don-Ihje (1838–1924) un Talmuda pārzinātājs tajā pašā Ludzā Jakovs Rabinovičs un citi veidoja ievērojamu reliģiskās domāšanas telpu, kuras nopietna akadēmiskā pētniecība vēl tikai gaida jaunus profesionāļus.

katoļu izdevumos) vai rasistiskas dabas; līdz modernam antisemitismam vēl bija jānodzīvo kāds laiks, lai arī pavisam nedaudz. Tas bija vienkāršs un nenovēršams ekonomiskās dabas antisemitisms, kuru radīja vēlīnās latviešu pilsonības un – jo īpaši – sīkpilsonības (sīkburžuāzijas) patiešām neredzēti ļoti grūtā cīņa ar pilsētnieciskajiem ebrejiem, kuri, kā neviens cits, bija gatavi lielajai sociālajai revolūcijai – agrārās sabiedrības – kuras pilnīga vai pilntiesīga sastāvdaļa viņi nekad nebija – pārejai uz urbāno, kapitālistisko saimniecību ("ebreji – zagļi" – tas bija viens no "Balss" moto; ebreji aplaupa latviešu zemnieku). Līdzās "Balsij" otrs ievērojamākais latviešu antisemitiskais izdevums bija A. Vēbera un Nikolaja Puriņa (vienu brīdi – arī F. Veinberga) avīze "Baltijas vēstnesis"; abi šie izdevumi bija uzņēmīgi arī krievu antisemitisma iespaidam, lai arī ne tik lielā mērā, kā vietējā krievu presei ("Balss" tomēr 1891. gadā – kad ebreji tika masveidā izraidīti no Maskavas un Pēterburgas – aicināja "attīrīt" arī Kurzemi no ebrejiem; tas bija jau samērā radikāls antisemitisms, tiesa – tikai verbāls).⁹⁸ 1888. gadā šajos izdevumos jau parādījās aicinājums boikotēt ebreju veikalus un iepirkties tikai pie latviešiem. Nav otra lozunga, kurš precīzāk atspoguļotu antisemitisma dabu, kā lozungs – nepirksim pie ebrejiem: bailes no ebreju konkurences un zināma – saprotama un arī laikam neizbēgama – mazvērtības sajūta: "viņi" (ebreji) jau ir tik sen pilsētu biznesā, ka dabiskas konkurences ceļā "mēs" (latvieši) nemaz nevarēsim iekarot savu vietu zem kapitālistiskās saimniecības saules.⁹⁹

Kā tas parasti notika, antisemitisms neapmierinājās tikai ar ekonomiskās konkurences dabas nepatiku pret ebrejiem, bet sāka parādīties – lai arī ne masveidā – Eiropas moderna (t.i., – jau ar rasisma iezīmēm) antisemitisma gadījumi: "...žīdi ar savu viltību nolaupa mūsu mantu un noposta mūsu veselību..."¹⁰⁰ (zīmīgi, ka tieši šajā laikā, kad "Balss" sāka apsūdzēt ebrejus latviešu nodzirdīšanā, Apsīšu Jēkabs 1884. gadā, stāstā "Pie pagasta tiesas" portretēja daudz biežāk sastopamu personāžu – latviešu, nevis ebreju, krodzinieku, kurš bija galīgi noskrējies, iznēsājot dzeramo, un šis portrets bija ļoti nepatīkams: "...resnajam krodziniekam sviedri lija vienā lišanā no pieres, no vaigiem, tie pilēja pat no matiem. Un, lai gan vīrs svārkus jau bija novilcis, tomēr drīz tam bija jāspēr solis tālāk un jānolaiž arī veste (kreklis bija kā no mārkas izvilktis), – jānovelk zeķes un jāuzmauc kailās kājās tupeles. Bet visu šo grūtumu, šo darbu pūliņu viņš panesa pacietīgā, varētu teikt priecīgā garā, kā zinādams, ka katram darbam sava alga un, jo lielāks bija grūtums, no lielāka alga... viņš parādījās kā pilnīgs kungs savā namā, kuram dzērāji tik padēvēģi kalpi – vai arī nopirkti vergi"¹⁰¹). "Balss" sāka konsekventi lietot vārdu "žīds" negatīvā nozīmē, par ieganstu dažreiz izmantojot pat tīri nenopietnas lietas. Piemēram, bija labi zināms, ka "Balss" ideoloģiskais oponents, lielais laikraksts "Dienas Lapa" bija dedzīgs latviešu jaunvārdu darinātājs; tas nebija divaini – ne tikai Jānis Rainis, bet arī Pēteris Stučka, laikraksta redaktors 1880. gadu nogalē, bija aktīvs literāts; ne visi jaunradījumi bija veiksmīgi, bet daudzi bija; lai arī Rainis un Stučka izcili pārzināja vācu valodu, laikam tikai Rainis kaut ko zināja arī no jidiša,

kas bija līdzīgs vācu valodai; nekas nav zināms par to, ka jaunvārdi būtu radušies jidiša iespaidā, bet tieši tā šķita "Balsij". Viens no jaunvārdiem, kurš 1889. gadā izraisīja "Balss" nepatiku, bija vārds *kāre* (saīsinājums no iekāres, iekārošanas): "Mēs viņai {"Dienas Lapai"} pārmetam, ka viņa dzīvo latviešu valodu.. izloka pēc židu mēles.." ¹⁰² Ne katrreiz "Balss" sevi nodarbināja ar tik nenopietnām lietām. 1891. gadā "Balss" jau prasīja, lai cara iestādes ar administratīviem līdzekļiem ierobežotu ebreju saimniecisko ietekmi; te latviešu un krievu antisemitīti gāja soli, lai arī vietējā krievu prese atšķirās ar dažiem citiem antisemitisma paveidiem (skat. turpmāk); laikrakstā pastiprinājās rasistiskas iezīmes – ebreji tika raksturoti kā slīmbu ievazātāji un tika lietoti – kā vienmēr rasismā – medicīniski "termini": ebreji ir "...lēnām, bet droši tuvojošās sērga.." 20. gadsimta sākumā, no 1904. līdz 1906. gadam, "Balsi" rediģēja viens no izcilākajiem latviešu sabiedriskajiem darbiniekiem, vēsturnieks, publicists, gaiša un liela personība Vilis Olavs (1867.–1917.); viņa laikā laikraksts bija viens no visliberālākajiem un tolerantākais visā savā vēsturē (carisms to slēdza 1907. gadā) un Olavu diez vai varētu nosaukt par konsekventu antisemitu, taču pat viņš – tiesa, laikam samērā reti – arī nomaksāja nodevu antisemitismam, rakstot, ka ebreji "...bijuši ne vien pārgalvīgi, uzbāzīgi un bezkaunīgi, bet pat varmācīgi un asins kāriģi (Sic – ! – A. S.)... židiem mazāk rūp visas valsts un sabiedrības labklājība, nekā savi pašu veikali. Aiz tā iemesla latvieši nevarēs piekopt nekādu lielu brālību ar šo elementu mūsu valstī" ¹⁰³.

19. gadsimta beigās–20. gadsimta sākumā jau bija diezgan izplatīts un iesakņojies arī sadzīviskais antisemitisms – to atspoguļoja šī laika latviešu anekdotes. Tās pirmais klasificēja un sagatavoja kā akadēmisku izdevumu Pēteris Birkerts 1920. gados. Viņa paveiktais liecināja, ka anekdošu skaits par židiem nebija liels – labi ja divi–trīs desmiti; ¹⁰⁴ tas bija saprotami, ņemot vērā ebreju vēlino ienākšanu Latvijas lielākajā daļā un abu tautu atšķirīgo dzīves vietu – latviešiem laukos, ebrejiem – pilsētās un miestos. Daļā no anekdotēm ebreji nebija attēloti ļauni, taču bija diezgan daudz anekdošu par "skopiem un blēdīgiem židiem"; nereti tajās ebreji vienlaikus tika attēloti kā mulķi vai pamulķi, bieži vien – netirīgi, ar viņiem baidīja kristiešu bērnus. Nedaudz pārsteidzoši bija tas, ka Birkerts, kurš kādu laiku sevi dēvēja pat par "progresīvu marksistu", sastādot anekdotes, bija devis tām skaidri antisemitisku klasificējumu: anekdotes par "židu naudas kāri", "židu bailīgumu", "židu skopumu un bezkaunību", "židu iedomību", par "mulķa židiem" un – īpaši – par "židu plēsonīgumu" – sic! ¹⁰⁵ (daudz retāk, taču anekdotēs bija sastopams arī reliģisks un pat rasistiskais antisemitisms, kad ebreji tika salīdzināti nevis ar cilvēkiem, bet ar veciem un netīriem dzīvniekiem). Ebreji darbojās arī t.s. nerātņajās anekdotēs, taču, lai arī pat tajās ebrejiem tika piedēvēts skopums vai bailīgums vispikantākajās erotiskajās vai, visbiežāk, seksuālās situācijās, taču ebrejiem tomēr netika piedēvētas nekādas īpašas seksuālas novirzes vai seksuāla uzmākšanās kristiešiem.

Vietējās krievu preses antisemitismā bija daži atšķirīgāki motīvi, ar lielāku uzsvāru uz politisku antisemitismu; piemēram, "Rižsskij Vestnik" 1880.

gados ebrejus attēloja kā impērijai nelojālus kosmopolītus un revolucionārus (latviešu konservatīvajā presē “žids – revolucionārs” kļu populārs tikai 1905. gadā), kuri, pateicoties savām internacionālajām saitēm, vēlas sagraut kristīgās valstis (un jau esot sagrāvuši Poliju 18. gadsimtā). Tas jau bija pavisam tuvu idejai par ebreju vispasaules sazvērestību; lielā mērā šīs idejas vietējā un diezgan provinciālajā krievu presē bija ienākušas no krievu avīzēm lielākajos ebreju centros (noteikti jāmin Viļņas krievu preses iespāids)¹⁰⁶, kur tās, savukārt, bija ieplūdušas no Polijas vai pat no Francijas, kurā 1880. gados jau bija īsti antisemitiski bestselleri, ieskaitot – dailliteratūru, ar spēcīgu iespāidu uz antisemitismu gandrīz visās citās zemēs.¹⁰⁷

Vienlaikus ar latviešu un krievu literārā antisemitisma parādīšanos Latvijā, varbūt pat nedaudz agrāk nekā Krievijas iekšienē, parādījās arī skaidri izpausta latviešu noraidošā nostāja pret antisemitismu, kuru iesāka Krišjānis Valdemārs. Viņš – viens no retajiem Atmodas līderiem, kurš aicināja latviešus kļūt par moderniem uzņēmējiem un neapmierināties tikai ar tautisku mitoloģiju – aicināja latviešus sadarboties ar ebrejiem saimnieciskajās lietās; viņa pieeju turpināja progresīvā lielā avīze “Dienas Lapa”, kura sāka iznākt 1886. gada septembrī. Lai arī dažreiz pat tā raksturoja visus ebrejus kā blēžus,¹⁰⁸ kopumā tās lozungs bija cits: “Metiet pie malas nekristīgo izturēšanos pret židiem...un žids kļūs jūsu draugs un tuvākais.”¹⁰⁹ Pavisam unikāli bija latviešu ģeogrāfa, ekonomista un publicista Kārļa Baloža (1864.–1931.) seši raksti par Palestīnu, kurus viņš publicēja 1896. gadā latviešu presē, atbalstot ebreju ieceļošanu Palestīnā un apgalvojot, ka Palestīnas zeme ir ļoti auglīga un ar mākslīgās apūdeņošanas sistēma tur vārētu iegūt “neticami bagātas ražas”.¹¹⁰ Var teikt, ka viņš gandrīz vai paredzēja tieši to, kas notika apūdeņotajā neatkarīgās Izraēlas lauksaimniecībā pēc daudziem gadiem; tas, ka tobrīd pašu ebreju vairākums neizrādīja interesi par Palestīnu vēl vairāk izceļ latvieša Baloža uzskatu novitāti.

Latviešu literatūrā ebreju tēls parādījās diezgan agri – iespējams, ka viens no pirmajiem darbiem bija Ādolfā Alunāna 1874. gadā uzrakstītā jautības luga ar dziedāšanu divos cēlieņos “Icigs Mozus”. Tā bija labestīga ludziņa, kuras galvenais varonis Icigs ir ceļojošs paunu žids, sirsnīgs un izpalīdzīgs cilvēks (“..tā naude nevar cilvēke darīt laimīgu... es gribe palīdzēt tiem nabadziņiem..”), kuram pieder Alunāna simpātijas; savukārt, skopumu un alkatību lugā iemiesoja bagātais saimnieks un linu tirgotājs latvietis Abukalns.¹¹¹ Ludziņa tika uzrakstišanas gadā uzvesta Jelgavā un kļuva ļoti populāra. Zīmīgi, ka 1875. gadā Daugavpilī, kur latviešu bija pavisam niecīgs skaits, notika pirmais latviešu pasākums: vietējā garnizona latviešu tautības kareivja Lapiņa dzīvoklī tika izrādīts tieši “Icigs Mozus”; pilsētā, kur ebreju skaits desmitiem reižu pārsniedza latviešu skaitu, tas bija labs sākums latviešu kultūras pasākumiem.¹¹² Alunānam sekoja citi rakstnieki – ebreji parādījās Apsīšu Jēkaba, Jāņa Purapuķes un Brāļu Kaudzišu darbos (“Mērnīku laikos” ebreji bija minēti vismaz 15 reizes); tas bija gandrīz tikai ebreja – tirgotāja (siktirgotāja) vai amatnieka tēls (piemēram, “Mērnīku laikos” ebreji ir amatnieki, “..kuriem bija uzdots no lielkunga iztapsēt

vēl dažas mērneiku istabas.."); nostāja pret ebrejiem šo autoru darbos bija dažāda, bet noteikti – ne negatīva. Ebreji, tomēr, atšķirībā no Alunāna lūdzīgas, te nebija darbu galvenie tēli.

Pakāpeniski citu autoru darbos, pašā 19. gadsimta beigās–20. gadsimta sākumā, ebreju tēli parādījās jau kā daudz nozīmīgāki literāro darbu saturā un attieksme pret tiem kļuva dažādāka.¹¹³ Ar simpātijām ebreji tika atainoti četras R. Blaumaņa lugās* (īpaši Joske un Ābrams no "Skroderdienām" kļuva nepārspējami populāri un patiesi milēti tēli, jo Blaumaņa humorā bija – J. Jansona – Brauna vārdiem runājot – "...tik daudz... mikstas sirsnības, glīta viegluma, formas un ritma izveiksmes..."¹¹⁴), A. Deglava un J. Janševska darbos. 1904. gadā žurnālā "Jaunības Draugs" tika publicēts Ernests Birznieka – Upīša stāsts "Seskiņš", ar vienu no ievērtīgākajiem ebreju tēliem latviešu literatūrā. Pauninieks ("paunu žids"), iesaukts par Seskiņu (iespējams, tāpēc, ka uzpīrka sesku ādas) sastapās gan ar izsmieklīgu, gan ar trūkumu laikā, kad bodītes un veikali sāk izstumt viņa seno arodu, taču viņš noteikti sastapa arī daudzu latviešu draudzību un līdzjūtību ("Jau kā mazs puika viņš uzņēmis smago paunu mugurā un paņēmis nūju rokā un tā visu mūžu salicis staigājis apkārt, gaiņādamies no suņiem; no vienas mājas suņi viņu riedami pavadījuši, pie otras ar riešanu sagaidījuši."). Stāsts beidzas optimistiskā izskaņā: Seskiņa bērni izceļo uz Ameriku, sūta naudu tēvam un mūža nogalē Seskiņš un viņa sieva beidzot dzīvo pieticīgā nodrošinājumā un tīrībā.¹¹⁵ Tikpat draudzīgi, pat sirsnīgi ebrejus aprakstīja Jānis Jaunsudrabiņš stāstā "Skroderis", 1912. gadā ("Kā gan tā vīra godam neminētu, kurš pāršuva man pirmo drēbes gabalu tādu, ka es uzreiz kļuva puīša kārtā... Cilvēks, kurš, tā sakot, ar vienu rokas mājienu mani padarīja par vīru, bija žids, vārds Elijs."¹¹⁶) un bērības tēlojumā "Baltā grāmata", kuru viņš pabeidza 1914. gadā. Laikam pēdējais (hronoloģiski) darbs, kurā 20. gadsimta sākuma latviešu – ebreju attiecības ir savstarpējas labdabības pilnas, ir Pāvila Rožīša "Valmieras puikas" (publicēts 1936. gadā; darbība notika 1905. gada revolūcijas laikā); cepurnieka Kāna dēlēns, drēbju un veļas tirgotājs Briljants un viņa ģimene ir latviešu kaimiņi, ne ar ko sliktāki par citiem (noteikti viņi netika īpaši izdalīti no latviešu vidus, pretstatā ļoti negatīvi attēlotajiem krievu ierēdņiem); tiesa, Briljanta meita Dina ir īpaša: "Dina no trim bērniem bija jaunākā un īsta skaistule. Taisni skaistuma dēļ Valmieras puikas to bija iesaukuši par Betlēmes princesi."¹¹⁷ Rainis vēlāk rakstīja: "...ņemiet mūsu Blaumani, Alunānu. Tie uzskata židus par ļoti simpātiskiem.

* Tās bija: "Zagli", „Jaunais gars”, „Trīnes grēki” un "Skroderdienas Silmačos". Visās četras viens no varoņiem bija ceļojošs tirgotājs Ābrams. Blaumaņa attēlotajiem ebrejiem bija vairākas īpatnības: ebreji netika aplūkoti pretnostatījumā "viņi – mēs" {latvieši}; viņi nebija svešinieki, bet neatņemama lauku sabiedrības daļa; Ābrams ir komisks personāžs, taču viņš netika izsmiets vai negatīvi karikēts; Ābrams mil naudu, bet ne vairāk kā citi lugu personāži. Blaumanim nebija raksturīgs stereotipisks skats uz ebrejiem. – skat. Elina Vasiljeva. "Jevreiskij tekst" v dramaturģijā Rudolfa Blaumanisa. – Jevreji v mēņajaušcma mire, tom. 5, s. 213-216.

Žids nav tāds, kuru latvju tauta nicinātu, viņš ir tas, kas bieži vien ir komiska persona, bet komiska labā ziņā.¹¹⁸ Jāatzīmē arī Emila Melngaiļa devums: viņš pirmais sāka pierakstīt "Hebreju dziesmas", kā viņš tās sauca; pirmā tika pierakstīta 1899. gadā Lietuvā, Kedaļos; to dziedāja Cemahs Piks: "Basja, princesīte, atver man.. *"Base Malke, efne mir.."*)¹¹⁹

Rainis tomēr kļūdījās, uzskatot, ka antisemitisms Latvijā parādījās tikai ar 1922. gadu, ar rasistiskā Latvju Nacionālā Kluba nodibināšanos; atmiņa bija viņu pievīlusi. Pirmkārt, pati "Dienas Lapa", tieši laikā, kad viņš bija tās redaktors, sāka publicēt, 1892. gada 10. augustā, garu jaunā literāta un skolotāja *Voldemāra Zāliša (Valdis)* ceļojuma apcerējumu "Kurzemē"; tas bija pirmais plašākais apcerējums latviešu literatūrā, kur bija tik bieži un tik negatīvi attēloti ebreji ne tikai kā "izsūcēji", bet viņu raksturojums netika gandrīz rasistisks, īpaši – aprakstot Jaunjelgavas un Salds ebrejus; "Saldus – Kurzemes židu vecmeita...un tā viņa sēd pinkaina un netīra, īgnuma un žults pilna...bet kaut veca, neglīta, īgna un pretīga – viena viņai netrūkst: apbrīnojamas ēstgribas..."; otrkārt, Rainis pats jau 1894. gada jūnijā "Dienas Lapā" bija publicējis rakstu tieši ar nosaukumu "Antisemitisms"; tas bija viens no pirmajiem latviešu presē rakstiem, kurš bija veltīts antisemitisma novērtējumam Vācijā, Krievijā kopumā un Latvijā. Uzsveris, ka naidis pret ebrejiem sāk izplesties Vācijā un Krievijā, viņš secināja, ka arī Latvijā pastāv "židu jautājums" – "...maz ir latviešu, kas nezinātu vārdu runāt par viņu {ebreju} labo vai ļauno iespaidu...". Vēl vairāk – viņš uzskatīja, ka antisemitisms Latvijā jau ir kļuvis par "...epidēmisku sērgu, diloņa baciļi"; epidēmija ir "...sagrābusi sadzīves ķermenī, netaupot ne sirmgalvi, ne bērnus, ne bagāto, ne kalpu..."¹²⁰ Te mums ir, 1894. gadā, tāds vērtējums par antisemitismu latviešu vidū, kāds nebija dzirdēts pirms tam un diez vai tiks bieži dzirdēts pēc tam; Raiņa vērtējumā vismaz divas lietas ir būtiskas – antisemitisms ir ieguvis neārstējamas slimības (dilonis, epidēmija) raksturu; tas ir izplatījies ļoti plaši, ietverot pat bērnus. Vai tas bija precīzs vērtējums, kuru šodien mēs varam lietot kā avotu 19. gadsimta latviešu antisemitisma novērtējumā? Diez vai. Ļoti stipri jāšaubās, vai latvieši bija apsēsti ar ebreju jautājumu (un vai vispār būs jebkad apsēsti – tādos apmēros, kuri būtu salīdzināmi ar Raiņa teikto – jebkad). Tiesa, trīs gadus vēlāk, 1897. gadā, kad Raini – jaunstrāvnietu arestēja, "Mājas Viesa Mēnešrakstā" parādījās īsiņš Jāņa Poruka darbs "Mūžīgais žids"; kā viņš pats to bija apzīmējis – skice. Šāds žanrs latviešu literatūrā nebija bieži sastopams un to nebija iecerējis arī pats Poruks; rokraksts bija bijis krietni garāks, tātad – vismaz stāsts, taču par skici – saīsinot – to bija pārvērtusi cara cenzūra.¹²¹ Varbūt pat tai darbs bija licies pārāk antisemitisks un antijūdaisks? Skice bija atmiņas par to, kā Poruks, mazs zēns būdams, sastapis paunu židu, kurš viņu nobaidījis, taču bildīte ar Kristus tēlu ir aizdzinusi židu: "Es redzēju, kā tas {ebrejs}, paunu uz muguras un salicis, aizvilkās pār pagalmu. Ko viņš tur aiznesa, šis mūžīgais klaidonis, kuram pirksti dreb, kad tie sakampj naudas gabalu? Spīdošas nieka lietiņas, ar kurām tas piekrāp ļaužu sirdis, kuru pēc brīža ienīst brāli. Viņš savā paunā aiznesa nikno bagātības sēklu, kuras lāstus Kristus cilvēcei

gribēja atņemt... Pogas, krelles, dzīpari. Tos ciena vairāk nekā sirdsšķīstību, ideālus!"¹²² Tas bija ļauns ebreja tēls, par to nav šaubu, taču arī tas vēl pavisam neliecināja, ka tā domāja latviešu vairākums. Būtiski ir atzīmēt arī sekojošo: ja mēs pieņemtu, ka Raiņa rakstītais par to, ka antisemitisms ir sagrābis latviešu "sadzīves ķermenī" ir taisnība, tad nebūtu otra ticamāka avota par labu šim spriedumam, kā pašu ebreju liecības: viņiem būtu bijis jājūt šo "epidēmisko sērgu", taču liekas, ka viņi to nejuta, jo "sērgas" nebija.

Nākamais pienesums latviešu antisemitiskajā literatūrā bija Andrieva Niedras stāsts "Kad mēness dilst", 1903. gadā. Tā vairs nebija tikai skice, bet krietni garš stāsts; noteikti ne labākais un ne literāri vai sabiedriski ietekmīgākais talantīgā rakstnieka daiļradē; te varbūt pat vieta izbrīnam: kā pēc tik mākslinieciski un sociāli ievērojama un novatoriska darba kā romāna "Liduma dūmos" (periodikā – 1899. gadā, grāmatā – 1901. gadā) Niedra varēja uzrakstīt kaut ko tik literāri – atliekot malā pat antisemitismu – vāju; stāsts, protams, nebija vienkārši "krimināldarbs", kā tas pat mūsdienās tiek apzīmēts akadēmiskajā literatūrā.¹²³ Ja tas būtu bijis vienkārši vājš kriminālgabals, to nebūtu vērts pat pieminēt: arī ievērojamiem rakstniekiem gadās vāji darbi. Taču tas bija tik antisemitisks sacerējums, kāds latviešu literatūrā vēl nebija piedzīvots; tā darbība notika 16. gadsimtā. Galvenais varonis, godīgais, cēlais kurzemnieks Indriķis, pa ceļam uz Viļņu – kur viņam bija jāsatiek pats Polijas karalis – krita asinskāra ebreja – sadista nagos, kurš gatavojās viņu nogalināt ar milzīgu tuteni; Indriķim izdevās izbēgt no ieslodzījuma ebreju kroga pagrabā, taču pirms tam viņam nācās pārdzīvot sadista briesmīgos lāstus, kuri bija kā norakstīti no literatūras par vampīriem: "Jā, svešinieki: mana nelaikā mirusi tauta ir cilvēces vampīrs...no jūsu asinīm viņa tiek stipra līdz nākošai naktij. Jā, svešinieki: tas nav zelts, ko mēs krājam, tās ir dzīvo tautu asinis..."¹²⁴ Šie antijūdaiskie izdomājumi pie latviešu lasītāja nonāca – kā jau rakstīju – 1903. gadā, kad Niedras kā rakstnieka un sabiedriskā darbinieka autoritāte vēl bija tīri pieklājīga (to pirmo reizi sabojāja viņa reakcionārā nostāja 1905. gada revolūcijas laikā), taču man tomēr negribas ticēt, ka latviešu sabiedrībā – jau pietiekoši labi izglītotā un stipri sekulārā – varēja gūt plašu atsaucību ebreja – vampīra tēls; ekonomiskas dabas nepatika pret ebrejiem bija viena lieta; stāsti par ebrejiem – vampīriem – laikam tomēr pavisam cita.

4. Lielā revolūcija: 1905.–1906.

Pavisam citas idejas un domas nekā Niedram nodarbināja Latvijas ļaužu lielāko daļu: 1904. gada jūnijā tika nodibināta Latviešu Sociāldemokrātiskā strādnieku partija (LSDSP), pirmā istā politiskā partija Latvijā, kura īsā laikā kļuva par patiesu masu partiju; uz šo laiku attiecības ar Bundu jau pirms LSDSP dibināšanas bija pastāvējušas vismaz dažus gadus – bundisti bija sadarbojušies ar LSDSP priekštecī, Baltijas latviešu sociāldemokrātisko strādnieku organizāciju – BLSDSO; 1902.–1903. gadā Rīgas politehniskā institūta students *Nosons Goldblats* pārzināja bundistu sadarbību ar

latviešu sociāldemokrātiem.¹²⁵ 1903. gads bija krīzes gads Bunda attiecībā ar KSDSP, kuru pats Bunds bija dibinājis un kurā tam bija autonomas tiesības. Taču krievu sociāldemokrāti tagad pieprasīja, lai partija būtu pilnīgi centralizēta un neatzina bundistu īpašās tiesības tikai bundistiem aizstāvēt ebreju intereses; bundisti, savukārt, noraidīja centrālismu, aizstāvēja federatīvu partijas uzbūvi, savu autonomiju un, protams, ekskluzīvas tiesības darboties ebreju vidū: nākotnē Krievijai jāklūst par demokrātisku, *federatīvu* republiku, kurā katrai tautai būs garantēta pilna nacionāla autonomija; ja tāds ir *nākotnes* mērķis, tad partijai, kura par to cīnās, jābūt būvētai uz federālisma un nacionālo sociāldemokrātiju partiju autonomijas principiem jau tagad; tāda bija Bunda loģika. Nespēdams panākt sev pieņemamu lēmumu, Bunds atstāja KSDSP. Tieši šajā, 1903. gadā, beidzot KSDSP Rīgas grupa pārveidojās par krievu sociāldemokrātu organizāciju ar savu komiteju; organizācijā bija arī ebreji (skat. turpmāk) un daži latvieši (piemēram, deviņpadsmitgadīgais grāmatvedis Fricis Menders). Lai arī organizācija bija pavisam maza – bet, iespējams, tieši tāpēc, ka maza (1904. gada vasarā tikai labi ja 100 biedru) – tā nekavējoši sāka iespiesties ebreju vidū, par ko pēc neilga laika tieši Ļeņinam ziņoja viņa uz Rīgu atsūtītie emisāri, piemēram – V. Bončs-Brujevičs.¹²⁶ Tas ļoti kaitināja bundistus un viņi bija burtiski nolēmti tuvoties latviešu sociāldemokrātiem, tāpat kā latvieši – bundistiem. Latviešu sociāldemokrāti arī noraidīja KSDSP pretenzijas uz centrālismu un Ļeņina sektantisko iedomu, ka partijai jāsatāv tikai no profesionāliem revolucionāriem; latviešu sociāldemokrātu mēnešraksts emigrācijā (Bernē) “Sociāldemokrāts” 1904. gadā skaidri norādīja uz Ļeņina tieksmi pēc varas: “...izraidīt no partijas tos, kas nepatīk, un pacelt godā tos, kas labi uzvedas...”¹²⁷ Latviešus nopietni uztrauca arī tas, ka krievu sociāldemokrāti jau bija sašķēlušies divos grupējumos – lielniekos un maziniekos – un cēlās šīs domstarpības pārnēst arī uz latviešu sociāldemokrātiju, abām grupām sūtot savus pārstāvjus uz Rīgu. Skaidrs, ka nekas tamlīdzīgs latviešiem nedraudēja no Bunda – nedz bundisti mēģināja aģitēt latviešu vidū, nedz bundistu iekšējās problēmas, lai kādas tās arī nebūtu, varētu tikt pārnēstas uz latviešiem, jo abas organizācijas bija nacionālas un darbojās gandrīz pilnīgi tikai savā etniskā vidē.

1904. gada 11. aprīlī Rīgā notika pirmā lielais kopīgais mītiņš, pie Gertrūdes baznīcas, kuru bija organizējuši latviešu sociāldemokrāti un bundisti. Mītiņa lozungs bija “Nost ar patvaldību! Lai dzīvo politiskā brīvība!” Lai arī policijai galu galā izdevās mītiņu izkļaidēt, tas nenāca viegli: “...mēs devām policijai pirmoreiz smagu, organizētu spērienu, tā kā gorodovoji pat liedzās uz spiegu aizrādījumiem turpat uz vietas kādu arestēt...vairākas reizes policija tika atsista un sīvi piekauta...”, ar gandarījumu konstatēja mītiņa rīkotāji.¹²⁸ Latviešu un ebreju sadarbība bija izturējusi pirmo pārbaudījumu; miera dienas varas iestādēm bija beigušās. Pēc pāris mēnešiem to, ko Bunds nebija saņēmis no krievu sociāldemokrātiem – federālismu un Bunda ekskluzivitātes atzīšanu – to LSDSP dibināšanas kongress 1904. gada 7.–9. jūnijā Rīgā – kura pamatdokumentus izstrādāja partijas vadītāji Jānis

Ozols un Janis Jansons-Brauns – bundistiem deva bez ierunām: “...kongress paziņo, ka atzīst Bundu par vienīgo ebreju proletariāta pārstāvi” (skaidrs, ka pati LSDSP sevi arī uzskatīja par “vienīgo latviešu proletariāta priekšstāvi”, ko, protams, bundisti nedz gribēja nedz varētu apstrīdēt – lai cik tolerants tobrīd nebūtu bijis latvietis, kurš atbalstīja sociāldemokrātiju, viņš diez vai būtu tik tolerants, lai piekristu bundistu aģitācijai savā vidū; tie, kas šo nacionālo principu negribēja ievērot, bija krievu sociāldemokrāti).¹²⁹ Ceļš bija brīvs uz abu partiju – nesalīdzināmi lielāku un ietekmīgāku, nekā KSDSP – savienību un 1904. gada septembrī Rīgā – un nedaudz vēlāk arī Liepājā – tika izveidota LSDSP un Bunda kopēja *Federatīva komiteja* sešu cilvēku sastāvā – trīs latvieši, trīs bundisti. Federatīvā komiteja nekavējotī kļuva par KSDSP Rīgas komitejas intrīgu objektu; krievu sociāldemokrāti centās radīt pretrunas latviešu un ebreju vidū, taču – bez sekmēm; Federatīvai komitejai pat tika pārņemts, ka tā par daudz aizraujas ar nacionālo jautājumu, kurš krievus nemaz neinteresēja (“Aizmirst par savu tautību – cik vienkāršs, viegls un gudrs nacionālā jautājuma risinājums.”; tā ar ironiju atzīmēja LSDSP un Bunds).¹³⁰

Vairāki ebreji bija arī redzami sociāldemokrātu darbinieki ārpus Bunda, abu virzienu krievu sociāldemokrātu – KSDSP – rindās, piemēram – sākotnējie lielinieki, bet vēlākie mazinieki Mihails Gruzenbergs {Borodins} – kurš bija dzimis Vitebskas guberņā 1884. gadā, bet kura ģimene, līdzīgi daudzām, bija ieceļojusi industriāli plaukstošajā Rīgā, un Aleksandrs Rubinšteins (Šteins); abiem Rīga bija tika viens no posmiem – lai arī nozīmīgs – viņu krāsainajā biogrāfijā. Borodins 1905. gada revolūcijas dienās bija viens no KSDSP Rīgas komitejas vadītājiem; ar 1918. gadu viņš sāka strādāt Padomju Krievijas diplomātiskajā dienestā un 20. gados bija viens no galvenajiem Maskavas aģentiem Ķīnā; Šteinu, toties, liktenis aizveda uz Vāciju, kur Veimāras republikas laikā viņš bija pazīstams sociāldemokrāts. Slavenākais – vēl ne 1905. gadā, bet daudz vēlāk – no ebrejiem – lieliniekiem krievu sociāldemokrātijā Latvijā laikam bija Maksims Ļitvinovs, Rīgas KSDSP komitejas loceklis ar segvārdiem “Papaša”, “Fēlikss”. Belostokā dzimušais Ļitvinovs {īstajā vārdā Meijers Valahs, 1876.–1951.} bija nonācis Rīgā 1904. gadā, paša Ļeņina sūtīts, tāpat kā cits ebrejs – lielinieks N. Mandelštams. Litvinova – tāpat kā visu krievu sociāldemokrātu – loma 1905. gada revolūcijā Latvijā nebija nozīmīga; lielāko laika daļu viņš pavadīja partijas iekšējos strīdos – tā, kā to uz to mudināja Ļeņins, taču viņš bija arī viens no izcilākajiem ieroču sagādātājiem visā Krievijas sociāldemokrātijā un šajā bīstamajā lietā 1905. gadā ļoti labi sadarbojās ar leģendārajiem latviešu kaujiniekiem Ferdinandu Grīniņu, Jēkabu Dubelšteinu, Jāni Luteru; piemēram, gan Litvinovs, gan latviešu kaujinieki izmantoja Briseles un Lježas ieroču darbnīcas brauningu iegādei un pat vēl vairāk – 1906. gada pavasarī Luters, Grīnišs un Litvinovs īstenoja laikam vislielāko ieroču iepirkumu revolūcijas laikā: ne tikai no Hamburgas A. Franka firmas tika nopirkts 500 mauzerpistoles, bet ar šīs firmas starpniecību pat deviņi kalvalērijas tipa ložmetēji! Ļitvinovs, kā rakstīja Luters, “...piemiņai ar ložme-

tēju sašāva savu mutautiņu..” Viņi sevi, protams, uzskatīja par cēliem kaujiniekiem, bet praktiski nereti bija teroristi un pat vienkārši bandīti – nauda mauzeriem un ložmetējiem tika iegūta arī banditiskas laupīšanas ceļā (skat. turpmāk).¹³¹ 1930. gados Ļitvinovs kļuva par staļinistiskās Padomju Savienības ārlietu Tautas komisāru. Vairāki vietējie ebreju jaunieši kļuva arī par kaujiniekiem KSDSP kaujas organizācijās (piemēram, ridzinieki Movša Fradkins, Lipmans Rubinšteins un citi).

Tomēr nevienam no viņiem nebija 1905. gada revolūcijā Latvijā tāda nozīme, kāda bija bundistiem un viņu sadarbībai ar latviešiem. Bundisti bija iespaidīgi Rīgas politehniskajā institūtā, kur īpaši izcēlās talantīgais organizators un labs runātājs *Ābrams Brauns*, kurš vadīja arī vienu no pirmajām bruņotajām bundistu kaujinieku grupām; paši viņi sevi, protams, uzskatīja par “atriebējiem”, kuriem jāsoda provokatori (vai pat tikai vienkārši streiklauži) vai pāridarītāji ebrejiem (tiesa, nav zināms cik atriebības viņi veica – 1902. gadā jaunais bundists Hiršs Lekerts mēģināja nogalināt Viļņas gubernatoru, kurš bija pakļāvis apcietinātos sociāldemokrātus brutāliem miesas sodiem; “Bunda” vadība nosodīja šo “atriebības” aktu un turpmāk tā it kā bija pret individuālu teroru, bet provokatoru bundistu rindās Latvijā revolūcijas laikā gandrīz nebija vispār, taču bundisti tomēr aktīvi iesaistījās uzbrukumos policistiem, īpaši – Liepājā, kā arī Rīgā un Daugavpilī – skat. turpmāk)¹³²; no varas iestāžu viedokļa viņi bija jau gandrīz teroristi (bruņotas ebreju pašaizsardzības vienības Krievijā parādījās pēc lielā Kišiņevas pogroma 1903. gada Lieldienās; jaunais cionists Vladimirs Žabotinskis bija mudinājis tās izveidot pat agrāk, bet bija vajadzīgs Kišiņevas grautiņa izraisītais šoks, lai ebreji izšķirtos par pašaizsardzības dibināšanu; atšķirībā no grautiņu pirmā vilņa 1881.–82. gados, 1905.–06. gadus, kad tiks piedzīvots otrais grautiņi vilnis, ebreji sagaidīja jau nesalīdzināmi labāk organizēti un nebūt ne neaizsargāti). Daugavpilī latviešu sociāldemokrātu nebija un bundistiem bija jāsadarbojas ar krievu sociāldemokrātiem. Tiesa, nekad bundistu attiecības ar KSDSP nebija vieglas; diezgan daudz ebreju iestājās tieši krievu sociāldemokrātijā, bet Bunds uzskatīja, ka ebrejiem jābūt tikai vienā, nacionālā organizācijā – Bundā. Krievu sociāldemokrātu Daugavpilī bija ļoti maz, salīdzinot ar Bundu: 1905. gada pašā priekšvakarā bundistu skaits pilsētā bija vairāki simti un pat tuvojās 1000, kamēr KSDSP vietējā grupā 1904. gadā decembrī bija tikai 25 cilvēki¹³³; revolūcijas laikā viņu skaits pieauga, taču nekad nesasniedza bundistu masveidīgumu. Otrs bundistu sadarbības partneris Daugavpilī bija pat cionisti – sociālisti, neskatoties uz bundistu naidīgumu cionismam, bet lielā mērā tieši tāpēc, ka vietējie krievu sociāldemokrāti bija vāji un bundistiem bija jāmeklē jebkurš cits sabiedrotais. Par vissekmīgāko Bunda darbību jāuzskata tomēr sadarbība ar latviešiem Federatīvajā komitejā Rīgā un Kurzemē. Protams, būtu aplami uzskatīt, ka Federatīvā komiteja, tikko nodibināta, uzreiz sāka gatavot revolūciju, un tieši uz 1905. gada sākumu, taču ja kāds revolūciju patiešām un viennozīmīgi – lai arī neapzināti – gatavoja, tas bija carisms un Baltijas vācu muižniecība, savā reakcionārā stūrgalvībā un pat viņiem pārsteidzošā

imunitātē pret pašu izdzīvošanai nepieciešamām reformām.

Trīs jautājumiem vēlos pievērst uzmanību; pirmais – ebreju revolūcionāru loma revolūcijā un, galvenokārt, attiecības ar revolūcijas viennozīmīgi vadošo spēku – LSDSP; ebreju pilnīgas līdztiesības (emancipācijas) jautājums; antisemitisms un grautiņu mēģinājumi revolūcijas laikā. Aplūkosim šos jautājumus hronoloģiski, ļoti īsi apskatot revolūcijas galvenos notikumus. 1905. gada janvāra pašā sākumā jau mutuļoja galvaspilsēta Pēterburga; 3. janvārī sāka streikot gigantiskā un modernā Putilova rūpnīca, taču LSDSP vadošā un apdomīgā trijotne – J. Ozols-Zars, A. Buševics un J. Jansons-Brauns – 7. janvāra partijas Centrālās Komitejas sēdē Rīgā panāca lēmumu, ka Latvijā vēl netiks izsludināts ģenerālstreiks, uzskatot to par priekšlaicīgu.¹³⁴ Lidz Daugavpilij – ar lielo ebreju strādnieku un radikālu sīkpilsoņu skaitu – savaldošā LSDSP roka nesniedzās. Latgalē nebija nevienas LSDSP organizācijās un tur toni noteica ļoti stiprie un daudzskaitliskie bundisti divu redzamu līderu – Mendēļa Skuteļska un Mendēļa Deiča (kurš bija arī aktīvs kaujinieks) – vadībā;¹³⁵ iespējams, tā bija viena no visaktīvākajām Bunda organizācijām visā impērijā; bundisti bija nepacietīgāki par LSDSP – pilsēta praktiski bija pilnīgā Bunda iespaidā, jo krievu sociāldemokrātu abi paveidi, lai arī diezgan aktīvi, tomēr nevarēja ietekmēt sacensties ar Bundu. Jau 8. janvārī – vēl pirms “asiņainās svētdienas” Pēterburgā, kura radikāli mainīja situāciju impērijā un noskaņojumu arī LSDSP CK – Daugavpilī notika plaša ebreju strādnieku demonstrācija.¹³⁶ 9. janvārī Pēterburgas strādnieki piedzīvoja slaktiņu (daudzo nošauto vidū bija arī vismaz trīs Pēterburgā dzīvojošie latviešu strādnieki, kuri bija piedalījušies pavisam mierīgajā, pat padevīgajā demonstrācijā – Johans Vilhelms Andersons, Otto Eduārs Kliebaks un Jemeljans Lezovskis)¹³⁷ un notikumi arī Latvijā sāka iet neplānotu un pat neapbrēķināmu gaitu; LSDSP bija spiesta atteikties no tikko paustās mērenības un 12. janvārī Rīgā jau notika solidaritātes ģenerālstreiks; Daugavpilī – atkal nepacietīgākā nekā Rīga – streiki bija sākušies jau dienu agrāk, 11. janvārī, kad tie bija aptvēruši 13 fabrikas.¹³⁸ Taču diez vai kāds spēja iedomāties, ka arī Latvijai būs sava slaktiņa diena, “asiņainā ceturtdiena”, 13. janvāris, kad Rīgā bija iecerēts solidaritātes ar Pēterburgas upuriem gājiens. Lai arī šīs traģiskās dienas notikumi ir aprakstīti daudzkārt, tajos joprojām ir neskaidrības un tāpēc atgādināšu nelaimīgās dienas gaitu.

Viena no lielākajām demonstrāciju kolonnām – aptuveni 10 000 demonstrantu, kuru vadīja apdomīgi latviešu sociāldemokrāti (Ansis Buševics, viņa brālis Žanis, Juliāns Kažmers), virzījās pa Lielo Maskavas ielu uz pilsētas centra (Vecrīgas) pusi; sasniedzot t.s. sarkanos spikerus Buševics un citi vadītāji, nevēloties sadursmi ar armiju un policiju, deva rīkojumu demonstrāciju beigt un demonstrantiem izklist; sarkanie karogi tika nolaisīti – kā zīme, ka demonstrācija ir beigusies. Tomēr lielākā daļa demonstrantu – vismaz 6 ja ne 8 tūkstoši – rīkojumam nepakļāvās vai arī nesaredzēja nolaisītos karogus – noteikti jāatceras, kā tā jau bija īsās ziemas dienas pēcpusdiena, ap četriem, kad sāka krēslot – un turpināja spiesties uz priekšu,

kamēr sadūrās ar cara zaldātiem; sekoja apšaušana; varbūt pat bija tādi, kuri gāja bojā nevis no lodēm, bet noslikstot Daugavā, uz kuras plānā ledus viņi metās, bēgot no zaldātiem (viena no notikumu aculieciniecēm notiekošo aprakstīja sekojoši: „cilvēki sakrīt kaudzēs. Kliegzieni, vaimanas...mēģinām laužties tālāk, velti – cits citu samīn, arī mums nācās pieplakt. Šausmīgi kliegzieni un ievainoto un mirstošo vaidas pārņem visu cilvēku, ka par sevi vairs nedomā...”¹³⁹; tiesa, neviena noslikušā – ja tādi patiešām bija – vārds nav zināms). Atkal un atkal ir jautāts: kā šis slaktiņš varēja notikt un kas bija pie tā vainīgs. Jaunīlais Frīdrihs Mendels, kurš demonstrācijā piedalījās kā krievu sociāldemokrātu – lielinieku organizācijas biedrs (jau vīstuvākajā laikā, 1907. gadā, viņš pārgāja pie latviešu maziniekiem, kļūstot par vienu no viņu redzamākajiem līderiem), lielu smagās atbildības devu uzlika nepaklausīgajiem bundistiem: tieši viņi neesot paklausījuši Buševica rīkojumam un enerģiski aicinājuši gājieni turpināt, kamēr tas sadūrās ar zaldātiem.¹⁴⁰ Vismaz divi apsvērumi liek apšaubīt Mendela raksturo; pirmkārt, pats viņš nebija asiņainās sadursmes centrā; paklausījies Buševica rīkojumam, viņš griežās atpakaļ un piekāpa pie kāda sociāldemokrāta Jēzus Baznīcas ielā; otrkārt – demonstrantu absolūtais vairākums bija latvieši, lai arī krievi un ebreji bija redzami pārstāvēti; maz ticams, ka latviešu vairākums būtu paklausījies ebreju revolucionāru aicinājumam – šādas attiecības nevaldīja pat carisma pretinieku vidū – un devies uz priekšu, ja pats to nebūtu gribējis. Taču gribēja, noteikti gribēja, būdams pārgalvības, pat drosmes uzplūdu pārņemts; mazākums – ticami, ka noteikti mazākums, bet tomēr nebija atnācis gluži plikām rokām, bet pat ar ieročiem.

Šajai ziemas dienai izdzīstot un tuvojoties pulksten pieciem, pie Dzelzs tilta demonstrantiem ceļu aizšķērsoja Rīgas mācību unteroficiēru bataljona rota (faktiski – puse no rotas), kuru komandēja kapteinis N. Jordanskis, un 115. Vjazmas pulka zaldāti; nedaudz vēlāk no Ministerejas ielas parādījās vēl viena zaldātu vienība. No demonstrantiem tika pieprasīts izklīst; tas netika izdarīts un šobrīd grūti pateikt, kas sāka pirmais. Pilnīgi iespējams, ka uzbudinātie demonstranti sāka izaicināt zaldātus un policistus, metot uz viņiem akmeņus un varbūt pat šaujot: viens virsnieks un astoņi zaldāti tika ievainoti, no tiem – divi smagi un viens – kareivis L. Adamčiks – mira jau 14. janvārī, cits – nedaudz vēlāk; tika nogalināts arī pristava palīgs K. Biļevs; demonstrantu vidū bija apbruņota grupa drosmīgo un pat izaicinošo Ferdinanda Grīniņa un Ludviga Borovska (“Pana”) vadībā, kura noteikti bija uzbrukusi policistiem.¹⁴¹ Iespējams arī, ka pirmie bija sākuši šaut zaldāti (sociāldemokrātu apgalvojums, ka Biļevu ir nošāvuši paši zaldāti, skan neticami)¹⁴². Tumsai strauji iestājoties, pie tilta, viadukta, dzelzceļa uzbēruma, Kārļa, Pasta un Ministerejas ielās valdīja pilnīgs haoss un tika nošauti – pēc pirmajām armijas sniegtajām ziņām – 22 demonstranti un ievainoti 50; slepenpolīcija pēc pāris dienām nogalināto skaitu palielināja līdz 30 (no tiem divi – Politehniskā institūta studenti), bet ievainoto – līdz 55–60, no kuriem 27 bija studenti, kas norādīja uz viņu aktivitāti un pārgalvību, dodoties pretim zaldātu ķēdēm¹⁴³ (mūsdienu akadēmiskajā literatūrā

upuru – demonstrantu skaits tiek lēsts daudz lielāks – vai nu 73 nogalinātie, vai nu 56, bet ievainoto kopskaits nu jau ir noskaidrots diezgan precīzi – 66 līdz 69 cilvēki; precīzi gandrīz nenoskaidrojams ir noslikušo skaits.¹⁴⁴ Kopumā cara iestādes ir bijušas precīzākas upuru uzskaitē nekā revolucionāri, kuru pārspilēti lielie skaitļi uz daudziem gadiem apmetās dzīvot arī speciālā literatūrā). Bet, atceroties F. Mendera rakstīto, jāautā: cik daudz bija ebreju upuru un cik daudz no viņiem bija bundisti? Krituši bija pieci ebreji, bet tikai 9 bija ievainoti un nogādāti Rīgas pilsētas 1. slimnīcā; kā redzam, bojā gājušo ebreju skaits nav uzkrītoši liels, lai arī tas relatīvi ir atkarīgs no tā, cik īsti ir bijis kritušo kopā – ja tikai 30, kā uzskatīja cara slepenpolīcija – vai pat 56 – tad ebreju īpatsvars ir vērā ņemams; ja 200 – tad tas ir niecīgs, taču skaitlis 200 jau pilnīgi droši ir jāpieskaita lielum pārspīlējumam. Krituši bija Mihels Dāvids Abramovičs, 22 gadus vecs (mira no ievainojumiem 14. janvārī); Eliass Epšteins, 22 gadus vecs; Izrails Jaščikovs, 17 gadus vecs; Haims Jankels Šperlings, 18 gadus vecs; Mihails Ucca, 22 gadus vecs; bundisti bija bijuši tikai divi – Abramovičs (zīmīgi bija tas, ka arī viņš bija Rīgā ieceltois no Viļņas guberņas, kur Bunds bija dzimis un bija ļoti ietekmīgs) un Epšteins;¹⁴⁵ tātad diez vai ir ticams Mendera rakstītais par bundistu īpašo lomu liktenīgās sadursmes provocēšanā. Revolūcijas laikā tomēr, kā redzēsim turpmāk, bundisti un citi revolucionāri noskaņotie ebreji darbojās ļoti aktīvi – gan paši par sevi, gan savienībā ar LSDSP, ieskaitot arī terorismu; jau minētais Ābrams Brauns vadīja bundistu kaujinieku darbību.¹⁴⁶

Visaktīvāk un vērienīgāk "Bunds", protams, bija jūtams Daugavpilī, kur tam izdevās vismaz divas reizes – 1905. gada 17.–18. februārī (17. februāra lielās demonstrācijas laikā Daugavpils bundisti cieta pirmo zaudējumu: sadursmē ar policiju tika nošauts Abels Reihs, kurš bija centies nosargāt demonstrantu sarkano karogu; viņam bija tikai 17 gadu: jauni, drosmīgi un nereti pārgalvīgi – tādi revolūcijas vēsturē palika daudzi bundisti – piemēram, viens no bundistu vadītājiem pilsētā, divdesmitgadīgais Mendelis Deičš laikam kļuva par teroristu pat agrāk nekā par kaujinieku: 1905. gada 13. jūnijā viņš mēģināja nogalināt kādu vietēju pristavu un ar to viņa darbība revolūcijas dienās bija garām un tās vietā stājās katorga) un decembrī – noorganizēt faktiski ģenerālstreiku* (nopietni nemieri bija arī 15. oktobrī,

* Revolūcijas gaitā Latgalē parādījās viena īpatnība, kuru bija radījusi Latgales ilgā piederība Polijas–Lietuvas valstij, par kuru jau rakstīju: ebreji nereti bija poļu muižnieku zemju vai mežu rentnieki, vai mežu pārvaldnieki (cik īsti bija ebreju, kuri nomāja muižnieku – poļu vai citas tautības – zemes, nav īsti zināms; muižas zemju noma kļuva īpaši izplatīta 1880.–90. gados un parasti muižnieks zemi iznomāja lielum nomniekam, kurš to tālāk iznomāja sīkākiem nomniekiem); tā rezultātā viņi dažreiz revolūcijā aizstāvēja muižnieku (tas ir – savas) ekonomiskās intereses – kā, piemēram, Krāslavā un Preiļos, kur ebreji – muižnieku mežu pārvaldītāji – cieta no zemnieku īstenotās mežu izciršanas (lielos apmēros tā sākās 1905. gada 16. februārī Izvaltas, Maļinovas, Kapiņu, Krāslavas un Višķu pagastos un februāra beigās kļuva masveidīga, aptverot citu Latgales

kad ebreju strādnieki noorganizēja plaša mēroga streiku; sadursmē ar zaldātiem nāvgi tika ievainots N. Fridlands, kuram bija tikai 15 gadu). Revolūcijas laikā izveidojās arī stipras bundistu organizācijas Liepājā, Tukumā, Ventspilī, Jēkabpilī. Par viskoloritāko toties var nosaukt Rīgā maijā – jūnijā noorganizēto košerģaļas tirgotāju un miesnieku streiku,¹⁴⁷ kurš gandrīz uz mēnesi atstāja lielo Rīgas ebreju kopienu (precīzāk sakot – to daļu, kura pārtēra košerģaļu un stingri ievēroja ebreju likumus pārtikas jomā – *kashruth*; var pieņemt, ka tā bija ļoti ievērojama, lai arī diez vai simtprocentīgi visi ebreji joprojām ievēroja reliģijas prasības pārtikā) bez gaļas. Savukārt, kad 1905. gada vasarā laukstrādnieku streiks Kurzemē ieguva vispārēja streika mērogu un carisms uz to atbildēja ar kara stāvokļa izsludināšanu Kurzemē 6.(19.) augustā, Rīgas politehniskā institūta studenti – ebreji 16. septembrī sarīkoja plašu solidaritātes mitiņu ar streikotājiem un ļoti aktīvi protestēja pret Kurzemē iesūtītā karaspēka īstenoto teroru.¹⁴⁸

Vispārgalvīgākais latviešu un ebreju revolucionāru sadarbības piemērs bija rūpīgi izplānotais uzbrukums Rīgas Centrālcietumam divos naktī no 6. uz 7. septembrī; tajā piedalījās varbūt pat 52 kaujinieki, no kuriem absolūtais vairākums – 47 – bija latvieši, taču Bunda uzdevumā uzbrukumā piedalījās arī daži ebreju kaujinieki, lai arī nav precīzi zināms, cik īsti (iespējams, vismaz pieci Bunda kaujas organizācijas biedri; zināmi ir Rosons Kremers, Izraels Grubovs, Josifs Peklers, Ceļs Markus un Josifs Torfs; Torfs bija latviešu kaujinieka P. Lapsas vadītajā grupā, kurai bija viens no galvenajiem uzdevumiem – izolēt administrācijas māju no cietuma pagalma un neizlaist no turienes cietuma apsardzi un uzraugus). Lai arī izdevās atbrīvot tikai divus no ieslodzītajiem – J. Lāci un J. Šleseru – drosmīgais uzbrukums ievērojami cēla revolucionāro pašapziņu, un ne tikai Rīgā (viens no ebreju kaujiniekiem – Josifs Peklers – bija diezgan tipisks bundists: tipisks viņš bija tāpēc, ka bija cēlies no Polockas un iebrācis Rīgā, meklējot darbu un nesot sev līdzī Lietuvā un Baltkrievijā populārās Bunda idejas; savukārt, tikai sešpadsmit gadus vecais Torfs bija dzimis rīdzinieks, no strādnieku ģimenes).¹⁴⁹ Gan kapitālisma attīstība, gan tai līdzī nākoša plašā ebreju

apriņķu pagastus, bet visaktīvākā tā bija tieši Daugavpils apriņķī) un tāpēc, kopā ar soda ekspedīciju, piedalījās meža izcirtēju tvarstīšanā. Diezgan tipisks Latgalei bija gadījums ar grāfa T. Plātera-Zīberga mežu Liksnas pagastā Ķirupes muižā. Plāters bija pārdevis mežu ebreju tirgotājiem, kuri bija uzsākuši meža ciršanu; tas radīja apkaimes zemnieku nemieru – kuri paši bija vēlējušies cirst mežu, pie tam – par brīvu; zemnieki padziņa meža cirtējus, kurus bija noalgojuši ebreji un sāka paši izcirst mežu, kā arī aizveda no muižas visus būvkokus, kurus Plāters jau bija pārdevis kādam ebreju tirgotājam. – “Gaisma”, 1905, 18. dec; Edvards Seliška. Et-niskais un saimnieciskais stāvoklis Latgalē 1905.–1906. gadā. – „Latvijas Vēsture”, 2006, Nr. 2, 9.-10. lpp; Latvijas Revolucionāro Cīnītāju Pie-minas Grāmata. 1.sējums. 1. daļa, 149. lpp; 1905. gads Latvijā. – Rīga, 1966, 183.-184. lpp. Tiesa, šāda ebreju rīcība – vienā nometnē ar muiž-niekiem – bija nesalīdzināmi retāka nekā ebreju revolucionārā darbība.

imigrācija Rīgā – lielajā industriālajā centrā – gadsimtu mijā ne tikai strauji palielināja ebreju skaitu, bet arī mainīja pilsētas ebreju sociālo portretu, radot tajā ļoti izteiktus proletāriešu un sīkpilsoņu vaibstus.) Tāpat kā latvieši, arī ebreju kaujinieki piedalījās arī pilnīgi bezjēdzīgos, noziedzīgos uzbrukumus nevainīgām civilpersonām – piemēram, 1905. gada 4. septembrī kaujinieku grupa, kurā bija, galvenokārt un latvieši un krievi, bet arī viens ebreju kaujinieks, Gūtmans Aizenbergs, Rīgā nogalināja vienu no lielā un modernā uzņēmuma, Krievu – Baltijas vagonu fabrikas, direktoriem.¹⁵⁰ Tas bija brutāls un atbaidošs terorisms, tāpat kā t.s. ekspropriācijas – faktiski laupīšanas, lai iegūtu naudu partiju darbībai un īpaši – ieroču iepirkšanai.

Ļoti aktīva bija latviešu sociāldemokrātu un bundistu sadarbība Liepājā, kura ietekmēja revolucionāro kustību gandrīz visā Kurzemē, kur tā bija viena no visspēcīgākajām Latvijā. Latviešu sociāldemokrātus Liepājā vadīja Jānis Luters (*Bobis*) (1883–1938), pirmais profesionālais latviešu revolucionārs jau kopš 1902. gada. Luters bija ļoti spējīgs revolucionārs un nenogurdināms organizators, leģendārs kaujinieks, apveltīts ar milzīgu drosmi un pašsavaldīšanos, līdz pat zināmai paštiksmīnāšanās – viņa uzbrukumus gorodovojiem citi sociāldemokrāti gāja skatīties kā perfektas teātra izrādes.¹⁵¹ Robeža starp revolūcijā neizbēgamo kaujinieciskumu un terorismu un slepkavībām bija ļoti trausla; Luterā apziņā tā laikam nepastāvēja vispār ("Zemnieku lietu komisārs barons fon Breverns bija spiests izbraukt uz vietas, lai piedzītu nodokļus un rentes maksas. Brevernu mēs nošāvam un devām norādījumus, ka visus nodokļu piedzinējus vajag triekt prom, šaut nost...")¹⁵². 1905. gada sākumā tieši Liepājā saplūda gandrīz visi, kas bija vispārgalvīgākie un ekstrēmākie LSDSP – Jānis Lencmanis (*Kencis*), Ferdinands Grīņinš, Vilis Dermanis, vietējais Jēkabs Dubelšteins. Vai bundisti Liepājā radikalizējās viņu iespaidā, to grūti pateikt, taču šī radikalizācija bija acīmredzama un nenovēršama, jo abas partijas darbojas visciešākā savienībā. Bundisti nebija īpaši jāmudina uz kaujinieku grupu izveidi; vienu no tām izveidoja "Bunda" vadītājs Liepājā Josifs Heifecs (*Moisejs*) un brāļi Semjons un Fjodors Nahimsoni, vēlāk – arī Josifs Hamburgs un citi jaunieši.¹⁵³ Uzbrukumos žandarmiņiem viņi neatpalika no latviešiem un savstarpējā uzticība, latviešu un ebreju vidū, bija ļoti liela. Protams, ne katrs bundists bija arī kaujinieks vai pat terorists, taču arī partija kopumā kļuva arvien radikālāka. 1905. gada aprīlī LSDSP un Bunda Liepājas organizācijas aicināja 1. maiju atzīmēt svētku drānās staigājot pa pilsētas ielām, bet neiesaistoties sadursmēs ar policiju un karaspēku; augustā jau abas komitejas aicināja: "Bez apstāšanās lai postam viņu satiksmes līdzekļus, uzbrūkam un nonāvējam visus patvaldības kalpus un rokaižas."¹⁵⁴ Šķiet, ka no pašu bundistu vidus Liepājā nenāca tāda mēroga teroristi kā Luters, taču vardarbība, kuras neizbēgamību bija radījis carisms, guva arvien plašāku attīstību pateicoties revolucionāriem, kuriem sekoja jaunas valdības represijas, bez mēra un robežas.

Liepāja bija ievērojams militārs centrs – tajā bija bāzēta Krievijas Baltijas jūras flote; lai koordinētu sociāldemokrātu darbību Liepājas kara ostā

1905. gada maijā tika izveidota latviešu un bundistu apvienotā t.s. Liepājas kara organizācija, kuras gala mērķis bija sagatavot bruņotu sacelšanos. To vadīja pats Luters, taču viņa tuvākais palīgs kara organizācijā bija jau minētais 20 gadus vecais Liepājas komercskolas audzēknis, bundists kopš 1902. gada *Semjons Nahimsons* (1885–1918). Viņš labi zināja latviešu valodu un bija neapšaubāmi talantīgs jauns cilvēks, kurš, kopā ar latviešiem, uzrakstīja arī vienu no polārākajām revolūcijas dienu proklamācijām Liepājā: “Uz asins kauju, uz taisnības kauju..” (no Liepājas komercskolas nāca arī vismaz divi citi ļoti aktīvi revolucionāri un Nahimsona tuvi līdzgaitnieki – Josels Hamburgs un Maksims Urdangs, abi arī kaujinieki). Par laimi, “asins kauju” – bruņotu sacelšanos, kura noteikti tiktu sakauta un dotu tikai upurus – izraisīt neizdevās; 15. jūnijā uzliesmojošais jūrnieku dumpis bija stihisks, ne Lutera un Nahimsona noorganizēts; tas, kas to bija izraisījis tieši šajā dienā, bija...tārpaina gaļa. Tieši tā, kā pēc divdesmit gadiem dzimis rīdzinieks Sergejs Eiženšteina attēlos savā ģeniālajā filmā “Bruņukuģis Potjomkins”, par jūrnieku dumpi citā jūrā, Melnajā. 1905. gadā jūrnieku un zaldātu stihiskos dumpjus izraisīja nevis revolucionāru aicinājumi, lai cik tie arī nebūtu bijuši talantīgi, bet pavisam parastas un daudz svarīgākas lietas – slikts uzturs (īpaši – slikta gaļa vai ļoti maz gaļas), siltas vēlas trūkums, neizsniegtā nauda (kapeikas) degvīna iegādei, brutālie feldfēbeļi; savukārt, kad zaldātu vienkāršās prasības tika apmierinātas, kaut vai daļēji, viņu nemiers uzreiz noplaka. 15. jūnija matrožu dumpis Liepājā tika apspiests un 138 matroži tika nodoti tiesai.¹⁵⁵ Tas tomēr neatvēršināja revolucionārus; Nahimsona loma revolucionārajās aktivitātēs pilsētā pat vēl pieauga, pēc tam kad Luters koncentrējās uz lielā laukstrādnieku streika organizēšanu Kurzēmē (streiks sākās 25. jūlijā). Abi viņi mēģināja sarīkot karavīru un jūrnieku sacelšanos augustā, bet tas beidzās ar neveiksmi. Rudenī bundisti izveidoja Liepājā “Ebreju paš aizsardzības komiteju”, kura bija domāta grautiņu novēršanai; to pilnīgi atbalstīja LSDSP, kas, protams, liecināja tikai labu par latviešu sociāldemokrātiem, lai arī nav īsti zināms, vai kāds vispār bija plānojis grautiņu rikot; padomju literatūrā izteiktais apgalvojums, ka uz grautiņu aicinājis “...Liepājas preču stacijas priekšnieks, baronu atvase fon Bērs..” un vietējie policisti¹⁵⁶ skan diezgan neticami: tipisks grautiņu rikotājs Krievijā jau kopš 19. gadsimta bija parasts zemnieks, sīkpilsonis vai strādnieks, nevis barons vai valdības ierēdnis (starp citu, Pēteris Stučka 1904. gadā bija pilnīgi precīzs, vērtējot Kišiņevas 1903. gada lielo grautiņu: “Kišiņevā un citur krievu proletārieši kāva ebrejus...”. Tieši tā – krievu proletārieši)¹⁵⁷. Liepājā nenotika ne tikai grautiņš, bet nebija pat mēģināts to uzsākt.

Oktobrī, Lutera iniciatīvas rezultātā, Liepājā tika izveidots diezgan īpatnējs un nekur citur Latvijā neredzēts veidojums – Liepājas apvienotā komiteja, kurā apvienojās ne tikai latvieši un bundisti, bet arī krievu sociāldemokrāti; komitejai bija kopīga kase – līdzekļi, kurus savāca latvieši, bundisti un krievi nonāca komitejas rīcībā (man nav zināms, kāds bija katras organizācijas finansiālais pienesums); triju organizāciju kopējās sanāksmes arī saru-

nu valodas bija trīs – latviešu, jidišs un krievu; tas patiešām bija uzskatāms dažādu tautību izcilas savstarpējas etniskas tolerances piemērs. Bundisti, šķiet, tobrīd vēl bez liela entuziasma – joprojām pastāvošu, lai arī jau vājāku ideoloģisku domstarpību dēļ – tomēr apvienojās vienā komitejā ar krievu sociāldemokrātiem, taču praktiski šai apvienībai nebija liela nozīme – Kurzēmē gan krievu kopumā, gan krievu sociāldemokrātu bija pavisam maz; Liepājas kareivji un matroži, kur krieviem bija neliels iespaids, uz bruņotu sacelšanos – kā jau redzējām – nebija gatavi un revolucionāro kustību Kurzēmē 1905. gada vētrainajos trīs pēdējos mēnešos turpināja vadīt latvieši un bundisti (komitejas priekšsēdētājs bija pats Luters, bet viņa vietnieks – bundists Š. Hermers) un Liepājā pēc 17. oktobra manifesta revolucionāru iespaids patiešām bija ļoti liels: “Apvienotai komitejai bija milzīga ietekme. Pie tās griezās kā pie pagaidu valdības...”¹⁵⁸ Oktobrī, vairīdamies no aresta Rīgā, pie Nahimsona Liepājā ieradās jau minētais *Josifs Torfs*, papildinot bundistu drosmīgāko kaujinieku rindas (Liepājā viņš sevi sauca par Ļevu Veinbergu, konspirācijas nolūkos; 1906. gada 1. februārī viņš nošāva kādu policijas uzraugu, kurš bija pazīstams ar savu nežēlīgo izturēšanos pret apcietinātajiem revolucionāriem; uzraugu cietsirdība, nereti – pat sadisms – revolūcijas laikā bija patiešām plaši izplatīts – lai minam kaut vai Rīgas pilsētas policijas nodaļas vadītāju E. Gregusu, taču arī kaujinieku atribība tikai vairoja abpusēju nežēlību).^{*} Līdzīgi Liepājai, Kurzemes guberņas otrajā galā, Jaunjelgavā (Fridrihstatē: nejausības dēļ, Luters – Bobis bijis tieši no šī apriņķa), pilsētā ar lielu ebreju īpatsvaru, vara novembra beigās arī bija nonākusi revolucionāru rokās, kuri, cita starpā, aktīvi apkaroja žūpību un slēdza daudzas alkohola tirgotavas, kas ir tikai viena liecība par labu tam, ka ebreji nebūt nebija vieni vienīgie “apdzirdītāji” – ebreju revolucionāri, tāpat kā latvieši cīņai pret žūpību pievērsa lielu uzmanību visā Latvijā. “Kārtība pilsētā bija priekšzīmīga. Dažādu tautību cilvēki jutās kā sabiedro-

^{*} 1905. gada beigās abi revolūcijas vadītāji Liepājā, Luters un Nahimsons, pilsētu atstāja – Luters devās uz Rīgu, Nahimsons, kuram aizmuguriski tika piespriests nāves sods par matrožu kūdīšanu uz sacelšanos, kādu laiku uzturējās ārzemēs, bet tad atgriezās Krievijā, taču ne Liepājā, kur viņam draudētu briesmas, bet Kauņā, kur arī bija viens no vietējās kara organizācijas vadītājiem ar segvārdu Pāvels. Latviešu un bundistu darbība 1906. gadā turpinājās ierastajās sliedēs, bet kaujinieku terorisms pat kļuva vēl aktīvāks, padarot Liepāju par vienu no kaujinieku darbības centriem visā Krievijā. Cerību uz revolūcijas uzvaru tomēr vairs nebija nekādu un, iespējams, tikai inerces dēļ latviešu sociāldemokrāti un bundisti vēl pat 1907. gada janvāra sākumā Liepājā apgalvoja, ka “...atmaksas diena tuvojas. Izšķirošā asins kaujā mums jāizcīnā savas tiesības...Lai dzīvo bruņota sacelšanās!” (9. un 13. janvāris. 1905. g. janvāra dienas un viņu pēcskaņas Latvijā. – LKP izdevniecība “Spartaks”, 1925, 288. lpp). Lai arī revolūcijas ieguvumi bija daudz par maziem salīdzinājumā ar nestajiem upuriem, nedz latvieši, nedz ebreji vaira nebija tādi kā pirms tās; abas nācijas bija ieguvušas pašlepnumu un pašapziņu.

tie ciņā pret kopējo ienaidnieku...”, tā vēlāk rakstīja redzamais kreiso ebreju sabiedriskais darbinieks un publicists Maksis Šacs-Aņins, kurš 1905. gadā bija, tāpat kā Nahimsons, bija 20 gadus vecs.¹⁵⁹

LSDSP un Bundam bija raksturīga ne tikai sadarbība, bet arī nereti politiskas sadursmes, kuru cēlonis bija bunda radikālisms; visnapietnākā sadursme notika 1905. gada decembrī, un ja tā netiktu atrisināta par labu latviešu sociāldemokrātiem, sekas varētu būt īsti traģiskas. 1905. gada decembrī revolūcija Latvijā jau bija tuva atplūdiem, taču tieši šajā laikā – 9. decembrī – Maskavā sākās bruņotā sacelšanās; tā bija no sāкта gala lemta traģiskai neveiksmei. Lai arī Maskavas revolucionāriem bija nelaimes priekšnojauta, viņi to pārvarēja un vairākums – ne tikai boļševiki, kuri bija par sacelšanos no paša sākuma – nolēma to sākt. Labi sagatavotais valdības karaspēks sacelšanos brutāli apspieda, atstājot aiz sevis tuvu vienam tūkstošim bojā gājušo, no kuriem vairākums bija pilnīgi nevainīgi civiliedzīvotāji, pat ne revolucionāri. Rīgā latviešu sociāldemokrātu mazākums – tiesa, ļoti aktīvs mazākums, vietējie krievu sociāldemokrāti (īpaši – trīs KSDSP Rīgas organizācijas ietekmīgi vadītāji – jau minētais Borodins, kurš vadīja visu krievu sociāldemokrātu kaujinieku darbību, Rīgas kaujas dražinu komandieris Semenciņovs un t.s. kara organizācijas vadītājs N.A. Atabekovs) un bundisti zaudēja pacietību un enerģiski iestājās par sacelšanās sākumu arī Rīgā un pat par uzbrukumu Daugavgrīvas cietoksnim, kur bija koncentrēts valdībai ļoļalais karaspēks; šāds uzbrukums būtu devis tikai nevajadzīgu, bet liela mēroga asins izliešanu (sociāldemokrātu iespaids uz cietokšņa karavīriem, īpaši – artilēristiem un kājniekiem – bija ļoti vājš, taču krievu lielinieki kļūdaini uzskatīja, ka viņu iespaids cietoksnī ir ļoti liels)¹⁶⁰, tāpat kā sacelšanās pati par sevi; uzvaras iespēju vairs nebija nekādu (zīmīgi, ka nedaudz vēlāk, 25. un 26. decembrī Daugavgrīvas cietoksnī patiešām uzliesmoja stihiskas nekārtības, kuras bija cēlušās ne no kā citā kā no zaldātu apdreršanās; tās liecināja par jebko citu, bet ne par “revolucionāro apziņu”). Liktenīgas un drudžainu strīdu dienas bija no 11. līdz 16. decembrim; sākotnēji bunds pārgāja krievu sociāldemokrātu pusē un noraidīja LSDSP mērenību un vēlēšanas izvairīties no slaktiņa; stāvoklis bija reti dramatisks, taču LSDSP vadībai tomēr izdevās 16. decembrī pārliecināt Bundu atteikties gan no sacelšanās, gan no ģenerālstrieka idejas.¹⁶¹ Tā bija saprāta uzvara (iespējams, ka to iegūt būtu bijis vēl grūtāk, ja Rīgā būtu atradies Pēteris Stučka. Viņa loma revolūcijas vadībā bija nenozīmīga – arī tāpēc, ka būdams joprojām izsūtīts uz Vitebsku, viņš nespēja ierasties Rīgā katrreiz, kad gribēja. Decembrī viņš patiešām to vēlējās, taču, streiku dēļ dzelzceļa satiksmē starp Vitebsku un Rīgu bija pārtraukta; daudzus gadus vēlāk, īsi pirms savas nāves, viņš 1931. gadā izteicās: “Ja es būtu bijis Rīgā, es bez vārda runas būtu par bruņotās sacelšanās novešanai līdz uzvarai”¹⁶², kas nozīmē, ka viņš laikam būtu atbalstījis latviešu sociāldemokrātu radikālo mazākumu un bundistus; ja būtu uzvarējis viņu viedoklis, tad lieta tiktu novesta nevis “līdz uzvarai”, bet līdz liela mēroga asins izliešanai), bet arī viennozīmīgu revolūcijas atplūdu – vismaz pilsētās – apliecinājums; 18. decembrī Rīgā

ieradās un pils apartamentos, paredzētos ķeizariskajai ģimenei, iekārtojās Baltijas pagaidu ģenerālgubernators ģenerālleitnants V. Sollogubs, kuru nebūtu par maz nosaukt par mežonīgu, un tuvu jau bija lielais carisma un vietējo baronu atriebības terors.

Pavisam īpatnēju latviešu un ebreju attiecību aspektu citā Latvijas daļā, Latgalē, Viļakā, atspoguļoja Viļakas muižnieka, poļu grāfa S. Zabello pilnvarotā vēstule soda karaspēka nodaļas priekšniekam 1905. gada 20. decembrī: "Miestiņš, kur ebreji tirgojas ar pulveri un citiem šaujamrikiem, vidzemnieki (latvieši no Vidzemes vai Kurzemes, kuri nomāja zemi Viļakas pagastā) iepērk pulveri, skrotis un revolvera patronas, acīmredzot viņi kādā slēptā vietā uz kaut ko gatavojas..."¹⁶³. Vai patiešām "kaut kas" notika, par to man ziņu nav; revolūcija tuvojās izskaņai un sākās soda ekspedīciju terors, kurā cieta arī ebreji. Piemēram, pat mazajā miestīnā ar kolorītu nosaukumu – Zarnu miests (vēlāk – Gostiņi) jeb Dankere kā to sauca ebreji (netālu no mūsdienu Pļaviņām) bija aktīvi vairāki revolucionāri, kuri 29.–30. novembrī veica bruņotus uzbrukumus zaldātiem, bet sodīts tika viss miests: 1906. gada 6. janvārī soda ekspedīcija ne tikai nošāva sešus cilvēkus, bet arī apšaudīja ar lielgabalu pašu miestu un 12. janvārī aizdedzināja vairākas mājas; nodega arī sinagoga.¹⁶⁴ Šajās pat dienās soda ekspedīcija ieradās arī Līvānos, kur bija liels ebreju īpatsvars un kur bija darbojušies arī ebreju revolucionāri; no ekspedīcijas terora "„sevišķi smagi cieta daudzas ebreju ģimenes....", savās atmiņās rakstīja vietējais sociāldemokrāts Georgijs Pavins.¹⁶⁵

Revolūcijas laikā gandrīz galīgi noformējās visa Bunda kā partijas nostāja nacionālajā jautājumā, kuru partijā diskutēja jau vismaz kopš 1901. gada, bet, jo īpaši, 1903. gada kongresā Čihhē, kad vairāki ietekmīgi bundisti – visvairāk *Marks Libers* un *Vladimirs Medems* (nāca no Kurzemes, dzimis Liepājā, taču viņa politiskā darbība noritēja Ukrainā un Polijā) – ne tikai aizstāvēja domu par to, ka ebreji ir nācija – neskatoties uz vecmodīgo priekšstatu, kurš par nāciju uzskatīja tikai etniskas grupas ar savu teritoriju un valsti (nācija ir "kulturāli – psiholoģiska vienība", pamatoti atzina *Libers*), bet arī noraidīja ebreju asimilāciju ("Ebreju asimilācija – tā ir atšķirības iznīcināšana starp ebrejiem un krieviem. Mēs varam vēlēties, lai ebreju rakstura tumšās puses izzustu, bet mēs nevēlamies, lai tās tiktu nomainītas ar krievu rakstura tik pat tumšām pusēm... mums jātuvojas Vakareiropas kultūrai.", uzsvēra *Medems*). Beidzot partijas 6. kongress 1905. gada oktobrī pabeidza nacionālās programmas izstrādi un šī programma tagad bija sekojoša: pirmkārt, ebrejiem bija jāpanāk pilnīga pilsoniska un politiska līdztiesība demokrātiskā Krievijā; tā nebija jauna prasība; otrkārt, bundisti iestājās par to, lai ebreji demokrātiskajā Krievijā saņemtu nacionāli – kulturālu autonomiju; tā nebūtu teritoriāla autonomija – nekur Krievijā ne tiktu veidoti nekādi autonomi rajoni vai apvidi, bet tā būtu eksteritoriāla: ikvienā Krievijas vietā, kur bija ievērojams ebreju iedzīvotāju skaits, ebreju kultūras, valodas un izglītības jautājumi būtu jānodod pašu ebreju ievēlētiem orgāniem un šie ebreju kultūras jautājumi tiktu izņemti no vietējo

pašvaldību ziņas un tos pārzinātu tikai pašu ebreju vēlētie orgāni. Treškārt, ebreju apdzīvotajās teritorijās ebrejiem bija jāsaņem tiesības lietot savu valodu (protams, jidišu – bunda priekšstatā; bundisti vienlīdz negatīvi izturējās gan pret asimilācijas tendencēm ebreju vidū un krievu vai vācu valodas pieņemšanu par mājas valodu, gan pret ivritu) valsts iestādēs, pašvaldībās, tiesās.¹⁶⁶ Pie šādas programmas bundisti kopumā turēsies arī neatkarīgajā Latvijā – par ko runa būs turpmāk – un centīsies pārliecināt arī LSDSP par nepieciešamību to atbalstīt.

Novērtējot latviešu un ebreju sociāldemokrātu sadarbības revolūcijas laikā nozīmi var izmantot Pēteris Stučka secinājumu. Lai arī Stučka ("Veterāna") loma revolūcijā – kā jau rakstīju – bija pavisam nenozīmīga un lai arī viņš pēc 1905. gada kļuva arvien naidīgāks pret Bunda "ultranacionālismu", viņš atzina, ka latviešu un bundistu "sadarbības periodam Baltijas pilsetās, it īpaši Rīgā, bija ļoti pozitīvas sekas, jo tas pasargāja latviešu proletariātu no jebkādas novirzīšanas uz antisemitismu..."¹⁶⁷ Te Stučkam patiešām bija taisnība. Latviešu un bundistu sadarbība pierādīja, ka cieša sadarbība ar ebreju revolucionāriem ir pilnīgi iespējama; tā arī pierādīja, ka, neskatoties uz neizbēgamām grūtībām, abas puses bija uzticamas viena otrai, gan lielajos politiskajos jautājumos, gan mazāka mēroga sadarbībā (aizkustinošs ikdienišķas sadarbības piemērs ir viena neliela latviešu sociāldemokrātu un bundistu kopējā lapiņa Jelgavā, kuras saturs bija burtiski sekojošs: "Latviešu Sociāldemokrātiskās Strādnieku partijas Jelgavas komiteja un Jelgavas Bunda organizācija izsludina boikotu pret skrodera meistaru Eliastamu (Lielā ielā, Levina namā Nr. 59), tamdēļ, ka viņš nodeva kādu strādnieku policijai. Pilsoņi! Pabalstiet boikotu!"¹⁶⁸). Šo sadarbību veicināja vēl kāds apstāklis: LSDSP uzskatīja – ne bez pamata, ka ciešāku sadarbību ar krievu sociāldemokrātiem – atstājot pie malas visa veida atšķirības – apraud viņu vidū plaši izplatītie ohranas provokatori, kuri – ja latvieši sadarbotos ar KSDSP pārāk cieši – uzzinātu arī par LSDSP darbību; tās bija pamatotas bažas,¹⁶⁹ kuras, savukārt, nepastāvēja latviešu attiecības ar Bundu, kurš tika uzskatīts par ļoti uzticamu un ohranas "neieņemtu" organizāciju. Izrādījās, ka tā ir taisnība; kad 1917. gada sākumā krita carisms, Rīgā tika nodibināta t.s. provokatoru lietu uzmeklēšanas komisija, kurā darbojās Rīgas apgabaltiesas prokuratūras pārstāvji. Komisija atklāja 207 provokatorus, kuri bija darbojušies dažādās revolucionārās organizācijās Latvijā kopš gadsimta sākuma; tiesa, komisija nepaspēja savu darbu pabeigt, jo 1917. gada 3. septembrī Rīga krita vācu rokās, tāpēc varbūt kāds provokators bija palicis arī neatklāts. Visus komisijas dokumentus pirms vācu ienākšanas no Rīgas paspēja izvest. No minētajiem 207 ebreju patiešām bija ļoti maz – tikai viens padsmis, bet 1905.–06. gadā – pat tikai viens – divi: kāds Jankelis Kremers un Rīgas namīpašnieks Jūlijs Brinkmans; tas liekas gandrīz neticami, zinot ohranas augsto profesionalitāti, taču tās lielākie panākumi bija iefiltrēšanās tieši krievu lielinieku vidū (slavenākais, protams, bija V. Leņina pilnīgo uzticību baudījušais Romāns Malinovskis. Latviešu sociāldemokrātijā bija divi lieli provokatori – Pēteris Auguls un Jānis Dakters, bet abi viņi darbojās pēc

1905. gada.¹⁷⁰ Būtu, protams, pilnīgi aplami iedomāties, ka ebreji nesadarbojās ar cara slepeno policiju – ohranu; minēšu tikai vienu piemēru, kurš ir parādījies jaunākajā zinātniskajā literatūrā: desmit gadu laikā, no 1907. gada līdz carisma krišanai 1917. gada martā, ohranai ārzemēs bija vairāk par 85 aģentu, no kuriem vienādā skaitā bija gan krievi, gan ebreji – pa 32 aģentiem, ieskaitot nozīmīgo aģentu ebreju Jakovu Žitomirski, kurš arī bija tuvs Ļeņinam, lai arī ne tādā mērā kā Maļinovskis¹⁷¹.

Otrs jautājums – kā jau rakstīju augstāk – ir par *Latvijas sabiedrības nostāju pret ebreju pilnīgu līdztiesību* (emancipāciju) revolūcijas dienās. Par to ir grūti spriest viennozīmīgi; jāpieņem, ka dažādām sociālajām vai etniskajām grupām tas nebija identisks, un atbalsts vai opozīcija ebreju emancipācijai varēja būt dažāda pat vienas grupas ietvaros. Tomēr liekas, ka latviešu sabiedrībā atbalsts bija plašs un noturīgs, un aptvēra dažādu politisko noskaņojumu pārstāvjus, ne tikai LSDSP. Piemēram, tikko 1905. gada 3. martā cars atļāva iesniegt petīcijas (viena no pirmajām un nelielajām carisma piekāpšanās), tā Liepājas pilsētas dome 1905. gada pavasarī iesniedza petīciju Ministru Kabineta Pēterburgā, aicinot būtiski paplašināt pilsoņu vēlēšanu tiesības un piešķirt pilnīgas balss tiesības ebrejiem. Vērtējot citu cara ukazu, par ticības brīvību Krievijā (1905. gada 17. aprīlī), sociāldemokrāti uzsvēra: “Bet “ticības brīvību” šis ukazs Krievijai nenes. Tā, piemēram, jāaizrāda tikai uz to, ka tur nav neviens vērdivā minēts par žīdu (ebreju) ticības piederīgiem, kuri paliek joprojām savā beztiesību stāvoklī un tiks no krievu valdības arī turpmāk spaidīti un vajāti...”¹⁷² LSDSP, kura bija īsta masu partija, savā II kongresā 1905. gada jūnijā pieņēma partijas programmu, kurā četri punkti bija veltīti nacionālajam jautājumam; partija viennozīmīgi prasīja visu pilsoņu pilnīgu vienlīdzību, nelūkojot uz dzimumu, ticību un tautību.¹⁷³ Nemot vērā to, ka LSDSP pārstāvēja plašu tautas slāņu intereses un lielas latviešu daļas uzticība tai bija augsta, var secināt, ka partijas viedokli nacionālās līdztiesības jomā atbalstīja ne tikai partijas biedri (kuru skaits pats par sevi bija vērtējams daudzos tūkstošos), bet, iespējams, arī latviešu sabiedrības vairākums. Redzams latviešu sabiedriskais darbinieks un viens no latviešu pilsonības līderiem 1905. gadā, Latviešu demokrātu partijas vadītājs un laikraksta “Baltijas Vēstnesis” redaktors Arveds Bergs aicināja uz latviešu un ebreju pilsoņu sadarbību un prasīja ebreju pilnīgu līdztiesību un visu ierobežojumu ebrejiem atcelšanu. Barikādes otrajā pusē bija reakcionārā Friča Veinberga antisemitiskā “Rīgas Avīze” (kuras izdošanā savu lomu spēlēja arī Nikolajs Puriņš {Puriņu Klāvs}, pazīstams ar saviem antisemitiskiem uzskatiem), kura, līdzīgi krievu melnsimtniekiem, uzskatīja ebrejus par cariskās Krievijas grāvjiem un visu tautu briesmīgākajiem ienaidniekiem.

Trešais jautājums, kuram vēlos pievērst lasītāju uzmanību, ir par to, *vai Latvijā arī bija notikuši grautiņi*. Krievijā otrais – pēc 1881.–82. gadiem – masveida grautiņu posms sākās ar jau minēto grautiņu Kišiņevā 1903. gada aprīlī; jaunu vilni grautiņi sasniedza 1905. gadā, īpaši – rudenī. 1905.–1906. gadi bija visasiņaināko pogromu laiks, īpaši – Ukrainā; vai-

rāk kā 3000 ebreju tika nogalināti, galvenokārt isajā laikā no 1905. gada 18. oktobra – lielais grautiņš Kijevā – līdz 1906. gada janvārim; vienā pašā Odesā dzīvību zaudēja 800 ebreji; 5000 tika ievainoti visā Krievijā šajos trijos mēnešos; iespējams, ka pīmo reizi Krievijas vēsturē, arī vietējās varas un policijas pārstāvji – piemēram, Odesā – varēja būt saistīti ar grautiņu organizēšanu. Latvija bija un palika, kopumā, pat 1905. gada vētrainajā laikā miera osta ebrejiem, taču jau sākot ar 1903. gadu bundisti iesāka – un vēlāk to pārņēma citi revolucionāri vai tikai kreisi orientēti publicisti – dēvēt gandrīz katru huligānisku uzbrukumu ebrejiem vai sadursmi starp ebrejiem un neebrejiem par “pogromu”, pie tam tādu, kuru obligāti ir noorganizējusi cariskā policija vai kāds cits valdības orgāns. Pirmais gadījums, kad tika piedzīvota šāda nekritiska un plaša vārda “pogroms” izplatīšana, bija notikumi Daugavpilī (Dvinskā) 1903. gada 23. augustā. Saskaņā ar Bunda versiju, šajā dienā policisti Jeromovs un Lemans esot noorganizējuši pūli, kurā bijuši vēl citi, pārgērbti par vienkāršiem pilsētniekiem, policisti un šis pūlis sācis piekaut ebrejus; tā esot bijuši “mazā Kišiņeva” – kaut kas mazāks, bet tomēr salīdzināms ar traģēdiju Kišiņevā.¹⁷⁴ Gandrīz viss bundistu teiktais bija vismaz ļoti liels pārspilējums. 23. augusta huligāniskajos uzbrukumos ebrejiem neviens netika nogalināts un pat ne nopietni ievainots – salīdzinājums ar Kišiņevu līdz ar to bija pat zināmā mērā zaimojošs attiecībā pret Kišiņevas pogroma upuriem. Tas, ka ebreji nebija nopietni cietuši, bija arī pašu bundistu nopelns – uzreiz pēc Kišiņevas grautiņa viņi bija nodibinājuši Daugavpilī ebreju paš aizsardzības vienību. Bundistu rakstītais par policistu lomu “grautiņa” organizēšanā arī neskanēja ticami; tāpat kā visi citi apgalvojumi par to, ka policija organizē uzbrukumus ebrejiem, arī šis nespēja atbildēt uz jautājumu: kāpēc policijai tas būtu bijis vajadzīgs? Kāpēc iestāde, kura bija atbildīga par kārtību, apzināti veicinātu nekārtības? To, ka policistu vidū bija arī antisemīti, diez vai vajadzētu apšaubīt, tāpat kā to, ka daudzie ebreju revolucionāri neveicināja policijas draudzību pret ebrejiem, taču kāpēc policistiem noteikti vienmēr un visur bija jāorganizē vai vismaz jāiedvesmo huligāniski akti pret ebrejiem vai pat grautiņi, tā arī ir palicis, manuprāt, neatbildēts līdz pat mūsdienām, bet Daugavpils bundistu rakstītais par vietējo policistu lomu 1903. gada 23. augusta huligānisma organizēšanā neskan pārlicinoši un ticami.

1905. gadā Latvijā bija vairāki uzbrukumi ebreju veikaliem un bodītēm – piemēram, Ludzas aprīnķī, kas, protams, nebija pogromi; bija daudz baumu Daugavpilī, sākot ar aprīli, ka būs grautiņš, bet tas tā arī nenotika, un Rīgā, taču arī šeit bija gandrīz tikai sīki incidenti uz ielām. Daugavpilī ievērojama nozīme bija tam, ka gan bundisti, gan Krievijas Sociāldemokrātu vietēja komiteja organizēja daudzskaitliskas paš aizsardzības vienības, kurās bija pārstāvēti vietējie strādnieki (īpaši – dzelzceļnieki, ādu apstrādātāji; iespējams, ka gada beigās krievu sociāldemokrātu paš aizsardzības vienībā bija pāri par 100 biedru)¹⁷⁵. Taču tas, ka Latvijas teritorijā neizplatījās grautiņi, ir izskaidrojams ne tikai ar revolucionāru ļoti labo organizāciju un gatavību pat bruņotā veidā pretoties grautiņu iedvesmotājiem; ļoti nozīmīgi

bija arī tas, ka varas iestādes bija daudz enerģiskākas kārtības uzturēšanā kā citur Krievijā. Būtu arī aplami iedomāties, ka potenciālais grautiņu īstenotājs noteikti bija kaut kāds "reakcionārs"; tie varēja būt arī strādnieki, no kuriem nebūt ne visi bija tolerantī pret ebrejiem. 1905. gada aprīlī LSDSP un Bunds kopējā uzsaukumā "Visiem!" paziņoja, ka Rīgā tiekot gatavots grautiņš: "...policija noskaņo {grautiņam} krievu iedzīvotāju neizglītotāko daļu." Te bija precīzi norādīta tā sociālā un etniskā vide, kura patiešām arī mēģinās īstenot grautiņu pēc dažiem mēnešiem, lai arī nekādi pierādījumi par policijas lomu grautiņa atmosfēras radīšanā, manuprāt, nav iegūti līdz pat šodienai. Ļoti svarīgi bija tas, ka šajā uzsaukumā, kuru latviešu un ebreju sociāldemokrāti izplatīja 5000 metienā, viņi aicināja veidot pašaisardzības vienības, krāt naudu ieroču iegādei un nepieļaut grautiņu.¹⁷⁶ Tas nepalika tikai mudinājums; viss tika izdarīts: nauda sakrāta (vai iegūta, arī ekspropriāciju – laupīšanu ceļā), ieroči sagādāti, pašaisardzība nodibināta visās trijās sociāldemokrātu organizācijās – LSDSP, Bundā, KSDSP. Nopietnāki grautiņa draudi sāka briest Rīgā augustā, kad uzbrukt ebrejiem gatavojās Rīgas ostas strādnieki, kas vēlreiz liecināja, ka diemžēl antisemitisms bija visplašāk skāris tieši mazāk izglītotās strādnieku aprindas, taču šos uzbrukumus draudus laikam novērsa pat ne pašaisardzības vienības, bet kazaki un policija – pretēji kreisajiem apgalvojumiem, ka kazaki un policija gandrīz vienmēr ir uzbrukumus provocētāji.¹⁷⁷

Bet tad pienāca oktobris, 17. oktobra cara manifests, kurš – kā tobrīd likās – bija carisma smaga un neatgriezeniska zaudējuma vēstnesis; politikās brīvības apskurbināja visus – gan revolucionārus, gan brīvību ienaidniekus. Jau 18. oktobrī sākās liels grautiņš Kijevā. Diez vai kāds apzināti gatavoja grautiņus arī Rīgā, taču noskaņojums, īpaši Maskavas priekšpilsētā, kur dzīvoja liels skaits ļoti monarhistiski noskaņotu krievu strādnieku un sīkpilsoņu, sāka kļūt saspīlēts; daudzus krievus acīmredzami kaitināja ebreju vairākuma gandarījums par carisma lielo piekāpšanos. 22.–23. oktobrī Maskavas rajonā izcēlās plašas nekārtības, kuras var nosaukt arī par grautiņa mēģinājumu. Tūlīt pat, uz karstām pēdām, LSDSP un Bunds speciālā lapiņā, Federatīvās komitejas vārdā, 24. oktobrī sniedza sekojošu notikušā interpretējumu: cara policija esot noorganizējusi pūli, kurš uzbrucis ebrejiem, īpaši – Jaroslavas ielā; uzbrukumus rezultātā ir nogalināti 7, bet ievainoti 28 cilvēki. Zīmīgi, ka nosaucot minētos notikumus par grautiņu, bundisti tomēr neminēja, cik ebreju ir nogalināto vai ievainoto vidū; to ir vērts atcerēties; viedoklis, ka visu ir noorganizējušas varas iestādes, bija Bundam jau tradicionāls un tipisks; tagad tam pievienojās arī LSDSP ("Cīņa" minēja kādu 21. oktobra sapulci, kurā Vidzemes gubernators Nikolajs Zvegincevs esot aicinājis dibināt bruņotas vienības, kuras nākamajā dienā arī ir sākušas grautiņu; stipri šaubos, vai gubernators, kura galvenais uzdevums tobrīd bija saglabāt kārtību pilsētā, būtu pats aicinājis uz nekārtībām).¹⁷⁸ Pie interpretācijas, kura tika dota jau minētajā lapiņā, vēlāk pieturējās gan sociāldemokrāti,¹⁷⁹ gan komunisti,¹⁸⁰ pie tam abi vainoja krievu "melnsimtniekus". Lai arī apzīmējums "melnā sotņa" 1905.

gada oktobrī tika lietots arī latviešu pilsoniskajā presē* un to 26. oktobrī to lietoja arī J. Rainis – „salašņas, zagļi, žuliki, melnā sotņa, šis riebums..”, kurš, arī uzskatīja, ka „šo riebumu” – nepārspējami precīzs apzīmējums – ir noorganizējusi valdība,¹⁸¹ tomēr to varēja lietot tikai kā apzīmējumu, sinonīmu reakcijai vai antisemitismam, jo nedz politiski, nedz organizatoriski vēl pat Krievijas iekšienē nebija izveidojušās organizācijas un spēki, kas ieguva šādu apzīmējumu (pirmās parādījās tikai 1906. gada rudenī; apzīmējumam „melnā sotņa” jēdzieniski vai organizatoriski nav nekādas nozīmes notikumam Rīgā izpratnei). Savukārt, cara slepenpolīcija, arī tūlīt pēc notikumiem Maskavas priekšpilsētā, par vaininiekiem nosauca ebrejus, kuri esot necienīgi izturējušies pret vecticībnieku sarīkoto patriotisku un monarhistisku demonstrāciju un pat uzbrukuši tai, izprovocējot nemierus.¹⁸² Kāda tad varēja būt notikumu gaita, apskatot tos uzmanīgāk un bez partejiskām nosliecēm.

Lai arī stihiskas sadursmes starp krievu strādniekiem no M. Kužņecova fabrikas („...Kužņecovs pieder „melnai sotņai..””, rakstīja „Cīņa”), no vienas puses, un latviešiem un ebrejiem, no otras, notika jau sestdien, 22. oktobrī, Lielajā Kalna ielā, pareizticīgo baznīcas Svētā Jāņa baznīcas tuvumā (arī – Jaroslavas un Dinaburgas ielās), tās nevar nosaukt ne par grautiņu, ne par tā mēģinājumu. Visticamāk tās bija neviena negatavotas un neprovocētas sadursmes, kuras izcēlās pēkšņi, uz vietas, un to cēlonis bija monarhistiski noskaņoto krievu strādnieku nepatika pret latviešu un ebreju grupu, kura bija sapulcējusies baznīcas tuvumā – iespējams, ka ebreji bija pat mazākumā – galu galā tā bija sestdiena un to varbūt ievēroja pat radikāli antimonarhistiski noskaņotie ebreji – un tā bija politiski motivēta sadursme starp krieviem un latviešiem: „..kāds pulciņš krievu sadūrās ar dažiem latviešiem un pārmeta pēdējiem {latviešiem} viņu draudzešanās ar revolucionāro partiju..”; sadursme bija asiņaina.¹⁸³ Abām pusēm nebija ne mazāko simpātiju vienai pret otru un abas vēltīja viena otrai, sākotnēji, aizskarošas piezīmes, taču ļoti ātri no naidīgas vārdu apmaiņas lieta pārauga fiziskā sadursmē un kautiņā, kuru apklusināja tikai kazaku ierašanās. Nacionālais moments noteikti spēlēja kaut kādu lomu, bet ne vienīgo vai izšķirošo; latviešu klātbūtne skaidri liecināja, ka tā bija daudz vairāk sadursme starp caram uzticamajiem Maskavas piepilsētas krieviem un latviešiem un ebrejiem, kuri bija kļuvuši krietni – varbūt pat pārāk – drosmīgi pēc 17. oktobra manifesta un atklāti pauda savu antimonarhistisko nostāju. Ziņas – iespējams, pārspīlētas – par sadursmēm sasniedza LSDSP un Bunda vadību jau tajā pašā dienā un latviešu un bundistu paš aizsardzības vienības¹⁸⁴ saņēma rīkojumus būt gatavām lielākiem nemieriem; nākošās dienas notikumus viņi, protams, nevarēja paredzēt burtiski, taču viņi noteikti nebija pilnīgi nesagatavoti tiem.

* 1905. gada 11. decembrī Varakļānos diezgan liels pūlis, kurš sastāvēja no vietējiem vecticībniekiem, draudēja izrēķināties ar „revolucionāriem” – ar tiem vietējiem iedzīvotājiem, kuri tika uzskatīti par revolucionāriem. Latgaliešu laikraksts vecticībnieku pūli viennozīmīgi dēvēja par melno sotņu. – „Gaisma”, 1905, 18. dec.

Praktiski par grautiņa mēģinājumu var nosaukt tikai traģiskos un arī haotiskos notikumus nākamajā dienā, svētdienā, 23. oktobrī. Pusdienlaikā, ap divpadsmitiem, no Svētā Jāņa baznīcas sākās patriotisks un monarhistisks gājiens; galvenokārt Kuzņecova fabrikas strādnieki, ne vairāk par 100–150 – to var pilnīgi pamatoti saukt par nelielu skaitu – ar cara portretiem un svētbildēm (viņi patiešām bija simts – *soŭŭa*, un pēc tumšajiem noskaņojumiem, kas tajā valdīja, pat *melnā soŭŭa*, taču ne tādā izpratnē, ka viņi pārstāvētu kādu organizētu, politisku melnsimtniecisku organizāciju vai partiju; par melnsimtniekiem sauktā “Krievu tautas savienība” sāka veidoties vēlāk un oficiāli tika reģistrēta tikai 1906. gada 7. augustā; tāpat kā visā Krievijā, arī Latvijā, īpaši – Latgalē, tajā bija liels vecticībnieku skaits; tiesa, kā jau rakstīju, latviešu demokrātiskā prese, piemēram, A. Berga “Baltijas Vēstnesis” – nemaz nerunājot par sociāldemokrātu “Cīņu” – jau 1905. gadā lietoja izteicienu “melnā soŭŭa”, apzīmējot ar to reakcionārus, galvenokārt – vācu baronus un cara administrāciju) sāka diezgan garu ceļu pa vairākām piepilsētas ielām. Noskaņojums gājiena sākumā laikam bija jau diezgan uzbudināts, ar gatavību vērsties pret jebkuru, kurš izraisītu tā dalībnieku nepatiku; antisemitiskie noskaņojumi pūli noteikti pastāvēja, lai arī nav zināms, vai jau no paša sākuma bija vēlēšanās izraisīt tieši grautiņu; gājiena dalībniekiem bija naži un varbūt pat dažī revolveri (“Cīņas” apgalvojums, ka izmantoti pat cirvji – sic! – laikam jāuzskata par izdomājumu). Lai arī gājiens sākās no pareizticīgo baznīcas un, iespējams, kāds garīdznieks arī bija uzrunājis gājiena dalībniekus – visticamāk, ar aicinājumu atbalstīt caru un vērsties pret monarhijas ienaidniekiem, nav zināms, ka būtu noticis mudinājums uzbrukt ebrejiem; nav arī nekādu ticamu ziņu, ka uz to būtu mudinājuši policijas vai citi varas pārstāvji (“Cīņa”, šķiet, ir bijusi vienīgā, kura minējusi kādu policistu – ar uzvārdu *Koško* – kā musinātāju uz grautiņiem; apstiprinājuma šim apgalvojuma laikam nav; savukārt, laikraksta apgalvojums, ka pats gubernators Zvegincevs ir “..melnās soŭŭas virsaitis..”, ir pieskaitāms politiskiem meliem). Jau gandrīz ar pirmajiem gājiena soļiem sākās sadursmes, nu jau fiziskas, ar gājiena vērotājiem, latviešiem, ebrejiem un varbūt arī ar kādiem krieviem, kuri neatbalstīja gājienu. Tie, kuri nesa cara portretus un svētbildes, nekavējoties pieprasīja skatītājiem noņemt cepures “svētumu” priekšā, ko nepavisam nevēlējās darīt vērotāji, neatkarīgi no tā, vai viņi bija ebreji vai nē. Sadursmēs iesaistījās vismaz trīs puses: monarhistiskie demonstranti, kuru vidū laikam bija arī bruņoti ar šaujamajiem ieročiem; kazaki, kuri apsargāja demonstrāciju un centās nodrošināt kārtību (nebūtu pamata uzskatīt, ka viņi obligāti bija naidīgi noskaņoti pret ebrejiem un viennozīmīgi bija tikai demonstrantu pusē, lai arī viņu simpātijas droši vien piederēja demonstrantiem); strādnieku – latviešu un ebreju – bruņotas patruļa. Krievi bija jau pēc sadursmes pie baznīcas, kura tomēr vēl nevar tikt nosaukta par grautiņa mēģinājumu; tā bija politiska sadursme, kurā, no etniskā viedokļa, latvieši bija pārstāvēti tikpat labi kā ebreji. Grautiņa mēģinājums sākās gājiena tālākajā ceļā, kad monarhistiskajiem manifestantiem pievie-

nojās dažādi dikdieņi un sabiedrības zemākie slāņi. Manifestanti burtiski blandījās pa vairākām piepilsētas ielām – Maskavas, Dinaburgas, Katoļu, Gogoļa un citām (1. un 4. policijas iecirkņu teritorijā) – kļūdami arvien uzbudinātāki un tagad jau iebrūkot ebreju veikalos, metot akmeņus logos un piekaujot jebkuru, bet – biežāk tieši ebrejus, kuri nenoņēma cepuri; ne vienmēr ebreji to pacieta klusu; akmeņi lidoja arī manifestantu virzienā, nemaz nerunājot par izsaucieniem. Kad pulksten četros pēcpusdienā pūlis atgriezās netālu no gājiena sākuma un tuvojās ebreju patversmei Jaroslavas (tagadējā Ludzas) ielā 41/43, notikumi patiešām ļoti bīstami un šķietami neatgriezeniski virzījās pretim īstam grautiņam.

Taču patversmes iemītnieki uz to brīdi nebūt vairs nebija vieni: slepenas aizsardzības pozīcijas tajā jau bija ieņēmuši gan ebreju paš aizsardzības patruļa, gan desmit apbruņoti latviešu sociāldemokrāti Jāņa Lazdiņa vadībā (grupā bija arī jauniņais Fēlikss Cielēns, nākotnē – redzams LSDSP darbinieks un neatkarīgās Latvijas ārlietu ministrs; arī drosmīgais skolnieks Jānis Amatnieks { Jančiks); nav šaubu, ka ebreju aizstāvēšanā ņēma dalību arī kaujinieki Jāņa Čokes – kaujinieku pulciņa “Brašie” organizētāja – vadībā (Fricis Skāmanis, Jānis Štambergs, Kārlis Upītis un citi), kā arī, iespējams, krievu sociāldemokrātu kaujinieki Romāna Semenčikova – Zaharova vadībā, lai arī nav īsti skaidrs, vai viņi piedalījās tieši notikumos pie ebreju patversmes.¹⁸⁵ Uzbrucējiem laužoties patversmē, viņus sagaidīja tās aizstāvju uguns; ļoti ātri sadursme pārauga no grautiņa mēģinājuma – tas ir, no pūļa uzbrukuma ebreju satversmei, kas, protams, būtu varējis ievadīt grautiņu, ja nesaņemtu ebreju un latviešu patruļu pretsparu – bruņotā sadursmē starp cara policiju un kazakiem, kuri ieradās notikuma vietā, un ebreju un latviešu revolucionāriem; sadursmei vairs nebija tikai etniskais raksturs. Lai arī grautiņa mēģinājums tika novērsts, sīkāka mēroga sadursmes uz ielām vēl turpinājās un vienā no tām Maskavas ielā, ap sešiem vakarā, gāja bojā ebrejs Jankelis Poplaks. Nākamajā dienā, pirmdienā, 24. oktobrī, vēl notika sporādiskas sadursmes vairākās vietās pilsētā, taču upuru nebija un nebija vairāk mēģinājumu īstenot grautiņus.¹⁸⁶ Cilvēki bija gājuši bojā gandrīz tikai traģiskajā svētdienā, 23. oktobrī, un zaudējumi bija sekojoši: bija nogalināti (nošauti) divi ebreji – jau minētais Poplaks un 18 gadīgais students Zalmans Gurevičs, kurš, iespējams, bija aizstāvējis ebreju patversmi. Citi upuri ebreju vidū nav zināmi un acīmredzami to nebija, neskatoties uz baumām, ka bijuši; nebija iedomājams, ka Rīgā uz ielas gulētu neatpazītu personu liķi un upuri netiktu pienācīgi apglabāti ebreju kapos. Bojā gājušo latviešu bija vairāk – pirmais bija latviešu strādnieku paš aizsardzības loceklis Jānis Bērziņš, kurš bija ievainots jau sadursmēs Lielā Kalna ielā 22. oktobrī un mira no ievainojumiem; tas bija vienīgais 22. oktobra upuris; 23. oktobrī gāja bojā Indriķis Jēkabsons (nošauts), Kārlis Voldemārs Krustiņš (nodurts), Jānis Krēsliņš (nosists ar akmeņiem); visi trīs bija latviešu kaujas dražinas – kā tolaik sauca strādnieku aizsardzības vienību – locekļi, kuri aizstāvēja ebreju patversmi. Vēl divi latvieši – Vilhelms Jonāts un Krustiņš Bērs – gāja bojā sadursmēs ar monarhistisko pūli uz ielas (Jonāts tika nodurts).

Tātad bojā gājušo latviešu skaits bija *seši* – latvieši bija lielākā bojā gājušo grupa (ievainoto skaits bija pāri par 30, no kuriem vienpadsmit bija tikai viegli ievainoti; aptuveni 15 vai 16 ievainoto bija latvieši), kas nekādi nevārdētu būt bijis, ja patiešām būtu noticis ebreju grautiņš – pogroms¹⁸⁷. Bojā bija gājuši *trīs* krievi (divi no viņiem, Varfolomejs Jepifanovs un Jevstajfs Kuzmins – spriežot pēc vārdiem – vecticībnieki – komunistiskajā literatūrā tika raksturoti kā ebreju aizstāvji un “melnās sotņas” upuri,¹⁸⁸ tomēr nav ziņu, kuras liecinātu, ka Lazdiņa grupā – nemaz nerunājot par ebreju pašaisardzības patruļu – būtu bijuši krievi; liekas, ka tie varēja būt upuri uzbrucēju patversmei pusē vai citās sadursmju vietās bojā gājušie monarhistiskie manifestanti). Kopējais cietušo skaits tātad bija sekojošs – ievainoti vai nogalināti – 47 cilvēki; etniski lielākā upuru grupa bija latvieši – 21 cietušais, ieskaitot sešus nogalinātos; bojā bija gājuši trīs krievi un divi ebreji. F. Veinberga reakcionārā “Rīgas Avīze” nebija neitrālākā notikumu vērtētāja, taču ir vērts iepazīties pat ar tās viedokli: “Līdzšinējās sadursmes bijušas tikai ar sociālistiem, kuru pulkā bija vairāk latviešu nekā žīdu...kad uz viņu {vecticībnieku} nesto ķeizara bildi tika šauts, viņi uzbrukuši šāvējiem nemaz neprasidami vai tie žīdi vai kristīti...”¹⁸⁹ Te ir jāpiebilst: sadursmēm noteikti bija bijis arī nacionālais (antisemitiskais) saturs, taču tas nebija vienīgais; politiskais saturs bija ļoti izteikts; laikam visiem notikumu dalībniekiem – monarhistiskajiem demonstrantiem, latviešu un ebreju družinām un, protams, cara varas pārstāvjiem – bija bijuši šaujamie ieroči, lai arī neticami šķiet, ka kāds būtu šāvis uz...cara portretu. Saskaņā ar “Cīņu”, 24. oktobrī Rīgas biržā “...žīdu tirgotāji nosauca vācu buržujus par melnās sotņas dvēseli...žīdi telegrafeja uz Pēterburgu...”¹⁹⁰. Par šādiem notikumiem biržā man nav nekas zināms, taču uzkrītoša un aizdomas izraisoša ir sociāldemokrātu tieksme vienādot “melno sotņu” ar visiem vietējiem vāciešiem; galu galā “Cīņa” tā arī nekad nespēja nosaukt – ko pieprasīja Rīgas vācu avīzes – kaut vienu reālu “sotņas” vadītāju – vācieti, vai kaut kādu citu.

Triju cēloņu dēļ (pirmais – lielākas tolerances – pat tajā pašā Maskavas forstatē – pret ebrejiem dēļ; latviešu un ebreju pašaisardzības darbības dēļ, kura neatstāja ebrejus neaizsargātus – otrs cēlonis,¹⁹¹ un cara administrācijas, galvenokārt – gubernatora Nikolaja Zveginceva savlaicīgās un pietiekoši enerģiskās darbības kārtības uzturēšanā – trešais cēlonis; piemēram, jau 24. oktobrī Zvegincevs – cara gubernators – aizliedza “..patriotiskas manifestācijas ar Ķeizara bildi un valsts himnu..” – ! Bet cars taču nebija nedz gāzts, nedz atkāpies!) notikumi Rīgā 22.–24. oktobrī, par laimi, tā arī palika tikai grautiņa mēģinājums.¹⁹² Tas bija ļoti rets gadījums cariskās Krievijas lielo pilsētu, kurās dzīvoja daudz ebreju, vidū.* Grautiņa mēģinājums Rīgā

* 1941. gada oktobrī, nacistiskās Vācijas okupācijas laikā, Dr. Jekabs Vi-tols, viens no visredzamākajiem latviešu antisemītiem, izklāstīja antisemitisma vēsturi Latvijā un bija spiests atzīmēt, ka Latvijā nekad nebija notikuši grautiņi, pat ne tad, kad 20. gadsimta sākumā tie bija plaši izplatīti Ukrainā. Vītols uzskatīja, ka tas ir bijis tāpēc, ka latvieši bija ebrejus tikai nicinājuši, bet ne ienīduši (skat. – Andrievs Ezergailis.

tika apspiests tikai trīs dienas pēc tam, kad Kijevā 20. oktobrī bija beidzies lielais grautiņš, kura rezultātā vismaz 50 ebreji bija nogalināti. Abas pilsētas bija guberņu centri, taču vismaz divas atšķirības bija acīmredzamas. Pirmkārt – lai arī Kijevā neviena varas iestāde nebija iedvesmojusi vai organizējusi grautiņu, vietējas varas, sākot no ģenerālgubernatora līdz policistiem, rīcība bija lēnīga, neizlēmīga, kas arī ļāva grautiņa īstenotajiem – kuru skaits bija pavisam neliels – gan nogalināt, gan laupīt trīs pilnas dienas; Rīgā bija gandrīz pilnīgi otrādi – varas iestāžu reakcija bija pietiekoši ātra un efektīva, kas tikai vēlreiz apstiprina to, ka nekāda vienveidīgas varas iestāžu reakcijas Krievijā grautiņu laikā nebija, nemaz nerunājot par to, ka būtu bijusi viennozīmīgi naidīga nostāja pret ebrejiem. Otrkārt, atšķirīga bija pašu ebreju nostāja. Ja Kijevā ebrejus grautiņš pārsteidza pilnīgi nesagatavotus,¹⁹³ tad, kā jau rakstiju, pavisam citādi bija ne tikai Rīgā, bet arī Daugavpilī, un tas bija liels Bunda, LSDSP un arī KSDSP vietējo organizāciju, kā arī sabiedrības kopumā lielākas tolerances nopelns.

1905. gada rudens bija ne tikai revolūcijas kulminācija Latvijā, bet arī latviešu un ebreju sadarbības augstākais punkts. Zviedrijas konsuls Rīgā Eišens Bergs 1905. gada 3. novembrī rakstīja uz Stokholmu: "Iespējams, pastāvošais šķiru un rasu naidis var pilsētā beigties ar sadursmēm starp vāciešiem un latviešiem, pie tam latviešus atbalstīs žīdi".¹⁹⁴ "Rasu" sadursmes Rīgā nenotika un diez vai jebkur Latvijā politiskā vai nacionālā cīņa bija ar skaidru rasistisku pieskaņu, lai arī naidis pret vāciešiem bija liels, taču pamatots ir konsula vērojums par ebreju simpātijām pret latviešiem. Burtiski šajās pašās dienās – 23.–24. oktobrī notika sadursmes starp ebrejiem un krievu monarhistiem Daugavpilī; iespējams, tas pat nebija grautiņa mēģinājums, bet tīri politiskas dabas incidenti, kuros gāja bojā viens ebreju revolucionārs – kaujinieks Ārons Feldmans (arī citi 1905. gadā Daugavpilī bojā gājušie ebreji, piemēram, bundisti Ābels Raihs, Izaks Zivs, kā arī Simons Berkals, Morduhs Nics, Ābrams Polins, nebija grautiņu, bet politisko sadursmju ar policiju un karaspēku upuri).¹⁹⁵ Baumas par grautiņu novembrī parādījās arī Krāslavā, bet tās bija tikai baumas un nenotika pat grautiņa mēģinājums.¹⁹⁶ Uz šī miera un tolerances fona vienīgi sarūgtinājumu var izraisīt tas, ka Viļa Olava rediģētā "Balss", vērtējot īstos un masveidīgos grautiņus Krievijā, bija ļoti nelabvēlīga ebrejiem: "Ebreji paši pa lielākai daļai izaicinājuši ļaužu dusmas caur savu izturēšanos pēdējā laikā. Šie {ebreji} bijuši uzbāzīgi un bezkaunīgi, bet pat varmācīgi un asinskāri."¹⁹⁷ Latvieši bija piedalījušies revolūcijā – istā tautas revolūcijā – daudz plašāk nekā ebreji, bet vai viņus varētu apsūdzēt apzinātā asinskārē un attaisnot soda ekspedīciju mežonības? Savukārt, revolucionāru teroristiskā darbība, kurā piedalījās gan latvieši, gan – mazākā mērā, arī ebreji, diemžēl turpinājās arī visu 1906. gadu un izņemot pilnīgi nevajadzīgos upurus, tā nedeva neko;

Antisemitisms pasaules un Latvijas vēsturē. – "Neatkarīgā Cīņa", 1994, 14. febr.). Vitolam bija taisnība, ka grautiņu nebija bijis, bet viņam nebija taisnība, nosakot grautiņu neesamības cēloņus: īstenība latviešu absolūtais vairākums ebrejus nedz ienīda, nedz nicināja.

polīcijas atbildes represiju rezultātā gāja bojā pavisam jauni un pašaižlie-
dzīgi kaujinieki.¹⁹⁸

Revolūcijai izdzīstot, Krievijā pilnīgi noplaka arī grautiņu vilnis; tas, protams, nenozīmēja, ka izzuda antisemitisms, bet tas noteikti nozīmēja, ka "ebreju jautājums" nebija galīgi apsēdis Krieviju; ideoloģiski Krievija joprojām atpalika no tādiem modernā antisemitisma centriem kā Vine – Austro – Ungārijas galvaspilsēta 20. gadsimtā sākumā rasistiskā antisemitisma jomā jau sāka pārspēt Berlīni vai Parīzi. Par Krievijas relatīvo atpalicību ideoloģiska antisemitisma jomā liecināja arī tas, ka kopš 1903. gada vasaras, kad pirmo reizi Pēterburgā tika publicēti "Cionas gudro protokolu" fragmenti (par kuriem sīkāk runa bija nodaļā par Lietuvu), "protokoli" gan piedzīvoja vairākus pilnus izdevumus revolūcijas dienās – no 1903. līdz 1906. gadam Krievijā bija pieci "protokolu" izdevumi, bet uz 1912. gadu to skaits pārsniedza desmit, taču tie neguva ievēribu pat Krievijas iekšienē, par Latviju nemaz nerunājot. Liekas, ka ir nepieciešams īss komentārs viena populāra vācu vēsturnieka viedoklim, ka Austrumu un daļēji Dienvidaustrumu Eiropā attīstījās īpaši bīstams antisemitisma paveids, "...vērsti uz ebreju iznīcināšanu. Šis slepkavnieciskais antisemitisms, kurš neatstāja ebrejiem nekādu glābšanās iespēju, sniedzās pat līdz Vinei..."¹⁹⁹ Lai cik asiņaini nebūtu bijuši spontānie pogromi Krievijā, tie tomēr nebija vērsti uz ebreju pilnīgu iznīcināšanu, nedz tāda ideja jebkad bija parādījusies Krievijā; tās noteikti vēl nebija arī Vinē, kad tajā 1908. gadā no Lincas ieradās Hitlers, taču Vinē radikālais rasistiskais, ideoloģiskais antisemitisms bija stipri vairāk attīstīts nekā Krievijā. Tiesa, reakcionārais Nikolajs II nepieļāva ministru prezidenta P. Stolipina – pēdējā cariskās Krievijas kaut cik ievērojamā valstsvīra – mēģinājumu panākt visu ierobežojumu ebrejiem atcelšanu (viņš bija iecerējis atcelt ierobežojumus arī vecticībniekiem) un pilnu pilsoņu tiesību piešķiršanu – kad 1906. gada oktobrī Stolipins ierosināja Valsts Padomei pielīdzināt ebrejus tiesību jomā visiem pārējiem impērijas pavalstniekiem, Nikolajs atbildēja, ka viņā "iekšējā balss" ir pret to, taču pat Nikolajs II, nemaz nerunājot par Stolipinu, neticēja "Cionas Gudro Protokoliem"; cars pat lika tos izņemt no apgrozības. No paša "protokolu" parādīšanās sākuma pret tiem klaji negatīvu nostāju ieņēma krievu pareizticīgās baznīcas vadība. Lai arī "protokoli" neguva popularitāti, Krievijā tomēr pieauga šovinisms un arvien populārāks kļuva lozungs "Krievija – krieviem"; īsa izrādījās arī Stolipina labvēlība ebreju jautājuma tolerantam risinājumam; uz 1909. gada rudenī viņš bija pilnīgi nosliecies par labu kareivīgam krievu nacionālismam.²⁰⁰

Latvijā pēc revolūcijas sakāves antisemitisms – kā man šķiet – nepieauga; varbūt pat gāja mazumā; vismaz zuda pamats apsūdzībām par ebreju pārlieku aizraušanos ar revolūciju. Saglabājās un nekad neizzuda tradicionālais ekonomiskais antisemitisms; F. Veinbergs bija nenogurstošs sludinot, ka ebreji ir "...egoisti un blēži caur un cauri..."²⁰¹ 1908. gadā Pēterburgā sāka iznākt latgaliešu laikraksts "Druva", latgaliešu dialektā, K. Skrindas vadībā. Izdevums nenogurstoši pūlējās attīstīt latgaliešu pašapziņu, mu-

dinot mācīties, studēt, kļūt aktīviem biznesā, veidot kooperatīvus; tas bija ļoti atzīstami. Tajā pašā laikā laikraksts nereti pievērsās ekonomiskajam antisemitismam (par pārsiegtumu – daudz retāk tā slejās bija sastopams reliģiskais antijūdaisms, neskatoties uz latgaliešu reliģiozitāti) – varbūt pat neizbēgami; aicinājumi latgaliešiem kļūt par tirgotājiem un uzņēmējiem laikam nevarēja nesadzīvot ar ebreju uzņēmēju (absolūtā vairākumā tie bija sīkie tirgotāji) kritiku, izsmiešanu vai pat nozākāšanu.²⁰² Kopumā “Druvas” tonis bija samērā mērens un antisemitisms neklūva par laikraksta vadmotīvu; tāds tas nebija arī citos latgaliešu laikrakstus, kuri ir ļoti vērtīgs avots par ebreju un kristiešu attiecībām Latgalē – ļoti daudzveidīgām, interesantām un nereti pat anekdotiskām. Piemēram, 1912. gadā Balvos neviens cits kā vietējais katoļu mācītājs O. Rimovičs bija atļāvis kādam vietējam ebrejam turēt krogu tieši uz baznīcas zemes, ar to dodot labu ieganstu polisko baznīckungu kritikai;²⁰³ savukārt, Preiļos 1912. gada Valsts Domes vēlēšanu laikā vietējie latgalieši pārdeva ebrejiem savas balsis par 10 kapeikām un balsoja par ebreju kandidātu: “...cik noklīduši un brandvīna glāzē ir grimuši Preiļu balsotāji...”²⁰⁴

5. Pēdējie miera gadi. Pasaules karš

Pirmā pasaules kara priekšvakarā par antisemitisma vērienu – bet arī par tā oponentu spējam un apņēmību – Krievijā visprecīzāk liecināja Mendeleja Beilisa prāva. 1911. gada 20. martā Kijevā, kādas ebrejiem piederošas fabrikas tuvumā, tika atrasts 13 gadu veca kristiešu zēna Andreja Juščinska sakropļotais liķis. Krievu antisemīti – kuri tagad jau paši sevi atklāti dēvēja par “zooloģiskiem antisemītiem”, tas ir – rasistiem – apsūdzēja ebreju Beilisu – kurš bija hasīds, tātad – ortodoksāls ebrejs – zēna nogalināšanā ar mērķi izmantot viņa asinis ebreju reliģiskas darbības veikšanai; ar milzīgu vērienu tika atdzīvīnāta viduslaiku tumsonība par to, ka ebreji īsteno kristiešu bērnu rituālu slepkavību (pat nomaļajā Dagestānas miestā Tarki, kur nemaz nebija kristiešu, musulmaņi apsūdzēja vietējos ebrejus musulmaņu meitenītes nolaupīšanā rituālas slepkavības nolūkos: apvainojumi ebrejiem kļuva arvien fantastiskāki). Krievija sašķēlās – Beilisa (ebreju) apsūdzētājos (to visvairāk bija pat ne pašā Kijevā, bet galvaspilsētas Pēterburgas antisemītu vidū) un Beilisa aizstāvjos; tas, ka aizstāvji neklusēja, liecināja par godīgas pilsoniskas sabiedrības dzimšanu carisma žņaugu klēpī (Beilisa aizstāvju rindās bija arī viens no vispopulārākajiem laikrakstiem Krievijas dienvidos – un visā Krievijā, ārpus Pēterburgas un Maskavas – “Kijevskaja mis”), kurā Beilisa prāvas atspoguļošanu pārzināja jauns žurnālists *Mihails Milruds*; viņa ziņā bija arī procesa gandrīz vai stenogrāfiskas atskaites laikraksta slejās – līdz pat mūsdienām tas ir viens no nopietnākajiem avotiem prāvas izpētē. Nākotnē, sākot ar 1924. gadu, viņa mūžs un lielākie panākumi žurnālistikā būs saistīti ar Latviju un lielo Rīgas laikrakstu “Segodnja”²⁰⁵). Ebreji, protams, bija uztraukti un nereti pat nobijušies: vai atkal nesešos grautiņu vilnis? Gandrīz ar aizmācētu elpu Beilisa prāvai sekoja līdzī ar ma-

zās un gandrīz vai idilliskās Latvijas pilsētiņas Sasmakas ebreji. Te antisemitisms bija rets, un kā savās atmiņās rakstīja Sasmakas ebrejs Solomons Kacens, viņš ar to saskārās gandrīz tikai tad, kad vietējā krievu uradņika dēls viņu apsaukāja un dažreiz pat meta viņam ar akmeņiem. Citādi dzīve Kurzemes mazpilsētā bija vairāk nekā mierīga: Solomona draugs bija latviešu zēns Matisons; Solomona tēvs šuva drēbes pie latviešu – ! – skrodera Tiltiņa, nevis – kā liktos raksturīgi mazpilsētai – pie ebreju skrodera; ebreju bērni ciemojās latvieša Dreimaņa fermā. Beilisa prāva lika arī Sasmakas ebrejiem iegaumēt jaunus vārdus – krievu melnsimtnieku līderi V. Puriškeviču, naida pret ebrejiem kurinātāju; vienu no Beilisa advokātiem, ebreju O. Grūzenbergu un lietuviešu mācītāju J. Pranaiti, kurš teoloģiski “nopamatoja” apsūdzības.²⁰⁶ Latvijā tomēr antisemitisms Beilisa divus gadus ilgušās lietas laikā nepieauga, lai arī sabiedrības nostāja pret Beilisu un ebrejiem kopumā bija diezgan dažāda. Beilisa aizstāvju nebija maz un politiski viņi bija ļoti dažādi: pret tumsonīgajām apsūdzībām vērsās gan sociāldemokrātu – maziņu talantīgais idejiskais līderis, jaunais Fricis Menders, kurš no savas Rietumeiropas trimdas aicināja latviešu strādniekus noraidīt antisemitismu (“...zooloģiskajam nacionālismam ir savi zooloģiski, dzīvnieciski cīņas līdzekļi un krievu kultūras “aizstāvji” top vēl zooloģiskāki, kad jāizmēģina žokļi pie židu tautas... Mēs {sociāldemokrāti} pabalstīsim židu strādnieku cīņu pret valdības apspiešanas politiku, mēs karosim līdz ar židu strādniekiem pret visiem neģēlīgiem demagoģijas līdzekļiem, ar kuriem “zooloģiskie antisemīti” grib sakūdit tumšas masas un sabiedriskos atkritumus pret židu strādājošām masām...”²⁰⁷}; kā redzam, Menders apzinājās, ka viņa rakstu auditorija – sociāldemokrāti, strādnieki, sociāldemokrātiem simpatizējoši – arī nebūt nav obligāti imūni pret antisemitismu)²⁰⁸, gan pilsoniskie publicisti O. Nonācs un E. Pipiņš no “Latvijas” un “Jaunās Dienas Lapas”, taču Arveds Bergs jau bija tikai neitrāls vērotājs, aktīvi nenosodot melnsimtnieku aktivitātes.

1913. gadā Latvijā jau kādu laiku bija atgriezies Semjons Nahimsons, kurš pēc revolūcijas sakāves bija emigrējis uz Šveici un ieguvis tur filozofijas doktora grādu, bet arī tuvinājies lieliniekiem un pilnīgi pievienojies viņiem 1912. gadā. Dažādu tautību sociāldemokrāti bija nolēmuši septembrī Liepājā sarīkot protesta demonstrāciju pret apsūdzībām Beilisam; demonstrācijas organizācija tika uzticēta Nahimsonam, tomēr to izdarīt neizdevās – naktī uz 24. septembri viņš un vairāki citi sociāldemokrāti tika apcietināti.²⁰⁹ Nahimsons piederēja tiem daudzajiem bundistiem, kuri jau revolūcijas laikā sāka sliekties uz lieliniecismu, uzskatot, ka pat Bunds nav pietiekoši radikāls un tikai lielinieki var atrisināt gan visas Krievijas kopumā, gan ebreju problēmas; Beilisa prāva tikai nostiprināja viņu izvēli. Pilnīgi pretējs bija cionista V. Žabotinska viedoklis, kurš konsekventi noraidīja ebreju iesaistišanos Krievijas revolucionārā kustībā un asimilāciju: “Jebkura “pasaules glābšana” ir apkaunojoši meli, kamēr ebrejiem nav savas valsts kā citām tautām.”²¹⁰ “Pasaules glābšanas” (revolūcijas) idejas tomēr saglabāja savu polaritāti ebreju vidū, lai arī Latvijas ebreju vidū tās bija nesalīdzināmi

vājāk izteiktas nekā citu Krievijas ebreju vidū un vājāk nekā latviešu vidū.

Beilisa apsūdzētājiem Latvijā bija arī savi aizstāvji, kuru rindas tomēr bija samērā retas. Kopš A. Niedras romāna "Kad mēness dilst", vairāk kā desmit gadu garumā, neviens nebija atkārtojis rituālo slepkavību motivu, taču tagad to aktīvi izplatīja Jelgavā izdotās "Latviešu Avīzes", N. Puriņa rediģētais vecākais latviešu laikraksts: rituāla slepkavības esot ebreju reliģijas neatņemama sastāvdaļa (antisemitisma, tai skaitā – reliģiskā, uzliesmojums Beilisa prāvas laikā nav noliedzams, taču tikpat labi jāatceras arī to, ka Beiliss tika attaisnots 1913. gada 28. oktobrī, kas liecināja, ka pat cariskā Krievija, savas katastrofas priekšvakarā, tomēr nebija pilnīgi beztiesiska valsts. Zīmīgi, ka Beilisa likteni, iespējams, izšķīroši ietekmēja viena no viņa aizstāvja, advokāta *Vasilija Maklakova*, izcila oratora, pārliecinotā runa; Maklakovs, savukārt bija viens no redzamākajiem lielās kadetu partijas līderiem, pie tam – labējs kadets, kurš iestājās par ebreju līdztiesību; kadeti bija populāra partija Krievijā). Šajā laikā Latvijai negāja secen arī Eiropas jaunā modes lieta *eigenika**: rasu higiēna, kura gadsimta sākumā kļuva populāra Vācijā un no turienes pārmetās uz citām zemēm, ieskaitot liberālo un sociāldemokrātisko Skandināviju (Zviedrija viskonsekventākā un ilgstošākā *eigenikas* praktiskā īstenotāja, ilgi pēc tam, kad šo viltus zinātni bija galīgi diskreditējuši nacistiskās Vācijas noziegumi, rasu tīrības vārdā). *Eigenikā* tika pielietota metafora no lauksaimniecības, iestājoties par zemes attīrīšanu no kaitīgiem elementiem un nezālēm; cilvēku sabiedrībā tas nozīmēja attīrīšanos no rasistiski svešiem elementiem; etniskā tīrīšana – *Sauberung*, lai arī vēl ne gluži genocīds, bija viens no radikālākās *eigenikas* elementiem. Tieši "Latviešu Avīzes" slejās 1914. jūlijā Latvijā parādījās *eigenika* un arī modernais antisemitisms: skandaloza sociāldemokrātu renegāts un intrigants J. Jankavs (pseidonīmi – J.H; J.; J.J.) – kurš bija spēlējis netīras spēles, sarīdot Raini pret J. Jansonu-Braunu, ievazāja latviešu publicistikā āriešu rases "jēdzienu" un prasību pēc "kristiešu higiēnas", kopā ar rasistisku naidu pret ebrejiem un prasību izstumt viņus no "āriešu" sabiedrības.²¹¹ Līdz 1914. gadam Jankavs bija bijis ļoti daudzpusīgs publicists, rakstot gandrīz par jebko, taču tieši 1914. gadā patiešām bija vērojama īsta apsēstība ar "židu jautājumu", kas parādījās ļoti garajā rakstā "Židu varas centieni un sociālisms"; šī apsēstība jau bija gandrīz pilnīgi izstūmusi citas intereses²¹²

* Vārdu *eigenika* 1883. gadā radīja britu autors sers Francis Galtons (1822–1911), Čarlza Darvina brālēns. Pārceļot uz cilvēku sabiedrību Darvina mācību par dzīvnieku sugām un to cīņu par izdzīvošanu, Galtons sāka rakstīt par "sociālo darvinismu", kura gaitā tiek atlasīti spējīgākie un veselīgākie indivīdi; taču, viņaprāt, cilvēku cīņa par izdzīvošanu nebija vienkārša indivīdu cīņa, bet cīņa starp rasēm, kuras rezultātā izdzīvos veselīgākās un spēcīgākās rases. Valsts nolūks ir piekopt *eigeniku* – apzinātu ieviešanu par labu rases veselības uzlabošanai un slimību iznīcināšanai. Rases, protams. Galtona priekšstatā bija nevienlīdzīgas un augstākā rase bija "ārieši.. – Christian Delacampagne. Une histoire du rasisme, p. 168-169.

un, iespējams, jau bija viņa progresējošās garīgās slimības pazīme; Jankavs tomēr nekad nebija bijis tik ietekmīgs latviešu žurnālistikā, lai viņa uzskati nopietni iespaidotu sabiedrību.

Rasistiskais antisemitisms tobrīd neguva kaut cik plašu izplatību Latvijā; pēc īsa brīža sākās Pirmais Pasaules karš, kurš nesa ebrejiem vienu no lielākajām valsts antisemitisma pārestībām (skat. turpmāk), taču ne rasisma uzliesmojumu; vismaz tuvāko sešu dramatisko un traģisko gadu laikā, līdz Latvijas pilnīgai brīvībai 1920. gadā, reti kuram būs laiks izklaidēt sevi ar to; daudz neatliekamākas lietas nodarbinās ļaužu prātus (modernais antisemitisms ieguva stiprāko elpu 1932.–1934. gadu laikā; tie būs "Pērkonkrusta" legālās darbības gadi, kad emocionāli un literāri antisemitisms Latvijā bija visspēcīgākais – skat. turpmāk). Pirmā Pasaules kara priekšvakarā joprojām izplatītākie bija vienkāršākie, vecie stereotipi un aizspriedumi pret ebrejiem, kuri bija izauguši no saimnieciskās konkurences. Cariskajā Krievijā un Latvijas teritorijā joprojām pastāvēja daudzveidīgi ierobežojumi ebrejiem un dažreiz pat atdzima draudi tikt padzītiem no vienas vai otras vietas (piemēram, bija mēģinājums izraidīt no Sasmakas ebrejus, kuri bija ieceļojuši no Krievijas iekšienes pēc 1881.–83. gadu grautīņu viļņa)²¹³, taču šie ierobežojumi kļuva arvien vājāki vai kuriozāki (piemēram, Daugavpili, līdz 1910. gadam, ebreji nevarēja apmesties piepilsētas populārajā vasarnīcu rajonā "Poguļankā", kuru bija iekārtojis grāfs Plāters-Zībergs²¹⁴, tas patiešām bija kuriozi, nevis nopietni – šajā pat laikā ebreju loma Daugavpils dzīvē ļoti strauji pieauga, bet "Poguļankas" kūrortā ieradās kūrvisi arī no Pēterburgas, Maskavas un Rīgas un tie noteikti bija arī ebreji).

Ekonomikas straujā attīstība un modernizācija, kura bija raksturīga visai Krievijai pirmā pasaules kara priekšvakarā, uzskatāmi parādījās arī Latvijā. Ebrejiem piederošie lielākie rūpniecības uzņēmumi – tāpat, kā jebkuram citam īpašniekam piederošie – sāka apvienoties sindikātos, lai nodrošinātu sev izdevīgākus konkurences apstākļus. 1910. gada jūnijā lielākie Rīgas kokapstrādes uzņēmēji – Berlins, Šalits, Gindins un citi – izveidoja "Rīgas ostas, Rietumu Dvīnas un pieteku kokapstrādes uzņēmēju savienību"; viņi apņēmās mazināt konkurenci paši savā starpā, lai nodrošinātu izdevīgāku stāvokli attiecībā pret citiem, ārpus savienības esošiem konkurentiem. 1911. gada maijā Rīgā izveidojās apavu fabriku sindikāts, kurā ietilpa I. Kaplana, brāļu Kropmanu un citu ebreju uzņēmēju fabrikas. Apvienošanās bija nepieciešama tāpēc, ka lielākie uzņēmumi, kuri atradās Latvijā, vai nu paši konkurēja daudz plašākos, vismaz reģionālos, ja ne Krievijas mērogos, gan tāpēc, ka Krievijas rūpniecības milži pārņēma mazākos uzņēmumus Latvijā un iekļāva tos savu trestu sastāvā. Uzskatāms piemērs šajā ziņā bija Latvijas sērkočiņu rūpniecības attīstības gaita. Četras lielākās sērkočiņu fabrikas Latvijā piederēja diviem ebreju uzņēmējiem – trīs fabrikas – Rīgā, Liepājā ("Vulkāns") un Kuldīgā – uzņēmējam L. Hiršmanam, viena, liela fabrika "Dvina" – Daugavpilī S. Lurjē. 1908. gadā tās iekļāvās visas Krievijas mēroga sērkočiņu sindikātā "Krievu sabiedrība sērkočiņu tirdzniecībai". 1911. gada sindikāts izjuka, taču visas četras Latvijas fabrikas šajā pat gadā nopir-

ka Krievijas magnāts V. A. Lapšins, kurš 1913. gadā atjaunoja sindikātu savā vadībā. No 1908. līdz 1910. gadam darbojās Krievijas lielāko skārda fabriku sindikāts, kurš apvienoja 21 impērijas fabriku, ieskaitot piecas lielākās Latvijā (tris no četrām lielajām Rīgas fabrikām piederēja ebreju uzņēmējiem L. Birmanam, V. Kollanam un brāļiem Mendelsoniem); sindikāts vienojās par skārda cenu pacelšanu.²¹⁵ Tā bija neizbēgama Krievijas kapitālisma t.s. monopolizācijas attīstības tendence, kuras darbībai bija pakļauti arī ebreju uzņēmumi Latvijā.

Tomēr pat divdesmitā gadsimta sākumā joprojām saglabājās arī diskriminācija pret ebrejiem: visnetaisnīgākais bija tas, ka ebrejiem Vidzemē un Kurzemē, kur viņu loma pilsētu saimniecībā kļuva arvien jūtama, nebija tiesību vēlēties pilsētu pašvaldības. Šī diskriminācija bija īpaši uzskatāma Rīgā, kur ebreji, pateicoties tikai savai uzņēmībai un smagam darbam, bija iekarojuši ļoti ievērojamas pozīcijas. 1912. gadā ebreji bija ceturtajā vietā Rīgas namīpašnieku vidū (aiz latviešiem, vāciešiem un krieviem) – 7,17%; lai arī šis skaitlis var šķist diezgan pieticīgs – piemēram, salīdzinot ar latviešiem, kuru panākumi bija vislielākie un kuri jau bija kļuvuši par galveno namīpašnieku grupu (44,68%) – tas tomēr ir ļoti nozīmīgs, vismaz divu faktoru dēļ: pirmkārt, kā jau rakstīju, ebreji bija ieguvuši tiesības uz nekustamo īpašumu Rīgā tikai pirms 50 gadiem un šajā laikā jau bija ieguvuši vai uzbūvējuši daudzas mājas; otrkārt, ebreju namīpašniekiem piederēja praktiski tikai vērtīgi namīpašumi, kuru vērtība pārsniedza 1500–2000 rubļu; namīpašnieku vidū, kuriem piederēja nami vērtībā virs 10 000 rubļu un vairāk, ebreji bija pat trešajā vietā, aiz latviešiem un vāciešiem, ar 10,39%, apsteidzot krievus. Tas bija uzskatāms ebreju panākumu radītājs.²¹⁶ Vislielākās ebreju sekmes, protams, bija tirdzniecībā: viņi bija ne tikai otrajā vietā Rīgā kopumā – 23,68% no tirdzniecības uzņēmumiem piederēja ebrejiem (pirmie – latvieši – 42,18%), bet viņi pilnīgi dominēja pirmās un otrās kategorijas uzņēmumu īpašnieku vidū, ar attiecīgiem 60, 84 un 50, 75 % – ebrejiem piederēja lieli uzņēmumi; rūpniecības uzņēmumu īpašnieku vidū arī bija otrie – 22,89% (pirmie – latvieši: 41,56%), tāpat arī ar kuģniecības uzņēmumiem – otrā vietā aiz latviešiem (14,55%; latvieši – 61,82%). Taču redzamākais ebreju panākumu un vienlaikus netaisnības pret viņiem rādītājs bija tas, ka 1912. gadā Rīgā ebrejiem piederēja 48,4% no tiem uzņēmumiem – tirdzniecības uzņēmumu pirmā un otrā kategorija un rūpniecības uzņēmumu pirmās piecas kategorijas – kuri deva balsstiesības pilsētas vēlēšanas – tie bija lieli un vidēji uzņēmumi, taču ebrejiem šo vēlēšanu tiesību nebija – 48,4% nebija vēlēšanu tiesību!²¹⁷ Tā bija patiešām gandrīz neticama netaisnība (Latgales pilsētās ebreji, protams, dominēja pilnīgi tirdzniecībā un rūpniecībā, taču tur – kā apmešanās joslas daļā – ebrejiem bija vēlēšanu tiesības). Kopumā visā Latvijā, Latgali ieskaitot, ebreji 1913. gadā bija pirmajā vietā tirdzniecībā – 38,5% no visiem tirdzniecības uzņēmumu īpašniekiem, bet vēl daudz lielāks bija ebreju īpatsvars lielāko. 1. kategorijas, īpašnieku vidū – 72,4% – !. Ebreji bija ļoti sekmīgi eksporta nozarēs, piemēram, 12 no 15 Liepājas labības eksporta firmām 1912. gadā

piederēja ebrejiem, kas liecināja arī par to, ka viņi bija sekmīgi piesaistījuši ievērojamus kapitālus, bez kuriem vērienīgs eksports nebija iespējams un kas nebija izdevies latviešiem. Ebreji strauji nostiprināja savas pozīcijas ļoti nozīmīgajā kokmateriālu tirdzniecībā, ieskaitot eksportu: agrāk koktirdzniecība bija bijusi galvenokārt krievu tirgotāju rokās, tagad viņu vietu ieņēma ebreji (piemēram, no 31 kokmateriālu eksporta firmām Ventspilī, kur bija liela eksporta osta, 22 bija ebreju firmas)²¹⁸ Rīgā koktirdzniecībā ļoti iespaidīgi bija tirgotāji, kuri bija cēlušies tieši no koku piegādes rajoniem Baltkrievijā; viens no viņiem bija nākamā ievērojamā britu domātāja sera Jesaja Berlina tēvs Mendelis Berlins. Ebreju sekmes liecināja par spējām pārvarēt dažādus ierobežojumus un pat diskriminācijas iezīmes, raksturīgās carisma politikai.

Ebreju sociālā struktūra ļoti būtiski atšķīrās no joprojām laucinieckisko latviešu struktūras: 85% ebreju bija nodarbināti tirdzniecībā, rūpniecībā un amatniecībā (atšķirības bija ievērojamas pat Rīgā, kur bija diezgan ievērojams arī ebreju strādnieku skaits: 1913. gadā latvieši bija 39,6% no Rīgas iedzīvotājiem, bet latviešu strādnieki sastādīja 44,4% no strādnieku kopskaita; ebreji bija aptuveni 6–7% no iedzīvotājiem, bet ebreju strādnieki sastādīja tikai 3% no strādnieku kopskaita)²¹⁹; te bija pamats sociālajām nesaskaņām tuvā nākotnē. Ebreju skaits Latvijā Pirmā Pasaules kara priekšvakarā sasniedza vislielāko, kāds jebkad bija bijis – tuvu 190 000; nekad tas vairs nebūs tik liels.

* * *

Vācu karaspēkam tuvojoties Latvijas robežām, 1915. gadā sākās milzīga mēroga rūpniecības uzņēmumu un dažāda veida iestāžu evakuācija uz Krievijas iekšieni; tika evakuētas arī ebreju biedrības un to personāls.²²⁰ Tas bija pirmais trieciens Latvijas ebreju dzīvei. Vāciešiem iebrūkot Kurzemē, Latviju pārņēma baiļu pilna bēgļu kustība, kuru latviešu vēsturnieks Uldis Ģermanis pilnīgi pamatoti dēvēja par pārsteidzīgu;²²¹ nāves briesmas no vāciešiem nedraudēja nevienam, ne latviešiem, nedz ebrejiem, taču arī viņu – īpaši, no Rīgas – skaits bēgļu vidū bija liels (piemēram, Rīgu atstāja Sergeja Eizenšteina un Jesaija Berlina ģimenes, kopā ar daudziem citiem). Nevis vācieši, bet cara administrācija apdraudēja ebrejus (bet, nereti, arī latviešus – atkāpjoties, cara armija Kurzemē dedzināja ēkas un nopostīja tīrumus): iedomājies, ka visi Lietuvas un Kurzemes ebreji gaida vāciešus kā atbrīvotājus un spiego viņu labā, Krievijas armijas virspavēlnieks, militāri nekompetentais, bet antisemitiskais lielkņazs, cara tēvocis Nikolajs Nikolajevičs (vēl pirms kara, 1911. gada 11. janvārī, Krievijas armijas ģenerālštāba priekšnieks ģenerālis J. Žilinskis bija sastādījis ziņojumu par "ebreju jautājumu" armijā, kurā viņš norādīja, ka lielkņazs Nikolajs Nikolajevičs uzskata par nepieciešamu "...spert visenerģiskākos soļus, lai pasargātu armiju no ebreju kaitīgās ietekmes...") pavēlēja 1915. gada 25.–28. aprīlī 24 stundu laikā deportēt uz Iekšējās Krievijas Kurzemes ebrejus (svarīgi atzīmēt, ka pavēle tika pieņemta pirms t.s. Kuršai incidenta – skat. 1. nodaļu; parasti par lielkņaza pavēles datumu tiek minēts 30. aprīlis,²²² taču Kurzemē izraidīšana sākās

jau 25. aprīlī); izglābties paspēja – pareizāk sakot, viņus izglāba vācu armija – tikai Liepājas un Kuldīgas ebreji (tie, kuri nebija jau paši atstājuši pilsētu un devušies bēgļu gaitās labprātīgi), jo vācu 8. armijas vienības 24. aprīlī (7. maijā) ieņēma Liepāju un šīs pašas dienas vakarā – arī Kuldīgu. Lielknāza pavēli Kurzēmē bija jāizpilda ģenerālim P. Kurlovam, kurs, šķiet, nebija pārliecināts par ebreju masveida spiegošanu (Kurlovs, protams, bija ļoti nepatikama persona – viņa biogrāfijā bija gan pavēle apšaut streikotājus Minskā 1905. gadā, gan slepena šovīnistisko laikrakstu finansēšana, taču tobrīd Latvijā viņš centās būt vienkārši saprātīgs) sākotnēji atrunājās ar vagonu trūkumu un lūdza atstāt vismaz “vajadzīgos ebrejus”, taču galu galā pakļāvās virspavēlniekam un tā brīža Krievijas armijas ģenerālštāba priekšniekam Nikolajam Januškevičam, kurš bija tāds pats antisemīts kā lielknāzs. Ebreju izsūtīšana, kā atzina pats Kurlovs, tikai apgrūtināja armijas dažādo dienestu darbību, jo ebreji bija devuši būtisku ieguldījumu hospitāļu un citu kara iestāžu apgādē; viņu vidū bija daudz ārstu, tirgotāju un amatnieku, vajadzīgu arī kara gados. Kurlovam tomēr izdevās panākt, personīgā audiencē pie lielknāza, pavēles par izsūtīšanu atcelšanu, taču tas jau bija par vēlu: ebreji jau bija izsūtīti no Kurzemes.²²³

Pavēle par izraidīšanu nāca ebrejiem tik negaidot, ka ebreju apdzīvotajās pilsētās un miestos sākās neredzēts apjukums. Jau nākošajā dienā pēc Liepājas un Kuldīgas nonākšanas vācu rokās ebrejus sāka izraidīt no visām vietām, kuras vēl nebija vācu rokās. Sasmakā vietējais policists ieradās sinagogā “...un nolasīja Augstākā komandiera proklamāciju, ka Sasmakas ebrejiem jāatstāj pilsēta 24 stundu laikā...Pilsētā sākās pilnīgs sajukums... Cilvēki kravāja, ko varēja paņemt. Daži apraka vērtīgākās mantas... Mums bija liels foto, visu radnieku foto, rāmī pie sienas. Mēs to izgriezām un ielikām bagāžā...”²²⁴ Izsūtīti tika praktiski visi: slimie, invalīdi, grūtnieces; trīs dienas pagāja pārpildītajos vagonos, kamēr tika sasniegts Tukums; tad – uz Rīgu, desmit nikšanas dienas tur, un tālāk uz Daugavpili, Polocku, Mogiļevu, līdz tika sasniegta Kremenčuga Ukrainā, Sasmakas ebreju noņemšanas vieta. Līdzīga aina bija vērojama Ventspilī: “Pavēle par ebreju izraidīšanu nāca tik negaidot, kā pērcons no skaidrām debesīm...Ebrejus izvadīt bija atnākuši vai visi vēl pilsētā palikušie iedzīvotāji... {izvadīt} kā līdziedzīvotājus, ar kuriem dažs labs latvietis kopā uzaudzis un lielāko daļu mūža nodzīvojis...”, rakstīja vietējā prese.²²⁵ Ventspilī palika tikai daži ebreji, kuri bija vajadzīgi krievu militārai vadībai (tas pats bija arī citās Kurzemes vietās, piemēram, Kandavā bija atļauts palikt Jankelim Jurickim); nebija palicis neviens zobārsts: pieci bija bijuši pilsētā, visi – ebreji, un visus izsūtīja. Talsos pavēli par izraidīšanu ebreji saņēma 28. aprīlī un, iespējams, te tika dotas tikai 12 stundas, lai kaut kā sakravātos un atstātu pilsētu.²²⁶

Lietuvas un Kurzemes ebreju izraidīšana sāpināja ikviena ebreja sirdi, bet, varbūt visvairāk tas sāpināja jau minēto rabīnu *Leibu Kantoru* (skat. nodaļu par Lietuvu), kurš 1915. gada aprīļa beigās jau bija smagi slim. Viņš bija bijis ne tikai kroņa rabīns Liepājā, Viļņā un tagad Rīgā – tāpat, valsts izraudzīts un algots rabīns, ar mērķi veicināt ebreju lojalitāti Krievijai, bet

vēl vairāk viņš bija bijis viens no Krievijas ebreju preses redzamākajiem pārstāvjiem vairāk nekā 35 gadus un savā redaktora un žurnālista darbībā bija iemiesojis to, ko Simons Dubnovs bija saucis par Krievijas ebreju literatūras "liktenīgo trīsvalodību" – Kantora izdevumi bija bijuši krievu valodā, ivritā un jidišā (atšķirībā no I.L. Pereca, Kantors nekad nebija bijis galējs jidišists); viņa pēdējais izdevums, kurš tika uzsākts kopā ar pazīstamo kritiķi Izraēlu Eljašovu, bija tieši jidišā – jau minētā "Die judische Stimme" Rīgā, 1910. gadā, taču laikraksts piedzīvoja tikai 51 numuru; lai arī Kantors tika uzskatīts par vienu no izcilākajiem ebreju feļetonistiem, tas tomēr bija daudz par maz prasīgajam Rīgas lasītājam; nespēdams konkurēt ar lielajiem izdevumiem jidišā Varšavā, Pēterburgā un Odesā, kurus pasūtīja tie rīdzinieki, kuri bija vēlējas lasīt tieši ebreju presi un tieši jidišā, tas beidza pastāvēt. Visos izdevumos, kuros Kantors bija darbojies, viņš bija kopis ebreju kultūru un aicinājis ebrejus integrēties Krievijas sabiedrībā. Viņš nebija ne pirmais, ne pēdējais, kuram nācās smagi vilties – Krievijas valdība samaksa bija smagās pārestības pret ebrejiem. Kantors mira tieši 7. maijā, kad deportācijas bija pabeigtas, taču, iespējams, vislielākā pārestība tika paveikta jau pēc viņa nāves: ja ticam atmiņām, militārā patruļā Rīgā pat esot pavēlējusi atvērt viņa zārku – tai licies, ka tur esot noslēpts zelts, kurš tiekot vests uz Kurzemi vāciešiem.²²⁷

Rīgas ebreji nodibināja komiteju, kura sniedza palīdzību ebreju bēgļiem un citādā veidā cietušajiem karā; šajā komitejā vadošo lomu spēlēja Dr. Pauls Mincs, taču tas nebija viņš, kurš kara un ebreju lielās nelaimes brīdī sāka kļūt par Latvijas ebreju līderi. Tie bija divi citi; abi – vēsturiskas personības ebreju dzīvē jau pašā tuvākajā laikā. Viens bija Jelgavas rabīns *Mordehajs Nuroks* (1879–1962), izcili izglītots cilvēks, neparasti godīgs un arī ar lielu personīgu šarmu apveltīts. Jau 1902. gadā viņš bija sācis savas reliģiska cionista gaitas (partija *Mizrachi*), bet 1903. gadā Viļņā bija ticis ar Herclu un atstājis uz viņu ļoti pozitīvu iespaidu. Viņš bija arī vairākkārt sūtījis lūgumus valdībai uz Pēterburgā, lūdzot atļaut ebrejiem brīvi apmesties Rīgā un Kurzemē – tas ir, oficiāli iekļaut šīs teritorijas apmešanās joslām, taču to carisms nevēlējās; daudz sekmīgāk bija bijusi viņa darbība Valsts Domes vēlēšanu laikā, kad viņa aktivitāte ļoti daudz palīdzēja, lai nodrošinātu ebreju deputāta no Kurzemes ievēlēšanu. Tagad, 1915. gadā, kad Jelgavas ebrejus brutāli izraidīja no viņu dzimtenes, pats Nuroks vācēja palikt – cara iestādes bija gatavas dot viņam izņēmumu, kā pateicību par Nuroka aktivitātēm, organizējot medicīnisko palīdzību Krievijas armijas zaldātiem – Bīk-kur Holim hospitālis Jelgavā tika nodots armijas vajadzībām un vietējās ebreju jaunietes brīvprātīgi pieteicās kopt ievainotos. Nuroks šo piedāvājumu noraidīja un devās bēgļu gaitās kopā ar saviem tautiešiem; var teikt – viņš devās pretim arī savai izcilajai sabiedriskajai un politiskai karjerai ne tikai Latvijas, pat ne Krievijai, bet pat visas ebreju pasaules mērogā. Otrs ļoti aktīvs palīdzības organizētājs bēgļiem bija rīdzinieks, jaunais koku tirgotājs, daudzās jomās ļoti atšķirīgais no Nuroka ļubaviču hasīds *Mordehajs Dubins* (dzimis 1889. gadā); bija sākusies arī viņa izcilā, pat unikālā sabied-

riskā darbība; par abiem viņiem vēl daudzreiz būs runa turpmāk.²²⁸ (Ebreju palīdzība savas tautas bēgļiem laikam bija viena no vislabāk organizētajām bēgļu palīdzības kustībām, kuras aptvēra daudzas nācijas Krievijā – latviešu bēgļu palīdzības organizācijas arī darbojās izcili.)

Annas Brigaderes ne sevišķi draudzīgajā redzējumā ebreju bēgļu ieplūšana Rīgā izskatījās šādi (domāti bija bēgļi no Lietuvas): “Lielas, nabadzīgas ores bij kā bāztin piebāztas melnu, sprogainu galvu, Rīgas ielas pildījās ar viņu nemierīgi uzbāzīgo kustību un žargonu čalu; pa simtiem un tūkstošiem viņi drūzmējās pie viņiem ierīkotajām ēdnīcām, eleganti žīdu jaunekļi un jaunavas vadāja pūļiem kaftanspīdīgos žīdeļus un rādīja viņiem Rīgu kā apsolīto zemi.”²²⁹ Brigaderes tēlojums bija ļoti vienpusīgs: 1915. gada jūnija sākumā Rīgā bija ieplūduši aptuveni 40 000 ebreju bēgļu – vairāk, nekā bija pašu Rīgas ebreju, un nebūt ne katru bēgļu aprūpēja “eleganti žīdu jaunekļi un jaunavas”. Lai arī Rīgā nodibinātā ebreju palīdzības komiteja darīja visu, ko spēja, taču tā kā joprojām pastāvēja *čerta osedlosti*, kurai Rīga nepiedēdēja, varas iestādes pieprasīja, lai ebreju labdarības organizācijas evakuē no Rīgas vismaz 1000 ebreju bēgļu dienā²³⁰ (lai arī ebreji bija piedzīvojuši lielu pārestību, daudzi joprojām bija pilnīgi lojāli Krievijai: viņi vāca ziedojumus Krievijas Sarkanajam Krustam un par saviem līdzekļiem Rīgā ierīkoja lazareti ievainoto karavīru ārstēšanai)²³¹.

Tā lielās un mazās deportēto un bēgļu straumēs no Latvijas aiztecēja pirmskara ebreju lielākā daļa; diemžēl, uz neatgriešanos (6. maijā deportācijas no Lietuvas un Kurzemes bija pabeigtas un kopumā tika deportēti aptuveni 190 000 ebreju, no tiem – pāri par 30 000 Kurzemes ebreju, bet kara laikā kopumā Latviju atstāja vismaz 100 000 ebreju); neviena etniskā minoritāte Latvijā nesaruka tik lielā mērā (relatīvi vissmagākos zaudējumus piedzīvoja jaukā Kurzemes pilsētiņa Kandava: pāri par 1000 ebreju – 45% no iedzīvotājiem – bija tajā dzīvojuši kara priekšvakarā; 1920. gadā tiks saskaitīti tikai 44 ebreji). Izsūtītie ebreji, atšķirībā no dažādu tautību bēgļiem, saņēma “izsūtītā” tiesisko statusu, kas padarīja viņus par kaut ko tiesiski mazāk aizsargātu, nekā bija citi pilsoņi; tajā pašā laikā, izsūtot lielu daļu ebreju uz teritorijām “Dņepras kreisajā krastā” (sākotnēji uz Poltavas un Jekaterinoslavas guberņām, bet no 1915. gada jūnija vidus pat uz Penzas un Tambovas guberņām), pats carisms faktiski sagrāva “čertu osedlosti”; ebreji izklīda tālu ārpus tās robežām: 1915. gada augustā ebrejiem tika atļauts dzīvot visā impērijas teritorijā, izņemot Maskavu un Pēterburgu un kazaku apdzīvotās teritorijās Donas, Kubanā un Terekas rajonos. Neskatoties uz aizliegumu dzīvot abās galvaspilsētās, tieši tur saplūda liels no Baltijas bēgošo vai izsūtīto ebreju skaits un vairāki no viņiem kļuva par atzītiem ebreju kopienu līderiem, piemēram, jau minētais *Mordehajs Nuroks*, sākotnēji, 1915. gadā, darbojās Pēterburgā un vadīja visu Krievijas ebreju delegācijas, kuras darīja visu iespējamo, lai aizstāvētu vajāto ebreju intereses; viņš kategoriski iestājās pret to, lai ebreji dotu ķilniekus varas iestādēm, ar to it kā apliecinot, ka ķilnieki ir garantija, ka citi ebreji “nespiegos” Vācijas labā – ķilnieku ņemšanu un došanu viņš uzskatīja par viennozīmīgi barba-

risku. Šajā pat gadā viņš pārbrauca uz Maskavu, kur, tika ievēlēts par ebreju Maskavā Saimnieciskās pārvaldes – kura aktīvi palīdzēja bēgļiem (1916. gada vidū Krievijas armijas Augstākās virspavēlniecības civilpārvaldes jaunatjumu kancelejas vadītājs N. Oboļenskis atzina, ka vislabāk ir apgādāti ebreju bēgļi, bet otrā vieta pienākoties latviešiem; tas bija pamatots vērtējums ebreju un latviešu pašaieliedzīgumam, organizējot palīdzību bēgļiem) un uzturēja sinagogas – priekšsēdētāja vietnieku; viņa kā ievērojama ebreju līdera darbību veicināja ļoti labā izglītība, gan reliģiskā, gan vispārējā, kas bija diezgan raksturīgi Kurzemes *mitnagdīm*, īpaši – tik izcilā rabīnu ģimenē, kā tajā, no kuras bija nācis Nuroks.²³² Izsūtīto ebreju, tāpat kā ebreju bēgļu vairākumam – tāpat kā latviešu bēgļu vairākumam – karš atnesa dažāda veida grūtības vai pat ciešanas, taču bija arī tādi – abu tautu vidū – kuri kļuva bagāti lielo nelaimju laikā – der atcerēties kaut vai tikai P. Roziša romāna “Ceplis” personāžus (kara laiks bija sekmīgs, piemēram, Daugavpils tirgotājam *Kalmanam Mizroham*, kurš pēc kara pārcēlās uz Rīgu, izraisot tur antisemitu skaudību ar saviem saimnieciskajiem panākumiem un ievērojamu bagātību). Pilnīgi nepamatots, tomēr, bija antisemitiskā latviešu publicista Ernesta Blanka viedoklis, izteikts 20. gados, kurš pārmeta visiem ebrejiem negodīgu iedzīvošanos kara laikā.²³³ Daudz biežāk sastopams bija tas, ka Krievijas iekšienē, kur bēgļu gaitās nonāca gan latvieši, gan – brīvprātīgi vai spaidu kārtā – arī ebreji, abas tautas sastapās gan ar naidu pret latviešiem, gan ar niknu antisemitismu: Marģera Skujenieka vadītais laikraksts “Darba Balss” (par to sīkāk skat. turpmāk) 1922. gadā rakstīja: “..lidz ar ebrejiem krievu melnsimtnieki sāka tvaistīt un piekaut latviešu bēgļus Krievijā. Tādi piekaušanas gadījumi bija Nižņij – Novgorodā, Kostromā un daudzās citās tumšākās Krievijas pilsētās...”²³⁴.

Ebreju izsūtīšanu nosodīja Latvijas Sociāldemokrātija (LSD); Rīgas komiteja izdeva vairākas skrejlapas, kurās aicināja uzskatīt ebreju darbaļaudis par saviem šķiras brāļiem (zīmīgi, ka neviena latviešu sabiedriskā vai politiskā organizācija – lai arī nenosodot izsūtīšanu tā, kā to darīja sociāldemokrāti – neatbalstīja to). “Lai mūsu sauciens atskan; rokas nost no ebreju tautas!” Tiesa, LSD nepamatoti apsūdzēja kara administrāciju, ka tā gatavojot grautiņus Rīgā un no cietumiem “..izlaidusi huligānus – pogromu rīkotājus...” Nekas tamlīdzīgs nedz Rīgā, nedz kur citur netika darīts, taču sociāldemokrātu pārliecība, ka grautiņus vienmēr un visur ir rīkojis pats carisms, bija nemainīga)²³⁵. Tomēr sociāldemokrātu slavas un ietekmes dienas bija pagātnē, 1905. gadā; uz varas iestādēm LSD nostāja neatstāja nekādu ietekmi un, iespējams, pat latviešu strādnieki bija mazāk atsaucīgi, nekā tie bija 1905. gadā. Grandiozā rūpniecības evakuācija aizrāva no Latvijas visattīstītāko strādnieku daļu, atstājot neokupēto Latvijas daļu burtiski bez strādniekiem (labi, ja ar dažiem tūkstošiem, pretstatā gandrīz 100 tūkstošiem 1914. gadā). Izkaisīti pa visu Krieviju, viņi nonāca citādā vidē, daudz antisemitiskākā nekā Latvija; to, ka šī vide atstāja savu iespaidu – lai arī grūti noskaidrot, cik lielu – kļuva redzams 1919. gadā, Padomju Latvijas dienās (skat. turpmāk). Būtisku iespaidu atstāja arī tas, ka 1914. gadā

partijā vadību pārņēma latviešu lielinieki – V. Ļeņina uzticamie līdzgaitnieki; arvien nedraudzīgāka kļuva nostāja pret senajiem sabiedrotajiem bundistiem, kurus tagad Stučka raksturoja kā “...atbaidošus nacionālistus...”²³⁶ Nebūtu pamats apvainot latviešu lielinieku vadītājus antisemitismā, taču viņu augošo radikālismu, kurš iemiesosies 1919. gada briesmīgajā padomju varas posmā, sāpīgi izjutis daudzi ebreji, tieši 1919. gadā. Tomēr, lai kas arī nebūtu noticis ar ebrejiem, jāuzsver, ka kara gados un carisma agonijas apstākļos ebreju grautiņu nebija – pretstatā, piemēram, stihiskiem uzbrukumiem vāciešiem Maskavā 1915. gadā, kuru rezultātā bija arī bojā gājušie.

* * *

T.s. Februāra revolūcija 1917. gadā un carisma krišana pavēra durvis pilnīgi brīvām Latvijā palikušo ebreju aktivitātēm neokupētajā teritorijā, īpaši – Rīgā (1917. gada 18. martā Pagaidu valdība Petrogradā bija pieņēmusi lēmumu atcelt visus nacionālas un reliģiskas dabas ierobežojumus, kuri bija darbojušies cariskajā Krievijā; lēmums tika publicēts 20. martā. Četras nacionālas vai reliģiskas grupas Krievijā bija visvairāk un ilgāk gaidījušas šo lēmumu: pirmkārt, protams, tie bija ebreji, kuru diskriminācija bija bijusi visizplatītākā – pat uz 1917. gada sākumu joprojām bija spēkā vismaz 140 dažāda veida ierobežojumi ebrejiem; otrie bija poļi, kuri nereti tika diskriminēti vai ierobežoti gandrīz vai ebreju līmenī; trešie bija katoļi, neatkarīgi no tautības un ceturtie – Krievijas musulmaņi)²³⁷. 25. martā Pagaidu valdība izveidoja speciālu komisiju, kurai bija jāizstrādā likums par Satversmes Sapulci – “visdemokrātiskākais {likums} pasaulē”; redzama loma komisijas darbā bija Konstitucionālo Demokrātu (kadetu) partijas ievērojamam darbiniekam, ebrejam M. Vinoveram; kadeti – liberāla, rietumnieciska, toleranta pret ebrejiem un konsekventi pretlielinieciska partija – bija daudzu Krievijas vidusšķiras un asimilēto ebreju ideāls, Vinavers un cits ebreju izcelsmes kadets G. Sliozbergs pat vēlējās sevi redzēt par visu pilsonisko un demokrātisko Krievijas ebreju līderiem. Kadeti tomēr nebija nekādu cerību uz varu Krievijā (un uz nedalītām simpātijām ebreju vidū) – viņi bija pārāk konservatīvi, pilsoniski un nelabvēlīgi pret nekrievu tautu nacionālajiem centieniem, lai gūtu panākumus sakaitētajā 1917. gadā.

Beidzot ebreji arī Latvijas teritorijā bija pilnīgi līdztiesīgi ar citiem iedzīvotājiem. Tomēr laiks līdz nākamajam vācu panākumam frontē bija par īsu, lai Rīgā paspētu noformēties ebreju kopiena kā sabiedrisks un tiesisks veidojums. 1917. gada 1. septembrī vācu armija sāka jaunu uzbrukumu, ar mērķi sagrābt Rīgu; vairāki desmiti tūkstoši rīdzinieku – ieskaitot daudzus ebrejus – bēga no pilsētas; 3. septembrī Rīga bija vācu rokās. Pilsētā palikušie ebreji kopumā sagaidīja ķeizarsko karaspēku labvēlīgi vai vismaz neitrāli; tas nebija divaini. 1915. gada masveida deportācijas un citas pāresības no krievu varas, krievu armijas veiktās laupīšanas, atstājot Rīgu, klāt nākot ebreju cerībām, ka ķeizariskās Vācijas varā viņi – daudzi no kuriem bija kulturāli un lingvistiski vāciski orientēti – būs pilnīgi līdztiesīgi pilsoņi (šīs cerības nebija gluži bez pamata) veicināja simpātijas pret Vāciju. Lai arī vācu okupācijas pārvaldē Latvijā bija nodarbināts daudz mazāks vācu

ebreju skaits nekā Lietuvā, viņi tomēr bija redzami vairākos amatos, ar to arī pastiprinot simpātijas vāciešiem ("Tipisks Berlīnes komijs bija leitnants Lāmijs, kurš vadīja pilsētas pārtikas lietas. Pēc tautības ebrejs – Viļuma laikos tas bija iespējams – viņš bija tas, ko mēdz saukt par "fikss zellis" uz visām pusēm...Nesamaksājams skats bija Rīgas antisemitisko vācu patriciešu izpaticība Lāmija priekšā, kurš savu varu apzinādamies diezgan kundziski izdancināja Rīgas lielkungus...", savās atmiņās rakstīja Dr. F. Menders)²³⁸. Vai Rīgas un Kurzemes ebreju lielas daļas simpātijas Vācijai izraisīja latviešu – kurus, protams, apdraudēja vācu kolonizācijas un varbūt pat daļējas aneksijas plāni – nepatikas pret ebrejiem pieaugumu, par to, liekas, trūkst objektīva informācija; šķiet, ka nē.

Vēsturiskas notikumi 1917. gadā risinājās *Latgalē*. Pirmais Latgales (Rēzeknes) kongress, latgaliešu katoļu garīdznieku vadībā, lieliski organizēts, kurā bija pārstāvēti 232 delegāti, 26.–27. aprīlī (9.–10. maijā) nolēma to, pēc kā progresīvie "Latgales latvieši", īpaši – studējošā jaunatne, bija tiekusies jau ilgāku laiku: Latgalei jāapvienojas ar Kurzemi un Vidzemi, vienotā politiskā autonomijā Krievijas sastāvā. Autonomijas ideja nebija galvenā un tā nebija arī ilgdzīvotāja; vienotība ar pārējo Latviju, nevis ar Vitebskas guberņu, Krieviju, bija lielais kongresa ieguvums, nepārejošs. Lai arī minoritātes tika aicinātas piedalīties – pa vienam polim, krievam un ebrejam no katra apriņķa – to kongresā faktiski (lai arī pa vienam polim un ebrejam bija kongresu sveikuši pirmajā dienā) nebija: krievi, poļi (no kuriem daļa cerēja uz Latgales pievienošanu Lietuvai, kurai, savukārt, būtu jābūt ūnijā ar Poliju) un ebreji "latgaliešu lietai" neticēja, kas tomēr neliedza kongresam deklarēt cieņu pret minoritāšu tiesībām un kultūru: "Mēs, Latgales latvieši, viskarstāk vēlamies paturēt vislabāko saderību ar cittautiešiem: krieviem, poļiem, židiem un citiem, Latgales robežās; paši meklēdami brīvību savai tautai, mēs atzīstam, atstājam un pabalstīsim cittautiešu brīvības visās to tautiskajās darišanās: ticības, valodas, skolu iestāžu un citās tautiskās lietās."²³⁹ Šī nostāja liecināja par latgaliešu toleranci un pat politisko briedumu, neskatoties uz cittautiešu trokšņainu un pat atklāti naidīgu nostāju pret latgaliešu tieksmēm (tas izpaudās arī mēģinājumos iebaidīt kongresa delegātus, rīkojot kaut ko līdzīgu demonstrācijām pie kinoteātra "Daina", kurā notika izšķirošās sēdes; aprīļa kongresa dalībnieks Jānis Čakš rakstīja: "Sveštautietīši meta draudus uz atbraukušajiem delegātiem... sveštautiešu pūlis kļuva vēl nemierīgāks. Mēģināja ielauzties kongresa telpā.." Tā tas patiesām bija noticis, un liela loma bija latgaliešiem - latviešu strēlniekiem, virsleitnanta J. Rubuļa vadībā, kuri nosargāja kongresa mītni, taču kongresa pretinieki nāca no visām četrām grupām, ne tikai no minoritātēm. Pirmkārt, visaktīvākie pretinieki bija latgalieši – F. Kempa piekritēji; viņu lozungs bija: Brīva, pašvaldīga Latgale lielajā Krievijas {federatīvajā} Republikā; otra grupa bija vietējie krievi – vecticībnieki; trešā – vietējie ebreji, no kuriem daļa atbalstīja Kempu; ceturtā, visagresīvākā grupa, nebija vietējie iedzīvotāji, bet krievu zaldāti no demoralizētajām Krievijas karaspēka vienībām Rēzeknē - Latgalē izvietotās 5. armijas demoralizācijā milzīga loma bija lieliniekiem,

ieskaitot vienu no to vadītājiem 5. armijā, ebreju *Efraimu Skļānski*, Ukrainā dzimušo kara ārstu, kurš 1916. gada decembrī bija nonācis Daugavpili kopā ar savu vienību, 149. Melnās jūras kājnieku pulku, un sācis šeit aktīvu lielniecisko darbību jau tā galīgi novājinātās armijas morāles un disciplīnas graušānā; Krievijas pilsoņu kara gados viņš kļuvis par Ļeva Trocka tuvāko līdzgaitnieku). Ebreju vairākums bija labi ja vienaldzīgs pret Latgales kongresa lēmumiem, bet viena daļa – pat atklāti naidīga tam, saistot savu nākotni tikai ar Vitebskas guberņu. Tam bija vismaz divi cēloņi – pirmkārt, ekonomiski daudzi ebreji orientējās uz Krievijas iekšieni (par to latgaliešu laikraksts rakstīja skarbi: “Kupču kārtas cilvēkiem nav vajadzīgas nekādas autonomijas, nekādas tautu robežas. Jo platākas robežas, jo labāk kupčiem tirgoties, jo lielāku peļņu viņi rauš no visām tautām. Mūsu malā lielākā daļa kupču un tirgotāju ir žīdi. Viņi visādi stāvēs pret Letgolas autonomiju...”)²⁴⁰; otrkārt, lingvistiski un kulturāli daudzi Latgales ebreji bija krieviski orientēti un kopā ar krieviem sasauca 15. jūlijā Rēzeknē Krievu un citu minoritāšu sapulci, kuras organizēšanā aktīvs bija ebreju ārsts Grudzinskis. Aptuveni 100 delegātu noraidīja apvienošanos ar pārējo Latviju²⁴¹ (man nav izdevies iegūt apstiprinājumu informācijai, kura parādījās Rēzeknes ebreju kalendārā 1939.–40. gadam; atskatoties uz 1917. gada notikumiem, kalendārā tika rakstīts, ka 1917. gada 11. jūnijā Rēzeknē izvietotie Krievijas armijas zaldāti mēģinājuši sarīkot grautiņu, kuru tomēr nav pieļāvusi enerģiskā pilsētas vadības nostāja;²⁴² nekur citur šādu informāciju neesmu sastapis).

Pagaidu valdība Pēterburgā noraidīja Vitebskas guberņu triju latviešu apriņķu pievienošanu Latgalei un otrais Latgales (Rēzeknes) kongress vēlreiz lēma par Latgales likteni jau pēc nelaimīgās – bet tomēr lielkrieviski nacionālistiskās – Pagaidu valdības gāšanas un lielinieku apvērsuma, 1917. gada 3.–4. decembrī. Katoļu garīdzniekus kongresa vadībā bija nomainījuši latgalieši – latviešu strēlnieku virsnieki, ne mazāk patriotiski par iepriekšējo vadību. Kongresā bija 345 delegāti un tagad bija pārstāvētas visas minoritātes: 16 lielkrievi (pareizticīgie), 12 ebreji, 11 vecticībnieki, 5 poļi un 2 lietuvieši. Lielinieku uzvara Petrogradā un blakus esošajā Vidzemē bija ļoti spēcīgi ietekmējusi noskaņojumu Rēzeknes kongresā; ar 300 balsīm par un tikai 3 pret tika pieņemta rezolūcija, kura atbalstīja lieliniekus: “Mēs apsvēcam tautas komisārus, kuri stājas pirmajās karotāju rindās, lai apspiestie ļaudis paņemtu varu par saviem spiedējiem {apspiedējiem}. Vēlreiz mēs viņiem {komisāriem} sūtam savu brālīgo sveicienu un apsolām viņus paturēt {atbalstīt} ar visiem spēkiem”²⁴³ Galvenā rezolūcija tomēr bija par Latgales atdalīšanu no Vitebskas guberņas un pievienošanu Vidzemei (Latvijai), kuru bija izstrādājis Viļānu mirtiesnesis Aloizs Bojārs. Par to nobalsoja 202 delegāti, pret bija 74, atturējās 14. Ebreju delegāti bija balsojuši pret Latgales apvienošanos ar Latgali (tas laikam arī bija viens no cēloņiem, kāpēc latgaliešu prese diezgan asi uzbruka tiem latgaliešiem, kuri it kā bija nonākuši ebreju iespaidā – piemēram, Krāslavas iedzīvotāji tika nosaukti par “žīdu sulaiņiem – “..šo nosaukumu taisnīgi pelnījuši krāslavieši...”²⁴⁴. Iespējams, ka viņi nepārstāvēja visu Latgales ebreju noskaņojumu, taču diez

vai jāšaubās par to, ka viņi patiešām pārstāvēja vairākumu – ebreji joprojām jutās pārāk saauguši ar Krieviju.

Pēc carisma krišanas Latvijas neokupētajā teritorijā aktīvs kļuva Bunds, kurš pēc 1905. gada revolūcijas sakāves tomēr bija neatgriezeniski zaudējis savu lielo iespaidu; to bija vājinājis arī karš un rūpniecības evakuācija (1917. gada pavasarī visā Krievijā bija 33 000 bundistu, kamēr lielinieku {boļševiku} skaits bija tikai 22 360, no kuriem ebreji bija tikai 946; tas liecināja par to, ka ebreji izvēlējās vai nu kreiso, bet ne lieliniecisko Bundu, vai dažāda novirziena cionistus, kuru skaits bija mērāms pat simtos tūkstošos, vai necionistiskos ortodoksus; līdz 1917. gada rudenim lielinieku skaits pieauga ļoti strauji, varbūt pat desmit reizes, taču ebreju – lielinieku skaits, pirms Oktobra apvērsuma, joprojām bija nenozīmīgs – 2182). 1917. gadā Bunds precizēja savu nostāju vismaz divos ideoloģiski – politiskos jautājumos. Pirmais bija par ebreju nacionāli – kulturālo autonomiju. Tagad bundistu viedoklis bija sekojošs: ebreju kultūras attīstību jānodod ebreju vēlētu *laicīgu publiski – tiesisku institūciju* pārziņā. Te ir divi svarīgi momenti: laicīgums – skaidrs, ka bundisti nevarēja prasīt nekādas citas institūcijas, taču pavisam pretējs viedoklis par autonomiju bija reliģiskajiem ebrejiem un šī atšķirība skaidri parādīsies Latvijas neatkarības gados un abi viedokļi būs pilnīgi nesamierināmi (skat. turpmāk); institūciju publiski – tiesiskais raksturs – tās nebija domātas tikai kā sabiedriskas organizācijas; par to arī būs plašas diskusijas neatkarīgajā Latvijā. Otrais jautājums bija par Krievijas nākotni. Bunds izteicās par „vienotu un nedalāmu Krieviju”; skaidra lieta – bija domāta demokrātiska Krievija, kur visas tautas baudītu vienlīdzību. Bundisti savu nostāju izskaidroja ar diviem faktoriem: pirmkārt, viņi uzskatīja, ka Krievijas vienotība ir nepieciešama saimniecisko cēloņu dēļ – šāds viedoklis bija ne tikai plaši izplatīts ļoti daudz un arī nebūt ne kreisu partiju vidū (1917. gadā Latvijā tam noteikti bija gandrīz vienbalsīgs atbalsts, piemēram, Latviešu Zemnieku Savienībā); otrkārt – jau specifiskāk, kreisāk – bundisti deklarēja, ka Krievijas vienotība ir nepieciešama „...šķiru cīņas vienotības labā.”; tas jau bija kreiss dogmatisks, kurš jau izsens bija svešs, piemēram, poļu sociālistiem, no tā attālinājās arī daļa no citu nāciju sociāldemokrātiem; bundisti laikam bija vieni no stūrgalvīgākajiem internacionālistiem, nepieļaujot domu, ka „šķiru cīņa” var būt gan nacionāla, gan pat nacionālistiska. Bundistu priekšstatā t.s. nacionālajām nomalēm – pat Somijai – demokrātiskajā Krievijā bija jāsaņem tikai novadu autonomija. Šāds priekšstats par Krievijas nākotni nebija svešs latviešu politisko partiju vairākumam – izņemot nelielo, bet spilgto intelektuāļu grupu ap „Dzimtenes Atbalsi” Maskavā – Latviešu Nacionāldemokrātiem – taču šis viedoklis, protams, bija bez politiskas perspektīvas. Otra ebreju politiskā partija, kura izveidojās Rīgā, bija Ebreju nacionāldemokrātiskā partija – mērena, buržuāziska partija, kurai tomēr neizdevās uz ilgāku laiku atrast savu vietu Latvijas ebreju vidū un kurai nebija īsti skaidra ideoloģiska zīmola. Rīgas ebreji aktīvi piedalījās domes vēlēšanās 1917. gada 13. augustā – pirmajās pilnīgi brīvās un demokrātiskās vēlēšanās pilsētās,

taču vēlēšanu saraksti, kuros ebreji piedalījās vai izveidoja vieni paši vēl bija tik īpatnēji un pat jocīgi, ka tas uzskatāmi liecināja, cik viss vēl ir jauns un neredzēts 1917. gadā. Piemēram, bundisti piedalījās nevis kādā no Latvijas sociāldemokrātu – lielinieku (kuru vidū tobrīd bija vēl visi lielie mazinieki, vēl neatšķēlušies no lieliniekiem) vai sociāldemokrātu mazinieku sarakstā, bet vienā sarakstā ar revolucionārajiem sociālistiem (šajā partijā no 1905. gada sociālistiem bija palikuši tikai daži – piemēram, E. Traubergs, citi jau bija partiju atstājuši – M. Valters, vai arī jau sen bija krituši par upuri cara bēdēm) – tas bija sociālistiskais saraksts Nr. 3., kurā bija vēl krievu sociāldemokrāti; šāds saraksts tomēr liecināja par labu latviešu, krievu un ebreju sadarbībai un savstarpējai tolerancei; cits sīks ebreju kreisais grupējums – Ebreju apvienotā sociālistiskā strādnieku partija – devās uz vēlēšanām ar savu sarakstu un ieguva vienu vietu Domē, bet jau minētie Ebreju nacionāldemokrāti izveidoja no tuvās nākotnes viedokļa pavisam neiedomājamu sarakstu, apvienojoties ar reliģiskajiem ebrejiem no Agudat Izroel (kura kā partija laikam vēl nebija nemaz pilnīgi noformējusies) – laicīgie un diezgan labvēlīgie asimilācijai nacionāldemokrāti bija kopā ar ortodoksiem laikam tāpēc, ka viņus vienoja tikai viena lieta – viņi absolūti negribēja iet kopā ar bundistiem vai sociālistiem. Vēlēšanu laikā nebija vērojams nekāds antisemitisms (trešais saraksts, piemēram, ieguva 18 vietas un no tiem vismaz 7 bija ebreji) un tā bija ļoti reta parādība tā brīža Krievijā. Pēc trīs nedēļām Rīgā jau bija vācieši un domes darbība tika pārtraukta.²⁴⁵

* * *

1917. gada vasarā, kad kļuva acīmredzams, ka vājā Pagaidu valdība nespēj atrisināt nevienu no jautājumiem, kuri mocīja Krieviju – ne iekšpolitiski, ne ārēji, valstī sāka dramatiski strauji pieaugt antisemitisms; tas, ka ebreji bija beidzot ieguvuši pilnīgu līdztiesību un sāka parādīties arī valsts dienestā, kļuva par ieganstu apsūdzībām ebrejiem kā visu Krievijas nēlaimju cēlonim; strauji uzplauka baumas un tiklīdz kāds politiķis zaudēja pilnīgi dezorganizētās tautas uzticību, tā viņš tika ieskaitīts ebrejos un ar to nolemts negodam – tā tas notika ar otrās pagaidu valdības ministru prezidentu Aleksandru Kerenski; septembrī vairākās Krievijas vietās jau sākās fiziski uzbrukumi ebrejiem (lai arī ebreju jaunieši bija lielā skaitā stājušies Petrogradas un Maskavas junkuru skolās – kurās tagad viņus uzņēma bez ierobežojumiem, bija ļoti lojāli demokrātijai un daļa no viņiem bija pat Ziemas pili oktobra apvērsuma brīdī, līdz pēdējam aizstāvēt pilnīgi bankrotējušo pagaidu valdību; neaizmirsīsim, ka viens no junkuriem, ebrejs Leonīds Kanegisers 1918. gadā nogalinās Petrogradas čekas priekšnieku, arī ebreju Semjonu Uricki).²⁴⁶ Nekas tamlīdzīgs nenotika neokupētajā Latvijas daļā un Latvijas ebreji, ne Latvijā, ne Krievijā, gandrīz nemaz nebija saistīti ar lieliniekiem. Tikai divi Latvijas ebreji – Semjons Nahimsons un Semjons Dimanšteins – bija aktīvi militārajā jomā (skat. turpmāk), bet viens kreisais eseris, 29 gadus vecais Iciks Šteinbergs bija kļuvis par padomju valdības Petrogradā tieslietu komisāru, taču tik specifiskos apstākļos, ka viņa liktenim jāpievērš īpaša uzmanība – tas izgaismoja lielinieku partijas tirānijas

tapšanu. Pirmajā V. Ļeņina valdībā pēc varas sagrābšanas bija tikai lielinieki un tieslietu tautas komisāra amatu faktiski ieņēma Pēteris Stučka – reti kurš bija tik labi derīgs terora sistēmas iedibināšanai (formāli komisārs bija G. Opokovs). Taču 25. novembrī Krievijā bija jānotiek Satversmes Sapulces vēlēšanas; tās bija noteikusi gāztā pagaidu valdība un lielinieki neriskēja vēlēšanas atcelt. Vēlēšanas nesa lieliniekiem lielu neveiksmi – no 707 ievēlētajiem deputātiem lielinieki saņēma tikai nedaudz vairāk par ceturtdaļu – tikai 175 vietas; absolūtos vairākumu – 410 vietas – bija ieguvuši eseri, kuri tomēr nebija vienoti – viņu vidū jau bija neliela un pavisam naiva, ja neteiktu vairāk, grupa, kura bija gatava sadarboties ar lieliniekiem. Tieši viņus Ļeņins nolēma – savas varas stiprināšanai, eseru sašķelšanai un Satversmes Sapulces padzišanai – piesaistīt jaunai, koalīcijas valdībai, par kuru viņš izšķīrās jau 28. novembrī, bet galīgi koalīcijas kabinets tika noformēts 12. decembrī. Tautas komisāru padomē tagad bija 21 komisārs un kreisie eseri bija saņēmuši 7 vietas, no kurām gandrīz visas bija pilnīgi nenozīmīgas (tiesa, liekas, ka paši kreisie eseri atteicās no vissmielīgākā piedāvājuma – no *Komissariat dvorcov* – no piļu komisariāta, kurš netika izveidots), ieskaitot divus komisārus bez portfeļa, kas nozīmēja – bez jebkādas jēgas un varas.²⁴⁷

Stučkam bija uz laiku jāpaiet malā un tieslietu komisāra amats tika atdots vienam no kreiso eseru līderiem, jau minētajam Šteinbergam. Nav nekādu šaubu, ka Šteinbergs patiesi cerēja, ka viņam izdosies iegrozīt lielinieku teroru, kurš jau bija sācies un kura īstenošanai 22. novembrī bija izveidota īpaša komisija cīņai ar kontrevolūcija Fēliksa Dzeržinska vadībā – tas bija čekas dīgļis. Taču kreiso eseru cerības bija veltas un viņu iesaistīšanās lielinieku vadītajā valdībā – pilnīga aplamība. Lai arī kreisie eseri arī bija radikāli un nebūt ne Satversmes Sapulces draugi, viņi – īpaši, pats Šteinbergs, tomēr sāka tīri praktiski pretdarboties Ļeņina pilnīgi atbalstītajam Dzeržinskim. Redzot, ka lielinieki apzināti vilcinās ar Satversmes Sapulces sasaukšanu, demokrātiski noskaņotu sabiedrisko darbinieku grupa izveidoja Petrogradā "Satversmes Sapulces aizstāvēšanas savienību". Uz Dzeržinska atbildi nebija ilgi jāgaida – 18. decembrī savienības vadītāji tika apcietināti, taču par pārsteigumu čekistiem, Šteinbergs personīgi ieradās apcietinājuma vietā un pavēlēja atbrīvot arestētos: sākās pirmais konflikts starp Dzeržinski un viņa pusē esošo Ļeņinu un kreisajiem eseriem.²⁴⁸ 19. decembrī Ļeņins panāca, ka Tautas Komisāru padome atzina Šteinberga rīcību "par formāli un faktiski nepareizu.", taču, nevēloties saasināt konfliktu ar eseriem vēl pirms Satversmes Sapulces iecerētas padzišanas, Ļeņins 21. decembrī panāca vēl vienas rezolūcijas pieņemšanu, kura noteica, ka Dzeržinskim jāinformē Tieslietu komisārs Šteinbergs par "arestiem, kuriem ir ievērojama politiska nozīmē."²⁴⁹ Faktiski tā bija Dzeržinska uzvara, lai arī Šteinbergs vēl centās cik spēja ierobežot augošo teroru – lieliniekus burtiski šokēja tas, ka viņš panāca pazīstamā monarhista V. Puriškeviča atbrīvošanu: lai arī Puriškevičs bija ļoti zināms kā antisemīts (vislielāko popularitāti viņam, protams, sagādāja kas cits: tā bija piedalīšanās Grigo-

rīja Rasputina slepkavībā), Šteinbergs rīkojās nevis politiski, bet tiesiski, cik nu par tiesiskumu vēl varēja runāt Krievijā. Pēc pāris mēnešiem viņš jau laikam bija zaudējis ilūziju paliekas: 1918. gada februārī, kad viņš ieraudzīja Ļeņina sagatavoto dekrētu par t.s. kontrrevolucionāru nošaušanu uz vietas, viņš vaicāja: kāpēc mums saukt komisariātu par tieslietu, labāk nosauksim to par "Šķiriskās iznīcināšanas komisariātu". Tieši tā tam arī jābūt, atbildējis Ļeņins, tikai mēs nevaram to atklāti pateikt.²⁵⁰ Kad pēc pilnīgi amatieriskā un nenopietnā puča mēģinājuma 1918. gada jūlijā kreisie eseri tika padzīti no valdības (zīmīgi, ka kreiso eseru pretpadomju puču izmeklēja neviens cits kā Pēteris Stučka – par viņa uzticību nebija jāšaubās), Šteinbergs 1919. gada februārī tika apcietināts, bet 1920. gadā viņam tomēr tika atļauts atstāt Krieviju; ārzemēs viņš bija nesamierināms padomju Krievijas kritiķis un redzams kreisi orientētās t.s. *Otrās ar pus Internacionāles* aktīvis. Tāds bija viena Latvijas ebreja – revolucionāra, carisma un lielinieku diktatūras pretinieka – īss dzīves stāsts.

* * *

1918. gada 18.–19. februārī Vācija sāka savu pēdējo uzbrukumu Latvijā un 22. februārī sagrāba visu Vidzemi un Latgali; Latvija, tāpat kā Lietuva un nu jau arī Igaunija, tagad bija pilnīgi vācu rokās; pati latviešu nācijas nākotne, nemaz nerunājot par neatkarību, bija apdraudēta; Kurzemē un Rīgā okupanti sāka pārvācošanas politiku. Savukārt, vismaz daļa no Kurzemes un Rīgas ebrejiem, kuri bija kulturāli vāciski orientēti, pārvācošanu uztvēra pavisam mierīgi, ja ne pat labvēlīgi: Rīgas pilsētas ģimnāzijā un reālģimnāzijā mācījās 400 skolēni, no kuriem vācieši bija 308, bet ebreji – otra lielākā skolnieku grupa – 63 ebreji.²⁵¹ Vācu okupācijā ebreji neizjuta nekādu diskrimināciju; dažreiz pat atsevišķi okupantu solī bija labvēlīgi: piemēram, par Daugavpils pilsētas galvu tika iecelts turīgais vietējais uzņēmējs, inženieris Jakovs Movšenzons; kara apstākļos ļoti svarīgās veselības aizsardzības un malkas sagādes nodaļas pilsētas domē arī vadīja ebreji. Savukārt rabīns Ārons Becabels Pauls, kurš bija studējis Kēnigsbergas Universitātē filozofiju, tika iecelts par Rozenovas (Žilupes) miesta galvu²⁵² (vācu vara nebija īpaši naidīga ne pret vienu etnisko minoritāti; poļi Liepājā pat saņēma pilsētas poļu meiteņu skolu, bet par Rēzeknes pilsētas vecāko tika iecelts poļu aristokrāts L. Manteifelis;²⁵³ protams, šai labvēlībai bija politiski cēloņi, saistīti ar vācu okupētās Polijas nākotni un Berlīnes vēlēšanos iegūt poļu simpātijas un izmatot tās pret Krieviju). Pašā Vācijā, toties, ebreju simpātijas – un ne tikai vācu ebreju – valdība centās piesaistīt ar "Palestīnas komitejas" izveidi, kurai bija jābūt kā Vācijas alternatīvai britu nesen pasludinātajai t.s. Balfūra deklarācijai, kura solīja ebrejiem – diezgan neskaidrā un britiem nesaistošā formā – "nacionālu māju" Palestīnā. Vācu "Palestīnas komitejas" pirmā sēde notika 1918. gada 25. aprīlī un viens no galvenajiem referentiem tajā bija jau pieminētais profesors Kārlis Balodis, kura karjera – akadēmiskā un sabiedriskā – ķeizariskajā Vācijā bija bijusi ļoti ievērojama; viņš bija palicis uzticīgs savu jaunības dienu simpātijām ebreju izceļošanai uz Palestīnu un bija pārliecināts – kā to liecināja nedaudz vēlāk, bet tajā pašā 1918. gada

publicētā viņa brošūra "Palestīna kā žīdu tautas kolonizācijas apgabals" – ka ar mākslīgas apūdeņošanas palīdzību un modernām lauksaimniecības mašīnām Palestīna varētu apmierināt pat sešu miljonu iedzīvotāju vajadzības.²⁵⁴ Šajā jomā viņš patiešām bija tālredzīgs, taču praktiskās ebreju izceļošanas uz Palestīnu jautājumā komisijai nebija gandrīz nekādas nozīmes, bet Vācijas sakāve 1918. gada rudenī Palestīnas likteni nodeva triju – lai arī tobrīd nevienlīdzīgu pušu – rokās; tā bija Lielbritānija; tie bija ebreji, kuri ieceļoja Palestīnā un tie bija arābi, kuri pretojās ebreju ieceļošanai.

Lai arī Vācija bija sakāvusi Krieviju, galīgā uzvara pasaules karā joprojām nebija nodrošināta; 1918. gada 21. martā tika uzsākts izšķirošs uzbrukums Rietumu frontē, Francijā, taču fronte tā arī netika pārauta; to nespēja arī vācu uzbrukumi 4. aprīlī, 27. maijā un vēlāk. Bažas sāka iezagties pat viena otra vācu barona sirdi Latvijā, kur šķita, ka vācu uzvara ir negrozāma; daži no viņiem secināja, ka laiks ir dibināt vietēju brīvprātīgu karaspēku, lai nodrošinātos pret nepatikšanām nākotnē. Viens no idejas iniciatoriem, barons F. fon Samsons savās atmiņās rakstīja: "Landesvēru dibināt gribējam jūlija mēnesī 1918. Kad ar attiecīgu projektu griežamies pie okupācijas pārvaldes, skanēja lakoniska atbilde: priekš kam tad mēs esam šeit? Bet tad septembra beigās no okupācijas pārvaldes puses paši nāca ar atgādinājumu, ka nu ir laiks dibināt vietējo karaspēku".²⁵⁵ Nekas netika paveikts līdz novembrim, taču, ja tālredzīgāko baronu iecere tiktu laicīgi realizēta, tad 1918. gada rudenī, iespējams, Latvijā būtu lielāks militārs spēks, lai atvairītu vai vismaz ilgāk aizkavētu komunistu iebrukumu no Krievijas. Nav šaubu, ka daļa no vācvaldītajiem ebrejiem noteikti būtu iestājusies šajā karaspēkā.

Daži vārdi ir jāsaka par ebreju kopienu *tiesisko* stāvokli. Pēc tam, kad 19. gadsimtā Krievijā tika likvidēti kahali, ebreji izveidoja visdažādākās organizācijas, ieskaitot tādas, kuras tika sauktas par *ebreju kopienu* – piemēram, kādas pilsētas ebreju kopiena. Tām bija jābūt par pārstāvnieciskāko ebreju organizāciju noteiktajā vietā, kādas tās arī varēja būt, bet ne vienmēr. Saskaņā ar cariskās Krievijas likumdošanu, ebreju kopienas netika atzītas par juridiskajām personām. Tās varēja ievākt brīvprātīgus ziedojumus un izlietot tos ebreju vajadzībām, taču tām nebija tiesību aplikt ebrejus ar obligātu, piespiedu nodokli, ko daudzu kopienu vadītāji vēlējās un centās panākt. Savukārt, saskaņā ar Krievijas Senāta 1905. gada 4. marta un 6. oktobra lēmumiem ir citiem tiesību aktiem, par juridisku personu tika atzītas sinagogas, kuras tika pielīdzinātas tiesību jomā kristiešu baznīcām; šie Senāta lēmumi praksē tika interpretēti tādā veidā, ka par juridiskām personām tika uzskatītas arī reliģiskās draudzes, kuras pastāvēja pie sinagogas. Šāds tiesisks stāvoklis neapmierināja ebreju kopienu kā juridisku personu idejas piekritējus, taču viņu aktivitātes carisma laikā nespēja mainīt likumdošanu. Ļoti aktīva darbība par labu ebreju kopienu pārvēršanai par kopienām ar tiesībām aplikt ar obligātu nodokli sākās pēc carisma krišanas 1917. gada martā; Rīgā aktīvi darbojās jaunais M. Dubins. Taču jau septembrī Rīga krita vācu rokās un uz to brīdi ebreju kopienas tiesiskais stāvoklis nebija atrisināts. Vācu vara laikam bija diezgan labvēlīgi noskaņota pret ebrejiem:

„vācu okupācijas varas iestādes tūlīt piešķīra ebreju kopienai ievērojamas pilnvaras tai skaitā – tiesības ievākt piespiedu nodokļus.,” tā vēlāk rakstīja paši Rīgas ebreju vadītāji.²⁵⁶ Tātad, iespējams, vācu okupācija iestādes uzskatīja ebreju kopienas par juridiskām personām, taču šajā sakarībā ir nepieciešamas vismaz divas piezīmes: pirmkārt, apstākļos, kad liela daļa Latvijas ebreju bija vai nu devušies bēgļu gaitās vai deportēti, diez vai tās ebreju sabiedrisko aktivistu grupas, kuras sevi izdeva par kopienu, varēja par tādu uzskatīt vārda pilnā nozīmē; otrkārt, neatkarīgajā Latvijā tiks pārņemta vai vismaz saglabāta uz laiku daļa no cariskās Krievijas likumdošanas, tai skaitā arī tā, kura regulēja ebreju kopienu un sinagogu tiesisko stāvokli.

1918. gada pavasarī, Rīgā, notika pirmās tikšanās, kurās piedalījās ebreju pārstāvi un *Dr. Pauls Šimanis* – vietējais vācbaltu žurnālists, sabiedriskais aktivists un jau arī politiķis, kurš bija uzsācis mēģinājumus apvienot liberāli domājošus vāciešus Latvijā un Igaunijā un aktīvi konsultējās arī ar latviešu un ebreju sabiedriskajiem darbiniekiem; no ebrejiem Pauls Mincis laikam bija atstājis uz Šimani vislabāko iespaidu. Arī ebreji bija pamanījuši talantīgo vācieti (nedaudz vēlāk, 1919. gada sākumā, būdams Berlīnē, Šimanis pat rakstīja: Rīgas ebreji „..mani joprojām mīl.”) un tuvā nākotnē, neatkarīgajai Latvijai nodibinoties, viņi iegūs Šimani savu pašu uzticīgāko sabiedroto minoritāšu tiesību aizstāvēšanā (skat. turpmāk).²⁵⁷

6. Ebreji un latvieši Latvijas brīvības cīņu laikā: 1918. gada 18. novembris–1920. gads

“Visi pilsoņi, bez tautības izšķirības, aicināti palīdzēt, jo visu tautību tiesības būs Latvijā nodrošinātas. Tā būs demokrātiska taisnības valsts, kurā nedrīkst būt ne apspiešanas, ne netaisnības”. Kārlis Ulmanis, 1918. gada 18. novembrī.

1918. gada 11. novembrī beidzās Pirmais pasaules karš, ar Vācijas sakāvi, diemžēl – ne totālu sakāvi. 15. novembrī Rīgā Vācijas pilnvarotais Baltijā A. Vinnigs (“Vācu valsts komisārs Baltijas zemēs”) atcēla preses cenzūru un sapulču aizliegumus, ar to formāli paverot ceļu arī Latvijas neatkarības pasludināšanai. Taču jau dienu pirms Vinniga rīkojuma, 14. novembrī, vācu zaldātu padomes Rīgā un Liepājā bija atļāvušas sapulču brīvību un pirmie, pa pilnam, to izmantoja liepājnieki. Liepājā sākās aktīva vietējās dzīves demokratizēšanās un Liepājā tika sperti vairāki nozīmīgi soļi, pat ātrāk nekā Rīgā vai Valkā, kur K. Ulmanis apspriedās ar viņam lojāliem latviešu Zemnieku Savienības darbiniekiem. Notikumi Liepājā neaizēnoja Ulmaņa lielo vēsturisko lomu, taču tie akcentēja tieši šīs pilsētas specifisko lomu Latvijas neatkarības rītausmā, 1918. gada beigās–1919. gada pirmajā pusē. Jau 1918. gada 14. novembrī Liepāja mutuļoja; dienas pirmajā pusē notika liels mītiņš, kurā piedalījās gan vācu zaldāti, gan pilsētas iedzīvotāji. Latviešu sociāldemokrāti – vienoti uz pavisam īsu brīdi Liepājā, varbūt ne vairāk kā uz divām dienām, kurām sekos neatgriezeniska sadalīšanās maziniekos un

lieliniekos – izvirzīja rezolūciju, kurā tika prasīta tūlītēja “brīvas, neatkarīgas un nedalītas Latvijas” nodibināšana un tika apsolīta “visu tautību vienlīdzība”. Tas bija pirmais gadījums, kad Latvijā, pēc Vācijas sakāves, publiski un droši izskanēja gan prasība pēc Latvijas neatkarības, gan solījums mazākumtautībām.²⁵⁸ Tautas sapulce rezolūciju pieņēma vispārējās pacilātības gaisotnē. Dienas gaitā strādnieku un amatnieku pārstāvji izvirzīja 73 savus pārstāvjus, kuri vakarā nodibināja Liepājas strādnieku deputātu padomi; 15. novembrī, piedaloties jau 94 pārstāvjiem (klāt nākot pārstāvjiem no pilsētas skolotājiem un komunālieredņiem), tika ievēlēta padomes izpildu komiteja: 9 tās locekļi nāca no sociāldemokrātiem maziņiekiem, 6 – no sociāldemokrātiem – lieliniekiem; par padomes priekšsēdētāju kļuva maziņieks A. Rudevics. Maziņieki jau no 14.–15. novembra darbojās kopīgi ar ebreju “Bundu” – “Bundam” ir visas tiesības tikt atzītam par *pirmo* ebreju organizāciju (partiju), kura iestājās, stingri un viennozīmīgi, par Latvijas neatkarību. Tas skaidri redzams arī padomes pirmajā politiskajā dokumentā – Padomes 15. novembra paziņojumā, kura deviņi punkti darītu godu pat pārstāvniecīgākam iestādījumam. Padome ne tikai iestājās par “nedalītas Latvijas demokrātiski – republikānisku iekārtu” (3. punkts), bet arī par “kulturālu autonomiju Latvijas tautu mazākumam” (4. punkts).²⁵⁹ Tas bija pirmais politiskais dokuments, Latvijas dzimšanas laikā, kurš iestājās tieši par kulturālu autonomiju minoritātēm un nevis kaut ko mazāku. “Bunda” loma šīs prasības izvirzīšanā ir nenoliedzama (tieši sociāldemokrātu vidū, jau no gadsimta sākuma, sākot ar austromarksistiem Oto Baueru un Karlu Renneru, tika diskutēts par neteritoriālu autonomiju – kultūras autonomiju, eksteritoriālu pašpārvaldi minoritātes izglītības un kultūras jautājumos; LSD ietvaros P. Stučkas viedoklis par autonomiju bija visnegatīvākais, bet ne vienīgais – bija arī atbalstītāji. Autonomijas jautājumam pievērsās arī M. Valters, laikā, kad viņš jau bija pametis revolucionāru rindas – 1914. gadā viņš rakstīja, ka Latgalei ir nepieciešama “sava īpatnēja kultūras autonomija”²⁶⁰; tiesa, kultūras autonomijai varēja būt arī cits saturs, nesaisītis ne ar politiku, ne ar speciālu tiesisku stāvokli – iekšēja, garīga autonomija kā uzticība savai kultūrai, neatkarīgi no tā, kas ir vai nav dots likumdošanā; šī autonomija bija visstabilākā un nepārejošākā).

Pa to laiku Rīgā, 16. novembrī notika pirmā politisko partiju pārstāvju sapnāksmē, kurā piedalījās Latviešu zemnieku savienības, LSDSP, sociālistu revolucionāru, radikāldemokrātu, nacionāldemokrātu un republikāņu delegāti. Informācijas nolūkos bija ieradušies Bunda un Latviešu kareivju nacionālās savienības pārstāvji. Šīs sarunas beidzās bez rezultātiem, taču jau nākamās dienas, 17. novembra vakarā, ap 22, astoņas latviešu demokrātiskas partijas nodibināja Tautas padomi, uz to brīdi – bez minoritāšu pārstāvju līdzdalības (ja neskaita bundistus, kuri darbojās saskaņā ar LSDSP). Tas nebija divaini: notikumi bija risinājušies tik strauji, ka faktiski lēmums par Tautas Padomes dibināšanu dzima Ulmaņa un viņu atbalstošo maziņieku līderu prātos labi, ja pāris dienas pirms tam un bija negaidīts latviešu vairākumam, par minoritātēm nemaz nerunājot (tiesa, kaut kādas nesekmīgas sarunas ar dažiem

vietējiem vāciešiem laikam bija bijušas)²⁶¹. Tomēr 17. novembrī pieņemtajā Tautas Padomes platformā divi punkti bija tieši veltīti mazākumtautībām: pirmkārt, līdzās politiskajām partijām un Latvijas novadiem tās tika aicinātas, kā trešais dalībnieks, piedalīties Padomes darbā (minoritātēm bija rezervēti 20% no vietām Padomē, taču tās bija jāaizpilda minoritāšu *partiju* pārstāvjiem; ebrejiem bija tikai kreisi, sociālistiski orientētas partijas; pilsoniskajiem ebrejiem partiju vēl nebija, bet vāciešiem to vispār nebija ne kādu); otrkārt, tika apsolīts, ka "Nacionālo grupu kulturālās un nacionālās tiesības nodrošināmas pamata likumos". Kā redzam, atšķirībā no Liepājas dokumenta, nebija lietots jēdziens "Kulturālā autonomija"; iespējams, ka tas vēl nebija pazīstams pilsoniskajām partijām, bet jau bija kreiso Liepājas domnieku apziņā. 18. novembrī tika pasludināta demokrātiskās un neatkarīgās Latvijas nodibināšana un pat vietējā Rīgas vācu prese atzīmēja, ka pasludināšanas laikā "...atkal un atkal runātāji izceļ minoritāšu tiesības. Nekāda šovinistiska disonanse nav dzirdama lietišķajos argumentos..."²⁶² LSDSP pārstāvis Dr. Pauls Kalniņš, savukārt, 18. novembra sēdes laikā nolasīja sociāldemokrātu deklarāciju, kurā bija arī partijas prasības Pagaidu valdībai; tai skaitā: "...mēs prasām.. vienādas tiesības visām valodām skolā un dzīvē. Nacionālām minoritātēm – nacionāli – personālu autonomiju"²⁶³. Skaidrs, ka sociāldemokrātiem tobrīd nebija un nevarēja būt skaidra priekšstats par to, ko nozīmētu "vienādas tiesības {valodas} dzīvē" un vai šādas prasības īstenošana neradītu haosu, piemēram, tiesu iestādēs, ja viens runātu krieviski, cits jidišā, cits poļu valodā, un vai tas nebūtu netaisni pret latviešu valodu; prasība pēc nacionāli – personālas, nevis kulturālas autonomijas, arī diez vai liecināja par izpratni ko šāda autonomija dotu valstij.

Trīs politiskas dabas jautājumi tika risināti gandrīz vienlaikus, lai arī ne pilnīgi vienādi. Tie bija: par minoritāšu iesaistīšanos Tautas Padomē; par minoritāšu līdzdalību Pagaidu valdībā; par minoritāšu piedalīšanos jaunveidojamajās pašvaldībās pilsētās un laukos. Viendabīgākais bija jautājums par minoritāšu pārstāvjiem valdībā; Ulmanis un, ticams, arī pārējās latviešu partijas, valdībā vai ārpus tās, bija izlēmušas aicināt valdībā tikai vācbaltiešus, kuriem bija paredzēts piešķirt trīs vietas – valsts kontrolieri un divus ministru biedrus.²⁶⁴ Diez vai tas bija taisnīgs lēmums, taču saprotams tā brīža situācijā – joprojām valdīja vēsturiski mantota pietāte pret vietējiem vāciešiem – tiesa, savienojumā arī nepatiku vai aizdomām, kā arī vēlēšanās uzturēt labas attiecības ar Vinningu un Vāciju. Turpmākie notikumi 1919. gada pirmajā pusē, protams, pierādīs, ka lēmums aicināt valdībā, pat tikai otršķirīgos amatos, tikai vāciešus, nebija attaisnojies (lai arī personīgi tie trīs vācieši, kuri tika uzaicināti K. Ulmaņa pirmajā pagaidu valdībā, bija lojāli Latvijas neatkarībai).

Tautas Padomē daži minoritāšu pārstāvji sāka piedalīties, sākot ar tās otro sesiju, 2. decembrī. Tie bija pieci vācbaltieši, ieskaitot E. Rozenbergu un V. Šreineru, kuri savu lojalitāti neatkarīgajai Latvijai pierādīja, gan darbojoties valdībā (Rozenbergs), gan vēlāk, abi, diplomātiskajā dienestā; viņi acīmredzot bija atteikušies no sākotnēji vācbaltu aprindās izvirzītās prasības par to, ka iekļaušanās Tautas Padomē ir iespējama tikai tad, ja Padome apso-

la saglābāt privātā īpašuma neaizskaramību (muižas) un vācu valodas tiesības.²⁶⁵ Pirmie trīs ebreju pārstāvji, kā to varēja arī sagaidīt, nāca no kreisajām partijām – tie bija divi no “Bunda” (Abo Šērmans un Ārons Papirmeistars), viens no pavisam sikās Ebreju strādnieku partijas (Samuels Henkins, kurš, līdzīgi kā latviešu sociāldemokrāti, aizstāvēja t.s. Vācijas orientāciju: “Mēs nepiekrītam sabiedroto, angļu orientācijai. Anglija apspiež savas minoritātes {laikam viņš bija domājis Īriju vai kolonijas – A.S.}. Par brīvas Latvijas nodibināšanos jāpateicas vācu revolūcijai...”); tieši bundisti dažas dienas vēlāk ierosināja Padomē izskatīt jautājumu par visu Latvijas minoritāšu “nacionāli personālu autonomiju” un viņiem sekoja arī S. Henkins (“Nacionāla autonomija vajadzīga tūdaļ, šodien...” – tā bija pārlieka un pāragra uzstājība; absolūtais ebreju vairākums tobrīd vēl nebija teicis neko, ne par autonomiju, ne par Latvijas neatkarību); jāatzīmē, ka šajā brīdī ebreju sociāldemokrāti, kuri bija autonomijas idejas pionieri, cerēja, ka visām minoritātēm būs viens autonomijas likums.²⁶⁶ Tas, ka Tautas Padomei bija pievienojušies tikai kreisie ebreji, bija saprotams – pilsoniskajiem ebrejiem partiju vēl nebija un tobrīd vēl pastāvēja tikai četru grupu apvienība “Žīdu nacionālā padome”, no kuras, tomēr, samērā drīz sāka veidoties ebreju centriskas vai konservatīvas partijas (pirmā būs Ebreju Tautas Partija, kura noformēsies decembrī); šķiet, ka pilsoniskie ebreji bija arī daudz rezervētāki pret neatkarīgās Latvijas pasludināšanu un nogaidīja. Kā redzam, jau decembra sākumā, tikai pāris nedēļas pēc Latvijas neatkarības pasludināšanas, jautājumā par nacionālo minoritāšu tiesībām bija izvirzīti vismaz trīs varianti, lai arī jāšaubās, vai bija pilnīga skaidrība kaut vai vienu: no sociāldemokrātiem un bundistiem bija nākuši divi – par kulturālo autonomiju (izvirzīts Liepājā) un par “nacionāli personālu autonomiju” (bundisti Rīgā), kura, iespējams, varēja būt līdzīga tam variantam, kuru visaktīvāk aizstāvēja ebreji Lietuvā (šādu pat prasību – pēc “nacionāli personālas autonomijas” – tobrīd izvirzīja arī LSDSP).²⁶⁷ Savukārt, Tautas Padomes 17. novembra politiskā platforma bija solījusi minoritātēm nodrošināt to tiesības, bet nelietoja vārdu autonomija (kas laikam liecināja, ka LSDSP nebija spējusi panākt tās iekļaušanu platformā); vēl nebija arī skaidri pateikts, kuras no Latvijā dzīvojošām tautām ir minoritātes. 4. decembrī Tautas Padome izveidoja Nacionālietu komisija, lai arī tobrīd – vēl tikai kā konsultatīvo orgānu, kuram bija jānodarbojas ar minoritāšu jautājuma risināšanu.

6. decembra Tautas Padomes sēdē latgaliešu frakcijas deputāte, pazīstamā pedagoģe V. Seile ierosināja sākt apspriest minoritāšu nacionāli personālas autonomijas ieviešanu Latvijā, par pamatu ņemot ebreju sociāldemokrātu iesniegto projektu, taču tobrīd aktuālāks bija nevis jautājums par autonomiju kopumā vai autonomijas veidu, bet praktiskais jautājums par to, kādas valodas tiks pielaiestas un kādā apjomā Latvijas valsts iestāžu darbā. Pirmais tika izskatīts jautājums par “...darīšanu valodu tiesās un tiesu iestādēs.”; tieši valodas jautājums jau no pirmajām Latvijas pasludināšanas dienām kļuva par visaktuālāko minoritātēm. Jau minētais S. Henkins pieprasīja, lai tiesās atļautu lietot ne tikai vācu un krievu valodu – ko vēlējās

visas minoritātes, bet pat ebreju valodu, ar to domājot jidišu! Tas patiešām būtu bijis neredzēts skats: jidišs kā Latvijas tiesu lietvedības valoda (kuru, protams, nezināja neviens tobrīd pieejams tiesnesis). Henkina ekscentriskā prasība ļāva dažiem Padomes locekļiem pasmieties par jidišu kā tādu (Vilhelms Šreiners to nosauca par "ebreju žargonu"; kāds latviešu pārstāvis – par "bojātu vācu valodu"), bet galu galā Padome noraidīja arī vācu un krievu valodu kā lietvedības valodu, par jidišu, protams, pat nerunājot (visi trīs ebreji – Tautas Padomes locekļi – bija jidišisti un liekas, ka viņus vairāk nodarbināja nevis tas, vai jidišs tiks atzīts par lietvedības valodu, bet tas, lai netiktu atzītas ivrita tiesības; kad daži latvieši Padomē sāka vaicāt, kura valoda ir istā ebreju valoda, Ārons Papirmeistars kategoriski paziņoja: "Nevar būt runas par vecebreju valodu..." Protams, neviens to tik un tā nebūtu atzinis par lietvedības valodu, taču šī jidišistu nostāja bija viens no pirmajiem gadījumiem, kurš ievadīja jidišistu un ivrita piekritēju cīņu, kura nenorims visu neatkarīgās Latvijas pastāvēšanas laiku)²⁶⁸ un pasludināja latviešu valodu par tiesu valodu. Tas bija pamatots un lietderīgs lēmums nacionālā valstī.

Minoritāšu iesaistīšanos *pašvaldību* izveidē ir vērts aplūkot, par piemēru ņemot Rīgu un Liepāju; šie piemēri bija principiāli atšķirīgi pēc veida, kādā pašvaldības tika radītas. Rīgā tika pielietots gandrīz tas pats princips, kāds Tautas Padomes izveidē – Rīgas Dome netika vēlēta, bet izveidota politiskās vienošanās rezultātā; tiesa, atšķirībā no Padomes, minoritātes piedalījās jauno pašvaldību izveidē no pirmsākumiem. Attiecības starp latviešiem un mazākuma tautību pārstāvjiem bija tolerantas un Rīgas Dome tika izveidota diezgan ātri; tam bija nepieciešamas tikai trīs sanāksmes: 29. un 30. novembrī un 3. decembrī. 29. novembra vakarā notika pirmā latviešu politisko partiju un minoritāšu pārstāvju – 8 latvieši, 6 minoritāšu – vāciešu, krievu, poļu un ebreju – delegāti – tikšanās, kura panāca vienošanos par Domes skaitlisko sastāvu – 90 domnieki, un aptuveni iezīmēja katrai minoritātei paredzamo domnieku skaitu (ebrejiem – 5).²⁶⁹ Kā jau tas tikai varēja būt vienošanās, nevis demokrātisku vēlēšanu, rezultātā, skaitliskais domnieku sadalījums bija ļoti aptuvenš. Otro, 30. novembra sēdi, savukārt, varētu uzskatīt par tūlītēju soli atpakaļ, jo tajā piedalījās tikai viens lietuvietis un seši – ! – ebreji, un viss; citu minoritāšu pārstāvju nebija. Par laimi, tā bija ļoti īslaicīga neveiksme, pašu minoritāšu radīta un tai bija vismaz trīs cēloņi: pirmkārt, jau minētais jautājums – minoritāšu vairumam nebija politisko partiju (zīmīgi, ka visi seši ebreji pārstāvēja divas kreisās partijas – tie bija četri bundisti un divi žīdu – sociālistu partijas delegāti); otrkārt, minoritātēm joprojām bija bažas par to, vai tās saņems pienācīgu vietu skaitu domē, un trešais bija valodas jautājums – vai Domē varēs runāt arī krieviski un vāciski. Tomēr 30. novembra sēde bija tikai maza neveiksme; minoritātes nebija atteikušās no piedalīšanās Rīgas Domē un latvieši nebija atteikušies no pretimnākšanas minoritātēm. Šī sēde tomēr bija zīmīga arī ar to, ka bundisti – nu jau konsekvēti – izvirzīja jautājumu par minoritāšu kulturālo vajadzību nodrošināšanu; nebija vairs runa par terminoloģiskām

diskusijām par autonomijas veidu, bet par pavisam lietišķu un svarīgu lietu: par minoritāšu skolām; bundisti prasīja „katram pieejamas, labi apgādātas skolas, piešķirot pat vajadzīgos naudas pabalstus katras tautības skolām, kas nododamas attiecīgo tautību ievēlētu skolas padomju pārziņā” (Latvijā jau bija atgriezušies J. Landau Rīgas ebreju ģimnāzija, kura kara gados bija evakuēta uz Tērbatu).²⁷⁰ Tas bija idejiskais sākums Latvijas tolerantajam minoritāšu skolu modelim (gandrīz vienlaikus ar bundistiem, 1918. gada beigās, jautājumu par vācu skolu autonomiju izvirzīja vācbaltu skolotāju apvienība), kurš tiesiski tiks apstiprināts pēc gada, 1919. gada decembrī. Šodien, kad “Bunds” kā strāvojums ebreju vidū nekur vairs nepastāv, bet “Bunda” pasaule ir aizgājusi bojā holokaustā, neaizmirsīsim tā konstruktīvo lomu jauno Austrumu Eiropas valstu, tai skaitā – Latvijas, dzimšanas brīdī. Vērts arī atzīmēt, ka 1918. gada beigās gandrīz katra minoritāte runāja arī citas minoritātes vārdā; tas bija ne tikai latviešu un minoritāšu, bet arī pašu minoritāšu savstarpējo attiecību ziedu laiks.

Rīgas Dome tika izveidota trešās sanāksmes laikā, 3. decembrī, kad tajā piedalījās jau 79 latviešu un minoritāšu politisko partiju vai bloku (piemēram, “Vācu tautības apvienotā grupa”, “Žīdu nacionālā padome”) pārstāvji. Valodas jautājums bija visaktuālākais; neviens no minoritāšu pārstāvjiem nezināja latviešu valodu, vai zināja, labākajā gadījumā, ļoti slikti; visi zināja vācu vai krievu valodas, vai abas; visi gribēja, lai tās būtu, vismaz daļēji, par Domes darba valodu. Lai sasniegtu šo mērķi, ne tikai ebreji sadarbojās ar vāciešiem – kas bija pat sagaidāms, ņemot vērā daudzu ebreju vācisko kultūrālo orientāciju, bet arī ebreji ar poļiem, lietuviešiem un igauņiem, kas jau bija pavisam jauna kombinācija, taču atbilstoša sadarbības garam minoritāšu vidū.²⁷¹ Vācu un krievu valoda patiešām tika atzītas, de facto, par Domes darba valodām. Vienlaikus, jau 3. decembra sēde iezīmēja trokšņainas pretrunas ebreju pārstāvju vidū – bundisti un žīdi – sociālisti nevēlējās atzīt pilsonisko ebreju “Žīdu nacionālās padomes” tiesības uz pārstāvniecību; ideoloģiskas un visdažādākā veida citas domstarpības ebreju kopienā kļuva par tās neatņemamu sastāvdaļu, iespējams, kā ne vienai citai minoritātei. 3. decembrī tika ievēlēts Rīgas pilsētas galva; par to kļuva advokāts Gustavs Zemgals, 18. novembra Latvijas pasludināšanas svinīgās sēdes vadītājs. Lai arī viņš nāca no samērā mazskaitliskās Latvijas Radikāldemokrātu partijas, viņa tolerance un satiecīgums bija nodrošinājis arī minoritāšu pārstāvju atbalstu; no ebreju viedokļa tā bija viena no vislabākām kandidatūrām.

Liepājā, savukārt, Dome tika ievēlēta istās un demokrātiskās vēlēšanās; Liepāja patiešām bija gandrīz vai demokrātijas sala, tad, kad Rīga un praktiski visa Latvija jau bija kritusi Padomju Krievijas agresijas varā. Liepājā vēlēšanas bija noliktas uz 1919. gada 19. janvāri un tajā piedalījās jau 12 partiju saraksti. Ebreji bija vissaskaldītākie, salīdzinot ar jebkuru citu minoritāti: viņi bija pārstāvēti ar faktiski četriem sarakstiem; liste nr. 1 – LSDSP un “Bunda” kopējais raksts (no 59 kandidātiem 8 bija bundisti); liste nr. 5 – Ebreju nacionālais bloks; liste nr. 10 – Ebreju tautas partija; liste nr. 11 – cionistu frakcija “Ceire Cion”.²⁷² Skaidra lieta, tas nebūtu „Bunds”, ja

tas īpašā paziņojumā neuzsvērtu: "Tikai viena partija grib un var aizstāvēt ebreju darba ļaužu intereses, tā ir ebreju strādnieku partija "Bunds". "Bunds" saprot, ka strādniekiem vienai, pie kādas tautības tie nepiederētu, nav ko dalīt savā starpā, nav ko strīdēties".²⁷³ ("Bunda" uzticība strādnieku solidaritātei bija atzīstama, taču jau ideālistiska: pilna vienotība bija labi ja bija bijusi 1905. gadā, latviešu un ebreju sadarbības kulminācijas brīdī; tagad, palēnām, taču neatgriezeniski, pieauga tieši nacionālā faktora loma un izrādīsies, ka pat strādniekiem "būs ko dalīt", lai arī LSDSP un "Bunds" godam, līdz pat 1934. gada 15. maijam, apkaroja nacionālu neiecietību.) Priekšvēlēšanu gaitā LSDSP dažreiz nācās saņemt pārmetumus no latviešu pilsoņiem par saistišanos "ar žīdiem", taču nekādi antisemitiski incidenti tomēr netika novēroti, lai arī saraksta Nr. 1 aktivitātes vēlēšanu kampaņas laikā bija tik ievērojamas, ka "Kurzemes Vārds" želojās: "...listes Nr. 1 agitācija ar katru dienu pieņem šausmīgākus apmērus...".²⁷⁴

1919. gada 19. janvāra vēlēšanas Liepājā bija pārsteidzoši mierīgas un vēlēšanu aktivitāte – ievērojama, ieskaitot sieviešu plašu piedalīšanos – jau dzimstot, Latvija deva sievietēm pilnīgu vienlīdzību, uz kuru vēl bija jāgaida ne viena senās demokrātijas zemē Vakarēiropā. Pie vēlēšanu urnām bija atnākuši 34 650 vēlētāji – 61% no balsstiesīgajiem. Visi ebreju saraksti ieguva pārstāvniecību, un pat diezgan ievērojamu. Vēlētāju uzvarētāji bija sociāldemokrāti, kuri saņēma 54% balsu un 43 vietas domē, ieskaitot piecus bundistus žurnālista Īzaka Rabinoviča vadībā; relatīvi bundisti bija vislielākie ieguvēji (no 8 kandidātiem 5 tika ievēlēti), bet tas bija iespējams, pateicoties kopējam sarakstam ar LSDSP. Sekmīgs bija arī Ebreju nacionālais bloks rabīna Ārona Nuroka vadībā – viņi ieguva 7 vietas; Ebreju tautas partija – 2, tikpat – "Ceire Cion".²⁷⁵ Visa pārēja Latvija jau bija padomju iebrucēju varā. Pirms pārejam pie temata par Pētera Stučkas vadītā komunistu režīma nostājas pret ebrejiem, vēlreiz ir jāatzīmē: neatkarīgajai Latvijai dzimstot, attiecības starp latviešiem un ebrejiem, tāpat kā starp citām tautām un ebrejiem, bija konstruktīvas un tolerantas; daudzi ebreji, pat ja arī vēl neticēja Latvijas valsts dzīvotspējai, tomēr aktīvi izmantoja demokrātiskās brīvības, veidojot savas organizācijas un brīvi paužot dažāda veida uzskatus; bundisti Rīgā pat sāka izdot ebreju laikrakstu jidišā "Unzere Cait" – "Mūsu laiks"; tiesa, tā mūžs bija ļoti īss – no 1918. gada 25. decembra līdz 1919. gada 4. janvārim, Rīgas krišanai komunistu rokās. Tas bija pats pirmais ebreju izdevums pēc Latvijas neatkarības pasludināšanas. 18. novembris iedvesmoja arī cionistus, īpaši – ebreju jaunatni.²⁷⁶ Apgalvojumi, kuri sastopami pat šķietami akadēmiskos izdevumos, par to, ka Latvijas armija esot sarīkojusi grautiņus Bauskā un dzinusi ebrejus piespiedu darbos,²⁷⁷ ir pilnīgi melīgi, ja neteikt – pat kuriozi; 1918. gada beigās un 1919. gada sākumā Bauskā vispār nekādas Latvijas – ar to saprotot K. Ulmaņa pagaidu valdības pakļautībā – armijas vispār nebija. Savukārt, vācu landesvēra daļās iestājās arī aptuveni 100 kulturāli vāciski orientēto ebreju un nekādu nepatiku pret sevi viņi neizjuta (tiesa, šis skaitlis bija ļoti mazs un liecināja, ka pat vāciski orientēto ebreju vairākums nogaidīja).²⁷⁸

Uz to brīdi, kad Liepājā bija ievēlēta pilsētas dome, visa Latvija, izņemot Liepāju un tās pievarti, bija kritusi Padomju Krievijas agresijas rokās. Iedzīvotāju vairākums, ilgo kara gadu un vācu okupācijas novārdzināti, sagaidīja P. Stučkas vadītos komunistus – kuri īstenoja padomju Krievijas agresiju – kā atbrīvotājus, kas brīnumaini un ātri atrisinās pat gadu simteņiem samilzušās problēmas, agrāro jautājumu – visupirms. Tas, ka Stučkas vadīto spēku rindās bija ne tikai mājās gaidītie latviešu strēlnieki, bet arī sarkano ķīniešu vienības, bija tikai pirmais pārsteigums, ne lielākais un ne pēdējais. Stučkas atnestais komunisms – perfekts latviešu komunisms, kurš nepielāva pat zemes sadalīšanu zemnieku privātpašumā un vēlējās parādīt Krievijā, kā var uzcelt īstu, “tīru” komunismu, “pareizāku” par to, kas tika uzspiests Krievijas iekšienē (Latvijā ir jārada, kā teica Stučka, “..maza parauga šūniņa pārējai Krievijai..”), nozīmēja postu visiem Latvijas iedzīvotājiem un teroru, bez kura tas nevarēja dzīvot ne brīdi: jau 1918. gada 18. decembrī Vecgulbenē tika nodibināts pirmais Revolucionārais tribunāls, kurš ātri kļuva par vienu no visasiņainākajiem visā padomju Latvijā – tikai pirmo divu nedēļu laikā, līdz 1919. gada 6. janvārim, tas bija noturējis trīs sēdes, 144 cilvēki tika arestēti, 98 – ieslodzīti cietumā un 14 – nošauti;²⁷⁹ (tribunāla sēdes tika noturētas vietējā baznīcā, kura bija pārvērsta par komunistisko klubu! Tiesa, Malienā ebreju, par laimi, bija maz – līdz 1919. gada 9. maijam Malienas tribunāls represēja tikai 9 ebrejus; pats Stučka atzina, ka Malienas tribunāls ir bijis visnežēlīgākais visā padomju Latvijā un gandrīz puse no visiem nošautajiem pienācās uz tā rēķina)²⁸⁰. Tam sekoja daudzi citi, pārklājot visu zemi un burtiski dzenot komunismā ar laidni, karātavām un koncentrācijas nometnēm (galvenie terora ieroči bija trīs: revolucionārie tribunāli, izmeklēšanas komisijas un politiskās nodaļas – Stučkas režīma čeka: lai arī formāli padomju Latvijā nepastāvēja Valsts ārkārtējā Komiteja, tās funkcijas īstenoja Iekšlietu komisariāta politiskā nodaļa *Indriķa Voita* vadībā; viņš bija strādājis Krievijā, Jaroslavļas guberņas čekā un bija Stučkas režīma „Dzeržinskis”; visi nodaļas darbinieki bija latvieši un terora īstenošanā nodaļa ne ar ko neatšķīrās no čekas). Tieši komunistiskajā Latvijā savu pilnīgu papildījumu guva čekista Mārtiņa Lāča iecerētais; 1918. gada 23. augustā laikrakstā “Izvestija” viņš bija pirmo reizi izteicis paša radīto terminu – *Sarkanais Terors* (abi vārdi – ar lielo burtu): izvēršot masveida teroru, nemeklē vainas pierādījumus; meklē sociālo izcelsmi – buržuāzija vai muižniecība ir vainīga pēc definīcijas, tāpēc, ka buržuāzija, ne – proletariāts.

Stučkas režīms nebija specifiski antisemitisks un Stučka pats nebija antisemīts, lai arī antisemitisms bija izplatīts latviešu komunistu zemākajos slāņos; ja Stučka pret kādu nacionālu grupu – tieši kā nacionālu, ne tikai sociālu – bija galīgi naidīgi noskaņots, tie bija vietējie vācieši (politiski, savukārt, īpaši tika vajāti bijušie cara administrācijas darbinieki, visvairāk – policisti; speciāli tika meklēti tie, kuri 1905.–07. gada revolūcijas dienās bija vērsušies pret revolucionāriem vai bija bijuši provokatori – Jelgavā tika

nošauts lielākais provokators latviešu sociāldemokrātu rindās Pēteris Augulis). Taču tas, kas Stučkas režīms bija apsēsts ar komunisma uzspiešanu, skars arī ebrejus un diezgan sāpīgi: ebreju sīkburžuāziskā sociālā struktūra – īpaši lielais tirdzniecībā nodarbināto skaits – bija pilnīgi pretējs padomju Latvijas komunismam, kas jau no pirmajām dienām aizliedza turēt mājās vairāk par 1000 rubļu, bet visa pārējā nauda un zelts bija jānodod valstij, kura pat uzlika “buržuāzijas drēbju, veļas un apavu nodevu”.

Latvijas ebrejiem nebija nekādas, pat vismazākās lomas padomju Latvijas varas aparātā un komunistiskās politikas īstenošanā. Zīmīgi, ka pat Padomju Latvijas Armijas – kā oficiāli saucās komunistiskā režīma bruņotie spēki – politiskajā darbā nebija neviena ebreju izcelsmes komisāra – ne vietējā Latvijas ebreja, ne kāda Krievijas ebreja, lai arī citās padomju Krievijas karaspēka daļās ebreji bija redzami politiskajā darbā. Latviešu strēlnieku vienībās dienēja pat kāds skaits poļu un vāciešu, bet ne ebreji un latviešu komunisti paši bija tik daudzskaitliski un tik uzticami. Ļeņinam, ka nebija nekādas nepieciešamības politisko darbu uzticēt vienai kam citam, bet ne viņiem pašiem – uzticamāku par viņiem laikam nebija visā Krievijā (arī speciālos un politiskos dienestus armijas iekšienē – piemēram, politiskās kontroles dienestu un informācijas un izziņas dienestu vadīja tikai latvieši – I. Beigrants, J. Krikmanis, O. Kazimirs, tāpat kā armijas izlūkdienestu – O. Lācis, F. Bērziņš)²⁸¹. Nebija ne “ebreju – čekistu”, ne “ebreju – komisāru” (tiesa, vismaz viens ebrejs varētu būt bijis komisāra amatā, ja uz to brīdi būtu bijis dzīvs – runa iet par jau minēto *Semjonu Nahimsonu* – (1885.–1918.), kuru latvieši strēlnieki ļoti labi ieredzēja un paši bija 1917. gada septembrī gadā prasījuši, lai viņš – tobrīd jau redzams lielinieku aktīvists Petrogradā – tiktu iecelts par XII armijas sastāvā esošo visu latviešu vienību komisāru, uzsverot, ka “...Nahimsons ir pats dzimis Liepājā, zina latviešu valodu un pazīst latviešu dzīvi un tradīcijas, mēs viņu zinām no viņa iepriekšējās partijas darbības Latvijas Sociāldemokrātijas rindās...”²⁸² 1918. gadā Nahimsons bija nosūtīts par apgabala kara komisāru uz vienu no lieliniekiem visbīstamākajām vietām, uz Jaroslavlju – lai arī formāli viņš joprojām skaitījās 1. Daugavgrīvas Latviešu strēlnieku pulka strēlnieks – kur naktī uz 6. jūliju viņu nogalināja pret lieliniekiem vērstas sacelšanās laikā. Zīmīgi arī, ka no Krievijas uz padomju Latviju netika nosūtīts *Semjons Dimanšteins*, kurš, lai arī tālu ne Nahimsona kultūras līmeņa cilvēks, 1917. gadā bija bijis redzams politiskais darbinieks Latvijas Sociāldemokrātijas organizācijā XII armijā; viņš tika nosūtīts uz Lietuvu; Latviešu komunisti 1919. gadā visu darīja paši).

1918.–1919. gadā vairāki ebreji no Latvijas sāka savu dienestu čekā Krievijas iekšienē, lai arī viņu iespaids un loma tobrīd pat attāli nebija tik liela, kā latviešu tautības čekistiem. Pirmais no Latvijas ebrejiem, kurš jau 1918. gadā kļuva par čekistu un kara tribunāla locekli Voronežā, bija Rīgā dzimušais Dāvis Rapoports (1898–1962); viņam sekoja Rēzeknes apriņķī dzimušais Jakovs Veinstoks, kurš bija nonācis Krievijas ziemeļos, kur arī

sāka čekista gaitas, drīz tika norikots uz Ukrainu, bet dienesta augstāko punktu sasniedza tikai 1933.–36. gadā, kad kļuva par OGPU (Apvienotā Galvenās Politiskās Pārvalde – tā tobrīd saucās čeka) skolas priekšnieku un, protams, tika nošauts 1939. gadā. Daugavpilī dzimušais Boriss Gordons (1896–1937) sāka darbu čekas orgānos Jelcā, turpināja Orlā, bet krietni vēlāk – 1934.–37. gadā – bija viens no ievērojamākajiem PSRS spiegiem Vācijā; nošauts jau 1937. gadā. Tukumā dzimušais Veniamins Gordons (1891–1940) sāka strādāt čekā 1919. gadā, bet no 1920. gada līdz 1926. gadam viņš bija paša VĀK (vēlāk – GPU un OGPU) priekšsēdētāja F. Dzeržinska sekretārs; nošauts 1940. gadā. 1919. gadā tikai viens no Latvijā dzimušajiem ebrejiem, jau minētais 1905. gada bundists Daugavpilī, Mendelis Deičs, bija ieguvis Maskavā uz īsu brīdi amatu, kurš varēja līdzināties latviešu čekistu ietekmīgumam – 1919. gada maijā viņš tika iecelts par VĀK operatīvās troikas locekli, kopā ar Dzeržinski un viņa vietnieku Jēkabu Peteru; lai arī nav skaidri zināms, kādus lēmumus troika pieņēma, taču var pieļaut, ka tā pieņēma ātrus un nežēlīgus lēmumus “cīņā pret kontrrevolūciju”. Vēlāk, līdz 1924. gadam, Deičs strādāja Odesas čekā, bet turpmāk, līdzīgi kā vairāki 1918. – 21. gada vadošie latviešu tautības čekisti, tika nosūtīts saimnieciskajā darbā; nošauts 1937. gadā. 1921. gadā čekā sāka strādāt Daugavpilī dzimušais Solomons Mazo (1900–1937), kurš 1935. gada sasniedza savas karjeras zenītu, kļūdams par Harkovas NKVD pārvaldes priekšnieku un Valsts Drošības 3. ranga komisāru. Viņš tomēr bija to čekistu vidū, kuri jūta, kas viņus pašus gaida: Mazo nošāvēs 1937. gada 4. jūlijā, atstājot zīmīti: “Biedri, atjēdzieties. Kurp ved šī arestu līnija..” 1937. gadā gals pienāca arī jelgavniekam Arturam Hiršfeldam, kurš 1921.–24. gadā bija pirmais apvienotais padomju civilā un militārā izlūkdienesta rezidents Vācijā. Neatkarīgi no tautības, čekisti 1918.–1921. gadā, Krievijas pilsoņu kara gados, veica neapraķstāmus noziegumus un, iespējams, viņu upuru skaits pārsniedza 500 000; nereti upuri pirms nāves tika pakļauti zvēriskai spīdzināšanai. No kurienes šīs zvērības? Klasiskā darbā, veltītā Krievijas vēsturei, ir izteikts apgalvojums, ka vismaz daļēji zvērību avots esot meklējums krievu zemniekiem izsens raksturīgā dzīvnieciskā brutalitātē.²⁸³ Taču zvērības notika arī padomu Latvijā 1919. gadā un šeit čekā – lai kā to arī nesauktu – nestrādāja nevienš krievu zemnieks un nevienš ebrejs, tikai latvieši. Atbildes man nav.

Jāatzīmē vairākas īpatnības, kuras noteica latviešu un ebreju pārstāvēcību VĀK. Pirmkārt, latviešu vidū relatīvi bija visvairāk lielinieku (komunistu), salīdzinot ar visām citām tautībām VK(b)P rindās un tā tas turpinājās vairākus gadus, piemēram – 1922. gadā 7,8% no visiem latviešiem Krievijā bija komunisti, otrā vietā – Krievijas lietuvieši, tad – igauņi; ebreji – sestie; piederība partijai, protams, veicināja uzņemšanu darbā Čekā. Nākamā īpatnība bija latviešu militārā pieredze – strēlnieku gaitas, kas tika uzskatīta, vismaz pirmajos komunistu varas gados, par priekšrocību, kuras nebija ebrejiem. Latvieši Krievijā visvairāk dzīvoja Maskavā, Pēterburgā, dažos citos industriālos centros un tas, kopā ar citiem faktoriem, noteica

latviešu ļoti augstu īpatsvaru tieši VĀK centrālajās iestādēs, savukārt ebreji bija daudz vairāk pārstāvēti savās tradicionālajās teritorijās – bijušajā *čerta osedlosti*, īpaši – Ukrainā, kur tomēr arī netrūka no Maskavas atsūtīto latviešu. VĀK darbības pirmajos gados latviešu izslavētā uzticība lieliniekiem bija pietiekoša karjerai čekā, klāt nākot vēl vienam faktoram: latvieši pilnīgi skaidri apzinājās savu mazākuma stāvokli Krievijā un zināmā mērā veidoja noslēgtu kopu, kur viens latvietis – čekists ieteica darbam otru un tā tālāk. Personīgās rekomendācijas bija viens no galvenajiem kadru atlases principiem čekas pirmajos gados un rekomendācijas deva poļi – poļiem, ebreji – ebrejiem, bet iespējams šī kopas – “klana” – izjūta latviešu vidū bija spēcīgākā. Taču, pilsoņu karam beidzoties darbībai VĀK (GPU) sāka izvirzīt arī citus kritērijus, vismaz divus: izglītība, un te ebreji pārspēja visas tautības (skat. turpmāk), un valodu zināšana, īpaši svarīga spiegošanai ārzemēs, un te ebreji arī bija pārāki.²⁸⁴

* * *

Pēteris Stučka, nebūdam antisemīts – un tāds viņš nevarētu būt, pat, ja būtu gribējis – ņemot vērā ebreju izcelsmes komunistu lomu Padomju Krievijā – protams – atļāva ebreju komunistu sekciju darbību; sekcijas bija trīs – Rēzeknē, Daugavpilī, Rīgā. Tās bija ļoti mazas, pat – niecīgas; piemēram, sekcijā Rīgā bija tikai 15 cilvēki; padomju Latvijā 1919. gadā patiešām nebija ne mazāka pamata priekšstatiem par “židiem – komunistiem”. Vēl mazāk ebreju 1919. gada sākumā bija komjaunatnē – LKP Darba Jaunatnes Savienībā; liekas, ka komjauniešu rindās Rīgā, Kurzemē un Vidzemē tobrīd ebreji gandrīz nemaz nebija sastopami: kad 28. februārī un 1. martā Rīgā sanāca komjauniešu 1. kongress, tika ziņots, ka visā Padomju Latvijā ir 14 komjauniešu pulciņi, no kuriem 13 bija latviešu pulciņi un tikai viens, Rīgā, nelatviešu – tas pats bija krievu pulciņš. Kongress ievēlēja Darba Jaunatnes Savienības centrālo komiteju, kurā bija deviņi locekļi – vieni latvieši.²⁸⁵ Tikai Latgalē parādīsies pavisam neliels ebreju – komjauniešu skaits (skat. turpmāk). Ebreju komunistiem bija sava prese – tas bija laikraksts jidišā “*Der Roiter Emeth*” – “Sarkanā Pravda”, kurš sāka iznākt Rīgā 13. janvārī un turpinājās līdz pat Rīgas atbrīvošanai no lieliniekiem 22. maijā; to drukāja nacionalizētajā Elias Levina tipogrāfijā; kopā iznāca 56 laikraksta numuri; tā metiens nav zināms, bet ticami, ka tas nebija liels. Ebreju komunistu laikraksts nebija nekas īpašs; padomju vara izdeva presi arī krievu, vācu, lietuviešu un igauņu valodās (interesanta detaļa – komunistu laikrakstā lietuviešu valodā “*Darbininku Kova*” “strādāja pavisam jaunaists Justs Paļeckis, kurš 1940. gadā tika iecelts par okupētās Lietuvas marionešu valdības vadītāju; viņa sadarbība ar Padomju Krieviju patiešām bija sākusies ļoti agri). Ebrejiem – komunistiem Daugavpilī bija savs K. Marksa vārdā nosauktais klubs; pie ebreju sekcijām pastāvēja nelielas jaunatnes kopas.²⁸⁶ Tas pats bija atļauts visā padomju Krievijā un šķiet, ka Latvijā šī odiozā ebreju komunistu sekcija – *jevsekcija*, kura bija visas tradicionālās ebreju kultūras, par cionismu nemaz nerunājot, nāvīga ienaidniece (izcilais labēji orientētais cionists Vladimirs Žabotinskis komunistisko varu Krievijā raksturoja kā

melnsimtniecisku un antisemītisku, bet ebreju sekciju – kā boļševiku – melnsimtnieku dedzīgus pakalpiņus {*prisluga*}) nepaspēja izvērst vērā ņemamu aktivitāti (piemēram, Kijevā, Harkovā un citās Ukrainas pilsētās ar lielu ebreju skaitu jevsekcija pat organizēja ebreju grāmatu – ivritā un reliģisko darbu – publisku sadedzināšanu;²⁸⁷ Latvijā nekas tamlīdzīgs nenotika). Pirmā ebreju komunistu sekcija tika nodibināta Daugavpilī, 1918. gada decembrī, taču tā bija ļoti maza (skat. turpmāk).

Lai arī Stučka nebija “Bunda” draugs, bundisti padomju Latvijā, tāpat kā padomju Krievijā kopumā, vēl varēja darboties samērā brīvi;²⁸⁸ 15. februārī Rīgā bundisti savā sanāksmē pat atklāti atbalstīja padomju varu, taču izteica arī vairākas “Bundam” tradicionālas prasības: garantēt visu valodu vienlīdzību un ebreju autonomiju kultūrā un izglītībā; bundisti pat lūdza atļaut ebrejiem lietot jidišu attiecībās ar valsti.²⁸⁹ Stučkas režīmam, vismaz – tobrīd, nebija ieceru realizēt šo prasību (noteikti – ne pilnā apjomā), nedz tas būtu bijis jādara jebkādai Latvijas valdībai – komunistiskai vai antikomunistiskai nacionālai valdībai; valodas jomā (“valodu vienlīdzība”) bundistu prasības bija pārmērīgas. Tomēr padomju valdība nelika šķēršļus izglītībai jidiša valodā un dažām citām ebreju skolām. Jau minētā J. Landau vadītā ebreju ģimnāzija (mācību valoda tajā bija krievu), kura bija atgriezies no evakuācijas Tērbatā, gan tika nacionalizēta – tas bija pats par sevi saprotams Stučkas kara komunisma režīmā (visām skolām bija jāklūst par “vienotu darba skolu”), taču tomēr turpināja funkcionēt kā ebreju skola (lai arī tā tika pārsaukta par vienkārši skolu Nr.44 – tā bija komunistiska pieeja, ar nolūku atņemt skolām identitāti); viena ebreju skola ar mācībām ebreju valodā (laikam, jidišā) tika atvērta pat Valkā, kur ebreju skaits bija ļoti mazs.²⁹⁰ Daži ebreji ieņēma otršķirīgus amatus komunistu režīmā (piemēram, ārsts Boriss Poļaks līdz Stučkas valdības padziņai no Rīgas 1919. gada 22. maijā strādāja veselības aizsardzības jomā; šī paša gada beigās viņš kļuva par vienu no demokrātiskā laikraksta “Segodnja” izdevējiem, bet politiskie nelabvēļi viņam atgādināja dienestu komunistu maizē)²⁹¹, taču kopumā Stučkas nacionālā komunisma valdība bija vislatviskākā no visām varām Latvijā 1919. gadā; neviens cittautietis nebija nevienā kaut cik redzamā amatā, par komisāriem nemaz nerunājot, un ar to nacionālais komunisms atšķīrās gan no demokrātiskās un liberālās Ulmaņa, gan no reakcionārās Andrieva Niedras valdības.

Stučkas nacionālais komunisms radīja divu veida problēmas daudziem krievvalodīgajiem ebrejiem; pirmkārt, komunistu režīms – īpaši, tā sākumā – konsekventi īstenoja latviešu valodas kā oficiālās lietvedības valodas tiesības (latviešu valodas mācīšana tika arī plaši ieviesta skolās); tas bija sava veida komunistisks nacionālisms; otrkārt, Stučka, vismaz līdz 1919. gada vasarai, bija konsekvents “vienotas un nedalāmās Padomju Latvijas” aizstāvis; tas nozīmēja, ka Latgale ir neatņemama Padomju Latvijas daļa, kas radīja uz Vitebskas guberņu orientēto Latgales ebreju neapmierinātību, kuru Stučka sākotnēji neņēma vērā.²⁹² Par to viņam varētu arī neko nepārmest, taču ir jāatzīmē sekojošais: Latgales ebreji pavisam nebija vienīgie,

kuru vidū bija nosliece uz agrāko piederību Vitebskai; viņi noteikti nebija arī visdaudzskaitliskākie šīs noslieces piekritēji. Stučkas režīma radikālā komunistiskā ekonomiskā politika – īpaši, agrarajā, paša galvenajā Latvijas iedzīvotājiem jautājumā, nesadalot zemi zemniekiem, bet nacionalizējot to un veidojot padomju saimniecības – radīja visplašākā mēroga neapmierinātību un Latgalē šīs neapmierinātības izpausme bija tieksme pēc pievienošanās (atgriešanās) Vitebskas guberņai, kur notika muižu zemes sadalīšana zemniekiem, kuru noraidīja komunistiski sterila Stučka; tieksmei uz Vitebsku pakļāvās pat daļa no komunistiem Latgalē.²⁹³ (Šī darba mērķos neietilpst padomju Latvijas nostājas pret Latgali izpēte, taču tomēr jāatzīmē, ka pēc 1919. gada maija katastrofālajiem zaudējumiem pat padomju valdības rindās parādījās tendence piesaistīt komunistu rokās vēl atlikušo Latgali Vitebskai, tā cerot kaut kā noturēt Latgali komunistu – lai arī vairs ne tikai latviešu komunistu – rokās.)

1919. gada februārī Stučkas režīms sāka sarkano teroru visplašākā veidā un ebreji dabūja ciest, galvenokārt, par komunistiskā režīma saimnieciskās politikas pārkāpumiem (kā "spekulanti"). Teroram bija dažādas formas; ja Jūda Šetelsons un Ābrams Levins par nelegālu degvīna izgatavošanu tika cauri ar administratīvu sodu vien,²⁹⁴ tad tik laimīgi nebija Efraims Falks, Efraims Ābramsons, Solomons Akselrods, kuri 10.–11. februārī tika ieslodzīti Rīgas centrālcietumā, bet Johelis, Dāvids un Jākobs Barkāni nonāca Kaizervaldes (Mežaparka) koncentrācijas nometnē²⁹⁵, (baisma terora vieta bija arī Cietums Nr. 2 – Rīgas Citadele). Lai arī terors nebija specifiski antisemitisks, pat Rīgas bundisti, kuri tikko bija sveikuši padomju varu (laikam vairāk pielāgošanās, ne principu pēc), tagad bija spiesti žēloties, ka miliči, izraidīdami cilvēkus no dzīvokļiem, konfiscēdami pārtikas produktus, sūtīdami pilsoņus spaidu darbos un rikodami tvarstīšanas un kratīšanas, uzvedoties tā, ka "...visur stipri sajūtamas antisemitiskas tendences..."²⁹⁶ Tas, kas nebija raksturīgs (vai netika izrādīts) Stučkam personīgi un citiem komissāriem, piemita "tautai" – miličiem un citiem ierēdņiem. Laikam ziņas par slēpto antisemitismu bija sasniegušas pat Maskavu, kur ebreju izcelsmes komunistiem bija ārkārtīgi liela loma; 8. martā Stučka bija spiests rakstīt vēstuli ļoti ietekmīgajam Jakovam Sverdlovam (ietekmes ziņā – laikam otrai vai trešajai personai padomju Krievijā, vai nu tūlīt aiz Ļeņina, vai aiz Ļeņina un Trocka), Viskrievijas Centrālās Izpildu Komitejas priekšsēdētājam, pēc tautības ebrejam, kurš personiski bija bijis Rīgā janvārī un iespējams jau toreiz bija saņēmis kādas ebreju sūdzības (tiesa, kas un par ko bija sūdzējies Sverdlovam, laikam precīzi vispār nav noskaidrojums; diez vai kāds Kurzemes, piemēram, Jelgavas ebrejs, būtu varējis sūdzēties par to, ka par maz ir izplatīta krievu valoda vai jidišs, bet tādas sūdzības varbūt bija nākušas no kādiem Latgales ebrejiem, kuri vairāk orientējās uz Vitebsku). Šajā vēstulē Stučka taisnojas: "Pie mums šovინisma un antisemitisma nav un nebūs."²⁹⁷ (Viena no ebreju komunistu sūdzībām Maskavai bija pat kurioza: Stučkas valdība apzināti iedalot ebreju laikrakstam sliktāku un dzeltenāku papīru nekā citiem izdevumiem).²⁹⁸ Tiesa, Sverdlovu, vienu no komunistiskās

partijas diktatūras pārliecinātākajiem aizstāvjiem, noteikti nebija uztraucis terors pret ebreju reliģiju vai t.s. spekulantiem. Maskavu laikam bija neapmierinājis nekas cits, kā tas, ka Stučka valdībā nebija neviena ebreja un neviena krieva un tas, ka Stučka laikam bija līdz tam diezgan konsekventi iestājies par latviešu valodu kā Padomju Latvijas oficiālo valodu, bet šī konsekvence dzīvē tika nereti istenota ļoti aroganti. Lai arī pats Stučka vēl pirms aptuveni pusotra gada, rakstā "Latvijas autonomijas lieta", bija diezgan principiāli izteicies par to, ka latviešu tautības ierēdņiem Rīgā būtu noteikti jāpārvalda vācu un krievu valoda, taču tas bija bijis 1917. gadā, nevis viņa diktatūras – 1919. gadā – laikā. Liekas, ka viņš bija noteikti mainījis domas par sliktu vismaz vācu valodai, bet pats galvenais ir tas, ka padomju Latvijas ierēdņi, kuri komplektējās no neizglītotām, bet komunistiski šovinistiskām aprindām, ļāva vaļu savai iedomībai. Par to Stučka jau personīgi bija saņēmis sūdzības Rīgā, par kurām viņš ir arī īsumā rakstījis: "...man ienāca sūdzības, ka kādā komisariātā atbildot vienkārši ikvienam, kas uzrunāot krievu vai citā nelatviskā valodā, ka to neprotot, un vairāk neko..." Zīmīga ir viena sekojošā atzišanās: "...man sūdzējās arī ebreji par mūsu nacionālismu, jo pie mums taču lietojot vārdu "žids", kam krieviski, kā zināms, šovinistiska piekrāsa. Es gan paskaidroju, ka vārdam pie mums tādas nozīmēs nav..."²⁹⁹ Lai kādas arī nebūtu bijušas sūdzības Stučkam Rīgā un viņa atbildes, nav ticams, ka šīs sūdzības vien būtu bijušas spējīgas kaut ko mainīt viņa politikā, kaut vai valodas jautājumos vien – visu 1919. gadu Stučka demonstrēja ļoti lielu stūrgalvību un Latvijas iekšējā un ārējā stāvokļa neizpratni un jebkura izmaiņa nāca tikai spiediena no Maskavas rezultātā. Tā tas bija arī ar valodas jautājumiem.

8. martā, tieši tajā laikā, kad Stučkam bija jātaisnojas Sverdlovam, tika publicēts dekrēts par oficiālos rakstos lietojamām valodām Padomju Latvijā, kurš noteica valodu lietošanu trīs veida lietvedībā: pirmkārt, centrālo un vietējo varas iestāžu iekšējā lietvedībā valodas bija trīs: latviešu, krievu valoda un latgaliešu izloksne; otrkārt, sarakstē starp centrālajām varas iestādēm un vietējām iestādēm bija jālieto latviešu vai krievu valoda; treškārt, iesniegumi varas iestādēm varēja tikt iesniegtai latviešu, latgaliešu, krievu, ebreju, lietuviešu, igauņu un pat vācu valodā, bet, pat ja iesniegums tiktu iesniegts vēl kādā valodā (varētu pieņemt, ka tā būtu, piemēram, polu valoda Latgalē), varas iestādēm iesniegums bija jāpieņem un jānodrošina tā iztulkošana.³⁰⁰ Kā redzams, te jau bija ļoti lielas iespējas vairākām valodām – un nebija nekāda pamata specifiski ebreju neapmierinātībai, lai arī liekas, ka 8. marta likums bija nācis tieši Maskavas spiediena rezultātā (pats Sverdlovs, kura uzstājība laikam bija bijusi galvenais minētā likuma cēlonis, pēkšņi mira no spāņu gripas 16. martā, ko, protams, neviens Rīgā nebija spējīgs paredzēt). Neskatoties uz plašo teroru pret vācbaltiešiem, saskaņā ar valodas likumu, iesniegumus varēja iesniegt arī vācu valodā un darbojās pat dažas vācu skolas, taču tieši vācu valodas liktenis bija visapdraudētākais – pašiem vācbaltiešiem bija jāpazūd no Padomju Latvijas, jo to paredzēja padomju varas 25. aprīļa lēmums par viņu izraidīšanu.

Terors pret pilsoniskiem ebrejiem turpinājās ar pieaugošu spēku. Ap-
cietinājumā nonāca ne tikai par saimnieciskās dabas "noziegumiem". Mor-
dehajs Dubins, dziļi reliģiozs cilvēks, jebkuras varas apstākļos pirmkārt
rūpējās par ebreju iespējām piekopt reliģisku darbību; viņam izdevās pa-
nākt no komunistiem atļauju izsniegt ebrejiem miltus macas cepšanai, taču
nedaudz vēlāk viņa lūgums tika novērtēts kā kontrrevolucionārs solis un
viņam pilnīgi droši draudēja ieslodzījums; no tā viņu izglāba tikai smaga
slimība – tifs; lielinieki uzskatīja, ka Dubins ar to jau ir nolemts nāvei, taču
viņam izdevās izveseļoties un pa to laiku padomju varai jau bija pienācis
gals.³⁰¹ Bet līdz tam vēl bija jānodzīvo: plaši aresti Rīgā notika 14. martā, tie-
ši tajā dienā, kad landesvīrieši bija guvuši nopietnus panākumus Kurzemē,
ieņemot Talsus; Stučas režīmu sāka pārņemt satraukums; 14.–15. martā
Bīkernieku mežā tika nošauti aptuveni 60 cilvēki; asiņains laiks iestājās arī
Rīgas cietumos. Grūti ir precīzi noteikt nošauto ebreju, tāpat kā latviešu,
skaitu. Jau februārī nāves sods tika piespriests Lijai Hosiasonai, Moricam
Bergeram un Jefraimam Ābramsonam, "par spekulāciju"; viņu īpašums tika
konfiscēts.³⁰² Jāpiekrit akadēmisku pētījumu autoriem, kuri ir atzīmējuši,
ka visai nepilnīgi saglabājušos dokumentu dēļ kaut cik precīzi noteikt lieli-
nieku upuru kopējo skaitu nav iespējams.³⁰³ Skaidrs, ka bojā gājušo skaits
ir bijis mazāks, nekā par to rakstīts populāros izdevumos, un ka nogalinā-
to ebreju skaits ir bijis nesalīdzināmi mazāks par galvenajām terora upuru
grupām – vācbaltiešiem un latviešiem. Populāros darbos, kuri nav balstīti
pārliedzinošos avotos, ir minēti ļoti iespaidīgi skaitļi: Rīgā esot nošauti 1549,
laukos – 3632 cilvēki, un, iespējams, upuru skaits pat esot bijis par dažiem
tūkstošiem lielāks.³⁰⁴ Ticama apstiprinājuma dokumentālos avotos šādiem
skaitļiem nav.

Savu uzskaiti 1919. gadā veica arī vācu landesvērs. Tikko Kurzeme bija
atbrīvota, tā tika sastādīts noslepkavoto, apcietināto un aizvesto saraksts
(*Liste der von der Bolsheviki in Kurland ermordeten, verhafteten und von dort
verschleppten*); skaidrs, ka tas nevarēja būt precīzs – landesvīriešus nodarbi-
nāja galvenais uzdevums, Rīgas atbrīvošana un pilnīgi precīza saraksta sastā-
dīšanai varēja pietrūkt laika. Sarakstā ir nedaudz vairāk par 350 vārdiem un
tas apstiprina labi zināmo: terors bija apzināti plāvis vācbaltiešus, ieskaitot
sievietes – tā bija baigākā Stučas režīma iezīme (piemēram, "*Keyserling,
Gräfin Helene, Mitau ermordet.*")³⁰⁵; ebreju skaits sarakstā ir pavisam nie-
cīgs – daži apcietinātie Jelgavā. Pēc Rīgas ieņemšanas landesvērs izveidoja
Pārvaldes un palīdzības komisiju (*Verwaltungs- und Hilfs-Kommission*), kura
arī sastādīja sarakstu par Rīgā represētajiem (tajā, tomēr, bija arī vairāku
Jelgavā represēto vārdi): pāri par 520 cilvēkiem (minēto skaitli ticamu pa-
dara arī tas, ka pats Stučka atzina: Jelgavā un Rīgā tikuši nošauti ap 500 cil-
vēku), galvenokārt vācieši, bet šausalīgas ziņas arī par latviešiem: 15. martā
nošauts Georgs Dukāts, kuram bija palikuši 7 bērni; nakti uz 16. martu –
mācītājs Pauls Treijs, kuram palika pieci bērni; Jānis Stuberovskis – astoņu
bērnu tēvs. Landesvīrieši secināja, ka ebreji nekādā veidā nav piedalījušies
sarkanā terora īstenošanā, bet pašu represēto ebreju skaits minētajā saraks-

tā bija nedaudz pāri par 20 un tas, protams, ir nepilnīgs.³⁰⁶ Vēl 22. maija rītā lielinieki bija paspējuši Centrālcietumā nošaut pāris desmitus latviešu un vācbaltiešu, ieskaitot 9 vācbaltu sievietes (Mariju Rozen, Mariju Klodt, Helēnu Jordan un citas).³⁰⁷ Daudz ilgāk sarkanais terors plosījās Latgalē; par to būs runa turpmāk (aptuveni 200 cilvēki tika aizvesti kā ķīlnieki uz padomju Krieviju; viņu absolūtais vairākums bija vietējie vācieši un šķiet, ka ebreju ķīlnieku vidū nebija).

Komunistu padzīšanu no Rīgas ebreju absolūtais vairākums apsveica, taču pakāpeniski noskaņojums sāka mainīties par labu nevis vāciešiem (cik kreisi orientēto ebreju gāja bojā landesvēriešu sarīkotajā slaktiņā pēc Rīgas ieņemšanas, nav zināms); iespējams, bez tiesas un izmeklēšanas Rīgā tika nošauti pāri par 2000 cilvēku, no kuriem absolūtais vairākums bija tikai latvieši,³⁰⁸ bet Ulmanim – neviena cita vara Latvijā nesolīja minoritātēm tādu toleranci un tiesības, kā Ulmaņa pagaidu valdība, lai cik bezspēcīga tā arī neliktos 1919. gada pavasarī. 16. aprīlī Liepājā to bija gāzis baronu pučs; vai kāds ebreju tautības landesvērists bija piedalījies pučā, to nezinām, taču puča aculiecinieks, LSDSP vadītājs Dr. Frīdrihs Menders rakstīja, ka "... Liepājas krievu un žīdu iedzīvotāji savā vairākumā, šķiet, bija pret puču un par Pagaidu valdības atjaunošanu".³⁰⁹ 12. maijā, Liepājas pilsētas Domes zālē, uz sēdi sanāca Tautas Padome, pirmo reizi nu jau kopš tālā 1918. gada 6. decembrī. Sēdē piedalījās 66 no tobrīd 102 Padomes locekļiem; bija atgriezušies arī sociāldemokrāti, kuri bija demonstratīvi pametuši Padomi pašās 1918. gada decembra beigās, jaunajai Latvijai vissmagākajā brīdī. 12. maija sēdē piedalījās arī četri ebreji – Padomes locekļi; trīs bundisti, viens Ebreju Tautas partijas pārstāvis. Sēde nosodīja 16. aprīļa puču, noraidīja vācu marioneti – A. Niedras valdību un izteica stingru atbalstu K. Ulmaņa pagaidu valdības atjaunošanai darbā un aicināja izveidot "...spēcīgu Latvijas armiju no visām iedzīvotāju šķirām un tautībām vispārējās mobilizācijas ceļā..."³¹⁰

* Joprojām nav noteikts precīzs komunistu varas laikā (1918. gada decembris–1920. gada janvāris) nogalināto cilvēku skaits; iespējams, ka to nav pat iespējams precīzi noteikt. Rīgā nošauto skaits dažādos avotos un literatūrā svārstās no 500 līdz 1549 cilvēkiem, bet citās Latvijas vietās – 2083; kopā – 3632 cilvēki. – Anita Bormane. Sarkanie Rīgā. – "Mājas Viesis", 2004., 2. janv.; pats Stučka ir devis diezgan pretrunīgas ziņas par nošauto skaitu; vienreiz viņš rakstīja, ka padomju vara esot bijusi "...pārāk barga ..." un nošauti tikuši aptuveni 1000 cilvēku visā Latvijā. – P. Stučka. Za sovetskiju vlastj v Latviji. Sbornik statjei. – Rīga, 1964, s. 493; citreiz, 1919. gada jūlijā, viņš atzina, ka ir nošauti "...tikai 1000 cilvēku 5 mēnešos..", tas ir – līdz Rīgas krišanai. (P. Stučka. Padomju vara Latvijā. Rakstu izlase. – Rīga, 1958, 324.lpp). Pat, ja pieņemam šo skaitli par kaut cik ticamu, tad tas ietver tikai noslepkavotos uz 1919. gada maiju; lai arī lielākais sarkanā terora vilnis ar to bija galā, padomju vara vēl pusgadu pastāvēja Latgalē, kur turpinājās slepkavošana.

Visu to varēja sākt īstenot tikai pēc mēneša, kad vēsturiskajās Cēsu kaujās – no 19. līdz 23. jūnijam – igauņu un latviešu daļas sakāva vāciešus, diemžēl – ne izšķiroši; vācu marionete A. Niedra un viņa valdība pazuda no politiskās skatuves, arī diemžēl vēl ne galīgi. 27. jūnijā Ulmanis atgriezās no "Saratova" klāja Liepājā; 8. jūlijā, tikpat triumfāli kā Liepājā, viņu sagaidīja Rīgā. Tagad sabiedrotie, īpaši – amerikāņu un briti – sāka uzstāt, lai tiktu izveidots jauns Ulmaņa kabinets ar lielāku minoritāšu pārstāvniecību, dodot tam pilnus ministra posteņus. Runa, protams, bija par vācbaltiešu aicināšanu, kas – pēc 16. aprīļa puča un Cēsu kaujām – daudziem latviešu politiķiem šķita pilnīgi nepieņemami; sabiedrotie vēlējās redzēt arī kādu ebreju vai pat krievu valdībā. 10. jūlijā Tautas Padomes priekšsēdētāja Jaņa Čakstes vadībā sākās starpfrakciju biroja sēde par jaunās valdības sastādīšanu; tā ievilkās līdz pusnaktij. LSDSP atkal atteicās no piedalīšanās, ko Ulmanis bija vēlējies; vāciešu aicināšanas jautājumā bija asas diskusijas gan par to, vai viņus aicināt vispār, un ja aicināt, cik ministru portfeļus un kādās ministrijās piešķirt;³¹¹ vācieši paši, savukārt, strīdējās savā starpā (tobrīd Padomē bija pārstāvētas trīs vācbaltiešu partijas), kuram pienākas ministru posteņi, bet bija vienoti prasībā pēc trīs ministriem. Ebreji – kā liecina prese – laikam sākotnēji pretendēja pat uz vienu no svarīgākajiem amatiem valdībā – uz finansu ministra portfeli.³¹² Panāktais kompromiss bija sekojošs; valdībā tika aicināti tikai vācieši un viens ebrejs; neviena krieva tajā nebija; vācieši ieguva nevis trīs, bet divas ministru vietas, taču abas ministrijas bija nozīmīgas: labs finansu pārzināts un pieredzējis politiķis Dr. R. Erhards kļuva par finansu, bet jaunais jurists E. Magnuss – par tieslietu ministru. Ebreji ieguva tikai valsts kontroliera amatu; tas bija pilntiesīgs ministru kabineta loceklis, taču, protams, nebūt ne nozīmīgākais. Par kontrolieri kļuva Pauls Mincs, kura izraudzīšanos pozitīvi vērtēja arī latviešu prese, atzīmējot, ka viņš "...ir vietējās ebreju nacionālistu grupas darbīgs un ievērojams pārstāvis..." {ar nacionālismu acīmredzot tika domātas Minca aktivitātes ebreju sabiedriskā un kultūras dzīvē, arī atbalsts cionismam}³¹³; bundisti, toties, vērtēja Mincu pilnīgi šķiriski, kā "...ebreju pilsonības, ebreju plutokrātijas, bet nevis demokrātijas pārstāvi..."³¹⁴

13. jūlijā Rīgā sanāca pirmā Tautas Padomes sēde kopš 1918. gada beigām; tās pirmais uzdevums bija apstiprināt jauno Ulmaņa kabinetu un nevilcinoties izstrādāt vairākus likumus, no kuriem neatliekamākais bija likums par pavalstniecību: lai cik nestabils vēl nebūtu bijis iekšpolitiskais un ārējais stāvoklis, Padome konsekvēnti gatavoja tiesisko augsni Satversmes Sapulces vēlēšanām; Padomes darbā piedalījās 6 ebreju pārstāvji: divi bundisti, viens Apvienotās Ebreju sociālistiskās partijas loceklis un trīs redzami pilsonisko aprindu pārstāvji, kuri bija apvienojušies Ebreju Nacionālajā partijā. Tie bija: P. Mincs, Ž. Trons un Morduhajs Dubins (viņš tika ievēlēts Padomes finansu un budžeta komisijā). Kā redzam, viņus vienoja laikam tikai tas, ka viņi nebija kreisi; tas, ka Dubins pārstāvēja Nacionālo partiju, liecināja, ka reliģiskā partija "Agudat Izroel" Latvijā vēl nebija galīgi noformējusies, tāpat kā citas pilsonisko ebreju partijas (vistuvākajā laikā visu triju

politiskie ceļi sāka šķirties, īpaši – Mincam ar Dubinu; Ž. Trons, savukārt, būs viens no mērenās, pilsoniskās cionistu partijas – Vispārējo Cionistu – dibinātājiem. Partija pārstāvēs solidas ebreju pilsoniskas aprindas, diezgan labēji orientētas un mērenas gan jautājumā par ebreju izceļošanu uz Palestīnu, gan jautājumā par ebreju autonomijas apjomu Latvijā, neuzstājot uz t.s. nacionāli – personālu autonomiju, bet savu uzmanību koncentrējot uz ebreju kultūras un reliģiskās dzīves attīstību; Dubins, savukārt, kļūs par vienīgo ebreju politiķi, kurš tiks ievēlēts gan Satversmes Sapulcē, gan visās četrās Saeimās)³¹⁵. Sēdes sākumā krievu Nacionāldemokrātiskās Savienības pārstāvis Aleksandrs Bogdanovs nolasīja deklarāciju (krievu valodā), kurā bija teikts: "Krievu un ebreju tauta apsveic Latvijas Tautas Padomi... Ar sevišķu prieku mēs, Latvijas nacionālā mazākuma priekšstāvji, atzīmējam, ka jaunā Latvijas Tautas Padome jau savā dzimšanas dienā nāca klajā ar demokrātisku principu karogu..."³¹⁶ Nav pamata apšaubīt krievu un ebreju teikto; kā redzam, minoritātes cenšas turēties kopā, kaut vai pa divi, lai ar to viņu teiktais iegūtu lielāku svaru. Ulmaņa kabinets tika apstiprināts un 15. jūlijā viņš apsolīja mazākumtautībām: "Neviens nedomā darīt tautību minoritātēm pārestības. Apvienotajā viengabala Latvijā Valsts Satversmes robežās visām tautībām tiks dota pilnīga iespēja apmierināt savas kulturālās un nacionālās vajadzības..."³¹⁷ Acīmredzot, runājot par "apvienoto viengabala" Latviju Ulmanis (tieši šādu izteicienu lietoja arī Jānis Čakste) lika saprast, ka nekādas teritoriālas (piemēram, latgaliešiem) autonomijas nav pieļaujamas; iespējams, viņš norādīja, ka nebūs arī nekādu eksteritoriālu publiski – tiesisko autonomiju, par kādām jau bija runa kaimiņu Lietuvā un Igaunijā. Viņa nostāja bija atbilstoša Latvijas kā nacionālas valsts interesēm. 15. jūlijā tika ievēlēta jauna Nacionāllietu komisija 12 locekļu sastāvā, kurai būs – kopā ar citām komisijām – jārisina vismaz trīs jautājumi: minoritāšu autonomijas veids un apjoms; mazākumtautību valodu tiesības; mazākumtautību skolas. Otrais un trešais jautājums tiks atrisināts tādā veidā, kurš apmierinās gan latviešus, gan mazākumtautības; pirmā jautājuma risinājums ievilksies.

Kreiso ebreju pārstāvji šajā pašā 15. jūlijā sēdē plašāk kā jebkad formulēja savus priekšstatus par mazākumtautību autonomiju. Tai bija jā sastāv no sekojošiem elementiem: kulturāli – nacionālā autonomija – tiesības uz brīvu kultūras, mākslas un izglītības dzīvi pašu ebreju pārziņā un kontrolē; tas jau nebija nekas jauns. Jauna bija otrā prasība: katrai minoritātei bija jāsaņem valsts garantija par to, ka valsts iestādēs ar likumu tiks nodrošināta minoritāšu pārstāvju nodarbināšana, atbilstoši viņu procentuālam skaitam valsts iedzīvotāju vidū (piemēram, 4–5% no pārvaldes darbiniekiem būtu bijis jābūt ebrejiem); šī prasība, lai arī populāra visās valstīs, kurās bija ievērojams minoritāšu daudzums, bet nedarbojās asimilācija kā galvenais minoritāšu integrācijas modelis, tomēr bija mākslīga un formāla un ignorēja, daudzu citu faktoru skaitā, arī profesionālisma principu, valodu prasmi; valstij bija nepieciešami profesionāli ierēdņi, nevis mākslīgas proporcionalitātes rezultāta ierēdņi (cita lieta – par ko runa ies turpmāk – ir par to,

vai arī spējīgie minoritāšu pārstāvji netika ignorēti valsts dienestā, dodot priekšroku latviešiem); treškārt, tika prasīts, lai tiesās un citās valsts iestādēs gan mutiski, gan rakstiskos iesniegumos tiktu atļauts lietot mazākumtautu valodas, nodrošinot tajās ne tikai iesniegumus, bet arī valsts iestāžu atbildes.³¹⁸ Tās bija pārāk lielas prasības (īpaši – prasība pēc tiesībām uz mutiskām sarunām mazākuma tautas valodā, ko praktiski pat nebija iespējams realizēt; piemēram, tas liktu tiesas vai kādas citas valsts iestādes darbiniekiem pārzināt ne tikai vācu un krievu valodas, kuru zināšanas bija plaši izplatītas, bet arī jidišu un, ja kādam ienāktu prātā uzrunāt viņus senebreju valodā, arī ivritu, un poļu, vai lietuviešu vai pat igauņu valodu!), taču jāatzīmē, ka diezgan liela neskaidrība mazākumtautu valodu lietošanā bija sastopama visu parlamentārās demokrātijas posmu un skaidrību – lai arī nebūt ne vienmēr patikamu mazākumtautībām – ieviesa tikai 15. maija režīms; mazākumtautību vidū nerima arī teorētiskas diskusijas par personālu, publiski – tiesisku autonomiju (jeb, kā toreiz to sauca – nacionāli personālu autonomiju); biežāk tās atgādināja mākslīgas konstrukcijas, nevis atbilstību realitātei;³¹⁹ (piemēram, viens no priekšlikumiem – ļoti līdzīgs tam, kas tika īstenots Lietuvā – izteicās par to, lai nacionāli – personālu autonomiju piešķirtu tikai trijām minoritātēm – krievi, ebrejiem un vāciešiem, kuriem būtu tiesības vēlē savas Nacionālās Padomes, bet Latvijas valdībā būtu trīs – ! – nacionālo lietu ministri, krievi, ebrejiem, vāciešiem).³²⁰ Kulturālā autonomija – saprotama un realizējama lieta – bija tā, pēc kuras varēja un vajadzēja tiekties. Ulmaņa atgriešanās Rīgā un pagaidu valdības darbības atsākšana atvēra durvis straujai ebreju sabiedriskās un kultūras dzīves atjaunotnei. Jau 7. jūlijā Rīgā, biedrības “Karmel” telpās, savu pilnsapulci sasauca “Bunds”; 13. jūlijā, pēc ilga pārtraukuma, Melngalvju namā notika ebreju tautas mūzikas vakars, ko bija noorganizējusi cionistiskā biedrība “Ceire–Cion”; lai arī priekšā vēl bija bermontiāde, nu vairs ebreju dzīve neapklusā ne uz mirkli.

1919. gada jūlijā sāka pienākt ziņas par pirmajiem antisemitiskajiem incidentiem Ulmaņa pagaidu valdības kontrolētajā teritorijā. 7. jūlijā Parīzes miera konferenci sasniedza ASV misijas Baltijā vadītāja pulkvežleitnanta V. Grīna ziņojums, kurā bija atzīmēts antisemitisma pieaugums Lietuvā un Latvijā.³²¹ Varētu pieņemt, ka Grīns, kurš pārstāvēja pret Latviju un abām pārējām Baltijas valstīm visnelabvēlīgāk noskaņoto ASV, bija neobjektīvs, taču ir jāatzīmē: 1919. gada vasarā ideoloģiskā antisemitisma ziņā aina Latvijā bija pavisam nabadzīga – to pauda laikam vēl tikai bagātais namsaimnieks un latviešu sabiedriskais darbinieks Jānis Dāvis, kurš 8. jūlijā bija apsveicis Ulmani – namsaimnieku vārdā – ar atgriešanos Rīgā, vēl nebija nonācis pie “pārliecības”, ka Ulmanis kalpo žīdiem, taču jau cēla trauksmi par to, ka “... žīdi ... strādā pret Latvijas patstāvību...”³²² Bija sācies viņa kā aktīva ideoloģiska antisemīta ceļš. Taču 1919. gada vasarā jau bija notikušas –, lai arī samērā nenozīmīgas – arī praktiskas pārestības pret ebrejiem, sākot ar notikumiem Jaunjelgavā (Frīdrihstatē) un laikam arī citur. 5. jūnijā komunisti tika padzīti no Krustpils; vēlāk – arī no Daugavas otrā

(Kurzemes) krasta, no Jaunjelgavas apriņķa un no pašas Jaunjelgavas (kurās ziedu laiki kā aktīvam tirdznieciskam centram – ar 50–70% ebreju no visiem pilsētas iedzīvotājiem – bija jau sen garām un tagad pilsētiņā bija labi ja 2000 iedzīvotāju, tomēr kādi 25% joprojām bija ebreji). Zaldāti droši vien bija veikuši kara apstākļos gandrīz neizbēgamos disciplīnas pārkāpumus un aplaupījuši vairākas ebreju bodītes vai nenomaksājuši par primitīvo pirkumu – tabaku, cukuru, taču diez vai ko citu. Pēkšņi, 26. jūlijā, Rīgas krievu laikraksts “Rižskoje Slovo” nopublicēja īsu, bet uztraucošu rakstu ar nosaukumu “Par ebreju grautiņu Frīdrihštātē”; rakstā bija uzsvērts, ka 18. jūlijā Jaunjelgavā esot noticis grautiņš: 6 vai 7 ebreju mājas ir aplaupītas, 40 000 rubļu atņēmts un – pats galvenais – divas ebreju meitenes esot izvarotas; to esot veikuši latviešu zaldāti un laikraksts uzstāja, ka virsnieki neko neesot darījuši, lai viņus savaldītu; šaubu neesot – tas bijis “pogroms”.³²³ Atliekot uz brīdi pie malas šo rakstu un notikumus Jaunjelgavā, jāatzīmē, ka pati Ulmaņa valdība bija slepeni atzinusi, ka antisemitiskie incidenti ir notikuši un notiek. 23. jūlijā iekšlietu ministrs Miķelis Valters rakstīja apsardzības ministram ģenerālim Dāvim Simonsonam: “Iekšlietu Ministrijā pēdējā laikā ienāk ziņas, ka Latvijas armijas kareivji izturas ļaunprātīgi pret ebrejiem, kā frontes joslā, tā arī aizmugurē, kādēļ lūdzu dot attiecīgu rīkojumu komandējošam personālam, lai turpmāk novērstu tamlīdzīgu kareivju izturēšanos, kura var izsaukt nevēlamas parādības.”³²⁴; diezgan nemierīgi bija arī Rīgā, kur darbojās vairāku virsnieku un karavīru banda; tiesa, lau-pīšanas piedzīvoja jebkuras tautības cilvēki; tās nebija specifiski tikai pret ebrejiem vērstas.*

Tātad tas, ka antisemitiskie incidenti bija notikuši, nebija apšaubāms, bet “Rižskoje Slovo” nopublicētais raksts valdībai bija pat zināmā mērā izdevīgs un tika izmantots kā iegansts vārda brīvības ierobežošanai (tiesa, nav jāizmirst – kara laikā); 28. jūlijā tika ieviesta iepriekšēja kara cenzūra visiem izdevumiem Rīgas, Cēsu, Valmieras un Valkas apriņķos; tika aizliegts kritizēt bruņotos spēkus. “Rižskoje Slovo” acīmredzami bija pārspīlējis un 31. jūlijā laikraksts atzina, ka “pogroms” (grautiņš) Jaunjelgavā nebija noticis un ka redakcija bija paļāvusies uz kļūdainu informāciju,³²⁵ taču jau bija par vēlu: 5. augustā iznāca tās pēdējais numurs un laikraksts tika slēgts.

* Vienā no bandām bija leitnants Jānis Ticmanis, leitnants Oskars Ikkerts, virsleitnants Jānis Dzērve, kareivis Alfrēds Pavelkopps, virsnieka v.i. Vilis Feldbergs un vēl citi, neidentificēti kareivji vai virsnieki. 1919. gada vasarā Rīgā viņi bija aplaupījuši vairākus dzīvokļus; lielākā upuru grupa bija latvieši, taču vardarbību piedzīvoja arī daži ebreji. 1919. gada 15. jūnijā viņi bija apcietinājuši Josefu Veinbergu un atņēmuši viņam naudu; 2. augustā bandīti bija iebrukuši Meiera Boroka dzīvokli Elizabetes ielā 58 un “...lietojot pret Boroku varas darbus...”, atņēma naudu; naktī uz 4. augustu notika iebrukums Benciona Lipšica dzīvokli Stabu ielā 72. Bandīti tika atklāti, apcietināti un nodoti Kara tiesai. – Armijas Virspavēlnieka pavēles. 1919.–1920. gads. Tiesu daļa. 578.-583. lapa. – LVVA Zinātniskā bibliotēka.

Ulmaņa valdība bija ļoti uzmanīga un rūpējās par to, lai par vēl starptautiski neatzīto Latviju ārzemēs nerastos priekšstats kā par antisemitisku zemi; iespējams, sods avīzei bija par bargu, taču tā arī bija laba mācība presei, īpaši – krievvalodīgai: valdība bija stingri apņēmusies apkarot melīgās baumas (piemēram, nekādas izvarošanas Jaunjelgavā nebija notikušas; diez vai jāšaubās par to, ka izvarošanu gadījumā – ja tādas patiešām būtu bijušas – vainīgie tiktu nodoti Kara tiesai, kā tas, piemēram, notika vēlāk, Bermontiādes laikā, kad daži Latvijas armijas karavīri bija izvarojuši vācbaltu sievietes). Slēgtā laikraksta vietā tā izdevēji atvēra jaunu – “Narod”, kuru piemeklēja tāds pats liktenis – 12. septembrī arī tas tika slēgts, gandrīz par to pašu – par nepamatotiem apgalvojumiem, ka Tautas Padomē valdot antisemitiski noskaņojumi; 14. septembrī, toties, sāka iznākt laikraksts “Segodnja”, kuram bija lemts ne tikai ilgs mūžs, līdz pat Latvijas bojā ejai 1940. gada jūnijā, bet arī slavens mūžs – pateicoties laikraksta izdevējiem un īpašniekiem, jau minētajam Poļakam un Liepājā dzimušajam Jēkabam Brāmsam (1898–1981), tas kļuva par vienu no izcilākajiem un novatoriskākajiem demokrātiskajiem laikrakstiem krievu valodā visā Eiropā un pat pasaulē.³²⁶

Lai arī Jelgavā bermontieši jau perināja uzbrukumu Rīgai, bet Latgalē vēl valdīja komunisti, Tautas Padome konsekventi īstenoja vienu no saviem galvenajiem uzdevumiem: tiesiski sagatavot Satversmes Sapulces vēlēšanas; tam bija nepieciešams likums par pavalstniecību – tikai pavalstnieki (pilsoņi) varēja vēlēties īsto parlamentu un bija tiesiski jānosaka, kas ir Latvijas pavalstnieks. 14. augustā Padomei tika piedāvāts Iekšlietu ministrijas sagatavots pavalstniecības likums, kura pirmais, svarīgais punkts noteica: “Par Latvijas valsts pilsoni skaitās ikkatrs agrākās Krievijas valsts pavalstnieks, bez tautības vai ticības izšķirības, kurš dzīvo Latvijas robežās, ir cēlies no Latvijas robežās ietilpstošiem apgabaliem un nav līdz šī likuma izsludināšanas dienai pārgājis svešā pavalstniecībā”.³²⁷ Kā redzam, likuma principi bija tolerantī, pilnīgi atbilstoši Tautas Padomes deklarētajai Latvijas – Latvijas Tautas Valsts idejai: netika izvirzīti etniskie kritēriji pavalstniecības iegūšanai (“bez tautības vai ticības izšķirības”); tika izvirzīts teritoriālās piederības princips (*ius soli* – piederība vai izcelšanās no Latvijas teritorijas) un bijušās Krievijas pavalstniecības princips (*ius sanguinis*).³²⁸ Minoritāšu – un ne tikai ebreju, bet ebreju jo īpaši – stingrus iebildumus izraisīja sekojošā likuma formulējuma daļa: “...ir cēlies no Latvijas.”; vācbaltietis Dr. P. Šimanis oponentēja: “Viens ir citur dzimis, bet visu savu mūžu nodzīvojis zemē {Latvijā}, ar savu darbu un zināšanām bijis valstij derīgs.”; ebrejs Žano Trons uzstāja, ka ir daudz Latvijas iedzīvotāju, kuri nav cēlušies no Latvijas, bet “pastāvīgi dzīvo Latvijā un uzskata Latviju par savu dzimteni.”³²⁹ Skaidrs, tieši ebrejiem formulējums “cēlies no Latvijas” bija diezgan neizdevīgs, lai arī tā kaitīgumu viņi pārspēja, nodēvējot pavalstniecības likumu par antisemitisku. Tiesa, daļa ebreju, kuri dzīvoja Latvijā, bija cēlušies, visbiežāk, no tās Vitebskas guberņas daļas, kura nebija Latgale un neietilpa Latvijā; bija arī tādi, kuri nāca vēl no dziļākas Baltkrievijas vai Ukrainas. Ebreju pārstāvju Tautas Padomē vēlēšanās mainīt likuma formulējumu tādā veidā, lai

arī šie ebreji kļuva par Latvijas pilsoņiem, bija pilnīgi saprotama lieta, kura nebūt neapdraudēja Latvijas kā nacionālas valsts raksturu. Trīs ebreju pārstāvji – Trons, Fišmanis un Lackijs – iesniedza papildinājumu pirmajam pantam: par Latvijas pilsoni skaitās: tika saglabāts viss piedāvātais teksts, plus papildinājums, “...kā arī visi tie, kuri līdz 1914. gada 1. augustam pastāvīgi dzīvojuši Latvijā...”³³⁰. Tas bija ļoti sakarīgs priekšlikums, kurš piederības principu (kurš, faktiski, bija “pierakstīšanās princips” – piederība bija pārvērsta par pierakstīšanu, tas ir – kaut kādu dokumentālu apstiprinājumu piederībai; skaidrs, ka piederība un pierakstīšana nebija viens un tas pats) aizvietoja ar “pastāvīgu dzīves vietu”.

Ja šis papildinājums tiktu pieņemts, nekādi ebreju plūdi Latviju nepārludinātu, taču pat saprātīgais un mērenais LZS pārstāvis, advokāts Kārlis Pauļuks centās radīt priekšstatu, ka Latvija zaudētu savu latvisko raksturu: “Mēs gribam, ka šī valsts ir latviešu valsts. Tagad latvieši te ir majoritāte – mēs gribam arī, lai uz priekšu tā paliek, lai viņiem ir galējs vārds visos valsts jautājumos...”³³¹. Pie Pauļuka teiktā būtu grūti ko piebilst, lai arī vismaz principa limenī tobrīd vēl runāja par Latviju – Latvijas tautas valsti; ebreju ieteiktais papildinājums pat, ja tas tiktu pieņemts, latviešu majoritāti neapdraudētu nemaz. Tomēr Padome demonstrēja vēlmi panākt kompromisu un Padomes juridiskā komisija piedāvāja labotu pirmā panta redakciju, kuru arī pieņēma, kopā ar visu pavalstniecības likumu, 23. augustā; tagad pirmais pants bija sekojošs: “Par Latvijas valsts pilsoni skaitās ikkatrs agrākās Krievijas valsts pavalstnieks, bez tautību un ticības izšķirības, kurš dzīvo Latvijas robežās, ir cēlies no Latvijas robežās ietilpstošiem apgabaliem, vaj uz Krievijas likumu pamata bija jau pirms 1914. gada 1. augusta piederīgs pie šiem apgabaliem un nav līdz šī likuma pieņemšanas dienai pārgājis svešā pavalstniecībā”.³³² Ebreju iebildumi joprojām bija divējādi – par to, ka likumā bija saglabāts formulējums par izcelšanos no Latvijas un par to, ka bija pieminēti Krievijas likumi (proti, kāda ebreju daļa varbūt bija dzīvojusi Latvijā, īpaši – Rīgā, Vidzemē vai Kurzemē, bet nelegāli, tas ir – ne uz Krievijas likumu pamata). Jau ar 1920. gada jūniju, tikko savu darbu sāka ievēlētā Satversmes Sapulce, ebreji neatlaidīgi darbojās par labu likuma labojumiem.³³³

Tieši tajā laikā, kad Tautas Padome veidoja demokrātiskās Latvijas likumdošanu, Jelgavā pulcējās Latvijas nāvigākie ienaidnieki: vācu spēki, kuri nebija galīgi sakauti Cēsu kaujās, dažāda paveida krievi – no pārliecinātiem monarhistiem un vienotās, nedalāmās Krievijas aizstāvjiem līdz visu veidu avantūristiem un sabiedrības padibenēm; 12. jūnijā Jelgavā bija ieradies Pāvels Bermonts, persona ar tumšu biogrāfiju, pasaules staigulis. Tas, ka viņš kļuva par t.s. Rietumu brīvprātīgās armijas komandieri, liecināja, cik zemu bija krituši vācieši un t.s. baltie krievi. Kopējais bermontiešu skaits bija varbūt pat savi 15 000, no kuriem divas trešdaļas bija vācieši, pārgērbusies par “krievu brīvprātīgiem”, lai nepakļautos Berlīnes negribīgajai, sabiedroto uzspiestai pavēlei doties mājup: 24. augustā viņi bija sariņkojuši Jelgavā lāpu gājienu, demonstratīvi nepakļaujoties pavēlei atgriezties

Vācijā.³³⁴ Zinot nākamo vēstures gaitu, grūti izvairīties no salīdzinājuma: lāpu gājienos, kurus Vācijā, pēc vairākiem gadiem, organizēs Hitlera nacisti, soļos arī neviens viens Jelgavas gājiena dalībnieks. Antisemitisms bija plaši izplatīts bermontiešu vidū (tikpat labi, kā burtiski rasistisks naidis pret latviešiem). Viens no odiozākajiem Bermonta līdzgaitniekiem bija īpašo uzdevumu ierēdnis un vēlāk pretizlūkošanas darbinieks, bijušais galma padomnieks J. Seļevins, kurš kļuva bēdīgi slavens, regulāri aplaupot Jelgavas ebrejus.³³⁵ Ziņas par bermontiešu pārestībām – varbūt pat pārspilētas – sasniedza Rīgu un motivēja ebrejus aktīvi piedalīties tās aizstāvēšanā (vēsturnieks Mārgers Vestermāns man stāstīja, ka viņa tēvs, lai arī viņam bija "baltā bijete" slinktās redzes dēļ, "aizgāja brīvprātīgos, kad uzzināja par sava drauga bojā eju Jelgavā").

8. oktobra rītā, dažas minūtes pēc deviņiem, vācu–krievu spēki sāka uzbrukumu Rīgai un Dubultiem; ap pulksten 14 dienā kaujas jau bija ļoti sīvas. Tā bija Latvijas un latviešu liktenīgā cīņa ne tikai par valsti un demokrātiju, bet varbūt pat par pašas nācijas izdzīvošanu. "Tēvija – mūsu Latvija ir briesmās", tā vienkārši, bet iespaidīgi stāvokli raksturoja Kārlis Ulmanis. Liekas, ka Rīgas ebreju vairākums jau simpatizēja neatkarīgajai Latvijai, lai arī iespējams, ka provāciskās vai prokrieviskās simpātijas arī bija sastopamas. Pāris dienas pēc bermontiešu uzbrukuma sākuma Rīgā notika kāds traģisks incidents, laikam – vienīgais šādā veidā. 14. oktobrī armijas laikraksts ziņoja: "Nošauti ienaidnieka spiegi. Vakar uz kāda jumta trīs ebreji signalizējuši uz ienaidnieka pusi, pāri Daugavai. Tos pamanija latviešu kareivji, izkratījuši namu un arestējuši spiegos, kuri pēc tam uz tiesas sprieduma nošauti."³³⁶ Savukārt, Rīgas Kaujas rajona komandanta rotmistra Kārļa Gailiša (nejaukt ar pazīstamo Brīvības cīņu dalībnieku Markusu Gailīti) paziņojums acīmredzami par šo pašu incidentu vēstīja: "Notiesāti uz nāvi par spiegošanu un slepenu darbību par labu ienaidniekam 10. oktobrī no Lauku kara tiesas pie Latgales štāba pilsoņi Markus Izraēla d. Meijerovics, Esriļs Markusa d. Meijerovics. Spriedums izpildīts";³³⁷ (trešā ebreja vārds – ja tāds vispār bija un laikraksts nebija kļūdījies – Gailiša paziņojumā nebija). Kara apstākļos tiesa, protams, varēja spriest burtiski uz vietas; vai nošautie patiešām bija vainīgi – kas to zina (varbūt daži ebreji patiešām varēja simpatizēt Bermontam, kura armija tikai formāli bija "krievu", bet faktiski divas trešdaļas tajā bija vācieši un varbūt kādam ebrejam varēja likties, ka atgriežas Vācijā, tomēr ebreju absolūtais vairākums Rīgā un visās citās Latvijas vietās nebija bermontiešu atbalstītāji); incidents, liekas, tika ātri aizmirsts un ebreju – latviešu attiecībās nesaglabājās kā atmiņas svarīga daļa, lai arī, iespējams, ka bija vēl kādi ebreji, kurus no nāves soda izglāba M. Dubins.³³⁸

Bermontiādes laikā ebreji krietnā skaitā sāka brīvprātīgi stāties Latvijas armijā.* Jau 9. oktobrī kā brīvprātīgais iestājās rakstnieks Mihails Cviks,

* 1927. gada 11. novembrī, Lāčplēša dienā, tika nodibināta Žīdu tautības Latvijas atbrīvotāju biedrība advokāta M. Eljašova vadībā (centrālā mītne – Rīgā, Gertrūdes ielā 45). Līdz 1937. gadam biedrībā bija iestājušies 706 ebreji – Latvijas brīvības cīņu dalībnieki (Rīgā – 463 biedri,

kurš redzēja arī Ulmani, apmeklējot ierakumus Daugavas krastā un aprakstīja to vienā no saviem darbiem; brīvprātīgie bija dažāda vecuma – 60 gadus vecais Haims Šterns un gandrīz vai zēni – piemēram, Latvijas Brīvības cīņās piedalījās četri brāļi Blumenau, no kuriem jaunākajam Josifam bija piecpadsmit gadi. Daugavas malā kareivjus aprūpēja arī ebreju žēlsirdīgās māsas (piemēram, Hava Sandlere) un ārsti; 4. novembrī krita studentu bataljona 3. rotas ierindnieks Hiršs Hiršhorns. Liepājā tika izveidota skolnieku rota, kura vairumā sastāvēja no ebreju jauniešiem. Kopumā Brīvības cīņās piedalījās ap 1200 ebreju, četri par varonību izpelnījās Lāčplēša ordeni, pāri par 40 krita. 37 kritušo vārdi tika precīzi identificēti; vēl septiņi kritušie bija ar ebrejiskiem vārdiem un uzvārdiem; iespējams, bija vēl kādi kritušie, kuru vārdi netika atklāti; vismaz divi ebreji krita, karojot vācu landesvēra rindās; tie bija: Zāmuēlis Bašuķevičs, 22 gadus vecs un leitnants Mihails Levensons, 21 gadu vecs, kurš bija kritis 1919. gada 27. oktobrī Latgales frontē. Levensona gaitas ir interesantas – viņa tēvs bija Jelgavas tirgotājs Maksims Levensons; abi viņa dēli – Mihails un Hermanis – jau 1919. gada janvārī iestājās Latvijas pirmajā neatkarības rotā, kas liecināja par viņu patriotiskumu, taču abi bija auguši vācvalodīgā vidē un latviski nerunāja; Hermanis 1919. gada maijā tika nosūtīts uz firsta Līvena nodaļu un turpināja cīņas Igaunijā; Mihails, toties, tika nosūtīts uz vācu landesvēra 2. bataljonu, kura rindās karojot arī krita kaujās pret lieliniekiem (tiesa, 110 landesvērieši krita Cēsu kaujās, cīnoties nevis par Latviju, bet pret Latviju; vai viņu vidū bija bijuši ebreji, to nezinu, bet Latvijā viņi netika atzīti par brīvības cīnītājiem)³³⁹. Ebreji karoja visu ieroču šķiru vienībās: brīvprātīgais A. Margolis Kurzemes artilērijas pulkā, C. Kacens – Latgales inženieru rotā, virsleitnants Maksims Krāmers – 9. Rēzeknes kājnieku pulkā, feldšeris Zāmuēlis Hops izglāba divus smagi ievainotus virsniekus un saņēma Lāčplēša ordeni; pat nelielajā Latvijas kara flotē bija stūrmanis D. Trubeks; 12 ebreji bija dienējuši virsnieka pakāpē, 12 bija bijuši kara ārsti, 9 – kara ierēdņi.³⁴⁰ Rakstniece Ivande Kaija bija ierosinājusi radīt Latviešu sieviešu palīdzības korpusu “Zelta Fondu” (dibināts 5. novembrī), kurā tika ziedots zelts, rotaslietas, lai stiprinātu armiju un valsts kasi Latvijai smagajā brīdī; spriežot pēc pašas I. Kaijas rakstītā, Jelgavas ebreji, pēc tam, kad pilsēta novembrī tika atbrīvota no bermontiešiem, bija ziedojuši “...zelta un sudraba lietas...”³⁴¹. Iespējams, ka bermontiādes dienās bija noticis vēl kāds interesants gadījums; kad bermontieši no Torņakalna apšāudīja Rīgu, cieta vairākas baznīcas, kuras atradās Daugavas tuvumā; 22. oktobrī kristīgo konfesiju pārstāvji nosodīja dievnamu apšaudi; šim nosodījumam, kurš tika darīts zināms sabiedroto misijām, esot pievienojušies arī rabīni.³⁴²

Liepājā – 142). Biedrība bija ļoti patriotiska. Katru gadu, 18. novembrī, tās biedri piedalījās svinīgā gājienā uz ebreju kapsētu, kur notika dievkalpojums par godu Latvijai un kritušo biedru piemiņai. Biedrība saveida kārtībā ebreju karavīru kapus Rīgā un Daugavpilī; 1935. gada maijā biedrība atklāja Rīgā pieminekli 37 kritušajiem ebrejiem. – skat. sīkāk – Žīdu tautības Latvijas atbrīvotāju biedrības Almanachs. – Rīga, 1937.

Tautas Padome turpināja darboties likumdošanas jomā arī Bermontiādes laikā, gatavojot, citu vidū, divus nozīmīgus likumus – Likumu par Latvijas izglītības iestādēm un *Likumu par mazākuma tautību skolu iekārtu*; (visi minoritāšu pārstāvji aktīvi līdzdarbojās skolu iekārtas izstrādāšanā, taču visaktīvākie laikam bija vācbaltieši, kuru pirmie likumprojekti šajā jautājumā tika iesniegti jau augustā). Abi likumi tika pieņemti 1919. gada 8. decembrī, pie tam otrais likums (mazākuma tautību skolas) – bez nevienas balss pret (18 atturējās), kas bija rets gadījums priekšparlamenta dzīvē un kārtējo reizi liecināja par demokrātiskās Latvijas etnisko toleranci. Izstrādājot pirmo likumu – par Latvijas izglītības iestādēm, viskarstākās debātes izraisījās par ticības mācības pasniegšanu skolās; aktīvākais tās aizstāvis bija latgalietis mācītājs Francis Trasuns, aktīvākie pretinieki – sociāldemokrāti. No ebrejiem tikai M. Dubins bija dziļi reliģiozs cilvēks un piedalījās debatēs (viņš runāja krieviski) ar īsu, bet spilgtu piezīmi: “Ārprātīgā slepkavošana un laupīšana no lieliniekiem ir viņu neticīguma sekas”.³⁴³ Sākotnēji uzvarēja antireliģiozais uzskats: “ticības mācība skolās nav pasniedzama”, taču pašā pēdējā brīdī, galīgajā variantā, tomēr tika pieņemts 10. pants, kurš noteica: “Ticības mācība skolās pasniedzama”. Šim pantam klāt nāca piezīmes, no kurām otrā paredzēja, ka “..katra konfesija var prasīt mācības{ticības}pasniegšanu, ja skolā atrodas šās konfesijas desmit skolēnu”; tā arī bija ļoti liberāla pieeja un pavēra diezgan plašu ceļu ticības mācībai.³⁴⁴ 41. pants noteica, ka minoritātēm tiek garantētas tiesības atvērt savas skolas, bet valstij un pašvaldībām mazākuma tautību skolas ir jāuztur; šīs tiesības tika tūlīt arī precizētas ar otro likumu (tikai jau minētais Trasuns šaubījās vai, ņemot vērā šo pantu, minoritātēm vēl vajag atsevišķu skolu likumu; neviens cits tā vajadzību neapšaubīja; diemžēl, jau vistuvākajā laikā izcilais latgalietis sāka paust arī atklāti antisemitiskas idejas). Piezīme pie 41. panta pat paredzēja, ka tur, kur nav pietiekoši daudz minoritāšu skolēnu, lai atvērtu skolu – tam bija nepieciešams tikai 60 attiecīgās tautības bērnu – ļoti liberāla norma – bija jānodrošina atsevišķu klašu atvēršanu latviešu solās (“Mazākuma tautības Latvijas pilsoņiem it tiesības prasīt sevišķas klases, ja tām salasās vismaz 30 vienas tautības skolēnu...”) ³⁴⁵. Abi likumi tiesiski sagatavoja minoritāšu faktisko *kulturālo autonomiju* (tobrīd nereti tika lietoti ne mazāk par septiņiem dažādiem apzīmējumiem kulturālajai autonomijai,³⁴⁶ taču praktiskajā dzīvē tā nozīmēja, galvenokārt, skolu autonomiju; neviens likums nespētu nodrošināt piemēram, minoritāšu mākslas uzplaukumu, jo tā nav atkarīga no likumdošanas, bet no pilnīgi citiem un neprognozējamajiem faktoriem; “...autonomā ebreju kultūra Latvijā bija galvenokārt ebreju nacionālās skolas...”³⁴⁷).

Minoritātes ieguva tiesības veidot savu skolu nodaļu (faktiski – pārvaldi), kuru vadīja minoritāti pārstāvošs ierēdnis, kas tika iecelts pēc konsultācijām ar minoritātes deputātiem Latvijas parlamentā; skolu pārvaldei bija padomdevēja tiesības Ministru Kabineta sēdēs, pie tam – ne tikai izglītības, bet visos minoritātes kultūras dzīves jautājumos (visos jautājumos, “..kuri aizķer viņa reprezentējamās tautības kulturēlo dzīvi..”; kā redzam, latviešu valoda vēl tikai pielāgojās likumdošanai); tas bija apliecinājums faktiski pa-

stāvošai kultūras autonomijai. Ebreju skolu pārvaldi no 1919. gada beigām līdz pat K. Ulmaņa apvērsumam 1934. gadā vadīja viens un tas pats pedagogs un cienījams sabiedriskais darbinieks (kādu laiku arī politisks aktivists un Satversmes Sapulces deputāts), jau minētais Jēkabs Landaus. Pie minoritāšu skolu nodaļas bija jāveido padome, kura sastāvēja no nodaļas priekšnieka, apakšnodaļu vadītājiem, trīs delegātiem no attiecīgās minoritātes politiskajām vai sabiedriskajām organizācijām un trīs šīs minoritātes skolotāju savienības biedri. Tas nodrošināja zināmu demokrātismu un dažādu viedokļu par izglītību saskaņošanu³⁴⁸ (ebreju vidū domstarpības bija ievērojamas un faktiski nekad netika pārvarētas). 8. decembra likums bija pirmais, bet ne pēdējais solis pretim ļoti liberālam mazākuma tautību jautājuma risinājumam, kura rezultātā minoritātes Latvijā ieguva tādas tiesības, kuras nekad agrāk nebija baudījuši paši latvieši un kuras bija pat lielākas, nekā tās, kuras garantēja t.s. mazākuma tiesību līgumi, kurus Tautu Savienība bija uzspiedusi Polijai, Čehoslovākijai, Rumānijai, Ungārijai, Bulgārijai un citām valstīm.³⁴⁹

Latvijas Augstskola (*Universitāte*) jau bija darbojusies vairākus mēnešus un studentu nacionālais sastāvs decembra vidū bija sekojošs: 75,1% – latvieši; 21,8% – ebreji; krievi un vācieši – tikai pa vienam procentam katrs.³⁵⁰ Ebreju īpatsvars bija ļoti augsts (mehānikas fakultātē ebreji pat bija vairākumā, bet ķīmijas fakultātē – tik pat cik latviešu): tuvu piecām reizēm vairāk nekā ebreju skaits iedzīvotāju vidū, apliecinot spēcīgu ebreju tieksmi pēc akadēmiskās izglītības, kuru motivēja vismaz divi faktori – ebreju urbānā sociālā struktūra (pilsētu vidusšķira), labvēlīgāka izglītības iegūšanai nekā, piemēram, latviešu piesaiste agrārām nodarbēm, un jebkādu etnisku ierobežojumu neesamība Latvijas Universitātē – tā bija pirmā reize ebreju vēsturē bijušās cariskās Krievijas teritorijā, kad šādu ierobežojumu nebija un ebreji to pilnībā izmantoja. Ebreju, ieskaitot – ārzemnieku, augstais īpatsvars nodarbināja Universitātes vadību, kurai nācās risināt vismaz divas, lai arī atšķirīgas pēc nozīmes, problēmas. Pirmā bija: kā saskaņot Universitātes kā nacionālas augstskolas – kurā pirmo reizi latviešu tautas vēsturē latvieši saņēma iespēju iegūt augstāko akadēmisko izglītību latviešu valodā – ar universitāšu atvērtības principu, kurš paredzēja, ka uzņemti tiek visi ar atbilstošām sekmēm un spēju nomaksāt mācību maksu. Šķietami vienkāršākais līdzeklis ebreju skaita samazināšanai būtu bijis *numerus clausus* ieviešana, taču to noraidīja Universitātes padome kā nesavienojamu ar neatkarīgās Latvijas tolerantajiem etniskajiem principiem; nebija arī iedomājams, ka to būtu atbalstījusi valdība vai Tautas Padome – abas stingri turējās pie Latvijas – Latvijas tautas – principa (jauno valstu vidū *numerus clausus* tuvojās tikai Ungārijai, kura to ieviesis 1920. gada septembrī). Otrs līdzeklis, kurš tika pieņemts, bija obligāta mutiska latviešu valodas pārbaudījuma ieviešana, kurš patiešām samazināja ebreju studentu skaitu, lai arī ebreji līdz pat 1940. gadam palika lielākā etniskā minoritāte universitātē; pret latviešu valodas pārbaudījumu Latvijā neko nevarēja iebilst ne no viena redzes punkta, lai arī daudziem ebrejiem, īpaši – no krievvalodīgās Latgales, tas nebija

viegls pārbaudījums, sevišķi – Latvijas neatkarības pirmajos gados. Cits jautājums bija lingvistiskas dabas – kā saukt ebreju studentus: par ebrejiem vai par židiem. Jau tobrīd vārdam žids nereti bija antisemitiska pieskaņa, kura nebūt ne vienmēr bija nākusi tikai no Krievijas. Universitātes rektors profesors Ernests Feldbergs bija viens no pirmajiem Latvijā, kurš bija gatavs visās augstskolas oficiālajās publikācijās vārdu žids aizstāt ar neitrālāku – ebrejs (kuru jau samērā plaši lietoja Latvijā, t.sk. – Tautas Padomē, piemēram, referente par augstāk minētajiem izglītības likumiem, pazīstama pedagoge Valerija Seile); virsroku tomēr guva autoritatīvo valodnieku J. Endzelīna un J. Šmita viedoklis, ka “žids” ir “vēsturiski pareizs” termins un jāsaglabā;³⁵¹ tomēr jau uz šo brīdi “vēsturiski pareizais” tika lietots arī ar skaidru negatīvu pieskaņu. Lai arī nav noliedzams, ka ebreji varēja sadurties arī ar antisemitiskām noskaņām Universitātē, tās vēl nebija tik stipras – ne augstskolā, ne valstī kopumā – lai ebreju stāvokli raksturotu kā “..neskaidru un nedrošu...”, kā tas ir darīts dažos akadēmiskos pētījumos³⁵² (tiesa, laikam gandrīz neviens ebrejs, kurš absolvēja Latvijas Universitāti, netika atstāts tajā, lai turpinātu zinātnisko darbu – arī Universitātē diezgan konsekventi īstenoja t. s. latviskošanas politiku).

Politiski ebrejus kā nāciju vai kā ticību nekas neapdraudēja – viņu, tāpat kā jebkuras citas nācijas, tiesības uz līdztiesību bija nodrošinātas un tās neapšaubīja neviens kaut cik nopietns politisks spēks. Fiziski ebrejus – protams, ne visus un ne visur Latvijā – varēja apdraudēt antisemitiski incidenti, īpaši – 1920. gada vasarā, trijās vietās – Rīgā, Daugavpilī un Rēzeknē, taču valdības rīcība to savaldīšanā bija pietiekoši enerģiska (varbūt, izņemot Daugavpili 1920. gada jūlijā – augustā) un tie nekad nepārauga grautiņos (skat. turpmāk). 1919. gada beigās–1920. gada sākumā antisemitiskie priekšstati bija saistīti ar divām lietām; pirmkārt, izplatījās uzskats par to, ka ebreji par maz piedalās brīvības cīņās; otrkārt, ka gandrīz vai katrs ebrejs ir valūtas spekulants. Par pirmo apgalvojumu būs runa turpmāk; par otro ir jāsaka sekojošais. Karu sagrautajā Latvijā bija apgrozībā neskaitāmi maksāšanas līdzekļi un valdības mēģinājumi stabilizēt Latvijas rubli ar administratīviem līdzekļiem, vienlaikus drukājot to milzīgos apjomos, bija neveiksmīgi. Spekulācijas acīmredzami bija bijušas un tas nopietni uztrauca valdību. 1919. gada 29.–31. decembrī Armijas virspavēlnieka štāba Operatīvās daļas Izlūkošanas nodaļās virsnieki Rīgā veica speciālu operāciju – “...naudas spekulantu ķeršanu.”; tika uzskatīts, ka spekulanti “dzenot Latvijas naudu uz leju”. Par operācijas rezultātiem tika ziņots pašam Ulmanim. Tika aizturēti vai apzināti kādi desmit spekulanti vai personas, kuras tika uzskatītas par spekulantiem (priekšstats par to, kas ir spekulācija un kas – naudas maiņa, bija diezgan izplūdis un spekulantos varēja tikt ieskaits personas, kuras veica valūtu maiņu). Visi viņi bija ebreji,³⁵³ tomēr desmit vai pat divdesmit spekulantu vai “spekulantu” nebija visi Rīgas ebreji; galu galā, tikai stipra lata ieviešana pēc trīs – četriem gadiem un Latvijas saimniecības atkopšanās no milzīgajiem postījumiem kļuva par stabila pamatu spekulāciju norietam.

1919. gada beigās, pēc bermontiešu galīgas sakāves,* bija pavērts ceļš brīvības cīņu pēdējam cēlienam – Latgales atbrīvošanai. Latgale komunistu varā bija cietusi visilgāk, visur – vismaz pilnu gadu, bet pašās austrumu pamalēs – tuvu gadam un diviem mēnešiem. Daugavpils, agrāk plaukstošais ebreju dzīves centrs, bija burtiski izpostīts. Ar 1919. gada martu “sarkanais terors” šeit bija ieguvis milzīgu vērienu; 28. martā Dubrovinsku parkā tika nošauti 76 pilsētas pazīstami sabiedriski un saimnieciski darbinieki; nogalināts tika arī vācu laika pilsētas galva J. Movšenzons un vairāki citi ebreju uzņēmēji.³⁵⁴ Vietējo ebreju iesaistīšanās padomju varas orgānos – ņemot vērā ebreju lielāku īpatsvaru pilsētas iedzīvotāju vidū un ebreju proletāriskāku sociālu struktūru salīdzinot ar Rīgu – bija redzamāka, taču ne nozīmīga; bija izveidotas divas LKP ebreju sekcijas – Rēzeknē un Daugavpilī. Tikai divi ebreji ieņēma vadošus amatus: Movša Kabs bija LKP Daugavpils apriņķa komitejas loceklis (viens no septiņiem), Dāvids Vaisfelds – LKP pilsētas komitejas loceklis (arī viens no septiņiem).³⁵⁵ Pats ebreju skaits Daugavpilī bija ļoti mazs, gandrīz vai neticami mazs: tas bija samazinājies

* Ar viņu sakāvi Latvijā stāsts vēl nebija galā un tam bija traģisks turpinājums visai Eiropai un ebrejiem it īpaši – daudzi bijušie bermontieši un citu brīvprātīgo vienību dalībnieki – *Freikorpskämpfer* vai t.s. baltikumieši, tie, kuri bija karojuši Baltijā, pēc atgriešanās Vācijā iestājās nacionālsociālistu (sākotnēji – Vācu Strādnieku Partijas – DAP) rindās. Tieši 1919. gada rudenī, 16. septembrī, Ā. Hitlers bija pirmo reizi rakstiski formulējis savus mērķus t.s. ebreju jautājumā Vācijā jomā: ebreji nav reliģija, bet rase; antisemitismam jābalstās uz faktiem, nevis uz emocijām; emocijas var radīt pogromus, bet nevar atrisināt “ebreju jautājumu”; tikai racionāls antisemitisms var panākt pirmo galveno mērķi – sistemātisku pilsoņu tiesību atņemšanu ebrejiem un pēc tam sasniegt gala mērķi – atbrīvošanos no ebrejiem vispār (Edourd Husson. “Solution Finale”: Qui est responsable. – L’Histoire, janvier – mars, 2003, p. 89; Ian Kershaw. Hitler. 1889–1936: Hubris. – London, 1998, p. 125; par baltikumiešiem nacistu rindās – Edgars Andersons. Latvijas vēsture. 1914–1920. – Stokholma, 1967, 538., 547.lpp). Lai arī ne katrs baltikumietis iestājās nacistu partijā, viņu loma politisko slepkavību īstenošanā Veimāras Vācijā bija liela. Uzskatāms piemērs ir Ernests Zalomons (*Ernst von Salomon*); dzimis Vācijā, viņš 1919. gadā septiņpadsmit gadu vecumā nonāca Latvijā un karoja Bermonta pusē. “Mēs medījām latviešus kā zaķus... mēs iznīcinājām katru, kas nokļuva mūsu rokās, dedzinājām visu, kas dega...”, tā viņš aprakstīja baltikumiešu rīcību savā 1930. gadā izdotajā autobiogrāfiskajā stāstā “Iztumtie” (*Die Geuchteten*). Šīs mežonības tikai atvestas atpakaļ uz Vāciju – atgriezies mājās, viņš ne tikai kļuva par rakstnieku, bet, vispirms, par ekstrēmistu, kurš bija ārlietu ministra Valtera Ratenava, pēc tautības – ebreja, noslepkavošanas 1922. gada jūnijā organizators. Daudzi baltikumieši kļuva par Vācijas armijas ģenerāļiem, bet Oto Vāgeners – par saimniecības ministru nacistu varas laikā.

kara gados dramatiski, tik lielā mērā, kā nebija samazinājies nevienas ci-
tas tautības skaits nevienā citā Latvijas vietā un bija laikam tikai ap 9000
(salīdzinot ar 55 000 1913. gadā) 1919. gada pirmajā pusē, bet komunistu
ebreju sekcija bija burtiski mikroskopiska: 1919. gada aprīlī tajā bija tikai
17 biedri, 16 kandidāti un 12 līdzjutēji;³⁵⁶ tāpat, kopā – tikai 45 cilvēki no
9000! Daugavpils ebreji pat padomju terora apstākļos bija palikuši uzticami
savam dzīves veidam, reliģijai, vai arī tie, kuri nebija reliģiski, glabāja uztici-
cību savam senajam aizstāvim, antikomunistiskajam Bundam (arī kopumā
visā Latgalē ebreju komunistu skaits nekad nebija pārsniedzis niecīgos 4 %;
pat poļu bija bijis vairāk – 6%)³⁵⁷. Par ebreju negatīvo nostāju pret komu-
nismu uzskatāmi liecina Rēzeknes un Ludzas – divu lielu Latgales ebreju
centru – vietējo LKP organizāciju sastāvs: neviena, pat ne vismazākā ama-
tā, praktiski nebija neviena ebreja; pat Varakļānos, kur ebreji bija puse no
iedzīvotājiem, komunisti bija tikai vietējie latgalieši vai no Rīgas atsūtītie
latvieši (piemēram, Varakļānu apriņķa politisko nodaļu – padomju Latvi-
jas čeku {politisčeskij otdel čeka} – vadīja latvietis Kārlis Miņķis; tas pats –
Viļānos: Pēteris Pērkons, nākotnē, ievērojams padomju čekists, drošības
dienesta majors)³⁵⁸. 1919. gada 23.–25. novembrī Rēzeknē notika Latgales
komjauniešu (Latvijas Komunistiskās Jaunatnes Savienība) konference,
kura arī pierādīja, ka ebreju loma komunistiski noskaņoto jauniešu vidū pat
Latgalē bija nenozīmīga: tikai viens ebrejs – Nosons Alperovičs – tika ie-
vēlēts organizācijas Centrālajā Komitejā (tajā bija deviņi locekļi) un laikam
tikai divi citi ebreji – J. Vorgiafiks un T. Segale – bija bijuši kaut cik redzami
komjauniešu darbā; par LKJS – kurai bija atļicis legāli darboties tikai divus
mēnešus – vadītāju tika ievēlēts Jānis Krūze.³⁵⁹

Rīgas presē parādījās pavisam drūmas ziņas par stāvokli Daugavpili –
cietumi pilni, spīdzināšanas un nāves sodi – ikdienas parādība; 2000 cilvē-
ku esot nošauti līdz 1. jūnijam un vēl vairāk iet bojā no tifa.³⁶⁰ Tik daudz cil-
vēku nebija nošauts, taču pārējais bija patiesība: padomju varas laikā 1919.
gadā Daugavpili izmīra tuvu 10% iedzīvotāju; ebreju dzimstības un mirša-
nas attiecības bija burtiski traģiskas – 1919. gadā piedzima tikai 178 bērni,
bet nomira 1255 cilvēki. Pirmā pasaules kara (galvenokārt) un lielinieku
varas rezultātā 1919. gada beigās pilsētā bija, pats lielākais, 9000–10 000
ebreju, piecas reizes mazāk kā pirms kara.³⁶¹ Latgalē cionistiski noskaņotie
ebreji tika pakļauti padomju varas arvien naidīgākai nostājai pret cionismu,
kura iezīmējās visā Krievijā: 1918. gadā jau bija slēgti visi cionistu preses
izdevumi ivritā un jidišā; 1919. gada jūlijā pienāca gals arī pēdējam izdevu-
mam (*Хро́ника еврейской жи́зни*) krievu valodā; lai arī oficiāli cionistu orga-
nizācijas vēl nebija aizliegtas, ebreju komunistu (*Центра́льное Бюро Евсе́кции
при ЦК РКП (б) – Криве́йской Ко́мунистической (бо́лшеви́кской) парти́и Центра́ль-
ной Ко́митеты Евре́йской Се́кции Центра́льного Бюро*; šīs sekcijas izveidošanas iniciators
bija Josifs Staļins, tautību lietu komisārs) ierosinājuma rezultātā 1919. gada
2.–6. jūnijā Maskavā notika ebreju sekciju otrā konference, kura pieprasī-
ja aizliegt cionistu darbību. Krievijas Komunistiskās (boļševiku) Partijas
Centrālā Komiteja 1919. gada 1. septembrī pieņēma slepenu lēmumu, kurš

paredzēja tālākas represijas pret cionistiem un speciālas grupas cīņai ar cionismu un ebreju kontrrevolūciju izveidošanu Krievijas Ārkārtējā Komisijā (čēkā); pāris dienas agrāk, 30. augustā, tika aizliegta ivrita – "kontrrevolucionāras valodas" – mācīšana (šo aizliegumu pieprasīja Krievijas Izglītības Tautas Komisāra vietnieks, pazīstamais vēsturnieks M. Pokrovskis; ņemot vērā to, ka Palestīna atradās britu pārvaldē, cionisti tika vērtēti kā britu imperiālisma agenti).³⁶² Padomju Latvijā Stučka pat nedaudz apsteidza "centra" lēmumus – kā tas viņam bija raksturīgs vairākās jomās: lai arī Krievijā cionistus jau vajāja kā "britu spieģus", lēmums par visu cionistisko aktivitāšu aizliegšanu vēl nebija pieņemts, toties padomju Latvijā jau 1919. gada augustā cionistisko organizāciju darbība tika aizliegta un vairāki cionisti tika represēti.³⁶³

Sākot ar 1919. gada maiju padomju vara Latgalē sāka apcietināt ebrejus, kuri tika turēti aizdomās par sadarbību vai simpātijām baltgvardiem – nevis K. Ulmaņa valdībai, kuru latviešu komunisti arī sauca par baltgvardiem, bet istenajiem baltgvardiem vai citiem pretpadomju spēkiem Krievijā, īpaši – Latgalei tuvajos krievu novados, kur sāka pulcēties N. Judeņiča armija. Pirmie aresti notika Rēzeknē: maijā tika apcietināts Solomoms Lurjē – par pilsētnieku vervēšanu balto krievu Ziemeļu armijā; par to pašu apcietināja Ļevu Zaidinu; jūlijā Rēzeknē apcietinājumā nonāca Calla-Simka Greismans, par darbošanos Judeņiča labā; 9. augustā tika apcietināts Jakovs Ribins, bet 10. augustā – Zālamans Lufts; abus apsūdzēja baltgvardu atbalstīšanā; 10. septembrī Rēzeknē apcietināja visu Plineru ģimeni, piecus cilvēkus – Gaņu, Grigoriju, Jeremiju, Raisu un Rozu Plinerus – kā kontrrevolucionārus. Terors tika izvērstis arī Daugavpilī, kur augustā – septembrī tika atklāta pretpadomju organizācija un tika apcietināti Riva Galperins, Ilja Gordins, Esfira Neimane, vēlāk – Jakovs Himmelfarbs un citi.³⁶⁴ Protais, pilnīgi iespējams, ka daļa no apsūdzībām varēja būt safabricētais, taču nav arī nekādu šaubu, ka Krievijas ebreju liela daļa bija ļoti naidīgi noskaņoti pret padomju varu un atbalstīja gan Judeņiču, gan, dienvidos, Denikinu, neskatoties uz balto krievu vidū valdošo antisemitismu – piemēram, Denikina propagandas dienestā strādāja daudz ebreju, bet tieši Denikina komandētais karaspēks veica visbriesmīgākos grautiņus Ukrainā. Pilnīgi iespējams, ka plašie aresti Rēzeknē un Daugavpilī augustā un septembrī bija saistīti ar to, ka šajā laikā Petrogradā čekisti atklāja kadetu vadīto pret lieliniekiem vērsto organizāciju "Nacionālais Centrs" (tās līderis bija ebreju tautības kadets inženieris V. Šteiningers – viņš tika apcietināts 26. jūlijā un čekas iegūtie materiāli laikam atklāja arī organizācijas atbalstītājus Latgalē; "Centra" Maskavas atzarā aktīvi darbojās cits ebrejs – Mihails Feldšteins; kadetu partijas pārstāvis pie Judeņiča ar segvārdu Osetrovs arī bija ebrejs; ebreji bija atbalstījuši arī citu pretpadomju organizāciju Petrogradā un Maskavā – "Atdzimšanas savienību", kura bija kreisāka par "Centru", taču arī iestājās par demokrātisku Krieviju), kurai esot bijuši kontakti arī Latvijā.³⁶⁵ Taču šī intelīgentā publika Petrogradā, nemaz nerunājot par tās vienkāršajiem atbalstītājiem Latgalē, nesagādāja lielas problēmas tiem, kuri

pilnībā noteica stāvokli Petrogradā un izglāba to lieliniekiem: pirmais bija pilsētas ārkārtējais komisārs Jēkabs Peters, bet oktobrī viņam pievienojās pats Ļevs Trockis.

1920. gads iesākās ar Latvijas un Polijas armiju kopēju uzbrukumu Latgalē, lai atbrīvotu to no padomju okupācijas; 3. janvārī komunisti tika padzīti no Daugavpils. Žurnālisti, kuri no Rīgas ieradās atbrīvotajā pilsētā, bija šokēti: lielā, plaukstošā pilsētā – kāda Daugavpils bija daudziem atmiņā no pirmskara laikiem, kurā bija burtiski mutuļojusi ebreju sabiedriskā un kultūras dzīve un kura 1914. gadā, īsi pirms Krievijas iekrišanas Pasaules kara bezdibēnī, bija dedzīgi sveikusi lielo Šolomu Aleihemu – tagad, pēc kara un lielinieku varas, bija līdzīga tuksnesim: “Viss pelēks, netīrs, tukšs...”³⁶⁶ Iebraucot pilsētā poļu frontes komandierim Staņislavam Septickim, cilvēku ielās gandrīz nav bijis, retie garāmgājēji lūkojušies uz poļiem ar “pilnīgu apātiju un vienaldzību”, bet retie apsveicēji, kuri saukuši “Sveicināti, tautieši”, bijuši ebreji.³⁶⁷ Pilsētā trūka pārtikas, cirkulēja visdažādākā nauda un plauka mežonīga spekulācija. Līdz 15. janvārim pilsēta faktiski bija poļu pilnīgā okupācijā: visa vara bija tikai poļu garnizona komandieru rokās, un arī turpmāk poļu komandantūras vara bija liela. Lai arī ebreju grautiņi – vārda istā izpratnē – nenotika, poļu karavīri tomēr izlaupīja daudzus ebreju veikalus. Ebreji sūdzējās Tautas Padomei Rīgā, kura nosūtīja uz Daugavpili trīs savus locekļus – L. Fišmani no Ebreju nacionāldemokrātiskās partijas, sociāldemokrātu E. Skubiķi un Edmundu Freivaldu no Latviešu Zemnieku Savienības. Viņu vizītes rezultātā pilsētā, sākot ar 15. janvāri, parādījās arī latviešu karavīru patruļas, bet poļu garnizona komandieri solīja pārtraukt ebreju aplaupīšanu.³⁶⁸ Stāvoklis patiešām uzlabojās un Fišmans paziņoja preseī, ka neviens latviešu zaldāts neesot veicis nekādus varas darbus pret ebrejiem, kuru pārstāvji izteica pateicību Latvijas valdībai par labvēlīgo nostāju pret viņiem; pats Fišmans, uzrunājot ebrejus Daugavpilī, solīja “...laimīgu nāciju kopdzīvi...” neatkarīgajā un demokrātiskajā Latvijā.³⁶⁹ Tiesa, poļu vardarbība pret ebrejiem un arī latviešiem nebeidzās: lai arī viņi bija publiski nolieguši ebreju aplaupīšanu,³⁷⁰ aplaupīts tika jebkurš Latgales iedzīvotājs; “...viņu {poļu} politika un taktika ne ar ko neatšķiras no Bermonta...visi izdodtie latvju valdības dokumenti tiek apsmieti un ļaudis spīdzināti un daži liki cietumā, mantas konfiscētās...”, tā poļu rīcību februāra beigās raksturoja Latgales apgabala priekšnieks Andrejs Bērziņš.³⁷¹ Pārestības pret ebrejiem, lai arī ne masveidīgas vai ļoti brutālas, turpinājās; 14. aprīlī latviešu militārā izlūkdienesta priekšnieks V. Beķers ziņoja, ka “...poļu karavīri vietām čamda žīdus...”. Par “čamdišanu” nosacīti varēja nosaukt laupīšanas Daugavpilī, kuras turpināja veikt poļu karavīri, taču tad, kad 27. aprīlī viņi nošāva K. Gordonu, kurš bija izrādījis pretošanos karavīriem – laupītājiem, tā jau vairs nebija nekāda “čamdišana”.³⁷² Par laimi, poļu armija aprīļa beigās gandrīz pilnīgi atstāja Latviju.

Atgriežoties pie Latgales atbrīvošanas gaitas, atzīmēsim, ka 1920. gada

10. janvārī Latvijas armija ieņēma Varakļānus, vienu no Latgales pilsētām, kurā vairākums iedzīvotāju bija ebreji (otra bija Preiļi). Varakļānu iedzīvotāja Frīda Mihelsone uzrakstīja atmiņas, kuras 1970. gados tika publicētas ASV un Izraēlā; dažas rindiņas tajās tika veltītas Varakļānu atbrīvošanai. Tiesa, autore pielaida kļūdu, rakstot, ka Varakļāni tika ieņemti jau 1919. gadā, taču to varētu neievērot, ja ne kas cits. Rindas par Varakļānu atbrīvošanu bija ļoti drūmas un neticamas: Latvijas armijas zaldāti esot sariņķojuši Varakļānos slaktiņū, ebreji tikuši nogalināti, sievietes – izvarotas, mājas – izlaupītas.³⁷³ Frīda Mihelsone bija dzimusi 1907. gadā, tātad – gandrīz trīspadsmit gadus veca notikumu laikā; varētu pieņemt, ka viņa labi atcerējās notikušo, taču noticēt viņas rakstītajam nav iespējams. Tas, ka varēja notikt laupīšanas, tam vienīgajam var noticēt – kā redzēsim turpmāk, tas notika vienā otrā citā vietā, bet nebūt ne visās ebreju apdzīvotajās vietās, kuras atbrīvoja Latvijas armija, taču slepkavības un izvarošanas ir pilnīgi neticamas. Par tām nav atrodamas ziņas nedz armijas vai iekšlietu ministrijas vadības dokumentos, nedz presē. Noticēt, ka tik smagi kriminālnoziedzumi būtu atstāti bez ievēribas – ja par incidentiem Daugavpilī, kur nebija notikušas nedz slepkavības, nedz izvarošanas, tika informēti pat Tautas Padomes locekļi – ir neiespējami. Mihelsones “atmiņas” – vismaz tieši par notikumiem 1920. gada janvārī – ir tipisks folkloras vai daiļliteratūras – tas ir, izdomājumu – piemērs.³⁷⁴

Īsti, ne izdomāti, incidenti notika citā Latgales daļā, Kārsavas atbrīvošanas laikā. Kārsava (Korsovka) tika ieņemta 16. janvārī; pirms pāriet pie notikušā izvērtējuma, jāatzīmē divas lietas. Pirmkārt, lai arī Latvijas armijas uzbrukums Kārsavai sākās jau 10. janvārī, lielinieku pretestība bija stipra un pilsētina tika ieņemta tikai 16. janvārī. Dienās no 10. līdz 16. janvārim tā gāja no rokas rokā un tajā uz laiku iegāja gan Latvijas armijas karavīri, gan lielinieki. Otrkārt, izšķirošā sadursme 16. janvārī bija sīva; faktiski tās bija ielu kaujas un Kārsavu joprojām aizstāvēja 90 cilvēku liela lielinieku vienība; viens no sarkano ložmetējiem bija uzstādīts baznīcā.³⁷⁵ Kārsavas ieņemšanas laikā tika nogalināti divi vietējie ebreji: Mozus Udems un Ārons Aleksandrovičs; P. Stučka 21. janvārī “Krievijas Cīņā” paziņoja, ka poļu armija esot īstenojusi grautiņus Daugavpilī, Rēzeknē un Kārsavā.³⁷⁶ Nedz Rēzeknē, nedz Kārsavā poļu vispār nebija bijis, bet grautiņu nebija bijis nekur. To, kas bija noticis Kārsavā, izmeklēja, tiesa – ar novēlošanos, tikai marta beigās (iespējams, ka uz izmeklēšanu bija uzstājies Tautas Padomes loceklis M. Dubins, kuram Kārsavas ebreji bija sūdzējušies; grūti pateikt, vai izmeklēšana bija apzināti vilcināta), taču izmeklēšanas rezultāti liekas pilnīgi ticami. Par abu minēto ebreju bojā eju tika konstatēts, ka Aleksandrovičs bija cīnījies padomju armijas pusē un gājis bojā militārās sadursmes laikā; tātad – tas bija kara darbības, ne tiša antisemitisma upuris. Udems, toties laikam bija gājis bojā plašu laupīšanu laikā (“..notikušas laupīšanas..pa lielākai daļai cietušas visas ebreju bodītes...”), kad viņš bija pretojies laupītājiem (visticamāk, ka viņš, vecs vīrs, tika piekauts un vēlāk mira). Šajā incidentā bija vainojami Latvijas armijas karavīri, kuri bija laupījuši no ebreju bo-

ditēm, galvenokārt, cukuru un tabaku, to, kas viņiem visvairāk trūka (izmeklēšana par neticamiem atzina dažu Kārsavas ebreju apgalvojumus, ka karavīri bija aiznesuši no viņu mājām mēbeles; tas patiešām bija praktiski neiespējams – kur lai viņi dotos ar mēbelēm, uz savu karaspēka daļu?), taču laupīšanas bija veikuši ne tikai viņi. Arī vietējie iedzīvotāji bija aktīvi laupījuši – “...galvenā kārtā laupīja vietējie cittautbnieki (ne latvieši – A.S.), kuri stāv ļoti asās attiecībās ar ebrejiem...”³⁷⁷ (zīmīgi – izmeklētājs lietoja vārdu ebrejs, nevis žids; tā ir vēl viena liecība par labu tam, ka vārds “ebrejs” jau bija diezgan plaši ieviesies, iespējams arī tāpēc, ka vārdam “žids” bija klāt nākusi antisemitiska pieskaņa). Laupījuši bija arī sarkanarmieši. M. Udemā nāve, protams, bija ļoti nepatīkams gadījums, taču, iespējams, pat tas bija nejaušības rezultāts; laupīšanām, kuras bija veikuši karavīri, nebija nekāda attaisnojama, taču tās praktiski arī bija vienīgā pret ebrejiem vērsto pārestību forma Latgalē, kura diemžēl atsevišķās vietās pastāvēja līdz pat augustam (skat. turpmāk).

Tomēr arī laupīšanas notika nebūt ne visās vietās, kur dzīvoja ebreji un kurās iegāja Latvijas armija. Piemēram, divas lielas ebreju apmešanās vietas – Rēzekne un Ludza – tika atbrīvotas bez jebkādiem incidentiem. Tiesa, bija sastopami gadījumi, kuri liecināja, ka vietējās varas iestādes un karavīri uzskatīja, ka ebreji ir otrās šķiras pilsoņi (īpaši – Latgales krievvalodīgie *Ostjude*), ne “Latvijas – Latvijas Tautas valsts” pilntiesīga daļa. Piemēram, 1920. gada martā Ludzā pilsētas valde lika ebrejiem – tikai ebrejiem – strādāt sabiedriskus darbus (pilsētas laukuma attīrīšana, līdz pat sešām stundām dienā). Sūdzoties Tautas Padomei Rīgā, 26. martā Ludzas ebreji rakstīja: “Zaldāti iet pa ielu un vaicā garāmgājējiem, vai viņi nav židi, ja jā, saņem pavēli iet strādāt...”³⁷⁸ (tiklīdz ziņas par notikumiem Ludzā sasniedza Rīgu, Iekšlietu ministra biedrs A. Birznieks pavēlēja novērst pret ebrejiem vērstās netaisnības, kas arī tika izdarīts. Zīmīgi, ka visu antisemitisko incidentu laikā Latvijas augstākās varas iestādes bija konsekventas savā gribā un rīcībā, apkarojot antisemitismu. Tas bija gan tāpēc, ka tās bija patiesi uzticīgas tautību vienlīdzības principam, gan tāpēc, ka valdība nevēlējās – laikā, kad Latvija vēl nebija atzīta de iure – radīt par Latviju priekšstatu, kāds jau – pie tam, diezgan pārspīlēti – izveidojies par Poliju, kā par masu antisemitisma zemi. Savukārt, atšķirībā no Latvijas valdības principiālās nostājas, provincē – Latgalē – vietējā vara nereti bija mazāk principiāla).

Kad Latgale bija atbrīvota, reti kurš Latvijā tik kodolīgi un neatkārtojami un pievilcīgi izteica optimismu par Latgales nākotni kā latgaliešu laikraksts “Latgolas Words”: “Mēs plauksim! Mēs – daudznacionālā Latgale – plauksim!” (lai arī 30. janvārī tika parakstīts slepens pamiers starp Latviju un padomju Krieviju, līdz pat augustam, līdz miera parakstīšanai, frontes līnijā Latgalē turpinājās izlūku sadursmes; vienā no tām, 28. februārī pie Budnovas sādžas, krita 7. Siguldas pulka kājnieks, ebrejs Zamuels Blidemans).³⁷⁹ Tikai tagad, kad Latgale bija brīva un pa īstam pievienota Latvijai, pirmo reizi ebreju kopienas vēsturē radās “Latvijas ebreji” – bijušo dažādo teritoriju, dažādo guberņu un senāk pat dažādo valstu – kurām piederēja Latvijas

daļas līdz pat 18. gadsimta beigām – ļoti dažādie ebreji, kuri nekļuva mazāk dažādi, pirmo reizi apdzīvojot pilnīgi jaunu politisku telpu – neatkarīgo, demokrātisko Latviju, taču bija radušies „galvenie pamatnoteikumi vispārīgai visu Latvijas žīdu tālākai attīstībai. Tagad kļuva daudz vienādāki dažādie kulturālie iespaidi, kas līdz šim izsauca lielu starpību ierašu ziņā un pat kā Baltijas – Kurzemes, tā Latgales grupu psiholoģijā.”³⁸⁰ Šajā jaunajā valstī, pirmo reizi vietējo ebreju vēsturē, visi ebreji bija pilnīgi līdztiesīgi pilsoņi. Tas ietekmēja ebreju aktivitātes visās dzīves jomās, no brīvas iekšējas migrācijas (no Latgales uz Rīgu) līdz ļoti lielai vēlēšanai iegūt augstāko izglītību (ebreju studentu lielais skaits LU); Latvijā brīvi darbojās visdažādākās ebreju organizācijas (piemēram, jau 1920. gada janvāra beigās, neilgi pēc atbrīvošanas, Krustpili sāka darboties kreisi orientētais J. L. Pereca klubs; Perecs bija literatūras jidišā klasiķis, kurš vēlējās pārvērst žargonu pilnvērtīgā valodā; viņš bija *jidišisma* – literāri – politiska strāvojuma, kura spilgts pārstāvis bija “Bunds” – priekštecis; Latgalē jidišisms bija populārs); no politiskām partijām līdz labdarības organizācijām, ieskaitot tādām, kuras materiāli atbalstīja trūcīgas līgavas (“Hahnosas Kala”).

1920. gada aprīlī Latvijā pirmo reizi tika ievēlēts demokrātisks parlaments – Satversmes Sapulce. Lai arī tās bija pirmās iestās un demokrātiskās vēlēšanas Latvijas tautas dzīvē un kā tādas tās nevarēja būt citādas kā politiski asas, neviens antisemitisks incidents nenotika to laikā. Ebreji, būdami politiski, kulturāli, lingvistiski un pat joprojām reģionāli sašķelti kā neviena cita minoritāte (piemēram, vēlēšanās piedalījās “Ludzas ebreju vēlētāju saraksts”, kurš ieguva tikai 152 balsis; tiesa, tas noteikti nebija siksarakstu rekords – latviešiem bija siksaraksti, kuri bija ieguvuši mazāk par 100 balsīm), tomēr bija sasnieguši labus rezultātus; piecas ebreju partijas un grupas bija ieguvušas pārstāvniecību parlamentā, ar sešiem deputātiem; tas pats bija vāciešiem – piecas sīkas partijas, 6 deputāti. Faktiski tomēr ebrejiem bija vēl divi deputāti, bundisti J. Berzs un J. Rabinovičs, kuri bija ievēlēti no LSDSP saraksta; Satversmes Sapulces vēlēšanās bunds vēl nepiedalījās ar atsevišķu sarakstu; tāvad ebreju deputātu kopskaits bija 8 (tiesa, tas, ka bundisti bija ievēlēti no neebreju saraksta ļāva vismaz vienam ebreju deputātam, Leopoldam Fišmanim, kurš bija ievēlēts no ļoti mērenās Ebreju Nacionāldemokrātu partijas, tomēr paziņot par bundistu Rabinoviču: ebreju nācijas lielākā daļa „par viņu nekā nezināja un negrib zināt...”)³⁸¹. Tomēr, pretēji vāciešiem, kuri savu sašķeltību jau pārvārdēja 1. Saeimas vēlēšanu laikā 1922. gadā, ebreji to nepārvārdēja nekad. Taču, neskatoties uz lielo iekšējo pretrunīgumu, Latvijas ebrejiem izdevās panākt, visus divdesmitos gadus, līdz 4. Saeimai (no 1931. gada), ievērojamu politisku rezultātu, kuru nesasniedza neviena cita ebreju kopiena Austrumu Eiropā: ebreju pārstāvniecība Latvijas parlamentā, pateicoties vēlētāju aktivitātei un balsošanai tieši par ebreju partijām, gandrīz bija atbilstoša ebreju skaitam valstī. Ebreju vēlētāju visnoturīgākās simpātijas visus īsās Latvijas demokrātijas gadus baudīja konservatīvā reliģiskā partija “Agudat Izroel”, kura pirmo reizi bija startējusi tieši kā politiskā partija. Lai arī Satversmes Sapulcē tā bija ieguvu-

si tikai vienu vietu (M. Dubins) un Latgalē – kur bija daudz ticīgu ebreju – tā vēl bija pavisam maz pazistama (tikai 424 balsis)³⁸², tieši tai bija politiski visnodrošinātākā nākotne, ne tikai tāpēc, ka daudzi Latvijas ebreji bija reliģiozi, bet arī tāpēc, ka partijai bija izcils vadītājs, pašreizējais Mordehajs Dubins, katra ebreja aizstāvis; šī partija piedāvāja ļoti pievilcīgu izvēli tiem ebrejiem, kuri joprojām bija reliģiozi, bet kuri gribēja arī, lai viņu intereses ir pārstāvētas parlamentā, bet kuri nebija ne cionisti, ne kreisi orientēti sekulāristi. Zīmīgi, ka otrā partija, kura arī būs pārstāvētā visos Latvijas parlamentos līdz pat 1934. gada valsts apvērsumam un baidīs noturīgas ebreju simpātijas – galvenokārt, Kurzemē – arī bija reliģiska – “Mizrahi”, taču cionistiska; reliģija un cionisms, bet – tieši reliģiskais cionisms – bija divi galvenie – lai arī ne vienīgie – atslēgas vārdi Latvijas ebreju vēlēšanu raksturojumam. Tāpat kā “Agudai”, arī “Mizrahi” bija izcils līderis – jau vairākkārt minētais Dr. M. Nuroks; tas bija arī šīs partijas panākumu cēlonis, pie tam – vairāk kā jebkurai cita partijai Latvijā vispār, “Mizrahi” balstījās tikai uz personībām – uz Mordehaja un viņa brāļa Ārona – Liepājas rabina – vārdu un viņu darbu (1928. gadā, trešās Saeimas vēlēšanās, “Mizrahi” ieguva divas vietas un par deputātiem kļuva brāļi Ārons un Mordehajs – rets gadījums ne tikai Latvijas parlamentārisma vēsturē).

Latvijas Satversmes Sapulce, kura sanāca uz pirmo sēdi 1920. gada 1. maijā, 27. maijā pieņēma “Deklarāciju par Latvijas valsti”, tajā vēlreiz atkārtojot jau 1918. gada 18. novembrī pasludināto cildeno politiskās nācijas lozungu – “Latvija – Latvijas tautas valsts”, kas tomēr to nepadarīja daudz reālistiskāku arī šoreiz. 1920. gada 11. maijā tika nodibināta Satversmes komisija 26 locekļu sastāvā; tai bija jāizstrādā Latvijas konstitūcija (Satversme); neviens tobrīd nešaubījās, ka minoritāšu tiesības un Latvijas – Latvijas tautas valsts princips ir jānodrošina visaugstākajā līmenī – konstitūcijas līmenī. Princips “Latvija – Latvijas tautas valsts” noteikti tika ievērots Latvijas augstāko varas iestāžu darbā, taču jau 1920. gada pavasarī sāka parādīties cits lozungs – “Latvija – latviešiem”, un pirmais no redzamajiem politiķiem, kurš ar satraukumu pievērsa uzmanību etniska nacionālisma pieaugumam, bija tolerantais un pret ebrejiem draudzīgais Rīgas pilsētas galva Andrejs Frīdenbergs.³⁸³ Pirmais laikraksts, kurš sāka popularizēt šo ideju un arvien biežāk kļuva antisemitisks (pārmetot arī Frīdenbergam labvēlību pret minoritātēm), bija Artura Krodera rediģētais, tobrīd vēl ideoloģiski ietekmīgais “Latvijas Sargs”, kurš 1919. gadā bija veicis lielu patriotisku darbu, stiprinot ticību neatkarīgajai Latvijai, bet tagad sāka kļūt pārāk nacionālistisks. Tomēr kopumā Latvijas politiķi 1920. gada maijā beigās bija pilnīgi mierīgi, negaidot nekādus antisemitiskus incidentus, un pat lepni, ka Latvijai ir izdevies izvairīties no citu Austrumu un Centrālās Eiropas valstu – ar ievērojamu ebreju daudzumu – likteņa, kur gandrīz visās valstīs bija notikuši lielāki vai mazāki grautiņi. Tas, kas sākās Rīgā 1. jūnijā, bija kā pērkona spēriens no gaišām debesīm.

1. jūnija vakarā, pēc deviņiem, ļaužu pulciņi, kuros bija arī karavīri, sāka aizskart ebrejus “Vērmanādzrā, “...tos {ebrejus} pagāzdami ar zemi, nosiz-

dami cepures... pie kam saukuši, ka vajagot nīst žīdus. Policija nekavējoši spērusi visus vajadzīgos soļus, lai novērstu nekārtības un pateicoties šiem soļiem neviens nav cietis...³⁸⁴ Šī laikam bija vienīgā informācija presē, kur nekas nebija pārspīlēts. Notikums bija tik negaidīts, ka pārspīlējumi mijās ar patiesību. Iespējams, ka zaldāti bija pat šaudījušies, taču noteikti – tikai gaisā; neviens cilvēks nebija gājis bojā; iespējams, ebrejiem – un ne tikai viņiem – bija uzbrukts pat centra kinoteātros (varbūt – “Maskā” vai “Astorijs”), koncertparkā “Viktorija” Aleksandra ielā un kafejniecās, taču noteikti ne tik daudzās, kā tika baumots (vairāku kinoteātru īpašnieki, nekārtībām sākoties, tos apdomīgi slēdza; “Cafe de Paris” – kura tika minēta kā uzbrukumu ebrejiem vieta – īpašnieki uzbrukuma gadījumus noliedza)³⁸⁵. Pavisam vēl vakarā nekārtības bija pārmetušās uz Bastejkalnu, kur atradās populāra kafejnīca; presē tas izskatījās pavisam dramatiski: “...ar sevišķu patiku, urā kliegdami, grāvēji šturmeja Bastejkalnu. Lielākais vairums piekauto bija viegla rakstura, bet netrūkst arī smagu piekaušanu un pat aplaupīšanu...”³⁸⁶ Dauzīšanās Bastejkalnā patiešām bija notikusi un daudzoņu pūlis – aptuveni 200 cilvēku, galvenokārt, jaunieši (“pašpuikas”), protams, bija liels, taču smagāku piekaušanu, visticamāk, nebija bijis (policija bija konstatējusi tikai viena ebreja piekaušanu) un daudzoņu saukļi bija ne tikai pret ebrejiem vērsti. Lai arī agresivitāte tika vērstā, galvenokārt pret ebrejiem – viņi tika apsūdzēti spekulācijās un izvairīšanās no dienesta Latvijas armijā (šie bija divi galvenie antisemitiskie motīvi), netrūka arī saukļu “Sīti sociālistus” (sociāldemokrātus) un “Sīti buržujus”,³⁸⁷ kas liecināja par daudzoņu stihiskiem politiskiem – ne tikai nacionāliem – motīviem. Kas bija neaptrīdams, tad tā bija Iekšlietu Ministrijas enerģiskā rīcība – ne tikai policija, bet pat armijas vienības parādījās uz ielām, pat bruņumašīnas, un ap diviem nakti daudzoņas izklīda.³⁸⁸ 2. jūnijā stāvoklis Rīgā jau bija daudz mierīgāks, taču vakarā Vecrīgā nekārtības atjaunojās, lai arī daudz mazākā apjomā; viens ebrejs tika piekauts, taču slimnīcās neviens ebrejs netika hospitalizēts, kas liecināja par vardarbības ierobežoto raksturu. Tomēr vēl vairākas dienas Rīgas ebreji bija uztraukti, dažu veikalu un kinoteātru īpašnieki baidījās tos atvērt.³⁸⁹ Iekšlietu ministra Arveda Berga rīcība, atjaunojot kārtību Rīgā, bija stingra un noteikta: “...šādas nebūšanas un nekārtības, kuras atgādina Krievijas cariskā režīma vistumšākās puses, brīvā Latvijā nav ciešamas...” (pilnībā nosodot nekārtību īstenotājus, Bergs, ļoti savaldīgi, tomēr norādīja uz tobrīd plaši izplatīto viedokli, ka daudzu ebreju nodarbošanās ar spekulāciju ir veicinājušas nemierus).³⁹⁰ Nekārtību laikā neviens cilvēks, par laimi, nebija gājis bojā un pat ļoti vērīgais laikraksts “Segodnja” atturējās no nekārtību apzīmēšanas par ebreju grautiņu, raksturojot tos kā rupju huligānismu, ar laupīšanas iezīmēm.³⁹¹ Tomēr 11. jūnijā 12 Satversmes Sapulces deputāti – ebreji, vācbaltieši un krievi (kas liecināja par labvēlīgu sadarbību starp minoritāšu deputātiem) – iesniedza jautājumu Iekšlietu Ministram par notikumiem Rīgā, kurus viņi apzīmēja par “ebreju grautiņiem”. Precīzā atbildē, aprakstot 1.–2. jūnija notikumu gaitu un raksturojot policijas rīcību kā enerģisku un bezpartejisku, Bergs uzsvēra: “...es protestēju pret jautāju-

ma formulējumu. Par grautiņiem šo notikumu nevar uzskatīt..³⁹² (kaut cik vienota viedokļa par to, kurš notikums varētu tikt novērtēts kā "pogroms", nav pat mūsdienu zinātniskā literatūrā)³⁹³. Lai arī vairāki aizturētie huligāni bija atzinušies, ka viņi ir tikuši kūdīti uz nemieriem, kas tieši bija kūdītis, to diemžēl nekad neatklāja.

Nepatīkami bija tas, ka notikumi Rīgā nebija bijuši vienīgie. Huligāniski nemieri, ar vēl izteiktāku laupīšanas, bet arī nenoliedzamu antisemitisku raksturu, jūnija sākumā aptvēra arī Rēzekni un Daugavpili. 6. jūnijā ap četriem dienā pūlis sāka laupīt veikalus un piekaut ebrejus Rēzeknē; policija atklāja brīdinošus revolveru šāviņus un uz laiku izklīdināja daudzoņas. Ap pusastoņiem vakarā viņi salasījās no jauna, tagad jau skaidri skanēja saucienu "sitiet žīdus"; vairāk kā trīsdesmit ebrejiem piederošu veikalu un dzīvokļu tika izlaupīti un kārtības atjaunošanai bija jāizsauc armijas vienība. Tās komandieris virsleitnants Broks rīkojās enerģiski, šaujot arī gaisā, taču izrādījās, ka daļa no zaldātiem ir piedzērušies un pievienojās daudzoņam, kuri laupīja ebrejus.³⁹⁴ Likās, ka lielāka mēroga nekārtības vairs novērstamas, taču virsnieki Rēzeknē saņēma viennozīmīgu armijas komandiera ģenerāļa J. Baloža un iekšlietu ministra A. Berga pavēli atjaunot kārtību, un to izdevās panākt, tiesa, tikai pēc tam, kad tika atklāta brīdinoša uguns no ložmetēja; tika ierobežota alkohola pārdošana pašiem zaldātiem. Tika apcietināti 16 aktīvākie daudzoņas, no kuriem tika viens bija latvietis; pārējie bija vietējie krievi (Rēzeknē tobrīd tikai 19 % no iedzīvotājiem bija latvieši), sievietes ieskaitot.³⁹⁵ Lai arī neviens ebrejs nebija nopietni cietis, ziņas par notikumiem Rēzeknē sasniedza par Ņujorku, kur ebreju laikraksts "The Jewish Daily News" uzsvēra, ka Latvijas valdība "devusi enerģisku rīkojumu pret pretžīdu agitāciju..³⁹⁶

Sajā pat dienā, 6. jūnijā, laupīšanas notika arī Daugavpili: 40 cilvēku liels pūlis sāka laupīt ebreju veikalus un bodītes un tāpat kā Rēzeknē laupītāju vairākums bija nelatvieši (latviešu skaits Daugavpili bija vēl daudz mazāks kā Rēzeknē – tikai 5%). Nākamajā dienā, 7. jūnijā, jau naktij iestājoties, 60 cilvēku liels bars atsāka laupīšanu. Tāpat kā Rīgā un Rēzeknē, Latvijas kārtības iestāžu rīcība bija stingra un noteikta; Arveds Bergs paziņoja, ka minētie notikumi "...apkauno Latviju un netiks ciesti..³⁹⁷ Tieši šajā laikā Rīgā tika veidota, Ulmaņa vadībā, pirmā isti likumīgā Latvijas valdība. 17.–18. jūnijā, kad Satversmes Sapulcē notika debates par valdības deklarāciju, ebreju deputāti, protams, pievērsās arī antisemitisko notikumu novērtēšanai. Visdramatiskāk tos vērtēja bundists J. Rabinovičs no LSDSP: "Pār Latgali jau pārgāja ebreju grautiņu vilnis. Viņš ir aizķēris arī Rīgu un neviens nezina, vaj jau rītdien viņš nevelsies arī pāri citām Latvijas pilsētām." Tas bija pārāk stipri teikts; ņemot vērā, ka LSDSP bija nolēmusi balsot pret Ulmaņa kabineta apstiprināšanu, Rabinovičs paziņoja, ka nevar valdību atbalstīt, taču viņš izteica arī bundistiem raksturīgās simpātijas – varbūt, pat jau naivas simpātijas – latviešiem kā nācijai: "Mēs ticam tikai latviešu tautai, latviešu darba demokrātijai" ("darba demokrātijai" nebūt nebija tik stipra, kā bundistiem likās).³⁹⁸ Ne tik dramatisks savā runā bija J. Hellmanis no

cionistiskās "Ceire Cion": viņš norādīja, ka Rēzeknē ir bijuši mēģinājumi atjaunot uzbrukumus ebrejiem, taču vietējās varas iestādes bija rīkojušās enerģiski un "„nomākušas tos dīgli.."; šī rīcība tika atzinīgi novērtēta; savukārt, vērtējot notikumus Rīgā, viņš uzskatīja, ka tie bijuši organizēti, taču, kas īsti bija bijuši to organizatori, viņš neminēja. Lai arī viņaprāt "„Latvijas demokrātijā ebreji ir otrās šķiras pilsoņi..", viņš aicināja balsot par Ulmaņa valdību. Vislakoniskākais bija L. Fišmanis no Ebreju nacionāldemokrātu partijas. Viņa runas moto bija šāda: kas ir bijis, tas bijis; jādzīvo uz priekšu. Ebreji, tāpat kā citas minoritātes, cer sagaidīt no valdības: "„1) mūsu nacionālo tiesību nostiprināšanu konstitūcijā un 2) žīdu iedzīvotāju nodrošināšanu nākotnē pret visādām patvarībām..". Viņš atbalstīja Ulmaņa valdības izveidi.³⁹⁹ Diemžēl patvaļībām vēl nebija pilnīgi pienācis gals: Daugavpils palika – vienīgā Latvijā – par sporādisku laupīšanu vietu vēl veselus divus mēnešus. 5. augustā pilsētas Dome apsprieda jautājumu par laupīšanu novēršanu: pūli joprojām ielaužas veikalos un tirgotājus ir pārņēmušas šausmas.⁴⁰⁰ Diemžēl vairs nevarēja pilnīgi paļauties pat uz armiju; vismaz daļa no karavīriem Daugavpili kļuva arvien nevaldāmāki. 1920. gada 8. augustā Latgales apgabala priekšnieks Andrejs Bērziņš lūdza Bergu darīt visu, kas viņa spēkos, lai karaspēks ātrāk atstātu Latgali, kur karadarbība bija jau sen beigusies; par stāvokli Daugavpili Bērziņš rakstīja: "„nepaiet dienas, kad kareivji pilsētā neizdarītu ebreju piekaušanu un atklātu laupīšanu.."; raksturojot stāvokli Ventspils kājnieku pulkā, viņš uzsvēra: "„man šķiet, ka no ebreju pēršanas un laupīšanas līdz vispārējai laupīšanai un galīgai disciplīnas zaudēšanai pulkā ir tikai viens solis..".⁴⁰¹ Bērziņa rakstītais ir viela nopietnām pārdomām: ebreju nogalināšana, atkal par laimi, notikusi nebija, taču tā jau varbūt bija nejaušība, ja piekaušana un laupīšanas bija ikdienas parādība un varēja pārvērsties arī traģēdijā. Zaldāti no Ventspils pulka bija nosūtīti uz Latgali, kur, visticamāk, nekad agrāk neviens no viņiem nebija bijis; etniskā vide bija viņiem pilnīgi sveša un pārsteidzoša. Lai arī ebreju skaits Daugavpili kara un juku laikos bija samazinājies pat piecas reizes, ebreju īpatsvars noplicinātās pilsētas iedzīvotāju vidū 1920. gadā joprojām bija augsts – 40%. Tagad arī viņi bija "Latvijas tauta", bet pieņemt un saprast to bija grūti ne tikai nevaldāmajiem zaldātiem, 1920. gada 11. augustā parakstītais miers ar padomju Krieviju pavēra ceļu armijas izvākšanai no Latgales un laupīšanu, Daugavpili, galam. Daugavpils ebreji sāka atkopties no kara sekām; nabadzīgo ebreju skaits bija dramatiski audzis un 1920. gadā tika izveidota Daugavpils ebreju kopiena, kuras galvenais mērķis bija materiālas un juridiskas palīdzības sniegšana trūcīgajiem.⁴⁰² Turpmāk kopienas darbība ietvēra arī kultūras un cita veida aktivitātes, taču tā – un tai līdzīgas citās Latvijas pilsētās – nekļuva par tiesiski – politisku institūciju, kāda tā būtu bijusi Lietuvā (par ko bija runa agrāk).

1918.–1920. gados, jaunajām valstīm Eiropā piedzimstot, antisemitisms bija plaši izplatīts praktiski ikvienā kontinenta daļā; pat tolerantā un pārtikusī Čehoslovākija – kurā bija tikai 2,5% ebreju – nebija brīva no tā: 1920. gada novembrī plaši huligānisma akti pret ebrejiem notika Prāgā,

kur ebrejus aizsargāt nācās ASV konsulātam.⁴⁰³ Lai arī Latvijā nebija izpa-
likuši antisemitiskie incidenti, īpaši – Daugavpilī, kopumā stāvoklis valstī
bija normāls; izņemot divus ebrejus, kuri bija gājuši bojā kara darbības lai-
kā Kārsavā, valstī nebija ne tikai citu upuru, bet arī neviens ebrejs nebija
nopietni ievainots. Tiesa, vēl vismaz divus gadus Latvijā, īpaši – Latgalē,
bija plaši izplatīts ne tikai huligānisms, bet pat visbrutālākais bandītisms
un laupīšanas, kurās cieta visu tautību iedzīvotāji, bet dažreiz noziegumi,
kuru upuri bija ebreji – tiesa, ne etnisko motīvu, bet laupīšanas dēļ – bija
īpaši zvēri: tā, piemēram, vēl 1921. gada rudenī bandītisms bija ļoti bieži
sastopams Rēzeknē (“...laupīšanas un zādzības pēdējā laikā Rēzeknē vairo-
jas. Daudzi šaubas par policijas redzību...”, rakstīja vietējā prese)⁴⁰⁴, taču pat
šeit iedzīvotājus burtiski šokēja veselas ebreju ģimenes, četru cilvēku sastā-
vā, kura dzīvoja Muižnieku ielā, nogalināšana, laupīšanas nolūkos, naktī uz
1921. gada 8. novembri.⁴⁰⁵ Kopumā bandītisms valstī tika izskausts uz 20.
gadu vidu.

* * *

1920. gada 1.–2. jūnija notikumi Rīgā bija ievadījuši pirmo nopietno
diskusiju Latvijas presē par latviešu – ebreju attiecībām jaunajā, demokrā-
tiskajā Latvijā. Rakstnieks Jānis Grīns kopumā tolerantā rakstā “Latvijas
Kareivī” atzīmēja, ka vēl pirms dažām dienām Latvija pamatoti lepojās ar
to, ka valstī nav notikuši uzbrukumi ebrejiem; tagad “... mēs šo lepnuma
tiesību zaudējam”. Grīns uzskatīja, ka notikušam bija sekojoši cēloņi. Pirm-
kārt, pa kara un bēgļu laiku latvieši bija vairāk saskārušies un ietekmējušies
no krievu antisemitisma; otrkārt, juku laiki 1918. gada beigās–1919. gadā
ir veicinājuši sabiedrības morāles pagrimumu; treškārt, ebreji paši ir veici-
nājuši negatīvu noskaņojumu strauju pieaugumu pret sevi divu cēloņu dēļ:
viņi ir pārāk aizrāvušies ar spekulāciju (Grīns tomēr pamatoti uzsvēra: “...
ne visi ebreji ir spekulanti.”), un aicināja apkarot spekulāciju, “ebrejisķu un
neebrejisķu”) un viņi plaši izvairās no kara dienesta Latvijas armijā un tādēļ
pāriet citu valstu pavalstniecībā (Grīna vārdiem runājot – t.s. baltkrievisms;
skat. turpmāk; atkal – viņš bija pietiekoši korekts, atturoties no negatīviem
stereotipiem – “...ne visi ebreji izvairās no kara dienesta.”); ceturtkārt, liels
skaits ebreju nezina latviešu valodu, bet latviešus aizskar krievu valodas lie-
tošana apstākļos, kad vēl pat miera līgums ar agresoru – padomju Krieviju
nebija parakstīts; “...runājiēt labāk baltkrieviski, ja žargonā (jidišā – A.S.)
nevēlāties. Krievisko mēs tikai paciešam...”⁴⁰⁶ Pilnīgi vietā bija Grīna aicinā-
jums ebrejiem: nepārspilēt 1.–2. jūnija notikumu apjomu; “...ņemsim stā-
vokli nepārspilētu, neizkliegtu un kopīgi apkarosim to, kas kaitē kā jums, tā
mums...”⁴⁰⁷ Tātad atcerēsimies: ebreju nodošanās spekulācijai; izvairīšanās
no kara dienesta; latviešu valodas nezināšana; nedaudz vēlāk komentēsim
katru no šiem apgalvojumiem. “Sociāldemokrāts”, savukārt, uzskatīja, ka
notikušā dziļākais cēlonis ir gara tumsonība, “...kura vēl plaši mājā...” sa-
biedrībā, taču vienlaikus uzsvēra arī sekojošo: “...gribētu likt pie sirds ebreju
sabiedrībai iznīdēt tās kaitīgās un izaicinošās tendences un parādības, ku-
ras nekādi negrib rēķināties ar mūsu tautas centieniem dēļ patstāvības un

demokrātijas...".⁴⁰⁸ Pārmetumi ebrejiem bija tie paši, īpaši uzsverot spekulāciju un latviešu valodas nezināšanu. Aplūkosim šos pārmetumus sīkāk, ar nolūku noskaidrot, cik tajos ir bijis patiesības.

Jāsāk ar pārmetumiem spekulācijā, jo tie bija visizplatītākie, noturējās diezgan ilgi un, iespējams, bija vismaz daļēji pamatoti. Pat dzejniece un sabiedriskā darbiniece Ivande Kaija jutās spiesta publiski uzrunāt ebrejus izjustā "Vēstulē Latvijas žīdiem", kurā viņa atzīmēja nepatikas pret ebrejiem pieaugumu, kuru noteica neapmierinātība ar ebreju tirgotāju rīcību: "...man ir sirsniņa vēlēšanās, ka mēs latvieši varētu saprasties ar žīdiem, kuri ir tāpat kā mēs daudz cietusi tauta, un kopā strādāt pie mūsu jaunās valsts izbūves. Tirdzniecībā mēs varētu no jums mācīties un to labprāt arī darīsim. Bet mēs sagaidām no jums lojālu pretim nākšanu mūsu valsts vajadzībās un grūtībās, nokārtojot saimniecisko dzīvi...".⁴⁰⁹ Spekulācija, melnais tirgus, preču trūkums Latvijā 1920. gadā bija plaši sastopams un tas bija neizbēgams kara un dažādu iebrukumu laiku rezultāts; neviena valsts un nekad nav atdzimuši no kara posta bez pēckara juku un melnā tirgus perioda (piemēram, tā tas bija pēc Otrā Pasaules kara rietumu lielvalstu okupētajā Vācijas zonā, neskatoties uz to, ka nacisti bija iznīcinājuši ebreju lielā daļu un ebrejus nevarēja vainot melnā tirgus izraisīšanā). Tas, kas 1919.–20. gadā tika uzskatīts par spekulāciju – piemēram, noplucis valūtas maiņas kantoris, varēja būt nenovēršams starpposms ceļā uz stabilu valūtu (1990. gadu sākumā, Latvijai atgūstot neatkarību pēc otrās padomju okupācijas, parādījās pirmie valūtas maiņas kantori un retais varēja iedomāties, ka pēc dažiem gadiem tos nomainīs moderna banka – "Parex"). 1913. gadā Latvijas teritorijā bija divreiz ar pusi vairāk ebreju nekā 1920. gadā, taču "ebrejs – spekulants" nekādus nemierus nerādīja, jo tas bija lielā saimnieciskā uzplaukuma gads (pēdējais, pirms cariskā Krievija iegāzās bezdibēnī) un preču pārpilnības apstākļos spekulācijai nebija nekāda pamata, tāpat, kā tai nebūs jau pāris gadus pēc 1920. gada, Latvijas straujās ekonomiskās atdzimšanas apstākļos (tiesa, antisemitisms neizzudīs – "ebreja – spekulanta" vietā nāks citas apsūdzības). Neskatoties uz to, ka antisemitisma cēloņi nereti ir pavisam miklaini, tomēr diezgan bieži tas bija uzliesmojis tieši juku, kara vai pirmajos pēckara gados, bieži – bet, ne vienmēr – sociāli zemākajos, nabadzīgākajos slāņos, kuri bija neapmierināti ar savu stāvokli sabiedrībā. "Spekulācija" bija diezgan neskaidrs jēdziens, un ne tikai Latvijā un 1920. gadā tas ietvēra sevi klūdāinus priekšstatus un skaudību pret sekmīgu saimniecisko darbību, īpaši – tirdzniecībā, pret ko daudziem latviešiem bija seni aizspriedumi (nereti šie aizspriedumi tika izteikti pat smieklīgā veidā, lai arī pašiem to izplatītājiem varbūt tas arī nelikās smieklīgi; piemēram, "Latgolas Words", aprakstot dzīvi Varakļānos, rakstīja, ka visi kristiešu bērni strādā cauru vasaru, bet ".žīdelēni visu vasaru apmeklē skolu un mājās, kā no zemnieka ieglāk rubli izmānīt...".⁴¹⁰); runājot plašāk – tā bija nepatika pret kapitālistisku saimniekošanu. Jau 1920. gada vasarā bija izplatīti aicinājumi veidot valsts uzņēmumus, kuri saimniekotu "godīgi".⁴¹¹ Komentējot prasības pēc tirgotāju peļņas ierobežošanas, pazīstamais ebreju ekonomists Dr. V. Zivs rakstīja: "Nevar

vienlaikus kalpot diviem dieviem – kapitālismam un sociālismam”⁴¹² (Lietuvā dzimušais Zivs bija ieguvis ļoti labu izglītību Francijā un bija strādājis vairākās lielās bankās Pēterburgā; kopš 1918. gada viņš dzīvoja Rīgā un bija viens no visievērojamākajiem ekonomikas pārzinātājiem un aktīvs ebreju sabiedriskajā un politiskajā dzīvē). K. Ulmaņa pagaidu valdība patiešām jau 1919.–1920. gadā centās iejaukties saimnieciskajā dzīvē vairāk, nekā sabiedrības vajadzības to prasīja; tika konsekventi vairots valsts īpašums un parādījās tieksme – piesedzoties ar spekulācijas apkarošanu – samazināt minoritāšu lomu ekonomikā: „pagaidu valdības locekļi uz privāto uzņēmēju skatījās kā uz spekulantu. Uzņēmēju turēja aizdomās par visiem grēkiem..”, uzsvēra Zivs.⁴¹³ Apsūdzot ebrejus spekulācijā, nereti tika aizmirsts tas, ka nesalīdzināmi lielāka ebreju daļa bija saimnieciski cietusi kā reti kurš cits, sākot ar Kurzemes ebreju deportāciju 1915. gadā radītājiem zaudējumiem un beidzot ar Latgales ebrejiem, kurus padomju vara saimnieciski mocīja visilgāk, līdz pat 1920. gada janvāra beigām.

Pasaules kara seku rezultātā Latvijas ebreju sociālajā struktūrā patiešām bija notikušas ļoti nelabvēlīgas izmaiņas, kuras burtiski spieda daudzus nodarboties ar sīktirdzniecību un laikam arī ar spekulāciju, kā arī ar dažādiem citiem gadījuma darbiem, veicinot priekšstatus un aizspriedumus pret ebrejiem – “parazītiem”; pat nākamajā, 1921. gadā, kad Latvijā jau sākās ekonomikas atdzimšana, 58,68% no Rīgas ebrejiem joprojām sevi apzīmēja par personām “bez noteiktas nodarbošanās”. Taču jau trīs gadus vēlāk, 1924. gadā, kad Latvijas saimnieciskā rosība bija jau pilnās burās, tai līdzīgi bija mainījušies arī ebreju sociālā struktūra, pilnīgi noraidot priekšstatus par viņiem kā nelabojamiem spekulantiem: šajā gadā ebrejiem jau piederēja 1650 uzņēmumi tirdzniecībā un rūpniecībā, kuri ar savu darbību veicināja valsts ekonomikas straujo atdzimšanu.⁴¹⁴ Cits pārmetums, kā jau rakstīju, bija par ebreju izvairīšanos no kara dienesta (jeb – t.s. baltkrievisms*).

* Baltkrievijas Tautas Republika tika pasludināta vācu okupācijas laikā, 1918. gada 9. martā, taču faktiski tā nepastāvēja, jo Baltkrievijas teritorijas atradās Vācijas, vēlāk – Padomju Krievijas, Polijas un pat kādu brīdi Lietuvas rokās. Kopš 1919. gada augusta sākumā Rīgā darbojās Baltkrievijas TR konsulāts (vēlāk – arī Liepājā), un jau 1919. gada decembrī Latvijas varas iestādes konstatēja, ka daļa no iesaukuma vecuma ebrejiem sāk pāriešanu Baltkrievijas TR pavalstniecībā – līdz ar to viņus neiesauca Latvijas armijā, neskatoties, ka viņi bija kļuvuši par faktiski neesošas valsts pilsoņiem. 1920. gada maijā Baltkrievijas TR valdība pat pārcēlās uz Rīgu, kur tās sēdeklis atradās līdz novembrim. 1920. gada maija beigās un jūnija sākumā policija Rīgā veica vairākas pārbaudes, lai noskaidrotu, cik pamatota ir Baltkrievijas TR republikas pavalstniecības izvēle (skat. – Ē. Jēkabsons. Latvijas un Baltkrievijas Tautas Republikas attiecības (1919–1920). – Latvijas arhīvi, 1996, Nr.1–2, 35.–41. lpp.) “Baltkrievisms” bija tieši šī pāreja uz papīra pastāvošas valsts pavalstniecībā, lai izvairītos no dienesta Latvijas armijā. Zīmīgi, ka laikā, kad neliela Latvijā dzīvojošu ebreju daļa pieņēma Baltkrievijas TR

Daudzi ebreji karoja par savas dzimtenes Latvijas brīvību, taču bija arī pretēja rīcība. Izvairīšanās no dienesta, pie tam – ne tikai ebreju izvairīšanās, Latvijā bija samērā plaši izplatīta: 1920. gada februārī Apsardzības ministrija atzīmēja, ka izvairīšanās „rada nemieru citos karavīros un nes dezorganizāciju armijas uzbūvē.”⁴¹⁵ taču runa nebija tikai par ebreju izvairīšanos. T.s. baltkrievisms ieguva redzamus apjomus 1920. gada vasarā un, galvenokārt, Rīgā, kur kopumā ārzemnieku skaits bija ļoti augsts: 36,1 uz 100 vīriešiem, 30 – uz 100 sievietēm. Īpaši augsts tas bija ebreju vidū – no 24 731 ebreju iedzīvotājiem Rīgā, 8100 ebreju bija ārzemnieki, 1562 – ar nenoskaidrotu pavalstniecību, kas bija, galvenokārt, kara sekas (ebreju deportācijas, izraidīšana, uzturēšanās apgabalos, kur viņiem tas bija aizliegts), taču, ņemot vērā, ka ārzemnieku īpatsvars vislielākais bija vīriešu vidū vecumā no 20 līdz 40 gadiem, tas radīja – un ne gluži bez pamata – aizdomas, ka vismaz daļa no ebrejiem vairs nevēlējās dienēt armijā, pretstatā ievērojamajam patriotismam bermontiādes dienās. Ebreju – ārzemnieku lielākā daļa bija Baltkrievijas Tautas Republikas pilsoņi – 1730 vīrieši un 1675 sievietes (otrā lielākā grupa bija Lietuvas pilsoņi – 1648 vīrieši, 1741 sieviete).⁴¹⁶ Latvijā kopumā arī bija ieplūdis – gandrīz tikai nelegāli – diezgan liels ārvalstnieku skaits, lai arī ne tik liels kā tika uzskatīts sabiedrībā;⁴¹⁷ nav šaubu, ka pieauga nepatika pret valdību, kura it kā pieļaujot nekontrolētu ārzemnieku skaita pieaugumu.

2. jūlijā, vēloties tikt valā no lielā ārzemnieku skaita, Latvijas valdība pieņēma lēmumu, kura pamatojums bija samēra ticams, taču praktiskās realizācijas iespējas – nelielas. „Pēdējos gados, bet it sevišķi pašā beidzamajā laikā, novērojams ārkārtīgi liels svešu elementu pieplūdums Latvijā...”; tāpēc visiem ārvalstniekiem, kuriem Latvijā nav bijis pastāvīgas dzīves vietas un nodarbošanās pirms 1915. gada 1. augusta, Latvijas robežas bija jāatstāj ne vēlāk par 1920. gada 1. augustu; viņiem bija jādodas uz Lietuvu, Poliju, Ukrainu vai Baltkrieviju.⁴¹⁸ Nebija skaidrs, kāpēc izvēle bija kritusi uz 1915. gadu, nevis uz 1914. gada 1. augustu, kara sākumu; lēmums ar atpakaļejošu datumu it kā pieņēma, ka 1915. gadā jau bija bijusi kāda Latvijas suverēnitāte – kādas, protams, nebija, kuru ārvalstnieki būtu pārkāpuši. Bija grūti iedomāties nepiemērotāku laiku šādam lēmumam: Ukraina un Baltkrievija pastāvēja tikai uz papīra; abas bija padomju varā (izņemot Krimu Vrangeļa rokās), bet Padomju Krievija bija karā ar Poliju, kura, savukārt, cīnījās par savu izdzīvošanu; abām tām nebija laika domāt par Latvijas ārvalstnieku problēmām (ar Krieviju vēl nebija pat noslēgts miers); arī Lietuva nevienu negaidīja. Lai arī A. Bergs solīja, ka lēmums tiks enerģiski īstenots: „... ar

pavalstniecību, pašā Baltkrievijā, kura bija padomju vai poļu varā, pieauga antisemitisms. Padomju Baltkrievijas daļā 1920. gada vasarā parādījās uzsaucumi “Nost ar komisāriem”, “Nāve ebrejiem”; 1920. gada rudens – 1921. gada ziemas laikā no grautiņiem cieta aptuveni 7000 ebreju; tuvu 1100 tika nogalināti. – Inna Ģerasimova. Dejatelnostj praviteľstva Belorusskoj Narodnoj Respubliki v otnošeņij jevreiskih pogromov v Belorussji (1920–1921) – Jevreji v meņjajuščemsja mire, tom. 3, s. 380–386.

visu stingrību, visu rigorizātāti jāspēr visi soļi, lai cik nepatīkami viņi arī neliktos...";⁴¹⁹ tomēr liekas, ka uz 1920. gada 1. augustu izraidīšanas, vismaz – masveida, nebija notikušas, taču pati lēmuma pieņemšana radīja arī antisemitiskus komentārus. "No mūsu vidus tiks izolēti parazīti un visādi neliēši {ebreji}..."⁴²⁰; parādījās aicinājumi izvairīties no ebreju pakalpojumiem, veidot "tīri latviskas bankas..." un apvienoties latviešu kooperatīvos (arī Latgales lielākās partijas – Latgales Kristīgo Zemnieku Savienības – laikraksts "Latgolas Words" sāka kaunināt latgaliešus, kuri joprojām iepērkoties pie ebrejiem).⁴²¹

Cits pārmetums ebrejiem bija par latviešu valodas nezināšanu; patiešām, liels skaits ebreju, īpaši Latgalē, latviešu valodu nepārzināja, bet to nepārzināja visas citas minoritātes un citādi diez vai varēja būt, ņemot vērā Latvijas ilgstošo atrašanās Krievijas sastāvā. Protams, daudzi ebreji dzīvoja diezgan noslēgti, vai orientējās uz valdošajām vācu vai krievu valodām, taču vietējie vācieši vai krievi, vai poļi nezināja latviešu valodu nemaz, taču tas neizraisīja uzbrukumus viņiem. Pirmā pasaules kara laikā Latgales ebreji bija sākuši ieplūst Rīgā, vairojot latviski nerunājošu ebreju skaitu, taču prasība pēc latviešu valodas tūlītējas pārzināšanas jau 1920. gadā bija pārāgra un nereti tikai attaisnoja antisemitismu (lieki teikt, ka šīs "arguments" pilnīgi nedarbojās Rēzeknē un Daugavpilī 6.–7. jūnija fizisku uzbrukumu ebrejiem laikā, kur uzbrucēji bija, galvenokārt, vietējie krievi. Cita lieta, ka diemžēl daudzi ebreji, atkal – īpaši Latgalē – bet, tāpat kā krievi vai poļi – neapguva latviešu valodu pat pēc desmit gadiem, nostiprinot savstarpējo atsvešinātību; 1930. gadā Daugavpilī joprojām tikai 18% ebreju pārvaldīja latviešu valodu, taču Latgalē, īpaši mazos miestos, parādījās arī cita veida ebreji, kuri vairs nerunāja krieviski un sāka apgūt latviešu valodu kā otru valodu, pēc savas pirmās – jidiša).

Kā jau rakstīju, 1920. gada pavasarī bija parādījies lozungs "Latvija – latviešiem", ar skaidru antisemitisku saturu; pirmais uz to norādīja jau minētais Andrejs Frīdenbergs, bet pirmais, kurš sāka šo lozungu popularizēt, laikam bija Ernests Blanks. Abi viņi bija dedzīgi latviešu patrioti; abu loma Latvijas vēsturē – Blankam kā ievērojamam publicistam "Dzimtenes Atbalsī", kuras slejās pirmo reizi latviešu politiskajā domā tika paust pilnīgas neatkarības ideja, bet Frīdenbergam kā aktīvam kultūras darbiniekam, Bēgļu Apgādāšanas Centrālkomitejas aktivistam un vienam no pirmajiem latviešu diplomātiem – bija liela. Taču, ja Frīdenberga patriotisms vienmēr palika 1918. gada 18. novembra cēlās tolerances ietvaros, tad Blanka patriotisms jau 1920. gadā ieguva šovinistisku nokrāsu. Tūlīt pēc notikumiem Rīgā 1.–2. jūnijā viņš rakstīja, ka ebreji jau ir sagrābuši Latvijas valsti un "...izdzien visus latviešu tirgotājus un uzņēmējus no viņu veciem veikaliem...". Šāds sociālais antisemitisms nebija nekas jauns, taču Blanks spēra soli tālāk: ebreji tika apzīmogoti par Latvijas iekšējiem ienaidniekiem – ārditājiem, ar kuriem nekādas kopdarbības nevar būt; "...mēs valsti ceļam, bet Jūs to postāt... Jūs sēžat mums uz pleciem un mēs nesam..."⁴²² Blanks nebija vientuļš; pat Latvijas armijas laikrakstā kāds K. Krūmiņš turpināja: "...no ciņas pret eb-

rejiem ar kulturāliem līdzekļiem mēs tomēr neatsakāmies un nekad neatsacīsimies. Šī ciņa izvērties pilnīgā boikotā pret ebreju kapitāliem, precēm, mājām utt. un tml. Lai ebreju veikalu durvis paliek nevirinātas.” Autors aicināja nepieļaut ebrejus pie tirgošanās ar liniem, ādām un kokiem⁴²³ (bistami bija tas, ka šādi vārdi skanēja “Latvijas Kareivī” apstākļos, kad – kā jau rakstīju – antisemitiskajos incidentos Latgalē bija iesaistījušies arī karavīri). Lielā mērā šīs idejas bija šovinistiskā un rasistiskā “Latvju Nacionālā Kluba” idejiskais sākums, divus gadus pirms tā organizatoriskas dzimšanas. Svarīgi atzīmēt, ka antisemitisms, skaidri parādoties 1920. gadā, turpmākajos gados izpletās, aptvēra vai bija sastopams gandrīz visos latviešu preses izdevumos, ieskaitot vadošos valsts laikrakstus un pat talantīgus mākslas izdevumus (piemēram, “Svaros” – skat. turpmāk); tā izplatība – dažādos paveidos un intensitātē – vienmēr būs plašāka, nekā to organizāciju darbība un loma, kuras koncentrējās tikai vai gandrīz tikai uz radikālu un rasistisku antisemitismu un bija pilnīgi slimīgi apsēstas ar “ebreju jautājumu”. Vienlaikus ir jāatzīmē, ka antisemitisma politiskais iespaids 20. gadu sākumā bija neliels un nekādi šķēršļi netika likti ebreju dzīves uzplaukumam Latvijā.

1920. gada vasarā ebreju politīķi sāka aktīvu darbību par labu minoritātes autonomijas pilnīgam un tiesiskam noformējumam valsts konstitūcijā. 1920. gada 4. jūnijā tika izveidota Satversmes komisijas apakškomisija, kurai bija jāizstrādā sadaļa par pilsoņu tiesībām un pienākumiem, paredzot arī minoritāšu tiesības. Minoritātes vienojās uz to deleģēt ebreju deputātu Dr. Jūliju Hellmani (vismaz līdz rudenim viņš būs minoritāšu vadošais pārstāvis minoritāšu tiesību jautājumā, bet tad viņu nomainīs izcilais vācbaltietis Dr. P. Šimanis – teorētiski un tiesiski vislabāk šim jautājumam sagatavotais minoritāšu deputāts) 19. jūnijā Satversmes Sapulcē J. Hellmanis ierosināja gatavojamā Latvijas Konstitūcijā – Satversmē ietvert speciālu nodaļu “Mazākuma tautību sevišķas tiesības”.⁴²⁴ Šī nodaļa bija iecerēta līdzīga tai, kas jau bija Igaunijas konstitūcijā un tā paredzētu nevis nacionāli – kulturālu autonomiju, bet tādu autonomiju, kāda praktiski bija sākusi veidoties Igaunijā: minoritātes vēlētu savas publiski – tiesiskas institūcijas (savu “parlamentu”, savu “valdību”) – gan centrālās, visas valsts mērogā, gan arī vietējos autonomijas orgānus – kuras pilnīgi pārzinātu minoritāšu izglītības, kultūras un citas dzīves jomā un kurām būtu tiesības ievākt speciālu nodokli autonomijas vajadzībām – “..tikai nacionālā autonomija var nodrošināt tautību minoritāšu brīvu eksistenci...”.⁴²⁵ Tas tomēr nebūt nebija akmenī iekalts, ka tikai šāda autonomija nodrošinātu minoritāšu brīvu attīstību. Vēlreiz jāatzīmē arī tas, ka jau pašā divdesmito gadu sākumā ebreju vidū pavisam nebija vienprātības jautājumā par to, kādu tieši autonomiju viņi vēlas iegūt: piemēram, bundisti vienu brīdi iestājās tikai par *kultūras autonomiju*, bet, tomēr, tādu, kura paredzētu ebreju aplikšanu ar speciālu nodokli kultūras attīstībai. Taču, uzreiz rastos jautājumi: kas ir ebreju kultūra? Vai tā ir reliģiska vai sekulāra? Kura no ebreju valodām ir kultūras valoda? Ja Igaunijā pagāja pieci gadi, kamēr 1925.–26. gados – kā jau rakstīju otrajā nodaļā – ebreji un vācbaltieši izveidoja savas publiski – tiesiskas institūcijas, tad Latvijā arī

paies pieci gadi, kamēr minoritātes būs spiestas atzīt savu nespēju panākt Latvijas politiskajos apstākļos Igaunijas modeļa atkārtošānu. Taču tajā pašā laikā, jau kopš 1919.–1920. gada strauji un netraucēti attīstījās visdažādāko un daudzveidīgo minoritāšu politisko, kultūras, reliģisko organizāciju tīkls, faktiski nodrošinot kulturālo autonomiju, lai arī bez tiesībām uz ambiciozo publiski – tiesisko institūciju. Aktīvi darbojās ebreju izglītības pārvalde; viena no galvenajām problēmām bija skolotāju trūkums ebreju skolās; laikā no 1920. gada 27. jūnija līdz 27. augustam pārvalde noorganizēja pirmos ebreju skolu skolotāju kursus, kuri turpmāk tika pārvērsti par pamatīgiem valsts viengadīgajiem pedagoģiskajiem kursiem; 1920. gadā Latvijā jau bija 35 ebreju skolas ar mācību valodu jidišā vai ivritā (nākamajā, 1921. gadā – 51 skola)⁴²⁶; bija sākušies ebreju nacionālās izglītības labie gadi. 1920. gada vasarā tika aktualizēts arī pilsonības jautājums: visi seši ebreju deputāti Satversmes Sapulcē, kuri bija ievēlēti no ebreju partijām, sāka atklāti atbalstīt prasību pēc pilsonības likuma maiņas, lai pilnīgi visi ebreji, kuri likumīgi atradās Latvijas teritorijā, iegūtu pavalstniecību (kā jau rakstiju, septītais ebreju tautības deputāts Rabinovičs bija ievēlēts no LSDSP saraksta un diskusijās par pavalstniecības likumu nepiedalījās; tobrīd tas nebija sociāldemokrātu dienas kārtībā). Politisko spēku samērs tomēr bija tāds, ka sešu ebreju balsis nebija izšķirošas valdību izveidē un parlaments un valdība pievērsās likuma maiņai tikai otrajā Saeimā (1925–28)⁴²⁷ (skat. turpmāk).

1920. gada septembrī ebreju politiķi sāka gatavot pirmo Latvijas ebreju konferenci. Zīmīgi, ka Satversmes loceklis Leopolds Fišmanis, informējot par iecerēto konferenci, uzsvēra, cik smagas kara izraisītas deformācijas ir piedzīvojuši Latvijas ebreji: tas nav normāli, ka tik daudz ebreju ir nodarbināti tirdzniecībā, atzina Fišmanis; konferencei ir jāatrod veids, kā labot deformēto sociālo struktūru un veicināt ebreju pievēršanos ražošanai industriālajā sektorā.⁴²⁸ Konference tika atklāta Rīgā 11. oktobrī un tās nosaukums – Konference par palīdzību ebrejiem – liecināja, ka tās galvenais – lai arī ne vienīgais – mērķis bija organizēt palīdzības sniegšanu trūcīgajiem ebrejiem (kuru eksistenci pavisam neievēroja antisemīti, pasludinot visus ebrejus par “kapitālistiem”) un diskutēt par ebreju saimniecības atveseļošanas veidiem. Konferencē piedalījās 46 delegāti no visas Latvijas un piecu dienu laikā tika apspriestas gandrīz visas ebrejiem aktuālas problēmas, ne tikai palīdzība trūkmiecietējiem; pēc lieliem strīdiem 15. oktobrī tika ievēlēta Latvijas Centrālā Komiteja palīdzībai ebrejiem (7 locekļi), kuras sastāvā bija arī L. Fišmanis un Dr. M. Nuroks.⁴²⁹ Komiteja patiešām paveica ievērojamu darbu, piesaistot vietējo un ārzemju palīdzību trūkmiecietējiem.

Mieram iestājoties, sākās cionistu aktivitātes un ebreju izbraukšana no Latvijas uz Palestīnu. 1920. gada jūlija sākumā Londonā notika starptautiska cionistu konference, kura sprieda par naudas līdzekļu vākšanu izceļošanai uz Palestīnu; no Latvijas tajā piedalījās liepājnieks Dr. Katnelsons.⁴³⁰ Augusta beigās, viens no pirmajiem, uz Palestīnu devās “Hehalutz” (“Pionieri”) – kreisas cionistiskas organizācijas – Daugavpils nodaļas biedrs Zevs Cals; rudenī izbraukšana jau ieguva plašākus apjomus. 2. oktobrī

"Hehalutz" un "Ceire Cion" Daugavpili izvadīja "pionierus" no Daugavpils, Kārsavas (Korsovkas) un citiem miestiem tālajā ceļā. No cionistu mītnes Iebraucamajā ielā 36 svinīgais gājiens – kā viņi paši to sauca – devās uz Dzelzceļa teātri, kur noskatījās "dzīvu bildi" par Teodoru Herclu, un tālāk ceļš veda uz dzelzceļa staciju.⁴³¹ Ne tikai pats ceļš bija grūts; dzīve Palestīnā bija tik smaga un bīstama, ka 1921. gada jūnijā Daugavpils kreisie cionisti ne tikai izveidoja komisiju līdzekļu vākšanai "pionieriem" Palestīnā, bet bija spiesti arī noturēt sēru pasākumus, pieminot tos "halucim", kuri jau bija gājuši bojā.⁴³²

1920. gadā ebreju skaits Latvijā sāka palielināties, pateicoties bēgļu pārbraukšanai mājās. Mājupceļš bija sācies jau pat dramatiskajā 1919. gadā – Latvijā bija atgriezušies 8700 cilvēku (neliels skaits bija atgriezies pat 1918. gadā, pēc Brestļitovskas miera); cik viņu vidū bija ebreju – tas man nav zināms, bet nav noliedzams, ka arī viņi bija pārbraucēju vidū; bēgļu atgriešanās 1920. gadā, īpaši – pēc miera līguma parakstīšanas ar Padomju Krieviju 11. augustā, kļuva masveidīga: 91 132 cilvēks ieradās legāli, bet 1610 – pārbēga robežu;⁴³³ arī ebreji atgriezās mājās jau daudzos tūkstošos. 1920. gadā Latgalē dzīvoja 30 331 ebrejs (pirms kara – 80 000; piemēram, aptuveni trīs tūkstoši ebreju bija atstājuši Krāslavu; tikai daži simti atgriezās), bet visā Latvijā – 79 368 (pirms kara – vismaz 170 000)⁴³⁴; tiesa, ebreju skaits Latvijā 1920. gadā, nemaz nerunājot par 1921.–22. gadu, jau bija lielāks, un ne tikai tāpēc, ka atgriezās bēgļi, bet tāpēc, ka valsti uzturējās divas diezgan lielas (noteikti – vairāki tūkstoši) grupas – ārzemnieki un bezpavalstnieki, kuru vidū ebreju daudzums bija ievērojams.⁴³⁵ Bija novērojams arī tas, ka Padomju Krievija centās izsūtīt ebrejus un bēgļu ešelonos, kuri pienāca Latvijā, nereti bija daudz ebreju – bet ne tikai ebreju – kuriem ar Latviju nebija bijis nekāda sakara;⁴³⁶ tas bija viens no antisemitisko noskaņojumu cēloņiem, par ko sīkāk būs runa turpmāk.⁴³⁷

7. Labie gadi: 1921.–1930.

"Ar likumu nodrošinājām ikvienai tautībai iespējas veidot savas kultūras dzīves un attīstības ceļus. Šai darbā redzam ķīlu Latvijas iekšējai un ārējai drošībai. Latvijas tautībām savstarpējā sadarbībā jākāļst par apvienotu Latvijas tautu un kopējā interešu apziņā un izpratnē visiem jāstrādā par labu Tēvijai". – Valsts Prezidents Gustavs Zemgals, 1928. gada 18. novembrī.

"Svarīgāka par likumiem ir patiesā dzīve. Minoritāšu attiecībās ar skaitliski vadošo Latvijas tautu sāk nodibināties jauni pavedieni un saites" – Maksis Lāzersons, 1928. g.

Sākot ar 1920. gada nogali, līdz 1930. gada rudenim – kad arī Latviju sāka smagi skart pasaules ekonomiskā krīze, Latvija piedzīvoja savus labākos

gadus: saimniecībā, kultūrā, parlamentārā demokrātijā. Pirmie trīs – četri gadi bija lielā kara radīto grūtību pārvarēšanas laiks, bet no 1925. gada – īsts uzplaukums, kad arī Latvijā bija savi “jautrie divdesmitie”. Vispirms vēlos pievērst uzmanību laikam līdz 1925. gadam; šo apakš–posmu var nosacīti izdalīt pateicoties tam, ka tā laikā tika pilnīgi izveidota demokrātiskā parlamentārā sistēma, pieņemta valsts konstitūcija, nodrošinātas minoritāšu tiesības – ne tik plašas, kā tās pašas bija gribējušas, bet noteikti ļoti liberālas un tolerantas; stabilizējās arī antisemitisma izplatība – tas nebija rets, taču Latvijas iedzīvotāji nebija apsēsti ar “ebreju jautājumu”, bet fiziska vardarbība pret ebrejiem bija samērā reta. *Trīs* politiski–tiesiskas dabas jautājumi tika risināti šajā laikā, vai nu kopīgi visām minoritātēm, vai raksturīgi tikai ebrejiem. Pirmais bija jautājums par Latvijas saistībām Tautu Savienībā minoritāšu jomā; otrais – par minoritāšu autonomijas veidu un apjomu. Šie divi jautājumi attiecās uz visām minoritātēm, bet par trešo – par 1919. gada pavalstniecības likuma maiņu – visaktīvāk iestājās tieši ebreji. Formāli tobrīd visi trīs jautājumi tika atrisināti it kā ne par labu minoritātēm, taču ne gluži tā tas bija īstenībā.

Pirmās, kas aktualizēja jautājumu par nepieciešamību panākt no Baltijas valstīm starptautiskas saistības minoritāšu aizsardzības jomā, bija tieši ebreju organizācijas: 1920. gadā, vēl pirms minēto valstu uzņemšanas Tautu Savienībā, ebreju organizāciju komiteja pie Tautu Savienības Padomes Ženēvā – *The Joint Jewish Committee* – uzstāja uz to, lai Baltijas valstīm tiktu uzlikti tādi paši pienākumi minoritāšu aizsardzībā, kā t.s. minoritāšu valstīm, kuras bija spiestas parakstīt speciālus minoritāšu aizsardzības līgumus (Polija, Rumānija un citas).⁴³⁸ Latviju šajā komitejā pārstāvēja Dr. M. Nuroks, kurš bija piedalījies jau Parīzes konferences darbā kā viens no starptautisko ebreju organizāciju delegātiem. Ar šo ebreju komitejas prasību sākās politiska un tiesiska sadursme starp divām pieejām minoritāšu tiesību nodrošināšanai demokrātijas – t.i., – vairākuma varas – apstākļos. Ebreju un citu minoritāšu tieksme pēc cik vien iespējami plašas un saistošas tiesību nodrošināšanas balstījās bažās – ne gluži nepamatotās, bet, attiecībā uz Baltijas valstīm, pārspilētās – par to, ka demokrātijā pati par sevi vēl nenodrošina mazākuma tiesības. Tiesa, demokrātijā (vairākums) var būt arī netoleranta, vai pat naidīga pret minoritāšu vajadzībām; vairākums var būt populistiski – nacionālistisks un pat šovinistisks, rasistisks. Minoritāšu pārstāvji Austrumu un Centrālajā Eiropā un Balkānos cerēja – kā vēlāk izrādīsies, bieži vien nepamatoti, ka starptautiskas saistības pašas par sevi būs garants pret vairākuma pārestību pret mazākumu. Savukārt, nacionālas valstis, īpaši – jaunās nacionālas valstis, kāda bija arī Latvija, stingri aizstāvēja savu tikko iekaroto suverenitāti un nevēlējās pieļaut, lai to ierobežotu pārnacionālas organizācijas un saistības. Latvijas gadījumā – un to jāuzsver jau no paša sākuma – valsts nostāju stipri ietekmēja ļoti spēcīgas aizdomas un pat bailes nevis no tā, ka plašas starptautiskas saistības atbrīvos rokas ebrejiem (šādas aizdomas arī bija sastopamas, visvairāk – Latviešu Zemnieku Savienībā), bet trokšņainai un nepakļāvai vācbaltiešu minoritātei, kura tās izmantos – kā ne bez pamata vienprātīgi uzskatīja latvieši – naidi-

gai darbībai pret Latviju (savukārt, nostāju pret ebrejiem ietekmēja arī tas, ka viņi nereti atbalstīja vācbaltus, bet iespaidīgais vācbaltu interešu paudējs Dr. P. Šimanis, toties, bija patiesi draudzīgs ebrejiem). Tieši vācbaltieši vis-tipiskāk iemiesoja daudzām Eiropas minoritātēm raksturīgās iezīmes: viņi centās uzsvērt savu kulturālo pārkumu par latviešiem, neatlaidīgi meklēja sev atbalstu ārzemēs – ieskaitot konservatīvo presi pat tālajā Anglijā – un ar to nostiprināja latviešu aizdomas par vāciešu nelojalitāti pret Latviju, un centās saglabāt savas kopienas pārkuma apziņā nostiprināto noslēgto raksturu.

1921. gada jūnijā Tautu Savienības Padome aicināja Baltijas valstis un Albāniju spert nepieciešamos soļus, lai realizētu to likumdošanā principus, kuri bija ietverti augstāk minētajos minoritāšu aizsardzības līgumos.⁴³⁹ Starptautiskās ebreju organizācijas turpināja uzstāt uz to, lai Baltijas valstis uzņemtos īpašas saistības tieši ebreju tiesību nodrošināšanas jomā; šīs prasības tika izteiktas laikā, kad Latvijā 1921. gada vasarā tika izveidota Z.A. Meierovica vadītā valdībā – pirmā valdība bez minoritāšu piedalīšanās, bet valstī pieauga nacionālistiska retorika, īpaši – valdošajā Latviešu Zemnieku Savienībā (LZS) un no LSDSP aizgājušajā M. Skujenieka vadītajā grupā, kura saucās sociāldemokrāti – maziņieki. LZS galvenais preses orgāns, laikraksts "Brīvā Zeme", kurš 1921. gadā bija kļuvis uzkrītoši antisemitisks, uzstāja uz to, ka Latvijā pastāv akūts "židu jautājums", kurš esot jāatdala no citu minoritāšu problēmām; pat vairāk – "Brīvā Zeme" mudināja visas pārējās minoritātes nostāties pret ebrejiem: "pret šo mazākuma tautību jāuzstājas pārējām mazākuma tautībām..";⁴⁴⁰ šis aicinājums veidot "vienotu fronti" pret ebrejiem bija eksaltēts, neveiksmīgs – neviena minoritāte tam neatsaucās – un praktiski pilnīgi bez jēgas: jau tuvākajā laikā kļuvis redzams, ka Tautu Savienībā nav stingras politiskas gribas uzspiest Latvijai un Igaunijai kādus to suverenitāti ierobežojošus līgumus vai deklarācijas; tiesa, Tautu Savienības Padome vēl paspēs pabojāt Latvijas nervus.

1921. gada 22. septembrī Latvija, Lietuva un Igaunija parakstīja Ženēvā deklarāciju, kurā tās apņēmās sākt sarunas ar Tautu Savienības Padomes ieceltu pārstāvi, lai noteiktu savu pienākumu apjomu attiecībā uz minoritāšu aizsardzību; lai arī šī deklarācija izteica tikai Baltijas valstu labos nodomus, tās tūlīt, šajā pašā dienā, tika uzņemtas Tautu Savienībā; nekādi minoritāšu aizsardzības līgumi netika pieprasīti kā nosacījums uzņemšanai. Baltijas valstu stāvoklis tomēr bija atšķirīgs: lai arī visas trīs bija vienlaikus uzņemtas Savienībā, Latvija un Igaunija jau pirms uzņemšanas bija plaši atzītas *de iure*, taču tāda – kā jau rakstīju – nebija Lietuva, kura tika pakļauta ievērojamam Polijas un starptautisko ebreju organizāciju spiedienam minoritāšu aizsardzības jomā. Latvijas delegācija Ženēvā sāka aktīvu darbību, lai novērstu to, ka Savienība, sekojot Baltijas valstu 22. septembra solījumiem, ierobežotu Latvijas suverenitāti minoritāšu jautājumā. Negaidīts un nepatīkams pārsteigums Latvijai pienāca pašās 1921. gada beigās: 30. decembrī starptautiska ebreju organizācija "Comite des delegations juives" ("Ebreju delegāciju komiteja" Parīzē) iesniedza Tautu Savienības Padomei "Memo-

randu" par ebreju stāvokli Latvijā. Jau tas vien, ka sūdzība bija nākusi no starptautiskas organizācijas, kurai faktisko materiālu, protams, bija piegādājuši Latvijas ebreji, bija pietiekoši, lai radītu Latvijā lielu nepatiku pret starptautisku iejaukšanos valsts iekšējās lietās un veicinātu aizdomas par "ebreju sazvērētību". "Memoranda" ievads tās pastiprināja vēl vairāk; tas bija melīgs un pilnīgi netaisnīgs pret Latviju, lai neteiktu vairāk: Latvija tika apsūdzēta tādas politikas īstenošanā, kura "laupa ebrejiem viselementārākās tiesības" un ebreji tiekot vajāti kā cara laikā – sic! It kā ar to vēl nebūtu gana, tika apgalvots, ka arī pārējās minoritātes ir "padotas vajāšanām..."⁴¹ Arogantā formā tika izvirzītas četras galvenās prasības Latvijai. Pirmkārt, uzstājot, ka vislielākā pārstība pret ebrejiem esot 1919. gada 23. augusta pavalstniecības likums, tika pieprasīts to mainīt, piešķirot pavalstniecību visiem ebrejiem, kuri dzīvoja Latvijas teritorijā vai nu uz 1914. gada 1. augustu vai nu uz 1918. gada 11. novembri. Otrkārt, Latvijas Satversmē jāgarantē minoritāšu nacionāli – kulturālā autonomija. Treškārt, jāatļauj minoritāšu valodu lietošana publiskās iestādēs tajos Latvijas rajonos, kur ir ievērojams minoritāšu iedzīvotāju skaits (tiesa, nebija teikts, par kuru ebreju valodu – jidišu vai ivritu – iet runa). Ceturtkārt, tika kritizēta Latvijas nostāja ebreju bēgļu – kuri ieradās no Krievijas – uzņemšanas lietā: Latvijai tika pārņemta nevēlēšanās tos uzņemt. Visam tam klāt nāca arī nosodījums tam, ka ebreji netiek uzņemti Latvijas ierēdniecībā: valsti būtu bijis jābūt – ņemot vērā ebreju īpatsvaru iedzīvotāju vidū – aptuveni 1250 ierēdņi – ebreju, no 25 000 Latvijas ierēdņiem (ši prasība izpelnījās pat antisemitisku mākslinieka Kārļa Krauzes karikatūru žurnālā "Svari" – skat. turpmāk).

Novērtējot "Memoranda" saturu, ir jāatzīmē sekojošais: skaidrs, ka apgalvojums par ebreju vajāšanu neatkarīgajā Latvijā tāpat kā cara Krievijā, bija pilnīgi nepamatots; pavalstniecības likums bija taisnīgs un liberāls un atstāja ārpus Latvijas pavalstniecības pavisam nelielu ebreju skaitu (skat. turpmāk); valodu jautājumā Latvija arī bija ļoti liberāla – Saeimā varēja uzstāties latviešu, krievu un vācu valodā un minoritāšu valodas netika diskriminētas citās valsts iestādēs, nemaz nerunājot par sadzīvi (īpaši plaši izplatīta bija krievu valoda). Ja visas minoritātes sāktu lietot savu valodu valsts iestādēs – piemēram, tiesās – tas radītu tikai augošu neatrisināmu problēmu jūkli. Latvijas valsts neapkaroja minoritāšu valodas, taču bija jāņem vērā arī vairākuma – latviešu intereses un latviešu valodas, vēl nebūt ne visās dzīves jomās nostiprinātas – intereses; par tās aizstāvību Tautu Savienība, protams, neinteresējās. Ebreju bēgļu lieta arī nebija tik dramatiska. Nav izslēdzams, ka viens vai otrs bēglis uz robežas varēja sastapties varbūt pat ar rupjībām, taču kopumā ebreju atgriešanās Latvijā – to, kuri gribēja atgriezties – notika sekmīgi. Tiesa, varas iestādes interesējās, vai bēgli patiešām ir dzīvojuši Latvijas teritorijā uz 1914. gada 1. augustu; tā bija pilnīgi dabiska interese – karu izpostītā Latvija nevarēja uzņemt katru, lai arī valsts nostāja pret ieceļotājiem, pat, ja viņi nebija nekad dzīvojuši uz Latvijas zemes, bija toleranta: kā lai citādi izskaidro to, ka pāri par 15 000 t.s. balto krievu bija atraduši patvērumu Latvijā jau 1922. gadā. 1920. gadā

ebreji bija 14% no bēgļiem, kuri atgriezās Latvijā – gandrīz trīs reizes vairāk nekā ebreju īpatsvars valsts iedzīvotājos; 1921. gadā – 9%. Acīmredzami, ka Latvijā tika atļauts iebruks pat tiem, kuri nekad šeit nebija dzīvojuši un nav izslēdzams, ka viens vai otrs Latvijas ierēdnis, no kura bija atkarīga bēgļu uzņemšana, ir ticis piekukuļots (ilgstoši tika baumots, ka ar kukuļņemšanu ir bijis saistīts pats iekšlietu ministrs – līdz 1921. gada jūnijam – Arveds Bergs)⁴⁴². Vienīgais, kas “Memorandā” bija neapstrīdams, tas bija teiktais par ierēdņiem: Latvijā patiešām valdīja reta vienprātība latviešu politiķu vidū par to, ka nacionālā valstī ierēdņiem jābūt gandrīz vienīgi latviešiem, arī tāpēc, ka ar ierēdņa vietu un labu atalgojumu tika kompensēta latviešu daudz vājāka loma pilsētu ekonomikā (tirdzniecībā, rūpniecībā, bankās): ierēdniecība bija tas, ko valsts piedāvāja, apmaiņā pret politisku lojalitāti tiem slāņiem, kuri bija pat brīvā valstī vēl nespēja sevi apliecināt biznesā vai brīvās profesijās. Šāda politika bija neizbēgama, lai arī tajā bija nacionālas mazvērtības kompleksu paliekas (ierēdņu skaita palielināšana pat tika uzskatīta par līdzekli bezdarba apkarošanai latviešu vidū. 1921. gada septembrī “Latvijas Vēstnesis” rakstīja: “Cittautieši lai tagad pavirzās sāņus un pameklē sev kaut ko piemērotāku, tad atkritīs tās daudzās sarūgtinātās sirdis un liels bezdarbnieku skaits, kam jāgaida šeit savā dzimtenē uz sveštautietišu druskām”)⁴⁴³. Tiesa, minoritāšu ļoti liela – divdesmito gadu sākumā pat absolūti lielākā daļa – neprata latviešu valodu un nespētu kvalificēties ierēdņu darbam, pat ja tiktu pie tā plašāk pielaiestas.

“Memorands” savu mērķi nesasniedza: lai arī 1922. gada 9. janvārī ebreju organizācijas Parīzē izteica jaunu kritiku par Latvijas valdības nostāju pret ebrejiem, bet 14. janvārī Tautu Savienības Padome nolēma izskatīt Latvijas lietu maijā un iecēla speciālu ziņotāju – Brazīlijas pārstāvi A. Da Gamu, Latvijā auga apņēmība nepieļaut saistošu līgumu vai deklarāciju uzspiešanu; nostiprinājās priekšstats, ka ebreji ir apvienojušies ar vietējiem vāciešiem “..legālās denunciācijās pret Latviju..”; šis priekšstats iespaidoja ne tikai valsts nostāju pret Tautu Savienību, bet arī pret minoritāšu autonomijas jautājumu Latvijā (skat. turpmāk). Tautu Savienības Padomei bija jāapspriež minoritāšu stāvoklis Baltijas valstīs 1922. gada maija sēdē, taču Da Gama – kuram bija jāziņo arī par Igauniju – saslima un nespēja sagatavot ziņojumu. Padome maijā atlika Latvijas un Igaunijas jautājuma izskatīšanu līdz septembrim, Savienības pilnsapulcei, taču 12. maijā pieņēma Deklarāciju par stāvokli Lietuvā, par kuru jau esmu rakstījis. Šī saistošā Deklarācija tikai pastiprināja Latvijas un Igaunijas apņēmību nepieļaut neko tamlīdzīgu. Valtera darbība bija ļoti veikla un profesionāla: tā bija viņa kā diplomāta otrā un pēdējā zvaigžņu stunda (pirmā bija cīņa par Latvijas atzīšanu *de iure*). Viņš uzstāja uz to, ka Baltijas valstis nav bijušas Versaļas miera līguma sastāvdaļa – tās nav ne sakautās, ne valstis, kuras ir ieguvušas jaunas, plašas teritorijas ar lielu minoritāšu skaitu; lielu, izšķirošu uzsvāru viņš lika uz to, ka minoritāšu tiesībām jābūt vispārējām, visas Tautu Savienības dalībvalstis, arī – kara uzvarētājas, aptverošām – tieši tā, kā Savienība, atbilstoši savam mutiskajam universālismam, bija solīju-

si, pati ar šo solījumu radot problēmu, kuru tā nespēs atrisināt visā savā pastāvēšanas laikā – nespējot pat vienoties par viennozīmīgu minoritātes definīciju; tika atzītas gan etniskas, gan reliģiskas, gan lingvistiskas minoritātes.⁴⁴⁴ Valters norādīja arī uz vēl vienu svarīgu lietu: visi runāja tikai par minoritāšu aizsardzību, taču novārtā tika atstāts jautājums par minoritāšu lojalitāti pret savas mītnes zemi; to sterīlie Ženēvas dogmatiski bieži aizmīrsa, taču tieši šī nelojalitāte – ne vienmēr netaisnības pret minoritātēm rezultāts – radīis traģiskas sekas (piemēram, vāciešu minoritātes Eiropā nacistiskajā visās savās mītnes zemēs, ieskaitot demokrātisko un toleranto Čehoslovākiju, kur viņi neizjuta nekādu pārestību). Valtera darbību atbalstīja praktiski visas latviešu politiskās partija un prese, kura norādīja, ka minoritāšu aizsardzībā „nepastāv nevienā no sabiedroto {Antantes} valstīm.”; tika uzstāts uz to, lai Latvija neietu Polijas pēdās, kura „padevās Tautu Savienības norādījumiem, sevišķi žīdu nācijas interesēs...”⁴⁴⁵ 1922. gada septembrī, Tautas Padomes ceturtās sesijas laikā, Valters enerģiski noraidīja Da Gamas vēlēšanos uzspiest Latvijai deklarāciju, identisku Lietuvai. Latvija jau bija pieņēmusi demokrātisku Satversmi; minoritāšu tiesības tika ievērotas; Da Gamas viedokli neatbalstīja pat Savienības Padome, kura noraidīja arī brazīlieša priekšlikumu izveidot speciālu komiteju Latvijas jautājuma izskatīšanai. Debašu laikā izskanēja arī Latvijai tuvais viedoklis par to, ka minoritātēm jāuzņemas saistības būt lojālām pret savu mītnes zemi.⁴⁴⁶ Tomēr sesija vēl nebija beigusies, kad Ženēvu sasniedza jauna sūdzība, šoreiz – no Latvijas vāciešiem, kuri sūdzējās par agrāro reformu, par zemes atsavināšanu bez kompensācijas. Lai arī ebreju vidū nebija un nevarēja būt muižnieki, Latvijā jau bija izveidojies noturīgs priekšstats, ne gluži nepamatots, ka vietējie vācieši un ebreji cieši sadarbojas minoritāšu tiesību jautājumos;⁴⁴⁷ šis priekšstats radīja pat antisemitiskus komentārus: „žīdu kapitālisti pabalsta vācu baronus tamdēļ, ka cer uz labu koku un linu tirdzniecību...”⁴⁴⁸

Valtera sarunas ar minoritāšu deleģētajiem pārstāvjiem Latvijā – ar Satversmes Sapulces locekļiem P. Šimani (Vācu demokrātiskā partija), L. Fišmani (Ebreju nacionāldemokrātu partija), A. Bogačovu (Krievu nacionāldemokrātu grupa) – radīja pretebreju un pretvācu noskaņojuma pieaugumu (krievi bija daudz mazāk aktīvi, nesūdzējās, viņiem nebija starptautisku organizāciju, bet padomju Krievija nelikās par viņiem ne ziņas, pretkrievu noskaņojums Latvijā bija nenozīmīgs; tiesa, parādījās aicinājumi izspiest krievu valodu no publiskas lietošanas telpas,⁴⁴⁹ bet, iespējams, vairāk tāpēc, ka to lietoja daudzi ebreji). Minoritāšu pārstāvji – Šimaņa iespaidīgajā intelektuālajā vadībā – iestājās par Lietuvai identiskas deklarācijas pieņemšanu; 1923. gada februārī sarunas izjuka – neapmierinātie minoritāšu deleģāti tās atstāja, bet latviešu prese pilnībā atbalstīja Valteru un nelokāmi aizstāvēja nedalītu Latvijas suverenitāti: “Latvijas attiecību nokārtošana ar minoritātēm ir Latvijas pašas tiesības”⁴⁵⁰ Ebreju stāvoklis Latvijā bija labs un starptautisko ebreju organizāciju atbalsts Lietuvas tipa deklarācijas uzspiešanai Latvijai – arvien vājāks; katru reizi, kad ārzemju

ebreji izrādīja interesi par starptautisku saistību piemērošanu Latvijai, tas izraisīja latviešu sabiedrības protestus. 1922. gada vasarā Francijas ebreju laikraksts "*La Tribune Juive*" aicināja Tautu Savienību piespiest Latviju parakstīt minoritāšu aizsardzības līgumu ar speciālām saistībām pret ebreju minoritāti; lai arī aicinājums bija praktiski bezspēcīgs, mudinājumi Latviju piespiest kaut ko darīt nevarēja izraisīt neko citu, kā apsūdzības ebrejiem par "žīdu nekaunību", kura provocē "tikai lielāku latviešu īgnumu pret viņiem {ebrejiem}..."⁴⁵¹ ASV ebreju interese par Latviju savukārt radīja LZS žēlošanos par ebreju kundzību Amerikā un viņu iejaukšanos citu valstu iekšējās lietās.⁴⁵² Ja šī nostāja bija vēl kaut cik savaldīga, tad E. Blanks jau bija zaudējis mēra sajūtu: Latvijas lielākajā laikrakstā – "Jaunākajās Ziņās" – viņš raksturoja ebrejus kā nelabojamus spekulantus, kuri ēd gardāko pārtiku Latvijā, lieto vislabāko parfimēriju, izšķiež naudu kāršu spēlē un citās izpriecās; "viņi ir lepmi, izaicinoši un bezkaunīgi..."⁴⁵³ Būtiskākais bija tieši tas, ka Blanka sacerējumi parādījās laikrakstā ar vislielāko metienu un kļuva plaši pieejami lasītājiem; tas liecināja par pašu "Jaunāko Ziņu" – kuras, kā visi lielie laikraksti, dzīvoja ar domu kā nezaudēt lasītāju un pievilināt jaunu – gatavību izpatikt populistiskais gaumi, kura bija vismaz sadzīviski antisemitiska.

1923. gada 7. jūlijā Ženēvā Miķelis Valters nolasiya Latvijas valdības deklarāciju (*declaration verbale*), kurā izklāstīja Latvijas nostāju minoritāšu jautājumā un ierosināja sarunas ar Tautu Savienības Padomi slēgt.⁴⁵⁴ Sarunas arī tika slēgtas; jau krietnu laiku tām nebija nekādas jēgas: kaut cik nopietnu minoritāšu tiesību ierobežojumu Latvijā nebija. Deklarācijas saturs bija sekojošs: 1) visu minoritāšu tiesību jautājumi ir jāatrisina tikai Latvijas Satversmes un tikai Latvijas jurisdikcijas ietvaros; 2) minoritāšu jautājuma risinājumus Latvijā – vēstures mantojuma iespaidā – ietver sevi ne tikai kultūrāli – tiesiskos jautājumus, bet "minoritāšu jautājuma nokārtošanā jārēķinās ar sociālajām nepieciešamībām." (bez šaubām, te bija domāts agrārais jautājums un muižnieku – absolūtā vairākumā, vācbaltu – īpašuma atsavināšana, ko Latvija neuzskatīja par mazākumtautības tiesību pārkāpumu); 3) Tautu Savienības Padome un Starptautiskā tiesa "var pacelt jautājumu..." par minoritāšu stāvokli Latvijā, taču to lēmumiem būs tikai "konsultatīvs raksturs..." (te bija būtiska atšķirība no Lietuvas gadījuma); 4) ne tikai Latvijai ir pienākumi pret minoritātēm, bet arī minoritātēm ir pienākums būt lojālām pret Latviju.⁴⁵⁵ Valtera deklarācija latviešu sabiedrībā tika uzņemta ar lielu gandarījumu, priecājoties, ka tajā nebija paredzētas minoritāšu tiesības griezties pie citas valsts ("tēvijas") sevis aizstāvēšanai un ka Tautu Savienībai nebija dotas nekādas tiesības paplašināt minoritāšu tiesības Latvijā. Tas, kas Latvijai uztrauca, bija nevis ebreju darbība, meklējot atbalstu "tēvijā" – tēvijas (ebreju valsts) vēl nebija (un reti kurš toreiz ticēja, ka tā būs tuvā nākotnē); uztrauca vietējo vāciešu (bet, arī poļu) aktivitātes ne tikai Ženēvā, bet arī Berlīnē (poļi – Varšavā), prasot sev palīdzību un pastiprinot latviešu aizdomas par viņu nelojalitāti pret Latviju. Vāciešu kopumā un paša Šimaņa neapmierinātība ar Valtera deklarāciju bija tik acīmredzama,

ka pret viņu vērsās arī latviešu kritika, kuras gaitā tika izvirzīti arī ļoti būtiski jautājumi par attiecībām starp minoritāti, tās mītnes zemi un minoritātes tēviju (piemēram, Vāciju vai Poliju). Publicists Jūlijs Druva aicināja Šimani un visus vācbaltiešus viennozīmīgi izšķirties par to, ka "dzimtene" (mītnes zeme; cionistisko vai reliģisko ebreju izpratnē – trimda, *halut*) un "tēvija" ir viens un tas pats; lojalitāte ir viena un nedalīta: „pirms Jūs un Jūsu tautieši nemītēsities uz mūsu zemi raudzīties tikai kā uz dzimteni, bet tēviju meklēt ārpus mūsu robežām, neviens latvietis Jūsu valstiskumam neticēs. Vispirms pierādiet to ar darbiem”.⁴⁵⁶ Prasība nebija viegli izpildāma: pati neatkarīgās Latvijas izveide, nemaz nerunājot par agrāro likumdošanu, veicināja vācbaltiešu neapmierinātību un, nereti, nelojalitāti pret Latviju, kuru uz laiku slāpēja tikai "tēvijas" – Veimāras Vācijas – vājums un dekadence; šo pretrunu ļoti daudziem – ja ne pat vairākumam no vācbaltiešiem – atrisinās Hitlera nākšana pie varas – lojalitāte sāks nedalīti piederēt "tēvijai" – nacistu reiham; Šimanis, toties, patiešām izpildīs, labprātīgi, minēto prasību – nacistu "tēvija" nebūs viņējā, dzimtene un tēvija būs viena – Latvija, kuru viņš neatstāja 1939. gadā, bet nacistiskās okupācijas gados pat slēpa un izglāba ebreji Valentīnu Levenšteini (Freimani).

Ebreju stāvoklis bija atšķirīgs. Diviem, lai arī pilnīgi pretējiem un savstarpēji naidīgiem strāvojumiem ebreju kopienā – kreisajiem sekulārajiem bundistiem un ortodoksālajiem agudistiem – dzimtene un tēvija bija viens un tas pats – tā bija Latvija; viņi nebija cionisti (lai arī agudisti Latvijā nebija tik naidīgi cionismam kā citās zemēs) un nesapņoja par valsts izveidi Palestīnā (vismaz, kamēr nav atnācis Mesija – tā uzstāja Aguda). Taču arī daudzveidīgajiem cionistiem, kuri vēlējās neatkarīgu valsti (tēviju) Palestīnā, vēlme iegūt savu valsti nenozīmēja nelojalitāti pret Latviju, nemaz nerunājot par to, ka tā brīža Palestīna – britu mandāta teritorija – varētu nodarīt ko jaunu Latvijai. Cionists M. Lāzersons, starptautiski atzīts speciālists minoritāšu tiesībās, gan cerēja, ka pēc deklarācijas Latvija vēl pieņems kādus likumus, kuri garantēs minoritātēm autonomiju, plašāku nekā tā, kura jau bija – skolu autonomiju, taču arī viņš kopumā novērtēja minēto deklarāciju pozitīvi.⁴⁵⁷ Ebreju komunistiem, savukārt, dzimtene un tēvija arī bija viena un tā pati – nedz Latvija vai Palestīna, bet "darbaļaužu tēvija" – komunistiskā Krievija (vēlāk – PSRS; tiesa, pat viņi nebija tik apsēsti, lai dotos uz PSRS Tālajiem Austrumiem, kur tika veidota "komunistiskā Palestīna", Birobidžānā – Latvijā 1928. gadā iznāca M. Šaca – Aņina brošūra "Par Birobidžānu", un tas laikam bija viss), taču divdesmito gadu pirmajā pusē tikai ideoloģiskie antisemīti Latvijā iedomājās, ka draudi no PSRS (starp citu, nebūt ne lieli divdesmitajos gados) ir specifiski "žīdu komunisma" draudi. Šo ebreju atšķirību no vācbaltiešiem dēļ Latvijā un latviešu sabiedrībā 20.–30. gados nekad nepastāvēja tik spēcīgas aizdomas par ebreju nelojalitāti un citu valstu iespējām to izmantot pret Latviju, kā tas bija pret baltvāciešiem; vienlaikus jāuzsver, ka jau divdesmito gadu sākumā ebreji saņēma apsūdzības kosmopolitismā un internacionālismā, kas tika pielīdzināts nelojalitātei (skat. turpmāk).

Minoritāšu autonomijas jautājums patērēja gan minoritāšu, gan Latvijas parlamenta kopumā lielu enerģiju un laiku. Būtisku lēmumu pieņēma Satversmes Sapulces Satversmes (konstitūcijas) izstrādāšanas komisija 1921. gada 21. aprīlī. Šajā sēdē ebreji – kā jau to varēja sagaidīt – nebija vieno ti jautājumā par to, kādu autonomiju ir jāiegūst: bundists J. Berzs iestājās tikai par kultūras autonomiju, kreisais cionists J. Hellmanis – par plašāku nacionālu autonomiju, kura ietvertu sevī arī sociāli – ekonomiskus jautājumus; ebreju deputātu vairākums tobrīd atbalstīja Hellmani. Pret jebkura veida autonomijas piešķiršanu enerģiski iestājās Francis Trasuns no *Latgales Kristīgo zemnieku savienības*, kurš uz šo laiku jau bija kļuvis pazīstams ar savu antisemīisko nostāju: ebrejiem neesot nekādas kultūras un līdz ar to nevarot būt nekādas, pat ne tikai kultūras autonomijas; ebreji ir tikai glēvi parazīti, kuri neesot cīnījušies par Latvijas neatkarību. Neviens no komisijas locekļiem neatbalstīja Trasunu, bet deputāts no *Bezpartejiskās bezzemnieku un mazsaimnieku grupas* Markuss Gailītis uzsvēra, ka arī ebreji – viņa paša vadībā – ir varonīgi piedalījušies brīvības cīņās (te bija domāts ebreju patriotisms bermontiādes laikā, kurā gan pats Gailītis bija izrādījis īpašu varonību, aizstāvēt Daugavas tiltus un par to saņemot Lāčplēša kara ordeni, gan daudzi ebreji, par ko jau rakstīju iepriekš). Tomēr galvenais jautājums nebija tieši par ebreju autonomiju, bet par visu minoritāšu autonomijas jautājumu principā: vai garantēt tiesības uz minoritāšu autonomiju Satversmē. Pateicoties lielā mērā sociāldemokrāta Dr. F. Mendera konsekventai nostājai, komisija nolēma, ka ne tikai minoritāšu tiesībām uz autonomiju jābūt garantētam Satversmē, bet konstitūcijas tekstā pat jānosaka šīs autonomijas pamatprincipi.⁴⁵⁸ 1922. gada sākumā likās, ka minoritātes ir tuvas tam, lai Satversmē tiktu garantētas to tiesības un nacionāli – kulturālu autonomiju: Satversmes Sapulce bija pieņēmusi konstitūcijas otro daļu divos lasījumos, ieskaitot minoritātēm svarīgos pantus (115. pants: "Latviešu valoda ir valsts valoda. Mazākuma tautību piederīgiem ir garantēta viņu valodas brīva lietošana kā runā, tā arī rakstos. Kādas mazākuma tautību valodas un cik tālu pielaižamas valsts, pašvaldību un tiesu iestādēs, noteic sevišķs likums"; vēl pat svarīgāks bija 116. pants: "Mazākuma tautības ir savās nacionāli kulturālās lietās autonomas publiski tiesiskas organizācijas. Kādas mazākuma tautības par tādām uzskatāmas, kādi tām orgāni, kā arī šo orgānu kompetenci un ievēlēšanu kārtību noteic sevišķs likums"). Lai arī vēl nebija noticis izšķirošais trešais lasījums, nedz pat sāka speciāla likuma – par kuru bija runa 115. un 116. pantā – izstrāde, ebreju deputāti 1922. gada 29. martā Satversmes Sapulcei izskatīšanai iesniedza likuma projektu par "Žīdu tautības nacionāli kulturālo pašvaldību un žīdu valodas lietošanu Latvijā".⁴⁵⁹ Projekts bija gandrīz identisks tam, kas tika izskatīts un vēlāk pieņemts Igaunijā; nav šaubu, kā arī Tautu Savienībā tieši šajā laikā notiekošās debates iespaidoja likuma iesniedzējus: Savienība uzturēja priekšstatu, ka tāda vai citāda veida un apjoma eksteritoriāla autonomija (pašpārvalde) ir viens no efektīvākajiem līdzekļiem etniska naida vai apspriedumu izskausšanai (kas praktiski varēja tā arī nebūt). Taču jau pēc dažām dienām,

5. aprīlī, Latvijas Satversmes Otrā daļa parlamentā tika noraidīta, lai arī ar minimālu balsu vairākumu; laikam par kļūšanas akmeni – vai vienu no tiem – bija kļuvusi latgaliešu prasība pēc Latgales autonomijas, ko noraidīja citu deputātu vairākums, bet latgalieši ar savu atturēšanos trešajā lasījumā deva izšķirošas balsis, kuras nolēma Otro daļu nepieņemšanai.⁴⁶⁰ Šī neveiksme neapturēja minoritātes, pat otrādi – aktivizēja tās mēģinājumā panākt autonomiju ja ne ar konstitūcijas, tad ar speciālu likumu palīdzību. Maksis Lāzersons maijā pat aicināja izstrādāt un pieņemt speciālu “*..likumu par minoritātēm..*”, tas ir – vienu likumu par visu minoritāšu tiesībām.⁴⁶¹ Tam vairs nebija gatava ne Latvijas valsts, ne pašas minoritātes – lai arī tās, īpaši – ebreji un vācieši, joprojām cieši sadarbojās, tomēr katra virzīja savu likumprojektu.

Pirmā Saeima kļuva par laiku, kad minētais jautājums tika viskarstāk debatēts un galu galā noņemts no politiskās dienas kārtības. 1923. gada decembrī savas autonomijas projektu iesniedza vācbaltieši, 1924. gada martā – poļi, 1925. gada janvārī – ebreji (zīmīgi, ka ebreju autonomijas likumprojektu iesniedza ne tikai trīs ebreju deputāti – M. Lazersons, M. Nuroks un M. Dubins, bet to bija parakstījis arī Dr. P. Šimanis; tā bija kārtēja liecība viņa intelektuālajai autoritātei minoritāšu vidū, politiķa prestižam un, protams, viņa draudzībai pret ebrejiem – vācbaltu un ebreju deputātu cieša sadarbība Latvijas parlamentā divdesmitajos gados bija līdzīga tam, kas tobrīd notika arī Polijā un kopumā sevi attaisnoja, taču tas nebija taktiski pārdomāts solis: augošajā pretvācu atmosfērā ebreji atkal tika uzlūkoti kā vācu sabiedrotie); beidzot, 1925. gada februārī, kā pēdējie, krievi. Saeimas komisiju izskatīšanai “*Projekts par ebreju nacionāli kulturālo pašpārvaldi*” tika nodots 30. janvārī; tas bija ļoti sīki izstrādāts dokuments, kurš sastāvēja no 21. panta.⁴⁶² Līdzīgi tam, kā tas bija Igaunijā un Lietuvā, projekts neaprobežojās tikai ar ebreju kultūras un reliģijas jautājumiem (sinagogu un lūgšanas namu uzturēšana), bet – kā uzsvēra M. Lazersons – autonomija nevar pastāvēt bez pašaplikšanas tiesībām (“*otrais nodoklis*”) un tiesībām nodrošināt sociālo aprūpi.⁴⁶³ Tāpat kā citu minoritāšu projektiem, arī ebreju autonomijā galvenā vieta bija ierādīta valodai: ebreju valodu bija jāpieļauj lietošanai tiesās un pašvaldību sēdēs, kā arī vietās, kur ebreju īpatsvars pārsniedza 20% no iedzīvotājiem, pašvaldībām būtu jāpublicē rīkojumi un paziņojumi ebreju valodā. Taču, atšķirībā no citām minoritātēm, pašu ebreju vidū valdīja ļoti dziļas un nepārvaramas pretrunas, īpaši – divos jautājumos: pirmkārt, kurai no ebreju valodām – jidišam vai ivritam – tiks piešķirtas iecerētās tiesības; otrkārt, kāda būs reliģijas loma autonomijā, kas, galu galā, atspoguļoja citu jautājumu – kāds ir sakars starp reliģiju (jūdaismu) un nāciju (ebrejiem) – vai ebrejs var būt nereliģiozs, vai ebreju autonomija var būt ne reliģiska. Skaidrs, ka var būt – tā ļoti principiāli un negrozāmi atbildēja bundisti (un ne viņi vieni), kuru pretrunas ar reliģiskiem ortodoksiem bija tik dziļas un trokšņainas (bundists Nojs Maizels pret agudistu M. Dubinu, kurš, kā jau ortodokss, aizstāvēja visradikālāko principu – ja ebrejs atsakās no jūdaisma un pāriet kādā citā ticībā, viņš tiek izslēgts no

ebreju kadastra un pārstāj būt ebrejs; tikpat asas pretrunas šajā pašā jautājumā bija arī starp kreiso cionistu Lāzersonu un Dubinu), ka bundisti vispār atteicās sadarboties, autonomijas jautājumā, ar ebreju pilsoniskām, īpaši – reliģiskām partijām. Kamēr paši ebreji cīnījās viens ar otru, viņus mēģināja samierināt ne ebreju deputāti – ne tikai cienījamais P. Šimanis, bet pat Arveds Berģs (kura vadītais *Bezpartejiskais nacionālais centrs* īsti nebija ebreju draugs jau tobrīd), taču nesekmīgi: ebreji paši kompromisu nevēlējās.⁴⁶⁴

Minoritāšu jautājuma risināšanai Latvijā, dodot minoritātēm to pašu, kas bija dots Igaunijā, auga spēcīga un nepārvarama opozīcija. Galvenie pretargumenti – galvenokārt, antivācisku sentimentu apdvesti – bija šādi. Pirmkārt, tika uzsvērts, ka prasība pēc autonomijas kā tiesiskas institūcijas, ar tai līdzī nākošu t. s. nacionālo padomi (minoritāšu “parlamentu”), ir vāciešu iedomības un arogances iemiesojums; vāciešiem jau ir viss “par ko mēs latvi viņu valdīšanas laikā drikstējām tikai sapņot...” (J. Akurāters); nacionāli – publiska autonomija nozīmēs “valsts vienības skaldīšanu un valsts varas drupināšanu.” (E. Blanks) un “tautas suverēnās varas izdāvāšanu...krievu cara laikā izlutinātajiem vāciešiem.” (K. Skalbe; tieši Skalbe bija viens no aktīvākajiem minoritāšu prasību kritizētajiem Saeimā un viņa kritika nereti bija ļoti pamatota).⁴⁶⁵ Pat atliekot pie malas nacionālu retoriku, nevar neatzīmēt divus ļoti būtiskus jautājumus. Pirmkārt, ja tiktu pieņemtas minoritāšu prasības valodu jomā – piemēram, visradikālākās, kuras izvirzīja vācbaltieši un kuras paredzēja atļaut lietot vācu valodu ikkatrā publiskā organizācijā, kurā ir ievēlēts kaut vai viens vācietis, tā būtu, vienlaikus, pārestība pret latviešu valodu un latviešiem, kuri nepārvaldīja minoritāšu valodas. Vai mazākuma tiesības var ierobežot vairākuma tiesības? Otrkārt, ja tiktu pieņemtas minoritāšu prasības, būtu jāmaina virkne citu likumu, vismaz – par pašvaldībām un izglītības likumu, un tas radītu pārāk plašas un nevajadzīgas izmaiņas.

Nacionālā taisnīguma retorika ietekmēja arī otrā veida argumentus, kuri bija juridiskas dabas un kopumā pamatoti: minoritātes Latvijā jau ir saņēmušas plašas tiesības kultūras un izglītības jomās (Kārlis Skalbe 1925. gada 20. martā Saeimas Izglītības komisijas sēdē atgādināja: “..minoritātēm viņu kulturālās autonomās tiesības jau ir nodrošinātas un šo tiesību paplašināšana uz citu tautību rēķina nekādā ziņā nebūtu pieļaujama..”)⁴⁶⁶, nemaz nerunājot par visu pilsoņu vienlīdzību, tomēr, neskatoties uz šīm tiesībām, turpinās sūdzēties – īpaši vācieši – pa pasauli apkārt; nav grūti iedomāties, cik nevaldāmas minoritātes kļūs, kad saņems publiski tiesisku autonomiju. Visu šo argumentu iespaidā nacionāla publiski tiesiska autonomija minoritātēm, kuru skaits – katrai – ir 4–5% (tikai krievi vairāk), ir jānoraida un labākā garantija latviešu un minoritāšu kopdzīvei ir minoritāšu lojalitāte pret Latviju (tiesībnieka K. Dišlera viedoklis)⁴⁶⁷. Visiem argumentiem pāri dominēja “nacionālas cīņas” emocija un retorika, kurā vislabāk roku bija ievingrinājis 1905. gada tribūns Jānis Akurāters: “...autonomijas likums ir tas šķēps, kas meklē mūsu Ahila papēdi, lai ielaistu tur savu nāvīgu dūrienu mūsu nācijai...tagad ir moments, kad jāpierāda mūsu nācijas garīgais spēks

un nacionālais stiprums, mūsu kultūras cieņa. Būsim gatavi..”⁴⁶⁸ Apokaliptiskie aicinājumi bija lieki: 1925. gada 23. aprīlī ebreju deputāts M. Nuroks paziņoja, ka pastāvošais politisko spēku samērs neļauj iegūt pilnu autonomiju un ebreji paši noņēma tās jautājumu no Saeimas publiski – tiesiskās komitejas darba kārtības.⁴⁶⁹ “Šķēps” tika ne tik daudz atvairīts, cik bezcerīgi nolaists, “Ahila papēdis” – nosargāts; likumprojektu par minoritāšu nacionāli publisko autonomiju Latvijas parlaments vairs nekad neizskatīja. Vai ebreji bija ar to kaut ko zaudējuši? Domāju, ka nē; varbūt pat ieguvuši.

M. Lāzersons vēl vairākus gadus pēc 1925. gada neveiksmes nožēloja autonomijas neiegūšanu, uzskatot, ka latviešu sabiedrība – pretēji igauņiem – nebija spējīga radīt “..minoritāšu tiesību aizstāvjus – bruņiniekus...”⁴⁷⁰ Savukārt, cits autonomijas projekta iesniedzējs 1925. gadā, reliģiskais cionists M. Nuroks, uzskatīja, ka neskatoties uz plašākā autonomijas variantā neiegūšanu, ebreju minoritātes stāvoklis – līdz spēcīga latviešu nacionālisma pieaugumam, sākot ar 1931. gadu (skat. turpmāk) – bija labs: “Mēs vienmēr bijām lepni par taisnīgo izturēšanos pret mūsu kulturālām vajadzībām. Visās starptautiskās arēnās mēs vienmēr ar gandarījumu esam to uzsvēruši.”⁴⁷¹ Tas bija Latvijas patriota cienīgs secinājums. Stipri jāšaubās, vai ebrejiem izdotos – ja tiesiska autonomija būtu iegūta – to īstenot tik sekmīgi, kā Igaunijā: pretrunas Latvijas ebreju kopienā bija pārāk dziļas un daudzveidīgas, nemaz nerunājot par to, ka nebūt ne katrs vēlējās maksāt vēl vienu nodokli (trūcīgajiem ebrejiem tas būtu arī liels apgrūtinājums) autonomijas nodrošināšanai, bet virkne pasākumu, kurus būtu paredzējusi autonomija, tika nodrošināti arī bez tās. Piemēram, ļoti laba un plaša ebreju slimnīca tika uzbūvēta Rīgā Maskavas ielā 122/128; tā tika atklāta 1925. gada februārī un tajā praktizēja viens no izcilākajiem Latvijas ķirurgiem, ja minētais Vladimirs Mincs (kuram, neskatoties uz daudziem zinātniskiem darbiem krūšu un vēdera dobuma ķirurģijā, anestezioloģijā, traumatoloģijā un uroloģijā, diemžēl nebija izdevies iegūt profesora vietu Latvijas Universitātē, ko viņš bija bez mazākajām šaubām bija pelnījis*); drīz pēc tam tika izveidota patversme un ambulance Ķemeros, Tukuma un Slokas ielas stū-

* Tas, ka Mincs netika uzaicināts uz Latvijas Augstskolas (Universitātes) Medicīna fakultāti patiešām ir nožēlas vērts, īpaši – ņemot vērā to stāvokli, kas fakultātē bija izveidojies jau 1920. gadā: studentu pieplūdums bija ļoti liels, bet kvalificētu mācību spēku trūka, arī tāpēc, ka daudzi vēl nebija atgriezušies no Krievijas. Fakultātes dekāns profesors Roberts Krimbergs pat ieteica izmantot Latvijas diplomātisko pārstāvniecību Berlīnē un uzaicināt vācu profesorus. Bet kāpēc būtu jāaicina no Vācijas, ja Mincs bija Latvijā? Skaidrs, ka viņš diez vai varētu uzreiz sākt lasīt lekcijas latviski, taču tas nebija nekas īpašs Universitātes darbības pirmajos gados (1919.–1920. mācību gadā latviešu valodā tika lasītas tikai 50% no lekcijām), bet vācu (un, protams, krievu) valodu viņš pārzināja spīdoši un pati Medicīnas fakultāte bija lēmusi, ka mācību grāmatas un zinātniskā literatūra medicīnā ir pārsvarā vācu valodā un jāļauj arī lekcijas lasīt vāciski (skat. sīkāk – Per Bolin Hort. The Latvian Nation and

rī; patversmē īpaša vērība tika veltīta tuberkulozes slimnieku aprūpēšanai; ginekoloģiskā klīnika "Lina Hazedek" tika atvērta Rīgā aptuveni šajā pat laikā, Ludzas ielā 25; tā kļuva pazīstama arī ar plaši sniegto medicīnisko palīdzību neebrejiem. Kultūras jomā ir jāatzīmē profesionāla un ebreju vidū ļoti iecienīta Ebreju teātra nodibināšanu Rīgā, kuram – tāpat kā citu minoritāšu kultūras iestādēm – valsts piemēroja finansu atlaides, piemēram, 1925. gada sākumā samazinot ieņēmuma nodokli no 15 uz 10%, tikai tāpēc, ka tas bija īsts minoritātes teātris.⁴⁷²

Runājot par ebreju autonomijas jautājumu, ir jāatceras, ka ebreju vidū pretrunu bija tik daudz kā nevienā citā minoritātē; visas pretrunas laikam pat nav iespējams nosaukt: cīņas starp jidišistiem un hebraistiem (zīmīgi, ka M. Lāzersons atzina: „valsts šinī strīdā izturas pilnīgi neitrāli.”)⁴⁷³; starp kreisiem un labējiem ebrejiem; starp ortodoksus un neticīgajiem; personālas sadursmes (piemēram, starp diviem ortodoksus – M. Dubinu un M. Nuroku – par to, kurš ir neoficiāls Latvijas ebreju līderis un kāda politika jāpiekopj attiecībā ar latviešu partijām: Dubins iestājās par atbalstu konservatīviem spēkiem, īpaši LZS, Nuroks – par sadarbību ar LSDSP; asas personiskas sadursmes šajā jautājumā notika 1928. gadā)⁴⁷⁴; pretrunas jautājumā par to kāda taktika jāpielieto, lai sasniegtu specifiskus ebreju mērķus (piemēram, vai jālieto senā "slepenās diplomātijas" taktika, uzmanīgi un izveicīgi aizstāvēt ebreju intereses privātu kontaktu ar varas pārstāvjiem veidā – par ko, protams, visaktīvāk iestājās "Aguda" un Dubins personīgi, vai jāpielieto modernāki politiskās darbības veidi, par ko iestājās bundisti un cionisti) un kādi šie mērķi ir; vai jāveido ebreju deputātu bloks parlamentā un kādai būtu jābūt šī bloka taktikai un daudz citu strīdīgu jautājumu un pretrunu jau traucēja ebreju sadarbību un būtu traucējuši arī ebreju nacionālās padomes darbam. Piemēram, pretrunas par reliģijas lomu saglabāšanās visu neatkarīgās Latvijas laiku, ilgi pēc 1925. gada neveiksmes: 1929. gadā kareivīgā "Aguda" vēlreiz mēģināja panākt, lai tieši sinagoga diktētu noteikumus visai ebreju dzīvei Latvijā; skaidrs, ka to noraidīja pat pilsoniskās, bet ne ultra reliģiozās ebreju grupas, nemaz nerunājot par kreisi orientētiem cionistiem vai kreisajiem anticionistiem – bundistiem un, lieki teikt, komunistiski orientētajiem ebrejiem; tas bija nepieņemami arī labējie orientētajiem jauniešiem – Z. Žabotinska sekotājiem (skat. turpmāk), vai vienkārši uz modernizāciju tendētiem slāņiem. 1933. gada decembrī Latvijas rabīnu konference nolēma aplikt visus ebrejus ar nodokli ortodoksālo skolu finansēšanai, bet, protams, nespēja to īstenot dzīvē – legālu tiesību aplikt ar nodokļiem rabīniem nebija, bet viņu morālā autoritāte nebūt nebija tik liela visu ebreju vidū, lai viņu teiktais tiktu bez ierunām pieņemts; tie ebreji – un viņi bija vairākumā, kuri negribēja sūtīt bērnus ortodoksālajās skolās, šo nodokli boikotēja un rabīnu lēmumam nepakļāvās.⁴⁷⁵

Jāatzīst, ka Latvijā pastāvošais minoritāšu tiesību modelis – bez "nacio-

the Intellectuals. The Forming of Latvia's University during the First Republic. – RE – inventing the Nation. – Botkurka, Sweden, 2003, pp. 158-163; Latvijas Universitāte. 75 – Rīga, 1994, 54. lpp).

nālām padomēm” – pilnīgi nodrošināja ikvienas minoritātes visu vajadzību ievērošanu un apmierināšanu un pasargāja – īpaši ļoti saskaldītos un kaisligiem strīdiem pakļautos ebrejus – no nevajadzīgām, vēl asākām iekšējām domstarpībām; stāvoklis Latvijā bija pat labāks nekā Lietuvā, kur sākotnēji tika dots neiedomājami daudz autonomijas jomā, bet tad sekoja radikāla autonomijas apcirpšana, radot lielu vilšanos, pat traumu: Latvija bija no tā pasargāta. Ebreju dzīve ļoti daudzās jomās bija autonoma un aktivitāšu jomā tā pārspēja pat vācbaltiešus, kuri nebija tik iekšēji dažādi. Burtiski dažos gados visa Latvija pārklājās ar visdaudzveidīgāko ebreju organizāciju tīklu; darbību atjaunoja un paplašināja gan pirmskara organizācijas, gan demokrātijas apstākļos radās simtiem jaunu; nevienš nebija aizmirsts, no bērnības – Ebreju bērnudārzu apvienībā – līdz vecumam, ieskaitot arī nabadzīgās līgavas, kurām biedrība “Hahnosas Kala” palīdzēja iegūt pūru; vismaz 10% no ebreju biedrībām nodarbojās ar labdarību (īpaši – reliģiskās biedrības, kurām to noteica jūdaisma mācības) – piemēram, Rīgas lēto ēdnīcu biedrība. Par finansiālu atbalstu ebrejiem – īpaši, par lētiem kredītiem, rūpējās daudzās ebreju Krājaizdevu sabiedrības, kuras tika atvērtas gandrīz visur, kur dzīvoja ebreji – no Rīgas (“Žīdu tautas kredīta kooperatīvs”, par kura biedru varēja kļūt abu dzimumu personas no 17 gadu vecuma vai juridiskas personas)⁴⁷⁶ līdz Subatei (Subates ebreju Krāj – Aizdevumu Sabiedrība), Talsiem (nodibināta 1925. gadā) un Viļāniem (Viļānu ebreju Krāj – Aizdevumu Sabiedrība). Tomēr visa šī pilnīgi brīvā ebreju dzīves attīstība tomēr liecināja arī par joprojām pastāvošu tendenci uz zināmu nošķirtību (liekas, ka tas, kas bija vajadzīgs, piemēram, mazajā Subatē, bija ekonomiski plaukstošas un jebkuram iedzīvotājiem – ebrejam un latvietim – pieejamas, un izdevīgas krājsabiedrības, nevis tieši ebreju vai latviešu sabiedrības), un izdevīgas integrāciju – citādi laikam vēl nevarēja būt, ņemot vērā minoritāšu un latviešu vēsturiskās attīstības gaitu, kurā savrupība bija bijusi biežāka nekā mijiedarbība (šīs kredīta sabiedrības netika aizliegtas arī Ulmaņa diktatūras gados, kad “latviskošanas” apstākļos dažas pārreģistrējas un pieņēma skanīgus un diezgan komiskus latviskus nosaukumus – piemēra, Talsu sabiedrība 1938. gadā sevi nosauca par “Rūpību”).

Trešais jautājums, kā jau rakstīju, bija par *pavalstniecības* likuma maiņu. 1921. gada 7. oktobrī Satversmes Sapulce pieņēma papildinājumus 1919. gada likumam. Ebreju deputāti, protams, būtu vēlējušies diezgan radikālas izmaiņas, nosakot, ka katrs, kurš uz 1918. gada 18. novembri bija atradies Latvijas teritorijā un “..kura intereses un pastāvīgā dzīves vieta ir šādā vai tādā veidā sasaistītas ar valsti {Latviju}, automātiski kļūst par valsts locekli...”⁴⁷⁷ Nebija nekādu iespēju tam, ka parlaments pieņemtu tik radikālu prasību un praktiski likums tika papildināts, galvenokārt, divās lietās. Pirmkārt, par atskaites punktu atkal tika pieņemts 1914. gads, Pasaules kara izcelšanās un nolemts, ka pavalstniecība pienākas tiem, kuri uz 1914. gadu bija 20 gadus dzīvojuši Latvijas teritorijā (ebreju deputāti bija vēlējušies tikai 5 gadus); tā bija diezgan barga prasība; otrkārt, tieši ebrejiem bija labvēlīga otrā izmaiņa. Tās būtība bija sekojoša. Satversmes Sapulce bija

gandrīz vienprātīga, ka t.s. astoņdesmitniekiem, kas bija dzīvojuši Latvijā uz 1880. gada 3. aprīļa cirkulāra laiku, bet kurus gubernators M. Zinovjevs bija paspējis izraidīt 1892.–93. gadā un viņu pēcnācējiem pienākas Latvijas pavalstniecība un tā tika piešķirta. Zināmas domstarpības radīja tikai aktīvais deputāts no Latgales Kristīgi zemnieku savienības Francis Trasūns, kurš vēlējās ierobežot "astoņdesmitnieku" bērnu tiesības uz Latvijas pavalstniecību (uz šo brīdi ebreji jau bija diezgan pamatoti sākuši uzskatīt, ka Trasūnam nav svešs antisemitisms; deputāts Leopolds Fišmanis izteicās: "Trasūna kungs allaž, laikā un nelaikā, atļaujas pret mums savus neglītus, židiem naidīgos uzbrukumus")⁴⁷⁸. Trasūna priekšlikums tika noraidīts un pavalstniecība tika piešķirta minētajai ebreju grupai un viņu pēcnācējiem. Tas bija labvēlīgs ebrejiem pavalstniecības likuma papildinājums, lai arī tas tomēr viņus pilnībā vēl neapmierināja (arī divas citas minoritātes – vācieši un krievi izteicās par vēl liberālāku likumu: 1922. gadā 28. jūlijā Ministru Prezidentu Z. Meierovicu apmeklēja – kopā – Dr. P. Šīmanis, Dr. P. Mincs un V. Presņakovs no Krievu bezpartejiskās grupas un lūdza Meierovicu vēl vairāk atvieglot Latvijas pavalstniecības iegūšanu). Latvijas valsts nostāja pret pavalstniecības pretendentiem bija ļoti toleranta. M. Skujenieks, ievērojams statistiķis, savos pētījumos atzīmēja vismaz divas būtiskas lietas. Pirmkārt, Latvijas pilsoņu skaits kopumā laikā no 1920. gada līdz 1925. gadam bija nepārtraukti audzis: 1920. gadā Latvijā bija 1 504 308 pavalstnieki; 1925. gadā – 1 779 593; pilsoņu īpatsvars valsts iedzīvotāju vidū bija pieaudzis no 94,24% līdz 96,47%. Tas bija ļoti augsts rādītājs un tāds, protams, nebūtu bijis iespējams, ja Latvijas pavalstniecības iegūšanai būti bijuši lieli šķēršļi. Otrkārt, minoritāšu īpatsvars pavalstnieku vidū bija audzis ikvienai minoritātei: 1925. gadā krievu vidū bija par 36 381 pavalstnieku vairāk nekā 1920. gadā, bet otrajā vietā skaita ziņā bija pieaudzis ebreju tautības Latvijas pavalstnieku skaits – 1925. gadā viņu bija par 17 988 vairāk nekā 1920. gadā; ebreju īpatsvars Latvijas iedzīvotāju – pilsoņu vidū bija kāpis attiecīgajā laikā posmā no 4,11 uz 4,48% un turpināja pieaugt arī turpmākajos gados: "Kad palūkojamies uz šiem skaitļiem, tad redzam, ka Latvijas pilsoņu starpā ir pieaudzis visu tautību piederīgo procents, izņemot latviešus, kuru procents pēdējo piecu gadu laikā ir samazinājies", rakstīja Skujenieks.⁴⁷⁹

Ebreju lielākais devums Latvijai bija *ekonomikas* jomā. Visa Latvija pēc kara piedzīvoja dramatiskas un pēc satura retas saimnieciskas pārmaiņas: laikā, kad gandrīz visas citas zemes turpināja pāreju no agrārām sabiedrībām uz industriālām, vai vismaz – industriāli – agrārām valstīm, Latvijā notika pretējais: no izcili industriāli attīstīta novada cariskajā Krievijā tā kļuva par agrāru, lai arī neatkarīgu valsti; līdz rūpniecības nopietnam uzplaukumam bija jāgaida vēl gandrīz divdesmit gadi, līdz 1930. gadu pašai nogalei. Ikviens izjuta to, kā vairs nebija: plašā Krievijas tirgus un izejvielu avotu, nerimstoša tranzīta, plaukstošu pilsētu. Ebreji – kā vienīgā etniskā grupa, kura bija tikai pilsētnieki – šīs pārmaiņas izjuta vēl sāpīgāk nekā visi pārējie (īpaši – lielie tirgotāji, kuri bija uzplaukuši pateicoties tranzītam),

ieskaitot arī to, ka radikāli mainījās arī Latvijas lauku seja un ebreji zaudēja ievērojamu saimniecisko darījumu partneri – muižniecību. Ekonomiskie motīvi bija viens no svarīgākajiem cēloņiem ebreju iekšējai migrācijai – uz Latvijas lielākajām pilsētām, īpaši – uz Rīgu, kas radīja – līdzās citiem faktoriem – ebreju īpatsvara pieaugumu galvaspilsētā un konkurences draudu radītu nemieru latviešu uzņēmēju vidū (skat. turpmāk). Valsts iedzīvotāju pirktspēja, kura bija dramatiski kritusies kara rezultātā, arī vistiešāk ietekmēja tieši ebrejus, visvairāk – sīkos tirgotājus un amatniekus, kuri tomēr diezgan sekmīgi mēģināja pielāgoties jaunajiem apstākļiem, radot divu veidu apvienības: pirmā bija ebreju kooperācija – lai arī paši ebreji diezgan pamatoti uzskatīja, ka valsts gandrīz neatbalsta šo apvienības formu, Latvijā nodibinājās pāri par divdesmit “..sīko žīdu kooperatīvo kredītiestāžu..”, kuras apvienoja vairākus tūkstošus sīko uzņēmēju;⁴⁸⁰ otra bija ebreju amatnieku savienības, kuras izveidojās praktiski visās pilsētās ar ievērojamu ebreju skaitu.

Ebreju loma Latvijas saimniecības straujā atdzimšanā bija vislielākā tieši smagajos pirmajos pēckara gados. Ebreji veicināja rūpniecības atjaunošanos, tirdzniecības attīstību, privāto banku sektora izveidi, valūtas stabilizāciju un ārzemju kapitāla piesaisti. Viņi iestājās par brīvu, liberālu tirgus saimniecību un pret nevajadzīgi lielo valsts iejaukšanos ekonomikā, kuras saimnieciskie rezultāti bija vāji vai pat neveiksmīgi, taču kura neizbēgami ieguva t.s. nacionālās taisnības veidolu – atbalstu valsts uzņēmumiem un “latviešu ekonomikai” un vēlēšanos ierobežot minoritāšu lomu saimniecībā. Acīmredzami negatīva un nesekmīga bija valsts politika nacionālās valūtas jomā; jau tā bezvērtīgo Latvijas rubli vājināja milzīga un neapturama emisija – papīra naudas drukāšana, lieli valsts izdevumi, īpaši – nevajadzīgi lielā ierēdņu skaita uzturēšanai, mazs atbalsts eksportam un mēģinājumi nodrošināt rubļa kursu ar policejiskiem soļiem. Valūtas maiņas punkti tika pasludināti par ebreju spekulantu darbības vietu un tika mēģināts pat tos slēgt, ar iedomu, ka tas palīdzēs nolemtajam bezvērtīgajam rublim; Rīgas prefektūra pat aicināja uzrādīt t.s. spekulantus un pakļaut valūtas pircējus policejiskai kontrolei; lai arī šādas metodes bija atbilstošas samērā plaši izplatītajiem priekšstatiem par to, ka Latvijas rublis ir vājš tāpēc, ka to kāds apzināti vājina (“ebreji – spekulanti”), tās nedeva nekādus rezultātus. Pazīstamais ebreju ekonomists Dr. B. Zivs 1921. gada martā rakstīja: “Valūta – tā ir jauna meitene, kura nevar dzīvot saspīestā gaisā un kurai vajadzīga brīvība”. Viņš aicināja pārtraukt mēģinājumus nodrošināt rubli ar administratīvajiem sodiem un tā vietā pamatoti ieteica veicināt eksportu un citas saimnieciskas, ne policejiskas, metodes ekonomikas attīstības un valūtas stabilizācijas nolūkā (tiesa, šķiet, ka viņš pārspīlēja ārzemju aizdevumu lomu valūtas stabilizācijā).⁴⁸¹ Tomēr, kamēr pie varas bija K. Ulmaņa valdība (izveidojās 1920. gada jūnijā, pēc Satversmes Sapulces vēlēšanām) un finansu ministrs Kārlis Puriņš – ļoti aktīvs milzīgās emisijas un administratīvās politikas valūtas jomā piekritējs – rublis kļuva arvien vājāks; 1921. gada martā valsts piedzīvoja vislielāko emisiju, kāda bija jebkad bijusi kopš

1919. gada novembra, kad bija sākusies lielā naudas drukāšana – tika emitēti 1100 miljoni rubļu. Ebreju, vācu un krievu deputāti Satversmes Sapulcē kopīgā paziņojumā nosodīja Puriņa bezatbildīgo politiku.⁴⁸²

Par laimi šī milzīgā emisija izrādījās pēdējā – Puriņš savu amatu zaudēja un jau pēc divām nedēļām viņa vietā nāca ļoti saprātīgais Ringolds Kalniņš, viens no retiem latviešu uzņēmējiem un politiķiem, kurš bija konsekvents brīvā tirgus piekritējs un kurš iestājās par valsts lomas sašaurināšanu saimnieciskajā dzīvē; viņš bija gatavs uzklaut pašus uzņēmējus un ekonomistus, ebrejus ieskaitot (valūtas tirgus nekavējoši reaģēja uz Kalniņa iecelšanu – jau aprīlī Latvijas rubļa kurss pārstāja kristies); 2. aprīļa vakarā sanāca Latvijas minoritāšu ekonomiskā padome Šimaņa vadībā, kura apsveica Kalniņa iecelšanu un viņa iecerētos pasākumus.⁴⁸³ 1921. gada jūnijā nodibinājās Z. Meierovica vadītais kabinets, kurš pārtrauca emisiju, samazināja valsts izdevumus (arī likvidējot divas ministrijas) un tuvu divām reizēm apcirpa budžetu ("spaidu budžets") un enerģiski iekasēja nodokļus; jau 1921. gada novembrī Latvijas rublis bija pilnīgi stabils (lai gūtu priekšstatu par rubļa kursu, minēšu dažus piemērus: 1921. gada 19. oktobrī valūtas maiņas punktos Rīgā kurss bija sekojošs: 1 krievu zelta rublis, cara laiku – 160 Latvijas rubļi; 1000 padomju Krievijas rubļu – 3 Latvijas rubļi; 1 ASV dolārs – 1400 Latvijas rubļi; visstraujāk Latvijas rubļa stabilizācijas rezultātā kritās padomu Krievijas rubļa kurss: 1922. gada 3. janvārī tas bija zaudējis savu vērtību jau sešas reizes: par 1000 rubļiem deva tikai 50 Latvijas kapeikas; tas bija nopietns trieciens tiem – neatkarīgi no tautības – kuru rīcībā bija liels daudzums no Krievijas ievesto padomju rubļu,⁴⁸⁴ tikai ista Latvijas valūtas stabilizācija bija visiedarbigākais līdzeklis pret valūtas spekulantiem, lai kas tie arī nebūtu pēc tautības). Tika likvidēti ādu un sāls valsts monopoli (tiesa, palika linu un alkohola monopoli). Valdība aktīvi veicināja eksportu, kura attīstībā – un līdz ar to, nacionālas valūtas – lata, nodrošināšanā – ebrejiem piederēja ļoti redzama loma. Jaunā valdība ieklausījās arī vairāku ebreju ekonomistu un uzņēmēju – B. Ziva, I. Fridmana (par kuru M. Dubins vienreiz pat izteicās: "Protams, var būt strīds par to, kam piešķirt Latvijas valūtas stabilizēšanu. To varētu uzskatīt par Ringolda Kalniņa nopelni, bet man liekas, ka tas drīzāk ir Fridmana nopelns."⁴⁸⁵ un J. Zaksa – padomos lata ieviešanas un citos ekonomikā būtiskos jautājumos (kad 1927. gada maijā Zakss, tobrīd Ziemeļu bankas direktors, pēkšņi mira ar sirdstrieku, arī latviešu prese pienācīgi godināja viņa nopelnus valsts saimnieciskajā atdzimšanā, atzīmējot, ka "viņš ņēma dzīvu dalību saimnieciskajā padomē pie finansu ministrijas, izstrādāja daudzus priekšlikumus par Latvijas bankas nostādīšanu, valūtas stabilizāciju, kredītiem."⁴⁸⁶ "Zelta lats, bez šaubām, ir lieliska naudas vienība, taču tā spēs sekmīgi izpildīt savas funkcijas tikai tad, ja būs pietiekoši daudz zelta un valūtas, lai to nodrošinātu...," rakstīja Zivs.⁴⁸⁷

Par Latvijas rūpniecības dinamiskāko nozari kļuva kokapstrāde, kura gan deva ļoti mazu pievienoto vērtību un tai piederēja tikai aptuveni 12% no rūpniecības produkcijas kopvērtības, taču tieši tā nodarbināja vislielā-

ko strādnieku skaitu un tā nodrošināja tuvu 80% no Latvijas rūpniecības eksporta. Šajā nozarē darbojās vairāki ebreju uzņēmēji – A. Šmuljāns, brāļi Gilmani, M. Mihelsons, F. Brils un citi; ebreju tirgotāji, savukārt, veicināja kokapstrādes produkcijas izvešanu, īpaši – uz tām valstīm, ar kurām ebreju koktirgotāji bija sekmīgi attīstījuši sakarus jau pirms kara (piemēram, ar Angliju). Ebreji veicināja arī linu eksportu un šīs divas eksporta nozares – kokapstrādes produkcija un lina – bija pašas galvenās divdesmito gadu sākumā un, pateicoties ļoti labvēlīgai konjunktūrai Eiropas tirgos, nodrošināja valūtas uzkrāšanu (mārciņas), kas bija nepieciešams, lai bezvērtīgo Latvijas rubli nomainītu ar stabilu latu. Saražotās produkcijas vērtības ziņā par nozīmīgāko nozari kļuva *pārtikas rūpniecība* – tā deva pāri par 30% no rūpniecības kopprodukcijas vērtības; ebreju uzņēmēji U. Milmans, A. Frumčenko, M. Mízhrohs un daudzi citi darbojās ikvienā pārtikas rūpniecības jomā: šokolādes un konfekšu ražošanā (šajā jomā bija visaugstākā darba ražība visā pārtikas rūpniecībā); tabakas (izcilais A. Maikapara uzņēmums), dzērienu (K. Mihroha slavenie liķieri) un citu pārtikas produktu ražošanā un piegādē. Par vienu no sekmīgākajām nozarēm bija kļuvusi *tekstilrūpniecība*, kurā ļoti ievērojamu vietu ieņēma brāļu Daniela un Jēkaba Hofu patiešām milzīgie divi uzņēmumi Jelgavā un Rīgā – tie bija vieni no vislielākajiem privātajiem rūpniecības uzņēmumiem Latvijā līdz pat 1940. gadam, kā arī R. Feldhūna sekmīgais uzņēmums “Zasulauka manufaktūra” Rīgā; šie uzņēmumi savu produkciju arī eksportēja. Viena no retajām rūpniecības nozarēm, kura bija bijusi ļoti sekmīga pirms kara un kurai tagad bija izdevies – tiesa, nesalīdzināmi mazākā apjomā – atjaunot ražošanu bija *ķīmiskā*, īpaši – gumijas rūpniecība. Pirms kara Rīga bija mājvieta Krievijas – un pasaules – gumijas rūpniecības gigantom “Provodnik”; uzņēmums piederēja ārzemju kapitālam (75% – franču kapitāls), bet 16 000 cilvēku nodarbinošā milzeņa ražošanu bija vadījuši ebreju izcelsmes inženieri (ilggadējs ģenerāldirektors bija bijis V. Vitenbergs, direktors – A. Švarcs). Neatkarīgajā Latvijā gumijas ražošanu atjaunoja viens no redzamākajiem ebreju uzņēmējiem un mecenātiem A. Soboļevičs, kurš izveidoja gumijas apavu uzņēmumu “Kontinents”, kura produkcija tika eksportēta arī uz Poliju un Lietuvu (Soboļevičs bija arī viens no pirmajiem uzņēmējiem, kurš mēģināja atjaunot tranzītu no Krievijas). Latvijas ķīmiskajā rūpniecībā bija vislielākais ārzemju kapitāla investīciju apjoms visu rūpniecības nozaru vidū (pāri par 85%) un arī ebreju uzņēmēji un banķieri bija veicinājuši tā pieplūdi.⁴⁸⁸

Ļoti aktīva bija ebreju loma Latvijas *privāto banku* sektora attīstībā un ārzemju kapitāla piesaistē: 1914. gadā Latvijā bija bijušas 313 bankas un kredīta iestādes; 1920. gada sākumā – vairs tikai 32 un daudzas no tām – nestabilas; 1922. gadā – 10 kaut cik lielas bankas un, 25 kredīta iestādes un 115 krājsabiedrības – banku sektora atdzimšana bija ievērojama un ebrejiem piederošās bankas un kredīta iestādes bija ļoti redzamas: *sešās* ebrejiem piederošās bankās – Liepājas bankā, Rīgas starptautiskajā bankā, Latvijas privātbankā, Rīgas tirgotāju bankā, Latviešu akciju bankā un Ziemeļu

bankā – 1924. gadā bija 60% no visu Latvijas privāto banku kapitāla. Edgars Dunsdorfs, raksturojot Latvijas privāto banku sektoru, iedalīja bankas trijos veidos: bankas, kuras nodibinājās ar ārzemju kapitālu, ebreju bankās un latviešu dibinātās bankās. Te nepieciešams īss komentārs – visas ebreju bankas nodibinājās ar ārzemju ebreju kapitāla atbalstu (piemēram, tipiska bija pirmās ebreju bankas – Liepājas bankas dibināšana 1922. gadā: Lietuvas ebrejs Dr. N. Soloveičiks, kuram bija ietekmīgi sakari Vācijas ebreju baņķieru vidū, ieinteresēja Berlīnes banku “Darmstadter un Nationalbank” ieguldīt kapitālus minētās bankas izveidē Latvijā), taču, atšķirībā no ārzemju kapitāla bankām, kurām laikam nebija akcionāru Latvijā un izmaksātās dividendes nonāca ārzemēs, ebreju bankām tādi akcionāri, protams, bija un tās izmaksāja vislielākās dividendes Latvijas privāto banku vidū, kas liecināja par to sekmīgu darbību. Tikai viena ebreju banka – Liepājas Banka – piedzīvoja grūtības un 1929. gadā pārtrauca maksājumus. Savukārt, vissekmīgākā bija *Ziemeļu banka*, kuras talantīgais direktors, jau minētais J. Zakss pāris gadu laikā izveidoja banku par tik sekmīgu uzņēmumu, ka pat latviešu prese to cildināja bez skaidības: “...solidākā ‘žīdu naudas iestāde, bet arī viena no priekšzīmīgākajām bankām visā Latvijā, kuras vārds ieguva nozīmi arī ārzemēs...”.⁴⁸⁹ Bankai izdevās pārdzīvot pat Ulmaņa autoritārā režīma plašu banku nacionalizācijas procesu un 1940. gadā, valsts bojā ejas priekšvakarā, tā bija viena no tikai trim palikušajām privātajām bankām visā valstī.

Ebreju bankas, izņemot Ziemeļu banku, jau divdesmitajos gados uzaicināja savās valdēs un padomēs pazīstamus latviešu politiķus, labi saprotot, ka minoritāšu privāto banku sekmīgai darbībai ir vajadzīgs latviešu politisks atbalsts; tā nebija patikama Latvijas saimniecības iezīme, kura liecināja, ka jau divdesmitajos gados bija stipra t.s. nacionālā taisnīguma tendence, kura iestājās par prioritāru atbalstu latviešu uzņēmumiem (ebreji jau divdesmitajos gados nereti bija spiesti “latviskot” savus uzņēmumus, lai tiem būtu vieglāk darboties: “...ne mazāks ļaunums ir tas, ka latvieši, kuriem sabiedrībā pazīstami vārdi, sedz svešautiešu veikalus. Cik nav tādu akciju un paju sabiedrību, kurās žīds rikotājs, bet ar dažām akcijām, vai vietu atalgojumiem nopirkti latviņi noder tikai par izkārtņi...”, rakstīja latviešu prese, nosodot “latvjus”, nevis “nacionālo taisnīgumu”, kurš lika ebrejiem uzlikt ārēji latvisku izkārtņi)⁴⁹⁰. Piemēram, ebrejiem piederošā Liepājas banka par savu padomes priekšsēdētāju ievēlēja ietekmīgajam Kārlim Ulmanim tuvo Andreju Bērziņu, kurš trīsdesmitajos gados vadīja ekonomikas valstiskošanas galveno instrumentu – Latvijas kredītbanku (šajā laikā pat ārēja minoritāšu uzņēmumu t.s. latviskošana vairs neglābs daudzus no nacionalizācijas).⁴⁹¹ Ebreju, tāpat kā vācbaltiešu, izcilais ieguldījums Latvijas tirdzniecības, rūpniecības un banku sektora attīstībā bija vēl ievērojamāks, ja ņem vērā tos birokrātiskos šķēršļus, kurus abu minoritāšu pārstāvjiem bija jāpārvar un par kuriem 1925. gadā precīzi rakstīja Pauls Šimanis: “..pēdīgi atlika tikai divi ceļi: iesaistīt uzņēmumā latviešus vai ziedot lielas naudas summas, lai panāktu iecerēto – “pa apkārtceļiem”. Viegli saprotams, ka abi ceļi kalpoja

vienīgi tam, lai nelatviešu kapitālu nogādātu latviešu kabatās. Taču, kamēr nelatviešu uzņēmējiem un lieltirgotājiem, kuru kapitālu bija novājinājis karš un tā sekas, bez kāda valsts kredīta nācās cīnīties ar milzīgiem šķēršļiem un veltīt visus spēkus tam, lai balstītu Latvijas ekonomiku, ar lieliem valsts kredītiem tika mākslīgi izaudzēta latviska konkurence, kurai ikvienā kritiskā mirklī tika nodrošināti arvien jauni kredīti.”⁴⁹² Pretstatā minētajām saimniecības nozarēm pilsētās, pavisam mikroskopiska – kā jau tas bija vēsturiski izveidojies – bija ebreju loma lauksaimniecībā: ebrejiem piederēja tikai 0,33% no zemes īpašumiem – 714 īpašumi, 3380,4 ha zemes,⁴⁹³ taču, iespējams, daži ebreji tomēr bija piedzīvojuši nelabvēlību agrārās reformas laikā, tiesa, laikam ne laukos (M. Lāzersons rakstīja: „...to žīdu zemes gabalu un māju piešķiršana pilsētās, kas agrāk bija par nomas priekšmetu no lielajiem zemes īpašniekiem, bieži gāja pa nacionāla šovīnisma līniju, sevišķi no vietējām zemes ierīcības komitejām..”)⁴⁹⁴.

Diezgan aktīvas debates Latvijas neatkarības pirmajos gados izraisīja valsts vēlēšanās likuma veidā noteikt svētdienu par brīvdienu, kurā nedrīkst strādāt ne tikai valsts iestādes – kas būtu saprotams, bet arī privātie uzņēmumi, ieskaitot tirdzniecību. 1921. gada martā Satversmes Sapulce apsprieda “Likumu par darba laiku tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumos”; likums tiešā veidā ietekmēja ebreju – īpaši, tirgotāju – ekonomiskās intereses: ebreji, reliģisku apsvērumu dēļ, nestrādāja sestdien un to likuma projekts pieļāva, bet vēlējās saņemt atļauju strādāt svētdienā – pretējā gadījumā ebrejiem būtu divas brīvdienas un attiecīgi zaudējumi no negūtās peļņas. Daudzu latviešu deputātu nevēlēšanās to pieļaut pauda pilnīgi skaidras saimnieciska rakstura bailes no ebreju tirgotāju konkurences, lai arī Latvijas parlamentā pirmo reizi sāka ieskanēties arī cita veida, rasistiska argumentācija: kristīgo nacionālistu frakcijas deputāts *Gustavs Reinharde*, salīdzinot latviešus un ebrejus, izcēla lielo atšķirību, kura valdot starp ebrejiem – neāriešiem un latviešiem – āriešiem:⁴⁹⁵ Reinharde jau tuvākajā laikā sāka ieņemt ļoti redzamu vietu latviešu antisemitu vidū (skat. turpmāk; Reinharde bija ievērojams ārsts – Latvijas Universitātes acu klinikas izveidotājs un vadītājs). Lai arī Satversmes Sapulce, balsojot atsevišķus pantus, piekrita LSDSP frakcijas deputāta bundista J. Rabinoviča priekšlikumam atļaut svētdienās strādāt ebreju rūpniecības uzņēmumiem – lai nepasliktinātu ebreju strādnieku stāvokli (Sapulces vairākums neatbalstīja F. Trasuna viedokli, kurš uzskatīja, ka ebreji ir tikai uzņēmēji un kapitālisti un “..strādnieka...nav neviena no žīdiem...”)⁴⁹⁶, viss likums kopumā tomēr 1921. gada 18. martā tika noraidīts,⁴⁹⁶ bet nākotnē tika nolemts neļaut nevienam strādāt svētdienās. Pats par sevi tas liecināja par pārāk lielu un neattaisnojamu valsts iejaukšanos privātajā biznesā: tas, kad un cik daudz strādāt privātam veikalam vai restorānam bija jāļauj izlemt tikai tā īpašniekam; ekonomiska rakstura bailes no ebreju konkurences tirdzniecībā bija acīmredzamas.

Pašu ebreju dzīvē lielākie un vēsturiskākie panākumi, kurus nodrošināja nekas cits kā Latvijas neatkarība, bija ebreju izglītība: daudzās ebreju *skolas*, gan jidišā, gan ivritā, bija ebreju vērtīgākais un nepārejošākais ieguvums.

Lai arī aptuveni 85% no Latvijas ebrejiem par savu dzimto valodu uzskatīja jidišu un jidiša valodas skolu izglītības līmenis bija neapstridami augsts, tomēr tieši *ivrita* valodas izplatīšanās bija nozīmīgākā tendence ebreju vidū neatkarīgajā Latvijā: *ivrita* skolu tīkls sāka veidoties jau 1919. gada rudenī, taču pirmajos Latvijas neatkarības gados tā izplatīšanās vēl bija lēna un likās, ka ebreji joprojām ļoti lielā mērā ir rusificēti: 1922. gadā valsti darbojās 9 ebreju vidējās mācību iestādes, ieskaitot privātās, un tajās mācījās 1089 skolēni; tikai 69 skolēni mācījās jidišā, vēl neviens – *ivritā*, 70 vācu valodā un absolūts vairākums – 950 skolnieki – krievu valodā. Šajā pat gadā valsti darbojās 57 ebreju pamatskolas ar 9064 skolēniem un pamatskolu vidū *ivrits* jau bija daudz plašāk izplatīts: 15 skolās ar 2407 skolniekiem mācījās *ivritā*; vairākums piederēja jidišam – 31 skola ar 4863 skolēniem; 7 skolas ar 1158 skolniekiem – krievu valodā; 4 ebreju skolas ar 636 skolniekiem mācījās vācu valodā. Tiesa, tobrīd rusifikācijas tendence vēl nebija pilnīgi apturēta – 5000 ebreju bērnu apmeklēja krievu skolas (pat ne ebreju skolas ar krievu mācību valodu).⁴⁹⁷ Politikiem un skolotājiem, kuri aizstāvēja *ivritu*, sākotnēji bija jāpārvar dažādas grūtības – gan pedagoģiska rakstura – bija maz skolotāju un mācību grāmatu, gan enerģisko pretestību no jidišistiem, kuriem bija spēcīgas skolotāju organizācijas, gan no asimilācijas – krievu vai vācu valodā – aizstāvjiem; laikam sākotnēji arī J. Landava – kurš, kā ziņām, bija ebreju skolas krievu valodā direktors – vadītais ebreju izglītības departaments nebija *ivrita* mācīšanas entuziasts, lai arī varbūt arī ne tik liels ienaidnieks, kā *ivrita* aizstāvjiem likās.

Pēc desmit gadiem ļoti daudz kas bija mainījies: 1931. gadā, pārvarot lielāko šķērslī – *ivrita* skolotāju trūkumu – jau 25% no ebreju pamatskolām un 11% no vidusskolām bērnus mācīja *ivritā*.⁴⁹⁸ Skaidrs, ka visaktīvāk par *ivritu* cīnījās dažāda paveida cionisti un laikam vislielāko ieguldījumu šajā cīņā deva kreisi orientētie cionisti no “Ceire Cion” un viņu līderis M. Lāzersons. Lai arī *ivrits* nekad nepārspēja jidišu, tas tomēr – pateicoties cionistu apņēmībai – bija paveicis neiespējamo – kļuvis par dzīvu valodu, kura spēcīgi veicināja ebreju nacionāli – patriotiskās jūtas. Ebreju kultūras orientācijas jautājums, kurš bija bijis aktuāls cariskās Krievijas gados – krietna daļa no ebrejiem orientējās uz krievu vai vācu valodu un kultūru – tagad bija kopumā atrisināts par labu orientācijai pašiem uz savu nāciju un tās divām valodām, lai arī joprojām bija ebreji, kuri apmeklēja krievu vai vācu skolas, jo īpaši vācu skolās bija patiešām augsts izglītības līmenis (kā piemēru var minēt populāro Rīgas 10. vācu pamatskolu (zēnu) – Strēlnieku ielā 10 – ievērojamā pedagoga H. Bēma vadībā; tajā mācījās ne tikai ebreji, bet arī citu tautību pārstāvji; “..par skolotāju lielāko daļu var teikt, ka viņi bija personības.”, rakstīja vēsturnieks Pēteris Krupņikovs. Savukārt, Ludmilas Tailovas sieviešu ģimnāzija ar krievu mācību valodu bija populāra arī ebreju meiteņu vidū, jo ģimnāzijas līmenis patiešām bija augsts)⁴⁹⁹. Ebreju skolām diezgan sekmīgi izdevās pārvarēt ļoti nopietnās finansiālās grūtības, kas tām – tāpat kā visām citām skolām Latvijā (varbūt, izņemot vācu skolas) – bija raksturīgs pašā divdesmito gadu sākumā, īpaši Rīgā (“... pēc ilgas

vientuļas ciņas pilsētas patvaldības kancelejās par ebreju tautskolas eksistences nodrošināšanu un mācību mātes valodā zaudējuši pacietību ebreju skolotāji spiesti griezties atklātībā., tā 1921. gadā rakstīja prese)⁵⁰⁰, taču turpmākajos gados bija vērojams nenoliedzams finansiālā stāvokļa uzlabojums; būtisku atbalstu sniedza Latvijas valsts, ieskaitot 6000 latu gadā arī ebreju lauksaimniecības skolai, kādas nekad līdz tam ebrejiem nebija bijis; valdība bija arī pilnīgi neitrālā ebreju ļoti aso savstarpējo strīdu – par to kādai jābūt ebreju izglītībai, cik liela vieta jāatvēl reliģijai, kuras partijas vai grupas rokās jābūt skolu pārvaldei⁵⁰¹ – laikā. Lai arī divdesmito gadu pirmajā pusē radikālākie ebreji vēl pārmeta J. Landau nepietiekošu ebreju skolu aizstāvību un pat “asimilācijas tendences”, šie pārmēti nereti bija pārspīlēti un ar laiku mazinājās. 1928. gadā, neatkarīgās Latvijas desmitgadē, M. Lāzersons ļoti augsti novērtēja Latvijas valsts lomu ebreju kultūras – un ne tikai tās – veicināšanā: ebreju “..kulturālās attīstības nākotne ir stipra, kādēļ arī ievērojamā mērā nodrošināts nacionālās pašnoteikšanās liktenis. Ģermanizācijas un rusifikācijas process ir apturēts un šī ziņā žīdu nacionālā kustība daudz parādā 1919. gada skolu autonomijai.”⁵⁰² 1929.–30. mācību gadā – desmit gadus pēc minoritāšu izglītības likuma pieņemšanas – ebreju izglītības pārvaldes pārziņā bija 69 pamatskolas un 19 bērnu dārzi, kurus, kopā, apmeklēja pāri par 10 000 bērnu un kuros mācīja 570 pedagogi. Tā bija ļoti iespaidīga un ebreju nacionālajai attīstībai nozīmīga izaugsme, kuru vēl vairāk pastiprināja citas ebreju mācību iestādes – ģimnāzijas, tautas konservatorija, ebreju dramatiskā studija, amatnieku apmācības darbnīcas (1932. gadā Latvijā bija 132 dažāda veida ebreju skolas; augstākajā izglītībā ebreji deva pilnīgu priekšroku Latvijas Universitātei vai arī turīgāko vecāku bērni izvēlējās ārzemju augstskolas; diezgan populāri bija arī komercinstitūti, kuri 1920. gados bija veseli trīs – divi Rīgā un viens Jelgavā; atšķirībā no vāciešiem, ebreji neradīja privātu augstskolu, kāda vāciešiem kopš 1921. gada bija Herdera institūts, kurš nebija populārs vācvalodīgo Latvijas ebreju vidū – 1927. gadā tajā studēja tikai viens ebrejs. Daļa no ebreju jauniešiem mācījās Krievu universitātes kursos Rīgā, kuriem bija diezgan augsts akadēmiskais līmenis).⁵⁰³

Būtisks ebreju ieguvums neatkarīgās Latvijas laikā bija daudzveidīga ebreju prese – pirms tam, kā jau atzīmēju, ebreji nebija spējuši nodrošināt regulāras preses izdošanu. Laika posmā no 1918. gada līdz 1940. gadam aina bija radikāli cita: Latvijā iznāca pāri par 70 ebreju izdevumiem – vislielāko blīvumu sasniedzot laikā no 1927. gada līdz 1933. gadam⁵⁰⁴ – taču vairākumā tie bija īslaicīgi un nelieli; tikai divi laikraksti – “Das Folk” (“Tauta”) un “Frimorg” (“Rīts”) bija spējuši izdzīvot ilgāku laiku – pirmais – 7, otrs

* 1920. gada vasarā, kad Latvijā jau bija sākuši plašāk izplatīties antisemitiski noskaņojumi, ebreju laikraksts “Das Folk” (“Tauta”) pamatoti rakstīja: “Kas ir dzīvojis Latvijā Stučkas valdības laikā, zina ļoti labi, ka taisni latviešu lielinieisms ir izcēlies pilnīgi bez svešu elementu klātbūtnes palīdzības. Nevienu atbildīgu posteni nav ieņēmis žīds.” – citēts no “Latvijas Kareivis”, 1920., 26.augusts.

– 8 gadus un sasniegt ļoti cienījamu metienu (“Das Folk” – pat līdz 8000, kas tuvojās 10% no Latvijas ebreju skaita un būtu līdzvērtīgs – latviešu presē – izdevumam ar metienu pāri par 100 000); neviens izdevums neizdriņvoja visu neatkarīgās Latvijas posmu un 1934. gada 15. maijs deva ebreju presei smagu triecienu, mākslīgi samazinot laikrakstu skaitu uz tikai diviem – trim. Īpaša loma bija laikrakstam “Segodnja”; lai arī tas piederēja ebreju izcelsmes uzņēmējiem, laikraksts sevi neuzstatīja tikai par ebreju, bet par visu mazākumtautību kopīgo interešu pārstāvi, demokrātisku un lojālu Latvijai; laikrakstu – kurš bija otrais populārākais Latvijā, tūlīt pēc “Jaunākām Ziņām” – plaši lasīja krievu valodu pārzinoši ebreji ne tikai Latvijā, bet arī Igaunijā, Somijā, Lietuvā un Polijā; “Segodnja” izdeva arī jau minēto “Frimorg” jidišā. “Segodnja” iznāca vairāk par divdesmit gadiem, no 1919. gada rudens līdz pat Latvijas bojā ejai 1940. gada jūnijā, ilgāk par jebkuru citu minoritāšu izdevumu un ilgāk par daudziem latviešu izdevumiem. Visu šo gadu laikā tā veltīja ļoti ievērojamu vietu tematikai par ebreju dzīvi Latvijā un Eiropā kopumā; ne tikai ļoti plašs informācijas apjoms bija raksturīgs avīzei, bet arī spēcīga analīze – piemēram, par pavalstniecības jautājumiem, par minoritāšu autonomiju, lojalitāti pret valsti un citiem jautājumiem. Avīzes īpatnība bija milzīga interese par kultūru kopumā un arī latviešu kultūru; tās lasītāji, ebrejus ieskaitot, guva ļoti plašu informāciju par latviešu kultūru; “Segodnja” regulāri publicējās Jānis Sudrabkalns, Alfrēds Bilmanis, Jānis Grīns, Ansis Gulbis, Pāvils Rozītis, Ādolfs Erss un citi. Laikraksts bija pirmais, kas Latvijā ieviesa arī vakara izdevumu – “Segodnja večerom” (pirmais numurs iznāca 1924. gada 1. decembrī, jau ar sensacionālām ziņām par komunistu puču Tallinā, kurš bija noticis agri no rīta); ar 1926. gadu laikrakstā parādījās krāsainas fotogrāfijas pirmajā slejā, ar to apsteidzot visus lielākos Eiropas laikrakstus. Gan satura, gan tehniskā izpildījuma ziņā “Segodnja” bija patiešām Eiropas mēroga parādība, par kuru Kārlis Ulmanis 1929. gadā izteicās: “Segodnja” ir Latvijas labākā eksporta prece.⁵⁰⁵ Laikraksts bija tik nesamierināmi naidīgs komunismam un PSRS, ka tā slēgšanu Maskava uzskatīja par vienu no saviem galvenajiem uzdevumiem Latvijā. Kārtējo reizi mākoņi par “Segodnja” savilkās 1932. gada rudenī, kad Maskavā ritēja sarunas par jaunu Latvijas – PSRS tirdzniecības līgumu un laikraksta slēgšanu Kremlis izvirzīja par vienu no galvenajiem līguma parakstīšanas priekšnosacījumiem. Latvijas ārlietu ministrs Kārlis Zariņš tomēr bija principiāls vārda brīvības aizstāvēšanā – “.. nevar pilsoņiem galīgi sagraut tiesiskas apziņas sajūtu”⁵⁰⁶; nesāņemot savu, Maskava sarunas pārtrauca, taču vēlāk galu galā piekāpās un līgums tika parakstīts bez “Segodnja” slēgšanas, taču naidis pret laikrakstu tika saglabāts un pēc Latvijas okupācijas 1940. gada jūnijā uz Gulagu deportēto žurnālistu skaita ziņā “Segodnja” pārspēja jebkuru citu izdevumu.

Tāpat kā jebkurai tautībai Latvijā, arī ebrejiem bija arī ļoti kreisa vai pat komunistiska prese ebreju valodā (jidišā) – piemēram, divdesmitajos gados tādas bija vismaz piecas avīzes (“Naje Cait”, “Unser Weg”, “Dos Naje Lebn”, “Arbeter Welt”, “Dos Freje Vort”), taču par tām jāatzīmē sekojošais:

šo laikrakstu skaits bija neliels un nebija salīdzināms ar komunistisko izdevumu skaitu latviešu valodā – pāri par 30 izdevumiem, (provinci ieskaitot, divdesmitajos gados); lai arī viens izdevums – “Naje Cait” – bija piedzīvojis 41 numuru, kopumā komunistiskā prese jidišā nevarēja sacensties ar ebreju pilsoniskajiem izdevumiem; pilnīgi pamatoti valsts iestādes slēdza vai konfiscēja ebreju – tāpat kā citu tautību – komunistiskos izdevumus.⁵⁰⁷

Divdesmito gadu sākumā Latvijas ebreji – cionisti deva savu ieguldījumu starptautiskās cionistiskās kustības attīstībā, nodibinot jaunu un radikālu organizāciju. Tā bija saistīta ar V. (Z) Žabotinska viesošanās Rīgā. Viņa biogrāfijā tie bija smagi gadi: Žabotinskis neticēja iespējai ebrejiem izlīgt ar arābiem Palestīnā un aģitēja par labu kareivīgai politikai ne tikai nostājā pret arābiem, bet arī pret britiem, kuru rokās bija Palestīnas mandāts. Viņš nenogurstoši propagandēja ideju par nepieciešamību ebrejiem apgūt militāro mākslu (kas diasporas ebrejiem Eiropā, īpaši – pilsoniskajās apriņķos, pavisam nebija raksturīgi); uzrunājot ebreju jauniešus, Žabotinskis uzstāja: ebreju nacionālās atdzimšanas galvenais uzdevums ir militārā sagatavošanās – “Mums jāiemācās šaut”.⁵⁰⁸ Šādi vārdi daudzu ebreju – pat vairākuma, īpaši – Vakareiropas buržuāzisko ebreju, nemaz nerunājot par kreisām apriņķiem vidū izraisīja labākajā gadījumā neizpratni, bet, nereti, arī naidu un apgalvojumus, ka Žabotinskis ir gandrīz vai fašists. 1923. gada janvārī viņš atstāja Vispasaules Cionistu organizācijas Izpildu komiteju, nespēdams samierināties ar tās t.s. mazo soļu politiku – uzmanīgu un pieticīgu nostāju attiecībā ar Palestīnas saimniekiem britiem; viņu neapmierināja arī vispasaules cionistu kongresa Čehoslovākijā 1923. gada augustā mērenība. Žabotinskim pašam likās, ka viņa divdesmit gadus ilgā sabiedriski – politiskā, cionistiskā darbība tuvojas beigām un viņš sāka domāt par atgriešanos tikai pie tā, ar ko viņš bija sācis – un ļoti sekmīgi – savu dzīvi: pie literārās darbības. Tomēr viņa kareivīgie aicinājumi radīt ebreju bruņotas vienības Palestīnā, attīrīt cionismu no sociālisma iespaida un, galu galā, radīt ebreju valsti abos Jordānas upes krastos, nebija palikuši pilnīgi nesadzirdēti. Tie bija guvušas atsaucīgu atbalsi tieši Latvijā, Rīgā, ebreju jauniešu – galvenokārt, studentu, vidū (protams, arī Rīgā ebreju vairākums bija vai nu vienaldzīgs pret Žabotinski, vai noraidošs, vai pat kareivīgi negatīvs – īpaši kreisajās, t.s. jidišistu apriņķos). Veniamins Lubockis, Aaharons Propes, Arje Disenčiks un citi uzaicināja viņu uz Rīgu; ielūgums tiks pieņemts un Žabotinskis ieradās 1923. gada novembra beigās. Viena no divām publiskajām lekcijām, kuras tika nolasītas Rīgā, saucās tieši tā, kā to varēja sagaidīt – “Cionisma krīze” (jidišisti neveiksmīgi centās to izjaukt). Kritika tika vēsta gan pret cionistiem, kuriem trūkstot politiskā griba, lai organizētu daudz plašāka mēroga izceļošanu uz Palestīnu un tās kolonizāciju (zemes iepirkšanu), gan pret Angliju, kurai, Žabotinska vārdiem runājot, cionisms ir tikai roktalītieta. Kas jādara? “Jāspiež uz Angliju!”. Viņa salīdzinājumi bija patiešām daudznozīmīgi – piemērs esot jāņem no Dienvidāfrikas kolonistu – būru vēstures: “...būri katru dienu radīja mazas nepatīkšanas un sasniedza lielus rezultātus”.⁵⁰⁹

Katrs viņa klausītājs, kuram bija pazīstama britu – būru attiecību vēsture, zināja, ka būri bija radījuši arī "lielas nepatīkšanas", 1899. gada oktobrī piesakot karu Lielbritānijai. Tik kareivīgas runas Rīgā vēl nebija dzirdētas, bet tas bija tieši tas, ko ebreju jaunieši no studentu biedrības "Hasmonia" – kuru sabiedrībā, pēc referāta nolasīšanas, viņš pavadīja visu nakti, strīdoties un domājot par cionisma nākotni, iedzerot un dziedot dziesmas ne tikai ivritā un vācu valodā, bet pat klausoties, kā Rīgas ebreju studenti dzied savas dziesmas latviski⁵¹⁰ – bija gaidījuši. Jaunieši vēlējās ne tikai runāt; viņi vēlējās nekavējoši dibināt jaunu, kareivīgu organizāciju savu ieceru piepildīšanai. Kā to nosaukt? Nav divaini, ka izvēle krita par labu Jozefa Trumpeldora vārdam. Viņš bija dzimis Krievijā un bija bijis viens no retajiem virsniekiem – ebrejiem cariskās Krievijas armijā un patiesi drosmīgs karavīrs. 1919. gadā viņš bija apmeties Palestīnā un 1920. gadā bija gājis bojā cīņā ar arābiem; Trumpeldors bija kļuvis par simbolu kareivīgi noskaņotajiem ebrejiem. Trumpeldora vārdi – "Laimīgs tas, kurš mirst par dzimteni" – kļuva par viņu devīzi, kurai Žabotinskis – talantīgs rakstnieks un dzejnieks – bija pievienojis arī savu: "Asinis un uguni Jūdeja krita, asinis un uguni Jūdeja atdzims." Jauno organizāciju Rīgā nosauca "Ebreju Jaunatnes Nacionāli Kultūrēli – Sporta biedrība J. Trumpeldora vārdā Latvijā", bet parasti to sauca vai nu par "Trumpeldoru" vai "Betar" (saīsinājums no Brit Jozefs Trumpeldors – J. Trumpeldora savienība).⁵¹¹ 1925. gadā Žabotinskis, atguvis ticību sev kā politiķim, vēlreiz apmeklēja Baltiju un popularizēja savu jauno strāvojumu cionismā – cionismu – revizionismu ("Cionistu – revizionistu Savienība"), kas bija mērenā cionisma radikāla revīzija. Tās galvenās prasības bija: ebreju ieceļošanas un kolonizācijas Palestīnā strauja palielināšana; ebreju apbruņošana Palestīnā (Ebreju Leģions); sociāli – politisko konfliktu Palestīnā, ebreju vidū, atlikšana vai pat pilnīga aizliegšana (streiku), lai nodrošinātu ebreju uzmanības koncentrēšanu tikai uz nacionāliem mērķiem; Transjordanas pievienošanu Palestīnai⁵¹² (nereti cionisti – revizionisti pat nebija mierā ar šīm prasībām un iestājās par galēju radikālismu un etnisku šovinismu, pat radikālāk, nekā pats Žabotinskis bija iecerējis, piemēram – padzīt Palestīnas arābus uz Siriju vai Ēģipti).

"Betars" kļuva par starptautisku organizāciju, kuras centrs līdz 1930. gadam bija tieši Rīgā; tās pirmais vadītājs bija enerģiskais Jakovs Hofmans, vēlāk – D. Vargaftiks (vieni no pirmajiem betariešiem bija pavisam jaunie skolnieki Ilja Tumarkins un Gilekis Curs, kuri abi 1928. gadā izbrauca uz Palestīnu un sāka tur pat bruņotu cīņu pret arābiem; briti viņus par to arestēja un izsūtīja uz Āfriku)⁵¹³. Lai veicinātu potenciālo izceļotāju uz Palestīnu gatavību ne tikai bruņotai cīņai, bet arī jauncelsmei, organizācija sekmēja savu biedru izglītošanu dažādos arosos un 1925. gadā izveidoja pirmo ebreju lauksaimniecības skolu Vangažos, kurai 1933. gadā nāca klāt otra – Stropos, pie Daugavpils. Būdami ļoti labēji savos uzskatos, betariešiem nikni karoja ar kreisi orientētiem ebrejiem, īpaši – ar bundistiem, par komunistiem nemaz nerunājot; šis sadursmes – fiziskas ieskaitot, turpinājās visu demokrātijas periodu ("..cīņa ir ļoti asa un bieži izpaužas ielu kautiņos

un skandālos. Rīgā šī cīņa saasinājās sakarā ar to, ka trumpeldorieši mēģina ielauzties bundistu citadelē [Maskavas forštatē]..⁵¹⁴ un Rīgas priekšpilsētu strādnieku dzīves – rūdītie bundisti bija ciets rieksts betariešiem (cīņa nerima pat pēc 1934. gada 15. maija, kad "Bunds" tiks aizliegts). Trumpeldoriešos auga simpātijas vadoņa (Žabotinska) kultam, sāka mazināties cieņa pret demokrātiju (kura nekad nezuda viņu pretinieku – bundistu – vidū), kas galu galā veicināja viņu simpātijas diktatoriem, gan fašistam Musolini Itālijā, kur divdesmitajos gados attieksme pret ebrejiem kopumā un pret cionistiem bija patiesi draudzīga un Milānā vietējie cionisti – revizionisti pat izdeva žurnālu *L' Idea Sionistica*, gan maršalam Pilsudskim Polijā.

Latvijas, īpaši – Rīgas, ebreji sniedza ļoti būtisku palīdzību Krievijas ebrejiem, kuri lielā skaitā izceļoja uz ASV, Kanādu vai Eiropas zemēm, izmantojot izceļošanai Latviju kā tranzītzemi. Lai arī precīzs caur Latviju izceļojošo ebreju skaits nav zināms, tie bija desmitiem tūkstošu. Ierodoties Rīgā vai Liepājā, daudziem vēl nebija ieceļošanas vīzas ASV vai citās valstīs un Rīgas un Liepājas ebreji palīdzēja tās iegūt, kontaktējoties ar ārvalstu konsulātiem; tie ebreji, kuri vēl tikai gaidīja naudas pārvedumus no radiem ārzemēs, tika finansiāli atbalstīti (nereti palīdzība bija vajadzīga pat lai nosūtītu telegrammu uz ASV vai Kanādu ar lūgumu pēc materiālas palīdzības); tie, kuriem nebija pa kabatai speciāli ierīkots emigrantu nams Rīgā, tika izmitināti pie Rīgas ebrejiem. 1923. gadā ASV pieņēma jaunu imigrācijas likumu, kurš būtiski ierobežoja ieceļotāju skaitu; uz 1926. gadu Rīgā un Liepājā bija palikuši 400 potenciālo emigrantu, kuriem ebreju kopienas palīdzēja iekārtoties darbā ebreju uzņēmumos un iegūt lētu pajumti.⁵¹⁵

* * *

Antisemitisms. Ebreju kulturālo, izglītības un visa cita veida interešu nodrošināšana Latvijas Republikā liecināja par valsts toleranci, taču tas nenozīmēja, ka Latvijā jau 20. gadu sākumā nebūtu bijis izplatīts visu paveidu antisemitisms; tiesa, tas nebija tik spēcīgs, lai ierobežotu ebreju tiesības vai līdztiesību kaut vai cik jūtāmā veidā. Divdesmito gadu sākumā Latvijā pastāvēja antisemitisms, kuru nosacīti varētu iedalīt trīs veidos: pirmkārt, diezgan spēcīgs literārais antisemitisms (galvenokārt, presē); otrkārt, nesalīdzināmi vājāks antisemitisms atsevišķu valsts iestāžu darbā; treškārt, diezgan vājš bija arī antisemitisms, kuru varētu nosaukt par fizisko antisemitismu – dažāda veida pretebreju incidenti, kuru laikā ebreji tika arī fiziski aizskarti. Pirms apskatām šos antisemitisma paveidus, vērts vēlreiz īsumā atgādināt jau teikto par dažām Latvijas ebreju iezīmēm. Lai arī ebreji bija tieši tā minoritāte, kuras skaits, salīdzinot ar 1914. gadu, bija samazinājies visvairāk (1920. gadā Latvijā bija tikai 42% no pirmskara ebreju skaita, bet Latgalē samazināšanās bija vēl dramatiskāka), tālu pārspējot pat vācbaltiešus, kuru skaits arī bija sarucis. Tomēr vairāku jau minēto faktoru iespaidā (t.s. – iekšējā migrācija) tieši divās lielākajās pilsētās – Rīgā un Liepājā – 1920.–22. gadā ebreju relatīvais īpatsvars bija pieaudzis (Rīgā sākotnēji tas bija 13, tad – 11% no iedzīvotājiem; Liepājā – 19, tad – 15%). Abās pilsētās kopējais iedzīvotāju skaits bija ļoti samazinājies (gandrīz 600 000 iedzīvo-

tāju lielā pirmskara Rīga 1920. gadā pavisam neliela, labi ja ar 200 000 iedzīvotāju, tomēr tās izaugsme bija strauja un 1925. gadā pilsētā bija pāri par 330 000 iedzīvotāju) un uz šī fona ebreji bija kļuvuši redzamāki, t.s. – ielās, sabiedriskajās vietās, jūrmalā. Ebreju relatīvais pieaugums (kurš nebija stabils un izrādījās islaicīgs), protams, radīja arī konkurenci ar latviešu pilsonību un – īpaši – ar sīkpilsonību un veicināja sociālā, galvenokārt, antisemitisma pieaugumu; lai arī ebreju īpatsvars Rīgas iedzīvotājos nostabilizējās 10–11% apmērā, pašā divdesmito gadu sākumā tas laikam patiešām bija pieaudzis par strauju un straujas izmaiņas nekad nav bez sekām.

Nākamais, kas ir jāatgādina vēlreiz, tas ir Latvijas valsts liberālā pieeja bēgļu jautājumam, pateicoties kurai Latvijā ieradās vairāki tūkstoši ebreju no Krievijas, Ukrainas, Baltkrievijas – t.s. *Ostjuden*. Tieši 1921. gads, kad Latvijā aktivizējās antisemitiskās noskaņas, bija bēgļu atgriešanās kulminācijas gads: atgriezās 94 818 bēgļi – protams, absolūtais vairākums – latvieši, taču laikam arī ebreju bēgļu relatīvi visvairāk bija tieši šajā gadā un viņi kļuva labi pamanāmi pilsētu, galvenokārt, Rīgas, ielās; 1921. gads arī bija vislielākās izceļošanas no Krievijas, Ukrainas un Baltkrievijas caur Latviju uz rietumiem gads – caur Latviju izbrauca 135 000 cilvēku,⁵¹⁶ no kuriem ebreji bija ļoti liela daļa; lai arī viņi tikai izceļoja caur Latviju un Latvijā palika pavisam niecīgs skaits no caurbraucējiem, ebreju caurbraucēji arī bija redzami ielās un radīja priekšstatu par ebreju milzīgu pieplūdumu. Savukārt, iekšējās migrācijas rezultātā daudzi Latgales ebreji – tie paši *Ostjuden* – pārcēlās uz Rīgu. Lai arī *Ostjuden* skaita pieaugums Latvijā neradīja tik lielu antisemitisma pieaugumu kā Vācijā (tiesa, Latvijā neieplūda ortodoksālie ebreji no Galicijas vai Volinijas, ļoti bieži – nabadzīgi un vizuāli ļoti atšķirīgi, kuri ar savu izskatu un apģērbu vien kaitināja vāciešus, ieskaitot, integrētos vai pat asimilētos vācu ebrejus, izcilo politiķi un uzņēmēju Valteru Ratenavu viņu vidū)⁵¹⁷, antisemitisms tomēr pieauga un kā redzēsim turpmāk, to veicināja gan skaudība pret dažu iebrāucēju uzkrītošiem panākumiem biznesā (piemēram, jau minētais Daugavpils ebrejs Kalmans Mizrohs un divi viņa dēli, kuri pirms 1914. gada bija bijuši ne sevišķi ievērojami komivojažieri, bet pārcēloties uz Rīgu guva šeit ļoti ievērojamus panākumus tieši kara un pirmajos pēckara gados, kad veiksmē uzspidēja veiklākajiem, bet vēlāk iegādājās lielas un skaistas ēkas pilsētas centrā; otrs skaudības piemērs bija tieši ieceļotājs no Krievijas, kāds *Aleksandrs Bacalkins*, kurš bija īpaši sekmiņš degvielas tirgū un kura naudas izcelsme varbūt arī nebija īsti tīra, taču laikam ne netirāka kā daudziem latviešiem, kuri bija iedzīvojušies naudā juku laikos Krievijā – Pāvila Roziša “Ceplis” ir tam piemērs; Bacalkins bija dzimis 1883. gadā Krievijā, bet ne toreizējā Latvijas teritorijā, tāpat kā viņa sieva Ļuba, kura bija dzimusi 1898. gadā Maskavā; abi ieradās Latvijā ap 1920.–21. gadu un Ļuba pat ieguva Latvijas pavalstniecību, bet, šķiet, ka ne pats Bacalkins, kuram bija ļoti plaši starptautiski biznesa sakari Polijā, Francijā un citās zemēs), gan šo ebreju “krieviskums” – latviešu valodas nepārzināšana (latviešu sabiedrībā Rīgā – pat studentu vidū Universitātē, kur diemžēl pastiprinājās antisemitiskas noskaņas – bija daudz pozitīvāka

vai vismaz neitrāla attieksme pret Kurzemes ebrejiem, kuri bija daudz vairāk integrēti vietējā sabiedrībā un pat ja vēl nerunāja latviski, tad noteikti runāja vāciski, kas tika uzverts pozitīvāk nekā krievu valodas lietošana).

Tas, ka neviens vien iebrucējs nebija bijis saistīts ar Latviju pirms kara un tomēr bija ticis iekšā Latvijā, veicināja baumas par viņu iekļūšanas veidu un no šīm baumām nebija pasargāts pat Latvijas pirmais sūtnis Krievijā 1920.–21. gadā Jānis Vesmanis un pat – lai cik tas neliktos dīvaini, ņemot vērā viņa vēlāko antisemitismu, pats iekšlietu ministrs (līdz 1921. gada jūnijam) Arveds Berģs, kurš it kā bija saņēmis kukuli no minētā Bacalkina.⁵¹⁸ Skaidrs, ka bija sastopama arī diezgan plaša nelegāla ebreju ierašanās no Krievijas, kura bija visaktīvākā tieši 1920.–1922. gados (1922. gada rudenī policija un robežsardze veica pasākumu virkni ar nolūku iegrožot nelegālo ieceļošanu Latgalē; septembrī varas iestādes atzina, ka pēdējā laikā robežu bija nelegāli pārgājušas aptuveni 65 personas, no kurām liela daļa bija ebreji; decembrī Dagdā tika likvidēta vietējo ebreju I. Izraelita, Š. Sverdlova un Š. Zaka vadīto grupu, kura pārgādāja ebrejus no Krievijas pāri vāji apsargātajai Latvijas robežai, taču ar to lieta vēl nebija galā: 1924. gada rudenī tika apcietinātas citas ebreju grupas, kuras darbojās Ludzas apriņķī, pārgādājot pāri robežai nelegālos pārgājējus, vadītājs G. Smirins)⁵¹⁹ un kura nevarēja neradīt antisemitismu, lai arī ieceļošanas apjomi – pateicoties tam pašam antisemitismam presē – tika dramatiski pārspīlēti (divdesmito gadu sākumā nelegālai ieceļošanai tika izmantoti arī t. s. pierobežas tirdzniecības punkti ar Krieviju, kuras Latvijas valdība bija atļāvusi un kuri tika izmantoti primitīvai preču apmaiņai ar Krieviju un kuri bija brīvi pieejami ne tikai tirgotājiem no Krievijas, bet arī padomju drošības iestāžu spiegiem, kurjeriem, dažādiem blēžiem un arī nelegālas robežu pārejas organizētājiem; 1924. gada jūnijā vienā pašā Zilupes iecirknī bija 31 tirgotava, no kurām lielākā daļa piederēja ebrejiem; nebūt ne katrs punkta īpašnieks nodarbojās ar robežas pārejas organizēšanu, taču bija arī tādi; šie punkti beidzot tika slēgti 1924. gada 31. decembrī, pieliekot punktu arī to darbībai nelegālās robežas šķērsošanas jomā)⁵²⁰.

Antisemitisma aktivizēšanās presē sākās 1921. gada vasarā, varbūt tikai nejaušības ziņā tajā pašā laikā, kad krita K. Ulmaņa valdība, 2. jūnijā – latgaliešu deputātu nesavaldīgo apsūdzību dēļ (valdība, īpaši – zemkopības ministrs Hugo Celmiņš, tika apsūdzēti muižnieku interešu ieviešanā agrārās reformas īstenošanas gaitā; tobrīd tā bija viena no politiski nepatīkamākajām apsūdzībām kāda vien varēja būt). Lai arī valdības krīze bija izraisījuši latgaliešu demagogi, zaudētāji izrādījās nevis viņi, bet minoritāšu politiskā pārstāvēniecība valdībā. Dienu pirms jaunās valdības sastādīšanas "Brīvā Zeme" skaidri puda LZS augošo nacionālistisko nostāju: "...attiecībā uz cittautiešu piedalīšanos valdībā ideāli būtu, ja varētu bez tā iztikt..."⁵²¹ 15. jūnijā tika sastādīta jauna valdība Z. A. Meierovica vadībā ar M. Skujenieka jaunās grupas, no LSDSP aizgājušo sociāldemokrātu – maziņieku, nacionālistiskāku un pilsonībai tuvāku nekā LSDSP, līdzdalību; minoritāšu pārstāvju tajā nebija un tā bija pirmā valdība, kuras sastādīšanas laikā parādījās

lozungs "Latvija – latviešiem", kuru, protams, nav jājauc ar pārkoņkrustiēšu rasistisko lozungu desmit gadus vēlāk (minoritāšu pārstāvji valdībā atgriezās 1928. gadā; tiesa, tie bija vācbaltieši, ne ebreji). Tā bija dīvaina ironija, ka tieši tolerantā Meierovica, kristīta ebreja dēla (par ko viņu slepeni nemīlēja diezgan daudzi LZS rindās) valdība netieši iedvesmoja pirmo atklāto antisemitisko politisko programmu, kura parādījās nevis politisku margināliju vidē, bet pašā valdošajā Latviešu Zemnieku Savienībā, 1921. gada vasarā. Uz to brīdi Latvijas lielākajā un noteicošajā partijā un tās presē jau bija diezgan plaši izplatīti nelāgi sadzīviska antisemitisma recidīvi (tipisks piemērs bija 19. jūlija "Brīvās Zemes" sniegtais Rīgas jūrmalas raksturojums: "...visas labākās peldu vietas pilnas židiem... židu bērnu kā lūst... līdz ar to apdzīvotās vietas dabūjušas jaunu iezīmi – netīrību..."⁵²²). Tas, ka jūrmala bija ļoti ātri atdzīvojusies jau 1920. gada vasarā – atcerēsimies kaut vai Jēkaba Kazaka slavenu gleznu – un, protams, bija kļuvusi nesalīdzināmi demokrātiskāka un sīkburžuaziskāka, salīdzinot ar pirmskaru, bija neizbēgama jaunā laikmeta iezīme, tāpat kā ebreju – kuru skaits Rīgā, kā jau minēju – relatīvi un pat absolūti – bija pieaudzis – klātbūtne tajā. "Ideja" par minoritātēm kā netīrības izplatītājam nedaudz vēlāk atradis redzamu vietu pazīstama antisemīta Gustava Reinharda rakstītajā: viņaprāt, neapmierinošais sanitārais stāvoklis Rīgā, arī pilsētas slimnīcās, ir minoritāšu pārstāvju Rīgas valdē – piemēram, bundista, ārsta Jūlija Eliasberga – vainas dēļ.⁵²³

27. jūlijā "Brīvā Zeme" publicēja laikraksta redaktora Edmunda Freivalda klaji antisemitisku rakstu "Židu jautājums"; būtiski bija gan tas, ka viņš bija valdošās partijas izdevuma redaktors un labi pazīstams publicists, bet arī tas, ka viņš bija bijī Tautas Padomes loceklis, kura bija 1918. gada 18. novembrī pasludinājusi neatkarīgu un etniski tolerantu Latviju; tagad, pēc nepilniem trijiem gadiem, viņš jau bija atteicies no 18. novembra ideāliem; raksts nebija tikai viens daudzajiem rakstiem presē par ebrejiem; te viņš piedāvāja veselu programmu "židu jautājuma" risināšanai. Tas laikam arī bija viens no pirmajiem gadījumiem, kad tika paziņots, ka Latvijā pastāv "židu jautājums", tikai šis vienas minoritātes jautājums, ne citu, pat ne vācbaltiešu, par kuriem tika daudz rakstīts agrārā jautājuma un viņu starptautisko sūdzību sakarā un attiecībā pret kuriem joprojām darbojās latviešu vēsturiskā nepatika. "Židu jautājumu", Freivalda priekšstatā, bija radījusi alkatīgo "židu – parazitū" graužošā darbība, īpaši – saimnieciskajā jomā. "Židu jautājuma" atrisinājumam viņš izvirzīja sekojošu programmu: 1) pret ebrejiem jārada "nacionāla fronte", kurā jāapvieno ne tikai visas latviešu politiskās partijas, bet arī citas minoritātes; jāpanāk visas "...sabiedrības enerģiska norobežošanās no židiem..."; 2) jāpanāk, lai Latvijā ebreju skaits nepārsniegtu 2–3%, jo panākt lai visi ebreji atstātu valsti diemžēl nebūs iespējams, taču jādarbojas, lai paliktu tikai "...nieciņš židu mazākums...". Prasība "atbrīvoties no židiem" vēl nekad nebija tik radikāli skanējusi Latvijā, pie tam – valdošās partijas galvenajā izdevumā, arī – politisku lozungu veidā: "Mūsu lozungs lai ir – spiest židu procentu uz leju"; 3) atbrīvošanās no ebrejiem jāsāk ar atbrīvošanos no *Ostjuden*, kuri esot visbīstamākā ebreju

daļa. Freivalda raksts beidzās ar gandrīz rasistisku prasību: "Latvija nedrīkst kļūt par labvēlīgu bāzi žīdu mazākuma dzīvošanai..."⁵²⁴ Viņam uzreiz atbildēja ebreju – un citu minoritāšu interešu aizstāvis – lielais laikraksts "Segodnja", kurš uzsvēra, ka lozunga "cīņā pret spekulāciju" piesegā jau tiek realizēta ebreju uzņēmēju ierobežošanas politika, vēl vairāk: ebrejiem nākas "katru dienu sastapties ar nacionāliem aizvainojumiem uz ielām, tramvajos, dzelzceļa vagonos..."⁵²⁵ Tas bija nepatīkams apgalvojums, kas laikam vismaz daļēji bija pamatots, taču man šķiet, ka minētās parādības bija vairāk raksturīgas tieši Rīgai, ne provincei.

E. Freivalda raksts bija viens no vairākiem "Brīvajā Zemē"; antisemitisma intensitāte laikrakstā bija ievērojama. 11. augustā Freivalds nopublicēja jaunu rakstu – "Žīdi un citas minoritātes", kurā aicināja vietējos vāciešus pievienoties "pretžīdu fronteī"; divus rakstus, 2. un 4. augustā, publicēja jauns žurnālists Arvīds Avots (nākotnē viņš būs "Latvja" redaktors, viens no pazīstamākajiem antisemitiskajiem publicistiem, kā arī K. Ulmaņa pretinieks pēc 15. maija un pārkoņkrustiešu sabiedrotais)⁵²⁶; to nosaukumi bija ļoti zīmīgi – "Lielinieki un žīdi – divi nopietni jautājumi" un "Žīdi un komunisti". Tiesa, ebreji netika burtiski vienādoti ar komunismu vai komunistiem, taču komunisti un ebreji tika pasludināti par diviem galvenajiem Latvijas neatkarības ienaidniekiem. "Brīvā Zeme" nebija vienīgā valdošo partiju vidū, kura iestājās par radikālu "ebreju jautājuma" risinājumu; otrs bija tagad valdības koalīcijas partijas sociāldemokrāti – mazinieki iespaidīgais vadītājs Mārgers Skujenieks, kurš publicēja gandrīz tikpat programmatisku rakstu "Ebreji Latvijā", kura galvenais saturs bija sekojošs: "...ebreju vairākums (Sic! – A.S.) Latvijā ir lieks un produktīvā iedzīvotāju daļa šī iemesla dēļ pret to ceļ iebildumus..."⁵²⁷ Skujenieka nepatiku pret ebrejiem noteica, galvenokārt, divi faktori. Pirmais bija viņa priekšstats, ka Latvijas saimniecībā ebreji nedod neko labu, gluži pretēji – pasaules kara rezultātā ebreju sociālā struktūra ir tik smagi un neatgriezeniski mainījusies ("..tikai ļoti neliela ebreju daļa pieskaitāma agrākiem solidiem tirgotājiem, bet toties lielākā daļa nodarbojas ar sabiedriski pilnīgi nevajadzīgu starpniecību.."), ka Latvijai ir jācenšas cik iespējams ātri tikt vaļā "...no neražīgiem ļaudīm, kuri tikai patērē un ar savu darbību sadārdzina pārējo iedzīvotāju dzīvi..". Šie priekšstati balstījās plaši izplatītajos – latviešu vidū – aizspriedumos pret tādām saimnieciskās darbības veidiem kā tirdzniecība un finanses; te dominēja arī neticība tam, ka arī pilsētniekiem – ebrejiem tai skaitā un pat naudas mijējiem – ir sava noteikta vieta Latvijas saimnieciskajā atdzimšanā, kurai līdzī mainīsies arī ebreju sociālā struktūra, dodot vietu nopietnākiem uzņēmumiem rūpniecībā, tirdzniecībā, finansēs. Lai arī visus Latvijas neatkarības gadus visvairāk tiks cildināta lauksaimniecībā – kā nacionāla un pat ētiska nodarbe, pretstatā "neētiskajai" tirdzniecībai un bankām – pat trīsdesmito gadu beigās, kad bija pabeigta agrārā reforma un lauksaimniecība patiešām piedzīvoja uzplaukumu, tā tomēr nekad nespēja dot pat 40% no nacionālā ienākuma, lai arī tajā bija nodarbināti pāri par 60% no iedzīvotājiem; savukārt, pilsētnieciskās nozares, kurās iesaistīti bija pārstāvēti ebreji, deva pāri

par 60% no nacionālā ienākuma, nodarbinot tikai pāri par 30%.

Otrais cēlonis, kas iespaidoja Skujenieka nostāju pret ebrejiem, bija kulturālas dabas: kā viens no pirmajiem latviešu politiskajiem nacionālistiem Skujenieks pamatoti bija norūpējies par to, ka daudzi minoritāšu pārstāvji vēl neprot latviešu valodu. Ebreju vidū tādu nebija mazums, taču Skujenieka secinājumi bija tomēr pārspīlēti: ebreji ienes Latvijā „svešu un nepatīkamu noskaņu. To viņi nedara ar to, ka viņi ir ebreji. Bet ar to, ka viņi pēc savas kultūras ir krievi..un savā vairumā stāv jūdžēm tālu no Latvijas valsts idejas un Latvijas tautas vairākuma centieniem.” Skaidrs, ka to, kuri neprata latviešu valodu, ebreju vidū bija daudz, bet tikpat labi bija skaidrs arī tas, ka tikai laiks var mainīt šo stāvokli, un tas patiešām mainījās un arvien vairāk ebreju apguva latviešu valodu; tiesa, varēja vēlēties, lai ebreji – tāpat kā citas minoritātes – būtu to darījušas ātrāk. Kādā citā rakstā Skujenieks bija vēl asāks: “Tā nav latviešu valodas neprāšana, bet gan valodas nicināšana, kas spiež žīdus sarunāties savā starpā, uz ielas, veikalos un pat savās ģimenēs krieviski. Vaj tā nav cerība uz lielās, nedalāmās atjaunošanu?”⁵²⁸ Laikam ebreju, tāpat kā citu minoritāšu vidū, bija jebkas no minētā – varbūt pat nicīgums pret latviešu valodu, varbūt pat cerības uz Krievijas – vairāk gan demokrātiskas, nekā cara – atjaunošanu, laikam arī vēl neticība Latvijai, taču tie nebija visu ebreju uzskati; pat daudzi ebreji, kuri vēl nerunāja latviski, nebūt nebija naidīgi noskaņoti pret Latviju. Skujenieka rakstu “Ebreji Latvijā” tūlīt apsveica “Brīvā Zeme” savā rakstā ar zīmīgu nosaukumu “Viņi nāk!” – tas ir, ebreji nāk un pārņem Latviju. “Apsveicama ir šī pretžīdu frontes pagarināšana ar mūsu mazākuma sociāldemokrātiem.. Skaidrs, ka ar labu gribu vien nekas netiks panākts. Laiks pielāgot visradikālākos līdzekļus”.⁵²⁹ Visradikālākos līdzekļus pret ebrejiem! Vēlreiz jāatkārto – tas tika rakstīts valdošās un valstī lielākās politiskās partijas laikrakstos. Par laimi – tikai rakstīts.

Nedz Freivalda, nedz Skujenieka ieteikumus izveidot “vienotu fronti” pret ebrejiem un tikt vaļā no viņu lielākās daļas (tiesa, viņi nekad neaicināja uz vardarbību pret ebrejiem, pat ne uz vismazāko, lai arī rakstīja par “radikāliem līdzekļiem”) ne Meierovica, nedz kāda cita Latvijas valdība neīstenoja un pat neinteresējās par īstenošanas iespējām; cita lieta, ka diezgan daudzi laikam būtu priecīgi, redzot ebrejus aizbraucot. Lai arī nekāda valdības rīcība nesevoja, tomēr 1921.–23. gadā antisemitisms bija plaši izplatīts, galvenokārt – presē (antisemitisku sacerējumu autoru vidū bija pat Anna Brigadere: “Viss jūsu – dārzi, parki, bulvāri, Caunādas, dārgakmeņi, zelts un zīds, Nav it nekā, ko nevar iegūt žīds, Tad visu šurp, ko prasa acis kāri..”)⁵³⁰. Divus izdevumus gribu īpaši izcelt: satīrisko žurnālu “Svari” un avīzi “Tautas balss”. “Svari” sāka iznākt 1920. gada 10. decembrī latviešu glezniecības klasiķa Jāņa Roberta Tilberga redakcijā; otrais lielais meistars, kas darbojās žurnālā bija grafiķis Rihards Zariņš; tieši žurnāla mākslinieciskais līmenis ir tas, kas liek to atzīmēt, bet diemžēl arī tā saturs. Abi klasiķi jau bija izdevuši žurnālu ar tieši tādu nosaukumu 1906.–1907. gadā, revolūcijas laikā, kad tas bija pats nozīmīgākais latviešu politiski satīriskais izde-

vums, izcils māksliniecišķi – klasisks latviešu satīriskās grafikas paraugs un drosmīgs saturisks, vērstš pret cara patvaldību, reakciju, tautas revolūcijas apspiešanu. Patvaldība žurnālu slēdza.⁵³¹ Tagad tas bija atdzimis ar veco nosaukumu, bet radikāli bija mainījies ne tikai laikmets, bet arī paši Tilbergs un Zariņš, un ne katra no izmaiņām bija uz labo pusi. Izmaiņas, protams, nevarēja izpalikt: revolūcijas vietā bija neatkarīgas un demokrātiskas valsts ikdiena, nereti – triviāla un sīka; māksliniecišķais limenis bija palicis gandrīz iepriekšējais, īpaši – kas attiecas uz Zariņa sniegumu, taču saturiski, sākot ar žurnāla piekto numuru, 1921. gada 14. janvārī, “Svaros” parādījās antisemitiskas karikatūras un pantīņi. Daļa no tiem bija veltīti tēmām, kuras bija sastopamas gandrīz ikvienā citā laikrakstā: ebreji – spekulanti, ebreju bēgli no Krievijas, ebreji Rīgas ielās (“Palestinizētais bulvāris”) vai Jūrmalā, Latvija “žīdu jūgā”. Vizuāli šīs karikatūras maz atšķīrās no tām, kas bija citos laikrakstos, ja nu vienīgi zīmējums bija perfektais, kā jau “Svaru” ievērojamajiem autoriem pienākas. Taču parādījās pantīņi, kuros jau bija kaut kas no rasisma: ebreji tika salīdzināti ar nicināmiem dzīvniekiem (“Kā spradži un kā zemes blusas pa malu malām žīdi lien...”)⁵³², viņiem tika pierakstītas nepatīkamas fiziskas īpašības (“Bet te katra laksta galā žīds un ķiploksmaka mit”)⁵³³. Viens no ļaunu antisemitisku karikatūru objektiem bija Jānis Raiņis, par viņa draudzīgo nostāju pret ebrejiem. Visnepatīkamāk bija tas, ka rasisma iezīmes parādījās tehniski spoži zīmētajās karikatūrās, kuru autori bija izcili latviešu mākslinieki: smalkais gleznotājs un grafiķis Indriķis Zeberīns karikatūrā “Iz medicīniskās dzīves” diezgan rupji aizvainoja ebrejus (“liku degunu izlabošana”)⁵³⁴; rasistiski motīvi acīmredzami bija sastopami R. Zariņa karikatūrās “Saules aptumsums” (ebreji “aptumšo” Latvijas sauli) un “Latvijas stādi” (“Latvijā stipri izplatījusies nezāle ar ārkārtīgi auglīgu sēklu: Līlia vulgāra orientālis”)⁵³⁵; tehniski perfektie zīmējumi stipri atgādināja franču antisemitisma radītos tēlus un simbolus (mazāk perfektas bija citu mākslinieku – J. Dreslera, K. Krauzes, V. Lindes – karikatūras, kas arī bieži bija antisemitiskas). Grūti ir atbildēt uz jautājumu kur Zariņš bija redzējis šādus tēlus? Tiesa, viņš bija studējis, 19. gadsimta beigās, Pēterburgā, Berlīnē, Vīnē, Parīzē – visur tur, kur antisemitiskās karikatūras bija plaši izplatītas, taču varbūt tās bija viņa paša iztēles un uzskatu produkts; grūti arī pateikt, vai Zariņa un Zeberīna zīmētais tiešām atspoguļoja viņu uzskatus, vai arī viņi zīmēja to, pēc kā bija pieprasījums – tāpat kā to bija pavisam nesen darījuši Padomju Krievijā.⁵³⁶ Taču, lai arī daudzas karikatūras un pantīņi “Svaros” bija pat pretīgas un žurnāla metiens – no 4 līdz 9 tūkstošiem – bija diezgan liels, izplatot antisemitismu, žurnāls tomēr nebija pilnīgi apsēsts tikai ar to.

Taču cits izdevums – laikraksts “*Tautas Balss*”, kura redaktors bija jau minētais G. Reinhards, bet izdevējs – viens no latviešu redzamākajiem antisemītiem namīpašnieks un sabiedriskais darbinieks Jānis Dāvis – patiešām bija apsēsts ar “ebreju savvērestību”. Laikraksts sāka iznākt 1921. gada 10. decembrī. Tas bija neliels un ļoti neinteresants; galvenie rakstītāji bija tikai divi – Dāvis un Reinhards, dažreiz viņiem pievienojās mācītājs

Jānis Sanders. "Tautas balss" bija pirmais preses izdevums Latvijā, kurš sāka propagandēt ideju par ebreju vispasaules savvērestību, kura par savu ieroci Latvijā ir izvēlējusies sociāldemokrātus: LSDSP "„saņem pavēles no Ņujorkas, kur žīdu vispasaules valsts galvenā valde izperina rīkojumus arī visiem saviem kristiešu tautu rokaspuīšiem.”⁵³⁷ Nereti raksti par tematu "kā žīdi mēģina sagrābt pasaules varu savās rokās" aizņēma gandrīz pusi no avīzes;⁵³⁸ tie bija garlaicīgi, nemītīgi atkārtojās, bieži vien bija gari, rakstītāji bija vieni un tie paši; ziņu nodaļa avīzē bija bāla, reklāmas – ļoti maz. Atšķirībā no antisemitisma citos preses izdevumos, par ko jau rakstīju, "Tautas Balsij" trūka dzīvīguma – tā piegādāja lasītājiem vai nu mistiskus stāstus par vispasaules ebreju savvērestību, vai nu tradicionālu, vecmodīgu anti-jūdaismu – piemēram, uz jautājumu "kā atsvabināt Latviju no žīdu jūga", laikraksts atbildēja: ar krustu! (ticību).⁵³⁹ Šāda atbilde nebija dīvaina no Kristīgi nacionālās savienības biedru mutes, taču tas pavisam nebija tas, ko vēlējās Latvijā dzirdēt gan tie, kuru antisemitisms bija tikai ekonomiskas dabas – viņi varēja saņemt atbildes, piemēram, no Skujenieka, nedz tie, kuri 1922. gadā sāka popularizēt galēju, radikālu antisemitismu (skat. turpmāk). Lai arī laikraksts baidīja lasītājus ar to, ka "„žīdu spekulanti un politiskie veikalnīki gatavo savu cilpu arī brīvajai Latvijai.”, vardarbību pret ebrejiem "Tautas Balss" nesludināja un "žīdu jautājuma" risinājumam piedāvāja tikai "nacionālu biedrošanos.”⁵⁴⁰ Dāvis bija bagāts cilvēks, taču pat viņš nespēja ilgstoši uzturēt laikrakstu, kuram nebija lasītāju: 1922. gada 30. oktobrī iznāca pēdējais numurs un finansiālu apsvērumu dēļ izdevums tika slēgts; tiem, kuri bija parakstījušies līdz gada beigām, tika piedāvāts piesūtīt laikrakstu "Latvijas Sargs", kas liecināja par to, ka šis izdevums tika uzskatīts par idejiski tuvāko (1922. gadā "Latvijas Sargs" izdeva – kā pielikumu laikrakstam – trīs antisemitiskas brošūras, kuras bija nākušas no "Tautas Balss"; divu autors bija pats Dāvis, trešā – "Starptautiskā žīdu apvienība un viņas kareivji sociāldemokrāti" – bija anonīma, taču liekas, ka arī tās autors arī bija Dāvis. Lai arī "Latvijas Sargs" jau bija zaudējis ļoti lielu lasītāju skaitu – 1920. gadā tā metiens dažreiz bija sasniedzis pat 40 000 – tas joprojām bija daudz populārāks par slēgto "Tautas Balsi": 1922. gadā dažreiz tā metiens bija 15 000,⁵⁴¹ kas nozīmē, ka minētās antisemitiskās brošūras vismaz pārsīkstēja vairāk lasītāju, nekā bija bijis "Tautas Balsij"). Krietni vēlāk, pavisam citā laikā, nacistiskās okupācijas gados, 1941. gada 29. decembrī Antisemitisma institūts, kurš bija nodibināts pēc varu ieburkuma, izsūtīja memorandu par antisemitisma kustības vēsturi Latvijā, kurā par pirmo nozīmīgāko posmu tika nosaukta tieši "Tautas Balss" izdošana.⁵⁴² Ja par atskaites punktu ņem to, ka laikraksta centrālā ideja bija par vispasaules ebreju savvērestību ar nolūku sagrābt varu pasaulē – ideja, kuru, kā jau rakstīju, pirmie izvirzīja franču antisemīti 1880. gados un kura tagad, ar 35 gadu nokavēšanos bija atnākusi līdz Latvijai, tad "Tautas Balss" patiešām bija jauna parādība Latvijai. Savukārt, ja ņem vērā laikraksta īso mūžu un nepopularitāti, tad jāatzīmē vismaz divas lietas: pirmkārt, tas liecināja, ka šādām idejām Latvijā nav plaša noieta; to var secināt ar gandarījumu. To-

mēr vēlreiz jāatzīmē jau sacītais: "Tautas Balss" nepopularitāti nevajadzētu uzskatīt par viennozīmīgu liecību par labu tam, ka antisemitisms vispār nebija populārs; ne gluži tā – tas bija populārs un paliks, tiesa, ar skaidru tendenci uz samazināšanos divdesmito gadu gaitā, bet ne tādā veidā un saturā, kā to piedāvāja Dāvis un Reinhards (līdzīgs kā "Tautas Balsij" bija Latviešu katoļu savienības laikraksta {žurnāla} "Vairogs" liktenis; tas arī sludināja, ka ebreji "...nolēmuši pieteikt karu kristīgiem un ar kapitāla palīdzību cenšas iegūt valdīšanu pār pasauli."⁵⁴³ taču tas bija vēl mazāk populārs; sācis iznākt 1921. gadā, jau maijā apklusā līdz decembrim, tad iznāca vienreiz mēnesī, pavisam nelielā formātā un beidza pastāvēt 1923. gada oktobrī; izdevums bija ļoti neinteresants, lai arī nebija apsēsts ar antisemitismu tik lielā mērā kā "Tautas Balss"; viens no "Vairoga" autoriem bija latgaliešu politiķis F. Trasuns, kura antisemitisms bija gan reliģiskas dabas, gan – līdzīgi Skujeniekam – ekonomiski un kulturāli motivēts: "...ši tauta {ebreji}, bez valodas, tēvijas un produktīva darba...grib nodibināt savu Jeruzalemi te pie mums, nevis Palestīnā..."⁵⁴⁴).

Daudz nepatīkamāk un bīstamāk bija tas, ka antisemitisms bija plaši pārstāvēts valsts vadošajos laikrakstos ar lielu metienu, tai skaitā – armijas laikrakstā "Latvijas Kareivis", veicinot tā izplatību armijas aprindās. 1922. gada 19. jūlijā laikraksts asi kritizēja Latvijas mazpilsētas, to nepietiekamās "nacionālās stājas" dēļ; mazpilsētās pulcējoties vieglākās dzīves meklētāji, kuri, "...būdami arī mazāk izglītoti, labāk saprotas ar žīdiem un citiem citautiešiem – internacionālistiem"⁵⁴⁵ (faktiski tā bija atzinība mazpilsētām, kurās bija daudz mazāks antisemitisms nekā "izglītotajā" Rīgā, kur patiešām bija daudz vieglas dzīves tīkotāju un skauģu). Dažas dienas vēlāk laikraksta redaktors A. Plensners publicēja rakstu ar zīmīgu virsrakstu – "Mēs un viņi", kuram bija jāuzsver nepārvaramās, viņaprāt, pretrunas starp latviešiem un ebrejiem; "...viņi nav mēs..."; "viņi" ir ne tikai citādi, "viņi" ir nepatīkami, nepieņemami, neciešami; "viņi" ir radījuši "jaunu Palestīnu" Rīgas Jūrmalā; "viņu" ir pilns Rīgas bulvāros; "viņi" ir nekaunīgi un skaļi.⁵⁴⁶ Vēl stiprākas intensitātes nepatika un pat naidis pret ebrejiem tika konsekventi pausti trijos lielajos laikrakstos – "Latvī", "Latvijas Sargā", "Latgolas Vordā", kuri – vismaz kādu laiku – pat kļuva apsēsti ar antisemitismu un nereti bīstami tuvu pietuvojās aicinājumiem uz vardarbību pret ebrejiem; "Žīdu maisā", "Atpesti mūs no žīdiem", "Kā žīdi strādā pret kristīgiem" – šādi vadmotīvi bija sastopami minētajos izdevumos (pat ja mēs ņemam tikai A. Ģintera sastādīto Latvijas periodikas rādītāju, kurš nav pilnīgs, varam ieraudzīt, cik liels bija antisemitisko publikāciju skaits 20. gadu sākumā). 1922. gadā bija nākušas klajā arī divas pirmās antisemitiskās brošūras Latvijā, taču brošūru un grāmatu izdošanas aktīvs laiks sākās 1923. gadā: Jānis Dāvis, piedzīvojis neveiksmi laikraksta izdošanā, finansēja galvenā antisemitiskais darba – "Cionas protokoli. Žīdu – masonu vispasaules iekarošanas plāni" – izdošanu latviešu valodā. Līdz 1938. gadam Latvijā iznāca 23 antisemitiskas grāmatas un brošūras, ieskaitot "Cionas protokolu" otru izdevumu 1933. gadā; deviņu izdevumu autors bija pats Dāvis.⁵⁴⁷

Antisemitisko publikāciju skaits sāka samazināties jau 1924. gadā; 1925. gadā tas samazinājās strauji: pirmais antisemitisma vilnis presē bija garām.* Tas vedina uz it kā neatvairāmu secinājumu: antisemitisma pieaugums bija sakritis ar pēckara ekonomisko grūtību laiku; saimnieciskais uzplaukums, kas sākās divdesmito gadu vidū, toties, šo pieaugumu izdzēsa. Secinājums nav gluži kļūdains, bet noteikti vienkāršots. Tiesa, divdesmito gadu sākumā bija dominējis ekonomiska satura antisemitisms, kuru varētu pat nosaukt vienā vārdā: skaudība; tradicionālais antijūdaisms vai Dāvja sacerējumi par vispasaules ebreju sazvērestību tam netika līdzī popularitytes ziņā. Taču šāds secinājums ignorētu to, ka antisemitisms bija diezgan stabils un nereti sastopams pat tad, kad ekonomika plauka; tas ignorētu to, ka šo stabilitāti nodrošināja latviešu un ebreju atšķirīgā sociālā struktūra (zemnieki – pilsētnieki) un tai līdzī nākošas atšķirības kultūrā, gan – vēl vairāk – pašu galveno: sociālās struktūras – bet ne tikai tās – radītās ievērojamās atšķirības nacionālajā ienākumā. Atšķirības, kuras, saimniecībai attīstoties, varēja pat kļūt lielākas, nevis mazākas un kuras bija stabili antisemitisku aizspriedumu pamats. Lai arī divdesmito gadu sākumā – kā jau rakstīju – arī ebreju vidū bija ievērojams skaits to, kuri cieta no ekonomiskām grūtībām (vēl pat 1926. gadā, kad Latvija jau piedzīvoja saimniecisku uzplaukumu, Rīgas ebreju kopiena bija spiesta sniegt regulāru atbalstu 3000 ebreju ģimeņu, kuras dzīvoja trūkumā; kopiena uzturēja arī bāreņu patversmi un abu dzimumu veco laužu un invalīdu mītnes;⁵⁴⁸ trūcīgo ebreju skaits noteikti bija vēl lielāks, jo nebūt ne katra ģimene griezās pēc palīdzības kopienā), saimniecībai atkopjoties, ebreju vidējā labklājība pieauga straujāk nekā latviešu un divdesmito gadu beigās vidējais ienākums uz vienu ebreju bija vairāk nekā divas reizes lielāks nekā

* Tiesa, tieši 1925. gadā, 2. augustā, sāka iznākt laikraksts "Aizkulises" – bezpartejisks laikraksts politikai un mākslai, kuru faktiski rediģēja talantīgs žurnālists A. Tupiņš. Laikraksts apzināti vēlējās radīt skandalus – "ironiski, saistoši, šokējoši" – tā "Aizkulišu stilu" raksturo preses vēsturnieki. (R. Treijs. – "Lauku Avīze", 2001, 10. marts). Laikraksta metiens bija diezgan liels – pat līdz 15 000. Būtu aplami teikt, ka tas bija apsēsts ar antisemitismu, taču sociālais antisemitisms un karikatūras – lai arī daudz zemākas kvalitātes kā tās, kuras publicēja "Svari" – bija sastopams bieži. Jau pirmajā numurā bija publicēta piezīme ar nosaukumu "Ko saka žīdi par latviešu rūpniecību". Tā liecināja, ka ebreji tiek uztverti kā cita veida cilvēki, būtnes, ne tādas kā latvieši "…braucu trešās klases vāģi uz Jūrmalu. Vienīgais latvietis starp sešiem žīdiem..". Izdevuma iznākšana sakrita ar skandalozā Bulduru kazino slēgšanu un laikraksts radīja priekšstatu, ka tikai ebreji – spekulanti – ir bijuši tā apmeklētāji ("..90% viesu ir žīdi..". – "Rīgas jūrmalas Monte – Karlo", 1925., 15. aug.); laikraksta lasītājam varēja rasties priekšstats, ka visi ebreji bez izņēmuma ir krāpnieki, spēlmaņi, bagātnieki, latviešu izmantotāji. Piemēram, "Aizkulises" paziņoja, ka Latvijā 1925. gadā esot 40 miljonāri, tikai 9 – latvieši, "…pārējie – žīdi un ārzemnieki..". ("Latvijas miljonāri". – "Aizkulises", 1925., 10. okt.)

uz vienu vidēju latvieti un šī atšķirība turpināja saglabāties arī trīsdesmitajos gados. Tās cēlonis bija tas, ka peļņas procents rūpniecībā un īpaši tirdzniecībā, kur ebreji – simtprocentīgi pilsētnieki – bija visvairāk pārstāvēti, bija trīs reizes lielāks nekā lauksaimniecībā, kurā bija nodarbināts latviešu vairākums (iespējams, ka lauksaimniecības vidējā peļņa gadā bija tikai ap 4%, rūpniecībā – 8–10%, bet tirdzniecībā – pat 10–15%)⁵⁴⁹. Daudzu latviešu priekšstatā tā bija netaisnība un šie priekšstati nodrošināja antisemitisku aizspriedumu stabilitāti visus neatkarīgās Latvijas pastāvēšanas gadus. Taču nebūt ne visi ebreji bija bagāti – piemēram, Maskavas piepilsētas Rīgā vai Daugavpils ebreju strādnieki nedzīvoja labāk par latviešu strādniekiem, un nebūt ne katrs zemnieks bija antisemīts tikai tāpēc, ka ebreju rūpnieks bija bagāts: daudz biežāk laukos tika sastapts sīks ebreju bodnieks vai pat vēl senais “paunu žīds”, kura ikdiena bija smaga darba pilna.

Antisemitismam, protams, laikam bija arī sociāli – psiholoģiski cēloni, taču tas biežāk bija sastopams tieši t.s. pilsētu inteliģences aprindās, kura gan nereti pārmeta tieši zemniekiem atpalcību un pat tumsonību. Viens no pirmajiem šādus pārmetumus izteica Hermanis Āsars, kurš nāca no A. Berga Nacionālā Bezpartejiskā Centra – latviešu labējās pilsētu pilsonības un nacionālistiskas inteliģences aprindā. 1921. gadā, kad Latvijā tikko bija sākusies diezgan radikāla, egalitāra agrārā reforma, viņš rakstīja: “..mūsu zemnieku nespēks ir viņu tumsonība...mūsu iedzimtās zemnieku īpašības un aizspriedumi ir bijuši tie, kas visvairāk ir kavējuši mūs iegūt arī Latvijas tirdzniecībā valdošo vietu. Tirdzniecība mums izlikās mazāk cienijama nodarbošanās, nekā brīvās profesijas, un tāpēc mūsu zemnieku dēli tik lielā skaitā brauca uz Krieviju prom kā ierēdņi, skolotāji utt., bet par nodošanas tirdzniecībai pašu zemē nedomāja...”⁵⁵⁰ Te bija daļa patiesības, lai arī Berga aprindu spriedumi parasti bija snobiski un pilsētnieciski elitāri; tieši “tumsnīgie” zemnieki nekad masveidā nepievērsās antisemitismam, kā tas bija augošā mērā raksturīgs Bergam un viņa apkārtnē; ja pats Bergs Rīgā zaudēja daudz ko no milzīgā tēva mantojuma un bija spiests izīdēt telpas “Berga bazārā” ne vienam citam kā ebrejiem, tad zemnieki kopumā labi sadzīvoja ar ebreju tirgotājiem un bodniekiem. Cits latviešu nacionālists un ebrejiem nedraudzīgais publicists Ernests Blanks, savukārt, uzsvēra liela skaita pusšķolotu ļaužu nepatiku pret fizisku darbu, tirdzniecību, biznesu, bet tiekšanos uz ierēdņu amatu ar tam līdzīgu nākošo ierēdņu pārprodukciju Latvijā; tā bija, Blanka vārdiem runājot, “..garīgi un materiāli nīkuļojoša ļaužu šķira...”⁵⁵¹ Ja vēl viņš būtu piebildis, ka tieši šie ļaudis bija vislabvēlīgākā augsne antisemitismam, bet arī antidemokrātiskam un antikapitalismam, tas būtu patiess secinājums: mazvērtības kompleksi radīja nevis vēlēšanas iegūt pārticību darbā un konkurencē, bet nepatiku un pat naidu pret ebrejiem. Sociālais antisemitisms – skaudība pret ebrejiem – bija visizplatītākais antisemitisma paveids divdesmitajos gados.

Šajā laikā vēl nebija ļoti bieži sastopami apvainojumi ebrejiem par sadarbību ar komunistiem (“žīds – komunisti”); pat Dāvis apsūdzēja so-

ciāldemokrātus – kā ebreju ieliekteņus, bet nerakstīja par Latvijas ebrejiem kā komunistiem. Jau sākot vismaz ar 1919. gadu “žīdu – boļševiku” tēlu konsekvēnti popularizēja Francis Trasuns, taču arī viņš to lietoja attiecībā uz Krieviju; tiesa: viņa apsūdzības ebrejiem – komunistiem sāka iegūt arvien lielāku līdzību ar “Cionas gudro protokolu” galveno tēmu – ebreju tieksmi pēc pasaules kundzības: “Kad uznāca “boļševisms”, žīdi nostājās “boļševisma” priekšgalā....žīdu nodoms bija iznīcināt kristīgo ticību, izdzīt pie kristīgiem tautas un tēvijas mīlestību, tad viņi cerēja valdīt par visu pasauli.”⁵⁵². Tomēr par Latvijas ebrejiem Trasuns rakstīja nevis kā par komunistiem, bet kā par “parazītiem”, “eksplostatoriem”; ebreja – komunistu tēls divdesmitajos gados Latvijā patiešām nevarēja būt ļoti populārs (lai arī bez tā neiztika), gan tāpēc, ka 1919. gadā – kā jau rakstīju – ebreji ne ar ko nebija devuši tam iegānu, gan tāpēc, ka arī divdesmitajos gados, vismaz, līdz to beigām, ebreju loma LKP bija pavisam nenozīmīga (lai arī jāatzīst, ka nereti stereotipi par ebrejiem, ieskaitot – “žīda – komunistu” tēlu – pastāvēja bez jebkādas saskares ar realitāti – pat daži apcietināti komunisti – ebreji bija pietiekoši, lai nostiprinātu iedomu, ka gandrīz visi komunisti ir ebreji). Pašai LKP divdesmitie gadi, īpaši – to vidus, bija vislielākā vājuma posms: 1924.–25. gadā partijā bija tikai ap 500 biedru – mazākais skaits visu divdesmito gadu laikā; nelīdzēja pat tas, ka PSRS vēstniecībā Rīgā, istajā Latvijas komunistu vadības centrā, 1924.–25. gadā Kominternes rezidents, kurš pārzināja LKP darbību, bija Daugavpilī dzimušais bijušais bundists, vēlāk – komunist Grigorijs Heifecs (1899–1984) – komunistu lieta Latvijā bija pilnīgi bezcerīga. Neskatoties uz plaši izplatīto trūkumu, pat Latgalē divdesmito gadu sākumā partija bija sarukusi pat līdz 50–60 biedriem (1922. gadā), kas nozīmēja, ka tās darbība praktiski nebija jūtama: Latgalē, kur padomju vara 1919.–20. gadā bija pastāvējusi visilgāk, iedzīvotāji pārāk labi atcerējās tās laiku, lai atbalstītu komunistus: tas bija galvenais cēlonis kāpēc komunisti vispār nespēja atjaunot savu darbību Latgalē līdz pašām 1920. gada beigām un lai arī LKP CK bija izveidojusi speciālu ebreju sekcijas Centrālbiroju darbam ebreju vidū – kuru vairākums vēl nezināja latviešu valodu, tās darbības rezultāti bija niecīgi. 1921. gada septembrī ebreju sekcijas un LKP Latgales centrs tika apvienots un tika izveidota apvienotā LKP Latgales komiteja, kuru divu turpmāko gadu laikā vadīja latvieši Augusts Samsons un Vladislavs Zeimāls (apcietināts 1923. gadā); relatīvi ebreji bija samērā redzami, taču absolūtos skaitļos viņi bija burtiski mikroskopiski – tikai kādi 30 – 35 ebreju komunisti bija visā Latgalē 1922. gadā. Neskatoties uz komunistu pilnīgu bezspēcību, LKP centās darīt visu iespējamo, lai Latgales iedzīvotājus kaudītu ne tikai pret Latvijas demokrātisko iekārtu, bet pret Latviju un latviešiem kā tādiem. Latgale tika raksturota kā “baltiešu” (latviešu) kolonija, kura tiekot pilnīgi izlaupīta; savukārt – kā norādīja LKP Latgales apgabala 3. konference 1922. gada oktobrī, ebreji tiekot pakļauti neappraktāmiem nacionāliem spaidiem un antisemitisms esot sasniedzis neredzētus apmērus. Tā bija apzināta naida kurināšana pret latviešiem (letofobija) un to

nevar vērtēt mazāk negatīvi kā naida kurināšana pret ebrejiem, kuru veica latviešu šovinisti.

Komjaunatnei – Latvijas Komunistiskās Jaunatnes Savienībai (LKJS) – klājās vēl smagāk: lai arī tā nedaudz atkopās no pilnīgas krīzes 1920. gadā, kad tās rindās bija labi, ja 150 biedru, pēc dažiem gadiem, 1924. gada beigās, tai bija tikai 250 biedru, bet to skaits vēl nopietni kritās turpmākajos divos gados, pateicoties arī Latvijas politiskās policijas efektīvam darbam, un kaut cik stabilizējās aptuveni 300 biedru skaitā tikai uz 1928. gadu.⁵⁵³ Divās no LKP organizācijām – Latgales un Rīgas – bija ebreju rajoni (nodaļas), taču pat Latgalē, kur relatīvi ebreju skaits partijā bija ļoti liels (50% 1923. gadā), absolūtos skaitļos tas bija tikai ap 50–60 biedru – absolūti niecīgs skaits, salīdzinot ar ebreju skaitu Latgalē (1923. gadā Latgalē kopā bija 118 komunisti); kādi pāris desmiti komunistu, komjauniešu un viņiem simpātizējošo bija Krustpili un Jēkabpili, kur komunistu nelegālā tikšanās vieta bija Gutmana Mozeštama skārdnieku darbnīca Pasta ielā; vienīgais, ko viņi Jēkabpilī spēja izdarīt, bija uzlīmēt dažas proklamācijas uz vietējā ugunsdzēsēju depo sienas.⁵⁵⁴ Rīgas organizācijā ebreji bija visvairāk pārstāvēti IV rajonā – Maskavas priekšpilsētā, kur bija liels trūcīgu ebreju īpatsvars, taču pat šī rajona organizators (vadītājs) bija nevis ebrejs, bet latgalietis G. Griškāns.⁵⁵⁵ Tikai viens no šī rajona komunistiem – ebrejiem – frizieris Abe Šperlings – pašās trīsdesmito gadu beigās uz īsu brīdi ieņēms kaut cik ietekmīgu – formālu, nevis faktisku – vietu LKP vadībā (skat. turpmāk); divdesmito gadu sākumā, šķiet, tikai viens ebrejs, Ārons Leitmans, bija kaut cik redzams Rīgas komunistu vadībā. Apgalvojumu, ka ebreji gandrīz vai vienmēr un masveidā ir komunisti, pārliecinoši noraidīja Kurzemes piemērs: lai arī Liepāja bija pilsēta ar trešo lielāko ebreju skaitu Latvijā un lai arī 1920. gadu sākumā komunistu organizācija Kurzēmē – Lejaskurzemes apgabala organizācija – bija lielākā komunistu apgabala organizācija, kuras biedru skaits varbūt bija pat lielāks par 100,⁵⁵⁶ to vidū gandrīz pilnīgi nebija ebreju, kas liecināja par to, ka labāk integrētie, pārtikušākie un izglītotākie Kurzemes ebreji bija tālu no komunisma (pavisam neliels ebreju komunistu skaits Liepājā parādīšies tikai 1930. gados).

Protams, simpātizētāju komunistiem bija vairāk nekā pašu partijas biedru, taču arī simpātizētāju skaits divdesmito gadu vidū bija sarucis. Tobrīd daudz populārāka nebija arī LKP vadītā nelegālā organizācija “Sarkanā palīdzība”, kura tika nodibināta 1925. gadā un kuras mērķis bija atbalstīt apcietinātos komunistus vai komjauniešus, taču kura īstenoja arī jebkuru citu uzdevumu, kuru tai deva komunistiskā partija. Ebreju īpatsvars tajā nav precīzi zināms, taču, šķiet, tas kļuva lielāks trīsdesmitajos, ne divdesmitajos gados (trīsdesmito gadu beigās organizācijai sāka ziedot pat cilvēki no pilsoniskajām aprindām, cenšoties nodrošināties nākotnei, gadījumā, ja Latviju okupētu Padomju Savienība; divdesmitajos gados tādu ziedotāju bija maz, taču, piemēram, Daugavpili, “palīdzībai” ziedoja ebreju tautības ārsts Puklins un Kretcers)⁵⁵⁷. Organizācijā uzņēma pavisam jaunus cilvēkus, pat – pusaudžus. Piemēram, Rīgas ebreju jauniete Z. Gureviča tajā iestājās

1926. gadā būdama tikai piecpadsmit gadus veca; viņai likās, ka patiešām tiek veikti revolucionāri darbi, taču tas, ko viņa darīja, kopā ar citiem ebreju jauniešiem, pavisam niecīgi varēja ietekmēt stāvokli Latvijā ("Atceros, ka pirmo karogu {sarkano} gāju uzvilkt kopā ar A. Fridlandu un N. Rauhmani. Stāvēju sardzē, bet puīši rīkojās. Tas bija Biķernieku ielā pretim policijas iecirknim"). LKP savai darbībai izmantoja arī legālās organizācijas, piemēram, „kreisās arodbiedrības un legālo kreiso presi; Liepājā tāds bija nedēļas laikraksts "Ceļš", kurs iznāca 1927. gadā un kurš tika drukāts ebrejiem piederošā tipogrāfijā "Malkins un Co"; šķiet, tipogrāfijas īpašnieki paši nav bijuši nekādi saistīti ar LKP un laikrakstu, iespējams, drukājuši tikai tāpēc, ka kreisie arodnieki (faktiski – komunisti) par tipogrāfijas pakalpojumiem norēķinājās ļoti precīzi un savlaicīgi.⁵⁵⁸

Visaktīvāk komunisti izmantoja legālo ebreju kultūras organizāciju "Arbeterheim" ("Strādnieki nams"), kura tiešām veicināja arī kreisi orientētas kultūras izplatīšanu (piemēram, uzaicināja uz Rīgu padomju dzejnieku V. Majakovski)⁵⁵⁹, taču no kuras jaunatnes sekcijai daudzi iestāšanās nelegālajā komjaunatnē, citi – komunistiskajā partijā; "nams" nenogurstoši slavēja padomju Krieviju.⁵⁶⁰ 1921. gada novembrī, kad Latvijas drošības iestādes veica plašus komunistu arestus (visvairāk cieta komunisti Vidzemē – Vidienas organizācijā), tika apcietināti arī 10 ebreji – komunisti, kuri savai darbībai bija izmantojuši "Arbeterheimu".⁵⁶¹ 1922. gada vasarā notika plaši Jelgavas komunistu aresti (tika apcietināts arī Žanis Spure, nākotnē – viens no LKP vadītājiem) un tika pierādīta komunistu darbība vietējā "Arbeterheima" nodaļā.⁵⁶² 1922. gada 17. augustā politiskās apsardzes sastādītajā pārskatā par "Arbeterheima" darbību tika atzīmēts ne tikai tas, ka "nams" ir ebreju komunistu darbības vieta – kas jau bija labi zināms, bet arī to, ka "vietējie žīdu komunisti ļoti krasi uzstājas pret žīdiem – cionistiem"⁵⁶³ (to pašu savas atmiņas atzina Krustpils komjaunietis Benjamiņš Karlins: "Mūsu biedrība {"Arbeterheim"} cīnījās pret vietējiem cionistiem"⁵⁶⁴; asās pretrunas pašu ebreju vidū bija tas, ko latviešu antisemīti centās apzināti ignorēt, attēlojot visus ebrejus vai nu kā komunistus vai kapitālistus). Šajā pat gadā "nams" tika slēgts; tas bija pilnīgi pamatots lēmums; atšķirībā no Lietuvas, Latvijas varas iestādes enerģiskāk apkaroja valstij naidīgās organizācijas, neatkarīgi no to nacionālā sastāva (tiesa, komunisti ātri atrada citas darbības iespējas, piemēram, tika nodibināta organizācija "Kultur – Liga", vēlāk – M. Vinčevska vārdā nosauktā kultūras biedrība, Rīgā, Lielajā Peldu ielā 27, kurā tika konsekventi slavēta Padomju Savienība;⁵⁶⁵ būtu aplami ignorēt to, ka šādas biedrības noteikti iespaidoja par labu komunistiem vismaz kādu daļu no ebrejiem, taču demokrātiskās Latvijas apstākļos nebija iespējams totāli slēgt visas kreisās biedrības, kurās iefiltrējās komunisti).

Ļoti agresīvi "Kultur – Liga" darbojās Krāslavā; divdesmito gadu vidū Krāslavas komunistiem izdevās savervēt arī vairākus ebreju tautības Latvijas armijas zaldātus, kas, protams, pilnīgi pamatoti uztrauca drošības iestādes. Diezgan tipisks – un ne tikai ebreju vidū – bija arī gadījums ar Krāslavas jauniešu, 1909. gadā dzimušo Hiršu Plakhinu, kurš nāca no pārtikušas

un labi izglītotas ģimenes; pat vairāk – viņa tēvs bija rabīns. 14 gadu vecumā Hiršs nejauši apmeklēja kādu "Ligas" pasākumu, kur viņu saistīja vietējo komjauniešu vadītāja Moišes Kļackina aizrautīgs referāts par to cik skaista un brīva ir dzīve Padomju Savienībā. Referāts ieinteresēja jaunieci, viņš sāka nākt uz "Ligas" pasākumiem biežāk un tālākais jau bija diezgan triviāls stāsts pa to, kā jauns cilvēks no "labas ģimenes" tika iesaistīts komjauniešu, vēlāk – komunistu darbībā, pats kļuva par pārliecinātu komunistu un par "padzīto dēlu", jo tēvs viņu vairs nevēlējās redzēt savā mājā.⁵⁶⁶ Savukārt, pati "Līga" Krāslavā bija tā nokaitinājusi politisko policiju, ka organizācijas slēgšanas laikā 1926. gada 12. oktobrī un vēlāk politiskās policijas Daugavpils nodaļā pret dažiem komunistiem tika pielietots spēks, iespējams, vairāk nekā bija vajadzīgs, lai arī kopumā tas bija attaisnojams; komunistiskajā literatūrā policijas darbība tika raksturota kā "zvēriska spīdzināšana"⁵⁶⁷, kas bija liels pārspīlējums. Vēlreiz jāsecina: ebreju skaits LKP arī 20. gadu beigās–30. gadu sākumā absolūtos skaitļos bija ļoti neliels.*

* 1927. gada 2. jūnijā Latvijas parakstīja tirdzniecības līgumu ar PSRS, kurš bija pārāk izdevīgs Maskavai, deva tai tiesības atvērt Latvijā dažādas saimnieciskās organizācijas un to plašās noliktavas baidīja faktiski ekstritorialitāti un kļuva par padomju graujošās darbības centriem. Pret līgumu konsekventi iestājās laikraksts "Segodnja" un Dr. V. Zivs (skat. turpmāk). 1928. gada 18. decembrī PSRS vēstniecība Latvijā noorganizēja Rīgā politisku streiku, kurā aktīvu dalību ņēma arī padomju savervētais strādnieks Elmārs Briedis, V. Lāča brālēns un nākotnē – PSRS Valsts Drošības dienesta pulkvedis; viņš tieši šajā gadā, savukārt, savervēja arī jauno V. Lāci. Neviens Latvijas ebrejs nebija spēlējis nekādu lomu 18. decembra notikumos. (skat. sīkāk – A. Stranga. Latvijas.. 242.-243. lpp; A. Stranga. Vilis Lācis: īsas piezīmes politiskai biogrāfijai. – grāmatā: Mersede Salnāja. Vilis Lācis. Kādas sievietes stāsts. – Rīga, 2004, 77. lpp.) šo notikumu gaismā Latvijas politiskā policija apkopoja ziņas par LKP, tās nacionālo sastāvu un komunistisku darbību padomju saimnieciskajos uzņēmumos Latvijā. Policija ziņoja, ka 1929. gadā LKP rindās ir aptuveni 650 biedri (paši komunisti uzskatīja, ka 700) un ka Latgalē ebreji ir aptuveni 50% no komunistiem (LVVA, 2575.f., 14. apr., 1.l., 6.lpp) Tas nebija nekas divains vai pārsteidzošs. Pat, ja ebreji kopā bija kādi 200 vai 300 komunisti, tas bija pavisam nieciņš daudzums, salīdzinot ar ebreju skaitu valstī – pāri par 93 000. Rīgā, savukārt, 81,9 % no komunistiem - kuru skaits galvaspilsētā bija starp 250 un 300 – bija latvieši (J. Šteimanis. Latvijas Komunistiskās partijas taktika. 1920.–1940. – Rīga, 1965, 15.-17. lp) un ebreji bija labi ja daži desmiti no aptuveni 40 000 Rīgas ebrejiem. Neviens ebrejs neieņēma nekādu vadošo amatu LKP – nekad ebreji nebija nedz sekretāri, nedz "Ciņas" redaktori, nemaz nerunājot par kaut kādiem amatiem LKP Ārzemju Birojā Maskavā. Ziņojot par padomju saimnieciskajām organizācijām Latvijā un vietējo komunistu darbību tajā, policija minēja gandrīz tikai latviešus: "Sovtorgflota" noliktavā Rīgā, eksportostā, komunistisko darbību izvērsa Latvijas

Viens no aktīvākajiem veidiem, kā Latvijas komunisti 1921.–22. gadā darbojās pret Latvijas valsti, bija viltotas Latvijas naudas izplatīšana. Nauda tika izgatavota Krievijā un vai nu nelegāli pāri robežai, vai ar diplomātisko pastu – padomju pārstāvniecībai Rīgā – nogādāta Latvijā; viltojumu izplatīšanu vadīja padomju diplomāti Latvijā, īpaši – latviešu izcelsmes komunisti, padomju kara atašeja palīgs Andrejs Viksne. 1922. gada aprīlī Latvijas drošības iestādes veica plašus komunistu arestus: „komunisti plaši operēja ar viltotu naudu, kura viņiem tika izsniegta..no padomju Krievijas sūtniecības...”, secināja politiskā apsardze. Viltotas naudas izplatīšanā bija iesaistīti desmitiem cilvēku, gandrīz vai visi komunisti, kuri bija uz brīvām kājām; absolūtais viņu vairākums bija latvieši, ebreji bija tikai daži: Ida Kāals, Nojs Lerneris, Anna Lerneris, Nikolajs Naifs. Tas vēlreiz liecināja, ka LKP tobrīd bija ļoti latviska nacionālā sastāva ziņā.⁵⁶⁸ Tas bija redzams arī kreiso, komunistisko arodbiedrību darbā. Galvenā komunistiskā arodbiedrība Latvijā bija Rīgas Arodbiedrību Centrālais Birojs, kurš koordinēja komunistisko arodbiedrību darbu arī provincē. Šim birojā bija arī Jaunatnes sekcija, kuras darbā divdesmitajos patiešām bija aktīvi vairāki ebreji: brāļi M. un K. Rozentāli, students Jūda Sandleris, apavnieks Leibs Vainers (aktīvs streiku organizētājs), komjaunieši Mozus Altermanis un Šapsa Matisons. Tomēr tikai viens ebrejs – Kalmans Magaršaks – divdesmitajos gados ieņēma redzamu lomu minētā Centrālā Biroja vadībā – viņš bija prezidija loceklis; visi pārēji vadītāji bija latvieši.⁵⁶⁹ Neskatoties uz to, latviešu presē – atkal, nevienā citā laikrakstā kā valdošās LZS “Brīvajā Zemē” – tomēr tika apgalvots: “Vārds ebrejs – internacionālists – komunisti ir savā ziņā sinonīmi jēdzieni”.⁵⁷⁰ Tiesa, šis apgalvojums tika attiecināts ne tik daudz uz Latviju, kā uz Krieviju, Vāciju un citām valstīm, taču par ebrejiem Latvijā arī tika izteikti vismaz divi nedraudzīgi secinājumi: pirmkārt, Latvijas organisms diez vai “..spēj uzsūkt un sagremot minēto ebreju {Latvijā} daudzumu” (ebreju ir pārāk daudz); otrkārt, ebreju mērķi Latvijā “..ir dramatiski pretēji pārējo tautību centieniem..” (ebreji – kaitīgi svešinieki). Lai arī tie bija ļoti nedraudzīgi secinājumi, tiešs un atklāts naidis pret ebrejiem netika sludināts, bet diezgan plaši izplatītais antisemitisms tomēr bija tā vide, kurā tieši 1922. gadā izveidojās antisemitiskais “Latvju Nacionālais Klubs” (skat. turpmāk).

Nākamais jautājums, kuru vēlos aplūkot, ir – vai antisemitisms pastāvēja ne tikai presē, bet arī valdības rīcībā, nostājā pret ebrejiem? Paši ebreji uzskatīja, ka tas pastāv vismaz divās jomās – valsts ekonomiskajā politikā un ierēdņu atlasē. Ekonomiskā politika bija izraisījusi ebreju iebildumus jau kopš neatkarības pirmajām pastāvēšanas dienām, jo valsts aktīvi iejau-

pavalstnieki latvieši Jānis Strigelis, Edvards Žagariņš, Jūlijs Irbe, Harijs Herms, Aleksandrs Āboliņš un tikai viens ebrejs, kāds Meijers Evelsons. Tiesa, dažos tiesas procesos pret komunistiem apcietinājos ebreju īpatnība bija liels, taču tā patiešām bija nejaušība (piemēram, 1930. gada septembrī Rīgas apgabaltiesa tiesāja 34 komunistus no kuriem 15 bija ebreji. – skat. – “Jauna komunistu prāva”. – “Sociāldemokrāts”, 1930., 3. okt.)

cās saimniecībā, gan atbalstot t.s. latviskus uzņēmumus, gan veidojot valsts monopolus; nacionālā valstī jābūt "nacionālai" ekonomikai – tāds bija plaši izplatīts priekšstats. Lai arī jau kopš 18. gadsimta, kopš Ādama Smita mācības laikiem, bija zināms, ka monopoli ir ekonomiski neefektīvi – jo tie ierobežo konkurenci, un netaisnīgi, jo tie ierobežo nodarbinātību un no tiem visvairāk cieš tieši mazturīgie, Latvijā pastāvēja reta nacionāla vienotība – latviešu politisko partiju vidū – jautājumā par valsts iejaukšanos ekonomikā un valsts monopolu izveidi. Pats Meierovics, pirms stāšanās ministru prezidenta amatā 1921. gadā, bija izteicies par ierēdņu skaita būtisku samazināšanu, taču radikāli īstenot to viņam neizdevās. Finanšu ministrija 1921. gadā uzstāja uz to, ka Latvijā jāvalda "latviskai ekonomikai" un "nacionālam kapitālam". Savukārt, daudzi ebreju uzņēmēji un ekonomisti – S. Zakss, Dr. B. Zivs, I. Markons, J. Brauns un citi – konsekventi iestājās par ekonomikas pilnīgu liberalizāciju un plašu ārzemju kapitāla – ar kuru ebreju uzņēmējiem bija labi sakari – iesaistīšanu Latvijas tautsaimniecībā.⁵⁷¹ Lai arī pilnīgi brīvais, liberālais kapitālisms visā Eiropā bija miris 1914. gadā, līdz ar skaistā un neatkārtojamā laikmeta bojā eju Pirmā pasaules kara ierakumos, strīda būtība divdesmitajos gados bija par to, kādu ekonomikas ceļu Latvija ies: cik iespējami liberālu, divdesmito gadu neoliberālisma garā, vai valsts birokrātiskās iejaukšanas ceļu – t.s. nacionālās taisnības ceļu, ar spēcīgu nacionālās ideoloģijas iespaidu uz ekonomiku; tiesa, tas, ko ebreju ekonomisti bieži vien neievēroja, bija tas, ka agrārajā Latvijā pilnīgs liberālisms galvenajā saimniecības nozarē – lauksaimniecībā – vispār nebija iespējams: egalitārā agrārā reforma nebija ar to savienojama. Viens no pirmajiem ebreju nemiera objektiem bija valsts tieksme monopolizēt linu iepirkšanu un tirdzniecību; tā bija ļoti svarīga nozare abām pusēm, gan valstij, jo tas deva ievērojamu peļņu, jo lini divdesmito gadu sākumā bija viena no pašam galvenajām eksporta precēm, gan ebrejiem, jo viņi tradicionāli bija ietekmīgi linu tirdzniecībā. Parādījās divas iezīmes, kuras būs raksturīgas visā Latvijas neatkarības laikā: pirmkārt, Finanšu ministrija centās ierobežot atļauju (licenču) – kuras bija nepieciešamas linu iepirkšanas punktu atvēršanai – izdošanu ebrejiem; otrkārt, ebreji – lai apietu šo ministrijas praksi – stājās darījumos ar kādu latvieti (kuram varēja pat nebūt nekāda sakara ar linu tirdzniecību), kas izņēma minēto licenci, saņēma par to samaksu no ebrejiem un bija nopelnījis par "latviskumu"⁵⁷² (šāda prakse kļuva vēl plašāka K. Ulmaņa autoritārā režīma ekonomikas "latviskošanas" gados). Tomēr, lai arī šāda Finanšu ministrijas rīcība droši vien bija pastāvējusi, parlamentārās demokrātijas laikā ebreju loma linu tirdzniecībā nekad netika radikāli ierobežota ar nepieņemamiem administratīviem līdzekļiem; ekonomika kopumā bija liberāla, un, kā tāda, izdevīga latviešu zemniekam – linu ražotājam: ebreju tirgotājs labi pazina savu arodu un savu partneri – latviešu zemnieku; viņš bija mobils, izveicīgs, bet sīkie tirgotāji – arī diezgan pieticīgi; tad, kad ebreju izspiešana no linu tirdzniecības pēc 1934. gada 15. maija apvērsuma ieguva daudz sistemātiskāku raksturu, tieši zemnieks – linu ražotājs bija ar to nereti neapmierināts.

Valsts patiešām centās ierobežot minoritāšu banku attīstību, taču arī šī politika divdesmitajos gados, līdz ekonomiskai krīzei, kopumā bija neveiksmīga. Uzskatāms ir piemērs ar ebrejiem piederošo banku namu "Brāļi Levenšteini", kurš bija darbojies jau pirms Latvijas neatkarības. 1921. gadā banka lūdza Finanšu ministrijai atļauju atjaunot tās darbību: Latvijā joprojām darbojās Krievijas kreditlikums, saskaņā ar kuru katras kredītiestādes atvēršanai bija nepieciešama finanšu ministrijas atļauja (tā bija laba augsne korupcijai). Ministrija lūgumu noraidīja, motivējot to ar nepieciešamību nepieļaut "minoritāšu saimniecisko hegemoniju" – pilnīgi ideoloģiska, ne ekonomiskas dabas motivācija, un ar nevēlēšanos veicināt to biznesmeņu nostiprināšanos, "kuru ricībā atrodas ievērojami ārzemju ebreju kapitāli."⁵⁷³ te jau bija antisemitiska pieskaņa. 1922. gadā savaldību zaudēja pat apdomīgais Dubins, kurš bija atbalstījis LZS valdību; viņš sāka pārmest Z. Meierovica valdībai pāreju no nacionāla gara uz šovinismu, kurš izpausies birokrātisku šķēršļu radišanā ebreju vēlmei iegādāties namīpašumus; viņš īpaši kritizēja tieslietu ministru, sociāldemokrātu – mazinieku V. Holcmani par netaisnīgu nostāju pret ebrejiem.⁵⁷⁴ Nav pamata uzskatīt, ka Dubins runāja nepatiesību, taču viņš noteikti un stipri pārspīlēja: ebreju namīpašumu skaits Latvijā bija ļoti ievērojams un tāds tas paliks līdz pat 1940. gada jūnijam, arī Ulmaņa diktatūras gados.⁵⁷⁵ Dažus gadus vēlāk M. Nuroks paziņoja, ka varas iestāžu nostāja pret ebrejiem "arvien pasliktinās."⁵⁷⁶ Nav noliedzams, ka ebreji sastapās ar slēptu antisemitismu valsts iestāžu darbībā, taču tā apjomu divdesmito gadu pirmajā pusē nav pamata pārspīlēt. Lai arī Meierovica pirmās valdības (1921.–23.) laikā tieši koalīcijas partneri – sociāldemokrāti – mazinieki – bija visnacionālistiskākie un to līderi pieļāva antisemitisku nostāju, valdības nostāja kopumā nebija šovinistiska. Tā pati jau minētā banka "Brāļi Levenšteini", kura nebija saņēmusi atļauju darbības atjaunošanai 1921. gadā, to saņēma jau nākamajā, 1922. gadā, un tās atjaunotāju rindās bija arī saimnieciskajos darījumos izseni veiklais un ebrejiem draudzīgais jurists Gustavs Zemgals, nākamais Latvijas valsts prezidents. Ebreju bankas, kā jau rakstīju, darbojās ļoti veiksmīgi. Pamatotāki bija ebreju pārmetumi par ebreju nepielaišanu valsts ierēdņu darbam, lai arī šajā jautājumā lieta nebija tik vienkārša kā varēja rasties iespaids klausoties ebreju pārstāvjus. Skaidrs, ka ierēdņiem bija jāpārvalda valsts valoda – par to nebija un nevarēja būt nekādu šaubu, bet vairākas Latvijas minoritātes vāji pārvaldīja latviešu valodu vēl pat divdesmito gadu beigās, desmit gadus pēc neatkarības pasludināšanas. Tomēr jāatzīmē arī, ka jau no neatkarības pašiem sākumiem latviešu politiskās partijas ierēdņu amatus aplūkoja ne tikai no pilnīgi vajadzīgā valsts pārvaldes viedokļa, bet ierēdnis bija vēl kas cits: tā bija labi nodrošināta – pat ar pensiju, kas tobrīd vēl nebija visiem pieejama – un apmaksāta darba vieta arī tiem, kuri nevarēja – tādu vai citādu apstākļu dēļ – izsisties dzīvē uz augšu saimnieciskajā darbībā vai brīvajās profesijās. Ierēdņa amats bija sava veida sociāla kompensācija, kurai bija skaidri izteikts nacionāls raksturs – tas bija latvietis – ierēdnis, jo valsti bija spēcīgi pārstāvēts viedoklis, ka minoritātes ir par daudz pārstāvētas valsts

saimniecībā, ierobežojot latviešu izvirzīšanos tajā, un latvieši kā kompensāciju saņēma ļoti lielu ierēdņu skaitu. "Ierēdņu republikas" celtniecība lielā mērogā sākās K. Ulmaņa pagaidu valdību un pirmās konstitucionālās – 1920. gada jūnijs–1921. gada jūnijs – laikā; jau 1920. gada decembrī valsts civilajā sektorā bija nodarbināti 36 861 cilvēks, no kuriem lielai daļai bija ierēdņa statuss.⁵⁷⁷

Neapmierinātību ar ebreju pilnīgi minimālu skaitu ierēdņu vidū (piemēram, Tieslietu Ministrijai pakļautajā Tiesu palātā divdesmito gadu laikā bija strādājuši labi ja četri ebreji) ebreju politiķi izteica jau kopš Latvijas neatkarības pašiem sākumiem un šī neapmierinātībā acīmredzami bija tik stabila un spēcīga, ka 1930. gadā tā pārauga nopietnā interpelācijā Saeimā, lai arī interpelācijas iegansts bija šķietami nenozīmīgs. 1929. gadā pavisam nomaļajā Latgales miestīnā Kārsavā, vietējā mirtiesneša iecirknī kā praktiskanti strādāja trīs jauni cilvēki – divi latvieši, Ozoliņa un Ziemelis, viena ebrejiēte – Kulmasas jaunkundze. Iecirknī atbrīvojās viena ierēdņa vieta un visi trīs praktikanti uz to pieteicās; vietu ieguva Ozoliņa; tātad – no trim kandidātiem tika izvēlēta Ozoliņa – runa nebija par to, ka no diviem kandidātiem tiktu dota priekšrocība ne ebrejam, bet no diviem latviešiem un vienas ebrejietes tika pieņemta viena latviete.⁵⁷⁸ Tieslietu ministrija neuzskatīja, ka darīšana ir ar ebreju diskrimināciju. Ebreju deputāti Saeimā bija pretējās domās. Bundists Dr. N. Maizels iesniedza jautājumu Tieslietu Ministrijai un viņu atbalstīja gan cionists M. Lāzersons, gan ortodoksālais M. Dubins; šāds neredzēts atbalsts bundistam liecināja, ka ebreju vidū valdīja reta vienprātība, kuras cēloni skaidri izteica Dubins: "Mums ir brīvība, mēs varam sapulcēs stundām runāt, cik gribam, mēs varam stundām runāt šeit Saeimā par vajadzīgām un nevajadzīgām interpelācijām, bet žīdus valsts dienestā, tāpat kā cara laikā, neuzņem..."⁵⁷⁹ M. Lāzersons piebilda: ierēdņiem ir garantēta valsts pensija, taču "Ierēdņu mums (ebrejiem) nav, tā tad no valsts pensiju likuma mums nav nekāda labuma."; N. Maizels, savukārt, norādīja uz grūtībām ebrejiem tikt uzņemtiem advokatūrā.⁵⁸⁰ Visinteresantākā runa par minēto jautājumu bija Marģeram Skujeniekam. Pirmkārt, viņš atzina: "Vismazāk valsts dienestā ir krievu un žīdu...krievu ir apmēram 0,5% un žīdu mazliet mazāk..." Tātad – ebreju deputātu pārmetumi par to, ka ebreji praktiski nav pārstāvēti ierēdņu vidū, bija patiesi – mazāk par 0,5%, kas praktiski nozīmēja burtiski dažus. Taču Skujenieks uzsvēra arī kādu citu, ļoti būtisku lietu – valsts valodas – latviešu – pārvaldīšanas līmeni: visvairāk latviešu valodu pārzināja Latvijas lietuvieši: 90% no viņiem pārvaldīja latviešu valodu; tā bija ļoti atzīstama lietuvieši īpašība. Otrajā vietā bija vietējie vācieši – 82%; arī tas bija ļoti augsts līmenis un tas liecināja, ka daudzi bija spējējuši apgūt latviešu valodu pēc Latvijas neatkarības nodibināšana un ka viņi nebūt nebija tik negatīvi noskaņoti pret Latviju kā to varētu iedomāties, ņemot vērā to, cik vācbaltieši bija zaudējuši – materiāli un, protams, visvairāk morāli, politiski, lingvistiski – brīvajā Latvijā. Ebreji bija trešajā vietā – aptuveni 60% runāja (bet laikam ne rakstīja) latviski; tā bija būtiska izaugsme, salīdzinot ar 1920. gadu, taču Skujenieks uzskatīja, ka pieaugums

ir pārāk lēns, taču tomēr daudz ātrāks par to, kā krievi apguva latviešu valodu: „vismazāk latviski prot krievi. No visiem krieviem latviski tagad runā tikai 19%.. lielākā daļa ne tikai veco, bet arī jauno cilvēku {krievu} latviski neprot...un ja prasa, vai viņi šinīs 12 gados nav iemācījušies latviski runāt, tad viņi atbild: nē, mēs to uzskatām par nevajadzīgu un arī negribam...”⁵⁸¹ Tas bija patiesss un ļoti trāpīgs secinājums. Tomēr, kā redzam no Skujenieka teiktā, latviešu valodas zināšanas ebreju vidū bija augušas nozīmīgi, taču ebreju tautības ierēdņu skaits joprojām bija gandrīz mikroskopisks un tāds arī palika visus turpmākos Latvijas neatkarības gadus; nekas nemainījās.

Būtisks jautājums ir par to, vai Latvijā divdesmitajos gados bija sastopami huligāniski izlēcieni pret ebrejiem vai pat fiziska vardarbība. Liekas, ka pēc 1920. gada vasaras incidentiem Rīgā, Rēzeknē un Daugavpilī vairāk kā divus gadus nekas kaut cik nozīmīgs nebija noticis. Tiesa, kad 1921. gada jūnijā izveidojās Z. A. Meierovica vadītā valdībā, apsardzības ministrs Gustavs Zemgals norādīja: “Vēl arvien atgadās, ka daži kareivji nav ieguļmējuši, ka miera laikam iestājoties, visi valsts pilsoņi, pie kādām tautībām jeb legālām politiskām partijām viņi arī nepiederētu, bauda vienlīdzīgas tiesības...”⁵⁸² No teiktā var noprast divas lietas: laikam ir bijuši gadījumi, kad “kādas tautības” kareivji ir sastapušies ar pārestībām; tas ir noticis arī ar kādas “legālas politiskās partijas” biedriem; pieļāvu, ka nacionālajā ziņā varbūt runa būs bijusi arī par ebreju zaldātiem, bet politiskajā – laikam ar sociāldemokrātiem, kurus, iespējams, ne sevišķi labi ieredzēja politiski konservatīvie virsnieki. Nekas nopietns laikam nebija bijis; komandieru attieksme pret ebreju tautības zaldātiem bija toleranta; ebreju svētku dienās viņi varēja apmeklēt sinagogas vai pat, nereti, tika atlaisti uz mājām; nenogurdināmais Dubins, kurš rūpējās par ikvienu ebreju, noorganizēja Rīgā košepārtikas virtuvi ebreju zaldātiem.

Ļoti nepatīkama robežšķirtne Latvijā bija 1922. gads. Šajā gadā jau viena no valsts politiski visnozīmīgākajiem laikrakstiem – “Latvijas Kareivī”, kuram būtu bijis jābūt cik nu iespējams uzticamam liberālajai demokrātijai un etniskajai tolerancei – bija plaši izplatīti pilnīgi nepamatotie uzskati, ka “..kā nacionāla valsts mēs jau sākam atrofēties...”⁵⁸³ (atrofēties laikā, kad nacionāla valsts tikai sāka uzplaukt?); šajā gadā arī tika sperti organizatoriski soļi “pagrimuma” pārvarēšanai. Zīmīgs ir Latvijas politiskās policijas 1922. gada aprīļa pārskats par stāvokli valstī, kurā atzīmēts: “Novērota antisemitiska kustība un izplatīti pat hektografēti uzsaukumi, kuros norādīta židu kundzība Latvijā”⁵⁸⁴ Kas bija izplatījis šos uzsaukumus, to policija nekonstatēja, bet iespējams, ka jau bija sākusies veidoties cilvēku grupa, kura pēc dažiem mēnešiem izveidos Latvijā pirmo politisko organizāciju, kurai radikāls antisemitisms bija viens no pašiem galvenajiem virzieniem tās darbībā, un šie uzsaukumi bija viņu pirmais aktivitātes apliecinājums. Organizācija, par kuru iet runa, bija “Latvju Nacionālais klubs” (LNK), kurš tika nodibināts 1922. gada 29. augustā, bet reģistrēts 15. novembrī; tā centrālā mītne Rīgā bija Martas ielā 5. Lai arī presē viņi ieguva nosaukumu “aktīvie nacionālisti” – un šis nosaukums kļuva populārs,⁵⁸⁵ politiskā policija bez grūtībām

uzzināja, ka paši viņi sev sauc par “fiziskiem nacionālistiem”,⁵⁸⁶ kuru mērķis ir fiziski uzbrukt sociāldemokrātiem un ebrejiem, diviem galvenajiem ienaidniekiem. “Fiziskais nacionālisms” bija daudz precīzāks organizācijas apzīmējums, jo atsedza pašu galveno un jauno: huligānismu un vardarbību; par “aktīvu nacionālismu”, savukārt, varētu saukt nacionālistisku darbību – politisku vai kulturālu, vai ideoloģisku, kura tomēr nebūtu vērsta uz vardarbību (gandrīz ikviens nacionāls politiķis varbūt arī aktīvists).

Klubs apvienoja, galvenokārt, trīs lielākās grupas: vecāko klašu skolniekus (tas bija visbīstamāk – antisemītiskie uzskati tika iepotēti jau jaunībā), studentus un ierēdņus; klubs mēģināja iesaistīt savā darbībā arī strādniekus, taču bez ievērojamiem panākumiem, bet klubā bija arī neliels skaits virsnieku un zaldātu, kā arī dažāda veida neveiksminieku, kuri tikai savu pašu īpašību dēļ neizmantoja demokrātiskās Latvijas iespējas (dzeršana kluba vadītāju vidū bija parasta lieta, kas, par laimi, arī vājināja tā popularitāti), taču tajā bija arī ļoti pazīstami un redzami cilvēki – visnepieņemamākais bija tas, ka kādu laiku Kluba virsaitis bija ģenerālis Pēteris Radziņš, viens no Latvijas armijas ietekmīgākajiem komandieriem (vairākus gadus – pat armijas komandieris; tas liecināja par vienu smagu un demokrātijas laikā neatrisinātu problēmu – lai arī pats Radziņš 1928. gada zaudēja armijas komandiera amatu, pie tam, tikai tad, kad nokļuva ar PSRS spiegu darbību – un savas privātās dzīves – saistītā skandāla centrā, bet nevis savu antidemokrātisku uzskatu dēļ – armijā palika daudzi virsnieki un pat ģenerāļi, kuri, lai arī nesimpatizēja tik radikālām organizācijām kā LNK un citas, tomēr neieauga uzticībā demokrātijai un parlamentārisma – to uzskatāmi demonstrēja viņu – īpaši – ģenerāļa K. Berķa – izšķirošā loma 15. maija valsts apvērsuma – valsts nozieguma – īstenošanā), bet vēlāk par virsaini bija Kurzemes divīzijas komandieris, vēl viens politisks virsnieks, pulkvedis Krišs Ķūķis. Citas populāras personas bija jau vairākkārt minētais E. Blanks, žurnālists P. Lasis; kā kopvedis klubā darbojās jaunais Gustavs Celmiņš, kurš pēc desmit gadiem kļuvis par LNK idejiskā mantinieka – Pērkoņkrusta – vadītāju. Klubs bija sinkrētiska antisemītisma iemiesojums, apvienojot visus antisemītisma paveidus – no tradicionālā antikapitālistiskā līdz pat skaidri izteiktam rasistiskajam antisemīstismam; kā jau pienācās “fiziskiem nacionālistiem” kluba biedri – “tautieši”, kā viņi sevi sauca – centās idejas pārvērst fiziskā praksē: sākotnēji viņi tikai izplatīja skrejlapas “..ar aicinājumu pilsoņiem neiepirkties pie židiem..”; nedaudz vēlāk pārgāja uz pirmajiem praktiskajiem soļiem; “...cenšanos nelaist publiku iepirkties pie židiem..”⁵⁸⁷

Tas bija tikai sākums; huligānisms un pat brutāla vardarbība – jau pavisam tuva nākotnē. Kā jau rakstīju, klubā sastāvēja vai tam simpatizēja samērā daudzi studenti, īpaši – korporanti un klubu atklāti atbalstīja un popularizēja jaunais laikraksts “Students”, kurš sāka iznākt 1922. gada septembrī un kura antisemīstismam bija gan rasistiska noskaņa (tas apgalvoja, ka ebreju studentus var pazīt pēc likā deguna un ķiploku smārda), gan tika radīts priekšstats, ka ebreji un komunisti ir viens un tas pats.⁵⁸⁸ LNK veicināja kopējas politiskas vardarbības pieaugumu Latvijā, īpaši – radot t.s.

ielu politiku – uzbrukumus un sadursmes ar saviem pretiniekiem uz ielām; atbildot uz kluba izveidi, sociāldemokrāti sāka 1922. gada decembrī veidot savas kaujas grupas, kuras tomēr pilnīgi atšķirās no Kluba huligāniem un dāzozņām – tās bija domātas tikai aizsardzībai, nekad tās nevienam neuzbruka, nemaz nerunājot par etniska naida kurināšanu. Radikāls antisemitisms un šovinizisms pieauga laikraksta “Latvijas Sargs” slejās: tas aicināja uz atklātu un fizisku teroru pret ebrejiem, kas arī tika īstenots 1922. gada decembra sākumā Rīgā. Atšķirībā no 1920. gada jūnija huligānisma un banditisma, šoreiz uzbrukumi ebrejiem bija skaidri motivēti, apzināta antisemitisma izpausme. 1922. gada 13. decembrī Saeimas deputāti M. Nuroks, M. Lāzersons, P. Šimans, J. Veržbickis, V. Firkss un M. Dubins iesniedza jautājumu izglītības ministram Aleksandram Daugem, kurš bija idejiski tuvs Arveda Berga “Nacionālai Apvienībai” (tā sāka kļūt nacionālistiska pāri mēram): “Vai Izglītības ministra kungam ir zināms, ka 1. decembrī š.g. notikuši un vēl līdz šim notiek varas darbi un apsmieklī pret studentiem – ebrejiem Universitātes sienās. Ebreju tautības studenti un studentes tiek izdzīti no auditorijām un laboratorijām, tiek sviesti no trepēm un piekauti no studentu grupām, apbruņoti ar spieķiem. Tās pašas grupas studentus – ebrejus neielaiž Universitātē, uzgaidot tos vestibilā, cenždamies tiem atņemt iespēju darboties Universitātē. Sākot ar ceturtdienu, 7. decembrī, nekārtības tiek pārnēstas uz ielām, pie kam studentu grupas sākušās piekaut un aizskart studentus – ebrejus, kā arī citus ebreju tautības pilsoņus...ir pat nākuši priekšā gadījumi, kur piekauti žīdu tautības studenti, kuri mūsu armijā ieguvuši goda pilno virsnieka dienesta pakāpi.”, rakstīja deputāti (zīmīgi, ka jautājumu bija atbalstījis P. Šimanis, kurš vienmēr iestājās par jebkuras minoritātes tiesību aizstāvēšanu un polis Veržbickis).⁵⁸⁹ Aplūkotsim notikumu gaitu sīkāk.

1922. gada 1. decembris bija piektdiena; nodarbības Universitātes galvenajā ēkā izvietotās Mehānikas fakultātes zīmētavās turpinājās līdz vakaram; aptuveni astoņos vakarā latviešu studentu pūlis ar varu izstūma ebreju studentus no mācību telpām; daži ebreju studenti tika piekauti, lai arī ne smagi (piemēram, students F. Farbmanis Universitātes vadībai rakstīja: “1. decembrī 1922.g.ap ½ 8 vakarā es un studente H. Talberg iznācām no rāsētavas “E” ar nolūku doties mājā. Kad mēs nācām pa trepēm pretim aulai, mēs satikām pūli studentu, kuri mūs ieraudzījuši, ar kliezieniem “Visi žīdi ārā” metās uz mums, iesita man pa galvu un nogrūda studenti Talberg pa trepēm...”⁵⁹⁰). Tā beidzās 1. decembris. Nākamās divas dienas – 2. un 3. decembris – bija sestdiena un svētdiena, Universitātē bija slēgta. 4. decembrī uzbrukumi ebreju studentiem atsākās. Gan paši studenti, gan deputāts M. Nuroks griezās pie Universitātes rektora E. Felsberga ar aicinājumu darīt galu huligānismam; Felsbergs aprobežojās ar pārrunām ar latviešu studentiem, neko vairāk. Laikam jau 4. decembrī, vēlākais, rektoram bija jāaicina palīgā policija, taču vairāku apsvērumu dēļ viņš negribēja to darīt. Nekad līdz šim, divarpus gadu laikā kopš darbojās Universitātē, nekas tamlīdzīgs nebija noticis un rektora nevēlēšanās aicināt policiju uz autonomu augstskolu varbūt

bija arī saprotama, vismaz – daļēji, taču tā tomēr bija viņa kļūda. Iespējams, viņš nevēlējās atkārtot tos precedetus, kuri bija bijuši carisma laikā, kad policija tika pārāk bieži iesaistīta augstskolu lietu kārtošānā; iespējams, viņš nevēlējās nostāties pret latviešu studentiem – korporantiem, lai ko viņi arī nebūtu darījuši. Nespēdams panākt no rektora kaut vai kādu enerģiskāku rīcību pret huligāniem, M. Nuroks 6. decembrī jau bija spiests uzrunāt ministru Daugi ar lūgumu ietekmēt rektoru, taču Felsbergs joprojām nedarīja neko un tas netieši iedvesmoja huligānus jaunai vardarbībai, nu jau ārpus Universitātes sienām un daudz nopietnākai un plašākai. 7. decembrī, kad ebreju studenti sanāca uz Rektora un policijas atļautu sanākumi Pauluči ielā 11 (Ebreju tautas konservatorijas telpās), „negaidīti sapulces namu ielencā bars jaunu cilvēku, pa lielākai daļai korporeļu, kuri ar varu gribēja ielauzties zālē, lai izjauktu sapulci un piekautu ebreju studentus. Policijai ar lielām pūlēm izdevās no tā atturēt. Tomēr ar to daunoņas neapmierinājās. Daži no tiem bija krietni iereibuši. Tie sāka aizskart garāmgājējus ebrejus un dažus piekāva. Pēc ebreju studentu sapulces...iesākās ebreju studentu tvarstīšana un piekaušana uz ielas. Dažos teātros arī notikuši starpgadījumi. Policijai nācās iejaukties”.⁵⁹¹ Daži ebreji, piemēram, kāds 64 gadus vecais B. Fridmans, tika piekauts uz netālās Elizabetes ielas. M. Skujenieka vadītā “Darba Balss”, kura, kā jau rakstīju, bija pavisam nedraudzīga pret ebrejiem (lai arī, ne pret visiem), šoreiz pilnīgi principiāli nosodīja vardarbību, nosauca “Latvijas Sargu”, kurš uz vardarbību bija mudinājis, par melnsimtniecisku izdevumu, bet pašus 7. decembra notikumus novērtēja kā “ebreju grautiņu.” un aicināja pret tiem vērsties latviešu intelligenci, “..kurai dārgs ir mūsu tautas un valsts gods iekšzemē un ārzemēs”.⁵⁹²

Tikai 7. decembra notikumi beidzot izraisīja rektora un Latvijas valdības reakciju. Visnegribīgāk joprojām reaģēja Felsbergs: 9. decembrī parādījās ļoti remdens un uzmanīgs rektora uzsaukums, kurā, kā trāpīgi izteicās sociāldemokrāts Ansis Rudevics, Felsbergs nevis nosodīja notikušo, bet “...studentu kungus lūdž nesist židus...”.⁵⁹³ Tikai minoritāšu deputātu spiediena dēļ bija spiests reaģēt arī Iekšlietu ministrs Alberts Kviesis; viņam, tāpat kā Felsbergam, tas nenācās viegli – Kviesis pats bija korporants. 9. decembrī tika publicēts ministra “Paziņojums”, kurā par 7. decembri bija teikts: “..dažādi daunoņi mēģinājuši sarīkot ebreju vajāšanas, apvainojot pēdējos uz ielām gan vārdiem, gan darbiem, pie tam daži ebreju tautības pilsoņi arī sadauzīti un tiem atņemtas dažādas mantas...”.⁵⁹⁴ Kā redzams, Kviesis atzina, ka 7. decembra notikumi bija pārvērtušies no uzbrukumiem ebreju studentiem Universitātes sienās plašākos uzbrukumus ebrejiem uz ielām, kuru rezultātā ebreji ir tikuši piekauti un aplaupīti; tie vairs nebija tikai nemieri studentu vidē. Kviesis nostāja bija diezgan pretrunīga: no vienas puses, atgādinot, ka Latvijā joprojām darbojas pastiprinātas apsardzības stāvoklis, viņš paziņoja: “Aizrādot uz šādu parādību, kas aptraipa mūsu demokrātiskās valsts godu... man padotos policijas ierēdņus uzaicināt izpildīt savu pienākumu pilsoņu drošības garantēšanā ar visu neatlaidību un stingrību, neskatoties uz to, kas šo drošību apdraud un kā drošība tiek apdraudēta...”. Te

bija skaidri norādīts, ka ebreju drošībai ir tāda pat vērtība kā jebkura valsts pilsoņa drošībai. Tajā pašā laikā Kviesis kā korporants tomēr bija saudzīgs, vismaz – vārdos: “Uzaicinu studentu kungus un pārējos, kas ņemuši dalību līdzšinējās nekārtībās, no tām atturēties...” Šie vārdi – “studentu kungi”, kad runa bija par rupju huligānismu, skanēja ironiski un pat nožēlojami, lai arī Kviesis tos lietoja, protams, bez ironijas: šī uzruna liecināja par to, ka neskatoties uz demokrātiskās Latvijas un tās studentības egalitāro raksturu, joprojām pastāvēja iepriekšējo laiku, pat tik tālu kā iepriekšējais gadsimts, priekšstats par studentiem, īpaši – korporāciju locekļiem, kā sociāli un kulturāli ievērojamu grupu – “kungiem”, kādi tie, ne sociāli, ne, diemžēl – vismaz daļa, arī kulturāli – kā to neapstrīdami pierādīja 1. un 7. decembris – vairs nebija. 9. decembrī, to pašu minoritāšu deputātu neatlaidīgu prasību dēļ, tika sasaukta arī Z. A. Meierovica vadītās valdības ārkārtas sēdē, kurā tika apspriests jautājums par mēģinājumiem Rīgā izraisīt ebreju grautiņus. Laikraksts “Latvijas Sargs” beidzot tika sodīts ar maksimāli pieļaujamo naudas sodu – 25 000 rubļu – par “kūdišanu uz šķiru karu un nacionālu naidu”. Zīmīga bija divu valdības ministru – Zemgala un Kvieša, divu nākamo Valsts Prezidentu – nostāja pret “Latvijas Sarga” antisemitismu: Kviesis, pat pēc 7. decembra notikumiem, aicināja laikrakstu nesodīt; no Iekšlietu ministra puses, kurš bija atbildīgs par laikraksta kūdišanas dramatisko seku novēršanu, tā bija nepieļaujami mierīga nostāja. Zemgals, savukārt, bija principiāls: “..uz ļaunumu jāreaģē tūlīt...”⁵⁹⁵ Gan ministru prezidents Meierovics, gan Izglītības ministrs Dauge, gan tieslietu ministrs Vilis Holcmanis stingri nosodīja uzbrukumus ebrejiem (Holcmanis nāca no M. Skujenieka vadītajiem sociāldemokrātiem – maziņkiem, kuri, lai arī bija pauduši ekonomiskas vai lingvistiskas dabas antisemitismu, viennozīmīgi vērsās pret radikālu antisemitismu un grautiņu mēģinājumiem). Valdības rīcība, lai arī novēlota, izbeidza tāda mēroga uzbrukumus ebrejiem, kādi bija piedzīvoti 7. decembrī; sīki incidenti vēl bija notika pat 14. decembrī, kad divreiz huligāni aizskāra ebrejus studentus. 15. decembrī, uzrunājot Saeimu, ministrs A. Dauge teica: “Man liekas un es esmu dziļi pārliecināts, ka šai augstajā namā nav itin neviena cilvēka, kas pēdējo dienu notikumus nebūtu pārdzīvojis ar dziļu sašutumu un sāpēm.”;⁵⁹⁶ tā bija politiķa cienīga valoda, lai arī Dauge aizstāvēja Felsberga neizlēmību. Jauni uzbrukumi ebrejiem tika novērsti, uz laiku (no jauna tika pagarināts arī apsardzības stāvoklis), taču diemžēl neizbeidzās “Latvijas Sarga” kūdišana – laikraksts bija atvēsināts tikai uz brīdi: “Ka Latvijā darbojas kāda likdeguņu tauta, kas še bauda tādas tiesības un priekšrocības, par kādām latvietis var tikai sapņot, tas jau sen vairs nav nevienam noslēpums. Šie parazīti, sagrābdami savās rokās visu, ko vien var pārvērst zeltā, nekautrējas visneķītrākā kārtā gānīties ap saviem strādniekiem – latviešiem, nostādīdami viņus tīri kā vergu stāvokli.”, šādā garā laikraksts turpināja rakstīt jau drīz pēc sodīšanas.⁵⁹⁷

Nākamais, 1923. gads, bija raksturīgs ar LNK trokšņainam antisemitiskām akcijām, kuras tomēr nebija vardarbīgas, bet bija, galu galā, bez jebkādiem rezultātiem. Martā kulmināciju sasniedza kluba prasība ieviest Uni-

versitātē *numerus clausus* ebreju studentiem, bet tomēr Universitātē sevi ar kaut ko tādu neapkaunoja; turpmāk sekoja automobiļu demonstrācija Rīgas ielās ar aicinājumu boikotēt ebreju uzņēmumus un veikalus: "Kas pārkāpj židu slieksni, tas tautas nodevējs".⁵⁹⁸ Nekādu kaitējumu ebrejiem tas nenodarīja: apgrozījuma samazināšanās ebreju veikalos nebija vērojama un klubs kopumā visu gadu bezspēcīgi – neskatoties uz atbalstu "Latvijas Sargā" – turpināja izplatīt proklamācijas ar aicinājumu uz boikotu, kamēr gada beigās "Sociāldemokrāts" pamatoti norādīja, ka paši "tautieši" ir liekuļi un "Latvijas ienaidnieki", jo turpina iepirkties pie ebrejiem, īpaši – apģērbu veikalos, un turpina lietot ebreju skroderu pakalpojumus.⁵⁹⁹ 1924. gadā klubs jau atkal pievērsās brutālai vardarbībai, kurā cieta arī ebreji, lai arī uzbrukums netika apzināti gatavots tieši pret viņiem. Tie bija notikumi 22. martā. Šīs dienas vakarā sociāldemokrātu jaunatne sanāca uz savu pasākumu Rīgā, Matīsa ielā 11/13, kur ceturtajā stāvā atradās sociāldemokrātu klubs. Lai arī pasākumā piedalījās Saeimas priekšsēdētājs F. Vesmanis, pats – sociāldemokrāts, policijas klātbūtne bija pilnīgi minimāla, ko arī izmantoja LNK biedri, kuri aptuveni deviņos vakarā sāka uzbrukumus pasākuma dalībniekiem, kā arī nama iedzīvotājiem, kuri nejauši tūpējās pa rokai. LNK "tautiešu" sadursmes ar sociāldemokrātiem vairs nebija nekas jauns, taču šoreiz kluba biedri rīkojās īpaši brutāli – četri cilvēki tika sadurti, tai skaitā – divi latvieši – A. Muriņš, kuru sadūra "tautietis" Herberts Broders, un P. Krauze, un divi ebreji – kādi Gurvičs un Rapoport, kuri bija viesojušies pie paziņām šajā mājā un kuriem huligāni uzbruka laikā, kad abi izgāja uz ielas; uzbrukums bija viennozīmīgi antisemitisks, jo uzbrucēji skrēja abiem pakal un kļiedza – "Židi!". Ņemot vērā to, ka policijas tuvumā nebija, dauzņas sāka aizskart garāmgājējus un ar nazi tika sadurts vēl viens ebrejs, kāds Veinbergs.⁶⁰⁰ Tas, ka tika sadurti šie ebreji, vismaz daļēji bija nejaušība – viņi vienkārši tūpējās pa rokai, taču notikumam bija arī klaji antisemitisks raksturs un tas bija neredzēti brutāls uzbrukums. Tagad būtu bijis pēdējais laiks LNK aizliegt, taču tas joprojām netika izdarīts. Valdības neizlēmība, kā arī iekšējie konflikti un skandāli LNK, kurus veicināja arī kluba priekšnieka I. Pones alkoholisms, virzīja kluba biedrus pretim arvien lielākam ekstrēmismam, kurš īpaši acīmredzams kļuva 1925. gada sākumā (ļoti zīmīgi ir divas personas, kuras iestājās klubā šajā laikā – tobrīd vēl pavisam jauniešais skolnieks Ādolfs Šilde un lidotājs Herberts Cukurs;⁶⁰¹ Šilde nākotnē kļuvis par vienu no "Ugunskrusta" dibinātājiem, ļoti aktīvu antisemitisku publicistu un apzinīgu kolaboracionistu nacistu okupācijas laikā, tiesa – ne slepkavu. Cukura nākotne būs vēl drūmāka – viņš piedalīsies V. Arāja komandā).

1925. gada 18. janvāra vakarā (tā bija svētdiena), ap pusseptiņiem, sabiedrības "Nākotnē" tipogrāfijā Rīgā, Gogoļa ielā 8/10 – kur drukāja arī "Sociāldemokrātu" – atskanēja spēcīgs sprādziens; spridzeklis bija novietots mašīnu telpā, kur parasti uzturējās strādnieki, taču par laimi viņi bija atstājuši darbu jau četros, tāpēc upuru nebija.⁶⁰² 23. janvāra vakarā, ap desmitiem, sinagogā Dzirnau ielā 124 tika iemesta granāta, kura sprāga, bet

vēlajā stundā arī sinagogā neviena vairs nebija.⁶⁰³ Abi terora akti bija LNK roku darbs, taču neviens netika aizturēts un turpmākajās dienās brutāla vardarbība turpinājās bez apstāšanās. 31. janvārī atkal par uzbrukuma objektu kļuva sociāldemokrātu klubs Matīsa ielā 11/13: divi LNK huligāni – Kārlis Apinis un Nikolajs Pūliņš (LNK valdes loceklis), kuri bija pazīstami politiķi, policijai kā vieni no visagresīvākajiem “tautiešiem”, fiziski uzbruka diviem sociāldemokrātu jauniešiem Augustam Laimiņam un Atim Briksim, kā arī daudzīpa logus minētajā mājā.⁶⁰⁴ Februāra sākumā sociāldemokrātu organizācijas *Strādnieku Sargs un Sports* (SSS) ebreju sekcijas kluba “Perec” telpās Dzirnau ielā 98 tika iemesta pudele ar kodīgu gāzi; klubā bija cilvēki, daži, no kuriem saindējās.⁶⁰⁵ 4. februāra vakarā Sarkandaugavā tika vairākas reizes izšauts uz SSS nodaļas telpas Ventpils ielā 5 loģiem.⁶⁰⁶ Tieši šajās dienās notika Saeimas budžeta komisijas sēde, kurā M. Dubins ar satraukumu runāja par vairākiem uzbrukumiem sinagogām un aicināja palielināt policijas budžetu, kā arī pastiprināt policistu klātbūtni Gogoļa ielā, kur atradās Rīgas lielākā sinagoga. Iekšlietu ministrs Eduards Laimiņš, kurš bija uzaicināts uz komisijas sēdi, negribīgi, bet tomēr piekrita divu jaunu policijas iecirkņu – Gogoļa ielā un dzelzceļa stacijā – izveidošanai.⁶⁰⁷ Taču tieši tās tomēr nebija vietas, kur būtu visvairāk nepieciešama policijas klātbūtne; tur, kur tā – kā arī politiskās policijas novērošana – bija visvairāk vajadzīga, bija Martas ielas 5, pie LNK mītnes, kur “tautieši” jau bija sākuši arī nelegāli uzkrāt šaujamos ieročus. Liktenīga izrādījās svētdiena, 15. februāris. Ņemot vērā to, ka Rīga gatavojās Domes vēlēšanām, sociāldemokrātu jaunieši sapulcējās divu savu klubu telpās Matīsa ielā 3 un 11/13 un no turienes devās apkārtējās ielās izplatīt vēlēšanu lapiņas; tā bija pilnīgi legāla darbība, pie tam SSS priekšnieks Bruno Kalniņš bija devis rīkojumu noteikti izvairīties no sadursmēm ar LNK biedriem; sociāldemokrātu uzvedība bija mierīga. Pretēji noskaņoti bija “tautieši” – tuvu simtam bija sapulcējušies Martas ielā 5 un tās tuvumā; daudziem rokās bija nūjas, dažiem – pat šaujamie ieroči; no Martas ielas viņi devās uzbrukt sociāldemokrātu jauniešiem. Pirmie cieta Jānis Spilva un Edvards Briedis, kurus netālu no Matīsa ielas 11/13 “tautieši” piekāva ar nūjām.⁶⁰⁸ Uzbrukumi turpinājās citās vietās un tajos aktīvi piedalījās kluba visagresīvākie biedri Voldemārs Roze, Kārlis Apinis, Nikolajs Pūliņš, Pēteris Tavors, Kārlis Egle, Edvīns Leimanis un citi; Tērbatas un Martas ielas stūri, ieraugot sociāldemokrātu jauniešus, “tautieši” sāka šaut; viens šāviņš trāpīja denīņos *Aleksandram Masakam*, kurš bija dalījis sociāldemokrātu uzsaukumus; viņš mira tūlīt notikumam vietā. Policija aizturēja aptuveni 80 LNK kluba biedrus un izkratot kluba telpas, atrada 12 revolverus, vienu šauteni, vairākus nažus. Nogalinātais Masaks bija ebreju izcelsmes 19 gadus vecs atslēdznieka māceklis, bārenis, kurš kopā ar māti un māsu Idu dzīvoja ļoti trūcīgos apstākļos Rēveles un Karlīnes ielas stūrī.⁶⁰⁹ Tas, ka bija nogalināts tieši viņš, protams, bija nejaušība, taču šī politiskā slepkavība – tikai otrā neatkarīgās Latvijas vēsturē, kopš 1920. gada sākumā bija nogalināts sociāldemokrāts K. Kurzemnieks – pati par sevi tomēr nebija gluži nejaušība, jo LNK darbība bija vērsta tieši uz vis-

brutālāko teroru. Masaka bēres pēc dažām dienām pulcēja pāri par 10 000 cilvēku; īpaši izjustu uzrunu teica Rainis. Kārlis Skalbe nebija to vidū, kuri visskaļāk nosodīja notikušo, taču tieši viņa vērtējums bija tāds, kas palika dziļi atmiņā: “Kas nav cilvēciski, tas nav arī nacionāli”;⁶¹⁰ proti, necilvēciska rīcība – slepkavība – nevar iet roku rokā ar patiesu nacionālismu, taču diez vai LNK biedri sadzirdēja Skalbi; viņu nacionālisms bija un palika necilvēcisks. Beidzot arī valdības pacietība bija galā un LNK tika slēgts; tas bija novēlots lēmums un pat tas neapturēja “tautiešu” darbību – pēc mēneša tika nodibināts Latvju Nacionālistu Klubs – bija mainīts tikai nosaukums, bet – ne būtiski (ierastais saīsinājums – LNK – palika tas pats, kā zīmols). Tiesa, tik brutālu uzbrukumu saviem politiskajiem pretiniekiem “tautieši” vairs neīstenoja un vardarbība no jauna parādīsies tikai pēc vairākiem gadiem, 1933. gadā, jau “Pērkonkrusta” laikā, par ko runa būs turpmāk.

1925. gadā tomēr vēl tika piedzīvots kāds rets notikums, kurā lomas bija mainījušās – pār mēru nacionālistiski noskaņotie studenti nonāca cietējos. Tā bija t.s. *Varakļānu lieta* – ne bez dramatisma, bet arī ne bez zināma komisma pieskaņas. Jūlijā Varakļānos ieradās četri Universitātes studenti, Pieminekļu valdes zinātniskās ekspedīcijas dalībnieki – Arnolds Vestmanis, Fricis Pepulis, Georgs Mihelsons un Staņislavs Radziborskis. Līdz viņu atbraukšanai Varakļānos nekādi nacionāli konflikti nebija bijuši. Pilsētiņā varbūt arī nebija pilnīgi dieva aizmirsta, taču Rīgas politiskie konflikti tai bija sveši. Iedzīvotāju vairākums – pāri par 70% – Varakļānos bija ebreji – tā bija viena no nedaudzajām šādām pilsētiņām valstī (otrā bija Preiļi), kuriem blakus izsens dzīvoja krievi (ieskaitot daudzus vecticībniekus), latgalieši; neebreju vidū bija pat tādi, kuri pārzināja jidišu, ebreji arvien vairāk apguva latviešu valodu un visi, protams, runāja krieviski. Rīgas studentiem Varakļāni neiepatikās no pirmā brīža un viss šajā mazajā Latgales pasaulē viņus kaitināja; aizmirsuši, ka šeit viņi – un nevis otrādi – ir mazākumā, pie tam – absolūtā mazākumā, studenti nolēma ieviest “kārtību”. Iepirkušies kādā vietējā bodītē, viņi atzina nopirkto par sliktu un tūlīt iesniedza sūdzību vietējā policijas iecirknī: ebreji tirgojot nekvalitatīvas preces. Turpmāk gandrīz vai neviena diena netika nodzīvota bez rīdzinieku sūdzībām, par visu – par to, ka ebreju veikalu izkārtnes esot neglītas, par to, ka ebreji slikti runājot latviski un tā tālāk; vietējais policists nebija saņēmis tik daudz sūdzību visā savā darbības laikā cik studenti piegādāja dažās nedēļās. Lieta skaidra: vietējie iedzīvotāji, un ne tikai ebreji, sāka iebraucējus neieredzēt; vispirms Varakļānu puišēji viņus apsaukāja un mēdīja; vārds “students” ieguva negatīvu pieskaņu un pakāpeniski lieta sāka virzīties pretim nopietnākam konfliktam: vietējie nolēma rīdziniekus pārmācīt – piekaut; šī huligānisma – bez šaubām – iniciators bija kāds vietējs vecticībnieks Neofits Bistrovs, kurš pat pārzināja jidišu – to ir svarīgi uzsvērt, lai saprastu notikumu kontekstu: vietējie bija dzīvojuši mierīgi un saskanīgi, pārzinot pat viens otra valodu – tik, cik daudz tas bija nepieciešams viņu saskarsmē; arī latviešiem un latgaliešiem un ebrejiem bija normālas attiecības, kuru gaitā ebreji tradicionāli pārdeva latviešiem preces uz kredītu un neviens latvietis

nebija sūdzējies par to kvalitāti. N. Bistrova nodoms guva daudz ebreju atbalstu un 16. augustā vairāk par divdesmitiem cilvēkiem liels pūlis, kurā vairākumā bija ebreji, Varakļānu centrā uzbruka četriem minētajiem studentiem un viņu paziņam, kadetam Jānim Līcītim, kurš tobrīd bija pilsētiņā. Trīs studenti – F. Pepuls, S. Radziborskis, G. Mikelsons – tika viegli ievainoti; policija uz vietas apcietināja astoņus uzbrucējus; tika ievadīta krimināllieta un apsūdzība – pamatota apsūdzība – tika izvirzīta vairāk nekā 20 vietējiem ebrejiem un minētajam Bistrovam.⁶¹¹ Apsūdzība bija smaga: tā kvalificēja minēto uzbrukumu kā etniska naida – pret latviešiem – apzinātu izpausmi (grautiņš, vērstis pret latviešiem – tā to sāka saukt radikālāk noskaņoti politiķi Rīgā). Latgales apgabaltiesa iztiesāja lietu 1926. gada maijā. Prokuratūras apsūdzība par reliģiski un nacionāli motivētu uzbrukumu tika noraidīta; no 24 apsūdzētajiem – 23 ebrejiem un Bistrova – 11 ebreji tika attaisnoti, taču Bistrovs un 12 ebreji tika atzīti par vainīgiem fiziskā uzbrukumā un sodīti ar ieslodzījumu no trīs līdz desmit mēnešiem cietumā.⁶¹² Spriedums bija taisnīgs; tam nebija antisemitisma piegaršas. Tā beidzās *Varakļānu lieta*, kura liecināja, ka savstarpējo attiecību līdzsvars varēja tikt izjaukts tad, kad viena vai otra puse neievēroja nerakstītu neitralitāti un mieru; antisemitiskajā literatūrā tomēr stāsti par “ebreju zvērībām” Varakļānos turpinājās līdz pat nacistiskajai okupācijai un, protams, tās laikā.⁶¹³

Antisemitisma popularitāte divdesmito gadu otrajā pusē un nogalē samazinājās; tiesa, dažāda paveida antisemitisko organizāciju skaits bija ievērojams – no 1925. gada, kopš LNK slēgšanas, līdz 1934. gada 15. maija valsts apvērsumam, kad visām tām pienāca gals, to kopējais skaits bija aptuveni 25 un dažu no tām nosaukumi vien liecināja par prāta aptumsumu (piemēram, “Latvijas vilki”),⁶¹⁴ taču tikai “Ugunskrusts” 1932. gadā kļuva par tiešām populāru un iespaidīgu organizāciju, atspoguļojot jauno un vispēcīgāko antisemitisma vilni Latvijā, kurš sākās ar 1931. gada rudenī, bet par to runa būs turpmāk. Lai arī divdesmito gadu otrās puses organizācijas bija, galvenokārt, sīkas, tas nemazināja viņu naida pret ebrejiem intensitāti; rasistisks antisemitisms bija klaji redzams – piemēram, Nacionālo Aktivistu Klubs, kurš sevi sauca par “vienīgo īsto nacionālistu” un tā virsvadonis Nikolajs Lapsiņš 1929.–1930. gadā ne tikai pieprasīja ebreju vardarbīgu izspiešanu no Latvijas ekonomikas – tas jau nebija nekas jauns antisemitu vidū, bet ar 30 gadu novēlošanos sāka popularizēt uzskatu, ka kristiešu un āriešu sadursme esot modernās vēstures pamatjautājums. H. S. Čemberlens (*Houston Stewart Chamberlain*, 1855–1927), kurš to bija pirmo reizi bij formulējis 1899. gadā un kuru Hitlers bija nosaucis par nacisma garīgo tēvu, nu jau pāris gadus bija aizsaulē, bet viņam bija radušies sekotāji Latvijā; skaidrs, ka Lapsiņš aicināja arī studēt un izplatīt “Cionas gudro protokolus” un pievērst antisemitismam arī latviešu strādniekus, kuri bija vismazāk uz to atsaucīgi.⁶¹⁵ Gan šī kluba, gan citu līdzīgu organizāciju panākumi bija nelieli, bet tomēr nevajadzētu pilnīgi ignorēt to, ka moderns, rasistisks antisemitisms sāka rast mājvietu arī Latvijā.

1927. gadā plašs antisemitisms parādījās sakarā ar papildinājumiem pa-

valstniecības likumam, kurus kreisi orientētajai M. Skujenieka valdībai izdevās pieņemt ar minoritāšu atbalstu 2. jūnijā. Lai arī Skujenieks bija daudz rakstījis par ebreju negatīvo iespaidu Latvijā, tieši viņa valdības izdzīvošanas politiskā loģika lika pieņemt šos labojumus, kuri neattiecās tikai uz ebrejiem, bet bija labvēlīgi arī nelielam ebreju skaitam, kuri vēl nebija valsts pavalstnieki; labojumi noteica, ka Latvijas pilsonis ir katrs, kurš bija vismaz 6 mēnešus pirms 1914. gada 1. augusta dzīvojis patreizējās Latvijas teritorijā, kā arī tie, kuriem šī teritorija bija bijusi pastāvīga dzīves vieta pirms 1881. gada un viņu pēcnācējiem – tas attiecās tieši uz ebrejiem. Likums noteica, ka tiesības uz pavalstniecību ieguva tikai tie, kuri kopš 1925. gada 1. janvāra jau ir dzīvojuši Latvijā – tas bija domāts tieši tāpēc, lai ierobežotu cittautiešu – īpaši, ebreju – atgriešanos no ārzemēm un pieteikšanos uz Latvijas pavalstniecību.⁶¹⁶ Faktiski runa bija par cilvēkiem, kuri jau dzīvoja Latvijā: iedzīvotāju skaits nepieauga, nedaudz pieauga tikai pilsoņu skaits. Skujenieks, pats būdams profesionāls statistiķis, aplēsa, ka papildinājums piešķirs pavalstniecību labi ja 3–4 tūkstošiem ebreju, ne vairāk;⁶¹⁷ no tāda skaita nebaidījās pat viņš. Visi viņi jau dzīvoja Latvijā un nekādu postu nebija radījuši, ko ļoti pamatoti uzsvēra pazīstamais valsts tiesību speciālists docents Kārlis Dišlers, norādot, ka runa pilnīgi nav par kaut kādiem desmitiem tūkstošiem, kuri kļūšot par pavalstniekiem; likums nevar “...apdraudēt ne latviešu tautu kopumā, ne arī atsevišķas grupas, piemēram, amatniekus vai strādniekus”, uzsvēra jurists.⁶¹⁸ (Amatnieki un strādnieki tika izcelti tāpēc, ka labojumu pretinieku baidīja tieši šīs grupas ar ebreju amatnieku un strādnieku milzīgu ieplūšanu Latvijā). Ne Dišlera, ne citu likuma atbalstītāju saprātīgās balsis tomēr nespēja novērst skaļu kampaņu pret likumu, kurā apvienojās pati raibākā publika; likums tika viennozīmīgi nosaukts par “židu likumu”. To, ka pret labojumiem iestājās konsekvēntie antisemīti Jānis Dāvis, Ernests Blanks, “Latvis” un tautiskais žurnāls “Burtnieks” un citi izdevumi, nebija nekas dīvains, bet bija pat sagaidāms, taču tomēr tas, ka antisemitisms varēja iegūt burtiski zooloģiska rasisma veidu (piemēram, laikraksti “Brīvā Tēvija” un “Rīgas Ziņas” ebrejus dēvēja ne citādi kā nežēlīgu rasi ar “zvēra purnu”)⁶¹⁹, bija ļoti uztraucoši. Tas, ka labojumiem bija daudz pretinieku pilsoniskajā politiskajās partijās, LZS ieskaitot, arī nebija dīvaini, lai arī jāšaubās, vai tās patiešām uzskatīja, ka pavalstniecību iegūs milzīgs cilvēku skaits un valsts nacionālais raksturs tiks apdraudēts. Laikam tās tomēr peldēja pa nacionālisma uzplūdu strauri. Ļoti trokšņaini pret labojumiem iestājās Demokrātiskais centrs, no kura rindām – politiskas ironijas garā – bija tikko ievēlēts jaunais Valsts Prezidents, ļoti tolerantais un pret ebrejiem pat draudzīgais Gustavs Zemgals. Demokrātiskais centrs uzņēmās iniciatīvu, ierosinot tautas nobalsošanu pret “židu likumu”; nepieciešamais parakstu skaits tika viegli savākts un nobalsošana tika nolikta uz pašām gada beigām, 17. un 18. decembri.

Visnepatīkamākais bija tas, ka valsts populārākais laikraksts “Jaunākās Ziņas”, kurš bija nopublicējis docenta K. Dišlera pārliecinošo rakstu, nosvērās pret likumu un iesāka enerģisku kampaņu, kurā daudzi raksti bija pa-

tiešām tuvu histēriskiem, pie tam to autori bija redzami kultūras darbinieki. Dzejnieks Jānis Akuraters, kurš bija bijis tik drosmīgs 1905. gadā, tagad baidīja Latviju un latviešus ar "vispasaules klaidoņu {ebreju} sazvērestību", kuras rezultātā Latviju gaida pilnīgs posts: "...žīdi apēdis mūsu labību un mūsu druvas izniks..."⁶²⁰ Vēl vairāk mieru zaudēja pazīstams filozofs, profesors un I. Kanta labais pārzinātājs Pēteris Zālīte: "Pavalstniecības likums ir tautas dzīvības jautājums. Ja pati tauta sevi grib iznīcināt, tad tā ir viņas darišana.. svešinieku bari pārpludinās Latviju..."⁶²¹ Ja tie nebija vienkārši un primitīvi meli un netīra politika, bet patiešām bailes, tad no kurienes tās radās un par ko tās liecināja? Visi ebreji Latvijā kopā, nemaz nerunājot par tiem pāris tūkstošiem likuma kontekstā, bija tikai 5% no valsts iedzīvotājiem. Kā pieci procenti varēja iznīcināt latviešu tautu? Ja tās patiešām bija bailes, tad tās liecināja par ļoti neveselīmiem kompleksiem, kuri mocīja daudzus brīvāji valsti. Tautas nobalsošanai tuvojoties, decembrī "Jaunākās ziņas" katru dienu tirāžēja – savā milzīgajā metienā – negatīvu nostāju pret ebrejiem: "Katrs, kas nevēlas lai Latvijā pavairotos žīdu iespaids, 17. un 18. decembri balso "Par" mums uzspiesto pavalstniecības likuma grozījumu atcelšanu!"⁶²² Vēl pat pirmajā referendumā dienā, 17. decembrī, profesors Zālīte paspēja uzdot vistragiskāko – kā viņam likās, bet būtībā tragikomisku – jautājumu: "Vai tāpēc asins lieta, lai Tu {latviešu tauta} no jauna verdzībā un postā grimtu?"⁶²³ Patiešām, ļoti daudzi negribēja "grimt postā", bet ne pietiekoši daudzi. Lai referendums tiktu uzskatīts par notikušu, tajā bija jāpiedalās ļoti daudz vēlētājiem – pāri par 550 000 (jo balsstiesīgo skaits Latvijā bija 1 120 000); tik daudz tomēr nesaskatīja sev nāvēgas briesmas no trim – četriem tūkstošiem ebreju. Referendumā piedalījās tikai 243 000 (225 000 – par "žīdu likuma" atcelšanu)⁶²⁴, un tas, līdz ar to, nebija noticis un 2. jūnija grozījumi stājās spēkā. "Žīdu likuma" pretinieki vainoja auksto laiku, kurš atturējis vēlētājus atstāt mājas; likuma piekritēji slavēja vēlētāju politisko briedumu un toleranci. Laiks patiešām bija bijis auksts, bet saprātā tomēr bija bijis vairāk. Bet pāri par 200 000 tomēr bija piedalījušies, no tiem Rīgā – 43 856, un absolūtais viņu vairākums bija balsojis par 2. jūnija grozījumu noraidīšanu. Tas nebija maz; vismaz daļa no viņiem bija noticējuši arī Akuratera, Zālītes un citu biedinājumiem par gaidāmo Latvijas postu ebreju dēļ. Tas bija uztraucoši. Antisemitisms nekur un nekad nebija pazudis; tas, ka neplauka sīkās un skandalozas antisemitiskas organizācijas, bija viena lieta, bet nepatikas pret ebrejiem plaša izplatība – cita. Izrādījās, ka antisemitismu nemaz nav grūti uzkurināt. Tā bija nepatīkama referenduma mācība.

* * *

1920. gadu otrajā pusē – trīsdesmito gadu sākumā ļoti aktīva bija dažādu strāvojumu *cionistu* darbība Latvijā. Galvenie strāvojumi bija četri: vispārējie cionisti – mērena, pilsoniski orientēta, diezgan reliģiozi, kuri neuzstāja uz strauju izbraukšanu uz Palestīnu iekams tur nav radīti piemēroti dzīves apstākļi un noraidīja gan labējos cionistus – revizionistus, gan kreisās strāvas; otrie bija cionisti sociālisti, kuri 1931. gadā apvienojās

Apvienotā cionistu – sociālistu partijā un kuriem bija ievērojams lideris Maksis Lāzersons; partija ļoti aktīvi cīnījās pret antisemitismu Latvijā, bet arī pret ebreju partijām – pret anticionistisko Bundu un klerikālo necionistisko Agudu; trešie bija jaunie un enerģiskie cionisti – revizionisti, saukti arī par aktivīstiem, V. Žabotinska piekritēji – Latvijas cionistu – revizionistu savienība, kura Latvijā aktīvi iestājās par izglītību ivritā; lai arī viņi sludināja visu Latvijas ebreju vienotību, tieši viņi izraisīja ļoti daudz ebreju nepatiku sava radikālisma dēļ. Ceturtie bija reliģiskie cionisti, kurus apvienoja brāļu Nuroku vadītā partija 'Mihrahi', kura – kā partija – nebija nedz populāra, nedz ietekmīga, taču tās panākumus nodrošināja tieši M. Nuroka ievērojamā personiskā ietekme gan Latvijas politiskajās aprindās, gan viņa starptautiskā autoritāte; partijas iespaidu tomēr mazināja tas, ka tālu ne visi ebreji, kuri bija reliģiozi, vienlaicīgi bija arī cionisti.⁶²⁵ Latvijas cionistu galvenie darbības virzieni bija sekojoši: tika vākti līdzekļi un iepirkta zeme Palestīnā; ebreji Latvijā tika apmācīti darbam lauksaimniecībā un amatniecībā – Rīgā, Liepājā un Daugavpilī bija speciālas amatniecības skolas; tika apgūts ivrits, bez kura pārzināšanas nevarēja iegūt sertifikātu (atļauju) iebraukšanai Palestīnā (to izdeva briti); liela vērība tika pievērsta fizikulturai un sportam, ko īpaši kultivēja cionisti – revizionisti, kuri pilnīgi pareizi un bez ilūzijām vērtēja Palestīnas arābu naidīgo nostāju pret ebreju ieceļotājiem; revizionisti prasīja no saviem biedriem apgūt t.s. aizsardzības sportu – boksu, dažādus cīņas veidus, šaušanu. Atzīmējot nenoliedzamo cionisma popularitātes pieaugumu, tomēr jāpievērš uzmanība arī kādai īpatnībai. No vienas puses, arvien vairāk Latvijas ebreju izrādīja interesi par Vispasaules ebreju organizāciju, kuras vadošo orgānu vēlēšanās varēja piedalīties ikviens ebrejs, kurš bija nopircis simbolisku naudas zīmi – "šekeli". Sākotnēji Latvijas ebreji gandrīz neinteresējās par tālo organizāciju, kura maz ko varēja dot viņu ikdienas dzīvei: 1925. gadā tikai 0,9% – sic! – no Latvijas ebrejiem piedalījās minētās organizācijas vēlēšanās; tā bija vienkārši mikroskopiska interese, vai, pareizāk sakot, intereses nebija vispār. Toties pēc astoņiem gadiem jau 20,6% no Latvijas ebrejiem piedalījās vēlēšanās – izaugsme bija ļoti liela (kopumā Latvijas neatkarības divdesmit gados valstī darbojās – lai arī ne gluži vienlaikus – vismaz 40 cionistisku vai procionistisku organizāciju).⁶²⁶ Taču interese par Vispasaules ebreju organizāciju nebija gluži vienlīdzīga interesei par cionismu pašā Latvijā vai gatavībā balsot par cionistiem Latvijas saeimas vēlēšanās. Tā 1931. gada 4. Saeimas vēlēšanās kreisie cionisti, neskatoties uz M. Lāzersona enerģisko vadību, zaudēja un Lāzersons Saeimā netika. Ebreji bija spējuši iegūt tikai 3 vietas parlamentā, no kurām tikai viena bija reliģiskajam cionistam M. Nurokam, bet divas vietas – pat, iegūstot vienu klāt – bija ieguvusi M. Dubina necionistiskā "Aguda". Kāpēc? Ceturtā Saeima tika vēlēta laikā, kad Latviju jau sāka smagi skart ekonomiskā krīze un kad pieauga nacionālistiskās prasības ierobežot minoritāšu skolas. Ne tikai Latvijas vēlētajiem kopumā diezgan lielā skaitā novērsās no kreisiem (LSDSP cieta smagi) un 4. Saeima bija pirmā – un diemžēl pēdējā vispār – kurā pilsoniskajām partijām bija

vairākums. Ebreju vēlētāji balsoja tāpat – viņi novērsās no Bunda un Dr. N. Maizels netika parlamentā, viņi zaudēja ticību kreisajam cionismam un nobalsoja ne tik daudz ideoloģiski, cik – pragmatiski, par labu pārbaudītām vērtībām – par Dubinu, vajadzība pēc kura palīdzības krīzes gados bija lielāka kā jebkad, un par Nuroku, kurš arī bija ļoti cienījams un veikls politiķis (vēl uzskatāmāks bija Dubina panākums Rīgas Domes vēlēšanās šajā pat 1931. gadā: lai arī Rīga nebija galvenais “Agudas” atbalsta centrs – tas bija Latgalē, arī Rīgas Domē Dubins ieguva veselus četrus mandātus, divreiz vairāk nekā 1928. gada vēlēšanās un četrreiz vairāk nekā “Bunds”, kurš sev tradicionāli draudzīgajā Rīgā ieguva tikai vienu)⁶²⁷. Ebrejiem nenācās vilties, vismaz skolu lietās gan Dubins, gan Nuroks darīja visu, kas viņu spēkos, lai galu galā – kopā ar citām minoritātēm – apturētu, tiesa, tikai 1933. gadā, bet tomēr, nacionālistisko izglītības ministru Ati Ķeniņu.*

1929. gadā Latvijā diezgan lielu interesi izraisīja J. Raiņa brauciens uz Palestīnu un viņa pozitīvie vērtējumi kreisajam cionismam (skaidrs, ka tikai kreisajam). Rainis izsens bija interesējusi ebreju tautas vēsture, taču cionisms kopumā un Palestīna kā zeme viņam bija bijuši samēra sveša (“es zināju šo to par Palestīnu...”). Laikam sava tuva drauga un personīgā ārsta Berkas Livšica mudināts viņš ieradās Palestīnā 1929. gada 17. aprīlī. Taču viņš bija ne tikai lielākais latviešu dzejnieks. Viņš bija arī LSDSP Goda priekšsēdētājs, bet anticionistiskais Bunds bija LSDSP autonoma sastāvdaļa; arī partija kopumā nekad nebija atbalstījusi cionismu, uzskatot to par “buržuāzisku” strāvojumu. Tomēr tieši Bundu Rainis ne tikai pieminēja savā runā sociālistisko cionistu partijas kongresā Telavivā 21. aprīlī (kongresa atklāšanas sēdē Rainis apsveica Dāvids Ben – Gurions – Palestīnas ebreju līderis un sociālists), bet faktiski arī kritizēja: “Žīdu strādnieku partija Latvijā “Bunds” izplata ziņas, it kā Palestīnā nebūtu stipras strādnieku kustības, ka cionisms esot buržuāziska strāva un ka tikai viena strādnieku daļa sekojot tam. Šeit Palestīnā pārliecinājos, ka tas tā nav. Strādnieku kustība ir cionisma pamats...”. Vēl vairāk – Rainis pievērsās arī ebreju valodu jautājumam: “...un atkal man jāsaka, ka Latvijā tiek apgalvots, it kā ivrits būtu

* A. Ķeniņš kļuva par izglītības un tieslietu ministru 1931. gada decembrī M. Skujenieka vadītajā valdībā un viena no viņa pirmajām iecerēm bija pat odioza: viņš vēlējas atņemt Jāzepa Vītola vadītajai konservatorijai autonomas augstskolas tiesības un degradēt to līdz vidusskolas līmenim. Jautājums nonāca līdz Saeimai, kur Vītols tomēr saņēma atbalstu no daudziem deputātiem, Dubinu ieskaitot; noklausījies Vītola uzrunu deputātiem, Dubins izteica dižajam komponistam savas simpātijas: “...tā vajadzēja iestāties par savu iestādi...” (Jāzeps Vītols. Manas dzīves atmiņas. – Rīga, 1988, 273. lpp). Daudzi uzskatīja Dubinu par diezgan neizglītotu reliģisku ortodoksu, taču viņi neievēroja šīs izcilās personības daudzpusību; būdams ortodokss, viņš neapmeklēja Ebreju teātri Rīgā, taču principiāli aizstāvēja teātra tiesības uz pastāvēšanu; nebūdams laicīgās mūzikas cienītājs, viņš labi saprata to, ka daudzi ebreji studē konservatorijā un viņš vēlējas, lai viņi studē izcilā augstskolā.

mirusi valoda un ka nevar un nav vajadzības to atjaunot. "Bunds" atzīst jidišu par žīdu vienīgo valodu. Šeit Palestīnā es redzu un dzirdu, ka ivrits ir dzīva un augoša valoda un tā arī ir žīdu strādnieku šķiras valoda. To es agrāk nezināju".⁶²⁸ Raiņa runa tika nopublicēta arī Telavivas strādnieku laikrakstā "Davar" 21. aprīlī. Tas bija par daudz Bundam Latvijā (protams, nemaz nerunājot par antisemītiem, kuri to neaizmira ilgi pēc Raiņa nāves: Dāvis vēl 1938. gadā nosauca Raini par "visaktīvāko un visstulbāko žīdu vispasaules impērijas apjūsmotāju..")⁶²⁹. Tikko Rainis bija mājās, Bunds uzstāja uz LSDSP CK sēdi, kurā Rainim būtu jāatskaitās par Palestīnā teikto; 22. maijā LSDSP prezidijs nolēma 29. maijā CK sēdē noklausīties Raiņa referātu par braucieni,⁶³⁰ taču Rainim šis lēmums acimredzami bija vienaldzīgs – viņš neieradās ne uz 29. maija ne uz kādu citu sēdi līdz pat savai nāvei septembrī; vēl vairāk – viņš neslēpa, ka ir iecerējis uzrakstīt plašāku pārskatu par stāvokli Palestīnā – redzētais tur bija viņu patiesi aizkustinājis: "Gribu sevišķi uzsvērt to lielo sajūsmu, ar kādu jūs īstenojāt savu ideālu", tā viņš bija teicis Telavivā. Lai arī sociāldemokrāti bija pilnīgi aizlieguši savas partijas biedriem publicēties Latvijas lielākajā laikrakstā "Jaunākās Ziņas", kas bija nikns LSDSP ienaidnieks, Rainis to pilnīgi ignorēja un pat savu pēdējo rakstu mūžā 31. augustā publicēja tieši "Jaunākajās Ziņās" un, protams, nejaušības dēļ – kurš varēja paredzēt, ka pēc divām nedēļām viņa vairs nebūs – tas bija veltīts Palestīnai: "Kā izskaidrojami notikumi Palestīnā. Par žīdu – arābu problēmu". Pēc Raiņa nāves LSDSP un Bunds atkal varēja justies pilnīgi netraucēti: neviens neapstrīdēja viņu dogmas; gadu vēlāk, 1930. gada 12. oktobrī, lielā bundistu un viņiem simpatizējošo jauniešu mītiņā Rīgā, Ģertrūdes ielā 18, LSDSP līderis Dr. F. Menders viennozīmīgi paziņoja: "...žīdu darba jaunatnei jāizkaro brīvība un sociālisms tepat uz vietas, bet nevis Palestīnā...".⁶³¹ Rainis arī nemaldīgi bija ticējis sociālismam, bet arī – ebreju sociālismam Palestīnā, par ko trīs gadus pēc viņa nāves, 1932. gadā, latviešu sociāldemokrātiem un bundistiem nepatīkami atgādināja partijai pavisam nepakļāvīgā Aspazija, nododot Raiņa piezīmes publicēšanai atkal nevienam citam, kā "Jaunāko Ziņu" ārkārtīgi populārajam pielikumam "Atpūta": "Cionisms iekaro sev dzimteni bez rupjas varas, tas ir sociālisma ierocis, garīgais spēks. Cionisms ir solis uz sociālismu ar sociālisma ieročiem", tā bija rakstījis Rainis – sociāldemokrāts un humānists.⁶³² Kā redzam, pat vērtējot cionismu, Rainis līdz beigām bija palicis uzticīgs savam ideālam, kuru viņš tā arī sauca: demokrātiskais sociālisms. Pavisam cita lieta bija tā, ka uzcelt to Palestīnā mierīgi un evolucionāri nebija iespējams...

Jūdaisms. Ja ebreji Latvijā kā nācija vai atsevišķa ebreju sociālā grupa – piemēram, ebreju uzņēmēji vai tirgotāji – varēja sastapties ar vienu vai otru diskriminācijas gadījumu, tad nekas tamlīdzīgs nekad nebija sastopams nostājā pret ebreju reliģiju: tās dzīvē neatkarīgās Latvijas gadi bija ļoti laimīgi. Auga dievnamu skaits: piemēram, Rīgā 1920. gadā bija 17 sinagogas un lūgšanu nami, 1923. gadā – 23, bet 1937. gadā – jau 36. Divdesmitajos gados jaunas sinagogas un lūgšanu nami tika atvērti ne tikai Rīgā, bet arī Dau-

gavpili, Piedrujā, Valdemārpili, Šķaunē un citās vietās, neskatoties uz to, ka ebreju skaits Latvijā – kā jau rakstiju – nekad nepārsniedza pusi no tā, kas bija bijis pirms Lielā kara. Daudzas sinagogas un lūgšanu nami bija cietuši kara un P. Stučkas varas laikā. Latvijas valsts sniedza atbalstu arī ebrejiem: 1925.–26. finansu gadā dievnamu atjaunošanai tika piešķirti 20 000 latu, 1927.–28. gadā – vēl 10 000, bet kopumā no 1925. līdz 1934. gadam valsts bija piešķirusi jūdu draudzēm pāri par 80 000.⁶³³ 1940. gada janvārī, neilgi pirms Latvijas bojā ejas, Iekšlietu Ministrijas Baznīcu un Konfesiju Departaments sastādīja pēdējo pārskatu par reliģisko dzīvi valstī. No tā redzams, ka uz to brīdi Latvijā dzīvoja 93 406 ebreji; no tiem 16 060 bija reģistrēti Mozus ticīgo draudzēs, kuru skaits bija 207 un tajās kalpoja 68 rabīni; draudzēm piederošo nekustamo īpašumu vērtība bija 2 761 000 latu (tiesa, šķiet, ka 1939. gadā valsts vairs nebija piešķirusi nekādus līdzekļus Mozus ticīgo draudzēm, lai arī šajā gadā kopumā kristiešu draudzēm bija piešķirti pāri par 275 000; man nav zināms, kāpēc tas tā bija noticis).⁶³⁴ Gandrīz ikvienā Latvijas pilsētā dzīvoja kāds ievērojams rabīns. Lai arī 1926. gadā mira lielais Meirs Simha Kacs – Kagans, vēl desmit gadus dzīvs bija otrs lielākais domātājs – Josifs Rozins, kurš bija atzīta autoritāte visas pasaules mērogā: no daudzām valstīm uz Daugavpili pienāca teoloģiskas dabas jautājumi; viņa galvenie darbi, īpaši – daudzsējumu komentāri par Maimonīda mantojumu, tika publicēti 1903.–1908. gadā un 1935.–38. gadā; viņš nebija reliģisks fanātiķis vai dogmatīķis, bet uzskatīja, ka jūdaismam arī jāseko laikmetīgām izmaiņām. Protams, Kac-Kagana vai Rozina limeni citi rabīni nesasniedza, taču daudzi no viņiem bija ievērojamas personības: Haims Harašs Rīgā, Izraels Litvins Piltenē, Haims Lubockis Rēzeknē, Leons Ovčinskis Aucē, Dāvids Štūls Bauskā un citi.

1927. gada rudenī Latvijas vārds izskanēja tālu pasaulē pateicoties tam, ka M. Dubins nodrošināja Ļubaviču rebes – viena no hasīdu atzara garīgā līdera – izbraukšanu no PSRS uz Latviju. Lai izprastu šī unikālā notikuma jēgu, ir jāmet īss skats uz Padomju Krievijas (PSRS) varas iestāžu nostāju pret jūdaismu. Lai arī lielinieku vara bija naidīga pret baznīcu no savām pirmajām dienām, brutāls fizisks terors, kura iniciators bija V. Ļeņins, sākās 1921. gadā, bet 1922. gada martā Ļeņins pavēlēja sākt iznīcināt mācītājus, tos nošaujot: vienā pašā 1922. gadā aptuveni 8000 cilvēku tika nogalināti. Jūdaisms nebija izņēmums: sākot ar 1921. gada aprīli, ar M. Šagāla dzimto Vitebsku, masveidā tika slēgtas sinagogas; Vitebskā pret ticīgajiem tika pat pielietota armija, kuras zaldāti kļiedza: “Nāve židiem”; noslepkavotie ticīgie jūdaiisti papildināja sarkanā terora milzīgo upuru skaitu; 1922. gadā atkal parādījās, sākot ar Saranskas pilsētu, apsūdzības ebrejiem rituālajās slepkavībās. Vismaz 800 sinagogas tika slēgtas visā Krievijā laikā līdz 1925. gadam; nekur citur kā tieši Kijevā un tieši tajās pašās telpās, kur 1913. gadā tika tiesāts, bet attaisnots Beiliss, 1921. gadā, uz ebreju Jauno Gadu, tika sarīkota publika “jūdaisma tiesa”; šoreiz nebija pat cerību, ka jūdaisms tiks “attaisnots”.⁶³⁵ Represijas tika vērstas arī pret ortodoksālo hasīdismu: 1921. gadā Ļubaciču rebe I. Šneijersons, kurš tobrīd dzīvoja Rostovā – pie – Do-

nas, tika vairākkārt izsaukts uz vietējo čeku, viņam tika piedraudēts ar izsūtīšanu uz ziemeļiem un pilsētā sarīkota paraugprāva – publiski tika nosodīta reliģiskā akadēmija – ješiva – kuru vadīja rebe.⁶³⁶ Protams, nav divaini, ka represijas pret jūdaismu (arī pret cionistiem – piemēram, 1924. gadā tika apcietināts Rēzeknē dzimušais Solomons Manteifels, kurš tika sodīts ar izsūtījumu, taču viņam gandrīz brīnumainā kārtā izdevās izbēgt un atgriezties Latvijā, taču čekistu atmiņa bija laba: pēc Latvijas okupācijas 1940. gada jūnijā viņš tika apcietināts vēlreiz, šoreiz – bez cerībām uz bēgšanu) sakrita ar ebreju skaita pieaugumu čekā un tās mantinieci GPU (1921. gada beigās ebreji bija 9% no aptuveni 90 000 čekistiem visā Krievijā; latviešu skaits bija nokrities uz 3,1%, bet krievu bija izaudzis līdz pilnīgam vairākumam – 77% čekistu bija krievi; ebreju skaita pieaugumu var izskaidrot arī ar to, ka pieauga prasības izglītības jomā un ebreji bija daudz izglītotāki par citām etniskām grupām: 1923. gadā no GPU centrālajā aparātā strādājošajiem ebrejiem 93% bija augstākā izglītība, toties latviešiem – tikai 3%)⁶³⁷ – ebreju čekisti, tāpat kā jau minētā ebreju komunistu sekcija – *Jevsekcija*, bija visnīknākie reliģijas ienaidnieki. Hasīdi to papildinām izjuta arī Ļeņingradā, uz kuriem rebe Šnejersons pārcēlās 1924. gadā. Te viņš nonāca tiešā vietējās čekas priekšnieka Staņislava Mesinga varā. Mesings bija viens no diviem ebreju tautības čekistiem – otrs bija Henriks Jagoda – kurš jau 20. gadu sākumā sasniedza ļoti augstu – lai arī ne visaugstāko – stāvokli čekas varas hierarhijā: kopš 1920. gada viņš bija VĀK kolēģijas loceklis un kopš 1921. gada novembra – Petrogradas čekas priekšnieks. Tāpat kā krievi, latvieši, ukraiņi čekas dienestā, viņš bija vienkārši nežēlīgs komunist, kurš vajāja ikvienu un vēl jo vairāk tos ebrejus, kuri garīgi nepakļāvās valdošajai tirānijai. Tieši viņš personīgi 1927. gada 14. jūnijā pavēlēja apcietināt Šnejersonu, apsūdzot viņu “aktīvā pretpadomju darbībā”. Tas, ar ko Mesings un Kremlis laikam nebija rēķinājušies, bija rebes atbalstītāju skaits ārzemēs; tūkstošiem mācītāju jau bija nogalināti Krievijā, taču tagad protesti pret rebes arestu bija tik lieli, ka sākotnējais lēmums viņu sodīt ar nāvi – kāds it kā jau esot bijis pieņemts, lai arī par to nav neapgāzamu pierādījumu – tika aizvietots vispirms ar izsūtīšanu uz desmit gadiem uz briesmīgo Solovecu koncentrācijas nometni – pirmo dzimstošā Gulaga impērijas sastāvdaļu, bet tad vēlreiz mīkstināts un rebe tika nolemts izsūtīšanai uz trim gadiem uz Kostromas pilsētu, nometinājumā, bet ne ieslodzījumā. 1927. gadā PSRS starptautiskais stāvoklis nebija spožs: Lielbritānija bija sarāvusi diplomātiskās attiecības ar Maskavu, protestējot pret padomju graujošo darbību Londonā. Šādos apstākļos Maskava nolēma vēlreiz piekāpties: 11. jūlijā izsūtījums uz Kostromu tika atcelts, taču atļaut Šnejersonam atstāt Padomju Savienību Maskava nesteidzās – tas tagad bija kļuvis par tirgošanās objektu.

Jau no pirmajām rebes aresta dienām par viņa atbrīvošanu sāka neno-gurstoši rūpēties M. Dubins Rīgā. Viņš pats to būtu darījis bez jebkādiem mudinājumiem, taču arī ASV un Eiropas ebreju organizācijas lūdza izpestīt rebi. Dubins bija veikls politiķis, arī attiecībās ar Maskavu, un viņš griezās pēc palīdzības pie Vācijas ebrejiem, pareizi uzskatot, ka lūgumi no Vācijas –

kura tobrīd bija Padomju Savienības galvenais un gandrīz vienīgais draugs un partneris pasaulē – tiks labvēlīgās uzskatīti. Viņš personīgi devās uz Ļeņingradu, taču pirmais brauciens bija neveiksmīgs – laikam viņam nebija ko tik vērtīgu piedāvāt, lai rebe tiktu atbrīvots (tiesa, viņš bija Rīgā, no Lielbritānijas vēstniecības, ieguvus dažas atļaujas izceļošanai uz Palestīnu, kuras viņš nodeva ebrejiem Ļeņingradā, bet nav zināms, vai viņi vispār tās paspēja izmantot, iekams tika apcietināti un nonāca čekā: Padomju Savienībā izbraukšanu uz Palestīnu sāka stingri ierobežot tieši 1927. gadā un līdz 1934. gadam izbraukšanas atļaujas tika izdotas tikai 3045 cilvēkiem; 1934. gadā izbraukšana tika aizliegta vispār). Dubina vērtība Maskavas acīs pieauga tikai oktobrī un bija saistīta ar PSRS un Latvijas 1927. gada 2. jūnijā noslēgtā tirdzniecības līguma likteni. Līgums bija ļoti izdevīgs Padomju Savienībai un deva tai – saimniecisko uzņēmumu piesegā – izcilas iespējas spiegot un izvērst graujošo darbību Latvijā.⁶³⁸ Līgums bija parakstīts, bet vēl ne ratificēts Saeimā un ratifikācijai bija jānotiek parlamenta rudens sesijā. Uz brīdi, kad sesija sākās – 7. oktobrī – līgumam jau bija tik daudz pretinieku, ka ratifikācijas izredzes šķita pavisam vājas. Pret M. Skujenieka kreisās valdības parakstīto līgumu bija nostājusies ietekmīgā Latviešu Zemnieku Savienība (LZS) un personīgi K. Ulmanis; ar aicinājumu neratificēt līgumu nāca klajā ievērojamas uzņēmēju aprindas – Rīgas un Liepājas fabrikantu apvienības, pret to iestājās latviešu un krievu pilsoniskā prese un īpaši naidīga līgumam bija ebrejiem piederošā “Segodnja” un tās populārais saimniecisko lietu speciālists Dr. V. Zivs. 7. oktobrī, Saeimas sesijai sākoties, “Segodnja” pat piedraudēja tieši ebreju deputātiem: ja viņi balsos par līgumu, tas izsauks ebreju vēlētāju nepatiku.⁶³⁹ Te gan laikraksts kļūdījās: Saeimā bija pieci ebreju deputāti; divi no viņiem – bundists N. Maizels un kreisais cionists M. Lāzersons – viennozīmīgi atbalstīja kreiso valdību, bija gatavi balsot par līgumu un viņu vēlētāji par to neuztraucās; M. Nuroks no “Mizrahi” nebija kreiss un personīgi viņam līgums neko nenožīmēja, taču viņš tradicionāli atbalstīja LSDSP, nevis LZS; Dubina “Agudai” bija divas balsis, tā ne pavisam nebija kreisa, bet tās nostāju bieži ietekmēja nevis ideoloģija, bet izdevīgums – ne personisks, bet ja bija iespējams ko iegūt gan ebrejiem kopumā, gan reliģiskiem ebrejiem īpaši, “Aguda” bija gatava uz kompromisiem; kad uz spēles bija likta Ļubavicu rebes drošība Padomju Savienībā, “Aguda” arī kļuva “kreisa”. Lai arī Dr. V. Zivs nedaudz pārspīlēja, taču kopumā pamatoti rakstīja, ka neviena valsts pasaulē nav parakstījusi sev tik neizdevīgu līgumu un atļāvusi padomju uzņēmumiem un noliktavām Latvijā iegūt faktiski eksteritoriālas tiesības un to aizsegā graut Latvijas valsti – “...sarkanos tirgotājus dzen no visām valstīm un baidās no viņiem kā no mēra, un ne bez pamata. Vai mums ir tiesības dot sērkoņus un benzīnu mūsu ienaidniekiem.”,⁶⁴⁰ Dubins tobrīd par to nedomāja. Oktobrī, kad Latvijas prese bija pilna ar pareģojumiem, ka līgums var tikt noraidīts, viņš vēlreiz devās un PSRS un tagad tika uzņemts citādi: arī Maskava bija noraižējusies par līguma likteni un “Agudas” divas balsis Latvijas saeimā tai tagad likās tik vērtīgas, ka tika pieņemts lēmums atļaut Ļubavicu rebeim ar ģimeni

atstāt Padomju Savienību un doties kopā ar Dubinu uz Latviju (viens no Dubina tuvākajiem līdzgaitniekiem savās atminās rakstīja, ka Dubins esot PSRS uzņemts gandrīz vai sirsnīgi un vienīgais, kas esot iebildusi pret rebes izlaišanu no PSRS bija *Jevsekcija*;⁶⁴¹ iespējams tā arī bija). 21. oktobrī Dubins ieradās Rīgā kopā ar habada garīgo līderi.⁶⁴² Tas, protams, bija liels Dubina kā humānista panākums, taču viņa loma tirdzniecības līguma ratifikācijā nav jāpārvērtē. Līgums tika ratificēts 26. oktobrī ar 52 balsīm par, 45 pret. Pat ja divi "Agudas" deputāti būtu balsojuši pret, līgums stātos spēkā; skaidrs, ka Maskava nekad nepaļāvās tikai uz Dubinu; viņas rīcībā bija arī četri no pieciem vācbaltiešu deputātiem Dr. P. Šimaņa vadībā – ne tāpēc, ka PSRS vēstniecība Rīgā kontrolēja Šimani, bet tāpēc, ka Maskava bija draugos ar Berlīni un vācu vēstniecība Rīgā saņēma rīkojumu pārliecināt vācu deputātus, ka viņiem jāatbalsta PSRS – Berlīnes drauga – līgums ar Latviju. Četri deputāti to arī izdarīja, vienīgi piektais – Vilhelms Firkss, laikam – viskonservatīvākais no viņiem – nepaļāvās spiedienam un balsoja pret.

Tā no 1927. gada oktobra beigām Latvija un Rīga kļuva par Ļubaviču hasidu garīgo centru visā pasaulē, taču tas bija mākslīgs stāvoklis: Dubins bija nodrošinājis rebes nonākšanu brīvajā pasaulē, taču Dubins nevarēja pārvērst visus Latvijas ebrejus par hasidiem; gan ebreju skaits kopumā, gan hasidu skaits jo īpaši Latvijā bija par mazu un lai arī Dubinam izdevās pat iegūt rebum Latvijas pavalstniecību! – Dubina veiklība bija patiesi apskaužama – 1934. gadā rebe Latviju atstāja un devās uz Varšavu – tas bija pilnīgi saprotams lēmums: Polijā bija pāri par 3 miljoniem ebreju un hasidu skaits bija mērāms simtos tūkstošos; Latvijas pilsonību rebe tomēr saglabāja un to ir vērts atcerēties. Pa to laiku terors pret hasīdiem Padomju Savienībā ieguva visbrutālāko veidu: aresti Maskavā nerima ne vienu gadu; vispirms apcietinājumā nonāca pazīstams hasidu rabīns M. L. Abramsons, tad 1935. gadā Maskavā tika apcietināti pieci rabīni; Dubins tūlīt devās uz PSRS, taču, šķiet, viņam neizdevās apcietinātos glābt – vairs nebija 1927. gads un viņš krieviņiem nebija vajadzīgs. 1936. gadā sākās jauns terora vilnis, kurš piecu gadu laikā paņēma aptuveni 18 000 garīdznieku un baznīcu vadītāju dzīvības; visvairāk, protams, cieta pareizticīgo baznīca, taču arī Mozus ticīgie piedzīvoja traģiskas dienas: piemēram, 20 hasīdi tika apcietināti Ļeņingradā 1937. gada nogalē un 1938. gada 11. martā 11 no viņiem tika piespriesta nošaušana, pārējiem – 10 gadi ieslodzījumā; tā bija t.s. hasidu lieta un kā tobrīd ierasts, ticīgie tika apsūdzēti ne tikai kontrrevolucionārā darbībā, bet pat teroristiskās nosliecēs. Tas pats gaidīja gan hasīdus, gan citu virzienu Mozus ticīgos citās pilsētās: Maskavas galvenais rabīns Š. I. Leibs Medaļje tika apsūdzēts spiegošanā par labu Polijai un nošauts; viņa likteni piedzīvoja daudzi citi rabīni un vienkāršie ticīgi (ja attiecībā ar pareizticīgo baznīcu Staļins dažreiz pieļāva īsus "atkušņus", tos nekad nepiedzīvoja jūdaisti).⁶⁴³ Var iedomāties, kā to pārdzīvoja Dubins, bet viņa spēki bija par vāju cīņā ar Staļina tirāniju, taču tas nemazināja viņas pūles par labu ikvienam ebrejam, kurs bija nonācis nelaimē, vienalga kur. Un nelaimē 1939. gada septembrī atkal nonāca jau vienreiz izglābtais Ļubaviču rebe, šoreiz – vācu ielenktajā Varšavā.

Kad Vācija uzbruka Polijai, Varšavā bija aptuveni 100 Latvijas pilsoņu, no kuriem vairākums bija ebreji. Latvijas vēstniecība darīja visu, lai izvestu viņus no pilsētas un nogādātu drošībā. 21. septembrī ar poļu militāro autobusu no pilsētas tika evakuēti 34 Latvijas pilsoni; daži Latvijas pilsoņi tika uzņemti un izmitināti Igaunijas vēstniecībā. Varšava krita vācu rokās 27. septembrī un lai arī Latvijas vēstniecība bija smagi cietusi no vācu aviācijas uzlidojumiem, pussagruvušajā namā joprojām bija palicis Latvijas diplomāts A. Langins, kurš varonīgi centās glābt Latvijas palikušos Latvijas pilsoņus, kuru skaits varēja būt no 60 līdz 74 un kuru lielākā daļa bija ebreji. Ļubavīcu rebe, arī Latvijas pilsonis, tika informēts par iespēju izbraukt ar autobusu 21. septembrī, taču viņš jau bija pavecs vīrs un bija slims. Viņa liktenis vācu ieņemtajā pilsētā atkal sāk uztraukt ticīgos ne tikai Latvijā, bet arī ASV un atkal Dubins iesaistījās viņa glābšana. Tagad viņš, protams, pats nevarēja braukt uz sagrauto Varšavu kā 1927. gadā bija braucis uz Maskavu, taču viņš griezās pēc palīdzības Latvijas ārlietu ministrijā un Langins saņēma norādījumu darīt visu, lai atrastu rebi un kopā ar ģimeni izvestu no Varšavas. Tas nebija viegli – pilsēta vēl burtiski kūpēja gruvešos un pārvietoties pa to pat ar diplomāta pasi nebija droši, taču Langins sameklēja Ļubavīcu rebi viņa dzīves vietā Naļeski ielā 7 – arī šis nams bija cietis, ņēma viņu savā aizsardzībā un nodrošināja viņa izbaukšanu no Varšavas 17. oktobrī, kad pilsētu atstāja “diplomātu vilciens”, kurā brauca aptuveni 80 ārzemju pilsoņi, tai skaitā – A. Langins ar J. Šnejersona ģimeni; lieki teikt, ka pat vecā rebes ārējais izskats – ortodoksāls habada hasids – izraisīja citu ceļa biedru interesi, taču galā pēc dažām dienām rebe bija drošībā – Latvijā, no kurienes viņš vēlāk izceļoja uz ASV. Langins bija rīkojies patiešām varonīgi.⁶⁴⁴ Taču kad pēc nepilniem diviem gadiem, jau okupētajā Latvijā, NKVD apcietinās pašu Dubinu, vairs nebija neviena, kas viņu glābtu...

8. Ekonomiskā krīze un Kārļa Ulmaņa autoritārais režīms

Antisemitisms no jauna sāka pieaugt 1931. gadā, tieši tad, kad arī Latviju sāka skart pasaules ekonomiskā krīze; diez vai ir iespējams vienmēr apgalvot, ka krīze un antisemitisms iet roku rokā, taču ļoti bieži tā patiešām ir. Uzbrukumi minoritātēm – ne tikai ebrejiem – kļuva bieži presē, īpaši – A. Berga Latviešu nacionālās apvienības “Latvi” un M. Skujenieka Progresīvās apvienības jaunajā laikrakstā “Latviešu Balss”, kurš sāka iznākt tieši 1931. gadā, kad bija jānotiek 4. Saeimas vēlēšanām. Tās izrādījās liktenīgās gan Bergam un viņa apvienībai, gan antisemitismam Latvijā. Berga apvienība – ar Numuru 15 – startēja vēlēšanās ar ļoti nepievilcīgu un nesakarīgu programmu, kuras ceturtais punkts pieprasīja “izbeigt minoritāšu uzkundzēšanos un privilēģijas”, bet sestais un pēdējais pārleca uz pilnīgi citu tematu, kas jau skanēja komiski: “pasteidzināt šoseju un zemes ceļu būvi”. Kandidātu saraksts gandrīz pilnīgi sastāvēja no padzīvojušiem inteliģentiem – Bergs četros vēlēšanu iecirkņos visur pirmais (Latgalē saraksts nestartēja, jo tur

tam nebija cerību laikam savākt pat dažas balsis) un tālāk gandrīz vai visi Latvijas Universitātes humanitāros fakultāšu redzamākie pārstāvji; nevienā sarakstā nebija tik daudz profesoru un docentu, pat lielo Jāni Endzelinu – ļoti nacionālistisku savos politiskajos uzskatos – ieskaitot (L. Ausējs, J. Plāķis, A. Dauge, E. Birkhans un citi). Saraksts par galvenajiem Latvijas ienaidniekiem nosauca trīs grupas: “žīdi, vācieši un sociāldemokrāti – Latvijas grāvēji”; ebreji bija pirmie.⁶⁴⁵ Tas, kas Bergam likās saraksta stiprā puse – intelligentu absolūts pārsvars, faktiski bija viena no tā daudzajām vājībām: krīzei sākoties, neviens neticēja, ka pavecie profesori var atrisināt Latvijas problēmas; saraksts bija sociāli ļoti ierobežots. Arī jaunu cilvēku tajā bija ļoti maz – viens no tiem bija bijušais LNK aktīvis *Gustavs Celmiņš*, kuram arī tagad jau bija pāri trīsdesmit. Laikam nojaušot kaut ko nelāgu, “Latvis” pašā vēlēšanu priekšvakarā, 2. oktobrī, ar “Latvja” redaktora Arvīda Avoča – nākamā K. Ulmaņa diktatūras pretinieka, šovinista un antisemita – muti gandrīz histēriski aicināja atbalstīt 15. listi: minoritātes jau ir sagrābusas visu; “...vai jūsu acis atdarīsies tikai tad, kad pēdējais maizes kumoss būs izņemts no jūsu rokām...”⁶⁴⁶ Acis neatdarījās un vēlēšanu rezultāti Latviešu nacionālai apvienībai bija katastrofāli – tā neieguva pat vienu deputāta mandātu un vispār netika Saeimā. Rezultāti bija arī citādi morāli pazemojoši: Rīgā profesoru un docentu saraksts ieguva tikai 4623 balsis, bet M. Dubina “Aguda” – 10 488 balsis, nemaz nerunājot par faktisko komunistu listi Nr. 19 – tai bija veselas 22 293 balsis (komunisti ieguva 7 vietas parlamentā un jau otro reizi kļuva par vienu no lielākajām frakcijām; tās deputātu vidū nebija neviena ebreja – visi bija latvieši, izņemot vienu krievu).⁶⁴⁷ A. Bergs un viņa apvienība bija politiski mirusi. Ar to nevēlējās samierināties jaunākās paaudzes šovينيsti – G. Celmiņš, F. Krusa, H. Asars, A. Avots, L. Breikšs, Ā. Šilde. G. Celmiņa vadībā viņi apņēmās izveidot jaunu organizāciju, kura atšķirtos no Berga apvienības vairākās jomās: pirmkārt, tai bija jābūt sociāli plašākai, ietveros sevī ne tikai intelligences pārstāvjus un studentus, bet arī latviešu strādniekus un varbūt arī lauku un mazpilsētu iedzīvotājus; otrkārt – vecuma ziņā organizācijā bija jāiekļauj jauni cilvēki; treškārt – tā bija domāta nevis kā intelligentu apvienība, kura labi ja savācas uz vēlēšanu laiku, bet stingri disciplinēta un stingri vadīta organizācija; ceturtkārt – ja Berga apvienība bija izvirzījusi par saviem galvenajiem ienaidniekiem ebrejus, vāciešus un sociāldemokrātus, bet jaunā organizācija koncentrējās gandrīz vienīgi uz ebrejiem.

Organizācija tika galīgi izveidota 1932. gada janvārī un tika nosaukta par “Latviešu tautas apvienību Ugunskrusts”; kā aktīvos locekļus tajā uzņēma tikai vīriešus; tās centrālā mītne bija Rīgā, Zigfrīda Meierovica bulvārī 11. “Ugunskrusta” (slēgts 1933. gada 12. aprīlī, bet ar 12. maiju reģistrēts zem jauna nosaukuma – “Pērkonkrusts”) rīcībā bija vairāki preses izdevumi: 1932. gada 21. augustā sāka iznākt laikraksts ar tādu pašu nosaukumu, pēc tā slēgšanas par rasu naida sludināšanu 1933. gada 31. martā, tas atdzima ar 3. septembri ar nosaukumu “Pērkonkrusts”, kuru slēdza 1934. gada 27. janvārī; jau sākot ar organizācijas darbības pirmajām dienām to

pilnīgi atbalstīja akadēmiskais laikraksts "Universitas", kas bija liela kauna lieta: akadēmisko aprindu izdevums kļuva par vienu no galvenajiem rasisma sludinātājiem valstī (Latvijā bija 19 latviešu studentu korporācijas un 7 studenšu (sieviešu) korporācijas; skaidrs, ka pārkonkrustieši nebija populāri visās korporācijās, taču bija ļoti iespaidīgi "Selonijā" un "Letonijā") "Ugunskrusts" sāka gūt iespaidu arī vietējā presē, vai nu idejiski, vai, dažreiz, pilnīgi nonākot pārkonkrustiešu – izdevēju rokās: visuzskatāmākais gadījums bija ar laikrakstu "Talsu Avīze", kuru pārkonkrustietis, ģimnāzijas skolotājs Teodors Dzintarkalns sāka izdot 1934. gada janvārī un visi 18 laikraksta numuri līdz 15. maija apvērsumam bija veltīti tikai vienam jautājumam: cīņai pret ebrejiem.

Tikko "Ugunskrusts" bija izveidojies, dzejnieks Leonīds Breikšs skaidri noformulēja tā darbības pašu galveno mērķi: neizšķiest uzmanību uz cīņu pret vāciešiem vai sociāldemokrātiem, visu uzmanību veltīt ebrejiem: jaunā paaudze nedrīkst mierīgi noskatīties "...kā mūsu zemē dienu no dienas ciešāk nostiprinās Mazāzijas izdzimuma modernie pēcnācēji..."; "...vispirms cīņa attiecas uz židiem..." – tāds bija lozungs.⁶⁴⁸ Ebreju apzīmēšana zooloģiski – rasistiskā veidā par izdzimumiem bija kaut kas līdz šim reti dzirdēts Latvijā, un rasistisks antisemitisms bija tieši tas, kas bija "Ugunskrusta" galvenā iezīme, kuru īpaši propagandēja viens no galvenajiem organizācijas ideologiem, LU tēlojošās ģeometrijas katedras docents (vēlāk – profesors) *Jēkabs Vitols*: "Židu gars un rase ir āriešiem sveša un pretīga. Ar židu var būt tikai cīņa..."⁶⁴⁹ Tas ne ar ko neatšķīrās no nacistu ideoloģijas Vācijā un Hitlera pirmie pasākumi pret ebrejiem 1933. gadā tika apsveikti, cerot, ka arī Latvijā "...spējīgākie no tautas izbīdās uz augšu, kā Musolini un Hitleri...", bet tautu vienlīdzības princips "...ir pretējs dabas likumam..." (tieši tā arī domāja nacisti, taču attiecinot to arī uz Baltijas tautām – tās, protams, nebija vienlīdzīgas ar vāciešiem)⁶⁵⁰. Pilnīgi līdzīgi nacistiem G. Celmiņš paziņoja, ka ebreji Padomju Krievijā iznīcina krievu tautu – tas bija tieši tas, kā Hitleris pamatoja ebreju iznīcināšanu 1941. gada jūnijā, kara pret PSRS sākumā (ievērojamais vēsturnieks Andrievs Ezergailis ir rakstījis, ka radikālu antisemitismu un atriebību ebrejiem Latvijā ienesa tikai vācu okupanti 1941. gada vasarā;⁶⁵¹ diemžēl tā tas nebija: pārkonkrustiešiem jau 1932. gadā visas idejas – izņemot totālu ebreju iznīcināšanu – kuras 1941. gadā atnesa vācieši, kuriem pašiem trīsdesmitajos gados arī nebija ebreju totālas iznīcināšanas ieceres).

Skaidrs, ka no "izdzimumiem" bija jātiek vaļā – tas "Ugunskrusta" priekšstatā bija latviešu izdzīvošanas nosacījums, un nav divaini, ka organizācijas biedri – studenti 1932. gadā atrada sev idejiskus domubiedrus: tie bija visrasistiskākie un patiešām mežonīgākie antisemīti visā Eiropā, pat brutālāki par nacistiem – rumāņu "dzelzs gvardisti" ("Ercenģeļa Mihaila Dzelzs Gvarde" tika nodibināta 1927. gadā un noteikti bija nepārspēta Eiropā ne tikai šovinismā un antisemitismā, bet arī tikai tai raksturīgā reliģiskā misticismā un apsēstībā ar nāves kultu, politiskām slepkavībām un gatavību sevi burtiski ziedot šovinistisko mērķu labad). "Universitas" lappusēs parādījās

pozitīvi raksti par gvardistiem, kuru ideoloģiskais līderis 30. gadu sākumā arī nāca no akadēmiskām aprindām – tas bija Bukarestes Universitātes filozofijas profesors Naje Jonesku; patika arī rumāņu studentu – gvardistu dziesmas, kurās skanējuši „kaujas saucieni pret Izraēla bērniem...”⁶⁵² 1932. gadā Rīgā notika starptautiska studentu konference un latviešu studenti – ugunskrustieši nodibināja personīgus kontaktus ar rumāņu studentu – gvardistu Jonu Neguru; simpātijas pret gvardistiem lika Celmiņam slavēt visu rumāņu tautu kā radniecīgu – sic! – latviešiem; laikam arī rumāņu ietekmē “Ugunskrustā” sāka parādīties viedoklis par nepieciešamību pārveidoties par mistisku organizāciju ar saviem rituāliem, kas, protams, bija pilnīgi pretēji tās vēlmei būt arī masu organizācijai.⁶⁵³

Par savu gala mērķi “Pērkoņkrusts” izvirzīja ebreju padzišanu no Latvijas; kaut kas tik radikāls arī nekad pirms tam nebija sludināts, lai arī pērkoņkrustiešiem, protams, nebija nekāda priekšstata, kā šo mērķi realizēt. Vienā no vislielākajiem pērkoņkrustiešu piekritēju mītiņiem, Rīgā, 1933. gada 17. septembrī, Amatnieku biedrības zālē Lielā Ķeņiņu ielā 30, kad zāle bija burtiski piebāzta ar aptuveni 1500 klausītājiem, organizācijas vadītājs G. Celmiņš paziņoja: “Kad pērkoņkrustiešiem būšot vara, tad vispirms Latgalē pazudīsot dažādi žīdi...” Tātad – pirmā tiks “attīrīta” Latgale, jo tur dzīvoja pērkoņkrustiešiem īpaši netikamie *Ostjude*; pārējā Latvija sekos vēlāk – visi Latvijas ebreji tiks piespiesti emigrēt (pat Talsos, kur dzīvoja viena no senākajām un visvairāk integrētākajām vietējā sabiedrībā ebreju kopienām, 1933. gadā T. Dzintarkalns izdeva skrejlapu, kurā par “ebreju jautājuma” risinājumu tika noteikta ebreju padzišana: “..lai viņi drīzāk aizvācas no šienes, tad mums būs skaidrāka dzīve, tīrāks gaiss, lai nejaucas te pa kājām kā piektais ritenis...”). Pie tam Celmiņš uzsvēra, ka pērkoņkrustieši lietošot radikālus līdzekļus: “Ja pērkoņkrustieši gadījumā nāksot pie varas, viņi ne-taupīsot un nežēlošot neviena...”⁶⁵⁴. Tā bija atklāta vardarbības valoda un būtu aplami to nenovērtēt, bet arī pārvērtēt tās iespaidu uz klausītājiem. Nav viegli precīzi noteikt pērkoņkrustiešu ideoloģijas iespaidu uz Latvijas sabiedrību; nav viegli pat noteikt organizācijas biedru – nemaz nerunājot par simpatizētāju – skaitu. Organizācijas kodols – tā saucamie kadrinieki, kuri vēlējās veidot slepenu sektu ar misticisma piegaršu – bija ļoti neliels: 161 cilvēks uz 1934. gada 15. maiju; simpatizētāju skaits, protams, bija daudz lielāks, varbūt pat daži tūkstoši, ieskaitot atbalstītājus Latgales mazpilsētās (Dagdā, Krāslavā), ko nekad nebija izdevies iegūt iepriekšējām šovinistu organizācijām. Taču ne visi, kuri simpatizēja prasībai “Latviešiem darbu un maizi”, simpatizēja rasistiskam antisemitismam un ne visi, kuri atbalstīja organizāciju 1932. gadā, tādi bija arī 1934. gadā. Zīmīgs šajā ziņā ir politiskās policijas aģenta ziņojums par kādu pērkoņkrustiešu sapulci Rīgā 1933. gada 24. augustā, kurā aģents deva arī citu sapulču vērtējumu. Viņš ziņoja, ka “..visi referenti vienmēr cildina Itālijas un tag. Vācijas piemērus. Musolini un Hitleru “P” (“Pērkoņkrusts” – A.S.) nostāda kā ideālu vado-nības idejai un Itālijas un Vācijas iekārtas apzīmē par labākajām un vispa-reizākām..”; tajā pašā laikā viņš atzīmēja, ka “..pēdējā sapulcē bija vērojams

pagurums, jo biedriem laikam ir apnicis klausīties referātus par židiem.⁶⁵⁵ Tā bija būtiska piezīme – pārkonkrustieši vēlējās piesaistīt plašākas aprindas, ieskaitot strādniekus, taču tieši strādniekus vai citus vienkārša darba darītājus ekonomiskās krīzes apstākļos interesēja tieši darbs, maize, iztika un ne tik daudz radikāls ideoloģisks antisemitisms, kurš vēl nevienam nebija devis ne maizi, ne darbu (studenti – korporanti, no kuriem nāca t.s. kadrinieku vairākums, tie patiešām bija apmierināti tikai ar ideoloģiju).

Lai arī antisemitisms pieauga spēcīgi, fiziska vardarbība pret ebrejiem joprojām bija reta, taču tikai nejaušība neļāva notikt politiskajai slepkavībai, burtiski identiskai A. Masaka nogalināšanai 1925. gadā: 1933. gada 19. jūnijā Rīgā pārkonkrustiešis Vilis Čipars ar šāvieni ievainoja galvā sociāldemokrātu jaunatnes organizācijas biedru, ebreju Nikolaju Midusu; kā redzam, vismaz dažiem pārkonkrustiešiem bija pat ieroči. Vairāki incidenti notika burtiskā nacistiskās Vācijas iespaidā: kad 1933. gada 1. aprīlī Vācijā sākas ebreju veikalu boikots un uzbrukumi ebreju uzņēmumiem, tas tūlīt atbalsojās Latvijā: 2. aprīlī Raiņa un Brīvības bulvāra ielas stūrī vairāki latviešu studenti, ar saucieniem "Heil Hitler", uzbruka ebreju studentiem Vasermanim un Levitanusam (Berlīnē 1. aprīlī bija notikuši uzbrukumi arī divu ebreju – Latvijas pilsoņu dzīvoklim un veikalam; Latvijas vēstnieks Vācijā Dr. E. Krieviņš nekavējoši apmeklēja Vācijas ārlietu ministriju un izteica protestu; viņš enerģiski aizstāvēja ikviena Latvijas pilsoņa, neskato ties uz tautību, intereses); naktī uz 2. aprīli huligāni iebruka kreiso cionistu jaunatnes organizācijas "Hašomer Hacair" (Jaunais sargs) mītnē Z. Meierovica bulvārī 7 un izdemolēja to; nav nejaušība, ka burtiski blakus atradās pārkonkrustiešu galvenā mītne.⁶⁵⁶ Rasistiska antisemitisma intensitāte bija šo divu nelāgo gadu, pirms 15. maija, būtiska iezīme, taču ne vienīgā: antisemitisms izpletās pa visu Latviju un burtiski plosījās ikvienā provinces preses izdevumā; grūtāk būtu nosaukt, kur tas nebija jūtams, nevis otrādi; rasisms sāka iespieties pat līdz šim snaudulīgajā vietējo krievu sabiedrībā, par ko liecināja laikraksts "Zavtra" – tas ne ar ko neatpalika no "Pārkonkrusta", "Tautas Vairoga", "Zilā ērgļa" un citiem latviešu izdevumiem, kuri rakstīja tikai par ebrejiem un neko citu. Vācijas nacisma iespaidā sāka neatgriezeniski nacistizēties – ar nedaudziem izņēmumiem – vietējie vācbaltieši, kuri līdz bija bijuši toleranti pret ebrejiem.⁶⁵⁷ Naida bija tik daudz, ka viens no "Bunda" līderiem J. Rabinovičs 1933. gada vasarā pat bija pārliecināts, kā "sevišķi Latgale patlaban izvēršas par grautiņu antisemitisma perēkli."⁶⁵⁸ Grautiņi par laimi izpalika, taču daudzi ebreji nejuta nekādu nožēlu par to, ka 1934. gada 15. maijā Kārlis Ulmanis gāza parlamentāro iekārtu, kuras vārda brīvība bija atļāvusi arī neredzēto antisemitisma uzplaukumu. Tikpat daudzi ātri vien vilās Ulmaņa diktatūrā, taču vislielākie zaudētāji bija pārkonkrusta rasisti.

Kārļa Ulmaņa diktatūra un ebreji. Jau 16. maijā politiskās policijas informators ziņoja, ka Gustavs Celmiņš esot izteicies: pārkonkrustiešiem jāsekme Ulmaņa "soļus sociālisma un židisma iznīcināšanā – viens ienaidnieks

būšot iznīcināts, gan ar Ulmani tikšot viegli galā...”⁶⁵⁹ Viss iznāca otrādi : Ulmani pārkonkrustieši ieguva nesamierināmu ienaidnieku un viņi paši kļuva par vēl nesamierinātākiem ienaidniekiem Ulmanim. Noraidīdami Ulmaņa diktatūru kā nepietiekami nacionālu un pārāk draudzīgu ebrejiem, viņi tika nenogurstoši vajāti līdz pat Ulmaņa režīma pēdējām dienām, simtiem nonāca cietumā, taču vismaz t.s. kadrinieki palika nesalausti un nekad neatmeta tieksmi pēc atreibības; iedzīti pagrīdē, viņi ieguva patiešām baismas iezīmes: jau 1934. gada nogalē brīvībā esošie sāka veidot grupas ar nosaukumu “Gustava Celmiņa trieciennieki”, uz labās rokas pie elkoņa tik iededzināta svastikas zīme (tiesa, nezinu, kādā virzienā krusta stari bija vērsti: Vācijas bijušais ķeizars Vilhelms II 1934. gadā trimdā Nīderlandē publicēja darbu, kurā uzsvēra, ka svastikas staru pavēršana pa kreisi – kā tas bija Hitlera sekotājiem – nozīmējot nakti, nelaimi un nāvi,⁶⁶⁰ lai kurā virzienā būtu iededzinātā pārkonkrustiešu svastika, tā simbolizēja kaut ko līdzīgu); trieciennieku vadītāji pieņēma ierindas trieciennieku zvērestu, gērbusies melnos ķiteļos un maskās, bet ar no labās rokas lielās artērijas ņemtajām asinīm trieciennieki parakstījās uz G. Celmiņa ģimenes.⁶⁶¹ Daži pārkonkrustieši burtiski zaudēja prātu, kliniskā izpratnē: Talsos Frīcis – Hugo Dermanis 1937. gadā ar nazi uzbruka kādai vietējai ebrejietei. Tas, protams, bija atsevišķs incidents, taču daudzi pārkonkrustieši burtiski tuvojās nacistu priekšstatiem par ebrejiem, par ko uzskatāmi liecināja no Latvijas 1937. gadā izraidītā G. Celmiņa vēstule saviem sekotājiem mājās, kuru viņš sūtīja no Helsinkiem 1938. gada novembrī, pēc “Kristāla nakts” Vācijā: “Šoreiz žīdu liktenis Eiropā tiks izšķirts galīgi un radikāli – jaunam laikmetam galīgi nostiprinoties, Eiropas valstīs nebūs vairs neviena žīda.”⁶⁶² Diez vai viņš jau domāja ebreju totālu iznīcināšanu; no vēstules var skaidri saprast, ka viņš atbalstīja Vācijas politiku (“viena valsts ar viņiem norēķinājas”) un tā bija vēl dažus gadus vēsta uz ebreju padzišanu no Eiropas, ne iznīcināšanu, taču tad, kad visi izraidīšanas plāni (Madagaskara un citi) 1941. gadā piedzīvoja pilnīgu neveiksmi, Hitlers izšķīrās par totālu ebreju iznīcināšanu, kura 1941. gada vasarā – asiņainākajā vasarā Latvijas vēsturē – tika uzsākta arī okupētajā Latvijā un Celmiņš, tāpat kā neviens vien cits pārkonkrustietis – lai arī ne visi – atbalstīja gan burtiski fiziski, gan biežāk kā “slepkaņas pie rakstāmgalda” – ebreju iznīcināšanas attaisnotāji presē.

Antisemitisms presē vai kādā citā atklātā veidā Ulmaņa režīma gados bija pilnīgi aizliegts*, taču cena, kura par to bija jāmaksā, bija augsta – politisko

* Nav šaubu, ka Ulmaņa režīma gados latviešu nacionālisms tika definēts arī bioloģiski – kā latviešu – āriešu nacionālisms un tika veikti “pētījumi”, kuri latviešus raksturoja kā ideālu ziemeļu tautu”. Tas, protams, bija nožēlojami un liecināja arī par akadēmisko aprindu gatavību pakļauties jebkurai ideoloģijai (skat. sīkāk – Bjerns M. Felders. – “Mazvērtīgo samazināšana” eīgenika Latvijā. – Diena (“Domas”), 2005. 23. apr., 17.lpp.), taču bioloģiskā nacionālisma iespaidu uz Latvijas sabiedrību laikam nav pamats pārspīlēt un tam noteikti nebija radikāla antisemitisma ievirze. Trīsdesmito gadu otrajā pusē patiešām ar valsts atbalstu

brīvību un vārda brīvības cena. Visas politiskās partijas tika aizliegtas, taču šajā jomā ebrejiem pat klājās nedaudz labāk kā jebkuram citam Latvijas iedzīvotājam – “Aguda” kā partija nedarbojās, taču 1936. gadā tika atļauts darboties biedrībai “Mahane Israel” (Izraēlas Nometne), kas apvienoja agudistus: viņu ideoloģijā parlamentārā demokrātija pavisam nebija galvenā vērtība, viņi bija absolūti uzticami Ulmanim un par to saņēma savā pārziņā Latvijas ebreju dzīves galveno vērtību – ebreju skolas, kur viņi īstenoja radikālu klerikalizāciju, izraisot sekulāro un vienkārši modernāk orientēto

sāka attīstīties eīgenika – “rasu higiēna”, kuras centri bija divi. Pirmais bija LU medicīnas fakultāte, kur 1937. gadā pat tika radīta neliela eīgenikas katedra – viena profesora, viena asistenta vieta (Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939. – Rīga, 1939, 632. lp), tomēr kursa nosaukumā vairs netika lietota odiozā “rasu higiēna”, kā šis kurss Universitātē bija saucies 20. gadu sākumā. 1938. gadā eīgenikas kurss bija obligāts visiem medicīnas studentiem, taču diez vai būtu bijis iespējams, ka fakultātē, kur bija liels ebreju studentu īpatsvars, lasītu antisemitisku kursu; kurss bija neliels – piemēram, 1939. gada rudens semestrī tā bija viena nodarbība nedēļā sestā kursa studentiem (Profesora A. Viksnas informācija). Jau 1937. gadā bija miris G. Reinhards, kurš bija radikālas eīgenikas aizstāvis un bija uzskatījis, ka latviešu tautu no bojā ejas var pasargāt tikai “tautas vērtīgo asiņu samaitātāju..” masveida sterilizācija. (“Universitas”, 1934., 1. maijs); par “samaitātājiem” netika tieši nosaukti ebreji, bet bija domāti, galvenokārt, garīgi slimie, par kuriem pat Latvijas ievērojamāko ārstu – piemēram, privātdocents V. Kraulis – vidū valdīja viedoklis, ka viņi ir “sabiedrībai kaitīgi”. Lietas būtība bija tā, ka tiklīdz cilvēkus sāka šķirot pēc rasēm vai dažas grupas nodēvēt par “mazvērtīgiem”, vismaz idejiski nebija nekādu robežu, kuras “mazvērtīgajos” iekļautu ne tikai garīgi slimos, bet arī ebrejus, čigānus, homoseksuāļus un jebkuru citu mākslīgi definētu grupu. Otrs, galvenais eīgenikas centrs Latvijā bija Latvijas Tautas dzīvā spēka pētišanas institūta eīgenikas pētījumu centrs, kurš tika nodibināts 1938. gadā un kurš veica pētījumu, kuri grūti nosaukt citādi kā par apkaunojošu: tika pētītas ebreju ģimeņu kalpotājas, lai noskaidrotu, vai tās nav sajaukušās ar ebrejiem (Bjerno M. Felders. Op. cit.; arī – Vita Zelča. Vara, zinātne, veselība un cilvēki: eīgenika Latvijā. – “Latvijas arhīvi”, 2006, Nr. 3, 111. lp). Tas bija tieši nacistiskās Vācijas iespaids un notika valstī, kurā iedzīvotāji, vismaz oficiāli, nebija iedalīti augstākās vai zemākās rasēs, taču Latvijā tomēr vēl nebija jūtama bioloģiskās utopijas popularitāte; Vācijā tā noteica ebrejus kā tādus, kuri var novest ne tikai pie vācu rases deģenerācijas, bet pat pie rases nāves (*Volkstod*). Tomēr laikam arī šādu pētījumu iespaidā 1940. gada sākumā, kad Latvijā sāka dramatiski trūkt darbaspēka un tā plūsmu pilnīgi monopolizēja Darba dienests (vēlāk – Darba Centrāle), pat politiskā (slepenā) policija atzīmēja, ka Centrāle darot visu, lai neatjaunotu darba līgumus mājkalpotājām, kuras strādā pie ebrejiem (LVVA, 3235. f., 8. apr., 595. l., 88. lapa); tiesa, šī politika vēl nebija pilnīgi realizēta.

ebreju stipru nepatiku (skat. turpmāk). Pārejās organizācijas, kurām bija atļauts darboties, bija cionistiskas un tieši tāpēc, ka tās veicināja ebreju izbraukšanu – pret ko Ulmanim nebija iebildumu, jo tas galu galā veicināja "latviskāku" Latviju. "tām bija atļauts pastāvēt. "Trumpeldors" bija ne tikai cionistisks, bet ļoti labējs, draudzīgs Ulmaņa režīmam un nikni apkaroja – līdz pat kautiņiem uz ielām – kreisi orientētos ebrejus; tas, protams, Ulmanim patika (organizācija tika pārreģistrēta 1937. gadā ar nosaukumu "Ebreju J. Trumpeldora nacionālā biedrība", kura Daugavpili pat ieguva bijušā kreisā ebreju strādnieku kluba telpas namā Aizsargu un Kr. Valdemāra ielas stūrī); "Olim" (Celmlauži) bija kreisi orientēti, bet politiskās policijas uzmanīti arī viņi varēja darboties, lai veicinātu izbraukšanu, kura tomēr bija ļoti neliela vismaz divu cēloņu dēļ: briti izsniedza arvien mazāk atļauju ieceļošanai Palestīnā, nevēloties saniknot arābus; Latvijas ebreju vairākums gribēja dzīvot savā dzimtenē vai mītnes zemē Latvijā, nevis Palestīnā. Tas, ka politiskās partijas bija aizliegtas, pastiprināja fondu nozīmi ebreju dzīvē. "Keren "Kajemet" (Nacionālais fonds) un "Keren Haesod" (Pamatfonds), kurus vadīja M. Nuroks un Dr. A. Zalkinds (līdz savai nāvei 1939. gadā), veicināja izbraukšanu un zemes iepirkšanu Palestīnā. Visvairāk 15. maija režīma gados cieta ebreju prese: no 14 izdevumiem demokrātijas posmā vairs bija palikuši vairs tikai divi 1935. gadā – šāds piespiedu kritums nebija nevienai citai minoritātei; intelligentajam Latvijas ebreju lasītājam bija vai nu jāpasūta ārzemju ebreju prese vai viņu interesi vēl apmierināja "Segodnja" – lai arī ne specifiski ebreju laikraksts, tomēr bagāts ar interesantu informāciju par ebreju dzīvi. Taču 15. maija cenzūra un nacionalizācijas draudi, kuru ēnā liels laikraksts dzīvoja, sāka ietekmēt – ne uz labo – pat šo izcilo izdevumu un tā beigas – kā privātam un kaut cik neatkarīgam izdevumam – pienāca tūlīt pēc 1939. gada 5. oktobra PSRS – Latvijas līguma ("Bāzu līgums"), kurš pārvērtā Latviju par padomju protektorātu. Pat bez jebkāda spiediena no Maskavas Ulmaņa valdība, pakļāvīga krieviem bez mēra, steidzīgi, 9. oktobrī, nacionalizēja izdevumu, kurš viskonsekventāk bija apkarojis padomju Krieviju un PSRS veselus divdesmit gadus. Nu jau bijušajiem laikraksta īpašniekiem Brāmsam un Poļakam tomēr tika izdotas ārzemju passes – kas Latvijas pilsoņiem bija atņemtas brīdī, kad tās bija visvairāk vajadzīgas – un atļāva izceļot uz ASV. Par "Segodnja" jauno valdes priekšsēdētāju tika iecelta Anna Rudzīte, kura nekad nebija darbojušies žurnālistikā, bet bija strādājusi par Iekšlietu ministrijas ārzemju passes vadītāju, taču viņas lojalitāte Ulmanim bija pietiekoša, lai nodotu tās pārziņā pat lielu izdevumu.⁶⁶³

Dramatiskas pārmaiņas piedzīvoja ebreju skolas; to autonomija faktiski tika sagrauta; daudzas skolas tika slēgtas, un ne tikai tāpēc, ka dažas patiešām bija nelielas, bet, galvenokārt, tāpēc, ka tās bija bijušas kreisāk orientētas un jidišistu ietekmē, neskatoties uz to, ka to pedagogiskais līmenis bija augsts (pirms apvērsuma bija 122 ebreju skolas, 1939. gadā bija palikušas 77); daudzi ievērojami pedagogi tika atlaisti no darba, lai arī dažreiz valdība nepieļāva galējības: piemēram, kad 1936. gadā Talsu pilsētas valde nolēma

likvidēt ebreju pamatskolu, Izglītības ministrija to nepieļāva.⁶⁶⁴ Visas ebreju skolas tika nodotas agudista H. M. Hodakova – kurš bija vāji izglītots (bez vidusskolas izglītības) un krietni reakcionārs – pārziņā; lai arī viņām nebija nekādas pieredzes izglītības jomā un viņš bija bijis pazīstams tikai kā Ļubaviču rebes sekretārs, viņš tika iecelts par ebreju skolu referentu. No skolu programmām nežēlīgi tika svītrotā ebreju nacionālā literatūra, kura Hodakovam šķita pārāk laicīga vai cionistiska. 11 ebreju ģimnāziju direktori bija spiesti griezties ar sūdzību Izglītības ministrijā, kurā rakstīja: “Mēs, žīdu ģimnāziju direktori nevaram vienaldzīgi raudzīties uz to postu, kurā referents grūž žīdu skolas, un laipni lūdzam Jūs, augsti godātais Ministra kgs, glābt mūsu skolas, atceļot tagadēju referentu M. Hodakovu no amata un iecelot viņa vietā citu personu, izglītības veicinātāju, cilvēku ar vispārēju un pedagogisku izglītību, kas spētu vadīt žīdu valstisko un nacionālo skolu uz atjaunotās Latvijas proklamēto principu pamata.”⁶⁶⁵ Lūgums palika bez ievērības: “atjaunotai Latvijai” – Ulmaņa režīmam – vislabāk derēja tieši tik paklausīgs un progresam naidīgs referents kā Hodakovs. Tomēr Ulmaņa varas gados – lai arī ne bez spiediena no valdības puses – notika arī ļoti pozitīva attīstība: arvien vairāk ebreju bērnu sāka apmeklēt latviešu skolas, īpaši – latviešu vidusskolas, bet ebreju skolās daudz vairāk mācīja latviešu valodu. “Es tā milu Latviju. Man patīk latviešu dzeja un māksla..”, savā dienasgrāmatā rakstīja ebreju ģimnāzijas audzēkne, rīdziniece Hana Hacksone.⁶⁶⁶

15. maija režīma politika *ekonomikas jomā* radīja ebrejiem vislielākās problēmas.⁶⁶⁷ Režīma politiku nostājā pret ne agrāro sektoru noteica ideoloģija un skaudība; abas bija cieši saistītas; ideoloģija aizstāvēja valsts iekaušanos saimniecībā, kura tika saukta par “latviskošanu” un bija domāta, pirmkārt, vācu, ebreju un ārzemnieku īpatsvara samazināšanai (skaudība pret ebrejiem balstījās uz to, ka ebrejiem 1933.–35. gadā piederēja 20,2% Latvijas rūpniecības uzņēmumu, 28,5% veikalu, 36% akciju sabiedrību pamatkapitāla un ebreji guva ievērojamus ienākumus: 1935. gadā starp valsts nodokļu maksātājiem, kuru peļņa pārsniedza 2000 latus gadā, ebreji bija: tirdzniecībā – 47,9%, rūpniecībā – 32,2%, namsaimniecībā – 22,5%; tas, protams, krietni pārsniedza ebreju skaitu valsts iedzīvotāju vidū)⁶⁶⁸, bet arī latviešu privātīpašnieku ierobežošanai. Režīms pielietoja sekojošus līdzekļus privāto uzņēmēju, īpaši – vāciešu un ebreju – ierobežošanai. Pirmkārt, tie bija valsts monopoli vai valsts akciju sabiedrības, kurām tika piešķirtas monopoltiesības: tieši ebrejus sāpīgi skāra jaunu valsts monopolu, piemēram, “Bekona eksports” un “Ādas un vilnas centrāles” izveide 1936.–1937. gadā, jo šajā nozarē izsens bija plaši pārstāvēti ebreju uzņēmēji un no viņu darbības latviešu zemnieki, viņu galvenie klienti, bija tikai ieguvuši; tas pats bija jau ar agrāk izveidoto Linu un kaņepāju monopolu. Daudzo valsts uzņēmumu – ar monopoltiesībām – vidū var minēt arī a/s “Tabaka”, kura saņēma ekskluzīvas tiesības iepirkt un pārdot vietējo tabaku (valsts akciju sabiedrības radās, nacionalizējot privātos uzņēmumus – skat. turpmāk); privātos uzņēmējus sāka pat izspiest no spirta dedzināšanas, lai arī tas ne

mazākā mērā nesamazināja dzeršanu (no 60 spirta dedzinātavām 1939. gadā 34 jau bija valsts vai a/s ar valsts līdzdalību).⁶⁶⁹ Nevienā jomā monopoli nenodemonstrēja savu pārkumu par privāto uzņēmēju un neko nedeļa patērētājam, taču vairoja neproduktīvo ierēdņu skaitu. *Otrkārt*, valsts pakļāva savai kontrolei arvien jaunas ekonomikas nozares ar piespiedu licenzēšanu – visam bija jāiegūst atļauja Finanšu ministrijā, bet atļauja tika izdalīta pēc nacionālā principa, ar nolūku samazināt vāciešu un ebreju lomu arvien jaunās ekonomikas nozarēs (protams, nereti atļauju varēja iegūt par kukuli: atļauju izdošana kļuva par ienesīgu vietu latviešu ierēdņiem – ierēdņi bija tikai latvieši, tik ienesīga vieta bija burtiski latviskoti, taču nereti pat kukuli nelīdzēja). Piemēram, ļoti iespaidīgs līdzeklis vāciešu un ebreju uzņēmēju ierobežošanai bija licences importa operāciju veikšanai; 1934. gadā latvieši skaits importieru vidū bija 20%, bet vairākums bija vācieši un ebreji; neviens nevarēja apgalvot, ka valstī trūka kādu importētu preču vai izejvielu un “latviskošanai” būtu jebkāds ekonomisks pamats, taču turpmāko piecu gadu laikā vācieši un ebreji saņēma nesalīdzināmi mazāk atļauju importam, salīdzinot ar latviešu uzņēmumiem – privātiem un, īpaši – valsts; 1939. gadā latviešu importieru skaits bija mākslīgi uzdzīts līdz 44,7%, taču atkal neviens nevarēja apgalvot, ka Latvija tagad būtu bijusi labāk apgādāta ar precēm vai izejvielām; diemžēl stāvoklis bija pat pretējs: kad 1939. gada septembrī sākās pasaules karš un Latvija zaudēja lielāko daļu no sakariem ar rietumu valstīm, izrādījās, ka valsts monopoli nemaz nebija pietiekoši uzkrājuši ekonomikas izdzīvošanai vitāli svarīgās izejvielas (piemēram, 1938. gada 1. aprīlī bija nodibināts valsts uzņēmums “Liepājas drāšu fabrika”, kurai tika piešķirtas monopola tiesības dzelzs un tērauda ieviešanai, taču tā nebija tikusi galā ar ievēdumiem).⁶⁷⁰

Trešais līdzeklis bija valsts iejaukšanās nekustāmā īpašuma tirgū ar nolūku samazināt vāciešu un ebreju nekustamo īpašumu skaitu. Nekustamo īpašumu – pilsētās un laukos – pirkšanas un pārdošanas dinamika laikā no 1934. līdz 1939. gadam bija sekojoša: skaitliski visvairāk īpašumus zaudēja vācbaltieši (runa iet par laiku līdz 1939. gada rudenim, līdz vācbaltiešu izceļošanai) – viņi bija pārdevuši 35 389 īpašumus, bet nopirkuši 12 599 īpašumus; negatīvā bilance bija 22 790 īpašumi; ebreji bija otrajā vietā skaita ziņā: pārdevuši 25 740 īpašumus, nopirkuši 11 647; negatīvā bilance bija 14 093 īpašumi, taču ebreji bija lielākie zaudētāji īpašumu vērtības ziņā, īpaši – Rīgā, kur viņi bija zaudējuši īpašumus 10,5 miljoni latu vērtībā, bet visās pilsētā kopā – 14 miljonu latu vērtībā.⁶⁷¹ Skaidrs, ka daļa no pārdotajiem īpašumiem varbūt bija pārdoti brīvas gribas dēļ, daļa īpašnieku izceļoja no Latvijas, taču nav iedomājams, ka ebreji būtu no pilnīgi labas gribas zaudējuši tik daudz īpašumu Rīgā. Par to liecina arī tas, ka viena no galvenajām lielo īpašumu pircējām bija Latvijas kredītbanka, kura bija nopirkusi vismaz 48 lielus nekustamos īpašumus no latviešu, ebreju un vācu privātpašniekiem (36,6% no īpašumiem – skaita ziņā – bija piederējuši latviešiem, 34% – ebrejiem, 26,8% – vāciešiem)⁶⁷². Te runa bija par *ceturto* līdzekli valsts rokās – par piespiedu nacionalizāciju (piespiedu pārdošanu),

kuru īstenoja Latvijas kredītbanka faktiski viena cilvēka – Andreja Bērziņa – personā; nacionalizācijas kulminācija bija 1937. gadā, kad tika izveidoti 15 t.s. nacionālie uzņēmumi – valsts uzņēmumi, kuri bija radušies privāto uzņēmumu nacionalizācijas rezultātā. Lai arī nacionalizāciju (ne konfiskāciju) it kā sagatavoja bankas izveidotā Pārņemšanas un novērtēšanas komisija, Kredītbankā, kurai nebija ne Padomes, ne Valdes, visu noteica tikai Bērziņš, un lai arī cik tas neliktos dīvaini, nereti tas nebija ļaunākais, kas varēja būt – no nacionalizējamo uzņēmumu īpašnieku viedokļa. Bērziņš bija korumpēts cilvēks (pats Ulmanis saņēma vēstules, kurā par Bērziņu bija rakstīts: „neviena pirkumā vai pārdevumā nav, kā saka, tīrs. Vai nu savas mantas, vai atbērbas interese spīd cauri viņa darbiem, kurus tas mēģina segt ar valsts, 15. maija vai Jūsu karogiem..”)⁶⁷³ un to Latvijā zināja daudzi; Bērziņam bija “savs ebrejs” – veikls uzņēmējs Hilelis Štorhs, kuram bija pat nodrošināta valūtas – savas un Bērziņa – izvešana uz ārzemēm (īpaši – uz Zviedriju), kas oficiāli bija aizliegta. Nacionalizācija (“latviskošana”) notika sekojošā veidā. Tika nolūkots plaukstošs un peļņu nesošs uzņēmums – tieši tāpēc, ka pelnošs, piemēram, A. Moševicam piederoša lieliskās šokolādes fabrika (mūsdienu “Laima”); īpašnieks tika uzaicināts pie Bērziņa un pilnīgi konfidenciāli tika panākta vienošanās par nacionalizācijas noteikumiem. Nacionalizācijai parasti bija trīs būtiskas iezīmes. Pirmkārt, samaksa par nacionalizējamo uzņēmēju tika izmaksāta konvertējamā valūtā, ar čekiem ārzemju bankās.⁶⁷⁴ Tas bija visciešamākais nacionalizācijas veids kāds vispār bija iespējams; ja apmaksa tiktu veikta latos, rastos jautājums: ko ar tiem darīt, pat ja to būtu ļoti daudz; konvertēt valūtā un to izvest? Bet legāli tas nebija iespējams. Ieguldit kādā jaunā uzņēmumā Latvijā? Tas nebija iedomājams: minoritāšu uzņēmumi tika nacionalitāti ne tāpēc, lai atļautu tiem atdzimt kādā citā veidā. Valūta, savukārt, pavēra iespējas kompensāciju likt lietā citās valstīs, protams, ja tāda iespēja rastos. Otrkārt, tika atļauts izvest daļu no iekārtām. Treškārt, nacionalizēto uzņēmumu īpašniekiem atļāva atstāt Latviju, ja viņi to vēlējas, un daudzi tieši to arī darīja. Šo triju iezīmju kombinācija ļāva jau minētajam Moševicam iegūt valūtu, izvest daļu iekārtu, izbraukt pašam un Telavivā atvērt tikpat labu šokolādes fabriku “Elite”. Cita lieta, ka Latvija un tās patērētāji neko ieguva no nacionālizācijām – nedz šokolāde, nedz alus nekļuva garšīgāki (tika nacionalizēta A. Soboleviča alus fabrika “Tanheizers” un nosaukta par “Aldari”; jau minētā “Tabaka” 1938. gadā radās, nacionalizējot ebrejiem piederošo fabriku “Asimakis”, kuras produkcija bija bijusi slavēta ar savu kvalitāti). Neskatoties uz nacionalizācijas tīri civilizēto raksturu, ebreju uzņēmējus pārņēma uztraukums; arī Dubins neko vairs nevarēja līdzēt, lai arī viņš centās to darīt; piemēram, 1938. gada janvāra sākumā viņš apmeklēja finansu ministru L. Ēķi, “ar daudzām lietām..”, kā atzīmēja ministrijas ierēdņi.⁶⁷⁵ Viss velti. Te bija vieta latviešu parunai: skrienot no vilka (Bērziņa), viņš uzskrēja lācim (Ēķim). Ministrs neatpalika no Bērziņa korupcijā, taču bija vēl pat daudz lielāks ekonomikas valstiskošanas piekritējs, kurš uzskatīja, ka viss ir jāpakļauj “..sīkai un noteiktu kompetenču reglamentācijai un vadonības principam..”

un, protams, saimniecībā jāvalda „nacionālam garam...”.⁶⁷⁶ 18. janvārī tika pieņemts lēmums nacionalizēt septiņus lielus tekstiluzņēmumus, kuri bija darbojušies ļoti sekmīgi, taču to vienīgā „vaina” bija tā, ka „pamatkapitāls savā vairumā pieder žīdu tautības pilsoņiem”. Nacionalizācijas turpinājās līdz pat Latvijas valsts bojā ejai. Pat Anglijas banka, kura uzmanīgi un vēsi sekoja notikumu gaitai Latvijā, 1939. gada maija pārskatā secināja, ka Latvijas tautsaimniecību vājina absolūtā diktatūra, kura nosaka valsts līdzdalību gandrīz ikvienā rūpniecības un tirdzniecības nozarē un izspiež no tām ārzemniekus un ebrejus.⁶⁷⁷ Vistraģiskākais likteņa pavērsiens tomēr gaidīja nevienu citu kā pašu Andreju Bērziņu. Ebreju uzņēmēji, kuri bija zaudējuši savus uzņēmumus, Latviju atstāja; skaidrs, ka viņi nevarēja iedomāties, ka ar to viņi izglābj savu dzīvību, bet tā tas patiešām bija noticis; arī Bērziņš, protams, nevarēja iedomāties, ka ar savu rīcību (nacionalizāciju) viņš sekmeja viņu izglābšanos. Pat H. Štorhs paspēja atstāt Latviju, pašā okupācijas priekšvakarā, un nokļūt Zviedrijā. Tikai A. Bērziņš palika Latvijā, līdz ar Ulmani, līdz galam un beidza savu dzīvi Gulagā, uz kuriem viņš tika deportēts 1941. gadā.

* * *

Ebreji Latvijas komunistiskajā partijā. 1935. gada nogalē politiskai policijai izdevās gandrīz pilnīgi sagraut LKP un komjaunatnes vadību. Aresti sākās oktobrī un turpinājās līdz 8. decembrim, kad apcietinājumā nonāca pēdējie vadītāji, ieskaitot Elmāru Briedi (Tenis, Saša), komjaunatnes CK priekšsēdētāju (viņu ir vērts atcerēties); policija pamatoti secināja: “Šis apcietināšanas komunistu vadībā ir radījušas ļoti lielu apjukumu, visi sakari ir satrūkuši, un visa vadības darbība ir galīgi paralizēta...”.⁶⁷⁸ Reti kad LKP vēsturē politiskajai policijai bija izdevies iegūt tik ievērojamus informatorus komunistu vidū (“provokatori” – kā paši komunisti viņus sauca); policija nekad neapcietināja visus komunistus, jo pamatoti uzskatīja, ka šādā gadījumā komunistu šūnas no jauna atdzims – komunistiem bija diezgan noturīgs, lai arī neliels, atbalsts iedzīvotāju vidū – un policijai būs jātērē laiks, lai tās atklātu un savervētu jaunus informatorus. Tāpēc policija rūpīgi uzmanīja komunistus un regulāri apcietināja to vadītājus, neļaujot organizācijai atkopties pēc 1935. gada nogales sagrāves. Piemēram, 1936. gada sākumā komunisti mēģināja atjaunot savu darbību Rēzeknē, kur LKP rindās bija arī vairāki ebreji, taču pilnīgi nesekmīgi – tas neizdevās ne Ļevam Plineram Rēzeknes apriņķī, ne Leibam Floram pašā pilsētā.⁶⁷⁹ Maskavā, Kominternē, tika secināts, ka LKP vadības sagrāvē ir vainīgi nevis vienkārši provokatori, bet provokatori – trockisti, kādu, Latvijā, protams, nebija, taču no Maskavas, LKP “tīrīšanai”, 1936. gadā nelegāli tika atsūtīti Jānis Kalnbērziņš un Žanis Spure, kuriem bija jāizķer visi “trockisti”. Latvija, un īpaši – tās cietumi, bija tobrīd drošākā vieta komunistiem, jo, kamēr Kalnbērziņš un Spure meklēja trockistus, Padomju Savienībā sākās lielais terors, t.s. – “latviešu operācija”, kuras rezultātā 1937.–38. gadā tika nošauti vismaz 15 000 latviešu un pilnīgi iespējams, ka šāds liktenis būtu gaidījis arī Kalnbērziņu un Spuri. Lai arī tas nebija genocīds, latvieši cieta smagi, bet viņi nebija vie-

nīgie. Formāli nekad netika īstenota nekāda "ebreju operācija", bet daudzi aizgāja bojā kā "tautas ienaidnieki" un "trockisti", ieskaitot arī Latvijā dzimušos. 1936. gadā tika represēts Daugavpili dzimušais Boriss Morgoliņš, kā "trockists", Dāvids Levinsons – par kontrrevolucionāru anekdošu stāstīšanu par Staļinu; 1938. gadā – Daugavpili dzimušie Ļevs Joffe un Dāvids Rozenbergs – par "trockistisku un pretpadomju darbību", Jelgavā dzimušais M. Verbljinskis – par "fašistisku sazvērestību", Jaunjelgavā dzimušais M. Vassermans – par "pretpadomju darbību armijā", Maksims Merclins – par "spiegošanu Latvijas labā".⁶⁸⁰

Latvijā tikai daži ebreji ieņēma tobrīd kaut cik nozīmīgu vietu LKP darbībā; nevienš nebija ne partijas sekretārs, ne biroja loceklis; Kurzemē, kur dzīvoja daudz ebreju, nevienš no viņiem ne tikai nebija kaut cik ievērojams partijā, bet ebrejus – komunistus vispār bija grūti sameklēt (kāds Šloima Baumanis Tukumā, M. Botanikers Liepājā); Latgalē, kur bija visvairāk ebreju, LKP kopš 1936. gada vadīja vietējais krievs Mihails Juhno. Kad 1939. gada februārī nelegāli sanāca komunistu 26. konference – par kuras darbību un lēmumiem politiskai policijai bija viss zināms – viens ebrejs, frizieris Abo Šperlins tika ievēlēts Centrālajā Komitejā, taču tikai kā CK locekļa kandidāts un viņš nav atstājis ne vismazākās pēdas komunistu nelegālajā darbībā, kura 1939. gadā saņēma jaunu triecienu: politiskā policija bija dažus gadus vērojusi no Maskavas atsūtīto Kalnbērziņa un Spures aktivitātes, un tagad nolēma tām pielikt pirmo punktu: jūlijā sākumā Kalnbērziņš un daudzi citi vadoši komunisti tika apcietināti, tika sagrauta arī partijas laikraksta "Cīņa" tipogrāfija Rīgā, Indrānu ielā. Brīvībā tomēr vēl uz laiku tika atstāts Spure, kurš tagad bija partijas galvenais vadītājs. Viņš nolēma atjaunot "Cīņas" izdošanu. Kas tam bija vajadzīgs? Divas lietas – nelegāla, kaut vai primitīva spiestuve, un kaut vai ar minimālām žurnālistu iemaņām apveltīts komunisti, lai arī idejisko virzību un pat pašus rakstus gatavotu Spure. Viņa rīcībā gandrīz nebija nekādas izvēles: vai nu visi, kas kaut cik prata rakstīt, bija cietumā, vai tie, kuri nebija, nespēja tehniski nodrošināt izdošanu. Tīras nejaušības dēļ bija palicis viens kandidāts, ebreju izcelsmes komunisti Grigorijs Krupņikovs, kurš pirms 15. maija bija izdevis ļoti kreisu, no Kominternes atkarīgu izdevumu "Nord-Ost", 1934. gadā bija oficiāli kļuvis par LKP biedru un bija viens no nedaudzajiem, bet patiešām nozīmīgiem ebrejiem – komunistiem Rīgā (otrs bija bijis *Giršs Rapoportis*, bet tobrīd arī viņš jau bija cietumā). Vēlreiz jāuzsver – Spures izvēlē nebija nekā "ebrejiska": iepriekšējās "Cīņas" tipogrāfijas bija bijušas pilnīgi latviskas, piemēram, visā neatkarīgās Latvijas laikā visilgāk neatklātā un vislabāk tehniski apgādātā tipogrāfija Rīgā, Krāslavas ielā 22, E. Zandreitera vadībā (Latgalē, savukārt, tāda bija bijusi latgalieša S. Zvīdras mājās Makašānu sādžā pie Rēzeknes); tagad nekas nebija palicis pāri, izņemot nelielu spiestuvi, kura bija iekārtota Aristida Briāna ielā 18, ebreju Plavinu dzīvokli – pats N. Plavins bija rakstāmlietu veikala īpašnieks, kas, protams, atvieglāja papīra sagādi. Tur tad arī tika drukāta "Cīņa" no 1939. gada septembrim līdz 1940. gada aprīļa sākumam. Nedz G. Krupņikovs, nedz Plavini, nemaz ne-

runājot par Krupņikova jaunāko brāli, 19 gadīgo Pēteri, nebija nedz avīzes redaktori, nedz politiskās virzības noteicēji – tie bija Spure un LKP CK loceklis Andrejs Jablonskis, kuri bija arī visu rakstu autori; cits vadošs partijas darbinieks, CK biroja loceklis, kurš uzturēja sakarus ar Krupņikoviem un Plaviniem, bija *Pēteris Kurlis (Mazais)* – ievērojamākais politiskās policijas agents visā LKP darbības 20.–30. gados vēsturē; pateicoties viņam, policija zināja praktiski visu par LKP darbību, protams, arī par jauno “Cīņas” tipogrāfiju.⁶⁸¹ Lai ko arī Spure nebūtu rakstījis un lai kā arī Plavini nebūtu centušies nodrošināt tipogrāfijas darbu, komunistiem Latvijā nebija ne mazāko izredžu uz panākumiem pašiem, bez PSRS iebrukuma. 1939. gada oktobrī – novembrī sekoja jauni aresti, un pašam Spurem un G. Krupņikovam arī bija atlicis nedaudz laika brīvībā: 1940. gada 11.–12. aprīlī tika apcietināta gandrīz pilnīgi visa LKP, komjauniešu un citu nelegālo kreiso organizāciju vadība; tika sagrauta “Cīņas” tipogrāfijā un cietumā nonāca gan Spure, gan G. Krupņikovs (un pat Kurlis – lai par viņu nerastos aizdomas). “Cīņai” bija pienācis gals. Brīvībā bija palikuši tikai daži trešā līmeņa LKP aktīvistu – Ī. Vīnholde, J. Salnis, J. Gustsons, A. Kadīks un A. Šperlins – vienīgais ebrejs. Viņi paši agrāk vai vēlāk arī nonāktu Centrālcietumā. “Sociālistisko revolūciju” nebija kam īstenot. LKP vadība pati uzskatīja, ka komunistu skaits tobrīd bija aptuveni 400, no kuriem lielākā daļa – 253 – tagad bija cietumā (Dr. Daina Bleiere, rūpīgu pētījumu rezultātā, ir nākusi pie slēdziena, ka komunistu skaits varēja būt pat mazāks par 400 – tikai 356); precīzs ebreju komunistu skaits nav zināms, taču lai kāds tas arī nebūtu bijis, tas bija burtiski mikroskopisks, salīdzinot ar ebreju skaitu Latvijā. Taču tieši tāpēc, ka nekādu nopietnu draudu no komunistiem nebija, no apcietinājuma tika atbrīvots jau minētais Elmārs Briedis, kurš savu laiku bija nosēdējis; nezināmu iemeslu dēļ Liepājā uz īsu laiku tika apcietināts, bet maija sākumā izlaists brīvībā vietējo komunistu vadītājs *Vilis Ģebelis*, kurš bija visagresīvākais visā partijā un uzskatīja, ka pret aizsargiem un policistiem ir jāizvērs pat individuālais terors.⁶⁸² Neko līdz 17. jūnijam viņš nespēja izvērst un nedz viņš, nedz Briedis, protams, paši uz savu galvu neko nespētu izdarīt, taču pēc 17. jūnija tieši Briedis būs tas, kurš PSRS vēstniecības vadībā organizēs lielās demonstrācijas Rīgā, bet Ģebelis Liepājā patiešām pāris dienas izvērsīs burtisku banditismu un teroru.

Tieši Latvijas okupācijas priekšvakarā Vācija sagrāva Franciju un okupēja Parīzi. Tobrīd Hitleram nebija ne plānu, ne iespēju tūlīt atjaunot agresiju arī Eiropas austrumos, taču Vācijas graujošie panākumi bija viens no galvenajiem faktoriem, kurš noteica Latvijas ebreju noskaņojumu. Tas nebija vienveidīgs, taču bailes no Vācijas laikam vienoja vislielāko ebreju daļu (protams, tās nebija bailes no holokausta – pašam Hitleram tobrīd vēl nebija ieceru totāli iznīcināt ebrejus, nedz ebreji varēja iedomāties, ka kaut kas tāds vispār ir iedomājams) un lika daudziem lūkoties uz PSRS kā potenciālu aizstāvi (piemēram, padomju grāmatas varēja nelegāli dabūt ļoti solidajā E. Etingeres grāmatu veikalā Rīgā, Brīvības ielā)⁶⁸³, neskatoties uz

to, ka Staļins bija uzticams Hitlera sabiedrotais, kuru ebreju liktenis pilnīgi neinteresēja. Simpātijas Padomju Savienībai, kas ne vienmēr nozīmēja arī skaidras simpātijas komunismam vai izpratni par to, ko komunisms var nest ebrejiem, veicināja PSRS šķietamais varenības pieaugums trīsdesmito gadu beigās, taču ebreji pavisam nebija unikāli šādās noskaņās: labi zināms, cik daudzi Latvijas valdošās elites un sabiedrības augstāko slāņu pārstāvji šķebinoši pielida Maskavai kopš 1939. gada rudens, nemaz nerunājot par tiem, kuri bija burtiski savervēti – no lielo honorāru izlutinātā dendijs Viļā Lāča līdz vismaz diviem ģenerāļiem – R. Dambītim un R. Kļaviņam, par kuriem kā padomju aģentiem zināja pats Lavrentijs Berija. Trūcīgākie ebreji, līdzīgi latviešiem un krieviem, idealizēja Padomju Savienību un uzskatīja, ka tur ne tikai nav trūkuma un bezdarba, bet arī antisemitisma. Kreisas idejas kļuva populāras arī ebreju turīgāko aprindu jaunatnē, taču tas bija Eiropas mēroga, un ne tikai ebreju, fenomens: tas bija ideoloģiju laikmets – viss, kas bija labēji orientēts, tika saukts par fašismu, pret kuru vērsās visdažādākā paveida kreisie strāvājumi. Daudzus ebrejus Latvijā, īpaši – jaunatnē, sāka nomākt zināma bezcerības sajūta: no ekonomikas viņu vecākus sāka izspiest valsts un pat tai jaunatnes daļai, kurai būtu jāturpina vecāku uzņēmējdarbība, nākotne nebija droša; izceļot 1939. gadā bija praktiski neiespējams, izņemot ļoti nedaudzajiem un ļoti turīgiem cilvēkiem ar sakariem ārzemēs. Valsts dienests ebrejiem bija pilnīgi slēgts un viņiem neatļāva ieņemt pat sīkus amatus, vajadzīgus arī latviešu sabiedrībai: piemēram, 1939. gada oktobrī kļuva brīva ārsta vieta Valdemārpilī; uz to pieteicās divi ebreju ārsti ar atbilstošu kvalifikāciju, taču tika noraidīti tikai tāpēc, ka ebreji;⁶⁸⁴ to jau patiešām varēja saukt par diskrimināciju.

9. Latvijas valsts bojā eja. Ebreju katastrofa

Lai cik nepatīkami nebūtu bijuši daži Ulmaņa režīma pasākumi, ebreji nebija apdraudēti kā nācija, nemaz nerunājot par draudiem viņu dzīvībai. Tikai pateicoties divu tirānu – Staļina un Hitlera – 1939. gada 23. augusta paktam, kurš pavēra durvis Otrajam pasaules karam, pusotra gada laikā, no 1940. gada jūnija vidus līdz 1941. gada decembra sākumam, Latvijas ebreji piedzīvoja divas okupantu atnestās katastrofas. Pirmā nāca kā padomju okupācijas rezultāts un gandrīz pilnīgi sagrāva ebreju nacionālo dzīvi, bet neaprobežojās tikai ar to: tūkstoši tika aizrauti uz Sibīriju deportāciju gaitā, taču tā vēl neapdraudēja visu ebreju dzīvību. Otrā katastrofa, drausmīgākā, kuru atnesa Staļina bijušā drauga Hitlera okupācija, izdzēsa pāri par 65 000 Latvijas ebreju dzīvības. Lai arī pirmā okupācija, kuru īstenoja Padomju Savienība 1940. gada 17. jūnijā, daudziem ebrejiem, īpaši – okupācijas sākumā, likās kā glābiņš no Hitlera, Staļina nolūkos nebija nest ebrejiem “atbrīvošanu” ne vienā jomā. Pretēji nacistu vēlākajā propagandā apgalvotajam, 17. jūnijā, kad Latvijā no daudzām pusēm ieplūda milzīgas padomju armijas masas, ebreji nebija ne vienīgie tās sagaidītāji, nedz visās vietās, kur parādījās okupantu armija, vispār notika kāda ievērojama tās sagaidīšana.

Viens no galvenajiem virzieniem, no kurienes Latvijā ienāca okupanti, bija austrumu Latvija, caur Latgali, un šeit nevienā vietā nebija vērojami lieli sagaidītāju pūļi. Pat Daugavpili, kas bija paliela pilsēta, stihiski saskrējušo sagaidītāju (nav zināms, vai kāds vispār organizēja krievu armijas sagaidīšanu; šķiet, ka izņemot Rīgu, kur, varbūt kādi padomju aģenti patiešām bija uzkurinājuši tumšo pūli – skat. turpmāk – nekur citur nebija kam arī to organizēt – komunistu vadītāji bija vai nu cietumā, vai tie, kuri bija brīvībā, bija tikpat pārsteigti par krievu ienākšanu, kā visi pārējie iedzīvotāji – ar bezspēcīgajiem Latvijas komunistiem Maskava okupācijas sākumu, protams, nesaskaņoja) skaits bija varbūt kādi 300–400 cilvēki un viņu vidū bija tikai divi vietējie komunisti – ebreji: S. Šalmanis un H. Jefuns (Daugavpili, pilsētā ar pāri par 40 000 iedzīvotāju un ar 11 000 ebreju, vispār uz to brīdi bija tikai 20 – Sic! – komunistu, kuri gandrīz visi sēdēja cietumā)⁶⁸⁵. Citās Latgales vietās sagaidītāju bija vēl mazāk un nevienā vietā viņu vidū nebija tikai ebreji, bet atbilstoši Latgales iedzīvotāju sastāvam bija gan vietējie krievi, gan ebreji, gan latgalieši, iespējams, izņemot tikai poļus, kuru vidū simpātizētāju skaits Maskavai bija vismazākais, kas nenozīmē, ka pat viņu vidū nebija viens otrs samērā redzams komunist (piemēram, *Josifs Borkovskis* Daugavpils apriņķī, kurš bija viens no Latgales komunistu redzamākajiem vadītājiem un kuru partijā bija iesaistījuši nevis ebreji, bet viens no aktīvākajiem vietējiem komunistiem, krievs Stepans Morozovs). Cita puse, no kuras ienāca padomju armija, bija Lietuva, caur Zemgali. Te neliels sagaidītāju pūlis bija tikai Jelgavā un tajā bija redzami nevis vietējie ebreji, bet daži vietējie latviešu strādnieki un pāris nelegālie komjaunieši Jāņa Veiļanda vadībā.⁶⁸⁶ Daudz dramatiskāki, pat traģiskāki notikumi risinājās tikai Rīgā. Vēl pirms pilsētu sasniedza krievu karaspēks, Rīgai pāri demonstratīvi lidoja padomju aviācija, baidot iedzīvotājus. Tikai šīs lidmašīnas – un neko citu – pa Centrālā cietuma logiem vēroja visa ieslodzītā LKP vadība, kurai nebija nekādas nojausmas par to, kas notiek (J. Kalnbērziņš vēlāk savās t.s. atmiņās apgalvoja, ka cietuma administrācija un aizsargi esot gatavojušies noslepkavot – sic! – ieslodzītos komunistus, vai nu tieši kamerās, vai Biķernieku mežā.⁶⁸⁷ Tie, protams, ir fantastiski izdomājumi, taču tāds patiešām bija bijis daudzu latviešu komunistu liktenis nevis “fašistiskajā Latvijā”, bet PSRS). Tie nedaudzie komunisti, kuri bija brīvībā, uzzinot par padomju karaspēka virzienu pa pilsētas ielām, bija vai nu pārsteigti, vai nezināja, ko darīt, vai kā Hanna Skuteļska, ebreju komuniste no Čiekurkalna, kura burtiski zaudēja prātu, sāka skriet pa Čiekurkalnu, kļiedzot: “Biedri, Sarkaņā armija pārgājusi robežu!”⁶⁸⁸ “Revolūciju” tas neaizraisīja un diez vai kāds ievēroja vai pievērsa uzmanību tam, ka viņa bija ebrejiete.

Pa to laiku padomju armija ap pulksten 13 dienā sasniedza stacijas laukumu, kur to sagaidīt sāka pulcēties pūlis, galvenokārt no tuvējās “moskačkas” – proletāriskā Maskavas rajona; neviens no komunistiem nebija organizējis krievu sagaidīšanu, tā laikam bija pilnīgi stihiska (joprojām mums nav autentiskas informācijas par to, vai padomju aģentūra Rīgā nebija pielikusi savu roku pūļa kūdīšanai, taču to nevarētu izslēgt; E. Dunsdorfs

ir rakstījis, ka huligānu ārdīšanas esot noorganizējuši cilvēki no padomju garnizoniem Latvijā;⁶⁸⁹ tas skan ticami, taču neapstridamu liecību par labu tam pagaidām nav). Pūlis nebija tik liels – kaut kur ap 1000–1500, cik ļoti brutāls un agresīvs. Šķiet, ka viss, kas bija netīrs, tumšs un noziedzīgs pilsētā bija saskrējies sveikt okupantus. Policija nebija gaidījusi sadursmi ar tik agresīvu masu, kura laida darbā akmeņus un nažus; 57 policisti tika ievainoti, trīs – sadurti. Visbrutālāk uzvedās piedzēries krievis Fjodors Grigorjevs, kurš agrāk bija sodīts par smagiem kriminālnoziegiem; viņš uzbruka policistiem ar nazi. Tāds pats bija krievis Konstantīns Juhanovs, pazīstams “moskačkas” daudzoņa, kurš sadūra kārtībnieku Arturu Kolkovski; daudzajās krievis Mihails Sivoņa un latvietis P. Garancis, kurš bija četras reizes sodīts par zādzību; no viņiem neatpalika ebreju jauniešs B. Flors, kurš uzbruka policistiem ar akmeni rokās, bet tāpat rikojās arī krievi Mihails Šļapins, Vladislavs Kišura, Feofans Baranovskis un G. Troškovs. Daudzoņu vidū bija krievi, latvieši un ebreji un neviena etniska grupa nedominēja. Pirmie, kurus policija aizturēja, bija divi krievi, viens latvietis un viens ebrejs; vēlāk, kad jau padomju varas laikā sāka noskaidrot, kurš no huligāniem bija “cietis”, šis saraksts ietvēra sevī gandrīz pilnīgi vienādās daļās krievis, latviešus un ebrejus un neuzrādīja nekādu ebreju pārsvaru; vietējie krievi, īpaši – strādnieki no “Kvadrāta”, “Latfin” un citām fabrikām bija daudz redzamāki (F. Kovaļovs, N. Sižovs, A. Hristoforova, A. Brics un citi). Divi no huligāniem ņēma galu haosā, kurš valdīja stacijas laukumā līdz deviņiem vakarā, kad beidzot izdevās ieviest kārtību – tikai pēc tam, kad policijai nāca palīgā armija un aizsargi. Bojā gājušie abi bija krievi: pusaudzis Ilja Tihomirovs bija vecticībnieks, frizieris Pāvils Krišs – pareizticīgais, kurš vēlāk tika uzdots par komunistu⁶⁹⁰, bet diez vai tāds bija (viņa dēls Boriss gan patiešām bija komjauniešs; zīmīgi, ka neviens no tobrīd brīvībā esošajiem komunistiem vēlāk savās atmiņās nav norādījuši, ka viņi ir bijuši stacijas laukumā; piemēram, jau minētais Pēteris Krupņikovs, kurš bija palicis brīvībā pēc brāļa aresta, nebija bijis pat stacijas tuvumā). Pūļa ārdīšanās bija tik šokējoša, ka pilsētā zibens ātrumā par to izplatījās ne tikai ziņas, bet, protams, arī baumas, un lai arī ebreju – galvenokārt, “moskačkas” jauniešu, skaits nebija bijis nedz liels (bet viņu uzvedība, bez šaubām, bija brutāla), nedz viņi nomāca krievu vai latviešu daudzoņu skaitu, nemaz nerunājot par to, ka neviens kaut cik solīds ebrejs pat nebija bijis notikumu tuvumā, taču tieši par ebrejiem sāka runāt visvairāk, un to veicināja ne tikai baumu iracionālā daba, antisemitiskie aizspriedumi, bet arī komunistiskā prese, kura sāka brīvi iznākt pēc dažām dienām (skat. turpmāk) un sāka attēlot bojā gājušo Krišu – kurš bija nejaušības vai viņa paša huligānisma upuris – kā policistu apzinīga šovinisma rezultātā aukstasinīgi nobendētu; šādas “versija”, protams, rupji aizskāra jebkura godīga cilvēka jūtas.

Nākamajā dienā, 18. jūnijā, visā Latvijā valdīja pilnīgs klusums; policija un armija kontrolēja stāvokli visās valsts malās; nekur nebija nekādu nemieru, taču šīs dienas vakarā Rīgā no Maskavas ieradās okupētās Latvijas vietvaldis Andrejs Višinskis. Tagad viņš un tikai viņš noteica to, kas

notika Latvijā. Uz divām dienām – 19.–20. jūnijā – par jaunu nemieru centru kļuva Liepāja, kur vietējais komunistu vadītājs V. Ģebelis saorganizēja 200–300 cilvēku lielu pūli, kurš burtiski ārdījās pilsētā; tajā bija arī ebreji; Ģebeļa banda rīkojās kopā ar Liepājā izvietotajiem padomju karavīriem;⁶⁹¹ arī Liepājā tūlīt sāka parādīties antisemitiski noskaņojumi. Šādu bandītismu PSRS konsulāts Liepājā un vēstniecība Rīgā pieļāva – tiesa, tikai uz pāris dienām – lai demoralizētu latviešus un iebaidītu Ulmani. Turpmāk stāvokļa noteicēji okupētajā Latvijā nebija pat t.s. Tautas valdības – kuru Višinskis izveidoja 20. jūnijā – locekļi, tobrīd vēl tikai astoņi, no kuriem neviens ebrejs; noteicēji nebija arī komunisti, kuri 21. jūnijā tika izlaisti no ieslodzījuma; noteicēji bija ļaudis PSRS vēstniecībā. Tomēr 21. jūnijs būtiski pastiprināja antisemitiskas noskaņas. Šajā dienā, vēl pirms ieslodzīto komunistu atbrīvošanas, PSRS vēstniecības vadībā tie daži komunisti, kuri bija brīvībā – īpaši – sens padomju drošības dienestu aģents un nākamais PSRS Valsts Drošības dienesta pulkvedis, jau minētais Elmārs Briedis – noorganizēja pirmo lielo demonstrāciju okupētajā Rīgā. Skaidrs, ka vēlākajā padomju literatūrā sastopamais skaitlis – 100 000 demonstrācijas dalībnieku – ir liels pārspīlējums: tobrīd Rīgā bija pats lielākais ap 400 000 iedzīvotāju, taču skaidrs, ka dalībnieku bija daudz, varbūt pat daži desmiti tūkstoši, un šoreiz jau daudz vairāk arī ebreju. Iesākās t. s. demonstrāciju laiks – protams, komunistu un padomju aģentūras kontrolētu demonstrāciju laiks, kura nelāga iezīme bija tagad tā, ka daudzi ebreji – protams, nekad ne visi (piemēram, Latvijai –lojālais M. Dubins bija šokēts, redzot ebreju jauniešus demonstrantu rindās), kļuva redzami uz ielām un tieši tas, kas bija redzams, noteica nostājas pret ebrejiem pasliktināšanos. Sāka veidoties ļoti būtiska pretruna: kā mēs redzēsim tālāk, ebreju loma okupācijas varā, īpaši – LKP, būs pavisam nenozīmīga, taču nostāju pret ebrejiem noteiks nevis tas, kādas reālas funkcijas viņi pildīs okupācijas režīmā, bet iedomas, baumas, kā arī redzētais demonstrācijās, kurās, protams, bija arī ļoti daudz latviešu un krievu – piemēram, 21. jūnijā Daugavpili galvenie runātāji mītiņos bija krievs M. Juhno, ebrejs I. Boroks un polis J. Barkovskis.⁶⁹² Daļa no ebreju jauniešiem bija patiešām pārāk dedzīgi demonstranti, taču šķiet galvenais bija tas, ka nekad līdz šim liels ebreju skaits uz ielām nebija redzams un tas, ko latvieši un krievi bija gatavi pieņemt attiecībā uz sevi – piedalīšanos demonstrācijās, pielīšanu – pilnīgi neizbēgamu kaut vai izdzīvošanās dēļ, sadarbošanos ar okupantiem (ieskaitot to, kuru veica ļoti augsti iepriekšējas varas pārstāvji) un kaut vai vienkāršu pielāgošanos, viņi nebija gatavi pieņemt attiecībā pret ebrejiem.

Demonstrācijas patiešām daudziem sagrozīja galvu. Rīgā laikā līdz augstam, kad okupanti tās pārtrauca tikpat pēkšņi kā atļāva, notika sešas lielas demonstrācijas.⁶⁹³ Īpaši līdz t.s. Tautas Saeimas vēlēšanām galvenie lozungi tajās bija patiešām diezgan pievilcīgi ne tikai daļai no latviešiem (“demokrātija”), bet jo īpaši – minoritātēm, kurām tika ciniski un bezkauņīgi solīta gandrīz vai paradīze – pilnīga līdztiesība, visu iespēju nodrošināšana, darbs, maize, kultūra un viss cits, ko tik PSRS vēstniecībā nebija

izdomājuši. Laikam daļai no ebrejiem, īpaši – kreisāk vai vienkārši prokrieviskāk orientētiem, vai trūcīgākiem, tas izklausījās samērā pievilcīgi. Otrā demonstrācija Rīgā notika jau 23. jūnijā, kad tika apbedīts P. Krišs; tās laikā komunisti jau bija pavisam bezkaunīgi un pat apgalvoja, ka 17. jūnija upuru skaits ir bijis lielāks: “policija un aizsargi slepus aizveduši un apbedījuši vairākus biedrus”;⁶⁹⁴ tie bija pretīgi meli: bija sācies ne tikai organizēto demonstrāciju, bet arī lielo melu laiks (īpaši tika apmelota Latvijas armija, kurā it kā esot valdījis briesmīgs antisemitisms; lai arī antisemitiski noskaņojumi armijā bija bijuši,⁶⁹⁵ tie pat attāli nelidzinājās tiem briesmu stāstiem, ar kuriem pildījās komunistiskā prese). Tas, ko tagad cilvēki dzirdēja vai lasīja, varēja tikai pastiprināt negatīvus noskaņojumus pret ebrejiem un, no otras puses, iedvesmot ebrejus uz vēl lielāku aktivitāti. 22. jūnijā, pirmajā “Cīņas” legālajā numurā, tika uzsākta bojā gājušās neatkarīgās Latvijas nomelnošana – tā tika raksturota kā radikāla šovინisma zeme; turpmāk apmelojumi kļuva arvien intensīvāki, tai skaitā – jaunos partijas izdevumos, par kuru redaktoriem tika iecelti arī no cietuma atbrīvotie ebreju komunisti. Pirmais no tiem bija laikraksts “Proļetarskaja Pravda”, kurš sāka iznākt 24. jūnijā kā LKP Rīgas komitejas orgāns un par kura redaktoru tika iecelts Grigorijš Krupņikovs (skaidrs, ka visi preses izdevumi bija pilnīgā Žaņa Spures, kurš tobrīd bija atbildīgais par ideoloģiju LKP Centrālajā Komitejā, un arvien lielākā skaitā no PSRS iebraucošajiem latviešu komunistiem, ar īstu staļinisma pieredzi, kontrolē); Bubi Ceitlins, labēji un antikomunisti orientētais Rīgas ebrejs un notikumu aculiecinieks, pamatoti uzsvēra, ka “Proļetarskaja Pravda” veicināja kreisi noskaņoto ebreju vēl tālāku radikalizēšanos, kas, neizbēgami, pastiprināja antisemitismu.⁶⁹⁶ Turpinājās arī demonstrācijas un mītiņi; dažviet Latvijā – taču ļoti reti kur – ebreji bija redzami aktīvāko mītiņu runātāju vidū, taču nekad ne vieni – piemēram, Rēzeknē 26. jūnijā runāja M. Lifšics un latvietis J. Siliņš.⁶⁹⁷ (Rēzeknē, tāpat kā ikvienā citā vietā, bija ne tikai komunisti, ieskaitot ebrejus, kuri uzgavilēja okupantiem, bet arī tie, kurus pārņēma bailes – tie bija bijušie politiskās policijas informatori, “provokatori”, piemēram, viens no Rēzeknes nedaudzo komjauniešu vadītājiem Morduhs Kopmams, kurš bija bijis informators kopš 1938. gada.⁶⁹⁸ Nav grūti iedomāties, kāds liktenis viņu gaidīja.) Īpaši dāsni solījumi tika izdalīti minoritāšu jaunatnei – tieši tai iedzīvotāju grupai, kura bija jau demonstrējusi lielu nesavaldību un tagad tika iedvesmota uz vēl lielāku: 26. jūnijā Latvijas Demokrātiskās Jaunatnes Savienība (faktiski – komjaunatne) paziņoja, ka ir nepieciešams “..likvidēt visus ie-robežojumus un spaidus nelatviešu jaunatnei.”⁶⁹⁹ Tas jau sāka likties par daudz pat latviešu strādniekiem un tieši šajā pat dienā, mītiņā Vefā, kurā runāja viens no LKP vadītājiem F. Deglavs, viņam nācās dzirdēt arī negatīvu nostāju pret ebrejiem, kuriem “..tagad būšot visa vara.”; “Cīņa”, savukārt, todien atzīmēja, ka “..reakcijas dienderi vēl mēģina aizskart citu tautību iedzīvotājus, sevišķi židus.”⁷⁰⁰ Ebreju komunistu un komjauniešu – lai cik neliels arī nebūtu bijis viņu skaits – turpmākā darbība tikai vairoja šādus noskaņojumus.

26. jūnijā apkaunojošu dienu piedzīvoja majestātiskais Ebreju klubs Rīgā, Skolas ielā, kuru bija uzcēlušī ebreju uzņēmēji un kurš bija bijis solidas pilsoniskas publikas pulcēšanas centrs. Tagad tajā simtos saplūda cita publika – radikālā, kreisā ebreju jaunatne, kuras lielo mītiņu uzrunāja Boruhs Berkovičs, viens no LDJS vadītājiem, kurš arī bija atbrīvots no cietuma. Viņš ne tikai bez mēra slavināja Staļinu un padomju armiju kā “atbrīvotājus”, bet arī agresīvi uzbruka gandrīz visiem ebreju strāvotajiem, bez šaubām, pirmkārt “Agudai”, kura kļuva par pirmo represiju upuri (tās dienas laikraksts “Haint” tika nekavējoši slēgts; nedaudz ilgāk izdzīvoja nedēļas laikraksts “Unzer Vort”, kurš nebija “Agudas” pārziņā, taču, protams, arī nederēja okupācijas režīmam), cionistiem – revizionistiem un Betaram, kuriem viņš piedraudēja: “..revolucionārā jaunatne necietis kontrrevolucionāru organizāciju pastāvēšanu.”, un cionistiem kā tādiem, pat ne tikai labējiem: “...sapnis par Palestīnu nav nekas vairāk par sapni, atbrīvosim sevi no cionisma romantisma.”⁷⁰¹ Turpmākajās dienās ebrejus sāka “atbrīvot” ne tikai no “romantisma”. 27. jūnijā tika slēgts krievu–ebreju izcilais laikraksts “Segodnja”, kuru, pat pēc nacionalizācijas 1939. gada oktobrī, tās redaktors Izraels Teitelbaums bija centies uzturēt pienācīgā līmenī; vardarbīgi bija beidzies vesels laikmets krievu – ebreju kultūrā Latvijā. Uz pāris dienām slēgto izdevumu aizvietoājama nožēlojama avīze “Russkaja Gazeta”, bet jūlija sākumā – skat. turpmāk – sāks iznākt pilnīgi komunistisks izdevums “Trudovaja Gazeta.”⁷⁰² 1. jūlijā sāka iznākt pirmais tieši ebreju dienas laikraksts, jidišā, “Kamf” (“Cīņa”); to rediģēja ļoti kreisais žurnālists M. Šacs – Aņins, kurš pilnīgi pamatoti laikrakstu raksturoja kā LKP izdevumu.⁷⁰³ Cīņa tika izvēsta pret visiem komunistu pretniekiem, taču visvairāk cietā “Aguda” un personīgi Dubins, kurš tika pakļauts brutāliem uzbrukumiem. Lai arī komunisti paši uzskurināja kreiso ebreju aktivitātes, 2. jūlijā LKP CK bija spiesta atzīt, ka Latvijā pieaug antisemitisms,⁷⁰⁴ bet “Cīņa” šajā pašā dienā publicēja rakstu, kurš skanēja kā rīkojums: “Antisemitisma radziņi jāaplauž”; Šacs – Aņins, savukārt, 2. jūlijā rakstīja, ka tikai “indīgais šovīnisms” mēģina smacēt “lielo revolūciju”, kura notikusi Latvijā (iespējams, viņš bija viens no pirmajiem, kurš sāka runāt par “revolūciju”; citi tobrīd runāja tikai par “atbrīvošanu”, kuru veikusi padomju armija).⁷⁰⁵

“Aplauzt radziņus vai izkļiedēt tvanu” nebija tik viegli izdarīt, jo pati LKP vadība, īpaši – tobrīd par ideoloģiju atbildīgais sekretārs Žanis Spure – turpmākajās divās nedēļās līdz t.s. Tautas Saeimas vēlēšanām darbojās tieši pretējā virzienā. Odozī “Russkaja Gazeta” tika slēgta (komunisti laikam nebija zinājuši, ka daži krievu žurnālisti, kuri bija iecelti tās vadībā – piemēram, Jurijs Rževskis, bija bijuši radikāli antisemīti un pat “Cionas protokolu” popularizētāji) un tika nolemts atvērt jaunu avīzi – “Trudovaja Gazeta”, par kuras redaktoru tika iecelts ebreju komunistis Giršs Rapoportš – neviens cits vairs nebija sameklējams: “Segodnja” žurnālisti bija atlaisti, daži citi bija bijuši vēl “kontrrevolucionārāki”, bet nedaudzie krievu komunisti bija pilnīgi neizglītoti pat komunistiskajai presei. Taču Rapoportš ne uz mirkli netika atstāts nepieskatīts, īpaši – pirms “vēlēšanām”, kad krieviem

un ebrejiem bija jāsola viss, ko tik varēja iedomāties. Par viņa galveno pie-skatītāju – redaktora vietnieku – tika iecelts no PSRS atsūtītais latviešu komunistis Pēteris Valeskalns, kuram – līdzīgi atsūtītajiem Arvidam Pelšem, Kārlim Pugam un citiem – bija izcila pieredze komunistiskajā propagandā gandrīz divdesmit gadu garumā (un arī dienestā čekā, no 1918. līdz 1921. gadam)⁷⁰⁶. Te ir uzskatāmi redzams tas veids, kā tika īstenota okupācijas politika: jebkurā amatā blakus vietējam komunistam vienmēr atradās kāds no t.s. vecajām republikām atsūtīts latvietis (vēlāk – arī krievi), kurš bija īstais stāvokļa noteicējs, kuru, savukārt, kontrolēja – jūlijā – PSRS vēstniecība un Andrejs Višinskis un tikai tad – LKP CK (pat pēc Višinska aizbraukšanas jūlija otrajā pusē Latvijā palika bijušais PSRS sūtnis Vladimirs Derevjanskis, kurš tagad darbojās kā galvenais vietvaldis – VK(b)P CK un PSRS Tautas Komisāru Padomes pilnvarotais Latvijas PSR). Jau ar pirmo “Trudovaja Gazeta” numuru 3. jūlijā Rapoports un Valeskalns sludināja to, kas varēja tikai radikalizēt kreisos ebrejus un noskaņot negatīvi pret viņiem latviešus: neatkarīgā Latvija tika nosaukta par “mežonīga šovinisma” iemiesojumu, pielīšana “atbrīvotājiem” – Sarkanajai Armijai – bija šķebinoša, bet tieši tāda pat kā latviešu presē; visi lasītāji tika aicināti uz cīņu par “tautas varu”.⁷⁰⁷ Nav brīnums, ka bija arī tādi, kuri sekoja šiem aicinājumiem, demonstratīvi un pat agresīvi uzvedās uz ielām uz izraisīja atbildes reakciju; pat neatkarīgai Latvijai vienmēr lojālais Liepājas rabīns Ārons Nuroks bija spiests 4. jūlijā tikties ar “tautas valdības” vadītāju Augustu Kirhenšteinu un iekšlietu ministru V. Lāci un lūdza viņus novērst antisemitiskos incidentus un saņēma no viņiem solījumus to darīt.⁷⁰⁸ Šķiet, ka fizisku sadursmju turpmāk patiešām nebija, taču antisemitiskas noskaņas nepazuda. Piemēram, mītiņā Ilūkstē, kura laikā tika “vēlēta” vietēja pašvaldība, vispirms tika ievēlēti četri krievi, viens polis, bet kad parādījās priekšlikums dot vienu vietu arī ebrejam (vienkāršam kurpniekam), ievēlētie krievi un polis sāka pret to aktīvi protestēt, pat saucot – “židus nost”, un viņus atbalstīja lielākā daļa mītiņa dalībnieku.⁷⁰⁹ Lai arī ebreju – tāpat kā latviešu – vidū patiešām bija tādi, kuri naivi cerēja, ka Latvijā būs kreiss, demokrātisks – bet ne komunistisks – režīms, kurš likvidēs nacionālo netaisnību, no kuras Ulmaņa režīmā viens otrs arī bija cietis – lai arī nekad ne tādā apjomā, kā to tagad apgalvoja komunistu prese, ebreju – atkal, tāpat kā latviešu – vidū bija arī tie – komunisti un komjaunieši, kuri pavisam nebija naivi; 7. jūlijā mītiņā Daugavpilī aktīvi piedalījās viens no viņiem, komjaunietis Mihails Farbtuhs,⁷¹⁰ kurš jau burtiski šajā laikā sāka strādāt okupācijas režīma drošības dienestā un nākotnē kā čekists veiks smagus kriminālnoziedzumus, par kuriem tiks tiesāts – diemžēl gandrīz vai vienīgais – Latvijā pēc neatkarības atgūšanas 1991. gadā.

14. jūlijā, dienā, kad sākās “vēlēšanas” Saeimā, “Kamp” iznāca ar milzīgu virsrakstu – “Par lidztiesību un antisemitisma iznīcināšanu”; par brīnumu, ilūzijām vai pārliekai pielāgošanas tieksmei bija pakļāvusies pat neliela labējo cionistu – revizionistu grupa; jau 12. jūlijā studenti no “Hasmonea” savā sapulcē “pieņem rezolūciju ar kuru visiem biedriem aktīvi jāpiedalās Sa-

eimas vēlēšanās, nododot savas balsis par "Darba Tautas bloku"⁷¹¹; 14. jūlijā daži revizionisti uz to pašu aicināja komunistiskās "Kampf" slejās⁷¹² – traģiskāku naivumu bija grūti iedomāties: pēc nepilnām trīs nedēļām, kad okupantiem izlikties vairs nebija nepieciešams, padomju vara pasludināta un Latvija iekļauta PSRS un sāksies nepārtrauktu arestu vilnis, tieši cionisti – revizionisti būs to pirmie upuri (skat. turpmāk); skaidrs, ka vēl lielākas ilūzijas bija kreisajiem cionistiem – sociālistiem, kuri "Cīņas" 11. jūlijā slejās nozākāja bijušo Ulmaņa valdību par "šovinistiski – fašistisku" un aicināja balsot par "Darba bloku". Tas, ko tobrī varēja prasīt no ebrejiem, latviešiem, no ikviena, bija vienkārši paklusēt, kas tomēr izrādījās par neizpildāmu prasību – visas avīzes bija pilnas ar apsveikumiem Kirhenšteinam un "demokrātijai" un apsveicēju pirmajās rindās bija mūžīgi aktīvās Anna Rumane – Keniņa, Ivande Kaija, Aspazija un citi pilsoniski darbinieki. Tiklīdz "vēlēšanas" bija garām un tikai divi ebreji bija kļuvuši par deputātiem pilnīgi bezspēcīgajā "parlamentā" (komunists no Daugavpils F. Fridmans un Rīgas ārsts M. Jofe, kurš kļuva arī par vienīgo ebreju – komisāra (veselības) vietnieku – augstāk neviens ebrejs nenokļuva) un okupētā Latvija kļuva par padomju Latviju, tā kampaņa par cīņu pret antisemitismu strauji zaudēja apgriezienus un izdzisa (dažreiz antisemitisma temats vēl tika pieminēts, bet jau diezgan klusi)⁷¹³; sākās lielo nacionalizāciju un fiziska terora laiks. Ilūzijas, ja kādam bija bijušas, bija jāapglabā ("Padomju vara solīja bagātos padarīt par nabagiem, bet nabagus par bagātiem. Pirmo solījuma daļu tā patiešām ir izpildījusi", drūmi jokoja ebreji). Ebreju organizāciju slēgšana notika ļoti strauji: citu starpā 23. jūlijā tika slēgta Latvijai lojālā, patriotiskā Židu tatutības Latvijas atbrīvotāju biedrība; no darba tika atlaisti daudzi skolotāji, bet palikušos sāka enerģiski ideoloģiski "audzināt": 29. jūlijā Rīgā, Ģertrūdes ielā 18, tika atvērti pirmie kursi – "lai ievadītu ebreju skolotāju piekanošanos laikmeta garam..."

Nedz t.s. tautas Saeimai, nedz Ministru kabinetam (vēlāk – Tautas komisāru padomei) nepiederēja īstā vara; cik nu var runāt par "varu" Latvijā (vara bija tikai Maskavai) tad tā, Maskavas kontrolē, piederēja LKP CK, kur ebrejiem nebija pilnīgi nekādas teikšanas. Laikā no 30. jūnija līdz oktobrim partiju vadīja CK sekretariāts, kurā bija tikai četri locekļi un, protams, neviens nebija ebrejs; oktobrī sekretariātu aizvietoja birojs septiņu cilvēku sastāvā, kur atkal nebija neviena ebreja, bet bija, piemēram, Iekšlietu Tautas komisārs Alfons Noviks – galvenais sarkanā terora vadītājs (vēlāk nāca klāt vēl divi krievi, no Baltijas kara apgabala). Decembrī, LKP 9. kongresā – kura delegātu vidū ebreji bija tikai 7,6% – tika ievēlēta jauna Centrālā komiteja, kurā ebreju bija vēl mazāk, nekā kongresa delegātu vidū – no 35 CK locekļiem tikai viens bija ebrejs – jau minētais Giršs Rapoports. Zemākā līmenī partiju un okupēto Latviju kopumā sākumā pārvaldīja 8 komunistu apgabala organizācijas: Rīgas, Daugavas, Latgales, Malienas, Vidienes, Ventspils – Tukuma, Zemgales un Lejaskurzemes un nevienu no tām, pat ne Latgales, nevadīja ebrejs (Latgales organizāciju vadīja R. Neilands). Tikai divu mēnešu laikā – jūlijā un augustā, kad, partijas struktūra vēl nebija

sakārtota, Rīgas organizācijā bija redzami daži ebreji: no 10 pilsētas rajonu organizācijām, ebreji vadīja trīs – M. Gurevičs (2. rajons), H. Skuteļska (3. rajons) un A. Šperlins, kurš bija iecelts par 8. rajona vadītāju, pašā pilsētas centrā un viņa pārziņā bija arī Latvijas Universitāte, Konservatorija un Mākslas akadēmija.⁷¹⁴ Tas patiešām bija burtiski odiozs LKP CK lēmums – Latvijas intelligences centros, kur komunistu gandrīz vispār nebija, komunistu ideoloģiju bija jāievieš neizglītotam frizierim (par laimi, jau bija sākušās vasaras brīvdienas un laikam reti kurš viņu redzēja). Diemžēl tas vēl nebija viss, kas bija jāpiedzīvo izcilajām augstskolām (skat. turpmāk). Taču pat šāds stāvoklis nebija ilgs: 6. septembrī Rīgas organizācija tika pārkārtota, desmit rajonu vietā tika izveidoti trīs un neviens no minētajiem ebrejiem savu amatu nesaglabāja (pat Maskavas rajonu vadīja krievs Makars Jakovļevs, bet ebrejam Mejeram Skuteļskim iedeva tikai otrā sekretāra amatu; H. Švarca bija Pārdaugavas rajona komitejas nodaļas vadītāja – diezgan zems amats); faktiski Rīgas organizāciju vadīja no PSRS atsūtītais Kārlis Pugo (viņa dēls Boriss vadīs Valsts Drošības Komiteju un LKP okupētajā Latvijā 1980. gados, ņems dalību 1991. gada augusta pučā PSRS un pēc tā izgāšanās ies bojā mīklainos apstākļos, it kā izdarot pašnāvību).

Septembrī okupētajā Latvijā bija 19 apriņķa un 4 pilsētu partijas organizācijas un ebreju skaits to vadībā bija ļoti mazs. H. Skuteļska tika “izsūtīta” no Rīgas uz Latgali, kur laikam tik neizglītota persona tika uzskatīta par pieņemamāku – viņa tika iecelta par Ludzas apriņķa sekretāri, taču pat šajā amatā viņa nebija vienīgā – cits sekretārs bija vietējais latgalietis V. Rubuls (nacistu okupācijas laikā tika tendenciozi vākti materiāli, lai pierādītu “žīdu – komunistu” varu Ludzā, bet praktiski nekas netika savākts – bez Skuteļskas tikai kāda cita ebrejiete Černobrova bija vadījusi pionierus, kuriem “varas”, protams, nebija, taču komjauniešus jau vadīja vietējā krieviete Anna Lomonosova, bet iestādes, kurām patiešām bija vara – vietējo valsts drošības nodaļu, miliciju, tiesu, prokuratūru – vadīja tikai vietējie latvieši, latgalieši, krievi un no PSRS atsūtītie krievi). Varētu iedomāties, ka ebreju komunistu bija daudz Daugavpilī, taču tie atkal būtu lieli maldi: 1940. gada oktobrī, kad partijā jau stājās līdzskrējēji un kad jau nepārtraukti iebrāuca komunisti no PSRS, Daugavpilī bija tikai 51 – ! – komunisti, no kuriem 20 bija ebreji; relatīvi tie bija 40% no pilsētas komunistiem, bet absolūtos skaitļos tas bija aptuveni 0,2% no pilsētas ebrejiem; būtu jābūt apveltītiem ar milzīgu fantāziju, lai teiktu, ka ebreji “masveidā” stājās partijā. Daugavpils pilsētas komitejā patiešām 2. sekretārs bija ebrejs – jau minētais F. Fridmans, bet – ne vairāk; krievu tanku apsveicējs 17. jūnijā H. Jefuns, G. Fridmane un vēl kāds V. Kurs vadīja nodaļas komitejā; M. Aršs bija LKP CK instruktors, V. Beķers – Jēkabpils apriņķa komitejas instruktors; Sarkanajā palīdzībā aktīvi bija N. Rauhmanis un L. Vulfsons, taču praktiskas varas šai organizācijai nebija un to vadīja latvietis A. Nurža. Ābrams Genkins vadīja nodaļu Cēsu rajona komitejā, I. Kacs – nodaļu Tukuma apriņķa komitejā. Bet tas arī laikam bija gandrīz viss – visas padomju Latvijas partijas komiteju mērogā.⁷¹⁵

Vienīgā vieta, kur patiešām izveidojās diezgan odiozs stāvoklis – ne ebreju komunistu skaita, nemaz nerunājot par ietekmi, bet viņu redzamības dēļ – bija Latvijas Universitāte, kurā mācību gads sākās 1940. gada 1. oktobrī. Nevienš ebrejs neieņēma nevienu kaut cik iespaidīgu, pat ne otršķirīgu amatu Universitātes pārvaldē; tie bija nodoti pat ne vietējiem latviešiem – komunistiem, bet no Krievijas atsūtītajiem. Par pirmo padomju okupācijas perioda rektoru tika iecelts iebrāukšais Jānis Paškevics, kurš no 1918. līdz 1931. gadam bija dienējis Sarkanajā armijā kā politiskais darbinieks; nedaudz vēlāk viņu nomainīja Jānis Jurgens, kurš bija komunistu kopš 1919. gada un P. Stučkas režīmā bija strādājis arī čekā un revolucionārajā kara tribunālā Viļņos un vēlāk bija beidzis Komunistiskās audzināšanas akadēmiju Maskavā – tieši šāda biogrāfija bija visderīgākā jebkuram amatam padomju Latvijā (zīmīgi, ka līdz pat 1987. gadam – veselus 47 gadus! – izņemot trīs vācu okupācijas gadus, par LU rektoriem bija tikai t.s. Krievijas latvieši; no 1944 līdz 1949. gadam tas bija Matvejs Kadeks, tad atgriezās Jurgens, kuru 1962. gadā nomainīja Valentīns Šteinbergs, kuru, savukārt, Visvaris Millers). Universitātes partijas organizāciju arī vadīja tikai Krievijas latvieši – pirmais Universitātes partorgs bija A. Blūmfelds, kuru 1941. gada maijā nomainīja Sarkanās profesūras institūta absolvents J. Āboliņš; partijas birojā bija tikai latvieši.⁷¹⁶ Visā Universitātē komunistu skaits bija nožēlojami mazs – pat ņemot vērā iebrāukušos latviešus – komunistus uz mācību gada sākumu tas bija tikai 38 biedri un līdz 1941. gada 5. aprīlim pieauga tikai par 11 cilvēkiem – Universitātē pie partijas komitejas rinda nestāvēja. Tas radīja lielu problēmu: kā izveidot partijas pirmorganizācijas fakultātes? Lai arī Universitāte bija plaši atvērusi durvis bijušajiem pagrīdniekiem – lai kādas arī nebūtu viņu zināšanas, komunistu vienalga bija ļoti maz, taču strauji bija pieaudzis ebreju studentu skaits – 1940. gada 1. jūlijā, mācību gadu beidziet, viņi sastādīja 6,8% no studentiem, bet 1940. gada rudenī jau 10,9, bet 1941. gada pavasarī – 12,6% – tāpat, skaits bija gandrīz divkārtšojies, lai arī nekad nepārsniedza ebreju studentu skaitu 30. gadu sākumā, demokrātijas posmā. Izaugsme bija tomēr ļoti uzskatāma, bet vēl uzskatāmāks bija stāvoklis ar fakultāšu partijas sekretāriem. Universitātē bija 12 akadēmiskas vienības: 10 fakultātes un anatomikums un Universitātes slimnīca; atcerēsimies, ka 1940. gada 1. oktobri komunistu skaits LU bija 38 – vidēji pa trīs komunistiem uz akadēmisko vienību; burtiski niecīgs skaits. Taču tā nu bija iznācis, ka Universitātes partijas komiteja ieņēma ebrejus – komunistus par partorgiem 6 akadēmiskās vienībās – pusē no visām (Mehānikas fakultātē – Harijs Natansons, Juridiskajā – Kalmans Gincburgs, Ķīmijas – Avigdors Lifšics, Vēstures un filozofijas – Zāmuels Levitāns, Anatomikumā – Zāmuels Hisins, Slimnīcā – Bērs Kalpaks).⁷¹⁷ Nekādas reālas varas viņiem, protams, nebija – tā piederēja rektoram un LU partorgam, taču viņi kļuva redzami padomju varas pasākumos, kur tieši viņiem bija jāsaaka komunistiskas runas, kuras patiešām kaitināja studentus un darbiniekus, taču to pašu, protams, teica arī pārējie partorgi – latvieši un viens krievs. Lai kā tas arī nebūtu bijis, seši partorgi – ebreji varēja veicināt

antisemitisma pieaugumu daudz lielāku, nekā mazais skaitlis seši liktu domāt.

Atšķirībā no okupētās Lietuvas Latvijā ebrejiem bija daudz mazāka loma komunistiskās ideoloģijas uzspiešanā. Komunistiskajā presē stāvoklis bija sekojošs: uz 1941. gada sākumu Latvijā bija 18 komunistu izdevumi: 15 laikraksti un 3 žurnāli, bet ebreju skaits to vadībā bija pat samazinājies. 1940. gada vasarā ebreji rediģēja divus izdevumus (nerunājot par "Kampf", kura, kā jau rakstiju, iznāca jidišā, tāpat kā vēlāk žurnāls "Ufboi" – "Jauncelsme" – skaidrs, ka šos izdevumus lasīja tikai tie, kuri pārzināja jidišu – tā tad, tikai ebreji un, protam, pat ne visi; ne latviešus, ne krievus šie izdevumi ideoloģiski ietekmēt nevarēja) – jau minēto "Proletarskuju Pravdu" (G. Krupņikovs) un "Trudovoju Gazetu" (G. Rapoportis), bet vienā izdevumā – dienas laikrakstā "Sarkanais Kareivis", kurš iznāca no 1940. gada 1. septembra un formāli nebija partijas izdevums (tā nosaukums bija tipisks Staļina režīma apstēstībai ar slepenību – "Sarkanarmijas N. daļas laikraksts") redaktora vietnieks (bet – ne redaktors) bija ebreju komunisti Mavriks Vulfsons („Redaktors bija no Krievijas ieradies latvietis Alfrēds Balodis. Jau pirmajā sarunā viņš man piekodināja, ka katrā ievadrakstā jācenšas 15–17 reizes dažādos locījumos pieminēt J. Staļina vārdu – tas esot ļoti svarīgi raksta kvalitātei... jau drīz pārliecinājos, cik uzmanīgi redaktors lasa ievadrakstus, ar pirkstu pavadot katru vietu, kur minēts dižā Staļina vārds.”), tā savās atmiņās rakstīja Vulfsons; tas skan diezgan ticami, lai arī ar Vulfsonam raksturīgo tieksmi uz pārspilējumiem – 17 reizes diez vai Staļins tika pieminēts katrā ievadrakstā).⁷¹⁸ Tas arī bija viss (ebreju komunisti nevadīja pat laikrakstu Latgalē "Latgalskaja Pravda", kurā no PSRS iekšienes atsūtītie daži ebreju žurnālisti vadošos amatos parādīšies tikai pēc kara), bet 1940. gada rudenī ebreju skaits kļuva vēl mazāks, jo G. Krupņikovs savu amatu zaudēja: visi laikraksti, un ebreju komunistu vadītie jo īpaši, tika uzmanīgi pieskatīti un neviens cits kā Iekšlietu Tautas komisārs A. Noviks secināja, ka Krupņikovs redaktora amatam neder, jo bija izrādījies pārāk "ebrejisks" – no 35 redakcijas darbiniekiem 24 bija ebreji, pie tam – viens otrs ar "netīru" biogrāfiju; latvietis redakcijā bija tikai viens. 19. septembrī Noviks pieprasīja redakcijā sākt "tīrīšanu" un Krupņikovs tika atcelts, un abas minētās avizes tika apvienotas vienā, ar nosaukumu "Proletarskaja Pravda", kuru rediģēja H. Rapoportis, kurs bija bijis uzmanīgāks redakcijas darbinieku izvēlē, ieskaitot to, ka pie viņa strādāja vairāk latviešu un krievu. Jauns un patiešām talantīgs žurnālists Rafails Blūms 1940. gada augustā kļuva par laikraksta "Sarkanais Sports" redaktoru; skaidrs, ka arī tas sludināja komunistisko ideoloģiju, taču, protams, nebija tās galvenais rupors, bet pats Blūms nākotnē – no 1956. līdz 1959. gadam – rediģēs žurnālu "Zvaigzne", kurš – kā to ir uzskatāmi pierādījuši Ilgvara Butuļa pētījumi – būs visprogresīvākais un visnacionālākais, latviskākais izdevums padomju Latvijā un Blūms pat tiks apvainots "latviešu buržuāziskā nacionālismā". Vēlreiz jāatgādina, ka visu ideoloģisko darbu 1940.–41. gadā vadīja latviešu komunisti, pie tam – atsūtītie no PSRS. Piemēram, LKP CK preses sektoru, kurš kontrolēja

visu presi, vadīja Arvīds Pelše, viena no visdrūmākajām figūrām okupētās Latvijas rusifikācijas un kolonizācijas vēsturē vairāk kā 20 gadu garumā; 1941. gada sākumā viņš arī formāli kļuva par LKP CK sekretāru ideoloģijas jautājumos, nomainot Žani Spuri. Savukārt, LKP CK propagandas daļu sākotnēji vadīja vietējais komunistis A. Nurža, taču jau 17. jūnijā, okupantu armijas rindās, bija ieradies Jānis Avotiņš, tieši ar tādu pieredzi, kāda bija nepieciešama Latvijas sovjetizācijai – Krievijas pilsoņu kara gados viņš bija strādājis čekā, vēlāk – ideoloģiskajā darbā. Vispirms bija nodarbojās – kā “Sarkanās armijas N. daļas vecākais politiskais vadītājs” – ar Latvijas armijas “demokratizēšanu”⁷¹⁹, taču augustā jau nomainīja Nuržu un kļuva par CK Propagandas un agitācijas daļas vadītāju (nodaļas ietvaros darbojās arī Mākslas lietu sektors, kurš kontrolēja un apspieda mākslas dzīvi; to vadīja cits Krievijas latvietis – Jānis Baumanis). Nereti pat kontrolē, kuru īstenoja Krievijas latvieši, netika uzskatīta par pietiekošu; piemēram, Latvijas Radiofonā, kur sāka strādāt arī pāris ebreji – komunisti (B. Hiršfelds, L. Levinš; absolūtais radio darbinieku vairākums bija latvieši) – par direktoru tika iecelts vietējais komunistis Indriķis Lēmanis, par viņa vietnieku – no Ļeņingradas atsūtītais latviešu komunistis Ādolfs Apsītis, taču viņiem klāt tika pielikts no Maskavas atsūtītais “Pravda” korespondents (šis amats piederēja augstākajai partijas nomenklatūrai) un PŠRS (Vissavienības) Radiokomitejas specialais pilnvarotais Rīgā *Vasilijis Ardamatskis*, kurš katru dienu – līdz pat 1941. gada pavasarim – ieradās radio un izvērtēja katru iepriekšējās dienas raidījumu; viņš bija īstais saimnieks (nākotnē viņš kļuš par pazīstamu padomju rakstnieku, kurš slavinās čekistu darbību; viņa darbība okupētajā Latvijā neaprobežojās tikai ar radio: kopā ar Krievijas latviešiem E. Silmani un K. Dreimani viņš kontrolēja arī Valsts Izdevniecības darbu).⁷²⁰

Tieši tāds stāvoklis bija *komjaunatnē* (līdz 1940. gada 14. augustam pastāvēja Latvijas Demokrātiskās Jaunatnes Savienība; ar 15. augustu – Latvijas Komunistiskās Jaunatnes Savienība, vienīgā atļautā politiskā jaunatnes organizācija okupētajā Latvijā): par pirmo sekretāru iecēla Eduardu Libertu, kurš pirms tam bija dienējis padomju armijā Ļeņingradā un ieradās Latvijā okupantu specgrupas sastāvā jau jūnijā; no vietējiem ietekmīgs bija Alberts Mieziš. Daži ebreji patiešām ieņēma pietiekoši redzamus amatus komjaunatnē – B. Berkovičs bija CK nodaļas vadītājs, Izaks Boroks – Daugavpils apriņķa pirmais sekretārs, Z. Levitāns – viens no LU komitejas komsorga vietniekiem, Zālamans Eiduss, kurš divus mēnešus – 1940. gada augustu un septembri – bija komjaunatnes Jelgavas pilsētas sekretārs, Mendelis – Maksis Ferbers bija Tukuma pilsētas komitejas trešais sekretārs, Gusta Rainesa sāka organizēt komjaunatni Valdemārpilī, kur bija diezgan daudz ebreju, taču viss ko viņa bija spējusi noorganizēt uz 1940. gada septembri, bija 3 – ! – komjaunieši.⁷²¹ Komjaunatne kopumā tomēr bija stipri latviska (arī Universitātē komsorgu vairākums bija latvieši; kaut ko līdzīgu studentu padomei vadīja Pauls Priede), tajā bija diezgan daudz vietējo krievu un tajā pat iestājās tādi latvieši no trūcīgākām apriņķiem, kuri vēlāk

dos ievērojamu, pat izcilu, ieguldījumu latviešu kultūras vēsturē un latviskuma uzturēšanā ilgajos pēckara okupācijas gados (lielais režisors Alfrēds Jaunušans, rakstnieki Laimonis Purs un Miervaldis Birze, pedagogs Jānis Brodelis). Lielu komjauniešu skaitu aizsūtīja strādāt uz Iekšlietu Tautas Komisariātu – uz galveno okupācijas režīma terora īstenotāju, taču arī viņu vidū nebija nekādas ebreju dominēšanas (skat. turpmāk): piemēram, no Daugavpils tika aizsūtīti ebreji – komjaunieši, jau minētais M. Farbtuhs un L. Šteimanis, bet arī citu tautību komjaunieši V. Vogulovičs, S. Boldavenko, M. Ļucko, V. Meļnikovs un citi. 1941. gada pavasarī okupētājā Latvijā bija 19 aprīņķi un tikai vienā – Daugavpilī – ebrejs bija komjaunatnes aprīņķa komitejas sekretārs (I. Boroks).⁷²² Pavisam minimāls ebreju skaits darbojās armijas *politiskajā dienestā*. Armijas t.s. demokratizācijai, bet faktiski tās ideoloģiskai apstrādāšanai, tika ievests armijas politisko vadītāju un politisko darbinieku institūts. Par armijas politisko vadītāju tik iecelts populārais sociāldemokrāts Bruno Kalniņš, kurš kopš 1937. gada bija dzīvojis trimdā Somijā un tur bija stājies kontaktos ar PSRS izlūkdienesta rezidentu Borisu Jarcevu (Ribkinu). Ambiciozais Kalniņš bija atgriezies okupētājā Latvijā, taču komunistiskajā partijā netika uzņemts, lai arī viņš to vēlējās. PSRS NKVD aģentu un politisko komisāru pieskatītam viņam bija atļauts vadīt armijas Kultūras un propagandas pārvaldi un politiskos vadītājus, kuru skaits bija 76, no kuriem absolūtais vairākums bija latvieši, ieskaitot vairākus bijušos kreisos sociāldemokrātus (Kalniņa palīgs bija Arturs Zirnis). Tikai 3 bija ebreji – viens politiskais darbinieks pārvaldē (Mavriks Vulfsons) un divi politiskie vadītāji – Ābrams Genkins Latgales divīzijā (vēlāk – partijas darbā, kā jau rakstīju) un Avigdors Lifšics Latgales artilērijas pulkā, taču pat viņi nebija augstāka vai vidēja līmeņa vadītāji (augstākais līmenis bija divīzijas politiskais vadītājs; tie bija tikai latvieši); nedaudz vēlāk vēl divi ebreji – J. Vaters un A. Kāns – darbojās armijas politiskajā dienestā; tas bija absolūts politisko darbinieku mazākums. Lielāks ebreju skaits darbojās *Latvijas strādnieku gvardē* – speciālā bruņotā organizācijā, kura tika izveidota 2. jūlijā; gvardistiem bija īpaša forma – zila strādnieku blūze un bikses – un viņi bija demonstratīvi redzami uz ielām, taču viņi nav salīdzināmi ar reālām varas institūcijām, piemēram – ar Iekšlietu Tautas komisariātu, lai arī tā vadībā gvardi darbojās kopš 1940. gada rudens; varas viņiem nebija un patstāvīgi viņi neveica nekādas terora operācijas. Protams, arī jau minētais ebreju komunist A. Šperlins piedalījās dažu strādnieku gvardu vienību organizēšanā – sākotnēji gvardi bija partijas komiteju vadībā, un daži ebreji bija patiešām aktīvi gvardes štābā, taču no 10 bataljoniem Rīgā tikai vienu, Maskavas rajonā, vadīja ebrejs un kopumā no 10 000 gvardistiem visā Latvijā ebreji sastādīja kādus 10–15% (pilnīgi aplams ir apgalvojums, kuru ir pauduši arī daži ebreju autori, ka ebreji vieni paši gvardē bija 10 000;⁷²³ tik daudz bija visā gvardē kopā). Gvarde pastāvēja līdz 1941. gada maijam un visi trīs tās vadītāji bija bijuši latvieši (pirmais strādnieku gvardi komandēja P. Rudzītis, pēc tam – V. Griķītis, kuru nomainīja A. Straupe)⁷²⁴.

Ebreji okupētās Latvijas drošības dienestā. Ne par ko citu nav tik daudz

melots kā par “židiem – čekistiem”. Lai arī VĀK (čeka) – kā jau rakstiju – ar šādu nosaukumu darbojās tikai līdz 1920. gadu sākumam, tieši vārds “čekists” kļuva ļoti dzīvīgs – tas nebija dīvaini, ņemot vērā to, kādus noziegumus čekisti paveica – un tā turpināja saukt arī nākamo drošības dienestu darbiniekus, nereti tos sajaucot ar armijas drošības dienestiem – kuri arī bija vairāki, ar dažāda veida tribunāliem un citiem t.s. orgāniem. Latvijas okupācijas sākumā, nedaudz ilgāk par mēnesi, tika saglabāts vecais slepenpolicijas nosaukums – politiskā policija, par kuras priekšnieku tika iecelts vietējais latgalietis, sens PSRS aģents *Vikentijs Latkovskis* (skat. turpmāk); par amata nozīmīgumu liecināja tas, ka viņš bija arī Iekšlietu ministra biedrs ar balss tiesībām kabinetā – pilntiesīgs kabineta loceklis. Politiskās policijas nosaukums tika saglabāts līdz t.s. vēlēšanām, bet pēc tām slepenpolicija pirmā mainīja nosaukumu – tagad tā saucās par Valsts Drošības pārvalde, kā tas bija PSRS, lai arī ministrija joprojām saucās Iekšlietu ministrija (vēl ne komisariāts); pārvaldi turpināja vadīt Latkovskis. Augusta beigās arī ministrija ieguva īstu padomju nosaukumu: Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Iekšlietu Tautas Komisariāts (L. Berija 29. augustā parakstīja pavēli par Igaunijas un Latvijas PSR IeTK organizēšanu)⁷²⁵; septembrī tika izveidota jaunā – pēc PSRS parauga – valsts drošības iestāžu sistēma un struktūra. Latkovska dienas komisariātā bija skaitītas, un kā jau tas bija ierasts, viņu nomainīja no Maskavas atsūtīts īsts čekists, 32 gadus vecais Valsts Drošības dienesta kapteinis Simons Šustins, pēc tautības – ebrejs (amatā no 10. septembra), lai arī viņa etniskai piederībai nebija nekādas nozīmes un kā redzēsim turpmāk, no Maskavas tika atsūtīti visdažādāko tautību čekisti (Šustins bija sācis strādāt NKVD pavisam nesen, tikai 1939. gadā, kad pēc lielā terora Padomju Savienībā pat čekistu rindas bija kļuvušas retas un uz drošības orgāniem masveidā nosūtīja komunistus un komjauniešus. Tomēr viņš paspēja ātri iegūt labāko „izglītību” kāda vien tobrīd bija iespējama: viņš tika nosūtīts uz Ukrainas rietumiem, kuri bija tikko sagrābti no okupētās Polijas un kur masveida terors tika īstenots asiņainā Ivana Serova – par kuru runa bija jau pirmajā nodaļā – vadībā. 1940. gada 7. martā leitnants Šustins tika iecelts par „operatīvā trijnieka” – *operatīvā troika* – loekli Ternopoles apgabalā. Šie briesmīgie „trijnieki” ātri un nežēlīgi izrēķinājās ar civiliedzīvotājiem, un ieguvis slepkavošanas pieredzi, viņš 1940. gada vasaras beigās tika nosūtīts uz okupēto Latviju). Šustins kļuva arī par Iekšlietu Tautas Komisāra Alfona Novika vietnieku, bet pārvaldi nosauca par Valsts Drošības *galveno* pārvaldi, paaugstinot tās statusu. Šāds stāvoklis turpinājās līdz 1941. gada februārim, kad PSRS IeTK tika sadalīts divos – PSRS IeTK un PSRS Valsts Drošības tautas komisariātā; Noviks palika par pirmā, bet Šustins kļuva par otrā – drošības – komisāru. Okupētās Latvijas drošības dienestos strādājoši nāca no vismaz trim grupām (īsu brīdi, pašā okupācijas sākumā, vēl turpināja strādāt pat daži bijušie Ulmaņa laika *slepenpolicisti*, kuri noteikti būtu labprāt strādājuši ilgāk un ķertu “tautas ienaidniekus” tāpat kā bija ķēruši komunistus, taču viņiem, protams, nebija izredžu saglabāt savus amatus). Pirmā bija Latvijas iedzīvotāji – PSRS aģenti, kuri bija

savervēti iepriekšējos gados. Tāds bija pats V. Latkovskis, kuram laikam bija vissenākā pieredze, iespējams, jau kopš 1920. gada un kurš pašā okupācijas priekšvakarā bija uzturējis personīgus kontaktus ar padomju izlūkdienesta rezidentu Rīgā Ivanu Čičajevu un kuram Čičajevs 18. jūnijā bija paziņojis, ka Latkovskim būs jādarbojas "tautas valdībā". Otrs bija jau minētais El-mārs Briedis, kurš tika nozīmēts darbā politiskās policijas Rīgas nodaļā un kura vadībā tika īstenoti pirmie aresti. Vēl viens bija Alfons Noviks, kuru padomju drošības dienesti bija savervējuši 1926. gadā; tagad Noviks tika nosūtīts par politiskās policijas priekšnieku uz Daugavpili. Cits, lai arī krietni sīkāka mēroga, bija ebreju tautības komunistis no Daugavpils Solomons Murins, kurš 1934. gadā bija tiesāts par spiegošanu PSRS labā, bija saņemis – pamatoti – nāves sodu, bet Ulmanis viņu apžēloja un viņš bija notiesāts uz 15 gadiem ieslodzījumā; atbrīvots okupācijas pirmajās dienās, viņš sāka diezgan ilgstošu, bet ne iespaidīgu, karjeru PSRS drošības dienestos (strādāja tajos līdz 1955. gadam, kad tika pārcelts uz miliciju, jo acimredzami Staļina laikā bija veicis smagus kriminālnoziedzumus). Jau jūnija beigās politiskajā policijā par aģentūras daļas – svarīgākās daļas – priekšnieku tika iecelts kāds Pēteris Kuļšs, kurš, iespējams, bija bijis padomju aģents vai, vismaz, Latkovska paziņa; iespējams, tāds bija arī Jēkabs Šalms, kurš tika nosūtīts uz Kuldīgu.⁷²⁶ Viņu tautībai, protams, nebija nekādas nozīmes.

Otrā grupa, no kuras veidojās drošības dienesti un kura bija vissvarīgākā, bija no PSRS atsūtītie drošības dienesta darbinieki. Pirmā NKVD operatīvā grupa ieradās Latvijā jau jūnijā, pat pirms 17. jūnija; viņi šķietami bija padomju bāzu karavīri; nav šaubu, ka čekisti bija sākuši ierasties jau tūlīt pēc 1939. gada 5. oktobra bāzu liguma, kopā ar Sarkano armiju. Viens no tiem, kurš bija ieradies specgrupas sastāvā, bija Mihails Kudrjavcevs, kurš sākotnēji darbojās ar latvisku segvārdu "Krūmiņš" un vēlāk tika nozīmēts par Rēzeknes pilsētas Valsts Drošības nodaļas priekšnieku, kur strādāja vēl vairāki no PSRS atsūtītie (Martinovs, Gromakovs, Krivošejevs, Džjuba – neviens no viņiem nebija ebrejs); viņš būs atbildīgs par vienu no baismākajiem baigā gada noziegumiem – rēzekniešu slaktiņu 1941. gadā (skat. turpmāk).⁷²⁷ Trešā grupa bija vietējie komunisti un komjaunieši, kurus sāka nosūtīt darbā uz politisko policiju – un vēlāk uz Drošības pārvaldi – jau jūnija beigās. Viņu tautībai nebija nekādas nozīmes: tika sūtīti visi, kuriem uzticējās un kuri tika uzskatīti par specifiskajam dienestam derīgiem. Tie bija latvieši, krievi, pat poļi: Mārtiņš Rozentāls, J. Mende, J. Bundulis, E. Gavars, P. Karaļuns, M. Kudravskis, P. Garkūlis, V. Vaškevičs, K. Mackevičs, J. Bunga, J. Spuģis, Vilhelms (nejaukt ar Vladimiru) Laiviņš, A. Jansons, O. Melderis, Kārlis Kroms (viens no nedaudzajiem čekistiem, kurš 1941. gadā, vācu iebrukumam sākoties, nepaspēja atstāt Latviju un krita vācu rokās), Jānis Piesis (tuvā nākotnē – LPRS Iekšlietu tautas komisāra vietnieks, pulkvedis), D. Opincāns, Bronislavs Latkovskis (Vikentija brālis), I. Vasiļjevs un daudzi un citi.⁷²⁸ Vajadzība pēc čekistiem bija tik liela – teroram pieaugot, ka pat diezgan redzami partijas darbinieki tika pārcelti uz Valsts Drošību: kad 1940. gada augusta nogalē Alfons Noviks tika iecelts par Iekš-

lietu Tautas Komisāru – V. Lāča vietā, par Valsts Drošības Daugavpils aprīņa priekšnieku tika iecelts jau minētais Josifs Barkovskis, kurš līdz tam bija bijis LKP Latgales apgabala komitejas sekretārs. Lai arī nepārtraukti iebrauca “kadri” no PSRS iekšienes, okupācijas varai bija nepieciešams arvien vairāk represiju īstenotāju un dažreiz pat atbildīgos amatos tika iecelti cilvēki ar “traipiem biogrāfijā” – piemēram, Jānim Mendem, kurš nāca no ļoti aktīvas pagrīdnieku ģimenes, viens no radiniekiem – Augusts Mende – bija nošauts PSRS kā “tautas ienaidnieks”, taču Jānis savu amatu nezaudēja. Skaidrs, ka darbā uz politisko policiju un vēlāk uz drošības dienestu tika nosūtīti arī ebreji – komunisti un komjaunieši; būtu dīvaini, ja viņus nesūtītu, tad, kad sūtīja citu tautību cilvēkus. Lieta tomēr ir tā, ka ebreji nebija ne tikai vairākumā; viņu pat nebija daudz vairāk par 5 %, kas bija aptuvenais ebreju skaits Latvijā. Ja kas padarīja ebrejus redzamākus, tad tie bija daži ebreju tautības čekisti, kuri tika atsūtīti no PSRS iekšienes. Pirms mēs pievērsīsimies gan viņiem, gan vietējiem ebrejiem, ir svarīgi atzīmēt, ka ebreju skaits PSRS NKVD vadošo darbinieku vidū uz 1940. gadu bija jau ļoti mazs – nieka 3,4%, bet latviešu – gandrīz nemaz (0,55%);⁷²⁹ jau nošauti bija gan ebrejs Jakovs Agranovs, Valsts Drošības pirmā ranga komisārs, gan latvietis Heinriks Štubis, arī pirmā ranga komisārs, kuri abi bija paspējuši pabūt par briesmīgā PSRS Iekšlietu Tautas komisāra Nikolaja Ježova (“ježovščina”) – arī jau nošautā – vietniekiem; nošauti bija gan latvietis F. Eihmanis, pirmais Gulaga priekšnieks, gan ebrejs M. Kogans, kurš bija viņu nomainījis šajā amatā; nošauts bija arī čekists Eduards Bērziņš (1894 – 1938), kurš bija no metnes priekšnieks Kolimas zelta raktuvēs: šajā no metnē viens no visaugstākajiem ieslodzīto mirstības rādītājiem visā Gulaga sistēmā. Skaidrs, ka vidēja vai zemāka līmeņa amatos ebreju vēl bija samērā daudz (taču viņu skaits kritās), bet tādi bija vēl arī latvieši, lai arī mazāk. Vienīgā joma, kur ebreju īpatsvars bija spēcīgāks, bija spiegošana, ieskaitot vienu no ievērojamākajiem padomju spiegiem, Latvijā dzimušo Grigoriju Heifecu, kuram izdevās noorganizēt Kremlim ļoti vērtīgu spiegu tīklu ASV un iegūt amerikāņu kodolnoslēpumus, bet šis temats nav manas izpētes objekts.

Atgriežoties pie notikumiem Latvijā 1940. gada vasarā, jāatzīmē, ka no vietējiem Latvijas ebrejiem uz politisko policiju, vēlāk – Valsts Drošības dienestu, tika nosūtīti: jau minētie S. Murins, M. Farbtuhs, L. Šteimanis, kā arī M. Deičs, Alberts Karlins (nozīmēts par politiskās policijas priekšnieku Jelgavā, bet vēlāk, kad tika nodibināta Valsts Drošības pārvalde, netika iecelts par tās priekšnieku Jelgavā), bijušie pagrīdnieki Gecels Donhins, Arons Gandlers, Samuils Vulfsons.⁷³⁰ Viņu skaits nekad nepārsniedza 10–15 cilvēkus, bet 1941. gada pavasarī, kad – kā jau rakstiju – tika izveidots atsevišķs Valsts Drošības komisariāts – okupētajā Latvijā, tajā strādāja daudzu tautību cilvēki un ebreji bija absolūtā mazākumā. (skat. turpmāk). No PSRS, savukārt, tika atsūtīti sekojošie ebreju izcelsmes čekisti: jau minētais Simons Šustins, Jakovs Bakaļņniks, Zjama Krivickis, Samuils Markmans,⁷³¹ vēlāk arī Maksims Kaplāns un Aleksandrs Brezgins; Šustins, Krivickis un

Brezgins veica ļoti smagus kriminālnoziedzumus, faktiski – noziedzumus pret cilvēci, bet – ne tāpēc, ka viņi bija ebreji, bet tāpēc, ka viņi bija PSRS drošības dienestu darbinieki, un viņi nebija nedz vienīgie noziedznieki, nedz viņi saudzēja ebrejus. Vienlaikus ar viņiem ieradās citu tautības čekisti, galvenokārt krievi (A. Vorobjevs, A. Ivanovs, D. Jefimovs, A. Rižkovs, S. Aksjonovs (iecelts par A. Novika vietnieku), arī latvietis Jānis VEVERS un citi), taču arī daudzi vietējie komunisti baudīja lielu uzticību: piemēram, 1940. gada 1. septembrī par Iekšlietu TK Cietumu pārvaldes priekšnieku tika iecelts vietējais komunistis, latvietis Kārlis GRĪNBERGS, kurš no 1919. līdz 1921. gadam bija darbojies speciālajā LKP teroristiskajā organizācijā – kara organizācijā un jau pirmajās okupācijas dienās, 27. jūnijā, bija iecelts par Rīgas centrālcietuma priekšnieku,⁷³² un okupētās Latvijas cietumi nebija Ulmaņa laika cietumi, no kuriem neviens nebija iznācis sakropļots un kuros neviens nebija mežonīgi nomocīts. Cietumi, Gulags, Valsts drošības dienests bija vienas sistēmas neatņemamas sastāvdaļas un par visu okupētās Latvijas cietumu priekšnieku varēja būt tikai ļoti uzticams staļinietis. Divu mēnešu laikā tika uzbūvēts apakšzemes cietums Rīgā, Brīvības ielā 37/39 (“stūra māja”) – “LPSR IeTK iekšējais cietums”, kurš uz piecdesmit gadiem kļuva gan par čekistu noziedzumu simbolu, gan par istu moku vietu. Par pirmo cietuma priekšnieku Noviks iecēla ebreju tautības čekistu, valsts drošības seržantu V. G. ZEVINU, taču no cietuma vecākajiem uzraugiem un uzraugiem, kuru skaits bija 25, ebreji bija tikai divi, bet no visa cietuma personāla – no 33 cilvēkiem, ieskaitot trīs apkopējas – ebreju skaits bija tikai pieci.⁷³³ Citi okupētās Latvijas cietumi bija tādi paši: piemēram, Daugavpils cietumu Nr. 5 vadīja padomju spiegs jau kopš divdesmitajiem gadiem, vietējais baltkrievs R. JUHNO, Liepājas cietumu – vietējais komunistis, latvietis Jānis ĀBOLS. 1940. gada rudenī–1941. gada sākumā vietējās izcelsmes čekisti vēl saglabāja samērā iespaidīgu stāvokli: pārvaldē dažādas struktūrvienības vadīja E. GAVARS, M. ROZENTĀLS (3. nodaļa), E. BRIEDIS (sevišķās daļas – vissvarīgākās – priekšnieks), K. KROMS, D. OPINCĀNS, I. PIESIS, A. ANAČINOKS; Elmārs Briedis bija Drošības pārvaldes partijas biroja sekretārs, M. Rozentāls – biroja loceklis;⁷³⁴ skaidrs, ka ne jau birojs pieņēma lēmumus par dažāda veida teroru, taču Brieža amats tomēr liecināja par zināmu ietekmi. Provincē Jēzups Bunga vadīja Cēsu, vēlāk – Jelgavas apriņķa, Augusts Raizums – Ventspils, Pēteris Dzērve – Jēkabpils, Jānis Mende – Madonas apriņķa pārvaldes, taču auga arī no PSRS atsūtīto skaits: tie krievi Aleksandrs Polukarovs un Grigorijs Žbanovs, armēnis Georgs Martirosovs bija dzelzceļa VD pārvaldes priekšnieks; Rēzeknē iebraukušie vadīja ne tikai VD (jau minētais M. Kudrjavcecs), bet pat miliciju (Georgijs Sevastjanovs).

Terors pret okupētās Latvijas iedzīvotajiem sākās tūlīt pēc 17. jūnija, gandrīz divus mēnešus pirms Šustina iebraukšanas, un to īstenoja visi, kas tobrīd strādāja politiskajā policijā, bet visaktīvākais bija Rīgas nodaļas priekšnieks Elmārs Briedis; vismaz 20 cilvēki tika arestēti jau jūnijā, vēl vismaz 141 – jūlijā; tie bija, galvenokārt, krievu t.s. baltgvardi, pārkonkrus-tieši, bijušie Iekšlietu ministrijas darbinieki,⁷³⁵ taču arī ebrejiem nebija ilgi

jāgaida: tieši 5. augustā, kad Maskavā tika galīgi noformēta Latvijas aneksija un LPSR tika "uzņemta" Padomju Savienībā un kad Rīgas ielās vēl maršēja kreisie ebreji pēdējās atļautajās demonstrācijās, sākās Latvijas ebreju arestu pirmā nedēļa un tās pirmie upuri bija nekas cits kā trumpeldoriešu un betariešu vadītāji Dāvids Vargaftiks un A. Halperins – draudi, kuri viņiem bija izteikti jau bēdīgi slavenajā 26. jūnija mitiņā Ebreju klubā, tika īstenoti bez žēlastības; nebija vēl nožuvusi tinte uz vairāku trumpeldoriešu aicinājumiem balsot par "darba tautu", ka 17. jūlijā, tūlīt pēc "vēlēšanām", organizācija tika slēgta, bet tagad sākās fizisks terors; apcietināti tika arī divi citi cionistu – revizionistu redzami līderi – D. Karstats un A. Sirkins. Tas bija tikai sākums.⁷³⁶ Bija pienācis arī lielo nacionalizāciju laiks: sācies jau 25. jūlijā, tas 1941. gada februārī aptvēra arī visus sīkos uzņēmumus, kuru liels skaits piederēja tieši ebrejiem, un tā rezultātā 1941. gada pavasarī tuvu 95% no visiem uzņēmumiem jau bija nacionalizēti, atstājot vēl neskartas sīkas amatnieku darbnīcas, kuras arī jau sāka apvienot arteļos un tā bija vienīgā vieta, kur vēl bija palicis sīkais ebreju amatnieks, un pavisam sīkus veikalus. No pašiem nacionalizācijas pirmsākumiem tajā aktīvi piedalījās komunisti, ebreju komunistus ieskaitot – piemēram, Daugavpils pilsētas partijas komiteja izveidoja nacionalizācijas komiteju, kurā ļoti aktīvi bija vietējie komunisti – ebreji I. Gandlers un H. Sorkins, kuri bija tikpat dedzīgi nacionalizētāji kā latviešu komunisti; ebreju īpašums netika saudzēts ne mazākā mērā un ebreju komunisti un bieži vien ebreju strādnieki denuncēja savus īpašniekus kā "apspiedējus" tikpat aktīvi kā to darīja latviešu vai krievu strādnieki: piemēram, Daugavpilī uzņēmēji Lubockis, Briskins un citi tika nekavējotī denuncēti kā "eksploatatori" un "reakcionāri"; Rīgā tas notika ar izcilās radioaparātūras firmas īpašniekiem brāļiem Leiboviciem, par kuriem strādnieki atsūtītajam Rīgas elektrotehnisko uzņēmumu komisāram sastādīja gandrīz briesmu stāstus.⁷³⁷

No bagātās un daudzveidīgās ebreju kultūras dzīves arī nepalika gandrīz nekas, izņemot karojoši ateistisku un sovjetisku jidiša kultūru, kuru tikai ar lielām grūtībām varēja nosaukt par kultūru. Ebreju teātris vēl netika slēgts, taču tā repertuārs kļuva nožēlojams; 1940. gada novembrī tika atzīts, ka neatkarīgās Latvijas laikā tas esot iestudējis darbus ar "apšaubāmu muzikālu saturu un melodrāmas ar vēl zemāku māksliniecisku vērtību. Šādi darbi arī pilnīgi atbilda pilsoniskās publikas gaumei".⁷³⁸ Tagad jebkurai publikai bija jāapmierinās gandrīz pilnīgi tikai ar padomju ebreju rakstnieku lūgām. Terora cilpa sāka savilkties ar arvien lielāku ebreju skaitu. 1940. gada 20. septembrī apcietināja bijušo "Segodnja" redaktoru I. Teitelbaumu, 16.–17. oktobrī – trīs citus izcilus "Segodnja" žurnālistus: G. Levinu, M. Milrudu un B. Haritonu; neviena cita laikraksta žurnālistus tā nenoplāva sarkanais terors, kā tas bija ar "Segodnja": jau minētajiem sekoja E. Mahtuss, G. Landau (kuram Ulmaņa Latvija bija devusi patvērumu 1938. gadā, kad viņš bija spiests bēgt no Vācijas); pēc nopratināšanas Valsts Drošības pārvaldē pašnāvību izdarīja Juris Galičs.⁷³⁹ Divi lielie Latvijas ebreju līderi – M. Nuroks un M. Dubins – bija nākamie upuri. Sākotnēji čekisti centās savervēt Nuroku par ziņotāju:⁷⁴⁰

skaidrs, ka viņa plašie un ļoti iespaidīgie starptautiski sakari, īpaši – ASV, bija ļoti pievilcīgi čekistiem, taču šādā veidā tāda mēroga personība kā Nuroks nevēlējās sevi glābt, un 1941. gada 13. februārī viņš tika apcietināts; šajā pat laikā tika arestēts Dubins, bet aresti sāka aptvert arvien plašāku ebreju loku, ieskaitot arī kreisos bundistus. Reliģiskā dzīve tika pakļauta spaidiem. Simbolisks skats pavērās jaunajam, 18 gadus vecajam rabīnam Nātanam Barkānam, kad 1941. gada pavasarī, ebreju lieldienās, viņš apmeklēja Horālo sinagogu Rīgā, Gogoļa ielā. Sinagogas pagalmā bija bijis vecs koka namiņš, kurā bija izvietojusies *Beit Midraš* – teoloģisku studiju vieta, kuras durvis bija atvērtas cauru diennakti un vienmēr tajā varēja sastapt jaunus un vecus, kuri studēja Toru; būdams vēl bērns, Barkāns un viņa vienaudži bija atklājuši sev ēkas bēniņu – pilnu ar senām grāmatām – burvīgo pasauli. Tagad, 1941. gada pavasarī, namiņš bija tukšs un aizslēgts...⁷⁴¹

Terors jau bija tā nomocījis pašus latviešus un daudzus tā kaitināja kreiso ebreju aktivitātes – tiesa, tādas pat kā latviešu, ka terors pret ebrejiem palika vai nu neievērots, vai arī nezināms (galu galā ebreji un latvieši neredi bija dzīvojuši katrs savu dzīvi); antisemitisms sāk parādīties arī latviešu nacionālajā pretestībā, lai arī tā bija daudz vājāka par Lietuvu un antisemitisms bija arī nesalīdzināmi vājāks. Pirmā antikomunistiskā, nacionālās pretošanās organizācija tika nodibināta 1940. gada 24. augustā Cēsu vidusskolā – patriotiskā skolu jaunatne bija drosmīgāka par veco Ulmaņa laiku eliti, un jau 13. novembrī tika apcietināta skolniece Mirdza Ripa, kura bija, bija veikusi “izlēcienu” pret “politcikla” vadītāju (esot norīvējusi galdu ar kīplokū), jau minēto Cēsu rajona komitejas propagandas vadītāju Ābramu Genkinu, kurš meiteni nodeva čekistu rokās; divas skolnieces, abas ebrejietes, Šeina Dinere un Šeina Černobrova, arī denuncēja Mirdzu, apgalvojot, ka viņa ir pretpadomju noskaņota, taču būtu pilnīgi aplami iedomāties, ka denuncēšanai bija etniskais raksturs: piemēram, nacionālās pretošanās grupu Aizupes mežniecības skolā nodeva skolas apkalpotājs, latvietis Eižens Kančevskis. Lai arī okupētajā Latvijā parādījās antisemitiska rakstura skrejlapas – piemēram, 1940. gada 19. oktobrī Kārsavas vidusskolas skolnieki izplatīja vienu, kurā bija rakstīts: “Nost ar komunistisko diktatūru! Lai dzīvo 18. nov. asinīm pirktā brīvība. Nost ar analfabētu, žīdu un pusaudžu valdišanu...” – netika aicināts uz teroru pret visiem ebrejiem kā tādām. Pretpadomju organizācija “Tēvijas sargi”, kura izveidojās 1940. gada rudenī studenta V. Kļaviņa, žurnālista J. Cāliša un bijušā Latvijas armijas virsleitnanta L. Salas vadībā un kurā bija aptuveni 100 biedru, bija antisemitiska no paša sākuma, apsūdzot ebrejus okupētās Latvijas pārvēršanā par “žīdu valsti”. 1941. gada janvārī, “sargu” nelegālajā izdevumā “Ziņotājs”, tika uzsvērts: “Mums jāmil mūsu nākošā valsts, tādēļ nesaudzīgi jānīst tās pretinieki – žīdi.”⁷⁴²

1941. gada pavasarī, lielā nozieguma – masu deportāciju – priekšvakarā, visa vara VDTK bija divu cilvēku rokās. Pirmais, protam, bija pats komisārs S. Šustins, kurš bija nopietni “patīrījis” komisariātu, ieceļot atbildīgos amatos galvenokārt no PSRS iebrāukušos, neatkarīgi no tautības; pat partijas

birojs bija spēcīgi papildināts ar iebrucējiem, taču sekretārs joprojām bija vietējais latvietis – E. Brieža vietā bija nācis Kārlis Kroms un birojā joprojām bija arī *Eduards Gavars*, kas vadīja vienu no pašām galvenajām VDTK nodaļām – Slepenu politisko daļu. Visinteresantāk ir pievērsties Šustina pirmā vietnieka – tieši pirmā – personībai. Tas bija latvietis Jānis Cinis. Interesanti ir nevis tas, ka viņš bija latvietis – skaidrs, ka Staļins nekad neatļāva ebrejiem, vai latviešiem, vai ukraiņiem pārņemt visus atbildīgos amatus; interesanti ir tas, ka Cinis nebija Krievijas latvietis un šķietami nekas viņa biogrāfijā nebija bijis atbilstošs tik augstam amatam VDTK. Laikam tikai šķietami. Viņš bija dzimis 1911. gadā un kopš 1932. gada bija LKP biedrs un aktīvs pagrīdnieks. Kad 1936. gadā Spānijā sākās pilsoņu karš, viņš, līdzīgi vairākiem desmitiem kreisi noskaņotu cilvēku no Latvijas, devās cīnīties republikāņu rindās. Pēc republikāņu sakāves 1939. gadā viņam izdevās, pārvarot gandrīz neticamas grūtības un piedzīvojot dēku filmai cienīgus piedzīvojumus, tomēr atgriezties Latvijā, kur, pēc valsts okupācijas, 1940. gada vasarā viņš tika norikots par komjaunatnes (sākumā – par LDJS) vidēja mēroga darbinieku, bet pat ne tās Centrālajā Komitejā. Un te – Šustina pirmais vietnieks!⁷⁴³ Iespējams, padomju drošības dienesti bija viņu savervējuši Spānijā (t.s. “spānieši” bieži tika iecelti atbildīgos amatos pēc Baltijas okupācijas), kur no Maskavas atsūtīto čekistu un padomju spiegu bija vairāk nekā atsūtītu īstu karavīru – republikas aizstāvju. Varbūt tas bija noticis Latvijā, taču Cinis pilnīgi attaisnoja viņam dāvāto uzticību: Šustins un Cinis, abi, būs lielā terora galvenie īstenotāji. 1941. gada maijā VDTK, dažāda līmeņa atbildīgos amatos, strādāja 200 cilvēku, no kuriem ebreji bija aptuveni 25: nekādas ebreju dominēšanas nebija. “Mēs nedrīkstam būt lab-sirdīgi, jo to var izmantot ienaidnieks”, 20. maijā VDTK partijas sapulcē paziņoja Šustins, un netika saudzēts neviens, ieskaitot ebrejus Efraimu Goronu, Zālamānu Prasu un Samuili Kovnatoru, kuriem tika piespriests nāves sods.⁷⁴⁴ Taču noziegums, kuru Rīgā gatavoja čekisti, nebija vienīgais – vēl lielākas briesmas, faktiski – totālas nāves briesmas, ebrejiem draudēja no tā, kas tieši šajā laikā tika gatavots Berlīnē: tuvojoties uzbrukuma PSRS dienai, 19. maijā tika izdoti norādījumi karaspēkam par uzvedību Krievijā, kuros tika pieprasīta enerģiska un nežēlīga rīcība pret “..boļševiku aģitatoriem, partizāniem, sabotieriem un ebrejiem..” un tika atļauta viņu “..aktīvās vai pasīvās pretošanās pilnīga likvidācija..”⁷⁴⁵ Ebreji un boļševiki un komisāri nacistu priekšstats bija viens un tas pats, taču Latvijas ebreju – īpaši, pilsonisko ebreju – vairākums nevarēja iedomāties, ka katastrofu atnesīs “izglitotie” vācieši...

Okupētājā Latvijā turpinājās deportācijai nolemtu sarakstu sastādīšana, kurā ļoti aktīvi piedalījās vietējās partijas komitejas, neatkarīgi no tā, kas tās vadīja; lielākā deportācijām nolemtā grupa bija latviešu zemnieki un lielākajā daļā no Latvijas laukiem nebija nedz ebreju čekistu, nedz komunistu, savukārt ebreji, kuri piedalījās sarakstu sastādīšanā, bez mazākām šaubām tajā iekļāva citus ebrejus. Kā jau rakstīju pirmajā nodaļā, no okupētās Baltijas bija paredzēts deportēt tik daudzas “pretpadomju” grupas, ka sarakstos

nonāca visdažādākie cilvēki; piemēram, Rēzeknes ebrejs Mozus Lifšics tika nolemts tāpēc, ka viņam bija piederējusi ziepju ražotne un viņš esot "ekspluatējis darbaspēku"; ne mazākā mērā netika saudzēti bundisti, jo viņu organizācija kopumā tika apzīmēta par "kontrrevolucionāri – nacionālistisku", bet dažiem bundistiem tika pierakstītas klāt vēl citas apsūdzības: Izaks Berzs tika apsūdzēts par "sakariem ar trockistiem", kurus viņš, visu mūžu nodzīvojis Latvijā, laikam nekad pat nebija redzējis; Noijam Maizelam tika inkriminēta "pretpadomju aģitācija", bet arī darbība ebreju zinātniski pētnieciskajā institūtā Viļņā (YIVO), kā arī ASV apmeklējums. Skaidrs, ka visi trumpeldorieši tika apzīmēti par "fašistiem", bet Boriss (Boruhs) Minkovičs, kurš patiešām bija piedalījies trumpeldoriešu nelegālajā darbībā un garīgajā pretošanās komunistu varai, tika nolemts deportācijai arī tāpēc, ka esot "lasījis pretpadomju satura lekcijas".⁷⁴⁶ Kad nakti uz 15. jūniju viņš tika pamodināts un aizvests uz Torņakalna staciju, tad līdzās daudziem dažādu tautību čekistiem un Iekšlietu karaspēka karavīriem ar zilām zīmotnēm rosiņās arī komunistu un komjauniešu aktīvisti, kuri bija asistējuši čekistiem un karavīriem un viņu vidū Minkovičs sazīmēja ne vienu vien ebreju.⁷⁴⁷ Par to nav nekādu šaubu (protams, ka visās vietās bija arī latviešu un jebkuras citas tautības komunisti un komjaunieši – piemēram, Daugavpili viņu piedalīšanos deportācijās vadīja LK(b)P Daugavpils pilsētas komitejas sekretārs, latvietis Krišjānis Treimanis), taču daudz vairāk ebreju bija lopu vagonos, kuros tika sadzīti deportācijai nolemtie: tika deportēti 15 424 cilvēki; ebreji bija otrajā vietā pēc latviešiem – 11 418 latvieši, 1771 ebrejs – pāri par 10% no deportētajiem un vairāk kā divas reizes vairāk nekā ebreju skaits Latvijā.⁷⁴⁸ Lēmumus par deportācijām bija sagatavojuši vietējie čekisti, vienalga kāda bija to tautība – latvietis Bunga Jelgavā, polis Barkovskis un ebrejs Varšavčiks Daugavpili, krievi Dimitrijevs un Jermolajevs Rīgā un krievs Kudrjavcevs Cēsis; Rīgā tos galīgi apstiprināja Šustins, Cinis, Brezgins, Gavors, valsts drošības vecākais leitnants, krievs S. Šipačevs, kurš arī bija viens no Šustina vietniekiem un citi VDTK darbinieki, kā arī visdažādāko tautību prokurori; jau agrāk vairāki Baltijas Sevišķā kara apgabala prokurori un kara juristi – Skokovs, Golovanovs, Nosovs (neviens nebija ebrejs) bija apstiprinājuši nāves sodus.⁷⁴⁹ Lai arī VDTK atbildība par lielo noziegumu nav apstrīdama, taču to nebūtu bijis iespējams veikt bez daudzu okupācijas režīma institūciju atbalsta: piemēram, 11. jūnijā Šustins lūdza LPSR Tautas Komisāru Padomes priekšsēdētāju Vili Lāci izdalīt deportāciju īstenošanai 500 automašīnas un 12 tonnu degvielas un, protams, lūgums tika izpildīts.⁷⁵⁰ Likās, ka neko vēl briesmīgāku kā milzīgās deportācijas nav iespējams iedomāties, taču vismežonīgākos noziegumus padomju okupācijas vara – tāpat kā Lietuvā – veica pēc 22. jūnija, pēc vācu iebrukuma sākuma. 26. jūnijā Šustins pavēlēja nošaut – kā "sociāli bīstamus" – 78 politiskos ieslodzītos Rīgas centrālcietumā; vienlaikus sākās slepkavības Babītes un Ulbrokas mežos un, lai arī 27. jūnijā padomju okupācijas iestādes no Rīgas jau bēga, tika paspēts nogalināt vismaz 129 cilvēkus. Šustina atbildība par šo slaktiņu ir nenoliedzama, taču, pretēji nacistu okupācijā sludināta-

jam, Šustina tautībai nebija nekādas nozīmes. Pirmkārt, nogalināto vidū bija arī ebreji: Benjamiņš Goldmanis, Filips Gurvičš, Jakovs Kogans, Dina Trubeks, Nisons Trubeks, Eižens Simonovs;⁷⁵¹ otrkārt, tādas pat zvēribas notika visās padomju okupētajās teritorijās, neatkarīgi no čekistu tautības – par to jau sīki rakstīju nodaļā par Lietuvu; treškārt – lēmumu par šīm slepkavībām – tāpat kā par deportācijām – ar savu parakstu bija apstiprinājis ne tikai Šustins, bet arī citu “orgānu” vadītāji, šoreiz – LPSR NKVD karaspēka kara tribunāla priekšsēdētājs Soldatikovs un Baltijas kara apgabala prokurora palīgs Solncevs; abi bija krievi. Ceturtkārt – un tas ir pats svarīgākais: “sociāli bīstamo” “iznīcināšana bija neatņemama komunistiskā režīma Krievijā (PSRS) sastāvdaļa jau kopš 1917. gada, bet 1937. gada lielajā terorā tika nogalināti vismaz 200 000 “sociālo ienaidnieku” un pavēli par viņu noslepkavošanu deva jebkuras tautības komunistu funkcionāri un čekisti – piemēram, Roberts Eihe, latviešu izcelsmes viens no augstākajiem komunistu funkcionāriem PSRS, VK(b)P Politbiroja locekļa kandidāts un Rietumsibīrijas apgabala komitejas pirmais sekretārs, personīgi apbraukāja dažādus uzņēmumus un deva rīkojumus arestēt un nošaut “kaitniekus” un “ienaidniekus”; Eihem pašam bija atlicis dzīvot pavisam neilgi, kamēr viņš pats kļuva par “ienaidnieku”.⁷⁵²

1. jūlijā Rīgā bija jau jauna okupanta, vāciešu, karaspēks, taču komunistu terors vēl turpinājās tajās Latvijas daļās, kuras vēl bija padomju vara, un patiesi briesmīgas lietas piedzīvoja Rēzekne: 28., 29., 30. jūnijā un 1. jūlijā vietējās VDTK nodaļas mājas pagalmā, šķūnī, tika nošauti 32 cilvēki; slepkavību bija veikuši vietējie čekisti Mihaila Kudrjavceva vadībā, kā arī divi vietējie milicī – Galemba un Kalinka; neviens no slepkavām nebija ebrejs (VDK Rēzeknes apriņķa nodaļu vadīja latvietis Jāzeps Trukšāns).⁷⁵³

3. jūlija vakarā pilsēta jau bija vācu rokās; nogalināto radinieki metās uz baigās mājas, pazīstamas katram pilsētniekam, pagalmu; 4. un 5. jūlijā, vācu klātbūtnē, upuri tika atrakti un apglabāti; daudziem uz ķermeņa bija spīdzināšanas pēdas; mazās pilsētas iedzīvotāji bija satriekti. Tas bija tieši tas, kas bija vajadzīgs vāciešiem: atbildība par briesmīgo noziegumu tika uzkrauta ebrejiem, lai arī tikai viens – Ļevis Pliners – bija bijis NKVD – pat ne NKGB (VDTK – drošības) – vietējas nodaļas partijas sekretārs (daži ebreji patiešām bija bijuši aktīvi politiskajā darbā Iekšlietu Tautas Komisariātā – Šimons Bermans, Naums Rapoport, Ābrams Cipe, un nelaime bija tā pati, kā ar ebrejiem – partorgiem: viņi bija redzami, viņi runāja un sāka rasties aplams priekšstats, ka viņi ir tie, kuru rokās ir vara; piemēram, minētais Rapoport bija Rīgas milicijas skolas priekšnieka vietnieks, taču istā vara skolā piederēja no PSRS atsūtītajam skolas priekšniekam, krievam P. Ivanovam) un patiešām slepkavībās nebija piedalījusies (taču viņa – kā “slepkavas” – vārds tika nepamatoti minēts vēl pat 2004. gadā)⁷⁵⁴. 18. jūlijā vācu drošības policijas ziņojumā par notikumiem Rēzeknē bija rakstīts: “Vācu karaspēks ienākdams atrada apm. 60 pilnīgi sakropļotos vadošos latviešus. Par to likvidēja 80 žīdus. Policijas prefekts Mačs uzņēmās žīdu likvidēšanu”⁷⁵⁵. Vācu rakstītais ir noteikti jākomentē. Pirmkārt – lai arī čekistu īstenotais nozie-

gums patiešām bija drausmīgs, nogalināto skaits bija nevis 60, bet 32–31 liķis tika atrakts uzreiz, nedaudz vēlāk tika atrasts arī 32. upura – vietēja krieva no Tiskādu sādžas, Ivana Teplova liķis;⁷⁵⁶ vācieši apzināti pārspilēja nogalināto skaitu, lai iedvesmotu lielāku naidu pret ebrejiem; otrkārt – upuri bija bijuši vienkārši cilvēki – piemēram, Kārlis Šmits bija alus darītājs, Alberts Garuts – grāmatvedis, Ernests Indriksons – pārdevējs; rakstot par “vadošajiem latviešiem”, vācieši atkal gribēja pierakstīt ebrejiem apzināta genocīda pret latviešu tautu īstenošanu; treškārt – vairāki upuri bija krievi: V. Nolde, A. Sepkovs, A. Salcevičs, J. Terentjevs, I. Teplovs; tikai latviešu pieminēšana atkal bija apzināta vēlēšanas pierakstīt ebrejiem latviešu iznīcināšanu. Ceturtkārt – lai arī ebreji nebija piedalījušies nozieguma pastrādāšanā, uzreiz tika nogalināti 80 vietējie ebreji un to ir izdarījuši latviešu palīgpolīcija A. Mača vadībā; tā ir vienīgā vieta ziņojumā, kura ir patiesa. A. Ezergailis ir atzīmējis, ka vācieši bija izmantojuši čekistu veikto noziegumu, lai uzkūdinātu A. Mača grupu pret ebrejiem.⁷⁵⁷ Par to arī laikam nav jāšaubās, tikpat kā nav šaubu, ka Mačs to darītu bez jebkādas kūdišanas – tikai izpildot vācu rīkojumu – un bez jebkādiem atraktiem liķiem – kā to darīja citi vietējie slepkavas gandrīz ikvienā Latvijas vietā, kur nekādi čekistu upuri nekad netika atrasti.

Holokausts

Pēc vācu uzbrukuma Padomju Savienībai ebreju masveida iznīcināšana sākās visās okupētajās teritorijās, taču slepkavošanas veids un apjomi nereti atšķirās. Grūti izskaidrojamu iemeslu pēc ebreju iznīcināšana okupētajā Lietuvā un Latvijā bija daudz sistemātiskāka un aptverošāka ne kā tajā pašā laikā okupētajā Baltkrievijā vai Rietumukrainā (Galīcijā). Galvenā loma ebreju iznīcināšanā tika ierādīta četrām speciālām drošības dienestam – SD – grupām – *Einsatzgruppe* (EG). Baltija bija lielākās no četrām grupām – *Einsatzgruppe A* – pārziņā; šajā grupā bija 990 cilvēki, ieskaitot 13 sievietes – sekretāres un 51 tulku;⁷⁵⁸ grupu komandēja brigādes ģenerālis Dr. Valters Štālekers (*Stahlecker*). Tomēr šī grupa nebija vienīgā ebreju iznīcināšanas organizētāja un īstenotāja. Noteikti jāuzsver: visi vācu okupācijas spēki un iestādes bija iesaistītas, vienā vai otrā veidā, holokaustā. Piemēram, vislielākā nogalināšanas akcija – aptuveni 25 000 cilvēku iznīcināšana Rīgā, Rumbulā 1941. gada 30. novembrī un 8. decembrī – tika īstenota, paļaujoties ne tik daudz uz SS vai SD, bet uz dažādām vācu policijas vienībām. Holokaustā piedalījās arī vācu armijas – vērmahta (īpaši – lauku komandantūras, *Feldkommandantur*) daļas, jūras kājnieki, visu veidu policija, ieskaitot gan policijas bataljonus, gan civilpoliciju. Arī okupācijas Civiltārvalde (tieši tā pavēlēja īstenot ebreju pārvietošanu trijām geto – Rīgā, Daugavpilī, Liepājā; tās pakļautībā bija, piemēram, geto administrācija un ieslodzīto izmantošana par darbaspēku; savukārt, pavēli par geto padomes – *Judenrat* – nodibināšanu – izdeva vērmahts, ar to vēlreiz apstiprinot arī savu piedalīšanos holokaustā) bija iesaistīta ebreju iznīcināšanas organi-

zēšanā un pat īstenošanā. Holokausta gaita okupētajā Latvijā bija sekojoša.

Ebreju nogalināšana sākās jau otrajā dienā pēc vācu iebrukuma – 23. jūnijā Grobiņā, netālu no Liepājas, Einzacgrupas A apakšvienības – pirmās einzackomandas (*EK 1 a*) locekļi nogalināja sešus vietējos ebrejus. Vienlaikus pirmos soļus pretim ebreju iznīcināšanai spēra vērmahts un jūras spēki; tās bija vācu komandantūras, kuras tika nodibinātas Latvijā, okupācijai sākoties to komandanti izdeva pirmos rīkojumus, vērstus pret ebrejiem un draudēja ar smagiem sodiem par to pārkāpšanu. Piemēram, Rīgā, 2. jūlijā, pirmo pretebreju rīkojumu izdeva Rīgas militārais komandants vērmahta pulkvedis Vilhelms Ullerspergers (*Ullersperger*). Liepājā, savukārt, vara atradās komandanta karakuģu kapteiņa Briknera (*Bruckner*) rokās un pildot tieši viņa pavēli, 3. jūlijā viena no Einzacgrupas A apakšvienībām, kuru komandēja Erhards Grauels (*Erhard Grauel*), sāka ebreju nogalināšanu Liepājā, kur slepkavošanu veica arī vācu jūras kājnieki. 5. jūlijā Brikners izdeva uz to brīdi visaptverošāko pret ebrejiem vērsto rīkojumu, kurš sastāvēja no 11 punktiem⁷⁵⁹ (tieši armijas pārstāvji visā okupētajā Latvijā izdeva rīkojumus, kuru saturs bija sekojošs: vispirms tika īstenota ebreju ierobežošana, nosakot to, ko ebreji nedrīkst darīt, piemēram, nedrīkst uzturēties uz ielām pēc 18 vakarā līdz 7 no rīta; nedrīkst iepirkties veikalos un citi ierobežojumi; pēc tam sekoja ebreju reģistrācija un uzskaitē; tad – ebreju iezīmēšana ar speciālām zīmēm; tad izolēšana un galu galā – noslepkavošana). Tuvākajās dienās, jūlija sākumā, ebreju slepkavošana tika uzsākta Durbē, Priekulē, Asītē, Rīgā – gandrīz visās vietās, kuras jau bija nonākušas vācu rokās. Līdz 1941. gada novembra beigām vissmagākā atbildība par ebreju slepkavošanas tiešu organizēšanu un īstenošanu gulstas uz otro einzackomandu (*EK 2*) un tās komandieri Rūdolfu Bacu (*Batz*).

Lai arī ebreju nogalināšanu vācieši bija uzsākuši jau pirmajās okupācijas dienās, masveida ebreju iznīcināšana sākās dažas nedēļas vēlāk. Lai to iesāktu, vāciešiem bija nepieciešamas vismaz divas lietas: pirmkārt, bija jāizveido un jānostiprina okupācijas varas sistēma; otrkārt, bija jānodrošina vietējo iedzīvotāju piedalīšanos ebreju iznīcināšanas sagatavošanā (vietējai latviešu administrācijai tika uzdots reģistrēt visus attiecīgajā administratīvajā teritorijā dzīvojošus ebrejus) un slepkavošanā (tika nodibināta t.s. latviešu pašsardzības un speciālās latviešu SD vienības. – skat. turpmāk). Pirmie masveidā tika nogalināti Latvijas provinces, mazpilsētu ebreji. Nogalināšana parasti ilga divas – trīs nedēļas un līdz augusta vidum jau bija iznīcināta liela daļa Latvijas provinces ebreju, bet Zemgalē jau bija noslepkavoti visi. Slepkavošanas gaitā tika pielietotas divas pieejas: dažreiz nogalināšana notika vairākos posmos, vispirms nogalinot vīriešus, vēlāk – sievietes un bērnus, bet dažreiz vienlaikus tika nogalināti visi (kā jau rakstīju, pirmais totālās iznīcināšanas gadījums bija Aucē, 11. jūlijā, kad vienlaikus tika nogalināti visi ebreji, ieskaitot sievietes un bērnus). Galvenās vienības, kuras nogalināja provinces ebrejus, bija: vācu SD grupas; Viktora Arāja un Mārtiņa Vagulāna komandētās latviešu SD vienības, vietējās latviešu pašsardzības grupas.⁷⁶⁰

Okupētās Latvijas ebreju absolūtais vairākums tika nogalināts divos laikposmos. Pirmkārt, t.s. *Einsatzgruppen* posms, kad slepkavošanu vadīja, organizēja un vismaz daļēji īstenoja einzacgrupas un tās apakšvienību komandieri. Tas ilga no 1941. gada jūlija līdz augusta beigām, kad tika nogalināti vairāki tūkstoši ebreju Rīgā, Biķernieku mežā, un praktiski visi provinces ebreji; šajā laikā tika noslepkavoti aptuveni 30 000 cilvēku. Lai arī septembrī un oktobrī vēl nogalināja ebrejus Liepājā, Daugavpilī un Aizputē (vairāk nekā 300 nogalināto 27. oktobrī), līdz novembrim bija iestājusies atelpa salīdzinājumā ar asaru. Taču Berlīnē jau bija parādījusies neapmierinātība ar pārāk lēno, kā likās Himleram, ebreju iznīcināšanas gaitu. Himlers uzskatīja, ka divi augstākie komandieri, kuriem bija jāīsteno holokausts okupētajā Latvijā, nebija izrādījuši pienācīgu apņēmību. Štālekers bija uzturējies Latvijā tikai divas nedēļas un jau jūlija vidū bija devies Ļeņingradas virzienā, kur viņš cerēja iegūt slavu ar ebreju un padomju partizānu iznīcināšanu (notika otrādi – sarkano partizānu raidītā lode izdzēsa viņa dzīvību 1942. gada 18. martā). Grupenfirers Hanss Ādolfs Pricmanis (*Prutzmann*), augstākais SS un policijas vadītājs Ostlandē, savukārt, bija sācis nosliekties par labu Ostlandes vācu civilās administrācijas vadības viedoklim, kurš paredzēja ne tik daudz ebreju iznīcināšanu, cik viņu saglabāšanu kā darbaspēku reihu labā. Himlers novembrī nomainīja Pricmani ar obergruppenfireru Fridrihu Jekelnu (*Jeckeln*), kurš bija viens no visnežēlīgākajiem un efektīvākajiem ebreju iznīcināšanas organizētājiem visas Austrumu frontes garumā. Ukrainā Jekelns bija vadījis divas vislielākās slepkavošanas okupētajās teritorijās: augustā beigās divu dienu laikā tika nošauti vairāk kā 20 000 ebreju Kameņec – Podolskā, bet 29.–30. septembrī – 33 000 Kijevas ebreju *Babij Jarā*; šī slepkavoība palika nepārspēta – skaita ziņā – visa kara laikā un lai arī tā tika īstenota, upurus nošaujot, iespējams, ka tik liels cilvēku skaits divās dienās netika nonāvēts pat nāves nometnēs, kuras tika uzbūvētas vācu okupētajā Polijā un kurās slepkavošanai bija industriāls raksturs (gāzes kameras).

Jekelns ieradās Rīgā 1941. gada 16. novembrī un nekavējoši sāka organizēt Rīgas ebreju noslepkavošanu. Viņš pats izvēlējās slepkavības vietu – Rumbulu, aptuveni 10 km no Rīgas geto, kurā bija ieslodzīti ebreji, un savāca vienības slepkavošanas nodrošināšanai: tie bija vācu SD spēki un vācu kārtības policija, kā arī četras latviešu vienības: V. Arāja komanda; latvieši, kuri apsargāja geto (arī pakļauti SD); Rīgas apriņķa policija un Rīgas iecirkņu policija (lielākā grupa). Šo vienību uzdevums bija izdzīt ebrejus no geto, pārbaudīt, vai kāds nav noslēpies, sakārtot ebrejus kolonās un nodrošināt to nonākšanu Rumbulā; savākt nāvei nolemtu saiņus un drēbes un dzīt upurus līdz trijām bedrēm. Pašu šaušanu Rumbulā īstenoja tikai Jekelna personīgā apsardze un šoferi, iespējams, tikai kādi 12 vai nedaudz vairāk viru. Rumbulas slaktiņā 30. novembrī un 8. decembrī tika nogalināti aptuveni 24 000 Rīgas ebreju un 1000 no Vācijas atvestie ebreji. Pēc Rumbulas dzīvi bija palikuši tikai 6000 Latvijas ebreju, kurus atstāja dzīvus, lai izmantotu kā darbaspēku.⁷⁶¹ Tas nozīmēja, ka 1941. gada decembrī Ostlandes reihskomisāram Hinrikam Lozem tomēr bija izdevies panākt to, ko

viņš nebija spējis pirms Rumbulas – saglabāt daļu no ebrejiem kā darbaspēku; tāpat kā Loze, šādu nostāju atbalstīja arī vērmahts. Sākot ar 1942. gada februāri darbam spējīgie ebreji vecumā no 16 līdz 32 gadiem tika saglabāti un izvietoti Rīgas geto paliekās (t.s. mazajā geto), bet vēlāk – vairākās koncentrācijas nometnēs, no kurām izdzīvojušie, sākot ar 1944. gada vasaras beigām, tika deportēti uz nometnēm Vācijā. Vienlaikus ar Rīgas ebreju iznīcināšanu Rumbulā, okupētajā Latvijā sāka pienākt vilcienu sastāvi ar ebrejiem no reiha, kurus bija paredzēts noslepkavot Latvijā. Kā jau minēju, 30. novembra agrā rītā, vēl pirms Rīgas ebreju iznīcināšanas, Rumbulā tika nošauti pirmie 1000 no Vācijas atvestie ebreji. Decembra sākumā pienāca četri sastāvi ar Nirnbergas, Štutgartes, Vīnes un Hamburgas ebrejiem, kuriem sekoja citi sastāvi (ieskaitot aptuveni 1000 no Terezinas (Terezin) geto okupētajā Čehijā), līdz pat 1942. gada decembrim. Lielāka daļa deportēto tika tūlīt pat nogalināti Biķerniekos, pat neizvietojot viņus geto; daļu no deportētajiem 1943. gada novembrī aizveda uz Aušvices nāves nometni un nogalināja tur. No okupētās Latvijas un uz Latviju deportētajiem ebrejiem izdzīvoja tikai 1182 cilvēki.⁷⁶²

Ebreju totālā iznīcināšana gan okupētās Latvijas teritorijā, gan ārpus tās turpinājās līdz pašai nacistiskās Vācijas sakāvei 1945. gada maijā. Lai arī Latvijas teritorijas lielākā daļa nonāca Sarkanās armijas rokās jau 1944. gada rudenī, līdz pat maija sākumam vācu okupācija vēl pastāvēja Kurzēmē, kur mežos slēpās vairāki desmiti no Dundagas koncentrācijas nometnes izbēgušie ebreji (aptuveni 50 cilvēki), no kuriem puse tika notverta un noslepkavota. Liepājā līdz 1945. gada martam atradās precīzi nenoskaidrots skaits ebreju, kurus 1944. gada oktobrī īsi pirms Rīgas krišanas Sarkanās armijas rokās aizveda no koncentrācijas nometnes "Lenta". Daļa no viņiem palika Liepājā līdz Vācijas kapitulācijai, daļa 1945. gada martā tika pārvesta uz Hamburgu Vācijā. Arī tiem ebrejiem, kuri no 1944. gada 6. augusta līdz septembra beigām (varbūt pat vēl līdz oktobra sākumam)⁷⁶³ no koncentrācijas nometnes "Riga – Kaiserwald" tika izvesti uz Štuthofas koncentrācijas nometni Vācijā, holokausts beidzās tikai pēc Vācijas kapitulācijas.

Vietējo iedzīvotāju līdzdalība holokaustā. Vieni un tie paši apstākļi – vācu okupācija – radīja pilnīgi pretēju rīcību: vieni, riskējot ar savu dzīvību glāba ebrejus (par ebreju glābšanu okupētajā Latvijā draudēja nāves sods) – viņi, protams, bija absolūtais mazākums. Cits mazākums, tajos pašos apstākļos, ebrejus nogalināja, kamēr iedzīvotāju absolūtais vairākums bija malā stāvētāji. Vietējie iedzīvotāji piedalījās ebreju iznīcināšanā un no tās izrietošajos notikumos dažādos veidos: pirmie, protams, bija tiešie slepkavas; viņu atbildība un noziedzība ir neapstrīdama. Tuvu viņiem bija tie, kuri paši nešāva, bet apsargāja nāvei nolemtos ebrejus un veda viņus uz slepkavības vietu. Viņu vaina ir gandrīz tikpat liela. Citi varēja būt iesaistīti tikai ebreju uzskaitē. Citi – nereti, piespiedu kārtā – raka bedres un aizbēra tās pēc slaktiņa, vai apsargāja nogalināto mantu. Citi uzskaitīja noslepkavoto (savu bijušo kaimiņu, ar kuriem blakus bija dzīvots nereti pat daudzus

gažu desmitus) mantu, to dalīja un piesavināja – tā bija vislielākā iedzīvotāju grupa, kuras amoralitāte un alkātība nereti bija šokējoša (piemēram, Neretas iedzīvotājs Jānis Šteinbergs, apraka nošautos ebrejus un apsargāja nogalināto mantu, par ko saņēma, viņa paša vārdiem runājot, „2 bikses un 2 veļas pārus...”⁷⁶⁴) Vācieši sāka ebreju masveida iznīcināšanu tikai pēc tam, kad bija izveidojuši visā okupētajā Latvijā t.s. pašaizsardzību (*Selbsschutz*). Tas bija pirmais nopietnākais vācu pasākums, lai iesaistītu vietējos iedzīvotājus ebreju iznīcināšanā un realizētu Berlīnē izstrādāto plānu: lietot visus līdzekļus, lai radītu priekšstatu, ka ebreju iznīcināšanu ir iesākuši un īsteno paši vietējie iedzīvotāji, pēc savas iniciatīvas. Pirmajās vācu okupācijas dienās pēc vācu ierosmes un pavēles visos Latvijas administratīvajos iedalījumos tika noorganizētas pašaizsardzības komandantūras, kopā – vairāki simti. Vācieši – SD vai armija – kontrolēja latviešu pašaizsardzības vienības vismaz divos līmeņos – caur apriņķu latviešu komandantūrā, kuras uzraudzīja vācieši, un vietējām vācu komandantūrām. Daudzās Latvijas vietās, kur dzīvoja ebreji, pašaizsardzības vienības piedalījās ebreju iznīcināšanā, taču nav pamata uzskatīt, ka visas vienības nodarbojās tikai ar ebreju nogalināšanu. Saskaņā ar vācu plāniem, pašaizsardzības vienības nebija paredzētas kā ilgtermiņa vienības, tās bija domātas tikai ebreju iznīcināšanai okupācijas sākuma posmā.⁷⁶⁵ 1941. gada augusta vidū vācieši pavēlēja gandrīz visas tās slēgt, jo tās bija izpildījušas galveno vācu iecerēto uzdevumu – vāciešu vadībā ebreji no Latvijas mazpilsētām gandrīz pilnīgi bija savākti un nošauti (Ventspili pašaizsardzības vienība pastāvēja līdz oktobra sākumam tieši tāpēc, ka vēl nebija nogalināti visi ebreji; pēc viņu nogalināšanas pašaizsardzība tika slēgta arī Ventspilī)⁷⁶⁶.

Ebreju iznīcināšanā piedalījās arī latviešu palīgpolīcija (*Hilfspolizei*), kuru vācieši izveidoja, sākot ar 1941. gada 1. jūliju, Rīgā, pulkveža – leitnanta Voldemāra Veisa vadībā. Nedaudz vēlāk palīgpolīcija tika izveidota Daugavpilī, Rēzeknē, citās lielākās pilsētās un pat laukos. Lai gan palīgpolīcija veica arī civilās policijas funkcijas, tomēr jau ar pašu jūlija sākumu tā aktīvi piedalījās arī ebreju nogalināšanā tāpat kā dažas citas latviešu civilās policijas vienības (piemēram, Rīgas Ostas policija un Rīgas 11. iecirkņa policisti; latviešu policisti piedalījās arī ebreju reģistrācijā, nodrošināja Rīgas geto ārējo apsardzi un piedalījās ebreju konvojēšanā no Rīgas geto uz Rumbulu).⁷⁶⁷ Visizplatītākais ebreju nogalināšanas veids – īpaši, provincē – bija tāds, ka vietējie latviešu pašaizsargi vai palīgpolīcijas vienības “savāca” ebrejus, bet tad ieradās kāda SD palīgspēku latviešu vienību vai slepkavošanai speciāli izveidota pagaidu vienība un nogalināja upurus. Lai arī ebreju slepkavošanu organizēja un vadīja vācieši, ļoti reti bija gadījumi, kad vietējie pašaizsardzības vai kādas citas vienības locekļi atteicās vai izvairījās no piedalīšanās ebreju nogalināšanā (Mazsalvē, piemēram, atteicās Voldemārs Bruners)⁷⁶⁸. SD latviešu palīgspēki, kuri bija izveidoti ebreju slepkavošanai, bija sekojoši. Pirmkārt, tā bija Mārtiņa Vagulāna vienība Jelgavā, kura bija izveidota visagrāk – jau 29. jūnijā, bet arī visātrāk atlaista – augusta vidū, kad tā bija veikusi savu uzdevumu un noslepkavojusi Zemgales, galveno-

kārt – Jelgavas ebrejus (noteikti jāuzsver, ka Jelgavas ebrejus slepkavoja arī EK 2 apakšnodaļa Alfrēda Bēku (*Becu*) vadībā.⁷⁶⁹ Otrā bija vispazīstamākā un visvairāk noziegumus veikusi Viktora Arāja komanda, kura slepkavoja ebrejus vismaz 19 okupētās Latvijas vietās un kuras upuru skaits ir vismaz 26 000 cilvēku, bet tās veicināja aptuveni 60 000 cilvēku nogalināšanu. Komanda parasti darbojās 40 vīru sastāvā; piemēram, Kuldīgas ebrejus “savāca” un konvojēja uz nošaušanas vietu Padures mežā vietējie pašaizsardzībasnieki, pašu šaušanu veica no Rīgas atbraukusi Arāja komandas vienība leitnanta Fēliksa Dībieša vadībā (savukārt, liķus apraka pašaizsardzībasnieki)⁷⁷⁰. Par trešo grupu ir zināms daudz mazāk – tā bija Herberta Teidemaņa komandētā SD grupa Valmierā, kura, iespējams, piedalījās arī Valmieras ebreju iznīcināšanā, taču, noteikti, ne viena, jo Valmieras ebreju noslepkavošanai bija ieradusies arī Arāja komandas vienība.

Rumbulas slaktiņa laikā Arāja komanda – kopā ar latviešu policistiem – piedalījās geto ieslodzīto sakārtošanā kolonā, izdzīšanā no geto, apsargāšanā ceļā uz Rumbulu. Geto teritorijā un pa ceļam uz Rumbulu varēja iet bojā aptuveni 1000 cilvēku, kurus nogalināšanā piedalījās Arāja komanda (tieši šajā noziegumā droši vien ir piedalījies Herberts Cukurs). No kādiem 1700 cilvēku, kurus F. Jekelns bija iesaistījis Rumbulas slaktiņa organizēšanā un nodrošināšanā, vairākums, līdz pat 1000 cilvēku, varēja būt latvieši.⁷⁷¹ SD latviešu palīgvienību loma holokausta īstenošanā bija visievērojamākā laikā līdz 1941. gada decembrim; tobrīd šajās vienībās bija ne vairāk par 500 vīriem. Sākot ar 1942. gadu Arāja komandas locekļi piedalījās arī ebreju iznīcināšanas akcijās ārpus okupētās Latvijas, īpaši Minskas apkaimē Baltkrievijā. Noteikt precīzi latviešu skaitu, kuri tieši vai netieši piedalījās ebreju iznīcināšanā, nav viegli; aptuveni runa varētu iet par dažiem tūkstošiem.

Nekas tik lielā mērā neatspoguļoja apkaunojošu morālo pagrimumu, kā masveidīgā piedalīšanās ebreju mantas – līdz pat pēdējam sīkumam – piesavināšanā, īpaši – provincē. Ja tiešo ebreju slepkavu skaits 1941. gadā bija mērāms dažos simtos, tad mantas piesavināšanā piedalījās katrs, kurš spēja, bez mazākā kauna un sāta. Skaidrs, vērtīgāko piesavināja paši vācieši, taču netika noniecināts nekas, kas bija palicis; latviešu pašaizsardzības komandantūru loma ebreju mantas piesavināšanā bija liela. Piemēram, Valdemārpilī 39 vietējie iedzīvotāji, ieskaitot četras sievietes, šķiroja ebrejiem atņemto un šī šķirošana tika apmaksāta kā “papilddarbs”, ar daļu no ebrejiem atsavinātās mantas vai naudas;⁷⁷² gandrīz vai visa pilsētiņa – un ne vien – piesavināja kaut ko no ebreju mantas. Vieniem izdevās iegūt pat ebrejiem piederējušu zirgu, citiem – velosipēdu, bet citi – piemēram, kāds P. Grāvētis – kurš Krustpils pagastā bija piedalījies bedres rakšanā – paņēma nošautās ebrejietes mēteli un vēlāk pāršuva kā vasaras mēteli sev pašam;⁷⁷³ laikam viņam nebija nekādu morāles dabas šķēršļu to valkāt. Būtiska loma ebreju iznīcināšanas iedvesmošanā un attaisnošanā bija vietējai latviešu un krievu presei, sākot ar pašu pirmo izdevumu vācu okupācijas laikā – Mārtiņa Vagulāna rediģēto “Nacionālo Zemgali”, kura sāka iznākt pašas 1941. gada jūnija pēdējās dienās.

Holokausta rezultāts bija sekojošs: aptuveni 66 000–68 000 vietējo un 22 000 no reihā ievesto ebreju gāja bojā⁷⁷⁴ okupētajā Latvijā.

Ebreju glābēji. Tajā pašā laikā, kad viens cilvēku mazākums – slepkavas – nogalināja ebrejus, cits sabiedrības mazākums ebreju glāba. Vieni un tie paši okupācijas apstākļi radīja pilnīgi pretēju uzvedību; kopējais abām grupām bija tikai tas, ka tās bija pavisam neliela daļa no okupētās Latvijas iedzīvotājiem. Ebreju glābēju rīcību varonīgāku un cilvēciskāku padara arī tas fakts, ka Latvijā, tāpat kā okupētajā Polijā, par ebreju slēpšanu draudēja nāves sods. 2002. gadā tika publicēts pirmais ebreju glābēju saraksts, kuru bija sastādījis pazīstamais holokausta pētnieks Marģers Vestermanis. Tajā bija pāri par 400 glābēju vārdi, sākot, protams, ar lielo Žani Lipki, kurš, kopā ar palīgiem, bija izglābis pāri par 50 cilvēkus. Glābējiem palīdzēja vēl vairāki simti (viena ebreja izglābšanā nereti dažādos veidos piedalījās vairāki vai pat daudzi cilvēki, īpaši tad, kad bija jāmaina glābšanas vietas; piemēram, Ļzaku Kleimani izglābt palīdzēja Eiženija un Katrīna Apogs, Kristīne Viksna, kurām vēl atbalstu sniedza Guna Vigdorčika, Aina Zēberga un citi); tika izglābti aptuveni 400 ebreju.⁷⁷⁵ Turpinot pētniecību, muzejs "Ebreji Latvijā" jau bija apzinājis pāri par 500 ebreju glābšanas un slēpšanas gadījumus; vismaz 472 Latvijas iedzīvotāji jau ir apzināti kā ebreju glābēji.

Ebreju glābšanas izpēte ir pierādījusi, ka glābēji pārstāvēja visdažādākos sociālos slāņus un tautības; tie bija vienkārši Latvijas cilvēki, nevis pārdabiski varoņi, kuri tomēr bija spējīgi uz līdzcietību un varonību. Ebreju glābēju apzināšana tagad notiek gandrīz katrā reģionālā muzejā un Latvijā ir iepazīsusi sev pilnīgi jaunus glābēju vārdus: dzelzceļa strādnieks no Kārsavas Antons Barkāns un viņa sieva Helēna izglāba trīs Kārsavas ebrejus (Judīti Zilberi, Ļevu Ūdemu un Soņu Minkinu); savukārt, Rēzeknes poļu Matusieviču ģimene izglāba Haimu un Jašu Izraelitus.⁷⁷⁶ Vēsturnieki ir pievērsuši uzmanību arī ebreju glābēju liktenim otrajā padomju okupācijā, kopš 1945. gada. Ebreju glābsana komunistu režīma vērtību skalā bija nenozīmīga; nereti izglābtie (vai izdzīvojušie) ebreji tika uztverti ar neslēptām aizdomām – kā viņiem izdevās izglābties? Vai viņi nav sadarbojušies ar vāciešiem? Vairāki ebreju glābēji padomju režīma gados pat tika represēti, jo viņi bija "buržuāzijas" pārstāvji, "kulaki" vai "pretpadomju elementi". Jezupata Amola no Babītes pagasta, kura bija slēpusi divus ebrejus – Mariku un Leonardu Hoffus no Jelgavas, tika deportēta uz Sibīriju 1949. gada 25. marta lielā terora laikā. Krāslavas priesteris Izidors Ancāns, kurš bija glābis Dāvida Barkāna četru cilvēku ģimeni, 1950. gada 29. maijā tika apcietināts un notiesāts uz desmit gadiem ieslodzījumā; apcietināts tika arī glābējs Alfrēds Bankovičs no Rēzeknes apriņķa.⁷⁷⁷

Okupētā Latvija nebija unikāla, nevienā veidā, citu okupēto zemju vidū. Latvijas iedzīvotāji nebija unikāli ar ebreju slepkavu skaitu – tie bija absolūta minoritāte; arī glābēji bija minoritāte, lai arī ne tik maza, kā tika uzskatīts vēl pirms gadiem desmit – piecpadsmit. Nospiedošais vairākums – kā jebkurā citā okupētajā zemē – bija malā stāvētāji, kuri vai nu vienaldzībā, vai – iespējams, visbiežāk – bezspēcībā noraudzījās uz lielo noziegumu.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ The Jewish Encyclopedia. Vol. 4, New York and London, 1903, p. 311; Tatjana Aleksejeva. Jevreiskoje prostranstvo v Kurlandiji – pervom mes-te poseļenija jevrejev v Latviji. – Rokraksts.
- ² Christian Delacampagne. Une histoire du rasisme. – Paris, 2000, p. 86; piemēram, Svētā Stefana Katedrālē Vinē antijūdaisms bija iemiesots logu apgleznojumos un citos interjera elementos jau kopš 12. gadsim-ta. – The International Council of Christians and Jews News, Nr. 31, 2006, p. 5.
- ³ Piemēram, 1406. gada 30. jūnijā tika noslēgts jauns tirdzniecības līgums starp Polocku, kuru bija iekarojusi Lietuva, un Rīgu. – I. Šterns. Latvi-jas vēsture. 1290–1500. – Apgāds “Daugava”, 1997, 232.-233. lpp.; par tirdzniecību ar Lietuvu skat. arī – Feodālā Rīga. – Rīga, 1978, 70.-74. lpp. Ebreju loma Polockas, tāpat kā citu Lietuvas vai Polijas karalistes varā esošo pilsētu tirdzniecībā, kļuva arvien lielāka ar katru gadsimtu. Par ebreju lomu meža materiālu tirdzniecībā ar Rīgu skat. – Velta Pā-vulāne. Rīgas tirdzniecība ar meža materiāliem XVII–XVIII gadsimtā. – Rīga, 1975, 84.-85. lpp.
- ⁴ Kratkā jēvveisekā enciklopedija. Tom 4. – Jerusālim, 1988, s. 686.
- ⁵ Meijers Melers raksta, ka pat 17.–18. gadsimtā “...ebrejiem nebija tiesību iegādāties savā īpašumā zemi, tāpēc mirušo radniekus bieži vien vā-dzēja vest tālu prom no apmešanas vietām, pat uz kaimiņvalsti. Rīgas ebreji līdz 1725. gadam savus mirušos apglabāja Lietuvā un Polijā.” – Meijers Melers. Ebreju kapsētas Latvijā. – Rīga, 2006, 5. lpp; par Jelgavas miestu 14.–15. gadsimtā – Indriķis Šterns. Latvijas vēsture 1290–1500, 109., 137. lpp; par ebreju kapsētām – Iveta Leitāne. Štetl pasaule un tēls. – Pilsēta. Laikmets. Vide. – Rīga, “Neputns”, 2007, 67. lpp.
- ⁶ H. Strods. Kurlāndskij vopros v XVIII veke. Častj II – Rīga, Latvijiskij Universitet, 1993, s. 57-58.
- ⁷ Skat. atsauci Nr. 1, p. 312; Boris Volkovič. Iz istoriji jevreiskoj kulturi v Latviji (1918–1940). Častj 1, Daugavpils, 2002, ss. 5-8.
- ⁸ Tatjana Aleksejeva. Ebreji Kurzemes hercogistē (1561–1795). – Di-sertācija vēstures zinātņu doktora grāda iegūšanai. – Rīga, 1996, 55., 66.lpp; Tatjana Aleksejeva. Some Aspects of Hebrew History in Duchy of Courland (1561–1795) – Humanities and Social Sciences Latvia. 1994. 2 (3), pp. 4-22; Gvido Straube. Some Reports About Hebrew Mi-nority in Latvia in the 18Th and 19 Th Centuries – Turpat, pp. 22-34.
- ⁹ E. Dunsdorfs. Latvijas vēsture. 1710–1800. – Daugava, 1973, 37. lpp.
- ¹⁰ Jāzeps Piseckis. Kurzemes hercogistes likumdošana par židiem. Kandi-dāta darbs. – Rīga, LU, 1936, 31. lapa.
- ¹¹ Te Jewish Encyclopedia. Vol. 4, p. 313.
- ¹² K. H. Heikings bija dienējis Polijas karaļa galmā, bet Kurzemes hercogis-tes pēdējos gados viņš bija ievērojams arī Jelgavā, pazīstams kā hercoga Pētera Bīrona pretinieks. Pēc Kurzemes hercogistes pievienošanas Krie-

vijai sākās viņa iespaidīgā karjera Pēterburgā, jau Katrīnas II valdīšanas beigās; Pāvila I laikā viņš kļuva par Senatoru un slepenpadomnieku un cara tuvāko līdzgaitnieku tieši Vidzemes un Kurzemes guberņu lietās. – *The Jewish Encyclopedia*, Vol. 10, 1905, p. 532.; skat. K. H. Heikinga memuārus – *Aus Polens und Kurlands letzten Tagen*. – Berlin, 1897; par Heikinga darbību Kurzemes hercogistes norieta dienās skat. – E. Dunsdorfs. Latvijas vēsture. 1710–1800; arī – H. Strods. Kurļandiskij vopros v XVIII veke.

¹³ J. Piseckis. Op. cit., 53. lapa.

¹⁴ E. Dunsdorfs, A. Spekke. Latvijas vēsture. 1500–1600. – Daugava, 1964, 151–154, 170. lpp.

¹⁵ *The Jewish Encyclopedia*, Vol. 4, p. 311; Mejers Melers. Ebreju kapsētas Latvijā, 14. lpp.

¹⁶ Leo Dribins. Ebreji Latvijā. Otrais, papildinātais izdevums. – Rīga, 2002, 34. lpp.

¹⁷ V.V. Dorošenko. Torgovļa i kupečstvo Rigi v XVII veke. – Rīga, 1985, s. 90.

¹⁸ V.V. Dorošenko. Miza i rinok. – Rīga, 1973, s. 124.

¹⁹ V. Pāvulāne. Rīgas tirdzniecība, 85. lpp.

²⁰ A. Viksna. Vecās aptiekas. – Rīga, 1993, 63. lpp.

²¹ V. Pāvulāne. Op. cit.

²² Turpat.

²³ Feodālā Rīga, 271. lpp.

²⁴ I. Grasmane. Daugava un Rīgas eksports XVIII beigās un XIX gadsimta pirmajā pusē. – Rīga, 1973, 131. lpp.

²⁵ Turpat, 151. lpp.

²⁶ E. Dunsdorfs. Latvijas vēsture. 1710.–1800., 578. lpp; Svetlana Bogojavlenska. Ebreju Rīga. – Katram bija sava Rīga. Sastādītāji Kristīne Volfarte, Ervīns Oberlenders. – Rīga, 2004, 152. lpp; M. Stepermanis. Lielās liesmas atblāzma. – Rīga, 1971, 171.-175. lpp.

²⁷ *The Jewish Encyclopedia*. Vol. 4., p. 416.

²⁸ V. Nikonov. Rezekne. Očerki istoriji s drevņeiših vremen do apreļa 1917 goda. – Rīga, 2000, s. 112; Boguslavs Dibass. Latgale (Poļu Infantija) Lielā Ziemeļu kara laikā – Daugavpils pils tiesas grāmatu atspoguļojumā. – Kurzeme, Vidzeme, Latgale. Reģions un identitāte vēsturē. – Rīga, 1999, 68. lpp; Biruta Eglīte. Rīga maksā. – Rīga, 2001, 135. lp.

²⁹ Arveds Švābe. Latvijas vēsture. II daļa. – Rīga, 1925, 148. lpp.

³⁰ B. Brežgo. Latgales inventāri un ģenerālmērīšanas zemju apraksti (latgaliešu dialektā). – Daugavpils, 1944, 149. lpp; V. Salnais un A. Maldups. Pilsētu apraksti. – Rīga, 1936, 17. lpp.

³¹ I. Grasmane. Latvijas pilsētas un iedzīvotāji. Tirdzniecības un rūpniecības attīstība 18. gs. Beigās un 19. gs. pirmajā pusē. – Rīga, Latvijas Universitāte, 1991, 10.-11. lpp.

³² Skat. L. Taivan. Po Latgaliji. – Moskva, 1988, s. 141.

³³ H. Strods. Latgales iedzīvotāju etniskais sastāvs 1772.g.–1959.g – Lat-

- vijas Valsts Universitāte, Rīga, 1989, 10.-11.lpp; Aleksandr Feigmanis. Raņņije svedenije o jevrejah Latgaliji (do 1825.g.) – Jevreji v meņja-jušmsja mire, tom. 5, s. 247-252.
- ³⁴ H. Strods. Op. cit, 17. lpp; Aleksandr Lokšin. Istorija jevrejev Rossiji v sovremennoj zarubežnoj istoriografiji. – Moskva, “Jevreiskij mir”, 1998, s. 6-7.
- ³⁵ E. Dunsdorfs. Skaistā Latgale. – Melburna, 1991, 39.lpp.
- ³⁶ Skat. sīkāk – Arnis Viksna. Latgales ārsti un ārstniecība 1772–1918. – Rīga, 2004.
- ³⁷ Muntis Auns. Ziemeļkurzemes krogi 18. gadsimta beigās. – LVIŽ, 2007, Nr. 1, 155.-158.lpp.
- ³⁸ A. Viksna. Vecās aptiekas, 56. lpp.
- ³⁹ H. Strods. Lauksaimniecība Latvijā pārejas periodā no feodālisma uz kapitālismu (18. gs. 80. gadi–19. gs. 60. gadu sākums) – Rīga, 1972, 238.-255.lpp; H. Strods. Latvijas lauksaimniecības vēsture. – Rīga, 1992, 108.-114. lpp.
- ⁴⁰ Irina Sorkina. Pereseļenije jevreiskogo naseļenija iz seļskoj mestnosti v goroda i mestečki Belarusi v konce XVIII–XIX v. – Mareriali Trinad-catoj Ježegodnoj Mežduranodnoj Meždisciplinarnoj konferenciji po judaike – Moskva, 2006, s. 350-354.
- ⁴¹ Jevreji v Daugavpilsē. Kņiga 3, častj 1. – Daugavpils, 2001, s. 8-9; Z. Ja-kub. Daugavpils v prošlom. – Daugavpils, 1998, s. 299.
- ⁴² Očerki ekonomičeskoj istoriji Latviji. 1860–1900. – Rīga, 1972, s. 355-357.
- ⁴³ Skaitļi ņemti no L.S. Jefremova. Latiškaja krestjanskaja semja v Latgale. 1860–1939. – Rīga, 1982, s. 20.
- ⁴⁴ H. Strods. Lauksaimniecība Latvijā, 249.-250.lpp; G. Straube. Some Reports About Hebrew Minority in Latvia in the 18 th and 19 th Centu-ries, pp. 26-29; T. Aleksejeva. Kurzeme – pirmā ebreju apmešanās vieta Latvijas teritorijā. – “Ceļš” (teoloģisks un kultūrvēsturisks izdevums). – 1998, Nr. 50, 62.-63. lpp.
- ⁴⁵ S. Bogoļavlenskaja. Otnošenije k jevreiskomu naseļeniju v Kurlandiji i Liflandiji v 19 veke. – Jevreji v meņjajušemsja mire, tom. 3, s. 374.
- ⁴⁶ Rīga. 1860.–1917. – Rīga, “Zinātne”, 1978, 38. lpp.
- ⁴⁷ S.M. Dubnov. Kratkaja istorija jevrejev. – Moskva, 1996 (1912. gada iz-devuma pārpublicējums), 442. lpp.
- ⁴⁸ Litunaie juive. 1918–1940, p. 58.
- ⁴⁹ Dzintars Ērglis, Juris Pavlovičs. Latviešu karavīri 1877.–1878. gada krie-vu – turku kara laikā Bulgārijā. – LVIŽ, 2004, Nr. 4, 73.lpp; laikam pir-mais ebrejs no Latvijas, kurš kā ārsts kalpoja Krievijas armijā, bija 1829. gadā dzimušais P. Keilmans, kurš 1854. gadā absolvēja Tērbatas Universi-tāti un piedalījās Krimas karā. – The Jewish Encyclopedia, Vol. 4, p. 418; Krimas karš vispār bija pirmais karš, kurā piedalījās Krievijas ebreji, un piedalījās varonīgi – vismaz 2000 ebreju karavīru aizstāvēja Sevastopoli 1853.–54. gados un kā patecību par savu varonību saņēma cara atļauju

- apmesties uz dzīvi Sevastopolē – lai arī pilsēta atradās Tavrījas guberņā, kurā ebrejiem bija tiesības apmesties, pašā Sevastopolē varēja apmesties tikai ar speciālu valdības atļauju. 1864. gadā oktobrī Sevastopolē tika atklāts piemineklis kritušajiem ebreju zaldātiem. – Boris Geļman. Perepiska o pamjatņike voīnam – jevrejam učastnikam oboroni Sevastopola (1854–1855) po dokumentam RGA VMF – Materiali Dvenadcatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj Meždisciplinarnoj konferenciji po judaīke, častj 1, s. 231–237.
- ⁵⁰ Ļevs Tolstojs. Anna Kareņina. – Rīga, 1954, 600.–601.lpp.
- ⁵¹ Dz. Ozoliņa. Rīgas “pilsētas tēvi” un viņu komunālā politika. 1877–1913. – Rīga, 1976, 62. lpp.
- ⁵² Očerki ekonomičeskoj istoriji Latviji. 1860–1900. – Rīga, 1972, s. 449.
- ⁵³ Geoffrey Hosking. Russia. People and Empire, p. 319.
- ⁵⁴ V. Nikonov. Rezekne, s. 216.
- ⁵⁵ Marger Vesterman. Fragments of the Jewish History of Riga, p.14; Verena Dorn. Jevreiskaja Riga: proriv v sovremennostj. Učreždenije kazennogo ravvinata i socialno – kulturnij i občestvennij vklad Arona Pumpjanskogo. – Jevreji v meņajajušemsja mire. Tom. 4, ss. 244–249; A. Švābe. Latvijas vēsture. 1800–1914, 446. lpp.
- ⁵⁶ Maija Vittenberg. Roļ jevreiskogo naseļenija v ekonomičeskoj žizni gubernij čerti osedlosti v 70 godi XIX veka. – Materiali Dvenadcatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj Meždisciplinarnoj konferenciji po judaīke. Častj. 2., s. 178.
- ⁵⁷ A Missionary For History. Essays in Honor of Simon Dubnov. Ed. By K. Groberg and A. Greenbaum. – University of Minesota, 1998, pp. 73–78.
- ⁵⁸ Aleksandr Bezarov. K voprosu o pričinah peresmotra praviteļstvennoj ideoloģiji v jevreiskom voprose v 1881–1882 gg. v Rossiji. – Materiali devjatoj meždunarodnoj konferenciji po judaīke. Častj 1, Moskva, 2002, ss. 76–78; skat. nopietnākos pētījumus par 1881.–83. gadu grautiņiem – I. M. Aronson. Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti – Jewish Pogroms in Russia. – Pittsburg, 1990; Pogroms: Anti – Jewish Violence in Modern Russian History. Ed. By J. Klier and Sh. Lambroza. – Cambridge University Press, 1995. Sākot ar 20. gadsimta septiņdesmitajiem gadiem, bet, īpaši – 1990. gados, kad kļuva brīvāk pieejami arhīvi Krievijā un Ukrainā, vairāki autori (*Hans Rogger, I. Michael Aronson, John D. Klier* un citi) akadēmiski nopietnos un novatoriskos darbos pierādīja, ka populārajam viedoklim par cara administrācijas saistību ar grautiņu organizēšanu vai iedvesmošanu nav pamata. No ievērojamajiem speciālistiem Krievijas ebreju vēsturē laikam tikai *Izraels Bartals* zināmā mērā joprojām uzskata, ka cara valdības vai vietējā administrācija bija iesaistīta grautiņu organizēšanā vai arī tos atbalstīja kā piemēru viņš min vienu gadījumu Odesā, kad vietējā vara aizturēja ebreju studentus, kuri bija sākuši veidot paš aizsardzību – *Israel Bartal*. Ot obščini k naciji. Jevreji Vostočnoj Jevropi v 1772–1880. gg. – Moskva, 2007, s.227. Pat ja šāds

gadījums ir bijis, tas tomēr nedod pamatu plašiem secinājumiem par valdības atbildību par grautiņu rašanos.

- ⁵⁹ A. Bezarov. Op. cit., s. 84.
- ⁶⁰ Arhiv Jevreiskoj Istoriji. Tom 3. – Moskva, 2006, s. 127; Orlando Figes. A People's Tragedy. The Russian Revolution. 1891–1924. – New York, 1998, p. 80.
- ⁶¹ Vēsturniece Dr. hist. I. Šneidere ir pareizi atzīmējusi, ka ar jēdzienu "inorodci" Krievijas impērijā apzīmēja visas tautības, izņemot krievus, kuriem pieskaitīja arī ukraiņus un baltkrievus. – LVIŽ, 2003, nr.2, 175. lpp. Tas tiesa, taču šis jēdziens pret ebrejiem tika pielietots ar īpašu nepatikas pieskaņu un pat ar rasistiskām iezīmēm.
- ⁶² V. Nikonov. Rezekne, s. 216.
- ⁶³ Citēts no – Arhiv Jevreiskoj Istoriji. Tom 3, s. 359.
- ⁶⁴ E. Haberer. Jews and Revolution in Nineteenth – Century Russia. – Cambridge University Press, 1995, p. 257.
- ⁶⁵ Proletāriskā revolūcija Latvijā. Strādnieku šķiras partijas sākotne. – Izdevniecība "Spartaks", Maskava, 1924, 721.-723. lpp; Mārgers Vestermanis. Pirmā junda. Jaunatne Latvijas revolucionārās kustības sākotnē. – Rīga, 1957, 18, 25. lpp; E. P. Fedosova. Očerki russko – pribaltijskih revolucionnih svjazej, s. 100-103; Latviešu literatūras vēsture. No pirmākumiem līdz XIX gadsimta 80. gadiem. – Rīga, 1987, 299.-300.lpp.; M. Vestermanis. Baltvācu revolucionārs no Vidzemes. – Dabas un vēstures kalendārs. 1991. – Rīga, 1990, 258.-259.lpp.
- ⁶⁶ Vita Zelča. Jaunstrāvniki. – LVIŽ, 2000, Nr. 4, 62. lpp.
- ⁶⁷ Geoffrey Hosking. Russia, p. 390-391.
- ⁶⁸ Maija Vittenberg. Op. cit., s. 180-183.
- ⁶⁹ Aleksandr Bezarov. Jevreiskij vopros v russkoj konservativnoj ideoloģiji 1880-h godov. – Materiali Desjatoj Meždunarodnoj konferenciji po judaiķe. Častj 1, Moskva, 2003, pp. 41-43.
- ⁷⁰ Dz. Ozoliņa. Rīgas "pilsētas tēvi", 61.-62. lpp.
- ⁷¹ S. Bogojavlenskaja. Otnošeņije k jevreiskomu naseļeniju v Kurļandiji i Liļlandiji, s. 377; S. Bogojavlenska. Kurzemes guberņas un Rīgas ebreju sabiedrība (1795–1915) – Maģistra darbs, LU, 2002, 74.-76. lpp; J. Šteimanis. Latvijas ebreju vēsture. – Daugavpils, 1997, 71. lpp; L. Dribins. Ebreji Latvijā, 46. lpp; Leo Dribins. Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā. – Rīga, 2001, 71.lpp; S. Bogojavlenska. Otnošeņije obščestva Kurļandskoj i Liļlandskoj gubernij k jevreiskomu naseļeniju (po materialam pressi XIX veka). – Jevreji v meņjajušemsja mire, Tom 4, s. 238; Aigars Urtans. Bauska v konce 19 – načale 20. veka. – turpat, Tom 5, s. 257.
- ⁷² M.N. Zolotonosov. Slovo i Telo. – Moskva: Naučno – izdateļskij centr "Ladomir", 1999, ss. 116-117.
- ⁷³ "Vienīgā grāmata, kādu mēs tur {Latgalē} sastopam, ir lūgšanas grāmata. Bet arī šās vienīgās grāmatas valoda ir tik nežēlīgi samaitāta, ka daudz vietās ir tikusi gluži nesaprotama, kas gan nav nekāda brīnuma lieta, ja

- apsveram, ka no 1870. gada vienīgais viņas izdevējs bija Dagdas žīds Zeļiks {Zeliķis Garnics}...”, tā 19. gadsimta beigās kritiski rakstīja latgaliešu atmodas izcilais darbinieks Francis Trasuns darbā “Par zemākās kultūras iemesliem pie Vitebskas guberņas latviešiem” (Francis Trasuns. Dzīve un darbi. 2.sēj. – Rēzekne, 1998, 332. lpp) Svarīgi ievērot, ka, lai arī viņš kritizēja lūgšanas grāmatas valodu, tā tomēr ir bijusi vienīgā grāmata un par to Z. Garnicam un ebreju grāmatu cenzoram Kukoļņikam, kas bija atļāvis grāmatu izdot - tomēr pienācās pateicība. Z. Garnica nopelnus latgaliešu un katolicisma labā augsti vērtēja ievērojamais Latgales vēstures pētnieks Miķelis Bukšs, kurš Garnicu pat sauca par “Infantijas baznīckungu dekānu.” – M. Bunkšs. Latgaļu atmoda. – Minhene, 1976.
- ⁷⁴ A.V. Gavriļin. Ļucinskoje (Ludzenskoje) blagočiniņe Polocko – Vitebskoj jeparhiji vo vtoroj polovīņe 19. – načaļe 20. veka. – Rīga, 2004, s. 64.
- ⁷⁵ Ļoti interesants avots par Ludzas iedzīvotāju un Ludzas pareizticīgo mācītāja Fjodora Ņikonoviča nostāju pret ebrejiem ir viņa pieraksti. Piemēram, 1904. gada 20. oktobrī, krievu – japāņu kara laikā, viņš atzīmēja, ka pilsētā ir izlaupīti divi ebreju veikali un daži vietējie iedzīvotāji pārmēt ebrejiem nevēlēšanos karot cara labā; revolūcijai sākoties, pats Ņikonovičs kļuva arvien aizspriedumaināks pret ebrejiem; rakstot par revolucionāro proklamāciju parādišanos Ludzā (1905. gada janvārī tās tika plaši izplatītas tirgus dienās), 1905. gada 6. februārī viņš piebilda: “...proklamāciju saturs ir žīdiskis ...”; 1905. gada 22. oktobrī, revolūcijas kulminācijas brīdī, viņš pierakstīja: “..parastajā tautā, īpaši – vecticībnieku vidū, aug nepatika pret ebrejiem...”. Ņikonoviča piezīmes vairākkārt uzsvēra antisemitisma pieaugumu tieši vecticībnieku vidū. Tajā pašā laikā ir būtiski atzīmēt: grautiņi Ludzā nenotika un pats Ņikonovičs, lai arī pārliecināts, ka revolūcijas cēlonis ir ebreji, tomēr grautiņus neatbalstīja un darbojās par labu tam, lai tie Ludzā nenotiktu. Par grautiņiem citur Krievijā viņš izteicās kā par “...briesmīgām šausmām...” – Pravoslavije v Latviji. Istoričeskiĵe očerki. Sbornik statĵei pod redakcĵiei A. B. Gavriļina. – Rīga, 2006, s. 70-84.
- ⁷⁶ H. Strods. Latgales iedzīvotāju etniskais sastāvs, 38. lpp; L. S. Jefremova. Latišķskaja semĵa, s. 21.
- ⁷⁷ The Jewish Encyclopedia. Vol. 10 – New York and London, 1903, p.418.
- ⁷⁸ A. Švābe. Latvijas vēsture. 1800.–1914, 473.lpp.
- ⁷⁹ Turpat, 547. lpp; plašākais pētījums par ebreju izglītības biedrību ir – Denis Hanov. Cemu i začem učili jevrejev v Rige v načale 20 veka? Obrazovatel'naja politika Rizškogo otdelenija OPE. – Jevreji v menĵajušmsja mire, tom. 5, s. 226-244; skat. arī – S. Bogojavlenska. Ebreju Rīga, 172. lpp; Anna Kopelovič, Leonard Žuk. Obrazovaniĵe jevreejev v Latviji v 20-e godi v uslovĵjah parlamentskoj respubliki. – Jevreji v menĵajušmsja mire, tom. 4, s. 140.
- ⁸⁰ Kristīne Volfarte. Katram bija sava Rīga. – “Diena”, 2005, 19. febr., 15. lapa.

- ⁸¹ Ebreju muzejā Rīgā glabājās M. Hiršfelda foto – MEL. Nr. 2383; par rēzekniešiem Ņujorkā: <http://home.attnet/~landsmanshaft/ajhs.htm>
- ⁸² J. M. Roberts. *The New Penguin History of the World*. – London, 2004, p. 937.
- ⁸³ Jevreji v Daugavpilsē. Istoriskie ocerki. – Daugavpils, 1993, s. 96.; M. Poliščuk. *Jevreji Odessi i Novorossiji. Socialno – političeskaja istorija jevrejev Odessi i drugih gorodov Novorossiji. 1881–1904*. – Moskva, 2001, s. 125.
- ⁸⁴ 20.gadsimta Latvijas vēsture. I Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai. 1900–1918. – Rīga, 2000, 295. lpp; V. Salnājs, A. Maldups. *Pilsētu apraksti*, 17. lpp.
- ⁸⁵ Viena no pirmajām sievietēm, kura piedalījās kreisā cionisma kustībā Daugavpilī un izceļoja uz Palestīnu, bija Thijsa Libersone. Viņas foto skat. – MEL NR 2547.
- ⁸⁶ J. Bērziņš. Ar akmeni pret šauteni. Strādnieku ekonomiskais stāvoklis un streiku kustība Latvijā XIX gs. 90. gados. – Rīga, 1973, 106.-107. lpp.
- ⁸⁷ Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sējums, 1. daļa. 1905.–1907. gada revolūcija – Rīga, 1976, 96. lpp; V. Šalda. *Avoti par Bunda organizācijām Latvijā XX gs. sākumā* – MEL rokrakstu depozīts; N. A. Buhbinder. *Istorija jevreiskogo rabočeġo dviženija v Rossiji*. – Ļeningrad, 1925, s. 140-141.
- ⁸⁸ Žandarmērijas atsevišķā korpusa rotmistra Baikova izziņa par “Bunda” darbību Rīgā. 1902. gada 29. augusts. – LVVA, 4568. f., 1. apr., 58. l., 71.-87. lpp.
- ⁸⁹ Turpat.
- ⁹⁰ Viktor Gusev. *Nacionālā programma Bunda: ot graždanskogo ravnopravija k eksteritorialnoj kulturno – nacionalnoj avtonomiji (1897–1917 gg)* – *Materiali Odinnadcatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj Meždisciplinarnoj konferenciji po judaike*. Častj. 1, s. 226.
- ⁹¹ Skat. viņu foto – MEL. Nr. 1257.
- ⁹² S. Bogojavlenska. *Ebreju Rīga, 174-175*. lpp.
- ⁹³ 1899. gada 22. novembra slepenpolīcijas (Ohrana) ziņojums par cionistu aktivitātēm Rīgā. – MEL, III - 1521.
- ⁹⁴ Interesants avots par kreisā cionisma rītausmu Latvijā ir 1887. gadā Rīgā dzimušā Leo Glāzera dienasgrāmata, kura tika sākta rakstīt 1903. gadā, kad viņš nejausi nokļuva arī savā pirmajā cionistu mītiņā: “...dedzīgie stāsti par Palestīnu, par kolonistu dzīvi, par ebreju valodu ...tā mani ietekmēja, ka pārnākot trijos naktī mājās nevarēju aizmigt...”. Ļoti daudz kas jaunajiem kreisajiem cionistiem Rīgā bija neskaidrs, viņiem likās, ka cionismam ir vajadzīga nopietnāka teorija. 1905. gadā, kad Latviju pārņēma revolūcija, viņi ievēroja, cik pašapzinīgi un lepni ir vietējie bundisti, Izaku Berzu – nākamo izcilo bundistu neatkarīgās Latvijas gados – ieskaitot. Bundistiem bija savas dziesmas, kuras viņi dziedāja pat publiski Rīgas Jūrmalā (par Bunda himnu bija kļuvis dzejolis “Zvērests”, kuru 1902. gada sacerēja pazīstamais ebreju rakstnieks Semjons Ans – kis

{Šloime Rapoports}); Glāzera sociālistiskajiem cionistiem savu dziesmu vēl nebija; Glāzera nācās dzirdēt arī lielo 1905. gada revolūcijas oratoru bundistu Samuīlu Kļevanski ("Maksimu"), kurš jaunajam cionistam, protams, nepatika (neskatoties uz saprotamo cionistu nepatiku Kļevanskis bija vēsturiska personība revolūcijas laikā) – MEL. B-986. 32.-56. lpp.

⁹⁵ Hoover Institution Archives. XIII c (3).

⁹⁶ E. J. Hobsbawm. The Age of Empire. 1875–1914. – London, 1996, p. 162.

⁹⁷ Marc Lilla. A Battle for Religion. – The New York Review of Books, Dec. 5, 2002, p. 65; Ruvin Ferber. Vosstanovlennaja garmonija reaļnosti – dva velikiĥ ravvina iz Bauska – M. Eliasberg i A. I. Kuk. – Jevreji v menjajušemsja mire, tom. 3, ss. 116-118; Jevreji v Daugavpilsē, s. 110; Jehuda Mirskij. Ravvin Kuk: iz Bauski v Sion. – Turpat, tom. 5, s. 13-29; Eva Sinķeviča. Razvitije idej religioznogo sionizma A. I. Kuka ("Baltijskij period" – Izraiļ). – Materiali trinadcatoj Ježegodnoj meždunarodnoj meždisciplinarnoj konferenciji po judaice – Moskva, 2006, s. 157.

⁹⁸ Leo Dribins. Op. cit., 71.-72. lpp; Latviešu periodika. 1. sējums. 1768.–1799. – Rīga, 1977, 44.-46., 51.-57. lpp; Jevreji v menjajušemsja mire, Tom 4, ss. 240-241.

⁹⁹ ASV autors, Berklijas Universitātes profesors Jurijs Slezkins (*Slezkine*) ir atzīmējis ne tikai to, ka ebreju ekonomiskie panākumi cēlās no senākas specializācijas urbānos arodos, kuri kapitālisma apstākļos izvirzīja viņus modernisma priekšpulkā, bet arī to, ka ebreju panākumus veicināja vairākas specifiskas – kā viņam liekas – ebreju īpašības, proti, "...savstarpēja uzticība, kura nodrošināja biznesa partneru, aizdevumu ņēmēju un preču piegādātāju palāvību vienam uz otru..."; ebreji biznesā "...bija – kā visur citur – vairāk "ebrejiiski" kā lielākā daļa no viņu konkurentiem..." – J. Slezkins citēts no Orlando Figes. The Fiddler Children. – The New York Review of Books, June 23, 2005, p. 8.

¹⁰⁰ "Baltijas Vēstnesis", 1888, 14 (26) sept.

¹⁰¹ Apsīšu Jēkabs. Bagāti radi. Pie pagasta tiesas. – Rīga, "Liesma", 1965, 92.-93. lpp.

¹⁰² "Balss", 1889, Nr. 27 (5{17}jūl.); Nr. 28 (12{24}jūl.).

¹⁰³ Vilis Olavs. Kopoti raksti. 4. sējums. Rīga, 1924, 239. lpp.

¹⁰⁴ Par to, ka anekdotes par ebrejiem bija vēlins un ne sevišķi izplatīts anekdošu paveids liecināja tas, ka pirmajos anekdošu publicējumos to nav nemaz. – skat. piem. – Rīgas Latviešu biedrības Derīgo grāmatu nodaļā. Kalendārs 1905. gadam. – Rīga, 1904, 124.-128. lpp.

¹⁰⁵ Skat. P. Birkerta sastādīto četru sējumu latviešu anekdošu krājumu, īpaši – 3. sējumu (Rīga, 1929.), 61.-81. lpp. un ceturto sējumu (Rīga, 1930.), 213.-265. lpp; skat. arī – Lilija Limane. Kas atklāja latviešu tautas anekdoti? – "Latvijas Avīze", 2006, 26.aug.

¹⁰⁶ Leo Dribins. Op. cit., 74. lpp.

¹⁰⁷ Polijas nelaimīgais liktenis 18. gadsimtā, kura vaininieki bija Krievija,

Prūsija, Austrija un viņu bezgodīgā un alkatīgā klientūra pašu poļu aristokrātu vidū, patiešām tika izmantots modernajā Vakareuropas antisemitiskajā literatūrā. 1886. gadā E. Drumons savā antisemitiskajā bestsellerā "Ebrejiskā Francija" (*La France juive*) apgalvoja, ka Polijas ebrejiem esot bijusi liktenīga loma Polijas neatkarības iznīcināšanā. Pēc vairākiem gadiem, 1899. gadā, viņš publicēja citu darbu ar ļoti daļrunīgu virsrakstu – "Ebreji pret Franciju. Jauna Polija" (*Les Juifs contre la France. Une nouvelle Pologne*), kurā uzstāja, ka ebreji esot pārdevuši Polijas neatkarību Krievijai; šajā grāmatā viņš radīja vienu no vispopulārākajām un noturīgākajām antisemitiskajām dogmām: ebrejiem esot raksturīga tieksme uz absolūtu dominēšanu saimniecībā. Katrā savā nākamajā darbā Drumons izmatoja 18. gadsimta Polijas piemēru, lai kultivēt ebreju – ienaidnieku tēlu. Drumons modernā antisemitisma pamatlicēju panteonā ieņēma vienu no redzamākajām vietām. – Pierre Birnbaum. *Destins Juifs*, pp. 105-121.

- ¹⁰⁸ R. Bertrams. Vārds vajadzīgajā vietā. – "Diena", 1886, 14. okt.
- ¹⁰⁹ "Mūsu žīdi". – "Dienas Lapa", 1895, Nr. 129–130.
- ¹¹⁰ Nikolajs Balabkins, Manfrēds Šneps. Kad Latvijā būs labklājības valsts. Tautsaimnieks Kārlis Balodis. – Rīga, "Zinātne", 1993, 103. lpp.
- ¹¹¹ Ādolfs Allunans. Icīgs Mozus. Ceturtais izdevums. – Jelgava, 1929.
- ¹¹² Henrihs Soms. Latvieši Daugavpili 20. gs. Pirmajā pusē. – Kurzeme, Vidzeme, Latgale. Reģions un identitāte vēsturē, 76. lpp.
- ¹¹³ Elina Vasiljeva. "Jevreiskij tekst" v latišskoj literature. – Materiali Dvenadcatoj Ježegognoj Meždunarodnoj konferenciji po judaie. Častj 1, Moskva, 2005, s. 372-373.
- ¹¹⁴ J. Jansons-Brauns. Literatūra un laikmets. Raksti. – Rīga, 1972, 454. lpp.
- ¹¹⁵ Ernests Birznieks-Upītis. Kopoti Raksti. Pirmais sējums. – Rīga, 1960, 90. lpp.
- ¹¹⁶ Jaunības Tekas. Redaktors – izdevējs A. Jessens. 1912, Nr. 7, 1. lpp.
- ¹¹⁷ Pāvils Rozītis. Valmieras puikas. – Rīga, 1957, 151. lpp.
- ¹¹⁸ J. Raiņa runa Latvijas Saeimā 1926. gada 16. maijā – Latvijas Republikas Saeimas stenogrammas, 350. lpp.
- ¹¹⁹ MEL. D III. 2281.
- ¹²⁰ J. Rainis. "Antisemitisms" – "Dienas Lapa", 1894, 18.(30) maijs; Valdis. Kurzemē. Ceļotāja pieredzējumi un vērojumi Dievzemītes ārēs un sētās. – Rīga, 1928, 136. lpp.
- ¹²¹ Bibliogrāfiskas piezīmes. – Poruku Jāņa Kopoti Raksti. Trešais sējums, Rīga, 1929, 211. lpp.
- ¹²² Poruku Jāņa stāsti un tēlojumi. – Rīga, 1913, 210. lpp.
- ¹²³ Latviešu Rakstniecība biogrāfijās. – Rīga, "Zinātne", 2003, 422. lpp.
- ¹²⁴ Andrievs Niedra. Kopoti raksti. 6. sējums. – Rīga, 1925, 159. lpp.
- ¹²⁵ V. Šalda. Avoti par Bunda organizācijām. – MEL.
- ¹²⁶ B. Sorkin. Dejātelpstj Rizšskogo komiteta RSDRP v 1905 godu. – Voprosi istoriji i partijnogo stroitelstva Kommunističeskoj partiji Latviji.

- Tom 2. – Rīga, 1980, s. 24-25.
- ¹²⁷ Citēts no – Bruno Kalniņš. Latvijas sociāldemokrātijas 50 gadi (1904–1954) – Stokholma, 1993 (otrais izdevums), 25.-26.lpp.; skat. arī – Marija Lobanova – Gulak. Istoki taktičeskih i organizacionnih raznoglasij teoretikov Bunda i V. I. Ļeņina nakanune II sjezda RSDRP. – Materiali Odinnacatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj konferenciji po judaiki, s. 252-264.
- ¹²⁸ 1. maija revolucionārās lapiņas Latvijā 1897.–1940. – Rīga, 1989, 30.-31. lpp.
- ¹²⁹ Latvijas komunistiskās partijas kongresu, konferenču un CK plēnumu rezolūcijas un lēmumi. 1. daļa. – Rīga, 1958, 9. lpp.
- ¹³⁰ Latvijas Kara Muzejs. Inventāra Nr. 2924 – VII.
- ¹³¹ Ceļa cirtēji. Pirmie marksisma propagandisti un strādnieku kustības organizatori Latvijā. Biogrāfiski apraksti. 1893–1907. – Rīga, 1982, 155., 176. lpp; Jānis Luters (Bobis). Mana profesija – revolucionārs. – Rīga, 1984, s. 102.
- ¹³² Vitalij Šalda. Organizācija Bunda v Latvijā (1900–1907) – Humanitāro zinātņu vēstnesis. Daugavpils, 2003, Nr. 4, 65. lpp.
- ¹³³ P. Aleksejenko. Organizacionnoje strojenije Dvinskoj (Daugavpilskoje) partijnoj organizācijai nakanune i v period revolūcijai 1905–1907 gg. – Organizacionnaja struktura Kommunističeskoj partiji Latviji. 1904–1941. – Rīga, 1978, s. 92.
- ¹³⁴ LSDSP vadoša darbinieka Voldemāra Skarres atmiņas. – Latvijas Nacionālā bibliotēka, Letonika, Retumu nodaļa. R / X 17. Mape Nr. 1, Inventāra numurs 61.30. 354.
- ¹³⁵ Jevreji v Daugavpilsē, s. 78; J. Šteimanis. Pasaules ebreju vēstures pētnieki. – Rēzekne, 2004, 196. lpp.
- ¹³⁶ Genovefa Barkovska, Josifs Šteimanis. Daugavpils Vēstures Lappuses. – Rēzekne, 2005, 32.-35. lpp.
- ¹³⁷ Latvijas Revolucionāro Cīnītāju Piemiņas Grāmata. 1. sējums. 1. daļa. – Rīga, 1976, 104. lpp.
- ¹³⁸ Hoover Institution Archives. XIII C (2) - XIII. C (3) Box. 154.
- ¹³⁹ Citēts no L. Lapa. 1905. gada 13. janvāra demonstrācijā kritušie un no ievainojumiem mirušie. – LVIŽ, 2007, Nr. 3, 100. lp; skat. arī – L. Lapa. 1905. gada 13. janvāris: leģendas un versijas. – “Kultūras Diena”, 2008, 1. febr.
- ¹⁴⁰ F. Mendera atmiņas. – LVVA, 3949. f., 1. apr., 1. apr., 31. lapa.
- ¹⁴¹ Rīgas mācību unteroficiēru bataljona komandiera apakšpulkveža Aleksandrova ziņojums Viļņas kara apgabala priekšniekam 1905. gada 14. janvārī. – LVVA, 4568. fonds, 1. apr., 471. l., 5. lapa; Ohranas materiāli – Hoover Institution Archives. X III c (2) – X III c (3). Box. 154; Ceļa cirtēji, 175. lpp.
- ¹⁴² “Slepkavošana pie dzelzs tilta”. – “Cīņa”, 1905., janvāris (Nr. 10).
- ¹⁴³ Skat. atsauci Nr. 141 – Aleksandrova ziņojums.
- ¹⁴⁴ 20. gadsimta Latvijas vēsture. I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatka-

- ribas pasludināšanai. 1900.–1918., 339. lpp; visprecīzākie un rūpīgākie pētījumi par 13. janvāra upuriem pieder Līgai Lapai – skat. LVIŽ, 2007, Nr. 1, 87.-109. lpp; Nr. 3, 96.-120. lpp.
- ¹⁴⁵ Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata, 1. sējums, 1. daļa, 104, 105, 107, 111. lpp; Fragments of the Jewish History of Riga, p. 15.
- ¹⁴⁶ The Jews in Latvia. – Tel-Aviv, 1971, pp. 304-307.
- ¹⁴⁷ Jevreji v Daugavpilsē, s. 78; G. Barkovska, J. Šteimanis. Daugavpils vēstures lappuses, 33. lpp; S. Bogojavlenska. Ebreju Rīga, 181.-182. lpp; Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sējums, 1. daļa, 148. lpp.
- ¹⁴⁸ Hoover Institution Archives. XIII c (2) – XIII c (3). Box. 154. Jāatzīmē, ka ebreju studenti bija arī vieni no visaktīvākajiem, pieprasot institūta autonomiju, bet viņu darbība nebūt neizraisīja viennozīmīgu citu studentu atbalstu; pat otrādi – konservatīvāk vai vienkārši mērenāk noskaņotie studenti – neatkarīgi no tautības – dažreiz bija pat neapmierināti ar viņu aktivitātēm. – Turpat.
- ¹⁴⁸ 20. gadsimta Latvijas vēsture. 1. daļa, 349. lpp; S. Bogojavlenska. Ebreju Rīga, 180. lpp; L. Lapa ir atzīmējusi: “Nav precīzas informācijas par ebreju tautības kaujiniekiem, kas Bunda uzdevumā piedalījās šajā operācijā.” – 1905. gads Latvijā. – Rīga, 2006, 400. lpp.
- ¹⁴⁹ Vidzemes guberņas žandarmērijas pārvaldes ziņojums par 1905. gada 7. septembra uzbrukumu. – MEL, D III, 2935; Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1 sējums, 2. daļa. – Rīga, 1980, 23.-24. lpp.
- ¹⁵⁰ Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sējums, 2. daļa, 56.-57. lpp.
- ¹⁵¹ Ceļa cirtēji, 79. lpp.
- ¹⁵² Jānis Luters (Bobis). Mana profesija – revolucionārs, 49. lpp.
- ¹⁵³ N. Kondratjevs. Dedz, mana sirds. – Rīga, 1962, 13, 58. lpp.
- ¹⁵⁴ V. Šalda. Avoti par Bunda organizācijām Latvijā.
- ¹⁵⁵ Jānis Bērziņš. Bruņotas sacelšanās problēmas 1905. gada revolūcijā. – LVIŽ, 1993, Nr. 1, 68. lpp.
- ¹⁵⁶ N. Kondratjevs. Dedz, mana sirds, 82. lpp.
- ¹⁵⁷ P. Stučka. Rakstu izlase. 1. sējums. – Rīga, 1976, 88. lp.
- ¹⁵⁸ Jānis Luters (Bobis). Mana profesija – revolucionārs, 47. lpp; skat. arī – V. Šalda. Za organizacionnoje jedinstvo partiji. – Rīga, 1989, s. 63.
- ¹⁵⁹ R. M. Šac-Marjaš. Biļ, jav i mečta. Kņiga ob otce. – Rīga, 1995, s. 28; Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sējums, 2. daļa, 24. lpp.
- ¹⁶⁰ B. Sorkin. Rižsskaja organizacija RSDRP. – Organizacionnoje strojeņije Kommunističeskoj partiji Latviji. 1904.–1941., s. 89; par reālo stāvokli Daugavgrīvas cietoksnī skat. – J. Bērziņš. Bruņotās sacelšanās problēmas, 66.-67. lpp.
- ¹⁶¹ F. Mendera atmiņas. – LVVA, 3949.f., 1.apr., 1. lieta, 15., 40.-41. lapas.
- ¹⁶² Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sējums, 1. daļa, 31. lpp.

- ¹⁶³ Tautas vara Latvijas pagastos 1905. gadā. Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1985, 93. lpp.
- ¹⁶⁴ Grigorij Smirin, Meijer Meler. Potjerannij mir: Borovka, Dankere i Malta v Latviji. – Jevreji v meņjajuščemsja mire, tom. 4, s. 351-352; 1905. gads Latvijā. – Rīga, 1966, 188.-189. lpp.
- ¹⁶⁵ Noietais ceļš. Atmiņu krājums veltīts Krievijas pirmās revolūcijas 60. gadskārtai. – Rīga, 1965, 282. lpp.
- ¹⁶⁶ V. Gusev. Op. cit., s. 233-234; Arhiv Jevreiskoj Istoriji. Tom. 3, s. 274-314.
- ¹⁶⁷ P. Stučka. Nacionālais jautājums un latviešu proletariāts. – Rīga, 1972, 86. lpp.
- ¹⁶⁸ Latvijas Kara Muzejs. Inventāra Nr. 3740 - VII.
- ¹⁶⁹ Skat. – A. Stranga. Pārdomas par 1905. gada revolūciju – 1905. gads Latvijā. Rīga, 2006, 573.lpp un 15. atsauce 581. lpp.
- ¹⁷⁰ Revolucionārā kustība Latvijā. Atmiņas un materiāli. I – Rīga, 1927, 183.-197. lpp.
- ¹⁷¹ Jevġenij Moroz. Jevreji – čekisti: mif i reaļnostj. – Narod Knigi v mire knig. Jevreiskoje knižnoje obozrenije. Nr. 64. Avgust 2006, s. 3; V. Abramov. Jevreji v KGB, s. 21.
- ¹⁷² 20. gadsimta Latvijas vēsture. 1. daļa, 343.lpp; “Cīņa”, 1905., 15. maijs (Nr. 13).
- ¹⁷³ Ilga Apine. Domas par 1905. gadu. – “Kultūras Domas”, 2005, 2. augusts, 13.lpp.
- ¹⁷⁴ “Ko vem žiteļam Dvinska”. – Daugavpils Bunda komitejas lapiņa. – MEL. D III. 2972.
- ¹⁷⁵ B. Volkovič. K voprosu o jevreiskih pogromah v Rossiji do 1917 g. i v Latviji v 1918–1920.gg. – Materiali Dvenadcatoj Ježegodnoj Meždunarodnoj Meždisciplinarnoj konferenciji po judaike. Časjt 2, 314.llp; A. V. Gavriļin. Op. cit., s. 64; Jevreji v Daugavpilse, s. 81.
- ¹⁷⁶ LKM. Inventāra Nr. 2917 – VII.
- ¹⁷⁷ S. Bogojavlenska. Ebreju Rīga, 180. lp.
- ¹⁷⁸ LSDSP un Bunda (Federatīvas komitejas) lapiņa 1905. gada 24. oktobrī. – MEL, D III 2973. Lapiņa bija nodrukāta LSDSP tipogrāfijā lielā metienā – 10 000; var secināt, ka sociāldemokrātu viedoklis par notikumu kļuva plaši zināms sabiedrībā; “Melnā sotņa Rīgā”. – “Cīņa”, 1905, 8. nov.
- ¹⁷⁹ Federatīvās komitejas loceklis A. Petrevics savās 1920. gados uzrakstītajās atmiņās pieturējās pie viedokļa, ka tieši cariskā policija noorganizējusi pūli, kurš esot sastāvējis no sabiedrības atbirām, izdalījusi pat šaujamos ieročus un mēģinājusi izvērst grautiņu, kuru novērsusi LSDSP. Te, kā redzam, iet runa par grautiņa mēģinājumu, ne grautiņu. – Latvijas Nacionālā bibliotēka. Letonika. Retumu nodaļa. R X / 17. Mape 1, Inv. Nr. 61 – 30 340, 16. lpp.
- ¹⁸⁰ Komunistiskajā literatūrā kopš 1920. gadiem tika uzsvērts, ka tas ir bijis īsts grautiņš – atšķirībā no sociāldemokrātu precīzāka apzīmējuma:

grautiņa mēģinājums – kuru organizējusi “reakcija”, “melnā sotņa” un policija. – Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sējums, 1. daļa, 161. lpp.

¹⁸¹ “Vai melnās sotņas darbi vaj nejaušas sadursmes”. – “Baltijas Vēstnesis”, 1905, 24. okt.; J. Raiņa runa amnestēto revolucionāru godināšanā Rīgā 1905. gada 26. oktobrī – J. Rainis. Runas un intervijas. – Rīga, 1993, 108. lp.

¹⁸² Hoover Institution Archives. X III c (2) – X III c (3). Box. 154.

¹⁸³ “Melnā sotņa Rīgā”. – “Cīņa”, 1905, 8. nov.; ebreju vēsturnieks M. Bobe apgalvoja, ka “..policija piešķīra grautiņu rīkotājiem ieročus..” – M. Bobe. Ebreji Latvijā, 130. lp. Kamēr šāds apgalvojums nav apstiprināts ar pārlicinošiem dokumentāliem avotiem, man tas liekas maz ticams.

¹⁸⁴ Tobrīd tās tika sauktas sekojoši: “židu pašaizsardzības patruļas” (skat. – “Židu vajāšana Rīgā” – “Dienas Lapa”, 1905, 26. oktobris); “strādnieku pašaizsardzības patruļas” vai “strādnieku milicija”.

¹⁸⁵ LNB, Retumu nodaļa, Klāva Lorenca depoziīts; Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata, 1.sēj., 1.daļa, 154. lpp; 2. daļa, 56.-58. lpp; Hronika istoriji Kommunističeskoj partiji Latviji. T. 1, Rīga, 1984, s., s. 151.

¹⁸⁶ “Dienas Lapa”, 1905, 26. oktobris.

¹⁸⁷ Ievainoto skaits noteikti nebija vairāki simti (skat. S. Bogojavlenska. Ebreju Rīga, 181.lpp); simtiem ievainotos varētu radīt tikai sadursmes ar tūkstošiem dalībnieku – kā tas patiešām bija bijis 13. janvārī; 22. – 24. oktobrī sadursmēs piedalījās labi ja daži simti kopumā un ievainoto skaits, protams, bija tikai desmiti. Nav arī liecību par labu viedoklim, ka Vidzemes gubernators esot slēpis nogalināto skaitu (skat. – Fragments of The Jewish History of Riga, p. 16). Gubernators pilnīgi atklāti nosauca patiesībai diezgan tuvu upuru skaitu 23. oktobrī : 7 bojā gājušie, 30 ievainotie – “Paziņojums no Vidzemes gubernatora”. – “Rīgas Avīze”, 1905, 25.okt.

¹⁸⁸ Latvijas Revolucionāro Cīnītāju Piemiņas Grāmata. 1. sēj., 1. daļa, 162. lpp; skat. pirmo akadēmisko publikāciju par grautiņu mēģinājumiem – Līga Lapa. Notikumi Rīgas pilsētas Maskavas priekšpilsētā 1905. gada 22.-24. oktobrī. – LVIZ, 2005, Nr. 4.

¹⁸⁹ “Židu sišanas lietā.” – “Rīgas Avīze”, 1905, 25. okt.

¹⁹⁰ “Cīņa”, 1905, 8. nov.

¹⁹¹ “Rīgas strādniecība bija pietiekoši organizēti un apzinīgi, lai nepieļautu tādu kauna traipu kā židu grautiņi tanī pilsētā, kur viņai tik liels iespaids”. – A. Petrevics. Op. cit., 16. lpp; demokrātiskais laikraksts “Dienas Lapa” uzbrukumus ebrejiem Rīgā nosauca par “...mūsu pilsētas apkaunojošu lietu..” un aicināja rīdziniekus “..visiem spēkiem un līdzekļiem aizstāvēt savu līdzcilvēku dzīvību..” – “Notikumi Maskavas priekšpilsētā”. – “Dienas Lapa”, 1905, 24. oktobris. Patiešām patikami ir lasīt, ka ebreji tika saukti vienkārši un cildeni – mūsu līdzcilvēki.

¹⁹² A. Švābe, raksturojot monarhistiskos gājienus un grautiņus Krievijā

1905. gada rudenī, rakstīja: „gājienu laikā sakūditie huligāni un pārģērbti policisti uzbruka mītiņiem un rīkoja žīdu grautiņus. 22. oktobrī tādi notika arī Rīgā..” – A. Švābe. Latvijas Vēsture. 1800.–1914., 605. lpp. Te ir jāpiebilst, ka grautiņš vārda istā nozīmē Rīgā nepaspēja notikt un vismaz par Rīgu runājot, pārģērbti policisti nav tikuši konstatēti un pat Krievijas dienvidos viņi laikam nav bijuši tie, kuri īstenojuši grautiņus.
- ¹⁹³ Mihail F. Hamm. Kiev: Dubnov's Inferno of Russian Izrael. – A Missionary for History, p. 61.
- ¹⁹⁴ Kārlis Kangeris. Zviedrijas Karaliste un 1905. gada “latviešu revolūcija”. – Latvijas Vēsture, 2005, nr.4, 95. lpp.
- ¹⁹⁵ Jevreji v Daugavpilsē. Kņiga 3. častj 1, s.17; Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1.sējums. 1. daļa, 148.-149.lpp.
- ¹⁹⁶ Krāslavas apkaimes zemnieki – katoļi bija nolēmuši doties uz pilsētu un padzīt pareizticīgo skolu no telpām, kuras agrāk bija piederējušas katoļu baznīcai. Ebreji, uzzinājuši par gaidāmo gājienu, uztvēra to kā grautiņa vēstnesi: „žīdi sāja bruņoties un meklēt ieročus..” Zemnieki, savukārt, uzzinot par ebreju bailēm no grautiņa, atcēla savu gājienu uz Krāslavu, jo „pret žīdiem netur (zemnieki) neko ļaunu..” – “Gaisma”, 1905, 18. dec.
- ¹⁹⁷ “Žīdu sišana”. – “Balss”, 1905, 25. okt.
- ¹⁹⁸ 1907. gada 15. novembrī Rīgā tika pakārti brāļi Jūlijs un Izidors Joselsoni, skolnieki no Jelgavas reālskolas; Jūlijam bija 22, Izidoram – tikai 18 gadi. Abi viņi – skolnieku revolucionāra pulciņa biedri – bija notiesāti uz nāvi par kāda Jelgavas reālskolas inspektora, kuru jaunieši uzskatīja par slepenpolicijas aģentu, nošaušanu 1906. gada 13. septembrī. Iespējams, viņš arī bija bijis aģents, taču trīs cilvēku nāve – upura un divu viņa slepkavu – neko nedeķa un nevarēja dot to laikam cēlo mērķu sasniegšanai, par kuriem cīnījās brāļi Joselsoni un citi revolucionāri noskaņotie ebreju jaunieši Jelgavā. 1906. gada janvārī Rīgā tika apcietināts, spīdzināts un Smilšu kalnos pie centrālcietuma – Matisa ielā - revolucionāru bojā ejas baismajā vietā – tika nošauts krievu sociāldemokrātu organizācijas biedrs, ebreju jaunietis Jofiks Leiba, kurš bija pazīstams kā drosmīgs un disciplinēts kaujinieks. – Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sējums, 2. daļa, 64., 133., lpp.
- ¹⁹⁹ Sebastian Haffner. The Meaning of Hitler. – London, 2001, p. 9.
- ²⁰⁰ Savelij Sudakov. Paradoksi i pričini filosemitizma i antisemitizma v Rossiji. – Moskva, 2000, s. 490-492; A. J. Avreh. P. A. Stolipin i sudbi reform v Rossiji. – Moskva, 1991, s. 134-135.
- ²⁰¹ “Kur slēpjas žīdu ekonomiskais spēks” – “Rīgas avīze”, 1910, 17. sept.
- ²⁰² “Žīdiņi, kā prusaki, purinās pa Latgales miestīņiem un pilsētām, un tu {Latgales zemnieks – A.S.} viņus visus baro” – “Drywa”, 1912, 12. janv; laikraksts aicināja iepirkties tikai pie latviešiem, taču neizvirzīja ebreju boikota idejas. – “Ko spriež žīdi tirgotāji” – “Drywa”, 1912, 12. dec; dažreiz pavidēja ebreju – kristiešu meiteņu pavadēju motīvs, taču tas bija

- reti un bez apsēstības. – skat. “Žīdu kalponītes” – “Drywa”, 1911, 20. jūl.
- ²⁰³ “Balvu baznīckunga krogs” – “Jaunas Ziņas” (latgaliešu laikraksts Pēterburgā), 1913, 31. janv.
- ²⁰⁴ “Jaunas Ziņas”, 1913, 25. janv.
- ²⁰⁵ Lazar Fleišman, Jurij Abizov, Boris Ravdin. Russkaja pečatj v Rige: iz istoriji gazeti “Segodnja” 1930-godov. Kniga 1. Na graņi epoh. – Stanford, 1997, s. 71-72; Semjon Čarnij. Krovavije naveti v SSSR. – Studies in Judaica. Vol. 6, Moscow, 2003, p. 207.
- ²⁰⁶ MEL, B-894., 5, 15, 36. lpp; par Beilisa prāvu skat. A. Tager. Carskaja Rossija i delo Beilisa. – Moskva, 1995 (pirmais grāmatas izdevums nāca klajā 1933. gadā).
- ²⁰⁷ F. Menders. Zoologiskais antisemitisms. – “Cīņa”, 1912, 21. jūn. (Nr. 122.–123).
- ²⁰⁸ Interesanta ir viena sociāldemokrāta Fēliksa Cielēna vēstule Menderam; Cielēns, protams, nebija antisemīts; viņš bija pat piedalījies bruņotā cīņā pret grautiņu provocētājiem Rīgā 1905. gada oktobrī; tomēr pat viņš dažreiz pielāva antisemitiskus aizspriedumus (tiesa, neko vairāk). Uzskatot, ka Menders ir par daudz kreiss un nepietiekoši ass nostājā pret V. Ļeņina līdzgaitnieku lielinieku Grigoriju Zinovjevu, pēc tautības ebreju (šīs Cielēna aizdomas bija bez pamata), viņš 1917. gada martā Menderam rakstīja: “Vispirms brīnos, ka Jūs mani uzrunājat ar cien. Biedri. To Jums nav ne mazākas tiesības darīt...Vai Jūs nopietni esat latvietis? Jo Jūsu politiskie draugi... apgalvo, ka Jūs esat ebrejs...” – LNB, Retumu nodaļa, Klāva Lorenca depozīts. Zīmīgi – Cielēns nelietoja vārdu “žīds”! Acīmredzami jau tobrīd daži sociāldemokrāti sāka apzināties, ka šim vārdam ir īsta krievu antisemitisma pieskaņa.
- ²⁰⁹ N. Kondratjevs. Dedz, mana sirds, 134.-135.lpp.
- ²¹⁰ Matvej Geizer. Pridjot dep. – Lehim, 2000, Nr. 12, s. 37.
- ²¹¹ L. Dribins. Nacionālais jautājums Latvijā, 93. lpp; par eīgeniku skat. Norman M. Naimark. Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe. – Harvard University Press, 2001, p 4, 61.
- ²¹² Par J. Jankava publikācijām 1914. gadā skat. – Latviešu zinātne un literatūra 1914. Periodikā iespiesto rakstu rādītājs. – Viļa Lāča Latvijas PSR Valsts Bibliotēka. – Rīga, 1989, 568. lpp.
- ²¹³ MEL. B-895, 15. lapa.
- ²¹⁴ J. Šteimanis. Latgales ebreju vēstures historiogrāfija, 108. lpp.
- ²¹⁵ J.N. Netjosin. Promišlennij kapital Latviji. 1860.–1917.gg. – Rīga, 1980, s. 145-149.
- ²¹⁶ Dz. Ozoliņa. Rīgas “pilsētas tēvi”, 95. lpp.
- ²¹⁷ Dz. Ozoliņa. Op. cit., 96.-97.lpp.
- ²¹⁸ I. Ronis. Latviešu buržuāzijas politika 1907.–1914. gadā – Rīga, 1978, 51.-53.lpp.
- ²¹⁹ Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai, 152. lpp; Kapitālisma attīstības un revolucionārās kustības problēmas Latvijā. –

- Rīga, 1980, 134.-135.lpp.
- ²²⁰ S. Bogojavlenska. Ebreju Rīga, 182.lpp.
- ²²¹ Uldis Ģermanis. 18. novembri pieminot: Mūsu uzdevumi. – "Brīvā Latvija", 1990, 19. nov.
- ²²² Skat. piemēram – V. Bērziņš. Latvija pirmā pasaules kara laikā. – Rīga, 1987, 83. lpp.
- ²²³ Vitālijs Šalda. "Bēgļu laiki" Latvijā, 19.-20.lpp; S. Goļdin. Op. cit., s.264; Vestņik jevreiskogo universiteta. Istorija. Kuļtura. Civilizacija. Nr. 4. – Moskva, 2000, s.277.; V. Šalda, T. Barteļe. Latviešu bēgļi Krievijā. 1915–1922. – Daugavpils, 2007, 25. lpp; Hew Strachan. The First World War, p. 144.
- ²²⁴ Solomona Kacena atmiņas. – MEL. B-894, 49.-52.lapas.
- ²²⁵ "Paveļe par ebreju izraidīšanu". – "Kurzeme", 1915, 2. maijs.
- ²²⁶ Turpat.
- ²²⁷ Narod Knigi v mire knig. Nr. 67. Jevreiskoje knižnoje obozrenije, s. 2-5; par "Die judische Stimme" skat. – Die Presse Lettlands. Mit einem geschichtlichen Ruckblick von Oskar Grosberg. – Rīga, 1927, s. 63.
- ²²⁸ Aleksandr Feigmanis. Mordehaj Dubin: čelovek, politik, obščestvennij dejatel'. – Jevreji v menjajuščemsja mire, tom. 3, s. 149; Paula Minca biogrāfiju skat. – Latvijas Advokatūra. 1919.–1945. – Rīga, 2007, 358.-359. lpp; par M. Nuroku skat. – Isaac Levinson. The Untold Story. – Johannesburg, 1958, p.16-21.
- ²²⁹ Anna Brigadere. Kvēlošā lokā. – Rīga, 1991, 44. lpp.
- ²³⁰ Jevgeņija Pevzner. Jewish Committee for the relief of War Victims (1914–1921) – Pinkas. Annual of the Culture and History of East European Jewry. Vilnius, 2006, p. 121.
- ²³¹ 20 gadsimta Latvijas vēsture. 1. sēj., 1900–1918, 546. lpp.
- ²³² S. Goļdin. Op. cit., s. 261 (klūdains ir apgalvojums, ka cara iestādes izsūtīja 75% no Latvijas ebrejiem. – Skat. Kratkaja Jevreiskaja Enciklopedija. Tom 4, Jerusālim, 1988, s. 694; Latviju kara gados, tiesa, atstāja varbūt pat 75% ebreju – ap 100 000 no 170 000 vai pat 180 000, kuri bija dzīvojuši Latvijā uz 1914. gadu, taču lielākā daļa bija bēgļi, nevis izsūtītie); Jurijs Snopov. Beženci iz severo – zapadnih gubernij Rossiji i jevreiskaja reliģioznaja žizņ v Moskve. – Jevreji v menjajuščemsja mire, to. 4, s. 93; V. Šalda, T. Barteļe. Latviešu bēgļi Krievijā, 114. lpp.
- ²³³ E. Blanks. Mūsu minoritāšu stāvoklis, viņu tiesības un pretenzijas. – "Brīvā Zeme", 1924, 14. apr.
- ²³⁴ "Darba Balss", 1922, 9.dec.; ļoti pamatīgu informāciju par krievu neizglītotāko aprindu naidīgo nostāju pret latviešu bēgļiem skat. – V. Šalda, T. Barteļe. Latviešu bēgļi Krievijā, 84.-87. lpp.
- ²³⁵ P. Krupņikovs. Melu un patiesības palete. – Rīga, 1980, 98. lpp; L. Dribin. Problemi antisemitizma v Latvijā vo vremja parlamentskogo stroja (1920–1934) – Jevreji v menjajuščemsja mire, tom. 4, s. 289; O. Niedre. Vidzemes un Kurzemes strādnieki un zemnieki, 82.-83. lpp.
- ²³⁶ P. Stučka. Latvijas autonomijas lieta. – "Cīņa", 1917., 10. (28.) jūlijs.

- 237 V. I. Starcev. Vnutrennaja politika vremennogo praviteļstva. – Moskva, 1980, s. 216-217; N. G. Dumova. Kadetskaja partija v period pervoj mirovoj voini i Fevraļskoj revoluciji. – Moskva, 1988, s. 140.
- 238 F. Menders. Domas, darbi, dzīve, 910. lpp.
- 239 Ādolfs Šilde. Latvijas Vēsture. 1914.–1940. – “Daugava”, 1976, 122.lpp; Ēriks Jēkabsons. Latvijas poļi un Latgales poļu muižniecība valsts neatkarības sākumposmā. 1818.–1920. gads. – LVIŽ, 1995, Nr.3, 83.lpp.
- 240 „Meklējiet Latgolas autonomiju” – “Ļaužu balss”, 1917, 12. aug.
- 241 A. Šilde. Op.cit., 121.lpp; Pēteris Zeile. “Mani kungi! Mums reiz jāizšķiras!” – “Mājas Viesis”, 2005, 3. jūn.
- 242 http://tamza.com/museum/yafet/1940_calendar. – Jānis Čakšs. Latvijas trešā zvaigzne. – “Jaunākās Ziņas”, 1938, 17. nov.; Par Oktobra uzvaru. Raksti un atmiņas par Latvijas komunistu cīņu Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas un pilsoņu kara laikā. 1917 – 1919. – Rīga, 1967, 252. – 253. lpp; Revvojensovet Respubliki. 6.sept. 1918 – 28.aug. 1923. – Moskva, 1991, s. 57 – 58.
- 243 “Latgolas kongress 3 un 4 ceturtajā dec. Rēzeknē”. – “Drywa”, 1917, 13. dec.
- 244 “Drywa”, 1917, 22. nov.; Šilde. Turpat, , 169.-170.lpp; J. Šteimanis. Latgale. 1914.–1920. – Rēzekne, 2005, 20.-23.lpp; Tadeušs Puisāns. Latgale. Vēsturiskas skices. – Toronto, 1988, 235. lpp.
- 245 Andrievs Ezerģails. Esejas par 1917. gadu. – Rīga, 1991, 9.-50.lpp.; V. Gusev. Op. cit., s. 237-238.; Richard Overly. The Dictators. Hitler's Germany, Stalin's Russia. – London, 2005, p. 565; skat. arī – Arno Ļustiger. Staļin i jevreji. – Moskva, 2008.
- 246 Orlando Figes. A People's Tragedy, p. 462.
- 247 Edvard Karr. Istorija Sovetskoj Rossiji. Tom. 1–2. – Moskva, 1990, s. 104-105; I. I. Minc. Istorija Veļikogo Oktjabrja. Tom. 3 – Moskva, 1979, s. 669; Dekreti okťabrjskoj revoluciji. I – Moskva, 1933, s. 293.
- 248 V. I. Ļeņin i VČK – Moskva, 1987, s. 26.
- 249 I. I. Minc. Op. cit., s. 681.
- 250 Orlando Figes. Op. cit., p. 536.
- 251 20. gadsimta vēsture. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai, 644. lpp.
- 252 G. Barkovska, J. Šteimanis. Daugavpils vēstures lappuses, 37.lpp; Jevreji v Daugavpilsē. Kņiga 3, s. 20; Latvija. Sinagogas un rabīni. 1918–1940. – Rīga, 2004, 237. lpp.
- 253 Ēriks Jēkabsons. Op. cit., 80., 99. lpp.
- 254 Nikolajs Balabkins, Manfrēds Šneps. Op.cit., 104. lpp.
- 255 LVVA, 2798. f., 2.apr., 13.l., 4.lapa.
- 256 Rīgas ebreju kopienas vadītāju pārskats par kopienas darbību. 1926. gada 20. jūlijs. – LVVA, 5237.f., 1. apr., 226.l., 11. lapa.
- 257 John Hiden. Defender of Minorities. Paul Schiemann, 1876–1944. – London, 2004, p. 27, 46.
- 258 “Jaunākās Ziņas”, 1918., 19. nov.

- ²⁵⁹ Liepājas Strādnieku Deputātu Padomes Izpildu Komitejas Ziņojumi, Nr. 1, 1918. gada 20. novembrī (ar otro numuru laikraksts saucās "Ziņotājs").
- ²⁶⁰ Juris Goldmanis. Etnisko minoritāšu kultūras autonomija. – Man jau un tev tikai {piecdesmit}. Krājums. Sastādītājs Juris Urtāns. Rīga, 2002, 29.-32. lpp.
- ²⁶¹ "...privāti, gan tīri akadēmiskā veidā vestas sarunas { ar vietējiem vāciešiem } nedeva nekādus rezultātus.." – "Tautas Padome un mazākumi". – "Jaunākās Ziņas", 1918., 22. nov; 20. gadsimta Latvijas vēsture. I, 687. lpp.
- ²⁶² Edgars Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve. – Daugava, 1978, 120.-121, 125. lpp; B. Kalniņš. Pirms 50 gadiem. – "Brīvība", 1968., Nr. 9.
- ²⁶³ Latvijas Tautas Padome, 10. lpp.
- ²⁶⁴ "Sarunas starp latviešiem un vāciešiem." – "Jaunākās Ziņas", 1918., 27. nov.; par valsts kontrolieri kļuva barons E. fon Rozenbergs, par Izglītības ministra biedru Kārlis Kellers, par tirdzniecības un rūpniecības ministra biedru – A. fon Klots. – A. Šilde. Latvijas vēsture. 1914.–1940., 268. lpp.
- ²⁶⁵ "Sarunas starp latviešiem un vāciešiem." – "Jaunākās Ziņas", 1918., 27. nov.
- ²⁶⁶ Latvijas Tautas Padome. – Rīga, 1920., 18., 43. lpp.
- ²⁶⁷ "Sociāldemokrāts", 1918., Nr. 1, 2. lpp.
- ²⁶⁸ Latvijas Tautas Padome, 61.-62. lpp; Aija Kalnciema. Nacionālo minoritāšu kultūras autonomijas parlamentārais risinājums Latvijas Republikā. – LVIŽ, 1992, Nr. 3, 117.-118. lpp.
- ²⁶⁹ "Apspriede par Rīgas pilsētas Domi". – "Jaunākās Ziņas", 1918., 30. nov.
- ²⁷⁰ "Ziņotājs", 1918., 5. dec.
- ²⁷¹ "Rīgas pilsētas domes sēde." – "Jaunākās Ziņas", 1918., 4. dec.
- ²⁷² "Ziņotājs", 1919., 3. janv.
- ²⁷³ "Ziņotājs", 1919., 14. janv.
- ²⁷⁴ "Ap vēlēšanām" – "Kurzemes vārds", 1919, 19. janv.
- ²⁷⁵ "Darbs" (avīze Liepājā), 1919., 21., 22. janv.
- ²⁷⁶ Ridzinieks Beniamins Akcins savās atmiņās par 1918. gada nogali rakstīja: "Vienā no Rīgas kinoteātriem tika sasaukta cionistu sanāksme, uz kuru ieradās simtiem jauniešu..." – Šohana Geļcer. Veniamin Akcin: iz Rigi v Jerusolim. – Jevreji v meņjajušemsja mire, tom. 4, s. 103; Grigorij Smirin. Jevreiskaja periodičeskaja pečatj v Latviji do Pervoj Mirovoj Voini. – Turpat, tom. 1 – Rīga, 1996, s. 241.
- ²⁷⁷ Rossijskaja Jevreiskaja Enciklopedija, tom 4, s. 88-89. Moskva, 2000.
- ²⁷⁸ Vācu landesvērā, piemēram, bija iestājies pazīstamā kultūras vēsturnieka Herberta Dubina mātes brālis Šimons Sešerevskis. – Herberts Dubins. Kreatīvais ceļš. – Rīga, 1991, 5. lpp.
- ²⁷⁹ LVA, 31. f., 2. apr., 13. l., 8. lapa.
- ²⁸⁰ P. Stučka. Za sovetSKUju vlastj v Latviji. 1918–1920. Sbornik statiej. – Rīga, 1964, s. 493.; Āris Puriņš. Sarkanais terors Latvijā 1917.–1919.

gadā. – „Latvijas vēsture”, 1998, NR. 4, 17.-18.lpp; Par Padomju Latviju. Cīnītāju atmiņas. II daļa. – Rīga, 1959, 36.-39.lpp.

²⁸¹ Istorija latiškikh strelkov. 1915–1920. – Rīga, 1972, s. 392-393; Revolucionnije latiškije strelki. – Rīga, “Zinātne”, 1980, s. 170.

1917.–1920. gads bija latviešu ietekmes ārkārtējā komisijā (čēkā) visā Krievijā kulminācijas laiks; latvieši dodas uz čeku kā uz Ameriku, pēc peļņas un zelta, pamatoti izteicās kreisais eseris S. Meļgunovs. Jau 1917. gada 20. decembrī, kad tika nodibināta Viskrievijas ārkārtējā komisija (čēka), divi latvieši – J. Peters un K. Pētersons – bija F. Dzeržinska visticamākie un ietekmīgākie līdzgaitnieki. 1918. gada septembrī čēkas centrālajā aparātā Maskavā strādāja 781 cilvēks, no kuriem latvieši bija 35,6%, ebreji – tikai 3,7%. Savukārt, no 70 čēkas komisāriem – vadošajiem kadriem, latvieši tobrīd bija pat vairākumā – 54,5% (38 komisāri), kamēr ebreji ar 3 komisāriem – tikai 4,3%. Šis pilnīgi neredzētā un nedabīgā latviešu loma tomēr sāka kristies jau 1919. gadā – piemēram, 27. martā apstiprinātajā VĀK (VČK) kolēģijā bija 14 cilvēki, no kuriem absolūtais vairākums – 8 – jau bija krievi, bet latvieši joprojām bija otrajā vietā ar 3 kolēģijas locekļiem – Mārtiņš Lācis (Sudrabs), Jēkabs Peters, Aleksandrs Eiduks; tad sekoja pa vienam polim (pats čēkas vadītājs Fēliks Dzeržinskis), armēnim (V. Avanesovs) un ebrejam (Grigorijs Morozs). Vismaz trīs gadus – četrus gadus, sākot ar 1917. gada decembri, ar pašu VČK izveides pirmo dienu, līdz pat 1921. gadam par visietekmīgākajiem cilvēkiem VĀK, tūlīt aiz Dzeržinska, bija nevis ebreju tautības čekisti, bet latvieši Jēkabs Peters, VĀK priekšsēdētāja vietnieks un pirmais Revolucionārā tribunāla priekšsēdētājs, kā arī citu ārkārtīgi ietekmīgu amatu izpildītājs, un Mārtiņš Lācis, kurš bija vadījis divas galvenās nodaļas – Kontrrevolūcijas apkarošanas nodaļu un Slepenu daļu, kā arī bija bijis Visukrainas ĀK priekšsēdētājs un Ārkārtas komisijas un kara tribunāla priekšnieks Austrumu frontē; dažbrīd viņi bija pat ietekmīgāki par pašu Dzeržinski. Peters – kurš bija devis čēkai nepārspējamo nosaukumu – “izrēķināšanās orgāns” – “organ rāspravi” – 1918. gada vasarā 1,5 mēnesi bija čēkas priekšsēdētāja amata izpildītājs; viņiem abiem bija izšķiroša loma kreiso eseru dumpja – kura laikā dumpinieki bija pat apcietinājuši Dzeržinski – apspiešanā 1918. gada jūlijā un masveida sarkanā terora iesākšanā un īstenošanā kopš 1918. gada septembra; Peters atzina, ka tobrīd uzreiz tika nošauti 600 ķilnieki, lai arī tas, protams, bija ārkārtīgi samazināts skaits. Pilsoņu kara gados čēkas upuru skaits iespējams nebija mazāks par kaujas darbības bojā gājušajiem. Nevienš ebreju tautības čekists šajā laikā nevarēja sacensties nedz ietekmes, nedz paveikto noziegumu ziņā ar Peteru un Lāci. Ar 1920. gadu latviešu skaits sāka samazināties, ebreju – pieaugt, bet galvenā tendence tomēr bija krievu skaita pieaugums; neskatoties uz Petera protestiem, 1922. gadā VĀK tika pārveidota par Valsts Politisko Pārvaldi (GPU – Gosudarstvennoje Politiceskoje Upravlenije – GPU), kurai šķietami tika noņemta šausmas iedvesošā “ārkārtējība”; pēc PSRS izveidošanas tā tika nosaukta par

Apvieno Valsts Politisko Pārvaldi (OGPU) un 1923. gadā tās vadošo darbinieku vidū krievi jau bija vairākums, ebreji – nu jau otrajā vietā ar 15,7%, latvieši – trešie ar 12,5%, taču pilsoņu kara terora galvenie īstenotāji Lācis un Peters no drošības orgāniem pazuda – viņi vairs nebija vajadzīgi. Savukārt, 1929. gada 1. oktobrī OGPU pašā augstākajā vadības līmenī 7 bija krievi, 4 ebreji, divi poļi, viens latvietis. Gandrīz vai unikāls gadījums bija ar leģendāro čekisti, latvieti *Elzu Grundmani* (1891–1931), par kuru tika rakstīts, ka viņas sirds un roka nekad nav drebējušas cīņā „ar revolūcijas ienaidniekiem”. To papildinām izjuta Ukrainas un Ziemeļkaukāza iedzīvotāji, kur šī ļoti ievērojamā čekiste brutāli ieviesa padomju varu. Viņa bija ne tikai bija pirmā sieviete, kura tika apbalvota ar Goda čekista nozīmi, bet, liekas, vienīgā visas čēkas vēsturē, kura no 1929. gada līdz 1931. gadam bija GPU centrālā aparāta nodaļas vadītāja Maskavā; viņas dienesta pakāpe atbilda ģenerāļa pakāpei un lai arī tā tobrīd formāli nepastāvēja, Grundmane tiek uzskatīta par pirmo sievieti – ģenerāli Padomju Savienībā, to nespēja atkārtot neviena sieviete vispār čēkas vēsturē (noteikti ne pat ebreju tautības apakšpulkvede Elizabete Zarubina-Gorskaja {1904–1987} kādus desmit gadus vēlāk). Lai arī latviešu skaits kopumā kritās, vairāki no viņiem joprojām bija ļoti augstos amatos un bija saņēmuši ļoti augstas, pat – visaugstākās, dienesta pakāpes, ne ar ko neatpaliekot no ebrejiem – piemēram, *Jānis Zirnīs* un *Voldemārs Stirne* bija Valsts drošības 3. Ranga komisāri, bet *Kārlis Karlsons* – pat 2. ranga komisārs un Ukrainas Iekšlietu tautas komisāra vietnieks 1937. gadā. Reti kurš tomēr visā padomju drošības dienestu sistēmā sasniedza tādus augstumus kā Kurzemē dzimušais *Heinrihs Štubis*, kurš 1938. gada sākumā pat kļuva par lielā terora galvenā īstenotāja Nikolaja Ježova, PSRS Iekšlietu Tautas komisāra, vietnieku un pat par Valsts Drošības 1. ranga komisāru! Ļoti izcilu lomu latvieši spēlēja padomju armijas izlūkdienesta (GRU) izveidē un darbībā, īpaši 1920.–35. gados, kad, lielā mērā pateicoties latviešiem Jānim Lencmanim, Arvidam Zeibotam un, īpaši – Jānim Bērziņam, tas kļuva par vienu no spēcīgākajiem militārajiem izlūkdienestiem pasaulē; „uzticamie latviešu lielinieki, kuri jau tā izlūkdienestā bija pārpilnam, praktiski uz 15 gadiem ieguva saņēma izlūkdienestu savā pilnīgā pārziņā..”, rakstīja izlūkdienestu vēsturnieki. – skat. sīkāk – A. Kolpakidi, D. Prohorov. Imperija GRU. – Moskva, 2000, s. 93; Vadim Abramov. Jevreji i KGB: Palaci i žertvi. – Moskva, 2005; Jevreji i russkaja revolūcija. Materiāli i issledovaniija. Red. O. Budņickij. – Moskva – Jerusolim, 1999; V. I. Ļenin i VČK. – Moskva, 1987, s. 141; Latvijas sievietes cīņā par sociālismu. – Rīga, 1987, 92.–96. lpp; I. Gore, O. Niedre. Mārtiņš Lācis – čekists un literāts. – Rīga, 1989; Jānis Riekstiņš. Slepēnās cīņas avangardā. – Rīga, 1987; “Biloje”. Nr. 11. Sborniki po noveišeij russkoj istoriji pod redakcijej V. L. Burceva. – Biblioteka “Ilustrirovannoj Rossiji”, Pariž. (izdošanas gads nav minēts); Valentin Šteinberg. Jekab Peters. – Moskva, 1989; Jānis Riekstiņš. Slepēnās cīņas avangardā. – Rīga, 1987; Kto rukovodil

- NKVD. 1934–1941. Spravočņik. – Moskva, 1999.
- ²⁸² Kommunistiķeskaja partija Latviji v oktrjabrskoj revoluciji 1917. Dokumenti i materiali. – Rīga, 1963, s. 376; Velikaja Oktrjabrskaja revolucija. Enciklopedija. – Moskva, 1987, s. 329; arī – Andrew Ezergailis. The 1917 Revolution in Latvia. – Columbia University Press, New York and London, 1974, p. 252.
- ²⁸³ Orlando Figes. A Peoples Tragedy, p. 646–647; par ķekas upuru skaitu – Niall Ferguson. The Pity of War, p. 392; par Latvijas ebrejiem ķekā – V. Abramov. Jevreji v KGB; arī – Kto rukovodil NKVD. 1935–1941.
- ²⁸⁴ Jevreji i russkaja revolucija. Materiali i issledovanija. Redaktor – sostavitel' O. V. Budņickij. – Moskva, 1999, s. 329–337.
- ²⁸⁵ Latvijas Komjaunatnes Vēsture Dokumentos. 1917–1970 – Rīga, 1973, 16.–26. lpp.
- ²⁸⁶ Leo Dribins. Antisemītisms un tā izpausmes Latvijā, 82.lpp; Š (Bubi) Ceitlin. Dokumentālānaja istorija jevrejev Rigi. – Jerusolim, 1989, s. 35; skat. arī rūpīgi sastādīto ebreju preses Latvijā (1918–40) sarakstu – Boris Volkovič. Iz istoriji jevreiskoj ķulturi v Latviji (1918–40). Častj vtoraja. – Daugavpils, 2002, s. 28–40; arī – Rihards Treijs. Darba tautas prese. – Rīga, 1984, 224.–225. lpp; Ilga Apine. Latvijas komunistiskās partijas nacionālā politika. 1917.–1920. – Rīga, 1980, 161. lpp; J. Paļeckis. V dvuh mirah. – Moskva, 1974, s. 50–51.
- ²⁸⁷ Sbornik statjej po jevreiskoj istoriji i literaturi. Kniga 2, častj. 1. Pod redakcijej prof. M. S. Židoveckogo – Jerusolim, 1992, s. 11.
- ²⁸⁸ “Bunds” Rīgā “...esot noturējis dažas atklātas sapulces un izdodot nedēļas laikrakstu.” – “Strādnieku Avīze” (LSDSP laikraksts Liepājā), 1919. gada 28. martā; Vladimir (Ziv) Žabotinskij. Čornaja sotņa. – Vestņik jevreiskoj ķulturi (Rīga), 1990, nr.4, 12.
- ²⁸⁹ “Ebreju tautas sapulce” – “Cīņa”, 1919., 19. febr.; sapulces patiešām bija notikušas, bet ziņas par bundistu presi Stučkas režīma laikā bija ķļūdainas – šādas preses nebija.
- ²⁹⁰ Anna Kopelovič, Leonard Žuk. Op. cit., s. 141; Ilga Apine. Latvijas komunistiskās partijas nacionālā politika 1917.–1940., 164.–165. lpp.
- ²⁹¹ Lazar Fleišman, Jurij Abizov, Boris Ravdin. Russkaja pečatj v Rige. Iz istoriji gazeti “Segodnja” 1930 – x godov. Kniga I – Stanford, 1997, s. 38.
- ²⁹² L. Dribins. Antisemītisms un tā izpausmes Latvijā, 83.lpp.
- ²⁹³ Valdis Blūzma. Latgales jautājums un lielinieki (1917–1919) – “Tēmiņa”, 1991, Nr.2, 15. lpp.
- ²⁹⁴ “Cīņa”, 1919., 27.febr.
- ²⁹⁵ LVVA, 5627.f., 1. apr., 3. lieta, 14.–35. lapas.
- ²⁹⁶ Franks Gordons. Latvieši un žīdi starp Vāciju un Krieviju. – Rīga, 2001, 26.lpp.
- ²⁹⁷ Ilga Apine. Latvijas komunistiskās partijas nacionālā politika 1917.–1920., 162. lpp.
- ²⁹⁸ Joels Lions. Ebreji neatkarīgajā Latvijā (1918–1940). Historiogrāfija ivrita, jidiša, angļu, vācu un franču literatūrā. – Maģistra darbs. LU,

- Rīga, 1998, 85. lpp; Mendelis Bobe. Ebreji Latvijā, 148.lpp (īstenībā visi izdevumu bija uz vienādi dzeltena un, protams, nekvalitatīva papīra; par to var pārliecināties, kaut vai apskatot 1919. gadā Rīgā, apgādniecībā "Cīņa" izdoto paša Stučkas darbu "Proletariāta likumība"; visas laikrakstu redakcijas, ieskaitot "Cīņu", atradās vienā ēkā un bija grūti iedomāties, ka vienam laikrakstam – ebreju – būtu citāds papīrs kā citiem). Mendelis Bobe ir rakstījis arī sekojošu: "Diskriminējošā politika {pret ebrejiem} sasniedza tādu pakāpi, ka no Petrogradas tika atsūtīta īpaša komisija, kura, cita starpā, pieņēma šādus lēmumus: visas ebreju noliktavas un dzīvojamās mājas jākonfiscē, kamēr latviešiem piederot šās jāatstāj neskartas.." – turpat. Tas skan šķietami iespaidīgi, taču tomēr pieder pie izdomājumiem; nekāda tamlīdzīga komisija, kura būtu bijusi "saudzīga" pret latviešiem, nekad Rīgā neieradās un nevarēja ierasties – Petrograda vairs nebija padomju Krievijas galvaspilsēta.
- 299 P. Stučka. Nacionālais jautājums un latviešu proletariāts, 240. lpp.
- 300 P. Stučka. Pjatj mesjacev socialističeskoj Sovetskoj Latviji. Častj 2. – Pskov, 1921, s. 34-35.
- 301 Aleksandr Feigmanis. Mordehai Dubin, s. 149; Abram Godin. Pamjatj o pravednike. Vospominanije o Mordehaje Dubine. – Jerusolim, 2000, p. 22.
- 302 L. Dribins. Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā, 82. lpp.
- 303 20. gadsimta Latvijas vēsture. II sējums. Neatkarīgā valsts. 1918–1940. – Rīga, 2003, 55. lpp.
- 304 Ādolfs Šilde. Pasaules revolūcijas vārdā. – Rīga, 1993, 45. lpp.
- 305 LVVA, 5627. f., 1. apr., 3. l., 1.-3. lapas.
- 306 Turpat, 14.-45. lapas; P. Stučka. Za sovetskiju vlastj v Latviji., s. 490.
- 307 "Jaunākās Ziņas", 1919., 26. maijs.
- 308 Vācu teroram "...par upuri krita arī kreisi noskaņotie ebreji.." – L. Dribins. Op. cit., 83. lpp; Latvijas Brīvības cīņas. 1918–1920. Enciklopēdija. – Rīga, 1999, 71. lpp.
- 309 Fricis Menders. Latvijas valsts "Liepājas posms" un sociāldemokrāti. – "Padomju Latvijas Komunisti", 1990, Nr. 3, 90. lpp.
- 310 Latvijas Tautas Padome, 93. lpp.
- 311 "Jaunās valdības sastādīšana". – "Jaunākās Ziņas", 1919., 12. jūl.
- 312 "Par ebreju kandidātu." – turpat, 12.jūl.
- 313 "Jaunais kabinets.", turpat, 14. jūl.
- 314 Latvijas Tautas Padome, 114.lpp.
- 315 Sikāk skat. – B. Volkovič. "Histradut – Hacionit" – partija obščkih sionistov v Latviji (1919–1934) – Jevreji v menjajuščemsja mire, tom. 5, s. 301-315.
- 316 Latvijas Tautas Padome, 96.lpp.
- 317 Turpat, 108.lpp.
- 318 Turpat, 114.lpp.
- 319 Sikāk skat. – Jevreji v menjajuščemsja mire, tom. 5, s. 267.
- 320 "Konkretnoje predloženiye". – "Segodnja", 1920., 6. febr.

- ³²¹ D. Levin. *Baltic Jews Under The Soviets*, p. 380.
- ³²² "Baltijas Vēstnesis", 1919., 10. jūl.
- ³²³ "K pogromy v Fridrihštadte" – "Rižkoje Slovo", 1919., 26.07.
- ³²⁴ LVVA, 5486.f., 1. apr., 723.l., 4. lapa.
- ³²⁵ "Ot redakciji". – "Rižkoje Slovo", 1919., 31.07.
- ³²⁶ Lazar Fleišman, Jurij Abizov, Boris Ravdin. Op. cit., s.31.
- ³²⁷ Latvijas Tautas Padome, 168. lpp.
- ³²⁸ Juris Goldmanis. *Zakon Latvijskoj Respubliki o Poddanstve i Jevreji. – Jevreji v meņajuščemsja mire*, tom. 5, s. 283.
- ³²⁹ Latvijas Tautas Padome, 168., 170. lpp.
- ³³⁰ Turpat, 229.lpp.
- ³³¹ Turpat, 233.lpp.
- ³³² Turpat, 243.lpp.
- ³³³ J. Goldmanis. Op.cit., s. 283.
- ³³⁴ Juris Ciganovs. *Krievu Rietumu brīvprātīgo armijas veidošanās: 1919. gada vasara–rudens. – LZAV, 2000, 1./2. numurs, 15.-21.lpp.*
- ³³⁵ Aleksandrs Čapenko. *P. Bermonta-Avalova Rietumu brīvprātīgo armijas virsniecības raksturojums. – Latvijas Kara Muzeja Gadagrāmata. Rīga, 2004, 60. lpp.*
- ³³⁶ "Latvijas Kareivis", 1919., 14. oktobris; gandrīz šajā pat laikā līdzīga apsūdzība tika izvirzīta Polijā, Plockā, kur vietējais rabīns Šapiro tika sodīts ar nāvi par to, ka viņš esot sūtījis gaismas signālus Sarkanajai armijai. Zinātniskā literatūrā šī apsūdzība rabīnam ir tikusi vērtēta kā nepamatota un antisemitisku motīvu radīta. – Valter Laker. *Istorija Sionizma. – Moskva, 2000, s. 631.*
- ³³⁷ Latvijas Kara Muzejs. 3 – 599/ 42 DK.
- ³³⁸ Ilggadējais M. Dubina personīgais sekretārs A. Godins savās atminās min kādu Rīgas ebreju uzvārdā Šapiro, kurš dzīvojis Daugavas krastā un nebija cieši aizvilcis aizkaru logus, līdz ar to ticis apsūdzēts par gaismas signālu došanu bermontiešiem otrā upes krastā un viņam draudējis nāves sods, no kura pasargāja tikai Dubina enerģiskā iejaukšanās. A. Godin. Op. cit., p. 26. Tas izklausās diezgan ticami.
- ³³⁹ Pieminat viņus... (Latvijas atbrīvošanās cīņās kritušie, bez vēsts pazudušie un no ievainojumiem mirušie karavīri). 1918.–1920. Sastādījis G. Milbergs (Skuju Fridis) – *Armijas Virspavēlnieka Štāba Informācijas daļas izdevums*, Rīga, 1921, 150, 155. lpp; *Žīdu tautības Latvijas atbrīvotāju biedrības Almanachs. – Rīga, 1937; LVVA, 5192.f., 1. apr., 62. l., 424.-425. lapas.*
- ³⁴⁰ Ivande Kaija. *Armijas virspavēlniekam, 1919. gada 4. decembrī – LVVA, 3601.f., 1. apr., 268.l., 208. lapa* (par iespēju izmantot šo dokumentu pateicos Dr. hist. Ē. Jēkabsonam).
- ³⁴¹ MEL materiāli.
- ³⁴² "Segodnja", 1934, 9. okt.
- ³⁴³ Latvijas Tautas Padome, 2. daļa, 545.lpp.
- ³⁴⁴ Skat. piemēram, Preiļu žīdu pamatskolas stundu plānu 1923./24. mā-

- cību gadā. Pirmajā vietā bija matemātika – 37–39 stundas, tai sekoja ebreju valodas (ivrits un jidišs) – 30–33, trešā – latviešu valoda – 21, tad – zīmēšana, rokdarbi – 11–13, aptuveni tikpat – 10–11 stundas – *ticības mācība un žīdu vēsture*. – LVVA, 6637.f., 1.apr., 30.l, 369. lapa (par iespēju izmantot šo avotu esmu pateicīgs Zitai Rastopčinai).
- ³⁴⁵ Latvijas Tautas Padome, 508.lpp; Likumu un valdības rīkojumu krājums. 1919. 13. burtnīca, 170.-175.lpp; skat. arī – 20.gadsimta Latvijas vēsture. II Neatkarīgā valsts. 1918–1940. – Rīga, 2003, 735.-739.lpp; A. Kalnciema. Nacionālo minoritāšu kultūras., 119.-120.lpp.
- ³⁴⁶ Juris Goldmanis. Etnisko minoritāšu kultūras autonomija. – Man jau un tev tikai [piecdesmit]. – Latvijas Kultūras akadēmija, 2002, 29.lpp.
- ³⁴⁷ Ezra Mendelsohn. The Jews of East Central Europe, p. 252.
- ³⁴⁸ Likumu un valdības rīkojumu krājums, 175.lpp; lai arī Likuma par mazākuma tautību skolām nozīme ebreju izglītības attīstībā bija liela, likumu tomēr nevajadzētu pārvērtēt ar apgalvojumu, ka tas esot ļāvis ebrejiem radīt savas skolas pilnīgi no jauna. (Latvijas vēsture. II. Neatkarīgā valsts, 737. lpp). Ebreju skolas un pat aktīva ebreju pedagoģiskā doma bija pastāvējusi jau kopš 19. gadsimta.
- ³⁴⁹ Inesis Feldmanis. Mazākumtautību politika Latvijā kā politiskās kultūras izpausme (1918–1939). – Vācu faktors Latvijas vēsturē. Zinātnisko rakstu krājums. – Rīga, 1992, 22.-23.lpp.
- ³⁵⁰ Pērs Bolins Horts. “Svešie elementi”, 38.lpp.
- ³⁵¹ Turpat, 62.lpp., 26.atsauce.
- ³⁵² Turpat, 36.lpp.
- ³⁵³ LVVA, 3235.f., 1/2.apr., 895.l., 2.lapa; nav noliedzams, ka ebreju lielais īpatsvars naudas maiņas operācijās – apstākļos, kad Latvijā vēl nebija nekādas valūtas un vienlaikus tika lietoti visdažādākie maksāšanas līdzekļi un kad naudas kursi svārstījās ļoti lielos apmēros – radīja diezgan negatīvu priekšstatu par ebrejiem kā spekulantiem; piemēram, 1920. gada 6. jūlijā policija ielenca Biržas ēku Rīgā un aizturēja 45 Krievijas pilsoņus un 84 Latvijas pilsoņus – no tiem liela daļa bija ebreji – kuri it kā bija nodarbojušies ar valūtas spekulācijām. – “Latvijas Kareivis”, 1920, 7. jūl. Iespējams, ka tas, kas tika uzskatīts par spekulāciju, bija neizbēgama, riskanta, bet arī ienesīga biznesa forma valūtas haosa apstākļos.
- ³⁵⁴ Z. Jakub. Gorod Daugavpils. Hronoloģičeskij obzor. 1275–2001. – Daugavpils, 2002, s. 48; G. Barkovska, J. Šteimanis. Daugavpils vēstures lap-puses, 37. lpp.
- ³⁵⁵ Latvijas Komunistiskā Partija 1918. un 1919. gadā. Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1958, 253, 351, 379, 438. lpp.
- ³⁵⁶ R. Treijs. LKP 1919. gadā. – Rīga, 1969, 58.-59. lpp; I. Apine. Latvijas komunistiskās partijas nacionālā politika. 1917–1920., 161. lpp.
- ³⁵⁷ R. Treijs. LKP 1919. gadā, 198. lpp.
- ³⁵⁸ Latvijas Komunistiskā partija 1918. un 1919. gadā. Dokumenti un materiāli, 578. lpp; Kto rukovodil NKVD. 1935–1941. Spravočnik. – Moskva, 1999, s. 337.

- 359 R. Treijs. Devīnpadsmitais gads Latvijā. – Rīga, 1988, 132. lpp; Očerki Istoriji Ļeninskogo Kommunističeskogo Sojuza Molodjoži Latviji. – Rīga, 1985, s. 45.
- 360 "Rižskoje Slovo", 1919, 15. jūl.
- 361 Jevreji v Daugavpilsē. – Daugavpils, 1993, s. 99; Jevreji v Daugavpilsē, knīga 3, častj 1. – Daugavpils, 2001, s. 20; Jevreji v Daugavpilsē, knīga 4. – Daugavpils, 2005, s. 114.
- 362 Mihail Beizer. Jevreji Ļeņingrada. 1917–1939. – Moskva, 1999, s. 141-142; Icak Maor. Sionistkoje dviženije v Rossiji. – Vestņik Jevreiskoj Kul'turi (Rīga), 1990, Nr. 4, s. 18; Jevreiskij vopros: poiski otveta. Dokumenti 1919.–1926.gg. – Vinnica, 2003, s. 14-19.
- 363 Leo Dribins. Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā, 83.lpp.
- 364 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju saraksti. – Rīga, 1999, 912-914, 922, 929. un citas lpp.
- 365 Krasnaja knīga VČK. Tom. 2. – Moskva, 1989, s. 52; N. E. Kakurin. Kak sražalas revolucija. Tom 2, 1919–1920. – Moskva, 1990, s. 196-197.
- 366 „Segodnja”, 1920, 10.janv.
- 367 Ēriks Jēkabsons. Latvijas varas iestāžu darbs Daugavpilī, Daugavpils apriņķī un Grīvā 1920. gadā. – Acta Latgalica. 10. – Daugavpils, 1999, 85. lpp.
- 368 LVVA, 5486.f., 1.apr., 723.l., 4.lapa.
- 369 A. Gorev. Člen Narodnogo Soveta L. Fišman o položenije v Dvinske. – “Segodnja”, 1920, 17.janv.
- 370 “Poļskij konsul o Dvinske” – “Segodnja”, 1920, 16.janv.
- 371 LVVA, 1307.f., 1.apr., 650.l., 116. lapa.
- 372 Ēriks Jēkabsons. Piesardzīgā draudzība: Latvijas un Polijas attiecības 1919. un 1920. gadā. – Rīga, LU Akadēmiskais apgāds, 2007, 100., 114. lpp.
- 373 Frida Michelson. I survived Rumbuli. – New York: Holocaust Library, 1979, p. 31; par F. Mihelsoni skat. “Maariv” (“Vakars”), laikraksts Jeruzalemē, 1979, 9. febr.
- 374 F. Mihelones atmiņas 1965.–67. gadā pierakstīja rīdzinieks Dāvids Zilbermans; iespējams, tieši viņš tās izpušķoja ar melīgiem apgalvojumiem par Latvijas armijas uzvedību 1920. gada janvārī (vēsturnieka M. Vestermaņa liecība autoram); cita lieta, ka pati Mihelsone neiebilda pret Zilbermaņa “redakciju”.
- 375 V. Bērziņš. Latgales atbrīvošana 1920. gada janvārī. – LVIŽ, 2000, Nr.4, 122.lpp; Ē. Jēkabsons. Latvijas armijas jātnieku vienības, 92.-93.lpp.; par kaujām ap Korsovu skat. arī – Pēteris Radziņš. Latvijas atbrīvošanas karš. – Rīga, 1990, 194. lpp.
- 376 P. Stučka. Za sovetSKUju vlastj v Latviji, s. 636.
- 377 LVVA, 3235.f., ½.apr., 895.l., 53.-54. lapas.
- 378 Turpat, 5192.f., 1.apr., 6.l., 249. lpp. (dokumentu manā rīcībā laipni nodeva Dr. hist. Ē. Jēkabsons).

- ³⁷⁹ "Latgales latvieši". – "Latgolas Words", 1920, 30. janv.; MEL III-2029.
- ³⁸⁰ Maksis Lāzersons. Židu minoritātes stāvoklis Latvijā. – "Latvijas Republika desmit pastāvēšanas gados", Rīga, 1928, 49. lpp.
- ³⁸¹ "Narodnaja Misl", 1922, 14. maijs.
- ³⁸² "Latgolas Words", 1920, 30. apr.
- ³⁸³ A. Fridenbergs. Politiskā nācija un nacionālisti. – „Jaunākās Ziņas”, 1920., 5. jūn.
- ³⁸⁴ "Sociāldemokrāts", 1920, 3. jūn.
- ³⁸⁵ Skat. iekšlietu ministra Arveda Berga izsvērtu ziņojumu Satversmes Sapulcei 11. jūnijā. – Latvijas Satversmes Sapulces Stenogrammas, 1. daļa. 1920., 115.-116. lpp.
- ³⁸⁶ "Sociāldemokrāts", 1920, 4. jūn.
- ³⁸⁷ Skat. atsauci Nr. 385.
- ³⁸⁸ "Jaunākās Ziņas", 1920, 3. jūn.
- ³⁸⁹ "Segodnja", 1920, 4. jūn.
- ³⁹⁰ "Paskaidrojums". – "Latvijas Kareivis", 1920, 3. jūn.
- ³⁹¹ "Segodnja", 1920, 4. jūn.
- ³⁹² Skat. atsauci Nr. 385, 113. lpp.
- ³⁹³ Ebreju enciklopēdijā par pogromu tiek dēvēti jebkuri uzbrukumi ebrejiem, ar mērķi nogalināt, aplaupīt, iznīcināt ebreju mantu, nodedzināt īpašumu – Kratkāja jevreiskā enciklopedija. T. 6 – Jerusālim, 1992, s. 562. Citos darbos var atrast daudz šaurāku pogroma definīciju; pogroms esot tas pats, kas **Shoah** (ebreju valodā Shoah nozīmē totālu iznīcināšanu, kas Eiropā un ASV vairāk pazīstama kā **Holokausts**) vai ebreju daļēja iznīcināšana (skat. – Jean-Pierre Faye, Anne-Marie de Villaine. La Deraison Antisemite Et Son Langage. – Paris, 1992, p. 132). Šādu izskaidrojumu, savukārt, var vērtēt kā pārāk šauru un striktu; pogromi Krievijā 1880. gados – pēc kuriem šis vārds ieguva starptautisku izplatību – nebija domāti ne pilnīgai, ne pat daļējai ebreju iznīcināšanai un tiem pilnīgi trūka Holokaustam raksturīgas modernas valsts plānveidīgas politikas, ar mērķi totāli un universāli iznīcināt ebrejus. Holokausts bija jebkas, bet ne spontāns notikums.
- ³⁹⁴ LVVA, 3235.f., 1/22. apr., 895.l., 80. lapa.
- ³⁹⁵ "Valdības Vēstnesis", 1920, 11. jūn.; "Sociāldemokrāts", 1920, 12. jūn.
- ³⁹⁶ "Ārzemju židu preses apskats". – "Valdības Vēstnesis", 1920, 12. aug.
- ³⁹⁷ "Valdības paziņojums" – "Valdības vēstnesis", 1920, 12. jūn.
- ³⁹⁸ Latvijas Satversmes Sapulces stenogrammas. 167.-168. lpp.
- ³⁹⁹ Turpat, 176, 186.-187. lpp.
- ⁴⁰⁰ LVVA, 3235.f., 1/22. apr., 895.l., 106. lapa.
- ⁴⁰¹ Turpat, 105.-106. lapa.
- ⁴⁰² B. Volkovič. Jevreiskāja obščina Latvijā (1920–1940) – Jevreji v Daugavpilsē. Kriģa 4, Daugavpils, 2005, s.7.
- ⁴⁰³ Ctibor Rubar. Jewish Prague. Notes on History and Culture. – Prague, 1991, p. 98.
- ⁴⁰⁴ "Latgalīts", 1921. 17. nov.

- ⁴⁰⁵ Turpat; "Rēzeknē gandrīz katru nakti notiek laupīšanas. Iedzīvotāji tiek terorizēti, sabaidīti un uztraukti..." – "Latgalīts", 1921, 2. dec.
- ⁴⁰⁶ J. Grīns. Par pēdējo dienu ielas notikumiem. – "Latvijas Kareivis", 1920, 5. jūn.
- ⁴⁰⁷ Turpat.
- ⁴⁰⁸ "Provokācija vai huligānisms." – "Sociāldemokrāts", 1920, 5. jūn.
- ⁴⁰⁹ E. Grants. Piezīmes pie Ivandes Kaijas vēstules Latvijas židiem. – "Latvijas Sargs", 1920, 17. okt.
- ⁴¹⁰ "Latgolas Words", 1920, 20. jūl.
- ⁴¹¹ "Latvijas Sargs", 1920, 26. sept.
- ⁴¹² Skat. V. Ziva rakstus – "Segodnja", 1920., 10. sept., 2. okt, 16. okt.
- ⁴¹³ V. Zivs. Monopoli mūsu tautas saimniecībā. – "Economists", 1925, Nr. 24, 1183.lpp.
- ⁴¹⁴ M. Šac-Aņin. Jevreji v Latvijā. – Maks Šac-Aņin. Žižņi, naslediye, sudjba. – Rīga, 1998, s. 107-108.
- ⁴¹⁵ LVVA, 1468.f., 1.apr., 133.l., 203.lapa.
- ⁴¹⁶ M. Skujenieks. Rīgas iedzīvotāju tautība un pavalstniecība. – "Valdības Vēstnesis", 1920, 20.jūl; 1920. gada vasarā aptuveni 23% no Latvijas ebrejiem bija ārvalstnieki; "...lielā puse no jauno Latvijas ebreju vīriešu mūsu atbrīvošanas kara laikā bija "ārzemnieki" – M. Skujenieks. Ebreji Latvijā. – "Darba Balss", 1921, 30. jūl.; 1920. gada vasarā ebreji bija 5,2% no Latvijas iedzīvotājiem, bet armijā viņu skaits esot bijis tikai 1,7%. Vislielākais armijā dienāšo skaits – minoritāšu vidū – bija vācbaltiešiem: viņi sastādīja 3,8% no iedzīvotājiem, bet – 5,6% no karavīriem. – M. Skujenieks. Latvijas iedzīvotāju nodarbošanās. – "Darba Balss", 1921, 6.aug. Tiesa, jāņem vērā, ka vācbaltieši vēsturiski bija ļoti redzami pārstāvēti cariskās Krievijas virsniecībā un dienests armijā bija viena no viņu populārākajām nodarbēm, kas nekad nebija un nevarēja būt ebrejiem; ebreju īpatsvars Latvijas armijā 1920. gada vasarā bija krities relatīvi tāpēc, ka armijas kopskaits bija ļoti būtiski pieaudzis.
- ⁴¹⁷ 1920. gada 7. jūlijā iekšlietu ministrs Arveds Berģs, uzstājoties Satversmes Sapulcē, informēja, ka Latvijā uz to brīdi esot aptuveni 20 000 ārvalstnieku, no kuriem absolūtais vairākums bija ieradies nelegāli, jo "...mūsu robežas nav hermētiski noslēgtas."; legāli bija ieceļojušas – laikā no 1920. gada 1. janvāra līdz 3. jūnijam – tikai 3420 personas, bet legāli atstājušas valsti – 6700, tas ir – gandrīz divreiz vairāk. – Latvijas Satversmes Sapulce, 3. burtnīca, 302.-303.lpp.
- ⁴¹⁸ "Valdības Vēstnesis", 1920., 3.jūl.
- ⁴¹⁹ Latvijas Satversme Sapulce, 3. burtnīca, 304.lpp.
- ⁴²⁰ "Atsvabināšanās no parazitētiem". – "Kurzemes vārds", 1920, 7.jūl.
- ⁴²¹ "Kurzemes vārds", 1920, 26.aug; "Latgolas Words", 1920, 14. sept.
- ⁴²² E. Blanks. Stingra politika. – "Latvijas Sargs", 1920, 4.jūn.
- ⁴²³ K. Krūmiņš. Vēlreiz par notikumiem 1. un 2. jūnijā. – "Latvijas Kareivis", 1920, 10.jūn.
- ⁴²⁴ J. Goldmanis. Minoritāšu kultūras autonomijas jautājumi Latvijas Re-

- publikas Satversmes Sapulcē un 1.–4. Saeimā (1920–1934) – Integrācija un Etnopolitika. – Rīga, 2000, 494.lpp; Satversmes Sapulces stenogrammas, 1. burtnīca, 187. lpp; A. Kalnciema. Nacionālo minoritāšu kultūras autonomijas parlamentārais risinājums, 121.-122.lpp.
- ⁴²⁵ “Segodnja”, 1921, 11. marts.
- ⁴²⁶ Latvijas statistiskā gada grāmata. 1921. – Rīga, 1922, 53. lpp.
- ⁴²⁷ J. Goldmanis. Zakon Latviskoj Respubliki, s. 283.
- ⁴²⁸ “Segodnja”, 1920, 2.okt.
- ⁴²⁹ “Segodnja”, 12, 18.okt.
- ⁴³⁰ “Kurzemes vārds”, 1920., 7.jūl.
- ⁴³¹ MEL III / 2735; 2469.
- ⁴³² MEL III / 2470; 1921. gadā Palestīnā bija gājuši bojā vismaz trīs ieceļotāji no Latvijas – Nisans Koblencs un Simha Berlins no Rīgas un viens no Daugavpils. – Mendels Bobe. Ebreji Latvijā. – Rīga, 2006, 176.lpp.
- ⁴³³ Latvijas statistiskā gada grāmata. 1922.g. – Rīga, 1923, 24.lpp; nedaudz atšķirīgākus skaitļus skat. – Latviešu konversācijas vārdnīca. 1. sējums. Rīga, 1927.–28. gads 2019., 2022. sleja; skat. arī – Vitālijs Šalda, Tatjana Barteļe. Latviešu bēgļi Krievijā. 1915–1922, 341.lpp.
- ⁴³⁴ H. Strods. Latgales iedzīvotāju etniskais sastāvs, 45. lpp; B. Volkovič. Iz istoriji jevreiskoj kulturi v Latviji, častj 2, s. 14; Pinkas Hakehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities. Latvia and Estonia. Editor Dov Levin. – Jerusalem, 1988, pp. 192-194.
- ⁴³⁵ Viens no pirmajiem uz to norādīja politiķis un ievērojams statistiķis Mārgers Skujenieks: “...šīs tautības {ebreju} piederīgo skaits ir ļoti pieaudzis, to pierāda ārzemnieku skaita pieaugums – jo ārzemnieki pie mums galvenā kārtā ir žīdi...” – “Darba Balss”, 1921, 10.dec.
- ⁴³⁶ A. Bergs 1920. gada 7. jūlijā norādīja, ka bēgļu vagonos ir “..ļoti daudz Latvijai nepiederošu cilvēku..” – Latvijas Satversmes Sapulce, 3. burtnīca, 304. lpp.
- ⁴³⁷ Vēsturnieks Uldis Krēsliņš ir atzīmējis: “Runa ir par vienas tautības {ebreju} neproporcionālu pārstāvētību latviešu bēgļu vagonos.” – “Latvijas Avīze”, 2005, 25.jūl; skat. arī – U. Krēsliņš. Aktīvais Nacionālisms Latvijā. 1922–1934. – Rīga, 2005, 60.-61., 84.-85. lpp. Te tomēr ir jāpiebilst sekojošais: jau 1919. gada beigās Latvija un Krievija parakstīja vienošanos par ķīlnieku apmaiņu; vienošanās par bēgļu atgriešanos vēl nebija, taču pēc pamiera – starp Latviju un Krieviju – stāšanās spēkā 1920. gada 1. februārī sākās arī bēgļu atgriešanās no Krievijas un sākās arī Krievijas ļoti apzinīga un apņēmīga rīcība ar nolūku izraidīt no valsts sev nevēlamas personas, tai skaitā – daudz ebreju, kurus padomju varas iestādes uzskatīja par nevēlamiem un kurus burtiski iekrāva vagonos, kuri devās uz Latviju, lai arī šie cilvēki nebija nekādi bēgļi no Latvijas. Tā, piemēram, 12. maijā no Maskavas uz Latviju tika nosūtīts sastāvs ar 183 cilvēkiem; daļa no viņiem patiešām bija bēgļi no Latvijas, bet liela daļa – ebreji, kuriem ar Latviju nebija bijis nekāda sakara; Latvijas diplomāti, kuri tobrīd uzturējās Maskavā miera sarunu nolūkā, uzskatīja,

ka "ebreji pa lielākai daļai ir spekulanti..." - LVVA, 1313. f., 2. apr., 38. l., 292. lapa (tiesa, tobrīd Krievijā valdīja t.s. kara komunisms un par spekulāciju noteikti tika uzskatīti jebkura nekomunistiska saimnieciskā darbība). 1920. gada 12. jūnijā tika parakstīts Latvijas un Krievijas līgums par bēgļu atgriešanos un saskaņā ar šo līgumu Krievija apņēmas nogādāt uz robežu ar Latviju katru nedēļu ne mazāk par 2000 bēgļu. Bēgļu vagonu sastāvu noteica divas puses – Latvijas diplomātiskās pārstāvniecības Krievijā (konsulāti) un padomju iestādes, galvenokārt Centrālā Evakuācijas Komisija, kuru vadīja latviešu komunisti un viens no ievērojamākajiem čekistiem *Aleksandrs Eiduks*, pazīstams kā korumpēts ierēdnis. Tagad Krievijas rīcība, kura bija redzama jau pirms 12. jūnija, kļuva masveidīga: tieši pati Padomju Krievija apzināti atļāva vai pat spieda iekāpt repatriantu sastāvos cilvēkus, kuriem patiešām nebija nekāda sakara ar Latviju, bet no kuriem Krievija vēlējās tikt vaļā; bieža bija kukulņemšana (paši latviešu komunisti Krievijā par Eiduku stāstīja: "Ņem kukuļus un visādi pelnās"), kuru izmantoja arī ebreji, kuri vēlējās tikt projām no padomju Krievijas (skat. – A. Stranga. Bēgļu atgriešanās. – "Izglītība", 1990, 15. aug.); viens no pirmajiem gadījumiem pēc 12. jūnija līguma, kad Latvijas varas iestādes konstatēja, ka Krievija vēlas izraidīt uz Latviju cilvēkus, kuriem ar Latviju nekad nav bijis nekāda sakara, bija 1920. gada 1. augustā, kad Rozenovā (Zilupē) pienāca bēgļu ešelons no Krievijas; tajā bija 201 cilvēks un lielākā daļa nebija nekādi bēgļi; Latvija bija spiesta viņus izraidīt atpakaļ uz Krieviju. – LVVA, 1313.f., 2. apr., 40. l., 47. lapa. Vienlaikus jāatzīmē arī tas, ka bēgļu ešeloni nebija tikai "latviešu bēgļu vagoni", kā ir izteicies U. Krēsliņš; katrs, kurš bija dzīvojis Latvijas teritorijā uz 1914. gada 1. augustu – neatkarīgi no tautības – varēja atgriezties Latvijā, un ebreju skaits bēgļu vai deportēto personu vidū kara laikā – kā tas ir labi zināms – bija ļoti liels.

⁴³⁸ R. P. Peters. *Baltic Diplomacy*, p.282.

⁴³⁹ F. Menders. Par minoritāšu aizsardzību – "Sociāldemokrāts", 1925, 18. jūn.

⁴⁴⁰ E. Freivalds. Židu jautājums. – "Brīvā Zeme", 1921, 27. jūl.

⁴⁴¹ "Židu sūdzība Ženēvā par Latviju." – "Brīvā Zeme", 1922., 27. janv.; "Mūsu minoritātu jautājums". – "Latvijas Vēstnesis", 1922., 28. aug.

⁴⁴² Skat. sīkāk – Aivars Stranga. Ebreji un diktatūras Baltijā. 1926.–1940. – Rīga, 2002, 165. lpp.

⁴⁴³ Citēts no M. Sosāre. Valodu likumdošanas jautājumi Latvijas Republikas pastāvēšanas pirmajā posmā. – LZAV, 1992, Nr. 4, 41. lpp.

⁴⁴⁴ Sīkāk par M. Valtera darbību Tautu Savienībā skat. – Zigurds L. Zile. A Baltic Presence at the League of Nations. – in "The Baltic States at Historical crossroads". – Rīga, 2001, pp. 368-371.

⁴⁴⁵ G. Krūmiņš. Minoritātu pretenzijas. – "Latvijas Kareivis", 1922, 13. jūn.

⁴⁴⁶ "Minoritāšu jautājums Tautu Savienībā" – "Latvijas Vēstnesis", 1922, 15. sept.

- ⁴⁴⁷ A. Kārklīšs. Žīdu un vācu prasības.- "Latvijas Vēstnesis", 1922, 1. sept.
- ⁴⁴⁸ "Jauna minoritāšu savvērestība pret Latviju" - "Brīvā Zeme", 1922, 20. sept.
- ⁴⁴⁹ "Latvijas Kareivis", 1922, 13. jūn.
- ⁴⁵⁰ A. Kroders. Ko minoritātes grib. - "Jaunākās Ziņas", 1923, 13. febr.
- ⁴⁵¹ "Žīdu nekaunības". - "Latvijas Kareivis", 1922, 13. aug.
- ⁴⁵² "Politikas untumi (Piezīmes pie žīdu jautājuma)". - "Brīvā Zeme", 1923, 26. maijs.
- ⁴⁵³ E. Blanks. Mūsu minoritāšu stāvoklis, viņu tiesības un pretenzijas. - "Jaunākās Ziņas", 1923, 14. apr.
- ⁴⁵⁴ "Dr. Valtera deklarācija minoritāšu jautājumā". - "Valdības Vēstnesis", 1923, 23. jūl.
- ⁴⁵⁵ A. Kurmis. Dr. Valtera deklarācija par Latvijas minoritātēm. - "Brīvā Zeme", 1923, 23. jūl., "Latvija parakstījusi." (redakcijas ievadraksts) - "Jaunākās Ziņas", 1923., 13. jūl.
- ⁴⁵⁶ J. Druva. Tēvija vai dzimtene. - "Brīvā zeme", 1923, 10. sept.
- ⁴⁵⁷ M. Lazerson. Žņņevskaja deklarācija i prava meņšinstv. - "Segodnja", 1923, 6.sept.
- ⁴⁵⁸ "Nacionālņaja avtonomija meņšinstv". - "Segodnja", 1921, 30. apr.
- ⁴⁵⁹ A. Kalnciema. Nacionālo minoritāšu autonomijas parlamentārais risinājums, 125. lpp.
- ⁴⁶⁰ Ā. Šilde. Latvijas Vēsture. 1914.-1940., 362.-363.lpp.
- ⁴⁶¹ M. Lazerson. Sudjbi prav meņšinstv. - "Segodnja", 1925, 17.05.
- ⁴⁶² Juris Goldmanis. Vopros o nacionalņno - kuļtornoj avtonomiji jevrejev v parlamente Latviji (1918-1925). - Jevreji v meņņajauščemsja mire, tom. 5, s. 270.
- ⁴⁶³ "Latvijas Arhīvi", 1996, Nr. 1/2, 78. lpp.
- ⁴⁶⁴ J. Goldmanis. Op. cit., s. 273.
- ⁴⁶⁵ J. Akuraters. Minoritāšu autonomijas likums. - "Jaunākās Ziņas", 1925, 16. marts; K. Skalbes viedoklis - "Pirmdiena", 1925, 30. marts; E. Blanka viedoklis - "Pirmdiena", 1925, 23. marts.
- ⁴⁶⁶ "Latvijas Arhīvi", 1996, Nr. 1/2, 75. lpp.
- ⁴⁶⁷ K. Dišlers. Nacionālā autonomija un lojalitāte. - "Jaunākās Ziņas", 1925, 24. apr.
- ⁴⁶⁸ "Jaunākās Ziņas", 1925, 16. marts.
- ⁴⁶⁹ "Jevreiskaja avtonomija sņata." - Segodnja", 1925, 24. apr.
- ⁴⁷⁰ M. Lazerson. Predostavlņennije samim sebjē". - "Segodnja", 1930, 17. jūn.
- ⁴⁷¹ Runa Saeimā 1933. gada 14. jūnijā. - Latvijas Republikas IV Saeimas stenogrammas, 350. lpp.
- ⁴⁷² "Segodnja", 1925, 24. janv.
- ⁴⁷³ M. Lāzersons. Žīdu minoritātes stāvoklis Latvijā, 49. lpp.
- ⁴⁷⁴ Ezra Mendelson. The Jews of East Central Europe Between The World Wars, p. 249-250.
- ⁴⁷⁵ Pismo prof. M. J. Lazersona. - "Segodnja", 1925, 25. apr.; B. Volkovič.

- Aguddat Israel – jevreiskaja reliģioznaja partija v Latvijā (1920–1934) – Jevreji v Daugavpilsē, kn. 2. – s. 84, 92, 132.
- 476 MEL III / 1840; Boriss Volkovičs. Jūdaisms Latvijā (1920.–1940.) – Reliģija. Vēsture. Dzīve. Reliģiskā dzīve Latvijā. – Rīga, 1993, 196. lpp.
- 477 Deputāta no “Ceire Cion” J. Hellmaņa viedoklis. – Latvijas Satversmes Sapulces stenogrammas, 14. burtnīca, 1921. g., 1531. lpp.
- 478 Turpat, 1530. lpp.
- 479 M. Skujenieks. Par pavalstniecību. – “Darba balss”, 1925., 4. aug.
- 480 M. Lāzersons. Židu minoritātes stāvoklis, 49. lpp.
- 481 Dr. V. Ziv. Ograničenje na vaļutnom rinke. – “Segodnja”, 1921, 15. febr.
- 482 “Segodnja”, 1921, 18. marts.
- 483 Jonh Hiden. Defender of Minorities, p. 75.
- 484 LVVA, 2575. f., 14. apr., 421. l., 33, 75, 82. lapas.
- 485 Latvijas Saeimas stenogrammas, 1930. gada 28. oktobra sēde, 265. lpp.
- 486 “Jaunākās Ziņas”, 1927, 13. maijs.
- 487 V. Ziv. Deņeņņaja reforma. – “Segodnja”, 1921, 27. apr.
- 488 The Jews in Latvia, pp. 230-237; L. Dribins. Ebreji Latvijā, 54.-55. lpp.; Elga Zālīte. Ārzemju kapitāls Latvijas akciju bankās. 1920.–30. Valēības politika. – LVIŽ, 1994, Nr. 7/8, 11.-17. lpp.
- 489 “Jaunākās Ziņas”, 1927, 13. maijs.
- 490 “Jaunākās Ziņas”, 1925, 13. janv.
- 491 The Jews in Latvia, pp. 230-237; E. Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve, 236.-237. lpp.; John Hiden. The Baltic States and Weimar Ostpolitik. – Cambridge University Press, 1987, pp. 77-80.
- 492 Pauls Šimanis. Eiropas problēma. Rakstu izlase. – Rīga, 1999, 135. lpp.
- 493 Helēna Šimkuva. Mazākumtautību loma Latvija tautsaimniecībā (1920–1940) – “Latvijas Vēsture”, 2006, Nr., 2, 97. lpp.
- 494 M. Lāzersons. Židu minoritātes stāvoklis Latvijā, 49. lpp.
- 495 Latvijas Satversmes Sapulces stenogrammas. 1921, 559. lpp.
- 496 Turpat, 565.-568. lpp.
- 497 J. L. (Jakov Landau). Jevreiskij otdel ministerstva obrazovanije. – “Narodnaja Mišl”, 1922, 6. aug.
- 498 B. Volkovič. Problemi obrazovanija jevrejev Latvijskoj respublike (1918–40) – Jevreji v menjajuščemsja mire, tom. 4, s. 122-136.
- 499 Citēts no – Š. A. Hiller. Žiņņ i naučņaja dejatelņostj. – Rīga, 1982, s. 281.
- 500 “Sociāldemokrāts”, 1921, 5. aug.
- 501 Skat., piemēram, par asajiem strīdiem Latvijas ebreju kopienā centrālajā padomē – “Narodnaja mišl”, 1922, 30. jūl.
- 502 M. Lāzersons. Op. cit., 49. lpp.; par kritiku pret J. Landavu skat. – Polemika o jevreiskom otdelē. – “Segodnja”, 1923, 16. okt.
- 503 A. Kopelovič, L. Žukov. Obrazovanije jevrejev v Latviji v 20-e gg. v uslovijah parlamentskoj respubliki. – Jevreji v menjajuščemsja mire, tom. 4, s. 127-145; A. Staris. Privātskolu darbība 20. un 30. gados. – “Izglītība”,

- 1991, 2. aug.
- ⁵⁰⁴ Boris Volkovič. Iz istoriji jevreiskoj kulturi v Latviji (1918–1940), častj 1, s. 77-92.
- ⁵⁰⁵ Lazars Fleišmanis. Latvijas krievu prese 20. gadsimta divdesmitajos un trīsdesmitajos gados. – “Sarunas”. IV. (Jaunā Akadēmija), Rīga, 2003, 94.-100.lpp.
- ⁵⁰⁶ LVVA, 1307. f., 2. apr., 2. l., 42. lapa.
- ⁵⁰⁷ Cīņas balsis. Apcerējumi un atmiņu krājums par revolucionāro presi latviešu nacionālistiskās buržuāzijas kundzības laikā. 1920.–1940. – Rīga, 1959, 38.-41. lpp.
- ⁵⁰⁸ Iosif Nedava. Vezi žizņi. – Jerusalem, 1990, s. 57-60.
- ⁵⁰⁹ “Segodnja”, 1923, 30.nov.
- ⁵¹⁰ 1922. gada aprīlī tika reģistrēta Latvijas ebreju studentu biedrība “Hasmonea”, kura 1925. gadā pārtapa par korporāciju “Hasmonea” un tika pierēģistrēta Rīgas apgabaltiesā, taču LU Padome noraidīja tās lūgumu pierēģistrēt kā korporāciju un tā tika 1929. gadā apstiprināta tikai kā studentu biedrība. – Gunārs Daija. Latvijas Universitātes studentu biedrības. – LU, 1994, 48.lpp; par to, ka ebreju studentiem bija labi zināmas ne tikai tādas latviešu dziesmas kā *Bērīt mans kumeliņš* vai *Nevis slinkojot un pūstot*, bet arī latviešu korporantu *klasika* (protams, aizgūta no vācu korporācijām): *Es dziļi glāzē ieskatījos, Raug, draugi, kā šī kanna mirdz, Pār galdiem alus glāzē* un citas liecina studentu – betariešu 1932. gadā izdots dziesmu krājums latviešu valodā. – MEL. B-255.
- ⁵¹¹ Jevreji v menjajuščemsja mire. t. 3, s. 394-395; *Kratkaja jevreiskaja enciklopedija*. T. 1 – Jerusalem, 1976, s. 382-384; Šlomo Avineri. Osnovnije napravlenije v jevreiskoj poltičeskoj misli. – Izrael; Biblioteka – Alija, 1990, s. 202-203.
- ⁵¹² The Universal Jewish Encyclopedia. Vol. 10 – New York, 1948, p. 662.
- ⁵¹³ Eva Vater. Latvian Jews in Fight Against Nazism. – Rīga, 2003, p. 326-328.
- ⁵¹⁴ “Sociāldemokrāts”, 1934., 4. janv.
- ⁵¹⁵ LVVA, 5237.f., 1. apr., 226. l. 13. lapa.
- ⁵¹⁶ Latvija desmit gados. Latvijas valsts nodibināšanas un viņas pirmo 10 gadu darbības vēsture. – Rīga, 1928, 159. lpp.
- ⁵¹⁷ Jau 20. gadsimta sākumā V. Ratenavs bija norūpējies par Ostjuden skaita pieaugumu Vācijā, lai arī šis pieaugums bija nenozīmīgs; viņa vārdiem runājot šie ieceļotāji sāk kļūt par “..svešu organismu vācu tautas ķermenī.” – Gordon A. Craig. Under an Evil Star. – The New York Review of Books, October 5, 1995, p. 25. Skaidrs, ka pats Ratenavs, ļoti bagāts, talantīgs un atzinības kārs, pilnīgi integrēts – kā viņam pašam likās – Vācijas sabiedrībā, ne tikai vācu patriots, bet pasaules kara laikā kādu brīdi pat tuvs vācu šovinismam, sevi uzskatīja par vācu tautas daļu, bet tāds ne tuvu nebija citu vāciešu uzskats, īpaši - Veimāras Vācijā. 1922. gadā kāds terorists – monarhists nogalināja Ratenavu, kurš viņam bija un palika tikai ebrejs. Varbūt Ratenava nemīlēti ortodoksālie Ostjudeni, kuri

necentās pēc vāciešu atzinības, dzīvoja dabiskāku dzīvi nekā tie ebreji, kuri palāvās ticībai, ka viņi ir pieņemti kā vācu tautas daļa.

⁵¹⁸ Skat. sīkāk – A. Stranga. Ebreji un diktatūras Baltijā, 166. lpp.

⁵¹⁹ LVVA, 3235. f., 1/22. apr., 896. l., 245., 335. lapas.

⁵²⁰ LVVA, 3235.f., 1/11. apr., 146. un 169. lietas; ar nelegālas robežas pāreju nodarbojās daudzi pierobežas ar Krieviju (PSRS) Latvijas iedzīvotāji, ne tikai ebreji, bet arī latgalieši un vietējie krievi; no Krievijas uz Latviju tika pārvesti arī padomju spiegi, komunistu nelegālisti un citi; daudz nelegālo pārejas vietu bija Pitalovas (Abrenes) apriņķī. Latvijas drošības iestādes cinījās ar šo nozieguma veidu visus divdesmitos gadus un pat vēlāk; piemēram, 1928. gadā kļuva zināms, ka Kacenu pagasta Pempišu ciema iedzīvotājs Stefans Lazarevs pārgādā pār robežu uz Latviju, ņemot par viena cilvēka pārvešanu 60 latus. – LVVA, 3235.f., 1/22. apr., 685.l., 153. lapa.

⁵²¹ “Brīvā Zeme”, 1921., 14. jūn.

⁵²² Vēstule no Rīgas Jūrmalas. – “Brīvā Zeme”, 1921, 19. jūl.

⁵²³ Rīgas sanitārie apstākļi un minoritātes. – “Darba Balss”, 1922, 1. dec.

⁵²⁴ E. Fr. (Edmunds Freivalds). Židu jautājums. – “Brīvā Zeme”, 1921, 27. jūl.

⁵²⁵ Ideoloģija latišķsko antisemitizma. – “Segodnja”, 1921, 29. jūl.

⁵²⁶ Sīkāk par A. Avotu skat. – A. Stranga. Arvids Bergs un Kārlis Ulmanis. 1934–1940. – Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstis, 1991, Nr. 6–8.

⁵²⁷ M. Skujenieks. Ebreji Latvijā. – “Darba Balss”, 1921., 30. aug.

⁵²⁸ “Mūsmāju krievi”. – “Darba Balss”, 1922, 23. janv.

⁵²⁹ “Brīvā Zeme”, 1921. 3. aug.

⁵³⁰ Anna Brigadere. Pārņācēji Latvijā. – “Jaunākās Ziņas”, 1921, 18. jūn.

⁵³¹ Sīkāk skat. – Latviešu tēlotāja māksla. 1860.–1940. – Rīga, 1986, 176.–179.lpp.

⁵³² “Svari”, 1921., 1. jūl.

⁵³³ Turpat, 10. jūn.

⁵³⁴ Turpat, 26. aug.

⁵³⁵ Turpat, 5. apr., 16. sept.

⁵³⁶ R. Zariņš bija pirmo padomju pastmarku un naudaszīmju autors: uz tām bija attēloti strādnieki, kuri soļoja pretim saulei vai pārcirta ekspluatācijas ķēdes. I. Zeberiņa daudzi zīmējumi bija ievietoti latviešu sarkano strēlnieku žurnālā “Strēlnieks”, ieskaitot V. Ļeņina un P. Stučkas portretus. – Latviešu tēlotāja māksla. 1860–1940., 208.lpp.

⁵³⁷ J. Dāvis. Politiskie duļķotāji. – “Tautas Balss”, 1922, 4. janv.

⁵³⁸ Skat. piemēram, 1922. gada 7. marta numuru, kur visu pirmo un pat daļu no otrās lapas – bet avīzei tās kopā bija tikai četras – aizņēma Dāvja un Sandera sacerējumi par “..vispasaules židu kongresu..”

⁵³⁹ J. Dāvis. Kam sociālisti kalpo. – “Tautas Balss”, 1921, 28. dec.

⁵⁴⁰ “Laiks atmesties”. – “Tautas Balss”, 1922, 9. aug.

⁵⁴¹ Latviešu periodika. 3.sēj., 1.d. 1920–1940. – Rīga, 1988, 356.lpp.

⁵⁴² A. Ezergailis. Antisemitisms pasaulē un Latvijas vēsturē. – “Neatkarīgā

- Ciņā", 1994, 14. febr.
- ⁵⁴³ "Vairogs", 1923, febr.
- ⁵⁴⁴ "Vairogs", 1921, Nr. 2 (febr.).
- ⁵⁴⁵ Ar ko nodarbojas mūsu mazpilsētās. – "Latvijas Kareivis", 1922, 19. jūl.
- ⁵⁴⁶ A. Plensners. Mēs un viņi. – "Latvijas Kareivis", 22. jūl.
- ⁵⁴⁷ B. Volkovič. Iz istoriji jevreiskoj kulturi v Latviji (1918–1940), častj 1, s. 6.
- ⁵⁴⁸ LVVA, 5237.f., 1. apr., 226.l., 12. lapa.
- ⁵⁴⁹ Leo Dribins. Problema antisemitizma v Latviji v period parlamentskogo stroja (1920–1934) – Jevreji v menjajuščmsja mire, t. 4, s. 290.
- ⁵⁵⁰ H. Asars. Pagātnes mantojums. – "Latvis", parauga numurs, 1921.aug.
- ⁵⁵¹ E. Blanks. Nācija un valsts. – Rīga, 1924, 13., 18., 25. lpp.
- ⁵⁵² F. Trasuns. Vācieši un židi Latvijā. – "Vairogs", 1921.g., Nr. 2, 12.-14. lpp.
- ⁵⁵³ Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. II daļa. 1920–1940 – Rīga, 1965, 125., 34.-35., 143.lpp; Latvijas komjaunatnes vēsture dokumentos. 1917–1970. – Rīga, 1973, 39. lpp; V. Abramov. Jevreji v KGB, s. 322.
- ⁵⁵⁴ J. Šteimanis. Latvijas ebreju vēsture, 87.lpp; I. Kapeniece. Ciešā un prasmiģā saistībā. – Rīga, 1981, 236.lp; Daugavieši. Revolucionārās kustības dalībnieku atmiņas par LKP Daugavas apgabala organizācijas darbu 1920–1940. – Rīga, 1983, 282.-284.lpp.; A. Buls. Latvijas komunistiskās partijas Latgales apgabala organizācijas darbība pēckara revolucionārās krīzes gados (1920. – 23.gg.) – P. Stučkas Latvijas Valsts Universitāte. Zinātniskie raksti. 50. sējums. – Rīga, 1963, 144. – 149. lpp.
- ⁵⁵⁵ Revolucionārā Rīga pagrīdes ceļos. – Rīga, 1983, 88. lp.
- ⁵⁵⁶ Revolucionārās Liepājas un Lejaskurzemes pagrīde ciņā. 1918–1940. Cīnītāju atmiņas. – Rīga, 1977, 11.lpp.
- ⁵⁵⁷ Komunisti Latgalijā v godi podpolja. 1920–1940. – Rīga, 1960, s. 141.
- ⁵⁵⁸ Revolucionārās Liepājas un Lejaskurzemes, 155. lpp.
- ⁵⁵⁹ Skat. sikāk – B. Volkovič. Iz istoriji jevreiskoj kulturi v Latviji, I, s. 151.
- ⁵⁶⁰ Komunisti Latgalijā, s. 41.
- ⁵⁶¹ "Par komunistu arestēšanu" – "Latvis", 1921., 9. dec.
- ⁵⁶² LVVA, 3235.f., 1/22.apr., 896.l., 227.lapa.
- ⁵⁶³ Turpat, 228. lpp.
- ⁵⁶⁴ Daugavieši, 282. lpp.
- ⁵⁶⁵ LVVA, 3235.f., 2. apr. 4920. lieta.
- ⁵⁶⁶ A. Jakubovskij. Imja iz pionerskogo prošlogo. – "Ezerzeme" (laikraksts, Kraslava), 2004, 17. sept.
- ⁵⁶⁷ LVVA, 3235. f., ½. apr., 894. un 896. lietas.
- ⁵⁶⁸ Hronika istoriji kommunističeskoj partiji Latviji. Tom. 4. – Rīga, 1987, s. 98.
- ⁵⁶⁹ Nost Važas. Raksti un atmiņas par Latvijas Komunistiskās partijas vadīto kreisi arodbiedrību revolucionāro cīņu buržuāziskajā Latvijā (1920–1934) – Rīga, 1970, 121.-132. lpp.

- ⁵⁷⁰ P. Kūlis. Latvijas saimnieciskās izredzes un ebreji. – “Brīvā Zeme”, 1922, 16. maijs.
- ⁵⁷¹ E. Zālīte. Ārzemju kapitāls Latvijas akciju bankās. 1920.–1930. Valdības politika. – LVIŽ, 1994, Nr. 7/8, 9.-10.lpp.
- ⁵⁷² I. Markon. Ekonomiķeskoje geto. – “Narodnaja Misl”, 1922, 3. sept.
- ⁵⁷³ E. Zālīte. Op. cit.
- ⁵⁷⁴ Satversmes Sapulces V sesijas 81. sēde, 1922. gada 19.jūlijs. – Satversmes Sapulces stenogrammas, 2895. lpp.
- ⁵⁷⁵ 1925. gada 18. maijā M. Dubins vēlreiz paziņoja, ka tieslietu ministrija kavē nekustamo īpašumu nonākšanu ebreju rokās. – “Segodnja”, 1925, 19. maijs; iespējams, kādi atsevišķi netaisnīgas nostājas gadījumi arī bija bijuši, taču kopumā nekustamo īpašumu skaits ebreju rokās, īpaši – Rīgā – pieauga; piemēram, trīsdesmito gadu sākumā no Rīgas namiem, kuros dzīvoja vairāk par 20 cilvēku – tātad, lieli nami – ebrejiem piederēja 46% namu, vāciešiem – 24%, latviešiem – 20% – “Jaunākās Ziņas”, 1933, 26. sept.
- ⁵⁷⁶ Na doklade M. Nuroka. – “Segodnja”, 1925, 20. janv.
- ⁵⁷⁷ Skat. sikāk – Aivars Stranga. LSDSP un 1934. gada 15. maija apvērsums. Demokrātijas likteņi Latvijā. – Rīga, 1994, 14.-15.lpp.
- ⁵⁷⁸ Skat. Latvijas Saeimas 1930. gada 8. oktobra sēde, 263.-265.lpp.
- ⁵⁷⁹ Turpat, 265.lpp.
- ⁵⁸⁰ Turpat, 272.lpp.
- ⁵⁸¹ Turpat, 268.-269.lpp.
- ⁵⁸² Ivars Zemļanskis. Gustava Zemgala sabiedriski politiskā darbība (1899–1930) – Bakalaura darbs, LU, 2003, 40.lpp.
- ⁵⁸³ Jānis Ozoliņš. Mūsu nacionālisms. – “Latvijas Kareivis”, 1922, 13. aug.; par “profesoru” Ozoliņu sīkāk skat. – U. Krēsliņš. Aktīvais nacionālisms Latvijā, 70.-71.lpp.
- ⁵⁸⁴ LVVA, 3235.f., ½. Apr., 896.l., 118. lapa.
- ⁵⁸⁵ Skat. sīkāk – U. Krēsliņš. Aktīvais nacionālisms Latvijā 1922–1934.
- ⁵⁸⁶ LVVA, 3235. f., 2. apr., 3175. lieta.
- ⁵⁸⁷ Rīgas prefekta T. Grinvalda izziņa par LNK darbību – turpat, 62.lapa.
- ⁵⁸⁸ Pērs Bolins Horts. “Svešie elementi”. Latvijas Universitātes latviešu un ebreju studentu demarkācija un konflikts (1919–1940) – Latvijas Arhīvi, 2004, Nr. 4, 42.lpp.
- ⁵⁸⁹ Latvijas Republikas Saeimas stenogrammas. 1. sesija, 88.lpp.
- ⁵⁹⁰ P.B. Horts. Op. cit., 47.lpp.
- ⁵⁹¹ “Ebreju grautiņi Rīgā” – “Darba Balss”, 1922., 9. dec.
- ⁵⁹² Turpat.
- ⁵⁹³ Latvijas Republikas Saeimas stenogrammas. 1. sesija, 93. lpp.
- ⁵⁹⁴ “Paziņojums” – “Valdības Vēstnesis”, 1922, 9. dec.
- ⁵⁹⁵ Ivars Zemļanskis. Op. cit., 41. lpp.
- ⁵⁹⁶ “Valdības Vēstnesis”, 1922, 15. dec.
- ⁵⁹⁷ “Židu nagos” – “Latvijas Sargs”, 1923, 28. apr.
- ⁵⁹⁸ Uldis Krēsliņš. Op. cit., 93. lpp.

- ⁵⁹⁹ "Nacionālistu vārdi un darbi" – "Sociāldemokrāts", 1923, 23. dec.
- ⁶⁰⁰ "Skandal na lekciji F. Vesmana" – "Segodnja", 1924, 25. marts; "Asinains uzbrukums" – "Darba Balss", 1924, 25. marts; "Nacionālā kluba nažu varoņi tiesas priekšā" – "Sociāldemokrāts", 1925, 8.febr.; "Delo o napadeniji na socialdemokratičeskij klub" – "Segodnja", 1925, 24. janv.
- ⁶⁰¹ U. Krēslīš. Aktīvais nacionālisms. – "Kultūras Diena", 2005, 24. sept.
- ⁶⁰² "Sociāldemokrāts", 1925, 20. janv.
- ⁶⁰³ LVVA, 3235.f., 2. apr., 3175.l., 1.lapa.
- ⁶⁰⁴ "Jaunākās Ziņas", 1925, 2. febr.
- ⁶⁰⁵ LVVA, 3235.f., 2. apr., 3175.l., 1. lapa.
- ⁶⁰⁶ "Sociāldemokrāts", 1925, 6. febr.
- ⁶⁰⁷ "Segodnja", 1925, 5. febr.
- ⁶⁰⁸ "Nosodāmās sadursmes" – "Jaunākās Ziņas", 1925, 16. febr.
- ⁶⁰⁹ "Sociāldemokrāts", 1925, 17. febr.
- ⁶¹⁰ Kārlis Skalbe. Mazās piezīmes. – Rīga, 1990, 160.lpp.
- ⁶¹¹ "Par žīdu uzbrukumu Varakļānos" – "Jaunākās Ziņas", 1925, 21. aug.; "Vēl par negēlīgo uzbrukumu Varakļānos". – "Latvis", 1925, 2. sept.
- ⁶¹² "Segodnja", 1926. 23. maijs.
- ⁶¹³ Vācu okupācijas laikā 1941. gada oktobrī laikraksts "Rēzeknes Ziņas" veltīja vairākus rakstus senajam notikumam; piedāvātā versija bija sekojoša: jau 1921. gadā ebreji Varakļānos nodibinājuši bandu, kura uzbrūkusi un terorizējusi latviešus. To pacietības mērs beidzot bijis pilns un ap 1925. gadu Varakļānos attīstījusies "pretžīdu kustība", kuras ietvaros kāds latgalešu darbinieks J. Rokošs sācis izplatīt antisemitisku literatūru, tai skaitā – lapiņas, kurās bijuši redzami "„boļševiku vadoņu židiskie ģimji no "Cionas gudro protokoliem...""; lapiņas "„tautai sevišķi patīkušas..."", bet izraisījušas ebreju naidu, kuru vēl vairāk pastiprinājuši iebraukušo studentu patriotiskā stāja; ebreji zvērīgi piekāvusi studentus, sitot ar nūjām, ķieģeļiem un šaujot uz viņiem. – Konstantīns Strods. Žīds dzīvē un darbos. – "Rēzeknes Ziņas", 1925, 1.–3. oktobris. Skaidrs, ka 1925. gada notikumi tika interpretēti nacistiskās okupācijas laikā antisemitisma garā, tomēr ir nepieciešama īsa piebilde: nekādas "žīdu bandas" Varakļānos nedarbojās ne 1921., ne kādā citā gadā; par to nav nekādu liecību divdesmito gadu presē; antisemitisku lapiņu un karikatūru izplatīšana, protams, varēja būt viens no 1925. gada augusta notikumos provocējušiem faktoriem, taču stāsts par "antisemitisku kustību" Varakļānos ir izdomājums, lai, atbilstoši nacistiskajai propagandai, izplatītu priekšstatu, ka latvieši ir ienīduši ebrejus jau kopš laika gala; rūpīgā izmeklēšana, kuru veic Daugavpils apgabaltiesa 1925.–26. gadā neatklāja nekādas "ebreju zvērības" – neviens no studentiem nebija sadauzīts ar ķieģeļiem un ne uz vienu nebija šauts no divu metru attāluma, kā to apgalvoja K. Strods.
- ⁶¹⁴ U. Krēslīš. Aktīvais nacionālisms Latvijā, 102. lpp.
- ⁶¹⁵ N. Lapsiņš. Neaizmirstiet žīdu jautājumu. – "Latvju aktīvists", 1930, 26. febr.

- ⁶¹⁶ A. Straume. Pavalstniecības jautājums Latvijā (1919.–1940.) – “Latvijas Vēsture”, 1992, Nr. 2, 73. lpp.
- ⁶¹⁷ F. Menders. Domas, darbi, dzīve. 1903–1940. – 8. daļa, 1427.lp. LZA FB Misiņa nodaļa.
- ⁶¹⁸ K. Dišlers. Pavalstniecības jautājums Latvijā. – “Jaunākās Ziņas”, 1927, 10. maijs.
- ⁶¹⁹ L. Dribins. Antisemitisms un tā izplatība Latvijā, 93. lpp.
- ⁶²⁰ J. Akuraters. Dodiet visi savus parakstus pret “židu likumu”. – “Jaunākās Ziņas”, 1927, 2. jūl.
- ⁶²¹ P. Zālīte. Pavalstniecības likums ir mūsu dzīvības jautājums. – “Jaunākās Ziņas”, 1927, 6. maijs.
- ⁶²² “Jaunākās Ziņas”, 1927, 14. dec.
- ⁶²³ “Jaunākās Ziņas”, 1927. 17. dec.
- ⁶²⁴ L. Dribins. Op. cit., 93. lpp.
- ⁶²⁵ Boris Volkovič. Sionistkoje dviženije v Latviji (1918–1940) – Materiali Odinnadcatoj konferenciji po judaike. Častj 1. – Moskva, 2004, s.412-418.
- ⁶²⁶ Turpat, s. 419-420.
- ⁶²⁷ Uldis Krēsliņš. Rīgas pilsētas domes vēlēšanas: 1917.–1931. gads. – LVIŽ, 2007, Nr. 4, 77. lp.
- ⁶²⁸ J. Rainis. Runas un intervijas, 351.-352. lpp.
- ⁶²⁹ Jānis Dāvis. Manas gaitas un atziņas. Bulduri: J. Dāvja izdevniecība, 1938, 493. lpp.
- ⁶³⁰ LVVA, 3017. f., 1. apr., 48. l., 99.-100.lapa.
- ⁶³¹ “Sociāldemokrāts”, 1930, 14. okt.
- ⁶³² “Atpūta”, 1932, Nr. 389.
- ⁶³³ B. Volkovič. Jūdaisms v Latviji (1920–1940), s. 188; Latvija. Sinagogas un rabīni, priekšvārds.
- ⁶³⁴ LVVA, 1370. f., 1. apr., 2761. l., 3.-6. lapas.
- ⁶³⁵ Orlando Figes. A People's Tragedy, pp. 748-749.
- ⁶³⁶ Valerij Gessen. Borba vlastej s hasidami v Ļeņingrade v 1920–1960. gg. (po arhivnim materialam) – Materiali Odinnadcatoj konferenciji po judaike, s. 286.
- ⁶³⁷ V. Abramov. Jevreji v KGB, s. 23, 41; No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā, 923. lpp.
- ⁶³⁸ Skat. sikāk – A. Stranga. Latvijas–Padomju Krievijas miera līgums, 221.-223.lpp.
- ⁶³⁹ “Segodnja”, 1927, 7. okt.
- ⁶⁴⁰ V. Ziv. Dvenadcatij čas. – “Segodnja”, 1927, 21.okt; V. Ziv. Kto kogo obmanul. – turpat, 25. okt.
- ⁶⁴¹ Abram Godin. Pamjati o pravedņike, s. 40-41.
- ⁶⁴² “V Rigu prijechal ravvin I. Šnejerson” – turpat, 22. okt.
- ⁶⁴³ Valerij Gessen. Op. cit., s. 287-290; Jurij Snopov. Ļubavičkije hasidi i misnagedi v Moskve v 20. gg. XX veka. – Trudi po judaike. Vipusk V – “Judaica Rossica”, Moskva, 2001, s. 271-272; Richard Overy. The Dic-

- tators, p. 203.
- ⁶⁴⁴ I. Feldmanis, A. Stranga, M. Virsis. Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis. 30. gadu otrā puse. – Rīga, 1993, 338.-339. lpp.
- ⁶⁴⁵ "Latvis", 1931, 15. sept.
- ⁶⁴⁶ A. Avots. Latvju pilsoņi. – turpat, 2. okt.
- ⁶⁴⁷ Turpat, 6. okt.
- ⁶⁴⁸ Leonīds Breikšs. Laiks attapties. – "Universitas", 1932, 15. febr.; "Perkonkrusts", 1933, 17. sept.
- ⁶⁴⁹ Doc. J. Vītols. Aristokrātijas problēma. – turpat, 1933, 1. apr.; daži Vītola aicinājumi skanēja gandrīz komiski – kā, piemēram, kad viņš aicināja korporantus neaizmirst paukošanu: "...nevajag izlaist ieroci no rokā...arī mums jāuzmana židi..", taču te arī bija vardarbības ideja. – "Universitas", 1932, 1. maijs.
- ⁶⁵⁰ Voldemārs Beķers. Demokrātijas krīzes iemesli. – turpat, 1933, 15. sept.
- ⁶⁵¹ Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti. 1. sējums. – Rīga, 2000, 236. lpp.
- ⁶⁵² "Universitas", 1932., 15.sept; par "dzelzs gvardi" skat. – A. Stranga. Ebreji un diktatūras, 310.-312. lpp; arī – Charles Simic. The Golden Age of Hatred. – The New York Review of Books, 2003, 23. okt., p. 42.
- ⁶⁵³ Andis Jēkabsons. "Pērkonkrusts" pret Latvijas valsti. – "Lauku Avīze", 2005, 14. marts.
- ⁶⁵⁴ LVVA, 3235. f., 3. apr., 110.l., 46. lapa; Ē. Prokopovičs, A. Jēkabsons. Talsu apriņķa Valdemārpils ebreju iznīcināšana 1941. gada vasarā. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 12. sējums – Rīga, 2004, 257. lpp.
- ⁶⁵⁵ LVVA, 3235. f., 3. apr., 110. l., 36. lapa.
- ⁶⁵⁶ "Segodnja", 1933, 3., 4. apr.
- ⁶⁵⁷ Sīkāk skat. – A. Stranga. Ebreji un diktatūras, 139.-150. lpp. A. Stranga. Rasistiskaj antisemitismā v Latvijā: "Perkonkrusts" i drugije. – Jevreji v meņjajuščemsja mire, tom. 5, s. 316-328.
- ⁶⁵⁸ "Sociāldemokrāts", 1933, 25. jūl.
- ⁶⁵⁹ LVVA, 3235. f., 1/22. apr., 708.l., 85. lapa.
- ⁶⁶⁰ Richard Overy. The Dictators. Hitler's Germany, Stalin's Russia. – London, 2004, p. 101.
- ⁶⁶¹ A. Jēkabsons. "Pērkonkrusts" pret Latvijas valsti.
- ⁶⁶² LVVA, 3235. f., 3. apr., 132. l., 346. lapa.
- ⁶⁶³ I. Gore, A. Stranga. Latvija: neatkarības mīkkrēslis. Okupācija. 1939. gada septembris–1940. gada jūlijs. – Rīga, 1992, 254. lp.
- ⁶⁶⁴ Nopietnākie pētījumi par Talsu ebreju vēsturi pieder Ēvai Treiģei-Treidei. Skat. piemēram – Jevreiskaja obščestvennaja žizņ v Talsi (maj 1934 – ijuņ 1940 g.) – Jevreji v meņjajuščemsja mire, tom.5, s. 328-341.
- ⁶⁶⁵ LVVA, 1632. f., 2. apr., 566. l., 6. lapa.
- ⁶⁶⁶ Citēts no – Arkadij Krasilņikov. Odnoklasnici. – "Novosti nedeli" (Izraēla), 2003, 20. marts.
- ⁶⁶⁷ Sīkāk skat. – A. Stranga. Ebreji un diktatūras, 180.-191.lpp.

- 668 Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne. Sastādītājs Leo Dri-
bins. – Rīga, 2007, 218. lpp.
- 669 LVAA, 6824. f. 1. apr., 143. l., 32.-34. lapas.
- 670 LVVA, 4595. f., 1. apr., 6216.l., 26.-28. lapas; 6824. f., 1. apr., 282. l., 10.
lapa.
- 671 LVVA, 6824. f., 1. apr., 82. l., 5. lapa.
- 672 Turpat.
- 673 Citēts no – Uldis Šmits. Uzticības smagā nasta. – “Lauku Avīze”, 2002,
3. sept.; par t.s. nacionāliem uzņēmumiem skat. diezgan apoloģētisku
viedokli – Oļģerts Krastiņš. Valsts un uzņēmumi Latvijas Republikā
1930.–1940. gadā. Attiecības, problēmas. – LZAV. 1993, nr.12, 1.-5.
lpp.
- 674 M. Bobe. Ebreji Latvijā, 218. lpp.
- 675 LVVA, 6824. f. 1. apr., 267. l., 159. lpp.
- 676 L. Ēķis. Saimnieciskās politikas mērķi vienotas valsts gadu maiņā. –
“Economists”, 1938, 15. maijs, 468.-471.lpp.
- 677 John W. Hiden. On Banks And Economic Trends In Latvia, 1918–
1940. – LZAV, 1995, Nr. ½, 7. lpp.
- 678 Aivars Stranga. Jānis Kalnbērziņš un Co (1936.–1940. gads) – “Izgliti-
ba”, 1990, 10. janv.
- 679 LVVA, 3235. f., 1/22. apr., 920. l., 733, 758. lapas.
- 680 No NKVD līdz KGB, 922.-925. lpp.
- 681 Cīņas balsis, 53.-59. lpp; Ar “Cīņu” cīnā. – Rīga, 1985, 51. lpp.
- 682 Revolucionārās Liepājas un Lejaskurzemes pagrīde cīnā. 1918–1940.
Cīnītāju atmiņas. – Rīga, 1977, 125.lpp; par komunistu skaitu skat. – A.
Stranga. Ebreji un diktatūras, 222.lpp.
- 683 Mēs jaunu pasauli sev celsim. Sociālistiskā revolūcija Latvijā 1940. gadā.
Atmiņu krājums. 1. daļa. – Rīga, 1972, 55.lpp.
- 684 “Talsu Aprīņa Ziņotājs”, 1940, 12. jūl.
- 685 Skat. sīkāk – I. Gore, A. Stranga. Latvija: neatkarības mijkršēlis. Okupā-
cija, 147.-148.lpp.
- 686 Mēs jaunu pasauli sev celsim. 1. daļa, 197. lpp; Kommunisti Latgali v
godi podpolja. 1920–1940. – Rīga, 1960, s.81.
- 687 Jan Kalnberzin. Vospominanije. – Rīga, 1981, s.184-186.
- 688 Mēs jaunu pasauli sev celsim. 1. daļa, 159.lpp.
- 689 E. Dunsdorfs. Kārļa Ulmaņa dzīve,489.lpp.
- 690 I. Gore, A. Stranga. Latvija: neatkarības mijkršēlis. Okupācija, 129.-137.
lpp; lielāko huligānu sarakstu nopublicēja komunistu laikraksts, uzdodot
viņus par “nevainīgiem” cietušajiem – “Naši postradavšije tovarišči” –
“Proļetarskaja Pravda”, 1940, 27. jūn.; Rīgas prefekts 18. jūnijā sodīja 13
cilvēkus par brutālu uzvedību iepriekšējā dienā – viņu vidū bija 6 ebreji,
4 latvieši un trīs krievi, taču tas nedod nekādu objektīvu priekšstatu par
huligānu etnisko sastāvu – vienkārši šos bija izdevies noķert. – Skat. – I.
Kreituse. Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā. 1940.
gada jūnijā – augustā. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti. 7. sējums

- Rīga, 2002, 37. lpp.; “Segodnja”, 1940, 24.jūn.; “Rīts”, 1940, 28.jūn.
- ⁶⁹¹ A. Stranga. Ebreji un diktatūras Baltijā, 238. lpp.
- ⁶⁹² Mēs jaunu pasauli sev celsim. 1. sēj., 269. lpp.
- ⁶⁹³ Latvijas PSRS strādnieku šķira. 1940–1980. – Rīga, 1985, 36. lpp.
- ⁶⁹⁴ Sociālistiskās Revolūcijas uzvara Latvijā 1940. gadā. Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1963, 78. lpp.
- ⁶⁹⁵ Latvijas armijas aviācijas pulkā dienēja Izidors Budris, kurš bija dzimis Rīgā lietuviešu ģimenē, bet vēlāk bija pat mainījis savu tautību uz “latvietis”, taču viņa sieva bija ebrejiete. 1939. gadā viņa atestācijā – ar kuru viņš pats nebija iepazīstināts – tika ierakstīts sekojošais: “Mīl saieties un parādīties atklātībā ar savas sievas tautiešiem – židiem, kas virsleitnantu Audri diskreditē pārējo karavīru un sabiedrības acīs. Valstiskais noskaņojums un stāja nepelna uzticību”. – citēts no – Ēriks Jēkabsons. Lietuvieši latviešu strēlnieku vienībās, Latvijas armijā un latviešu vienībās Vācijas armijā (1915–1945) – Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. VII. – Rīga, 2006, 100. lpp. Tas bija galīgi apkaunojošs spriedums.
- ⁶⁹⁶ Š. (B.) Ceitlin. Dokumentālāna istorija jevrejev Rigi. – Jerusalem, 1989, s. 92-93.
- ⁶⁹⁷ “Jaunākās Ziņas”, 1940, 27. jūn.
- ⁶⁹⁸ No NKVD līdz KGB, 371. lpp.
- ⁶⁹⁹ “Jaunākās Ziņas”, 1940, 27. jūn.
- ⁷⁰⁰ Sociālistiskās revolūcijas uzvara, 97. lpp.; “Cīņa”, 1940, 26. jūn.
- ⁷⁰¹ “Proletarskaja Pravda”, 1940. 28.jūn.; Dov Levin. The Jews and the Sovietisation of Latvia, 1940–41. – Soviet Jewish Affairs, Vol. 5, Nr. 1, 1975, p. 43-44.
- ⁷⁰² L. Fleišman, J. Abizov, B. Ravdin. Russkaja pečatj v Rige. Iz istoriji gazeti “Segodnja” 1930. – x godov. Kņiga I, s. 192-195.
- ⁷⁰³ Cīņas balsis, 464. lpp.
- ⁷⁰⁴ LVA, 101.f., 1.apr., 7.l., 12. lapa.
- ⁷⁰⁵ Dov Levin. Op. cit., p. 41.
- ⁷⁰⁶ Mēs jaunu pasauli sev celsim. 1.sēj., 249. lpp.
- ⁷⁰⁷ “Naši zadači” – “Trudovaja Gazeta”, 1940, Nr. 1 (3.jūl).
- ⁷⁰⁸ Dov Levin. Op. cit., p. 40.
- ⁷⁰⁹ Antisemitisms un islamofobija Latvijā – pagātne, aktuālā situācija, risinājumi. – Rīga, 2006, 68. lpp.
- ⁷¹⁰ “Trudovaja Gazeta”, 1940, 8. jūl.
- ⁷¹¹ MEL. B-255.
- ⁷¹² Dov Levin. Op. cit., 45-46.
- ⁷¹³ “...antisemitisms pilsētā nav likvidēts...” – Talsu Apriņķa Avīze, 1940, 13. sept.
- ⁷¹⁴ A. Krinkina. A. Litvinenko, P. Bondarev. Razvitije i sovershenstvovanie organizacionnoj strukturi kompartiji Latviji (1940–1959) – Rīga, 1984, s. 24-30; Očerki istoriji kommunističeskoj partiji Latviji. Tom 3. – Rīga, 1980, s. 26.
- ⁷¹⁵ L. Ozola. LK (b) P dokumenti par padomju okupācijas režīma represī-

- vo darbību (1940. gada jūnijs–1941. gada jūnijs) – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti. 7. sējums – Rīga, 2002, 61. lpp; Komunistu varas laika Ludzas aprīnķi no 1940. gada 17. jūnija līdz 1941. gada 4. jūlijam. O. Krēgeres publikācija un komentāri. – LVIŽ, 1993, 139.-163.lpp; I. Gore, A. Stranga. Latvija: neatkarības mījkrēslis, 166. lpp; J. Šteiman. Istorija jevrejev Latviji. – Daugavpils, 1995, s. 147; Postrojenije socializma v Sovetskoj Pribaltike. Istoričeskij opit kompartiji Litvi, Latviji, Estoniji. – Rīga, 1982, s. 52; A. Stranga. Ebreji un diktatūras, 241. lpp; Tāļivaldis Vilciņš. Skolu jaunatne nacionālajā cīņā. 1940–1941. – LZAV, 1995, Nr. 3/4; skat. ļoti vērtīgu avotu – LKP CK nomenklatūras saraksts. 1940. gada decembris – LVA, 101. f. 3. apr., 281. lieta; skat. arī – Ē. Žagars. Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā, 44. – 45. un citas lpp.
- ⁷¹⁶ Latvijas Valsts Universitātes vēsture. 1940–1990. – Rīga, 1999, 45. lpp.
- ⁷¹⁷ LVA, 106.f., 1. apr., 29.lieta.
- ⁷¹⁸ Latviešu periodika. 4. sējums. 1940–1945. – Rīga, 1995, 114. lpp; Latvijas PSR periodiskie izdevumi. 1940–1960. 1. daļa. Laikraksti. – Rīga, 1982.; Mavriks Vulfsons. Kārtis uz galda! – Rīga, 1997, 25. lpp.
- ⁷¹⁹ Skat. – “Latvijas Kareivis”, 1940, 27. jūl.
- ⁷²⁰ Mēs jaunu pasauli sev celsim. II daļa, 274. lpp.; Astrīda Muceniece. Radošā intelīgence sociālisma celtniecībā. – Rīga, 1981, 37.lpp.
- ⁷²¹ Turpat, I daļa, 300. lpp.
- ⁷²² Turpat, II daļa, 221. lpp; J. Borodovskij, I. Muzikantik. – Ušļi, čtobi ostatjtja. – Rīga, 1983, s. 12.
- ⁷²³ Franks Gordons. Maldīgu priekšstatu traģēdija. – “Latvijas Avīze”, 2007, 6. okt.
- ⁷²⁴ Mēs jaunu pasauli sev celsim. II daļa, 47.-50. lpp; Latvijas PSR strādnieku šķira. 1940–1980, 42.-45. lpp.
- ⁷²⁵ Aleksandrs Kokurins. PSRS Iekšlietu tautas komisariāta un Iekšlietu ministrijas orgāni cīņā ar bruņoto nacionālo pagrīdi Rietumukrainā, Rietumbaltkrievijā, Lietuvā, Latvijā un Igaunijā 1939–1953. – Latvijas Okupācijas Muzejs. Gadagrāmata. 2006 – Rīga, 2007, 115. lp.
- ⁷²⁶ LVVA, 3235. f., 1/8 apr., 500.l., 90.-91. lpp.; Nikita Petrov. Ivan Serov. Pervij predsedateļ KGB. – Moskva, 2005, s. 207 – par Šustinu skat. arī – LVA, 101. f. 3. apr., 332. lieta.
- ⁷²⁷ Sīkāk skat. – Ingrida Maļkova. Ješče o dele 81201288 – “Znamja Truda” (Rēzekne), 1990, 1.–2. febr.; par specgrupām no PSRS skat. – I. Gore, A. Stranga. Latvija: neatkarības mījkrēslis, 183. lpp; Latvijas vēsture. 20. gadsimts. – Otrais, papildinātais izdevums. – “Jumava”, 2005, 236. lpp.
- ⁷²⁸ Latvijas strādnieku šķira. 1940–1980, 42. lpp; Mēs jaunu pasauli sev celsim. I daļa, 256. lpp; Latvijas Padomju Enciklopēdija. 5 (1) sējums. – Rīga, 1984, 695.lpp; Latvija otrajā pasaules karā (1939–1945) – “Jumava”, 2008, 537. lpp; No NKVD līdz KGB, Ievads. XV; Zenons Indrikovs. Ieskatš Iekšlietu tautas komisariāta darbībā. – “Latvijas Arhīvi”, 1997, Nr. 1, 63. lpp; Alfrēds Raškevics, Olga Sproģe. Avangardā komunisti. – Rīga, 1978, 39., 46. lpp.; A. Strods. Latvijas komunistiskās par-

- tijas darbība sabiedriskās kārtības nostiprināšanā. 1940–1950. – Rīga, LU, 1975, 14.-14. lpp.
- ⁷²⁹ Kto rukovodil NKVD. 1934–1941, s. 495. Christofer Andrew, Vasili Mitrohin. The KGB in Europe and the West. The Mitrohin Archive. – London, 2000, p. 35.
- ⁷³⁰ A. Stranga. Ebreji un diktatūras Baltijā (pirmais izdevums), 1997, 146. lp; Ebreji un diktatūras Baltijā (otrais izdevums), 242. lpp.
- ⁷³¹ U. Strēlis. Par genocīdu bez pārspilējumiem, falsifikācijām un naida kultivēšanas. – “Diena”, 1997, 20. sept.
- ⁷³² Z. Indrikovs. Op. cit., 63. lpp.; “Valdības Vēstnesis”, 1940., 4.jūl.; Revolucionārā Rīga pagrīdes ciņā, 59.-61. lpp.
- ⁷³³ Turpat.
- ⁷³⁴ LVA, 109. f., 1. apr., 7. l., 19. lapa.
- ⁷³⁵ No NKVD līdz KGB. Ievads. XV.
- ⁷³⁶ Dov Levin. Baltic Jews Under The Soviets, p. 81; Boris Volkovič. Sionistkoje dviženije v Latviji (1918–1940) – Daugavpils, 2008, s. 295.
- ⁷³⁷ Mēs jaunu pasauli sev celsim. I daļa, 263, 271.-272. lpp; II daļa, 83. lpp; Latvijas PSR strādnieku šķira, 48. lpp.
- ⁷³⁸ Citēts no – Lelde Labāne. Kultūras dzīves sovjetizācijas atspoguļojums latviešu presē 1940.–1941. gadā. Maģistra darbs. LU, 2006, 77. lpp.
- ⁷³⁹ L. Fleišman, J. Abizov, B. Ravdin. Russkaja pečatj v Rigi. Iz istoriji gazetī “Segodnja”, kniġa I, s. 193-194.
- ⁷⁴⁰ Artur Žvinklis. Sudjba jevrejev – gosudarstvennih dejatelej Latviji vo vremja vtoroj mirovoj vojni. – Jevreji v menjajuščemsja mire, tom 4, s. 322.
- ⁷⁴¹ Natan Barkan. Dorogi sudjbi. – Rīga, 2003, s. 12-14.
- ⁷⁴² T. Vilciņš. Op. it., 66.-74.lpp.; T. Vilciņš. Skolu jaunatne nacionālajā ciņā (1940–1941) – Rīga, 1997, 34.-35.lpp; vēsturnieka Jāņa Viļuma informācija autoram; Jānis Viļums. Pretošanās okupācijai Latvijā 1940. – 1941. gadā. – Latvijas okupācijas muzeja gadagrāmata. 2002. Varas patvaļa. – Rīga, 2003, 142. – 143. lpp; par iespēju iepazīties ar “Ziņotāju” pateicos vēstures maģistram J. Viļumam.
- ⁷⁴³ Viva Republika! Spānijas antifašistiskā kara dalībnieku atmiņas. – Rīga, 1957, 65. lpp; Latvijas Padomju Enciklopēdija. 2. sēj. – Rīga, 1982, 282. lpp; V. I. Savčenko. Latišskije formirovanija sovetskoj armiji na frontah Velikoj Otečestvennoj vojni. – Rīga, 1975, s.58.
- ⁷⁴⁴ “Latvijas Vēsture”, 1998, Nr. 2, 62.-66.lpp; Arturs Žvinklis. Foto un kino dokumenti par holokaustu Latvijā. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 12. sējums, 166.lpp.
- ⁷⁴⁵ Richard Overy. Op. cit., p. 513-514.
- ⁷⁴⁶ No NKVD līdz KGB, 75, 478, 492 un citas lpp; A. Žvinklis. Op. cit.
- ⁷⁴⁷ Dov Levin. Arrests And Deportations of Latvian Jews By The USSR During The Second World War. – Nationalities Papers, 1989, NR. 16, p. 52.
- ⁷⁴⁸ Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. – Rīga, 2001, 14.lpp.

- 749 Turpat, 15.-59. lpp.; par VDTK personālo sastāvu skat.: LVA, 270. f., 1-S. apr., 59. l.
- 750 Uldis Strēlis. Kam pieder vēstures patiesība? – “Diena”, 1999, 5. febr.
- 751 “Latvijas Avīze”, 2005, 27. sept., 5. lpp.
- 752 R. Overy. Op. cit., p. 194-195; Jorg Baberovski. Krasnij Teror. – Moskva, 2007, s. 153.
- 753 “Znamja Truda” (Rēzekne), 1990., 1.-2. febr.
- 754 G. Preinbergs. Latvijas vēstures mācīšanas nozīme šodienas apstākļos. – “Latvijas Vēsture”, 2004, Nr. 4, 39. lpp.
- 755 Citēts no – PSRS kaujinieki Latvijā (1941-1945). II daļa. Dokumenti un Materiāli. – Rīga, 2007, 312.lpp.
- 756 Atsauce Nr. 753.
- 757 A. Ezergailis. Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 321. lpp.
- 758 Sīkāk skat. Andrieva Ezergailis. Holokausts vācu okupētajā Latvijā. 1941.-1944. – Rīga, 1999; arī – Richard Rhodes. Masters of Death. The SS – Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust. – New York, 2002.
- 759 Andrievs Ezergailis. Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 238. lpp.
- 760 Rudīte Viksne. Holokausts Latvijas mazpilsētās: pētniecības problēmas un rezultāti. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 18. sējums – Rīga, 2006, 217.-234.lpp; arī – R. Viksne. Ebreju iznīcināšana Latvijas mazpilsētās: pētniecības problēmas un rezultāti. – Turpat, 12. sējums. – Rīga, 2004, 41.-49.lpp.
- 761 Andrievs Ezergailis. Op. cit., 280. lpp; arī – Rumbula: A Perspective on the Perception of the Holocaust. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 8. sējums – Rīga, 2003, 33. lpp.
- 762 Scheffler W. The Fate of the German Jews in the Ghetto of Riga and Surroundings: A Short Survey. – Turpat, 39.-51.lpp; Ludmila Chladkova. The Terezin Ghetto. – Terezin, 2005, p. 34.
- 763 Anders E., Dubrovskis J. Jews in Liepāja, Latvia. 1941-45: A Memorial Book. – California, USA, 2001, preface, p. VII.
- 764 Uldis Lasmanis. Holokausts Jēkabpils apriņķa pagastos. – Turpat, 18. sējums, 276. lpp.
- 765 A. Ezergailis. Rumbula: A Perspective, p.31; Norman M. Naimark. The Nazis and “The East”: Jedwabne’s Circle of Hell. – Slavic Review, Fall 2002, Vol. 61, Nr. 3, p. 480.
- 766 A. Ezergailis. The Role of the Self – Defence in the Holocaust. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 1. sēj. – Rīga, 2000, 235.-252.lpp.
- 767 A. Ezergailis. Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 357.-383.lpp.; R. G. Waite. “Reliable Local Residents”: Collaboration in Latvia, 1941-1945. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 1.sēj., 118.-119.lpp.
- 768 Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti. 18. sējums. – Rīga, 2006, 169.-170.lpp.
- 769 Uldis Lasmanis. Holokausts Jēkabpils apriņķa pagastos, 289. lpp
- 770 Aigars Urtāns. Ebreju tautības civiliedzīvotāju slepkavošana Kuldīgas

- apriņķī. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 18.sēj., 127.lpp.
- ⁷⁷¹ A. Ezergailis. Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 280. lpp.
- ⁷⁷² Eva Treiģe-Treide, Ēriks Prokopovičs, Andris Jēkabsons. Valdemārpils ebreju kopienas liktenis un ebreju īpašumu ekspropriācija. – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 18.sēj., 149.-152.lpp.
- ⁷⁷³ Dzintars Ērglis. Holokausts Krustpils pagastā 1941. gada vasarā: Piejūtu un Smanu sādžas. – turpat, 191.lpp.
- ⁷⁷⁴ Laika posmā no 1941. gada 27. novembra līdz 1942. gada 26. oktobrim no reiha (Vācijas, Austrijas, Bohēmijas un Morāvijas) uz okupēto Latviju tika deportēti 24 603 cilvēki, no kuriem atpakaļ uz reihu, uz Štuthofas koncentrācijas nometni, 1944. gada augustā – septembrī tika aizvests pāri par 1700 izdzīvojušo ebreju, no kuriem galu galā Vācijā palika dzīvi 1073 cilvēki. – Scheffler W., Schulle D. – Buch der Erinnerung. Die ins Baltikum deportierten deutschen, österreichischen und tschechoslowakischen Juden. – München, 2003.
- ⁷⁷⁵ M. Vestermanis. Pieteikums pētījumam "Pretdarbība holokaustam Latvijā" – Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, 2. sējums. – Rīga, 2002, 384.-407.lpp.
- ⁷⁷⁶ Anna Rancāne. Cilvēku glābējas. "Diena", 2005., 4. jūlijs.
- ⁷⁷⁷ O. Stepens, I. Dreimane. Grāmata skolām par holokaustu. – "Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata. 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003, 424.lpp.

Izskanai

Nostalgija ir visuzticamākā vēsturnieka sabiedrotā, īpaši – nostalgija pēc laika, kurš nav pat piedzīvots, par kuru ir tikai dzirdēts, kuru iemieso vecāku vai draugu stāstītās atmiņas, vecas lietas, avīzes...

Valentīna Freimane, lielas kultūras cilvēks, kuras ģimene tika pilnīgi iznīcināta holokaustā, atcerējās: "...man bija grūti pēc kara, kad atjēdzos pilnīgi viena, bez iztikas, kā cilvēks no Atlantīdas, kas ir nogrimusi ar visu savu kultūru, un tās vairs nekad nebūs..."¹ Freimane ir rīdziniece, taču citā Latvijas malā – Latgalē – arī nogrima – pareizāk sakot, Otrā pasaules kara vilņos tika aprīta, cita Atlantīda – provinces mierīgā, klusā vairāku tautību un reliģiju dzīve, viena otrai blakus, gan atsevišķā, gan kopēju cilvēcisku vērtību pilnā.

Mana māte ir dzimusi pa vidu starp Maltu (Borovaja) un Andrupeni, kur gandrīz vai burtiski dusēja mazas, ļoti skaistas dabas ieskaucas vietas – Pušā dzīvoja gandrīz vienīgi poļi, Baldā – vecticībnieki, uz Rāznas ezera pusi – latgalieši. Tā nebija ideāla pasaule – tādas nav un pēc tādas nav jātiecas, taču tā bija pasaulē, kurā nebija naida vienam pret otru. Ceļojošs ebreju tirgotājs – "paunu žīds" – bija sastopams vēl pat 1930. gadu beigās; ja bija nepieciešamība pēc lielāka pirkuma, ceļš veda uz Maltu, kur ebreju bodītes atvērās gandrīz momentāni, tikko kļuva sadzirdama laucinieku pajūga tuvošanās. Savukārt, tuvākais ārsts bija citā pusē – Andrupenē, un nav divaini, ka viņš bija ebrejs. Nedz viņš, nedz Maltas ebreji vai ceļojošie siktirgotāji nebija ne kapitālisti, ne komunisti, taču ietekmīgākais vietējais laikraksts – "Latgolas Vords" – vienā un tajā pašā lappusē, burtiski blakus, sludināja, ka kristīgo pasauli apdraud vienlaikus "kapitālistiskais židisms" un "žīdi – komunisti" ("komunisms žīdiem pēc būtības ir tik tuvs, bet pārliecinātam kristietim pilnīgi svešs...")²; komunisti un kapitālisti saplūda vienā jaunā tēlā.

Par laimi, vietējā lauku dzīve bija tik mierīga, stabila un pat harmoniska arhaiskā mierā, ka pat brauciens uz Rēzekni jau bija īsts notikums, piemēram, kad tur 1939. gada septembrī saplūda tuvi un tāli, lai ar prieku piedalītos "Latgales Māras" atklāšanas svētkos. Tas, ka ļoti daudzi no iebraukušiem ciemiņiem – vai vietējiem rēzekniešiem – runāja nevis latviski, bet krieviski, poliski vai jidišā, nenozīmēja, ka tā nebija viņu vienīgā un mīlētā dzimtene. Viņi nepārzināja modernas teorijas un viņiem, kuri, saposušies, jau agrā 8. septembra rītā pulcējās Rēzeknes centrā, gaidot pieminējā – kura devīze bija "Vienoti Latvijai" – laikam būtu nesaprotams tas, ko tieši šajā laikā rakstīja kāds jauns lietuviešu filozofs (bet varētu rakstīt arī latviešu vai igauņu autors), nākotnē – lietuviešu filozofijas klasiķis, bet tobrīd Kauņas Universitātes docents Antans Maceika. Viņš, kuram vienu brīdi

patika gan komunisms, gan nacisms – jo abi noraidīja viņuprāt buržuāzisku dekadenci, definēja nāciju kā rasistisku kategoriju un nedaudz vēlāk agresīvi pieprasīja lietuviešu nācijas rasistisku tīrību.³ Skaidrs, ka tas nebija nekas jauns – Eiropas rasisma kontekstā viņš bija pat epigonis, taču šādas idejas apdraudēja vietējo pasauli vēl pirms to gandrīz pilnībā iznīcināja komunists un nacistu savienība un tās rezultāts – Otrais pasaules karš.

Taču tajā Rēzeknē, kurā es piedzimu un kuru atceros kopš 1950. gadu beigām, joprojām bija pirmskara – “miera laiku” – nelielas palikušās daļas, ieskaitot ebrejus, kuri bija spējuši atstāt pilsētu 1941. gada jūnija beigās un atgriezās pēc kara, kā arī ebreji, kuri bija ieceļojuši no PSRS.⁴ Arī man jau bērnībā bija nepieciešami skrodera pakalpojumi un gandrīz kā jidiša klasiķu stāstos skroderis bija vietējais ebrejs, Rēzeknē dzimušais Ruvenš Korbs, ļoti salta auguma cienijams meistars, kurš runāja arī latgaliski.⁵ Tobrīd man nepatika klausīties vecāku stāstos un tikai daudzus gadus vēlāk no tēva uzzināju, ka Korbs nav bijis vienkāršs skroderis, bet par tādu sācis strādāt tad, kad 1950. gadu sākumā gandrīz visi ebreji tika apzināti atlaisti no gandrīz ikviena valsts darba padomju Latvijā. Šodien manu bērnības dienu skroderis jau ir aizsaulē un pilsētā gandrīz nav palikuši ebreji – izceļošana uz Izraēlu un citām zemēm ir bijis otrs galvenais cēlonis – pirmais bija holokausts, kas ir gandrīz pilnīgi noslēdzis vietējo ebreju vēsturi. Bez ebrejiem arī visa pilsēta vairs nav tāda, kāda tā bija “miera laikos”. Pirms simts gadiem, 20. gadsimta sākumā, Rēzeknē bija vairāk par 6000 ebreju. Pirmais pasaules karš viņu skaitu samazināja uz pusi: 1935. gadā pilsētā bija vairs tikai 3342 ebreji. Šodien, 2008. gada sākumā, ir palikuši tikai 39 ebreji.

Atlantīda patiešām ir nogrimusi...

Atsauces un skaidrojumi

¹ “Rīgā nogrimusi Atlantīda”. – “Rīgas Laiks”, 2000, febr.

² “Latgolas Vords”, 1938, 21. jūl.

³ Leonidas Donskis. A Voice against Modern Demonology: Mapping Tomas Venclova's Criticism of Lithuanian Antisemitism. – Studies in Russian and Eastern European Literature, Society and Culture. In Honor of Tomas Venclova. – Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main, 2008, pp. 489 – 490.

⁴ skat. – “Rēzekne, mazās Dondas un gailis.” – “Rīgas Laiks”, 2000, janv.

⁵ Par R. Korbu skat. – Jevreji Latvijā v borbe s nacizmom. – Rīga, 2004, s. 150.

Personu rādītājs

A

Abrams V. 143
 Abramavičs F. 81
 Abramovičs Bernats 13
 Abramovičs Mihels
 Dāvids 348
 Abramovičs Vitolds 50
 Abramovs Vadims 392
 Abramovskis Edvards 41
 Abramsons L. 81
 Abramsons M. L. 490
 Adalberts 9
 Adamčiks L. 347
 Adomjaneca Sofija 153
 Adomjavecs Antons 153
 Afanasjevs D. 324
 Afimovičs Maksims 321
 Agranovs Jakovs 519
 Aizenas Haims 134, 139
 Aizenbergs Gūtmanis 350
 Aizenštads Hiršs 231,
 239, 259
 Aizups Kārlis 321
 Aksakovs Ivans 322
 Akselrods Aleksandrs
 67, 68
 Akselrods Solomons 396
 Akselrods Zēliks 147
 Aksjonovs S. 520
 Akurāters Jānis 439, 440,
 483
 Aleihems Šoloms 312,
 414
 Alekss Jonas Prans 93
 Aleksandrovičs Ārons
 414, 415
 Aleksandrs 11
 Aleksandrs I 23, 24, 25,
 218, 308
 Aleksandrs II 29, 30, 35,
 40, 216, 217, 221, 246,
 305, 311, 313 – 319
 Aleksandrs III 217, 318,
 319, 323, 325, 327
 Aleksandrs (lielknāzs) 9
 Alperovičs 139

Alperovičs Nosons 412
 Altermanis Mozus 469
 Alunāns Ādolfs 339, 340,
 341
 Alunāns Juris 220
 Aleksejeva Tatjana 7
 Amatnieks Jānis
 (Jančiks) 361
 Ambrazaviča 157
 Ambrazevičs Juozas 156
 Amola Jezupata 532
 Ancāns Izidors 533
 Andersons Edgars 411
 Andersons Johans
 Vilhelms 346
 Andrejevs A. 149
 Anna (cariene) 295
 Antāne Aina 7
 Anšelevičs 332
 Antokolskis Marks 32
 Anskij S. A. 52
 Anvelts J. 228, 252
 Apinis Kārlis 479
 Apinis Valts 7
 Apoga Eiženija 532
 Apoga Katrīna 532
 Apsītis Ādolfs 515
 Apsišu Jēkabs 337, 339
 Arājs V. 167
 Arājs Viktors 528, 531
 Ardamatskis Vasilijš 516
 Arons Samuēls 296
 Asars Hermanis 464, 492
 Asmins Moisejs 268
 Aspazija 486
 A kenazi imons 61, 79
 Atabekovs Nikolajs 353
 Augulis Pēteris 355, 390
 Augusts III 297
 Aumeiers Hans 277
 Ausējs Longins 492
 Avanesovs V. 391
 Averbuhš Maņa 334
 Aviženis Kazis 92
 Avotiņš Jānis 515
 Avots Arvīds 458, 492

Azefs Jevno 45

Ā

Āboliņš Aleksandrs 468
 Āboliņš J. 514
 Ābols Jānis 520
 Ābramsons Efraims 396,
 39
 Ārente Hana 92

B

Babičs Isajs 151
 Bacalkina Ļuba 456
 Bacalkins Aleksandrs 456
 Bacs (Batz) Rūdolfs 527
 Bahs Johans Sebastijans
 34
 Bakaļejniks Jakovs 520
 Bakers Zahary M. 31
 Balfūrs 381
 Bal-Šem-Tovs 22
 Balodis Alfrēds 514, 515
 Balodis Jānis 420
 Balodis Kārlis 339, 381
 Bands Maksis 33
 Bankovičs Alfrēds 533
 Baranovskis Feofans 507
 Barkāne Helēna 532
 Barkāns Antons 532
 Barkāns Dāvids 396, 533
 Barkāns Jākobs 396
 Barkāns Johelis 396
 Barkāns Nātans 271, 522
 Barklajs de Tolli 303
 Barkovskis J. 508
 Barkovskis Josifs 519
 Barons Krišjānis 220
 Barons Salo 12
 Barzda J 163
 Bass Ābrams 277
 Bašukevičs Zamuēls 407
 Batorijs Stefans 119
 Baublus Petras 179
 Bauers Oto 383
 Baumanis loima 503
 Bechtolsheims Gustavs
 von 176

- Beigrants I. 390
 Beiliss Mendelis 38, 39,
 326, 365-367, 487.
 Bekers R. 302
 Bekū (Becu) Alfrēds 531
 Beķers V. 415
 Bemdere Riva 153
 Ben Bezalels Jehuda 15
 Ben-Gurions Dāvids 485
 Bergers Morics 398
 Bergholcs 303
 Bergs A. 464
 Bergs Arveds 420, 421,
 426, 433, 439, 464,
 465, 475, 491, 492
 Berģs Eižens 363
 Berkovičs Joseks 25
 Berija Lavrentijs 505, 517
 Berkals Simons 363
 Berkovičs Boruhs 510,
 516
 Berkis Krišjānis 474
 Berlins 368
 Berlins Jesaja (sērs) 570
 Berlins Mendelis 370
 Bermans Simons 526
 Bermonts Pāvels 406, 415
 Bernhards G. 101
 Bersnere Mirjama 259
 Berzons I. 270
 Berzs J. 417, 437
 Bezalels L. Ben Jehuda 17
 Bēks Alfrēds 531
 Bēms H. 450
 Bērenss H. 302
 Bērs Krustiņš 362
 Bērs fon 351
 Bērziņš Alfrēds 230
 Bērziņš Andrejs 415, 421
 Bērziņš Andrejs 448,
 501, 502
 Bērziņš F. 390
 Bērziņš Jānis 361
 Bērziņš Jānis 392
 Bidermanis M. 325
 Bihovskis Lazars 309
 Bikovs D. 150
 Biļevs K. 347
 Birkerts Pēteris 338
 Birkhans E. 492
 Birnbaums Natāns 328
 Birmanis L. 369
 Birze Miervaldis 516
 Birznieks A. 416
 Birznieks-Upitis Ernests
 340
 Birziska M. 106
 Birziska V. 179
 Bistras Leons 106
 Bistrovs Neofits 480, 481
 Bilmanis Alfrēds 451
 Bironis Ernests 295
 Bjaliks Haims 241
 Blanks Ābels Aleksandrs
 27
 Blanks Ernests 374, 427,
 435, 439, 465, 474,
 482
 Blanks Moško 27
 Blaumanis Rūdolfs 340,
 341
 Blažis Ignats 131
 Bleiere Daina 504
 Blidemans Zamuels 417
 Blohs J. S. 324
 Blohs Ī. 32
 Bludzs Benjamins 144
 Blunas Zenons 152
 Blunenau (brāļi) 407
 Blunenau Josifs 407
 Blūmentāls Ādolfs 93
 Blūmentāls Jakovs 248
 Blūmfelds Ā. 514
 Blūms Leo 249
 Blūms Rafails 515
 Bobelis Jurgis 163
 Bočkarevs Vladimirs 265
 Bodenheimers Maksis 55
 Bogdanovs Aleksandrs
 401
 Bogočovs A. 435
 Bohme Joahims 159, 160
 Bojārs Āloizs 377
 Boldavenko S. 516
 Boļeslavs Dievbijīgais 7
 Bonč-Brujevičs V. 343
 Borkovskis Josifs 506
 Borkums Kalmans 296
 Borkums Zalmans 299
 Bormane Anita 399
 Bornodaite M, 130, 139
 Borodavka Aizeks 14
 Borodins Mihails 352
 Boroks I. 508
 Boroks Īzaks 516
 Boroks Meiers 404
 Borovskis Ludvigs "Pans"
 347
 Botanikers M. 503
 Braunings Kristofers 159
 Brauns Ābrams 345, 348
 Brauns Georgijs 297, 310
 Brauns J. 470
 Brauns Joahims 173
 Brazaitis Juozas 38
 Brāļi Kaudzītes 339
 Brāms Jēkabs 498
 Bregsteins M. 101
 Breikšs Leonīds 492, 493
 Breinini 328
 Brensons Iziodors 221
 Breverns fon 350
 Brezģins Aleksandrs 520
 Bricis A. 507
 Briedis Edvards 479
 Briedis Elmārs 151, 266,
 468, 502, 504, 518,
 523.
 Brigadere Anna 373, 460
 Brikners (Bruckner) 527
 Briksis Atis 479
 Brils F. 446
 Brinkmans Jūlijs 355
 Broders Herberts 478
 Brodskis 32
 Brodskis J. 50
 Brodskis Lazars 32
 Baroks 420
 Bromsons M.
 Bronz-Tito J. 143
 Bubers Martins 22, 55,
 248
 Bulak-Balahovičs
 Staņislavs-229
 Bulmerings Aleksandrs
 248
 Bušs (Busch) Ernsts 160
 Butkūnas Andrius 163
 C
 Cals Zevs 429
 Cederbaums Aleksandrs
 41
 Cederbaums Jūlijs
 "Martovs" 40, 42
 Cehlins E. 105
 Ceidlers Zālamans 218
 Ceitlins Aleksandrs 333
 Ceitlins Bubi 509
 Ceļeks Markus 349
 Celmiņš Gustavs 474,
 492-496
 Celmiņš Hugo 457
 Cielavs Kārlis
 Cielēns Felikss 361
 Cinis Jānis 523
 Cipe Ābrams 526
 Citrons Īzaks 255

Čipars Vilis 495
 Coglins Vladimirs 42
 Cukurs Herberts 478,
 531
 Curs Gilekis 454
 Cveigs (Zweig) Arnolds
 57
 Cviks Mihails 407
 Cvibaks Jakovs 321
Č
 Čakste Jānis 400
 Čakšs Jānis 376
 Čarnijs Rafaels 88
 Čemberlens Houstons
 Stevarts 481
 Čerfass D. 307
 Čerfass Haims 307
 Černobrova Šis 3
 Černobrova Šeina 523
 Čerņišovs Z. 306
 Čerņus (Cernius) Jonas
 116
 Čičajevs Ivans 518
 Čičerins G. 67, 68
 Coke Jānis 361
D
 Da Gams 433
 Dakers Jānis 355
 Dambītis Roberts 505
 Danilovičs Ābrams 12
 Darvins Čarlzs 367
 Dauge Aleksandrs 475-
 477, 492
 Daševskis Pinkas 45
 Davidovičs L. 39
 Davidovs Šis 3
 Dāvis Jānis 403, 461-463,
 465, 482, 486.
 Deglavs Arnolds 340
 Deglavs Fricis 509
 Deičs M. 520
 Deičs Mendelis 346, 348,
 393
 Dekanozovs Vladimirs
 133, 136, 137
 Delacampagne Christian
 367
 Delmedigo Jozefs
 Solomons 15
 Dembo Iciks 137, 144
 Deņikins Antons 67, 413,
 414
 Derevjanskis Vladimirs
 511

Dermanis Fricis Hugo
 496
 Deržavins Gavrils 25,
 310
 Deviss Normans 123,
 172, 269
 Dērmans Vilis 350
 Didžulis sk. Grosmanis
 K. 134
 Diļmanas V. 140
 Dimanšteins Semjons 59,
 379, 393
 Dimitrovs G. 112
 Dinere Šeina 523
 Dirmantas Stasis 58
 Disenčikas Arje 453
 Dišlers Kārlis 440, 482
 Dizraeli 249
 Dižais Vitauts vai Vitauts
 Dižais 66
 Dibietis Feliks 531
 Dirings Eižens 38
 Dmovskis Romans 37,
 64, 76, 144
 Dobrinskis Izaks 33
 Doičlanders Leo 56
 Donass F. 112, 113, 119,
 131
 Doncovs V. 145
 Donelaitis K. 29
 Donhins Gecels 520
 Don-Ihje E. 336
 Drahenhauers 303
 Dreifuss Alfrēds 50, 250
 Dreimanis 366
 Dreimanis K. 516
 Drentels A. 318, 325
 Dreslers J. 461
 Driča Marija 326
 Drumons Eduards 37,
 323
 Druva Jūlijs 436
 Dubelšteins Jēkabs 344,
 350
 Dubins Mordehajs 373,
 382, 396, 401, 407,
 408, 416, 418, 438,
 439, 441, 446, 471-
 473, 475, 479, 484,
 485, 487-492, 501,
 508, 510, 522.
 Dubnova Sofija 111, 118
 Dubnovs imons 52, 63,
 71, 110 118, 128,
 129, 240, 316, 317,
 372

Dukats Georgs 399
 Dunsdorfs Edgars 14,
 324, 447, 506
 Durnovo P. 393
 Drumaškins Volfs 173
 Dvoržeckis M. 172
 Dvoržecs A. 29
 Dzeržinskis Feliks 379,
 380, 390, 391, 393
 Dzērve Jānis 404
 Dzintarkalns Teodors
 493, 494
 Džuba 519
 Džentile Dž. 126

E
 Egle Kārlis 479
 Einbunds Kārlis 258
 Eiduks Aleksandrs 391
 Eiduss Zālamans 516
 Eihe Roberts 525
 Eihmanis F. 520
 Eizenšteins Mihails 330
 Eizenšteins Sergejs 351
 Eliass Izraels 296
 Eliasbergi 328
 Eliasbergs 331, 336
 Eliasbergs Jūlijs 457
 Eliasbergs Mordehajs
 335
 Eliastams 355
 Elizabete II 214, 300, 301
 Elkes J. 174
 Eljašovs M. 399
 Elkanāns Leons 304
 Eljaševičs D. A. 304
 Eljašovs Izraēls 372
 Endzelīns Jānis 410, 492
 Ennoks Jūlijs 276
 Enpalu K. 257, 258
 Epšteins Eliass 348
 Epšteins Lazars 172
 Epšteins Moše Jankelis
 333
 Epšteins Salomons 277
 Erhards R. 401
 Erlihs V. 111
 Erenburgs Ilja 278
 Erss Ādolfs 451
 Etingens E. 335
 Etingere E. 504
 Evelsons Meijers 468
 Ezergailis Andrievs 7,
 162, 273, 363, 493,
 456

Ē

Ēķis L. 501
 Ērglis Dzintars 7
 Ērlingers (Erlinger) Ērihs
 159, 164, 165, 177

F

Fainsons Cvi 334
 Falks Efraims 396
 Farbman F. 475
 Farbtuhs Mihails 511,
 516, 520
 Farinacci Roberto 94
 Feigenbergs J. 141
 Feigins Viktors 265, 266,
 269
 Feldbergs Ernests 410
 Feldbergs Vilis 404
 Felders Bjerns M. 496,
 497
 Feldhūns R. 446
 Feldmans Ārons 363
 Felsbergs Ernests. 475,
 476, 477
 Feldšteins Mihails
 "Osetrovs" 414
 Ferbers Mendelis Maksis
 516
 Ferbers Ruvins 7
 Ferdinands 15
 Fergusons Nialls 52
 Fermans 295
 Ficher Eugen 77
 Filberts Alfrēds 166, 177
 Filipovs Boriss 116
 Filipovs Pēteris 116
 Finkelšteins O 84
 Finns 29
 Firks Vilhelms 475, 490
 Firins Semjonovs 67
 Fisher-Schwender B 159
 Fi manis Leopolds 405,
 414, 418, 421, 428,
 429, 435, 443
 Flors B. 507
 Flors Leibs 502
 Forgelevičs Benjamiņš 140
 Fradkins Movša 345
 Franks A. 345
 Freids Z. 56
 Freivalds Edmunds 414,
 457, 458, 460
 Frenkelis H. 57
 Fridmans F. 512, 513
 Fridenbergs Andrejs 419,
 426, 427

Fridlands A. 467
 Fridlands N. 349
 Fridlanders Sols 159
 Fridmanas Bernardas
 80, 137
 Fridmane G. 513
 Fridmanis I. 446
 Fridmanis B. 476
 Fridmanis Kārlis Morics
 219
 Fridrihs I 11
 Fridlands Leo
 Fridrihsons J. 120
 Frumčeko A. 446

G

Gaģis A. 163
 Gailitis Kārlis 407
 Gailitis Markuss 407, 437
 Galemba 525
 Galperins Riva 413
 Galtons Francis 367
 Gaļičs Jurijs 522
 Gama D. A. 234
 Gancko 325
 Gandleris Ārons 520
 Ganfman Maksims 38
 Gaons 20, 21
 Garancis P. 507
 Garkūlis P. 519
 Garets Ralfs 277
 Garuts Alberts 526
 Garfunkelis 80
 Gasenbruckh Hans 275
 Gavars Eduards 519, 523
 Gebelss Jozefs 257
 Gedvils Mečislavs 137
 Gefens Aba 135
 Gekkelmans Ārons 221
 Genkins Ābrams 513,
 517, 522
 Genss J. 172
 Gensa (Gens) Jakovs 174
 Gērings Heinrihs 77
 Gērings Hermanis 77
 Gilmani (brāļi) 446
 Ginsburga Berta 319
 Gincburgs Kalmans 514
 Gindins 368
 Ginsburgi 32
 Ginsburgs Josifs 268, 269
 Gladkovs 147, 150
 Gladkovs Pjotrs 142,
 143, 144, 268
 Golda Meira 70
 Goldbergs Izaks 48
 Goldblats Nosons 343
 Goldmanis Benjamins
 525
 Goodman Saul 317
 Goldstei Ivo 91
 Golovko A. S. 273
 Gordins Ilja 413
 Gordons Boriss 393
 Gordons Harijs 135
 Gordons K. 415
 Gordons Leibs (Jehuda)
 46
 Gordons Veniamins 393
 Gorenbergs Boriss 42
 Gorons Efraims 523
 Gotlibs Vitalijs 8
 Grauels (Grauel) Erhards
 527
 Grāvitis P. 531
 Greguss E. 352
 Greismans Calla-Simka
 413
 Greivs (Graves) Filips 78
 Grigorjevs Teodors
 Fjodors 507
 Grigulevičs Josifs
 "Juziks" 142
 Griķitis V. 577
 Griņus Kazis 122
 Griškāns G. 466
 Gribergs Kārlis 520
 Grinbergs L. 270
 Griniņš Ferdinands 344,
 347, 350
 Grinmanis Johans 305
 Grins 252
 Grins Jānis 422, 423, 451
 Grins V. 403
 Grinspans Hercels 259
 Gromakovs 519
 Grosmans Karolis 134
 Grosmans Vasilis 258
 Grubovs Izraels 349
 Grudzinskis 376
 Gruenbaums Jitcaks 62
 Grundmane Ēlza 391,
 392
 Gruzenbergs O. 366
 Gruzenbergs (Borodins)
 Mihails 344
 Gudaitis- Guzevičs
 Aleksandrs 143
 Gulbis Ansis 451
 Gulkovičs 260
 Gulkovičs 271
 Gulkovičs Lazars 248

Gulsts Beniamins 269
Gulkevičs Konstantins 322

Gureviča Z. 466
Gurevičs M. 512
Gurevičs Zalmans 361
Gurvičs 478
Gurvičs Boruhs 333
Gurvičs Filips 525
Gurins S. M. 246
Gurjevs D. 23
Gustsons J. 504
Gūtmans Hugo 250
Guzevičs A. 145

G
Gebelis Vilis 504, 508
Gedimins 9
Gedraitis Balis 93
Gerasimova Inna 425
Gēрманis Uldis 370
Ginters A. 463

H
Habermass Haralds 267.
Hackelsone Hana 499
Hamburgers Josels 351
Haims 21
Hamann Joahim 166, 168, 176
Hanovers Natāns Nata 18
Haņins Vasiļijs 268
Harašs Haims 487
Haritons B. 522
Harvats Františeks 107, 122, 125
Haselblats V. 236
Havesaite B. 90
Heidrihs R. 108, 159
Heidrichs (Heydrich) Reinhards 159, 162
Heifecs Grigorijs 465, 520
Heifecs Ja a 34
Heifecs Josifs 350
Heikings Kārlis Heinrihs 298
Heincs (Heinz) Gerts 166
Helfmane Gesja 316
Hellmanis Jūlijs 421, 427, 437
Helmunds 303
Hels Kordels 109
Henkins Samuels 303
Hercls 331, 335, 372

Hercls Teodors 47, 48, 429
Hercs Markuss 298
Hermers 352
Hersmann Werner 159
Herms Harijs 468
Himlers H.einrihs 170, 278, 528
Himmelfarbs Jakovs 413
Hir bergs V. 309
Hir feldi 328
Hir felds Arturs 393
Hir felds B. 515
Hir felds muelis 330
Hir horns Filips 34
Hir horns Hir s 407
Hir mans Kalmans 259
Hir mans L. 368
Hiršs G. 276
Hiršs Judelis 296
Hiršs Naftalijs 300
Hiršs Roberts 129
Hisins Zāmuels 514
Hitlers Ādolfs 77, 93, 95, 97, 113, 124, 135, 160, 162, 169, 177, 250, 254-256, 261, 265, 266, 271, 273, 278, 279, 364, 406, 411, 436 481, 493, 494, 495, 496, 504, 505
Hmelņickis Bogdans 18, 52, 123
Hobsbaums Ēriks 23, 34, 335
Hodakovs H. M. 499
Hogaks 305
Hofmans Jakovs 454
Hoffa Mariķa 532, 533
Hoffs Leonards 533
Hofs Daniels 446
Hofs Jēkabs 446
Hofs Zāmuels 408
Holcmanis V. 471, 477
Homers Aba 246, 271
Horovica Bella 16
Hors muelis 334
Hosiasona Lija 398
Hristoforova A. 507
Husson Edourd 411
Hūvers Herberts 118, 149
Hvolsons Daniels 31

I
Ichaks Ārons Aikols 290

Ickoviči (brāļi) 21
Ignatjevs N. P. 318, 319, 320, 322
Iivonen Jurko 41
Ikkerts Ōskars 404
Impulevičs (Impulevicius) Antans 176, 177
Indriksons Ernests 526
Irbe Jūlijs 468
Ivanovs A. 520
Izraelitis Haims 532
Izraelitis Ja a 532
Izraelits I. 456
Izraels Baals Šem Tovs 20
Izraelsons Izidors 309
Izabella 15
Izaks (Isack) Simons 218

Ī
Īzaks R. 228

J
Jablonskis Andrejs 504
Jageloni 61
Jager Karl 165, 168, 169, 176, 177
Jagoda Henriks 488
Jakobs Franks Esajs 309
Jakobs 293
Jakobsons 269
Jakobson Carl Robert 225
Jakobsons Idels 268
Jaksons J. 236
Jakovičs Izraels 139
Jakovļevs Makars 512
Jamess Rūdolfs 269
Jankavs J. 367, 368
Jansons A. 519
Jansons J. 324
Jansons-Brauns Jānis 340, 344, 346, 367
Jannsen J. V. 224
Janulaitis Augustins 78
Janševskis J. 340
Januškevičs Nikolajs 371
Jansudrabiņš Jānis 340
Jaunušāns Alfrēds 516
Jarcevs (Ribkins) Boriss 516
Jefimovs D. 520
Jefuns H. 506, 513
Jekeln (Jeckeln) Fridrihs 528, 529, 531
Jepifanovs Varfolomejs 362

- Jeromovs 356
 Jeseļevičs Bereks 25
 Ježovs Nikolajs 269, 392, 520
 Jēkabsons Ēriks 425
 Jēkabsons Indriķis 361
 Jirgensons Reinholds 222
 Jerskis Alters 144
 Jode Johannes 213
 Joffe Levs 503
 Joffe M. 512
 Johelsons L. 39
 Jonāts Vilhelms 362
 Jonesku Naje 494
 Jordan Fritz 168
 Jordanskis N. 347
 Jordāne Helēna 399
 Judeničs Nikolajs 229, 230, 266, 413, 414
 Jugurtis Vlads (Vladas) 157
 Juhanovs Konstantins 507
 Juhno Mihails 503, 508
 Juhno R. 520
 Jurgens Jānis 513
 Jurickis Jankelis 371
 Juščinskis Andrejs 365
 Juško A. 122
- K**
 Kabs Movša 412
 Kacens C. 407
 Kacens Solomins 366
 Kacs I. 513
 Kacs . 332
 Kacina Bro e 276
 Kacs- Kagens Meirs 18, 19, 487
 Kacs Dāvids 43
 Kacs Pinkas 270
 Kacs Šmuels 40
 Kadeks Matvejs 513
 Kadiķis Ansis 504
 Kadu ins Zvi 173
 Kahans Elia 147
 Kaija Ivande 408, 423
 Kaiserlings Aleksandrs 220
 Kalinka 525
 Kalinausks Konstantins 35
 Kalmanovičs Zalmans 278
 Kalmansone Anna 276
 Kalnbērziņš Jānis 502, 503, 506
 Kalniņš Bruno 479, 516
 Kalniņš Pauls 38
 Kalniņš Ringolds 445, 446
 Kalpaks Bērs 514
 Kalpaks Oskars 250
 Kameņevs ; Abrams 269
 Kamerazs Boriss 309
 Kančevskis Eižens 523
 Kanegisers Leonīds 130, 379
 Kantors J. L. 54
 Kantors Leibs 31, 32, 371
 Kants Imanuels 483
 Kaplāns 123
 Kaplans 368
 Kaplans Maksims 520
 Kapsuka V. 59
 Karlins Alberts 520
 Karlins Benjamiņš 467
 Karalins V. 168, 169
 Karājuns P. 519
 Karlsons Kārlis 392
 Karskis Mihails 96
 Kasperavičus A. 10
 Katenelsons 429
 Katkovs M. N. 324
 Katrina II 214 297, 301, 306, 307
 Kazaks Jēkabs 457
 Kazana Elija (Kazan Elia) 251
 Kazimirs Jaģelons 10
 Kazimirs Jānis 18
 Kazimirs Lielais 9
 Kazimirs O. 390
 Kažmers Julians 346
 Kārlis VI 11
 Kāals Ida 469
 Kāns A. 517
 Kaiserlinga Helene (grāfiene) 399
 Kemps F. 376
 Kerenskis Aleksandrs 379
 Kernskis Aleksandrs 50, 53
 Ketlers Gothards 298
 Kikoinis Mihails 33
 Kingiseps Sergejs 268
 Kinkulkins evelis 35
 Kirhen teins Augusts 511
 Kisins I. 92
 Kišura Vladislavs 507
 Klarsfelds Sergejs 175
 Kleimanis Īzaks 532
 Kleiners A 90
 Kliebaks Otto Eduards 346
 Klier John
 Klimaitis Jurgis Alģirds 158
 Klimavičs Viktors 177
 Klimaiša banda (Klimaitis) 161, 166, 176
 Klingers Fridrihs 219
 Klodte Marija 399
 Klokova G. V. 130
 Kļackins Moišs 468
 Kļāčko A. 39
 Kļaviņš Roberts 505
 Koigens Fišelis 42
 Kogans Jakovs 525
 Kogans Leons 134, 137, 139
 Kogans M. 520
 Kogans-Bernšteins L. M. 221
 Kolčaks 67
 Kolkovskis Arturs 507
 Kollans V. 369
 Kolodnijs A. 121, 136
 Kolpakidi A. 392
 Koort Johannes 276
 Kopmans Morduks 509
 Kopelsons Cemahs 42
 Kopps J. 248
 Korfs (grāfs) 306
 Kosovskis Vladimirs 42
 Kostjuško 25
 Koško 360
 Kovaļovs F. 507
 Kovnators Samuils 523
 Kovners Aba 146, 171, 172
 Kozičs Goško 13
 Krastiņš Oļģerts
 Kraulis V. 497
 Krauze Kārlis 432, 461
 Krauze Kurts 277
 Krauze P. 478
 Krāmers Maksims 408
 Kremers Aleksandrs (Arkādijs) 40, 41, 42, 43
 Kremers Jankelis 355
 Kremens Pinkus 33
 Kremers Rosons 349
 Kreslavs Meijers 296
 Kretcers 466
 Kreve-Mickevičs Vincs 85

Krevis V. 84
 Krēsliņš Jānis 361
 Krieviņš Edgars 267, 260,
 261, 495
 Krikmanis J. 390
 Krimbergs Roberts 441
 Krišs Boriss 507
 Krišs Pāvels 507, 509
 Krivickis Zjama 520
 Krivošejevs 519
 Krīgers E. 302
 Kroders Arturs 419
 Kroms Kārlis 519, 523
 Kromvels 249
 Kropmani (brāļi) 368
 Kruks Hermans
 Krupņikovs Grigorijs
 503, 509, 514, 515
 Krupņikovs Pēteris 450,
 504, 507
 Krusa F. 492
 Krustiņš Kārlis
 Voldemārs 361
 Krūmiņš K. 497
 Krūze Jānis 412
 Kruševans Pavolanijs 44,
 45, 77
 Kube Vilhelms 178
 Kubbo E. 253
 Kubiliūnas Petrs 168
 Kudiravcevs Mihails 519,
 525
 Kudravskis M. 519
 Kudirka Vincas 36, 78, 93
 Kuklinskis Mozes 215
 Kuks Abrahams 48, 331,
 335, 336
 Kulmasa 472
 Kulbaks Moīše 111
 Kuļšs Pēteris 518
 Kumms Boriss 267, 268
 Kuncce Ābrams 301
 Kurga Fridrihs 276
 Kurlis Pēteris (Mazais) 504
 Kurlavs P. 371
 Kurnatovskis Viktors 321
 Kurs V. 513
 Kurzemnieks K. 479
 Kutorgiene Helena 178
 Kuzmins Jevstafijs 362
 Kuzņecovs S. 312, 358
 Kvatoniks 273
 Kviesis Alberts 476, 477

K

Keninš Atis 485

Kūķis Krišs 474

L

Lackijs 405
 Ladislavs IV 16, 18
 Lahmans 298
 Laidoners Johans 228,
 243, 249, 250, 255,
 268
 Laimiņš Augusts 479
 Laimiņš Eduards 479
 Laiviņš Vilhelms 519
 Lambroza Shomo 317
 Landau G. 522
 Landaus Izraels 304, 329,
 395
 Landaus Jēkabs 387, 409
 Landavs J. 449, 450
 Langins A. 491
 Lānsbergis V. 99
 Lapinas E. 9
 Lapsa P. 349
 Lapsiņš Nikolajs 481
 Lapšins V. A. 369
 Laquer Walter 58
 Lasis P. 474
 Lasmanis Uldis 154
 Latkovskijs Jēkabs
 517, 518
 Lavāls P. 175
 Lavrovs Pēteris 322
 Lazarešs Jēkabs 321
 Lazdiņš Jānis 361
 Lācis J. 349
 Lācis Mārtiņš (Sudrabs)
 390, 391
 Lācis O. 390
 Lācis Vilis 468, 505, 511,
 519, 525
 Lāks (Laaks) Aleksandrs
 277
 Lāmijs 375
 Lāzersons Maksis 225,
 226, 236, 241, 430,
 436, 438, 440, 441,
 448-450, 472, 475,
 484, 489
 Lechter 176
 Leibovics A. 261
 Leibs Avroms 118
 Leimanis Edvins 479
 Leitmans Ārons 466
 Lekerts Hiršs 345
 Lemans 356
 Lemkins Rafaels 119
 Lempertas I. 121

Lenčmanis Jānis "Kēncis"
 350, 392
 Lepiks Rolands 276
 Lerner Anna 469
 Lerneris Nojs 469
 Lerers Moše 278
 Leščinskis Jakobs 49, 99.
 Levanda Ļevs 29, 322
 Levensons Hermanis 407
 Levensons Maksims 407
 Levensons Mihails 407
 Levenšteine (Freimane)
 Valentīna 436
 Levenvalde 295
 Levi Iziodors 314
 Levina Nora 110, 116
 Levins Ābrams 396
 Levins D. 114, 116
 Levins Dovs 115, 141,
 145
 Levins Eliass 395
 Levins G. 522
 Levins Iziodors 259, 276
 Levins L. 515
 Levins R. G. (rabīns) 336
 Levitāns Izaks 32
 Levinsons Dāvids 503
 Levitāls Eliass 309
 Levitāns Zāmuels 514,
 516
 Levitanuss 495
 Levitess Leiba 309
 Lezovskis Jemeljans 346
 Lebs (Vilhelms fon
 Leeb) 166
 Lēmanis Indriķis 515
 Libermans Ārons 40
 Libers Marks 42, 354
 Liberts Eduards 272, 516
 Libmanis Abe 260
 Linneberga Edla 277
 Liepiņa-Skulme Marta 33
 Liščis Aigodors 129, 514,
 517
 Liščis M. 509
 Lilientāls M. 304, 323
 Linde V. 461
 Lipelis Leibs 269
 Lipke Žanis 532
 Lipmans Iciks 213
 Lipmans Levjuss 295
 Lipšici 328
 Lipšics Bencions 404
 Lipšics Haims (Žaks)
 (Lipshitz Chaim
 Jacques)-33, 34

Lipšics Jakobs 173
 Litvins Izraels 487
 Livšics Berka
 "Libknehts Kārlis 62
 Lēitis Jānis 481
 Līvens Anatols 146
 Līvens Kārlis 219
 Locovs Zimelis 326
 Lomanosova Anna 513
 Lopata R. 100
 Loze (Lohse) 529
 Lubockis Haims 487
 Lubockis Veiamins 453
 Luckevičs (Luckiewicz)
 Antons 112
 Lufts Zālamans 413
 Lukas Pranas 160
 Lukošins Balys 167
 Lurija Solomons 18
 Lurjē Benjamiņš 273
 Lurjē G. 332
 Lurjē Solomons 368, 413
 Luters Jānis "Bobis" 344,
 345, 348, 350, 351, 35

L

Lebedeva N. 173
 Lebedjeva Natalja 111
 Lēnskis Ilja 7
 Lēpins Vladimirs 27, 41,
 42, 222, 343, 355,
 375, 379, 380, 397,
 487
 Leščinskis J. 254
 Līanozovs Stepans 229
 Līvinovs Maksims
 "Papaša" 344, 345
 Lūcko M. 516

M

Maceika Antans 147, 148
 Macijausks Jonas 140
 Mačkevičs K 519
 Mačiks Antans 86
 Mačs A. 526
 Madisons Eugens 240
 Madissons Hans 251
 Magaršaks Kalmans 469
 Magidova P. 311
 Maginskāne C. 139
 Magnuss E. 401
 Mahtuss E. 522
 Maikapars A.
 Maimonids Mozes 17
 Maizels Noijs 224, 439,
 472, 485, 489

Majakovskis 467
 Maklakovs Vasilijš 367
 Makova L. 217
 Makovskis B. 231, 233
 Maldups A. 322
 Maļinovskis Romans 355
 Mandelštami 24
 Mandelštams Joselis 24
 Mandelštams Leiba 24
 Mandelštams N. 344
 Mandelštams O. 50
 Mandelštams Osips 24
 Mannerheims Gustavs
 229
 Manšteins Ervins 153
 Manšteins Ervins fon 161
 Manteifels Solomons 488
 Manteifeļi 330
 Margolis A. 407
 Margulis Manuils 230
 Markmans Samuils 520
 Markons I. 470
 Markovičs Zaharijs 13
 Markuss Hercs 298
 Markss Kārlis 321
 Markuss Hercs 172, 298
 Martinovs 519
 Masaks Aleksandrs 479,
 480, 495
 Matisons 366
 Matisons Šapsa 469
 Matuseviču ģimene 532
 Mazionis Džons 147
 Marrs Vilhelms 38
 Martovs (ist. vārdā Jūlijs
 Cederbaums) 41
 Masings Unu 277
 Mazo Solomons 393
 Medalje Leibs Š. I. 490
 Medems Vladimirs 354
 Mee Hjalmārs 263, 278,
 279
 Meierovics Simons 218
 Meierovics Zigfrīds 430,
 431, 443, 445, 457,
 460, 470, 471, 473,
 477
 Meijerovics Esriļs 407
 Meijerovics Markus 407
 Meiers 21
 Meijers Mozess 301
 Mekmarejs (Mac
 Murray) J. V. 256
 Melderis Emīls 33
 Melderis O. 519
 Melers Mejers 7, 216

Melngailis Emīls 341
 Melgunovs S 390
 Meļņikovs V. 516
 Mende Augusts 519
 Mende Jānis 518, 519
 Mendelsoni (brāļi) 369
 Mendelsons Ezra 141
 Mendelsons Stāpislavs 40
 Mendeļevičs Zusmans
 333
 Mendensons Mozess 303
 Menders Fricis 343, 347,
 348, 325, 366, 400,
 437, 486
 Mengeļ Jozefs 77
 Meņšikovs A. 19
 Meņšikovs A. 300
 Mere Ainis-Ervins 276
 Merclins Maksims 503
 Merkaders ramons 142
 Merkuloļs Vsevolods
 143, 150, 151
 Mērķis A. 127, 133, 134
 Meskups (Meskupas)
 Iciks 109, 133, 134,
 137, 139, 141, 143
 Mesings Stāpislavs 488
 Miduss Nikolajs 495
 Miezis Alberts 516
 Mihailovičs Benešs 28
 Mihajs 125
 Mihelone Dina 259
 Mihelone Frīda 415
 Mihelons Georgs 480,
 481
 Mihelons Gustavs 223
 Mihelons M. 446
 Miksons Ēvalds 276
 Milihs (Mylich) Georgs
 298
 Millers Visvaris 514
 Milmanš U 446
 Milošs Česlavs 119
 Mincs Pauls 222
 Mics Vladimirs 222
 Mindaugs I 55
 Mindaugs 55
 Minkovs S 343
 Mironas Vincs 90, 91, 94,
 96, 126
 Mironas Vlads 105
 Mirošņiņenko Josifs 269
 Mockins Ēvss 48
 Modiljani Amedeo 33
 Mogilņickis 172, 173
 Mohileļers Zāmuels 47

Moisevics Ilja 12
 Mollison Theodor 77
 Morevskis A. 245
 Morgentavs H. 63
 Mikul'ska Marija
 Milruds Mihails 365
 Milrudu M. 522
 Mincs Pauls 328, 372,
 282, 401, 443
 Mincs Vladimirs 328,
 440
 Minihs 295
 Minkina Soņa 532
 Miņķis Kārlis 412
 Mizrohs Kalmans 374,
 456
 Mizrohs M. 446
 Moisejevs Leiba 321
 Morgolins Boriss 503
 Morozovs Stepans 506
 Morozs Grigorijs 391
 Moševics A. 501
 Movšenzons Jakovs 380,
 412
 Movšenzons J. 412
 Mozeštams Gutmans
 466
 Muravjovs Mihails 34
 Murro Andrejs 268, 269
 Murins S. 520
 Murins Solomons 518.
 Muriņš A. 478
 Musolini Benito 89, 93,
 97, 126, 493, 494
 Musteikis K. 133

N

Naftali Hiršs 19
 Nahimsons (Pāvels) 348
 Nahimsons Fjodors 350
 Nahimsons Semjons 350,
 351, 352, 366, 379,
 392, 393
 Nahmans 22, 23
 Naifs Nikolajs 469
 Napoleons 25
 Nata Natāns 16
 Natansons Harijs 514
 Natansons Ludviks 218
 Natkevičs L. 124
 Negura Jons 494
 Neilands R. 512
 Neimane Esfira 413
 Neimanis B. 29
 Neitzofs Betrams 277
 Nics Morduhš 363

Niedra Andrievs 342,
 367, 396, 400
 Niedre Ojārs 392
 Niinemets Boris 270
 Nikolajs I 25, 26, 27, 28,
 29, 214-216, 304,
 311, 313
 Nikolajs II 53, 77, 90,
 130, 320, 364
 Nikolajs Nikolajevičs 52,
 53, 370
 Niluss S. 77
 Niče Fridrihs 57
 Nodels Jankelis 248
 Noimans E. 95
 Nolde V. 526
 Nonācs O. 366
 Noruks Bronus 163
 Noviks Alfons 512, 515,
 518, 520
 Norvaišs Balys 167
 Nuroks 99
 Nuroks Ārons 388, 418,
 484, 511
 Nuroks Mordehajs 372-
 374, 418, 429, 430,
 438, 440, 441, 471,
 475, 476, 484, 485,
 489, 498, 522
 Nurža A.

O

Oboļenskis N. 374
 Okks Fedors 271
 Olavs Vilis 338, 363
 Oldermā H. 257
 Oleka Kazimirs 71
 Olķenickis Hiršs 60
 Opincāns D. 519
 Opokovs G. 380
 Osipovičs Ābrams 9
 Osmani 15
 Osten-Zakeni 295
 Ovčinskis Leons 485
 Ozols-Zars Jānis 344-346
 Ozoliņa 472

P

Paass Karels 272
 Paleckis J. 134, 139, 141
 Paleckis Justs 395
 Papirmeistars Ārons 385,
 386
 Paperna Ābrams 29
 Paipss Ričards 118
 Paipsu ģimene 118

Paleckis Justs 121
 Parādnieku ģimene 153
 Pasternaks Boriss 33
 Pasternaks Leonids 32,
 33
 Pasternaks Mihails 272
 Paškevičs Jānis 513
 Patkuls V. 216
 Paukštas Bronius 179
 Paulavičius Jonas 179
 Pauls Ārons Becabels 381
 Pauļuks Kārlis 405
 Pavelkops Alfreds 404
 Pavlovs Teodors 321
 Pavņins Georgijs 354
 Pāvils I 25, 298, 303, 310
 Peklers Josifs 349
 Peklers Vulfis 333
 Peks Gregorijs 251
 Pelše Arvids 511, 515
 Pepulis Fricis 480, 481
 Perecs Icaks Leibušs 54,
 372, 417
 Perecs Icoks 128
 Perecs Kravēcs 108
 Perevozčikovs samuils 60
 Perlmanis Eliezērs 47
 Peters Jēkabs 390, 391,
 393, 414
 Petēns F. 175
 Petjura Simons 18
 Petrauskas A. 134
 Petrov N. N. 145
 Petss Konstantīns 121,
 225, 227, 235, 243,
 244, 248, 250, 255,
 256-268, 279
 Petss Viktors 261
 Pērkons Pēteris 412
 Pēteris I 19
 Pētersons K. 390
 Piders E. 253
 Piesis Jānis 519
 Pika Ālfrida 271
 Pīks Cemahs 341
 Pikaso 33
 Pilsudskis Jans 50
 Pilsudskis Jozefs 40, 61,
 62, 86
 Pilsudskis Prans 108
 Pinskers Leo 331
 Pinsons Jakovs 269
 Piseckis Jāzeps 298
 Pitka Johans 253
 Pipiņš E. 366
 Pīps Ants 226, 262

Plage (Plagge) Kārlis 170
 Plakhins Hiršs 467
 Plavins N. 503
 Plāķis J. 492
 Plāters-Zibergs (grāfs)
 306, 368
 Plāters-Zibergs T. 360
 Plensners A. 462
 Pleve V. K. 320
 Pleve Vjačeslavs 44, 45,
 47
 Pliners Izraels 60
 Pliners Ļevs 502, 525
 Plineru ģimene (Geņa,
 Grigorijs, Jeremijs,
 Raisa, Roza) 413
 Plehavičs P. 87
 Počters Vladimirs 172
 Pokrovskis M. 413
 Polins Ābrams 363
 Poļaks 404
 Poļaks Boriss 395, 498
 Poņatovskis 25
 Pone I. 478
 Poplaks Jankelis 361
 Poruks Jānis 341
 Potašs Meijers 322
 Potašs Rahmiels
 Potjaomkins V. 124
 Požela Vladas 179
 Pranaitis Justins 38, 366
 Prass Zālamans 523
 Presmans Alfrēds 272
 Prešņakovs V. 443
 Priede Pauls 516
 Pricmanis (Prutzmann)
 Hans Ādolfs 528
 Prohorovs D. 392
 Propes Aaharoys 453
 Prudons Pjērs Žozefs 318
 Puga Boriss 513
 Puga Kārlis 511, 513
 Puklins 466
 Pumpjanskis Ābrams 227
 Pumjanskis Ārons 315,
 323
 Pumpurs Andrejs 321
 Purapuķe Jānis, 339
 Puriņš Kārlis 445
 Puriņš Nikolajs 337, 356,
 367
 Puriškevičs V. 366, 380
 Purs Laimonis 516
 Pūliņš Nikolajs 479
 Pusta K. 234

R

Rabinovičs H. 30, 133
 Rabinovičs Īzaks 388
 Rabinovičs J. 417, 418,
 421, 428, 449, 495
 Rabinovičs Jakovs 336
 Rabinovičs L. 40
 Račkovskis Pjeteris 78
 Radziborskis Staņislavs
 480, 481
 Radziņš Pēteris 474
 Radzivila Anna 23
 Radzivili 15, 300, 306
 Radzivili (dzimta) 0 21
 Radzivils A. 300
 Radzivils Kšistofs 14, 15
 Radķevičs E. 53
 Rahmiļevičs Nahmans 58
 Raids Villems 275
 Raihs Ābels 363
 Rainesa Gusta 516
 Rainis Jānis 7, 222, 337,
 338, 341, 342, 358,
 367, 460, 480, 485,
 486
 Raila Boņus 147
 Rapoport 478
 Rapoport Dāvis 393
 Rapoport Giršs 503,
 510, 511, 512, 514
 Rapoport H. 515
 Rapoport Hiršs 218
 Rapoport Naums 526
 Raslans Petrs 156, 164
 Rasputins 90
 Rasputins Grigorijs 380
 Rašs (Rasch) Otto 274
 Raštiķis Stasis 127
 Ratcels Fridrihs 77
 Ratenavs Valters 411, 455
 Raudnika Rahele 16
 Rauhmanis N. 467
 Ravkašs Movše 19
 Reihs Abels 348
 Reijs Augusts 239
 Reiņhards G. 251
 Reinhards Gustavs 448,,
 449, 457, 461, 462,
 497
 Reins Izaks 48
 Reke, fon 297
 Renne Gustavs 297
 Renners Kārlis 383
 Rēze J. 302
 Ribiks Jakovs 413
 Riekstiņš Jānis 392
 Rimovičs O. 365
 Ripa Mirdza 522
 Reinsons Aleksandrs 267
 Reivutis Vits 133, 155,
 168, 169
 Reivutis Vitauts 133,
 155, 177
 Reizens Zalmans 111
 Ribalenko Mihails 44
 Ribentrops Joahims 110,
 263
 Riis Vasilijš 272
 Risins Abo 90
 Rivošs B. 307
 Rivošs Haims 307, 329
 Rivošs 'Muels 307
 Rižkovs A. 520
 Ročko Josifs 153
 Rodems Stans 112
 Rok F. De (F. De Rok)
 166
 Rolings Augusts 38
 Romanovi 225, 320
 Romāns L. P. 334
 Romers Mihails 50
 Romma Debora 29
 Romms 24, 30
 Romms E. 50
 Romms J 50
 Romms M. 29
 Roosimagi 259
 Rotšildi 32
 Rouks R. 253
 Rovit Rebecca 173
 Rozanovs Vladimirs 222
 Rozauskas E. 144
 Rozauskas E. 155
 Rozenbaums M. 69
 Roze Voldemārs 479
 Rozenbaums Šimons Dr.
 58, 61, 67, 80
 Rozenbergs 259
 Rozenbergs B. 331
 Rozenbergs Dāvids 503
 Rozenbergs E.. 385
 Rozene Marija 399
 Rozentāls K. 469
 Rozentāls M. 469
 Rozentāls M. 520
 Rozentāls Nisens 28
 Rozins Josifs 22, 487
 Rozitis Pāvils 340, 374,
 451, 456
 Rozovskijs M. 327
 Rubinovičs L. 272
 Rubinšteins (Šteins)

- Aleksandrs 344
 Rubiņšteins Lipmans 345
 Rubiņšteins Ruvens 116,
 122, 136, 145
 Rubulis J. 376
 Rubuls V. 513
 Rudevics Ansis 383, 476
 Rudzīte Anna 498
 Rudzītis P. 517
 Rumans Leiba Pimkuss
 333
 Rummels fon 297
 Rutkauskas Jonas 179
 Rutli V. 253
 Ruus Nēme 266.
 Rževskis Jurijs 510
- S**
 Sakovičs Ruvens 10
 Salanters Izraels 26
 Salcevičs A. 526
 Salnais V. 322
 Salnāja Mersedē 468
 Salnis J. 504
 Salniņš H. 60
 Samovskis Samuils 268,
 269
 Samsons F. fon 380
 Sandbergis M. 276, 277
 Sanders Jānis 461
 Sandlere Hava 407
 Sandlers Jūda 469
 Sarfatti Margerita 97
 Schocken Salman
 Segale T. 412
 Seile Valērija 386, 410
 Seliška Edvards 360
 Selter K. 260, 261
 Seļevins J. 406
 Semaška Jons 177
 Semēņikovs Romans
 352, 353
 Semēņičs-Zaharovs
 Romāns 361
 Semjuels S. 63
 Sepkova A. 526
 Sepps L. 260
 Septickis Staņislavs 414
 Serafims Staņislavs 104
 Serebravičs J. 90
 Sergejevs I. A. 52
 Serovs Ivans 123, 143,
 518
 Seskis J. 106, 107
 Sevi Sabbatai 17
 Sēja L. 96, 106, 115, 121,
 125-127, 129, 135
 Sigismunds I 13
 Sigismunds II 13
 Sigismunds III 14, 15,
 16, 300
 Sikeiross Dāvids
 Silinš J. 509
 Silmanis E. 516
 Simonovs Eižens 525
 Simonsons Dāvis 403
 Sirkina Vera 60
 Sirkins Alberts 60
 Sirkis Artjurs 253, 262,
 263
 Sivoņa Mihails 507
 Sižovs N. 507
 Skalbe Kārlis 439, 440,
 480
 Skāmanis Frīcis 361
 Skļānskis Efraims 376
 Skipītis Rapols 71
 Skorkin K. V 145
 Skrinda K. 365
 Skubiķis E. 414
 Skučas Kazis (Kazys)
 108, 117
 Skujenieks Margers 374,
 431, 443-462, 472,
 473, 476, 482, 485,
 489, 491
 Skuteļska Hana 506, 512,
 513
 Skuteļskis Meijers 346,
 512
 Slavinas A. 144
 Sledzevičs Mikola 50
 Sleževičs (Sleževičiuss)
 Mikola 59, 84, 85
 Sliozbergs G. 375
 Smetona Antanas 39, 54,
 75, 78-80, 84-105,
 107-109, 115, 117,
 119-130, 132-136,
 138, 147, 156,
 160, 256,
 257, 260-262, 265
 Smetoniene Sofija 85, 90,
 91, 121
 Smirins G. 456
 Smits Ādams 470
 Sniečkus Antans 133,
 134, 137, 140-144,
 152
 Sobieska Jans 21
 Soboļevičs A. 447, 501
 Soboļevska Olga 15
- Sodla (Soodla)
 Johanness 274
 Soldatikovs 525
 Soldžepičins Aleksandrs
 141
 Solncevs 525
 Solomons Elijahs ben 20
 Solomons Markuss 213
 Soloveičiks Maksis Dr.
 61, 64, 68, 69, 74, 75,
 80, 447
 Spilva Jānis 479
 Spiridovičs A. I. 130
 Spugis J. 519
 Spure Žanis 467, 502,
 503, 504, 509, 510,
 515
 Stakauskas Jūozas
 Staļins Josifs 112, 113,
 121-124, 133, 138,
 141-143, 146, 152,
 157, 252, 265, 413,
 490, 503, 505, 510,
 514, 515, 523.
 Stasaišs J. 176
 Statkus Jons 110,
 Stečko Jaroslavs 157
 Stirne Voldemārs 392
 Stoliņš P. 364
 Stranga Aivars 8, 468
 Straube Gvido 296
 Straupe A. 517
 Strašuns Matiahs 31, 32
 Stratonovs V. 221
 Strigelis Jānis 468
 Strods Heinrihs 309,
 Struks (Struck)
 Hermanis 56, 57
 Stuberovs Jānis 399
 Stučka Pēteris 61, 222,
 338, 351, 353, 354,
 375, 379, 380, 383,
 389, 390, 394-399,
 413, 416, 451, 513
 Subbotins A. 324
 Sudoplatovs Pavels 143
 Sudrābkalns Jānis 451
 Sugihara Jukimo 117
 Sugihars Sempo (Cijune)
 117, 118, 149
 Suharenko Arkādijis 8
 Sutins Haims (Soutine
 Chaim) 33, 34
 Sužiedelis S. 138.
 Sverdrovs Jakovs 397,
 398

Sverdlovs Š 456

Š

Šabad-Gavronskis Roza 172

Šacs 107

Šacs-Anjins M. 352, 437, 510

Šapira A. D. 124, 128

Šapiro Abrahams 174

Šapiro Avrons 71

Šagāls Marks 51, 487

Šalits Leibs 328, 335, 368

Šalmanis S. 506

Šalms Jēkabs 518

Šatrausks Vincs

Šapiro Dāvids 309

Šēfers (Schaefer) O. Dr. 166

Šehtelsons Jūda 396

Šelemovičs Ješka 12

Šems Baals 18

Šērmanis Abo 385

Šidlauskas Juozas 167

Šilde Ādolfs 478, 492

Šimaite Ona 179

Šimolis Šimons 172

Širrens (Schirren) Kārlis (Carl) 220

Šimanis Pauls 382, 383, 405, 427, 430, 431, 435, 436, 438, 439,

443, 445, 448, 475, 490

Šķirpa Kazis 127, 147, 148, 155, 157.

Škurins Aleksandrs 268

Šlepelis Jonas 157

Šlesers J. 349

Šļapins Mihails 507

Šmerļevičs Dāvids 14

Šmērs Zalmans 20

Šmits J 410

Šmits Kārlis 526

Šmits Kārlis (Schmidt Carl) 256

Šmuljāns A. 446

Šnejjersons I. 487, 488, 491

Šperlings Abo 466, 503

Šperlins A. 504, 512, 517

Šreiners V. 285, 286

Šovs Georgs Bernhards 34

Štālekers (Stahlecker)

Valters 159-162, 165, 177, 274, 275, 526,

528

Štambergs Jānis 361

Šteimanis Josifs 468

Šteimanis L. 516, 520

Šteinbergs Iciks 379, 380

Šteibergs Jānis 530

Šteibergs Valentins 392, 513

Šteinigers V. 414

Štenders Īzaks 321

Šterns Haims 407

Štorhs A. 331

Štorhs Hilelis 501, 502

Štrams Kristaps 222.

Štroms (Shtromas)

Aleksandrs 145, 146

Štubis Henrihs 392, 519

Štūls Dāvids 487

Šustins Simons 268, 518, 520, 523, 525

Šumans V. 263

Švarca H. 513

Švarcs A. 446

Švarcs Sergejs 60

Švarcevs A. 261

Švābe Arveds 306

Švette Johans 322

T

Tailova Ludmila 450

Tannberg Tonu 223

Tarasovs G. 239

Tarnopols J. 30

Taubš Aharons 265

Tavars Pēteris 479

Tālberga H. 475

Teidemanis Herberts 531

Teitelbaums I. 522

Teitenbaums Izraels 510

Teilors A. Dž. P. 51

Teitelbauma Sāra 247

Tenisons J. 251, 255

Teplovs Ivans 526

Tercijonas Vincas 179

Terentjevs J. 526

Ticmanis Jānis 404

Tihomirovs Ilja 506

Tikotina Rivca 17

Tilbergs Jānis Roberts 460

Tiltiņš 366

Tiņanovs Jurijs 309

Tiņanovs Nasons 309

Tipografs Z. 29

Tils (Tyls) Antans 146

Tirings A. 302

Todes Daniels 144

Tofers Kārlis 261

Tokers Ruvins 144

Torfs Josifs 349, 352

Tovs Izraels Baals Šems 18

Trasuns Francis 408, 437,

443, 449, 462, 465

Traubergs E. 378

Treijs Pauls 399

Treijs R. 463

Trimakas A. 114

Trockis Leo 60, 130,

142, 376, 397, 414

Trons Žano 335, 401,

405

Troškovs G. 507

Trubeks Dina 325

Trubeks D. 408

Trukšāns J. 525

Trumpeldors Jozefs 249,

453

Truska L. 100, 150

Tugenholds V. 28

Tumarkins Ilja 454

Tupinš A. 463

Tūbelis Juozas 94, 105, 126

U

Ucca Mihails 348

Udemš Mozus 415, 416

Ulmanis Kārlis 97, 99,

100, 101, 103, 120,

121, 126, 129, 228,

230 256, 257, 260-

263, 265, 266, 279,

382-385, 389, 400,

407, 409, 411, 413,

421, 424, 442, 443,

445, 447, 448, 451,

457, 458, 470-472,

489, 491, 492, 495-

499, 501, 505, 508,

511, 518, 522

Ullerspergers

(Ullersperger)

Vilhelms 527

Uljanova Marija 27

Ulpe Kārlis 272

Unšlihts Josifs 60

Unts Maksims 266, 268

Ulpis Antanas 179

Untulis 167

Upītis Kārlis 361

Urbanovičs 116

Urbīšs Jozs 109

Urdangs Maksims 351

Urickis S. 130

Urickis Semjons 379

Ūdems Ļevs 532

V

Vagulāns Mārtiņš 528,
531, 532
Vainers L. 39
Vainers Leiba 469
Vainšteins A. 40, 60.
Vaisfelds Dāvids 412
Valančiuss Motejus 36
Valdemars 84
Valdemārs Krišjānis 220,
339
Valeskalns Pēteris 511
Valdiķis Arkadijs 275
Valiķenas Antons 147
Valters M. 378, 383
Valters Miķelis 234, 403,
434, 435, 436
Valts 301
Vargaftiks D. 412 454
Vasermanis 495
Vasermans M. 503
Vasermans Emanuels 140
Vasiljeva Elina 340
Vasiljevs I. 518
Vaščuks Dmitrijs 11
Vaškevičs V. 519
Vaters J. 517
Vāgeners Oto 411
Veicmans Haims 48, 101
Veilands Jānis 506
Veinbergs 478
Veinbergs F. 337, 362,
364
Veinbergs Fricis 356
Veinbergs Jozefs 404
Veinštoks Jakovs 393
Veinrauhš (Vainraichas)
Maksis 276
Veiss Voldemārs 530
Veiss-Vendts A. 265, 267
Veiss (Weis) Martins 167
Veizs Simons 109
Venčlova Tomass 35
Venčlovš Tomass 46
Verbljinskis M. 503
Veržbickis J. 475
Vesmanis F. 478
Vesmanis Jānis 456
Vestermanis Margers 7,
216, 532
Vestmanis Arnolds 480
Vetini (dinastija) 21
Vevers Jānis 520
Vezbenecš Vacslavs 424

Vēbers Aleksanders
(Varaidošu Sanderis)
336, 337

Vigdorčika Guna 532
Vigodskis Jakovs 49,
58, 61, 117, 134,
Vileišis Petras 37
Vileišs V. 117
Vilhelms (Vilhelms II)
51, 496
Vinčevskis M. 467
Vinnigs Augusts 227,
383, 385
Viši 175
Višinskis Andrejs 507,
508, 511
Višņevecki 15
Vitaurs 12
Vite Sergejs 320
Vitenbergs V. 446.
Viks Ervins 276
Viksna A. 497
Viksna Arnis 22
Viksna Kristina 532
Viksne Andrejs 469
Viksne Rudite 7
Vinholde Ieva 504
Vitaurs 8, 9, 10
Vitaurs Dižajš 94
Vitaurs Lielais 148
Vitols Jāzeps 485
Vitols Jēkabs 362,
Vitols Jēkabs 493
Vitenbergs Iciks 171
Vladislavs IV 297
Vlasovs Aleksejs 321,
322
Voits Indriķis 390
Vogulovičs V. 516
Volaninš (Wolanin)
Stapislavs 104
Voldemārs (Voldemaras)
Augustins 58, 59, 64,
84, 85, 87-91, 93-96,
105, 106, 110
Volfs Ēriks (Wolf Erich)
166
Vorobjevs A. 520
Vradijs I. 145
Vrangelis Vilhelms 238
Werner Alfred 33
Wornod Andre 33
Vulfs Čiļa 250
Vulfs Simons 218
Vulfsons Mavriks 514,
515, 517

Vulfsons Samuils 520

Z

Zabello S. (grāfs) 353
Zaharovs Sergejs 147
Zaidins Ļevs 413
Zakss J. 446, 447
Zakss S. I. 331
Zakss S. 470
Zakss Š. 332, 456
Zaliapūgas 167
Zalins Ļevs 60
Zalkinds A. 335, 498
Zalomons Ernests (Ernst
von Salomon) 411
Zaļkalns Teodors 33
Zandbergers Martins
162, 274
Zandreiters Eduards 503
Zariņš Kārlis 452
Zariņš Rihards 460
Zarubina-Gorskaja
Elizabete 392
Zālīte Pēteris 483
Zālītis Voldemārs
(Valdis) 341
Zdanavičs J. 142
Zeberiņš Indriķis 460
Zeibots Arvīds 392
Zeilins Īzaks 321
Zeime (Seume) Lazars
Īzaks 218
Zelča Vita 4
Zemaitis 99
Zevins V. G. 520
Zēberga Aina 532
Zēdenšs R. 305
Ziemelis 472
Zigfrīds (No
Feuchwangenas) 292
Zilbere Judite 532
Zilberšteins Leopolds
271
Zimans (Zimanas)
Henriks (Genriks)
109, 139, 141.
Zimans G. 136
Zimanas h. 121, 134, 141
Zinovjevs Grigorijs 228,
230
Zinovjevs M. 327, 443
Zirnis Jānis 392
Zirnītis Arturs 517
Zivs B. 445, 446, 470
Zivs Īzaks 363
Zivs V. 424, 468, 489

Ziglers Moisejs 260
 Zile Lubova 7
 Zlafs Zāmuels 271
 Zommers A. 154
 Zundeļvičs A. 39, 40
 Zvegincevs Nikolajs 358,
 360, 362
 Zvidra S. 503

Ž
 Žabotinskis V. 452
 Žabotinskis Vladimirs
 345, 366, 395, 442,
 252, 453, 454, 484
 Žagariņš Edvards 468
 Ždanovs A. 112
 Ždanovs Andrejs 265

Žilinskis J. 370
 Žitomirskis Jakovs 355
 Žubitis Krišjānis 272
 Žuns Augusts 272

Y
 Yad Vaschem institūts
 167, 179

Aivars Stranga
Ebreji Baltijā

No ienākšanas pirmsākumiem
 līdz holokaustam.
 14. gadsimts – 1945. gads

Tipogrāfija "Alise-T"
 Matīsa iela 79, Rīga, LV-1009.
 Pasūt. nr. K-200.

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0308128883

2008-3
L764

Aivars Stranga,
Dr. habil. hist.,
LU profesors,
Latvijas vēstures
katedras vadītājs
un Judaikas
centra valdes
priekšsēdētāja
vietnieks

ISBN 9984-643-81-6

9 789984 643816